

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
1(115)

BAKİ -2021

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VA

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(115)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2021 –

REDAKSIYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK:

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N. Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

P. prof. R. Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M. Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E. Əzizov
Prof. T. Hacıyev
Prof. S. Abdullayeva
Dos. Ə. Ağakışiyev
Fil.f. dok. R. Bayramov

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E. Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə. Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akademik N. Paşayeva-vəsul redaktor
AMEA müx. üzvü, prof. T. Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:

ТЮРКОЛОГИЯ:

AMEA m. x. üzvü, prof. N. Jyafyrov
Ф. е. н. Н. Щцсейнова

JURNALİSTİKA:

ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. -Q. Məhərrəmli-məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:

РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə. Paşayeva
Prof. L. Əhmədova
Prof. M. Cəfərov
Prof. L. Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :

ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N. Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C. Nağıyev
Prof. B. İsmayılov
F. d. R. Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S. Mirzəyev
Prof. R. Hüseynzadə
Dos. S. Abbasova-məsul redaktor
Dos. L. Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ

ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx. üzvü, Prof. C. M. Mallaev
Prof. P. Omarova
Prof. M. Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ

КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X. İsmayılov
Dos. A. Əliyev
Dos. M. Məmmədov

Baş redaktor: T. Cəfərli. Baş redaktorun müavini: prof. L. Əhmədova. Məsul redaktor: dos. L. Ələkbərova.

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N. Əfəndiyeva. Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C. T. Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z. Xəlilov 23. BDU, Fil fak. tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

MÜNDƏRİCAT-CONTENTS-ОГЛАВЛЕНИЕ

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5–89
P. ƏLİYEVƏ. Azərbaycan dilində ümumişlək olmayan fars mənşəli sözlərin məna xüsusiyyəti.....	5
G.ABBASOVA “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dilində ümumişlək olmayan ərəb mənşəli sözlərin semantikasi.....	10
G. MEHDİYEVƏ. M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindəki bəzi toponimlərin qədim yazılı abidələrdə daşlaşmış izləri.....	15
T. КЯЗИМОВА. Семантическое поле «Нодина» в современном русском языке.....	19
A. ŞABANOVA. İngilis dilində işlənən frazeologizmlərdə gender stereotipləri.....	22
J. TOKAPEBA. Передача чужого (неавторского) слова в художественном тексте.....	25
A. MƏMMƏDBƏYLİ. Mətnin koherentliyi.....	28
T. MEHRABOVA. Oğuz antroponiminin etimologiyasına dair.....	32
A. AĞAYEVƏ. Ədəbi dilin üslubları.....	36
N. HƏSƏNOVA. Fransız mediasında ixtisar və abreviaturaların bəzi nəzəri məsələləri.....	39
G. ƏLİYEVƏ. Füzuli rayonu toponimlərinin linqvistik mənzərəsi.....	46
R. ƏSƏDOVA. Leksik cəhətdən tərz mənalı malik olan feillərin işlənmə xüsusiyyətləri.....	51
A. MEHDİZADƏ. “Aşıq Qərib” məhəbbət dastanı əsasında qadın və kişi nitqinin fərqləndirilməsi.....	54
M. ƏLİYEVƏ. Aforizmlər frazeoloji vahidlərinin tərkib hissəsi kimi.....	58
Ü. DADAŞOVA. Atalar sözü və zərb-məsəllər, paremiologiyanın tərkib hissəsi kimi.....	62
A. YUNUSOV. Türk dilində “Galat-i Məşhur” sözlərin xüsusiyyətləri haqqında.....	66
T. ƏKBƏROVA. Ümumi və ərəb dilçiliyində frazeologiyanın əsas əlamətləri və əhatə dairəsi.....	70
A. MAMEDOVA. Дискурс анализ в социолингвистике: проблемы и результаты исследований.....	74
B. XƏLİLOVA. Konseptin koqnitiv dilçilikdə və linqvokulturologiyada xarakterik xüsusiyyətləri.....	78
M. ИСКЕНДЕРЛИ. Роль метафор в политическом дискурсе.....	82
S. RZAYEVƏ. Baza emosiyaları ifadə edən mikrokonseptlərin əsas lekik-frazeoloji inventarı barədə.....	85
<i>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-LİTERATUROVEDENİE</i>	90-171
I. ŞƏMSİZADƏ. Mirzə Fətəli Axundzadənin ilk dramaturji əsəri və ilk maarifçi obrazı.....	90
T. HÜSEYNOVA. C.Qolsuorsinin novellalarında ictimai-sosial problemlər.....	93
S. SÜLEYMANZADƏ. Hindistan türklərinin ədəbiyyatı 11-18-ci əsrlər ingilis mənbələrində.....	96
S. ABBASLI. Qarabağ folklorunda obrazlar sistemi və ideya-məzmun özəllikləri.....	99
M. QƏDİROVA. Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqillik dövrü Belarus mətbuatında.....	103
V. ALLAHVERDİYEV. R. Rza yaradıcılığında yeni forma, vəzn və obrazlı poetik ifadə vasitələri.....	108
A. ƏLİYEV. İngilis qadın yazıçılarının dünya ədəbiyyatında yeri və rolu.....	113
V. NƏBİYEV. Meri Styuartın tarixi əsərlərində insanın mənəvi böhran problemi.....	117
Ş. ALBALİYEV. Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyası.....	121
S. SEYİDOVA. Bədii kitablar poetik vasitə kimi.....	126
A. ZEYNALOVA. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar yaradıcılığına bir nəzər.....	130
M. OSMANOĞLU. Janrın yaddaşı, yoxsa zamanın çağırışı?.....	134
L. ƏLİZADƏ. Nizami “Xəmsə”sində memarlıq düşüncələrinin poetik inikası.....	138
G. ABDULLAYEVƏ. Müasir Yəhudi ədəbiyyatında novella janrının inkişaf istiqamətləri.....	143
R. BAYRAMOV. Cəlil Məmmədquluzadə: məktəb, ana dili, əlifba.....	146
E. NOVRUZOV. Xandəmirin “Tarixi-Həbibülseyr” əsərində seyidlər və alimlər.....	150
Ə. RAĞIMOVA. «Восток» и «Запад»: противоположные системы мировоззрения.....	154
F. KAZIMLI. Ata-oğul münasibətləri (“Kitabi-dədə Qorqud” və “Nəbelunqlar nəğməsi” eposları əsasında).....	158
Ş. ƏLİYEV. Cahiliyyət şairi İmrul-Qeys bin Hürpəziyasında vəsf.....	161
S. NAĞİYEVƏ. Sərbəst şeirdə Nazim Hikmət mərhələsi.....	165
E. HƏŞİMOVA. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanının əlyazma nüsxələri və nəşr variantının fərqləri haqqında.....	169
<i>PEDAQOQİKA-PSIXOLOGİYA, ПЕДАГОГІКА-ПСИХОЛОГІЯ</i>	172-214
N. CƏFƏROVA. Dil qaydalarının tədrisi haqqında.....	172
K. NƏCƏFOVA. İngilis dilinin tədrisində İKT nin yeri və növləri.....	177
S. ABBASOVA, N.ABDULLAZADƏ. Ali təhsildə kompetensiya əsaslı yanaşma.....	181
J. A.ЛЕКПЕРОВА. К вопросу об активизации речевой деятельности обучающихся на втором языке.....	183
T. ДЖАФАРЛИ. О некоторых вопросах методики преподавания второго языка в азербайджанской школе.....	187
M. QULİYEVƏ, İ.QƏDİROVA. H.Əliyev kəlamları uşaq və gənclərin əxlaqi şüurunun formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər.....	191
S. ALLAHVERDİYEVƏ. N.Gəncəvi irsi: kamil insan tərbiyəsi.....	194
D. KAZI-ZADE. Обучение диалогической речи в контексте профессионально-ориентированного обучения.....	197
G. PACUJOVA. Методика преподавания русского языка иностранцам как наука.....	201
P. ASKEROVA, Z. MANSIMOVA. Роль двуязычного словаря в работе над переводом.....	205
J. MURADOVA. Обучение студентов –иностранцев употреблению глаголов несовершенного и совершенного вида.....	209
<i>MƏRUZƏ VƏ MƏƏLƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ</i>	214
G. AXMEDOVA, H.AXMEDOVA. Изучение глаголов движения в азербайджанской аудитории.....	214
M. MAHMUDOVA. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	218
T. TƏHMƏZOVA. Umberto Eko “Qızılgülün adı” əsəri və Orxan Pamuk “Mənim Adım Qırmızı” əsərlərinin müqayisəli təhlili.....	220
F. ZƏRBƏLİYEVƏ. İbn Mühənnə lüğətində türk sözləri.....	223
J. ZEYNALLI. Fakir Baykurt’un “yılanların öcü” romanının başkişiləri üzərinə bir inceleme.....	225
Ə. İMANOVA. Realizmin Axundov ədəbi düşüncəsinə təsir aspektləri.....	228

S. AĞAKİŞİYEVƏ. Xanımna Əlibəylinin uşaq pyesləri.....	231
N. HƏSƏNOVA. İbtidai təhsil səviyyəsində ana dilinin tədrisi üzrə kurikulumun xarakterik cəhətləri və elmi-tətbiqi əsasları.....	234
T. BABAYEVƏ. Şəki rayonunda işlənən antroponimlər, hidronimlər və onların təsnifi.....	236
L. ZÜLFUQARLI. Анализ языковых средств описания женских характеров в русских сказках.....	239
A. ƏLİYEVƏ. Əzizə Cəfərzadənin "Gülüstandan öncə" tarixi romanı.....	243
H. HÜSEYNOVA. Əliağa Vahid yaradıcılığında sevgi qəzəlləri.....	246
N. MƏMMƏDOVA. Maarifçilik dövrü Koreya ədəbiyyatı.....	249
R. SAVALANZADƏ. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında qadın ruhunun inikası.....	252
Z. SƏFƏRLİ. Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin öyrənilməsi metodik problem kimi.....	255
M. HAQVERDİYEVƏ. Orta ümumtəhsil məktəblərində dramatik əsərlərin tədrisi.....	257
G. MƏHƏRRƏMOVA. Epik əsərlərin təhlili xüsusiyyətləri.....	260
Ş. TALİBOVA. Ədəbiyyat dərslərində əsərlərin təhlili zamanı bədii dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi.....	262
Ş. NƏSİBLİ. Lirik əsərlər sinifdən xaric oxu materialı kimi.....	265
N. FAZİLOVA. Xətəinin "Dəhnamə" poemasında aşiq obrazının daxili aləmi ilə əlaqədə tədrisi.....	267
V. NİFTİYEVƏ. Şərr-Dərələyəz qəzasının toponimlərinin etnolingvistik xüsusiyyətləri.....	270
Ş. ABDULLAYEVƏ. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında Nüşabə obrazının təhlili.....	272
Ş. ƏLİZADƏ. Orta məktəbdə düzgün qiymətləndirmənin əhəmiyyəti və faydaları.....	274
M. İSRAFİLOVA. C.Məmmədquluzadə "Qurbanəli bəy" hekayəsinin öyrədilməsi prosesində əsas qəhrmanı.....	277
A. ABBASOVA. "Qədim İver salnaməsi"nin tədqiqi tarixi və tədqiqatçıları.....	280
C. ГУЛЮЗАДЕ. Морфологическая классификация и основные различия глаголов в современном китайском и русском языках.....	283
T. İSMAYİLOVA. Yenisey abidələrinin dilində arxaizmlər.....	286
A. EYYUBOVA. İnversiya mətni formalaşdırın vasitələrindən biri kimi.....	289
S. NOVRUZOVA. Hiperonim və hiponim konsept tipinin lingvokulturoloji xüsusiyyətləri.....	294
N. MAHMUDOVA. Oriqinal və ya tərcümə problemi.....	298
M. İSMAYİLOVA. Hazır qəliblərin dialoqlarda işlədilməsi.....	301
G. HƏSƏNOVA. IX sinifdə B. Vahabzadənin "İstiqlal" poemasının tədrisində fəal (interaktiv) təlim metodlarından istifadə.....	304
Л. ЗЕЙНАЛЫ. Путь безумца. Герман Гессе.....	307
A. MƏMMƏDOVA. İngilis dili dərslərində ictimai-siyasi leksikanın tədrisində yaranan çətinliklər və onların həlli yolları.....	310
S. İSMAYİLOVA. Bəxtiyar Vahabzadənin "Həyat-ölüm" poemasında ideya və problematika.....	314
Ş. HÜSEYNOVA. Qarı obrazı ilə müdrik qoca obrazının qarşılıqlı müqayisəsi.....	317
К. ЯХЬЯЕВА. Художественное воплощение "Женского опыта" в творчестве Д. Лессинг.....	319
R. ƏSGƏROV. Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlama.....	322
L. ƏHMƏDOVA. "Qara yumor" ədəbi axını və Kurt Vonnequt.....	325
N. TAGİYEVƏ. Mediada seo anlayışı və media idarəçiliyində yeri.....	329
S. VƏLİYEVƏ. Süleyman Vəliyevin "Dağlar ətəyində" povestinin dilində maddi mədəniyyət leksikası.....	332
Ш. НИЗАМОВА. Исторические источники узбекских псевдонимов.....	336
C. KƏRİMOVA. Стилистическое использование лексических и семантических архаизмов в русской литературе.....	339
A. ABBAZADƏ. Mübtəda və onun ifadə vasitələrinin tədrisi volları.....	343
N. TALİBZADƏ. Morfologiyanın tədrisi zamanı fəndaxili əlaqədə istifadə.....	346
M. İOCYUPOB. Учебная практика - как средство формирования профессиональной компетенции будущих учителей.....	350
T. AБДЬЕВА. Лакуны, связанные с природными явлениями (на материале русского и азербайджанского языков).....	353
N. ƏLİBƏYLİ. "Səyahət" konseptinin ekstralingvistik əsası.....	357
H. FASANOVA. Оскар Уайльд: исповедь из бездны.....	360
G. ŞAMİYEVƏ. Ərəb ədəbi dilində zəif samitlərin tədqiqatının tarixinə dair.....	364
L. ƏLİYEVƏ.Y. Səmədöğlunun yaradıcılığında Azərbaycançılıq ideologiyası və milli-tarixi yaddaş məsələsi.....	366
M. ƏSGƏROVA. Ərəb dilində mürəkkəb sözlərin təsnifi məsələsi.....	369
Ф. АГАМИРОВА. К вопросу о нахождении места ударения в словах.....	372
A. MAMMADOVA. Irony and its types.....	374
S. MUSTAFAYEVƏ. "Tədqiqat və təqdimat metodları" və təşkilatı metodların Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi.....	377
H. ƏLİZADƏ. Kitabxanalarda oxuculara Azərbaycançılıq ideologiyası təbliğinin yeni istiqamətləri.....	381
A. HÜMMƏTOVA. Omonim feillərin tədrisi məsələləri.....	384
N. ƏKBƏROVA. Söz birləşmələrinin təsnifi.....	387
K. VƏLİYEVƏ. Azərbaycan dilçiliyində ərəb mənşəli əzələ sistemi tibbi terminlərin təhlili.....	390
Ş. HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA. XIII-XVI əsrlər elmi üslubda işlənən termin- söz birləşmələri.....	394
T. ƏHMƏDOVA ELDEMİR. Oğuz qrupu türk dillərində bəzi sözlərin semantik diferensiasiyası.....	398
S. ƏSGƏROVA. Aşiq Ağaların yaradıcılığında tərcüməyi-hal cizgiləri.....	401
Ş. NAĞİYEVƏ. Paremiyaların formal xüsusiyyətləri.....	405
З.ВАХИДОВА. Антропонимические парадигмы фамилий с компонентом «Зооним» в рассказах А.П.Чехова.....	409

YUBİLİYARLAR-YUBİLİYARLARI

S. SEYİDOVA, ƏLÖVSƏT ABDULLAYEV – 100

Yəqılmağa verilmişdir: 12.06.20 Çapa imzalanmışdır: 21.10.20 Rezoqraf çapı.

Şəhadətnamə № 27. Lisenziya: seriya ab № 02247130

Tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur. Qiyməti – pusuz

Əliyeva Pərixanım Nəbi qızı¹
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN MƏNA XÜSUSİYYƏTİ
(“Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının materialı əsasında)

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından bir sıra abidələr kimi “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Müəllifi bəlli olmayan bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk anadilli poema hesab edilir. Belə ki, XIII əsrə qədərki dövrə aid əlimizdə heç bir yazılı ədəbiyyat nümunəsi yoxdur. Yəni yazılan əsərlər müəyyən dövrə – XI əsrin ortalarına qədər ərəb, ondan sonra isə fars dilində qələmə alınmışdır. Məhz ana dilində yazma ənənəsi XIII əsrdən başlanmışdır. Lakin onu da qeyd edək ki, həmin əsrə qədər mümkün deyil ki, ana dilində əsərlər yazılmasın, sadəcə, dövrümüzə gəlib çatmayıb və ya hazırda əlimizdə haqqında bəhs edəcəyimiz bir abidə yoxdur.

Ana dilində yazılan əsərlər dövrün ənəsinə uyğun olaraq əruz vəznində yazıldığı üçün, həmin vəznin məlum tələblərindən irəli gələrək ərəb və fars dillərinə məxsus sözlərin istifadəsinin qaçılmaz olduğu üçün, ana dilində qələmə alınsa da, həmin dillərə məxsus leksik vahidlər də istifadə edilirdi. Lakin həmin sözlərin əksəriyyəti müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunur.

Dil tariximizin araşdırılması, tarixən dilimizə digər dillərə məxsus sözlərin daxil olma, gətirilmə səbəblərinin aydınlaşdırılması, dildə belə vahidlərin işlənmə formalarının, semantik imkanlarının tədqiq edilib öyrənilməsi və müasir dillə müqayisəli araşdırma obyektı olması mühüm aktualıq kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Dastani Əhməd Hərəmi” poeması klassik şeir ənənələrinə uyğun olaraq məsnəvi şeir formasında və əruz vəznində qələmə alınıb. Lakin əsərin dilində işlənən fars mənşəli sözlərin bir çoxu hazırda xalq dilində işlənərək ümumişlək sözlər sırasında olsa da, ümumişlək olmayan sözlər də vardır, yəni burada ağır izafət tərkiblərinə çox rast gəlmək olmur. Sadəcə, vurğuladığımız kimi çağdaş dilimiz üçün köhnəlmiş hesab olunanlar mövcuddur. Belə sözlərə nəzər salaq:

“*Arəstə*” sözü fars mənşəli sözdür. “*Arəstə*: sif. [fars.] köhn. Bəzənmiş, bəzəkli, düzəlmiş” (1, s. 132) deməkdir.

Yuca, möhkəm, lətif key xoş yapılmış,
Zehi memar ani **arəstə** qılmış (6, s. 26).

Bu misarda *arəstə* sözü bəzəkli mənasında işlədilir, yəni memar bir şeyi (əsərdə saraydan söhbət gedir) bəzəkli edib. Müasir dilimiz üçün tamamilə köhnələn bu sözün qarşılığında hal-hazırda bəzəkli sözü işlədilir.

“*Xub*” sözü fars mənşəlidir. Klassik əsərlərin dilində “*Xub*: sif. və zərf [fars.] klas.1. Yaxşı, gözəl, xoş. 2. is. məc. Gözəl, dilbər. 3. “Yaxşı”, “raziyam” mənasında (2, s. 484) işlədilir.

Məgər sultan qızı, ol **xub** dilaram,
Gecə-gündüz qılırdı anda aram (6, s. 26).

Bu misrada “xub” sözü gözəl mənasında işlədilmişdir. Qeyd edək ki, “xub” sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş söz hesab olunur. Söz dilimiz üçün arxaik hesab olunması ilə bərabər, eyni zamanda semantik cəhətdən də daralaraq ancaq yaxşı mənası ümumişləklik qazanmışdır.

Fars mənşəli “*xişm*” sözü də artıq ədəbi dilimiz üçün köhnəlmiş söz, arxaizmdir. “*Xişm* f. – acıq, qəzəb, hiddət” (8, s. 279). Poemada da lüğətdə verildiyi kimi acıq, qəzəb, hiddət mənasını bildirir. Hazırda dilimiz üçün ümumişlək olmayan sözlərdəndir.

Bu **xişm** ilə içəri girdi ol it,
Sərəncamı nəyə irişdi, eşit (6, s. 101).

“*Düşvar*” sözü də fars mənşəli sözlərdəndir. “*Düşvar*: sif. (fars). Çətin, müşkül, ağır” (1, s. 730) mənasında işlədilir. Müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş söz hesab olunur. Dilimizi tərk edən bu sözü çətin, müşkül sözləri əvəz etmişdir.

Bəni ana verirsə, hal **düşvar**
Ki, bu halda əcəyib dürlü iş var (6, s. 50).

“*Şah*” fars mənşəli sözdür. “*Şah*: is. (fars.)1. Keçmişdə İran və Əfqanıstanda padşahın, hökmdarın titulu, həmçinin bu titulu daşıyan şəxs. 2. Şahmat oyununda: baş fiqur (4, s. 182)”. Qeyd edək ki, “*şah*” sözü titulu kimi artıq köhnəlmiş sözdür, yəni tarixizmdir. Ancaq şahmat oyununda fiqur kimi hazırda ümumişlək səciyyə daşıyır. Əsərdə isə hökmdarın titulu mənasında işlədilməkdədir.

Danışiq eyləyəlim **şah** ilə biz
Yamanlaman bizi bilişdirin siz (6, s. 40).

Fars mənşəli “*bəhr*” sözü də hal-hazırda dilimizdə işlənməyən sözlərdəndir – arxaizmdir. “*Bəhr*: is. [ər.] Vəzn (şeyrdə, musiqidə); bəhr₂: is. [ər.] köhn. Dəniz, dərya; bəhr₃: [fars.] bax bəhər. (1, s. 268). “*Bəhr*” sözünün mənalarına nəzər salsaq görürük ki, onun birinci mənəsi müasir ədəbi dilimizdə işlənir, yəni ədəbiyyatşünaslıq terminidir. Məsələn, rəməl bəhri, həcəz bəhri və s. Onun ikinci mənəsi – dərya, dəniz ifadə edən mənəsi, artıq müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunur. Poemada “*bəhr*”

¹ Bakı Slayyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi

sözü dəniz mənasını ifadə edir. Deməli, əsərdə bu söz semantik cəhətdən daralmışdır. Ancaq müasir dilimiz üçün artıq həm bəhr, həm də şeirdə vəzn anlamını ifadə etdiyi üçün semantikasını genişləndirmişdir.

Gəlin ey məni **bəhrin** seyr edənlər,
Bu derya gövhərindən xeyr edənlər (6, s. 19.)

“*Əfsun*” sözü “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə belə izah olunur. “Əfsun f. – bax füsün (8, s. 147) Füsün f. – 1) sehir, cadu, ovsun; 2) gözbağlıca; 3) m.ışvə, naz (8, s. 205)”. Hal-hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunur. Onun əvəzinə sehr sözü işlədilir. Qeyd edək ki, poemada biz sehr sözünün də ayrıca işlədilməsinə rast gəldik. Hər iki söz – sehr və əfsun fars mənşəlidir. Zaman keçdikcə “əfsun” sözü fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, “ə” hərfini “o” hərfi, “f” hərfini isə “v” hərfi əvəzləmişdir. Hal-hazırda ovsun sözü “*Ovsun*: is. [fars. əfsun] Sehr, cadu, pitik” (3, s. 536) mənasını bildirir.

Gər **əfsun** oxuyub bir gəz ürəydi
Oluq dəm ayı gögdən endirəydi (6, s. 22).

Ayrılmış, ayrı düşmüş mənalarını bildirən “*cüda*” sözü hal-hazırda arxaikləşmiş ləksemdir. Onun əvəzinə indi dilimizdə *ayrı* sözü işlədilir. Qeyd edək ki, poemanın da dilində bu söz ayrı, uzaq düşmək mənasındadır.

Şaşı baxdım, **cüda** düşdüm bən andan
Bəmin halım necə olusər andan (6, s. 20).

“*Xurşid*” sözü də müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş söz hesab olunur. Klassik ədəbiyyatımızda “*xurşid*” sözü müasir dilimizdə Günəş deməkdir. “*Xurşid* is. (fars). Günəş. // Klassik şeirdə gözəlin epitetlərindən biri.” (2, s. 487). Əsərdə də “*Günəş*” mənasında işlədilir.

Qaçan **xurşid** ki, **məşriq**dən göründi,
Ulu dağlar qamu nur tac urundi (6, s. 34).

Verilən beytdə “*məşriq*” sözü də arxaizmdir. Hal-hazırda onun əvəzinə şərq sözü işlədilir, yəni günəşin doğduğu yer. “*Məşriq*. is. (ər). Günəşin doğduğu yer (məğribin əksi)” (3, s. 351) deməkdir.

Fars mənşəli “*bünyad*” sözü hal-hazırda arxaik sözdür. “*Bünyad*: is. [fars.] Əsas, özül, təməl. Bünyad etmək köhn. – əsasını qoymaq, yaratmaq” (1, s. 371). Lüğətdən də görüldüyü kimi, “*bünyad*” sözü tək işləndikdə əsas, özül, təməl mənasını ifadə edir. Ancaq “*etmək*” köməkçi feili ilə işləndikdə yaratmaq, əsasını qoymaq mənasını bildirir. Dastanda biz “*bünyad*” sözünü “*etmək*” sözü ilə birgə işlədilərək əsasını qoymaq, yaratmaq mənasını ifadə etdiyini görə bilərik.

Bu dastanı bu gün **bünyad** edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim (6, s. 19).

Eyni zamanda “*bünyad*” sözü ayrılıqda işlənərək əsas, təməl mənasını daşıyır.

Nə dürlüdür anın gönlün görəlim
Bəs andan bu iş **bünyad** uralım (6, s. 45).

“*Xuda*” sözü hazırda köhnəlmiş sözdür. Dilimizdə leksik arxaizm hesab olunur. “*Xuda* f. – 1) Allah, Tanrı; 2) yiyə, sahib (8, s. 284)”. Qeyd edək ki, *Xuda* sözü ilə bərabər dilimizdə Allah, Tanrı sözləri də işlədilmişdir. Tanrı və *Xuda* sözləri köhnəlmiş, Allah sözü isə ümumişləklilik qazanmışdır.

Bular gərçi bu işi tədbir etdi,
Xuda gör kim necəyi təqdir etdi (6, s. 31).

S.Cəfərov arxaizmlərin ikinci qrupunu semantik arxaizm adlandırır. “Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni məna ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır” (5, s. 67). Məsələn, poemada işlədilən fars mənşəli “*divan*” sözü hal-hazırda məsnəvidə işlədilən mənasından fərqli məna daşıyır. Qeyd edək ki, poemada “*divan*” sözü ali hökumət məclisi, hökumət idarəsi anlamında işlədilir (1, s. 650).

Qamu bəylər görü qapıya gəldi,
Divan bağlandı və cümlə cəm oldi (6, s. 87).

Bu söz hal-hazırda ədəbi dilimizdə, eləcə də xalq danışığı dilində geniş şəkildə işlədilir və ümumişlək mahiyyət daşıyır. Amma dastanın dilində olduğu kimi ali hökumət idarəsi mənasında deyil, semantikasını dəyişərək “*oturmaq və ya uzanmaq üçün yumşaq taxt*” (1, s. 651) mənasında işlədilir. Deməli, *divan* sözü semantik arxaizmə çevrilmiş, köhnə mənasını itirərək yeni məna qazanmışdır.

“*Dilavər*” sözü fars mənşəli sözdür. “*Dilavər* f. – 1) ürəkli, cəsarətli, qəhrəman, cəsur; 2) danışmağa mahir olan; dilli” (8, s. 123) mənasında işlədilir. Poemada isə cəsur, qəhrəman mənasını daşıyır. Ancaq hazırda dilimiz üçün köhnələn bu söz ancaq xalq arasında “*dilli-dilavər*” kimi işlədilir. Əslində dilli sözü də elə *dilavər* deməkdir.

Uçurdu yer yüzünə o hərfi,
Zi gənc arslan, **dilavər** gör zərifi (6, s. 106)

Əsərdə işlədilən “*cadu*” sözü də semantik arxaizmdir. Belə ki, *cadu* sözü fars mənşəli olub iki mənanı ifadə edir. “*Cadu*: is. [fars.l. 1. Sehr, sehrbazlıq. 2. obrazlı təşbehlərdə: valehedici, füsunkar mənasında” (1, s. 377). Əsərin dilində biz “*cadu*” sözünün valehedici, füsunkar mənasına rast gəldik. Məs.,

Gümüsdür. tazə boyn billurə bənzər.
İki **cadu** gözü səhharə bənzər (6, s. 27).

Ancaq hal-hazırda həmin söz ikinci mənasını itirərək ancaq sehr, sehrbazlıq mənasını daşıyır.

S.Cəfərov qeyd edir ki, “dilimizdə leksik-fonetik arxaizmlərə də təsadüf edilir” (5, s. 67). Leksik-fonetik arxaizmlər o deməkdir ki, burada sözlər təkcə leksik baxımdan deyil, həmçinin fonetik baxımdan da dəyişikliyə uğrayır. Məs.,

Şahənşah aydır kim dəstür verəyim,
Ötə nə **vəqt** gəlirsən biləyim (6, s. 58).

Burada indi də dilimizdə ümumişlək mahiyyət daşıyan “vaxt” sözü “vəqt” kimi işlənir. Ancaq biz həmin sözlərin leksik-fonetik arxaizm hesab edilməsinin tərəfdarı deyilik belə ki, bu sözlər sadəcə hal-hazırda fonetik dəyişikliyə uğramış hesab oluna bilər. Çünki arxaizm dedikdə sözün müasir dilimizdə işlədilməməsi nəzərdə tutulur. Doğrudur, poemada işlədilər vəqt, xəlq, adəm sözləri hal-hazırda dilimizdə əsərdə olduğu kimi işlədilmir, ancaq müəyyən səs dəyişikliyinə uğrayaraq işlədildiyi üçün biz onu leksik-fonetik arxaizm hesab etmirik.

Poemada belə sözlərin olmasını biz əsərin xalq danışq dilinə yaxın olması, eləcə də bu iki variant arasında o zaman hələ tam dəqiq seçimin olmaması ilə əlaqələndirə bilərik. Amma hər iki halda belə sözlər arxaizm hesab oluna bilməz. Sadəcə sözün bir variantı dildən çıxır, digəri isə dildə ümumişləklik qazanır.

Güləfrux **xəlqinə** ol dəm çığırdı,
Yaraqlanın gəlin, - deyü qığırdı (6, s. 109).

Elə həmin səhifədə biz “xəlq” sözünün “xalq” kimi işlənmə variantına da rast gəlirik.

Dizildi **xalq** həraminin qatına,
Tana qaldılar anın qamətinə (6, s. 109).

“Azadəvü” sözünün “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə belə verilir. “Azadə (azadəvü) f. – 1) başqasından asılı olmayan, sərbəst; 2) rahat, əziyyətsiz (8, s. 24)”.

Bir oda tutdular şəhrin ucunda,
İkən **azadəvü** qovğa yox anda (6, s. 25).

Hal-hazırda bu söz dilimizdə öz semantikasını qoruyub saxlamış, sadəcə fonetik dəyişikliyə uğramışdır, yəni sözdən “vü” hissəciyi və “ə” saiti düşmüşdür. Nəticədə, söz “azad” şəklində ədəbi dilimizdə, eləcə də xalq danışq dilində geniş şəkildə işlədilir.

“Dəm” sözü çağdaş Azərbaycan dilində bir çox mənaları ifadə edir. Əsərdə isə an, zaman mənasında işlənir. Deməli, “dəm” sözü öz semantikasını genişləndirərək müxtəlif mənaları ifadə edə bilər.

Üçünüz, dördünüz taşra varınca,
Bu is məlum olur bir **dəm** durunca (6, s. 31).

“Dəm” sözünün indi dilimizdə “od üstündə aramla bismə, vaxud dəm alma, od üstündə rəng alaraq ətri çıxmaq və içməyə yararlı hala gəlmək (çay, qəhvə haqqında), buğ, buxar, qaz (1, s. 578-579) və s. kimi mənaları vardır.

“Zər” sözünün izahlı lüğətdə 2 mənası verilmişdir. “Zər. is. (fars). 1. qızıl 2. qızıl suyu, yaxud qızılı toz, 3. Zər: is. [fars.] Sümükdən və s.-dən qayrılan altıüzlü, üzərində xallar olan oyun daşı (əsasən nərd oyununda istifadə olunur)” (4, s. 663).

Dəlim mal yığladılar anda olar,
Hesabı yox qumaşı, simü **zər** (6, s. 23).

Gətirdiyimiz nümunədən də görüldüyü kimi müasir dilimiz üçün “zər” söz öz semantikasını daraldan sözlər sırasındadır. İndi “zər” sözü ancaq ikinci mənasında işlədilir, yəni nərd oyununda istifadə olunan həm altında, həm də üstündə xallar olan daş mənası işlədilir. Hal-hazırda “Zər qədrini zərgər bilər” atalar sözümdə zər sözü öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır.

“Bəxşi” sözü də müasir dilimiz üçün arxaizm hesab olunur. “Bəxşi f. – heyrət etmə, heyran qoyma” (8, s. 43). Söz öz semantikasını saxlasa da, müasir Azərbaycan dilində işlədilmir. Onun əvəzinə “heyrət etmək” sözü işlədilir.

Oturdu ol gecə bunlar danışdı
Qaçan kim dünün iki **bəxşi** keçdi (6, s. 25).

“Məhr” sözü klassik ədəbiyyatımızda “Məhr f. – 1) Günəş, gün; 2) sevgi, məhəbbət, eşq (8, s. 13-14). mənalarında işlədilir. Hal-hazırda arxaizmdir.

Divani xətt içində sehr edərdi,
O xətt içində yanı **məhr** edərdi (6, s. 27).

“Bəd” sözü poemada is mənasında işlədilir. Ancaq hazırda bu söz ədəbi dilimizdə işlənməyə də, danışq dilində bu sözə rast gələ bilərik. Danışqda “Bəd əməlli insandır” şəklində işlədilir.

Çü **bəd** fel əbtər dəstür aldı,
Güləmdamn qatına sürdü gəldi (6, s. 58).

“Xəzinədar” sözünün kökü ərəb mənşəli şəkilçisi isə “dar” fars mənşəlidir.

“Xəzinədar: is. [ər. xəzinə və fars. ...dar]. 1. köhn. Xəzinəyə nəzarət edən məmur.

2. Hər hansı bir müəssisənin, cəmiyyətin, təşkilatın pul və qiymətli şeylərini qoruyan, pul işlərinə baxan adam; xəzinəçi” (2, s. 456). Söz köhnələrək istifadədən düşmüşdür. Hal-hazırda dilimizdə tarixizm hesab olunur. Onun əvəzinə dilimizdə “kassir” sözündən istifadə edilir.

Xəzinədar dəxi xəznəyə vardı,
Nəzər qıldı nə adam ki, nə gördi (6, s. 35).

“*Divanə*” sözü klassik ədəbiyyatımızda dəli mənasında işlədilir. “*Divanə f. – dəli*” (8, s. 127) deməkdir. Ancaq hazırda bu söz “dəli-divanə” şəklində xalq danışığı dilində işlədilir. Əslində hər iki söz, yəni “dəli” və “divanə” eyni semantik mənanı daşıyır. Poemada da “divanə” sözü dəli deməkdir.

Şu gənc arslan kibi xubi-zəmanə,
Qaqıdı xışm ilə oldu **divanə** (6, s. 29).

“*Kəmənd*” sözü köhnəlmiş söz hesab olunur. “*Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti*”ndə kəmənd sözünün izahı belə verilir. “*Kəmənd f. – 1) ovda və ya sürüdə heyvanları, döyüşdə isə düşməni tutmaq üçün uzaqdan atılan ucu ilməklili uzun ip; 2) m. gözəlin saçına işarə olaraq işlədilir*” (8, s. 347).

Şoluqdam pəncərə dibinə vardı,
Kəmənd biği əgildi, baxdı, dördü (6, s. 28).

Bu misrada “kəmənd” sözü lüğətdə verilən birinci mənaya uyğun gəlir, yəni burada uzun ip mənasını ifadə edir. Müasir ədəbi dilimizdə “kəmənd” sözü artıq köhnələrək dilimizi tərk etmişdir.

“*Nagah*” sözü fars mənşəli sözdür. “*Nagah: zərf. (fars) Qəfidən, gözlənilmədən, birdən*” (3, s. 447) deməkdir. Hazırda dilimizdə işlədilmir. Arxaizm hesab olunur. Əsərin dilində isə lüğətdə verildiyi mənada işlənir.

Nagah bir gün ki, ansız gələrlər,
Gecə-gündüz anın qeydini yerlər (6, s. 97).

Fars mənşəli “*nabəkar*” sözü artıq müasir ədəbi dilimiz üçün leksik arxaizm hesab olunur. “*Nabəkar: is, sif. (fars). 1. İşə yaramayan, boş, 2. Mərdiməzar, alçaq, yaramaz*” (3, s. 444), deməkdir. Əsərdə lüğətdə verilən ikinci mənaya uyğun gəlir.

Sürüb ol **nabəkar** çün köşkə gəldi,
Həyətin qapısını çünki buldı (6, s. 99).

“*Peymanə*” sözü hazırkı ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözdür. “*Peymanə: is. [fars.] klas. 1. Qədəh, piyalə. 2. məc. Çaxır, şərab mənasında* (3, s. 589). Poemada biz onun çaxır, şərab mənasında işləndiyinə rast gəldik.

Fələk **peymanəsin** ol dəmdə içdi,
Başı uruldu anın təşra düşdi (6, s. 32).

“*Padşah*” fars mənşəli sözdür “*hökmdar, imperator, şah, sultan*” (3, s. 565) mənasını bildirir. Hazırda dilimiz üçün tarixizm hesab olunur. Poemada biz “padşah” sözünün “padişah” variantına da rast gəldik.

Haman dəm kətxudası girdi şaha
Dedi bir-bir bunu ol **padişaha** (6, s. 42).

Dükəli vəsfi **padşah** qıldı məlum,
Oxunuz anı dedi şahi-məxtum (6, s. 42).

Nümunələrdən də aydın olur ki, birinci beytdə söz padişah şəklində işlənmiş, ikinci misrada isə padşah kimi işlədilir.

Nəhayət, qeyd edək ki, abidənin dilində işlənən fars mənşəli sözlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti müasir dilimizdə həmin mənasında işlənərək ümumişlək mahiyyət daşıyır. Əsərdən nümunə gətirərək şərh verdiyimiz sözlər isə çağdaş dilimiz üçün köhnəlmiş hesab olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, 712 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 192 s.
6. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərqi-Qərb, 2004, 120 s.
7. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). İki cildə. II cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 472 s.
8. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 416 s.
9. <https://www.azleks.az/online-dictionary/m%C9%99kkar>

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ümumişlək olmayan sözlər, köhnəlmiş sözlər, fars mənşəli sözlər, bədii dil

Key words: Azerbaijani language, non-common words, obsolete words, words of Persian origin, literary language

Ключевые слова: Азербайджанский язык, необычные слова, устаревшие слова, слова персидского происхождения, литературный язык.

Azərbaycan dilində ümumişlək olmayan fars mənşəli sözlərin məna xüsusiyyəti

Xülasə

Məqalədə ilk anadilli epik şeir örnəyimiz olan “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dilində işlənən ümumişlək olmayan fars mənşəli sözlər semantik baxımdan tədqiqatə cəlb edilərək, onların Azərbaycan dilinin tarixindəki rolu, işlənən məqamları, semantik çalarları və müasir ədəbi dilimizlə müqayisəsinə aydınlıq gətirilir. Qeyd olunur ki, əsərdə işlənən fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə eyni mənada işlənməsinə baxmayaraq, müasir dilimiz üçün arxaikləşərək passiv fonda daxil olan fars mənşəli sözlər də az deyildir. Həmin sözlər əsərdən təqdim olunan parçalarda göstərilir və onlara müvafiq şərhlər verilir.

Semantic features of Persian origin words, which are not common in the Azerbaijani language

Summary

The article semantically studies the Persian non-common origin words used in the language of our first native language epic poem “Dastani-Ahmad Harami” and clarifies their role in the history of the Azerbaijani language, development points, semantic shades and comparison with our modern literary language. It is noted that although most of Persian origin words used in the work are used in the same sense in our modern language, there are many words of Persian origin that become archaic and passive for our modern language. These words are shown in the passages from the work and given appropriate comments.

Семантические особенности слов персидского происхождения, не распространенные в Азербайджанском языке

Резюме

В статье семантически исследуются персидские слова необщего происхождения, использованные в языке нашей первой родной языковой эпической поэмы «Дастани-Ахмад Харамии», и выясняется их роль в истории азербайджанского языка, точки развития, смысловые оттенки и сравнение с нашим современным литературным языком. Отмечено, что хотя большинство слов персидского происхождения, используемых в работе, используются в нашем современном языке в том же смысле, есть много слов персидского происхождения, которые становятся архаичными и пассивными для нашего современного языка. Эти слова показаны в отрывках из произведения и снабжены соответствующими комментариями.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Gülümsər Abbasova²
**“DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ” POEMASININ DİLİNDƏ ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN ƏRƏB MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRİN SEMANTİKASI**

Hər bir xalqa məxsus dilin özünəməxsus inkişaf tarixi var. Dilin tarixi elə xalqın tarixi qədər qədimdir. Bunu biz müəyyən xalqa aid olan, dilin özəlliyini özündə əks etdirən yazılı abidələr vasitəsilə öyrənirik və ya şifahi xalq yaradıcılığının faktik nümunələrinə əsasən müvafiq fikirlər söyləyə bilirik. Azərbaycan dilinin də Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədim olduğu hər birimizə bəllidir. Lakin təəssüflə qeyd edə bilərik ki, Ana dilimizdə yazılan ilkin şeir nümunələri – yazılı abidələr bizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır və ya mövcud xalq yaradıcılığı nümunələri şifahi şəkildə yarandığı üçün onların yarandığı tarixi dəqiq göstərmək mümkün olmamışdır. Ona görə də şifahi dilimizin tarixini “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan başlayırıq. Hələ ki, elm aləminə məlum olan anadilli ilk şeir nümunələri İzzəddin Həsənoğlu yaradıcılığından bir iki qəzəl, Qul Əlinin məşhur “Qisseyi-Yusif”i bizə XIII əsr ədəbiyyatımız, həmçinin ədəbi dilimiz haqqında müəyyən məlumat verir. Ancaq böyük ehtimalla XIII əsr ədəbi dilimiz bu əsərlərlə tamamlanmış deyildir, sadəcə, bunlar hələ ki, bizim əlimizdə olan ilkin nümunələrdir.

Haqqında bəhs edilən əsrin maraqlı nümunələrindən biri də müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” poemasıdır. Əsər təkcə doğma dilimizdə yazılması ilə deyil, eləcə də ədəbiyyatımızda ana dilində yazılan ilk poema olması ilə səciyyəvidir. Belə ki, bu poema anadilli yazılı abidələrin, şeiriyyatın, epikanın ilkin yaranma tarixini, eləcə də dil-üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Əsər ancaq ideyasına görə deyil, həmçinin dil və üslub cəhətdən də xalq ruhuna yaxınlığı ilə diqqət çəkir. Bu əsərin aid olduğu dövrdə işlənən ərəb mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti indi də dilimizdə işlənməklə yanaşı, ümumişlək mahiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənmək və ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq, xüsusilə onu çağdaş ədəbi dilimizlə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etmək hər zaman elmi aktualıq kəsb etmişdir, indi də edir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlayır, bu dövrə aid olan, dil faktlarını özündə cəmləşdirən “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dilini tədqiqatə cəlb etmək, bizzə, çox təqdirəlayiq bir işdir. Bildiyimiz kimi, bu dövrdə ana dilində yazmaq ənənəsi başlasa da, yazılı ədəbi-bədii dilimizdə alınma sözlərin, xüsusi ilə də məlum səbəblərdən ərəb mənşəli sözlərin istifadəsi qaçılmaz idi.

Azərbaycan dilinin tarixi, həmçinin ədəbi dil tarixi öyrənilərkən, araşdırılarkən və ya tədqiqatə cəlb edilərkən dilimizin tarixi faktlarını əks etdirən “Dastani-Əhməd Hərami” poemasına və onun dilində istifadə edilmiş ərəb-fars leksikasına bu və ya digər formada nəzər salınmışdır.

“Uzun müddət ərzində rəsmi dövlət dili kimi, bütün dini, siyasi, mədəni, iqtisadi fəaliyyətlər ərəb dilində həyata keçirilirdi və bu dil Xilafətın ərazilərində yaşayan bütün xalqların əsas elmi və ədəbi dilinə çevrilirdi” (6, s. 10). Lakin müəyyən müddətdən sonra belə sözlər ümumişləklik funksiyasını itirir və qeyri-ümumişlək fonda daxil olur. Bu ondan irəli gəlirdi ki, artıq XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq dilimizdə xəlqiləşmə və milliləşmə prosesi gedirdi, yəni milli dilimizə, xalq dilinə məxsus və ya xalq ruhunu ifadə edən leksik vahidlərə daha çox üstünlük verildirdi. Bu zaman istər-istəməz bir sıra əcnəbi sözlər, xüsusilə də ərəb mənşəlilər arxaik fonda keçirdi. Bu qəbildən olan sözlərə müasir prizmadan yanaşsaq, onları müasir leksik, özü də aktiv leksik vahidlərimizlə müqayisə etsək, tutuşdursaq, onların arxaikləşdiyinin şahidi olarıq. Bu hal “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının da dilində vaxtilə istifadə olunmuş bir sıra ərəb mənşəli sözlərdə özünü göstərməkdədir. Belə ki, həmin əsərin faktik materiaları əsasında fikirlərimizi əsaslandıraraq: Məsələn:

“Behişt” sözü hal-hazırda dilimizdə öz işləkliyini itirmiş, arxaizmə çevrilmişdir, onun əvəzinə cənnət sözündən istifadə olunur.

“Firiştə” sözü ərəb mənşəli söz olub mələk deməkdir. Klassik ədəbiyyatımızda bu söz geniş şəkildə işlədilir. Hal-hazırda arxaikləşərək tamamilə ədəbi dilimizi tərk etmişdir. İndi onun əvəzinə mələk sözü işlədilir.

Sanasın anların **firiştə** biri,

Biri sankim **behişt** içində huri (5, s. 86)

“Huri” sözü də ərəb mənşəli olub “cənnət qızı” mənasını bildirir ki, bu da mələk sözü ilə sinonimdir. “Huri: is. [ər.] Əsil mənası “cənnət qızı” olub, klassik şeirdə təşbeh yolu ilə gözəlin epitetlərindən biri kimi işlənir” (2, s. 405).

Dəxi aldı qız-oğlanlar, xələyiq

Huri sanır görən bunları bayıq (5, s. 38).

Müasir ədəbi dilimizdə bu söz ümumişlək olmayan sözlərdəndir. Onun əvəzinə mələk sözü işlədilir.

“Ərz” sözü ərəb mənşəli olub, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmə hesab olunur. “ərz. ər. təqdim etmək, önünə qoymaq, göstərmək, söylənilən, nəzərdə tutulan fikir, mətləb” (2, s. 131).

Bilgilərin bütün **ərz** etdi şaha,

İkən xoş gəldi qayət padişaha (5, s. 42).

Verilmiş nümunədən də aydın olur ki, ərz sözü təqdim etmək, önünə qoymaq mənasını bildirir.

“Müştaq: sif. (ər) şair. Candan istəyən, həsrətində olduğu bir şeyə can atan, arzusunda olan” (3, s. 434).

Qatı **müştaq** idim irdim qapında,

Gönüldən qul yazıldım uş tapında (5, s. 43).

² BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

Poemadan verilən nümunəyə görə qeyd edə bilərik ki, “müştəq” sözü candan istəyən mənasını daşıyır. Hal-hazırda söz dilimiz üçün arxaizm hesab olunur.

“*Münəqqəş* ər. – 1) naxışlanmış, naxışla bəzədilmiş; 2) naxışlı, şəkilli” (7, s. 121) deməkdir. Hal-hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş ləksəm hesab olunur.

Füsukari yapılmış anda hər daş

Qızıl altun sıvayla xoş **münəqqəş** (5, s. 26).

“*Təbir*” sözü müasir Azərbaycan dili üçün artıq arxaikləşmişdir. “*Təbir*: is. (ər). söz, kəlmə, ifadə, yozma, təbir etmək – yozmaq, məna çıxarmaq, məna vermək” (4, s. 283) mənalarını bildirir. Əsərdə “məna vermək, məna çıxarmaq” anlamında işlədilir.

Hələ bir dəm düşü təkrir edərdi,

Yenə xeyrə yorub **təbir** edərdi (5, s. 102).

“*Ərəb və fars sözləri lüğəti*”ndə “*səhharə*” sözü belə izah olunur. “*Səhhar* ə. – 1) çox sehr edən; sehrbaz; 2) m. sehr kimi cəzb edən, zünə çəkən (7, s. 270).

Gümüştür, tazə boyn billurə bənzər,

İki cadu gözü **səhharə** bənzər (5, s. 27).

“*Səhharə*” sözü artıq dilimizdə köhnəlmiş sözdür və istifadə edilmir. Onun əvəzinə “sehrbaz” sözü işlədilir. Poemada sözün sehrbaz mənasında işləndiyi aydın görünür.

“*Müdam*” sözü də poemada işlədilən ərəb mənşəli sözlərdəndir. “*Müdam*: (ər). daim, həmişə, müttəsil, aramsız, fasiləsiz, fasilə vermədən” (3, s. 406) mənalarını bildirir. Əsərdə də lüğətdə verilən daim, həmişə, fasiləsiz mənalarını ifadə edir.

Həzəran dürlü əndişə edirdi,

Müdam fikri həramiyə gedərdi (5, s. 49).

Hazırda ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş söz hesab olunur. İndi müdam sözünün əvəzinə daim, həmişə, fasiləsiz, aramsız sözləri işlədilir.

“*Məani*” sözü hal-hazırda arxaizm hesab olunur. Ərəb mənşəli olan bu söz “mənalər” deməkdir. Yəni söz ərəb cəmlənməsindədir. “*Məani*. üslubiyat, mənalər” deməkdir (9).

Əsərdə mənalər anlamını daşıyır.

Məanidə qılı iki biçənlər,

Dilindən daima gövhər saçanlar (5, s. 19).

“*Məni*” sözü poemanın dilində məna anlamını daşıyır. Bu sözün lüğətdə “*Məni* arxaizm. 1. Lovğalıq, mənlik, eqoizm, 2. Kişi və erkək heyvanın toxumu, 3. Məna, 4. Bərk, dayanıqlı, alınması çətin, 5. Möhkəm, mətin” (10) kimi mənalarına rast gələ bilərik. Hal-hazırda bu söz məna şəklində işlənməkdədir. Söz fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, “i” hərfini “ə” hərfi əvəz etmişdir.

Ərəb mənşəli söz olan *qafilə* hal-hazırda ədəbi dilimizdə işlədilmir. Tarixizm hesab olunur. “*Qafilə*: is. [ər.] Birlikdə yol gedən atlılar və s. dəstəsi; karvan” (3, s. 16).

Ol aradan volı kəsmislər idi.

Ey necə **qafilə** basmışlar idi (5, s. 23).

“*Filhal*” ərəb mənşəli sözdür. Hal-hazırda dilimiz üçün qeyri-ümumişlək ləksikaya daxildir, yəni arxaikləşmişdir. “*Filhal* ə. – 1) həmin saat, dərhal; 2) indi, hazırda” (8, s. 200). Poemada dərhal, həmin saat mənasında işlədilir.

Qapının ikisin **filhal** çıxdı,

İridi taş qapıdan təsra baxdı (5, s. 33).

Müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş sözlərdən biri də *qumas* sözüdür. Hazırda bu sözün əvəzinə parça sözündən istifadə edilir. “*Qumas*: is. [ər.] İpək, yun, kətan və s.-dən toxunmuş parça; ümumiyyətlə parça, arşınmalı” (3, s. 209).

Dəlim mal vığladılar anda olar.

Hesabı yox **qumaşı**, simü zərlər (5, s. 23)

“*Bürqə*” sözü də dilimiz üçün arxaikləşmiş sözdür. Ərəb mənşəli olan bu söz “*Bürqə* ə. – üz örtüyü, niqab, rübənd (8, s. 76)” mənasında işlədilir.

Qələm əldə yazar yazı oturmuş,

Yüzündən gün kibi **bürqə** götürmüş (5, s. 28).

“*Məhalə*” sözü də qeyri-ümumişlək ləksikaya daxildir. Belə ki, söz ərəb mənşəlidir və artıq ədəbi dilimizdə işlədilmir. Lüğətdə sözün izahı belə verilir. “*Məhalə* ə. – 1) kələk, fənd, hiylə; 2) çarə, tədbir (7, s. 27)”.

Qızı ol urmadı hərəgiz **məhalə**,

Yetişmədi anın fikri bu halə (5, s. 28).

Müasir dilimiz üçün tarixizm hesab olunan “*əmir*” sözü ərəb mənşəlidir. “*Əmir*. Sif. (ərəb). Bir tayfanın və ya ölkənin başçısı” (2, s. 113) deməkdir.

Tamaşayı görür ol gün **əmir**lər

Ulu, kiçi, sipahilər, vəzirlər (5, s. 110).

“*Hilal*: is. (ərəb). Təzə çıxmış bir iki günlük ay, aypara. 2. Klas. və xalq ədəbiyyatında gözəlin qaşına işarə” (2, s. 389) dir. Poemada gözəlin qaşına işarə vurmaq üçün işlədilmişdir. Hazırda ədəbi dilimizdə aypara sözü ümumişləkdir.

Yüzü gül, boyu sərvü bənzi lələ,
Gözi nərgis, qaşu bənzər **hilalə** (5, s. 75).

“**Cümlə**” sözü hazırda semantiasını dəyişərək poemada ifadə etdiyi mənadan tamamilə fərqli mənə daşıyır. Poemada hamı mənasını bildirən “cümlə” sözü hal-hazırda dilçiliyə aid termin kimi işlədilir. Qeyd edək ki, bu söz ərəb mənşəlidir. “Cümlə: is. 1. dilç. Bitmiş bir fikri ifadə edən söz birləşməsi və ya söz, 2. Hamı, hamısı, bütün, 3. köhn. miqdar, məbləğ” (1, s. 431). Deməli, “cümlə” sözü lüğətdə verilən ikinci mənaya uyğun gəlir.

Təcəüb eyləyib **cümlə** dururlar,
O qulların halın anda görürlər (5, s. 109).

Məlumdur ki, “**adam**” sözü Adəm peyğəmbərin adından yaranıb. “Adəm ə.- 1) adam, insan; 2) dinə görə, yer üzündə ilk insan və ilk peyğəmbərin adı” (8, s. 10)

Biz əsərdə “adəm” sözü ilə paralel işlənən “adam” sözünə də rast gəldik.

Həm **adəm** səsinə urun qulağı
Gözə dibən qılın hazır yarağı (5, s. 31).

Gəlir başına nə kim yazsa təqdir,
Adam dedigi olmaz cümlə tədbir (5, s. 60).

Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə bu sözün “Adəm” variantı ancaq atroponim kimi işlədilməkdədir. “Adam” şəkildə işlədilən variant isə daha ümumişlək səciyyə daşıyır, həm ədəbi dildə, həm də xalq danışığı dilində geniş şəkildə istifadə edilir.

Əsərin dilində bəzi sözlər də vardır ki, onlar indi dilimizdə iki formada işlənə bilər, daha dəqiq desək, semantik genişlənmə əldə edib. Belə sözlərdən biri də “**cəm**” sözüdür. Ərəb mənşəli bu söz “Bir şeyin ümumi sayı, miqdarı, toplusu” (1, s. 401), eləcə də riyazi termin kimi işlədilir, yəni “bir və ya bir neçə ədədin üst-üstə gətirilməsindən hasil olan ədəd, toplama” mənasında hal-hazırda işlənməkdədir (1, s. 401). Poemada bir şeyin ümumi sayı, toplamaq mənasını ifadə edir. Hal-hazırda isə müasir dilimizdə söz öz semantikasını genişləndirərək yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi riyazi termin şəklində də işlədilir.

İcazət bən quluna ver gedəyim,
Varıban anları həp **cəm** edəyim (5, s. 54).

Poemada elə sözlər vardır ki, onlar arxaikləşərək tamamilə dildən çıxmış onların ifadə etdiyi mənə qalsa da, söz heç bir fonetik, leksik dəyişikliyə uğramadan dili tərk etmişdir.

Çıxar görür nə qul var, nə **rəiyyət**
Dönüb sordu ki, hey, nədir hekayət (5, s. 71).

Burada “**rəiyyət**” sözü ərəb mənşəli sözdür (11) və hal-hazırda dilimizdə tamamilə işləklidən çıxmış, kəndli sözü ilə əvəz olunmuşdur.

“**Şövq**” sözü “1. şiddətli meyl, arzu istək, 2. işıq” (12) mənalarını daşıyır. Poemada bu sözün işıq mənasını ifadə etdiyini görə bilərik.

Çıraq **şövqü** qamu pəncərələrdən
Saçardı şöləsin hər arələrdən (5, s. 27).

Qeyd edək ki, bu söz ədəbi dilimizdə ümumişlək olmayan sözdür, yəni hal-hazırda dilimizdə işlədilmir. Şövq sözünün yerinə işıq sözü işlədilir.

“**Vəsf**” sözü klassik ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlədilir. “Vəsf. is. (ər). 1. Bir şəxsin və ya bir şeyin malik olduğu sifət, keyfiyyət, hal; səciyyə. 2. Tərif, hüsn, məd” (4, s. 481). Poemada sözün 2-ci mənasında işləndiyinə rast gəlirik.

Anın sultanın əngin söylədilər,
Anın malın qatı **vəsf** eylədilər (5, s. 24).

Hazırda “**vəsf**” sözü ədəbi dildə işlədilmir. Onun əvəzinə tərif sözü işlədilir. Vəsf sözünün ifadə etdiyi mənə daralıb, yalnız biri qalıb və söz heç bir fonetik, leksik dəyişikliyə uğramadan dildən tamamilə çıxaraq mənası qalmaqqla yeni söz əvəz olunmuşdur.

Ərəb mənşəli “**əzm**” sözü hal-hazırda “əzmlı olmaq” şəklində ədəbi dilimizdə işlədilir. “Əzm ə. – 1) niyyət, qəsd; 2) hərəkət, gediş” (8, s. 184). Klassik ədəbiyyatımızda bu söz iki mənada – niyyət, qəsd, hərəkət gediş mənalarında işlədilsə də, poemada bu sözün hərəkət, gediş mənasında işlədildiyini görə bilərik.

Xəzinədən yana **əzm** etdilər çün,
Kəmindən çıxub enib getdilər dün (5, s. 26).

Ərəb mənşəli “**azim**” sözü də ədəbi dilimiz üçün köhnəlmiş söz hesab olunur. “Azim ə. – 1) qəsd edən, qərar verən, niyyət edən; 2) yola düşən, yollanan” (8, s. 25) mənalarını daşıyır.

Rəvanü çüst ol aradan getdilər,
Xəzinədən yana **azim** etdilər (5, s. 28).

Fikrimizcə, ərəb mənşəli olan əzm və azim sözləri eyni köklüdür. Poemanın dilinə nəzər salsaq hər iki sözün işləndiyi məqama diqqət yetirsək “Xəzinədən yana əzm etdilər çün”, “Xəzinədən yana azim etdilər” hər ikisinin eyni mənanı, yəni xəzinəyə tərəf yola düşmək, yollanmaq mənasını ifadə etdiyini qeyd edə bilərik. “Əzm” sözü hal-hazırda “əzmlı olmaq”, “əzmlı” şəklində dildə işlədilsə də, “azim” sözünün işlədilməsinə rast gəlməmişik.

Ərəb mənşəli “*qılmaq*” feili “*etmək*” mənasında işlədilirdi, yəni bu feili müasir dilimizdə öz sözümlər olan “*etmək*” feili əvəz etmişdir. Doğrudur, “*qılmaq*” sözünü biz arxaizm hesab edirik, ancaq “*namaz qılmaq*” ifadəsinin tərkibində bu söz indi də işlədilir.

Dühəng avazının vəznə bəlidir,
İnilti ilə nəy nəfrin **qılırdı** (5, s. 87).

Bu qrupa daxil olan sözlərdən biri də “*hərəmi*” sözüdür. Əsərdə tez-tez rast gəlinən bu söz hal-hazırda tamamilə arxaikləşərək dilimizdən çıxmışdır. İndi bu sözün əvəzinə “*quldur*” sözü işlədilir.

Hərəmi olmuş idi, xurdi, xaşxaş,
Nə qol qalmış, nə bud qalmış, nə xod baş (5, s. 109).

Artıq ədəbi dilimiz üçün köhnəlmiş olan “*hərbə*” sözü ərəb mənşəlidir. Qeyd edək ki, “*hərbə*” sözü xalq danışıq dilində “*hərbə-zorba gəlmək*” kimi işlədilir ki, burada da kimisə qorxutmaq mənasında işlədilir. “*Hərbə*” sözü hal-hazırda tək şəkildə işlədilmir. Poemada isə tamam başqa mənası vardır. “*Hərbə. is. (ər). 1. Qısa süngü, nizə, 2. Hədə-qorxu, hərə-zorba*” (2, s. 368) deməkdir. Əsərdə işlənməsinə diqqət yetirək.

Ol oturaqda kim qullar oturmuş,
Qılıcı **hərbələr** əldə götürmüş (5, s. 100).

Nümunəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, “*hərbə*” sözü burada süngü, nizə mənasında işlədilir. Hal-hazırda söz semantikasını dəyişərək artıq nizə, süngü mənasında işlədilmir.

“*Vəzir*” sözü köhnəlmiş sözdür. Artıq müasir ədəbi dilimiz üçün tarixizm hesab olunur. “*Vəzir. Arxaizm. Padşahın məsləhətçisi olub dövlət işlərinə baxan şəxs*” (13). Hal-hazırda vəzir indiki baş nazir kimi başa düşülə bilər.

Alib **vəzirlərini** gəldi sultan,
Buları gördü tana qaldı sultan (5, s. 35).

Nəhayət, qeyd edək ki, “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poeması anadilli poeziyamızın ilkin yaranma tarixini, eləcə də dil-üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən yazılı abidələrimizdən biridir. Bu abidənin dilində işlənen ərəb mənşəli sözlərin çoxu ümumişlək olsa da, müasir dövrümüz üçün arxaikləşənlər də az deyildir. O da bəlli həqiqətdir ki, Azərbaycan dilinə tarixən daxil olan ərəb mənşəli alımlar dilimizin mövcud qayda-qanunlarına o dərəcədə uyğunlaşmışdır ki, onların bir çoxunu çox vaxt öz sözlərimizdən seçmək çətin olur. Lakin poemanın dilində işlənen ərəb mənşəli sözlərin bəzilərinin işləkliyini itirərək köhnəlmiş sözlərə çevrildiyi üçün onlarda göstərdiyimiz hal özünü göstərmir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
5. Dastani-Əhməd Hərəmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
6. Əl-Abbasi Xeyri Nəşət. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 195 s.
7. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
8. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənen ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
9. <https://www.azleks.az/online-dictionary/m%C9%99ani>
10. <https://www.azleks.az/online-dictionary/m%C9%99ni>
11. <https://soz6.com/nedir/29991/reiyyet>
12. <https://www.azleks.az/online-dictionary/%C5%9F%C3%B6vq>
13. <https://www.azleks.az/online-dictionary/v%C9%99zir>

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin tarixi, “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poeması, ərəb mənşəli sözlər, arxaik leksika

Ключевые слова: история азербайджанского языка, поэма “*Дастани-Ахмед Харамии*”, слова арабского происхождения, архаическая лексика.

Key words: history of the Azerbaijani language, the poem “*Dastani-Ahmed Harami*”, words of Arabic origin, archaic vocabulary.

“*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poemasının dilində ümumişlək olmayan ərəb mənşəli sözlərin semantikasi

Xülasə

Məqalədə ilk poema olaraq Azərbaycan dilinin milli koloritini özündə əks etdirən “*Dastani-Əhməd Hərəmi*”nin dilində işlədilmiş və hazırda çağdaş dilimiz üçün arxaikləşən ərəb mənşəli sözlərdən bəhs edilir. Belə sözlər əsərdən konkret nümunələr verilməklə tədqiq və ya şərh olunur. İzahlı lüğətlərə əsaslanmaqla həmin sözlərə münasibət bildirilir, müasir dilimizin ümumişlək leksik bazası ilə müqayisəli şəkildə təhlillər aparılır. Müasir dilimiz üçün arxaikləşən ərəb mənşəli sözlərin köhnəlmə səbəbi dilimizdə milliləşmə və xələqləşmə prosesi ilə əlaqələndirilir.

Semantics words of Arabic origin, which are not common in the language of the poem “*Dastani-Ahmad Harami*”

Summary

The article deals with the words of Arabic origin used in the language of “*Dastani-Ahmad Harami*”, which reflects the national color of the Azerbaijani language as the first poem and is now archaic for our modern language. Such words are

researched or interpreted by giving concrete examples from the work. Based on the explanatory dictionaries, the attitude to these words is expressed, comparative analysis is carried out with the general lexical base of our modern language. The reason for the obsolescence of words of Arabic origin, which become archaic for our modern language, is connected with the process of nationalization and popularization in our language.

Семантика слов арабского происхождения, не встречающихся в языке поэмы “Дастан-Ахмад Харамиди”.

Резюме

В статье рассматриваются слова арабского происхождения, используемые в языке «Дастан-Ахмад Харамиди», который отражает национальный колорит азербайджанского языка как первое стихотворение и является архаичным для нашего современного языка. Такие слова исследуются или интерпретируются на конкретных примерах из произведения. На основе толковых словарей выражается отношение к этим словам, проводится сравнительный анализ с общей лексической базой нашего современного языка. Причина устаревания слов арабского происхождения, ставших архаичными для нашего современного языка, связана с процессом национализации и популяризации в нашем языке.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Gülbəniz Hacıbaba qızı Mehdiyeva³
M.KALANKATUKLUNUN “ALBAN TARİXİ” ƏSƏRİNDƏKİ BƏZİ TOPONİMLƏRİN
QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRDƏ DAŞLAŞMIŞ İZLƏRİ

Azərbaycan toponimləri təbii ki, dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Bununla belə coğrafi adların meydana gəlməsi şəxs adları kimi bu və ya digər fərdin iradəsindən asılı olmayıb müəyyən tarixi, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsi kimi təzahür etmişdir. Bu adlar müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin, kollektivin və ya hakim dairənin təşəbbüsü ilə əmələ gəlmişdir. Azərbaycanda xüsusi adların ilk dəfə elmi şəkildə izahı A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. O, “Gülüستانی-İrəm” əsərində Azərbaycan, Quba, Şəmkir, Alpan, Zıx, Kaspi və s. bu kimi ayrı-ayrı yer və tayfa adlarının etimologiyasını açıqlamağa çalışmışdır [6, s. 37].

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda coğrafi adların elmi izahı görkəmli mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ərazisindəki yer-yurd adlarının tədqiqi sahəsində professor Qiyasəddin Qeybullayevin xidmətləri misilsizdir. A.A.Reformatskinin onomastik vahidlərin müəyyən qrupunu birləşdirən toponimləri öyrənən toponimikanın elmi mənsubluğuna münasibətlə bildirdiyi bir fikri qeyd etmək vacibdir: «Toponimika yalnız dilçiləri deyil coğrafiyaçıları və tarixçiləri də həqiqətən maraqlandırdığı üçün burada bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə almaq və bu oblastda əməyin bölüşdürülməsi konturlarını müəyyənləşdirmək lazımdır»[38, s. 33-34]. Tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, ən qədim toponimlər, tayfa, qəbilə və nəsil adları ilə bağlı yaranmışlar. Məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda qeydə aldığımız yer-yurd adlarının, yaşayış, məntəqələrinin adlarının böyük bir hissəsini və ən qədim layını etnonimlər əsasında yarananlar təşkil edir. “Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən təhlil etmək də mümkün olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir [34, s.97]. Ə.Dəmirçizadə yazır: “... tayfa adları xalqın yaşadığı tarixi-coğrafi ərazisini, əlaqədar olduğu tayfanı müəyyən edir. Müasir dilimizdə hansı qədim qəbilə və tayfa birliklərinin dil ünsürü olmasını bildirir [22, s.4]. Cəmiyyətin inkişafının qədim dövrlərinə dair tarixi məlumatların doğruluğunu sübut edərkən çox vaxt alimlər onomastika, tarix, coğrafiya, həmçinin də arxeologiyanın məlumatlarının müqayisəli şəkildə tədqiqini özündə birləşdirən kompleks metoda istinad edirlər. Bu tarixi prosesi, xüsusən də etnogenez problemlərini ümumi səpkidə səciyyələndirməyə imkan yaradır. Təsədüfi deyil ki, F.Engels coğrafi adları tarixi mənbə kimi qiymətləndirərək onların əsasında alman tayfalarının eramızdan əvvəl I əsrdə yerləşmə sxemini qurmuşdur [19, s. 12].

T.Əhmədov yazır: “... söz tərkibində nomenin saxlanması coğrafi adın toponimik məzmununu daha da güvvələndirir [13, s.173]. *Karuec* – “İzdihamlı nümayis *Karuecdən çıxanda onun qarşısına Amarasdan qadınlar çıxdı*” [20, s. 105]. *Karuec* toponiminin “Alban tarixi” əsərində bir neçə dəfə adı sadalanır və toponimin Amaras vilayətində mövcud olması göstərilir. *Karueç* toponiminin izilə qədim abidələrdə daşlaşmış morfemlər diqqətimizi cəlb etdi. “Luqalbanda Hurrum dağında” eposunda En-Merkar antroponiminə rast gəlirik. Şumerdə I Uruk sülaləsinin ikinci hökmdarı olan En-Merkar (əfsanəyə görə hökmdar En-Merkar 420 il hakimiyyətdə olmuşdur) antrponimində *kar* morfemi diqqətimizi cəlb edir [4, s. 39].

Tarixi inkişaf prosesində bir morfem antrponimin yaxud etnonimin tərkibində olarsa zaman-zaman digər onomastik vahidlərin tərkibinə keçməsi halları bizə məlumdur. *Karueç* toponiminin ilk komponenti olan *kar* morfeminə bir-çox onomastik vahidlərin tərkibində rast gəlirik. *Karacalı/Karacalar* sözünü daha geniş mənada yeni, etnonim kimi götürsək və bu sözdən törənən *Karac* toponiminin etimologiyasını və tarix səhnəsində keçdiyi yolu təsvir etmiş olarıq. Geniş areala malik olan *kar* morfemi haqqında öncə Q.Qeybullayevin çox düzgün və maraqlı mühlizəsilə tanış olaq: “*Karkar/Qarqar* toponimləri Orta Asiyada və Qazaxstanda geniş areala malikdirlər. Bu ərazidə ermənilər (haylar) heç bir zaman yaşamamışlar və ona görə də *Karueç* toponiminin tərkibində olan *Kar* morfemi, erməni dilinin əsasında yarana bilməzdi” [25, s. 357]. Baba Məhərrəmli N.A.Sıromyatnikova istinadən *kar* morfemini derivat kimi qəbul edir və onun bir çox dillərdə səslənməsini və yaxın mənalara malik olmasını yazır. Onun fikrinə görə: *Kar* derivatı qədim yapon dilində *qara // kara* “dost, tayfa”, ev, *kalan // xaran* “tayfa” anlamında, qədim fars dilində “ordu”, monqol dilində *qari* “tayfa, nəsil”, mari və udmurd dilində *kalik* “xalq”, yava dilində *kuli* “tayfa”, türk dilində *qalm* “kütə” sözlərinin eyni mənşəyə malik olduğunu göstərir. Müasir qazax dilində də qar // kar “tayfa, nəsil, ailə” sözü işlənməkdədir [36, s.91;42, s.101] K.M.Musayev həmin sözü dravid dillərindəki karu “ailə” sözü ilə tutuşdurur.K.M. Mycaebə görə Cənubi Asiya dillərinə aid olan konda dilində [qa:r] sözü “qız” anlamını ifadə edilir [33, s.149].

M.L.Dandamayevin fikirlərinə görə: “E.ə. 521-ci ildə Behisütun yazıları arasında “kara Mada” ifadəsi diqqətimizi cəlb etmişdir. Kāra sözü qədim fars dilində “ordu” anlamında da işlənmişdir. Bu ifadə “Midiya xalqı” şəklində tərcümə olunmuşdur. Lakin dəqiq sübut olunmuşdur ki, *kara* sözü sırası əsgərlərə və qara camaata aid edilmişdir” [10, s.262]. Qeyd etmək istəyirik ki, bu ifadə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bəzən, sadə xalq özünü “qara camaat” deyər adlandırır. *Kar* morfemi haqqında demək istərdik ki, Monqolustan və Qırğızistan ərazisində tapılan qədim türk yazılı abidələrdə *karah* “əl, güc, qüvvə” mənasında işlədilər söz vardır [31, s. 97] Q.Kazımov şumer dilindən gələn *kar* “oğurlamaq” mənasında olan feili qədim türk dilində işlənən *kar* “əlin bir hissəsi” mənasında olan sözlə eyniköklü hesab edir [22, s.136]. Dialektlərimizdə işlənən *qaru* sözünü B.B.Əhmədov “qolun dirsəkdən yuxarı olan hissəsi” anlamında qol kökü ilə eynimənşəli hesab edir. Burada şivələrdəki qaru sözündə r-l əvəzlənməsinə uyğun olaraq birqat morfoloji sadələşmə getdiyini bildirir [14, s. 20]. B.Məhərrəmli yazır: “XIV-XVI əsrlərdə osmanlı türkcəsində karaca // karica sözü “bazu sümüyü, qolun çiyindən dirsəyə qədər olan hissəsi” anlamını ifadə etmişdir: Ol avratın iki bilekləri yok, iki karacaları yok ve eli yapışmış karacalarına ve omuzlarına”[43, s. 389]. B.Budaqovun və

³ Bakı Slavyan Universiteti. gulbeniz57@mail.ru

Q.Qeybullayevin Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti kitabında isə türk dillərində *kara* sözü “dağın irəliyə çıxmış hissəsi” mənasını ifadə etməsi haqqında məlumat verilmişdir [8,s.287]. Nəticədə belə qənaətə gəlirik ki, *kar, kara, qara,kalan/xaran, karu, qar, qari, kuli, kalık, qalm* morfemləri yaxın mənalara malik olması ilə bərabər cüzi təhrifə uğramasına baxmavaraq fərqli səslənmələrdə bir çox dillərin tərkibində mövcuddur.

Karueç sözünü türk etnonimi olan *qaracalar* sözü ilə bağlılığı da bizə məlumdur. *Karac* topoformanın etimologiyası haqqında V.İ.Savina “Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана” əsərində yazır: “*Karac* komponenti *ev* mənasında başa düşülür” [453, s. 117] *Karueç* toponimi öncə etnonim olaraq *Karacalı/Karacalar / Karac* topoformanın yaranmış, xalq, dost, tayfa, nəsil, ev, “sırası əsgərlərə və qara camaata aid edilmiş” ifadə kimi əl, güc, qüvvə mənalarında dərk edilir. Xalq, camaat, el,tayfa, nəsil kimi bu sözlər qüvvə, güc mənaları ilə daim semantik yanaşmadadır. XIX əsrdə İrəvanın Şərur–Dərəlyaz qəzasında və Gürcüstanın Borçalı qəzasında *Karacılı (Karacılı –Karac* sözündən və lu mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir) adında kənd mövcud idi və bu kəndin əhalisi azərbaycanlı, azəri- türklərindən ibarət idi [37, s. 121]. Gürcüstanda *Sa-Qaraca*, Azərbaycanda *Karacalı/Karacalar* adlı bir-neçə toponim mövcuddur. *Karacılı/Karac* sözünə uyğun olan qədim gürcü toponimi Saqaradjo (sa- yer, torpaq anlamında qaradjo – sözü isə tayfa adı, etnonim anlamındadır) idi. Saqaradjo sözündə *karaca* sözü aşkar görünür. Bu toponimin mənası *Karacalar torpağı / Karacalar ölkəsi / Karacalar yurdu* mənasında qəbul edilə bilər. Q.Qeybullayevin apardığı tədqiqatlardan məlum olur ki, Yardımlı, Şəki və Şamaxı rayonlarında *Karac* adlı dağ da mövcuddur [25, s.176]. XVII əsrdə Şəki zonasında *Karaca* adlı ərazinin adı çəkilir. *Karaca* toponimi dünya dillərində və qohum dillərdə əsrlər boyu morfonoloji dəyişmələrə, məruz qalsa da, etimoloji tədqiqatlar vasitəsilə onların mənə yaxınlığını və mənşə birliyini sübut etmək mümkündür. Mənbədən: “Onda *Böyük Kolmank* vilayətinin vepiskopu Samuil filosof adlanan kəsis İsmayilla əlbir olaraq özbaşına öz vepiskopluğunu ona verdi. özü isə təvin etdiyi vepiskop tərəfindən katalikosluğa təvin edildi” [20, s. 199]. Maraqlı budur ki, əsər boyu *Mets - Kolmank* adına da tez-tez rast gəlirik. Toponiminin birinci komponenti, olan *mets* sözü ermənicə böyük deməkdir. Qədim erməni dilində bu ad “Böyük kolmanlar” kimi tərcümə edilir. *Kol/kul* qədim tavra adı ilə bağlı morfemdir.

O.Vorosil Konstantin Baqaranodnıdan (X əsr) maraqlı sitat gətirmisdir: *kuloba* tavrı (təhrif olunmuş *kulbev* şəklində bizə çatmışdır). Bu söz *kul* kökündən və *nev* cəm şəkilçisindən ibarətdir [29, s.109]. Yəni, *kulbev* “kullar” deməkdir.-b, -be, -me, -hhi cəm şəkilçiləridir [22, s.201]. Lakin *kul/kol* tavrı qədim bulqar tavrılarından biri olmuşdur. Beləliklə, qədim Albanıya və İrəvan ərazisində olan toponimlərdən *Kol, Kolman, Kolt, Koltene* və digərləri türk mənşəli *kol* tavrı ilə əlaqəlidir. *-man* şəkilçisi isə qədim türk etnonimlərinin tərkibində geniş areala malikdir. **O.Vorosil bir** neçə tayfa adını nümunə olaraq çəkmişdir: *karaman, koman, (kuman), nayman, türkmen, çalman, şadman* və s. [29, s.102]. **Mir Mehdi Xəzani** “Kitabi-tarixə Qarabağ” əsərində yazır: “...Tərtər çayı sahilindəki Uşacıq kümbəzindən yuxarı ta Göycə gölünün sərhəddinədək ki **Kolanı məskənidir** və İrəvana tabedir. İrəvan hakiminədən zəbt evlədi”. Yenə orada: “Cavansir, Kəbirli, Otuziki, Dəmirçi Həsənlı, Püsvan, Bərgüsad, Qaracılı, Hacısamlı və **Kolanı ellərinin bəvləri**, Vərəndə, Ciləbörd, Talış, Dizaq və Xaçın mahallarının mülkləri də sair vilayətlərin xanları kimi əsaslı-köklü dövlət sahibi idilər [35, s.98]. Alban ölkəsinin mövcud olduğu zamanlar Böyük Kolmank/ Mets Kolmank adlanan Böyük Kolanı vilayəti erməni tələffüzünə uyğun olaraq “m” samitinin artırılması ilə təhrifə məruz qalmışdır. Artıq xanlıqlar dövründə Kolanı mahalı adı qorunub saxlanılmışdır. Kolanı yurdu olmuş bu torpağın yetirmələrindən biri,

məhz

Musa

Kolanqatlıdır.

VII -IX əsrlərdən bəri zaman-zaman erməni dilinə təhrif olmuş Böyük Kolman/Mets Kolman şəklində ta bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmış bu toponim Kolanı tavrının adı ilə bağlıdır. Sözü ikinci komponenti **man** morfevidir. Mahmud Kəşğarlının “Divan”ında *man* komponentli üç toponimə rast gəlirik: Mankıslaq, Manküz, Mankənt. Lüğətin I cildində Mankıslağın oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu göstərilir. “**Divan**”ın III cildində “*man*” sözü *kıslaq* sözündən avrı vazılmış və həmin adın da oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu qeyd olunmuşdur. “Divan”da *man* sözünün avrıca mənası da göstərilmişdir: *man* vasitəli kov - dörd vasitəli keçən qovun mənasındadır [21, s.778]. “Qədim türk lüğəti”ndə bu morfemə *köl* fonetik tərkibdə və bir neçə mənada rastlasdıq: I göl; II uşur xanlarına verilən titul vəni fəxri ad – “*köl biləq xan*”; III “*köl irkin*” karlıklarda fəxri ad mənasındadır [12, s. 428]. Sözü II komponenti olan “*man*” sözü ümumtürk mənşəli və çoxmənalı morfemlərdəndir. Bu morfeimin semantikasi da bir-birindən fərqli şəkildə izah olunur [28, s.119]. Türkooloji ədəbiyyatda Mankıslaq toponiminin semantikasi və etimologiyası barədə müxtəlif vəzümə, fərzivələr mövcuddur. Bu fikirləri bir-neçə qrupa ayırmaq olar: Manqıs + laq : “Manqıs dəniz nəhəngi, dəniz yırtıcısı” + (-laq) İsmə artırılan şəkilçidir. “Manqıslaq nəhənglərin, yırtıcıların olduğu yer” mənasındadır. Bu fikrin tərəfdarları E.Koçubayev və A.Abdraxmanovdur [139, s.133; 1, s. 77]. –laq şəkilçisi əsasən, yer, məkan, zaman anlayışını ifadə edən isimlərə artırılıb yeni sözlər əmələ gətirir. Oosulduğu sözdə yer, məkan məfhumu yaradır və nisbətən coxluluq ifadə edir. Məsələn: vaylaq, otlaq, cavlaq, qıslaq, ovlaq. [16.s.45]. Manqıslağ: man + qıslağ - man “qovun” + qıslağ “qıslama, qıslaq” qovun qıslağı. Bu fikir F.Musabəvova məxsusdur [32, s. 57]. Bu baxımdan, *Mana* toponimi də kənd, səhər, qala, devıl, bölgə/ölkə adı bildirən xoronim kimi *man* sözü ilə mevdana çıxmışdır. Manqıslağ: *-menk* etnonim+ *qıslağ* = Manqıslağ – “Menklərin yurdu, kəndi” Bu etimologiya A.Semyonova aiddir [40.s.43] **A.Semyonovun** bu vəzümünü V.**Nikonov** uğurlu hesab etmişdir. Digər fərzivəyə görə: Manqıslağ = man + qıslağ “man - möhkəmləndirilmiş, istehkam şəklində salınmış kənd” kimi də qəbul edilə bilər [3.s.29] Deməli, **Manqıslaq** adında “*man boynunun(tavrının)qıslağı*” və ya “*qovun qıslağı*” anlamları vardır. XI əsrdə Kiyev şəhərinin türkcə ikinci Mankerman adında isə “**man qalası**” anlamı vardır [2, s. 234]. Ümumiyyətlə, arasdırmanın nəticəsi belədir: toponimlərin tərkib hissəsini təşkil edən “man” həm də heyvandarlıqla bağlı olan ərazilərin adlarıdır. Bu morfeim çoxmənalı olduğundan qədim etnonimlərin, boyların,yer məkan bildirən sözlərin tərkibində

tez-tez rast gəlinir. “Man” morfemini məhz etnonimilə əlaqədar olmasını daha məqsədə uyğun sayırıq. Lakin morfemin yozumuna gəldikdə isə leksik mənası naməlum olaraq qalır.

Rustak – “Bu da Böyük Kolmank vilayətinin Rustak mahalında idi” [20, s. 231]. Musa Kalankatuklunun “Albanıya tarixi” əsərində **Böyük Kolmank** vilayətinin **Arsak** əyalətində yerləşən **Rustak** mahalından bəhs edilmişdir. Strabon Albanıya haqqında danışan zaman burada Rutak çayının olduğunu söyləyir. Bizim fikrimizcə, bu hidronim orta fars dilindəki *rostak* “çayın mənbəvi” sözündəndir. Deməli, Rustak kəndi ilə bərabər Rutak çayı mövcud imiş. Rustak kəndi Rutak çayı sahilində yerləşmiş və kəndin adı çayın adına bənzər adlandırılmışdır. Rustak sözündə **ru** komponenti ilə başlayan su semantikali sözdüçü cəlb edir. Alban tarixi kitabında Böyük Kolmank vilayətinin **Arsak** əyalətində yerləşən Rustak mahalı kimi təqdim olunmuş **Rustak** mahalı haqqında deyə bilərik ki, erkən orta əsrlərdə hökmdara məxsus torpaqlara rustak deyilirdi. Rustak eyni zamanda XIII-XIV əsrlərdə İranda inzibati bölgü vahidi olmuşdur [5, s. 63]. Vaxtilə Volqa (İtil) çayının adı Ra olmuşdur [15, s. 182]. Y.Yusifov qeyd edir ki, Aratta ərazisindəki Rappa çayının mənşəyi “çay, su” anlayışı ilə bağlıdır. Mordva dilində Rav (“çay”) Volqa çayına verilən addır. Ola bilsin ki, həmin söz hind-Avropa mənşəlidir [44, s. 87]. B.Məhərrəmli yazır: “... hind-Avropa dillərində işlənən rav // ra // ru // ri // re komponenti ilə başlayan “su” semantikali sözlərin əksəriyyəti (ru, rud, river, reka “çay” və s.) ar // ır // ir // ur // er “su” kök morfeminin metatezaya uğramış variantıdır. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Baba Məhərrəmli E.A.Makayevə istinadən belə yazır: “E.A.Makayev bunu **riba** “**рыба**” sözünün təmsalında sübut etmişdir [36, s.78]. Ərazi və yaşayış məskənlərinin adlandırılması öz tarixinə görə çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Y.V. Bromley «Etnos və etnoqrafiya» əsərində yazır: “... belə onimlər coğrafiya ilə linqvistikanın eləcə də tarix və linqvistikanın qovşağında yerləşib toponimivanın son cətin tədqiqat zonasını təşkil edir” [7, s. 223].

Tapat – “Baylakanlılar Bercor vilayətinin və Ureas, Kərnəkəs, Həkkəri, Tapat kəndlərinin əhalisini qılmc və nizələrdən keçirmişlər” [20, s.195]. Tapat Arsakda məntəqə adıdır. Toponimdə *təpə* sözü aydın seçilir. Tap kəlməsi – Qaraqoyunlu, Qalatap toponimlərinin tərkibində qalmışdır [qeybullayev Qarabağ etnik [27, s. 386]. Azərbaycan dilində *tap* – “su çıxmayan yer”, “dağ döşündə düzən”, “təpə” mənasındadır [27, s.380]. “Tvarasatap toponiminin sonunu türk mənşəli “tap” sözü təşkil edir. Azərbaycan dilində tap “təpə”, “düzən yerdə yüksəklik” (məsələn, Goranboy rayonunda Tap-Qaraqoyunlu kəndinin adındakı “Tap” komponenti, Qəbələ rayonunda Qalatap adlı yer və b.) deməkdir. Bu toponimlər qədim türk dillərində “arabalardan (düzəldilmiş) möhkəmləndirilmiş yer” mənasını verən tavor sözündəndir” [28, s.37]. Qədim türk lüğətində **tap** sözünün ilkin mənası arzu, dilək deməkdir [12, s. 533].

Oeyd edək ki, “tapmaq” feilinin kökündə də bu morfem dayanır. Sözü kök və şəkilçi morfemlərə bölüb təhlilini aparmış olsaq belə bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Türk dillərində işlənən ta // tu // to işarə bildirən hissəciklər, ədatlar və əvəzliliklərdir [30,s.276] Deməli, **ta** hissəciyi kom.-perm.dilində ta “bu” əvəzliyidir, qəd.slav. *e to // *e ta “bu”, qəd.Mis. ta “bu” qəd.çin. ta “o” işarə əvəzliyi [36,s.7]. **Pa** komponentinə gəldikdə isə V.M.İliç-Svitç bu kökü nostratik dillər üçün a saitinin uzun variantında bərpa etmişdir: bā “bağlamaq” [41,s.87; 36, s.277]. Müasir ba “tutmaq, sıxmaq” [9, s. 29]. İngilis dilində uzun variantlı formada işlənir: ing. bar (ba): “bağlamaq” [17,s.452; 36, s.102]. Q.Kazımov *ba- nostratik kökünün dünya dillərində *ba, bə, və ya, bu, bi, bo, **pa** şəkillərində inkişaf etdiyini göstərir (41, s. 41). Nümunə çəkdiyimiz dillərdə **pa** morfemi bağlamaq, qapamaq anlamında izah olunur. Bu sözün birinc hecası örtülü açıq, ikinci hecası örtülü qapalı heca tipindəndir. Söz kar samit t ilə başlayıb t samitilə bitməsi də sözün qapamaq anlamında olmasını virtual nümayiş etdirir. q-(k’-)-k-t samit səsinə keçməsi tarixdə tez-tez təsadüf olunur. Tapat/ Kapat/ Qapat kök morfeminin bu şəkildə tarixi inkişafı Orxon – Yenisey abidələrində tez-tez rast gəlinən bir haldır. Məsələn: kapıg – qapı – kapa – kapat. K/t keçidi isə toponimin kar samitlərdən və qalın saitlərdən (həm saitlərin həm də samitlərin ahəngi) ibarət olması sözün Azərbaycan türkcəsinə aid olmasına sübutdur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, **Tapat** toponimi **qapat** mənasında da başa düşülə bilər. M.Kalankatuklunun “Albanıya tarixi” kitabının onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda bir çox yer adlarının dəqiq, fonetik tərkibcə daha düzgün əks olunması baxımından, X əsrə aid edilən abidə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Albanıya ərazisində qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Abidənin dilində rast gəldiyimiz xüsusi adlar yazılı ədəbi dilimizin ilkin inkişaf dövrünün toponimik və antroponimik səciyyəsi ilə müəyyən dərəcədə tanış olmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Абдрахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, Ыльым, 1979, 279 с.
2. Ахундов А. Топраğın köksündə тарихин izləri. Бақы, Gənclik, 1983, 135 s.
3. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, Ыльым, 1988, 180 с.
4. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr müntəxəbat AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.
5. Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik institutu. Bakı, 2007. səh.427.
6. Bakıxanov A. Gültəstani-İrəm. Bakı, 2000, 255 s.
7. Бромлей Х.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973, 283 с.
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli”, 1988, 452 s.
9. Большой китайско-русский словарь. Москва, 2009, 639
10. Дандамаев М. Л. Иран при первых ахеменидях. М., 1963.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I, Maarif, 1979, s. 4.
12. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
13. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, 318 s.
14. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti, 1994, 198 s. 20
15. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 484 s.
16. İlkin Əsgər Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yarıdan qeyri məhsuldar (monoqrafiya). Bakı: Elm və təhsil, 2015.
17. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 1320 s
18. Каграманов Дж. Описание археографических документов. Баку, 1969, с. 11

19. Маркс К. и Ф.Энгельс сочинения. Государственное Издательство Политической литературы, Москва, 1961 Двадцатый том Сочинений К.Маркса и Ф.Энгельса составляют произведения, написанные с 1873 по 1883 год: "Анти-Дюринг" и "Диалектика природы".
20. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
21. Kaşgari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 760 s.
22. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: "Təhsil", 2003, 583 s.
23. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-ата. 1974. 264 с.
24. Кулиев Э. Топонимы в азербайджанском языке // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.121-171.
25. Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев. Историко-этнографическое исследование. Баку: ЭЛМ, 1991
26. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана Баку: ЭЛМ, 1986, с.198
27. Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990, 248s.
28. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı: Azməşq, 1992, 140 s.
29. Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası, Bakı: Öyrətmən, 1993,108 s.
30. Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва: Наука, 1970, 386 с.
31. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, 1959, 111 с.
32. Мусабаев Ф. Семантика слова Мангустай. Известия АН Казахской ССР, 1964, вып № 4 (29) с.37, 38.
33. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984, 227 с.
34. Məşədiyev Q. Qafqazıyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990, s. 97.
35. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixə Qarabağ. s.135
36. Məhəməli V. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı, 2016, s 304.
37. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с.121
38. Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. М., 1987
39. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. Москва,1971
40. Семенов А. Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии, Труды библиограф, комиссии, бывш, при СНК ТССР. Ташкент,1926, 478 с.
41. Свитыч М.В. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т. I-III. Москва: Наука, Т. I, 1971, 370 с.; Т. II, 1976, 152 с.; Т. III, 1984, 130 с.
42. Сыромятников Н.А. Древнеяпонский язык. Москва, 2002, 176 с.
43. Tarama Sözlüğü. Ankara Üniversitesi Basımevi, IV c. 2254, 1996.
44. Yusifov Y. Qədim Səra tarixi. Bakı: Səra-Qərb. 2007. 384 s.

Açar sözlər: "Alban tarixi", toponimlər, etimologiya, mənsə, qədim abidələr.

Ключевые слова: «История Албан», топонимы, этимология, происхождение древние письменности.

Key-words: thponyms, poems, written monuments, article.

Каменные следы в древних письменных памятниках некоторых топонимов в произведении М.Каланкатуклу "История албан"

Резюме

В истории тюркских народов произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» занимает особое место. В книге «История Албан» есть много топонимов тюркского происхождения. Главная цель нашей статьи сделать этимологически-лингвистический анализ топонимов Каруэч, Рустак, Большой Колманк (Мэтс Колманк), Тапат а также выяснить их не только происхождение а определить их окаменевшие следы в древних письменных памятниках.

Some toponyms in M.Kalankatoglu's "Albanian history" work petrified traces of ancient written monuments

Summary

Musa Kalankatuklu's "History of Alban" has a special place in the history of the Turkic peoples. Thponyms of Turkic origin take up a special place in the historical monuments, rich in onomastic units. The main goal of this article is to find and reveal traces of such female names as Caruech, Mets Kolmank, Rustak, and Tapat in dastans, poems and ancient written monuments.

Rəyçi: dosent Dürdanə Tofiq qızı Əliyeva

Тарана Муталлим гызы Кязимова⁴
СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ «РОДИНА» В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Слово *родина* в русском языке является, возможно, одним из самых употребительных. Во всяком случае оно входит в группу самых употребительных слов, за многие века обрстая собственными лексико-семантическими связями, а также и ключевыми ассоциациями, характеризующими отношение русских людей как к самой Родине, России, так и к понятию «родина» вообще. Лексико-семантические системы, группирующиеся вокруг таких слов, в современном языкознании принято называть семантическими полями. В структуре семантического поля выделяется главное, базовое, слово, само же поле организуется как распространение этого основного слова по различным ассоциативным линиям (5). В нашем случае базовым словом является слово *родина*. Следовательно, структура семантического поля будет определяться распространением этого слова по основным системообразующим направлениям. Как известно, основные направления распространения лексических единиц в системе языка составляют парадигматические отношения и синтагматические связи. Первые Ф. де Соссюр называл ассоциативными, поскольку парадигматические отношения связывают слова на основе различных ассоциаций (3, 158). Слова, связанные парадигматическими отношениями, ассоциируются друг с другом в сознании не только отдельных людей, но и целых языковых коллективов. Причем характерно, что идентичные слова и стоящие за ними понятия в сознании различных народов могут ассоциироваться с различными реалиями. Различие ассоциаций приводит к тому, что структура семантического поля на основе одного и того же понятия в различных языках, как правило, не совпадает. На признании данного фактора, как известно, строится концепция неогумбольдтианства (1).

В основе понятия «родина» находится очень древнее представление о «родах», «рождении». Это понятие, будучи архетипом для всей лексико-семантической парадигмы, объединяет множество лексических, фразеологических и паремиологических единиц. Как и в большинстве случаев, эволюция значения в родственных языках не совпадает. Так, М. Фасмер указывает, что «родина «отечество», тогда как укр. родина = «семья», блр. Родина = то же, болг. родина «родина, место рождения», сербохорв. родина «обилие плодов», словен. Rodina – то же, чеш., слвц. rodina «семья», польск. rodzina то же. || Произведено от *rod*. [Согласно Соболевой (УЗ ЛГПИ, 173, 1958, стр. 134), знач. «родная страна» встречается впервые у Державина]» (4, 491).

Чтобы проследить структуру семантического поля, образуемого словом *родина* в современном русском языке, необходимо прежде всего восстановить его живые связи по всем направлениям развития в семантической системе языка. Если парадигматические отношения выявляют различные аспекты обозначения одного и того же явления, то синтагматические связи дают возможность определить круг представлений о данном явлении, характеризующих коллективное сознание носителей языка. Каждая эпоха не просто обогащает и расширяет круг подобных представлений, но и отражает социально-политические и культурно-исторические особенности времени. Например, в русском языке в советскую эпоху появились такие устойчивые словосочетания, как *советская родина*, *социалистическая родина*. Следует также отметить, что такого рода сочетания не носили формального характера, напротив, они были нагружены особым пониманием явления, характерного именно для данного времени и данного пространства. Фоновая информация, стоящая за выражением *социалистическая родина*, включала в себя, например, тревогу за судьбу своей страны, которая оказалась единственной в мире страной трудящихся, окруженной капиталистическими странами. На имплицитном уровне в семантической структуре выражения всегда был актуален страх. Оно подчеркивало ожидание «нападения враждебного окружения», его неприятие, непонимание, отчужденность. Выражение *социалистическая родина* подчеркивало сознание исключительности страны, государства, его целей, прошлого и будущего. Такую же информацию, но характеризующуюся совершенно иной коннотацией, несло в себе выражение *совдетия*. Если *социалистическая родина* только на уровне буквального значения было нейтральным, но на самом деле характеризовалось не просто положительной коннотацией, но и высокой стилистикой, особой возвышенностью, то *совдетия* также в свою очередь нейтральным было только на уровне внутренней формы. На самом деле оно характеризовалось очевидной сниженностью, поскольку не воспринимался должным образом сам факт существования страны, которой руководят неграмотные рабочие и крестьяне.

Выражение *социалистическая родина* употреблялось параллельно с идентичными выражениями *социалистическое отечество* и *социалистическая отчизна*. Эти выражения представляются более эмоционально окрашенными за счет слов *отечество* и *отчизна*. Они являются менее употребительными по сравнению со словом *родина*, которое, напротив, будучи широко употребительным, в определенном смысле утрачивает высокий ореол. В «Словаре сочетаемости слов русского языка» приводятся следующие определения для слова родина: «прекрасная, любимая, могучая, далекая, вторая, советская, социалистическая, наша» (2, 484). Характерно, что определения *советская* и *социалистическая* приводятся, несмотря на ограниченность перечня. Следовательно, и авторами Словаря они воспринимаются как первостепенные. Разумеется, они идеологически окрашены, и мотивация включения их в данный небольшой (всего 8 слов) перечень носит очевидный политический характер. С другой стороны, как

⁴ Бакинский славянский университет. tarana@mail.ru

отмечалось выше, эти слова реально обладали высокой частотностью, а сами словосочетания *советская родина* и *социалистическая родина* должны рассматриваться как устойчивые.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что каждое из приведенных определений раскрывается на двух уровнях информации. Первый уровень – это уровень значения слова, его семантической структуры, которая в зависимости от условий употребления, контекста, актуализирует те или иные элементы. Второй уровень – это уровень фоновой информации, который включает в себя все историко-культурные особенности, все нюансы употребления, связанные с идеологией и политикой. В этом смысле весьма характерно слово *наша* (родина). Вне исторического и идеологического контекста, который, разумеется, не раскрывается в словарях, слово *наша* является формой женского рода притяжательного местоимения *наш*, которое является притяжательным местоимением, образованным от личного местоимения множественного числа первого лица *мы*. В этом смысле оно совершенно нейтрально и ничего не означает, помимо отмеченного значения. В контексте русского политического и идеологического сознания XX в., точнее, после 1917 г. оно приобретает совершенно новый смысл, и в этом смысле оно глубоко синонимично определению *социалистическая* (при слове *родина*). Обычное притяжательное местоимение *наш/наша* приобретает исключительно важное историко-идеологическое значение в оппозиции *наш-ненаш*, *наш-другой*, *наш-чужой* и т.д. Актуально противопоставление *нас* всему остальному миру, причем понятие «мир» приобретает идеологическое содержание. Иными словами, географическое представление о *других* отходит на второй план, уступая место идеологическому.

Все остальные определения, приводимые в «Словаре сочетаемости», также обладают фоновой информацией, имеющей пространственно-временное содержание. Такое определение, как *прекрасная* (родина) может считаться универсальным, поскольку оно не имеет ярко выраженного национально-специфического или идеологического содержания. Однако универсальная психологическая мотивация здесь налицо, поскольку в сознании любого человека родина представляет собой самое красивое место на земле. Вместе с тем и это универсальное и общечеловечески понятное определение допускает идеологически окрашенную интерпретацию. Наиболее ярко соответствующие настроения представлены в известной песне: «Широка страна моя родная. Много в ней лесов, полей и рек. Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек». Ср. азербайджанские баяты: “Gəzməyə qürbət ölkə, ölməyə vətən uaxşı”. Таким образом, определение *прекрасная* в сознании человечества связано с исключительным статусом самого явления. Ср. также устойчивое для французов понятие «прекрасная Франция». Следует еще раз подчеркнуть, что в русском сознании прошлого столетия это универсальное понятие также характеризовалось устойчивыми идеологическими чертами. Родина была особенно прекрасной, поскольку она была свободной.

Родина, согласно Словарю, бывает любимой, что также характерно для идеологии нашего недавнего прошлого. Вообще слово *любимый* на уровне актуального значения является намного экспрессивнее, чем на уровне внутренней формы. На уровне внутренней формы слово *любимый* означает просто выделение чего-л. на фоне подобных вещей. Например, *роза – это мой любимый цветок*. В абсолютной позиции это слово субстантивируется и ассоциируется не с выделением, а с абсолютным предпочтением, влюбленностью. *Это моя любимая* (не любимая нечто, а любимая) означает поглощенность любовью. На наш взгляд, определение *любимая* при слове *родина* также подчеркивает особенность сердечной привязанности, абсолютную поглощенность этой привязанностью. Здесь можно провести сравнение с понятием *vaterland* для немцев, которое без каких-либо определений заставляет немецкое сердце биться сильнее. С другой стороны, в этом случае, видимо, актуально то явление, которое в лингвистике получило название *стяжения*, когда определяемое вбирает в себя семантику определений.

Что касается определения *могучий* (могучая родина) то оно также идеологически окрашено. На имплицитном уровне актуально представление о могучей социалистической родине, которая только потому и могучая, что ее создает труд свободных рабочих и крестьян. Здесь также представлена гордость за свою родину.

Само понятие «родина» является стилистически возвышенным. Поэтому, можно предположить, что во всех языках мира эквиваленты русского слова *родина* обладают положительной коннотацией. Вместе с тем окружение этих слов, следовательно, и они сами впитывают в себя особенности времени и пространства. В связи с этим лингвистический анализ этих слов должен носить системный и комплексный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. М.: ЛИБРОКОМ, 2009.
2. Словарь сочетаемости слов русского языка. Под редакцией П. Н. Денисова и В. В. Морковкина. М.: Русский язык, 1983.
3. Соссюр Ф. де. Труды по лингвистике. М.: Прогресс, 1977.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 3. М.: Прогресс, 1971.
5. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. М.: УРСС, 2009.

Ключевые слова: лексика, семантика, поле, парадигматика, синтагматика, родина

Açar sözlər: leksika, semantika, sahə, paradiqmatika, sintaqmatika, vətən

Key words: vocabulary, semantics, domain, paradigmatics, syntagmatics, motherland

MÜASİR RUS DİLİNDƏ “VƏTƏN” SEMANTİK SAHƏSİ XÜLASƏ

Məqalə müasir rus dilinin leksik-semantik sistemində həsr olunub. *Родина* sözü yaratdığı semantik sahə tədqiq olunur. Həmin sözün paradigmatik münasibətləri və sintaqmatik əlaqələri müəyyən olunur və sistemləşdirilir. Qeyd olunur ki, sahənin quruluşu zaman-zaman dəyişə bilər, lakin əsas fond dəyişməz qalır.

SEMANTIC FIELD "HOMELAND" IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE SUMMARY

The article is devoted to the lexical-semantic system of the modern Russian language. We study the semantic field organized by the word *родина*. Paradigmatic relations and syntagmatic connections of this word are revealed and systematized. It is noted that the structure of the field may change over time, but the main fund remains unchanged.

Rəyçi: prof. Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli

Şabanova Aysel Məhəmməd qızı⁵
İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZELOGİZMLƏRDƏ
GENDER STEREOTİPLƏRİ

Dil amili sosial davranışın bütün aspektlərində özünü göstərir. Son 20-30 il ərzində dil və gender münasibətləri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Gender – fərdlərin cəmiyyətdəki davranışını, sosial mühitin bu davranışa təsirini cinsə görə müəyyən edən eləcə də kişi və qadınların ictimai həyatın müxtəlif sahələrində sosial davranış qaydalarını formalaşdıran, bu qaydalar arasındakı eynilikləri və fərqləri müəyyənləşdirən xüsusiyyətlərin cəmini ifadə edən termindir. Əslində, dil və gender məsələsi XX əsrin əvvəllərindən araşdırılmağa başlamışdır. İlk dəfə F.Mautner və O.Yesperson Avropa dilləri əsasında gender məsələsini tədqiq etmişdir. F.Mautner qadın və kişi nitqi arasındakı fərqi tarixi səbəblərlə izah edirdi. O qeyd edirdi ki, heç də təsadüfi deyil ki, qədim Yunan və Roma dövründə teatrda bütün rolları kişilər ifa edirdi və həmin kişilərin nitqi etalon hesab edilirdi. O.Yespersona görə, kişi və qadınlar dilin inkişafına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir. Yesperson kişi və qadın nitqinin səciyyəvi xüsusiyyətləri belə izah etmişdir: “Qadınlar dildən ənənəvi şəkildə istifadə edirlər, onlar kişilərə nisbətən daha mühafizəkar olurlar və qadınların nitqi əsasən sabit olur. Kişilər isə əksinə dəyişkənliyə və yeniliyə meyilli olurlar. Xarici dilin öyrənilməsi məsələsində də kişilər qadınlara nisbətən daha aktiv olur, qadınlar daha çox monolinqvist olur” (1, 39). Əlbəttə, Yespersonun müddəaları həmin dövr üçün xarakterik idi və müasir cəmiyyətdə bu müddəalar özünü doğrultmur.

Sonrakı dövrlərdə dil və gender münasibətlərinə dair tədqiqatçıların əksəriyyətinin qadın olması bu araşdırmaların uğurla başa çatdırılmasına mane olan amil idi. Beləki, illər ərzində mövcud olmuş və hələ də bəzi ölkələrdə davam edən gender ayrışdırıcı məsələsi qadın tədqiqatçılara işlərini uğurla başa çatdırmağa əngəl törədirdi. Bu sahədə atılan ilk addım Amerika alimi Robin Lakoff tərəfindən atılmışdır. 1970-ci ilin əvvəllərindən dil və gender məsələsini araşdıran alim haqqı olaraq qeyd etmişdir ki, bu sahənin müəyyən islahatlara ehtiyacı var. Çünki, 1970-ci ilə kimi dil gender məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar elmi əsaslı deyildi, onların demək olar ki, hamısı intuitiv-təsviri xarakter daşıyırdı. Robin Lakoff tədqiqatları digər alimlər üçün də təkan oldu və bu sahədə çoxsaylı araşdırmalar aparılmağa başladı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Lakoff və onun tərəfdarlarının tədqiqatlarında feminist xüsusiyyətləri hiss olunurdu. Onların fikirlərində daha çox qadın və kişi ayrışdırıcı məsələsi qabardılırdı (2). Əslində, hətta indiki dövrdə də qadın və kişi arasında sosial fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər uşaq yaşlarından başlayaraq təbliğ edilməyə başlanılır. Cəmiyyətdə oğlan və qız uşaqları üçün formalaşdırılan davranış qaydaları mövcuddur. Məsələn, “Oğlanlar ağlamaz”, “Oğlanlar heçnədən qorxmamalıdır”, “Qızlar ev işlərində analara kömək etməlidir” və s. Bu cür fikirlər artıq kiçik yaşlardan onlar arasındakı sosial fərqləri üzə çıxarır. Maraqlısı ondan ibarətdir ki, bun qəlibləşmiş bu fikirlər yalnız ingilis yaxud Azərbaycan cəmiyyətində deyil, bir sıra ölkələrdə eynidir. Yaş artdıqca da oğlan və qız uşaqları fərqli sosial münasibətlərlə qarşılaşırlar. Silah, maşın tipli oyuncaqlar yalnız oğlanlara, gəlinçiklər və s. yalnız qızlara alınır, çəhrayı, qırmızı və s. rəngdə paltarları qızlar, mavi, göy və s. rəngdə paltarları əsasən oğlanlar geyinir, fiziki güc tələb edən işlərə oğlanlar, təmizlik işlərinə isə qızlar cəlb edilir. Göründüyü kimi, uşaq yaşlarından başlayan bu assimetriya get - gedə dərinləşir. Lakoff öz araşdırmalarında bu assimetriyanın daha dərin laylarına toxunmuşdur. Lakoffun araşdırmalarının bir neçəsini nəzərdən keçirək: İngilis dilində ailə qurmamış kişi və qadın uyğun olaraq, *bachelor* və *spinster* kimi tərcümə olunur. Lakin *bachelor* istənilən yaşda olan subay kişi mənasını ifadə etsə də, *spinster* yaşı ötmüş, ailə qurmaq şansı az olan qadın mənasında işlənir. Digər bir misal: Bildiyimiz kimi, ingilis dilində evli qadınlara *Mrs*, subay qadınlara isə *Miss* deyər müraciət edilir. Lakoff buna etiraz edərək, qeyd etmişdi ki, niyə qadınlara müraciət forması onların kişilərlə olan münasibətindən asılı olmalıdır?! Kişilərə isə evli yaxud subay olmasından asılı olmayaraq *Mr* müraciət edilir (2, 24). Gördüyümüz kimi, Lakoffun tədqiqatları əsasən cəmiyyətdəki kişi və qadın ayrışdırıcılığının dildəki əksini əhatə edirdi. Burada kişi və qadınların dildən istifadəsi məsələsinə tam aydınlıq gətirilməmişdir.

Müasir dövrdə gender problemi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Frazeologiya da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Bu və ya digər dildə sosial təsəvvürlərin formalaşmasına təsir edən, cəmiyyətdə kişi və qadına münasibəti, gender mənsubluğunu ifadə edən xeyli sayda frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Frazeologizmlərin gender tədqiqatları əhəmiyyətli və aktual məsələlərdəndir. Belə ki, onların əsas problemləri qadınlara və kişilərə qarşı sosial münasibətləri formalaşdıran mədəni və sosial amillər, eləcə də müəyyən bir cinsə aid olan linqvistik xüsusiyyətlərdir. Bu tədqiqatlarda əsas məqsəd gender konsepsiyalarını formalaşdıran (xalqın tarixini, milli-mədəni və etimoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaqla) müxtəlif aspektlərin öyrənilməsidir. İngilis frazeologizmlərində işlənən gender stereotiplərini araşdırarkən onları şərti olaraq 3 qrupda təhlil etmişik: gender frazeologizmlərdə 1) bioloji xüsusiyyətləri; 2) psixoloji portreti 3) sosial münasibətlər.

Frazeologizmlərdə genderlərin bioloji xüsusiyyətləri dedikdə, onların yaşı və xarici görünüşü nəzərdə tutulur. İngilis frazeologiyasında subyektlərin xarici görünüşünü ifadə edən xeyli sayda frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu frazeologizmlərin əksəriyyətində maskulin stereotipləri subyektin sadəcə xarici görünüşünü, feminin stereotipləri isə əsasən subyektin gözəlliyini, tərəvətini əks etdirir. Məsələn, *a mountain of flesh* (hündür və kök kişi); *tall as may-pole* (uzunduraz, əsasən kişilərə aid olur); *string bean* (çox arıq insana, daha çox kişilərə kinayə yaxud zarafatla deyilən ifadə); *cover girl* (qadının çox gözəl olduğunu bildirmək üçün işlədilən ifadə); *fresh as daisy* (cavan, tərəvətli qız); *fair as lily* (gözəl qız) və s. Bununla belə, yaraşılıq kişi məhfumunu da ifadə edən frazeologizmlər vardır. Məsələn: *prince charming* (yaraşılıq oğlan); *silk stocking* (dəblə geyinən kişi) və s.

⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti

İngilis frazeologiyasında subyektlərin yaşını əks etdirən frazeologizmlər də vardır. Məsələn, *old boy* (yaşlı kişi); *Jack the Lad* (yüngül həyat tərzini keçirən cavan kişilərə deyilir), *sugar daddy* (cavan qadınlara meyil edən varlı və yaşlı kişi) və s. Göründüyü kimi bu frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti kişi cinsinə aid subyektlərin yaşını göstərir. Belə ki, "Qadınlardan yaş soruşmazlar" etiket qaydası ingilis mədəniyyəti üçün də xarakterikdir və bununla bağlı ingilislər də atalar sözləri də vardır: " *a man is as old as he feels and a woman as she looks*" (kişi hiss etdiyi, qadın isə göründüyü yaşdadır). Bir çox dünya dilləri kimi, ingilis dilində də "kişi" məhfumu mərdlik, güc, qüdrət, dayaq və s. anlayışlarla assosiasiya edilir. Bunun əksi olaraq "qadın" məhfumu incəliyi, zərifliyi, qayğı, analığı ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kişiyyə xas olan keyfiyyətləri (*man-up!* – *kişi ol!*, *özünü ələ al!*) qadınlara ünvanladığında, bu bir növ tərif, qadına xas keyfiyyətləri (*play the woman* – *özünü qadın kimi aparmaq*) kişilərə aid etdikdə isə neqativ hal, hətta təhqir hesab edilir. Bu xüsusiyyətlər ingilis frazeologiyasında da öz əksini tapmışdır. Subyektin psixoloji portretini ifadə edən frazeologizmləri iki qrupda təhlil edək:

1) *Subyektin psixoloji portretini ifadə edən maskulin frazeologizmlər*. Məsələn, *a stout heart* (mərd); *a heart of oak* (cəsur, qorxmaz); *knight without fear and reproach* (igid cəngavər) *man of his hands* (bacarıqlı); *like a Trojan* (qəhrəmancasına) və s. Yuxarıda qeyd edilən nümunələrin əksi olaraq, zəif xarakterli qorxaq kişiləri ifadə edən frazeologizmlərdə vardır, məsələn, *cream puff* (nərmənəzik oğlan); *a nancy boy* (ana uşağı); *a babe in the wood* (*həddindən artıq sadələşmiş oğlan*).

Maskulin frazeologizmlərin bir qismi düzgünlük, sədaqət, ədalətlik və digər xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün işlədilir: *man Friday* (sadiq); *square John* (dürüst), *mr. Clean* (etibarlı) və s. Bununla belə, ingilis dilində neqativ mənə ifadə edən maskulin frazeologizmlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *clever Dick* (çoxbilmiş, kinayə ilə deyilən ifadədir); *Paul Pry* (başqalarının işinə burnunu soxan) və s. Maskulin frazeologizmlər subyektin intellektual səviyyəsini təsvir etmək üçün işlədilir: *bright boy* (zəkali oğlan); *a man of note* (görməli, ağıllı); *fast worker* (zirək, diribaş); *slow coach* (küt, gec dərkədən); *lame under the hat* (axmaq) və s.

2) *Subyektin psixoloji portretini ifadə edən feminin frazeologizmlər*. İngilis dilində bu qrupa daxil olan frazeologizmlərin əksəriyyəti hiyləgərlik, məkrilik ifadə etmək üçün işlədilir: *forbid a thing and that women will do* (nəyisə qadağan etsən, qadın onu mütləq edəcək); *please one's eye and plague one's heart* yaxud *to marry money* (kişinin maddi imkanına görə onunla ailə quran qadın) və s. Buraya aid olan frazeologizmlərin bir qismində isə boşboğazlıq, sirr saxlama bilməmə kimi xüsusiyyətlər əks olunur. Məsələn, *a sieve will hold water better than a woman's mouth* (aşsüzən suyu daha yaxşı saxlayır, nəinki qadın sözü), *old wife* (şayiə yayan qadın) və s. Qadınlarda kişilərə nisbətən daha şiltaq olması, küsməyə daha meyilli olması və eyni zamanda kişilərə nisbətən daha güclü intuisiyaya malik olması frazeologizmlərdə də öz əksini tapmışdır: *Molly Coddle* (şiltaq qadın); *bitch kitty* (çətin xarakteri olan inadkar qadın); *women's instinct is often truer than men's reasoning* (qadının intuisiyası kişinin əminliyindən dəqiqdir). Psixoloji portret ifadə edən feminin frazeologizmlər qadınlara xas olan sədaqət, məhribanlıq, qayğıkeşlik, güclülük kimi müsbət xüsusiyyətləri də əks etdirir. Məsələn: *sister Ann* (sədaqətli, etibarlı rəfiqə); *dragon lady* (iddialı qadın); *behind every great man there's a great woman* (hər güclü kişinin arxasında güclü qadın var) və s. Feminin frazeologizmlərin bir qismi də intellektual zəkani ifadə etmək üçün işlədilir. Uzun tarixi dövr ərzində bir çox ölkələrdə olduğu kimi ingilis cəmiyyətində də kişilər aparıcı mövqedə idi. Ölkənin sosial-iqtisadi, eləcə də siyasi həyatında kişilərin üstünlüyü danılmaz idi. Bu baxımdan ingilis dilində işlənən bir sıra frazeologizmlərdə kişilər qadınlara nisbətən daha ağıllı təsvir edilirdi. Qadınlarda isə yalnız evdə təmizlik yaratmaq, uşaqlara baxmaq və təsərrüfat sahəsində çalışmaq idi. Məsələn: *women have long hair and short brain* (qadınlarda saçları uzun olsa da ağılları azdı); *dumb bunny* (ağılsız qız); *a woman's place is at home* (qadının yeri yalnız evdir); *to do the honours* (ev işləri görmək) və s. Gender frazeologizmlərinin şərti olaraq üçüncü bölgüsündə onlar arasında sosial əlaqələr, daha doğrusu ailədaxili münasibətlər və cəmiyyətdəki mövqeləri əks edilir. Kişilər bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, ailə başçısı, ailəni saxlayan, qadınlar isə ailəni daxildən qoruyan funksiyasını daşıyır: *men make houses, women make homes* (evi kişi alsa da, o evi ocaq edən qadındır); *family man* (ailəcanlı kişi); *man of the house* (ailə başçısı) və s. Yuxarıda qeyd edilənlərin əksi olaraq, ailəni saxlayan qadın, qadınlardan asılı olan kişiləri təsvir edən frazeologizmlər də vardır. Məsələn, *the New Man* (hər fi mənası yeni növ kişi olan bu frazeologizm qadınlar kimi kişilərdə ev işləri görməsi, yemək bişirməsi, uşağa baxması və s. funksiyaları yerinə yetirməsinə normal baxan kişilərə deyilir); *to wear trousers* (ailəni saxlayan və evdə kişidən daha çox nüfuzə malik olan qadın) və s. Üçüncü qrupa daxil olan frazeologizmlərin içərisində kişi və qadınlarda cəmiyyətdəki mövqelərini əks etdirən xeyli sayda nümunələr vardır: *key boy* (idarəedən); *a man of rank* (rütbəli şəxs); *woman of the world* (təcrübəli, müdriik qadın) və s.

Göründüyü kimi, gender frazeologizmlər ingilis frazeologiyasının xüsusi bir layını təşkil edir və əsasən subyektin xarici görünüşünü, psixoloji vəziyyətini və sosial münasibələrini əks etdirir. Xarici görünüş ifadə edən gender frazeologizmlərdə qadınlarda gözəllik, zərəfət, kişilərdə isə fiziki güc daha çox qabardılmışdır. İkinci qrupa daxil olan frazeologizmlər subyektin daxili və mənəvi aləmini, eləcə də intellektual səviyyələrini göstərmək üçün işlədilir. Kişi və qadınlarda uyğun olaraq təmkin, sadiqlik, dürüstlük, qayğıkeşlik boşboğazlıq, hiyləgərlik və s. xüsusiyyətlər təsvir edilir. Nəhayət, subyektlər arasındakı sosial münasibətləri əks etdirən üçüncü qrupda kişi və qadının ailədəki və cəmiyyətdəki mövqeyini göstərən frazeologizmlərdən bəhs edilmişdir. Yuxarıda verilmiş nümunələrə əsasən qeyd etmək olar ki, hər üç qrupa daxil olan frazeologizmlər həm müsbət, həm də mənfi konnotasiya daşıya bilər. Bu frazeologizmlərin təhlilindən də görünür ki, ingilis cəmiyyətində gender məsələlərinə dair ənənəvi sosial stereotipləri hələ də saxlanılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jespersen O. *Mankind, Nation, and the Individual*. London: George Allen & Unwin. 1946. 221 p.

2. Lakoff R. Language and Woman's Place. New York. Harper & Row. 1976. 83 p.
3. The Oxford Dictionary of English Idioms . Oxford University Press. 2009. 408 p.
4. Oxford Dictionary of Proverbs / Jennifer Speake. Oxford University Press Inc., 2008. 625 p.

Açar sözlər: *gender, frazeologizm, stereotip*

Key words: *gender, phraseologism, stereotype*

Ключевые слова: *гендер, фразеологизм, стереотип*

N PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH GENDER STEREOTYPES

Summary

The article analyzes English phraseological units with gender components. The author defines the existence of gender asymmetry in the semantic of English phraseological units. It was found that gender phraseological units form a special layer in the phraseology of the English language. These phraseological units reflect the appearance, psychological state, and social status of the subject. The author divided these phraseological units into three groups and showed the peculiarities of their use by examples. All phraseological units distributed in groups can have both positive and negative connotations. Based on the analysis of such phraseological units, it can be noted that traditional social stereotypes regarding gender issues in English society still persist.

Гендерные стереотипы фразеологизмов, используемых в английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются английские фразеологические единицы с гендерным компонентом. В процессе анализа определяется существование гендерной асимметрии в семантике фразеологических единиц английского языка. Было выявлено, что гендерные фразеологизмы составляют особенный пласт во фразеологии английского языка. Данные фразеологизмы отражают внешний вид, психологическое состояние и социальное положение субъекта. Автор распределил эти фразеологизмы на три группы и на примерах показал особенности их использования. Все фразеологизмы, распределенные по группам могут носить как положительную, так и отрицательную коннотацию. Исходя из анализа подобных фразеологизмов, можно отметить, что традиционные социальные стереотипы относительно гендерных вопросов в английском обществе до сих пор сохраняются.

Rəyçi: prof. İkrəm Ziyad oğlu Qasimov

Токарева Любовь Валентиновна⁶
ПЕРЕДАЧА ЧУЖОГО (НЕАВТОРСКОГО) СЛОВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Проблема выделения типов передачи речи была поставлена еще в Античности, в трудах Платона. Способы передачи своего и чужого слова, синкретичный характер субъекта повествования в художественном тексте могут быть раскрыты только при рассмотрении языка в контексте коммуникативной ситуации. Художественный текст при этом воспринимается как такое речевое произведение, в котором присутствует повествователь (не совпадающий с автором), являющийся субъектом восприятия, сознания и речи. Именно повествователь может передавать как чужую речь слова героев своего повествования, а также собственную речь и речь возможного адресата. В данной статье мы рассмотрим способы передачи «чужой» речи в русскоязычных рассказах современных азербайджанских писателей, опубликованных на страницах журнала «Литературный Азербайджан» (далее: Лит. Аз.). В концепциях ученых, изучающих «чужую» речь, сформировался ряд подходов к ее рассмотрению: это концепции М.М.Бахтина, И.И.Ковтуновой, Б.А.Успенского, Е.В.Падучевой, Л.А.Соколовой и др.

К «чужой» речи относят прямую речь, косвенную речь и несобственно-прямую речь, а также другие способы передачи чужого (неавторского) слова в художественном тексте. Выбор способа представления «чужой речи» является реализацией замысла автора. «Чужая» речь четко не отделяется от авторского повествования, что приводит к смещению акцентов в тексте с сюжетного повествования на план оценки, модальный план. Многоголосие, полимодальность повествования предполагают диалог между автором и читателем, активное участие реципиента в формировании текста» (5, с. 138). См. также: (6). В качестве отправителя и получателя «чужой» речи выступают вымышленные лица («герои», «персонажи»), принадлежащие художественному пространству текста. Основная функция «чужой» речи – словесная характеристика героев, создание их речевого портрета. Она является своеобразным элементом, занимающим особое место, на фоне авторской речи. В лингвистике выделяют следующие виды «чужой» речи: прямая, косвенная и несобственно-прямая речь. Прямая речь – это непосредственная передача чужого высказывания от лица говорящего, сопровождающаяся вводящим предложением того лица, которое передает это высказывание (так называемыми «словами автора»). В авторской речи, по мнению Н.С.Валгиной, как правило, имеются слова, вводящие прямую речь. Это, прежде всего, глаголы речи, мысли: *сказать, спрашивать, говорить, подумать, ответить, проговорить* и т.д. Например: «Он немного помолчал, а потом промолвил: «Я провожу вас на рынок» (Г.Алибеيلي. «Бегство» // Лит. Аз., 2009, №3); «И что теперь? – думала она» (М.Эльдарова. «Море цвета неба» // Лит. Аз., 2010, №3).

Вводить прямую речь могут и глаголы, характеризующие целевую направленность высказывания, например, такие, как: *упрекнуть, подтвердить, решить, посоветовать, возразить, согласиться* и т.д. (3, с. 382). Например: «- Прошу вас, представьтесь, – предложил ведущий» (Ш.Назарли. «Открытое окно» // Лит. Аз., 2014, №11); «- Не что, а кого, – поправила она его. – Бабушку» (Н.Расулзаде. «Мгновение» // Лит. Аз., 2013, №11). В прямой речи используются также глаголы, обозначающие сопутствующие высказыванию действия и эмоции, например: *вздохнуть, возмутиться, удивиться, улыбнуться, огорчиться*, а также слова с экспрессивной окрашенностью. Например: «- И вы решили, что я – домушник? – усмехнулся он» (М.Эльдарова. «Марсия, Марсия...» // Лит. Аз., 2013, №3); «Помню, – смутился он» (Е.Касумова. «Звезда» // Лит. Аз., 2010, №3); «Бабушка, словно слышит это впервые, удивленно спросила: – А когда придет?» (Ш.Назарли. «Молочная ириска» // Лит. Аз., 2014, №11); «Это идея! – возбужденно воскликнул Бахрам<...>» (Л.Умуд. «Цветок айвы» // Лит. Аз., 2018, №7) и др. В таких случаях прямая речь имеет ярко выраженную эмоциональную окраску. Прямая речь действующих лиц индивидуальна, в ней при помощи стилистических средств выражен не только социальный, но и индивидуальный характер персонажа: «Но она привычно отмахнулась от него, *прошептала*: «Заткнись, *юродивый!*!» (Е.Касумова. «Беленький с крыльшками, черненький с рожками» // Лит. Аз., 2010, №3). В этом контексте проявляется строптивый характер героини, которая «шипит», не дает возможности говорить собеседнику и наделяет его оценочным словом «юродивый». Прямая речь может показать, насколько значимо высказывание для героя: «Давайте, – сказал ББ, *потирая руки от приятного предвкушения*»; «Отлично! – *восхитился* ББ. – Как рабыня! – с *восторгом повторил* он» (Н.Расулзаде. «Третий вариант» // Лит. Аз., 2011, №11).

Формами прямой речи свободно передается индивидуальный стиль каждого говорящего. Она является самой распространенной формой «чужой» речи, принимая на себя функции авторского монологического слова и исполняя их в модифицированном виде. Таким образом, при передаче высказываний в форме прямой речи важным становится все: наличие/отсутствие глаголов, вводящих реплики персонажей, семантика глаголов и способ их оформления. Косвенная речь – это форма представления чужой речи в виде придаточного предложения, относящегося к главному, которое, подобно ремарке, вводит и комментирует эту чужую речь. Косвенная речь как способ передачи чужого высказывания характеризуется не столько тем, что она передает его с определенными изменениями (вполне возможно лексическое тождество ее с прямой), сколько изменением субъективно-модального плана: при передаче в прямой форме чужая речь передается от лица того, кому она принадлежит, а в форме косвенной – от лица «автора». Можно

⁶ Бакинский славянский университет

сказать, что косвенная речь – это речь пересказываемая: (1) «Пока они были женаты, часто ссорились – Рена говорила, что он бесхребетный, лентяй, фантазер, Мархс считал, что она его милит, точит, ест поедом» (А.Азимов. «Рыбы и куры на крышах домов» // Лит. Аз., 1994, №11-12); (2) «Но однажды младший брат Заур сообщил ему, что придет и уже купил билет, и что на этом настояла мама, сама она не может прилететь из-за старой хвори – болезни ног, а Заур уже отпросился на работе в отпуск за собственный счет и прилетает, так что пусть Самед его не отговаривает» (Н.Расулзаде. «Убийцы» // Лит. Аз., 2014, №1). В контексте (1) представлена косвенная речь от имени двух героев – Рены и Мархса. Контекст (2) имеет более сложную структуру и включает речь одного героя – Заура, направленную к Самеду. Иногда косвенной речью передаются довольно большие высказывания, которые могут прерываться репликами других персонажей и даже диалогом между ними.

Косвенная речь как особый способ изображения чужой речи используется в тех случаях, когда важна не языковая форма чужого высказывания, а заключенная в нем информация (4, с. 116). При передаче речи и мыслей персонажей в форме как прямой, так и косвенной речи авторский комментарий может отсутствовать, но может быть и очень подробным и последовательным. Косвенная речь способна, наряду с нейтральными высказываниями, воспроизводить речевое действие, которое, как правило, сопровождается эмоциями говорящего. Заметим, что в косвенной речи синтаксически свободные формы прямой речи преобразуются в зависимые, исчезают интонации разговорной речи, происходит замена местоимений с точки зрения говорящего лица. Собственно-прямая речь является экспрессивной формой передачи речи другого (по отношению к повествователю) лица. Она характеризуется смещением субъективно-модального плана, в силу чего повествование о герое или авторская характеристика героя переходит в непосредственную передачу автором внутреннего состояния персонажа, в запись его внутренней речи. Она не оформляется как придаточная часть, не вводится специальными вводными словами и не имеет типизированной синтаксической формы.

Из авторского повествования несобственно-прямую речь позволяют выделить семантико-стилистические и грамматические признаки. К числу главных морфологических признаков относится смена времен и наклонений глагола; изменение грамматического времени указывает на включение нового сознания – сознания героя и появление новой точки отсчета (7).

Обычно авторское повествование идет в форме прошедшего времени изъявительного наклонения, в то время как появление форм настоящего и будущего времени, замена изъявительного наклонения повелительным – один из показателей несобственно-прямой речи. На несобственно-прямую речь могут указывать междометия, частицы, вводные конструкции и некоторые формы, часто употребляемые в речи героев, но не свойственные речи автора (1, с. 251). Например: «Он дважды навещал его, Самеда, в этой тюрьме, и оба раза Самеду были неприятны его посещения, неприятно, что брат видит его в таких условиях, в таком виде, и он просил брата больше не приезжать, сам выйдет – даст Аллах – и придет домой. Но о женитьбе Заур ничего не говорил, сказал бы, конечно, если б женился, зачем такое скрывать?.. Но нет, еще молод, молод, младше него, Самеда, на три... Нет. На четыре года младше... Хотя где же еще молод, под тридцать человеку, давно уже взрослый, самостоятельный, вполне ответственной парень, в милиции работает...» (Н.Расулзаде. «Убийцы» // Лит. Аз., 2014, №1). Несобственно-прямая речь в данном случае передает эмоциональность героя, который использует вопросительные предложения, оценочные высказывания.

В лингвистической литературе утвердилось широкое понимание несобственно-прямой речи, которое привело к смешению понятий несобственно-прямой речи и внутреннего монолога (1, с.37-40). Под внутренним монологом (его относят к так называемой «внутренней» речи, то есть не проявленной) в узком значении понимается «лингвистический приём, служащий для литературно-художественного изображения внутренних переживаний описываемого лица и позволяющий заменять описание реально происходивших событий передачей порожденных этими событиями мыслей, впечатлений и т.п., оформляющихся во внутренней речи действующего лица» (6, с. 79). В строгом понимании для внутреннего монолога характерны первое лицо и повествование от лица персонажа, соответственно, глагольно-временные формы относятся к плану персонажа, а содержание полностью субъективно и не несет никаких знаков авторского присутствия: «Что же я хотел, что? Конечно, слов нет, я тряпка, безвольная тряпка, вот что! Сам не мог решиться... И к чему вообще все это? Глупо, глупо... Есть жизнь и есть смерть, и смерть приходит только тогда, когда жизнь кончается, и она все равно когда-нибудь кончается, зачем же торопить смерть, зачем она должна прийти до поры, отведенной Богом?» (Н.Расулзаде. «Заказчик» // Лит. Аз., 1999, №1-3). В данном контексте присутствует «я» героя и его рассуждения о самоубийстве.

Таким образом, для художественного текста стилистически значимы все формы передачи чужой речи, несмотря на их разные экспрессивные возможности: чужая речь отражает жизнь реальных людей, которые говорят и действуют в этом тексте. «Чужая» речь позволяет автору воспроизвести чужое слово и чужое сознание, ориентированное на другого человека.

Использованная литература

1. Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. М., 1979. 269 с.
2. Блинова О.А. Несобственно-прямая речь или внутренний монолог: к проблеме разграничения //Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 2 (44): в 2-х ч. Ч. I. С. 37-40. Электронный ресурс. URL: <http://www.gramota.net/materials/2/2015/2-1/>
3. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 2000. 416 с.

4. Гончарова Е. А. Пути лингвостилистического выражения категорий автор-персонаж в художественном тексте. Монография. Томск: Издательство Томского университета, 1984.151с.
5. Зорина Е. С. «Чужая речь» и речь автора в современном художественном тексте //Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2011. Вып. 4. С.134-139.
6. Соколова Л. А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория. Томск: Изд-во ТГУ, 1968. 279с.
7. Труфанова И.В. Прагматика несобственно-прямой речи. М., 2000, 569 с.

Ключевые слова: художественный текст, прямая речь, косвенная речь, несобственно-прямая речь, экспрессивный синтаксис.

Açar sözlər: bədii mətn, vasitəli və vasitəsiz nitq, bilavasitə müəllif nitqi olmayan nitq, ekspressiv sintaksis.

Keywords: fiction text, direct speech, indirect speech, improperly direct speech, expressive syntax.

BƏDİİ MƏTNDƏ BAŞQASININ (QEYRİ-MÜƏLLİF) SÖZÜNÜN İFADƏSİ XÜLASƏ

Bədii mətndə özgə nitqinin ifadə vasitələri məqalədə nəzərdən keçirilir. Vasitəsiz, vasitəli və bilavasitə müəllif nitqi olmayan nitqlərin üslubi vəzifələri təsvir edilir. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, “özügənin” nitqi müəllif nəqlindən dəqiq fərqləndirilmir. Özgə sözünün göstərilən ifadə vasitələri ekspressiv səciyyə daşıyır.

TRANSFER OF ANOTHER (UNAUTHORIZED) WORD IN ARTISTIC TEXT SUMMARY

The article discusses ways of transferring someone else's speech in a literary text. The stylistic functions of direct, indirect and improperly direct speech are described. It is concluded that the "alien" speech is not clearly separated from the author's narration. These ways of expressing someone else's word are expressive.

Rəyçi: prof. Q.D.Udalix

Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli⁷ MƏTNİN KOHERENTLIYI

Kohorentlik mətn dilçiliyinin əsas kateqoriyalarından biridir. O, dilçilikdə mətnin elementləri arasında məntiqi-semantik, praqmatik və üslubi əlaqələnməyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələnmə formasıdır. Ona dilçilikdə bəzən mətnin bütövlüyü, tamlığı, inteqrasiyası da deyirlər bu cür əlaqələnmə formasının meydana gəlməsində sintaktik vasitələr, eləcə də deyktiklər, anafirik və kataforik üsullar mühüm rol oynayır (10). Mətn o zaman koherentlik qazanır ki, müəllif mətni qurarkən fon biliyindən bütöv şəkildə istifadə edir. Yəni mətni hazırlayarkən fon biliyi əsasında informasiyanın məntiqi semantik bütövlüyü formalaşdırılır.

Kohorentlik diskursun mühüm hissəsini təşkil edir, onun vasitəsi ilə müəllif məramı başa düşülür, diskursun aktuallığı reallaşır. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, koqeziya mətnin elementlərini, koherensiya isə bütövlükdə mətni öyrənir, yəni koherentlik xarici əlaqələnməni öyrənir. Mətn formalaşarkən əvvəlcə “daxili strukturda” əvvəlcə koherentlik, sonra isə koqeziya formalaşır. Ona görə də koherentlik koqeziyadan əvvəl gəlir. Koherentlik geniş kateqoriyadır, o, mətnin semantik-praqmatik və funksional tərəfini öyrənir. Mətn nəzəriyyəsi formalaşarkən belə bir yanlış fikir də var idi ki, koqeziya koherentliyi müəyyənləşdirir və məndəki qlobal əlaqəni təmsil edir. Lakin mətn nəzəriyyəsinin müasir səviyyəsi onları fərqləndirir və hər birinin yerini müəyyənləşdirir.

Dilçilikdə koherentlik nəzəriyyəsinin inkişafında R.D. Bouqrandın böyük xidmətləri vardır. O, koherentliyi şüurun bütövlüyü anlayışı və əlaqələrin konfigurasiyasında qarşılıqlı əlaqələnmə və relevantlıq kimi qəbul edir. Koherentlik nəzəriyyəsinə psixolinqvistik və psixoloji yanaşmalar problemin daha dərinliyi, əsaslılığı ilə izah oluna bilər.

Mətnin əsas əlaməti onun koherentliyi ilə bağlıdır. Ola bilər ki, mətn struktur cəhətdən tamdır, lakin məna yerində deyil, o halda həmin mətn nöqsanlıdır, koherentliyə malik deyil. Koherentlik məndə o zaman düzgün və tam reallaşır ki, o, struktur və semantik cəhətcə düzgün qurulur.

Mətnin koherentliyini müəyyənləşdirmək müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Çünki fikri bütövlüyün kriteriyasını dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətinidir, digər tərəfdən koherentliyin formal göstəricilərini müəyyənləşdirmək çətinidir (7).

Dilçilikdə koherentliyin növləri barədə müəyyən mülahizələr mövcuddur. Həmin konsepsiyalarda koherentliyin növləri deyəndə dilin səviyyə vahidlərinin fəaliyyətini nəzərdə tuturlar. Buraya fonetik, leksik, qrammatik səviyyə vahidlərini və mətni daxil edirlər. Mətni koherentlik deyəndə mətnin süjetini və məntiqi aspektini müəyyənləşdirirlər: “Mətnin koherentliyinin növlərini müəyyənləşdirmək üçün bir meyar olaraq, dilçilikdə bəlkə də ümumbəşəri bir meyar təklif edirik - mətn səviyyəli dil təşkilatı. Mətnin koherentliyi dil sisteminin səviyyələrinə görə təsnif edilir - fonetika, qrammatika, leksikologiya, mətn və s. sırasıyla səslərin, qrammatik xüsusiyyətlərin, sözlərin və cümlələrin əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan mətnin aşağıdakı koherent növlərini ayırırıq: fonetik, qrammatik, leksik, mətni.

Qrammatik koherentlik morfoloji və sintaktik olaraq bölünür.

Leksik koherentlik, mənaların, obrazların və ya assosiasiyaların ardıcıl və ya paralel əlaqəsi olan üç alt növü (semantik, məcazi və assosiativ) nümayiş etdirir.

Mətnin koherentliyi məntiqi və süjet uyğunluğuna bölünür.

Koherentliyin növləri bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birini tamamlayır. Müəyyən bir şəirdə kompleks olaraq işləyirlər, lakin əksər hallarda ayrı növlər üstünlük təşkil edir, dominant rol oynayrlar”(4).

Koherentlik məndə üç tərkib hissədə özünü göstərir: 1. Məna; 2. Praqmatika; 3. Üslubi-funksional.

1. Məna. Mətn müəyyənləşmiş informasiya daşıyıcısıdır və bunun üçün o, informativ məzmunu malik olur. Məna koherentliyin bir parametridir. Yəni məndə koherentliyi yaradan vasitələrdən biri də mənadır. Mənasız mətn ictimai-sosial məzmunu olmayan qrammatik vahidlər yığındır. Ona görə də qeyd olunan mətni quruluş o vaxt bu məzmunu malik olur ki, onun mənası N.Xomskinin dediyi kimi “dərin struktur”da işlənir və üst strukturda formal məzmun qazanır. Bu keçidlərin dialektikası bəşəri ünsiyyəti təmin edir. Yuxarıda qeyd etdik ki, diskursun və ya mətnin sosial məzmunu vardır; o, cəmiyyətin qarşılıqlı ünsiyyətini təmin edir. Bu prosesdə koherentliyin tərkib hissəsi olan məna informasiyanın verilməsinin əsas hissəsini təşkil edir. Yəni şərti olaraq praqmatikasız, dil vahidlərinin funksional tərəfi nəzərə alınmadan formalaşan hissədir. Biz metodiki baxımdan belə şərtliyi qəbul edirik. Əks təqdirdə mətn törəyərkən koherentliyin bütün parametrlərini əyaniləşdirə bilmərik.

Misala müraciət edək:

“The Duke was about twenty-seven years of age. He was hardly prepossessing in appearance, being thin and weakly. He had nondescript thin hair going bald at the temples, a small bitter mouth and vague dreamy eyes. There were several crucifixes in the room and various religious works of art. A wide shelf of books seemed to contain nothing but theological works. He looked far more like a weedy young haberdasher than like a duke. He had, I knew, been educated at home, having been a terribly delicate child. This was the man who had fallen an immediate prey to Jane Wilkinson! It was really ludicrous in the extreme. His manner was priggish and his reception of us just short of courteous” (6).

Bu misalda hersoqun yaşı, xarici görkəmi, eləcə də onları əhatə edən otağın quruluşu və onun yaratdığı assosiasiya təsvir olunur. Sanki burada müəllif müdaxiləsi yoxdur, hər şey təbiətən mövcud olduğu kimidir. Məsələyə aydınlıq gətirək. Informasiyanın məzmunu hersoq və otaqla bağlı məlumatla səciyyələnir. Bu, informasiyanın məzmun hissəsidir. Mətn üçün koherentliyin bu hissəsi digərlərinin üzvi əlaqəsinə yol açır; bir növ səbəb rolunu oynayır. Onun ardınca hersoqun “hersoqdan

⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent .e-mail: mamedbeilifa@mail.ru. Azərbaycan Dillər Universiteti

daha çox qalanteriya mağazasındakı satıcıya oxşaması” müəllifin ona münasibətinin daşıyıcısıdır. Verilən təsvirlə bu münasibətin üzvü tərkibi mexaniki əlavə deyil, dərin strukturda hazırlanan bir bütövün qeyd etdiyimiz parametrləridir.

Mətnin koherentliyindən danışarkən məna əlaqələrini də qeyd etməliyik. Mətn semantikasının formalaşmasında əlaqələrin mühüm rolu vardır; mətni bütövlüyün, mətn komponentləri arasında mərkəzə çəkən qüvvə semantik əlaqələrdir. Mətn nəzəriyyəsinin müasir mərhələsində semantik əlaqələrin tətbiq aspektlərinin öyrənilməsi bizə onu deməyə imkan verir ki, semantik əlaqə informasiya bütövlüyünün yaranmasında mühüm rola malikdir. Məna əlaqələri mikromətnin bir tərəfdən həmin semantika üzərində köklənməsidirsə, digər tərəfdən mətnin quruluş mexanizminə daxildir. Ona görə də koherentlik mətnin semantik quruluş mexanizminə aiddir. Bu mənada semantik əlaqə tiplərinin öyrənilməsi koherentliyin mühüm parametrlərinin öyrənilməsi deməkdir. K.M.Abdullayev məna əlaqələrindən danışarkən yazır: “Mətn komponentləri arasındakı məna əlaqələri yuxarıda deyildiyi kimi, struktur əlaqələrlə çox sıx birləşir. Mətn komponentlərinin struktur qarşılıqlı əlaqələrindən kənar qarşılıqlı – məna əlaqələrinə malik olmaları təsəvvür edilməzdir. Mətnin bütövlükdə qiperteması məhz məna aspektinin qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlanmasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır. Mətnin tərkib komponentləri bu məna münasibətlərinə daxil ola bilirlər: *sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eyni zamanlıq münasibəti* komponentləri arasındakı məna əlaqələri yuxarıda deyildiyi kimi, struktur əlaqələrlə çox sıx birləşir. Mətn komponentlərinin struktur qarşılıqlı əlaqələrindən kənar qarşılıqlı – məna əlaqələrinə malik olmaları təsəvvür edilməzdir. Mətnin bütövlükdə qiperteması məhz məna aspektinin qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlanmasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır. Mətnin tərkib komponentləri bu məna münasibətlərinə daxil ola bilirlər: *sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eyni zamanlıq münasibəti*” (1, s.196).

2. Praqmatika. Praqmatika semiotikanın bir bölməsidir; o istifadəçinin istifadə etdiyi işarələrin bir-birinə münasibətlərini, dil işarələrinin işlənilməsi şərtlərinin cəmini, o cümlədən istifadəçinin dil işarələrindən işlənmə şəraitini bildirir.

Mətn nəzəriyyəsində praqmatika informasiya qəbulənlə ötürən arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq dil vasitələrindən istifadə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. O, faydalılıq, dəyərlilik, dil işarələrinin aydınlığı kimi mühüm faktorlarla bağlıdır (3, s.124-127; 5, s.325-332).

Koherentliyin tərkib hissəsi kimi praqmatika mətnə verilən informasiyadakı müəllif məramını ifadə edir:

“I do not propose to describe either the inquest on Lord Edgware or that on Carlotta Adams. In Carlotta's case the verdict was Death by Misadventure. In the case of Lord Edgware the inquest was adjourned, after evidence of identification and the medical evidence had been given. As a result of the analysis of the stomach, the time of death was fixed as having occurred not less than an hour after the completion of dinner, with possible extension to an hour after that. This put it as between ten and eleven o'clock, with the probability in favour of the earlier time. None of the facts concerning Carlotta's impersonation of Jane Wilkinson were allowed to leak out. A description of the wanted butler was published in the press, and the general impression seemed to be that the butler was the man wanted. His story of Jane Wilkinson's visit was looked upon as an impudent fabrication. Nothing was said of the secretary's corroborating testimony. There were columns concerning the murder in all the papers, but little real information” (6).

Bu mikromətn müəllif mülahizələrinin daşıyıcısıdır; onun obrazlara və hadisəyə münasibəti praqmatik tərzdə verilmişdir. Praqmatikanın əsasında oxucuya yönəlmiş təsir aktı dayanır. Praqmatikada müəyyən qədər də dəyərləndirmə, qiymətləndirmə vardır. Çünki diskurs və ya mətn yaradıcısı belə məqamlarda öz mövqeyindən çıxış edir. Ona görə də qeyd olunan mikromətnin başlanğıc komponentində “Mən Ecverin ölümü və Karlotta Adams barədə bildiklərimi ətraflı təsvir etməyə lüzum bilmirəm”, – birinci şəxsin, müəllifin dili ilə deyilir. Beləliklə, mətn praqmatikası mikromətnin başlanğıcında öz ifadəsini tapır. Əgər hansısa mətn müəllif məramı olmadan sadəcə təsvirdən ibarət olsa idi (hərçənd ki bu mümkün deyil, bütün təsvirlərdə hansısa kəmiyyətdə müəllif mövqeyi var), onda mətn sosial məzmununu itirmiş olardı, insanlar fikrini tam ifadə edə bilməz və yeni yollar axtarmalı olardı. Bu mənada mətn praqmatikası ilə məna üzvü şəkildə bağlı olur və bunları informasiya ötürən zaman bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil.

3. Linqvistik vahidlərin funksional tərəfi.

Mətnin mənası ilə praqmatika, eləcə də dil vahidlərinin funksional aktivliyi informasiyanın quruluş mexanizminin əsasında dayanır. İnformasiya müəllif tərəfindən hazırlanarkən onun linqvistik vahidləri seçimi ixtiyari səciyyə daşıyır. Eyni fikrin müxtəlif ifadə formalarına nəzərən bir informasiyanın müxtəlif struktur formaları vardır. Həmin formalar içərisində mətn praqmatikasına nəzərən daha optimal variantının seçilməsi müəllifin intellektual səviyyəsindən, linqvistik duyum tərzindən asılıdır. Bununla əlaqədar A.Məmmədov yazır: “Burada digər maraqlı cəhət mətni göndərən şəxsin niyə bu və yaxud digər linqvistik vasitədən istifadə etməsidir. Belə ki, mətni göndərən dilin ən azı üç səviyyəsində linqvistik seçim qarşısındadır. Linqvistik vasitələrin seçilməsi aktiv hafizənin problemi, seçim həm şəxsin keçmiş təcrübəsinin aktivləşməsi, həm də seçilmiş linqvistik vasitələrin təcrübəni subyektin niyyətinə uyğun inikas etdirməsidir. Belə halda hafizə, niyyət və situasiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O, ilk növbədə, lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və nəhayət, hər iki səviyyənin mətnə necə işlədilə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bir çox linqvistik, psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər həmin seçimə təsir edir” (2).

Mətnin koherentliyində dilin səviyyə vahidlərinin funksional səciyyə qazana bilməsi kommunikasiyanın daha əlverişli və dəqiq qurulması ilə nəticələnir. Məsələn, fonetik səviyyədə səslərin təkrarlanması aid olduğu sözü daha qabartmağa və onun ifadə etdiyi mənanı mətnin koherentliyi səviyyəsində xüsusi vurğulamağa xidmət edir. Təkcə ingilis dilində deyil, dünya

xalqlarının dillərində, onların dini və ya mifoloji mətnlərində fonetik vahidlərin belə üslubi funksiyalarına xüsusi önəm verilmişdir. Belə xüsusiyyət fonetik vahidlərin situasiyadan asılı olaraq daha geniş imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirir. Eləcə də leksik vahidlər bu cəhətdən qeyd oluna bilər. Leksik vahidlərin təkrarı və ya semantik strukturun koherentlik çərçivəsində genişlənməsi dilin səviyyə vahidlərinin çoxtərəfli fəaliyyətinin göstəricisidir. Deməli, leksik təkrarlar mətn semantikasında funksional cəhətdən təkrarlarla tamamlanmışdır. Morfoloji vahidlərin mətn çərçivəsində funksional fəaliyyəti eyni fonemin funksional baxımdan təkrarlanması ilə baş verir və mətnin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Bu əlamət morfemlərin funksional cəhətdən daha qlobal funksiyalar yerinə yetirdiyinin göstəricisidir. Mətnin koherentliyində morfemlərin bu xüsusiyyətləri informasiyanın qurulması səviyyəsində daha təsiredici gücə malik olduğunu göstərir. Bu kontekstdə sintaktik quruluş daha fəaldır. Çünki koherentlik kontekstində sintaktik quruluş həm təkrarlar, həm də propozisiya vəziyyətində fəal rol oynayır. Bütün bunlar onu göstərir ki, dil səviyyələri vahidləri informasiyanın optimal verilməsi zamanı funksional cəhətdən fəallaşır və onların yeni imkanları üzə çıxır.

Dilçilikdə koherentliyin öyrənilməsi təkcə nəzəri məsələ deyil, o, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı iki istiqamətə nəzər salmaq. Onlardan biri ingilis dilinin tədrisi ilə bağlıdır (9, s.219-240) digəri isə kompüter dilçiliyində mətn koherensiyasının pozulması hallarının qarşısının alınması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar Sofiya Skaufaki yazır: “Bu məqalədə ritorik struktur nəzəriyyəsinin (RSN) elə bir müddəasını tədqiq edilir ki, RSN diaqramının törəməsi prinsiplərinin pozulması koherensiya pozuntularının olmasına gətirib çıxarır. Bu cəhətdən bu məqalə RSN həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Daha ətraflı şəkildə izah etməli olsaq, o göstərir ki, koherensiya nəzəriyyəsində baş verən koherensiya pozuntularının potensial imkanlarını aşkar edilməsi bizə hər bir nəzəriyyənin əhatə dairəsini müəyyənləşdirməyə kömək edir, son nəticədə koherensiyanın hibrid modellərinin yaradılmasına bizi istiqamətləndirmiş olar. Bundan başqa o, koherensiyada imtahan biletləri hazırlayan dil müəllimləri üçün və dil öyrənənlər üçün diskursun treyninq resurslarının inkişaf etdirilməsi yolunda geniş imkanlar yaradır, yeni yollar göstərir. Tayvanlı ingilis dili öyrənənlər üçün yazılmış 84 paraqraflıq materiallar RSN-ə görə analiz edilmiş və bu analizin əsasında koherensiya ölçüləri hesablanmışdır. Nəticələr bizə onu deyir ki, istənilən diaqram törəməsinin prinsipinin pozulması, koherensiya pozuntusunun olmasına işarə edir və bununla da RSN-in müddəalarına təkan verir. Koherensiya pozuntuları əsasında hesablanmış hər ikisi, həm kodlaşdırılması həm də koherensiya ölçüləri arasında baş verən inter və intramühakimə uzlaşması haqqında məlumat verilmiş və onlar analiz edilmişlər. Mövcud olan bu cür koherensiya pozuntuları və RSN analizlərində özlərinə yer tapmamışlar müzakirə edilir və nümunələr əsasında qeyd edililərək göstərilir. Bu elmi iş tətbiq edilmiş məsələlərin müzakirəsi ilə, pedaqoji işin gələcək tədqiqatı baxımından müzakirəsi ilə nəticələnir” (8, s.99-124).

Göründüyü kimi, mətnin koherentliyinin tədqiqi müasir dilçilik və müasir dillərin tədrisi cəhətdən mühüm önəmə malikdir. Müasir dilçilik dedikdə biz yeni texnologiyaya əsaslanan kompüter dilçiliyini, yeni metodlarla dillərin tədrisi işini, eləcə də süni intellektlə bağlı tədqiqatları nəzərdə tuturuq.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012. s.196.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 91 s.
3. Говорова В.Ф. Прагматическая функция научного текста // Актуальные проблемы прагмалингвистики в контексте межкультурной коммуникации: материалы Всерос. науч. конф., 7-8 дек. 2006 г. Тольятти: ТГУ, 2006. с.124-127.
4. Силина Л. Когерентность поэтического текста: stih.ru > 2011/07/29.
5. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Изв.АН СССР. Сер. ЛнЯ. 1981. Т. 40, №4. с.325-332.
6. Christie A. Lord Edgware Dies. Chapter 18. The Other Man.
7. Redeker G. Published online: 13 November 2000
<https://doi.org/10.1075/nlp.1.06red>
8. Skaufaki S. Ritorik quruluş nəzəriyyəsi və koherensiya pozuntusunun təyin edilməsi. Mətn və danışq, tom 40, buraxılış 1, 2019, s.99-124.
9. Yüemin Wang, Hongyun Wu və Yang Cui həmmüəllifləri olduğu Mətn və danışq, tom 40, buraxılış 2, s.219-240. Onlayn nəşri; 31 yanvar 2020 və başqaları.
10. ru.wikipedia.org > wiki > Когерентность

Açar sözlər: mətn, koherentlik, koheziva, parametr, məna, pragmatika və funksional

Ключевые слова: текст, когерентность, когезия, параметр, значение, прагматика и функциональный

Key words: text, coherence, cohesion, parameter, meaning, pragmatics and functional

Когерентность текста

Резюме

Статья посвящена когерентности текста. Когерентность, одна из основных категорий лингвистики текста, представляет собой форму взаимодействия, основанную на логико-семантических, прагматических и стилистических отношениях между элементами текста. Когерентность – это широкая категория, изучает семантико-прагматическую и функциональную аспекты текста. Основная особенность текста связаны с когерентностью. Текст может быть структурно завершенным, но смысл неуместен и в этом случае текст неисправен. Тогда когерентность в тексте реализуется правильно и полностью, когда он структурно и семантически верен.

В статье отражены мысли Р.Д.Буграна, имевшего большие заслуги в развитие теории когерентности в лингвистике. Он рассматривает когерентность как концепцию целостности сознания, а также взаимодействие и соответствие конфигурации отношений. Психолингвистический и психологический подходы к теории когерентности можно объяснить глубиной и актуальностью проблемы.

Когерентность проявляется в тексте в трех составляющих: значение, прагматика, стилистико-функциональной.

Значение является параметром когерентности. Бессмысленный текст – это набор грамматических единиц, не имеющих социального содержания. Диалектика этих переходов обеспечивает человеческое общение. В этом процессе значение, которое является неотъемлемой частью когерентности – это основная часть предоставления информации.

Прагматика – это отрасль семиотики; указывает на отношения между знаками, используемыми этим пользователем, сумму условий для обработки языковых знаков, а также условия обработки языковых знаков пользователя.

Значение текста с прагматикой, а также функциональная активность языковых единиц является основой механизма информационной структуры. Во время подготовки информации автором выбор языковых единиц произвольно. Существуют разные структурные формы информации по отношению к различным формам выражения одной и той же идеи. Выбор наиболее оптимального варианта этих форм применительно к прагматике текста зависит от интеллектуального уровня автора, лингвистическое чувство стиля.

В исследовании эти три компонента текста было объяснено с примерами из текста.

Text coherence

Summary

The article is devoted to the coherence of the text. Coherence, one of the main categories of text linguistics, is a form of interaction based on logical-semantic, pragmatic and stylistic connections between the elements of a text. Coherence is a broad category that studies the semantic-pragmatic and functional aspects of a text. The main feature of the text is its coherence. The text may be structurally complete, but the meaning is out of place, in that case the text is flawed and does not have coherence. Coherence in a text is true and complete when it is structurally and semantically correct.

The views of R.D.Bougrand, who made great contributions to the development of the theory of coherence in linguistics, are reflected in the article. He sees coherence as a concept of the integrity of consciousness and interconnectedness and relevance in the configuration of relationships. Psycholinguistic and psychological approaches to the theory of coherence can be explained by the depth and validity of the problem.

Coherence manifests itself in the text in three components: meaning, pragmatics, stylistic-functional.

Meaning is a parameter of coherence. A meaningless text is a set of grammatical units that have no social content. The dialectics of these transitions provides human communication. In this process, meaning, which is an integral part of coherence, is a key part of the transmission of information.

Pragmatics is a branch of semiotics; it indicates the relationship between the signs used by the user, the sum of the conditions for the processing of the signs of language, as well as the conditions of processing of the signs of language.

Pragmatism with the meaning of the text, as well as the functional activity of language units is the basis of the mechanism of information structure. When the information is prepared by the author, the choice of its linguistic units is arbitrary. There are different structural forms of information in relation to different forms of expression of the same idea. The choice of the most optimal version of these forms in relation to the pragmatics of the text depends on the intellectual level of the author, linguistic sense of style.

In the research, these three components of the text are explained with examples taken from the text.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Mehrabova Tamam Allahverdi qizi¹ **OĞUZ ANTROPONİMİNİN ETİMOLOGİYASINA DAİR**

«Oğuznamə»lərdəki xüsusi söz qruplarının varlığı təsadüfi xarakter daşımır. Həm də həmin söz qruplarından biri digərinin də işlənməsini təmin edir. Onların daxili vəhdəti, məcmusu onomastikani formalaşdırır. Məsələyə deyilən istiqamətdən yanaşdıqda onomastikada müstəqil xüsusi söz qrupu sayılan antroponimlər böyük Allahın ən çox sevdiyi varlığı dildə gerçəkləşdirən, yəni insanları xüsusi adlandıran sözlər olduğu üçün onomastik sistemin zirvəsində dayanır. Abidədə antroponimlər çoxdur. «Oğuznamə» sözü həmin antroponimlər içərisində daha çox diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat obyektinin, yəni «Oğuznamə»nin əsasında Oğuz sözünün durması danılmaz həqiqətdir. Həmin leksik vahid «Oğuznamə» adının məna nüvəsidir. Oğuz, Oğuzlar və «Oğuznamə» bir-birindən fərqli anlayışları bildirən sözlərdir. Bizcə, Oğuz antroponim, Oğuzlar etnonim, «Oğuznamə» isə ktematoponimdir. Bunlar onomastik terminlərdir. Göstərilən sözlər arasında oxşarlıq, ümumilik onların onomastik mahiyyəti daşmasıdır. Oğuzlar, «Oğuznamə» adlarının kökü, başlanğıcı antroponimdir. Bu adların Oğuz sözü əsasında yaranması danılmaz həqiqətdir. Qısa desək, Oğuzlar, «Oğuznamə» Oğuz sözünün törəmələridir. Oğuzların tarixi qədimdir. Orkun Hüseyin Namik «Eskitürk yazılan» kitabında Oğuz adına ilk dəfə «Orxon» abidələrində rast gəldiyi yazmışdır. «Orxon» abidələrində oxuyuruq ki, Oğuzlar əvvəlcə altı boydan ibarət olmuşlar. Orada sonralar bu boyların sayının doqquza çatdığı göstərilir. Abidələrdə Oğuzların Barlıq yörəsində, VII əsrin ikinci yarısından sonra isə Tula çayı sahillərində yaşadığı və doqquz boydan ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Onu da deyək ki, Faruq Sümərin «Oğuzlar» əsərində göstərilir ki, Kül tiqin və Bilgə xaqana aid kitabələrdə olan «üç oğuz süyü» (üç oğuz qoşunu) ifadəsindən Oğuzların həmin dövrlərdə Üç Oğuz və Altı Oğuz olmaqla iki qola ayrıldığını təxmin etmək olar. Müəllim fikrincə, VII əsrin əvvəllərində və ya ortalarında, yəni kitabələr yazıya alınarkən Oğuzların altı boydan ibarət olduğunu düşünmək daha düzgün olardı.

Əjdər Fərzəli bu mənada «Oğuz» sözünün mənşəyini nəzərdə tutaraq yazmışdır: «Oğuz sözü və Oğuzun özü haqqında insan, qəbilə başçısı, totem, tarixi və s kimi mövcud bilgiləri əsasən, fərziyyələri və onlardan alınan nəticələri göz önünə gətirdikdə araşdırıcıların sanki labirintə düşdüklerini görürsən» (59, 103) «Oğuz» sözünün mənşəyini öyrənmək haqlı olaraq türkologiya qarşısında duran zəruri problemlərdən hesab edilir. A.N.Kononov bu məsələyə həsr edilmiş məqalələrin elmi bibliografiyasını, M.Seyidov isə onlardan bir qisminin elmi şərhini vermişdir. Həmin bibliografiyadan və şərhədən bilmək olur ki, İ.N.Berezin «Oğuz» sözünün «uğur» fenomenik variantını qəbul edir və onu «ağuz»la (ilk südlə) əlaqələndirir. Q.Klinson, A.Şerbak, A.Liqetti, P.Pellio, O.Pritsaq, Y.Nemet və b. «Oğuz»un kökünü «ox» ilə bağlayırlar. A.Liqeti «uğuz» variantını qəbul edir və onu «uz» komponentinin cəm şəkilçisi «z» kimi izah edir. İ.Markvart «Oğuz»u «ox» və «uz» hissələrinə ayrılıb «ox» atan kişiler» kimi şərh edir. A.N.Kononov burada «uz»-un «insan» yox, «mahir adam», «usta» mənası daşdığı bildirir». A.N.Bernştam Oğuzu «öküz» sözündən yaranmış sanır. Ona görə ki, «öküz hunlarda totemdir». İ.Biçurin, M.Kazimbəy Oğuzu hun, şanyusu yəni əsilzadəsi Mete ilə əlaqələndirirlər. M.H.Təhmasib də «Oğuz»un «öküz»lə bağlılığını rəfdar çıxır. S.P.Tolstov türk dillərində üqüz sözünün «çay» və küz» mənasını səsləndiyini bildirir, Amu-Dərya çayının V əsrdə Okuz (məndə Oks) adlandırıldığını yazır. Mahmud Kaşğariyə görə, «üqüz» türk sözü olub, Ceyhun və Fərat kimi hər çaya verilən ad olmuşdur. Ş.Cəmsidov ölkünün «ğuz» şəklində «yumru» «dik» «dik yer», «təpə» mənası daşdığını söyləyir.

M.Kaşğari yazmışdır: «Türk dillərində olan bir çox sular (çaylar), dərələr üqüz adı ilə adlanır». Oğuzun yer, təpə, ərəzi, ölkə məzmunu daşması da, qəbilə birləşməsinin adı olması da təbii, elmi-məntiqi baxımdan inandırıcıdır. Göründüyü kimi, Oğuz mürəkkəb təbiətli addır.

Oğuz müəyyən mənada simvolik ad deyə bilərik. Elə Oğuz dastanları bütövlükdə dünya-insan-etnos haqqında düşüncələrin simvolik işarəsidir. astanda poetikləşmiş simvollar mərkəzi mövqedə dayanan Oğuz münasibətdə aşkarlanır.

Oğuz antroponimi hərtərəfli və dərin leksik-semantik səviyyədə təhlililməyə, araşdırılmağa layiq sözdür. Oğuz adı onomastik leksikanın ən mühüm elementlərindən biridir. O, geniş informativ yüklü və zəngin semantikalı sözdür. Oğuz adına hələ Göy türk dövründə rast-gəlinir. Tokuz Oquz boy birliyindən başqa qədim türk yazılı abidələrindən IV Uybat bədəsində Uquz Alp antroponimi var. V.V.Bartoldun yazdığına görə, Urus xanın nəslindən Oqurcık Alp adlı bəy çıxmışdır.

Kültüg Bilgə «məşhur, şöhrətli Bilgə», Oğuz Bilgə «Oğuz boyundan olan Bilgə» mənasını ifadə edir.

Oğuzlar boy adı Oğuz şəxs adından törəmədir. Oğuzlar çox qədim tarixi olan və mürəkkəb inkişaf yolu keçən boylardır.

Oğuz sözünün mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Onun mənası ilə bağlı tarixi əsərlərdə müəyyən məlumatlar vardır. Oğuzların türkmənlər olduğunu həmin əsərlərdən öyrənirik. Qazan xan dövrünə aid olan «Oğuz Kağan» dastanında «Oğuz» sözünün «İlk süd» mənasını verən «ağız», «oğuz» şəklində olduğu göstərilir.

Mahmud Kaşğarinin «Divani-luğat-it türk» əsərində ağuz sözü «ilk süd» mənasında verilmişdir. Bu gün də Azərbaycan dilinin qərb ləhcələrində inəyin doğduğu gün sağılan südü «birinci ağız», ertəsi gün sağılan südü «ikinci ağız» deyilir. Oğuz adını ağız «ilk süd» sözü ilə bağlayanlar fikirlərini onunla əsaslandırırırlar ki, Oğuz anadan olanda anasının bircə gün əmmişdir. Dastanda belə bir məlumat da var ki, Oğuz xana sarayda doğulduğu üçün Oğuz adı verilmişdir.

Araşdırıcılardan Y.Markvart «Oğuz»un mənasını izah etmək üçün həmin sözü «ok+uz» şəklində vermişdir. Yəni onun «ok+uz» kəlmələrindən əmələ gəldiyini göstərmişdir.

¹ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti mehrabovat@gmail.com

Y.Markvartın fikrincə, ok «ok», uz «adam» deməkdir. Oğuz «oxlu adamlar» mənasındadır. Bu fikir elm aləmində qəbul olunmamışdır. Bunun səbəbi türk dillərində «adam» mənasında «uz» sözünün olmamasıdır.

D.Sinor Oğuz adını «öküz» zoonimi ilə bağlayır. L.Berezin D.Sinorun fikrinə qarşı çıxmış, Oğuz sözünün «tosun» mənasında işləndiyini irəli sürmüşdür. Bu fikir də elm aləmində qəbul olunmur. Çünki türk dilində və dialektlərində «tosun» mənasını verən oğuz sözünə rast gəlinmir.

Y.Hamilton isə Oğuz adını «oğuş» sözündən törədiyini bildirir. Oğuş sözü Göy türk kitabələrində «ailə» və «əqrəbə» mənalarında işlənmişdir.

Macar alimi Y.Nemetə görə, Oğuz Ok+zden» Ok oymak mənasındadır. Bu fikir də etirazla qarşılanmış və özünə tərəfdar tapa bilməmişdir.

Türkoloqların çoxu bu sözü qəbilə, tayfa mənasını əks etdirən «ok» və kəmiyyət şəkilçisi «uz» şəklində izah edirlər. Oğuz sözünün bu şəkildə təhlilinin daha çox ağılabatan olduğunu söyləyirlər. Buna əsaslanırlar ki, tarixən iki böyük qoldan ibarət olan oğuzların bir boyu «Bozok», ikinci qolu isə «Üçok» adlanmışdır.

Şəxs adları hərbi və inzibati rütbə adlarından fərqləndirilmişdir. Daha doğrusu, onlar eyni köklü olmadıqlarından mənaca uyğun gəlməmişlər. Keçmiş dövrlərdə türk qəbilə başçıları, hökmdarları, onların ailə üzvləri bəzən də türk kökü olmayan adlar, rütbələr də daşmışlar. «Oğuznamə»lərdə işlənmiş bir çox adlar söylənilən fikirləri təsdiqləyir.

Qədim türklərdə şəxsin əsl daimi adının yaranmasında müəyyən faktorların rolu olmuşdur. Şəxsin özü, doğulduğu şərait, mühit, şəxsin xarici görünüşü, müəyyən zamanlarda baş verən tarixi hadisələr böyüyəndə göstərdiyi igidliklər, qəhrəmanlıqlar dediyimizə nümunə ola bilər.

L.N.Qumilyov yazır ki, qədim türklərdə şəxs uşaqlıq dövründə bir adla, gəncliyində başqa bir adla, yetkinlik zamanı isə yaşına uyğun olaraq üçüncü bir adla tanınardı. Şəxsin göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqlardan asılı olaraq onun sayı çox ola da bilərdi. Şəxsin ad alması onun fəaliyyətindən, qəbilə qarşısında göstərdiyi xidmətlərdən asılı idi. Lakin şəxs ikinci dəfə igidlik adı alandan sonra o ancaq bu adla şöhrətlənərdi, əvvəlki adı isə tədricən unudulardı.

Qədim türklərin ad vermədə bir amillərə əsaslanmaları məlumdur. Ən qədim zamanlarda şəhər, böyük yaşayış məntəqəsi, eləcə də sərkərdə, dövlət başçıları adlandırılarkən bəzi dilxarici amilləri antroponimlərin yaranma mənbələri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Müəyyən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər-bütövlük, alilik, möhtəşəmlik şəxs adlarının formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Ad və ya ləqəb şəxsin dövlətdəki, cəmiyyətdəki mövqeyi barədə aydın təsəvvür yaratmışdır. «Oğuznamə»lərdəki şəxs adlarının leksik-semantik təbiətinin, onların mahiyyətinin müəyyən anlayışlarla bağlılığı həqiqətdir. Abidədə antroponimlər qəhrəmanlıq, böyüklük, müdriklik, yüksəklik, alilik, möhtəşəmlik, kübarlıq, gözəllik, xoşbəxtlik, qohumluq, düzlük və s. anlayışları formalaşdırmışdır.

«Oğuznamə»lərdə ümumtürk mənşəli antroponimlər alınmalardan müqayisədəlməz dərəcədə çoxdur. Yaradan, Tanrı, Oğuz, Ay, Günəş, Ulduz, Dəniz, Qara xan, Urum Kağan, Uruz bəy, Qıpçak bəy, Kmıq, İt Barak, İrki Ata, Toğrul, Çağrı bəy, Kmıq, Qazıqurd, Salvur Dingli bəy və s. adlar dediyimizə nümunə ola bilər.

Ulu Tanrının ən çox sevdiyi canlı insandır. Hər bir insanın özünə məxsus xüsusi adı vardır. «Oğuznamə»lərdəki antroponimlər ayrı-ayrı şəxslərə aid olduqlarına görə müəyyən məna bildirirlər, onlar mənaları və üslubi rəngarəngliyi ilə seçilirlər.

«Oğuznamə»lərdəki antroponimlərin geniş üslubi funksiyalarda çıxış etmələri müşahidə olunur. Bu abidədə müxtəlif mənalı antroponimlər xüsusi maraq doğurur. «Oğuznamə»lərdə antroponimlərin aid edildikləri şəxslərin xarakterik əlamətləri ilə bağlılıqlarından da danışmaq olar. Buradakı antroponimlərin çoxu motivləşmiş sözlərdir. Yəni onların daxili formasını müəyyən etmək mümkündür. Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində Oğuzun oğulları barədə yazılır:

«Altı oğuldan ən böyüyün adı Gün idi, yəni Günəş, ikincisinin adı Ay, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı Yulduz, yəni ulduz (setarə), dördüncüsünün adı Gök, yəni göy (aseman), beşincisinin adı Taq- yəni dağ (kuh) və altıncısının adı Deniz, yəni dəniz (dəyra) idi». Oğuzun oğlanlarının adlarının yaranma prinsipini aid olduqları varlıqların mifoloji mənaları ilə bağlı izah etmək mümkündür.

Onu da deyək ki, «Oğuznamə»lərdəki antroponimlər simvolik səciyyəlidir. Abidənin simvolik zənginliyi bunu deməyə əsas verir. Bu isə təbiidir, çünki «Oğuznamə»lərdə real və mifik düşüncələrin daxili vəhdətini görürük. Həmin daxili vəhdət, yəni real, həqiqi və əfsanəvi, mifik və gerçək cəhətlər abidənin daxili mahiyyətindən, onun xalq yaradıcılığı məhsulu, folklor nümunəsi olmasından irəli gəlir. Göstərilən səbəbdən abidədə şifahi xalq yaradıcılığına məxsus xüsusiyyətlərin qabarıq əks olunmasına normal hal kimi yanaşmalıyıq. Bütün bunlar onomastik vahidlərin araşdırılması, təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, folklorə aid mənbələrlə tanışlıqdan məlum olur ki, şəxsin əsl, daimi adının yaranması məsələsinin müəyyən dilxarici amillərlə birbaşa bağlılığı yaddan çıxmamalıdır. Yəni adın yaranmasında şəxsin özü, doğulduğu şərait, xarici görünüşü, o dövrdə baş verən hadisələr, böyüdükdə göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqlar mühüm rol oynamışlar. Qədim türk antroponimlərinin adlandırdıqları şəxslər barədə müəyyən informasiya vermə xüsusiyyəti vardır. Abidəyə məxsus adlarda məcazilik, simvolik əlamətlər güclüdür. Məsələn, Dastanda Oğuz Xaqan haqqında oxuyuruq:

«Anadan olanda Oğuzun üzü mavi, ağzi atəş kimi qırmızı, saçı özü, qaşları qara idi. Anasını birçə dəfə əmdi, daha əmmədi. Danışmağa başladı, yemək istədi. Qırx günə böyüdü. Oğuzun ayaqları öküzə, bədəni qurda, köksü ayıya bənzəyirdi. Böyürləri tükli idi». Yazılı ədəbiyyat nümunələrində hər hansı bir şəxsi belə səciyyələndirmək yolverilməzdir. Çünki insanın xarici görünüşünə aid elioən bu əlamətlər həqiqətdən uzaqdır. Lakin «Ouznamə» şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi olduğu üçün Oğuz Xaqanın üzünün mavi olması, anasını birçə dəfə əmib, daha əmməməsi, qırx günə böyüməsi, ayaqlarının öküzə, bədəninin

qurda, köksünün ayıya bənzədilməsi, böyürünün tüklülüüyü bizdə təəccüb doğurmur. Oğuz mənəvi dünyasının informasiya mənbəyidir.

«Oğuznamə»də oğuzların mifoloji görüşlərinin parlaq təzahürünü görürük. Əski mifik inancları əks etdirən abidələrdə bu cür bənzətmələr, şişirtmələr təbii qarşılanır. «Oğuznamə»lər türk epik mədəniyyətində spesifik hadisədir. Özündə arxaik və tarixi şüuru yaşadan həmin abidənin lüğət tərkibi də fərqləndirici xüsusiyyətləri ilə seçilməlidir. Dastandakı antroponimlər türk tarixində başlıca rol oynayan oğuzların izlərini yaşadır. Oğuzçuluq güclü etnik düşüncə tərzidir. Oğuzçuluq özündə bir neçə tarixi dövrün xatirələrini, fəthat dövrünün fəlsəfəsini yaşadan hərəkətdir. Oğuzçuluq hərəkəti, oğuzçuluq motivləri Oğuz dastanlarının mərkəzi surəti olan Oğuzu türk epik ənənəsində Tanrı oğlu, əcdad, ilk insan, dövlətin, hərbi strukturun yaradıcısı kimi tanıdır. Oğuz oğuzların milli qəhrəmanı, xilaskarı səviyyəsinə yüksəlir. Bütün bunlar Oğuz antroponiminin mənasının çəkisini təşkil edir. Oğuz antroponiminin mənasının tamlığında müəyyən motivlər əsas rol oynamışdır. Bunlardan ən təsirlisi, güclüsü Tanrı oğlu motividir. Oğuz dövlətin, hərbi quruluşun yaradıcısının xüsusi adıdır. Türk epik ənənəsində Oğuz adının əsas, mərkəzi mövqedə dayandığı, daha doğrusu, həmin antroponimin semantik nüvə təşkil etdiyi «Oğuznamə» motivləri zaman və məkan baxımından uzun bir yol keçərək, Oğuz Yabqu dövlətində (IX-XII) milli dastan kimi formalaşmış, özündə etnokosmoqonik mifləri dastan janrı tələbinə uyğun şəkildə qorumuş, onların arxaik düzümünü saxlamışdır. Həm mifoloji, həm də dastan kimi uzun müddət türk etnik mədəniyyətində yaşayan «Oğuznamə» motivləri özündə bir neçə tarixi dövrün xatirələrini, faktlarını gerçəkləşdirərək Elxanilər dövründə Oğuzçuluq hərəkətinin ideoloji bazasına çevrilmişdir. Abidənin məzmununun açılmasında, qaranlıq, mürəkkəb məsələlərin durulmasında xüsusi adlar dəyərli rol oynayır. Bu informasiyada oğuzların mifoloji, tarixi mədəni şüuru görünür.

Oğuz dastanı türklərin etnik mədəniyyətində əlamətdar hadisədir. Oğuz dastanında şəxs adlarının formalaşmasını insan təfəkkürünün inkişafı, onun digər varlıqlara, mənəvi aləmə münasibəti ilə bağlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi // Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 176-179.
2. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983.
3. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi
4. Əzizxan Tannverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999, 157 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı: APl-nin nəşri, 1986, 147 s.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988.

Oğuz antroponiminin etimologiyasına dair

Xülasə

«Oğuznamə»lər xalqımızın soykökü ilə bağlıdır. O, türklərin şifahi təfəkkürünün yazıya alınmış məhsuludur. «Oğuznamə»lərdə türklərin «qan yaddaşı» əks olunmuşdur. Ona görə də bu dastanlarda əcdadlarımızın dil faktları ilə yanaşı etnik düşüncəsi, mifik və gerçək baxışları araşdırılmalıdır.

Onu da deyək ki, «Oğuznamə»lərdəki antroponimlər simvolik səciyyəlidir. Abidənin simvolik zənginliyi bunu deməyə əsas verir. Bu isə təbii, çünki «Oğuznamə»lərdə real və mifik düşüncələrin daxili vəhdətini görürük. Həmin daxili vəhdət, yəni real, həqiqi və əfsanəvi, mifik və gerçək cəhətlər abidənin daxili mahiyyətindən, onun xalq yaradıcılığı məhsulu, folklor nümunəsi olmasından irəli gəlir. Göstərilən səbəbdən abidədə şifahi xalq yaradıcılığına məxsus xüsusiyyətlərin qabarıq əks olunmasına normal hal kimi yanaşmalıyıq. Bütün bunlar onomastik vahidlərin araşdırılması, təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, folklorə aid mənbələrlə tanışlıqdan məlum olur ki, şəxsin əsl, daimi adının yaranması məsələsinin müəyyən diltarixi amillərlə birbaşa bağlılığı yaddan çıxmamalıdır. Yəni adın yaranmasında şəxsin özü, doğulduğu şərait, xarici görünüşü, o dövrdə baş verən hadisələr, böyüdükdə göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlıqlar mühüm rol oynamışlar. Qədim türk antroponimlərinin adlandırdıqları şəxslər barədə müəyyən informasiya vermə xüsusiyyəti vardır.

Açar sözlər: onomastik vahid, antroponim, dastan, folklor

Summary

"Oguznames" are connected with the roots of our people. It is a written product of the oral thinking of the Turks. The "blood memory" of the Turks is reflected in the "Oguzname". Therefore, in these sagas, along with the linguistic facts of our ancestors, ethnic thinking, mythical and real views must be investigated. It should also be noted that the anthroponyms in the "Oguzname" are symbolic. The symbolic richness of the monument gives grounds to say so. And this is natural, because in the "Oguzname" we see the inner unity of real and mythical thoughts. This internal unity, that is, real, real and legendary, mythical and real features, stems from the inner essence of the monument, its product of folk art, the example of folklore. For this reason, it is normal for the monument to reflect the features of oral folk art. All this should be taken into account during the study and analysis of onomastic units. For example, it is clear from acquaintance with folklore sources that the question of the formation of a person's real, permanent name is directly related to certain external factors. In other words, the person himself, the conditions of his birth, his appearance, the events that took place at that time, the courage and heroism he showed when he grew up played an important role in the formation of the name. Ancient Turkic anthroponyms have the ability to provide certain information about the people they call.

Keywords: onomastic unit, anthroponym, saga, folklore

Резюме

«Огузнамы» связаны с корнями нашего народа. Это письменный продукт устного мышления турок. «Кровавая память» турок отражена в «Огузнаме». Следовательно, в этих сагах, наряду с лингвистическими фактами наших предков, необходимо исследовать этническое мышление, мифические и реальные взгляды.

Также следует отметить, что антропонимы в «Огузнаме» носят символический характер. Об этом дает основание символическое богатство памятника. И это естественно, ведь в «Огузнаме» мы видим внутреннее единство реальных и мифических мыслей. Это внутреннее единство, то есть реальное, реальное и легендарное, мифическое и реальное, происходит из внутренней сущности памятника, его произведения народного творчества, образца фольклора. По этой причине в памятнике нормально отражены особенности устного народного творчества. Все это следует учитывать при исследовании и анализе ономастических единиц. Например, из знакомства с фольклорными источниками понятно, что вопрос образования настоящего, постоянного имени человека напрямую связан с определенными внешними факторами. То есть сам человек, условия, в которых он родился, его внешний вид, события, происходившие в то время, а также мужество и героизм, которые он проявил, когда он вырос, сыграли важную роль в формировании имени. Древнетюркские антропонимы обладают способностью предоставлять определенную информацию о людях, которых они называют.

Ключевые слова: ономастическая единица, антропоним, сага, фольклор./

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

...Bəşəri kəşfləri də, əldə olunan bilgiləri də riyazi düsturlarla ifadə etmək mümkündür. Lakin bütün bunları inkişaf etdirmək, nəticələrindən

faydalanmaq üçün ilk baxışdan çox adi təsir bağışlayan ədəbi dil lazımdır.

Adi görünməyinə baxmayaraq, dilin dəqiqliyi düsturların dəqiqliyindən qat-qat güclüdür.

Nobel mükafatlaureatı Lui de Broyl

J.Büffon demişkən: “Üslubeynilənsandır”. “Üslub” termini genişməzmunundaşır. “Üslub” anlayışı özünü həyatın bir sıra sahələrində göstərir. Musiqidə, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqdabuanlayışatez-teztəsadüfedirik. Məsələn, klassikmusiqiüslubu, İtaliyaheykəltəraşlıqüslubu, Şərqiüslubundatikilmişbinalar, satirikədəbiyyatüslubu, XanŞuşinskiüslubu, SəttarBəhlulzadəüslubu, folklorüslubu, romantiküslub, realist üslubvə s. .

“Üslub” dedikdə “nizam, tərz, üslub, səliqə-sahman” başadüşülür. “Üslub” termini yunansözüolub, “yazmaqüçünistifadəolunançubuq” mənasıverir.

Psixoloqlarmüəyyənətmışlərkə, insan 10-15 yaşlararasıda, yəni aşağı və orta siniflərdə oxuduğu zaman şəxsiyyətlər arası münasibətlərə daxil olur. Bu dövrdə funksional üslubların dil vahidlərindən istifadə edir. Məhz bu yaş intervalında onun *fərdi üslubu* da formalaşır.

Heydər Əliyev qeyd edir ki, bizim xalqımız öz istedadına görə şair, yazıçı, söz ustası olubdur. Bizim xalqımız çox əsrlik tarixində böyük şairlər, yazıçılar, mütəfəkkirlər yetişdiribdir(2, s.118-119).

Yazıçılıq – duanınbırnövüdür. *Frans Kafka (yazıçı)*

Səmədova K. yazırki, nitq mədəniyyətinin bütün növlərində bu və ya başqa şəkildə ünsiyyət başverir. Elmi və ya bədii əsər oxuyan kəsdə müəlliflə “ünsiyyətə” girişilmiş olur.

1933-cü ildə “Müxtəsər üslubiyyat” adlı bir dərs kitabı nəşr olunmuşdur (3). Bu kitabda üslubiyyat məsələləri çox məhdud şəkildə əhatə edilmiş və sintaksis ədaha çox yer verilmişdir. Azərbaycan dilində, bəsit və ibtidai şəkildə də olsa, bədii nitqin üsul və yollarına həsr edilmiş ilk mətbu əsərlərdən biridə Rəşidbəy Əfəndiyevin 1901-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Bəsirətülətfal” dərsliyində verilmiş bəzi materiallardır (bax: 1). Bundan sonra, təxminən elə o illərdə Məmmədağa Sidqinin qrammatika və qiraətə dair əlyazması şəkildə hazırladığı kitabı göstərmək olar.

Şair SaibTəbrizi demişkən, “Zərif və lətif bir məzmun qanadsız uçmağa qadir olsa da, gözəl forma mənə (məzmun) üçünqol-qanaddır”.O, bir şeirində, məzmunu, gözəllik timsalı “utancaq Yusifə”, incə (münasib) formanı isə onun köynəyinə bənzətməmişdir. Gözəllik on, doqquzu don olduğu kimi, gözəl mənə da gözəl formaya malik olmalıdır. Bu bənzətmə heç də təsadüfi deyil. Çünki yazıçı sözləri bədii əsərdə işlətməklə kifayətlənmir. O, sözlərlə şəkil çəkir.

Emosional (fransız sözü emovere, yəni hiss-həyəcan) və ekspressiv (latın sözü expressive, yəni yüksək ifadəlilik) kimi xüsusiyyətlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn emosional-ekspressiv rəngli sözlər və ifadələr, məcazlar dilin ən mənalı, ən təsirli nitq vahidləridir.

Mənşə etibarilə məcaz olduqca qədimdir. Ehtimal ki, məcaz qədim insanların dünyagörüşü, təbiətə münasibəti ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Hər bir xalqın dilində işlənən məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlıdır. “Məcaz” – yunan sözü olub, “döngə” deməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da statistik hesablamalara görə, çox az təqribiliklə ... 142 bədiitəyin 1294 dəfə, 48 müqayisə 73 dəfə, 76 metafora 174 dəfə işlənib.

Bədiitəsvirvə ifadə vasitələrindənəyerli-yerində istifadə etməkyazıçıdanböyükustalıqtələbedir. Çünki: “Nitqi çoxbəzəsən, məqsəddənəzaqdüşərsən”.(C.Rumi). Elə bunagörə də, yazıçılara “sözustaları” deyirlər.

Publisist üslubun yarımslublari.

1. Bədii-publisist dil	2. Elmi-publisist dil	3. Rəsmi-publisist dil
Qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisist üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə, obrazlılığa, bədiiyyə də yer verilir. Publisist üslubun bu qolu oçerk və felyeton adları ilə tanınır.	Elmi-kütləvi jurnal və kitabları dili nəzərdə tutulur. Müxtəlif elm sahələrinə (siyasətə, dinə və s.) aid publisist məqalə və ya kitabların dili elmi-publisist dildədir. Elmi-publisist dilə elmi-kütləvi dil də deyilir.	Publisist məzmunlu rəsmi yaxud işgüzar sənədin dilidir. Publisist üslubXIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlanması ilə formalaşmışdır.

“**Publisist lüğət**”. **Mətbuat** - ərəbcə təb, mətbəə sözləri ilə qohumdur, ərəb dilində *tabaa* kökündəndir, mənası “çap etmək” deməkdir. Bu sözün cəm formasıdır. “Mətbuat” həm jurnalısika termini, həm də ümumişlək sözdür, “dövri çıxan qəzet, jurnal və s. –nin ümumi adı”dır.

⁸ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti filologiya elmləri doktoru, professor? e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com

Qəzet – bu sözün orijinalı olan qazetta İtaliyada gümüşdən hazırlanmış xırda pul vahidi olub. XVI əsrdə Venesiyada əlyazma qəzetlərinin biri bir qazettaya satıldığına görə pul vahidinin adı ilə adlanıb.

Jurnal – (fr.zəkaya sığmayan) çoxsəhifəli dövrü nəşr, yüksək poliqrifik səviyyəsi ilə fərqlənir, mətbuatda reklam vasitələrindən biridir. Jurnalist sözü fransız dilindən alınıb. *Jur–gün, jurnal – gündəlik, jurnalist–gündəlikçi*, yəni cari hadisələr barədə informasiyanı müxtəlif kütləvi kanallarda (mətbuat, radio, televiziya) ictimaiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Aparıcı dövrü nəşr olan qəzetin də adı dünya dillərinin çoxunda *gün, zaman, yenilik* anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca *ruznamə – günün yazısı*, ispanca – *gündəlik*, almanca – *zamana aid olan*, ingiliscə – *yeniliklər vərəqi* deyilir.

Jurnalistin peşəsi infarkt və yüksək qan təzyiqinin ən çox rast gəlinəni peşədir.

“Bir dəfə bizə paltaryuyan qadın gəlmişdi. Anam məndən xahiş etdi ki, camaşırın (yuyulmalı paltarlar) siyahısını tutum”, – sonralar Aloiz xatirələrini belə danışdı: Paltaryuyan qadın gözləyirdi. Biz isə evdə bir parça kağız tapa bilmirdik, nəinki kağız, hətta mürəkkəb də qurumuşdu. Ümidimi üzüb, siyahını hamar daşın üzərinə mum, sabun və his qarışığından düzəldilmiş rənglə yazdım ki, kağız tapan kimi köçürüm. Sonralar yazını daşın üzərindən silmək qərarına gələndə, bilmək istədim: daşı azot turşusu ilə silsəm, görəsən, necə olar?

Aloiz düşündüyü kimi də etdi. Bəli, mətbuatın rüşeymi belə yarandı. Gələcəkdə Aloiz Zenefelder bu təcrübəni dəfələrlə təkrar etdi, təkmilləşdirdi və 1797-ci ildə çap üçün üsul yaratdı (bax: 4).

Azərbaycanda mətbuat üslubu. Müəllif üslubu özünü təkcə bədii ədəbiyyatda deyil, publisistikada da göstərir. Hətta məşhur fransız yazıçısı Gi de Mopassanın “Gözəl dost” romanında belə bir hissə var. Təcrübəli publisist qadın həm öz imzası, həm də sevdiyi şəxsin imzası ilə müxtəlif publisistik məqalələr, yazılar yazır. Bu yazılar mətbuatda mütəmadi olaraq dərc olunur. Oxuculardan bəziləri həmin üslubun kimə aid olduğunu bilirlər. Bununla da, belə bir faktın üstünü açırlar ki, həmin jurnalist qadın öz sevdiyi adam üçün məqalələr yazır. Azərbaycan publisistikasında da məşhur, tanınmış jurnalistlərin öz dəst-xətti, üslubu var.

Publisist üslub və texnika. Kütləvi kommunikasiya texnologiyaları (İKT). 1445-ci ildə İ.Qutenberq çap dəzgahını ixtira etməklə, kütləvi kommunikasiya texnologiyaları dövrünün əsasını qoydu (4, s.403).

Latin sözü olan *kommunikasiya*-nın mənası *əlaqə, ünsiyyət, birləşmə* deməkdir. Ünsiyyətdən fərqi: ünsiyyət yalnız tərəflərin qarşılıqlı surətdə bir-birinə ehtiyac duyması prosesində mümkündür, kommunikasiyada isə - qarşılıqlı anlaşma olmaya da bilər.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev hələ 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı və geniş tətbiqi ilə bağlı “Azərbaycanın inkişafı naminə İKT üzrə “Milli Strategiya”-nı (2003-2012-ci illər) təsdiq etmişdir. “Milli Strategiya”-nın qəbulundan keçən müddət ərzində bu sahədə kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) cəmiyyətdə həqiqətən də çoxtərəfli funksiyaya malikdir: ədəbi dilin təbliği, məlumatın yayılması, savadlılığın artırılması, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanışlıq və onların öyrənilməsi, əyləncə, dünya əhalisi arasında əlaqələrin yaranması, müxtəlif dillərin öyrənilməsi və s. . Bütün bunlardan düzgün istifadə edildikdə KİV əhəlinin inkişaf edib irəliləməsində yardımçı rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, dövlətimiz tərəfindən **22 iyul – Azərbaycan Milli Mətbuat və Jurnalistika günü, 6 noyabr isə - Azərbaycan Televiziyası və Radiosu günü** kimi qeyd edilir.

Psixoloq məsləhəti. 1) Hər gün qəzet oxuyun (təkcə idman yeniliklərini yox). 2) Həftədə ən azı bir ümumi - həftəlik xəbərlər, yeniliklər jurnalı, ya da xüsusi (məyayən sahə ilə bağlı - “İqtisadiyyat” və s.) jurnalı oxuyun.

Tələbələrin nitqi üzərində aparılan uzunmüddətli müşahidədən belə bir nəticəyə gəlmişik ki, onların danışığı, şifahi nitqi müasir tələblərə cavab verəcək dərəcədə aşağıdır. Danışqlarında və ifadəli oxusunda qüsurlar vardır. Bu qüsurların böyük bir qismi tələffüzlə bağlı olub, özünü, əsasən, iki şəkildə göstərir: 1) kitab tələffüzü; 2) yerli dialektə xas olan tələffüz.

Sözlərin kitab dilində tələffüzü tələbələrin oxucu və müəyyən mövzu üzrə danışığı zamanı özünü göstərir. *İntonasiya, morfolojiya, kollektiv* kimi sözlərin yazıldığı kimi tələffüzünə tələbə nitqində tez-tez təsadüf edilir. İfadəli oxu zamanı (daha çox şeirlərin əzbər söylənilməsində) tələbələr *candan, arandan, məndən, səndən, başlayır, işləyir* kimi qrammatik formaları orfoqrafiyaya əsasən tələffüz edirlər.

Tələbələrin nitqində geniş yayılmış qüsurlardan biri sözlərin adi danışq dili və dialektə uyğun işlədilməsidir. Məsələn, *vastə, varaq, dərmən, qruppa, manut, çöyürmək, sərhəd, fayız* və s. .

Bu qəbildən olan qüsurların bir qismi vurğunun düzgün deyilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *ö* xu, m*â* nevr, M*î* sir, ped*â* qoq, nəz*â* riyyə, *i* ndi, T*ö* lstay, kaf*e* dra, op*e* ra, Ş*â* mo, İngilt*ə* rə və s. .

Nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərdən biri də ifadəli oxudur. Müasir tələbələrdən həm nəzm, həm də nəsr əsərlərini dilimizin intonasiya normaları əsasında oxuya bilmək tələb olunur. Lakin müşahidələr göstərir ki, ifadəli oxu baxımından da tələbələrin nitqi istənilən səviyyədə deyil. Monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürət və ya aşağı tonla danışmaq, oxumaq, diksiyanın pozulması, kitab tələffüzü, intonasiyaca kasıblıq və s. qüsurlar tələbə oxusu üçün xarakterikdir.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək istəyirəm ki, insanın orfoepik normalara nə dərəcədə əməl edib-etməməsi onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə əsas verən parametrlərdən biridir.

Canilər öz xarici görünüşlərini dəyişdirəndən sonar yalnız onların nitqini təhlil etmək yolu ilə şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirmək olur.

Nitq və orfoepik normalar hüquq dilində, kriminalistikada (cinayətlər haqqında elm) insanın barmaq izi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Buna görə də, kriminalistika nitq mədəniyyəti ilə çiyin-çiyinə addımlayır; nitqi təhlil edir, öyrənir. Sözümlərin qüvvəti olaraq, bir faktı yada saraq: Yaponiya mətbuatının verdiyi məlumata görə, 1970-ci ildə Yaponiyanın bütün sakinlərinin səsini, tələffüzünü "Milli orfoepiya" adı altında yazıb saxlamaq istəyirlər. Çünki canilər cinayət törədərkən əlcəklə işləmişlərsə, onların kimliyini barmaq izi ilə yox, ancaq səs və tələffüz xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Bəsirətül əfal, Bakı, 2001.

2. Süleymanlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti. // Elmi əsərlər, Bakı, 2013, s.118-119.

3. Tağızadə Z., Xosəyev X. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, 1933.

4. Самин Д. Сто великих научных открытий. Москва: «Вече», 2002, 480 с.

Açar sözlər: üslublar, termin, mətbuat, məcaz, publisist və bədii üslublar.

Ключевые слова: стили, термин, пресса, метафора, публицистический и художественные стили.

Key words: styles, terminology, press, metaphor, journalistic and artistic styles.

STYLES OF LITERARY LANGUAGE

(Lecture material "Business and academic communication in the Azerbaijani language" in technical universities)

SUMMARY

Style is the person himself. (J. Buffon). The metaphor has a very ancient origin. Because it was formed on the basis of the worldview of ancient people, their attitude to nature. It is a Greek word meaning "curve". In "Litabi Dada-Gorgud" 142 artistic designations were developed 1294 times, 48 comparisons 73 times, 76 metaphors 174 times. The article then provides interesting information on the formation and development of the publicist style. The semi-styles of the publicist style are analyzed.

Rəyçi: prof. K.Bəşirov

Nailə Sərxan qızı Həsənova⁹
FRANSIZ MEDIASINDA İXTİSAR VƏ ABREVIATURALARIN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mənşəyini latın dilindən “*medium*” (orta, keçid) sözündən almış, əvvəlcə italiyan dilinə, oradan da ingilis dilinə, daha sonra fransız dilinə keçmiş “*media*” termini (ingilis dilindən “*mass-media*” sözünün qısaldılmış forması) (fransız dilində “*médias de mass*”) – “*dövri mətbuat*” deməkdir.

Media – rəhbərlik, əsərləri, sənədləri, yazılı, vizual, səsli və ya audiovizual mesajları (radio, televiziya, kino, internet, mətbuat, telekommunikasiya, videoqrafiya, kabel yayımı, afişa kimi yayım yollarını və s.), bütövlükdə informasiyamözümdə cəmləşdirməyə imkan verən yayım prosesidir.

Yuxarıda qeyd edilən yayım növlərindən başqa, alternativ mediada (bu termin ictimaiyyət arasında *vətəndaş jurnalistikası* (burada şəxsi bloqlar, sosial şəbəkələrdə fərdi paylaşımlar və s. nəzərdə tutulur) kimi başa düşülür) mövcuddur. Yeni yaranan ixtisar və abreviaturalara həm mediada, həm də vətəndaş jurnalistikasında rast gəlinir. Bəzən sonuncuda yaranan ixtisar və abreviaturaların geniş kütlə tərəfindən *lingvo-praqmatik*¹⁰ və *lingvo-koqnitiv*¹¹ aspektdən birmənalı anlaşılmasında çox ciddi problemlər yaranır.

Bundan başqa, CD-I, CD-ROM, DON, DVD və videoqramlar heç bir şəbəkəyə qoşulmayan müxtəlif media vasitələridir. Onların əldə edilməsi alıcının istəyindən asılıdır. Radio, televiziya və kino – yayım mediasıdır. Məhz radio dalğaları, televiziya, telekommunikasiya peykləri və digər yayım vasitələri ilə informasiya geniş auditoriyaya ötürülür. Telefon, videoqrafiya, kompüter və internet rabitə vasitəsidir; bunlar ötürücü və qəbuledici arasında real vaxt rejimində interaktivliyə və mübadilə etməyə imkan verir. Medianın geniş kütlənin təfəkkürünə, dilinə asanlıqla təsir göstərdiyini və yeni fikirlərin, onlayn ünsiyyətin, kommunikativ mədəniyyətin yayılmasına imkan yarada biləcəyini nəzərə alsaq, onun dildəki rolu danılmazdır. Media yayım vasitələrinin ifadə tərzini, media mətnləri eyni zamanda, bir təbliğat vasitəsi kimi də kütləyə xidmət edə bilər və məlumatları sürətlə yayaraq, çatdırmaq istədiyi məzmunu qarşı tərəfin şüuruna yeritmək gücünə malikdir.

Qeyd edək ki, ixtisar və abreviaturalar bir çox yerli və xarici dilçilər (M.M. Adilov, B. Əhmədov, B. Abdullayev, N. Seyidəliyev və Ü. İbrahim; V. Borisov, T. Laşkova, F. Adam, H. Bodri, M.-L. Bevel, F. Buvar, J.-L. Kalve, J. Karton, F. Karton, B. İakono, A. Dopan, K.E.M. Jorj, K. Jermən, A. Lapiyer, İbrahim Amr Helmi, Kl. Lökruar, Jan dö Maqeri, M.-F. Morturö, M. Plena, P. Treskaz, M. Qrövis) tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Lakin, lingvokoqnitiv və lingvopraqmatik cəhətdən az tədqiq edilmiş və ya heç araşdırılmamışdır.

Fransız dilində ixtisar və abreviaturaların bəzi nəzəri məsələlərini araşdırdıqda, ilkin olaraq, *ümumi qaydaya uyğun olan (qaydalı) ixtisarlara* nəzər salaq.

Mediada ən çox təsadüf edilən ixtisarlara aşağıdakıları misal çəkə bilərik:

1. Sözün yalnız samitdən sonra sait qarşısında son hərflərini kəsməklə olan ixtisarlər. Məsələn: *prof.(esneur)* => müəllim, professor

fac.(ulté) => fakültə
vol.(ume) => cild
boul.(evard) => bulvar
févr.(ier) => fevral
dict.(ionnaire) => lüğət
coll.(ection) => kolleksiya
transcr.(iption) => transkripsiya
manif.(estation) => nümayiş
mob.(ylette) => moped
mob.(ile) => mobil, səyyar

2. Kəsilmə hərfləri nöqtə ilə əvəz etməklə olan ixtisarlər. Məsələn: *bac.(calauréat)* => bakalavr

imper.(méable) => plaş
amphi.(théâtre) => amfiteatr

İndi isə *ixtisarı bildirən nöqtə və durğu işarələrini* nəzərdən keçirək. İxtisarlər sözün qısaldılması ilə deyil, həmçinin durğu işarələri ilə də müşayiət oluna bilər. Belə ki, ixtisarı bildirən nöqtə cümlənin bitməsini bildirən nöqtə və ellipslə (iki nöqtə arasında) məsafənin yerləşdiyi yer nəzərdə tutulur) birləşir. Buna baxmayaraq, o, başqa hər hansı bir durğu işarəsini əvəz etmir.

Əgər ixtisar olunan söz cümlənin sonunda mötərizədə verilsə, belə halda ondan sonra nöqtənin qoyulması məcburidir.

⁹ Azərbaycan Dillər Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı Filologiya fakültəsi nəzdində Fransız dilinin fonetikasi və grammatikası kafedrası 5709.01- Roman dilləri ixtisası
ORCID 0000-0002-2703-4564

¹⁰ “*Lingvo-praqmatik*” – yunan dilində “*lingvo*” – “*dil*” və “*pragma*” – “*hərəkət*” terminlərindən götürülüb, işarə sistemi ilə onu tətbiq edən arasında əlaqəni öyrənən bilik sahəsidir.

¹¹ “*Lingvo-koqnitiv*” – latın dilində “*lingvo*” – “*dil*” və “*cognitus*” – “*tanışlıq*” terminlərindən götürülüb, sözün beyində dərk edilməsini öyrənən bilik sahəsidir.

Fransız dilinə fars dilindən gələn (*nelufar*) “*nénuphar*” (su zanbağı) sözü bir vaxtlar (XX əsrin əvvəllərində) “*nénufar*” yazılmışdır. Burada isə söhbət sözdəki hərflərin dəyişikliyinə və onun sözdəki sayının ixtisarından gedir.

Ümumi qaydaya tabe olan, həmçinin durğu işarələri ilə müşayiət olunan ixtisarlardan başqa, digər ixtisar üsullarını da nəzərdən keçirək:

Orta hərflərin kəsilməsi ilə yaranan ixtisarlər– Belə ixtisarlarda sözün həm ilk, həm də son hərfi və ya müəyyən hərfləri saxlanılır. Cümlə ixtisar edilmiş sözün son hərfi ilə bitdiyi zaman, kəsilən sözdən sonra nöqtə qoyulmur. Lakin başqa sözlərlə qarışdırılması riskindən yayınmaq üçün, son hərfin və ya hərflərin sözün sağ tərəfində yuxarıda kiçik ölçüdə yazılması mütləqdir. Məsələn:

Me(pronom) və **M^e**(*maître*), **Mes** (adjectif) et **M^{es}** (*maîtres*), **nos** (adjectif) et **n^{os}** (*numéros*). Bu risk olmadıqda, ixtisar ilk və son hərflər arasında dəyişir:

bd və ya **b^d** = *boulevard* (*bulvar*)

vx və ya **v^x** = *vieux* (*köhnə*)

Mme və ya **Mme** = *madame* (*xanım*)

Dr və ya **D^r** = *docteur* (*həkim; vəzifə*)

və *elmi dərəcəni bildirən söz*)

Hərflərin əksəriyyətinin ixtisarı ilə olan qısaltmalar– Belə ixtisarlər mürəkkəb sözlərə aid edilir. Qısaltılmış söz, sözün bütöv formasından daha tanınmış olur. İxtisarı bildirən nöqtə son hərfdən sonra qoyulmur. Lakin ixtisar mürəkkəb sözün arasındakı hərflər bitdikdə nöqtənin qoyulması ləzumdur. Məsələn:

– **c-à-d.** => **c'est-à-dire** = *yəni*

– **qqn.** => **quelqu'un** = *kimsə*

– **qqch.** => **quelque chose** = *nə isə bir şey*

– **qqf.** => **quelquefois** = *hərdən, bəzən*

– **ex.** => **exemple** = *nümunə*

Prof. Ülfət İbrahim bu sahədə fransız dilində apardığı tədqiqatlarda şərh edilən problemə digər tərəfdən də yanaşmışdır. O, qeyd edir ki, “Lügətlər, qrammatika kimi bəzi ixtisas nəşrləri kifayət qədər uzun ixtisar və abreviaturalardan ibarət olur. Burada söhbət söz haqqında təəssüratın və yazının rahatlaşdırılmasından (sadələşdirilməsindən – N.H.) gedir” (İbrahim Ü. 2014. s.49).

Baş hərfi saxlamaqla, yerdə qalan hərflərin ixtisarı ilə olan qısaltmalar – Elə sözlər var ki, təkə bir hərfi saxlamaqla sözün mənasını başa düşmək olur. Nümunələrə baxaq:

– **N.** => **Nord** = *Şimal*

– **M.** => **Monsieur** = *Cənab*

– **n.** => **nom** = *ism, ad*

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərdiyimiz sözlərdən sonra kontekstə müvafiq olaraq nöqtə qoyulub qoyulmaması müəyyən edilir. Məsələn, kompasda 4 coğrafi qütbün göstərilməsi buna misal ola bilər: (*N* – Şimal, *S* – Cənub, *W* – Qərb, *E* – Şərq; *NW* – Şimal-Qərb, *SE* – Cənub-Şərq və s.)

Rəqəm, simvol, hərflər və hərflər birləşmələri ilə olan qısaltmalar– Bu qəbildən olan ixtisarlər zamanı sözlərin və hərflərin riyazi simvollarla və ya müəyyən qrammatik sözlərlə əvəzlənməsi mümkündür. Məsələn, *iki söz arasında ara-məsafəsiz “&” simvolunun işlədilməsi ilə olunan ixtisarlər* – **&** = “*et*”–*və*” mənasını ifadə edən simvol (*perluète* və ya *esperluète* (*ampersand*)). İngilis dilində “*və*” mənasını verən “*and*” tabesizlik bağlayıcısının qısaltılmış formasını müvafiq simvolla – **&** işarə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, **&** simvolu ingilis dilindəki “*and*” bağlayıcısını əvəz etmək üçün qəbul edilib, lakin digər xarici dillərdə də onun ekvivalentini əvəz edə bilər. Məsələn, *Ali&Nino* (*AliandNino, AlietNino, ƏlivəNino*).

Digər nümunələrə diqqət yetirək:

§ = *paragraphe* => *paragraf*;

+ = *plus* => *daha çox*,

artıq, üstəlik (“**+**” işarəsi həm yazıda, həm də şifahi formada istifadə edilir).

Sözün sağ tərəfdən yuxarısında kiçik “*dərəcə*” işarəsi və ya sıfır (“**o**”) yazmaqla olunan ixtisarlər:

1° => **primo, premièrement** (*birinci, ilkin olaraq*);

in-4° => **italyancadan “in-quarto”** (*dördlük*).

Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, adi bir sözü, məsələn, “*premier*” (*birinci*) sözünü “**1°**” rəqəminin üzərinə “**o**” riyazi simvolunu yazmaqla həmin sözü ixtisar formada vermiş oluruq.

Sözün sağ tərəfdən yuxarısında kiçik “*e*” hərfi (“**e**”) yazmaqla olunan ixtisarlər:

23e => **vingt-troisième** (*iyirmi üçüncü*).

İxtisarlər çoxluğu – Burada aşağıda göstərilən hallar istisna olmaqla, cəm şəkilçisi qəbul edilmir:

– **2 bull. mens. de linguistique**;

– **une ville de 300 000 hab.** => 300.000 əhalisi olan bir şəhər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilən nümunələrə mediadayazıda (vizual) rast gəlinir.

Sıra sayı şəkilçisi istifadə olunan say sistemindən asılı olmayaraq, ixtisar zamanı cəm şəkilçisi qəbul edilir. Məsələn:

1ers = **premiers** => *1-cilər*;

XIes = **onzièmes** => *on birincilər*.

Həmçinin, bəzi nəzakət, hörmət əlaməti kimi olunan müraciət üçün titul və adlar da cəm şəkilçisini qəbul edir.

Bəzilərində cəm şəkilçisi özünü sözün sonunda “**s**” yazmaqla, bəzilərində də isə **baş hərfin qoşulması** ilə göstərir:

Drvə ya **D^r** => **Drs** və ya **D^{rs}**, **Dres** və ya **D^{res}** => *docteur, docteurs, docteurs – həkimlər, cənablar, doktorlar, xanımlar*;

Mme və ya *Mme* => *Mmes* ou *Mmes* => *Mesdames* - xanımlar; *Mlle* və ya *Mlle* => *Mlles* ou *Mlles* - xanım qızlar; *M.* => *MM.* = *Messieurs* – cənablar, bəylər.

Həmçinin bəzi sözlər də ixtisarlar zamanı sonda “s” qəbul edir:

Stv və ya *S^t* => *Sts* və ya *S^s*, *Stes* və ya *S^{tes}* => *Saints*, *Saintes* – müqəddəslər;

numéro => *n^{os}* (*numéros*) => nömrələr; *Éts*, *Éts* və ya *Établts* => *établissements* – müəssisələr;

mss => *manuscrits* - əlyazmalar;

p. => *pp.* => *page* => *pages* – səhifə-səhifələr.

Qeyd edək ki, ümumişlək sözlərə çevrilən “*apokoplar*¹²” adlanan ifadələr də ixtisarlar zamanı cəm şəkilçisini qəbul edirlər:

des autos (*automobiles*) – avtomobillər, maşınlar

des bus (*autobus*) – avtobuslar

des stylos (*stylographe*) – qələmlər

des micros (*microphones*) – mikrofonlar

des photos (*photographes*) – fotolar, fotoqrafiyalar;

des cinémas və ya *des cinés* (*cinématographes*) – kinolar, kinoteatrlar;

Prof. Ülfət İbrahim “*L’abréviation et le procédé abrégatif dans le français contemporain (sur le matériel de la presse française)*” adlı monoqrafiyasında *apokoplar* və *simvol* haqqında geniş izahat verərək yazır ki, “*Onlara (apokoplara – H.N.) öz başlanğıc formalarından daha çox ixtisar formada rast gəlinir*”. (İbrahim Ü. 2014. – s.44). Məsələn,

– *auto*: *automobile* (yəni, *auto* sözü *automobile* sözündən daha çox tanınıb, daha geniş yayılıb və s. – H.N.);

– *ciné*, *cinéma*: *cinématographe* (yəni, *ciné*, *cinéma* sözləri *cinématographe* sözündən daha çox tanınıb, dahageniş yayılıb və s. – H.N.);

– *radio*: *radiodiffusion*, *radiographie*, *radiophonie*, *radiométrie* (yəni, *radio* sözü *radiodiffusion*, *radiographie*, *radiophonie*, *radiométrie* sözlərindən daha çox tanınıb, dahageniş yayılıb və s. – H.N.);

– *taxi*: *taximètre* (yəni, *taxi* sözü *taximètre* sözündən daha çox tanınıb, dahageniş yayılıb və s. – H.N.);

– *tarmac*: *tarmacadam* (yəni, *tarmac* sözü *tarmacadam* sözündən daha çox tanınıb, dahageniş yayılıb və s. – H.N.) (İbrahim Ü. 2014. – s.45).

İnternetdə, xüsusilə də “*Twitter*” və ya “*Instagram*” kimi sosial şəbəkələrdə gündəlik istifadə edilən yeni ixtisarlar çox sayda həştəqlərin yaradılması ilə artır. Əksər zaman, internetdə peşəkar sahələrdə istifadə olunan bəzi ixtisarların mənasını başa düşmək və ya hər hansı bir yeniyetmənin jarqonunu deşifrə etmək çox çətindir. Həmin ixtisar axını qarşısında insan çox düşündür və onun mənasını bilmək istəyir. Beləliklə də, gündəlik internetdə onlayn sosial şəbəkələrdə, mesencerlərdə, elektron poçt vasitəsilə məktublaşmalarda rast gəlinən əsas yeni ixtisar və abreviaturaların praktik leksikonunu araşdırmaqla ötürülən informasiyanı asanlıqla mənimsəmək olar.

Sosial media ixtisarlarından olan *akronimlər*¹³ (fransız dilində “*acronymes*”), internetin “hava limanı kodları”dır. Obrazlı şəkildə desək, getdiyimiz yerləri bilmək və ümumiyyətlə, onları tez bir zamanda tapmaq üçün həmin kodların əlçatanlığı vacibdir. Burada əsasən, fonetik cəhətdən yaranan problemləri vurğulamaq istərdik. Hər birimiz kod dilində danışan insanların nə danışdığı barəsində heç bir fikrimiz olmadığı incə məqamlarla rastlaşırıq. Ən xoşagəlməz hal o zaman baş verir ki, istər şifahi nitqdə olsun, istərsə də yazılı, həmin rastlaşdığımız kodu (ixtisar sözü və ya abreviaturanı) anlamaqda səhv edirik. Çox vaxt isə, sözü ya yanlış anlayır, ya da qarışdırırıq. Çünki, ixtisar və abreviaturaların tələffüzü zamanı, deyər bilərik ki, sanki yeni söz, ifadə yaranmış olur. Kodları deşifrə etməkdə yaranan çətinliklərdən çıxış yolu tapmaq üçün ən tanınmış bəzi sosial media ixtisar və abreviaturalarını araşdırdıq və gəlinən nəticəyə görə, belə ixtisarların özünü bir neçə şərti kateqoriyaya bölmək olar:

– *Sosial şəbəkəyə aid ixtisar və abreviaturalar* – Məsələn, audio-mesaj göndərə biləcəyimiz bütün sosial şəbəkələrdə (*WhatsApp*, *Skype*, *Messenger*, *Telegram* və s.) rast gəlinən ixtisarların tələffüzündə və düzgün qavranılmasında fonetik və koqnitif cəhətdən yaranan problemlər;

– *Sosial mediada məşhur ixtisar və abreviaturalar* – Məsələn, salamlaşma, sağollaşma, razılıq, narazılıq, sevinc, kədər ifadə edən sözlər və s.;

– *Z nəsəl sosial şəbəkələrində ixtisar və qısaltmalar* – Məsələn, əsasən yeniyetmələrin nitqində rast gəlinən ixtisarlar.

Sosial şəbəkə adlarının özlərinin ixtisarları – Burada sosial şəbəkə adlarının başlanğıc termininin deyil, ixtisar formasının media mətnlərində daha geniş işlədilməsi, yayılması nəzərdə tutulur. Əsasən aşığıda qeyd etdiyimiz sosial şəbəkə adlarının ixtisar edilmiş forması (yazılışı və tələffüzü) geniş yayılmışdır. Məsələn:

FB => *Facebook*;

G + => *Google* +;

IG = *Instagram*;

¹² *Apokop* – (yunan sözü olub, “*apokoptein*” fransız dilində “*retrancher*” (yenidən kəsmək)) fonetik dəyişiklikdir.

¹³ *Akronim* – yunan dilində “*akros*” – “*uca*” və “*onyma*” – “*ad*” terminlərindən götürülüb, bir neçə sözdən ibarət ifadənin inisiallarından yaranmış qısaltmanın nəticəsidir və adi bir söz kimi tələffüz olunur.

LI=>LinkedIn;

TW=>Twitter;

YT=>YouTube.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz abreviaturalar geniş auditoriya kütləsinə daha yaxşı tanış olduğu üçün əlavə izah və ya tərcüməyə ehtiyac qalmır.

Lakin aşağıda göstərəcəyimiz nümunələrdə vurğulamaq istədiyimiz abreviaturaların düzgün başa düşülməsi üçün müəyyən izahlara ehtiyac vardır. Məsələn, ingilis dilindən keçən aşağıdakı abreviaturalar fransız dilindəki ekvivalentlə tanınmır, orijinal versiyasını saxlayır:

–**DM**=>Direct Message, fransız dilində *Message Direct* – birbaşa (şəxsi) mesaj (Twitter, Facebook, Instagram və LinkedIn-də istifadəçilər şəxsi mesaj göndərməklə kiminsə DM-sinə "daxil ola" bilirlər);

–**MT**=>Modified Tweet, fransız dilində *Tweet Modifié* – dəyişdirilmiş *tweet* (MT ilə başlayan *tweet*lər Twitterin kəsilmə və ya digər səbəblər üzündən yenidən inteqrasiya etdiyini göstərir. Buna həm də *Tweet-dən sitat* da deyilir);

–**PM**=>Private Message, fransız dilində *Message privé* – Şəxsi mesaj (Şəxsi mesajlar birbaşa mesajlarla eynidir. Onlar, belə demək olar ki, kütləvilikdən uzaq olmaq üçündür);

–**RT**=>Retweet, fransız dilində *Retweet* – “Retweet” düyməsini sıxmaq və ya bir şərh ilə yenidən qurmaq əvəzinə, bəzi Twitter istifadəçiləri hər hansı bir *tweet* yerləşdirir və yazışma üçün istifadəçi *Retweets* simvolundan () , bəzən də “**RT**” ixtisar sözündən istifadə edirlər.

Sosial mediada məşhur qısaltmalar və ixtisarlər – Müasir dövrdə, sosial şəbəkələrdə təklif və ya göstəriş xarakterli bildirişlərdə bir neçə sözdən ibarət ifadəni həmin sözlərin tək-cə baş hərflərini saxlamaqla işlədilməsinə rast gəlinir. Məsələn:

–**AMA**=>Demandez-moi n'importe quoi – Məndən nə istəyirsənsə soruş / məndən ürəyin istəyini soruş / məndən nə olsa, soruş. “**AMA**” – Müəyyən olunmuş vaxtlarda, dövrü surətdə aparılan sosial sual-cavab seanslarıdır. Müəssisələr və marka nümayəndələri tez-tez *Twitter*də, *Reddit*də və ya canlı yayımda “**AMA**”-lara yer verirlər.

Twitterdə rast gəlinən əsas ixtisarlər – Burada ən çox *hashtəqlərdən*¹⁴ istifadə olunur. Əvvəllər *hashtəq* (#) düyməsi telefonlarda rəqəm sözünü əvəzləyirdi. Müasir dövrdə isə *hashtəq*, *Twitter* postunda sözün əvvəlinə əlavə edilərək, bir mövzuda olan *tweet*ləri qruplaşdırmaq üçün istifadə olunur. Önemli məqamlardan biri budur ki, müəyyən bir sözün, çatdırmaq istədiyimiz informasiyanın qarşısına həmin kiçik simvolu əlavə etməklə nəinki ölkənin, həmçinin bütün dünyanın diqqətini həmin problemə yönəltmək olur. Belə ki, *Twitter* hazırda elə bir keçid yaradır ki, istənilən şəxs araşdırmaq istədiyi sözün və ya ifadənin qarşısına *hashtəq* simvolunu əlavə edib klikləsə, bu mövzuya uyğun son *tweet*ləri, paylaşılan informasiyaları görə bilər. Bir neçə nümunəyə baxaq:

#FF=>Follow Friday – Cümə gününü təqib edin – Hər cümə səhifənizin abunəçilərini bu *hashtəq*dən istifadə edərək yeni maraqlı *Twitter* hesablarını izləməyə dəvət edə bilərsiniz. **#FF** *hashtəqi* Azərbaycan sosial şəbəkə istifadəçiləri üçün o qədər də məşhur olmadığı qədər, Avropa sosial şəbəkə istifadəçiləri üçün əksinə, daha tanış olandır. Bu *hashtəq*dən daha çox xatırlatma, xatirələri yada salmaq məqsədilə, hər hansı bir ilin və ya ayın yekun xatirəsi kimi istifadə olunur;

#TT=>Top Tweets – Ən yaxşı *tweet*lər – Paylaşmanın edildiyi anadək olan ən populyar *tweet*lər. Məsələn, bu *hashtəqlə* daha yaxşı, mükəmməl *tweet*ləri göstərmək üçün istifadə olunur;

#RT=>retweet – məsələn, bu, hər hansı bir hazır mesajın, informasiyanın olduğu kimi, əlavəsiz, fikir bildirmədən paylaşılmasında istifadə edilən *hashtəq*dir;

#TBT=>Throwback Thursday=>Le Grand Déballage (Unpackage) du Jeudi – Bu *hashtəq* *Instagram*, *Twitter* və *Facebook*-da xatirə şəkillərini göstərmək üçün istifadə olunur (məsələn, uşaqlıq, gənclik şəkilləri);

#MCM=>Man Crush Monday – *Twitter*dəki bu tanınmış *hashtəq* hər bazar ertəsi həmin anın gözəl şəkillərini nümayiş etdirməyə xidmət edir.

Ümumi redaktor və ya müəllif qeydi kimidilən ixtisarlər – Belə ixtisarlara əsasən, kiməsə ünvanlanan məlumat və ya tövsiyə xarakterli mətnlərdə, soruq-məlumat nəşrlərində, təqdimatlarda və s. rast gəlinir və heç vaxt tələffüz olunmur (səsləndirilmir). Onlar yalnız yazı üçün vizual əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn,

#ASAP=>(As Soon As Possible) => (dès que possible) – Mümkün qədər tez;

#NDLR=>(note de la rédaction) – Redaktə qeydi;

#RSVP=>(répondez, s'il vous plaît) – Xahiş edirəm, cavab verin;

#CDT və ya **cdlt**=>(cordialement) – Ürəkdən;

#FYI=>(For Your Information) – Məlumatınız üçün – Məlumat üçün;

#cad və ya **cad**=>c'est-à-dire – yəni;

#TSVP=>(tournez, s'il vous plaît) – (növbəti səhifəyə) Çevirin, zəhmət olmasa;

#Abt=>(about) => (à propos de) – ... haqqında, ... barəsində, yeri gəlmişkən;

#cf. =>se reporter à =>c.ə. – baxın;

#c/o=>(au bon soin de) – yaxşı qayğı ilə;

#atcd=>(antécédent) – özündən əvvəlki (... tarix) ;

¹⁴“*Hashtəq*” – istifadəçilər tərəfindən yaradılan və *Twitter* yazılarına əlavə kontekst artırmaq üçün istifadə olunan işarələmə qaydasıdır.

#s.o.=>(sans objet) –tətbiq edilmir;
 #PDF=>(Portable Document Format) –Portativ (çap oluna bilən) sənəd formatı;
 #NSP və ya NSPP=>(ne se prononce pas) –tələffüz edilmir;
 #AKA=>(Also Known As) => (aussi connu sous le nom de) –həmçinin ... adı ilə tanınır;
 #fdp=>(frais de port) –göndərmə xərcləri;
 #NPAI=>(n'habite pas à l'adresse indiquée) –göstərilən ünvanda yaşamır;
 #BAT=>(bon à tirer) –vurmaq yaxşıdır;
 #B2B=>(Business to Business) – (fəaliyyəti yalnız mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuş bir şirkəti xarakterizə edir);
 #B2C=>(Business To Consumer) –İstehlakçı üçün iş(fəaliyyəti fərdi şəxslərə yönəldilmiş bir şirkəti xarakterizə edir).

Onlayn yazışmalarda rast gəlinən ixtisarlər–Burada, sosial şəbəkə messenger yazışmalarında rast gəlinən ixtisar və abreviaturalar nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, tanışlıq saytlarında özünü təqdim etmə zamanı ixtisarlər etməmək daha məqsədəuyğundur. Lakin belə ixtisarlər edilərsə, onda həmin zaman nəzərdə tutulan sözlərin ixtisarını kiçik hərflərlə yazmaq daha uyğundur.

Salamlaşmaların ixtisar edilməsi (qısaldılması):slt=>(salut)–salam;

lu ou lut=>(salut) –salam;

bjr=>(bonjour) –salam;

cc=>(coucou)–salam;

re=>(re-bonjour və ya re-salut) –yenidən salam;

@ + və ya A +=>(à plus tard)– sonra görüşənədək;

@ 12C4 və ya A12C4=>(à un de ces

quatre)–bu dörd nəfərdən birinə;

CU=>(See You) =>A bientôt–görüşənədək, tezliklə görüşənədək;

OQP=>(occupé) –məşğul;

asv=>(âge – sexe – ville) –yaş–cins–şəhər;

AFK=>(Away From Keyboard10 min) =>Absent pendant 10 minutes–Klaviaturadan uzaqdır–10 dəqiqəlik klavyaturadan uzaqdır;

BRB=>(Be Right Back) => (De retour dans un instant) – Bir dəqiqəyə geri qayıdılacaq;

BBL=>(Be Back Later) => (De retour plus tard)–Bir qədər sonra geri qayıdılacaq.

Gülüşi bildirmək üçün ixtisarlər – Gülüş insan emosiyalarının ifadəsidir. Burada insanın sevinc hissələrinin dərəcəsini, həddini ifadə edən emosional sözlərin xüsusi simvol və işarələrlə ixtisar olunması nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bir sevinc hissini üç və daha artıq ifadə vasitəsilə göstərmək mümkündür. Belə halda, hər sözün inisialları arasında nöqtə qoyulmadan böyük hərflərlə yazılır. Məsələn, insanın hiss və həyəcanlarını bildirmək üçün (qəhqəhə çəkmək, uğunub getmək, qəş etmək və s.) sosial şəbəkələrdə ixtisarlardan istifadə olunur. Fransız və ya ingilisdilində beynəlxalq arenada geniş qəbul edilmiş sözün baş hərfləri və ya sosial şəbəkələrdə istifadə olunan müvafiq **smayliklərlə**¹⁵ ifadə olunur. Bir neçə nümunəyə baxaq:

MDR=>(mort de rire)–gülməkdən ürəyi getmək;

LOL=>(Laughing Of Loud) => (rire à gorge déployée) –ucadan gülmək;

PTDR=>(pété de rire)–yerə uzanaraq

gülmək.XPLDR=>(explosé de rire)–gülməkdən partlamaq;

DCDR=>(décédé de rire) –gülməkdən ölmək;

ROTFL=>(Rolling On The Floor Laughing) => (à se rouler par terre

de rire)–döşəmədə gülmək, gülməkdən döşəmədə yerə yuvarlanmaq, gülməkdən gözləri yaşarmaq.

İnternetdə rast gəlinən müxtəlif ixtisarlər:

AMHA=>(à mon humble avis) => (IMHO)

–mənim öz(təvazökar) fikrimcə;

AFAIK=>(As Far As I Know) =>Pour autant que je sache–

Bildiym qədər;

jtdr=>(je t'adore) –səni çox sevirəm;

jtm=>(je t'aime) –səni

sevirəm;

plz=>(please)–xahiş edirəm;

U=>(you) –sən / siz;

pk və ya pkoi=>(pourquoi) –niyə;

np=>(no problem) –problem yoxdur;

tkt=>(t'inquiète) –narahat olmaq;

dsl=>(désolé) –bağışlayın;

thx=>(thanks) =>merci–təşəkkür edirəm;

ty=>(thank you) –sağ ol, sağ olun, təşəkkür edirəm;

dr=>(de rien)–dəyməz;

svt=>(souvent) –tez-tez;

tjs=>(toujours) –həmişə;

¹⁵Smaylik, smayl (ing. “smiley”) və ya emotikon (ing. “emoticon”) — insanın əhval-ruhiyyəsini təsvir edən işarə. Smayliklər İnternet və SMS xəbərlərdə daha geniş yayılıb. Smaylik işarəsini 19 sentyabr 1982-ci ildə Pitsburqdakı Karneqi Mellon Universitetinin müəllimi Skot Falman kəşf etmişdir.

ct=>(c'était) –bu ... idi;

gt=>(j'étais) –mən idim;

sis=>(sister) –bacı;

à p=>(à partir) –dən²;

TMTC=>(toi-même tu sais) –sən özün bilirsən;

CQFD=>(ce qu'il fallait démontrer) –nəyiki nümayiş etdirmək lazım idi;

tlm=>(tout le monde) –hamı;

tlt=>(tout le temps) –hər zaman;

vala=>(voilà) –budur;

(Y)=>(Oui (Yes)) –Bəli;

N (Non (No)) –Xeyr;

SWAG=>(So We Are Gay) –bu, adamın “soyuqluğunu”, “quru” adam olduğunu bildirmək üçün işlədilir;

dar=>(bien (C'est trop dar! C'est trop mortel!)) –yaxşı (Bu, yamandır! Bu, dəhşətdir! Bu yaman yaxşıdır!);

NSA=>(No Strings Attached) – (Əlavə edilmiş strings yoxdur) – öhdəlik və şərt olmadan (qeyri-rəsmi) cütlərin münasibəti;

OMG=>(Oh My God!) =>Oh mon dieu! –Ah, aman Allahım! Vallah! Ay Allah! Aman Allah!; **WTF** – Bir insanın pis bir sürpriz

yaşadığı zaman istifadə edilən tabu ifadə;

klr=>(c'est clair) –aydındır;

bro=>(brother) –qardaş;

vi=>(oui) –bəli;

O

IRL=>(In Real Life) =>dans la vraie vie –real həyatda.

Nəticə olaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk baxışdan sadə və asan görünən ixtisar və abreviaturalar insanlar arasında social şəbəkələrdə ünsiyyətin düzgün anlaşılmasında az əhəmiyyət kəsb etmir. Mediada istifadə olunan ixtisar və abreviaturalar dilin lüğət fonduna daxil edilmədən də geniş kütlənin təfəkkürünə, dilinə təsir edir, həmçinin onlar yeni fikirlərin, onlayn ünsiyyətin, kommunikativ mədəniyyətin yayılmasına imkan yaradır.

Tədqiq etdiyimiz ixtisar və abreviaturalar daha çox problemin fonetik və linqvokoqnitiv cəhətdən araşdırılması tələbini qarşıya qoyur. Belə ki, vizual cəhətdən asan anlaşılacaq ixtisar və abreviaturalar əksinə, fonetik cəhətdən bir sıra problemlər yaradır. Burada həmçinin müəyyən dildə yaranmış media mətnlərində rast gəlinən ixtisar və abreviaturaların ikinci və ya üçüncü dil auditoriyası üçün yaratdığı çətinliklər də danılmazdır.

Fikrin, informasiyanın beyində inikasına, bir sözlə desək, linqvokoqnitiv xüsusiyyətinə görə araşdırılması müasir mediya mətnlərinin cəmiyyətdə düzgün və əhatəli araşdırılması üçün ciddi tədqiqat obyektinə ola bilər.

Aparılan araşdırmalardan gəlinən nəticələrdən çıxış edərək, problemin həlli yolları kimi bir sıra təklif və tövsiyələri irəli sürə bilərik:

–Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli qərarının 9-cu bəndində “**İxtisarlər (akronimlər) və qısaltmalar**” yer almışdır. Bu bənddə çox təəssüf ki, media mətnlərində rast gəlinən ixtisar və abreviaturalar nəzərdə tutulmamışdır. Tövsiyə edə bilərik ki, yenidən sözügedən bəndə dəyişikliklər edilərək, mediada nəzərdə tutulan ixtisar və abreviaturaların da yazılış qaydaları əlavə edilsin;

–Orta təhsil məktəblərində yaş qruplarına uyğun olaraq ixtisar və abreviaturaları əhatə edən izahlı lüğət kitablarının tərtib edilməsi;

–Ali təhsil məktəblərində təhsil alan tələbələr üçün (filologiya, jurnalistika və s. sahələr üzrə) ixtisar və abreviaturaları özündə əks etdirən soraq-məlumat kitabçalarının tərtib edilməsi;

–İxtisar və abreviaturalar haqqında standartların akademik səviyyədə təsdiq edilməsi;

–Fonetik və vizual dərkətmə fərqlərinin izahını təqdim edən məlumat nəşrlərinin müvafiq standartlara uyğun təsdiq olunması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İbrahim U. L'abréviation et le procédé abrégé dans le français contemporain (sur le matériel de la presse française). – Bakou: “Mutarjim”, 2014. – 168
2. BAUDRY H. Nouveau dictionnaire d'abréviations. D.A. Dictionnaire d'abréviations françaises et étrangères, techniques et usuelles, anciennes et nouvelles. – la Chapelle-Montligeon (Orne): Editions de Montligeon, 1956. – 1 vol. – 418 p.
3. Béchade H. Phonétique et morphologie de français moderne et contemporain. – Paris: PUF Fondamental, 1992. – 304 p.
4. Bertrand C.-J. Médias. Introduction à la presse, la radio et la télévision. Paris: Ellipses, 2e édition revue et actualisée, 1999. – 320 p.
5. LAUBIER Ch. (de). La presse sur Internet. – Paris: PUF, collection « Que sais-je ? » n° 3582, 2000. – 127 p. 42 F.
6. Kapferer J.-N. C.B.S.A. Communication by smiling around: humour et communication. – Paris: Le Cherche midi, 1991. – 1 vol. – 127 p.

Açar sözlər: fransız mediası, sosial şəbəkə ixtisarlari, mediada ixtisarlər, mediada abreviaturalar, ixtisar üsulları

Ключевые слова: французские СМИ, сокращения в социальных сетях, сокращения в СМИ, аббревиатуры в СМИ, способы сокращений

Keywords: French media, social network acronyms, acronyms in the media, abbreviations in the media, acronymizing methods

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОКРАЩЕНИЙ И АББРЕВИАТУР ВО ФРАНЦУЗСКИХ СМИ

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы аббревиатур и сокращений, встречающихся во французских СМИ. Возникают серьезные проблемы в однозначном понимании со стороны широкой публики новых

сокращений и аббревиатур с лингвопрагматического и лингвокогнитивного аспектов, которые используются как в средствах массовой информации, так и в гражданской журналистике.

В статье привлечены к исследованию фонетические вопросы рассматриваемой сферы. В ней также представлены результаты и рекомендации по изучению наиболее популярных аббревиатур и сокращений в социальных сетях с целью дальнейшего определения путей решения с трудностями в расшифровке кодов.

Summary

SOME THEORETICAL ISSUES OF ACRONYMS AND ABBREVIATIONS IN FRENCH MEDIA

The article discusses some theoretical issues of acronym and abbreviations implemented in the French media. Both in the media and in civil journalism, there are serious problems in the unequivocal understanding of the new acronyms and abbreviations by the general public from a linguo-pragmatic and linguo-cognitive aspect.

The phonetic problems in the mentioned field have been analyzed in the article. The article also provides the results and recommendations achieved by the study of the most popular social media acronyms and abbreviations to find solutions to the problems of decoding codes.

RƏYCI: prof.L.Əhmədova

Gülənə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ¹⁶ FÜZULİ RAYONU TOPONİMLƏRİNİN LİŖVİSTİK MƏNZƏRƏSİ

Coğrafi adlar dünya haqqında məlumatlar sistemini müəyyənləşdirir, insanların dünyagörüşünün formalaşmasında iştirak edir. Yer adları əlavə olaraq coğrafi gerçəkliyin əlamətdar xüsusiyyəti kimi meydana çıxaraq insan şüurunda əks olunmasını təmin edir. “Bu, toponimikanın nisbətən spesifik və müstəqil, eyni zamanda ümumi dil münasibətləri və prosesləri ilə üzvi şəkildə əlaqəli bir dildə kompleks bir sistem forması kimi təsəvvürünün əsas təməlidir” (7, s. 2). Hər bir xalqın malik olduğu toponimik sistem həmin etnosun tarixini, sosial, dil və etnomədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Yer adları icmaların ömür boyu sahib olduqları maddi və mənəvi sərvətlər arasında mədəni dəyərlərin bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən ən vacib dəyərlərdən biridir. Bu baxımdan, bəzi tədqiqatçıların yer adları üçün “torpaq dili” (3, s. 165) ifadəsini istifadə etmələri təsadüfi deyildir. Xalqın keçmişinin bir növ irsi olan coğrafi adlar bənzərsiz tarixi və mədəni dəlillər kimi, eyni zamanda dövlətin də milli prioritetini və suverenliyini təsdiqləyən bir vasitə olaraq çıxış edir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika bir elm sahəsi kimi XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etməyə başladı, buna görə də bu gün bu elmin metodlarının təsnifatı olduqca genişdir və bu da toponimlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir. Füzuli rayonu toponimlərinin dilçilik müstəvisində öyrənilməsi həm Füzuli rayonunun tarixi köklərini, mənşəyini və orada yaşayan qədim tayfaların adlarını təyin etmək, həm də Füzuli rayonunun sosial-mədəni, tarixi, siyasi və coğrafi xüsusiyyətlərinin aşkarlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

Toponimikaya daxil olan bu coğrafi adlar beynəlmillət terminlərlə aşağıdakı kimi adlandırılır: oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları: şəhər, qəsəbə, kənd, oba, məhəllə), oronimlər (müxtəlif relyef formaları: dağ, qaya, zirvə, yaylaq, qışlaq, təpə, dərə, çuxur, düzənlik), hidronimlər (su obyektlərinin adları: okean, dəniz, göl, körfəz, boğaz, bərzəx, çay, arx, kanal) və s.

A.Qurbanov yazır: “... toponimlərin genetik və etnolinqviistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır” (6, s.186). Toponimlər, xüsusilə də oykonimlər ilkin olaraq mənşə etibarilə antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və s. kimi adları ifadə etmiş, daha sonradan bu komponentlər müəyyən zaman kəsiyində həmin ərazidəki oykonim adlarına çevrilmişdir.

Füzuli rayonu zəngin, rəngarəng və mürəkkəb toponimik sistemə malikdir. Rayonunun hazırkı ərazisi 1386 kv.km-dir. Füzuli rayonu inzibati ərazi vahidi olaraq 1827-ci ildə yaradılmış və ilk adı Qarabulaq olmuşdur. Yaşayış məntəqəsinin Qarabulaq adını daşması ərazidəki çox sayda təbii bulaqların olması ilə və ya Qarabulaq (bulaq) coğrafi adı ilə əlaqələndirilir. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabulaq adı dəyişdirilərək əraziyə çar ordusu polkovniki Karyaginın şərəfinə Qaryagin adı verilmişdir. 1 mart 1929-cu ildə inqilabçı Bünyad Sərdarovun şərəfinə Qaryagin şəhərinin adı dəyişdirilərək Sərdar adını daşımışdır. 1931-ci ildə şəhər yenidən Qaryagin adlandırılmışdır. XVI əsr Azərbaycan şairi [Məhəmməd Füzulinin](#) (1494-1556) şərəfinə Qaryagin rayonunun adı [1959](#)-cu ildən etibarən Füzuli rayonu adı ilə əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Füzuli rayonu toponimlərinin, coğrafi adlarının yaranma mənbələri, eləcə də həmin coğrafi terminlərin məzmunu və mənası müxtəlifdir. Azərbaycan dilində ad qoymada konkret elementlərin təsiri ilə yanaşı, həmin coğrafi ərazidə yaşayan xalqın həyatı boyunca fərqli sivilizasiyaların və mədəni dəyərlərin təsiri ilə baş verən dəyişikliklərin də payı olduğu bir həqiqətdir. Toponimləri seçərkən, ətrafdakı hadisələr, tarix boyu mövcud olan millətlər, şəxs adları, qəbilə, tayfa, nəsil adları, tarixin önəmli şəxsiyyətlərinin adları, rəng anlayışı bildirən adlar, fitonimlər, zoonimlər və bir çox digər amillər mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, Füzuli rayonunda müəyyən olunmuş yer adlarının leksik-semantik təsnifatını aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

1. Antropotoponimlər. Füzuli rayonu toponimlərinin əsasını antropotoponimlər, antropotoponimlərin böyük bir qismini isə patronimik və ya eponimik toponimlər təşkil edir. Patronimik toponimlər dedikdə, əsasən şəxs adlarından və şəxs adlarına əlavə olunan mənsubiyyət bildirən *-li, -li, -lu, -lü* və ya cəmlik ifadə edən *-lar, -lər* şəkilçilərindən əmələ gələn ailə, nəsil, tirə adlarından ibarət toponimlər nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, onomastik ədəbiyyatda nəsil və ya tirə adlarından ibarət antropotoponimlərə patronimik toponimlər deyilir. Füzuli rayonunun xüsusilə oykonimlərinin böyük əksəriyyətinin məhz şəxs adlarına *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranan antropotoponimlərin (şəxs adları) olduğunu müşahidə edirik: [Alxanlı \(Füzuli\)](#), [Arayatlı, Cavarlı, Bala Bəhməli, Birinci Mahmudlu, Ələsgərli \(Füzuli\), Pirəhmədli \(Füzuli\)](#) kənd adları və s.

Cəmlik bildirən *-lar, -lər* şəkilçilərindən əmələ gələn ailə, nəsil adlarından ibarət patronimik toponimlərə bir neçə oykonimdə rast gəlinir: [Divanahılar](#), Qazaxlar, [Əhmədahılar](#), Murtuzalılar və s.

2. Etnonimlərdən əmələ gələn toponimlər. Müəyyən bir regionun toponimik mənzərəsi insana və insanın coğrafi məkan haqqında təsəvvürünə əsaslanır, həmin bölgənin tarixi inkişafının əsas mərhələlərini və orada yaşayan xalqların etnik üstünlüklərini əks etdirir. Bu mənada Füzuli rayonu ərazisindəki etnotoponimlər həm tarixi, həm coğrafi, eləcə də linqviistik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif dövrlərdə yaranan toponimlər həmin ərazidə mövcud olan xalqların eyni zamanda dilini, mənəvi və mədəni həyatını nümayiş etdirir. V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını

¹⁶ BSU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: gulara.fakhraddin@gmail.com

müəyyənləşdirmək imkanı verir (8, s.11). Qeyd etmək lazımdır ki, yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan nəsil, tayfa və qəbilələr tərəfindən yaradılmışdır. Buna görə də Azərbaycanın digər regionlarındakı yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, Füzuli rayonundakı bu etnotoponimlərin böyük əksəriyyətini türkmənşəli tayfa adlarının əsasında yaranan toponimlər təşkil edir: Qacar (Füzuli), Araz Dilağarda, Araz Zərgər, Arış (tayfanın bir qolu), Dədəli (nəsil), Dilağarda, Gecəgözlü, Gorazılı, İşıxlı, Şəkərcik kimi oykonimlər etnotoponimlər sırasındadır. Zonadakı bir neçə oykonimi nəzərdən keçirək:

Füzuli rayonunun etnotoponimləri içərisində maraqlı doğuran oykonimlərdən biri **Qacar** oykonimidir. Qarabağ dağ silsiləsinin ətəyində olan Qacar kəndi Köndələnçayın sahilində yerləşir. “Kəndin adı Azərbaycanın qacar tayfasının adı ilə bağlıdır. XIII-XIV əsrlərdə Ön Asiyada sultuz, cəlair və tanğıt tayfaları əsasında yaranmış qacarların bir qismi əvvəlcə Suriyada yaşamışlar. Sonralar qacarları Teymur (1370-1405) İrana köçürmüşdü. Qacarların bir hissəsi XVII əsrdə Qarabağ və Gəncə zonasında yerləşdirilmişdi. XV əsrdə qızılbaşların tərkibinə daxil olmuş qacarlar Səfəvilərin hakimiyyətə keçmələrinə yaxından köməklik etmişdilər. İranda qacarlar sülaləsi də qacar tayfasından idi. İncilərdən əvvəl Qafqazda Qacar adlı 10-dan çox kənd vardı.” (2, s.6).

Divanalılar - oykonimi Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Etnotoponimdir. Qacarların divanalılar tirəsinin adını əks etdirir (1, s.167). Kənd əhalisi Sübhanverdilər obası tərkibinə daxil olduğu üçün yaşayış məntəqəsinin adı müəyyən müddət Sübhanverdibəyli adını daşımışdır. Divanalılar kəndi bəzi mənbələrdə Aşağı Divanalılar kəndi də adlandırılır. Bunun səbəbi onunla izah edilir ki, əvvəllər kənd əhalisi hazırkı yaşayış məntəqəsinə yaxın Yuxarı Divanalılar adlandırılan ərazidə yaşamışlar. Ərazi dağlıq zona olduğundan əkinçilik, taxılçılıq üçün əlverişsiz idi. Bu səbəbdən əhali zamanla bugünkü Divanalılar kəndi ərazisinə köçmüşlər. Digər tərəfdən tirə böyüdükcə ata yurdundan köçmələr başlamış və köçdükləri əraziyə də öz köhnə yaşayış məntəqələrinin adlarını vermişlər. Bu xüsusiyyətləri rayon ərazisindəki bir sıra toponimlərdə də görmək mümkündür.

Qazaxlar oykonimi Araz çayının sol sahilində yerləşən Füzuli rayonunun qədim yaşayış məskənlərindən birinin adıdır. XVIII əsrin II yarısında Qazax mahalında yaşayan əhalinin bir hissəsi Füzuli, Goranboy və Bərdədə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Buna səbəb isə həmin vaxt hakimiyyətdə olan Nadir şahın Qazax və Borçalını gürcü Kartli hakiminin tabeliyinə verməsi və yerli əhalinin əsarətə dözməməsi olmuşdur. Beləliklə, həmin əhalinin Qarabağda məskunlaşdığı ərazilər öz adında qazax etnonimini əks etdirərək Qazaxlar kəndi adlandırılmışdır. Hazırda Füzuli, Goranboy və Bərdə rayonlarının eyniadlı Qazaxlar kəndi mövcuddur.

Qeyd edək ki, milli antroponimlərdən yaranan etnonimlərin əksəriyyəti yer adlarının da əmələ gəlməsində iştirak edir. “...mənsubiyyət bildirən *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri bir qrup antropotoponimlərdə müəyyən qohumluq, mənşə birliyi ifadə edirsə, digər qrup antropotoponimlərdə isə müəyyən qrup ailələrin keçmişdə müəyyən şəxslərə (bəylərə, ruhani şəxslərə) məxsusiyətini bildirir” (6, s.188). Füzuli rayonundakı bu toponimlərin bəzilərinin tərkibində bəy, xan sözlərinə rastlanır: *Hüseynbəyli (Füzuli), Musabəyli (Füzuli), Əhmədbəyli (Füzuli), Qaraxanbəyli (Füzuli), Şükürbəyli (Füzuli) kəndləri* və s. Ümumiyyətlə, *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin antroponimlərlə yanaşı, etnonimlərə (nəsil, tayfa adlarına) və coğrafi anlayışlara artırılaraq oykonim əmələ gətirməsi Füzuli rayonundakı yaşayış məntəqələrinin adlandırılmasında daha geniş yayılmış linqvistik vasitələrdən hesab olunur. Belə ki, oykonimə çevrilən bu etnonimlər vaxtilə xan, bəy adlarından, eləcə də mülkədar adlarından əmələ gəlmiş, müəyyən zamandan sonra artıq etnonim səciyyəsi daşımağa başlamışdır. “Aydın ki, belə etnonimlərdə əksini tapmış şəxs ilə həmin kənd əhalisinin (tayfa, nəsil, tirənin) heç bir qohumluq əlaqəsi olmur. Başqa sözlə desək, bu xarakterli antroponimlərə əlavə edilən *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi heç də kənd əhalisinin mənşəcə həmin şəxslərin törəmələri olduğunu deyil, onların həmin şəxslərdən asılılığını, onlara inzibati mənsubluğunu bildirir” (5, s. 164).

3. Fitonimlərdən əmələ gələn toponimlər. Füzuli rayonu toponimlərinin bir qismini bitki adları əsasında yaranan yer adları təşkil edir. Türkoloji dilçilikdə həmin toponimlərə *fitotoponimlər* deyilir. Fitotoponimlər torpağın bitki örtüyünə uyğun olaraq verilən yer adlarıdır. Füzuli rayonu ərazisi dağları, meşələri, yaylaları, münbit torpağı, müxtəlif ağac növləri, çiçəkləri, taxıl və ot növləri ilə zəngin olduğu üçün belə yer adları da çoxluq təşkil etmiş və bu zənginlik toponimlərin adlandırılmasının əsas istiqamətlərindən biri olmasına səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Füzuli rayonunun flora aləmi bir sıra orografik obyekt adlarında öz əksini tapmışdır. Məsələn: *Mandılı, Çimən (Çəmən) kəndləri, Zoğallı bulaq, Qozlu dərə, Qozdibi yeri, Qönçə yeri, Əncirli dərəsi, Söyüdlü bulaq, Söyüdlü arx, Narlı bulaq, İncilli köbər, Arpa gadik, Çəmən yalı, Əzgilli meşəsi, Palıd meşəsi, Pencərli dərə və s.*

Füzuli rayonunda maraqlı doğuran toponimlərdən biri Çimən oykonimidir. “Çimən oykonimi Füzuli rayonunun Cuvanlı i.ə.v-də kənddir. Dağətəyi ərazidədir. Əsl adı Çəmendir. Yaşayış məntəqəsi çəmənlikdə (yaşıl otlar örtülmüş sahədə) salındığı üçün belə adlandırılmışdır. Oykonim çəmənli tayfasının adından da ola bilər. Şahbuz rayonunun Biçənək və Keçili kəndlərində Çimənyurd adlı yerlər qeydə alınmışdır” (1, s.139). 1727-ci ilə aid olan “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” tarixi sənədində Dizaq nahiyəsinə tabe olan kəndlər sırasında Çimən kəndinin adı Çimənək şəklində qeyd olunmuşdur.

Yeri gəlmiskən qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük vaxıçısı İlvaz Əfəndivevin Azərbaycan kəndinin mənəvi problemlərini işıqlandırdığı 1958-ci ildə qələmə aldığı ilk böyük nəsr əsəri olan «**Söyüdlü arx**» romanının adı da məhz Füzuli rayonundakı eyniadlı coğrafi məkanın adından götürülmüşdür.

4. Heyvan adları ilə bağlı yaranan toponimlər. Ev heyvanları, vəhşi heyvan adları, quş adları, eləcə də mifik heyvan adları Füzuli rayonu zootoponimlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bunlara ayı, aslan, ilan, ceyran, maral, qarğa, quş, köpək, qoç, keçi, div və s. sözlər daxildir. Eyni zamanda tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bölgədə bir sıra yaşayış məntəqələri, yer adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, Ayıbasanlı,

Qarğabazar (Füzuli) və Qoçəhmədli zooykonimləri, Qarğalı çöl, Qaraköpəktəpə, Qaraköpək yurdu, Qoç dərəsi, Div mağarası, Kiçik ilanlı dağ, Quştəpə dağı, Quşoturan, Keçiqıran, Arslandüz, Ceyran zəmi, Marallı düz zooronimləri və s.

5. Yerləşdiyi cəhətə, ölçülərə görə adlandırılan toponimlər. Coğrafi məkan daxilindəki məskunlaşma yerlərindən və coğrafi elementlərdən birini ayırmaq üçün toponimlərin əvvəlinə nisbi mövqelərini, istiqamətlərini və vəziyyətlərini göstərən sözlər artırılır. Bu şəkildə verilən yer adlarında aşağı, yuxarı, böyük, kiçik, qıblə, düz, köhnə, yeni kimi əlamət bildirən sözlərdən istifadə olunur. Bu mənada Füzuli rayonu toponimlərinin yaranmasında yuxarı, aşağı və böyük, bala sözlərinə daha çox rastlandığını görürük. Füzuli rayonunun Yuxarı Aybasanlı, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Yuxarı Güzlək, Yuxarı Kürdmahmudlu, Yuxarı Rəfədinli, Yuxarı Seyidəhmədli, Yuxarı Veysəlli, Yuxarı Yağlıvənd, Aşağı Aybasanlı, Aşağı Əbdürrəhmanlı, Aşağı Güzlək, Aşağı Kürdmahmudlu, Aşağı Rəfədinli, Aşağı Seyidəhmədli, Aşağı Veysəlli, Aşağı Yağlıvənd, Böyük Bəhmənli, Bala Bəhmənli adlı kəndləri bu qəbildəndir. Füzuli rayonunun inzibati ərazi vahidindəki kənd adlarının 18-i məhz bu üsulla yaranmışdır.

Akademik A.Qurbanov bir sıra toponimlərin tərkib hissəsindəki “bala”, “böyük”, “kiçik”, “baş”, “aşağı”, “yuxarı”, “dağ”, “qıraq”, “düz” və s. sözlərin araşdırılması, onların nə üçün toponimin tərkibinə daxil olması səbəblərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir (6, s.199).

Füzuli rayonu coğrafi adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən terminlərin bir qismini cəhət bildirən güney və quzey toponimik terminləri təşkil edir. *Güneyqaya*, *Şahlı güney*, *Güney arxı*, *Güney kəhrizi*, *Güney bulaq*, *Quzeybulaq*, *Şıxlı quzeyi*, *Qaraquzey* və s. coğrafi adları buna nümunə ola bilər. Nümunələrdən görüldüyü kimi, güney və quzey terminləri daha çox Füzuli rayonu ərazisindəki oronim və hidronimlərin yaranmasında müşahidə olunur. Güney cənub, quzey isə şimal mənalarını ifadə edir. Coğrafi ad olaraq dağın, təpənin və ya yüksəkliyin günəş şüaları düşən yamacı güney, kölgəli tərəfi isə quzey adlandırılır. Bu tipli coğrafi adlara Azərbaycanın digər ərazilərində də rast gəlmək mümkündür.

6. Rəng bildirən sözlərdən yaranan toponimlər. Türksistemli dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində rəng adlarının diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri söz yaradıcılığında istifadə edilməsi ilə yanaşı, həm də xüsusi adların əmələ gəlməsində iştirak etməsidir. Apelyativi rəng olan bu xüsusi adlar onomastik sistemdə toponimlərin yaranmasında da müşahidə olunur. Rənglər əsasında formalaşan toponimlər milli coğrafi adların formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Füzuli rayonu toponimlərinin əmələ gəlməsində ağ, qara, sarı, göy, boz, qızıl və s. rəng adlarına sıx təsadüf olduğu halda, digərlərinə daha az rast gəlinir. Ağ və qara leksemlərinin əmələ gətirdiyi Azərbaycan dilinin Füzuli rayonu toponimlərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: “ağ” sözü əsasında formalaşan oykonimlərə Ağbaşı, “qara” sözü əsasında formalaşan oykonimlərə isə Qaradağlı (Füzuli), Qaraxanbəyli (Füzuli), Qarakollu, Qaraməmmədli (Füzuli) kənd adlarını nümunə göstərmək olar. Qara sözü qaranlıq, işıqsızlıq, böyük, sevinc, sıx, qalın, çoxluq, tünd, yüksəklik, böyüklük, genişlik, bədbəxtlik, müqəddəslik mənasında istifadə olunan rəng adıdır. Bölgədə qara rəng adlarının iştirakı ilə yaranan yer adlarının çoxluğunu göstərən nümunələr də təsdiq edir.

Eyni zamanda Füzuli rayonu ərazisində rastlanan *Ağ qaya*, *Ağ dərə*, *Ağtəpə*, *Ağ cığır*, *Ağdaş dağı*, *Ağqaya*, *Ağbaşı dağı*, *Qaraqaya*, *Qaraarxac dərəsi*, *Qaraquzey*, *Qaraqanlıtəpə dağı*, *Qaratıkanlı dərə*, *Qızılqaya dağı*, *Qızılətəpə*, *Qırxbuğumlu yal*, *Boz bəzi*, *Boz qaya*, *Bozqobu dərəsi*, *Göytəpə*, *Göydərə*, *Sarıtəpə*, *Sarı bəzi*, *Sarıbaba yalı*, *Sarı yal*, *Sarıyoxuş*, *Sarılar dərəsi* kimi oronimlər, *Qarasu çayı*, *Qarabulaq*, *Qırmızı bulaq*, *Ağoğlan çayı*, *Ağbulaq kimi hidronimlər* də apelyativi rəng adları olan toponimlərdir.

7. Hidronimik toponimlər. Azərbaycan dilinin toponimlər sistemində apelyativi su, çay, göl, bulaq olan sözlərdən, eləcə də xüsusi hidronimik adlardan əmələ gələn bir sıra oykonim, oronim və hidronimlər mövcuddur. Füzuli rayonu ərazisində hidronimik terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlərə *Qarabulaq (şəhərin qədim adı)*, *Araz Dilağarda*, *Araz Yağlıvənd*, *Üçbulaq*, *Xatınbulaq*, *Araz Zərgər* oykonimlərini, *Arazbar*, *Dəliçay qobusu*, *Qoşabulaq dərəsi*, *Köndələngöl düzü* oronimlərini, *Köndələnçay*, *Köndələngöl*, *Qozluçay*, *Qaraçay* hidronimlərini nümunə göstərmək olar. Füzuli bölgəsindəki hidronimik toponimlərin xarakterik əlamətlərindən biri də bəzi yer adlarının Araz çayı ilə bağlı olmasıdır. Bunun əsas səbəbi isə Füzuli rayonu ərazisindəki həmin yaşayış məntəqələrinin Araz çayı sahilində yerləşmələridir.

8. Saylardan əmələ gələn və ya say tərkibinə görə adlandırılan toponimlər.

Füzuli rayonu orografik obyektlərinin bəzilərinin əmələ gəlməsində saylar müşahidə olunur. Məs.: *Üçbulaq (Hoğa) kəndi*, *Dördçinar kəndi*, *Dördlər kəndi*, *Doqquzdərə*, *Dördtəpə dağı*, *Doqquzdərə köbəri*, *Ücocaq təpəsi*, *Ücarmud təpəsi*, *Göy arx*, *Dördgözlü bulaq*, *Dördçinar bulağı* və s. Oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycanın Füzuli rayonu inzibati ərazi vahidindəki say tərkibli oykonimlərin bəzilərinə müasir türk dilində də rastlandığını görürük. Məsələn, *Dördlər* oykonimi Türkiyə Cümhuriyyəti Adana şəhərinin Çukurova zonasında, Mersin və Erzincan şəhərlərində müşahidə olunan kənd adıdır.

Füzuli rayonu toponimlərində türk xalqları üçün müqəddəs hesab edilən yeddi və qırx sayları ilə qurulan yer adlarının olması da diqqət çəkir: *Yedditəpə bulağı*, *Yedditəpə (oronim)*, *Yeddiqardaş dağı*, *Qırxbuğumlu yal* və s.

Bəzi oykonimlər, qarşısında və ya tərkibində istifadə olunan sıra saylarına görə fərqləndirilir. *Birinci Mahmudlu*, *İkinci Mahmudlu*, *Üçüncü Mahmudlu* oykonimləri buna nümunə ola bilər. Saylarla yanaşı, bu tipli toponimlərin əmələ gəlməsində valqız, əkiz, tək, qoşa və s. kimi say anlayışı ifadə edən sözlərin də istifadəsinə rast gəlinir. Məsələn, *Qoşabulaq talası*, *Qoşabulaq yeri*, *Qoşaçınar*, *Tək tut*, *Yalqızətəpə oronimləri* və s.

9. Memorial xarakterli toponimlər. Azərbaycan dilçiliyində tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçıların, şairlərin şərəfinə adlandırılmış toponimlər memorial xarakterli toponimlər hesab olunur. Haqqında danışdığımız regionun bəzi əvvəlki adları *Qaryagin qəzası*, *Sərdar rayonu*, eləcə də hazırkı Füzuli rayonu, Füzuli şəhəri oykonimləri leksik-semantik cəhətdən memorial xarakterli toponimlər sırasındadır.

Füzuli rayonu ərazisinin relyefinin dağ, dərə, qaya, yamac, gədik, təpə, yal olması həmin topoformantların onun toponimiyasında, coğrafi adların leksik tərkibində də əks olunmuşdur. Bu topoformantlar daha çox oronimlərin tərkibində müşahidə olunur: *Qaraqanlıtəpə dağı, Quştəpə dağı, İncildərə, Arpagədik, Haçagədik güneyi, Qızılqaya dağı, Yelligədik, Dəyirmantəpə dağı, Güneyqaya, Günəştəpə, Güllütəpə, Güllüdə, Çataldə, Daşlıtəpə, Qaraköpəktəpə və s.*

Füzuli rayonu toponimlərinin əmələ gəlməsində yüksək titullu, dini vəzifə anlayışı ifadə edən titullar xüsusi yer tutur. Bu titullar oykonim, oronim və hidronimlərin yaranmasında aktiv işləkliyə malikdir. Məşədi, seyid, molla, imam, şeyx, hacı, eləcə də bəy, xan, ağa, mirzə kimi müxtəlif təbəqə və din nümayəndələrinin adları bölgədəki toponimik vahidlərin yaranmasında bilavasitə iştirak edir. Məsələn: *Mollavəli kəndi, Mollamahərrəmli kəndi, Mollafazilli oymağı, Mollalar, Molla bağı, Seyidəhmədli kəndi, Seyidmahmudu kəndi, Seyidşəraf ziyarətəgahı (türbəsi), Seyidlər yurdu, Seyid yalı, Məşədi Hümət güneyi, Şeyx İbrahim türbəsi, Şeyx Babı türbəsi, İmam bağı, İmam piri, İmam rəddi, İmamzadə, İmam bulağı, Xanarxı, Ağa Murad tapəsi, Ağasənəm dərəsi, Xan yurdu, Xan dərəsi və s.* Füzuli rayonunun toponimik tərkibində belə adlar çoxdur.

Leksikoloji vahidlərlə müqayisədə toponimik adların yaranmasında ekstralinqvistik faktorlar daha mühüm rol oynayır və mövcud olduğu bütün dövrlərdə bu faktorlarla idarə olunur. Bu baxımdan tarixən ictimai-siyasi formasiyaların spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən coğrafi adların aqibəti daha acınacaqlı olur. Belə ki, bir formasiya digərini əvəz etdikdə, belə adlar sıradan çıxır və yenisi ilə əvəz olunur (5, s.11). Dildəki bu proses xalqın tarixi, soykökü, coğrafiyası və etnoqrafiyası ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün bəzən müsbət və uğurlu adlar seçildiyi halda, bəzən isə addəyişmə prosesində qədim milli adların yenisi ilə əvəzlənməsi qədim toponimlərimizin unudulması, yaddan çıxması ilə nəticələnir. Füzuli rayonunun adı da dəfələrlə addəyişməyə məruz qalmışdır. Qaryanın adından əvvəl indiki Füzuli rayonu ərazisinə verilmiş qədim *Qarabulaq* adının bu gün yaşaması üçün onun heç olmazsa, regiondakı bəzi miktotoponimlərin adına verilərək bərpa etmək bu sahədə atılmış uğurlu addımlardan olardı, deyə düşünürük.

Yer adları ilə bağlı toxunmaq istədiyimiz məqamlardan biri də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən dövüslərdə həlak olan Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin adlarının əbədiləşdirilməsi məsələsidir. Şəhidlərin adları doğulduqları, yaşadıkları və ya həlak olduqları ərazilər üzrə əbədiləşdirilə bilər. 17 oktyabr 2020-ci ildə erməni işğalından azad olunmuş Füzuli rayonu (eləcə də Füzuli şəhəri) ərazisində şəhid adlarının əbədiləşdirilməsi üçün Şəhidlər muzeyinin təşkili, şəhid adlarının müvafiq kəndlərə, küçələrə, meydanlara, idarələrə, məktəblərə verilməsi, eyni zamanda onların şərəfli adlarının digər müxtəlif coğrafi obyekt və məkanların adlarını daşması, şəhidlərin xatirəsinə abidə-komplekslərin ucaldılması prosesinin həyata keçiriləcəyinə və bununla, şəhid adlarının həm də Azərbaycan toponimlərində əbədi yaşayacağına ümid edirik.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil, tarix, coğrafiya və digər bir çox amillər yer adlarının verilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Toponimlər ən vacib mədəniyyət abidələrindən biridir. Onlar keçmişlə gələcək arasında təməl bir körpü sayılır. Bu səbəbdən adlandırma bütün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyətində də mühüm yer tutur. Tədqiqata cəlb olunan Füzuli rayonu toponimlərinin böyük əksəriyyətini də Azərbaycan türklərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin təməl dəyərlərindən qaynaqlanan milli yer adları təşkil edir. Bu səbəbdən milli şüuru gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bu bölgədəki qədim yer adlarını öyrənmək və qorumaq olduqca vacibdir. Ümumilikdə, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında yer adlarının araşdırılması toponimikanın bu istiqamətdə inkişafına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 299 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Caferoğlu A. Aydın İli Ağzlarından Örnəklər Etnoqrafiya Bakımından Özəllikləri. Ankara: TDA- Bellefen. 1966, s.165-167.
4. Cəfəri Yədigar Mikayıl oğlu. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 386 s.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: 1991, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 312 s.
6. Qurbanov Afad. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı: 2019, 440 s.
7. Голев Н. Д., Дмитриева Л. М. Единство онтологического и ментального бытия топонимической системы (к проблематике когнитивной топонимики). Вопросы ономастики, № 5. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2008, с. 2-17.
8. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 179 с.

Açar sözlər: Füzuli rayonu, onomastika, toponim, oykonim, antropotoponim, leksik-semantik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: Физулинский район, топоним, ойконим, антропотопоним, лексико-семантические особенности

Key words: Fuzuli region, onomastics, toponym, oykonym, anthropotonym, lexical and semantic features

Лингвистический взгляд топонимов Физулинского района

Резюме

Статья посвящена лексико-семантическим особенностям топонимов Физулинского района Азербайджана. Источники происхождения топонимов и географических названий Физулинского района, а также содержание и значение этих географических терминов различны. Лингвистическое изучение топонимов Физулинского района важно как с точки зрения определения исторических корней, происхождения и названий древних тюркских племен, проживающих в Физулинском районе, так и с точки зрения выявления социокультурных, исторических, политических и географических особенностей региона.

The linguistic description of the toponyms of the Fuzuli district. Summary

This paper is dedicated to the lexic-semantic features of the Fuzuli district. The origin of Fuzuli district toponyms, as well as their content and meaning are various. Researching of Fuzuli district toponyms in linguistic area allows to determine the historical background of this district and names of the ancient tribes lived in this territory. It is also important for finding out the socio-cultural, historical, political and geographical features of the district.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

LEKSİK CƏHƏTDƏN TƏRZ MƏNALARINA MALİK OLAN FEİLLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İngilis dilində feil şəxs, kəmiyyət, zaman, şəkil və tərz kimi zəngin qrammatik kateqoriyalar sistemində malik olan əsas nitq hissələrindən biridir. İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə etdikdə feilin tərz kateqoriyasının hər iki dildə müxtəlif yollarla yarandığını görürük. Tərz mənası ifadə edən feillərin mövcudluğu dilçilər arasında mübahisəli məsələdir. Azərbaycan dilində feil tərzləri analitik və sintetik üsulla ifadə oluna bilər. İngilis dilində isə feilin tərz mənalarmının ifadəsi məsələsi xeyli mürəkkəbdir. Müxtəlif dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də feil tərzləri müxtəlif üsullarla ifadə olunur. O. Musayevində qeyd etdiyi kimi, ingilis dilində feil tərzlərini yaradan xüsusi formal ünsürlər yoxdur. Yalnız feilin zaman kateqoriyasını yaradan eyni formal ünsürlər tərz yarada da bilər (5, s. 137). Feilin ənənəvi kateqoriyalarına əlavə olaraq feil xüsusi ifadə vasitələri olmayan daha iki qrammatik mənaya malikdir. Bunlar ingilis dilində aşağıdakı kimi adlandırılır:

1. *Transitive verbs – intransitive verbs (təsirli feillər – təsirsiz feillər)*
2. *Terminative verbs – non-terminative verbs (hüdüdü hərəkat bildirən feillər – hüdudsuz hərəkat bildirən feillər)*

İngilis dilində tranzitiv və intranzitiv feillərini fərqləndirmək üçün hər hansı bir şəkilçi və yaxud köməkçi vasitə kimi morfoloji göstəriciləri olmadığından xüsusi kateqoriya kimi formalaşa bilmir. Bu feillərin fərqi yalnız sintaktik səviyyədə aşkar edilə bilər.

Bundan əlavə olaraq, ingilis dilində feilləri malik olduqları mənə baxımından nəzərdən keçirdikdə, feillərə aid olan leksik mənalarmın özlərində tərz mənasının mövcudluğu məlum olur. O. Musayev feilləri mənə baxımından iki yerə ayırır:

1. Hüdüdü hərəkat bildirən feillər
2. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillər (5, s. 137)

İngilis dilində feilləri leksik cəhətdən təsvir edərkən hüdüdü və yaxud hüdudsuz hərəkat bildirən feillərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Hüdüdü hərəkat bildirən feillərin hər birinin ifadə etdiyi hərəkat davamlılıq baxımından hüdüdülaşmış, onların bildirdiyi hərəkat uzun müddət davam edə bilmir. Hüdüdü hərəkat bildirən feillər hədd çatanda davam edə bilməyən hərəkatı bildirən feillərdir və onlar davam edə bilməyən hərəkatın sərhəddini nəzərdə tutur. Əgər cümlədə hüdüdü feil işlədilibsə, ingilis dilində biz həmin bu hədd komponentini vurğulaya və müvafiq olaraq, hərəkatın bitkinliyi – tərz mənasını ifadə edə bilərik. Belə feillərə terminativ feillərdə deyilir. Bu növ feillərə misal olaraq aşağıdakı feillər daxildir: *to break, to bring, to throw, to jump, to fall, to close, to open, to recognise, to escape, to take, to die, to fall, to stand up, to arrive, to catch, to discover, to sit down, to stop* və s.

Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin ifadə etdiyi hərəkat davamlılıq baxımından qeyri-məhduddur və onların ifadə etdiyi hərəkat subyektin arzusundan asılı olaraq uzun və ya qısa müddət davam edə bilər. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillər müəyyən hüdüddən o tərəfə inkişaf edə bilmirlər. Bu qəbildən olan feillərə qeyri-terminativ feillərdə deyilir. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin bildirdikləri hərəkatda hədd semantikasi olmur, hədd kənardan qoyulan, qeyri-dil reallığı ilə şərtlənən, amma feilin semantikasından irəli gəlməyən hərəkat kimi düşünülə bilər. Bu qrup feillərə həm obyektiv, həm də subyektiv səciyyəli statik münasibəti bildirən feillər, həmçinin məkanda vəziyyəti bildirən *to carry, to live, to know, to see, to sleep, to have, to belong, to love, to possess, to consist, to be, to work, to stand, to lie, to sing, to breath, to speak, to dream, to walk, to eat, to sleep, to hate* və s. kimi feillər daxildir. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin qrupu böyük deyil. Bu iki qrup feillər arasında çoxsaylı ikili xarakterli *to read, to write, to remember, to laugh, to feel, to move, to walk, to look* və s. feillərdən ibarət qrup yerləşir. Bu qrup feillər kontekstdən asılı olaraq hüdüdü və ya hüdudsuz hərəkat bildirən feillər kimi çıxış edə bilərlər.

Feilləri hüdüdü və hüdudsuz mənə ifadə etməkləri baxımından müqayisə etdikdə bir qrup dilçilərin tədqiqatlarında da bir sıra fikirlərə rast gəlinir. N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Osovsqaya və K.A.Quzeyeva “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilindəki feilləri iki böyük qrupa bölürlər:

1. hüdüdü hərəkat ifadə edən feillər
2. hüdudsuz hərəkat ifadə edən feillər (3, s.88).

“Hüdüdü hərəkat ifadə edən feilləri dilçilikdə məntiqi cəhətdən sona çatan, tamamlanan feillər hesab edirlər. Nümunə olaraq, *to come, to fall, to stop, to begin, to open, to close, to shut, to die, to bring, to find* və s. feillər daxildir. Hüdudsuz hərəkat ifadə edən feillər isə o feilləri əhatə edir ki, onlar qeyri-müəyyən dərəcədə davam edən, məntiqi sona çatmayan hərəkatı ifadə edir. Bu feillər sırasına *to carry, to run, to walk, to sleep, to stand, to sit, to live, to know, to suppose, to talk, to speak* və s. aiddir. Yuxarıdakı təsnifatdan aydın olur ki, müəlliflər feilləri ayırsalar da, onları hərəkat, iş, proses, təfəkkür mənalarmına görə bölməmişlər” (3, s. 88).

Qeyd etdiyimiz dilçilərdən başqa da, bir qrup rus dilçiləridə ingilis dilində feilləri ifadə etdikləri mənə baxımından iki qrupda cəmləşdirirlər. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovsqaya “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası” əsərində feillərin semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, onların leksik mənalarmını əsas götürərək iki qrupda cəmləşdirirlər:

1. terminative (hüdüdü)
2. non-terminative (hüdudsuz) (9, s.56).

İngilis dilində zaman və tərz kateqoriyaları daim vəhdətdədir. Tərz kateqoriyasında olduğu kimi, ingilis dilində bir sıra zaman formaları da hüdüdü və hüdudsuz hərəkat bildirən feillərlə ifadə olunaraq müəyyən tərz çaları ifadə edir. İndiki bitmiş

¹⁷ BDU, Ümumi dilçilik kafedrasının dissertantı

zaman forması hüdudlu hərəkət bildirən feillərlə ifadə olunduqda bitmiş hərəkət və indiki vəziyyət arasındakı əlaqə səbəb və nəticədən ibarət olur. Məsələn, *She has broken her pen*. Bu cümlədə keçmişdə bitmiş hərəkətin nəticəsi ifadə etdiyi hüdud bildirən feilin leksik məzmunundan yaranır. Ancaq qeyri-terminativ yəni, hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər indiki bitmiş zaman formasında işləndikdə bitmiş hərəkətlə indiki vəziyyət arasındakı əlaqə fərqli şəkildədir. Bu halda icra olunmuş iş indiki zamanda müəyyən nəticəyə malik olur. Nümunə olaraq, *They have worked in many places. I have spoken to my manager*. İndiki bitmiş zaman formasının işləndiyi cümlələrdə heç bir zaman göstəricisi olmaya da bilər.

İ.P.İvanovanın qeyd etdiyi kimi, hüdudlu hərəkət ifadə edən feillər və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər və ikili xarakterli feillərin onları ümumi qrupda birləşdirən leksik mənası yoxdur (2, s.49). Bu səbəbdən feilin tərz xarakterini leksik hadisə kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Eyni zamanda feilin tərz xarakteri qrammatik əlamətlərə malikdir və hərəkətin mövcudluq formasını çatdırır, ancaq leksik mənanı müşayiət edir. Formal zahiri əlamətlər olmadığından feilin tərz xarakterini qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz. “Formal göstəriciləri olan və qrammatik kateqoriyaya daxil olan əsas qrammatik mənadan fərqli olaraq, belə qrammatik mənanı adətən “asılı qrammatik məna” adlandırırlar. “Hüdudlu və hüdudsuz” asılı qrammatik məna bəzi zaman formalarının məna fərqlində özünü göstərir” (2, s. 49).

İngilis dilində feilin tərz kateqoriyasını bir çox dilçilər ümumiyyətlə müstəqil qrammatik kateqoriya hesab etmir. Bir qrup dilçilər isə feilin tərz mənasının olmasını yalnız feilin “davamedici” (continuous) qrupunda olduğunu bildirirlər. Bu məsələdə dilçilərin əksəriyyəti yekdil olaraq “davamedici” formanın tərz xarakterli olmasını qeyd edirlər. Ancaq “qeyri-müəyyən” (indefinite) və “bitmiş” (perfect) formalarının xüsusi tərz xarakteristikasının olması məsələsi mübahisəli idi. Həqiqətəndə “qeyri-müəyyən”(indefinite) və “davamedici” (continuous) formalarını müqayisə etdikdə bu iki forma arasında ancaq “davamedici” (continuous) formasında tərz çaları görmək mümkündür.

Bir sıra rus dilçiləri Avropa tədqiqatçılarından fərqli olaraq “bitmiş”(perfect) zaman formasını tərz-zaman formaları hesab edirlər. V.V.Qureviç perfect formanın, yəni bitmiş formanın heç də həmişə hərəkətin bitkinliyini bildirmədiyini qeyd etmişdir (6, s.42).

“İngilis feil formalarında tərz və zaman kateqoriyalarının qarşılıqlı münasibətinin daha dolğun və bitkin mənzərəsini İ.P.İvanova vermişdir. O, tərz mənasını zaman formaları ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirir və hesab edir ki, tərz feil formasının daimi xarakteristikası, zaman isə mütləq, amma dəyişən kəmiyyətdir”(2, s. 53).

İngilis dilində dilindəleksik cəhətdən tərz mənalarmı malik olan feillər müxtəlif dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində tərz kateqoriyasının xüsusi ifadə vasitəsi olmasa da, dilçilikdə tərz çaları ifadə edən feillər kifayət qədərdir. Bu tərz çalarını ifadə etdiyi məna baxımından hüdudlu hərəkət ifadə edən feillər və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər kimi qruplaşdırmaq olar. Bu feillər müxtəlif tərz çaları yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Dilçilərin fikirlərinə əsasən, hüdudlu feillərin hər birinin ifadə etdiyi hərəkət davamlılıq baxımından hüdudlaşır və onlar davam edə bilməyən hərəkətin sərhəddini nəzərdə tutur. Bunun əksinə olaraq, hüdudsuz feillərin bildirdikləri hərəkətdə hədd semantikasına olmur və hədd kənarından qoyulan, qeyri-dil reallığı ilə şərtlənən, amma feilin semantikasından irəli gəlməyən hərəkət kimi düşünülə bilər. Hüdudlu və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər arasında çoxsaylı ikili xarakterli feillərdən ibarət kontekstdən asılı olaraq hüdudlu və ya hüdudsuz feillər kimi çıxış edə bilən qrup yerləşir. Ancaq feillərin bu qrupunu ümumi qrupda birləşdirən xüsusi bir leksik məna yoxdur. Eyni zamanda, feilin tərz xarakteri qrammatik əlamətlərə malik olsa da, leksik mənanı müşayiət edir. İngilis dilində feilin tərz formalarını qrammatik əlamətlərə malik olan, formal zahiri əlamətləri olmayan və leksik mənanı müşayiət edən formalar kimi göstərmək olar. Hüdudlu və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər isə yalnız məna fərqlində özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
2. Иванова И.П., Буракова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка; Учебник. М.: Высш. школа, 1981.
3. Kobrina N.A., Komeyeva E.A., Ossovskaaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1996.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
6. Гуревич В.В. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1985.
7. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri, Elm və təhsil, Bakı, 2013.
8. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, Bakı-Mütərcim, 2012.

9.

Açar sözlər: tərz kateqoriyası, hüdudlu feillər, hüdudsuz feillər, davamedici, bitmiş, zaman

Key words: the category of aspect, terminative verbs, non-terminative verbs, continuous, perfect, tense

Ключевые слова: категория вида, терминативные глаголы, не терминативные глаголы, непрерывные, совершенный, время

Резюме

Особенности глаголов, лексически имеющих видовое значение

В английском языке глаголы, имеющие видовое значение, стали объектом изучения различных лингвистов. Как мы уже отмечали, в английском языке нет конкретных средств выражения категории вида, но в лингвистике достаточно глаголов, выражающих значения вида. Для выражения значений вида их можно сгруппировать в глаголы-терминативные глаголы и нетерминативные глаголы. Эти глаголы обладают способностью создавать разные значения

вида. По мнению лингвистов действие, выражаемое каждым из терминативных глаголов, ограничено с точки зрения непрерывности и подразумевает границу действия, которое не может продолжаться. Напротив, действие, выражаемое нетерминативными глаголами, не имеет предельной семантики, и предел можно рассматривать как действие, установленное извне, обусловленное неязыковой реальностью, но не возникающее из семантики глагола. Между терминативными и нетерминативными глаголами существует группа, которая может действовать как терминативные или нетерминативные глаголы, в зависимости от контекста, состоящая из множества бинарных глаголов. Однако эта группа глаголов не имеет определенного лексического значения, объединяющего их в общую группу. В то же время, хотя вид глагола имеет грамматические особенности, он сопровождает лексическое значение. В английском языке видовые формы глагола могут быть описаны как имеющие грамматические особенности, отсутствием формальных внешних признаков и сопровождаемые лексическими значениями. Терминативные и нетерминативные глаголы проявляются только в разнице значений.

Summary

The features of verbs having the aspect meanings lexically

In English, the verbs that have lexical aspect meanings have become the object of study by various linguists. As we have noted, In English there is no specific means of expression of the aspect category, but in linguistics there are enough verbs that express meanings of aspect. For expressing meanings of aspect, it can be grouped in terminative verbs and non-terminative verbs. These verbs have the ability to create different meanings of aspect. According to linguists' opinions, the action expressed by each of the terminative verbs is limited in terms of continuity and they imply the boundary of the action that cannot continue. On the contrary, the action expressed by non-terminative verbs does not have a limit semantics, and the limit can be thought of as an action set from the outside, conditioned by non-linguistic reality, but not arising from the semantics of the verb. Between verbs terminative and non-terminative verbs, there is a group that can act as terminative or non-terminative verbs, depending on the context, consisting of numerous binary verbs. However, this group of verbs does not have a specific lexical meaning that unites them in a general group. At the same time, although the aspect of the verb has grammatical features, it accompanies the lexical meaning. In English, the aspect forms of the verb can be described as having grammatical features, no formal external features, and accompanying lexical meaning. Terminative and non-terminative verbs show themselves only in the difference of meaning.

RƏYÇİ: prof. Ə.Rəcəbov

Alida Mehdizadə

“AŞIQ QƏRİB” MƏHƏBBƏT DASTANI ƏSASINDA QADIN VƏ KİŞİ NİTQİNİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Dildən istifadə fərdə uyğun şəkildə dəyişir, lakin bununla belə, müəyyən qədər ümumiləşdirmə aparmaq mümkündür. Belə ki, qadın və kişi nitqi öz spesifikasiyasına görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür dil faktını əsaslandırmaq üçün məhəbbət dastanları bənzərsiz nümunələrdir. Qəhrəmanlıqla məhəbbət motivlərini özündə birləşdirən, qəhrəmanın öz arzusuna yalnız sözün gücü ilə deyil, qılınc gücüylə yetdiyi dastanlar qədim inam və etiqadlarla səsleşən nağıl elementlərinin zənginliyi ilə diqqəti çəkir (1, 2). “Aşiq Qərib” dastanı əsasında qadın və kişi nitqinin əsas fərqlərinə nəzər yetirək.

Sual cümlələrinin işlənmə intensivliyi qadın nitqində daha güclüdür. Bədii sualların, emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərin intonasiyada əksi də qadın nitqində intensivdir. Həmçinin onlar qəti fikri dolayı yolla verir, təsdiq nitqini belə sual intonasiyası, sual cümləsi vasitəsilə verə bilirlər (6, 54). Təsdiqi şübhəsiz bəlli olan fikirlərin belə sual intonasiyası ilə verilməsi də zərif cinsin nümayəndələrinin nitqi üçün səciyyəvidir. Məsələn, qarı ilə Rəsulun söhbətinə diqqət yetirək:

– Qarı nənə, tələsmə.

– Ay oğul, niyə tələsməyim? Düz bir ildir ki, Şahsənəmin nə gecəsi gecədir, nə gündüzü gündüz, hələ mənim özümü burada aylıqçı qoyub ki, Tiflis şəhərinə gələn qəriblərin xəbərini ona yetirim. İndi, şükür olsun ki, sən özün öz ayağınla gəlib çıxmısan. Mən də kasıb bir arvadam. Mənə də bir xələt çatar.

– Qarı nənə, bu yaxınlarda qəhvəçi dükanı var, ya yox?

– Niyə yoxdur? Var, bax, odur, qərib oğlan.

Qadın nitqində elliptik cümlələrə, mübaliğələrə, litotalara, təkrirlərə geniş yer verilir. Məsələn, Ağcaqız deyir:

– Atanın bir Qərib adında qonağı gəlib. Səhərdən bəri elə oxuyur, gəl tamaşa elə.

Qadınlar nitqlərində göstəriş bildirən sözlərə, ifadələrə geniş yer verirlər. Bir hadisə onları həyəcanlandırdığı zaman maraqlı duyduqları şeylər ətrafında bolca danışar, bəzən eyni fikri ya eyni. Ya da müxtəlif formalarda dəfələrlə təkrar edə bilirlər. Məsələn, Ağcaqız Şahsənəmə deyir:

– Xanım, bu mənim üçün oxuyur. Bayaq da mənə görə kimi oxudu.

– Gördün, mənim üçün oxuyur.

– Xanım, gördümmü, mənim üçün oxuyur.

Cəmiyyət içindəki sosial status da qadınlar üçün daha vacibdir. Ona görə də “Camaat nə deyər”, “İnsanlar nə fikirləşər” kimi düşüncələr həyatlarında vacib faktor rolunu oynayır, bunu bəzən dillə də ifadə edirlər. Başqalarının fikirləri qadın həyatını daha çox məngənəyə salır. Məsələn, Şahsənəmin anası qızına deyir:

– Mən deyirəm, bizi biabır eləmə, sən deyirsən, mən Qəribin yarıyam.

Yaxud digər epizodda Şahsənəmin dilindən verilir:

Qurbanın olayım, qaragöz Qərib,
Tez gəl, eşqimizə gülməsin rəqib,
Sənsən mənə hər bir dərdimə təbib,
Get, Qəribim, sağlıq ilə gələsən!

Nitq etiketlərinə, əzizləmə bildirən sözlərə qadın nitqində daha çox yer verilir:

– Biy, qadan alım, necə kim göndərib? Sənin nişanlım Şahvələd.

Yaxud digər bir epizodda:

– Ağrın ürəyimə, necə gələcəyəm. Nişanlım Şahsənəm xonçanı götürüb həyəətə tulladı, özü də mənə o qədər döydü ki, rəhmətlik nənəmin adı yadımdan çıxdı.

Qadın nitqində eyhamlara, atmacalara da geniş yer verilir. Məğzdən yayınma, bir ifadənin başqa mənanı gizləməsinə də yer verilir. Məsələn, dastanda verilir:

– Qarı nənə, sən dünyagörmüş adamsan, biz necə eləyək ki, Qərib Tiflisdən rədd olsun.

– Nə bilim, mən sizin işinizə qatışa bilmərəm.

Şahvələd əlini cibinə salıb bir çəngə pul çıxartdı, qarının ovcuna basıb dedi:

– Qarı nənə, fikirləş görək.

Qarı pulu görə kimi gözlərin işıqlanıb dedi:

– Mənə gözüüm üstə!

Qadınlar nitqlərini daha dolayı qurar, əsas mətləbi ifadə etməzdən əvvəl söhbət ətrafında, bir növ, fırlanarlar. Özlərinə dəxli olmayan məsələlər barədə də fikir irəli sürər, hissələrindən, ehtimallarından danışar, məsələyə münasibət bildirirlər. Məsələn, Qəribi aldatmaq istəyən qarı deyir:

– Oğul, mənə sənə yazığım gəlir. Sən Şahsənəm deyib Təbrizdən buraya köç-külfətlə gəlmisən. Amma Şahsənəm sənə çox vəfasızlıq elədi.

– Necə?

– Necəsi yoxdur. Odur, Şahsənəm əmisi oğlu Şahvələdə nişanlandı. Bu gün-sabah da toyu olacaq. Özü də mənə göndərdi ki, sənə deyim, ta bir də sən Şahsənəm adını çəkməyəsən.

Qadınlar nitqlərində xalq dilində geniş yayılmış ifadələrə daha çox yer verirlər.

– Evi yıxılmışın oğlu, bir səbir elə, gör nə deyirəm?

Həmçinin mübaligələr, evfemizmlər, müraciət bildirən sözlər, sifətin dərəcə əlamətləri, subyektivizmi gücləndirən ara sözlər, fikri qiüvvələndirmək üçün başqalarının mövqeyi ilə öz fikrini təsdiqləməyə, ədatlara, nidalara da qadın nitqində daha çox rast gəlinir. Sözüün məna çalarlarından istifadə də qadın nitqində daha intensivdir, bu baxımdan məcazlar və frazeologizmlərin işlənmə tezliyi də daha çoxdur. Qadın nitqinin obrazlılığı daha güclüdür, inversiya, həyəcanlı vurğu, ellipsis, təkrarlar, qeyri-normativ cümlələr, frazemlər və məcazlara daha çox müraciət edirlər. Çünki nitqdə prosesin adlandırılması zamanı frazeologizmlərdən istifadə edildikdə onlar, adətən, nitqə özləri ilə gətirdikləri emosional-ekspressiv ifadəlilik naminə cəlb edirlər (2, 26).

Başına döndüyüm, gül üzli ana,
Ölməyəydi, kaş ki balan gələydi.
Oduna yandıgım, ay aman, ana,
Ölməyəydi, kaş ki balan gələydi.

Lülə-lülə zəhərləri içərəm,
Xəncər alıb qara bağrım biçərəm,
Tezlik ilə bu dünyadan köçərəm,
Ölməyəydi, kaş ki balan gələydi.

Qadının hüquqsuzluğu, ictimai mühitdə patriarxal mövqeyin üstünlüyü onların nitqində də əksini tapır. Məsələn, Şahsənəm anasına deyir:

Şahsənəm qurbandır oğlun həbibə,
Məni salmagınən qeyri-təbibə,
Ana, razı olun, gedim Qəribə,
Ana, mən yazığı nə danlayırsan?!

Kişilər, adətən, öz tələblərini birbaşa irəli sürür, qadımlarsa müəyyən qədər tərəddüd edirlər (3, 72). Qadınlar istəklərinin yerinə yetirilməsi üçün öz nitqlərini yumşaldar, ona emosional boya verər, nitqin intonasiya, vurğu və s. kimi fonetik çalarlarından daha məhərətlə istifadə edirlər. Onlar məqsədə çatmaq üçün insanlara sözlə təsir edirlər. Kişilərdə isə bu, əsasən, hərbə-zorba, qorxutmaqla müşayiət olunur. Bu həm onların mövcud cəmiyyətdəki hökmran statusu, patriarxal mövqeyin üstünlüyü, həm də bioloji cinslərin təbiətindəki fərqlərlə bağlıdır (5, 1488). Məsələn, Dəli Mahmud Şahvələd deyir: “Qəribə toxunsan, səni parça-parça edəcəyəm”. Qadın nitqində bu, öz yerini əzizləmələrə, sözlərin məhərətlə, tək-tək seçilməsinə, insanların zəif məqamlarının tapılmasına verər. Bu zaman onlar əks halda vəziyyətin necə çətin olacağını vurğulayar və məqsədə çatmaq üçün müsahibi vicdanən narahat etməyə çalışırlar. Bu, bəzən şişirtmələr, qeyri-real fikirlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn, Qəribin anası deyir:

Mən kömək istərəm sənə xudadan,
Fərəc versin sənə böyük Yaradan.
Ölsəm, kim götürər məni aradan?
Ağlar qoyma bizi, getmə qürbətə.

Kişilər istəklərini daha çox əmr formasında, yerinə yetirilməsi mütləq fikir kimi bildirirlər. Məsələn, Qəribi öldürmək istəyən Şahvələd deyir:

– Al bu pulu, get Qəribi harada görsən, vur, öldür, qanlı köynəyini götür, gəl ver anasına.

Yaxud digər bir epizodda Şahsənəmin atası anasına deyir:

– Get, qızına öyüd ver, bizi biabır eləməsin. Qərib kasıb bir oğlandır. O bizə tay deyil.

Bu həm də müsəlman ölkələrindəki mental qaydalarla bağlıdır. Belə ki, ata ilə qız arasında sədd çəkilir, sevgi münasibətləri, ailə-məişət qayğıları haqda valideynlərdən həmcins olanla söhbət aparılır. Həmçinin qadınlar sözlə ələ almaqda, öz fikrini yeritməkdə, nəsihətçilikdə, uzun-uzadı mübahisələrdə daha mahir olduğu üçün ata ananın qızı ilə danışmasını münasib görür. Çünki kişilər söz oyunlarına, intriqalara çox dözmür, mübahisələr zamanı bunun çox uzanacağını hiss etdikləri anda qol gücünə müraciət edirlər.

Qadınlar isə tələblərini daha çox arzu, yalvarış şəklində ifadə edirlər. Bu da qadının təbiətən daha fədakar, kişilərin isə daha eqoist təbiəti ilə bağlıdır. Məsələn, bir epizodda Şahsənəm deyir:

Qurban olum sənə, hörmətli xacə,
Degilən Qəribə, durmasın, gəlsin!
Yeddi ildir, həsrətini çəkirəm,
Degilən Qəribə, durmasın, gəlsin!

Yaxud Qəribi oyatmağa çalışan Ağcaqız və Şahsənəm bunu bacara bilməyib dəfələrlə cəhd etsələr də, nitqlərində yenə əzizləmələr, nəvaziş dolu sözlər yer alır və bunu xahiş, istək formasında ifadə edirlər.

Sənəm deyir: aç gözünü,
İstər öpsün ağ üzünü,
Tərəq qər qədib özünü,
Qərib oyanmaz, oyanmaz!

Sevge münasibətlərində kişilər üçün qadını zahirən bəyənək əsas olduğu üçün xanımı tərifləyərkən, yaxud sevdiyi şəxslərə xitab edərkən cümlələr əsasən, xarici görkəmin təriflənməsinə yönəldilir.

Qaşların bəzircan, gözlərin xoca,
Baxışın peykandır, rüxlərin uca,
Sevindir Qərbi bəri bir gecə,
Könlümü salıbdır vaxt qaşların.

Gözəli tərif edərkən onun ən spesifik cəhətləri önə çəkilər, könlü oxşaması, kişini cəzb edən xüsusiyyətləri sadalanar, çox zaman hazır ifadələrdən, tez-tez təkrarlanan müqəyyəd epitetlərdən istifadə olunur.

Alışan otaqlı, xoş imarətli,
Gözəllər içində qəddi-qaməti,
Ahu baxışlıdır, laçın sifətli,
Uçmağa, qonmağa cığası gözəl.

Gözəllik kişilər üçün vacib faktordur. Ona görə Qərbin Ruma gedəcəyini öyrənən Şahsənəm fikirləşir ki, ondan da gözəlini tapacaq və ona görə Qərbi Ruma getməkdən çəkindirmək istəyir. Zahirə görkəm kişilər üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı üçün onlar zərif cinsin nümayəndələrini, az qala, tərədən-dırnağa süzərlər. Məsələn, Qərbin nitqində buna yer verilir:

Birinin ayağında məsti var,
Birinin can almağa qəddi var.
Birinin burada yaxın dostu var,
Üç gözəlin birisinə mən qurban.

Kişilər gözələrinə xitab edənləri sevdiyi üçün qadınlardan baxımlı və gözəl olmasını istəyərlər.

Yüz minlərə dəyər üzün yaşmağı,
İncə belə bağla qızıl qurşağı,
Ayağa geyibsən zərli başmağı,
Qərbi deyir: dur aynaya bax, Sənəm!

Buna görə də kişilər eyni anda birdən çox qadınlardan xoşlanar bilirlər. Ümumiyyətlə, sevgi münasibətlərində qadınlar daha etibarlı olurlar, kişinin vəfası daha gözəlini tapana qədər davam edir.

Yazılmış alnıma eşqin əzəli,
Payız gələr, bağlar tökər xəzəli,
Tapdım Rum elində səndən gözəli,
Getdim, yar, əyləndim, bəlkə, gəlmədim.

Patriarxal mövqeyin üstünlüyü nəticəsində kişilər sevgi münasibətlərində də daha açıq və tələbkar ola bilirlər. Qadın bu cür vəziyyətdə daha çox utancaqlıq nümayiş etdirsə də, kişilər onlara lazım olanı almaq üçün birbaşa mətləbə keçməkdən çəkinməzlər. Məsələn, Qərbin nitqindən verilmiş parçaya nəzər yetirək:

Bağban olan sevir güllü bağını,
Əməyim dilini, bal dodağını,
Necə bulud kəsir ay qabağını,
Sevdiyim, örtüyün saçdan elədi.

Öz həqiqi eşqindən söz açan qadının nitqi daha təsirli, daha emosional olur.

Lənət olsun o günlərə, o dəmə,
Yazıq canım necə dözsün sitəmə,
Sən getsən, bürünnəm qaraya, qəmə,
Amandır, Qərbi, getmə Ruma sən!

Ümumilikdə, qadınlar hiss və emosiyaları ifadə etməkdə daha mahirdirlər. Onlar vəziyyəti izah edərkən təfərrüatlara varar, xırda detalları da gözdən qaçırmazlar. Nitqin intonasiyası, təsir gücü də daha artıq olar. Məsələn, Ağcaqız Şahsənəmin halını Qərbi belə izah edir:

Başına olmuşdu zindan qonağı,
Atmaz idi heç tərəfə ayağı,
Hazır idi onda zəhər çanağı,
Yar sənə gədiyim indi anladı.

Kişi nitqi daha birbaşa, qadın nitqi isə dolayıcıdır. Məsələn, “Nişan ver, oğlunu tapım, gətirim” deyən Əhməd bəzircanın yalnız 3-cü dəfə sorğusundan sonra anası onun adını çəkir və tanışlıq verir. Bundan əvvəl isə oğlunun başına gələnlərdən, onuz halının pərişan olmasından danışır. Kişilər isə ən kobud fikri belə açıq şəkildə ifadə edə bilər, qəlb qırmaqdan çəkinməzlər. Şahsənəmlə görüşən Qərbi deyir: “Mənə yaxın gəlmə, sənə Şahvələdin əli dəyib”.

Qadınlar əksərən seçim etməkdə çətinlik çəkər, fikir bildirərkən bunu açıq şəkildə yox, bilvasitə edərlər. Bəzən bir fikri həm təsdiq, həm də təkzib edə bilirlər. Şahsənəmin nitqinə nəzər yetirək:

Sənəm deyir: getmə, yollar çamurdur,
Sənənin bağrın daşdır, ya ki dəmirdir,
Yeddi il dediyim xeylaq ömürdür,

Get, Qəribim, sağlıq ilə gələsən!

Yaxud əvvəl “Get, Qəribim, sağlıq ilə gələsən!” deyən Şahsənəm sonradan “Amandır, qəribim, getmə Ruma sən!” söyləyir.

Qadınlar öz seçimlərini edərkən onları sadəcə ifadə etməz, həm də bu qərarı vermək üçün əsaslı səbəbləri olduğunu vurğulayırlar, onlar üçün hissələrini ifadə etmək, vəziyyətin nə yerdə olduğunu ətraflı izah etmək vacibdir. Ona görə fikirlərini birbaşa ifadə edərkən belə, bunu ətraflı şəkildə izaha ehtiyac duyarlar. Məsələn, Şahsənəm onu sınamaq istəyən Əhməd bəzircanə deyir:

Sözünü bilmədin, bəzircan xoca,
Yolunda çəkmişəm xeyli işgəncə,
İnsafdır dəyişmək qızılı tunca?!
Degilən Qəribə, durmasın, gəlsin!

Beləliklə, qadın və kişi nitqindəki fərqlər fizioloji və psixoloji fərqliliyin təzahürü kimi meydana çıxır. Kişi və qadın beyinləri doğulan gündən bir-birindən fərqlənir (4, 24). Bu fərqlilik özünü dilin bütün səviyyələrində göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları. III cild. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005, 328 səh.
2. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. – В сб. Проблемы фразеологии (Исследования и материалы). Ленинград, 1964, с. 7 – 36.
3. Jane Sunderland. Language, gender and children’s fiction. New York: “Continuum” International Publishing Group, 2011, 258 p.
4. Je Durdin-Smith and Diane de Simone. Sex and the brain. PAN-Great Britain, 1983, 556 p.
5. Xiufang Xia. Gender differences in using language. – Theory and Practice in Language Studies. Vol. 3, No. 8, Finland: “Academic” Publisher, 2013, pp. 1485-1489.
6. Lakoff R.T. Language and woman’s place. – Language in Society, Vol. 2, No. 1, Cambridge University Press, 1973, pp. 45 – 80.

Açar sözlər: kişi nitqi, qadın nitqi, psixoloji və fizioloji fərqlər, üslub xüsusiyyətləri, mədəni etiketlər, intensivlik.

Ключевые слова: мужская речь, женская речь, психологические и физиологические отличия, стилистические особенности, культурные этикетты, интенсивность.

Keywords: male speech, female speech, physiological and psychological distinctions, stylistic features, cultural etiquette, intensity.

Исследование различных особенностей женской и мужской речи в дастане «Ашыг Гариб»

Резюме

Статья посвящена исследованию различных особенностей женской и мужской речи в любовных дастанах «Ашыг Гариб». Мужская и женская речь отличаются друг от друга не только по фонетическим особенностям и количеству слов в лексиконе, но и по грамматической и стилистической спецификации. В статье отдельно обращается внимание на мужскую и женскую речь, ведется сравнение.

Investigation of distinctive features between the female and male speeches in “Ashig Garib” epos

Summary

The article is dedicated to the investigation of distinctive features between the female and male speeches in “Ashig Garib” epos. Male and female speeches are different from each other not only for phonetic features and the quantity of words in their lexicons but also stylistic specificity. The female and male speeches are especially reviewed and compared in this article.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

AFORİZİMLƏR FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

1. Parameoloji-frazeoloji dil vahidlərinə ümumi baxış. Hər bir xalqın dili onun tarixi-fəlsəfi həyat təcrübəsini, sosial və ictimai inkişafını, eləcə də maddi və mənəvi təkamül prosesini aydın şəkildə əks etdirir. Bu da həmin dilin özünəməxsus optimal söz ehtiyatında, frazeoloji-leksik lüğət fondunda öz əksini tapır. Belə ki, dildə işlənən frazeoloji vahidlər, xalqın yüksək məntiqi tərəkürə, zəngin dil mənsubiyyətinə malik olmasının göstəricisidir.

Paremioloji-frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər, paremiyalar, aforizmlər) hər bir dilin sabit mənalı cümlətipli ifadələrin məcmusu və hazır konseptual fikir resurslarını təmin edir.

Bütövlükdə frazeologiya dilin həm ümumleksik sistemində tərkib hissəsi kimi, həm də müstəqil sahə kimi tədqiqata cəlb olunmuş, frazeoloji vahidlər isə özlüyündə sabit söz birləşmələri, qruplar, ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünməyən frazemlər, frazeoloji birləşmələr (uyuşmalar, birikmələr, qovuşmalar, bitişmələr, tərkiblər, bitiklər) idiomlar, idiomatik ifadələr, frazeoloji ifadələr və s. müxtəlif elmi istilahlara xarakterizə edilir (2, səh. 5).

Frazeoloji vahidlərin leksikləşməsi prosesi də özü-özlüyündə asan bir məsələ deyil. Belə ki, frazeoloji vahidlərin leksikləşməsi prosesi dildə həm induktiv (işləkləşmə), həm də deduktiv (leksik zənginləşmə) prosesi nəticəsində baş verir. Bu isə nominativləşmə adlanır və qəbul edilir. Bu zaman artıq lüğət fondunda deskriptiv (təsviredici) zənginləşmə, xüsusi terminologiyada isə preskriptiv (təyinedici) kodlaşma prosesi baş vermiş olur. Bunun nəticəsində də frazeoloji vahidlər sistemində çoxsaylı -istilahlər müxtəlifliyi meydana çıxır.

Bəs nominativləşmə nəyi özündə ehtiva edir? Nominativləşmə - dildə leksikləşmə prosesi nəticəsində, sabit söz birləşmələrinin və ya hər hansı bir bitkin fikrin, yəni cümlənin vahid bir "leksem"-ə, eləcə də lüğəvi vahidə "çevrilməsi" deməkdir. Buradan da aydın olur ki, frazeologizmlər istər bir leksemə - sözə ekvivalent olaraq leksikologiyanın, istərsə də söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan sintaksisin özünün predmetinə çevrilən məcazlıq (metaforiklik, abstraktlıq) ifadə edən semantik dil vahidləridir.

Paremioloji-frazeoloji vahidlərdə digər bir maraqlı məqam isə, onların konseptləşmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Konseptləşmə (hazırqəblilik, sabitlik, nominativlik) – təbiətdə və cəmiyyətdə, eləcə də dünyada baş verən proses və hadisələrə fərdi və ya ictimai baxışların yekun məntiqi cəhətdən sistemləşməsi, gerçəkliyə dair elmi-kateqorial münasibətlərin ümumiləşdirilməsi, insanların fəaliyyətlərinin, onların dünyagörüşlərinin yığcam və linqvokoqnitiv ifadəsi kimi qəbul edilir.

Bundan başqa konseptləşmə, həmçinin öz fəlsəfi-leksik semantikasi ilə hazırqəblilik rolu oynayan və ya həyata keçirən linqvistik anlayış kimi cümlətipli frazeologizmlərdəki, ümumiləşdiricilik və dəyərləndiricilik xüsusiyyətini tam olaraq əvəz edən sabit düşüncə vahidləridir. Bu barədə H. Bayramov yazır: "Frazeoloji vahid dilin inkişaf tarixinin ən son mərhələsində söz birləşmələrinin tam və sabit kombinasiyasıdır; bunlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir; ən azı müəyyən arıdcılıqla gələn iki leksik səviyyədə sözün qəti olaraq müəyyənlanmış birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modelləri əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qanunauyğunluqlara əsasən formalaşmasıdır" (3, səh. 91).

İndi isə ayrı-ayrılıqda nümunələr əsasında bunları aydınlaşdırmaq. Dilin hazır konseptual fikir ehtiyatlarını təşkil edən frazeoloji vahidlər qismində:

- 1) Paremiya: "Cənnət anaların ayağı altındadır" (Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamı) – "ana" konsepti;
- 2) Atalar sözü: "Torpaq deyir, öldür məni, dirildim səni" – "bərəkət" konsepti;
- 3) Aforizm: "Alimliyə bir tac kimi baxma ki, onunla lovğalanasan", bir inək kimi baxma ki, onu sağasan (Lev Tolstoy) – "elm" konsepti;
- 4) İfade: "Kişi bir sənəti bilər xalis, çoxuna meyl edən qalar naqis" (S.Ə.Şirvani) – "sənətkar" konsepti.

Bu nümunələr (hansı terminlə ifadə olunur, olunsun) artıq müvafiq leksik-frazeoqrafik mənbələrdə əks olunaraq, zəruri hallarda nitqin intensional (daxili təsir) məntiqinə, yəni ümumiləşdirici düşüncənin daha effektiv reallaşmasına kömək edən "dayaq ifadələr" rolunu oynayır. Göründüyü kimi, konseptual "dayaq ifadələr" xüsusi linqvistik relevanta (spesifik göstəricilik) malik, artıq hazır şəkildə mövcud olan və ya müəyyən situasiyaya uyğun gələn frazeoloji vahidlərdir. Belə paralellər/müqayisələr (paremiya/atalar sözü və aforizm/aksiom), yəni semantik sabitlik, konseptual yığıncaqlıq kəsb edən cümlətipli frazeoloji vahidlər ilk növbədə toxunulmaz, "sabit leksik-struktur konstitutiv keyfiyyət frazeologizləşmə (leksikləşmə/nominativləşmə) nümayiş etdirilər və bu yaradıcı proses nəticəsində paremioloji-frazeoloji dil vahidlərinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərinə - frazeoloji kompleksləşməyə səbəb olur" (2, səh. 13). Doğrudan da, ümumiliklə götürüldükdə paremioloji-frazeoloji vahidlərin konseptuallıq səciyyəsi, dilin tərkib hissənin zənginləşməsində onun rolunun nə qədər çox olduğunu baris göstəricisidir.

Paremioloji vahidləri araşdırarkən, onun mənşə etibarını ilə dilin daxili inkişafı, ekstralingvistik olaylarla fərdi bağlılığı əyani şəkildə özünü göstərmiş olur. Hər hansı bir aforizmi, atalar sözü və zərb məsələləri, qanadlı ifadələrin birbaşa mənsub olduğu dilin tarixi ilə, o dildə danışan xalqların tarixi ilə bağlılığı ardıcıl şəkildə araşdırılır və müəyyən məcrada öyrənilir. Bu da birbaşa etimoloji leksikologiyadan irəli gələn məsələdir. Məsələn, hər hansı bir dildə işlənən bu və ya başqa bir sözün (leksemin) mənşəyi araşdırılarkən sadəcə olaraq, həmin sözün o dilin tarixində formalaşan "tərcümeyi-halı" nəzərdən keçirilir və araşdırılır. Bu söz başqa dillərdə işlənmədiyinə görə (yəni həmin söz digər dillərdə eyni formada işlənilir), həmin leksem-anlayış, yalnız işləndiyi dilə məxsus bir struktur kimi analiz olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində "yalvarmaq" sözünün digər dillərdə semantik

¹⁸ BDU İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrası/ melahet@aliyeva.net malahataliyeva@bsu.edu.az

ekvivalenti var. Lakin dilimizdəki səs kompleksi kimi bu söz başqa dillərdə yoxdur. Bu zaman istifadə etdiyimiz “yalvarmaq” sözünün Azərbaycan dilindəki mənşəyini öyrənmək vacib şərtlərdən biridir. Bu barədə tədqiqatçı A.Erdoğan yazır: “Yalvarmaq” sözünün mənşəyinin onun morphem strukturundan, [(yallı+)(var+maq), yallı getmək, sinov getmək] dilimizdə işlək başqa konstruksiyalarla nisbətindən, bu sözün indiyə qədər davam edən canlı ritual rəqsimizlə daxili (referent – məna səviyyəsində) bağlılığından asılı olmağını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Odur ki, göstərilən sözün etimoloji analizini apararkən, bizim başqa dillərə müraciət etməyimiz üçün heç bir ehtiyac yoxdur: bu dilimizin, necə deyirlər daxili işidir. Bayram Hüseynovun “Yallı” sözünə verdiyi etimoloji arayış, bizi qane etmir: o yazır: “Azərbaycan dilində “yal” sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də dağlar, təpələrdir ki, xalq arasında onlara “yal” deyirlər. “Yallı” rəqsində əl-ələ verib oynayan adamlar bir növ çiyin-çiyinə durmuş dağları xatırladır”. Amma eyni bir ləksəm – söz bir neçə dildə “vətəndaşlıq pasportu” alıbsa, canlı dildə işlənirsə və bu dillərdə eyni məna daşıyarsa, onda o sözün etimologiyası etibarlı ilə müəyyən olunarkən, təkcə doğulduğu dilin yox, həm də digər dillərin göstərdikləri nəzərə alınmalıdır: həmin sözün semantik strukturu, bu və ya digər sintaktik konstruksiyalarda, sabit söz birləşmələrində işlənməsi (semantik vahidlik cəhətdən) etimoloji analitik komponentlər kimi araşdırılmalıdır. Çox maraqlı bir məqam ortalığa çıxır. Hər iki tədqiqatçının fikirlərində müəyyən anlaşılmazlıqlar var. Məsələn, əgər tədqiqatçı A.M.Erdoğan Bayram Hüseynovun fikirləri ilə rastlaşmırsa, onun gəldiyi qənaətlər “yal” sözündə özünü doğrultmaya bilir. “Yal” sözü bizim dilimizdə heyvanlara (məsələn, itlərə) verilən qida növü kimi də tanınır və bu sözün “yalvartmaq” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Göründüyü kimi çox ziddiyyətli fikirlər vardır ki, araşdırılması vacib şərtlərdəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, belə sözlərin etimologiyasının araşdırarkən onun bir neçə dilin materialı kimi müqayisəli analizindən keçirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Paremioloji-frazeoloji dil vahidləri sistemində aforizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri. Aforizm anlayışı ilk dəfə Hippokratın (b.e.ə. V əsr) “Xarakterlərin müddəəsi” əsərində işlədilmiş, öz dövrünün tibb sistemində faydalı “tibbi məsləhət” kimi tövsiyyə olunmuş, zaman keçdikcə termin formasını almış və müdrikliyi özündə ehtiva edən bir məna daşımağa başlamışdır. Aforizm sözünün mənası “aform” formasız – qafiyəsiz, -vəznisiz, ritmsiz, yəni adi, cümlə şəklində işlənən anlamındadır.

Zaman keçdikcə aforistik məzmun daşıyan ifadələr, özünəməxsus lakonikliyə çevrilərək, fəlsəfi-ədəbi janr funksionallığı daşımış, tədricən, öz yerində işlənə bilən hazır dil vahidlərinə çevrilmişdir. Buna nümunə olaraq aforizmlərin toplandığı mənbələr toplusunun-ədəbi antoloji sənəmləri, kitabələri, ensiklopedik lüğətləri və elmi-tarixi monoqrafiyaları göstərmək olar.

XI əsrdə müasir Türkologiya elminin və tarixi-müqayisəli dilçiliyin banisi olan Mahmud Kaşğari “Divani-lüğət-it-Türk” (1073-1077) əsərində “Sağ”ların təsiri ilə atalar sözü və məsələləri, hikmətli söz və ifadələri, paremioloji-frazeoloji vahidləri (aforizmləri) illüstrativ-leksioqrafik materiallar qisminə aid etmişdir. Bu barədə M.A.Akif yazır: “Böyük Mahmud Kaşğarinin əsas məqsədi öz mürəkkəb elmi-metodoloji təlimini (“Qurani-Kərimi” tədris edən ərəb müəllimlərə türk dilini daha praktik öyrətmək məqsədilə) sağların köməyi ilə yadda qalan etmək, eyni zamanda türk dilinin zənginliyini əcnəbilərə bəyan etmək idi” (1, səh. 48).

Belə ki, tarixi türkdilli materiallar həqiqətində öz-özlüyündə kifayət qədər dəlil-sübutlarla aforistik ifadələrin folklor və yazılı ədəbiyyatdan toplanaraq məşhur kəlamalara çevrilməsini bariz nümunə olaraq özündə ehtiva edir.

Frazeoloji-paremioloji vahidlərdə əks olunan fəlsəfi-dəyərli həqiqətlər, insanlara intellekt gücü, ləyaqətli dil bacarığı, dil qabiliyyətli verir.

Aforizmlər frazeoloji universallıq nümunələri əsasında daha çox aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

1. Müəlliflik.
2. Lakoniklik.
3. Yekunlaşdırıcılıq.
4. Qiymətləndiricilik.

Bütün bu xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan aforizmlər quruluşca bir cümlədən ibarət olub, bir çox hallarda prepozision işlənmə şəklində, müəyyən fikir toplumunda mövcud olur. Bu barədə tədqiqatçı N.Abbasova yazır: “Aforizmlərin frazeoloji-semantik xarakterinin aşkarlanmasında nəzəri-tipoloji və tədbiqi dilçilərin rolu çox böyükdür. Dünyanın müxtəlif dillərində yaradılan aforizmlərin tədricən ümumbəşəri mənəvi-lingvistik sərvətə çevrilməsində və hər bir dil üçün vacib olan intellektual aforistik tezaurusun (internet-onlayn) fondu yaradılmasında ədəbi tərcümənin də beynəlxalq obliqator (məcburi vəzifə) rolu inkaredilməzdir. Aforizmlər həm ifadə formasının lakonikliyinə, həm sabit struktur-semantik xüsusiyyətlərinə, həm də fəlsəfi-konseptual frazeoloji mətn (frazeoloji mikromətn) səciyyəsi nümayiş etdirirlər” (2, səh. 50).

Aforizmlər atalar sözü və məsələlər, paremiyalarla birlikdə lingvistik-multikultural sərvətin ən vacib tərkib hissəsini, yəni, əxlaqi-estetik məzmun daşıyan dil-konseptual potensialını təşkil edirlər. İfadə üslubuna görə yığcam, mənasına görə tutarlı və sərrast, eləcə də fəlsəfi-didaktik əhəmiyyəti ilə fərqlənən frazeoloji ifadələr dilin “hazırqəlb” ifadələr fondunu həmişə zənginləşdirir.

Demək, aforizmlər – bütün dünyada mövcud olan cəmiyyətlər üçün ümumfəlsəfi dünyagörüşlərinin, həyatı dərk etmə vasitələrinin və mütləq həqiqət axtarışlarının konseptual ifadə formasının dillə reallaşdıran lingvistik vahidlərdir. Aforizmlər həm ədəbi-prozaik janr, həm də konseptual-frazeoqrafik nümunə kimi təqdim olunsada, bu ifadələrin ərəşəyə gəlməsi, nitqdə və ya dildə fəaliyyət göstərməsi, birinci növbədə, dil hadisədir (2, səh. 51).

Digər bir tədqiqatçı O.A.Dmitriyeva aforizmlər haqqında olan monoqrafiyasında yazır: “Atalar sözü və aforizmlər lingvokulturoloji mətnlərin xüsusi növü kimi öz konstruktiv tərkib, formal və funksional əlamətləri ilə fərlənərək bütün dillərdə

kontekstdən nisbi asılılığı ilə seçilən və implisit mühakimə əks etdirən universalilərdir. Aforizmlər atalar sözü vədi söyləmələr arasında yer tutan ifadələrdir” (6, səh. 3).

Aforizmlərin yuxarıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daha geniş formada kateqorial-lingvistik göstəricilərinə əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Aforizmlər kommunikativ-dil resursları (cümlə, mətn, mikromətn) səviyyəsində konseptuallıq əks etdirən müəllifli frazeologizmlərdir.

2. Aforizmlərdəki frazeoloji – hər hansı bir sabit semantik-informativ, məzmunun müxtəlif xarakterli hazırqəlb dil vahidlərinə sığması keyfiyyətidir.

3. Aforizmlər müsbət semantik denotativ lingvistik məzmun, lakin mənfi struktur pragmatik-derivasiya nümayiş etdirirlər.

4. Aforizmlər nisbi sintaqmatik sərbəstlik kəsb etsələr də, qrammatik konsepsiyaya uyğunlaşmırlar.

5. Aforizmlər siqnikativ mənə-motivləşmə keyfiyyətinə görə kamonik cümlələrə, sabit semantik mənə və metaforik-funksional əlamətlərinə görə isə paremiyalara oxşayırlar.

6. Aforizmlər digər paremioloji-frazeoloji vahidlərdən başlıca fərqliliyi informativ sıxlıq, qrammatik və semantik ekspletlik implisitlik, prozatik-ekspressivlik xüsusiyyətlərinə malik olmasındadır.

7. Aforizmlər hər bir maksimal səviyyədə, işləklik intensivliyi, evristik/analitik istifadə prezumpsiyası ilə seçilən cümlətipli frazeoloji vahidlərdir (2, səh. 53).

3. Aforizmlərin tərcümə variantları. Tərcüməçilik sənəti mövcud olduğu andan bəşəriyyətin mədəni integrasiyasına xidmət göstərmiş, zaman keçdikcə siyasi-iqtisadi, sosial-ictimai əlaqələrin və millətlərarası kommunikativ münasibətlərin möhkəmlənməsinə yardımçı olmuşdur. Dilin özünün ictimai ünsiyyət vasitələri olduğunu nəzərə alsaq, tərcümə də dillər və xalqlararası mədəniyyətlərin əlaqə vasitəsidir. Multikultural əlaqələrin genişləndiyi, eləcə də beynəlxalq qloballaşma ideyalarının həyata keçirildiyi bir dövrdə, tərcümənin ictimai integrativ əhəmiyyəti daha da artmış, geniş səciyyəvi hal almışdır. Belə ki, bu sahədə tərcümənin pragmatik funksiyası daha da aktuallaşmış, beynəlxalq siyasi-diplomatik münasibətlərin inkişafına, xalqların maariflənməsinə, dillərin qarşılıqlı təsir inkişafının sürətlənməsinə böyük stimül vermişdir. Bu barədə tədqiqatçı N. Abbasova yazır: “Təkcə bir dilin deyil, ən azı iki dilin koqnitiv idarəetmə zənginliklərini üzə çıxarmağa müvəffəq olan tərcümə sənəti öz yaradıcı funksionallığı, fəaliyyət sahələrinin çoxcəhətliyi ilə getdikcə daha elmi mahiyyəti və intellektual tətbiqi əhəmiyyəti kəsb etmişdir”. Tərcüməşünaslıq tətbiqi dilçiliyin həmişə maraq mərkəzində duraraq, beynəlxalq aləmdə qlobal mənada dəstəklənən informativ-sosioloji tərəqqini əks etdirir. Bir dildəki məzmunun bir dilə ötürülmə spesifikasiyası, ümumi, oxşar/fərqli lingvistik potensiallığın kompleks şəkildə üzə çıxarılması və müqayisə edilməsi, tərcüməsi çox vacibdir. Bu baxımdan frazeoloji tərcümə vahidinin orijinal mənbəyə maksimal bənzərliyinin, yəni semantik və pragmatik eyniliyini əks etdirən transformativ uyğunluqlar sistemi aşağıdakı optimal variantları (Sərbəst tərcümə anlayışını da bura əlavə etmək şərti ilə) tələb edir:

a) ekvivalent uyğunluq;

b) adekvat uyğunluq;

c) təsviri uyğunluq.

Deməli, paremioloji-frazeoloji dil vahidlərinin tərcüməsinin ümumi ədəbi-lingvistik texnologiyası məhz bu üç əsas kriteriyanın toplaşmasını – uyğunluqlar uyurluğunu tələb edir (2, səh. 97).

Bəzi hallarda frazeoloji obrazlığın tərcümə prosesində ekvivalent transformasiya üsulu heç də özünü tamamilə doğrultmur. Buna səbəb isə paremioloji-frazeoloji dil vahidlərində obrazlılığın dərəcə müxtəlifliyidir. Əlavə olaraq ekspressivliyin “tərcüməsi” məsələsinin ekstralingvistik informativliyə məxsus amil olması, təcrübədə əsasən bir qədər fərqli-mütəşəkkil tərcümə üsulları yoxlanılır.

Bu barədə də V.V.Vinoqradovun özünəməxsus fikirləri var. V.V.Vinoqradova görə: “Frazeologiya dildə şeylərin və anlayışların əyani mahiyyətini sözlərdə birbaşa açar, yəni cəmiyyətin mədəni və məişət ənənələrinin “irreal əlamətlərini” özündə əks etdirərək canlandırır”. (5, səh. 161).

Beləliklə, paremioloji-frazeologizmlərdə əsas cəhət və üstünlük ondan ibarətdir ki, onlarda obrazlığın və ekspressivliyini “mütəşəkkil üsullarla tərcüməsi” konnotativliyə və denotativliyə mütənəsbib olan ekstralingvistik əlamətlərlə xarakterik olunur. Bu zaman tərcümənin aşağıdakı vacib ekstralingvistik əlamətləri özünü büruzə verir:

1) tipikləşdirilmə gücünə malik ləksə əvəzlənmələrdə;

2) bütöv cümlə konstruksiyasının universal-analitik mahiyyətinin hazırqəlb şəkildə (bu zaman adekvatlığın qalması şərti ilə) saxlanılmasında reallaşır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, paremioloji-frazeoloji dil vahidlərindəki interval-analitik konstruksiyalılığın, frazeoloji obrazlılığın, üslubi ekspressivliyi “tərcüməsi” yalnız tərcümənin transformasiya sisteminin bütövlüyü nöqtəyi-nəzərindən həll edilə bilər.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq o, nəticəyə gəlmək olur ki, paremioloji-frazeoloji dil vahidləri, dilin əsas lingvokulturoloji sahəsini təşkil edir. Belə ki, bu vahidlərin, hər hansı bir aspektdə müqayisəsini və analizini araşdırarkən, dillərin invariant mənalı simvollarının, xalqın etnik-dil, etnik-psixoloji millətlərin müqayisəsi, bu dillərin beynəlmiləl – qlobal və spesifik göstərdiklərinin aşkarlanması əsas amil hesab olunur.

Xülasə. Aforizmlər, atalar sözləri, zərb-məsələlər və s. paremioloji vahidlərin əsasını təşkil edir. Bu vahidlər semantik-sintaktik quruluş baxımından həyat hadisələrinin simvolik səciyyəsinin təsviri kimi formalaşan aspektlərdən ibarətdir. Belə paremioloji vahidlər bütün dillərdə əsaslı bir fond təşkil edir. Onlar dünya dillərinin bir-biri ilə əsaslı oxşarlıq sferasını müəyyən etməkdə böyük bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Atif M. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərənəşr, 1958, 444 s.
2. Abbasova N.H. Paremioloji-frazeoloji vahidlərin (aforizmlərin) tərcümə problemləri. Dissertasiya, 2016, 140 s.
3. Bayramov N.A. Azərbaycan dili frazeologiyası əsaslan. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
4. Erdoğan A.M. Atalar sözləri və zərb məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərkibi prinsipləri. Dissertasiya, Bakı, 2014, 150 s.
5. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, 310 с.
6. Дмитриева О.А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов. Автореф. дис. канд. филол. наук. Волгоград, 1997, 16 с.

Açar söz : paremiologiya, frazeologiya, morfem, leksem, aforizm, atalar sözləri, frazeoloji vahidlər.

Keyword: paremiology, phraseology, morpheme, lexeme, aphorism, proverbs, phraseological units.

Ключевые слова: паремииология, фразеология, морфема, лексема, афоризм, пословицы, фразеологические единицы.

Резюме

Афоризмы, пословицы, загадки и др. составляют основу паремииологических единиц. Такие единицы состоят из аспектов, сформированных в терминах семантико-синтаксической структуры как описания символической природы жизненных событий. Такие паремииологические единицы составляют прочную основу во всех языках. Они являются прекрасным инструментом для определения сферы фундаментального сходства мировых языков.

Summary

Aphorisms, proverbs, riddles, etc. forms the basis of paremiological units. Such units consist of aspects formed in terms of semantic-syntactic structure as a description of the symbolic nature of life events. Such paremiological units form a solid foundation in all languages. They are a great tool for defining the sphere of fundamental similarity of world languages.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Dadaşova Ülviyyə İltifat qızı¹⁹ **ATALAR SÖZÜ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏR, PAREMILOGİYANIN** **TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ**

Hər hansı bir xalqın tarixinin, onun tarixi düşüncələrinin formalaşmasının tədqiqində, leksik etimologiyaya nisbətə, daha çox paremioloji etimologiya, yəni paremioloji-frazeoloji vahidlərin etimologiyasının rolu çox böyükdür. Söz - anlayışla müqayisədə, paremioloji vahidlərin təfəkkür nəticəsi daha dolğun, daha məzmunlu formada olur.

Paremiologiya deyəndə əsasən atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər, tapmacalar, cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr və s. nəzərdə tutulur. Paremiologiyanın tədqiqatçılarından olan M.Adilov, onların öyrənilməsinin mənşəyinin araşdırılmasının zəruriliyini müəyyən edərkən xalq dili ifadələrində baş verən leksik dəyişmələrdən söz açır. Tədqiqatçı yazır: “Belə dəyişmələr daha çox canlı xalq dili üçün səciyyəvidir və elə buna görə də canlı dilin tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir. Canlı danışq dili faktlarını araşdırmaq olduqca çətin, burada hər vahidin, ifadənin yaranma üsulu fərdi səciyyə daşıyır, ümumiləşmə, yox dərəcəsindədir. Bunların tədqiqində də müxtəlif üsullardan istifadə olunmalıdır, dil hadisələrini öyrənərkən ən müxtəlif elmlərin köməyindən istifadə etmək lazım gəlir” (1, s. 12-13).

Hər hansı bir atalar sözü və zərb-məsəllərin mənşəyini araşdırarkən vacib olan məqamlardan ən əsası, sabit konstruksiyanın ilkin, ibtidai və sonradan yaranan funksional formalarının nisbətinin diqqətlə saxlanmasıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, bəzi hallarda (bu əksəriyyət təşkil edir) atalar sözünün və zərb məsəllərin məxəz və hazırki, formaları qarşı-qarşıya qoyulur. Yəni, bu ifadələrin mənşəyi, əmələ gəldiyi mətnin mənşəyi ilə üst-üstə düşür. Bu da o anlama gəlir ki, atalar sözündən götürülən hər hansı bir frazeoloji “hissə”, nisbətə nəzərə alınmalıdır. Məhz bu səbəbdən, mətn tərkibində olan atalar sözü – zərb-məsəl-frazeoloji vahid münasibətləri əsas yer tutur. Bu barədə tədqiqatçı A.Erdoğanyazır: “Yağın, şorunu çıxardır, sözün şəkərini” zərb məsəlinin etimologiyasına zərb-məsəlin özündə, nə onun daxili mənasında, nə də ondan qəlpələnmiş frazeoloji vahidin (şorun çıxartmaq) daxili formasında özünü büruzə vermir. Zərb-məsəlin mənşəyindən söz açmaq ona görə də çətinləşir, mümkünsüz olur, çünki, bizim fikrimizcə, ibtidai etimon tekst naməlum olaraq qalır. Beləliklə, etimoloji araşdırma “ibtidai etimon text” elementinin sistemdə olmadığına görə başa gəlmir. Zərb-məsəl etimologiyaya üçün qapalı qalır, özü müasir dildə faktiki olaraq ancaq frazeoloji birləşmənin (“Şorunu çıxartmaq”) hesabına yada düşür (2, səh. 17).

Atalar sözü və zərb-məsəllərin tədqiqi prosesində tədqiqatçı Təhmasib M.A.-nın da maraqlı fikirləri var. O, yazır: “Sistemin elementlərinin üçüdə yerində olanda, həm frazeoloji vahidin, həm də atalar sözünün “daxili forması” və mənşəyi şəffaf olur”. Məsələn:

- 1) Bazara getdin, gördün gözüqıpqıq, sən də ol gözüqıpqıq (atalar sözü);
- 2) Gözüqıpqıq olmaq (frazeoloji birləşmə).

Atalar sözünün məxəzi məlum olduqda, anlaşılır ki, frazeoloji birləşmə nə dərəcədə semantik çevrilməyə məruz qalıb, onun məna strukturu tamam abstraktlaşılıb.

Etimoloji məxəz belədir: “Bu, monqolların Azərbaycan işğal edib, xalqa əzab vermələri ilə əlaqədardır. Belə bir dövrdə “gözüqıpqıq” monqolların vəhşiliklərindən yaxa qurtarmaq üçün onlar kimi, “gözüqıpqıq” gəzmək lazım gəlirdi” (3, səh. 255-257).

Buradan belə nəticəyə gəlik ki, əgər atalar sözünün tam və məcazi mənalarının nisbəti ümumən bu konstruksiyanın mənşəyinə görə anlaşılırsa, indiki zamana görə məcazi mənada anlaşılır, yəni “hazırkı şəraitə uyğun” mənasında. Burada isə frazeoloji vahidin etimologiyadan hansı nisbətə aralanmasını izah etmək məqsəduyğun deyil: *Mütilik göstərmək, dilsiz-ağızsız olmaq*.

Məlumdur ki, hər bir xalqın obrazlı təfəkkürünün və hətta lazım gəldikdə mifik təfəkkürünün ən vacib və ən qaynar xətlərindən biri atalar sözləri və zərb məsəllərin sferasından keçir. Belə ki, atalar sözü, zərb-məsəllər, tapmacalar, insanlar və s. xalqın məhz mifik təfəkkürü zirvəsində formalaşan ədəbi əsərlər silsiləsidir. Xalqın düşüncə tərzinin daşlaşmış kitabələridir.

Mifoloji təfəkkür sisteminin özünəməxsus xarakteri M.M.Seyidovun əsərində xüsusi olaraq qeyd olunur. M.Seyidov yazır: “Qədim və orta əsr şifahi xalq yaradıcılığının nümunələri Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün sistemli nəticəsi kimi, fundamental qaynağı kimi arqumentləşdirilir, söz anlayışının şərhinə geniş yer verilir. Amma mifoloji qaynaqlardan “miras” qalmış, bir qismi atalar sözünə və ya zərbi-məsələ dönmüş ifadələr nədənsə tədqiqatçının nəzərindən yayınmış, onların ümumi filoloji şərhini verilməmişdir. Bəzən də bəzi bütövlükdə deyil, onun tərkibində hər hansı bir söz-anlayış (mifologiya) etimoloji cəhətdən xarakterizə olunur. Fikrimizcə, xalqın mifik təfəkkürünün nəticələri kimi paremioloji vahidlərin araşdırılması folklor abidələrimizin dilinin ümumi filoloji analizinin bir cəhəti kimi dəyərlidir. Bu ifadə isə demək olar bütün irili-xırdalı abidələrimizin dilində yer tutur, ona görə də xalqın mifoloji düşüncə tərzinin bariz daşıyıcısı, ifadəsi kimi araşdırılmalıdır. “Qaradan artıq boyaq (rəng) olmaz” kimi ifrat ümumiləşdirilmə semantikasına malik olan bir ifadəni işlədən xalq, özünün əsaslı mifoloji təfəkkürünü artıq sübut edir və bu ifadə fəlsəfi-qneseoloji dünyagörüşü müstəvisində qavranmalıdır. Həmin ifadənin komponentlərinin ayrılıqda filoloji-linqvistik təhlili heç də həmişə lazımı nəticə vermir”. (4, səh. 75).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, paremioloji vahidlər məna etibarlı (məna) konseptual xarakter daşıyır. Məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox dillərdə eyni, oxşar atalar sözlərinə və zərb-məsəllərə rast gəlmək olur. Belə atalar sözləri və zərb-məsəllər mənəvi-psixoloji səciyyə daşıyaraq, xeyir-şər, məhəbbət-nifrət, haqq-ədalət, zaman-məkan, ağıl-güç və s. bu kimi ümumbəşəri kateqoriyaları əks etdirir. Məsələn:

¹⁹ Bakı Dövlət Universiteti. İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrası. ulviyye@mail.ru ulviyyedadashova@bsu.edu.az

- Allah bir kəsə qəzəb eləyəndə, əvvəl onun aqlını başından alır (Azərbaycan dilində);
- Whom God would ruin, the first deprives of reason. (Whom the Gods would destroy, they first made mad) (İngilis dilində).

- Когда Бог хочет наказать, у того отнимает разум (Rus dilində).

Əgər biz bu ifadələrin digər variantlarını başqa dillərdə aramalı olsaq, yəni onların etimoloji koordinatlarını konkret bir dildə axtarsaq, bunun kökü sakral mətnlərdə tapılacaq. Bu səbəbdəndir ki, İncil, Bibliya və Qurani-Kərimdə və s. başqa məxəzlərdə belə paremiyaların funksional cəhətdən mövcudluğu, artıq onun ümumbəşəri xarakterini üzə çıxarmış olacaqdır.

Bütün bunlardan aydın olur ki, yalnız müxtəlif dillərin materialları əsasında araşdırmalar apardıqda atalar sözləri və zərb-məsəllər, eləcə də digər paremioloji vahidlər haqda obyektiv nəticələr əldə etmək olur. Bu haqda tədqiqatçı Erdoğan A-nın da maraqlı fikirləri var. O, yazır: “Etimoloji paremiologiya xalqın ümumi dünya baxışının, onun dünyanıdərək sisteminin təkamülünü üzə çıxarır. Bu təkamülün etaplar sistemi, insanın həyat həqiqətlərinə münasibətinin strukturu, tipoloji-müqayisəli paremioloji müstəvilərində özünü daha qabarıq göstərir. Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin paremioloji sistemində yer tutmuş konseptlər, xalqın bədii təfəkkürünün nəticəsi olan metaforik-metanomik çox məqamlarda uyuşur və bir-birini təsdiqləyir. Paremioloji vahidlərin heç də hamısı konseptual və ümumbəşəri kateqoriyaların təsviri deyil. Hər üç dildə sırf milli-etnik ruhda formalaşan söz abidələri vardır bu qəbildən olan paremiyalar sistemi ümumbəşəri xarakter daşıyan konstruksiyalar sistemi ilə “funksional rəqabət” çərçivəsində toqquşur və dialektik vəhdət yaradır, bu və ya digər xalqın, bir tərəfdən dünya sosisium elementli olmağını, digər tərəfdən isə onun təkrarolunmaz mentaliteni təsdiqləyir” (2, səh. 30).

A.Erdoğanın fikirlərinə münasibət bildirərkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, heç də bütün atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin hamısını etimoloji araşdırmaya cəlb etmək olmur. Çünki, elə ifadələr vardır ki, onların digər dillərdə ekvivalentləri olduğuna görə, frazeoloji, səciyyə daşıya bilər, amma etimoloji cəhətdən araşdırdıqda heçdə paremiologiyaya aid xüsusiyyətlərə malik deyillər. Bu bərdə Hüseynzadə Ə.N. yazır: “Hər üç dildə həm frazeoloji vahidlərin, həm də atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin müəyyən bir qismi vardır ki, etimoloji araşdırmaya cəlb oluna bilməz. Belə vahidlər danışan, nitq prosesinə cəlb olunmuşların fiziki və ya mənəvi reaksiyası ilə bağlı olan, “ürəyim düşdü”, “dalağın sancdı”, “dişi bağırsağını kəsirdi” və s. söz kompleksləridir ki, türk və ingilis dillərində də ekvivalentləri mövcuddur. Həmin dillərdə də göstərdiyimiz səciyyəvi daşıyıcılar, yəni mənşəyi açıq-saçıq frazeoloji vahidlər qrupuna daxildir. Hər üç dilin “daxiliimkanlarındakı bu universallıq ümumən dilin frazeoloji (paremiya-frazeoloji) fondunun formalaşmasındakı qanunauyğunluqlarının sübutudur; Hər üç dildə bütöv bir qrup təşkil edən bu somatik frazeologizmlər atalar sözlərindən və ya zərfi-məsəllərdən əmələ gələndə belə, etimoloji qaynağı yenə somatik paremiyalarla bağlı olur: dodağı sallanmaq (nazar olmaq) = Alt dodağıyer süpürür, üst dodağı göy”. (5, səh. 58).

Tədqiqatçının fikirlərinə münasibətimizi onunla əsaslandırma bilərik ki, Türk-Azərbaycan paremioloji vahidlərinin etimoloji səhnəsi çox vaxt üst-üstə düşə bilər. Amma bu İngilis-Azərbaycan dillərində fərqli mövqedədir. Belə ki, dillərin qohumluq dərəcəsi adlanan linqvistik kateqoriya, İngilis və Azərbaycan, türk və Azərbaycan paremiologiyasının mənşəyi zəminində özünün subyektiv cavabını tapmış olur. Məsələn “əl əli yuyar” paremioloji vahidinə nəzər salsaq görərik ki, göstərilən həcmdə, yəni sadə cümlə şəklində götürsək, paremiya ingilis və türk dillərindəki konstruksiyalarla mütləq identiklik göstərir: El eli yıkar = One hand washes the other. Amma ilkin formaları nəzərə alsaq, görəəcəyik ki, hər üç dildə bu paremiya sırf milli – linqvistik təfəkkür zəminində yaranmışdır. Mürəkkəb cümlə şəklində istifadə olunan frazeoloji paremioloji vahid hər üç dildə fərqli etimoloji formadadır. Məsələn: Əl əli yuyar, ikisi də bir yerdə üzü = El eli yıkar, iki el yüzü yıkar (El eli yıkarsa, el de üzü yıkar) = One hand washes the other. Bu halı rus dili ilə də müqayisə edə bilərik – Рука руку моет, обе белые бывают (друг друга кроют) (2, s. 36).

Paremioloji vahidlərin etimoloji cəhətdən araşdırılmasında bir çox mütəxəssislərin müxtəlif yanaşmaları var. Ümumi etimologiya nəzəriyyəsinin mütəxəssislərindən olan Q.N.Trubaçova görə etimologiya bir elm kimi məhz sözlərin mənşəyi ilə məşğuldur. Paremioloji və frazeoloji vahidlər, etimologiyanın yox, sintaksisin obyektləri ola bilər. Bu onunla xarakterizə olunur ki, prahindavropa və ya praslavyan dillərindən söz nümunələrinin genezisini açıqlamaq mümkün olduğu halda, həmin dillərin “frazeoloji vahidlərindən və ya atalar sözlərindən misallarımız yoxdur”. Ola bilsin ki ki, belə vəziyyətin səbəbi frazeologiyada və ya paremiologiyada rekonstruksiya metodlarının sistemli şəkil almamağıdır (12, səh. 453).

Digər bir zərb-məsələ nəzər salaq: “Pulunu verər tütəyi çalar” – bu paremioloji vahidin ingilis dilinə tərcüməsi belədir: “He was pays the piper calls the time” (Haqqını verən musiqini ifa edir və ya sifariş edir). Amma ingilis dilində olan bu paremioloji ifadənin “Pulunu verən düdüyü çalar” ifadəsi ilə (Məna əlaqəsini istisna etməklə), formal və mənşə əlaqəsini isbat etmək çətinlik törədir. Çünki ingilis dilində bu ifadənin etimoloji durumu hələ bizə məlum deyil. Məhz bu səbəbdən yalnız Azərbaycan-türk variantlarının uyğun gəlməsi, hələ məsələnin həlli demək deyil. Amma rus tədqiqatçıları bu paremioloji vahidi (pulunu verən musiqi sifariş edir) ingilis dilindən qeyri-dəqiq kalka hesab edirlər.

Belə paremioloji vahidlər haqda fikir müxtəlifliyi çoxdur. Məsələ ondadır ki, mənşə, semantik, struktur, funksional eynilik təşkil edən atalar sözləri və zərb-məsəllər haqda bir çox tədqiqatçıların fikirləri var və onların bəzilərinin fikirləri üst-üstə düşür. Məsələn, Azərbaycan tədqiqatçısı Z.Əlizadə yazır: “Tarixi-genetik oxşarlıq paremiyalarda ümumi cəhətlərə əsaslanır. Bu da onların mənşəyinə və tarixi cəhətdən sonrakı inkişafında olan şəraitə bağlanır, genetik cəhətdən qohum olan xalqlarda paremiyalar nəinki semantik eyniyyət təşkil edir, habelə dilin ifadə formaları da leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bərabər təkrar olunur. Sonralar həm yaşayış tərzinə, həm də coğrafi mövqeyinə görə xalqlar bir-birindən ayrılarda birgə yaşayış nəticəsində yaratdıqları ümumi paremiyalar onlarda yenə yaşayır, başqa şəraitə düşərsə bəzən inkişaf edir və yeni məzmunlar da ifadə etməyə başlayır” (7, s. 219).

Digər bir ifadəyə nəzərə salaq: “Kiməsə bel bağlamaq olmaz”. Bu ifadə türk dilində “Bel bağlamak” frazası kimi daha çox işlənir. Bu vəziyyət Azərbaycan dilində də eynidir. Hər iki dildə eyni mənə daşıyan bu ifadənin etimoloji sahəsi bir qədər üst-üstə düşür. İskender Pala qeyd edir: “İfadə dilimizdə təriqət anlayışları ilə bağlı bir deyimdir. Sufilər bir təriqətə girmək və iqrar vermək anlamında “bel bağlamaq” deyirlər. Föttüvet əhli öz qruplarına, cəmiyyətlərinə daxil olanlara çatı (set) bağışlamışlar. Mövləlikdə buna “elifi ulmet”, Bektaşilikdə də tığ-bənd deyilir. Kimsə təriqətə qəbul olunca belinə bağlanan bu kəmər, dərvişin, artıq bu təriqətin bütün yasaqlarını qəbul etdiyi, bütün əməllərini yerinə yetirəcəyi anlamına gəlir. Həyatı boyu bel bağlamaq insana bir güvən hissi aşılayırdı” (9, s. 41).

Bu ifadə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan tədqiqatçılarının öz mövqeləri var və onlar buna fərqli yanaşırlar. Məsələn, Q.Şəhriyariyə görə “(Kimə isə) belin bağlıdır”, “(Kimə isə) bel bağlamaq olmaz” ifadələrindəki “bel bağlamaq” komponentinin mənşəyi milli toylarımızdan “bel bağlamaq” ritualı ilə bağlıdır (Müqayisə et “öz başını bağlaya bilmir, gedib qonşuda gəlin başı (gəlin belini) bağlayır”. Gəlinin belini bağlanmış qırmızı lent əslində simiotik baxımdan dəyərləndirilirdi. Qadının belini, ona bağlanan qırmızı lent mədəniyyətinin işarəvi təhlilində övlad, artım kimi anlayışları ortaya qoyur” (8, s. 119).

Bütün bu mübahisəli məsələlərin aydınlaşması üçün etimoloji parameologiya müraciət etmək vacib şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycan-türk, Azərbaycan-İngilis və s. dillərdə işlənən parameologiyaların etimologiyasının araşdırılması mübahisəli məsələlərin həllində yarımçıq ola bilər.

Azərbaycan-türk paremioloji qarşılıqlarının mənə və obrazlar sisteminin uyushmasına, üst-üstə düşməsinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, xalqın “paremioloji” təfəkkürü təkcə özünün etnopsixoloji aləminə işıq saçmır, təkcə milli-mənəvi, milli-psixoloji düşümlərin açılmasına deyil, ümumbəşəri mifoloji təfəkkürün hansı bulaqlardan qaynaqlanmasını üzə çıxarır. Başqa sözlə desək, hətta endemik-spesifik konstruksiyaların formalaşmasında biz milli və ümumbəşəri dəyərlərin, milli və ümumbəşəri konseptlərin dialektik vəhdətini görürük. Azərbaycan və ya türk dillərinin paremioloji vahidlər sistemində bu və ya digər tərzdə formaca spesifik, amma, məzmunca ümumbəşəri keyfiyyəti olan paremioloji deyimlər dillərin frazeoloji əsasını təşkil etsələr də, hər hansı bir dildə həm formaca, həm də konseptual mənə səviyyəsində internasionalizmlər kimi vurğulanası konstruksiyalar da mütləqdir. Deməli, dilin paremioloji-frazeoloji sisteminin bəlkə də əsasını endemik-spesifik və ümumbəşəri xassəli vahidlərin dialektik vəhdəti təşkil edir, eyni sistemin sanki iki, bir-birini mütləqlilik səviyyəsində qaldıran – qütbünü təmsil edir (2, s. 102).

Bütün bunlarla bağlı nümunələrə nəzər yetirək:

- Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qılı seçir (Azərbaycan).
- Kendi gözündəki merfəgi görmez de, elin gözündəki çöpü görür (10, s. 13).
- We see a mote in our brother's eye and don't see the beam in our own (11, s. 39).

Paremioloji-frazeoloji vahidlərin etimologiyasında dilin lüğət tərkibinin inkişafı vacib şərtlərdəndir. Belə ki, müasir dillərin hər biri ayrı-ayrılıqda uzun, tarixi inkişaf yolu keçmiş, illər keçdikcə müxtəlif formalarda cıllanmış və zənginləşmişdir. Bu cəhətdən də dildə fikrin obrazlılığının zaman keçdikcə emosional-ekspressiv baxımdan ifadəsi də zənginləşmişdir. Ə.Hacıyeva bu barədə öz tədqiqat əsərində yazır: “Dillərin lüğət tərkibinin inkişafına kömək edən ictimai faktorlar içərisində müxtəlif millətlərin etnik-genetik cəhətdən qaynaqları qarışması prosesi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xalqların qarşılıqlı əlaqə təsirinin dərin tarixi kökləri mövcuddur. Atalar sözləri və məsələlərin zənginləşməsi və formalaşmasına, alınmalar müxtəlif şəkildə təsir edir. Alınmalar təsadüfi səciyyə daşmadığından, atalar sözlərini və məsəlləri şərh etmək üçün tarixə, ədəbiyyata, milli-mədəni abidələrə müraciət etmək və belə alınmaların mənbəyini beynəlxalq münasibətlərdə, xalqların bir-birinə mədəni təsirində və ədəbi əlaqələrdə axtarmaq gərəkdir. Çünki, ictimai, iqtisadi, dini əxlaqi, etnik, estetik mənbəli alınmalar müəyyən zərurətin nəticəsində meydana çıxır və onların əksəriyyəti təfəkkür tərzində ictimai formasıların ifadəsi kimi qiymətləndirilir” (6, s. 95).

Paremioloji-frazeoloji vahidlərin, eləcə də atalar sözü və zərb-məsəllərin tərkibi inkişaf tarixi boyunca dəyişmişdir. Bütün bu proseslər isə təbii olaraq onun tərkib hissələrini təşkil edən komponentlərin fonunda baş verir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Niyə belə deyirik? Bakı, Azərənşr, 1982, 241 s.
2. Erdoğan A.M. Atalar sözləri və zərb-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri. Dissertasiya, 2014.
3. Təhmasib M.A. “Məktəb” jurnalında folklor münasibət məsələləri. Məqalələr. Bakı, Elm, 2005, 177 s.
4. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 325 s.
5. Hüseyinzadə Ə.N. Atalar sözü. Bakı, Yazıçı, 1985, 690 s.
6. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004, s. 192.
7. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985, 234 s.
8. Şəhriyari Q. Cəbrayıl da toy adətləri və ya əsir düşmüş ənənə// Dədə-Qorqud 2004, № 3, səh. 117-122.
9. Pala İ. İki dirhem bir çəkirdək. İstanbul, 2008, 212 s.
10. Türk atalar sözləri və deyimləri. II cild. İstanbul, 1997, s. 320.
11. Кузьмин С.С. Щадрин Н.Л. Русско-английский словарь пословиц и поговорок. М.: Русский язык, 1989, с. 353
12. Трубачев О.Н. Этимология и текст//Современные проблемы языкознания и литературоведения. М. Наука, 1974, 448-455 с.

Açar sözlər: paremiologiya, paremioloji vahidlər, frazeologiya, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər

Ключевые слова: паремология, паремнологические единицы, фразеология, фразеологизмы, пословицы, притчи

Key words: paremiology, paremiological units, phraseology, phraseological units, proverbs, parables.

Xülasə

Paremioloji-frazeoloji vahidlərin struktur təşkili ilə bağlı olan proseslər müxtəlif formada təzahür edir. Belə ki, paremioloji-frazeoloji vahidlərin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin başqa dillərin materialları ilə müqayisəsi onu göstərir ki, hər bir dilin elə paremioloji-frazeoloji vahidləri vardır ki, onlar yalnız bir dilin özünəməxsus milli-mədəni xüsusiyyətləri fonunda

formalaşır. Bununla yanaşı hər bir dildə işlənən paremioloji-frazeoloji vahidlər həmin xalqın milli-mədəni tarixindən qaynaqlanırlar və formalaşır.

Резюме

Процессы, связанные со структурной организацией паремиологических и фразеологических единиц, принимают различные формы.

Таким образом, паремиолого-фразеологические единицы, пословицы в сравнении с материалами других языков показывают, что в каждом языке есть такие паремиологически-фразеологические единицы, что они формируются на фоне специфических национально-культурных особенностей только особенностей только одного языка.

В то же время паремиолого-фразеологические единицы, используемые в каждом языке, происходят и формируются из национально-культурной истории этого народа.

Summary

Processes related to the structural organization of paremiological and phraseological units take various forms. Thus, the paremiological-phraseological units, proverbs, in comparison with the materials of other languages show that each language has such paremiological-phraseological units that they are formed against the background of specific national-cultural features of only one language.

At the same time, the paremiological-phraseological units used in each language originate and are formed from the national-cultural history of that nation.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Arif Yunusov²⁰
**TÜRK DİLİNDƏ “GALAT-İ MEŞHUR” SÖZLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
HAQQINDA**

Türk dilinin lüğət tərkibində təhrif edilmiş şəkildə yaygınlaşmış və sözlüklərdə də təhrif olunmuş şəkildə təsbit edilmiş keyli söz mövcuddur. Orta əsrlərdən türk dilində bu şəkildə işlənməkdə olan sözlərə “galat kelimeler” deyilmişdir. Orta əsr dilçiləri “qələt” işlənən sözləri bir neçə növə ayırmışdılar: galat-ı basar (görünüş yanlışlığı), galat-ı fahiş (çox yanlış olan sözlər), galat-ı hiss (duyğu yanlışlığı), galat-ı rü’yet (rəng yanlışlığı), galat-ı gu (yanlış tələffüz), galat-ı nüvis (yanlış yazılış), galat-ı meşhur (məşhur yanlış) vs. “galat” - غلط - sözü ərəb dilində “yanlış” mənası ifadə edir²¹.

Həmin sözün düzgün yazılmaması da məşhur yanlışlardan olduğundan “galat”ta galat yapmış”- yanlış yanlış yazmış” deyimi yaranmışdı. Hətta iş o dərəcədə ciddi səviyyəyə yüksəlmişdir ki, türk dilində yanlış yazılmış sözlər lüğətməehtiyac yaranmışdır. Türk ziyalıları arasında “galat-ı meşhur lüğət-i fasihten evladır- məşhur yanlışlar düzgün sözlər lüğətindən üstündür” ifadəsinin populyar olması buna sübutdur. Orta əsrlərdə türk dilində işlənən əcnəbi mənşəli sözlərin orijinala uyğunluq dərəcəsinə görə, imla qaydaları baxımından yanlış və doğru adlanan qruplara ayırdılar. Yanlış olanlara “galat və ya galatat”, doğru olanlarına isə “sahih” deyilirdi²².

XIX əsrin ilk dövrlərindən türkcədə mövcud olan sözlərin orfoqrafiyasında sistemlilik yaratmaq məqsədilə xüsusi sözlüklər hazırlanmağa başlanılmışdı. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, bu sahədə ilk təşəbbüs Kamil Paşazadəyə aiddir. Onun hazırladığı “Tenbih ela galati’l cahil ve-n-nebih”, “Risale-yi sakatat-i avam” kitabı və lüğəti qısa zaman içində geniş şəkildə yayılmışdı. Mustafa Kaçalının məlumatına görə, ərəb dilində yazılmış olan “Tenbih ela galati’l cahil ve-n-nebih” əsəri sonralar “Terceme-i galatatü’l avam” adıyla türk dilinə tərcümə edilmişdir²³. Hal-hazırda İstanbuldakı Topkapı muzeyində saxlanılan “Dürretü’l müntahabati’l mansure fi islahi’l galatat’l meşhure” adlı kitab qədim dövr katiblərinin tez-tez müraciət etdikləri sözlük olmuşdur və bu sözlüyün tərtibçisi Məhəmməd Hadfid əfəndidir. Həmin kitab 1804-cü ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Bu kitabdən daha əvvəlki dönəmə aid olan orfoqrafiya sözlüyünə təsadüf etmədiyimizdən onu, türk dilinin nəşr olunmuş ilk mətbu orfoqrafiya lüğəti adlandırma bilərik. Türk dilində yanlış yazılan və yanlış işlənən sözləri bir neçə qrupa təsnif etmək mümkündür²⁴.

Said Kəmal Paşazadə özünün yazmış olduğu “Galat-ı terceme” kitabında yanlışlıqların bir qisminin fransız dilindən türkcəyə tərcümə zamanı yarandığını qeyd etmişdir: “...tercümə demək (harf zarfəst ve ma’ani hemçü ab) medlulünce ab makamında olan ma’nayı birlisanın elfaz-ı zarfından digər bir lisanın zuruf-ı elfazına nakl itmek demək olup tecviz olunantezyinat zarf-ı cedidin suyu bozması ihtimaline mebni muhafızan ba’zı ecza-yı kimyeviye katmakkabilindendir²⁵”. Göründüyü kimi, müəllif, hərfi su qabına, mənanı isə o qabın içindəki suya bənzətmişdir. Onun düşüncəsinə görə, tərcümə etmək- bir qabdakı suyu başqa qaba süzmək deməkdir. Su xarab olmasın deyə ona cüzi miqdarda nə isə əlavə etmək caiz olduğu kimi, tərcümədə də bəzi xırda düzəlişlər etmək olar.

S. K. Paşazadə, edilən dəyişikliyin məna təhrifinə səbəb olmamasının çox önəmli olduğu qənaətindədir. Qeyd olunan müəllifin təsbitinə görə, əcnəbi dillərdən, xüsusən də fransız dilindən edilən tərcümələrdə bəzi sözlər türk dilində həm anlam, həm də yazılış baxımından yanlış şəkildə işlənərək dildə məqbul hala gətirilmişdir. Bu barədə müəllif “Fransızca sifətlərin mevsuflardan evvel veya sonra getirilməsi mezbahasından” başlığı altında məlumat vermişdir.

Mustafa Rüştü adlı filoloq “Tehzibü’l-kelam fi lisanı’l-havass ve’l-avamm ve izhabü’l-evham min ezhani’l-enam” əsərində belə yazmışdır: “...bunu tahrirden garazımız derununda münderic galatatı ist’mal etmemeliyiz tavsiyesinde bulunmak değil, belki lisanımızda mevcut bütün galatatı bir yerde göstermekten ibarettir. Yoksa daire-i mezkure dahilinde iki çift söz söylemek, iki satır yazı yazmak bile müstehil olur...”. Sitatdan aydın olur ki, müəllifin məqsədi türk dilində aşkar etdiyi yanlışları təshih etmək deyil, sadəcə, onların yanlış işlənməsinin, nəticətibarı ilə türk dilində problemlərə səbəb olduğunu xatırlatmaqdan ibarət olmuşdur. XIX əsrdə İstanbul ədəbi mühitində yaxşı tanınan Ali Seydi adlı dilçi “Deffer-i galat”da yazır ki, hər hansı bir dil, qrammatik qaydalardan yaranmamışdır, əksinə, qrammatik qaydalar dildən yaranmışdır: “Lisanın kaideden değil, bilakis kaidenin lisanından tevellüd eylediğine vakıf olanlarca malumdur ki...”, “... galat-ı meşhurun fasihi-i mehcurdan evla olduğu... derkar...”, “... isti ‘mal-i umumiye dahil olarak senelerden beri ta ‘ammim ve teessüs etmiş kelimat ve terkiabat-ı gayr-ı sahihenin fasihleriyle, asillarıyla istibdaline kolaylıkla imkan bulunamayacağı emr-i aşikar ise de herkes kendi lisan-ı maderzadının esas ve mahiyyetini, kava’id ve nazariyyatını, elfazın menşə i’tibariyle olan keyfiyyatını bilmeğe, hangi kelimelere, terkipleresahih, hangilerine gayr-ı sahih demək lazım geleceğini öğrenmeğe mecbur²⁶...”.

Sitatdan aydın olur ki, türk dilində yanlış yazılmış sözlər həmin sözlərin doğru olan orijinal variantlarından daha çox yaygın xarakter almışdır. Bu yanlışlıqlar illər boyu müxtəlif məsləhətli adamlar arasında istifadə edilmiş xalq danışığı dilində də o

²⁰ BDU, dosent

²¹ Ahmet Vefik Paşa. Lehçe-i Osmani, (Haz. Recep Toparlı), Ankara, 2000, s.11

²² Hayati Develi. “Kemalpaşazâde ve Ebussuûd’un Galatât Defterleri”, İlmî Araştırmalar 4, İstanbul, 1997, s. 99

²³ Emin Eminoglu. “Yazı Dili Konuşma Dili İlişkisi ve Konuşma Eğitimi”, III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 16-18 Aralık, İzmir 2010, s. 353

²⁴ Zuhul Kültürel. Galatât Sözlükleri, Simurg Yayınları, İstanbul 2008

²⁵ Mustafa Rüştü, Tehzibü’l-Kelâm fi Lisâni’l-Havâss ve’l-Avâmm ve İzhabü’l-Evhâm min Ezhâni’l-Enâm, İstanbul, 1995, 146

²⁶ Abdulkadir Özcan. “Hafid Efendi”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), C 15, İstanbul, 1997, s.206

şəkildə də sabitləşdiyindən indi onu orijinal şəkllə gətirmək o qədər də asan məsələyə bənzəmir. İş o dərəcədə irəliləmişdir ki, sözlərin hansı variantının doğru, hansı variantının yanlış olduğunu müəyyənləşdirmək imkansızdır.

Məsələn, bu gün türk dilində işlənən “pərşembə” sözünün orijinal və doğru şəkli “pəncəşənbə”dir. Göründüyü kimi, orijinal variantdakı “pəncə” sözü türkcədə “pər”, “şənbə” sözü isə “şəmbə” şəklini almışdır. Başqı sözlə, orijinal variantda 9 səsdən ibarət olan “pəncəşənbə” sözü türk dilinə keçdikdə ilk hecadakı “n” səsi türk dilində xitəsar olunmuş, “c” səsi “r” səsinə keçmiş, ikinci hecadakı “n” səsi isə “b” səsinin təsiri ilə qoşa dodaq samiti olan “m” səsinə çevrilmişdir. Orijinal dildə “pəncəşənbə” sözü həftənin beşinci gününü, türk dilində isə həftənin dördüncü gününü ifadə edir. Başqı sözlə, həm fonetik, həm də semantik baxımdan ciddi dəyişiklik baş vermiş və bu yanlışlıq türk dilində artıq məqbul şəkli almışdır. İndi hamı bu sözü yanlış yazır və yanlış da tələffüz edir. Başqı bir nümunə: türk dilində işlənən “zampara” sözünün orijinal şəkli “zənbarə”dir. İki sözün— “zən” və “barə” sözünün birləşməsindən yaranan bu söz türk dilində fonetik baxımdan təhrif olunaraq “zampara” şəklini almışdır. Təhriflər çox ciddidir: **zən-zam, barə-para.**

Fars dilindən türk dilinə keçmiş və “özgür” mənasında işlənən “sərbəst” sözünün farsçada orijinal mənası “başı örtülü, başı bağı” şəkliyədir və öncələr “سر بستە - sər bəstə” formasında işlənmiş, daha sonra “سر بست - sərbəst” şəklini almışdır. Morfoloji baxımdan mürəkkəb sözdür, sər- baş, bəst- sözü bəstən-bağlamaq- sözünün feil əsasıdır.

Türk dilində işlənən “hasta” sözü də fars mənşəlidir. Türk dilinə təhrif olunmuş və mənası dəyişdirilmişdir. Orijinalda “xəstə – خسته” şəkliyə yazılan bu sözün əsl mənası “yorğun, əzgin; sıxıntı” olsa da türk dilində həmin söz “sağlıq durumu normal olmayan, səhhətində problemlər olan” mənasında alqılanmış və həmin şəkildə də dildə yaygınlaşmışdır. Qeyd edək ki, türk ədəbiyatına “hasta” sözü hətta məcazi mənə da kəsb ədərk “aşiq” mənası da ifadə etməkdədir: *Oğlum, ben bunun hastasıyım.* Fars dilində nitq etiketində “*yorulmayasan*” mənasında “*xəstə nə başı*” deyimi çox populyardır. Türklərin alqıladıqları, səhhətində problem olanlara isə farsçada “bimar” deyilir. Müqayisə üçün xatırladaq: *hastana- bimaristan.* Yeri gəlmişkən, Məhəmməd Füzulinin məşhur qəzəlində də “xəstə” mənası verən “bimar” sözü işlənmişdir:

Qamu bimarinə canan dəvayi- dərd edər ehsan,

Neçün qılmaz mənə dərman, mənə bimarı sanmazmı?

Türk dilinə yunan dilindən keçmiş “aforoz” sözü “qovmaq” mənasındadır. Yunanca da “αφορισμός”-*aforismos*- kilse tərəfindən tətbiq edilən cəza üsuluna deyilir. Türkiyədə işlənən “aforoz” sözünün Azərbaycan türkcəsində qarşılığı “mürtəd” sözüdür. Göründüyü kimi, türk dilində yunan mənşəli “aforismos” sözü təhrif olunaraq “aforoz” şəklini almışdır.

Eyni mənşərəni Avropa dillərindən türk dilinə keçmiş sözlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, türk dilində işlənən və “şərf” mənası verən “fular” sözünün orijinal variantı fransızca “foulard” şəkliyədir. Və ya türk dilində “ağa, cənab, əfəndi” sözlərinin qarşılığı olaraq işlənən “mösyö” sözünün fransız dilindəki yazılışı “monsieur” şəkliyədir.

Ali Seydi hesab edir ki, bütün ziyalılar ana dillərinin təəssübünü çəkməklə bərabər, dilin qayda-qanunlarını da dərindən bilməlidirlər. Türk dilinin əcnəbi dillərdən təmizlənməsinin tərəfdarı olan Filiz Tekin Halid “Yeni galat” əsərində qeyd edir ki, “*dilimizdə hatalar çoğalmaya başladı; bu gidiş ilə dahada çoğalacaq görünür. Bunun önünə keçmənin acaba hiç çaresi yok mudur? Bence vardır; o dadilimizi Arap ve Acem lügatlarından temizlemek ve hele bunları kaide ve terkipleri ile kullanmağive Arapçada tasrifat yapmayı bi'l-külliyə terk etməktir*”²⁷.

Filiz Tekin Halid, xüsusən əski əlifbanın türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini yetərincə əks etdirmədiyindən, ərəbcədə mənası bilinməyən sözlərin düzgün oxunuşunun mümkünsüzlüyündən şikayətlənir. Onun düşüncəsinə görə ərəb dilində olmayan “ı”, “o” və “ü” səslərinin, təbii olaraq qrafik işarələri də olmadığından türk mənşəli sözləri ərəb əlifbası ilə yazmaq problemlər yaradır.

Mehmet Hafid əfəndi tərtib etmiş olduğu “Ed-dürerü'l-müntahabätü'l-mensure fi-islâhi'l-galatâtî'l-meşhure” adlı sözlükdə Kemelpaşazadenin və Əbdüssəid əfəndinin tərtib etdikləri sözlüklərdə ancaq ərəb mənşəli sözlərin yer aldığı, türk dilinə başqı dillərdən, məsələn fars və yunan dillərindən keçmiş sözlərin sözlüyə daxil edilmədiyini qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, bir dildən başqı dilə keçən sözlər mütləq o dilin qaydalarına uyğun şəkildə işlənməlidir²⁸. Sözlüklərdə dilə keçmiş leksik vahidlərin mənşəyi, ilkin mənası, orijinal dildə yazılış şəkli də təsbit edilməlidir.

Eyni zamanda, sözlüklərdə alınma sözlərin məruz qaldığı yeni mənə dəyişkənliyi də mütləq mənədə qeyd olunmalıdır. Müəllifin fikrinə, türk dilinə tərcümələr vasitəsilə keçən sözlərin doğru yazılışına nail olmaq vacibdir. Mehmet Hafid əfəndi hesab edir ki, türk dilində mövcud olan yanlışlıqların bir qismini az savadlı və ya savadsız insanlara, bir qismini isə oxumuş, savadlı insanlara aid etmək olar. Xüsusən, yazıçıların öz əsərlərində məhəlli şivələri təsvir etmək üçün loru danışıq dilindən istifadələri yolverilməzdir.

Bəzi oxumuşlar isə, ana dillini bilmədiklərindən və ya zəif bildiklərindən qürur duyaraq necə gəldi yazırlar və aşağı səviyyəli üslub nəticətiarı ilə türk dilinə zərər vurur: “*Galatlar, Türkçeye giren yabancı asıllı kelimelerin Türkçe kuralların etkisiyle nasıl birdeğişim içine girdiklerini göstermeleri bakımından oldukça önemlidir. Galatları ele alan eserleri gözden geçirdiğimiz takdirde imladan, manaya; fonetikten morfolojiye kadar bütündəğişikliklerin galat bahsinin içinde yer aldığı görmekteyiz*”. Müəllif türk dilində özünün müşahidə etdiyi məşhur yanlışlıqları (galatları) aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. Ərəb şəkliçilərinin türk mənşəli sözlərə əlavə edilməsi: gidiş + at, var + iyat

²⁷ Recep Toparlı. “Türkçemizdeki Galat Sözlər”, Türk Dili 540, Ankara 1996, s. 607

²⁸ Kemal Yavuz, “Galat. Galatlar ve Muini”nin Dildeki Tasarrufları”, Türk Dünyası Araştırmaları-60, Haziran 1989, s. 128

2. Fars şəkilçilərinin türk mənşəli sözlərə əlavə edilməsi: dil + baz, boru + zen (bu söz son zamanlar təhrif edilərək “borazan” şəklində yazılıp tələffüz edilir), iş + güzar
3. Ərəb və türk sözlərinin birləşərək mürəkkəb söz yaratması: man + kafa
4. Fars və türk sözlərinin birləşərək mürəkkəb söz yaratması: balık + hane, ak + şam
5. Türk və fars sözlərinin izafət təşkil etməsi: sancağ-ı şerif, donanma-yı hümayun, resm-i geçit
6. Təkrarlanan türk mənşəli sözlərinin farscaya aid şəkilçilərlə işlənməsi: ay + be + ay, gün + be + gün
7. Lüzumsuz olaraq türk və ərəb şəkilçilərinin paralel işlənməsi: Arabi + ce, Farsi + ce, şamdan + lık
8. Türkçə sözlərin müxtəlif variantlarda yazılması və tələffüz edilməsi: berk-bek, uçkur-ıçkur, böbrek-bögrek, irmik- yarmık
9. Ərəb sözlərində təkrar isimdən isim düzəldən şəkilçinin işlənməsi: tekaüd + lük.
10. Sifətin dərəcələndirilməsində eyni mənənin təkrar türkçə verilməsi: daha âlâ, en akdem, en asgari
11. Tarixən doğru işlənmiş türk sözlərinin təhrif edilməsi: cam-eriği- can eriği, kurşak-kuşak, konur al-kumral²⁹.

Türk dilində mövcud olan “balıqçıl” sözü yaygın olan məşhur yanlışlardanır. Əslində, bu söz daha qədim zamanlarda “balıqçın” şəklində olmuşdur. Bu gün türk dillərində bu qəbildən olan “güvercin / göyərçin, bildircin / bildirçin, sığırçık / sığırçın, kırlangıç / qaranquş = bəbərçin sözləri həmin istilahnı “balıqçın” şəklində olması ehtimalını qüvvətləndirir. Bizcə, “balıqçın” sözü türk və fars sözlərinin qarışığından yaranmışdır. Sözü tərkibindəki “çin” komponenti fars dilində işlənən “çidən”- “چیدن” – “dərmək, qoparmaq, üzmək, kəsmək; dənəlmək, toplamaq, yığmaq” məsdərinin şəkil dəyişməsidir. Təsədüfi deyil ki, toyuq və quşların qida borusuna “çinadan” deyilir, yəni, “qidanın toplandığı yer”. Maraqlıdır ki, hal-hazırda təhrif olunaraq yanlış şəkildə yazılan və tələffüz edilən “balıqçıl” sözü orta əsr çağındakı türkçədə daha doğru şəkildə — بالیقچین işlənmişdir. Bu gün Anadolu türkçəsində “boncuk” şəklində yazılan və tələffüz edilən söz orta əsrlərdə təhrif olunmadan “muncuk”- منجوق - şəklində işlənmişdir. Yeri gəlmişkən bu söz, Çağatay və Azərbaycan Türkçəsində hələ də orijinala uyğun şəkildə yazılır və tələffüz edilir.

Müasir türk dilində yanlış işlənən sözlərdən biri də “ela” kəliməsidir. TDK (Türk Di Kurumu) sözlüyündə həmin sözün mənası “*gözde sarıya çalan kestane rengi*” şəklində izah olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, türk dilinin əsas qanunlarından biri ahəng qanunudur. Çox təəssüf ki, müasir türk dilində türk mənşəli sözlərin bəzilərində bu mühüm qanuna riayət olunmamışdır. Tarixən doğru yazılan və tələffüz edilən *ana, qardaş, alma, ala* vs sözlər XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Türkiyə ərazisində müvafiq olaraq **anne, kardeş, elma, ela** şəklində lüğətlərə daxil edilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “**ala**” sözü fərqli şəkildə izah olunur: “**açıq-mavi**” (s.90). Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, orta əsr məxəzlərində də “ala” sözü bu mənada işlənmişdir³⁰.

Bu gün müasir türk ədəbi dilində yanlış yazılıb tələffüz edilən sözlərə “yüce, yütük” sözlərini də aid edə bilərik. Əslində “uca” və “ütük” şəklində daha qədim və daha doğru variantdır. Bəzi sözlərin yazılışı tarixi mənbələrdə müşahidə edilən variantlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məsələn: *emek-emgek, körü-köprüg, tavşan-tavuşkan, dağ-tağ, don-ton, menekşe- benefşe, kemik-süniük*.

Türk dilinə əcnəbi mənşəli sözlərin kütləvi şəkildə axını nəticəsində türk dilinin qrammatik quruluşuna böyük təzyiqlər yaranmışdır. Hətta türk mənşəli sözlərin yazılışında və tələffüzündə də ədəbi dil normalarının ciddi şəkildə təhrif edilməsi adı norma halına gəlmişdir: *Kız, sen beni öldürçen mi, çıldırçan mı? Ayağımı yerden kescem senin. Eve gıdyon di mi? Zabahtan uğraşacaana bir beni arasan ya*.

Xalq danışığı dilinə əcnəbi sözlərin əksəri yanlış şəkildə işlənilməkdədir: *carcur, damat, otobüs, traktör, kondoktor, istop, karko (kriko), mostra, panjur, patos (batöz), salamanca, sandiviç, sitres, sipor, ispiker* vb.

Təbii olaraq, türk dilinin vəziyyətini araşdıraraq “dili xarici sözlərin axınından necə qorumaq olar?” sualına cavab vermək zərurəti yaranır. Bizcə, türk dilinin də, Azərbaycan dilinin də əsas problemi texnoloji proseslərin sürətlənməsi dönməndə lazımı dil materialları ilə vaxtında təmin olunmaması ilə bağlıdır. Axı bütün texnoloji modernləşmə bizə Qərbi dünyasından gəlir. Bu bir inkar olunmaz faktıdır ki, müasir gənclik öz zamanının əsas hissəsini bilgisayar önündə, ya da telefonla danışmaqla keçirir. Çağdaş dünyanı sosial paylaşım vasitələri olmadan təsəvvür etmək heç mümkün də deyildir.

Bilgisayar ekranlarında, feysbuk səhifələrində, instaqramlarda, tviterlərdə, google arama motorlarında hər an qarşımıza ingilis dilində yazılar çıxır. İstər-istəməz nitqimizə “*çat, surf, web kamera, login, sayt, downlad, fayl, delit, sörc*” vs yüzlerce söz daxil olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, indi qəzet, jurnallarla bərabər həm də kitabları bilgisayarla, internet vasitəsilə oxumaq, e-mail vasitəsi ilə yazışmaları gerçəkləşdirmək adı hal almışdır, o zaman türk və Azərbaycan dilinin qarşılaşdığı problemi təsəvvür etmək çətin olmaz. Bu mənada ingilis dili özünün nüfuz edici gücünü günbəgün artıraraq nəticə etibarlı ilə türk dilinə və başqa dillərə saysız-hesabsız miqdarda yeni-yeni sözlər gətirməkdə davam edir.

Türk dili tədqiqatçısı Feyza Hepçilingirlərə görə, son onillikdə internet dünyası və televiziya 600-700 il ərzində türk dilinə gəlmiş əcnəbi sözlərdən daha ziyadə alınma sözlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatçının düşüncəsinə görə, səhərdən axşamədək televiziya kanallarında və youtube internet vasitəsilə milyonlarca evə tirajlanan seriallar, mahnılar, reportajlar, xəbərlər türk dilinin varlığını çox ciddi şəkildə təhlükə altına almışdır. Xüsusən, Show, Star, Flash vs televiziya kanallarında vaxtaşırı yayımlanan “Top Secret”, “Pop Stop”, “TopOn”, “First Class”, “Magazin Forever” vs əcnəbi adlı verilişlər

²⁹Burhan Paçacıoğlu. VIII - XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 2006, s. 24

³⁰Bilâl Yücel, “Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri”, Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri, Sayı 1, Dilek Matbaası, Sivas 2001, s. 36

müasir gənclərdə türk dili bərəsində yanlış təsəvvürlər yaradır. Son dövr mətbuatında da eyni vəziyyəti müşahidə etmək olar. Onların səhifələrində hədsiz dərəcədə əcnəbi mənşəli sözlərə rast gəlmək çətin məsələ deyil. Məsələn: *Öte yandan bu durum çocuğu çok hızlı bir şekilde popüler yapabilir, kızın popülerliği çok hızlı bir şekilde de ortadan kalkabilir.* (Milliyet; 09.05.2017).

Beyoğlu'ndaki galerinin Teknosa'ya dönüştürülme kararı henüz Sabancı Holding tarafından deklare edilmese de sanatçılar dün, sanat merkezi önünde bir protesto gösterisi düzenledi. (Milliyet; 09.05.2017)

Dört telefon operatörü aynı aboneye hizmet verebilecek (Cumhuriyet; 06.05.2017)

AB mevzuatına uygun et üretimine ilişkin Türk Gıda Kodeksi yayınlandı. (Hürriyet; 08.05.2017)

Turnuva, yarınki kupa seremonisi ve kokteyli ile son bulacak. (Hürriyet, 08.05.2017)

Bu örnək parçalarda Türk Dil Kurumunun 1930-cu illərdə başlamış olduğu dildə özləşmə prosesinin nəticəsinin ürəkəçici bir mənzərə olmadığını nümayiş etdirir. Son dövrdə türk dilində yeni tərkibi və mürəkkəb feillər yaranmışdır: *zoom yapmak, moodda olmak, start almak, klip yapmak, refreş etmek, full doldurmak, format atmak, tvit atmak, mesaj yazmak, empoze etmek, konsentrense olmak, moral bulmak, singl çıkarmak, albüm yapmak, selfi çekmek* vs.

Müşahidələr göstərir ki, türk dilində yanlış işlənməkdə olan əcnəbi mənşəli sözlərin sayı durmadan artır. Bu vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməməsi üçün təcili tədbirlər görülməli, kütləvi informasiya vasitələrində dilin təhrif olunmasının qarşısını alacaq xüsusi komissiyalar yaradılmalı və bu komissiyalar daim KİV-lərin dilin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına riayət etməsini nəzarətdə saxlamalı, həmin komissiyalara xüsusi səlahiyyətlər verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdulkadir Özcan. "Hafid Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), C 15, İstanbul, 1997
2. Ahmet Vefik Paşa. Lehçe-i Osmani, (Haz. Recep Toparlı), Ankara, 2000
3. Bilal Yücel, "Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri", Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri, Sayı 1, Dilek Matbaası, Sivas, 2001
4. Burhan Paçacıoğlu. VIII - XVI. Yüzyıllar arasında türkçenin sözcük dağarcığı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 2006
5. Emin Eminoğlu. "Yazı Dili Konuşma Dili İlişkisi ve Konuşma Eğitimi", III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 16-18 Aralık, İzmir, 2010
6. Hayati Develi. "Kemalpaşazade ve Ebussuud'un Galatlat Defterleri", İlmî Araştırmalar 4, İstanbul, 1997
7. Kemal Yavuz, "Galat. Galatlat ve Muini"nin Dildeki Tasarrufları", Türk Dünyası Araştırmaları-60, Haziran, 1989
8. Mustafa Rüşdü. Tehzibü'l-kelem fi lisani'l-havass ve'l-avamm ve izhabü'l-evham min ezhani'l-enam, İstanbul, 1995, 146
9. Recep Toparlı. "Türkçemizdeki Galat Sözcükleri", Türk Dili 540, Ankara, 1996
10. Zuhâl Kültürel. Galatlat Sözcükleri, Simurg Yayınları, İstanbul, 2008

Об особенностях "общеизвестных ошибок" в турецком языке

Резюме

В турецком языке ряд слов несмотря на их ошибочное правописание и искаженное значение очень широко распространен и вошел в словарный состав. Такие слова называются "общеизвестными ошибками". Часть из этих ошибок были сделаны в средневековье, а подавляющее большинство таких "общеизвестных ошибок" были сделаны в XX веке. К сожалению, этот процесс до сих пор продолжается. В данной статье анализируются популярные ошибочные слова в турецком языке.

Ключевые слова: ошибка, слово, семантика, язык, контакт

On the peculiarities of "well-known mistakes" in the Turkish language

Abstract

In Turkish, a number of words despite their erroneous spelling and distorted meaning is very widespread and entered the vocabulary. Such words are called "common mistakes". Some of these mistakes was made in the Middle Ages, and the overwhelming majority of such "common mistakes" were made in the twentieth century. Unfortunately, this process still is going on. This article analyzes popular misspelled words in the Turkish language.

Keywords: mistake, word, semantics, language, contact

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova³¹
ÜMUMİ VƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİYANIN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ VƏ ƏHATƏ
DAİRƏSİ

Frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin hələ də işlənib hazırlanmaması, onunla bağlı bir çox problemlərin həllini çətinləşdirir, onların ətrafında dilçilər arasında yaranmış ixtilafın dərinləşməsinə və kəskinləşməsinə səbəb olur. Vacib məsələlərdən biri frazeologiyanın əsas əlamətlərinin və əhatə dairəsinin təyin edilməsidir. Bu məsələnin həllində də dilçilər ümumi məxrəcə gələ bilməyərək fikir ayrılığı nümayiş etdirirlər. Onların frazeologiyanı müəyyən edərək onun bütün struktur tərkiblərinə aid olan ümumi, vahid bir xüsusiyyətdən deyil, ayrı-ayrı xüsusiyyətlərdən çıxış etmələri frazeologiyanın bütün növlərini təyin etmək imkanı vermir. A.İ.Molotkov frazeologizmlərin əlamətlərindən danışarkən yazır: “Rus dilində frazeologizmlərin müəyyən edilməsi üçün meyarlardan (əlamətlərdən) danışarkən onun sabitliyi (устойчивость), onu təşkil edən komponentlərin mənasından çıxarılmayan məna bütövlüyü (целостность значения), ayrıca olaraq formalaşması (раздельно оформленность), struktur variantlarının yaranma imkanı və yaxud yeni variantların əmələ gəlməsi, yenidən hasil olması və ya təkrarlanması, sözlə ekvivalent olması, başqa dilə tərcümə edilməməsi (непереводимость) göstərilir. Ümumiyyətlə frazeologizmlər “məcazi mənaya malik sözlərin birləşməsi”, “idiomatik mənalı sabit ibarə” və “sabit fraza kimi” xarakterizə edilir. Frazeologizmlərdə məcazilik, obrazlılıq, ekspressiv-emosional çalarlıq və s. bu kimi əlamətlər əks olunur. (14, 7).” A.İ.Molotkovun frazeologiya barəsində söylədiyi bu müfəssəl izahat digər rus dilçiləri tərəfindən də təkrar edilir (10, 8-11).

Yeri gəlmişkən, yuxarıdakı fikirlərlə razılaşmayan dilçilər də vardır. Bəzi dilçilər iddia edirlər ki, frazeoloji vahidin sabitlik, tərkib üzvlərinin semantik bağlılığı, məna bütövlüyü və idiomatiklik kimi xüsusiyyətlərə malik olması barədəki müddəalar onun forma və məzmun vəhdətinin nəzərə alınmaması üzündən ortaya çıxır.

Azərbaycan dilinə müraciət etsək, frazeologiyaya aid edilən əlamətlərin rus dilçiliyində göstərilən əlamətlərdən fərqlənmədiyini görürük.

H.Həsənov frazeologizmlərin əsas əlamətlərinin səkkiz olduğunu göstərir:

1. Frazeoloji vahidlər ümumi bir məna ifadə edir
2. Frazeoloji vahidlər məna və strukturca bütöv və sabitdir.
3. Frazeoloji vahidlərin tərəfləri məcazi mənada işlədilir.
4. Frazeoloji vahidlər daimi leksik tərkiblidir.
5. Frazeoloji vahidlərin tərəfləri mənacə dəyişərək yeniləşir. Bu onlarda mənanın vahidliyi və təkraredilməzliyi ilə bağlıdır.
6. Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcuddur.
7. Milli səciyyəlidir. Tərəfləri xalis sözlərdən düzəlir.
8. Frazeoloji vahidlər obrazlı, emosional və ifadəlidir (4, 15).

Azərbaycan dili frazeologiyasını iki böyük qismə, yəni sabitliyi və məcaziliyi ilə fərqlənən idiomatik ifadələrə və frazeologiyanın tərkibinə daxil olub leksik vahid səciyyəsi daşımayıb, müxtəlif birləşmə dərəcəsinə və qrammatik formaya malik tərkiblərə (məcazi obrazlı birləşmələrə, sintaktik konstruksiyalara, elmi-terminoloji tərkiblərə) bölən N.Rəhimzadə idiomatik ifadələri səciyyələndirən altı əlaməti qeyd edir:

1. İdiomatik ifadələr müəyyən söz qrupundan ibarətdir. Buna görə də, idiomatikaya mürəkkəb sözlər, bəzi sözlərin məcazi mənaları daxil xdeyildir.
2. İdiomatik ifadələr mənacə sözün ekvivalentidir. Bu xüsusiyyətinə görə idiomatik ifadələr tərkib hissələri bir-biri ilə müəyyən dərəcədə bağlı olub bir məna verən bir sıra sabit tərkiblərdən fərqlənir.
3. Nitqi canlı, obrazlı edən idiomatik ifadələr üslub vasitələrindən biri olub, bədii dildə xüsusi üslubi vəzifə daşıyır. Mənasına, leksik tərkibinə və ekspressivlik dərəcəsinə görə rəngarəng olan idiomatik ifadələr ən gözəl bədii vasitə kimi üslub gözəlliyi üçün müxtəlif şəkildə istifadə edilir. Yüksək təsir qüvvəsinə, obrazlı mənaya malik olan idiomatik ifadələr istər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini gözəlləşdirir. Hər bir idiomatik ifadənin üslub xüsusiyyəti dilin üslub xüsusiyyəti ilə bağlıdır.
4. İdiomatik ifadələrin komponentləri arasında qrammatik əlaqə hiss edilmir. Daha doğrusu, ifadəni meydana gətirən sözlər arasında leksik-qrammatik asılılıq silinmiş, məcazi parçalanmaz xüsusiyyət kəsb edərək söz birləşməsi və ya cümlə şəklində formalaşmışdır.
5. Milli xüsusiyyət daşıyan idiomatik ifadələr xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Ona görə də idiomatik ifadələrin bir qismini başqa dilə tərcümə etmək olmur.
6. İdiomatik ifadələrin böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlük onun mənası ilə bağlıdır. İdiomatik ifadənin mənasının tək-tək komponentlərin mənasından alınmaması onun leksik-semantik tamlığını yaradır (7, 254-255).

Göründüyü kimi, frazeologizmlərin istər H.Həsənov, istərsə də N.Rəhimzadənin göstərdikləri əlamətləri arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Bu kitablardan birinin 1979-cu ildə, digərinin isə 1988-ci ildə çıxdığını nəzərə alaraq burada göstərilən əlamətləri S.Cəfərovun onlardan 20 və 30 əvvəl nəşr olunmuş kitablarda göstərilən əlamətlərlə müqayisə etsək (7, 255-256; 5, 254; 2, 69-88), onların bir-birindən o qədər də uzaq olmadığını və bir-birini bu və ya digər tərzdə təkrarladığını görürük. Digər tərəfdən, bu əlamətlər frazeologiyanın rus dilçiliyində göstərilən əlamətlərin eynidir desək, mübaliğə etmiş olarıq. Bir dildə frazeologiyaya aid olan əlamətlərin başqa dilin frazeologiyasına da xas olması heç də qəribə deyildir.

³¹ BDU

Bu baxımdan Azərbaycan dilçisi M.Mirzəliyeva çox haqlı olaraq yazır; “Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyətini, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji komponentlərin varlığını şərtləndirən komponentlər, əsasən, insana yaxın, daha doğma və daha çox geniş yayılmış sözlərdən ibarət olur. Unudulmamalıdır ki, insan məhz dilin hesabına və onun vasitəsilə xarici aləmə yol açır, onu dərk edir. Bu baxımdan da frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlərin universallığı çox təbiidir və heç də təəccüb doğurmamalıdır.” (6, 15).

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin əlamətlərini kateqorial və qeyri- kateqorial olmaq üzrə iki qismə bölmür. Ona görə, kateqorial əlamətlər frazeoloji birləşməni səciyyələndirən, yəni onu fərqləndirən differensial əlamətlərdir. Qeyri-kateqorial əlamətlərə M.Mirzəliyeva stilistik, üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlik kimi əlamətləri aid edir və onları kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətçisi kimi qiymətləndirir. (6, 16). M.Mirzəliyeva özü bu əlamətləri göstərmir. O, əvvəlcə T.Bertaqayevin, sonra isə L.Mişiqin, Y.Temirtserenin, T.Pağbanın və Ç.Luvsancanın fikirlərinə müraciət edir və yazır ki, T.Bertaqayevin fikrincə, frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri bunlardır: 1) sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan komponentlərin müstəqim mənalarında semantik pozulmanın baş verməsi; 2) mənə bütövlüyü və yenidən yaradılması; 3) cümlənin bir üzvü rolunda sintaktik ixtisaslaşması; 4) komponentlərinin birləşmə normalarının məhdudluğu; 5) frazeologizmlərin bəzilərinə bu və ya digər komponentin fonetik intonasiya, eləcə də leksik müstəqilliyini itirməsi; 6) nominasiya funksiyası. L.Mişiqin və başqalarının isə frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti kimi qəbul etdikləri əlamətlər M.Mirzəliyevanın fikrincə bunlardır: 1) frazeoloji vahidlərin bir formada möhkəmlənməsi; 2) həddindən artıq yüksək sabitliyə malik olması; 3) onların qrammatik quruluşunda-söz sırasında dəyişikliyin qeyri-mümkünlüyü; 4) ümumi mənənin ayrı-ayrı komponentlərin mənələrindən irəli gəlməməsi; 5) sözə semantik ekvivalent olması; 6) idiomatik birləşmələrin sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsi (6, 15-16).

Rus və Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya üçün təyin etmiş olduğu əlamətlərin sayı, şübhəsiz ki, göstərilənlərin hamısını əhatə etmir. Rus və Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif dillərin frazeologiyasına həsr olunmuş əsərlərin hamısına baxmaq imkanı olsa, bu əlamətlərin sayını artırmağa da bilərəm. Məsələn əlamətlərin çoxluğundan və ya azlığından getmir. H.Həsənov frazeologiyanın səkkiz əlamətini, N.Rəhimzadə altı, A.İ.Molotkov doqquz əlamətini göstərdiyi halda, bu alimlərin kitablarının nəşrindən 20 il sonra nəşr olunan əsərdə M.Mirzəliyeva yazır: “Frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amillər bunlardır: 1) dilə hazır vəziyyətdə gəlmələri; 2) struktur qapalılığı; 3) semantik bütövlüyü; 4) tərcümə oluna bilməməsi (sözbəsöz) (6, 29).

Göründüyü kimi, M.Mirzəliyeva başqa dilçilərin frazeologiyaya aid etdikləri bir çox əlamətləri, o cümlədən məcaziliyi, ekvivalentliyi, idiomatikliyi, nominativliyi və hətta emosionallığı buraya daxil etməyib.

Frazeologiyaya aid məxəzlərin əksəriyyətində sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi qəbul edilir. M.Mirzəliyeva yazır ki, bunun nəticəsində bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənar qalır və bu da frazeologiyanın dilçilikdə müstəqil bir şöbə kimi təsbit olunmasına imkan vermir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman “sabit birləşmələr” adı verilməsi əslində, onların həm də məzmun baxımından donuq, dəyişməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. (6, 17). M.Mirzəliyevanın fikrincə, frazeologiyada sabitlik pozula bilər (6, 17).

M.Mirzəliyevanın öz sihasına daxil etmədiyi, lakin başqaları tərəfindən əsas kateqorial əlamət hesab edilən məcazlaşmadır. Demək lazımdır ki, məcazlaşma mürəkkəb bir hadisədir. Bir tərəfdən dildəki hər hansı bir söz öz leksik mənasından başqa bir sıra əlavə mənələrə, o cümlədən məcazi mənaya da malikdir, digər tərəfdən frazeologiya da məcazi mənələrdən (çoxmənalılıqdan) doğan, ona söykənən məcazlıq üzərində qərar tutur. Lakin sözün məcaziliyi frazeologiyanın məcazlığından onunla fərqlənir ki, ikinci komponentlərin məcaziliyi üzərində bərqərar olur. Yuxarıda deyildiyi kimi, frazeologizmin digər bir əlaməti, yəni onun cümləyə daxil olması nəzərə alınmadıqda, sözlərin də bir qismini frazeologiyaya aid etmək olar. Bizə elə gəlir ki, sözün leksik mənası əsasında elə məcazi mənə daşıyır. Belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, məcazlaşmadan yaranan frazeologiyanın nominativ xarakter kəsb edən mənası kimi, ayrı-ayrı sözlərin nominativ mənası da məcazlaşmadan doğur. Bu və ya digər sözün leksik (nominativ) mənası onun etimoloji mənası ilə nadir hallarda üst-üstə düşür. Dilçilik ədəbiyyatından göründüyü kimi, bu gün vahid leksik mənaya malik bu və ya digər sözün əsasında dayanan etimoloji mənə təşbihdən, istiarədən, obrazlılıqdan yaranmışdır. Məsələn, ərəb dilində bizim və ərəblərin özünün də bu gün camış kimi başa düşdüyü sözün etimoloji mənası inək +qoyun (*qav və miş*) şəklində olub. Rus dilində “птица” sözünün etimoloji mənası “bala çıxaran”, ingilis dilində (the bird) “sarıdan çıxan”, yunan dilində “dimdikli” olmuşdur. Bu misalları sayını xeyli artırmaq olar. Leksik mənə məcazlaşaraq frazeoloji mənə kəsb etdiyi kimi, məcazi mənə də leksik (nominativ) mənaya keçə bilər. Lakin tarix tarix olaraq qalır. Bu gün bu və ya digər tərkib məcaz yolu ilə frazeoloji mənə kəsb edib frazeoloji vahid kimi qəbul olunur. Lakin vaxtilə məcazi mənə olan bir tərkibin *nəht* yolu ilə vahid bir söz şəklində alaraq leksik, nominativ forması etimoloji mənə əsasında frazeologiyaya hesab edilə bilərmi?! Bu məsələ dilçilikdə öz əksini hələ də tapmamışdır. Əgər belə bir məsələ müsbət həll edilərsə, məcazi mənəli tərkiblərlə yanaşı, vaxtilə tərkib şəklində olaraq bu gün çətinliklə struktur hissələrinə parçalana bilən məcaz yolu ilə leksik mənə kəsb etmiş sözləri də frazeologiyaya aid etmək olar. Biz tərkibin sözə çevrilməsi, yəni leksikləşməsi dedikdə, *Mozdok* tipli sözləri nəzərdə tuturuq. Bu gün vahid bir leksem kimi çıxış edən bu sözün etimoloji baxımdan seqmentləşməsinə baxsaq, onun me: z: de: qu (ağac+lar+yoxdur+səs) *səssiz meşə* kimi şəklində olması qənaətinə gələrik (8, 283-292). Maraqlıdır, “Mozdok” sözünün sakit meşə anlamına gələn etimoloji mənası frazeoloji mənə hesab edilə bilərmi?! Və ya dilçiliyi bu ifadənin heç bir mənası olmayan *Mozdok* sözü kimi qalması daha çox qane edir?! Nə üçün vaxtilə günəş mənasında işlədilən نكأ sözünün işıq anlamı ilə məcazlaşaraq *əql* mənəsini ifadə etməyə başlaması frazeologiyalaşma hesab edilməsin?! Misallardan göründüyü kimi, frazeologizmin komponentlik (tərkibli) əlaməti onun ikinci, daha doğrusu, digər əsas kateqorial əlamətinə

bütövlüklə nəzərə almağa qoymur. M.Mirzəliyevanın göstərdiyi əsas əlamətlər sırasına daxil etmədiyi əlamətlərdən biri də idiomatiklikdir (6, 25). Qəribədir ki, müəllif bir tərəfdən idiomatikliyi frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti hesab edir, digər tərəfdən isə onu əsas əlamətlər siyahısına salmır. Ümumiyyətlə idiomatiklik nədir? Demək lazımdır ki, idiomatiklik frazeoloji vahidlərin elə əsas, aparıcı xüsusiyyəti, onun mövcudluğunu şərtləndirən elə bir əlamətdir ki, dilçilikdə frazeoloji birləşmələr uzun müddət idiomatik ifadələr adlandırılmışdır. Hələ S.Cəfərov frazeoloji vahidlərin böyük bir qismini idiomlar adı altında araşdırıb onları sabit idiomlar və qeyri-sabit idiomlar olmaq üzrə iki yerə bölmüş və sonuncuları qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar və uyuşma idiomlar qruplarına bölərək tədqiq etmişdir (3, 73-88). İdiomatikliyi bəzi dilçilər komponentlərdən birinin məcazlaşması, bəziləri birləşmənin semantik bütövlüyü, sözə ekvivalentliyi kimi izah edirlər (25, 20). Məcazlaşma, semantik bütövlüyü və sözə ekvivalentliyi digərləri tərəfindən onun əsas əlamətlərindən hesab edilir. Demək lazımdır ki, frazeologiyanın obrazlılıq, emosional-ekspressivlik, başqa dillərə tərcümə oluna bilməməsi kimi əlamətləri dilçilər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur. Bütün bunlar frazeologiyanın əsas əlamətlərinin müəyyən edilməsində dilçilər arasında hələ də yekdilliyin olmadığını göstərir.

Frazeologiyaya verilən təriflərin müxtəlifliyi, ona aid edilən əlamətlər sahəsindəki fikir ayrılığı, frazeologiyanın söz və söz birləşmələrindən fərqi bəhsindəki mülahizələrin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi onun tutum dairəsinin müəyyən edilməsinə də təsir edir. Bəzi dilçilər frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsindən danışarkən buraya bütün sabit birləşmələri, bəziləri sabit birləşmələrin ancaq bir qrupunu aid edirlər. Digər dilçilər frazeologiyanın əhatə dairəsini bir qədər də genişləndirərək buraya atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, qanadlı ifadələri və aforizmləri də daxil edirlər. Başqa bir qrup isə buraya hətta nitq təsviri və analitik ifadələri, mürəkkəb bağlayıcıları, mürəkkəb qoşmaları, tərkibi terminləri də əlavə edirlər (9, 10). Görünür ki, frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsi sahəsində mövcud olan bu "rəngarənglik" onların "frazeoloji birləşmələr", "idiomlar", "frazeoloji qruplar", "frazeoloji tərkiblər", "frazeoloji vahidlər", "frazeoloji ifadələr", "frazeologizmlər", "frazemlər" və s. istilahlarla adlandırılması ilə izah olunur (5, 208). Bəzi dilçilər frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsinə daxil edə biləcək qruplara nisbətə müəyyən neytrallığa malik olan "frazeologizm" istilahını üstün tutur (5, 208-209). Yeri gəlmişkən, Həsərət Həsənovun bu fikri rus dilçisi Y.M.Qalkina-Fedoruk tərəfindən 54 il bundan öncə deyilmişdir. Onun dedikləri S.Cəfərovun tərcüməsində belədir: "Dilçilik elminin frazeologiya bəhsində işlədilən çoxsaylı istilahlının heç biri bu haqda olan anlayışı müəyyənləşdirmək və məntiqi olaraq əsaslandırmaq üçün uyğun həlmir. Dilçilər tərəfindən işlədilən istilahlər isə bunlardır: frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s." (3, 72). S.Cəfərov özü sabit söz birləşmələrini bir-birindən fərqlənən aşağıdakı növlərə bölür: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri və zərb-məsəllər (3, 72).

Demək lazımdır ki, ərəbşünaslıqda frazeologiyanın əhatə dairəsi məsələsi elə rus dilçiliyində olduğu kimidir, yəni mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məsələn, frazeoloji birləşmələri sabit söz birləşmələri kimi araşdıran V.D.Uşakov yazır: "Sabit söz birləşmələri dedikdə, idiomatiklik və bütövlük kimi xüsusiyyətə malik vahidlər; morfoloji və sintaktik normaların pozulması müşahidə edilən söz birləşmələri; təkrarları əhatə edən obrazlı ifadələr; evfonik vasitələrin (qafiyəli alliterasiya) istifadə edildiyi cütlüklər; sinonim və antonimlərdən ibarət dubletlər; eyni kökdən olan sözlərdən ibarət birləşmələr; aforizmlər, atalar sözləri və zərb-məsəllər; nidalı ifadələr və şampplar; bu və ya digər əşya və hadisələri adlandırmaq məqsədi ilə işlədilən vahidlər və ilaxır başa düşülür." (12, 3).

Gətirdiyimiz iqtibaslardan göründüyü kimi, V.D.Uşakov tərkibi terminologiyayı frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsinə aid etmir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, V.S.Morozova da tərkibi terminləri frazeologiyaya aid etmir (11, 7). Eyni zamanda o, V.D.Uşakovdan fərqli olaraq, həmçinin atalar sözlərini, zərb-məsəlləri və aforizmləri frazeologiyanın əhatə dairəsinə aid etmir (11, 6).

Demək lazımdır ki, bu və ya digər semantik qrupu frazeologiyaya aid edən və aid etməyən dilçilərin gətirdikləri arqumentlər qənaətbəxş səslənir. Bu da onların frazeologiyaya aid edilən əlamətlərin hamısından, necə deyirlər, kompleks şəkildə deyil, ayrı-ayrılıqda çıxış etmələrindən irəli gəlir. Biz bunu V.S.Morozovanın nə üçün tərkibi terminləri frazeologiyaya aid etmədiyinin (11, 7) və V.D.Uşakovun nə üçün atalar sözlərini, zərb-məsəlləri frazeologiyaya aid etməsinin izahında açıq-aydın görürük. Ərəb dilçiliyinin özündə frazeologiyanın əhatə dairəsindən danışmağa bizə elə gəlir ki, lüzum yoxdur. Belə ki, ərəb dilçiliyində frazeologiya dilçilik elminin müstəqil bir sahəsi statusunu qazanmamışdır. Ərəb dilçiliyinin ən son əsərlərində belə frazeoloji birləşmələr العبارة الجاهزة (hazır ibarələr) və التراكيب الثابتة (sabit birləşmələr) adı altında sinonimlər, antonimlər, omonimlər kimi semantik söz qrupları arasında araşdırılır (16, 149-152). Lakin bu onun orta əsr ərəb dilçiliyində tamamilə öyrənilməməsi demək deyildir. Orta əsr ərəb dilçiliyində ərəb dilinin frazeologiyası qismən المركبات (onun المركب الإضافي، المركب الوصفي، المركب الإنشائي və digər tiplərində), qismən المزوجة، المتابع، المتبوع، qismən المكنيات والمبنيات bölmələrində nəzərdən keçirilmişdir. Ərəb dilinin frazeologiyasının böyük bir qismi isə orta əsrlərdə dilçilik elmlərinə (العلوم اللغوية) aid edilən bəlağət elmində araşdırılmışdır (13, 5). Frazeologiyanın bəlağət elmində məcazla əlaqədar olaraq araşdırılmasını istisna etsək, orta əsr ərəb dilçilərinin frazeologiyayı nəzəri baxımdan tədqiq etmədiklərini demək olar. Lakin onlar praktik baxımdan çox böyük işlər görmüşlər. Onlar ərəb leksikasını dərinlən araşdıraraq frazeologiya sahəsində ilk addımlar atmışlar. Belə ki, onun əhatə dairəsinə aid edilən vahidləri, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, aforizmləri cəm edərək lüğətlərdə qeyd etmiş, bir sözlə, ərəb dilinin frazeologiyasının nəzəri baxımdan araşdırılması üçün zəngin illyustrativ material toplamışlar. "Lüğətlərin tərtibi və digər leksikoqrafik işlərin görülməsində ərəblər, daha doğrusu, ərəb dilində yazanlar intibah dövründəki yalnız çinilərdən geri qalırdılar. Ərəblər tərəfindən tərtib olunmuş ümumi ilə xüsusi lüğətlər onların bu sahədəki üstünlüyünü sübut edirdi Halbuki, Qərbi Avropa o dövrlərdə bu kimi işlərdən heç xəbərdar belə deyildi." (15, 1).

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1956, 166 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili . Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
4. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası/ Elmi-metodik göstəriş: yoxlayıcı sual və tapşırıqlar / Bakı: A. 04, 1972, 65 s.
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
6. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Nurlan, 1995, 146 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, 323 s.

Rus dilində:

8. Коков Дж.Н. Об одном историческом срезе в адыгской топонимии. В кн: Историческая ономастика. Москва: Наука, 1977, с. 283-292
9. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград: Наука, 1977, 281 с.
10. Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии. Москва: Просвещение, 1964, 131 с.
11. Морозова В.С. Структурно-семантическая характеристика фразеологии современного арабского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1985, 27 с.
12. Ушаков В.Д. Несвободные словосочетания в современном АЛЯ: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1964, 19 с.
13. Ушаков В.Д. Основы фразеологии арабского классического языка (на основе Корана): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 1989, 29 с.
14. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молоткова. Москва: Русский язык, 1978, 543 с.
15. Haywood I.A. Arabic lexicography. Leyden: Harrassowitz Verlaq, 1965, 401 p.

Ərəb dilində:

16. 153الدكتور محمد المختار ولد اباه. تاريخ النحو العربي في المشرق و المغرب. مطبعة دييكو، ١٩٩٦، ٦٦٦، ص.
17. الزمخشري، جل الله. اسئس البلاغة في ٧ اجزاء، الجزء الثاني، مطبعة دار الكتب، ١٩٧٣، ٣٥٥ ص.

Açar sözlər: frazeologiya, əsas əlamət, məcazlaşma, ərəb dili, idiomatik ifadələr

Ключевые слова: фразеология, основное свойство, метафоричность, арабский язык, идиоматические выражения

Key words: phraseology, main indication, metaphor, arabic, idioms

Резюме

Основные свойства и объем фразеологии в общем и арабском языкознаниях

Статья посвящена основным свойствам и объему фразеологии. Как известно, общая теория фразеологии до сих пор не разработана, и это усложняет разрешение многих проблем, становится причиной углубления противоречий между лингвистами. Так же лингвисты демонстрируют расхождение во мнении и в проблеме основных признаков и объема фразеологии. В языкознании указываются на различные основные свойства фразеологии, но в их числе также нет единого мнения. Схожая ситуация господствует так же в определении объема фразеологии. Что касается арабской лингвистики, то в ее новейших произведениях фразеологические сочетания, т.е. العبارة الجاهزة (готовые выражения) и التراكيب الثابتة (устойчивые сочетания) рассматриваются под названием таких семантических групп слов, как синонимы, антонимы и омонимы.

Summary

The main indications of phraseology and its scope in general and Arabic linguistics

The article is dedicated to the main indications and scope of the phraseology. As known, the general theory of phraseology has not been developed yet, thus, it complicates the solution of many problems, causes the intensification and deepening of existing factions among linguists in this field. The linguists show disagreement on the issue of main indications and scope of the phraseology by not coming to conclusion. The main different indications of phraseology were described in linguistics and even there is no unanimous opinion on the number of the indications. The same situation can be applied to the determining of scope of the phraseology. When it comes to Arabic linguistics, even in the latest works of its linguistics, phraseological units are studied under the names of العبارة الجاهزة (ready phrases) and التراكيب الثابتة (fixed phrases) among the semantic word groups such as synonyms, antonyms, homonym.

Rayçi: prof.N.N.Məmmədov

ДИСКУРС АНАЛИЗ В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ: ПРОБЛЕМЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Различия в том, как определённые социальные группы используют язык всегда оставались в центре внимания лингвистов. Несмотря на многочисленные теории, всё ещё возникает необходимость в реальных эмпирических анализах, исследующих социальные различия в языке и раскрывающих идеологии, на которые опираются лингвистические методы и практика. Данного рода учения должны вестись как на макроуровне-стратегии языковых направлений тех или иных стран или государственных организаций, так и на уровне микролингвистики – использование тех или иных языковых частиц с точки зрения дискурсивной прагматики. Значения, передаваемые посредством языка взаимосвязаны между собой, и формируют некую абстрактную систему, которая подвергается постоянной трансформации, вызываемой культурно-исторической эволюцией. Так, в данной работе мы проводим обзор дискурс анализов в различных социальных сферах, таких как вербальные и письменные виды ежедневного общения, повествований, языка медиа и её более современного подразделения – социальной медиа, и политического дискурс.

Целью работы является выявление основных социальных сфер где проводятся дискурс анализа и проблем, исследуемых в данных отраслях.

Изучение коммуникативной структуры вербальной и письменной речи изъясняется в работах Гофмана [10]. Его теория *само-презентации*, в котором он утверждает, что в любом виде общения человек исполняет роль, чтобы произвести впечатление, в дальнейшем послужило основой многих научных исследований. Хотя теория само-презентации Э. Гофмана более характерна для невербального общения, далее в его работе «Формы Бесед», которая является сборником пяти сочинений, написанных между 1951-1974 годами, он предоставляет результаты анализа того, как говорящий формирует свою речь для слушателя или потенциального слушателя. Гофман также, как и другие основоположники коммуникативного анализа речи, отмечает крайнюю необходимость в проведении исследований по изучению данного феномена [11]. Однако, методы по проведению таких видов исследований, основными из которых являются голосовое записывание и транскрипция речи, были впервые предложены в работах Е.Скедлоф, Дж.Джеферсон и Х.Сакс в 1974-ом году [19].

Дж.Гумперз, рассматривая влияние языка на социальные разногласия и несправедливости, выдвинул теорию ‘символы контекстуализации’, которые разделены им на следующие уровни речи: интонационные конструкции; паралингвистические сигналы, такие как темп речи, паузы, запинания, и т. д.; кодовые и стилистические переключения (code-switching); а также выбор лексикона [12]. Гумперз провёл сравнительное дискурсивное исследование английской речи индийцев и пакистанцев, живущих в Лондоне с носителями языка (Британцами). Он приходит к заключению, что такие языковые структуры как интонация и паралингвистические сигналы влияют на представления участников речи об уровне дискурсивной взаимосвязи, а следовательно, на интерпретацию речи. Так, например, такие речевые конструкции как понижение интонации или повышение амплитуды голоса присущее одной нации в межкультурной коммуникации могут посчитать за грубость или за негативную эмоцию.

Кроме того, все сказанное нами выполняет определённые действия. В то же время, взаимосвязь между действием (что мы делаем) и языком (что мы говорим) является очень сложным процессом, и для полного осмысления данного взаимодействия мы, как правило, задаёмся двумя вопросами: что пытается сказать говорящий? и что он пытается сделать?

Так, например: *Индивидуум1* говорит *Индивидуум2* - “*такого как ты ещё надо подыскать*”.

Зная, что взаимоотношения между двумя собеседниками дружеские, мы можем воспринять такой комментарий как “*такого как ты ещё надо подыскать*” как комплимент. Но узнав, что взаимоотношения между ними не такие дружеские, как они пытаются это выдать, тот же самый комментарий может быть воспринят как сарказм или оскорбление. Медиа коммуникация также находится в центре внимания лингвистов, занимающихся коммуникативным дискурсом. Интерес лингвистов в медиа дискурсе исходит, как было отмечено Белл, прежде всего из того, что такой вид дискурса «существует» и является наиболее распространённым и доступным [1]. Конечно же этот интерес ещё более усиливается вследствие интенсивного распространения средств массовой информации, повышенного публичного интереса, и конечно же политического влияния, которым обладает медиа. Более широкое распространение за последние несколько лет получило изучение социальной медиа с особым акцентом на её мультикультурные аспекты, а в частности, как варьируется национальное самосознание, язык, межкультурные социальные отношения в постоянно развивающихся видах социальной медиа. Ж. Бувье настоятельно рекомендует проводить дискурс анализ в социальные медиа на основе существующих теорий и эмпирических исследований в различных социальных областях, а не только в рамках дискурсивных исследований и лингвистики [2]. Ссылаясь на исследования социальных средств массовой информации в различных дисциплинах, мы можем создать идеальную

³² Директор программы английского языка, Университета ADA. Ул. А. Агаоглу 11, Баку, Азербайджан AZ1008 Тел: (+994 12) 437 3235 / 114 amammadova@ada.edu.az Tel: +99450 5358829

структуру для изучения дискурса в этой новой отрасли коммуникации и сформулировать более эффективные критические вопросы.

Социально политические тексты также являются объектом изучения дискурсивных исследований. Специфичной целью таких исследований как правило является не только формирование и развитие структурных основ для научных исследований, но и повышение мультикультуральной сознательности глобального гражданина. В центре исследования в данной области находятся такие вопросы как политическая концепция Запада, их ценности, манеры поведения, методы анализа, и перечень первоочередных вопросов в сфере интересов политиков. Так, например, дискурс речи и письменной корреспонденции политиков продолжают оставаться в центре внимания лингвистов и приобретают всё большие масштабы. Вопросами исследований в данной сфере являются широкие спектры проблем, некоторые из которых предоставлены ниже. Согласно целому ряду исследований, через политический дискурс можно изучить проблемы насилия в речи и её последствия для общества, гендерные, расовые, религиозные и возрастные дискриминирующие проявления в высказываниях политиков и как они меняются по истечению времени. Также исследуются настрой президентов или кандидатов в президенты США через их политические дискуссии и дебаты (в особенности в предвыборных компаниях), как определённые изменения в обществе или идеологические предпосылки политиков и государственных лидеров отражаются в их речи. Так, например использование Трампом слова *глобализм*, нежели как *глобализация*, объясняется лингвистами как восприятие им самой концепции глобализации не как общественное изменение, а именно как радикальная идеология образующееся при помощи суффикса «изм»; так же как и многие другие идеологические слова и выражения, например, коммунизм, либерализм и т.д.

Рассказ, как широко распространённый в социальной сфере жанр, также оставался в центре внимания дискурс аналитиков. Изучая социолингвистические перспективы власти в рассказах, А.де.Фина и А. Георгкопулу рассматривают рассказы не только как текст и их структуры, а как воплощение культур, средство общения и передачи информации, механизм контроля и воздействия[4]. Ученные так же провели анализы рассказов, выявляющие межнациональные и межкультурные различия в беседах и в стилях повествований. Они приходят к заключению что стиль повествования и прослушивания рассказов тесно взаимосвязан с культурными особенностями рассказа. Мораль рассказов обычно основывается на общих материях и интересах «согласованных» между создателем рассказа и его потенциальной аудиторией. Таким образом, существует неоспоримая связь между социокультурным контекстом и его влиянием на восприятие той или иной сути повествования. Многие другие ученые ссылаются на эту теорию при проведении дискурс анализа в социальных взаимоотношениях. *«Все социальные проявления порождают значение и эти значения влияют на то, как мы действуем; все наши действия имеют определённые дискурсивные аспекты»*[13,ст.291].

Сфера, в которой более широко применяется критический анализ - это государственные институты власти и социальные структуры. В данных сферах лингвистами исследуются социальная власть и мощь, или контроль как было сформулировано В.Дейк [20]. Применяя критический анализ, ученые анализируют общение между группами людей с целью раскрытия уровня власти или господства одной группы (более или менее властной) по отношению к другой. Говоря о соотношении индивидуума или группы людей к власти, Дж.Джи утверждает, что каждой группе свойственна определённая форма власти [8]. Так, например, военным присуще физическая власть, богатым - власть денег, преподавателям - власть знаний, администрации- власть влияния и власть убеждения, журналистам власть информации. Наличие вышперечисленных видов власти приводит к формированию доминантных групп, которые могут дискурсивно интегрировать свои взгляды и убеждения в юридические нормы, общественные правила, контракты, директивы организаций и т.д.

Наиболее распространённые вопросы, которые исследуются в социальной лингвистике, в рамках соотношения власти это социальное, экономическое, этническое, расовое и гендерное неравенство, а также взаимоотношения между иерархическими слоями общества. В. Дейк проводит целый ряд учений, исследующих характеристику европейского дискурса различных бесед об этнических меньшинствах в целом и соответствующие предрассудки [21]. Так на примерах отношений к Туркам, Марокканцам и Суринамцам, Дейк разоблачает концепцию расовой толерантности в европейском обществе как сущий миф. Данные учения он проводил в дискурсе каждодневного общения, средствах информации, учебников, научных статей, и т.д. [20],[22]. Сверх междисциплинарность данной работы заключается в том, что она основывается на целый ряд социальных теорий таких как этнические стереотипы, когнитивная модель социальных взглядов и теорию межгрупповых конфликтов. Гендерное неравенство, проявляющееся в лингвистическом сексизме, также находится в центре внимания дискурс аналитиков. Они в основном занимаются гендерными различиями в языке, в устной и письменной речи, дискриминацией в профессиональных текстах, превосходством мужского дискурса над женским, а в особенности в средствах массовой информации [3],[15],[17].

Одним из сравнительно недавних исследований в дискурсе гендерных различий являются работы Р.Водака[23],[24]. Применяя критический анализ, она провела ряд интервью с женщинами, членами европейского парламента, с целью определения само-представления этих женщин в обществе. Одновременно она проводила дискурс анализ для исследования образа женщин-политиков в прессе и в обществе в целом. Исследование включает, что женщины-политики создали разные методы позиционирования себя самой в общении с коллегами

противоположного пола, и могут порой сослаться на своё различие (otherness) как на преимущество. Модель доминирования, впервые предложенный Р.Лакофом тоже широко применяется в изучение манипуляции в гендерных отношениях [16]. Применив данную модель к речевым образцам в общении между мужчинами и женщинами, Лакоф приходит к заключению, что в речи мужчины доминируют над женщинами. Он также утверждает, что содействующими данному фактору доминирование или превосходства являются именно сами женщины, так как в присутствии мужчин они не проявляют особой коммуникативной активности. В одном из таких исследований Лакоф рассматривает использование разделительных вопросов в общении между мужчинами и женщинами, где он заключает что, вопросы данного типа превалируют в речи женщин. Пример: *Мужчина: – «не могу дождаться нашей поездки на отдых» Женщина: – «ты переговорил с отелем насчёт резервации, не так ли?»*

Излишнее использование разделительных вопросов ещё раз подтверждает тот факт, что женщины проявляют нерешительность и нуждаются в подтверждении информации.

Учение в расизм через дискурс анализа тоже занимает особое место в лингвистической литературе. Теория социальной репрезентации используется в сочетании с критическим анализом для проведения такого рода исследований. Этот метод помогает понять наше окружение через *«образы или совместные репрезентации присущие определённым культурам, в определённый промежуток истории, и часто всего лишь определённой группе»* [18, ст. 140], Работы Фуко в институциональном дискурсе, большую часть которых составляет образовательный дискурс, также являются теоретической основой многих последующих дискурс исследований[6]. Он утверждает, что невозможно распознать дискурс власти (power) при помощи традиционного разграничения между речью и лингвистическими частицами. Скорее Фуко пытался анализировать историю и эволюционный настрой так называемой естественной речи и как такая речь отражает силовые отношения.

По словам Фуко социальная практика — это дискурсивная практика в обществе или в институтах и взаимоотношение между обществом и институтами. *«Каждая система образования является политическим средством поддержания и формирования целесообразности дискурсов знания и силы, которые они влекут за собой»*[6, ст.46]. С использованием критического анализа, Фуко провёл ряд работ в образовательном дискурсе, в которых он полностью отходит от банального описания роли языка в социальном обществе, а скорее выдвигает объяснения тому, как язык способствует формированию социальных отношений [7]. Так, в одном из своих известных работ «Субъективность и правда» он рассматривает связь между субъективностью и реальностью в развитии образовательных теорий через призму государственности. Фуко полностью отвергает традиционное представление о том, что *«знание — это сила»* [6]. Совсем наоборот он ищет силу (признаки силы), внедрённую в знания для распространения определённых социальных идейностей. Он изучает как власть через индивидуальные действия влияет на *«само»* представление человека как о думающем, действующем и чувствующем существе. Работы Фуко в изучении силы в учебных заведениях ясно отражает его представления о силе через философию разума. Целью данных работ Фуко является определение участников, которые обладают властью или держат ситуацию под контролем, и в чью пользу срабатывают существующие расположения. Знаменитая цитата Фуко даёт чёткое определение отношения автора к концепции силы в системе образования: *«Школы служат тем же социальным функциям, что и тюрьмы, и психбольницы-устанавливать нормы и законы, классифицировать, контролировать, и управлять людьми»*[5, ст. 27].

Особую значимость для исследователей в сфере образования составляет дискурсивная теория Джи [8]. Его теория гласит, что все дискурсы социальны, а следовательно они идейны, и что некоторые дискурсы имеют большую значимость чем другие. Джи выделяет д-дискурс (дискурс с маленькой буквы «д»), и Д-дискурс (дискурс с большой буквы «Д») [9]. «Д-дискурс» по определению Джи относится к общезыковому и культурному моделям речи, тогда как «д-дискурс» относится к лингвистическим элементам языка, связанным с данным дискурсом. Согласно Джи, когда мы говорим о дискурсе, необходимо учитывать то, что он социально и политически подкован, и что он отражает углублённые в историю силовые отношения. Другими словами, разницу между «Д» и «д» концепциями Джи можно охарактеризовать как макро-дискурс и микро-дискурсы. Макро-дискурсом считается языковые особенности того или иного института, как например академический жаргон и особые ценности, и взгляды, присущие данному образовательному учреждению. Микро-дискурс, в свою очередь, это синтаксические и семантические особенности как составляющие макро-дискурса.

Заключение. В ходе проведённого исследования мы приходим к заключению что основной целью дискурс анализа в социальной сфере является изучение силовых отношений. Мы выявляем, что какими бы различными не были подходы к критическим исследованиям, предположения ученых критических теорий всегда имеют общие признаки. Так, например, все эти ученые утверждают, что исторически сформированные отношения власти контролируют наши мысли. Они поддерживают идею того, что факты никоим образом не являются нейтральными; факты - это воплощение идей и убеждений.

Социальные теории в основном занимаются изучением взаимоотношений в обществе через призму справедливости и власти. Данные теории обеспечивают базу для изучения того, как создаются, репродуцируются и трансформируются социальная система в контексте религии, образования, расы, класса, сексуальной ориентации и т.д.

Теоретики-критики также разделяют предположение о том, что одна из самых тяжёлых форм притеснения – это перенятая гегемония, чьей основной составляющей является принуждение и покорность [14].

Их основной задачей является определение факторов власти, влияющих на формирование доминирующих слоёв в обществе. Социальные науки исследуют различные формы власти, такие как идеологические, психологические, культурные, физические. Лингвистическая власть, однако, в основном исследуется через лингвистический дискурс. К тому же, все теоретики-критики подтверждают тот факт, что язык играет важную роль в формировании субъективности и порабощения.

Список литературы:

1. Bell, A. (1998). The discourse structure of news stories. *Approaches to media discourse*. 64-104.
2. Bouvier, G. (2015). What is a discourse approach to Twitter. Facebook. YouTube and other social media: connecting with other academic fields?.
3. Cameron, D. (1998). Performing gender identity. *Language and gender: A reader*.
4. De Fina, A. & Georgakopoulou, A. (2011). *Analyzing narrative: Discourse and sociolinguistic perspectives*. Cambridge University Press.
5. Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage.
6. Foucault, M. (1971). Orders of discourse. *Social science information*. 10(2), 7-30.
7. Foucault, M. (2019). *Power: the essential works of Michel Foucault 1954-1984*. Penguin UK.
8. Gee, J. (1999). P. (1999) An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method.
9. Gee, J. P. (2015). Discourse, small d, big D. *The international encyclopedia of language and social interaction*, 1-5.
10. Goffman, Erving (1956) *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Centre, Monograph no. 2; revised edn, Garden City, NY: Doubleday; London: Allen Lane, 1959.
11. Goffman, Erving (1961). *Asylums: Essay on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Garden City, NY: Doubleday. Page references to republication. Harmondsworth, Mx: Penguin, 1991.
12. Gumperz, J. J. (1992). Contextualization revisited. *The contextualization of language*. 22. 39-53.
13. Hall, S. (1992). The West and the rest: Discourse and power. *Race and Racialization*. 2E: *Essential Readings*, 85-95.
14. Ives, P. (2004). *Language and hegemony in Gramsci* (pp. 144-160). London: Pluto Press.
15. Kelan, E. (2009). *Performing gender at work*. Springer.
16. Lakoff, R. (1995). Cries and whispers. *Gender articulated*. 25-50.
17. Potter, J. & Wetherell, M. (1998). Social representations, discourse analysis, and racism. *The psychology of the social*. 138. 155.
18. Schegloff, E., Jefferson, G., & Sacks, H. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50(4), 696-735.
19. Van Dijk, T. A. (1987). *Communicating racism: Ethnic prejudice in thought and talk*. Sae Publica
20. Wodak, R. (2003). 29 Multiple Identities: The Roles of Female Parliamentarians in the EU Parliament. *The handbook of language and gender*. 671.
21. Wodak, R. (2004). National and transnational identities: European and other identities constructed in interviews with EU officials. *Transnational identities: Becoming European in the EU*, 97-128.

Ключевые слова: социальная лингвистика, дискурс, силовые отношения.

Acar sözlər: Sosial linqvistika, diskurs, güc əlaqələri.

Key words: sociolinguistics, discourse, power relationships.

Summary

Discourse Analysis in Sociolinguistics: research problems and findings

The study concerns one of the main aspects of sociolinguistics- discourse analysis. The core purpose of the study is to look into the areas of sociolinguistics where the discourse analysis is employed and the problems that these studies mainly concern. The social spheres where the discourse is extensively applied are the following: media, politics, gender and racial relationships, as well as narratives as a cultural phenomenon. While in the narrative discourses the researchers study the cultural differences in the morals of the story and the storytelling manners, in the other spheres mentioned above they study power relationships and the sense of hegemony and manipulation.

Резюме

Дискурс анализ в социолингвистике: проблемы и результаты исследований

Работа исследует один из основных аспектов социолингвистики- дискурс анализ. Основная цель исследования- изучить сферы лингвистики, в которых применяется дискурсивный анализ, и проблемы, составляющие основу данных учений. Таким образом, выявляется что социальные сферы, где широко применяется дискурс это средства массовой информации, политика, гендерные и расовые отношения, а также повествования как культурное проявление. В то время как в дискурс повествованиях ученые исследуют культурные различия в моралих рассказов и в стилях их пересказа, в других областях в центре внимания оказываются силовые отношения и степень доминирования.

Xülasə

Sosiolinqvistikada diskurs təhlili: tədqiqat problemləri və nəticələr

Sözüqədən məqalə sosiolinqvistikanın əsas sahələrindən biri olan diskurs təhlilini nəzərdən keçirir. Tədqiqatın əsas məqsədi dilçilikdə diskurs təhlilinin istifadə olunduğu sosial sahələrin öyrənilməsidir. Bununla yanaşı, sosial sahələrdə diskurs təhlillərinin əsasını hansı problemlər təşkil etdiyidə tərəfimizdən öyrənilir.

Beləliklə, apardığımız araşdırma göstərirki, diskursun geniş istifadə olunduğu sahələr aşağıdakılardır: kütləvi informasiya vasitələri, siyasət, qəndər və irqi münasibətlər, eləcə də hekayələrbir mədəniyyətin təzahiri kimi.

Diskurs təsvirlərdə alimlər hekayələrin mənaviyyatında və danışma üslubunda mədəni fərqlərini tədqiq etdiyi halda, digər sahələrdə güc münasibətləri və hegemonluq dərəcəsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

KONSEPTİN KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ VƏ LİŊVOKULTUROLOGİYADA XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ötən əsrin sonlarından bəri sistem-struktur və statik paradigmanın yerini funksional, idrak və bir insana "hər şeyin ölçüsü" statusunu qaytaran və onu mərkəzdə tutan antroposentrik paradigma tutdu [2, s. 64]. Dilin insanla sıx əlaqəli hesab edilən müasir elmin antroposentrik istiqaməti struktur dilçiliyi ilə müqayisədə antroposentrik tədqiqatlarda daha çox diqqəti cəlb edir. Antroposentrik elmi tədqiqatlarda insan və onunla əlaqəli cəmiyyət, təbiət, mədəniyyət, idrak və s. bir-biri ilə sıx əlaqədə hesab olunur. Hal-hazırda müxtəlif elmlər fəlsəfə, ekologiya, dilçilik, məntiq və s. insanları tədqiqat obyektləri ilə əlaqəli şəkildə araşdırır. Buna baxmayaraq, insan fəaliyyətinin əsas vasitəsi olan dil olmadan insan fəaliyyətinin bütün müxtəlifliyini və mahiyyətini, onların idrak mexanizmlərini anlamaq mümkün deyil. Antroposentrik paradigmdə obyektədən subyektə qədər insan dildə və dildə insan təhlil edilir. Müasir dilçilikdə antroposentrik paradigma çərçivəsində bir sıra istiqamətlər tədqiq edilir, onlardan ikisini - koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyanı araşdıraraq. Koqnitiv dilçilik - dilin koqnitiv mexanizmi kimi dilin kodlaşdırılmasında və çevrilməsində mühüm rol oynayır.

Koqnitiv dilçiliyin bir elm kimi spesifikliyi koqnitiv dilçiliyin mənbələri, inkişaf mərhələsi, məqsədi və s. əsasları haqqında qısa bir məlumat verməkdir. Bu sahədə xarici dilçilərdən A. Langaker, J. Lakoff, M. Johnson, E. Roche, C. Fillmore, M. Minsky, J. Fedor, Rusiyada N.D. Arutyunova, A.N. Baranov, A.A. Kibrik, I.M. Kobozeva, E.S. Kubryakova, E.V. Raxilina, Y.S. Stepanov, İ.A. Sternin, V.N. Teli və digər tədqiqatçılar, Azərbaycanda isə elmi tədqiqatları ilə tanınan F.Y. Veysəllinin elmi – tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Dilçi koqnitiv fəaliyyətlərin neyronal olmaqla beyində mərkəzləşdiyini əsas tutaraq, insan koqnisiasını funksional baxımdan öyrənmiş, koqnisianın insan beyində informasiya şəklində formalaşaraq qəbulunu, saxlanması və ötürülməsini proseslərini ətraflı təhlil etmişdir.

3. D. Popova, İ.A. Sternin, V. I Karasik, A.A. Kretov, E.A. Pimenov, M.V. Pimenova "Koqnitiv dilçiliyə giriş" dərslərində koqnitologiyanın əsasları, sahələri, eyni zamanda əsas anlayışları və metodları haqqında ətraflı məlumat vermiş, ancaq linqvokulturologiya ilə əlaqəsini tam araşdırmamışlar.

Koqnitiv dilçiliyin məqsədinə qavrayış, təsnifat, dünya biliklərinin necə toplanması, informasiya ilə müxtəlif fəaliyyətlərin hansı sistemlərlə təmin olunması daxildir. Koqnitiv dilçilik insanla, onun ağılı və bütün idrak prosesləri ilə əlaqəli müxtəlif münasibətlərdə öyrənilməsi üçün geniş perspektivlər açaraq dilin anlaşılmasında yeni imkanlar yaradır.

Koqnitiv dilçilik məntiq, psixologiya, sosiologiya və fəlsəfə ilə təmasa girərək dilçiliyin əhatə dairəsindən kənara çıxır ki, bu da bu sahədə araşdırmanı maraqlı edir.

Digər tərəfdən, linqvokulturologiya – dil və mədəniyyətin əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini araşdıran, dilçilik və mədəniyyətşünaslığın qovşağında yaranan, fəaliyyət göstərən, bu prosesi dil vahidlərinin ayrılmaz bir qolu olaraq araşdıran, sistemli metodlardan istifadə edərək, yeni dəyərlər sistemini əks etdirən müasir prioritetlərə yönələn kompleks bir elm sahəsidir [3, s. 4]. Mövcud istiqamətlərdəki bütün fərqlərlə birlikdə, müasir linqvokulturologiyanın mövzusu hər bir dil şəxsiyyəti eyni zamanda mədəni bir şəxsiyyət olduğu üçün iki fərqli kodun - dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan dil işarələrinin mədəni semantikasının öyrənilməsidir. Buna görə də, dil əlamətləri dilin daşıyıcılarının mədəni və milli zehniyyətini əks etdirmə qabiliyyəti ilə ifadə olunan mədəniyyətin "dili" funksiyasını yerinə yetirməyə qadirdir.

Bir çox dilçilər koqnitiv dilçiliklə linqvokulturologiyanın əlaqədə olduğunu qeyd edir. Koqnitiv dilçilikdə linqvokultural istiqamət ayrıca seçilir. Dilə linqvomədəni yanaşma dil sayəsində saxlanılır, ötürülür, insanların təcrübəsi, dünyagörüşü və münasibətinə əsaslanır.

E.S. Kubryakova bu iki elm sahəsini ümumi bir elm sahəsi - elmlərin idrak federasiyası çərçivəsində tədqiq edir. "Koqnitiv elm" termini müəyyən elmi fənləri əhatə edir. Bu baxımdan, bu sahə habelə, qəbul və emal ilə bağlı proseslərin birgə öyrənilməsi üçün birləşdirilmiş, bilik strukturlarının saxlanması və istifadəsi, təşkili və toplanması, həmçinin bu strukturların insan beyində meydana gəlməsini ehtiva edir. Koqnitiv dilçilik bir sıra elm sahələri ilə əlaqədardır. Buna fəlsəfəni, riyaziyyatı, dilçiliyi və antropologiyayı misal göstərmək olar. Hər bir əlaqəli sahənin idrakla bağlı öz mövqeyi, xüsusi çəkisi var. Koqnitiv elmin indiki mərhələsi elə bir inkişaf mərhələsini əks etdirir ki, burada konseptual analiz problemləri dil təzahürlərinin ardıcıl araşdırılmasında insan şüurunun fəaliyyətinə təzahür edir.

Antroposentrik paradigmanın qeyd olunan iki sahəsi (koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya) "dil-insan", integrativ dyad ilə xarakterizə olunan dil öyrənməyə yanaşma, "konsept" və "dünyanın mənzərəsi" terminləridir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri daha ətraflı koseptlə bağlı təhlil edək.

Koqnitiv dilçilikdə konsept anlayışı altında bu elm "yaddaş vahidi, zehni lüğət, konseptual sistem, mental əks etdirmə və idrak dili, insan psixikasında əks olunan dünyanın bütün dil mənzərəsi kimi başa düşülür" [6, s. 90]. Bu baxımdan, koqnitiv dilçilikdə konsept şüurda lokallaşdırılır: konsept mürəkkəbdir. Konsept ayrı-ayrı şüur vahidlərinin kompleksidir, hansıki, onun köməyi ilə insan düşünür. Bundan əlavə, konsept insan biliyi üçün yaddaş vahidi rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, koqnitiv dilçilikdə belə qəbul edilir ki, konsept bu və ya digər tərəfdən dil vasitələrinin ifadəsi ilə bağlıdır. Konsept linqvistikaya münasibətdə konseptual sistemin vahididir, ifadəsidir və bundan əlavə, dünya haqqında məlumatları ehtiva edir [7, s. 8]. Ancaq

³³ Bakı Dövlət Universiteti. Ümumi dilçilik kafedrasının dissertantı bxilova@gmail.com

bunu da qeyd etmək vacibdir ki, konseptual məlumatların dillə və insan psixikası ilə bağlı olması koqnitiv dilçilikdə "dil - şəxs" dyadının triadaya "dil - insan - şüur" yəni üçlüyünə çevrilməsini də mümkünləşdirir.

Koqnitiv dilçilikdə olduğu kimi linqvokulturologiya da konseptual tədqiqatlar xarakterlidir. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsi koqnitiv konsept olduğu kimi, linqvokulturologiyanın da tədqiqat sahəsi – linqvokulturologiya ilə bağlı dil və mədəniyyətin vəhdətini təşkil edən konseptdir. Linqvokulturologiyada konsept "mədəni-zehni-linqvistik" formasiya, bir növ "dəst" kimi düşünülür. Belə ki, bu bir insanın düşüncəsindəki mədəniyyət, bu mədəniyyətin bir insanın zehni dünyasında daşdığı və sözlər ilə müşayiət etdiyi fikirlərin, konseptlərin, biliklərin, uyğunluq "dəsti"dir [10, s.14]. Ümumiyyətlə, mədəniyyət anlayışının çoxözlü bir düşüncə olduğu qəbul edilir. Linqvokulturoloji konseptin verballaşma ilə əlaqəli ifadə vasitəsi demək olar ki, bütün linqvokulturologiyanın əsasını təşkil edir. Burada sözün dünya mənzərəsində millətə məxsus mənzərəni əks etdirən ümumiləşdirilmiş görüntüsünü daha aydın müəyyən etmək olar. "Kollektiv şüurun həqiqi və ya ideal dünyanın mövzusu əks etdirən və içində saxlanılan vahidi verbal olaraq təyin olunmuş formada dilin milli yaddaşında qorunur" [1, s. 11].

Yuxarıda qeyd olunan "dil - şəxs" antroposentrik paradigma dyadı linqvokulturologiyada "dil - şəxs - şüur - mədəniyyət" konstruksiyasına çevrilir.

Son zamanlarda koqnitiv konsepti linqvokulturoloji konseptdən ayırırlar. Məsələn, Q. Q. Slişkin bu fərqləri aşağıdakılar kimi göstərir: "1) koqnitivist üçün bir dil vahidi bir konseptə uyğundur; linqvokulturoloq üçün isə konsept çox uyğunlaşma xüsusiyyətinə malikdir, yəni müxtəlif dil vahidlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir; 2) hər koqnitivist üçün onun konsepti sözə uyğundur; bir linqvokulturoloq üçün konsept məhdud sayda mədəni əhəmiyyətli vahidlərdir" [9, s. 22]. Müəllif onu da qeyd edir ki, linqvokulturoloji konsept cəmiyyətin dəyərlərinin sabit olduğu şüura əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, linqvokulturoloji konseptin mərkəzində həmişə dəyər var. Belə ki, koqnitiv dilçilikdə konseptin tiplərinə, onların sistemli təşkilinə və əlaqələrinə diqqət yetirilirsə, linqvokulturologiyada cəmiyyətin mədəni dəyərləri araşdırılır.

S. G. Vorkaçev bu barədə yazır: "Linqvokulturoloji tədqiqatlar tipoloji mahiyyət kəsb edir və dildə mental aspektdə ümumi dəyərlərin formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Linqvokulturoloqların maraq dairəsində mental vahidlərin tərkibindəki spesifik tədqiqatlar, konkret mədəni konseptlərin fərqli xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilmiş məcmusu və təsviri durur" [2, s. 43-44]. Beləliklə, linqvokulturologiyanın məhz mədəniyyət ilə əlaqədə araşdırılan dəyər tərəfi onu koqnitiv konseptdən fərqləndirir.

Koqnitiv dilçilik konsept növlərini sema, freym, ssenari və s. tədqiqatlarda müəyyənləşdirməyə çalışır. Bunların hamısı yaddaşda saxlanılan və standart vəziyyətlərin adekvat idrak işlənməsini təmin edən bir məlumat toplusu olması ilə birləşir.

Sema - fərqli sözlərin mənalarını qarşılaşdırarkən üzə çıxan bir mənə, tərkib hissəsidir. Leksik mənənin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Freym və ya koqnitiv dilçilik, bu dildə danışan cəmiyyətin ən azı bir hissəsi üçün ortaq olan mədəni olaraq şərtləndirilmiş, kanonlaşmış, yəni, ümumiyyətlə, ənənəvi qəbul edilmiş norma, adət, qayda, bir məlumat modelidir. Bir freymi leksik anlayışın bir növü kimi qəbul etmək üçün koqnitologiya və koqnitiv dilçilik kimi anlayışlar üzərində dayanmaq lazımdır. Belə ki, məhz koqnitiv dilçilikdə konsept anlamı nəzərə alınır. Koqnitiv dilçilik isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan şüurunda maddi varlığın dildə ifadəsidir. Belə ki, mənə tərəfi dilçilikdə konsept, ifadə tərəfi koqnemdir.

Bəzən dilçilikdə anlam termini mənə termini ilə bir tutulur, bəzən isə fərqləndirilir. Anlam – bu fəlsəfi, dərin mənəli söz kimi işlənilir, keçmişdə qazanılan bilik, bacarıq və təcrübənin insan beynində mövcud olan izidir. Bu bilik aşağıdakıları əhatə edir: 1) leksik mənə 2) mövzu ilə bağlı ensiklopedik məlumat 3) extra - linqvistik biliklər. Freym müəyyən bir nüvənin ətrafında təşkil olunmuşdur və buna görə də bu nüvə ilə əlaqəli məlumatları ehtiva edir.

Prosesin, hərəkətin, ən vacib mərhələləri ilə təsviri bir ssenaridir. Bu mətnin təsviri nəticəsində yaranır. Ssenarilər termini, koqnitiv dilçilikdə qavranılan vəziyyətdən sonra nələrin baş verməsi ilə bağlı gözləntilər toplusu olaraq təyin olunur və yalnız real və ya təsvir edilmiş vəziyyəti deyil, həm də təfərrüatlı bir planı başa düşməyimizə imkan yaradır və bu vəziyyətdə davranışımızı müəyyən edir.

Linqvokulturoloji tədqiqatlara isə lüğətlər, təkcə sözlər deyil, sözlərlə ifadə olunan konseptlər, mədəniyyətin əsas dəyərləri daxildir. B.I. Karasik "Etnospesifik konseptlər" məqaləsində bu cür lüğətləri xarakterizə edir [4, s. 84-93].

Konseptin koqnitiv və linqvokulturoloji strukturları arasındakı fərqləri araşdıraraq. Koqnitiv tədqiqatlarda konseptin sahə modeli məlumdur. Burada konsept nüvədən və koqnitiv təbəqələrdən ibarətdir [8, s. 12-16]. Koqnitiv konseptin konseptual tərəfi onun linqvistik təsbitidir. Belə ki, buraya onun mənəsi, təyinatı, təsviri, quruluşunun xüsusiyyətləri, müəyyən bir anlayış ilə əlaqəli xüsusiyyətləri daxildir. Obrazlı tərəfinə obyektləri görmə, eşitmə, toxunma, dad xüsusiyyətləri, hadisələrin şüurumuzda bu və ya digər şəkildə əks olunması daxildir. Konseptin dəyər tərəfi isə həm fərdi, həm də kollektiv üçün əhəmiyyətinin vacib olduğunu xarakterizə edir.

XX əsrin sonunda dilçilik terminologiyasına "dünyanın mənzərəsi" termini daxil oldu. Dünyanın mənzərəsi – insan beynində idrak fəaliyyəti müddətində formalaşan dünyanın bütöv bir görüntüsüdür. "Dünyanın mənzərəsi" ifadəsinə dar bir mənada baxmaq olar: vahid baxışın sabit olduğu elmdə bir məlumat və məlumat sistemi tarixinin müəyyən bir mərhələsində formalaşaraq və dəyişərək bir mərhələdən digərinə keçid edir və bu baxımdan : "dünyanın bioloji mənzərəsi", "dünyanın fiziki mənzərəsi", "dünyanın dil mənzərəsi" və s. bu kimi terminlərin mövcudluğunu zəruri edir [7, s. 5]. Bu baxımdan, bizi dünyanın dil mənzərəsi maraqlandırır. Müasir dilçilikdə dünyanın dil mənzərəsi altında ənənəvi olaraq dünya haqqında bir məlumat toplusu dildə əks olunmaqla başa düşülür. Koqnitiv dilçilik üzrə tədqiqatlarda dünyanın konseptual mənzərəsini dil mənzərəsi ilə müqayisədə həcminə görə qloballığını qəbul edərək, onların mövqə baxımından uyğunsuzluğunu vurğulamaq lazımdır. Beləki,

dünyanın koqnitiv mənzərəsi konseptlərin və süurun stereotiplərinin toplusu olmaqla ətraf mühitin elementlərini izah etməyə, baş verən hadisələrin təhlilini verməyə, onların səbəb və nəticə bağlılığını isbat etməyə, insanın hissi və şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq öncəgörməsini təhlil etməyinə, ümumiləşdirici nəticə çıxarmağına, şüurda saxlanıb qalmasına imkan yaradır. Xalqın məxsus olduğu dünya mənzərəsi o xalqa məxsus müxtəlif fərdlərin dəyişməz, təkrarlanan dəyişməz mənzərəsidir. Bu xalqın davranışında həm abstrakt, həm də koqnitiv psixoloji həqiqətlərlə əks olunan gerçəkliyin idrak fəaliyyətinin nümunəsidir. Bu nümunələr xalqın düşüncəsində, davranışında, dilində, frazeologizmlərdə, atalar sözlərində, ifadələrdə öz əksini tapır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın dil mənzərəsinin izahı linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Belə olmasaydı, dildə ifadə vasitələri sistemini təsvir etmək və göstərmək çətin olardı. Bu təsvir koqnitiv strukturu əhatə etdiyindən, dünyanın dil mənzərəsini, buradakı konseptləri linqvokoqnitiv təsvirlə izah etməyə imkan verir və şəxsin informasiya bazasında toplanmasına zəmin yaradır. İnsanın dünyanı dərk etməsi, onun konseptual mənzərəsi dəyişərək təzələnir, halbuki, dünyanın dil mənzərəsi uzun müddət ərzində öz izlərini qoruyub saxlamaqda davam edir.

Konseptual dil mənzərəsi anlayışlar toplusundan ibarət olduğundan və burada dünya haqqında məlumatlar yalnız verbal deyil, həm də qeyri – verbal olaraq kodlandığından, dünyanın dil mənzərəsindən daha geniş və zəngindir. Konseptlər insanın şüurunda dünya haqqındakı biliklərinin komponentləri kimi çıxış etdiyindən koqnitiv dilçilikdə ən mühüm tədqiqat obyektidir. Linqvokulturoloqlar dildə dəyərləri anlamağın bir hissəsi olaraq, dünyanın dəyər mənzərəsini nəzərdən keçirməyi təklif edirlər. Bundan əlavə, linqvokulturoloqlar dildə dünyanın dəyər mənzərəsini öyrənərkən aşağıdakı müddəaları nəzərə alır: 1) dildə dünyanın dəyər mənzərəsi ümumi insani və spesifik hissələri əhatə edir; 2) dildə dünyanın dəyər mənzərəsi hüquqi, dini, əxlaqi normalarla əlaqəli qərarlar, ümumi qəbul edilmiş sağlam düşüncə mühakimələri, tipik folklor süjetləri ilə qarşılıqlı əlaqəli qiymətləndirmə şəklində yenidən qurulur; 3) dünyanın dəyər mənzərəsində müəyyən bir mədəniyyət üçün ən vacib olan mənalar, dəyər dominantları, dildə dəstəklənən və qorunan mədəniyyət mövcuddur.

Beləliklə, linqvokulturologiya dilçilik ilə birlikdə dünyanın ümumi mənzərəsi daxilində dəyər mənzərəsinin vacibliyini vurğulayır. Yəqin ki, gələcəkdə dünyanın konseptual mənzərəsinin və dünyanın linqvokulturoloji konseptual mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı yeni fikirlər yaranacaqdır. Koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyada integrativ yanaşma tətbiq olunur. Çünki, əksər hallarda obyektiv araşdırma əldə etmək üçün dil ilə birlikdə müxtəlif elmlərdən əldə edilən biliklərin sintezi lazımdır. Bu istiqamət həm həqiqi dil məlumatlarını, həm də əlaqəli fənlərin nailiyyətlərini nəzərə alır. Qeyd edək ki, koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya çərçivəsində çox sayda istiqamətlər inkişaf edir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində, koqnitiv dilçilik və politologiya bazası əsasında, siyasi dilçilik yaranır ki, onun da tədqiqat obyektini siyasi diskursdur. Digər tərəfdən, müasir dilçilikdə linqvokulturologiyanın fəlsəfi adla əlaqədə yeni istiqaməti - aksioloji dilçilik yaranmışdır ki, onun da tədqiqat obyektini dəyərlərdir.

Deməli, konseptə koqnitiv yanaşmada konsept bəzən müəyyən olunmuş dil vahidlərlə əlaqələrini itirir və linqvokulturoloji yanaşmalarda yenilərinə əldə edə bilər. Çünki, konsept şüur, idrak, dil və mədəniyyətlə elmi sahələri birləşdirən vahiddir. Beləki, konsept dərk edilir, mədəniyyətə köklənərək dildə ifadə olunur. Dilçiliyin köməyi ilə koqnitiv dilçilikdə və linqvokulturologiyada araşdırılan konseptlərin təhlili, konseptual quruluşun tədqiqi, konseptə müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq nə isə ümumi bir nöqtədə birləşir və onları bir mövzu altında toplayır. Konsepti dərk etmək üçün onun strukturunu koqnitiv dilçilikdə və linqvokulturologiyada müəyyən etmək, onun modelini qurmaq müasir Azərbaycan dilçiliyində yeni müraciət olunan elmi işlərdən biri kimi qəbul edildiyindən onun tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim olunan elmi məqalədə göstərilir ki, koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya bir tərəfdən konseptlə bağlı oxşar xüsusiyyətləri ortaya qoyur: konseptin tədqiqində dilə integrativ yanaşma, "dil - şəxs" dyadına istinad edərək konseptə maksimum diqqət, konseptin linqvokulturoloji araşdırma arzusu ilə dünyanın anlayışları və mənzərələri. Bundan əlavə, bu konseptin koqnitiv dilçilik və linqvokulturoloji baxımdan fərqləndirilməsi faktını göstərir və gələcək tədqiqatlar üçün aktual edir.

Ədəbiyyat:

1. Бабушкин А. П. Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики // Проблемы культурной адаптации текста. — Воронеж, 1999, с. 11-13.
2. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность: становление этноцентрической парадигмы в языкознании. Филологические науки. — 001. — №1. с. 64-72.
3. Воробьев В. В. Лингвокультурологическая парадигма личности — М., 1996, с.350
4. Карасик В. И. Этноспецифические концепты / Введение в когнитивную лингвистику. — Кемерово, 2004, с.340
5. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс — Волгоград : Перемена, 2002, с.390
6. Кубрякова Е. С., Демьянков, В. З, Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов — М., 1996, с.449
7. Пименова М. В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. — Кемерово, 2004. — Вып. 4. с.210
8. Попова З. Д. К проблеме унификации лингвокогнитивной терминологии / Введение в когнитивную лингвистику. Кемерово – 2004, с.58 Вып. 4
9. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метакоцепты : дис. ... д-ра филол. наук. — Волгоград, 2004, с.323
10. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры — М.: Академический проект, 2001, с.991

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, linqvokulturologiya, dil vahidi, dil və mədəniyyət

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, лингвокультурология, языковая единица, язык и культура.

Key words: cognitive linguistics, concept, linguoculturology, language unit, language and culture.

XÜLASƏ

Konseptlərin koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyada araşdırılması, dilçilik tədqiqatlarının istiqamətlərini yeniləndirən antroposentrik paradigmatmaya istinad edərək meydana gəldi. Dili insanın idrak fəaliyyəti ilə təmasda öyrənilməsi zərurəti XX əsrin sonunda daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bu baxımdan, məqalədə konsept koqnitiv dilçilik və

lingvokulturoloji aspektdən araşdırılır. Belə ki, müasir dilçilikdə dil əsas tədqiqat obyektini seçilərək elmin inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli yanaşmalarla təhlil edilir. Dilçilikdə konsept elmi tədqiqatlarda maraq doğuran sahələrdən birinə çevrilərək koqnitiv dilçilikdə və lingvokulturologiyada nəzəri və praktik cəhətdən araşdırılır. Dilçiliyin köməyi ilə koqnitiv dilçilikdə və lingvokulturologiyada araşdırılan konseptlərin təhlili, konseptual quruluşun tədqiqi konseptə müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq ümumi bir nöqtədə birləşir və onları bir mövzu altında saxlayır. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsi koqnitiv konsept olduğu kimi, lingvokulturologiyanın da tədqiqat sahəsi – lingvokulturologiya ilə bağlı dil və mədəniyyətin vəhdətini təşkil edən konseptdir. Müasir dilçilikdə koqnitiv dilçilikdə konsept lingvokulturoloji konseptdən ayrılır. Belə ki, koqnitivist üçün bir dil vahidi bir konseptə, digər tərəfdən bir lingvokulturoloq üçün isə konsept bir sıra dil vahidlərinə istiqamətləndirilir. Hər koqnitivist üçün onun konsepti sözə uyğundur, digər tərəfdən hər bir lingvokulturoloq üçün isə konsept mədəni əhəmiyyətli vahiddir. Konsepti dərk etmək, onun strukturunu koqnitiv dilçilikdə və lingvokulturologiyada müəyyən etmək, onun modelini qurmaq müasir Azərbaycan dilçiliyində yeni müraciət olunan elmi işlərdən biri kimi qəbul edildiyindən onun tədqiqi olduqca vacibdir.

РЕЗЮМЕ

Изучение концептов в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии возникло в связи с антропоцентрической парадигмой, которая обновила направления лингвистических исследований. В конце двадцатого века потребность изучать язык в контакте с познавательной деятельностью человека стала еще более важной. В связи с этим в статье рассматривается концепт с точки зрения когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Таким образом, в современной лингвистике язык выбирается в качестве основного объекта исследования и анализируется с использованием разных подходов на разных этапах развития науки. В лингвистике концепт стала одной из областей научных исследований и теоретически и практически изучается в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии. Анализ концептов, изучаемых в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии, с помощью лингвистики, изучение концептуальной структуры, несмотря на разные подходы к концепту, объединяют в одной точке и держат их в рамках одной темы. Подобно тому, как предметом исследования когнитивной лингвистики является когнитивный концепт, а предметом исследования лингвокультурологии является концепт, которая формирует единство языка и культуры, связанное с лингвокультурологией. В современной лингвистике концепт в когнитивной лингвистике различается от концепта лингвокультурологии. Таким образом, для когнитивиста языковая единица направлена на концепт, а для лингвокультуролога - на несколько языковых единиц. Для каждого когнитивиста его концепт соответствует слову, а для каждого лингвокультуролога концепт является единицей культурного значения. Для того, чтобы понять концепт, определить ее структуру в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии, построить ее модель, очень важно ее исследование, так как она принята как одна из новых прикладных научных работ в современной Азербайджанской лингвистике.

SUMMARY

The research of concepts in cognitive linguistics and linguoculturology arose with reference to the anthropocentric paradigm that renewed the directions of linguistic research. At the end of the twentieth century, the need to study a language in contact with human cognitive activity became even more important. In this regard, the article examines the concept from the point of view of cognitive linguistics and linguoculturology. Thus, in modern linguistics, language is chosen as the main object of research and is analyzed using different approaches at different stages of the development of science. In linguistics, the concept has become one of the areas of scientific research and is theoretically and practically studied in cognitive linguistics and linguoculturology. The analysis of the concepts studied in cognitive linguistics and linguoculturology using linguistics, the study of the conceptual structure, despite different approaches to the concept, unite at one point and keep them within the framework of one topic. Just as the subject of cognitive linguistics research is the cognitive concept, and the subject of research of linguoculturology is a concept that forms the unity of language and culture associated with linguoculturology. In modern linguistics, the concept in cognitive linguistics differs from the concept of linguoculturology. For the cognitivist, a language unit links to a concept; for a linguoculturologist, the concept is implemented using a number of language units. So for every cognitivist, his concept is to be connected with the word and for every linguoculturologist, the concept is a unit of the cultural significance. In order to understand the concept, to determine its structure in cognitive linguistics and linguoculturology, to build its model was accepted in modern Azerbaijani linguistics as one of the new applied extremely important scientific research

Rəyçi: fil.e.d., professor Məmmədli Novruzov

Марьям Искендерли³⁴
РОЛЬ МЕТАФОР В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Исследования политического дискурса основаны на мнении, что метафоры играют важную роль в публичном дискурсе, особенно в политическом дискурсе. Метафоры имеют важное риторическое и убеждающее значение в политическом дискурсе. Использование метафор в политическом дискурсе.

Политический дискурс - это форма компетентного поведения на уровне личности с ментальными представлениями (VanDijk 2009). Л. де Соссюр определяет дискурс как «упорядоченный набор репрезентаций, которые являются выходами процесса интерпретации; набор репрезентаций, соответствующих различным намерениям говорящего» (deSaussure 2007: 191). Эти утверждения относятся к любому типу текста, включая политический дискурс. Интерпретация текстов предполагает их построение с соблюдением коммуникативных функций. Это должно подразумевать выбор стратегий, соответствующих определенным коммуникативным ситуациям.

Водак пишет: «Язык не силен сам по себе, он приобретает силу с помощью сильных людей» (Wodak 2009: 35). Политический дискурс - это тип дискурса, который имеет одно из наиболее частых метафорических и метонимических представлений концепций (Musolf 2004; Zinken&Musolf 2009). Использование метафоры в политическом дискурсе - это попытка отправителя показать проблему. Метафора играет роль посредника в объяснении проблемы. Отправитель конструирует текст политического дискурса, и он служит маркером его/ее интеллекта. Отправитель использует различные лингвистические инструменты - метафоры, метонимии, слоганы, клише - для вербализации этих структур знания. Метафора - один из самых важных среди этих инструментов, потому что он побуждает получателей разъяснять различные значения, убеждает их признать предпочтения и помогает построить их политическую идентичность.

Политик, будучи отправителем, думает о своих получателях, об их культурных традициях, чтобы получить положительную реакцию. Целью политического дискурса является достижение консенсуса между гражданами для решения таких проблем, как бедность, преступность, расизм. (Джонсон и Джонсон 2000: 4). Метафора формирует нормативную основу восприятия в политическом дискурсе, она представляет собой определённый образ мышления и является необходимым атрибутом для участия в политическом дискурсе. В политическом дискурсе цель говорящего - добиться убедительности с помощью языка. Чтобы произвести сильное впечатление на публику, политики используют различные языковые средства для достижения своих целей. Многие авторы (Borčić, Kanižaj&Kršul, 2016; Howe, 1988; Mio, 1997 и др.) согласны с тем, что концептуальные метафоры являются важными риторическими приемами, используемыми для убеждения публики в различных жанрах политического дискурса. Так, Хоу (1988) проанализировал метафоры, которые используют политики, обращаясь к общественности во время своих кампаний или когда они конфиденциально разговаривают друг с другом о политических проблемах, создавая свой собственный жаргон. Хоу (1988) пришёл к выводу, что разделительная линия между ними далеко не чёткая, потому что язык, используемый в частном порядке, легко проникает в общественное пространство, но метафоры - это мощные средства, которые могут повлиять на общественное мнение о политике. Мио (1997) заявил, что существует множество теоретических работ по метафорам, которые намного превышают объем эмпирических исследований эффективности этого риторического приёма. Следовательно, нельзя с уверенностью сказать, насколько эффективны или, более того, насколько манипулятивны метафоры на самом деле. Все эти авторы согласны с целью концептуальных метафор в политическом дискурсе в целом. Они считаются хорошими средствами для упрощения определённых сложных концепций, связанных с политикой, экономикой, различными социальными темами, которые все часто обсуждаются политиками, тем самым находя общий язык с общественностью, сосредотачиваясь с помощью метафоры на одном аспекте одной проблемы и игнорируя другие аспекты, которые неуместны или нежелательны. Концептуальные метафоры вызывают представления о войне, спорте, путешествиях, болезнях и т.д, что делает их узнаваемыми и потенциально эффективным для общественности, как в Chilton (2004) и Lakoff&Johnson (2004). Хоу (1988, стр. 87) обнаружил, что в американском политическом дискурсе метафоры в основном связаны со спортом и войной, что приводит к выводу, что «политика обычно понимается как состязание, ограниченное правилами ... или как непредсказуемое проявление власти. " Важный вопрос возникает в отношении спортивных метафор, а именно: понятны ли эти метафоры женщинам. Хоу (1988) утверждает, что политическая деятельность в основном ограничивалась мужчинами, что может быть причиной того, что спортивные метафоры часто используются в политическом дискурсе. Другие авторы, такие как Чилтон (2004), Лакофф и Джонсон (2004), утверждают, что, помимо метафор войны и спорта, в политическом дискурсе часто используются метафоры, связанные с играми и спортом,

³⁴ Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт языкознания имени Насими. marvamisgandarli@yahoo.com

путешествиями, и что персонификация и овеществление используются для создания онтологических метафоры, посредством которых политическая партия воспринимается как личность, или мир политики воспринимается через конкретные объекты. Таким образом, метафоризация с помощью различных метафорических выражений является неотъемлемой частью политического дискурса.

Одним из наиболее продуктивных способов понимания метафор является теория метафор, введенная Дж. Лакоффом. Он проводит различие между концептуальной метафорой и метафорическими выражениями (Lakoff 1993). Концептуальная метафора воспринимается как исходный образ соответствующей культуры, а метафорические выражения являются просто вербально-лингвистическим отражением этого образа.

Когнитивная лингвистика занимается концептуальными метафорами с 1980 года, когда первоначальная модель была создана Джорджем Лакоффом и Марком Джонсоном.

В рамках когнитивной теории концептуальная метафора с тех пор получила широкое распространение. Концептуальная метафора состоит из исходного домена и целевого домена и представляет когнитивную способность связывать значения этих двух областей. Исходный домен позволяет понять целевой домен (Lakoff&Johnson, 2004). Концептуальная метафора отражается в языке как когнитивная способность, что означает, что можно выделить два уровня: метафорическое лингвистическое выражение и концептуальная метафора. Метафорические выражения также называют лингвистическими метафорами. Также очень важны метафорические следствия, которые относятся к последствиям понимания целевого домена с точки зрения исходного домена. Чтобы быть более конкретным, метафорические следствия относятся к пониманию определенных аспектов целевой области на основе понимания и знания исходного домена. Уровень условности лингвистического выражения определяется четкостью связи между источником и целевой областью или степенью того, насколько конкретное выражение вызывает концептуальную метафору. Другими словами, условность метафоры зависит от способностей к восприятию носителей языка. Лакофф и Джонсон (2004) делят метафоры на три группы: структурные, онтологические и ориентационные. В структурных метафорах исходный домен предоставляет знания о структуре целевого домена, то есть «одна концепция метафорически структурирована в терминах другой» (Lakoff&Johnson, 2004, стр. 14). Когнитивная функция этих метафор позволяет говорящему понять целевой домен через структуру исходного домена. Это понимание происходит за счет сопоставления элементов исходного домена с целевым. С другой стороны, онтологические метафоры не допускают когнитивного структурирования. Они обеспечивают понимание абстрактных концепций и опыта в терминах объектов, веществ или ограниченных пространств. Они позволяют нам заметить структуру там, где она едва заметна или совсем не заметна. Таким образом, «... наш опыт с физическими объектами (особенно с нашим собственным телом) обеспечивает основу для чрезвычайно широкого разнообразия онтологических метафор, то есть способов рассмотрения событий, действий, эмоций, идей и т. д.» (Lakoff&Johnson, 2004, стр.25). Ориентационные метафоры в основном связаны с базовыми пространственными ориентациями человека, такими как «вверх-вниз», «внутри-наружу», «вперед-назад» и т. Д. Они основаны на нашем «физическом и культурном опыте» (Lakoff&Johnson, 2004, р. 25). Согласно Lakoff&Johnson (2004), метафоры основаны на человеческом опыте и нейронной активности мозга. Поскольку человеческое тело и мозг функционируют одинаково у всех людей, метафоры также универсальны, они похожи, по крайней мере, на концептуальном уровне. Причины вариаций зависят от межкультурных и внутрикультурных влияний. Другими словами, вариации возникают в конкретных метафорических лингвистических выражениях, что также подтверждается результатами нашего исследования. У этих вариаций есть две основные причины: разный опыт и разные когнитивные предпочтения и стили. Другими словами, метафоры различаются, потому что наш человеческий опыт различается. На наш разный опыт влияет физическая среда, социальный контекст, культурная самобытность, культурный контекст, личная история, а также различные занятия и интересы.

Список использованной литературы

1. Degani, Marta, 2015. Framing the Rhetoric of a Leader: An Analysis of Obama's Election Campaign Speeches. Basingstoke: Palgrave Macmillan
2. Johnson, David W. & Johnson, Roger T. 2000. Civil Political Discourse in a Democracy: The Contribution of Psychology.
3. Lakoff, George. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In: Metaphor and Thought. Ed. by Andrew Ortony. Second edition [first edition 1979]. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 202-251.
4. Lakoff, George & Mark Johnson. 1980. Metaphors We Live by. Chicago, IL: University of Chicago Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (2004). Metaphors we live by. Chicago and London: University of Chicago Press.
6. Mammadov Azad, Mammadov Misgar and Jamila Rasulova. 2019. Repetition in discourse, Munchen: Lincom Europa
7. Mio, J.S. (1997). Metaphor and Politics. Metaphor and Symbol, 113-133.
8. Musolff, Andreas. 2004. Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe. London: Palgrave, Macmillan.
9. Musolff, Andreas 2016. Political metaphor analysis, London: Bloomsbury Academic
10. Charteris-Black Jonathan. 2011. Politicians and Rhetoric: The persuasive power of metaphor, London: Palgrave MacMillan
11. Santa Ana, Otto. 1999. "Like an animal I was treated": Anti-immigrant metaphor in US public discourse". Discourse & Society 10 (2): 191-224
12. Saussure, Louis de. 2007. Pragmatic issues in discourse analysis, Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines 1(1), 179-195
13. van Dijk, Teun A. 2009. Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk. Cambridge: Cambridge University Press

14. Zinken, Jörg & Andreas Musolff. 2009. A discourse-centered perspective on metaphorical meaning and understanding. In: Andreas Musolff & Jörg Zinken (eds.), *Metaphor and Discourse*. London: Palgrave, Macmillan, 1-8.
15. Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse*. London and New York: Routledge.
16. Howe, N. (1988). Metaphor in Contemporary American Political discourse. *Metaphor and Symbolic Activity*, 3(2), 87-104.
17. Wilson, J. (2005). Political discourse. *The Handbook of Discourse Analysis*, 398-415.
18. Wodak, R. (2009). Language and Politics. In J. Culpeper, F. Katamba & Paul Kerswill (Eds.), *English Language: Description, Variation and Context* (pp.576-593). Basingstoke: Palgrave.
19. Wodak, Ruth. 2009. *The Discourse of Politics in Action. Politics as Usual*. London: Palgrave, Macmillan.

Ключевые слова: политический дискурс, политические метафоры, медиа, популизм

Keywords: political discourse, political metaphor, media, populism

РЕЗЮМЕ

Использование метафор в политическом дискурсе - лингвистическая стратегия, которая традиционно использовалась во всем мире. Несмотря на то, что эта тема привлекла значительное внимание исследователей в этой области (Musolff, 2004), мы решили вернуться к ней, чтобы сделать новую попытку раскрыть способы, с помощью которых метафора функционирует в политическом дискурсе. Таким образом, цель статьи - внести вклад в область метафор в политическом дискурсе, продемонстрировав манипулирующую силу метафоры в прагматических и стратегических целях в дискурсах американских политиков. Статья проливает свет на способы использования метафор для ориентации потенциальных избирателей по различным политическим вопросам с точки зрения формирования их отношения к этим вопросам. Метафоры помогают избирателям идентифицировать и понимать свои убеждения и цели в рамках политической культуры своей страны.

SUMMARY

The use of metaphor in political discourse is a linguistic strategy that has been traditionally used all over the world. Despite the fact that this topic has drawn a considerable attention among the researchers in the field (Musolff, 2004), I have decided to revisit it in order to make a new attempt in revealing the ways how metaphor functions in political discourse. Thus the aim of the article is to contribute to the field of metaphor in political discourse by showing the manipulating power of metaphor for pragmatic and strategic purposes in the discourses of American politicians. The paper sheds a light on the ways how metaphors are used to navigate the potential voters on various political issues in terms of the formation of their attitude towards these issues. Metaphors help the voters to identify with and understand their beliefs and goals within the political culture of their country.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

BAZA EMOSİYALARI İFADƏ EDƏN MİKROKONSEPTLƏRİN ƏSAS LEKİK-FRAZEOLoji İNVENTARI BARƏDƏ

Məlumdur ki, emotivlik özü ilə elə bir taksonomik kateqoriyanı təcəssüm etdirir ki, həmin kateqoriyanın yardımı və vasitəçiliyi ilə hissi sferanın verbal kateqorallaşması baş verir.[1; 6]. Heç şübhəsiz ki, “emosionallıq probleminin təhlilində fiziologiya, psixologiya, linqvistika elmlərinin təklif etdiyi yanaşmaların fərqlənməsi” qaçınılmazdır və bu cəhət tədqiqatçıların da nəzərindən qaçırmaqda kimi emosiyaların tədqiqi işində əsaslı mənələrin ortaya çıxmasını labüd etmişdir [2 ; 7]. Bu mənada heç şübhəsiz ki, sadalanan hər üç elm sahəsinin müvafiq istiqmətlərini əhatə edən bilən koqnitivistika elminin təklif etdiyi təhlil standartları ən uğurlu araşdırma formatı sayılmalıdır. Məhz koqnitiv elmlər konqlamentarına daxil olan linqvistika və psixologiyanın “işbirliyi” sayəsində o fakt təsbitini tapmışdır ki, “emosiyalar insan ...tərəfindən xarici və ya daxili stimulyasiyaya cavab olaraq gerçəkləşən vahid reqlulyar prosesin üzvi hissəsini təşkil edir”. Bu mənada təsadüfi deyil ki, görkəmli psixolinqvist A.N.Leontyev emosiyaları “daxili reqlulyator” (daxili tənzimləyici) olaraq dəyərləndirmişdir [3; 9]. Həmin “daxili reqlulyatorlar” sırasından insan həyatı üçün ən həlledici olanlarının baza emosiyaları təşkil etməsi məqamına toxunmuşduq. Belə ki, artıq məlum olduğu kimi baza emosiyaları **1) Sevinc/Məmnunluq; 2) Təccüb; 3) Qəm/Kədər; 4) Qəzəb/Hiddət; 5) Qorxu/Heyrət; 6) Nifrət; 7) Utanc/Həya** emosional sferalarını əhatə edir. Bu emosiyaların “Emosiya” konseptinin mikrokonseptləri qismində ifadə resurslarının səciyyəvləndirməsinə keçmədən öncə onu qeyd edək ki, dissertasiya mövzusunun labüd etdiyi araşdırma çərçivəsində biz, həmin mikrokonseptlərin həm universal şərtlənməli olan (məsələn, psixosomatika ilə əlaqəli olan) ortaqlaşma istiqmətləri ilə yanaşı, eləcə də linqvokulturoloji şərtlənmə mexanizmlərinə söykənən reallaşma resurslarını geniş şəkildə və müqayisəli aspektdə təhlil etmişik. Bu səbəbdən də, biz, təqdim olunan hissədə ümumiləşdirmə xarakterli lüğəvi təsvirlə yekunlaşdırma aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Sevgi / Məmnunluq miktokonsepti: Leksik səviyyədə reallaşma: Azərbaycan dilində: sevgi, məhəbbət, eşq, sevgili, aşiq, məşuq, məşuqə, aşna, vurğunluq, simpatiya, bəyənmək, xoşlanmaq, sevinc/sevinmək, fərəh / fərəhlənmək, gülüş / gülmək, təbəssüm, məmnunluq / məmnun olmaq və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bu mikrokonseptin reallaşmasında həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlərdən istifadə olunur. Geneoloji aidlik baxımından burada həm əsil türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb-fars (**eşq, aşiq, məhəbbət, aşna < aşına** və s.), eləcə də Avropa mənşəli (**simpatiya, flirt, pikaper/pikapçı** və s.) sözlərə yer verilir. Ərəb-fars alınmaları orta əsrlər dövrünə aid mənimsəmələri, əhatə etdiyi halda bir çox Avropa mənşəli sözlər XIX əsrdən sonra, xüsusilə də İKT texnologiyalarının aktivləşdiyi XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindən

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: **eşqə düşmək, aqlını itirmək** (sevgidən), **quşu qonmaq** (“bəyənmək” mənasında), **gözü bağlanmaq** (“ifrat şəkildə sevgisinə aludə olmaq”), **ürəyini açmaq** (“sevgini etiraf etmək” anlamında), **razi qalmaq, könlünü / ürəyini vermək, ürəyini oğurlamaq, ürəyini çalmaq / ürəyini ovlamaq, ürəyi atlanmaq** (“həvəslənmək”, “sevinmək” anlamında), **ürəyi açılmaq, fələkdən gün çalmaq** (xoş hallıqla vaxt keçirmək, yaxşı əhval-ruhiyyədə gün keçirmək) və s.

“Sevinc” konseptinin rus, ingili və alman dillərinin konseptsfərasında reallaşma özəlliklərinin müqayisəli təhlilini aparmış Y.V.Dmitriyeva bu dillərdə etnomentall fərqlərlə şərtlənən müəyyən spesifikliklərin olduğuna diqqət çəkmişdir. Belə ki, dilçi rus dili daşıyıcıları üçün bu hissənin digər insanlarla paylaşma məqamının əhəmiyyət kəsb etdiyini önə çəkmişdir. Müqayisə əsnasında Y.V.Dmitriyeva ingilis dili daşıyıcıları üçün isə sevinc hissənin nəzakət, etiket qaydaları çərçivəsində ifadə tapmasının önəminin bu dilin leksik və frazeoloji vahidlərində həll qazandığına diqqət çəkmişdir. Maraqlıdır ki, Y.V.Dmitriyeva alman dili daşıyıcılarının sevinc hissənin ifadəsi zamanı emosional reaksiyalarının mimik həll tapmamasının onların dilindəki müvafiq semantik yüklü frazeoloji vahidləri əks olunduğunu da vurğulamışdır. Yəni, digər iki dildə mimik representasiyanın frazeologizmlərdə inikası yer aldığı halda (məsələn, rus dilində: **весело подвигать бровями, в у глазах глаз к .-н. запрыгали морщинки, глаза радостно расширены, губы морщились при виде к.-н. от неудержимой радости**), alman dilində bu kimi faktlara bir o qədər də yer verilmir. [4; 109].

“Sevgi – linqvokulturoloji emosional konsept kimi” adlı monoqrafik tədqiqatında L.E.Kuznetsova qeyd edir ki, sevgi hissi mahiyyət etibarilə obyekt və subyektin fərqliliyinə görə yekcins mahiyyət kəsb etmir və bu səbəbdən də “Sevgi” konseptində subkonseptlər fərqləndirilə bilər. Dilçi bu subkonseptlər sırasında ana sevgisi / «материнская любовь» / «mother's love» (**A mother's love never ages; A mother's love is best of all; The mother's side is the surest**) xüsusilə qeyd edir [5 ; 14]. Onu da qeyd edək ki, rus mental şüurunda sevgi emosiyası “yazıqlama”, “mərhəmət” hissələri ilə çuqlaşdığından, ümumiyyətlə жалость “mərhəmət” emotiv konseptinin rus xalqının dünya mənzərəsində digər emosional konseptlər sinkretik kombinasiyalar (**жалость-сострадание, жалость-огорчение, жалость-любовь**) yara bilir [6; 6-7].

Maraqlıdır ki, digər baza emotiv konseptlər kimi “Sevgi” konseptinin də digər emotiv konseptlərlə ciddi həmhüdəduluq sferaları mövcuddur. Belə ki, sevgi hissi bir baza emosiyası kimi monogen olmayıb digər emosiyalarla əlaqəlilik şəraitdə mövcud ola bilər. Ən azından, “Sevgidən nifrətə bir addım var” – universal mahiyyətli məşhur ibarədə (yəni, bir çox linqvokulturoloji mühitlər üçün ortaqlığa malik olan ifadədə) deyildiyi kimi, sevgi və ya sevgisizlik özlüyündə nifrət, qorxu (sevgi obyektinin itkisindən narahatlıq və təlaş zəminində), habelə qısqanclıqdan törəyən qəzəb və s. bu kimi əlaqəli emosiyalarla

³⁵ Sumqayıt Dövlət Universiteti

semantik periferiya səviyyəli əlaqəlilik nümayiş etdirir. Bu mənada ingilis dilində “Heyranlıq” konseptinin verballaşma mexanizmlərini izləmiş S.N.Poqojayannın fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Belə ki, dilçi qeyd edir ki, “Heyranlıq” konseptinin bilavasitə məmnunluq, zövqalma, rəğbət, sevgi, simpatiya kimi müsbət konseptlərlə yanaşı, qorxu, paxıllıq, qısqançlıq kimi mənfi konseptlərlə də bağlılıq nümayiş etdirir. Bu əsasda S.N. Poqojaya haqlı olaraq, belə qənaətə gəlir ki, “Heyranlıq” konsepti ambivalent mahiyyət kəsb edir [7; 5, 13]. Göründüyü kimi, “Sevgi/Simpatiya/Məmnunluq” konsepti mütləq şəkildə digər əlaqəli konseptlərin periferik zonasında yerləşən verballaşma mexanizmlərini də əhatə edə bilər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, hər üç dildə “Sevgi” konseptinin məhz heyranlıq emosiyası ilə bağlı leksik və frazeoloji vahidləri də əhatə edir.

Təəcüb və Qorxu / Heyrət mikrokonseptləri:

Azərbaycan dilində: Leksik səviyyədə: təəcüb / təəcüblənmək, heyrət / heyrətlənmək, qorxu / qorxmaq, həyəcan / həyəcanlanmaq, narahatlıq, təşviş, diskomfort, fobiya, maniya, paranoya, dəhşət, xof, stress, şok və s.

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: qorxuya, düşmək, təşvişə düşmək, narahatlıq keçirmək, dəhşət yaşamaq, şoka düşmək, gözləri hədəqəsindən çıxmaq,

stress yaşamaq, stress keçirmək, bisimillahlıq olmaq, anadan əmdiyi süd burnundan gəlmək, ağciyərlik eləmək, ürəyi yerindən çıxmaq və s.

İngilis dilində: Leksik səviyyədə: İngilis dilinin sinonimlər lüğətində aşağıdakı leksik vahidlərin eyni semantik “düyünə” aidliyi təsbit edilmişdir: fear, dread, fright, alarm, dismay, consternation, panic, terror, horror, trepidation. [8; 329]. Frazeoloji səviyyədə: white feather³⁶, (one's) heart leaps (redirected from my heart leapt), somebody's blood freezes, to feel adrift, a big girl's blouse³⁷ və s.

Müasir ingilis linqvokulturoloji mühitində “Qorxu” konseptinin reallaşma mexanizmlərini izləmiş İ.İ.Şafiqullina burada üç semantik sahənin fərqləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edir. 1) **Dread** semantik sahəsi bilavasitə qorxu instinktiv reaksiyasına istinad edir və pucker factor, high hover; white feather ; big girls blouse; to be (all)/feel adrift və s. bu kimi leksik vahid və frazeologizmlər sayəsində reallaşır. 2) **Fright** semantik sahəsi isə təhlükə ilə qarşılaşma anında yaranan emotiv reaksiyaya istinad edir və to get the wind up; to turn / cut /go adrift; to make leeway, Adrenalin’s brown!; to drop a brown; to show the white feather ; to make leeway və s. bu kimi leksik və frazeoloji vahidlər daxil edilir. 3) **Anxiety** semantik sahəsi isə hadisələrin arzuolunmaz gedişatında və ya namüəyyənlik situasiyalarında ortaya çıxan emotiv əks-reaksiyalar kimi nəzərdən keçirilir və bura splash / shot; deep waters; to be in deep waters; to see breakers ahead; sweat; sweating neaters; sweat grenade və s. bu kimi leksik və frazeoloji vahidlər aid edilir. [12 ; 227-229].

Rus dilində: Leksik səviyyədə: страх, ужас, ужаснуться, испуг, пугливость, испугаться, тревожность, тревога, паниковать, паника, трус / трусить и т.д.

Frazeoloji səviyyədə: переживать страх, вселять ужас, сеять панику, бить тревогу, сердце в пятки ушло və s. Rus dilində “Qorxu” konseptinin reallaşma mexanizmlərini alman dilindəki analoji konseptin ifadə resursları ilə müqayisəsi A.M.Bulatovaya belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, birincidə “страх” (qorxu) anlayışı 6 sinonimik cərgə ilə (**боязнь, испуг, кошмар, паника, жуть, ужас**) ifadə tapdığı halda, alman dilində bu reallaşma formatı 11 sinonim cərgəni (Angst (страх), Beklemmung (стеснение, сжатие), Furcht (ужас), Entsetzen (ужас), Grausen (ужас, страх), Panik (паника), Grauen (ужас, страх, боязнь), Schreck (испуг, страх, ужас), Schauder (ужас, дрожь), Schrecken (ужас, испуг). Scheu (страх, боязнь, робость)) əhatə edir. [13; 10].

Tədqiqatçılar “Qorxu” konseptinin reallaşmasında xalqın linqvokulturoloji özəlliyinin, etnomental kimliyinin əhəmiyyətli rol oynadığını xüsusilə qeyd edirlər. Belə ki, xalq öz qorxu və narahatlıqlarına məhz ona yaxın olan, onun dünya mənzərəsi üçün xarakterik olan simvol aparatı ilə həll edirlər. Konkret olaraq, ingilis, ispan, rus dillərində “Qorxu” konseptinin verballaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlilini aparmış İ.A.Topolskaya üç dilin materailını yetərincə fərqli reallaşma konsepsiyalarını ortaya qoyduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, dilçi rus mental kimliyində душа “ruh” ləkseminin “açar söz” statusu kəsb etməsinə diqqət çəkərək onun “Qorxu” konseptinin reallaşmasında müstəsna rol oynadığını vurğulayır. Nümunələrə diqqət edək: **душа в пятки ушла; вселять страх в чью-то душу; душа леденеет от страха** [14; 139-141].

İngilis və rus dillərində “Qorxu” konseptinin verballaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlili onu müəyyənləşdirməyə əsas vermişdir ki, hər iki dil üçün qorxu hissənin 1) davamlılığı (**вечный страх, long-life fear**) və 2) qəfil olması, gözlənilməzliyi məqamının qabarıq ifadəsi (**вбить в испуг, to give smb. a sudden fright**) relevant mahiyyət kəsb edir. [15; 13].

Qəm/Kədər mikrokonseptləri: Leksik səviyyədə: kədər / kədərlənmək, qəm / qəmlənmək, ələm, qüssə / qüssələnmək; qəm-qüssə, əzab, əziyyət və s.

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: gözünün min yerindən tökmək, ürəyinə dağ basılmaq, ürəyi dağlanmaq, dərd çəkmək, qaş-qabağı yerlə getmək, qaşlarının düyünü açılmamaq, dərdə düşmək, qüssə boğmaq, ürəyi sıxılmaq və s.

³⁶ İngilis linqvokulturoloji mühitində white feather “hərfi tərcümədə: ağ lələk” frazeoloji vahidi “qorxaq” anlamını ifadə edir və bu mənə yükü təxminən 1785-ci ildən etibarən Britaniya mədəniyyəti üçün xarakterik olan xoruz döyüşlərinə istinadən formalaşmışdır. Belə ki, quyuğunda ağ lələyi olan xoruz döyüşkən hesab edilmədiyindən [9], ağ lələk anlayışı zamanla “qorxaq” mənə yükündə simvolikləşmişdir. Müqayisə et: Azərbaycan dilində tük tökmək ifadəsi də epidermis qatı ilə bağlılıq əsasında formalaşmışdır və stress anında tüklərin tökülməsi reaksiyasına istinad edir. T.hacıtey tük tökmək ifadəsinin “Koroğlu” dastanında “Döyüş” konsepti çərçivəsində işləndiyinə diqqət çəkmişdi. [10; 424].

³⁷ Əsasən ingilis dilinin Böyük Britaniya və Avstraliya variantlarında **a big girl's blouse** ifadəsindən özünü ifrat qorxaq, təşvişə düşmüş kimi aparan kişilərin səciyyələndirməsi üçün istifadə edilir [11]

Onu da qeyd edək ki, rus xalqının dünyanın dil məmnzərəsində “Dərd, faciə, bədbəxtlik” konseptinin reallaşma formatını izləmiş tədqiqatçılar bu xalq üçün qeyd edilən konsept çərçivəsində geşaltların ön plana çıxdığını, yəni “həm hissi, həm rəssional, həm irrasional, həm dinamik, həm subyektiv, həm də obyektiv mahiyyətləri ehtiva edən vahid strukturu” əhatə edən strukturların önəm kəsb etdiyinə diqqət çəkirlər. Məsələn: (плакать (рыдать, выть) от горя, сойти с ума от (с) горя, не помнить себя (лишиться рассудка, обезуметь, помешаться, ополоуметь, одуреть) от горя), və ya əksinə: **впадать в шок, оцепенение (стать бесчувственным, окаменеть, онеметь, отупеть от горя), обессилеть от горя**[16; 8].

Rus xalqının təfəkküründə “kədər – xiffət” (грусть — тоска) konseptinin qəlibləşmiş, yəni xalqın dünya mənzərəsini “yönləndirən” konseptlərdən olduğunu vurğulayan V.V.Kolesov həmin konseptin əsas “açar sözlərinin”, aparıcı semantik sahə şaxələnmələrinin aşağıdakı kimi olduğunu önə sürür: **грусть — тоска — печаль — скорбь — скука**[17; 5-13]. Göründüyü kimi, “Kədər” konseptinin rus dilində reallaşmasında universal mexanizmlərlə yanaşı, bu xalqın simfonik dil şəxsiyyəti üçün xarakterik olan dəyərlər sisteminin təsiri də mühüm rol oynayır.

Tədqiqatçılar “Kədər” konseptinin bilvasitə psixosomatik reaksiyalarla, paralinqvistik “təhcizatlarla” müşayət edildiyinə, habelə müəyyən simvolik şərtləndirmələrlə ifadə tapa bildiyinə də diqqət çəkirlər. Konkret olaraq, ingilis dili materailinə istinad edən araşdırmalarda “Kədər” konseptinin aşağıdakı qrup modellər əsasında reallaşma qazana bildiyini vurğulanır: 1) **mimik model**, 2) **pantomimik model**; 3) **səsli model** (səs tonuna əsaslanan) model; 4) **tənəffüs modeli**; 5) **kardial model** (ürək ritminin dəyişiminə istinad edən ifadə modelləri); 6) **sektor modeli** (selik qişası reaksiyalarına istinad edən reaksiyalar əsasında: göz yaşının axması, boğazın quruması); 7) **rəngli metonimik model** (kədər emosional durumunun müəyyən rəng palitrası ilə ifadə edilməsi) (müqayisə üçün rus dilindəki: **чёрная хандра**, Azərbaycan dilindəki: (kədərdən, xiffətdən) **saralıb solmaq** kimi, “Kədər” mikrokonsepti vahidlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi – S.R.) [18; 17-18].

Qəzəb/Hiddət və Nifrət mikrokonseptləri: **Leksik səviyyədə:** qəzəb / qəzəblənmək, hirs / hirsələnmək, acıq / acıqlanmaq (və müvafiq deravətlər: qəzəbli, hirsli, acıqlı və s.), cinlənmək, cinli, əsəbi, gərginlik, nifrət / nifrət etmək, kin və s. **Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma:** mismırığına sallamaq, üzünü turşutmaq, üz-gözündən zəhrimar yağmaq / üz-gözündən zəqqutum yağmaq, gözündən od çıxmaq, gözündən od yağmaq, başına cin vurmaq, kin bəsləmək, nifrət bəsləmək və s.

Rus və ingilis dillərində “Qəzəb” konseptinin verballaşmasının müqayisəli tədqiqini aparmış bəzi dilçilər statistik təhlillər əsasında belə qənaətə gəlmişlər ki, hər iki dildə qəzəb, hiddət emosiyalarının representasiyası üçün müvafiq artefakt obrazlardan istifadə edilir. Məsələn: **drive smb. up the wall**, **лезть на стену**, **hit the ceiling**, **снести крышу**, **fly off the handle**, **сорваться с резьбы** və s. Lakin həmin istifadə nisbəti faiz göstəricilərinə görə fərqlənir. Belə ki, rus dilində bu qəbildən faktlar ümumi konsept verballaşması “məkanının” 20,3 %, ingilis dilində isə 16,8 % faiz nisbətini təşkil edir [19; 271-278].

Tədqiqatçılar ingilis dilindəki “Qəzəb” konseptinin 1) Hiddət (**fury, ire, madness, rage**), 2) Çılgın qəzəb (**ire, irritation, rage**), 3) Ağlı çaşmaq (/qəzəbdən dəliyə dönmək) (**fury, madness, rage**), 4) Təəssüf, Zıyanvermə, Provokasiya (**annoyance, irritation, vexation**), 5) Qıcıqlanmaq (**choler, irritation**), 6) Güclü hiss, ehtıtaslı yanaşma (**fury, ire**), 7) Həyəcan (irritation, vexation), 8) Narahatlıq (**anger, vexation**), 9) Əsəb (**annoyance, indignation, choler**), 10) Narazılıq (**indignation**), 11) Kin (**wrath, choler**) kimi semantik sahələrin mövcudluğuna diqqət çəkirlər. [20; 215-218]. Göründüyü kimi, ingilis dilində qəzəbin bir emosiya kimi fərqli reallaşma kanalları, müvafiq stress anında neyromediatorların təsiri ilə yaranan əks-reaksiyaların çoxrəngliliyi öz verbal ifadəsini tapmışdır. Yəni, ingilis dili qəzəb emosiyasının yekcins olmayaraq fərqli təzahür formalarında üzə çıxma biləcəyinə dair daha “həssaslıqla” yanaşır, ən xırda fərqlilik nüanslarını təsbit edərək leksik və ya frazeoloji vahidlərlə həll qazandırır.

İngilis dilində “Qəzəb” konseptinin ifadə resursları sırasında **rage (enraged, outrage)**, **fury (furious, infuriated)**, **indignation (indignant, indignantly)**, **irritation (irritably)**, **be angry, get angry, temper, impatience, to snap, mad, displeasure** kimi vahidlərin mövcudluğuna diqqət çəkən İ.Y.Nikişina isə bu konsept çərçivəsində fərqli aspekt əsasında daha fərqli semantik sahə fərqləndirilməsinin aparıla bildiyini vurğulamışdır. Dilçi “Qəzəb” konsepti daxilində 1) emosiyaların intensivliyinə və 2) emosiyalara yol açan şəxs, davranış, fikirə əsasən semantik sahə istiqamətlərinin də fərqləndirilə bildiyini önə sürmüşdür. [21; 12]. Göründüyü kimi, burada da ən xırda nyuans fərqliliyinə görə qradasiya və qruplaşdırma aparıla bilər. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində qəzəb emosiyasının verballaşmasındakı “təfsilatçılıq” bu konseptin ifadə resurslarının həcmində öz əksini tapmaya bilməzdi. Belə ki, ingilis dilində mənfi emosiyaların ifadəsinin xalqın dünya mənzərəsi ilə korrelyativlik aspektinə diqqət çəkən dilçilər bu konseptlərdə ən böyük semantik sahəni məhz, “Anger” mikrokonseptinin əhatə etdiyini vurğulayırlar. [22; 14]. Qəzəb və nifrət emosiyalarının əlaqəliliyi onların bir çox halda eyni araşdırma blokunda nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

İngilis dilində “Nifrət” konseptinin reallaşma sahələrini dəyərləndirən dilçilər burada əsas üç istiqamət üzrə frazeoloji vahid qruplaşdırmasının mövcudluğuna diqqət çəkmişlər. Belə ki, burada ilk olaraq, 1) “Obyekt” semantik sahəsini əhatə edir. Məsələn, **a bad actor** “ləyaqətsiz insan, qalmaqalçı adam, davakar”; **devil’s advocate** “bədşah adam, ifrat tənqidçi, başqalarında yalnız qüsur və naqislik axtaran şəxs”. Bu semantik sahənin “Nifrət” mikrokonseptinin 12%-ni əhatə etdiyi bildirilir. 2) “Subyektin fəaliyyəti” semantik sahəsi “Nifrət” mikrokonseptinin 49%-ni ehtiva edir. Məsələn: “bədşah adam, ifrat tənqidçi, başqalarında yalnız qüsur və naqislik axtaran şəxs” **“qəzəbini kiməsə tökmək”, yəni nifrət obyektinə həqarət, təhqir, söyüş ünvanlandırmaq** ; (kursiv bizimdir. – S.R.) 3) “Münasibətlər” semantik sahəsini əhatə edən ifadələr isə “Nifrət” mikrokonseptinin 56%-ni ehtiva edir. Məsələn: **be after (out for) smb.’s blood** – “(nifrət zəminində) kiminsə qanına susamaq”[23; 350-351].

Hər üç dildə “Utanc / Həya” mikrokonseptinin yetərincə geniş ifadə resursları olsa da, milli mentallığın özəlliyinə görə, bu konseptinin ifadə resurslarının çoxşaxəliliyi və çoxsaylığı baxımından, Azərbaycan dili şəxsiz “liderdir”. Dilimizdə həm universal və ya şablon ifadə resursları ilə yanaşı, linqvokulturoloji və etnomentallıq şərtləndirməli zəngin inventar vahidləri də mövcuddur.

Leksik səviyyədə: utanc / utanmaq, abır, həya, ismət, namus, ləyaqət

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: tər tökmək, abır eləmək, həya gözləmək, abır-həya eləmək, ismət saxlamaq, namusuna sığışdırmamaq, qeyrətinə sığdırmamaq, ləyaqəti götürməmək və s.

Bunlardan başqa Azərbaycan dilində, “camaat nə deyər”, “eldən (/qonşudan, qonum-qonşudan/qohum-qardaşdan) ayıbdır”, “qonum-qonşu nə deyər”, “Adam içinə necə çıxarıq”, gözükölgəli olmaq, diliqısa olmaq, başı sərkili olmaq, üzü qara olmaq, xəcalətli olmaq, gözünün içinə baxa bilməmək / gözünün içinə dik baxa bilməmək, alnıaçıq-üzü ağ olmaq (/ olmamaq), ayıbını eldən gizlətmək, abırını eldən gizlətmək və s. bu kimi frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, bunlar da ilk növbədə xalqımızın simfonik dil şəxsiyyəti ilə şərtlənən özəlliklərindən qaynaqlanan reallaşma elementlərini təəssüm etdirirlər.

Tədqiqatçılar ingilis dilində **Shame** konseptinin sinkretik mahiyyətli olduğunu və bir neçə subkonseptin – semantik sahənin məcmusunu əhatə etdiyini vurğulayırlar. Belə ki, utanc hissi etik qiymətləndirmələrlə, emosional dəyərləndirmələrlə, təəssüfə yaxın emosional gərginliklərlə əlaqəlilik təşkil edirlər. [24; 5].

İngilis və rus dillərində “Utanc” konseptinin frazeoloji reallaşma spektrlərini dəyərləndirmiş tədqiqatçılar sonuncuda (rus dilində) həmin verballaşma vahidlərinin təxminən 4, 3 dəfə daha artıq olduğunu müəyyən etmişlər [25; 18]. Başqa sözlə desək, rus dilinin semantik sferasında “Utanc” konseptinin reallaşma inventarı daha çoxşaxəli və çoxkomponentlidir. Ehtimal ki, bu məqam ilk növbədə rus xalqının dil mənərəsində utancverici situasiyaların emosiyaların prizmasından dəyərləndirilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, bundan fərqli olaraq, ingilis xalqının dil şəxsiyyəti daha rəssional və daha, belə demək olarsa, “soyuqqanlı”, daha çox məntiqə “xıtab edən” mahiyyəti ilə seçilir.

Rus linqvokulturoloji mühitində “Həya/Utanc” konseptinin reallaşma mexanizmlərini müqayisəli zəmində izləmiş Y.A.Cenkova isə qeyd edir ki, rus dilində bu konseptin nüvəsi əsas etibarilə iki sinonimik cərgə çərçivəsində ilkin həll qazanır:

1) **смущение**(смущенность, замешательство, стеснение, стесненность, неловкость, неудобство, застенчивость, конфуз) ; 2) **позор** (бесслабие, бесчестье, срам, срамота, сором, скандал, позорище, посрамление, стыдоба, стыдобушка) [26; 8].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, **Utanc / Həya** konseptinin baza emosiyaları ilə bağlılığı məqamına heç də yekdil yanaşma mövcud deyil. Belə ki, ingilis linqvokulturologiyasında baza emosiyaları konseptinin tipologiyasını araşdırmış O.A.Podlesovaya görə, utanc, inciklik, qürur, hörmət və s. bu kimi hissələr, məhz sosial faktorlarla tənzimlənən və bu səbəbdən də sosial emosiyalar qismində dəyərləndirilən emosiyalar qrupunu əhatə edir [27; 152-155]. Biz, bu yanaşma ilə razılaşmayaraq, utanc hissəsinin ilkin baza emosiyaları sırasında yer aldığını və digər baza emosiyaları ilə periferik sahədə əlaqələndirmələrə malik olduğunu düşünürük.

Baza emosiyalarının reallaşma özəlliklərinin təhlili əsnasında biz., ingilis, rus, fransız və italyan dillərində emosiya konseptinin reallaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlilini aparmış N.A.Dmitriyevanın gəldiyi qənaətlə razılaşmaya bilmirik. Belə ki, dilçi ortaqlıqla bərabər xalqların etnomentallıq kimlik fərqliliyindən qaynaqlanan müxtəlifliklərinin də xüsusi çəkiyə malik olduğunu vurğulamışdır. Dilçi hətta “Emosiya” konseptinin formalaşma mərhələlərinin də müxtəlif zaman dilimlərinə aid olduğunu (məsələn, ən sonuncu olaraq, “Emosiya” konseptinin italyan dilində formalaşdığını) vurğulamışdır [28; 12]. Lakin bütün mövcud fərqlərə baxmayaraq, baza emosiyalarını əhatə edən mikrokonseptlər bir çox ortaqlıq reallaşma mexanizmləri ilə seçilir ki, bu da həmin qrup emosiyaların özlərinin universal təbiəti ilə izah edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Калимуллина Л.А. Семантическое поле эмотивности в русском языке: синхронный и диахронический аспекты (с привлечением материала славянских языков). Автореферат диссер... доктор.филол.наук., Уфа-2006, 43 с.
2. Киришинова О. В. Экспрессивные средства звучащей речи для выражения эмоции "Радость" (на материале русского и немецкого языков), Воронеж, 2010, 28 с.
3. Юсупова Г. В. Состав и измерение эмоциональной компетентности, Авторефераты диссертаций на соискание учёной степени канд. психол. наук., Казань-2006, 20 с.
4. Дмитриева Ю. В. Эмоциональный концепт «Радость» и его отражение лексико-фразеологическими средствами языка (на материале английского, немецкого и русского языков // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 6(60): в 3-х ч. Ч. 1. С. 108-110 <https://www.gramota.net/materials/2/2016/6-1/31.html>
5. Кузнецова Л. Э. Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Волгоград, 2005, 28 с.
6. Мельникова В.С. Эмоциональный концепт «жалость» в русской языковой картине мира: от словаря к тексту, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Ижевск-2011, 21 с.
7. Погоя С. Н. Вербализация концепта "Восхищение" в современном английском языке, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Белгород-2011, 23 с.
8. Merriam-Webster's Dictionary of Synonyms <https://books.google.az/books?id=8N4UReTJYhUC&pg=PA329&lpg=PA329&dq=Fear,+dread,+fright,+alarm,+dismay,+consternation,+panic,+terror,+horror,+trepidation.&source=bl&ots=7dw9U4Ekhs&sig=ACf>
9. White feather <https://www.etymonline.com/search?q=white%20feather>
10. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: “Elm”, 2012, 476 səh.
11. a big girl's blouse <https://idioms.thefreedictionary.com/a+big+girl%27s+blouse>
12. Шафигуллина И. И. Репрезентация концепта страх в современной лингвокультуре // Вестник Казанского технологического университета, 2012, с.227-229, <https://cyberleninka.ru/article/n/reprezentatsiya-kontsepta-strah-v-sovremennoy-lingvokulture>
13. Булатова А.М. Лексико-фразеологические средства репрезентации эмоционального концепта страх в немецком и русском языках, автореферат диссер...канд.филол.наук., Казань-2015, 24 с.

14. Топольская И.А. Эмоциональные концепты "страх" и "тревога" в английском, английском и испанском языках, Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2015. № 10 (100). С. 139-141. <https://www.gramota.net/materials/1/2015/10/37.html>
15. Зайкина С. В. Эмоциональный концепт "страх" в английской и русской лингвокультурах (сопоставительный аспект), автореферат диссер.... канд. филол. наук., Волгоград, 2004 28 с.
16. Мальцева Л. В. Эмотивно-событийный концепт "горе, беда, несчастье" в русской языковой картине мира, автореферат диссер... канд. филол. наук., Новосибирск, 2009, 24 с.
17. Колесов В.В. Грусть-тоска в русском языковом сознании // Мир русского слова 2017, №3, с.5-13 <https://cyberleninka.ru/article/n/grust-toska-v-russkom-yazykovom-soznanii>
18. Трушкова Л. О. Эмоциональный концепт sadness: когнитивно-дискурсивный анализ, автореферат... канд. филол. наук., Иркутск-2011, 21 с.
19. Уланович О. И. Мухамедсапарова Д. М. Этнокультурная специфика метафорических проекций во фразеологической объективации концепта «ярость / гнев» в русском, английском и туркменском языках // Актуальные проблемы гуманитарного образования : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18–19 окт. 2018 г., Минск : БГУ, 2018., С. 271-278. <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/207873/1/271-278.pdf>
20. Пак Е. В. Этимология концепта «Гнев» в английском языке // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена 2009, с.215-218 <https://cyberleninka.ru/article/n/etimologiya-kontseptta-gnev-v-angliyskom-yazyke/viewer>
21. Никишина И.Ю. Выражение концепта anger ("гнев") в современной английской и американской художественной литературе, Автореферат диссер....канд. филол. наук., Москва, 2008, 24 с.
22. Силинская Н. П. Концепты отрицательных эмоций в английской фразеологической картине мира, Автореферат диссер... канд. филол. наук., Санкт-Петербург, 2008, 23 с.
23. Кузнецова Н.В., Перетоккина В.А. Лингвистическая реализация концепта «Ненависть» // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2011, №6 (2), с.349-352, <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskaya-realizatsiya-kontseptta-nenavist>; s. 350-351
24. Калинина В. В. Эмоционально-этический концепт SHAME и его когнитивно-дискурсивный потенциал, автореферат диссер.... канд. филол. наук, Иркутск – 2009, 18 с.
25. Малахова С. А. Личностно-эмоциональные концепты "гордость" и "стыд" в русской и английской лингвокультурах, автореферат диссер.... канд. филол. наук, Волгоград, 2009, 24 с.
26. Дженкова Е. А. Концепты "стыд" и "вина" в русской и немецкой лингвокультурах, Волгоград, автореферат диссер.... канд. филол. наук., 2005, 28 с.
27. Подлесова О.А. Типология концептов базовых эмоций в английской лингвокультуре // Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2011. № 10 (53). С. 152-155. <https://www.gramota.net/materials/1/2011/10/60.html>
28. Дмитриева Н. А. Особенности формирования концепта «эмоция» в лингвокультурах русского, английского, французского и итальянского языков, Автореферат диссер... канд. филол. наук., Москва, 2015, 29 с.

Açar sözlər: “Emosiya” konsepti, baza emosiyalar, Azərbaycan, rus və ingilis dilləri, leksik və frazeoloji vahidlər

Keywords: “Emotion” concept, basic emotions, Azerbaijani, Russian and English languages, lexical and phraseological units

Ключевые слова: понятие «эмоция», базовые эмоции, азербайджан-ский, русский и английский языки, лексические и фразеологические единицы

Baza emosiyaları ifadə edən mikrokonseptlərin əsas leksik-frazeoloji inventarı barədə

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində “Emosiya” konseptinin reallaşma mexanizmləri araşdırılır. Müəllif təqdim edilən məqalə çərçivəsində əsas baza emosiyaları olan **1) Sevinc/Məmnunluq; 2) Təəccüb; 3) Qəm/Kədər; 4) Qəzəb/Hiddət; 5) Qorxu/Heyrət; 6) Nifrət; 7) Utanc/Həya** emosional sferalarını təəssüm etdirən leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlilinə geniş yer verir. Tədqiqat əsnasında məlum olur ki, mövcud fərqlərə baxmayaraq, baza emosiyalarını əhatə edən mikrokonseptlər bir çox ortaq reallaşma mexanizmləri ilə seçilir ki, bu da həmin qrup emosiyaların özlərinin universal təbiəti ilə izah edilə bilər.

Об основном лексико-фразеологическом инвентаре микроконцептов, выражающих базовые эмоции

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются механизмы реализации понятия «эмоция» в азербайджанском, английском и русском языках. Основные базовые эмоции в авторской статье: 1) Радость / Удовлетворение; 2) Сюрприз; 3) горе / горе; 4) гнев / гнев; 5) Страх / удивление; 6) Ненависть; 7) Дает комплексный анализ лексических и фразеологических единиц, олицетворяющих эмоциональные сферы стыда / застенчивости. Исследование показало, что, несмотря на различия, микроконцепции, окружающие основные эмоции, отличаются множеством общих механизмов реализации, что можно объяснить универсальным характером самой группы эмоций.

On the basic lexical-phraseological inventory of microconcepts expressing basic emotions

SUMMARY

The article examines the mechanisms of realization of the concept of "Emotion" in Azerbaijani, English and Russian languages. The main basic emotions in the author's article are: 1) Joy / Satisfaction; 2) Surprise; 3) Grief / Grief; 4) Anger / Anger; 5) Fear / Amazement; 6) Hate; 7) Gives a comprehensive analysis of lexical and phraseological units that embody the emotional spheres of shame / Shyness. The study found that despite the differences, the microconcepts surrounding basic emotions are distinguished by many common realization mechanisms, which can be explained by the universal nature of the group of emotions themselves.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN İLK DRAMATURJİ ƏSƏRİ VƏ İLK MAARİFÇİ OBRAZI

Mirzə Fətəli Axundzadə bədii yaradıcılığa XIX əsrin ortalarından başlamış və qələmə aldığı əsərlərlə təkcə öz vətəninə deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqdə tanınmışdır. O, yaradıcılığa şeirlə başlasa da, Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli dramaturq kimi məşhurlaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında milli dramaturgiyanın əsasının qoyulması məhz M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. 1850-1855-ci illərdə “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah caduguni-məşhur”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”, “Hekayəti-Xırs qudurbasan”, “Hekayəti-Mərdi Xəsis və ya Hacı Qara”, “Mürafə vəkillərinin hekayəti” adlı məşhur komediyalarını yazmışdır. Bununla da, görkəmli dramaturq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həm dram və komediya janrlarının əsasını qoymuş, həm də novator yazıçı kimi ədəbiyyat tariximizdə özündən sonra yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Onun ədəbi-bədii irsindən bəhs edərəkən Yaşar Qarayev yazır: “Peşəkar milli teatr sənətinin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inqilabi ideyasının, ümumiyyətlə, mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövr”ün banisi olan Mirzə Fətəlinin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşır-keçir, bütün islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyət kəsb edir” (1, s. 216). M.F.Axundzadənin geniş və əhatəli yaradıcılığı, yüksək insani duyğuları, sənətkarlıq qabiliyyəti kimi keyfiyyətləri ona Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz yerini tutmağa kömək etdi.

Bəs necə oldu ki, o, komediyaya müraciət etdi? Ə.Sultanlı onun yaradıcılığında komediya janrına üstünlük verməsini belə şərh edir. “Axundov, tənqidi bir mühakiməyə malik idi. O, hadisələrə rasionalist bir münasibət bəsləyir, tarixin ümumi inkişafına isə demokrat bir gözlə baxırdı. Ona görə, mürtəcə ruhanilərin dövlət əlində bir silah olaraq xalqı cəhalət içərisində saxlaması, xalqın avamlığı, tacirlərin pula satılaraq ona büt kimi sitayiş etmələri, Azərbaycan qadınlığının ağır həyatı, əsirliyi, çar məmurlarının özbaşnalığı kimi bir çox ictimai hadisələr və bunların dərin ictimai kökləri, səbəbləri Axundovun nəzər-diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Bu ictimai lövhələri real cizgilərlə vermək, onu tənqid süngüsünə qaldırmaq, onlara gülmək, istehza etmək üçün ən əlverişli janr məzhəkə (komediya) idi” (2, s. 76).

Qeyd edək ki, onun komediyalarının mövzusu geniş və rəngarəngdir. Belə ki, onun ilk komediyası olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”də hadisələr Nuxa (indiki Şəki) şəhərində baş verir. Komediya dörd pərdədən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə komediyada bir neçə məsələlərə toxunmuşdur ki, bunlara da aşağıdakıları aid edə bilərik: 1. Vətən, xalq sevgisi

2. Elmə, sənətə hörmət

3. Tamahkarlığın, asan yolla pul qazanmaq istəyinin tənqidi

4. Fırıldaqcılığın tənqidi

5. Hər kəsin öz peşəsi, sənəti ilə məşğul olması ideyasının təbliği

Mövzusu Nuxa həyatından alınsa da, M.F.Axundzadə o zaman baş verən, cəmiyyətdə hökm sürən çatışmazlıqları, tamahkarlıq, hiyləgərlik, şeirə, sənətə qiymət verilməməsi, xalqa, vətənə laqeyd münasibətlərdən söhbət açmışdır. Komediyanın mövzusu, ideya və qayəsi müasir həyatdan alınmış, obrazlar isə sözsüz ki, dramaturqun gördüyü insanlar, baş verənlər isə şahidi olduğu hadisələrdir. Elə buna görə də əsərin elə ilk pərdəsindən oxucu komediyada baş verən hadisələrin sanki canlı şahidinə çevrilir. Komediyada baş verən hadisələrə diqqətlə nəzər yetirsək, obrazların təhlilini aparsaq bu zaman bir-birinə qarşı qoyulan üç qütbün şahidi oluruq.

1. Hacı Nuru obrazı. Hacı Nuru şair və istedadlı insandır.

2. Nuxulular. Onlar tamahkar yalnız öz xeyirlərini güdən, varlanmaq ehtirası ilə yaşayan, xalqın, vətənin taleyinə, keçmişinə, gələcəyinə biganə insanlardır.

3. Molla İbrahimxəlil kimyagər. Fırıldaqcı, hiyləgər obrazdır.

F.Qasımzadə M.F.Axundzadənin “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasından bəhs edərəkən yazır ki, “Kimyagər” komediyasının müsbət qəhrəmanı əsərin mənfi qəhrəmanlarına qarşı qoyulan şair Hacı Nurudur. O, molla İbrahimxəlillər və “nuxalılar”ın təmsil etdiyi qaranlıqlar aləmindən parlayan, fəqət tez sönmən bir şüadır. Şair Hacı Nuru ifşaçı və rezoner bir surətdir. Komediyada mənəvi qəhrəmanların eyibləri bu surətin vasitəsilə açılıb göstəriləndiyi kimi, müəllifin ideyaları da bunun dili ilə ifadə olunur. M.F.Axundzadə öz mənfi qəhrəmanlarının daxili aləmini və öz müsbət fikirlərini daha aydın nəzərə çatdırmağa bilmək üçün kontrast üsulundan istifadə edir və bu məqsədlə komediyada şair Hacı Nuru ilə “nuxalılar” arasında təzad yaradır. Bu kontrastda o bir tərəfdən müsbət qəhrəmanın çürük etiqadlardan uzaq olduğunu, namuslu əməyə yüksək qiymət verdiyini, vətənin və xalqın taleyi ilə maraqlandığını və s. müsbət xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən isə bunun əksinə “nuxalılar”ın avam və cəhalətpərəstliyini, dini əsarətin buxovlar altında kütləşdiklərini, mənəviyyatca sönük, öz təbiətləri etibarilə tüfeyli olduqlarını və s. naqis keyfiyyətlərini aydın və qabarıq bir surətdə əks etdirir. Dramaturq şair Hacı Nurunun dililə mənfi tiplərin daxili aləmini vərəq-vərəq açıdıqca, onların eyiblərini bir-bir nümayiş etdikcə cəmiyyətdə hökm sürən durğunluq və ətalət açıb göstərir. Beləliklə, “nuxalılar” dəstəsini tənqid və ifşasından da müəllifin iti satira silahı ictimai durğunluğa və ətalətə qarşı çevrilir” (3, s. 137-138).

³⁸ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Sadalanan qütblərin geniş təhlilini apararkən üç amil diqqət mərkəzində dayanır: tənqid, gülüş və təqdir. Komediya əsas tənqid hədəfi, əlbəttə ki, Molla İbrahimxəlil kimyəgərdir. Gülüş hədəfi isə “nuxulular”dır. Molla İbrahimxəlil kimyəgər də gülüş yaradan obrazdır, ancaq burada tənqid gülüşdən daha çoxdur. Eyni sözü “nuxulular” haqqında da demək olar. Dramaturq əsərdə onları həm tənqid, həm də gülüş obyektinə çevirsə də, fikrimizcə, gülüş tənqiddən daha çoxdur. Hacı Nuru isə nə gülüş, nə də tənqid obyektidir. O, dramaturqun təqdir etdiyi, sevə-sevə təqdim etdiyi bir obrazdır. Hacı Nuru obrazının xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən N. Məmmədov qeyd edir ki, “Axundzadə əsərdə xüsusi mövqə tutan şair Hacı Nuru surətindən bir tərəfdən, “nuxulular”ı və Molla İbrahimxəlili ifşa etmək üçün bir vasitə kimi istifadə etmiş, digər tərəfdən isə, bu surətlə öz müsbət idealını, maarifçilik ideyalarını əks etdirmişdir. Hacı Nuru surətində eyni zamanda patriarxal-feodal cəmiyyətinə müxalif olub, onun eyiblərini açıb göstərən və daim sosial, mənəvi sıxıntılar içərisində yaşayan mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının acı taleyi, faciəsi təsvir olunubdur, Axundzadə Hacı Nurunun dilindən “hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir və xoş güzəranlığına bəisdir” – sözləri ilə öz müsbət idealını irəli sürmüş, sağlam insan aqlını, istedadı, ictimai-faydalı zəhməti təqdir etmiş və tərənnüm etmişdir” (4, s. 12). Komediyanın birinci məclisində dramaturq hər bir obrazın əməlini, şəxsiyyətini Hacı Nuru obrazının dili ilə təqdim edir. Hacı Nuru onların hər birinin əməlini onların üzərinə dedikdən sonra məlum olur ki, onların hər biri tamahkar insanlardır. Hamısı varlanmaq, asan yolla var-dövlətə sahib olmaq eşqilə yaşayır. Ona görə də sonrakı məclislərdə artıq biz onları “nuxulular” adı ilə görürük. Görünür, dramaturq onların hamısının eyni amal, məqsəd uğrunda iş gördüklərini bizə çatdırdıqdan sonra artıq onları ümumiləşdirərək bir ad altında bizə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab etmişdir. Məhz bu “nuxulular” Ağa Kərim zərgərdir, Məşədi Cabbar tacirdir, Ağa Zaman həkimdir, Molla Salman ruhanidir. Bunların hər birinin bir-birindən fərqli peşələri, sənətləri vardır. Ancaq onların hər biri öz peşəsində, sənətində heç bir uğur əldə edə bilməmişdir. Buna səbəb onların heç birinin öz işi ilə məşğul olmamasıdır. Belə ki, Səfər bəy mülkədar olmasına baxmayaraq, ancaq xəbərçilik edir, insanları haqsız yerə incidir, xalqı incidir və onların arxasınca danışaraq insanlar arasına nifaq salır.

Molla Salman mollalıqla məşğul olsa da, dindən başı çıxmayan bir insandır. Pyesdə Hacı Nuru ilə dialoqunda Molla Salmanla yaxından tanış oluruq. “Molla Salman. Kəs səsini, Allahı sevirsən. Həməqətini az bildir, o duz başqa duzdur. Hacı Nuru, sənin qiyasına görə mən gərək Qarun olaydım; bəs niyə bir həsir lüləyindən qeyri zadə malik deyiləm?

Hacı Nuru şair. Onun səbəbi var. Ondən ötrü ki, sən çox yaxşı qatırçılığa layiqsən; amma beyninə düşübdür ki, mən də gərək molla olam, ondan ötrü ki, atam molla idi. Atan oxumuşdu, kamalı var idi, molla idi. Sən ki öz adını düürüst yazmağa qadir deyilsən; nə üçün molla olursan? Kamal ata kürkü deyil ki, irslə övlada yetişə. O səbəbdən xalq arasında miqdarn yoxdur; dövlətin haradan olsun? Əgər qatırçılıq etsəydin, bu qavara və zor ilə ildə əlli manata pul deməzdin” (5, s. 34). Hacı Nurunun dilindən verilən bu parçadan da aydın olur ki, Molla Salman nəinki savadlı molla deyil, o, heç öz adını belə düz yazamaz. Hacı Nuru ona qatırçılıqla məşğul olsaydı daha yaxşı pul qazanardın deyir.

Məşədi Cabbar tacirdir. O, sələmçiliklə məşğul olur. Sələmə çoxlu pul versə də, yenə də gözü doymur və daha çox pul qazanmaq istəyir. Hacı Kərim zərgərdir. Ancaq ona heç kəs iş gördürmür. Buna səbəb ona verilən qızıldan, gümüşdən oğurlayaraq mis və digər metallar qarışdırmasıdır. Bir gün bunun üstü açılır və o, xalq arasında etibarını itirir. Xalq da daha ona heç bir iş gördürmür. Ağa Zaman dələkdir, ancaq dələkliliklə məşğul olmaq yerinə həkmlilik edir və bir qəbiristanlıq adam qırır. Ona görə də onun yanına gələnlərin sayı xeyli azalıb.

Komediyaadakı obrazların belə təhlilini və xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etdikdən sonra dramaturqun onları niyə sonrakı pərdələrdə bir adla adlandırdığını anlamaq olar. Əsərin əvvəlində fərdi şəkildə təqdim olunan həmin obrazlar pyesin sonrakı məclislərində “nuxulular” adı ilə verilir ki, bu da dramaturqun fərdiləşmədən ümumiləşmə apardığını göstərir. Pyesdə təqdir edilən obraz Hacı Nurudur. O, gözəl şair, həm də xalqı, vətəni üçün çalışın ziyalı idi. Müəllif Hacı Nuru obrazını ona görə yaratmışdır ki, “nuxulular” və Molla İbrahimxəlil kimyəgər obrazlarını daha aydın başa düşək. Hacı Nuru “nuxulular”ın dünyasında təkdir, onu dinləyən, eşidən kimsə yoxdur. “Hacı Kərim zərgər. Bu nə qələt edir, nə yava danışır? Səni kim bu məclisə çağırdı? Nəsihət verən vəqə oldu! Görəsən, haradan bu belə filosof olubdur? Çıx get sənin nəsihətin bizə lazım deyil!

Tamam əhli-məclis. Çıx get, sənin nəsihətin bizə lazım deyil!

Hacı Nuru şair. Gedirəm, doğru söz acı olar” (5, s. 35).

Bəli, gətirilmiş nümunədən də aydın olur ki, “nuxulular”ın Hacı Nuru dinləmək istəyi yoxdur. Onlar hətta Hacı Nuru məclisdən qovurlar. Dramaturq Hacı Nuru məclisdən qovmaqla eyni zamanda həmin dövrdə şeirə, sənətə verilən qiyməti açıb göstərməyə nail olmuşdur. Hacı Nuru da qarşılığında məclisi tərk edir. Onun mübarizə aparmaq niyyəti yoxdur. “Xalqın acınacaqlı vəziyyətini duyan, lakin heç nə edə bilməyən Hacı Nuru, fəaliyyət göstərə bilmir, məclisdən uzaqlaşır. Nəhayət, meydan boş qalır, Molla İbrahimxəlilə heç kim mane olmur, o da qalib görkəmdə öz “fəaliyyətini” daha da genişləndirir. Mənfiliklərlə dolu mühiti, dələduzları, avamları, cəhaləti ifşa etmək kimi məsuliyyətli bir vəzifəni dramaturq oxucuların, tamaşaçıların öz ixtiyarına verir” (6, s. 55). Hacı Nuru obrazı ədəbiyyatımızda, daha doğrusu, dramaturgiyamızda ilk maarifçi obrazdır. “Əslində, müəllifin maarifçilik ideyalarının daşıyıcısı olan Hacı Nuru “oxumaq” və təqdim etmək o qədər də çətin deyil: öz mühiti ilə üz-üzə gələnin, ətrafındakıların cahilliyi ilə barışmayan, hər kəsin əyrisini üzünə deyən, “kimyəgərliyə” inanmayan Hacı Nuru oxucuya (tamaşaçıya) Mirzə Fətəli Axundzadənin sözünü birbaşa çatdırır” (7). Bəli, Hacı Nuru ifşaedici obrazdır. O, elmi, savadlı, doğruluğu, vətənpərvərliyi təbliğ edən bir obrazdır. Bu obrazın vasitəsilə o yaşadığı dövrün insanlarına savadlı, elmi olmağı, daim xalq və vətən üçün çalışmağı öyrədir.

“Mirzə Fətəlinin özünün o dövrün insanlarından nə tələb etdiyi isə aydındır. O, bir maarifçi kimi sözünü cəmiyyətə yalnız bədii obrazlar vasitəsilə çatdırmaqla kifayətlənmir, publisistik yaradıcılığında, elmi əsərlərində, eləcə də məktublarında ictimai qənaətlərini kifayət qədər açıq və təkrar-təkrar bəyan edirdi. Bu mənada, Hacı Nurunun düşüncələri ilə bağlı qarantlıq

məqam qaldığını düşünmək düzgün olmazdı. Onu da qeyd etməyə dəyər ki, Hacı Nuruya baxanda bədii obraz kimi Molla İbrahimxəlil daha möhtəşəm və mükəmməldir. (Mötərizə arasında daha bir məqamı da vurğulamaq zəruridir ki, Molla İbrahimxəlil əsərdə kimyəgər kimi təqdim olunmayıb. O, kimyəgər devil, insan kimyası üzərində qeyri-adi təcrübə aparmağı bacaran mahir psixoloqdur). Əsər boyu Molla İbrahimxəlil sanki müəllifin də “nəzarətindən” çıxır, “nuxulular” toplumunun, eləcə də oxucunun (tamaşaçının) bütün proqnozlarını sındırır tökülür. Yaddaşından meymun qovmağın əzabı və əndişəsi içində karıxıb qalan avam kütlə qarşısında özünün qurduğu oyunun içindən böyük ustalıqla çıxır” (7).

Molla İbrahimxəlil mahir fırıldaqçıdır və hiylə ilə insanları aldadaraq pul qazanır. O, aldatdığı insanların zəif cəhətlərini öyrənir və buna əsaslanaraq onlardan xeyli sayda pul alır. O, “nuxulular”ı aldadaraq deyir. “Sizin təklifiniz nədir? Təklifim budur ki, indi gün batmamış özünüzü yaxın kəndlərə yetirəsiniz. Qabaqkı iksirin müddəti-təkmilinə qədər, yəni otuz bir gün gözləyib, gənə buraya qayıdasınız. Həmin cüsvi beş min manat pullarınız əvəzində ki, bir para zəruriyyəti-lazimiyə üçün bilkülliyə məsrəf olunubdur, gümüşünüzü alıb aparasınız. Bəşərti ki, mən sizə piş əz vəqt xəbər göndərməmiş gəlməkdə sibgət eləməyəsiz ki, məbada günlərin sayında gənə bir günə səhv qılmaq ilə bimövqə iksirin təkmilindən əqdəm buraya gəlib, o iksiri də bunun kimi xərab etməyəsiz” (5, s. 44). Burada Molla İbrahimxəlil “nuxulular”ın avamlığından məharətlə istifadə edərək onları yenə də aldadır. Yalandan deyir ki, mən sizə xəbər göndərməmiş siz gəlməyin. Bundan sonra isə o, “Sizdən ötrü müşəxxəs olunan gümüşün üstündə xəyalımdır ki, pullarınızın faydasını dəxi izafə edəm, ondan ötrü ki, sizə bir parça artıq gümüş vermək, mənə görə heç bir təfəvüt etməz... Amma sizin kimi aşxasa bir həbbə puldur. Xudahafiz, yola düşün, gedin! Mənim xəbər göndərməyimə müntəzir olun! Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm. Allah qoysa o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim” (5, s. 44). Bu hissədə isə Molla İbrahimxəlil kimyəgərin əsl siması ilə qarşılaşırıq. Burada o, öz dili ilə “nuxulular”ı aldatdığını dilə gətirir.

Ümumiyyətlə, dramaturq hadisələri elə təqdim edir ki, sanki onun real şahidi olduğu hadisələrdir. Bu onun yazıçılıq məharətindən və əsərin mövzusunun real həyatdan alınması ilə əlaqədardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Axundovla başlayan bədii yaddaş – Azərbaycan türk intibahı // Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. (5 cildə). IV cild. Bakı: Elm, 2016, 776 s., səh: 214-2
2. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 302 s.
3. Qasımzadə F. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1962, 377 s.
4. Axundzadə M.F. Bədii ədəbi-tənqid əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 280 s.
5. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
6. Osmanoglu M. Hacı Nurunun şeir dəftəri. Ədəbiyyat qəzeti. <http://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1144-haci-nurunun-seir-defteri>

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzə Mətəli Axundzadə, dramaturgiya, komediya, maarifçi obraz

Key words: Azerbaijani literature, Mirza Fatali Akhundzade, dramaturgy, comedy, educational image

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Мирза Фатали Ахундзаде, драматургия, комедия.

Mirzə Fətəli Axundzadənin ilk dramaturji əsəri və ilk maarifçi obrazı

Xülasə

Məqalə Mirzə Fətəli Axundzadənin dramaturji yaradıcılığına, əsasən də, “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər” komediyasının təhlilinə həsr edilib. Pyesin mövzusu və obrazları, xüsusilə də ilk maarifçi obraz olan Hacı Nuru haqqında ümumi məlumat verilməklə yanaşı, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir, onlara münasibət bildirilir. Göstərilir ki, Hacı Nuru avam nuxululara qarşı qoyulmuş bir obrazdır. Dramaturq mütərəqqi maarifçi fikirlərini məhz onun dili ilə oxucu və tamaşaçıların diqqətinə çatdırır. M.F.Axundzadə bu komediyayı yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuş və ilk maarifçi obraz yaratmaqla özündən sonrakı ədəbiyyatımızda bu istiqamətdə zəmin rolunu oynamaqla, həm də onun inkişafına güclü təkan vermişdir.

Mirza Fatali Akhundzadeh's first dramatic work and the first educator character

Summary

The article is devoted to the dramatic work of Mirza Fatali Akhundzadeh, the analysis of the comedy “The story-Molla İbrahimxəlil Kimyəgər”. In addition to giving general information about the theme and characters of the play, especially the first educational character Haji Nuru, their characteristic features are also considered and their attitude is expressed. It is shown that Haji Nuru is an image against the ignorant people. The playwright conveys his ideas to the attention of readers and viewers with his language. By writing this comedy, M.F.Akhundzadeh laid the foundation of dramaturgy in Azerbaijani literature and by creating the first educational image, playing the role of the foundation in this direction in our literature after him, as well as gave a strong impetus to its development.

Первая драматическая работа Мирзы Фатали Ахундзаде и первый воспитательский персонаж

Резюме

Статья посвящена драматическому творчеству Мирзы Фатали Ахундзаде, анализу комедии “история-Молла Ибрагимхалил Кимягар”. Помимо дачи общих сведений о теме и персонажах пьесы, особенно о первом воспитательном персонаже Хаджи Нуру, рассматриваются также их характерные черты и выражается их отношение. Показано, что Хаджи Нуру-это образ против невежественных людей. Драматург своим языком доводит свои идеи до сведения читателей и зрителей. Написав эту комедию, М. Ф. Ахундзаде заложил основы драматургии в азербайджанской литературе и, создав первый образовательный образ, сыграл роль фундамента в этом направлении в нашей литературе после него, а также дал мощный импульс ее развитию.

**CON QOLSUORSİNİN NOVELLALARINDA İCTİMAİ-SOSIAL PROBLEMLƏR
("Vicdan", "Keçmiş e 299", "Ruzi", "İt gəbərdi" və "İki baxış" novellaları əsasında)**

İngilis tənqidi-realizm ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Con Qolsuorsinin ictimai problemləri peşəkarcasına əks etdirdiyi novellalarından biri "Vicdan"dır. Müəllif müasiri olduğu ingilis cəmiyyətinin aktual məsələlərindən olan riyakarlığı tənqid hədəfinə alaraq ustalıqla, obrazlı şəkildə əks etdirməyə çalışır. Uzun müddətdir başqalarının adı ilə çap olunan, amma özünün arxa planda qaldığı yazılar yazan qəhrəmanımız Taqqart birdən belə bir qərara gəlir ki, bu iş heç də ədalətli və düzgün deyil. Bütün əziyyəti özü çəkdiyi halda imza başqasının olur və o, bu iş üçün müəyyən haqq alır. İşin ən pis tərəfi də odur ki, yazdığı yazının nəşrə buraxılan imza sahibləri, ümumiyyətlə, bu məsələlərdən xəbərdar deyillər. Və müəyyən zaman sonra bu işlərin düz getmədiyini dərk edən Taqqart işindən istefa vermək qərarına gəlir. O, bu lənətgəlmiş işi daha görməyəcək və azadlıq, vicdan rahatlığı onun üçün hər şeydən üstündür. "– Mən sizə müəyyən olunmuş iş üçün haqq verirəm. Əgər tapşırığı yerinə yetirmək istəmirsinizsə, biz sizin xidmətiniz olmadan keçinə bilərik. Taqqart, sizə nə olub? Taqqart istehza ilə gülümsədi. – Ser, vicdan əzabının tutması başlayıb. Axı söhbət sadə kommersiya vicdanından gedir, elə deyilmi?(1; 682). Nəhayət, müəllif əsəri bu sözlərlə bitirir. "Taqqartın dözümlü xasiyyəti var idi və çəkisi olduğu bütün bu çətinlikləri düşünəndə bir-cə dəfə də özünü axmaq adlandırmamışdı. Amma günbəgün onda əminlik yaranırdı ki, əbəs yerə üsyan ələyib. İndi o, çəpərə söykənərək oturmuşdu və quşların nəğməsinə qulaq asırdı. Bu nəğmələr onda arzu olunan ovqat oyadırdı. Adamlar qərribə məxluqduurlar! Olduqca dözümlüdürlər! Məgər bütün bu illər ərzində o belə olmamışdı? Yarlığın hakimiyyəti – bax, indi onu heyrətə salan bu idi. Nəyəsə əxlaq yarlığı yapışdırmaq kifayət ələyirdi ki, hamı onu əxlaqlı hesab ələsin! Bəli!.. Amma, hər halda, nə deyirsən, de...Vicdan!..Onunla yola getmək çətindir. (1; 684)

Con Qolsuorsinin "Ruzi" adlı novellasında isə kilsə xadiminin oğurluqda ittiham olunması təsvir olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dünya ədəbiyyatının bir çox nümunələrində kilsə və kilsə nümayəndələrinin bədii obraz şəkildə təsviri, onların çox vaxt tənqidi ön planda olmuşdur. Buna başlıca nümunə olaraq Covanni Bokkaççionun "Dekameron" əsərini misal göstərə bilərik. Məlumdur ki, bu əsərdə orta əsrlər Avropa kilsəsi və onun keşiş və rahibləri kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutulur. Buna nümunə kimi, Viktor Hüqonun "Paris Notr-Dam kilsəsi" əsərini də misal göstərə bilərik. Bilinən kilsə tənqidi münasibəti Con Qolsuorsi qələmindən də yan keçmir. Onun məlum novellası "Ruzi" bu dediklərimiz baxımından diqqətəlayiqdir. Əsərin məzmunundan məlum olur ki, məhəllə keşişi oyunda çoxlu miqdarda pul uduzduğundan neçə müddətdir ki, yerli əhalini bitməktükənmək bilməyən borc istəkləri ilə bezdirib. O, hər gün, demək olar ki, Linstoy əyalətinin əhalisinin böyük bir qismindən qaytarmaq şərti ilə borclar almış, ancaq sözünə xilaf çıxaraq üzərinə yığıdığı borcu daha da çoxaltmışdır. Lakin bir gün çörəkçinin arabasından yerə düşən kökəni oğurlamaqla çörəkçi tərəfindən ittiham olunan keşiş Linstoy məhkəməsinə verilir. Müəllif göstərir ki, məhkəmə salonuna əyalətdən çoxlu sayda adam gəlmiş və onların hamısı bu işin necə nəticələncəyi məsələsində olduqca maraqlıdırlar. Yazıçı burda odövrkü din və din xadimlərinə olan münasibəti ifadə etmək üçün hətta belə bir cümlə də işlədir: "Bizim kəndlərdə dinin bünövrəsinin möhkəm olmadığını güman ələyənlər bugünkü belə marağı görüb sevinərdilər." (1; 685) Məhkəmə gedişini ustalıqla təsvir edən müəllif keşişin oğurluq iddialarını rədd etdiyini və onu yerdən tapdığını söylədiyini yazır. Belə ki, bəzi şahidlərlə çıxış edən keşiş kökəni təsadüfən tapdığını bildirir və onu yerdən götürməkdə məqsədinin evdəki quşlara vermək olduğunu bildirir. Lakin sonradan müəyyən olur ki, o, neçə vaxtdır ac olan anası ilə onu yemişdir. Hadisələrin sonrakı gedişatında keşiş elə bir cavab verir ki, məhkəmə hakimləri ona bəraət vermək məcburiyyətində qalırlar. O, artıq o qədər azğınlaşmış və bütün olanlara vərmiş etmişdir ki, bir din xadimi olaraq utanmadan Yaradanın adından istifadə edir, guya bu ruzinin ona Tanrı tərəfindən göndərdiyini bildirir: "Yenidən zala narazı uğultu yayıldı. Üç hakim gözlərini cavabdehə zillədilər. Sonra ahıl Kelimədi dedi:

- Deyirsiniz, bulkanı arabanın altından tapıbsınız. Bəs sizin ağılınıza gəlmədimi onu yerinə qoyasınız? Siz onun arabadan düşdüyünü təxmin edə bilərdiniz. Yoxsa o, yerə hardan düşə bilərdi?

Keşişin gözlərində közərən qığılcım, sanki, söndü:

- Göydən...Allahın göndərdiyi ruzi idi. – Baxışlarını salonda gəzdirərək dedi: - Ac adama...Allahın sevimlisinə göndərdiyi...ruzi idi! – Başını geri ataraq gülümsədi. Bu, matəm sükutu içində yeganə səs idi." (1, səh. 694).

Bu yolla məhkəmə prosesində qələbə qazanan keşişin əhvalatını kənd camaatı müzakirə etməyə başlamışdı. Hətta onun bu qərribə qələbəsi şərəfinə kilsədə zəng səsləri də ucalırdı. Lakin müəllif əsərin sonunda hadisələrin gizlinlərini açmağa xidmət edən belə bir ipucu verir oxucularına. "Növbəti gün missis Qloynun köşkünün qapısı ağızda keşişin yorğun sifəti göründü, mişar kimi xurldayan səslə dedi: - Siz mənə nisyə bir girvənkə yağ verə bilərsinizmi? Tezliklə pulunu verərəm" (1; 695). Con Qolsuorsinin toplumsal məsələləri əks etdirən əsərlərindən biri də "İki baxış" novellasıdır. Digərlərindən fərqli olaraq daha çox ailə-məişət mövzusunda həsr olunan bu novella rəsmi və qeyri-rəsmi nikahlı qadınların psixologiyasının təhlili üzərindədir. Əsərin qəhrəmanı Qodvin ölüm ayağında olarkən rəsmi nikahlı həyat yoldaşı ilə bir zamanlar tanış olub qeyri-rəsmi münasibətdə olduğu qadın yan-yana gəlirlər. Həyat yoldaşı bu görüşün əleyhinə olsa da, ölümlə çarpışanın son istəyini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalır. Çarpayıda uzanıb ömrünün sonuncu dəqiqələrini yaşayan Qodvin bu iki qadın haqqında mübhəm düşüncələrə dalmışdır və o, nə isə deməyə çalışsa da, bu mümkün olmur. "Qodvin məni işarə ilə çağırırdı və nəsə pıçıldadı. Ancaq onun son sözləri zəng səslərinin içində eşidilməz oldu. Bir dəqiqə sonra o öldü. Həyat çox qərribədir! Səhər yuxudan durursan,

³⁹ BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ. turkan.huseynova.8989@mail.ru

pilləkəndə möhkəmcə dayanırsan, sonra ani zərbə...və üzüaşağı yuxarlanırsan. İnsan şam kimi sönmür. Xoşbəxtlik odur ki, bu zaman sizin həyatınızla birlikdə təkə bir qadının həyatı sönmür...(1; 715)

Müəllifin novellaları içərisində ən diqqətəlayiq olanlarından biri də “Keçmiş E 299” əsəridir. Bu hekayə öz süjet xəttinin bənzərsizliyi, yeniliyi, aktuallığı ilə digərləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Əsər bizə hardasa Somerset Moemin “Ay və qara qəpik” romanını xatırladır. Bildiyimiz kimi Moemin adıçəkilən əsərində məşhur rəssam Pol Qoqenin obrazlaşdırılmış siması olan Striklənd də Qolsuorsinin “Keçmiş E 299” novellasının baş qəhrəmanı Filipp Rayder kimi həyat yolunda addımlayarkən verdiyi qərarlardan əsla peşman olmayan, onların doğruluğuna əminliklə inanan biridir. Düzdür, “Ay və qara qəpik” qəhrəmanın həddindən artıq özündənrazılığı insanda acıq yaradır, amma onun kimi E 299 da atdığı addımın səbəb olduğu nəticədən əyilmir, cəzasını çəkir və bu cəzaçəkmə müddətinin tərbiyələndirici olduğunu düşünür. Azadlığa çıxandısonrakı davranışları üçün heç kimə hesabat vermir və bu yolda tək addımlamağa belə hazırdır. Biz bu xarakterik xüsusiyyətlərin Striklənd obrazında da şahidi oluruq. Lakin Con Qolsuorsini tənqidi-realizmin nümayəndəsi kimi düşündürən başlıca məsələlərdən biri də məhbəs həyatı yaşamış insanların azadlığa buraxıldıandan sonra davam edən həyatıdır. Məşhur fransız romantiki Viktor Hüqonun “Səfillər” romanının qəhrəmanı Jan Valjan da 19 illik katorqa həyatından sonra cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirməkdə bəzi məlum çətinliklər yaşasa da, o bu yolda düzgün istiqaməti müəyyənləşdirə bilir. Bəli, Qolsuorsi də Hüqo kimi məhkumluq həyatı yaşayan bir insanı topluma yenidən qazandırmaq haqqındakı düşüncələrini oxucuya təqdim edir. Əsərin süjet xəttindən məlum olur ki, Filipp Rayder qeyri-qanuni bir əməliyyatı eləməkdə risk etmiş, nəticədə əməliyyat olunan qadın dünyasını dəyişmişdir. Bu səbəbdən cənab həkim həbs olunmuş və çətinliklərlə yadda qaan iki illik məhbəs həyatı yaşamışdır. Onun bu əməliyyatı etməkdə məqsədi heç də qadının ölümünə səbəb olmaq olmamış, sadəcə onun həyatını xilas edə bilmək üçün risk etmişdir. Onun məhbəsdə adı E 299-dur. Lakin iki ilin tamamında o azadlığa buraxılır və həbsdə olduğu kimi indi də qürurla yaşamağa davam edir. O düşünür ki, elədiyi düzgündür, o sadəcə insan həyatını xilas etmək üçün risk etmişdir, niyyəti təmiz olmuşdur, amma nəticə uğurlu alınmamışdır. Məhkəmə həbsinə qərar versə də, o, özünü günahkar saymır, əyilmir, sınımr və həbsdən çıxandıandan sonra da qəhrəmancasına yaşamağa davam edir. Əsərin sonunda onun bu bardə həyat yoldaşı ilə söhbəti diqqətimizi daha çox cəlb edir: “-Həqiqətən də, kim həyatın gözlərinin içinə heç vaxt baxmayıbsa, həyatın onlar üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Mənsə baxmışam. – Axı nəyə görə...-Əziz Berta, mənə elə gəlir, səni çağırırlar. – Aman Allah! Sən dəhşətsən! – Sən mənim nə olmağımı istərdin, əzilmiş soxulcanmı? İstəyərdin, nifrət elədiyim adamların qarşısında ağlayım, onlara yalvarım, quyruq bulayım, yalnız ona görə ki, bir yalançı vəziyyətdən digərinə düşmüşəm? Sənə mənim fağır olmağım lazımdır, eləmi?” (1; 634). Keçmiş adı ilə E 299 olan Filipp Rayder ətrafındakı insanlar tərəfindən qəribə qarşılır, nəinki tanımadığı yadlar, qohum-qonşular, hətta öz həyat yoldaşı, oğlu və qızı da onun xəbərsiz həbsdən çıxıb qayıtmağını birmənalı qarşılamırlar. Onun iki illik yoxluğunda həyatlarına davam etmiş, ana dul olaraq tanınmış, övladlar da nişanlanmışlar. Lakin indi keçmiş məhkumun anidən peyda olması, onlarda xoşagəlməz duyğular oyatmışdır. Yekdilliklə onun evdən çıxıb getməsini və hər şeyin qaldığı yerdən davam etməsini istəyirlər. O isə olduqca soyuqqanlıdır, onlara heç bir şey izah etmək fikrində deyil, həddindən artıq qürurludur və onların təklifini qəbul edərək ailəsindən uzaqlaşib tək yaşamağa razıdır.

Əsər boyu biz Filippin sadəcə kor heykəltəraşla söhbət etdiyinin şahidi oluruq. Ətrafdakılar tərəfindən keçmiş məhkuma münasibət müsbət olmasa da, onlar bunu hiss etdirlərdə, bu kor heykəltəraş ona qarşı olduqca səmimi və dürüstdür. Bu səbəbdəndir ki, E 299 onunla dialoqa girə bilir, ruhunun və qəlbinin dərinliklərini ona açə bilir. Kor olmazdan əvvəl, demək olar ki, hər gün balıq ovuna gedən heykəltəraş indi heç kimin onu bu hobbisi ilə məşğul olmağa heç kim aparmır..Con Qolsuorsi məhkumların sonradan cəmiyyətə uyğunlaşması məsələsini ustaqlıqla qələmə almışdır.

Müəllifin irqçilik, zərərli millətçilik, həddindən artıq şovinizm məsələlərinin gündəmə gətirilib tənqid etdiyi, onu sosial problem kimi həll etməyə çalışdığı əsərlərdən biri də “İt gəbərdi” novellasıdır. Hekayə o dövrdə İngiltərədə yaşayan, oranın vətəndaşı olan almanların müharibə zamanı Almaniyaya getmək istəmələri və öz ölkələri uğrunda savaşımaq arzuları əks olunmuşdur. Bu insanların müəyyən şəxslər tərəfindən İngiltərədə casus hesab edilərək təqib olunmaları, olmazin, ağlagəlməz işkəncələrə, ağrı-acılara düçar olmaları əsərdə böyük ustalıqla əks olunmuşdur. Müəllif göstərməyə çalışmışdır ki, digər xalqlara, ümumiyyətlə, insanlara qarşı həddindən artıq, sərhəddi aşmış nifrət həmin bu mənfi yükü daşıyan tərəfə heç vaxt xeyir gətirə bilməz. Yəni hər bir şeyin müəyyən həddi, ölçüsü olduğu kimi düşmənçilik etməyin də öz qayda-qanunları, çərçivəsi vardır. “İt gəbərdi” əsərində Harbern obrazi İngiltərədə yaşayan, oranın vətəndaşı sayılan almanlara qarşı ağlagəlməz nifrət bəsləyir, hər fürsətdə, hər addımda onları təqib etməyə çalışır. Dostunun bütün məsləhətlərinə, xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, o, fikrindən, inadından dönmür. Harner Holşteyq ailəsinin başçısının həbsindən sonra qadının yalavarışlarına məhəl qoymadan onların yeganə övladları Harold Holşteyqin də məhkumluq yaşamasına, min bir əziyyət çəkməsinə səbəb olur. Xanım Holşteyqin bu hadisə ilə əlaqədar cənab Harberni lənətləməsi səhnəsi olduqca peşəkarcasına və təsirli təsvir olunmuşdur: “-Bəli, -qadın tamam sakitcə təkrar elədi, - mən sənə nəşə deməyə gəlmişəm. Mən səni lənətləməyə gəlmişəm. Çoxları səni gizlincə lənətləyirlər, mənşə gözünün içinə baxaraq lənətləyirəm. Mənim oğlum bu saatda türmədə, sənin türməndə ölümlə yaşamaq arasındadır. O sağalacaqmı, öləcəkmi, onsuz da mən səni yazıq analara və qadınlara, ingilis analarına və qadınlara elədiyim hər şey üçün lənətləyirəm. Əbədilik lənətə gələsən! Əlvida!(1; 707)

Harbern əsər boyu öz anlamsız və zərərli nifrəti içərisində boğulur, bu kin-küdurət onu məhv edir. Hətta sonda Harold Holşteyqin minnətdarlıq məktubu belə onda olmazin acıq yaradaraq nifrətini, təkəbbürünü daha da artırır: “Əziz mister Harbern! Mən yalnız dünən anamla görüşəndə ondan keçən ilin dekabrında bir dəfə necə sizə gəldiyini öyrəndim. Mən onun gəlişi üçün üzr istəyirəm, çünki onun vəziyyəti mənim xəstəliyimlə əlaqədar idi. Mən sizə olduqca minnətdaram. Siz dolayı da olsa, həyatdakı ən qiymətli təcrübəmi qazanmağımın səbəbkarı olmusunuz. Düşərgədə o qədər ağrı-acılar var idi, adamlar elə əzab

çəkirdilər, sziin bunu təsəvvür eləyə bilməyəcəyinizə əminəm. Bədbəxt, bükülmüş, özünəqapılmış adamlar illər keçdikcə elə sonsuz və ümitsiz qəlb sarsıntılarına məruz qalırdılar ki, mən orada özümü unutmağı, öz qüvvəm daxilində onlara nə isə kiçik bir kömək eləməyi öyrəndim. Mən, insanla ölüm arsında dayanan yeganə şeyin doğmalara olan məhəbbət olduğunu öyrəndim və bunu heç vaxt unutmayacağıma əminəm. Ancaq düşərgəyə düşənə qədər mən başqa cür düşünürdüm. Sizə bütün qəlbimlə təşəkkür eləyirəm və sizə sadıq olaraq qalırım. Sizin Harold Holşteyq”(1; 710)

Con Qolsuorsi, doğrudan da, bu novellasında cəmiyyəti narahat edən rasizm məsələsini gündəmə gətirmiş və, zənnimizcə, və bu elə belədir, o bunu çox ustalıqla bacarmışdır. Əsərin sonunda dostu Harbernin yanından ayrılarkən bu ifadəni işlədir: “Dişlənən sağ qaldı, Amma it gəbərdi.” (1; 710)

ƏDƏBİYYAT

- 1) Con Qolsuorsi. Seçilmiş əsərləri.-Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 720 səh.
- 2) İsmayıl Şıxlı. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı-1974
- 3) <https://www.litres.ru/dzhon-golsuorsi/rasskazy/chitat-onlayn/>
- 4) <https://md-eksperiment.org/post/20180121-k-probleme-narodnosti-romana-d-golsuorsi>
- 5) <https://www.work5.ru/gotovye-raboty/93313>
- 6) <https://bookmix.ru/book.phtml?id=2852007>

Xülasə

Biz bu məqaləmizdə Con Colsuorsinin bəzi novellaları üzərində təhlil aparıb müasiri olduğu toplumun ehtiva etdiyi problemlər haqqında danışacağıq. Belə ki, XX əsr tənqidi-realizminin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Con Qolsuorsi mükəmməl bədii nümunələr sayılan novellalarında hər zaman yaşadığı ingilis cəmiyyətini narahat edən əxlaqi-etik, siyasi, mənəvi məsələləri öz əsərlərində ön plana çəkmiş, onlar üzərində dərin analiz edərək problemi gündəmə gətirməklə qalmamış, həm də həlli yollarını araşdırmağa çalışmışdır. Bu səbəbdəndir ki, məqaləmizin başlıca bağlı olduğu “Vicdan”, “Keçmiş E 299”, “Ruzi”, “İt gəbərdi” və “İki baxış” novellaları diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, “Vicdan” adlı novellada cəmiyyətdəki riyakarlıq tənqid atəşinə tutulur. Nəinki ingilis cəmiyyətində, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin toplumlarında rast gəldiyimiz bu ikiüzlü davranışlar sərt şəkildə pislənir. “Ruzi” adlı novellada isə kilsə və kilsə xadimlərinin dünyagörüş, əxlaq, mənəvi formalaşma müddəti təhlil olunaraq oxucuya təqdim olunur. “Keçmiş E 299” adlı novellada isə məhkumluq həyatı yaşayan insanın həbsdən çıxandısonrakı yaşanı və onun cəmiyyətlə münasibəti ön plana çəkilir. “İt gəbərdi” isimli novella isə irqçilik, zərərli və həddini aşan millətçilik problemi üzərində qurulmuşdur. “İki baxış” hekayəsi isə ailə-məişət problemlərinə həsr olunaraq kişi və qadın münasibətləri, psixologiyaları fonunda yazılmışdır.

Açar sözlər: cəmiyyət, sosial-ictimai problemlər, vicdan, əxlaq, irqçilik, məhkumluq

SUMMARY

In this article, we will analyze some of John Colsworthy's short stories and talk about the problems of modern society. Thus, John Galsworthy, one of the most prominent representatives of twentieth-century critical realism, in his novels, which are considered to be perfect works of art, always brought to the fore the moral, ethical, political and moral issues of concern to the English society in which he lived. but also tried to find solutions. That is why the short stories "Conscience", "Past E 299", "Blessing", "The Dog's Tomb" and "Two Views", to which our article is mainly related, attract more attention. Thus, in the novella "Conscience", hypocrisy in society is criticized. Not only in English society, but in the societies of almost all countries of the world, these hypocritical behaviors are strongly discouraged. In the novella "Blessing", the period of worldview, morality and spiritual formation of the church and its leaders is analyzed and presented to the reader. The novel Keçmiş E 299 focuses on the life of a convict after his release from prison and his relationship with society. The novella "The Dog's Grave" is based on the problem of racism, harmful and extreme nationalism. The story "Two views" is dedicated to family problems and is written against the background of male and female relations and psychology.

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы проанализируем некоторые рассказы Джона Голсуорси и поговорим о проблемах современного общества. Таким образом, Джон Голсуорси, один из самых ярких представителей критического реализма двадцатого века, в своих романах, которые считаются совершенными произведениями искусства, всегда выдвигал на первый план моральные, этические, политические и моральные проблемы, волнующие английское общество, в котором он жил. но тоже пытался найти решения. Поэтому больше внимания привлекают рассказы «Совесть», «Прошлое E 299», «Благословение», «Собачья могила» и «Два взгляда», к которым в основном относится наша статья. Так, в повести «Совесть» критикуется лицемерие в обществе. Не только в английском обществе, но и в обществах почти всех стран мира такое лицемерное поведение категорически не приветствуется. В повести «Благословение» период мировоззрения, нравственности и духовного становления церкви и ее лидеров анализируется и представляется читателю. В романе «Прошлое E 299» рассказывается о жизни осужденного после освобождения из тюрьмы и его отношениях с обществом. Повесть «Собачья могила» основана на проблеме расизма, вредного и крайнего национализма. Повесть «Два взгляда» посвящена проблемам семьи и написана на фоне мужских и женских отношений и психологии.

Rəyçi: Prof.L.Əhmədova

Süleymanzadə Səidə Mehdi qızı
HİNDİSTAN TÜRK LƏRİNİN ƏDƏBİYYATI 11-18-ci ƏSRLƏR İNGİLİS
MƏNBƏLƏRİNDƏ

Hindistanda türk mənşəli ədəbiyyatın yaranma tarixi haqqında, çox geniş və uzun məqalələr yazmaq mümkündür. Amma əsil məsələ çağımızda Hindistan coğrafiyasında yaşayan türk xalqları haqqında ingilis mənbələri öz ədəbi arxivində buna münasibətini necə göstərir deyə uzun zaman araşdırmalar apardıqdan sonra bu haqda ingilis mənbələrində az tutarlı ədəbiyyat ehtiyatının olduğu aşkarlandı. Umumiyyətlə İngilis ədəbiyyatşünasları və alimləri Hindistanı fəth edən fəthlər haqqında və bir sıra dini mənsubiyyət haqqında öz tezislərində və kitablarında yazmışlar. Lakin Hindistan türklərinin yazılı və şifahi ədəbiyyatının əvvəldən bu günümüzə qədər necə gəlib çıxması haqqında məlumat çox geniş deyildir. Buna əsaslanaraq daha dərinə ingilis mənbələrində dərinə araşdırmalar edən bir sıra ədəbiyyatşünasların kitablarından elmi məqalələrindən yararlanmaq ehtiyacı duyuldu.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Hindistanda türk xalqlarının ədəbiyyatının araşdırılması günümüzə qədər çox uzun yol qət etmişdir. Hindistan türklərinin ədəbiyyatı olduqca qədim və zəngin bir ədəbiyyatdır. Bu möhtəşəm və zəngin çox çalarlı ədəbiyyat tarixinə tozlu səhifələrində itib-batmış, ətraflı şəkildə tədqiq edilərək dünya ədəbiyyatşünaslığında öz layiqli ədəbi-bədii və elmi-nəzəri qiymətini almamışdır. Sadəcə Hindistan fəlsəfəsi Hindistan yaradıcılığı və ya Buddizm siması kimi dəyərləndirilmişdir. Halbuki, Hindistan əsrlər öncə fəth etmiş türk fəthləri Hindistan torpaqlarında əsrlər boyu yaşayaraq bura öz mədəniyyətlərini ədəbiyyatlarının bütün çeşidlərini və İslam dinini qətişmişlər. Bununla yanaşı olaraq Hindistan türklərinin az qismi əsrlər keçdikcə öz milli mənsubiyyətini unudaraq hind mənsubiyyətini mənimsəmişlər. Çox üzücü haldır ki, qədim ədəbiyyatı və tarixi ədəbiyyatı olan bu xalq öz zənginliyini tam dərk etmədən bəzən qarışıq umumi ədəbiyyatı kimi özünü təqdim etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni olan məsələlərdən biri Hindistan Türklərinin ədəbiyyatının inkişaf təmayüllərində olan durğunluqdur. Sevincici haldır ki, qədim tarixi keçmiş olan Türk xalqı Hindistan coğrafiyasında öz ədəbiyyatını və adət ənənələrini hələ də qoruyub saxlaya bilməmişdir. Hindistan hələ də araşdırmaçılar üçün əlverişli tarixi ədəbi bazaya malik olan ölkə olaraq qalır. Buna misal olaraq bir çox xalqları göstərə bilərik. Qədim tarixi olan bu xalqlardan biri də Türk xalqıdır. Hələ eramızdan çox əsrlər əvvəl var olmuş və dünya miqyasında geniş yayılmış ulu Türk xalqı özünü, öz dilini, tarixini öz milli mədəni irsini nəsil-dən nəsilə qoruyub saxlaya bilməmişdir. Əsrlər boyunca bir çox sahələrdə inkişaf edən Türk xalqı əsas elmi sahələrdə də öz yerini tapmışdır. Buna misal olaraq xüsusi ilə ədəbiyyat elmini qeyd edə bilərik. Hələ çox qədim zamanlardan bəri türk tayfaları Hindistan və Əfqanıstan coğrafiyasında yaşamışlar. Uygur Türkləri, Qəznəvilər hakimiyyətini buna misal göstərə bilərik. Türk tayfaları Qəznəvi hakimiyyətindən əvvəl də Əfqanıstanda və Hindistanda yaşamış və hökm sürmüşlər. Həmin Türk tayfaları Qəznəvi dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışdılar. Böyük fəth Səbuk Təkin bu böyük dövlətin qurucusu idi. Səbuk Təkin Türkiyədən gəlmiş Barsaq türk tayfalarından idi. Səbuk Təkin öz "Nəsihətnamə"sində bunu özəlliklə qeyd edirdi. Bütün türk dövlət başçıları kimi Səbuk Təkində dövləti idarə etmək üçün öz dəyərli və qiymətli bilgilərini yazdığı "Nəsihətnamə"sini davamçılarına miras qoymuşdu. Qəznəvilər hakimiyyəti 963-1186-cı illərdə Mərvənnəhr, Əfqanıstan, Hindistan və Xorasanda hökm sürmüşdülər. Görkəmli Türk Məmluk xanədanlığı idi. Qəznəvi sülaləsi öz adını paytaxt Qəznə şəhərinin adından qətişmişdi. Qəznəvilər dövlətinin əsasını 963-cü ildə Samani sarkərdələrindən olan keçmiş Əmir Alp Təkin qoymuşdu. Türk imperiya sərhədləri Ceyhundan Hind çayına qədər və ordan da Hind okeanına, dənizə qədər uzanmışdı. Tarixi mənbələrə görə 1040-cı illərdə Səlcuqlular Qəznəvilərlə döyüşlər aparmağa başlamışdılar. İki Türk xanədanlığı qoşunları ilə uz üzə gələrək çatışdılar. Daha bir Türk Sultənliyi və türk hakimiyyəti, Cəlaləddin Harzəm Şah xanədanlığı möhtəşəm mərdlik və şücaət tarixidir. Bütün türk xanlıqlar və padişahlar dövlət qurduqları torpaqlarda və məkanlarda öz irsini daşıyan mədəniyyətini, əvəzsiz tarixi ədəbiyyatı, dastanlarını, nağıllarını, hekayələrini, folklorlarını, şifahi və yazılı ədəbiyyatını gələcək nəsillərə miras buraxmışdı. Bildiyimiz kimi türk sultanları və padişahları sahib olduqları torpaqlarda qurduqları dövlətdə, sarayda müxtəlif elm sahələrində o cümlədən ədəbiyyatla məşğul olan alimlər toplayaraq elm ocaqları və mədrəsələr, məscidlər inşa etmişdilər. Dünya ədəbiyyatşünaslığında dahi türk ədəbiyyatının incilərinə tez tez rast gəlmək mümkündür. Hindistanda əsirlərdir yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatını buna misal göstərə bilərik. Hələ eramızdan çox əvvəl Hindistan coğrafiyasında türk xalqları yaşayırdılar. Bununla yanaşı öz mənəvi irsini bu günlərə daşıyan türk xalqları öz adət və ənənələrinə hər zaman sadıq olaraq qalırdılar. Tarix boyu böyük Hindistan ölkəsini çox müzəffər türk ordular fəth etmişdir. Hindistana gələn bir çox Türk xalqlarının cəsur sarkərdələrinin, sultanlarının, şahlarının adlarını cəkkə bilərik. Böyük və dahi Əmir Teymurun imperatorluğunun adını misal verə bilərik. Böyük sarkərdə Əmir Teymur ədəbiyyata və mədəniyyətə çox qiymət verirdi. Teymurun nəslindən olan hökmdarların əksəriyyəti bədii yaradıcılığa yüksək qiymət verməklə yanaşı həmçinin özləri də bədii yaradıcılıqla və qiraətlə məşğul olurdular. Sahibkəran Əmir Teymurun nəslindən olan Zahurəddin Məhəmməd Babur şah Hindistana hərbi yürüşlərindən sonra bu coğrafiyada məskunlaşan türk şahı idi. O, adət və ənənələrindən başqa öz xalqının ədəbiyyatını, mədəniyyətini, memarlığını şah əsərlərini, əl yazmalarını, türkə şifahi folklorunu da bura daşmışdı. Buna misal olaraq Türk hökmdarının öz əli ilə yazdığı "Baburnamə" əsərini göstərə bilərik. Babür şahın nəslindən olan oğlu Humayun və nəvəsi Əkbər şah bu mədəni irsi öz növbəsində davam etdirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrimizin ən qədim və böyük ərazilərindən biri olan Hindistan və Hindistan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması bugünkü gündə də kifayət qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Halbuki, Hindistan və Hindistan da yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatı çox zəngin bazaya, ehtiyata malikdir.

Dünya ədəbiyyatına üz tutan dünya ədəbiyyatşünasları Hindistan türklərinin ədəbiyyatını araşdıran ingilis ədəbiyyatşünasları və tarixçiləri bu haqda kitablar kiçik məqalələr, monoqrafiyalar və hətta tarixi kiçik epizodlu sənədi filmlər də çəkmişlər. Bu

sahədə dünya ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları hələ də davam edir.Hindistanda ilk türkdilli ədəbiyyatın növləri, folklor və yazılı ədəbiyyat olmuşdur.Hələ çox qədim zamanlardan bəri türk tayfaları Hindistanda və Əfqanıstanda yaşamışlar.Həmin türk tayfaları Qəznəvi dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışlar. Türk xalqları dedikdə Qəznəvi hakimiyyətini buna misal göstərə bilərik.Daha sonralar uyğur türk xalqının türk dilli əlifbasını,əl yazılarını buna misal çəkə bilərik.Hindistanda türk dilli ədəbiyyata aid əsərlər dedikdə nəzərdə Əmir Teymurun nəslindən olan Zahurəddin Məhəmməd Babur şahın öz əl yazısı “ Baburnamə “əsəri diqqətimizi cəlb edir.Babur şah özü şerə, sənətə hədsiz marağı olan sərkərdə və hökmdar idi.Babur şah atalarının yolu ilə gedərək ədəbiyyata,tarixə,mədəniyyətə,alimlərə,sənətkarlara çox qiymət verirdi.Babur şahın çox sayda şerləri və əl yazısı vardır.Türk xalqlarının bu torpaqlara yerləşdiyindən sonra şifahi xalq ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlamışdı.İlkin çağlarda şifahi folklor daha sonra şerlər,dastanlar yazılmışdı.

Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin Çin sarayına Hunlar tərəfindən göndərilən məktublarda olması Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar ,Saxa dövləti zamanı rəsmi məktublaşmaların aparılması və digər rəsmi məktublarda Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu tarixin daha qədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir.Bu yazıların əsas adı Çağatay türk hərfləri ilə təşkil olunmuş qədim türk əlifbeti yəni əlifbası idi.Hal hazırda da bu qədim türk yazı əlifbası bir çox yazılarda istifadə edilməkdə davam edir.Özəlliklə Orta Asiya coğrafiyasında unudulmamışdır. EləcədəBöyük Moğol imperiyası dövründə Hindistanda türkdilli ədəbiyyat haqqında bir çox araşdırmalar aparılmışdır.Böyük Moğol İmperiyası dövründə Hindistanda türkdilli ədəbiyyat Çingizxan dönməindən başlamışdır.Çingizxan Hindistana hərbi yürüşlər etdiyi zamandan daha əvvəl uyğur kökənli türk tayfaları bu torpaqlarda yaşamışlar .Çingizxan rəsmi məktublaşmalarında əsasən yazı yazılması üçün Uyğur türk dilindən istifadə edirdi.Çağatay türk yazılarından rəsmi məktublaşmalarda və özəl məktublarda və eləcədə dövlət fərmanlarını da çağatay türkcəsində yazdırırdı. Moğol əlifbası və yazısı olmadığı üçün fərmanları və məktublaşmaları uyğur türk yazıları ilə yazdırırdı.Bu dilə rəğbətindən oğlunun adını da Çağatay qoymuşdu.Daha sonra Çingizxan oğlu Çağatayı tabeciliyində olan qoşunun uyğurlardan ibarət olan bir qisminə baş sərkərdə təyin etmişdi.Çağatay uyğurlardan ibarət olan qoşunu ilə Hindistanın bir çox əyalətlərində və bölgələrində hərbi yürüşlərdən sonra yerləşmişdir.Hələ o zamandan bəri uyğur türk dili Hindistanın bir çox bölgələrində şifahi və yazılı istifadə edilməyə başlamışdır.Hindistanda Türk tayfalarının istifadə etdiyi ədəbiyyat folklor şəklində bayatılardan ,qəhrəmanlıq dastanlardan,nağıllardan başlayaraq davam etmişdi.Öncələri dildən dilə gəzən şifahi ədəbiyyatdan ibarət idi.Mənbələrə görə daha sonra uyğur türk əlifbasında istifadə edilmişdir.Hindistan türklərinin ədəbiyyatı olduqca qədim və zəngin bir ədəbiyyatdır.Buna baxmayaraq dünya ədəbiyyatşünaslığından öz layiqli ədəbi-bədii və elmi-nəzəri qiymətini almamışdır.Belə ki,Hindistan türklərinin ədəbiyyatının,şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin ingilisdilli ədiblərin,tənqidçilərin,alimlərin yaradıcılığında ayrıca olaraq türkdilli hind ədəbi nümunələri kimi deyil,ümumhind ədəbiyyatının tərkib hissəsi oyrənilmişdir.Bəzən şair və yazıçıların özləri də türk millətinə mənsub olduğunu belə unudaraq ümumhind ədəbiyyatı və mədəniyyətinin zənginləşməsində böyük rol oynamışlar.Bu yazıçıların bir qismi türk dilində ,bir qismi isə hind,fars,ərəb və ingilis dillərində bir-birindən gözəl əsərlər ərsəyə gətirmişlər.Hələ çox qədim zamanlardan bəri türk tayfaları Hindistan,Pakistan və Əfqanıstan ərazilərində məskunlaşmağa başlamışlar. Bu xalqlar zaman –zaman qədim hind mədəniyyətinin formalaşmasında öz böyük tövhələrini vermişlər.Qədim Hindistan ərazisinə türklər Şərqi Tükrüstan ,Əfqanıstan,Çin sərhədlərindən yürüşlər təşkil edir və vaxt keçdikcə bu ərazilərdə məskunlaşmışdılar.Bu zaman onlar özlərinin mənsub olduqları dini inancları Hindistan ərazilərinə gətirir,həm də yerli inancları qəbul edərək aborigen hindlilərlə qarışdırırdılar.Hindistana köç edən qədim türklərin dini inancları tək tanrıya inam olan tanrıçılıq dini idi.İngilis ədəbiyyatşünasları və araşdırmaçıları bu haqda öz ədəbiyyatlarında geniş bəhslər etmişdirlər.İngilis yazıçıları Moğol və Türk adlandırdıqları ədəbi əsərlərində buna rast gəlmək olur.Hindistanda klassik türkdilli ədəbiyyatın yaranma tarixi çox qədimdir.Qədim olduğu kimi çox fəlsəfi və inandırıcıdır.Hindistanda türkdilli ədəbiyyatın yaranmasının böyük fəlsəfi əhəmiyyətli tarixi var.Əyər qədim tarixə müraciət etsək türk xalqlarının səkkizinci əsrdən sonra bu coğrafiyaya tayfalar şəklində gəldiyini aşkar etmiş olarıq.Bundan başqa səkkizinci əsrdən etibarən ərəb xilafətinin təsiri nəticəsində islam dinini qəbul edən yeni türk tayfalarını görmüş olarıq.İstər –istəməz bu yeni din türk tayfalarından hindistanda yaşayan digər xalqlara təsir edərək qəbul edilmişdir.Həmçinin islam dinini qəbul etmiş türk və digər xalqlar öz mədəniyyətlərində və ədəbiyyatlarında dini amillərə geniş yer vermişdirlər.

Gəznəvi hakimiyyətinin qurulmasından öncədə Hindistanda türk tayfaları seyrək olsada yaşayırdılar.Qeyd etdiyimiz kimi, Qəznəvilər dövlətinin qurulmasında həmin türk tayfalarının dəstəyi və böyük rolu olmuşdur. Tarixi mənbələr və illər bunu işarə verir.963-1186-ci illər.Bildiyimiz kimi,Türk tayfaları ilə yanaşı digər xalqlarda bu hakimiyyətin qurulmasında iştirak etmişdilər.Qeyri-türk dillərində danışan və yazan,hindlilər,puştular,sinkxlar və digər xalqları buna misal verə bilərik.Hindistanda hakimiyyətdə olan türk hökumdarları şerə,sənətə,tarixə və bütün elmi sahələrə çox diqqət yetirirdilər.Eyni zamanda bədii qiraəti,şeri yüksək qiymətləndirirdilər.Hindistanda qeyri türk dillərində yazıb yaradan məşhur Hind yazıçısı Rabindranat Tagorun Hind fəlsəfi kitablarını və digər yazıçıların Hind dilində və ya puştu dilində yazıçıların əsərlərindən misal verə bilərik.Hindistanda klassik türkdilli xalqların ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri

Zahurəddin Məhəmməd Babur şah Hindistanda klassik türkdilli ədəbiyyatın təməlini qoyan hökumdar və böyük sərkərdə olmuşdur.Atalarının yolu ilə gedən Türk İslam aləminə böyük hörmət və rəğbətlə yanaşan Şah Babur bütün elmi sahələrdə çox yaxşı yetişdirilmişdi.Hindistanda Türk İslam mədrəsələr, məktəblər açmışdı.Atalarının yolu ilə gedən şah Babur özünün qələmə aldığı Baburnamə əsəri ilə rəğbət qazanmışdı.Baburun nəslindən olan davamçıları oğlu və nəvəsi onun mədəni irsini mirasını davam etdirmişdilər.Şah Babur yaratdığı öz əlifbasının müəllifi idi.Delhi şəhəri Babur sultanlığı mədəniyyət ocağı olaraq sənət,tarix,ədəbiyyat,memarlıq sahələrinin mərkəzi idi.

Çox zəngin kitabxana toplayan və mədrəsələr inşa etdirən, quran Babur şahın mirasını oğlu Humayun və nəvəsi Cihan Şah davam etdirmişdi. Şah Cihan qədim Delhi şəhərində ən böyük İslam Cuma camisini inşa etdirmişdi. Onun inşa etdirdiyi Tac Mahal sarayı isə yüz illərdir dillərə dastandır. Saf məhəbbətin simvolu olaraq yaşamağa davam edir.

Bir çox dünya alimləri kimi türk əsilli alimlər və yazıçılar bir müddət Hindistanda yaşamışlar. Hindistanda yaşayan türk xalqlarının izi ilə getməyə çalışmışlar. Eləcə də Hindistanda bir müddət yaşayan yarıdan Türk yazıçılardan Saib Təbrizinin və həmçinin İbrahim Ordubadinində adını çəkə bilərik. (1601-1679)

18-ci əsrlərdə və daha sonrakı illərdə Hindistan türklərinin ingilisdilli ədəbiyyatının yaranma fəslə olduğunu görmüş oluruq. Hindistanda türk muhacir ədəbiyyatı dedikdə bir mənəli olaraq avropada və İngiltərədə və bir sıra mədəniyyət çağının yüksək olduğu ölkələr göz önünə gəlmiş olur. Məlum olduğu kimi, Hindistan ölkəsini İngiltərə uzun müddət müstəmləkə altında saxladığı üçün əsas dövlət dili ingilis dili olmuşdur. Bu səbəbə görə orta məktəblərdən başlayaraq Hindistanda təhsil sistemi əsasən ingilis dilində aparılırdı. İstər istəməz yerli və mühacir yazıçıların ədəbi fəaliyyətinə bu xüsus təsir göstərmişdi. Yazıçıların və şairlərin yazdığı əsərlər və şeirlər ingilis dilində yazılaraq nəşr edilirdi. Hindistanda yaşayan türklərin ingilisdilli ədəbiyyatı ilə əlaqədar Hindistanın mədəniyyət mərkəzi olan Delhi də rastlamaq olar. Hal hazırda Aqra və Aqra şəhərinin ətrafında türklərin ingilisdilli ədəbiyyatına rast gəlmək olur. Yerli türklərin ingilisdilli yazıçılarının qələmə almış olduqları hekayələri, şeirləri, folklor inciləri, dastanlar haqqında orta məktəblərdə eləcə də ali təhsil ocaqlarında rastlamaq olur.

Hindistanda coxsayıda millətlər, xalqlar yaşadığı kimi Xəzərlərdə yaşayırlar. Xəzərilərin ingilis ədəbiyyatında yeri çox özəldir. Xəzərlər elm adamlarının dilinə görə "Hazar" yəni Gezgin mənasına gəlir. "Xazarilər" bir çox mənbələrdə eləcə də İngilis mənbələrində tarix səhnəsində Sabar Türklərinin davamı olaraq qətd edilir. Xəzərlər əsasən Şimali Qafqazda və Volqaboyu ərazisində yayılmış, bir çox türk mənşəli xalqların etnogenezinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk tayfalarından biridir. Müxtəlif tarixlərdə xatırlanan xəzər boyları haqqında məlumatların ildən artıq bir dövrü əhatə edir və yayıldığı ərazilərin zaman-zaman dəyişdiyini nəzərə almayan bəzi Orta əsr şahnaməçiləri və son iki əsrdə xəzər mənşəsi ilə məşğul olan bəzi alimlər müəyyən yanlış fikirlər söyləmişlər. Hətta ayrı ayrı alimlər xəzər boylarını abxaz, gürcü, osetin olaraq da qeyd etmişlər. Lakin bu belə deyil. Xəzərilərin milli mənsubiyyətinin və qədim xalq olaraq Xəzəri adlandırılmasında daha əvvəlki qədim dövrlərə aiddir. Əsrlər öncəyə dayanaraq bu coğrafiyaya yerləşmiş türk xalqı sonradan öz coğrafiya təsirinin altında Xəzəri adını qəbul etmişlər. Bu adı almalarının əsas səbəbi ata və babalarının əvvəllər Xəzər dənizinin ətrafında yaşamaları ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Xəzərilərin ədəbiyyatı əsasən İslam mədəniyyətinin təsiri ilə yaranıb iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. 1-ci hökmdarların şahların himayəsi altında olan saray ədəbiyyatı 2-ci mütəvazi olan sadə xalq ədəbiyyatı. Hər ikisi qədim türk xalqının nadidə incisi olaraq meydana gəlmişdir. Bu qədim mirası qorumaq toplamaq yeni Xəzəri türklərinin, türk dünyası və dünya ədəbiyyatşünaslarının müqəddəs borcudur... Ancaq xəzər problemi dərinlən öyrənilmədikcə tarixi gerçəklikdən uzaq olan belə fikirlər gündəlikdən çıxmışdır. Xəzərlərin türk olması artıq şübhə doğurmasada, onların hansı türk dialektində danışması və ilkin yurdu barədə mübahisələr hələ də davam edir. İngilis ədəbi və tarixi ədəbi mənbələrdə Xəzəri türk xalqlarının araşdırılması və coğrafi baxımdan çox vacibdir. Bu vacibliyə türk ədəbiyyatına çox önəmli bəhrələr vermişdir. Xəzərilərin çox qədim 5000 min ilə yaxın tarixi var. Qədim Xəzərilər xalqı Hind coğrafiyasına hələ eramızdan çox əvvəl gələrək məskunlaşmışdılar. Öz adət və ənənələrinə sadıq qalaraq qoruyub saxlaya bildilər. Xəzərilərin özünə məxsus keçdikləri "Hind Hazar" dərnəkləri icmaları mövcuddur. Xəzərilərin dini İslam dinidir. Əqidə və milliyyət olaraq isə Türkdürlər. İngilislər tərəfindən uzun müddət müstəmləkə edilmiş Hindistanın digər yazıçıları kimi Xəzərilərdə local və ingilisdilli ədəbiyyata əsərlərində yer verirlər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Govern. The early empires of Central Asia. London, 1939.
2. Gruwedel A. Mythologie du Buddhism. Leipzig, 1990.
3. Köprülü M.F. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1986.
4. Ata-Malik Juvaini. The History of the world – Conqueror. Vol. 1. Manchester, 1958
5. Waddel L.A. The Suddism of Tibet er Lamaism. London. 1895.

Açar sözlər: Hindistantürkləri, qədim dövr, ədəbiyyat, folklor, yazılı ədəbiyyat, ingilis ədəbiyyatı

Ключевые слова: Индийские турки, древние времена, литература, фольклор,

Keywords: English literature, ancient times, literature, folklore, written literature, English literature

The Literature of the Indian Turks in the English sources in the 11-18th Centuries

Summary

The ancient period of Indian Turks literature is studied in this thesis. This article is about the fact that the literature of the Indian Turks was in English sources in the 11th and 18th centuries. Indian Turks literature has developed in English sources to this days. That all centuries which was up noted that is one of the most important periods of the Indian Turks literature. Turkish tribes was in India before 11 -18th centuries. It means many years Indian Turks continue to develop their literature and culture in India to these days.

Литература Индийских Турок в английских источниках 11-18 вв.

Резюме

В Этом тезисе исследуется древний период литературы индийских тюрков. Статья посвящена тому факту, что литература индийских турков в 11в-18вв есть в английских источниках что, все упомянутые столетия являются одним из важнейших периодов индийской тюркской литературы. Турецкие племена были в Индии еще до 11 века. Это говорит о том что, индийские тюрки продолжали развивать свою литературу и культуру в Индии по сей день.

RƏYÇİ: prof. L. Əhmədova

QARABAĞ FOLKLORUNDA OBRAZLAR SİSTEMİ VƏ İDEYA-MƏZMUN ÖZƏLLİKLƏRİ

Qarabağ folklorunun zəngin obrazlar sistemi vardır. Bunlar ümumilikdə vahid Azərbaycan folklorunun obrazlar sistemini təşkil etsələr də, ayrı-ayrılıqda hər bölgənin özünəməxsus personajları və bu janrın daşıyıcılarıdır. Qarabağın ayrı-ayrı bölgələrindən toplanmış folklor nümunələrinə diqqət edilərsə, onlarda bu və ya digər formada qorunan zəngin personajlar qalereyasını daha yaxından müşahidə etmək mümkün olar.

Qarabağ folklor mətnlərində sıx-sıx rast gəlinən obrazlardan biri hami ruh olan Qaraçuxadır. Naxış, Əyən kimi adlarla tanınan bu obraz Qaraçuxa olaraq təkcə Qarabağ bölgəsində deyil, eyni zamanda Zəngəzur, Lənkəran, Masallı, Salyan və Neftçala, Muğan bölgələrində də eyni adla tanınmaqdadır.

Prof. S.Rzasoyun Qaraçuxa anlayışı ilə bağlı söylədiklərinə diqqət edək: “İnsan doğulandan sonra da onun qoşası — yoldaşı olur. İnsanın bu yoldaşı elmdə — aura, folklorlarda — qaraçuxa, dini-mistik ənənədə — həmzad adlanır. Bizim hazırda malik olduğumuz tarixi şüurumuzun da belə bir qoşası — yoldaşı var: mifoloji şüur. Aura — qaraçuxa — həmzad daim insanla yoldaş olur. İnsanların əksəriyyəti bu yoldaşlarının varlığından bütün ömrü boyu xəbər tutmur. Aura — qaraçuxa — həmzad psixoloji travma, şok, sarsıntı, affektlərlə özünü bilindirə bilir” [Rzasoy 2013: 14].

Folklorşünas alim C.Bəydili isə Qaraçuxa ilə bağlı məlumat verərkən onu “Azərbaycan türkləri arasında yayılaraq gözəgörməzlərdən olduğuna inanılan, övliya adı ilə də bilinən demonoloji bir varlıq” hesab edərək, onun bəxt və tale anlayışları ilə əlaqələndirildiyini qeyd edir [Bəydili 2003: 215].

Bu mülahizələrdən də aydın olduğu kimi uzun qaralibaslı bu mifoloji varlıq sahibinin taleyində əhəmiyyətli rol oynayandır. Əbəs yerə deyil ki, folklorşünas alim Ə.Əsgər yazır: “Qaraçuxa insanın özünə bənzəyən mifoloji varlıqdır. Hər insanın bir qaraçuxası var. İnsanın işlərinin uğurla getməsi qaraçuxadan asılıdır. Qaraçuxası oyaq olan adamın işləri uğurla gedir, varlı-dövlətli olur. Qaraçuxası yatan adam kasıb olur, ağır günlər keçirir” [Əsgər 2005: 13-28].

Qarabağdan toplanmış folklor materiallarında Xızıra da Qaraçuxa deyildiyi məlum olur və bu mətnlərdə o, evin bərəkəti, ru-zisi, ən yaxşı qonağı kimi təqdim edilir. Bir şey olduqda onun adına yaxşı bir şey, məsələn, fəsəli bişirir və paylayırlar [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 17-18].

Mifoloji mətnlərdə Qaraçuxanın həmişə oyaq olduğu, sadəcə gözə görünmədiyi, insanın həndəvərində dolaşdığı, bədbəxt hadisə baş verən zaman isə Qaraçuxanın yatdığı qeyd olunur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 18].

Bəzi mifoloji mətnlərdə bu obraz uzun qaralibaslı gəlin kimi təqdim edilir. Xəstə biri günlərlə ağlayıb öləcəyini zənn etdiyi vaxt Qaraçuxa xəstənin yaxınının yuxusuna girib onu qorxmamağa, heç bir xəstəliyinin olmamasına əmin edir [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 20].

Bəzi mətnlərdə evin böyüyü kimdirsə məhz qaraçuxanın da ona deyildiyi və həmin evdə din də varsa, bərəkət də varsa hər bir şeyin həmin adamın ayağına yazıldığı məlum olur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II 2012: 16].

Qaraçuxanın sıx-sıx işləndiyi janrlardan biri də nağıllardır. Qaraçuxanın nağılı” adlı mətnə Qaraçuxanın tale funksiyası nəzərə çarpır. “Kasıb bir kişi Allaha yalvarır ki, ona yeməyə bir şey versin. Allah da Qaraçuxaya bu kasıb kişiye kömək etməyi tapşırır. Kişi yol getdiyi yerdə bir ilanın qolunu dartdığını görür. Qolunu çəkmək istəyəndə Qaraçuxa dillənir və ondan nəyə ehtiyacı olduğunu soruşur. Qaraçuxa şahın xəzinəsinin yarıldığını və onu bir ağacın dibində basdırıldığını, yaranların isə qırx nəfər olduğunu bildirir və kişiye tapşır ki, axşam evə gedib arvadından qırx dənə noxud alsın, axşam saat doqquzun yarısında isə küpü alıb qırx dənə noxudu “bu qırxın biri” deyib ora atmağı tapşırır. Şaha isə xəbər çatdırılır ki, xəzinəsi yarılıb və onu tapa bilən münəccim var. Xəbər xəzinə yaranların qulağına çatır və bir nəfəri göndərilər ki, həmin kasıb kişinin evinə gəlib görsünlər məsələ nə yerdədir. Həmin adam qulağını qapıya söykəyəndə kişi noxudu götürüb, “Arvad, bu qırxın biri” deyir. Bu işə məəttəl qalan qırx adamın qırxı da kişinin əlinə-ayağına tökülüb yalvarırlar ki, bizim adımızı vermə, xəzinə filan ağacın dibindədir. Kişi razılaşır. Şaha vəd verdiyi kimi, qırxıncı gün şahın hüzuruna gedib xəzinənin ora daşınması üçün heyvan istəyir. Həmin yeri qazdıqda həqiqətən də xəzinənin orada olduğunu görür və yükləyirlər. Padşah oğurlayanın kim olduğunu soruşduqda isə kasıb kişi ona xəzinəni götürüb getməyi, oğurlayana əhəmiyyət verməməyi tövsiyə edir. Padşah ov səfəri zamanı da münəccimə müraciət edir ki, toruna nə çıxacağını bilsin. Bu dəfə də Qaraçuxa ona tapşır ki, özündən heç nə uydurmasın, o nə desə onu eləsin. Toru atıb oradan nə çıxacağını soruşduqda kişi “bir qara eşşək çıxacaq” deyir. Münəccim onun sarsıqladığını görür və toru bir daşa ilişdirir. Nəhayət, bir xeyli dartandan sonra torun içində bir qara eşşəyi görüb kişiye məəttəl qalırlar. Padşah öz evinə getməkdə olan zaman Qaraçuxa kişini tutub o ki var danlayır ki, eşşək dediyin bəs deyil, hələ rəngini də qara deyibsən. Mən iyirmi kənd gəzmişəm, hamısı boz eşşəkdi, axır ki, toru daşa ilişdirib o qara eşşəyi tapıb qoymuşam ora. Qaraçuxa yatmağa getdiyini və bir daha gəlməyəcəyini kişiye söyləyir [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 291-292].

“Qaraçuxasını axtaran kişi” nağılında isə iki övladı və bir arvadı olan və gün-güzəranı olmayan bir kasıb kişi qaraçuxasını oyatmağa gedir. Əvvəl palıd ağacına rast gəlib, dibindən şırhaşır su axsa da qurduğunu görür. Su içib əl-üzünü yuyub getmək istədiyi zaman ağac ondan hara getdiyini soruşduqda kişi Allahın dərğahına üz tutduğunu bildirdikdə palıd da ondan nə üçün qurduğunu soruşmağı xahiş edir. Sonra bir dəryadan keçməli olduqda bir balıq ona yaxınlaşıb onu adlandır, hara getdiyini xəbər aldıqda kişi yenə Allahın yanına getdiyini bildirir. Balıq isə başında çox ağır olduğunu və Allahdan nə səbəbə ona bu ağrı verdiyini soruşmasını xahiş edir. Nəhayət, Allahın dərğahına çıxan kişi düzü-biyabanda hər kəsin qarışqa kimi işlədiyini görür və Allaha öz dərđini danışır. Allah onu dinləyib deyir ki, get, sənin qaraçuxanı oyatdım. O kolun dibində yatan sən qaraçuxan idi,

⁴⁰ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sən özün onu oyatdın. Kişi yolda başına gələnləri Allaha nəql edir. Allah ona deyir ki, dəryanın qırağına gedib balığı çağırırsan, o biri tərəfə adlayanda balığın başından ağacnan bir dəfə vurarsan. Onun başında Süleyman peyğəmbərin üzüyü ilişib qalib. Çıxan kimi ağrısı gedəcək. Palıdın da dibini qazarsan, orda bir küpə var, o qoymur su getsin. İçi ləl-cəvahiridi, o sənin var-dövlətidir, götürüb gedərsən. Kişi Allahın dediklərini edib evə gedərkən evinin yerində bir imarət görür. Soruşduqda ona deyirlər ki, o kişinin imarətidi. Qul-qarabaşı görüb onlardan kimin evi olduğunu soruşur. Xanımı geyimli-keçimli halda, bu işə köhnə cındır libasda. Arvadı öz ərinin gəldiyini görüb o gedəndən sonra Allahın üzlərinə güldüyünü deyib, onu qovmağı tələb edir. Kişi hadisələrin gedişatını ondan xəbər aldıqda məlum olur ki, kənddə bütün mal-qara qırıldıqda bircə onların keçiləri sağ qalır. Padşah işə xəstə olduğu üçün ona yalnız keçə əti lazım imiş və bütün xəzinəsini açıb keçə əvəzində onlara verir. Padşah həm də onlara ev tikir və qul-qarabaş da verir. Bunları eşidən kişi arvadına başına gələnləri nəql edir və xurcunu çıxarıb ortaya qoyur və deyir ki, qaraçuxamızı oyatmışam, bu var-dövlət ondandır. Yoxsa padşah sənə qızıl verərdi?! [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV 2013: 253-254].

Oxşar süjetə “Baxdını gəzənin nağılı”nda da rast gəlirik. Yatmış bəxtini oyatmağa gedən bir kişi dincini almaq üçün qurumuş ağaca söykənir. Ağac qurduğundan həmin an kökündən qopur və nəticədə kişi ağacın dibindəki qızıl küpünə sahib olub, varlanır [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI 2013: 281-282].

Ümumiyyətlə, Qaraçuxa ilə bağlı mətnlərdən bir daha aydın olur ki, bu obraz sahibinə xoşbəxtlik gətirdiyi kimi, onu tərkdə edə bilər. Mətnlərdə hər kəsə Qaraçuxasının yatmaması, ayıq olması arzu edilir.

Qarabağ folklor mətnlərində adı tez-tez çəkilən obrazlardan biri işə Qara Çobandır. Bu obraz bizə “Kitabi- Dədə Qorqud” eposundan Qaraca Çoban, Qaracıq Çoban və buna bənzər adlandırılmalarla da tanışdır. Həddindən artıq nəhəng bir adam olan Qara Çobanın mətnlərdən tarixən Qaraçux dağının döşündə yaşadığı, qəbrinin işə Xocavənd rayonu ərazisindəki Nərgiztəpədə olduğu məlum olur.

Nümunələrdə Qara Çobanın sapand daşını Qaraçuxdan atdığı, daşın Novruz dərisinə düşdüyü, Sovet dövründə böyük texnikanın belə bu daşı çıxartmağa gücünün yetmədiyi söylənilir [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 22]. Qeyd edək ki, bu mətnlərdə Qara Çobanın düşmən qoşununa qarşı müdafiə məqsədilə sapandla daş atması diqqətə çatdırılır.

Mifoloji mətnlərdə Qara Çobanın yeddi qəbrinin olduğu, nəhəng olduğu üçün hissələrlə basdırıldığı məlum olur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2017: 22]. Eyni zamanda onun qaratıkanı kökündən çıxarıb ondan beş yüz-altı yüz qoyun üçün çəpər düzəltdiyi də qeyd olunur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 22].

Qara Çoban haqqında olan mif və rəvayətlərin tarixi də əskiyyə dayanır. Söyləyicilərin verdikləri informasiyadan aydın olur ki, işğaldan əvvəlki dövrlərdə də Qara Çobanla bağlı mətnlər xalq arasında yaygın olmuşdur.

Belə rəvayətlərin birində Qara Çobanın Allahı qəbul etməməsi ilə rastlaşırıq. Qaraçux Çoban peyğəmbər əyyamında yaşayıbmış. Lakin o, Allahı, peyğəmbəri tanımazmış. Bir gün iki dəriş onun yanına gəlib, peyğəmbər adından qoyunlardan qurban kəsməyi tələb edir. Bunu qəbul etməyib dərişləri qovduğu üçün Allahın Qaraçux Çobana acığı tutub, özünü və qoyunlarını daşa döndərüb [<http://medeniyyet.az/page/news/40168/Xocavend-folklorunda-Qaraca-Coban-obrazi.html?lang=az>].

Digər bir rəvayətdə işə Qara Çobanın nə üçün məhz Nərgiztəpədə dəfn edildiyi üzə çıxır. Rəvayətdə onun öz əcəli ilə öldüyü göstərilir. Deyilənə görə, Qaraçux Çoban ölümünün yaxınlaşdığını duyub, Qaraçux dağının başında dayanıb, sapandına böyük bir daş qoyub atıb və deyir: “Sapandın daşı hara düşsə, məni orada dəfn edərsiniz”. Daş gəlib Qaraçuxdan təxminən 15 kilometr aralı olan Nərgiztəpəyə düşüb. Odur ki, öləndə onu burada dəfn ediblər. Lakin Qaraçux Çobanı nə götürmək, nə də bir qəbrə yerləşdirmək mümkün olmadığından baş, bədən, iki qol, iki qıç olmaqla 6 hissəyə bölüb ayrı-ayrı qəbirlərdə basdırıblar [<http://medeniyyet.az/page/news/40168/Xocavend-folklorunda-Qaraca-Coban-obrazi.html?lang=az>].

Qarabağ folklorunda Hal anası ilə bağlı nümunələr də çoxluq təşkil edir. Məişət mərasimlərində, konkret desək, doğum mərasimlərində bu obraz tez-tez xatırlanır. Folklorumuzda bu obraz həm də Al anası, su nənəsi kimi də bilinməkdədir. Folklorşünas alim C.Bəydili Hal anasının “türk xalqlarının ortaqları Al, Albastı və b. adlar altında da bilinən Hal anası transformasiyası olduğu arxaik strukturlu mifoloji obrazın — Ulu Ana kompleksinin funksional-struktur özəlliklərini daşdığını qeyd edərək, adına həmçinin Hal nənəsi, Çay nənəsi, Alarvadı və s. də deyilən Hal anasının saçları dağınıq, başı-burnu yekə, boyu uca, paltarları ağ, hər biri bir quzu başı boyda olan döşləri də dizinəcən sallanan, buna görə də az qala yerlə sürünən sağ döşünü sol çiyinə, sol döşünü də sağ çiyinə atıb gəzən bir demon” olduğunu vurğulayır [Bəydili 2003: 143]. Mifoloji mətnlərdə al arvadının uşağı olmadığı, ona görə zahı qadınlara qənim kəsildiyi, onları öldürdüyü qeyd olunur [

“Albastıların zərər vermə yolu da qadın xüsusiyyətlərinin kəskin şəkildə vurğulandığı bir görünüşlə əlaqələndirilir: o körpələrlə döşünü əmməyə verir ki, bu da onları öldürür və yaxud uzun döşlərini onların üzərinə ataraq nəfəslərini kəsir və boğur. İnanclarda albastının hamilə və ümumiyyətlə, doğuş edə biləcək yaşda olan qadınlar üçün xüsusilə təhlükəli olduğuna inanılırdı” [Домусульманские верования и обряды в Средней Азии 1975: 31].

Qarabağdan qeydə alınmış mətnlərdə Hal anasından qorunmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Məsələn, dünyaya yeni övlad gətirən qadının, eləcə də uşağın üstünə sancaq taxırlar ki, onlara xətər dəyməsin [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III 2012: 139].

Hal anası ilə bağlı mifoloji mətnlərin birində işə deyilir ki, təzə uşağı olan bir qadın bacadan bir nəfərin baxdığını görür. Hal anası ondan gəlib, gəlməməyini xəbər aldıqda qadın ona qapını qoyub bacadan niyə gəldiyini soruşur. Hal anası qapıdan girib qadının qaladığı ocağın ətrafında oturanda əcaib bir varlığa çevrilir. Qadın özünü itirməyib ocaqdan bir kösöv götürüb Hal anasının sinəsindən vurur. Bu zaman Hal anasının sinəsindəki muncuqlar qırılıb tökülür [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II 2012: 17-18].

Hal anasına yaxın obraz olduğu söylənən Cin obrazı da Qarabağ folklor mətnlərindən aparıcı xətt kimi keçir. Folklorşünas A. Alıyev Cin mifoloji obrazını Ərəb mifik düşüncəsinin məhsulu hesab etdiyini, Cinlə bağlı motivlərin İslamın türklər arasında yayılmasından sonra intişar etdiyini qeyd edir [Alıyev 2008: 38].

Mifoloq alim C. Bəydili də Cin obrazı ilə bağlı məlumat verərkən onun “əski və ənənəvi təsəvvürlərdə var olduğuna inanılan, lakin gözlə görünməyən mifoloji varlıq olduğunu, cildən-cildə düşmələrini onların başlıca özəlliklərindən olduğunu qeyd edir [Bəydili 2003: 76].

Qarabağdan Cin obrazı ilə bağlı toplanmış mətnlərdə onun ata hərisliyi üzə çıxır. Mətnlərin birində atın belindən tərən su kimi töküldüyü, hər gün yalnız nazik-nazik hörüldüyü və yalnız sancaq qoyulduqdan sonra atın yalnız hörülmədiyi və zərərsizləşdirildiyi məlum olur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II 2012: 20].

Digər bir mətnə isə atı cindən qorumaq üçün iynə kara gəlir. Mətnə deyilir ki, at ilxısı olan bir at minilmədiyi halda hər gün su içində gəlir. Belə olduqda atın yiyəsi arvadına qır əritməyi tapşırır, sonra isə həmin qırı atın belinə suvayır. Arvadı nə olduğunu soruşduqda bildirir ki, cinlər atı o qədər minib ki, atın leşi qalib. Atı suvayıb göndərdikdən sonra axşam atın üstündə bir cavan oğlanın gülə-gülə gəldiyini görür. Yeddi il ata sancaq tapıb işlədir. Sonra arvad gəlib deyir ki, bala, səhəngi götür, tut bulağın altına, dolsun götür, gəl. Oğlan bulağa gedən zaman bir topa qızın bulaqdan gəldiyini görüb, yalandan yolun ortasında oturub ayağını qurcalayır. Qızlara ayağına tikan batdığını və onu çıxartmalarını xahiş edir. Qızlar nə ilə çıxarda dedikdə, oğlan yaxasındakı iynəni işarə edir. Qızlar iynəni çəkən kimi cinin götürüldüyü məlum olur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II 2012: 21-22].

Qarabağdan bu obrazla bağlı qeydə alınmış mətnlərdə pişik cildində təsvir edilən Cinin insanlara zərər verməsi də gözdən qaçmır. Mətnlərin birində deyilir ki, Bəhrəmlidə Narlı bulaq deyilən bir yerdə pişik kimi bir şey bir qadının üstünə atılır. Həmin qadını Mollaya apardıqda bunun Hal, cin olduğu söylənir. Üzərinə Cin atılmış bu qadın “öldürmə məni” deyib çığırır. Təxminən iyirmi gün, bir ay qadın məleykələrlə danışıb, “öldürməyin məni, aparmayın məni hələ” deyirmiş. Mətnə həm də o da məlum olur ki, cinlər əgər insana bir şey verirlərsə və həmin şey yeyilərsə həmin adam da dönüb Cin olar [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 34].

Qarabağdan toplanmış digər mifoloji mətnə isə cin yığnağına Vərəndəli adlı kənddə rastlandığı qeyd olunur. Mətnin söyləyicisinin dediklərinə əsasən, gecə olanda cinlərin yaxın qadın qohumunu toya çağırdığı, üzərində sancaq olmadığı gecələr həmin qadının gecə gedib gündüz gəldiyi aydın olur [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII 2014: 37].

Bu bölgədən qeydə alınmış etnoqrafik mətnlərdə də Cinin adı keçir. Bu mətnlərdə Cinin insanı dəyişəyəcəyinə inanılır. Bu məqsədlə qırxlı uşaqların üstünə iynə, sancaq asır, yastığının altına qayçı qoyurlar ki, Cin uşağı dəyişdirməsin [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV 2013: 246].

Mətnlərdən də məlum olduğu kimi, bölgədən qeydə alınmış şifahi söz sənəti incilərinə ümumi baxış Qarabağ folklorunun zəngin obrazlar sisteminə malik olduğunu bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyev, A. 2008. Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri, Bakı: Dərələyəz-M, 168 səh.
2. Bəydili, C. 2003. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 418 səh.
3. Əsgər, Ə. 2005. Ön söz. AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, Bakı: Səda, səh.13-28.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), Toplayıcılar: fil.ü.f.d. Əfzələddin Əsgər, fil.ü.f.d. İlkin Rüstəmzadə, fil.ü.f.d. Tahir Orucov və Zəfər Fərhadov, tərtib edən: fil.ü.f.d. İlkin Rüstəmzadə. 2012. Bakı: Elm və təhsil, 484 səh.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), tərtib edən: fil.ü.f.d. İlkin Rüstəmzadə. 2012. Bakı: Elm və təhsil, 468 səh.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), Toplayanlar: fil.ü.f.d. İlkin Rüstəmzadə, Sevinc Bağdadova. 2013. Bakı: Elm və təhsil, 460 səh.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), toplayıb, tərtib edən: fil.ü.f.d. Ləman Vaqifqızı (Süleymanova). 2013. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 468 səh.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d., dos. Ləman Vaqifqızı (Süleymanova). 2014. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 444 səh.
9. Rzsoy, S. 2013. Türk xalqlarının mifoloji təsəvvürləri// “Xalq cəbhəsi” qəz. 19 dekabr, s.14
10. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. Ответственные редакторы Г.П. Снесарев., В.Н. Башилов. 1975. Москва: Наука, 344 стр
11. <http://medeniyyet.az/page/news/40168/Xocavend-folklorunda-Qaraca-Coban-obrazi.html?lang=az>

Açar sözlər: Qaraçuxa, Qaraca Çoban, Hal anası, Cin, Qarabağ, folklor mətnləri

Key words: Garachukha, Garaja Choban, Mother of Hal, Jinn, Garabag, folklore texts

Ключевые слова: Карачуха, Караджа чобан, Хал анасы, Джин, Карабах, фольклорные тексты

THE SYSTEM OF IMAGES IN GARABAG FOLKLORE AND IDEA-CONTENT FEATURES

Summary

Garabag folklore has a rich system of images. Although they form a unified system of images of Azerbaijani folklore in general, they are unique characters of each region and carriers of this genre. If we pay attention to the samples of folklore collected from different regions of Garabag, it is possible to observe more closely the gallery of rich characters preserved in one form or another. Garachukha, found in Garabag folklore texts, plays a decisive role in the fate of its owner as a guardian spirit. In the texts collected from Garabag, Khizir is also called Garachukha. One of the most frequently mentioned characters in Garabag folklore texts is the Gara Choban. This image is also familiar to us from the epic "The Book of Dede Gorgud" with the names Garaja Choban, Garajig Choban and similar. It is known from the texts that Gara Choban, an extremely huge man, historically lived at the foot of Garachug Mountain and his grave was in Nargiztepe, Khojavend region. There are many examples of Mother

of Hal (mythological image) in Garabag folklore. This image is often mentioned in domestic ceremonies, specifically in birth ceremonies. The image of Jinn, who is said to be close to his mother, also passes through the Garabag folklore texts as a leading line.

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В КАРАБАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И ОСОБЕННОСТИ СОДЕРЖАНИЯ ИДЕИ

Резюме

Карабахский фольклор имеет богатую систему образов. Несмотря на то, что они в целом составляют единую систему образов азербайджанского фольклора, каждый в отдельности является уникальным персонажем и носителем этого жанра. Если обратить внимание на фольклорные образцы, собранные в отдельных регионах Карабаха, то можно более внимательно наблюдать богатую галерею персонажей, сохранившихся в них в той или иной форме. Карачуха, встречающаяся в текстах карабахского фольклора, является духом-покровителем и играет решающую роль в судьбе своего хозяина. В текстах, собранных из Карабаха, Хызыр также называется Карачухой. Одним из наиболее часто упоминаемых образов в текстах карабахского фольклора является Кара Чобан. Этот образ также известен нам как Гараджа Чобан, Гараджык Чобан из эпоса «Китаби-Деде Коркуд» и др. названиями. Из текстов становится ясно, что Караджа чобан, чрезвычайно грозный человек, исторически жил у подножия горы Карачуг, а его могила находилась в Наргизтепе на территории Ходжавендского района. В Карабахском фольклоре также много мифов, связанных с Хал анасы. Этот образ часто упоминается в бытовых обрядах, а именно в обрядах связанных с рождением ребенка (родильными обрядами). Образ Джина, который, как говорят, является близким образом Хал анасы, также проходит как ведущая линия в текстах Карабахского фольклора.

RƏYÇİ: Filologiya üzrə elmlər doktoru Əfzələddin Əsgər

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ BELARUS MƏTBUATINDA

Ədəbi əlaqələrin müxtəlif formaları arasında birinci dərəcəli həlledici və aparıcı amil, şübhəsiz, bədii tərcümədir. Hər bir yeni yaranan ədəbiyyatın başqa dillərə tərcüməsi həm xalqın mədəni inkişafına, həm dünya dövlətləri içərisində tanınmasına rəvac verir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunur. Bu yöndə səriştəli tərcümənlərin əvəzsiz rolu vardır. Respublikamızın müstəqilliyi dövründə Azərbaycan -Belarus əlaqələri geniş vüsət almışdır. İki müstəqil ölkə arasında diplomatik, iqtisadi əlaqələr birbaşa ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına da öz təsirini göstərmişdir. Yazıçıların qarşılıqlı görüşləri və səfərləri, bir-birinin mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənmə cəhdləri, son illərdə uğurla tərcümə olunan bədii ədəbiyyat nümunələrinin timsalında özünü göstərir. Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri Belarusiya mətbuatında daha geniş təbliğ olunur.

Azərbaycan ilə Belarusiya arasında diplomatik əlaqələr 1993-cü ildə yaranmışdır. 2006-cı ilin fevralında Belarusun Azərbaycanda, həmin ilin avqustunda isə Azərbaycanın Belarusiyada səfirlikləri açılmışdır. Hazırda ölkələrimiz arasında yüksək səviyyəli diplomatik münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan ilə Belarus bütün sahələrdə uğurlu əməkdaşlıq edir və dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərləri isə ikitərəfli münasibətləri daha da möhkəmləndirmişdir.

SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, gürcü əsilli sovet və rus ədəbiyyatşünası Georgi İosifoviç Lomidze yazırdı: “Hər bir xalqın ədəbiyyatı milli zəmində artıb inkişaf edir, müəyyən ölkənin, müəyyən xalqın daxili qanunauyğunluğu və tarixi həyatı ilə şərtlənir, öz orijinal bədii ənənələrini davam etdirir. Hər bir milli ədəbiyyat təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər ədəbiyyatlarla yaradıcı əlaqədə və qarşılıqlı hərəkətdə inkişaf edir, onlarla zənginləşir. Həmin milli ədəbiyyatların başqa ədəbiyyatlarla həqiqi qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmadan onun dəyərli keyfiyyətlərini, milli xüsusiyyətlərini tam və dərinləndirən dərk etmək mümkün deyil (1,114).

Bu gün Azərbaycan poeziyasında dünya poeziyasının nailiyyətlərindən geri qalmayan hadisələr baş verir. Müxtəlif yaş qruplarına aid istedadlı yazarlarımız var. Onlar çağdaş şeirin ən önəmli çağırışlarına cavab verən poetik nümunələr yaradırlar. Ən əsası odur ki, bütün dünya ölkələrində və aparıcı dillərdə çap edilməsi və yayılması üçün Azərbaycan ədəbiyyatının çox maraqlı nümunələri var. Onlar əvvəlkindən daha artıq parlaqlıqla dünya ədəbiyyatı dərgilərində çap olunurlar.

Müstəqil Azərbaycan və Belarus Respublikaları arasında son illər sənət adamlarının qarşılıqlı səfərləri, işgüzar görüşləri, ədəbiyyat sahəsində yeni bir neçə uğurlu layihələrin yaranmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi Ç.Abdullayev Belarus Yazıçılar Birliyinin qurultayında iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Belarus Respublikasındakı sabiq səfiri İ.Vahabzadə Belarus Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmişdir. O, həmçinin Belarus Yazıçılar Birliyinin orqanı olan “Ağ çadır” (“Белая вежа”) jurnalının redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir. 2008-ci ildə Belarusda N.Zenkoviçin belarus dilinə tərcümə edilmiş “Heydər Əliyev: taleyin ziqzağı” (“Тейдар Алиев: зигзаги судьбы”) adlı kitabı nəşr edilmişdir.

Bakıdan AZƏRTAC-ın verdiyi məlumatla görə 16 oktyabr 2012- ci il tarixində Belarus Respublikasının Prezident Administrasiyası nəzdindəki Milli Kitabxanada Azərbaycanın şərqsünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın Belarus dilinə tərcümə edilmiş “Məqalələr, tərcümələr” kitabının təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Belarusdakı səfirliyinin təşəbbüsü və hərtərəfli dəstəyi ilə Belarus dilinə tərcümə edilmiş kitabın təqdimat mərasimində Belarusun dövlət qurumlarını, mədəniyyət, elm və təhsil ocaqlarını, yerli KİV-ləri və bu ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpusu təmsil edən 100-dək qonaq iştirak etmişdir.

Azərbaycanın Belarusdakı səfiri İsfəndiyar Vahabzadə kitab barədə məlumat verərək, ümumilikdə, Aida xanım İmanquliyevanın Azərbaycanda şərqsünaslıq elminin inkişafına verdiyi böyük töhfədən, habelə mühacir ərəb ədəbiyyatının tədqiqi istiqamətindəki əvəzsiz xidmətlərindən danışmışdır. O, “Məqalələr, tərcümələr” kitabının Belarusun şərqsünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən elm ocaqları və tələbələr üçün qiymətli vəsait olacağını vurğulamışdır.

Təqdimat mərasimində, həmçinin Belarus Milli kitabxanasının direktoru Roman Motulski, M. Tank adına Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetinin rus dili filologiyası fakültəsinin dekanı Vasili Starichenok və Belarus Azərbaycan İcmaları Konqresi sədrinin müavini Baxşı Qəmbərov çıxış edərək görkəmli şərqsünas alimin kitabının Belarus dilinə tərcümə edilməsinin təqdirəlayiq hal olduğunu diqqətə çatdırmışlar. Bu kimi təşəbbüslərin, tədbirlərin ümumilikdə, ölkələrimiz arasında humanitar əlaqələrin inkişafına, xalqlarımızın daha da yaxınlaşmasına xidmət etdiyi vurğulanmışdır.(2)

“Azərbaycan” qəzetinin 2013-cü il 7 fevral tarixli sayında (səh.11) AZƏRTAC-ın xüsusi müxbiri Zeynal Ağazadənin “Azərbaycan XX Minsk Beynəlxalq kitab sərgi-yarmarkasında layiqincə təmsil olunmuşdur”adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, 6 fevral 2013-cü ildə Belarusun paytaxtı Minsk şəhərində “BeEkspo”Milli Sərgi Mərkəzində XX Minsk Beynəlxalq kitab sərgi-yarmarkası açılmışdır. 24 ölkənin, o cümlədən Belarus, Azərbaycan, Almaniya, İtaliya, Çin, Polşa,ABŞ,Türkiyə, Fransa,MDB üzvü olan bəzi başqa dövlətlərin iştirak etdiyi yubiley sərgisində Belarusda Kitab ili elan edilmiş 2012-ci iləy ekun vurmaq nəzərdə tutulmuşdur. Sərgi –yarmarkanın Azərbaycana aid stendində nadir miniatür nəşrlər təmsil olunmuşdur.1994-cü il sentyabrın 20-də “Gülüstan” sarayında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması mərasimində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin nitqinin daxil edildiyi “Heydər Əliyev.Neft strategiyası” kitabı da bu ekspozisiyada nümayiş etdirilmişdir.Məqalədə qeyd edilir ki, Azərbaycan stendindəki nəşrləri Bakı Miniatur Kitab Muzeyinin banisi, Azərbaycan Respublikası “Kitab”Cəmiyyəti İdarə heyətinin sədri Zərifə Salahova təqdim etmişdir.Sərgidə həmçinin

⁴¹ Az.MİU-nun nəzdində İnşaat kolleci

Bakıda nəşr olunmuş, akademik Zərifə Əliyeva, akademik Ziya Bünyadov, rejissor Hüseyn Seyidzadə və Azərbaycanın digər görkəmli adamlarına həsr edilmiş nəfis miniatur kitablar da nümayiş olunub.

2013-cü ilin 13 dekabr tarixində “Mədəniyyət” qəzetində (səh.4) “Ürəklər bir vuranda” adlı mətn dərc olunub. Həmin mətnə qeyd olunur ki, “Belarusiyanın paytaxtında təqdimatı keçirilən kitab layihəsi oxucuları Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri ilə tanış edir.

“Ədəbiyyat və kitab nəşri MDB ölkələri arasında güclü əlaqələndirici vasitədir”. MDB-nin icraçı katibinin birinci müavini Vladimir Qarkun bu sözləri dekabrın 11- də Belarusiyanın paytaxtı Minsk şəhərində Birliyin mənzil-qərargahında “Ürəklər bir vuranda” adlı kitab layihəsinin təqdimat mərasimində söyləyib. “Ürəklər bir vuranda” seriyası MDB-də ilk dəfə həyata keçirilən unikal kitab layihəsidir. Layihənin məqsədi oxucuları Birlik üzvü olan dövlətlərin yazıçı və şairlərinin ədəbi əsərləri ilə tanış etməkdir. “Ürəklər bir vuranda” seriyasına daxil olan on bir kitabın hər biri MDB ölkələrindən birinin, o cümlədən Azərbaycanın şair və nasirlərinin əsərlərindən ibarətdir.

Azərbaycan müəlliflərinin toplandığı kitabda— “Xoşbəxt görüş” adlı topluda Xalq yazıçısı Anarın, Xalq şairi Fikrət Qocanın, Çingiz Əlioğlunun, Qəşəm Nəcəfzadənin şeirləri, Natiq Rəsulzadənin, Elçin Hüseynbəylinin hekayələri, Afaq Məsudun yaradıcılığından nümunələr, Səlim Babullaoglu, Qulu Ağsəs və digər yazarların əsərləri toplanıb.

“Ürəklər bir vuranda” seriyasına müxtəlif ölkələrdən ümumilikdə 150-yə qədər yazıçının əsərləri daxil edilib. Seriyaya Belarus Respublikası İnformasiya Nazirliyinin sifarişli və maliyyə dəstəyi ilə nəşr edilib. Seriyaya daxil olan ayrı-ayrı kitablar Azərbaycan, Rusiya, Ukrayna və Almaniyada keçirilən sərgilərdə nümayiş etdirilib. (3,4)

“Mədəniyyət” qəzetinin 2014-cü il 17 dekabr tarixli sayında (səh.13) Lalə Azərinin “Sevinc Nuruqızının Belarusda yeni kitabı çapdan çıxıb” adlı publisistik məzmunlu məqaləsi dərc olunub. Məlumatda qeyd olunur ki, Azərbaycanın uşaq yazıçısı Sevinc Nuruqızının Belarusda yeni kitabı nəşr olunub. “Bozqulaq və fəsilər” adlı kitabda fəsilər haqqında hekayə, nağıl və tapmacalar yer alıb. “Zvyazda” nəşriyyatında çap edilən kitabdakı hekayələrin tərcüməçisi Ales Karlyukeviç, şeirlərin tərcüməçisi Raqned Monoxolskiyədir. Kitabın rəssamı Tatyana Fisyukdur. Nəşr haqqında Belarus mətbuatına müsahibə verən Sevinc Nuruqızı Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatına maraqlı, bu sahədə görülən işlər barədə söz açıb, müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatında şəh, ağıllı və təşəbbüskar qəhrəmanlara ehtiyac olduğunu bildirib. Yazar kiçik yaşlı oxucuların tələbatı və onlara təqdim edilən əsərlərdən də bəhs edib, uşaq ədəbiyyatında doğma yurdun təsviri və vətənpərvərlik ruhunun aşılmasının vacibliyini vurğulayıb.

“525-ci qəzet”in 2015-ci il 10 yanvar tarixli sayında (səh.22) Sevinc Mürvətqızının “Çingiz Əlioğlu ilə daha bir görüş” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalədə Çingiz Əlioğlunun Belarusiya Respublikasında yeni nəşr olunan kitabından danışılır. Məlum olur ki, 2014-cü ildə Azərbaycanın tanınmış şairi Çingiz Əlioğlunun Belarusiyada bu ölkənin Yazıçılar Birliyinin Minsk vilayət bölməsinin sədri, həm də mətbuat naziri Ales Karlyukeviçin təqdimatı və ön sözü ilə “Səni ulduza tapşırıdım” adlı kitabı işıq üzünə görüb. Ön söz müəllifi Ales Karlyukeviç həmvətənlərinə tanınmış şairimizi belə təqdim edib: “Çingiz Əlioğlu bu gün Belarusda ən çox çap olunan Azərbaycan şairlərindəndir. Onun şeirlərinin tərcüməsində Nikola Metlitski, Tatyana Sives, Raqnet Malokovski, Naun Qarpreviç və Viktor Qardeyin xüsusi əməyi var. Çingizin Belarusla tanışlıq tarixi 1986-cı ilə təsadüf edir. O vaxtdan bəri bu maraqlı Azərbaycan şairi dəfələrlə Minskə olub. Çingizin Belarus dilinə tərcümə olunmuş əsərləri bu kitabdən əlavə, “Literatura və iskusstvo” qəzetində, “Polmya”, “Molodost” jurnallarında, almanaxlarda dərc olunub. Güman edirik ki, bu kitabla Azərbaycan-Belarus ədəbi ünsiyyətinin çevrəsi bir də genişlənmiş olur. Bu yaxınlarda Çingiz Əlioğlunun Belarus Yazıçılar Birliyinə (BYB) üzv qəbul olunması da həmin həqiqətin bariz nümunəsidir. Üzvlük vəsiqəsini Çingiz Əlioğluna təqdim edən BYB sədri Nikolay Çerginets Azərbaycanla Belarus arasında tarixən isti bir dostluq münasibətinin olduğunu xatırladı. O qeyd edib ki, hələ 1936-cı ildə Minskə Azərbaycan poeziyasına həsr olunmuş tədbirdə əfsanəvi şair Hüseyn Cavid də iştirak edib. Belarusun Xalq şairi Maksim Tank Azərbaycanın Xalq şairləri Səməd Vurğunun və Rəsul Rzanın şeirlərini Belarus dilinə tərcümə edib. Çingiz Əlioğlunun şeirlər kitabının Minskə təqdimatı, həmin ənənənin və Belarus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yeni mərhələyə qədəm qoyması deməkdir”.

A. Karlyukeviç Çingiz Əlioğlu poeziyasının məziyyətlərindən də söz açıb: “Çingiz Əlioğlunun yaradıcılığında İorenim Bosx, Piter Breygel, Pablo Pikasso, Dmitri Şostakoviç, Qara Qarayev təsirlərini hiss etmək olar... Çingizi oxuyarkən Bella Axmadulina şeirinin qüdrətini xatırlayıram. Onu simvollarla zəngin yaradıcılıq nümunələrinə görə Mustay Kərim, David Kuqultinov, Rəsul Həmzətov, Alim Keşakov kimi şairlərin sırasında görürəm. Əlbəttə, Çingiz onlardan heç birini təkrar eləmir. Mən onların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin ümumi miqyasından danışırım”(4,22).

Belarusiya mətbuatında da Çingiz Əlioğlunun yaradıcılığı xüsusi diqqətdə saxlanılır. Artıq bir neçə ildir ki, ənənəvi şəkildə “Polmya” jurnalının ikinci saylarında Çingiz Əlioğlunun şeirlərinə böyük yer verilir. Belarusiyada çap olunan “Ədəbiyyat və incəsənət “ (Literatura i iskusstva”) qəzetində də 2014-cü ildə Çingiz Əlioğlu poeziyasına bütöv səhifə həsr edilib.

AZƏRTAC-ın xüsusi müxbiri Zeynal Ağazadənin Minskəndən verdiyi məlumatla görə 25 yanvar 2016-cı ildə Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviç Birlik ölkələrinin “Sözvuçie” ədəbiyyat və publisistikası populyar internet resursunda Azərbaycanın tanınmış şairi, Əməkdar İncəsənət Xadimi Çingiz Əlioğlu haqqında məqalə dərc edib. “Çingiz Əlioğlu Azərbaycanda Belarus ədəbiyyatının təbliğatçısıdır” adlı həmin məqalədə müəllif azərbaycanlı söz ustasının böyük və şərəfli yaradıcılıq yolu haqqında geniş məlumat verib. Vurğulayıb ki, Çingiz Əlioğlu, həmçinin tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərir. Onun ikicildlik “Dünya ədəbiyyatı antologiyası” Azərbaycanda geniş yayılıb. Birinci cildə Şərqi və Qərbi ölkələri şairlərinin əsərlərindən nümunələr, ikincidə isə Belarus ədəbiyyatından tərcümələrin də yer aldığı nəsr nümunələri təqdim edilib. A. Karlyukeviç yazır: Ç. Əlioğlu

Belarusun köhnə dostudur və mədəni əlaqələrimizin möhkəmləndirilməsi üçün bir çox işlər görür. O, Belarus Ədəbiyyatı Gününün daimi qonağıdır, müxtəlif ölkələrdən olan həmkarları ilə təcrübə mübadiləsi aparmaq üçün Minsk Beynəlxalq Kitab Sərgisi və Yarmarkasında müntəzəm iştirak edir. Ç.Əlioğlunun səyləri nəticəsində Belarus ədəbiyyatını Azərbaycanda yaxşı tanıyırlar. O, Azərbaycan mətbuatında məqalə və müsahibələrində ölkəmiz, mədəniyyətimiz, milli kitab nəşrimiz haqqında dərin hörmət və səmimiyyətlə danışır. Hazırda Azərbaycanda müasir Belarus poeziyası toplusu nəşrə hazırlanıb. Azərbaycan dilində çıxacaq bu kitab Belarus Respublikası Dövlət mükafatı laureatları Gennadi Paşkov, Mixas Başlakov, Mikola Metlitski, şairlər Ales Badak, Tatyana Sivets, Viktor Şnip və başqalarının əsərləri daxildir. Azərbaycan şairi öz yaradıcılığında dəfələrlə Belarus mövzusunda müraciət edib, bu xalqın qəhrəmanlıq ənənələrini tərənnüm edərək Belarus haqqında bir sıra şeirlər yazıb. “Ürəkdən ürəyə: Belarus-Azərbaycan” kitabının hazırlanmasına xeyli qüvvə və əmək sərf edib. Nəşrdə ölkələrimizin müasir ədəbiyyatı təqdim olunub”. Məqalənin sonunda vurğulanır ki, Çingiz Əlioğlu Belarus Prezidentinin Fərmanı ilə “Fransisk Skorina” medalına layiq görülüb. Azərbaycanlı şair və tərcüməçi Belarus Yazıçılar İttifaqının “Ədəbiyyata verdiyi böyük töhfəyə görə” döş nişanı ilə təltif olunub (5).

“Azərbaycan” qəzetinin 25 iyun 2016-cı il tarixində (səh.1) AZƏRTAC-ın xüsusi müxbiri Zeynal Ağazadənin Minskdən verdiyi məlumata görə 2016-cı il iyunun 24-də Azərbaycanın Belarusiyadakı səfirliyində Heydər Əliyev Fondunun vitse prezidenti Leyla Əliyevanın Belarus dilində nəşr olunmuş şeirlər kitabının təqdimat mərasimi keçirilib. Səfirlikdən verilən məlumata görə, bu kitabın çapına qədər Leyla Əliyevanın Belarus dilinə tərcümə olunmuş şeirləri ölkənin müxtəlif ədəbi qəzet və jurnallarında (“7 дней”, “Литература и Мастацтва” (“Литература и искусство”), “Культура”, “Польмя”) dərc edilib. Leyla Əliyevanın şeirlərini rus dilindən Belarus dilinə belaruslu gənc şairə, tərcüməçi, Belarus Yazıçılar İttifaqının üzvü Tatyana Siveç tərcümə edib. “Лист” (“Yarpaq”) kitabının səfirliyin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş təqdimat mərasimində Belarusun ədəbi ictimaiyyətinin nümayəndələri, mədəniyyət xadimləri, ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpusun, kütləvi informasiya vasitələrinin təmsilçiləri, Azərbaycan diasporunun fəal üzvləri və Minskdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr iştirak ediblər. Təqdimat mərasimində səfir İsfəndiyar Vahabzadə çıxış edərək Azərbaycan Respublikası ilə Belarus Respublikası arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, humanitar sahədə də münasibətlərin inkişaf etdiyini bildirib. O, Leyla Əliyevanın Belarus dilində şeirlər kitabının çap olunmasını bu istiqamətdə uğurlu addım kimi dəyərləndirib. Kitabın tərcüməçisi, gənc şairə Tatyana Siveç çıxışında Leyla Əliyevanın şeirlərini yüksək qiymətləndirib. O, bu şeirlərin tərcüməsi zamanı göstərilən köməyə görə Azərbaycanın Belarusdakı səfirliyinin kollektivinə təşəkkürünü bildirib. Mərasimin sonunda azərbaycanlı tələbələr Leyla Əliyevanın Belarus dilində şeirlərini söyləyiblər.

“Mədəniyyət” qəzetinin 29 avqust 2018-ci il tarixli sayında belə bir məlumat dərc olunmuşdur. Mərkəzi ofisi Minsk şəhərində yerləşən MDB üzrə Beynəlxalq ədəbiyyat və publisistika humanitar portalı “Azərbaycan: klassiklər və müasirlər” adlı yeni layihəyə start verib. Layihənin müəllifi Azərbaycan yazıçısı Kamran Nəzirli bildirib ki, məqsəd Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və müasir nümayəndələrinin yaradıcılığını MDB məkanında yaymaq və təbliğ etməkdir.

Layihə Azərbaycanın məşhur yaradıcı ailələri ilə bağlıdır. “Unikal ailənin unikal şəxsiyyətləri” sərəlvəsi ilə təqdim edilən məqalənin giriş hissəsində K.Nəzirli qeyd edir ki, tarixən formalaşan belə unikal ailələr dünya mədəniyyətinə onlarca alim, rəssam, musiqiçi, şair və nasir bağışlayıblar: “Həsən bəy Zərdabi və onun arvadı, Müslüm Maqomayev və onun nəvəsi, Üzeyir Hacıbəyli və onun qardaşları, Qara Qarayev və onun qardaşı, Fikrət Əmirov, atası və oğlu, Cəlil Məmmədquluzadə və onun arvadı, Mir Cəlal Paşayev, oğlanları və nəvələri, Mirzə İbrahimov və onun qızları, Rəsul Rza, arvadı, oğlu və nəvəsi... Lakin bu gün mən sizə belə ailələrdən biri - Səməd Vurğun və onun oğlanları haqqında danışmaq istəyirəm”.

Məqalədə Səməd Vurğunun, Yusif və Vaqif Səmədoğlu qardaşlarının həyat və yaradıcılığı barədə oxuculara geniş məlumat verilir, S.Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri və Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığından nümunələr təqdim edilir.

Kamran Nəzirli qeyd edir ki, Azərbaycanın klassik və müasir ədəbiyyatından nümunələri həm rus, həm də Belarus dilində təqdim etməyə çalışacağıq. Yazıçı bu barədə öz fikrini belə izah edir:– “Ötən əsrin 90-cı illərindən bəri dünyada baş verən tektonik dəyişikliklər, habelə məlum ictimai-siyasi proseslər xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrə də təsir edib. Bu müddət ərzində formalaşan yeni nəsillər, xüsusən MDB məkanı kimi geniş bir ərazidə doğulan əhəlinin əksəriyyəti Azərbaycanın klassik və müasir ədəbiyyatı barədə az məlumatlıdır. Buna görə də Beynəlxalq Humanitar Portalın redaksiya heyəti ilə birlikdə razılaşdıq ki, bu sahədə əməkdaşlığımızı daha da möhkəmləndirək, Azərbaycanla bağlı yeni layihələrə başlayaq. Mənim təqdim etdiyim yeni layihə Azərbaycanda tarixən ənənə halını almış yaradıcı ailələr və onların davamçıları ilə bağlıdır. Bu layihə onların diqqətini çəkdi və beləliklə, onlar səhifəni Azərbaycanın ilk Xalq şairi, klassik sovet poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Səməd Vurğun və onun oğlanları ilə başladılar” – deyər K.Nəzirli söyləyib.

2019-cu ilin 9-15 iyul tarixlərində “Türküstan” qəzetində (səh.16) “Yazıçı Kamran Nəzirlinin yaradıcılıq gecəsi keçirilib” adlı məlumat dərc olunub. Belarusiyanın Qrodno vilayətinin Poreçye istirahət mərkəzində Azərbaycan yazıçısı Kamran Nəzirlinin yaradıcılıq gecəsinin keçirilməsi barədə məlumat verilir. Belarus Respublikası İnformasiya Nazirliyi və Belarus Yazıçılar Birliyinin təşkil etdiyi gecədə Kamran Nəzirli böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illik yubileyi ilə əlaqədar Prezident sərəncamından, qüdrətli söz ustasının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi zəngin mədəni-mənəvi dəyərlərdən, mütəfəkkir şairin dərin poetik fikirlərindən danışdı. Gecədə “Nəsimi 650” adlı təqdimat, habelə “Nəsimi” bədii filmindən fraqmentlər nümayiş etdirilib. Rusiya, Ukrayna, Litva, Polşa, Latviya, İsrail, Almaniya və digər ölkələrin nümayəndələri, habelə Belarusiyanın bir qrup yazıçı və şairləri qarşısında çıxış edən Azərbaycan yazıçısı həm də Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrindən danışdı.

2018-cu ildə Azərbaycan Tərcümə Mərkəzinin növbəti beynəlxalq nəşri – XX əsr Azərbaycan poeziyasının mənzərəsini əks etdirən “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası– Poeziya” kitabı Belarusda işıq üzü görüb.

Milli poetik fikrin Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Hüseyn Arif, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Mədinə Gülgün, Əliqə Kürçaylı, Əli Kərim, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Cabir Novruz, Tofiq Bayram, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Vaqif Səmədoğlu, Abbas Abdulla, İsa İsmayılzadə, Ələkbər Salahzadə, Nüsrət Kəsəmənli, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub, Adil Mirseyid, Rüstəm Behrudı, Salam Sarvan kimi simalarının əsərləri toplanan kitabı Belarus dilinə tanınmış Belarus şairləri T.Sivets, H.Qalparoviç, Y.Aleyçenko, V.Raduk, Y.Mastak və V.Vaşçanka tərcümə edib.

Azərbaycan və Belarus ədəbi münasibətləri tarixində ilk hadisə olan bu nəşr Belarusun “Zvyazda” nəşriyyatı tərəfindən çap olunub. Kitabın tərtibçisi T.Sivets, redaktoru V.Katseviçdir.

2 fevral 2019 cu il tarixində Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin, milli ədəbiyyatın beynəlxalq aləmdə tanınması və təbliği istiqamətində ərəsəyə gətirdiyi Belarus dilində “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya” kitabı XXVI Minsk Beynəlxalq Kitab Sərgisində təqdim edilib. Belarus Milli Kitabxanasında baş tutan tədbirdə Belarusun ədəbi ictimaiyyəti, mətbuat nümayəndələri, qıraət ustaları iştirak edib. Kitaba daxil edilən şeirləri Belarus dilinə tərcümə etmiş tanınmış şair-tərcüməçilər – Naum Qalperoviç, Tatyana Sivets, Yuliya Aleyçenko və Valeriya Sarotnik çıxış edərək, Azərbaycan–Belarus ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafından, xalqlararası anlaşmanın körpüsü olan bu mübadilələrin müstəsna əhəmiyyətindən danışblar. Daha sonra Belarusun məşhur qıraət ustası Nikolay Leonçik antologiyaya daxil edilmiş Azərbaycan şairlərinin şeirlərini səsləndirib. Tədbirin bədii hissəsində Azərbaycan milli rəqsi nümayiş etdirilib.

22 mart 2019-cu ildə Belarusiyanın məşhur “Sozvuçie” ədəbi portalı Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin “Azərbaycan ədəbiyyatı virtual aləmdə” layihəsi çərçivəsində milli folklorumuzun qədim janrlarından olan bayatılara geniş yer ayırıb. Bayatıların rus dilinə tərcüməçisi şair Vladimir Qafarovdur. Portal bir qədər əvvəl eyniadlı layihə çərçivəsində Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi dahi Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumatlara, şeir və qəzəllərinə yer ayırmışdı.

“Palitra” qəzetinin 19 dekabr 2019-cu il tarixində jurnalist Fuad Hüseynzadənin verdiyi məlumatda qeyd olunur ki, Belarusun paytaxtı Minskə dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Abdullayevin yaradıcılıq gecəsi keçirilib. Minskdəki Yazıçılar evində keçirilən tədbir Belarus-Azərbaycan İcmaları Konqresi tərəfindən təşkil olunub. Gecədə Azərbaycan Respublikasının Belarusdakı səfirliyinin əməkdaşları, Belarus Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyi, Belarusdakı Azərbaycan diasporunun üzvləri, yerli ictimaiyyət və KİV nümayəndələri iştirak ediblər. Gecəni Belarus-Azərbaycan İcmaları Konqresinin sədri Natiq Bağirov açaraq Çingiz Abdullayevi qonaqlara təqdim edib. Yazıçı çıxış edərək öz yaradıcılığı, dünya hadisələri, tarix, ədəbiyyat, din və s. mövzularda danışib: “Mən belə bir böyük zal, belə maraqlı insanlarla tanış olacağımı gözləmədim. Xüsusilə, onların çoxu gənclərdir. Mən həmişə gənclərə söyləyirəm ki, kitab oxusunlar. Çünki bu ilk növbədə gənclərin özlərinə lazımdır.” O, çıxışında Belarus və belaruslular haqqında da danışib: “Belarusu gedəndə yazıram ki, mələklər ölkəsinə gedirəm. Böyük Vətən Müharibəsi illərində burada xidmət edən atam belə deyib. Doğrudan da, hər dəfə bura gələndə insanların mənə olan münasibəti heyranəmiz olur”. Tamaşaçılar yazıçıya şəxsi həyatı, yaradıcılığı, insanlara münasibəti və s. mövzularda suallar veriblər. Obütün sualları səmimi şəkildə cavablayıb. Həmçinin gecədə iştirak edən gənc yazıçılara məsləhətlərini verib. Tədbirin sonunda Çingiz Abdullayev oxuculara öz əsərlərini imzalayaraq hədiyyə edib (“Palitra” qəzeti, 19 dekabr 2019-cu il).

Müasir dövrimizdə tərcümə, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin geniş təbliğ olunması üçün qarşıda duran əsas problemlərdəndir. Dünyada ədəbi aləmdə gedən proseslər, ən dəyərli elmi-fəlsəfi, bədii ədəbiyyatların, dünyaca məşhur olan yazıçı və şairlərin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını ədəbi zərurət halına gətirir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının nüfuzlu dünya dillərinə tərcüməsi də bu günün aktual problemlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Георгий Иосифович Ломидзе “Пути развития советской многонациональной литературы”. Москва, 1967, 114.

2. <https://news.milli.az/culture/145323.html>

3. “Urəklər bir vuranda” “Mədəniyyət” qəzeti 13 dekabr 2013-cü il səh. 4.

4. Sevinc Mürvətqızı “Çingiz Əlioğlu ilə daha bir görüş”. “525-ci qəzet”, 10 yanvar 2015-ci il, səh. 22

5. https://azertag.az/xeber/Ales_Karvyukevich_CHingiz_Alioglu_Azərbaycanda_Belarus_edebyyatinin_tebliğatchisidir-921414

Açar sözlər: mətbuat, ədəbi əlaqələr, tərcümə, ədəbiyyat, ədəbi əsərlər, nəşriyyat, poeziya.

Ключевые слова: пресса, литературные связи, перевод, литература, литературные произведения, издание, поэзия.

Keywords: press, literary relations, translation, literature, literary works, publishing, poetry.

Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqillik dövrü Belarus mətbuatında

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Belarusiyada Azərbaycan ədəbiyyatının tərcüməsi, nəşri və təbliği problemləri araşdırılır. Qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafı hər iki ölkənin müstəqilliyi dövründə daha geniş vüsət almışdır. Azərbaycan və Belarusiya arasında həm diplomatik, həm iqtisadi əlaqələrin inkişafı birbaşa ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan və Belarusiya ziyalılarının müntəzəm olaraq qarşılıqlı səfərləri, Minskə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti günlərinin təşkili, Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılıq gecəsinin keçirilməsi, Belarusiyada miniatür kitabların sərgisinin yüksək səviyyədə açılışı artıq son dövrlərdə rast gəlinən hadisələrdir.

Азербайджанская литература в Белорусской прессе в период независимости

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы перевода, издания и пропаганды азербайджанской литературы в Беларуси в период независимости. Хочу отметить, что развитие азербайджано-белорусских литературных связей получило более широкое распространение в период независимости двух стран. Развитие как дипломатических, так и экономических отношений между Азербайджаном и Беларусью дало толчок развитию непосредственных литературных и культурных связей. Регулярные взаимные визиты азербайджанской и белорусской интеллигенции, организация дней азербайджанской литературы и культуры в Минске, проведение творческих вечеров азербайджанских писателей, открытие выставки миниатюрных книг высокого уровня в Беларуси - является обычным явлением, произошедшим за последнее время.

Azerbaijani literature period of independence in the Belarusian press

Summary

The article investigates the problems of translation, publication and promotion of Azerbaijani literature in Belarus during independence. I would like to note that the development of Azerbaijani-Belarusian literary relations has become more widespread during the independence of both countries. The development of both diplomatic and economic relations between Azerbaijan and Belarus has given impetus to the development of direct literary and cultural ties. Regular reciprocal visits of Azerbaijani and Belarusian intellectuals, the organization of the Days of Azerbaijani Literature and Culture in Minsk, holding the reading of Azerbaijani writers, the opening of a high-level exhibition of miniature books in Belarus are recent events.

Rəyçi S.Abbasova

R. RZA YARADICILIĞINDA YENİ FORMA, VƏZN VƏ OBRAZLI POETİK İFADƏ VASITƏLƏRİ

1950-ci illərin ortalarında başlayaraq Azərbaycan poeziyası bir tərəfdən ümumi və formalaşmış müasirənənələrinin, fərdi sənət vərdislərinin əsasında müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə inkişafını davam etdirir, o biri tərəfdən müstəqil yaradıcılıq axtarışları yollarında müəyyən novatorluq əlamətləri ilə zənginləşirdi. Bu yeni mərhələnin ilk pillələrində ədəbi həyatda hadisəyə çevrilən R. Rza “Qızıl gül olmayaydı” kimi dərin siyasi–ictimai səciyyə daşıyan üsyankar ruhlu poetik faciəsini yaratmaqla poeziyada və ümumiyyətlə ədəbi-ictimai fikirdə dönüş məqamının əsasını qoydu. A. Tvardovskinin “Üfiqlərdən üfiqlərə” və V. Luqovskoyun “Əsrin ortaları” poema-epopeyaları ilə ideya-bədii səciyyə baxımındanyanaşı dayanan bu əsər tezliklə özünün təsir dairəsini genişləndirdi. –poeziyamızda repressiya illərinin faciələrini və ümumiyyətlə sovet dövründə baş verən ayrı-ayrı ədalətsizlikləri və haqsızlıqları müxtəlif vasitələrlə əks etdirən dolayı və sətiraltı misralar çoxalmağa başladı.

“Qızıl gül olmayaydı” əsərində alovlu və talesiz şair Mikayıl Müşfiqin həyatının bəzi məqamları fonunda bütöv bir tarixi dövrün, siyasi-ictimai və həm də ədəbi mühitin səciyyəvi mənzərələri əks etdirən R.Rza poeziyasının tədqiqatçılarından A. Abdullazadənin qeyd etdiyi kimi, “bu mənada Müşfiqin obrazında ümumüləşdirilən “Qızıl gül olmayaydı” poemasının əsas qəhrmanı 30-cu illər, daha doğrusu, bu illərin faciəli hadisələridir. Ədəbiyyatda həmişə öncüllədən olan novator şair R. Rza bu poemasında da həmin illərin əsl iç üzünü açan ilk ədib oldu”. [1.96] Ancaq bu hələ “Qızıl gül olmayaydı” əsərində qoyulan ədəbi problemlərin bir tərəfi–mövzu və ideya-məzmunu ilə bağlı olan cəhətdir. Problemin başqa tərəfləri isə poemanın bədii keyfiyyətlərində təzahür edən və ümumi ədəbi inkişafı, poetik səciyyə və səviyyənin mahiyyətindən irəli gələn sənətkarlıq məsələləri ilə bağlıdır. Lirik-epik janr istiqamətində qələmə alınan bu poema hər şeydən əvvəl janr və forma əlvanlığının özünəməxsusluğu, vəzn və quruluş xüsusiyyətləri, struktur sistemi və nəhayət, obrazlı poetik ifadə tərzinin orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Bu poema ilə ümumilikdə müasir Azərbaycan poeziyası obrazlı ifadə tərzinin bir sıra yeni keyfiyyət dəyişiklikləri mərhələsinə qədəm qoyur. Əsası hələ “Lenin” poemasında qoyulan obrazlı poetik ifadələr –bənzətmə, təşbeh və metaforalar “Qızıl gül olmayaydı” poemasında daha səciyyəvi və əlvan çalarlarla zənginləşməklə, xüsusi bir sistem təşkil edir, şairin novatorluq axtarışları yollarında əsaslı nəticələr əldə etdiyindən xəbər verir.

*Elə bil göz yaşları
Sözün yolunu kəsdi,*

Töküldü damla-damla [3. 236]

və ya

*Yollarına əbədi
Hicran kölgəsi düşmüş*

O kədərli, qorxulu,

Ümidli uzaqlarda.[3. 238]

Yeni və orijinal mahiyyətli belə metaforik obrazlar düzümü, tez-tez dəyişməklə bir-birini davam etdirib tamamlayan forma ardıcılığı konkret bir mərhələnin –siyasi-ictimai islahatlar dövrünün verdiyi nisbi ideoloji sərbəstlik əlamətlərinə şairin öz istedadının dərəcəsinə uyğun olaraq əlavə etdiyi bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləridir. Bu poemanın və ümumiyyətlə R. Rza yaradıcılığının timsalında poeziyamız həmin dövrdə – 1950-ci illərin sonlarına yaxın obrazlı poetik təfəkkürün, novator axtarışlarının formalaşma mərhələsini yaşamağa başlayır.

“Qızıl gül olmayaydı” poemadakı bütün epik-dramatik təsvirlər lirik məqamlar əsasən əsərin baş qəhrmanı olan Müşfiqin ətrafında cəmlənir. R. Rza yaradıcılığının ardıcıl tədqiqatçısı İ. Əbilov əsərin bu xüsusiyyətini belə səciyyələndirir; “M. Müşfiq surəti istisna olunarsa, poemada bütöv və mükəmməl cizgilərlə oxucuya təqdim olunan bitkin bədii surət yoxdur. Lakin əsərdəki canlı insan ehtirasları, zamanın pafosu, adamların ürək döyüntüləri, psixoloji momentlər elə məharətlə verilmişdir ki, insanın taleyi bu əsərin aparıcı qüvvəsi olmuş, nəticədə əsər müəllifin həyata, insanlara poetik münasibətini əks etdirən monumental bədii nümunə kimi ədəbiyyatımızda uzun müddət yaşamaq hüququ qazanmışdır. [2. 119]

Bu əsaslı müşahidəyə təkcə onu əlavə etməyi lazım bilir ki, əsərin qəhrmanı “insanıtaleyi” olmaqdan daha əvvəl və daha çox dövrün ictimai-siyasi və ədəbi mühitidir ki, poemada cərəyan edən bütöv hadisə və vəziyyətlər bu mühitin “xarakterinin” nəticəsi olaraq meydana çıxır. Bu poema ilə R. Rza həm də vətəndaş cəsarəti ilə poetik cəsarətin qovuşması və sintezinə nail olmaqla, istər ədəbi mühit, istərsə də geniş oxucukütəsi tərəfindən o qədər də asanlıqla qəbul edilməyən şerinin novatorkeyfiyyətlərini bir sıra yeni və orijinal cəhətlərlə zənginləşdirmə yoluna qədəm qoyur. Buvaxta qədərayrı-ayrı epizodik məqamlarda üzə çıxan və “Lenin” poemasında nisbətən artıb fəallaşan yeni forma, vəzn və ifadə elementləri, obrazlı poetik təfəkkür “Qızıl gül olmayaydı” əsərində xüsusi sistem təşkil etməyə başlayır. Şair poemanın məzmunu ilə əlaqədar müxtəlif sujet və təsvirlərdə konkret əhval və vəziyyətə uyğun olaraq şerinin forma və vəzn mənzərəsini dəyişdirir. Müəllif təhkiyyəsi gah dramatik gərginliklə, gah da incə lirikliklə ifadə olunur ki, bu da əsərin sujetinin ümumi inkişaf istiqamətinin epik ardıcılığına nəinki xələl gətirmir, əksinə onun daha maraqlı və cazibədar olmasını təmin etmiş olur. Bu cəhət həm də R. Rza şerini 1960-cı illərin daha rəngarəng və çoxtərəfli novator axtarışlarına hazırlayıb yetkinləşdirir.

⁴² ADPU- nun Ağcabədi filialının dosenti. 050 489 30 18, 050 664 58 48

1950-ci illərin ikinci yarısında cəmiyyətdə baş verən siyasi-ictimai islahatlar, keçmiş SSRİ-nin totalitar rejiminin zaman-zaman möhkəmləndirib keçilməz qalalara çevirdiyi sərhədlərinin üzərindəki qara pərdələri qaldıraraq dünyaya pəncərə açmaq üçün müəyyən imkanlar yaratdı – mədəniyyət xadimləri, o cümlədən şair və yazıçılar az da olsa xarici mühitlə ünsiyyətə girməyə, onunla əlaqə saxlamağa nail ola bildilər. Əslində bu prosesin hələ 1950-ci illərin əvvəllərində son dərəcə məhdud şəkildə də olsa ilk cığıruları açılmağa başlamışdı. Bir qrup mədəniyyət xadimləri ilə bərabər Avropa ölkələrinə səfər edən S. Vurğun həmin o ilk cığıruları açanlar sırasında yeganə Azərbaycan şairi olmuşdur. Bu səfər təkcə onun dünyagörüşündə deyil, yaradıcılığının səciyyəyə və mənzərəsinə də müəyyən təsir etmişdir. Məşhur “Avropa xatirələri” Azərbaycan poeziyasında ilk səfər təəssuratları silsiləsi belə yaranmışdır. 1950-ci illərin ortalarında həmin estafeti davam etdirənlərdən biri də R. Rza oldu ki, bu da onun yaradıcılığına təsirsiz qalmadı.

Əslində R. Rza beynəlxalq mövzuya həmin səfərlərdən əvvəl müraciət etmişdi. Onun hələ müharibədən əvvəl və sonra yazdığı “Həbəşistan”, “İki dünya”, “Madrid”, “Qızaran bayraqlar”, “Azadlıq heykəli”, “Haqqın səsi” və s. şeirləri, xüsusən “Almaniya” poeması bəzən fikirdən daha çox sözün yaratdığı patetik ruhu, birbaşa ifadə tərzini ilə əlamətdar olsa da, şairin yaradıcılığında bu mövzuya xüsusi hazırlıq mərhələsini təşkil etmişdir. 1950-ci illərin ikinci yarısında xarici səfərlərə Şərq ölkələrindən başlayan R. Rzanın ilk baxışda təkcə səfər təəssuratları səciyyəsi daşıyan bir sıra şeirləri həm də onun novator axtarışları yollarında obrazlı tənqidi tərzinə qarşısalınmaz meylinin konkret ədəbi məhsullarından ibarət idi. Belə obrazlı ifadələr, forma əlvanlığı ilə seçilən “Şəttülərək”, “Əlcəzair meydanında”, “Açın qapıları – insan gəlir”, “Hələ bu harasıdır” kimi şeirləri bu dövrdə sanki ikinci nəfəsi açılan R. Rzanın yaradıcılığında “Qızıl gül olmayaydı” poeması ilə başlanan tamamilə yeni bir mərhələnin davamı sayıla bilər. 1957-ci ildə xarici səfərlərini Avropa ölkələrində – Fransa, İsveçrə, Türkiyə, Hollandiya, İtaliya, Yunanistan, Bolqarıstan və Rumıniyada davam etdirən şair

*Xurmaları daşdıqlar gəmi-gəmi,
Ərəb bir qamış doxma qaldı,
birdə dərdi-qəmi -*

kimi Şərq ölkəsindən aldığı ilkin təəssuratları daha əhatəli və monumental siyasi-ictimai mövzularla genişləndirir. Bu silsilədən olan “Luvr”, “Zəfər ilahəsi”, “Miloslu qız” kimi Fransa həyatın mahəsər edilmiş şeirlərdəki daxili genişlik və məna calarları xüsusilə fərqlənir. Hiss olunur ki, sosializm sisteminin, onun müstəmləkəsi siyasətinin ağır-acılarını illərdən bəri içində çəkən şairin bu dərdləri heç olmasa xarici mühitə köçürməklə ifadə etmək üçün əlinə fürsət düşmüşdür. R. Rza hələ Afrika və ərəb ölkələrinə səfərlərindən sonra yazdığı şeirlərində bu fürsəti əldən qaçırmamış, bir-birinin ardınca milli dəyərlərimizin məhvinin qarşısını almaq üçün müntəzəm şəkildə qələmini işlətməyə başlamışdır:

*Mən də sənə dinindəyəm –
Qalib gələndə qədər mübarizə.
Azadlıq uğrundalazım gələrsə,
Təəssüfsüz ölmək,
Vətən deyilən ana torpağı
Qəlbimin duyğusu,*

Gözümün ərşə çəkilən yuxusu, [3. 119]

“Hələ bu harasıdır” şeirindəki bütün belə dolğun və kəskin mahiyyətli poetik parçalar yaşadığımız günlərdə də səciyyəvi və aktual səslənir.

*Hələ bu harasıdır,
Məzlumların qəzəbi*

Cox tufanlar qoparasıdır. [3. 119]

Şairin bu mövzuda qələmə aldığı, xüsusən Fransa təəssuratından yaranan bir sıra şeirlərində onun 1960-cı illərin ortalarına doğru yaradacağı assosiativ səciyyəli əsərlərin ilk əlamətləri də duyulur. “Rənglər” silsiləsində özünün yüksək səviyyəsinə çatan assosiativliyin – obrazlı poetik ifadə tərzinin ən kamil formasının ilkin cüvətiləri R. Rzanın məhz bu silsilələrində hiss edilməyə başlayır;

*Bu qanadlı ilahə
“Qanadlı zəfər” adlanır.
İmkanım olsaydı, pozub
misyönlərin ovqatına
Silərdim qan-ad-lı
Sözündən orta hecamı
Təhrif etsəm də
Adsız müəllifin niyyətini.
Sözün qalan hissəsi
Düzgün ifadə edərdi*

“Zəfər” mahiyyətini [3. 120]

Obrazlı poetik tənqidi ardıcıl sistem halına düşdüyü bu yaradıcılıq mərhələsinin sonlarına yaxın R. Rzanın qələmə aldığı “Mən torpağam”, “İnsan şəkli”, “Soruş” kimi şeirləri və “Bir gün də insan ömrüdür” poeması ümumilikdə poeziyamızın inkişaf problemlərinin konkret zamanvahidində xüsusi səciyyəvi baxımından maraqlıdır. Belə şeirlərin hər bir misrası obrazlı

şəkildə ifadə edildiyindən onlar müstəqil bir əsər daxilində öz misra müstəqilliyini qorumaqla, öz çəkisi və tutumu ilə də bir-birindən seçilir. Sözcülük, təsvirçilik, ritorik pafos belə əsərlərdə özünə yer tapa bilmir. Həm də şeirin həmin səciyyəsinin klassik ənənələri mövcud olmaqla qəzəl-qəsidə-divan ədəbiyyatı ilə səsləşir. Füzuli şeiri bu baxımdan daha çoxfərqlənir. Beləki, onun hər bir qəzəlinin özünəməxsus mənə dəyəri olmaqla, ondakı hər bir beyt də özlüyündə müstəqil bir fikri ifadə edir. R. Rzanın adları çəkilən şeirlərində də belədir. Vahid bir fikir ifadə edən “Soruş” şeirindəki müxtəlif misralara müraciət edək:

*Od nə çəkdi,
küldən soruş!
Baş nə çəkdi,
dildən soruş!
Zülmətlərin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını
zildən soruş!
Ömrün çətin yollarında
daşa ləpir salsa ayaq,
Gün nə çəkdi,
İldən soruş!*[5. 60]

Bütün şeir başdan-başa belə müstəqil mənə dəyərinə malik olan obrazlı poetik misralardan ibrətdir. M. Arif aşağıdakı mülahizələri irəli sürəndə şairin məhz bu dövrdə yaranan şeirlərini nəzərdə tuturdu: “Şeir vardır ki, onu distilə edilmiş su kimi içirsən, onu hamar bir yol kimi keçirsən, misraları, səhifələri rahatca udursan; nə fikrə bir qida, nə hissəbər lay düşür. Səni heç cür şey narahat etmir, heç kəs bir yerə çağırır, ritorik cümlələr bir-birini əvəz edir. Şeir də var ki, hər bir misrası səni tutub saxlayır, şüuru, hissi müdaxiləyə dəvət edir, fikrə qida verir, düşünməyə məcbur edir... R. Rza ritorikanı öz şeirdən qovmuşdur. Onun yerini şeirdə konkret obrazlar, canlı fikir və mənə tutmuşdur”. [4. 572] “Konkret obrazlar, canlı fikir və mənə tutmuş”, şairin eyni dövrdə qələmə aldığı “Mən torpağam” şeirində də misra, beyt və ya bəndlərin belə müstəqilliyi mövcuddur:

*Mən küləyəm, əsməsəm
Kim bilər mən varam.
Mən büldəm, səhraları susuz görüb
ağlaram
Mən ürəyəm, döyünməsəm,
ölərəm.
Mən işıqam-qaranlığın qənimini.
Maraq dolu gözəm mən,
baxmaya bilmərəm.*[3. 86]

“İnsan şəkli” şeirində və “Bir gün də insan ömrüdür” poemasında da özlüyündə belə muxtariyyət səciyyəsinə qoruyan misra, beyt və bəndlər az deyil. Ümumiyyətlə, R. Rza axtarış yollarında müəyyən bir poetik nəticə və ya qənaətə gəldikdən sonra ayaq saxlayan, işini bitmiş hesab edən müəlliflərdən fərqli olaraq daima yol üstə, səfər ərəfəsində olan ardıcıl şair təbitinə malik sənətkarlardandır – o daim axtarır, düşünür və söz, mənə üzərində fasiləsiz işləyir. Tənqidçi Qulu Xəlilov məhz belə şeirlərin meydana gəldiyi illərdə yazırdı: “Rəsul Rza görünmüş bir işin son bəzək-düzəyi ilə məşğul olan”, başqalarının dediklərini yenidən təkrar edən şairlərdən deyildir. O, sözün həqiqi mənasında novatordur. R. Rza şeirimizdə yeni fikir və forma uğrunda ardıcıl mübariz olan şairlərdəndir”. [6. 185]

Rza. Rzanın yuxarıda haqqında söhbət gedən “İnsan şəkli”, “Mən torpağam”, “Soruş” kimi onlarca şeirləri ilə yanaşı onların ardınca yazılıb onların yekunu kimi səslənən “Bir gün də insan ömrüdür” poeması poeziyanın bu səciyyəsinə daha aydın şəkildə ifadə edir.

Bu poema insanda hər şeydən əvvəl insanı görüb onu layiq olduğu uralığa çatdırmaq, poeziyada özünə qədər kütləvi hal olan əməyin, zəhmətin insanı deyil, insanın əməyi mənalandırmaq qüdrətini estetik cazibə səviyyəsinə yüksəltmək əzminin tərənnümünə xidmət edir:

*Eşitmişəm idarədə qalırsan
Üç gecdir.
Yaramaz belə.
Muğayət ol özündən.
Adamlar necədir?
Xəstələnən yoxdur ki,?
Plan dövlət qanunudur–
bilirsən özün
Ancaq, adamsız nə plan, nə dolum!
Adamlarda olsun gözün.*[1. 169]

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyamızda obrazlı-assosiativ ifadə üsulunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq şeirində, xüsusən bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar döğuluşü ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır.

Azərbaycan poeziyasında assosiativ təfəkkürün sistemli şəkildə ilk nümunələrinə R. Rzanın “Rənglər” silsiləsində rast gəlirik. Lakin bundan əvvəl hələ şairin “Dəniz nəğmələri”, silsiləsində, “Realizm”, “Belədir” şeirlərində, “Canavar və quzu”, “Buruqların söhbəti”, “Qaranquş və sərçə” kimi obrazlı-alleqorik səpkili poetik nümunələrdə assosiativ ifadə tərzinin müxtəlif səciyyələrdə müəyyən əlamətləri ilə qarşılaşırıq. “Belədir” şeirində assosiasiya, obrazlı təfəkkür onu ifadə edən hər hansı bir misra və ya bənddə deyil, bütövlükdə əsərin məzmunundan doğan nəticədə meydana çıxır:

*Sən üst mərtəbədəsən,
Mən aşağıda
İnsan yuvasıdır
Yuxarı da,
Aşağı da,
Sənə də işıq, hava, çörək lazımdır.
Mənə də.
Sənə də dıyan rək lazımdır.
Mənə də.
Bir ovuc buğda da nemətdir,
Bir dənə də. [5. 9]*

Görkəmli ədəbiyyatşünas M. Arif R. Rzanın “Rənglər” silsiləsini təhlil edərkən poeziyada assosiativlik haqqında yazır ki, “Rənglər” oxucuya tədəyi-əfkar, assosiasiya vasitəsilə xatirələr, duyğular oyatmaq, onu düşündürmək yolu ilə həyatı və insanları yaxşı öyrənmək, dərinə dərk etmək məqsədi ilə yazılmışdır. Oxşarlığın özlənilməzliyi, təbii ictimai hadisələri, sənət aləmini əhatə edən müqayisələrin həyatı dolğunluğu oxucunu xəyala daldırır, düşündürür, onda yeni intibalar oyadır”. [4. 8]

R. Rza “Rənglər” silsiləsindəki ayrı-ayrı poetik parçalarda hər bir rəngin müxtəlif çalarlarına cəmi bir və ya iki misra sətir edir. Ağdan qaraya, mavidən sarıya qədər bütün rənglərə ayrıca mənə çalar verən şair bəzən metafora, bəzən də orijinal istiarələr vasitəsilə elə gözlənilməz tapıntılara nail olur ki, poetik təxəyyulun gücü və imkanları oxucunu təccübləndirməyə bilmir. Məsələn “Firuzəyi” kimi o qədər də tez nəzərə çarpmayan rəngi R. Rza kiçik bir şeirində altı cür assosiativ çalarlarla mənalandırır:

*Xatirələrdə qalmış məhəbbət ağırları
Dənizin yaraşığı.
Yaşıl abajurdan
Mavi divara düşmüş
Lampa işığı.
Yoxsul qız barmaqlarının həsrəti
Cəfər Cabbarlının Bakısı
Dünyadakı gözlərdən
Ancaq ikisi. [7. 21]*

Şair bütün rənglərə ayrıca şeir həsr etdikdən sonra bununla kifayətlənməyib axtarıqlarını davam etdirir və onların başqa çalarlarını da yeni-yeni poetik parçalarda və müxtəlif səpkidə mənalandırır. “Qaranın dərd çaları”, “Mavinin təsəlli çaları”, “saman sarısı”, “Qırmızının inam çaları”, və s. belə yeni poetik tapıntılardandır. Məsələn “Sarı”, “Kürən” kimi şeirlərlə bu rəngin daha çox siyasi-ictimai ruhlu, təbiət və məhəbbətlə bağlı çalarlarını verdikdən sonra ona nəyə görə yenidən qayıtmağa ehtiyac duyduğunun səbəblərini açmaq üçün elə orijinal metoforik cəhətlərə müraciət edir ki, şair irad tutmağa əsas tapmaq mümkün olmur:

*Anadan olduğu evin
Çilpaq divarlarına həsrət.
Peşimanlıq qoxuyan həqiqət.
Qürubun şafəqlərində
yaralı qəlbinə meydan oxuyan
Nazim Hikmət
Və onun ağırlı məhəbbəti
Bir xırmanı bir külfətə,
Bir doyuncun, az olan
arpanın küləşi.
Qış günləri. [7-21]*

“Rənglər” silsiləsi ilk dəfə çap olunduqdan sonra mətbuatda onu qəbul etməyənlərin sayı, tərəfdarlarından qat-qat çox olmuşdur. Lakin qısa bir zamanda aydın oldu ki, bu silsilə təkcə Azərbaycan poeziyasının inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil etməklə qalmayıb, ümumilikdə XX əsr dünya söz sənətinin ən yaxşı nümunələri ilə müqayisə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. A. Abdullazadə. Od nə çəkdi. Bakı. Azərşəsr. 1990.
2. R. Rza. seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı. Yazıçı. 1983.
3. İ. Əbilov. Həyatın poetik şəhri. “Azərbaycan” jurnalı. 1963.
4. R. Rza. Duyğular, düşüncələr. Bakı. Yazıçı. 1964.
5. M. Arif. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı. Elm. 1967.
6. Q. Xəlilov. Yeni fikir, yeni söz uğrunda. “Azərbaycan” jurnalı. 1960.
7. R. Rza. Dözümlər. Bakı. Azərşəsr. 1965.

Xülasə

1950-ci illərin sonlarından başlayaraq obrazlı poetik təfəkkürə keçidlə əlamətləndirilən ədəbi proses bir sıra yeni forma və ifadə elementləri ilə zənginləşərək poeziyanın novator istiqamətini müəyyənləşdirir.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyamızda obrazlı - assosiativ ifadə üsuluna, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq şeirində, xüsusən bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar döğuluşü ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır.

Bu inkişaf prosesində ritorik pafosdan, patetik ifadə tərzindən uzaqlaşma, fikrin ifadə tərzində konkretliyə, obrazlı, daha sonra isə assosiativ təfəkkür tərzinə keçid və novator keyfiyyətlərinə meyl R. Rza yaradıcılığını şərtləndirən əsas amillərdir. Belə ki, obrazlı poetik təfəkkürün ən yüksək forması olan assosiativ ifadə tərzinin ilk nümunələrinə R. Rzanın “Rənglər” silsiləsində rast gəlirik.

“Rənglər” silsiləsi ilk dəfə olaraq çap olunduğundan sonra mətbuatda onu qəbul etməyənlərin sayı, tərəfdarlarından qat-qat çox olmuşdur. Lakin, qısa bir zamanda aydın oldu ki, bu silsilə təkcə Azərbaycan poeziyasının inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil etməklə qaymayıb, ümumilikdə XX əsr dünya söz sənətinin ən yaxşı nümunələri ilə müqayisə edilə bilər.

Açar sözlər Novator, keyfiyyət, poetik, təfəkkür, poeziya assosiativ, ritorik, pafos, Rəsul Rza, rənglər, obrazlı, ifadə, şeir misra, sözcülük, təsvirçilik, forma, vəzn

New forms, weights and means of figurative poetic expression in R. Rza's works.

Summary

The literary process, marked by the transition to figurative poetic thinking since the late 1950s, is enriched with a number of new forms and elements of expression that define the innovative direction of poetry.

Since the early 1960s, our poetry has been characterized by a method of figurative-associative expression, the first examples of intellectual beginnings, which should be considered as a new form of return to tradition. Different forms of associative artistic thinking, which we encounter in folk poetry, especially in bayats and in our classical poetry, begin to acquire a new essence in the second half of the twentieth century with their rebirth in poetry.

In this process of development, the main factors determining R. Rza's creativity are the departure from rhetorical pathos, pathetic expression, the transition to concrete, figurative, and then associative thinking, and innovative qualities. Thus, we find the first examples of associative expression, which is the highest form of figurative poetic thinking, in R. Rza's "Colors" series.

After the first publication of the series "Colors", the number of those who did not accept it in the press was many times more than its supporters. However, it soon became clear that this series is not only a special stage in the development of Azerbaijani poetry, but in general can be compared with the best examples of world art of the twentieth century.

Key words. Innovative, quality, poetic, thinking, poetry associative, rhetorical, pathos, Rasul Rza, colors, figurative, expression, poetry verse, rhetoric, description, form, weight

Новая форма, вес и образные средства поэтического выражения в творчестве Р. Рзы.

Резюме

Литературный процесс, отмеченный переходом к образному поэтическому мышлению с конца 1950-х годов, обогащается рядом новых форм и элементов выражения и определяет новаторское направление поэзии.

С начала 1960-х годов для нашей поэзии характерен метод образно-ассоциативного выражения, первые образцы интеллектуального начала, которые следует рассматривать как новую форму возврата к традиции. Различные формы ассоциативного художественного мышления, которые мы находим в народной поэзии, особенно в баятах и в нашей классической поэзии, начинают приобретать новую сущность во второй половине XX века с их возрождением в поэзии. В процессе этого развития основными факторами, определяющими творчество Р. Рзы, являются уход от риторического пафоса, патетического выражения, переход к конкретному, образному, а затем ассоциативному мышлению, новаторские качества.

Таким образом, первые примеры ассоциативного выражения, являющегося высшей формой образного поэтического мышления, мы находим в серии «Краски» Р. Рзы.

После первой публикации сериала «Цвета» тех, кто не принял его в прессе, было во много раз больше, чем его сторонников. Однако вскоре выяснилось, что этот цикл не только особый этап в развитии азербайджанской поэзии, но в целом его можно сравнить с лучшими образцами мирового искусства XX века.

Ключевые слова. Новаторское, качественное, поэтическое, мышление, ассоциативная поэзия, риторика, пафос, Расул Рза, цвета, образность, экспрессия, поэзия, риторика, описание, форма, вес.

Rəyçi: ljs.S.Abbasova

İNGİLİS QADIN YAZIÇILARININ DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA YERİ VƏ ROLU

Hələ orta əsrlər dövründən qadın yazıçılar həm ailədə, həm də cəmiyyətdə olmaqla, ikiqat təzyiqa və təsirə məruz qalsalar da, bu onların yaradıcılıq keyfiyyətinə elə də böyük təsir göstərə bilmədi və onlar dövrlərinin bir sıra məşhur kişi yazıçılarından əsərləri ilə bir sırada dayanan, bəzən də bəzi cəhətlərinə görə hətta onlardan üstün olan əsərlər yarada bildilər. Lakin XIX əsrdən başlayaraq qadın yazıçıların ədəbi yaradıcılıqla məşğul olması daha geniş vüsət almağa başladı. Çünki, bütün Dünya və Qərbi ədəbiyyatında olduğu kimi, XIX əsr ingilis ədəbiyyatında bir dönüş, canlanma və inkişaf dövrü olmuşdur. Belə ki, kişi yazıçılar bu dövrə qədər ədəbiyyatda öz üstünlüklerini qoruyub saxlaya bilməmişdilər. Lakin ingilis ədəbiyyatı tarixində bu dövrə tez-tez qadın yazıçıların dövrü kimi də xatırlanır. Çünki bu dövrə Ceyn Avqustin, Corc Eliot, Elizabet Barret Brauninq, Elizabet Qaskel, Meri Şelli, o cümlədən, Anna, Emiliya və Şarlotta Bronte bacıları kimi böyük qadınlar yazıçıları ilə xarakterizə olunur. Məsələn, gətirdiyimiz bu şəxslər kişilərin həm ədəbi sahədə, həm də cəmiyyətin digər müxtəlif sahələrində hələ də üstün olduğu on doqquz əsrdə ədəbi sahədə öz töhvəsini verən qadın yazıçılardan sadəcə bir qismidir. Hələ ədəbiyyatın müxtəlif növlərini oxuyarkən belə, qadağalara məruz qalan qadınlar roman yazmağa başlayanda daha çox manelərlə üzləşməli olurdular.

Nəticədə, roman ustaları arasında kişilərin sayı qadınlara nisbətən daha çox üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, bu dövrdə geniş yayılmış qadınlara deyil, güclü mənəviyyata malik kişi qəhrəmanlara üstünlük verən romanlar daha çox macərə romanları idi. Bu cür romanlar qızların oxuması üçün münasib və arzu olunan əsərlər hesab edilmirdi. Çünki, bu, ictimai sferaya daxil olmaq və kişilərin başına gələn macərələri təcrübədən keçirmək istəyən qadınların hiddət və narazılığına səbəb ola bilərdi.

Bütün bunlar qızların cəmiyyətdəki rolunu nəzərə alaraq onlara güvənmək qorxusunun yaranmasına gətirib çıxardı. Bu əks cinslərin hər ikisi cəmiyyətdə onlar üçün müəyyənləşdirilmiş xüsusi rola malik idilər, əgər onlar öz səlahiyyətlərindən kənara çıxsaydılar, bu qarşıqlığa səbəb ola bilərdi. Baxmayaraq ki, kişilərin onlar üçün müəyyənləşdirilmiş stereotip rollara qarşı üsyanı baş vermədi, qadınlarda öz cinslərinə məxsus məhdud sferada mövcud olan və çox az imtiyazlardan irəli gələn özündən razılıq hissi var idi (10, s. 8).

Müvafiq olaraq qadınlar üçün yazılan romanlar onların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən süjet xəttinə malik idi və bu romanlar qadınlara özlərinin cəmiyyətdəki rolunu anlamaq üçün nəzərdə tutularaq yazılırdı. Əgər qızlar və qadınlar öz ehtiraslarını bürüzə versəydilər, yaxud özlərini pis aparsaydılar dərhal onları iyrenc hesab etməyi düşünürdülər. Lakin əgər oğlanlar və ya kişilər özlərini pis aparsaydılar, bu onların kişi xüsusiyyətləri ilə izah edilirdi (3, s. 39).

Bu romanlar qızlara səlahiyyət verməyə cəhd etməyin əvəzinə, genderlər üçün cəmiyyətdə müəyyən edilmiş rolların dəqiqləşdirilməsinə kömək edən didaktik bədii əsərlər, romanlar kimi meydana gəlmişdi. Beləliklə bu romanlar, müstəqil qadın arzularının boğulmasına deyil, bu arzuların mümkün qədər idarə olunmasına, cilovlanmasına xidmət edən bədii didaktik əsərlər idi (10, s. 12).

Didaktik bədii əsər yazan yazıçılara ən yaxşı nümunə kimi Mariya Ecvorsu (Maria Edgeworth, 1768–1849) göstərmək olar. Onun əsas məqsədi genderlər arasındakı bərabərliyi qabartmaq deyildi. Əvəzində o qızlar və qadınları necə davranmalarını və əsasən nəyin uğrunda mübarizə aparmaları haqqında güclü mənəvi direktivlər və göstərişləri özündə əks etdirən romanlar qələmə aldı. Onun romanlarına 1801-ci ildə nəşr etdirdiyi “Belinda” romanı və 1814-cü ildə nəşr etdirdiyi “Patronaj” romanları da daxildir. Məsələn, Ecvors “Belinda”da təvəzökar arzulara malik olan qızların əhəmiyyətini vurğulayır. Bundan başqa o, tamahkar olmamağı və özü üçün çox şey tələb etməməyi öyrənən qızların əhəmiyyətini vurğulayır. Buna baxmayaraq bu tərzdə davranmaq, oğlanlar üçün mükəmməl, qanuni hesab olunurdu (3, s. 42-43).

Bədii didaktik əsər yazan digər qadın yazıçı isə Kristina Rozetti (Christina Georgina Rossetti, 1830-1894) idi. Onun 1874-cü ildə nəşr etdirdiyi “Bənzər danışığı” əsərində olduğu kimi əsərlərinin çoxu qadınların yalnız “məhv olmuş arzular”ndan qazandığı təcrübə ilə qurtuluşa nail ola bilməsinə diqqəti yönəltməyə xidmət edir (3, s. 47). Hər yerdə valideynlər bədii didaktik əsərlərdən öz qızlarına onların cəmiyyətdə özlərini necə aparmaları haqqında bilgilər vermək üçün istifadə etməyə başladılar. Bundan başqa, bu əsərlər vasitəsilə qızlar öz hiss-ehtiraslarını necə idarə etməyi və gördükləri hər işdə təvəzökar olmağı öyrəndilər. Öz növbəsində bu əsərlər qadınlara ailələrinin ev xanımı və ilham pərisi olmağın əsas şərtlərini bilməkdə yardımçı olurdular. Bu o demək idi ki, kişilərdən yüksək olmayan qadınlar onların gözündə yalnız günahsız və təmiz olmaqla ucala bilərdilər. Buna görə də qızlara həyatda özlərini yaxşı aparmaq və ifadə etmək yolunda bələdçilik edən qəhrəmanlara malik olan bu əsərləri oxumaq çox vacib idi (10, s. 22).

Bu qadın yazıçıların sayı hətta onlarla, bəlkə də yəzlərlədir. Biz isə onlardan yalnız bir qisminin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verəcəyik. Bu qadın yazıçılarından əslən uelsli, məşhur ingilis roman ustası Anna Mariya Bennetin (Anna Maria Bennett, 1750-1808) adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bəzi mənbələrdə onun adı Aqnes Mariya Bennet kimi də verilmişdir. Onun iki uşağı olmuşdur və o, qızına aktyorluq sənətini öyrədərək onun aktrisa olmasına nail olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri 1789-cu ildə epistolary janrda yazdığı “Aqnes de Koursi və ya bir qulluqçunun hekayəsi” əsəridir. Annanın Mertil Tidvil Qlamorqanşirdə gömrük zabiti və ya baqqal işləyən Devid Evansın ailəsində doğulduğu güman edilir (9, s. 86–88.).

Anna qısa müddət ərzində gömrük işçisi Tomas Bennet ilə evli olsa da, sonradan Londona köçərək burada vitse-admiral Tomas Pye ilə tanış olur və onunla görüşməyə başlayır. Sonralar Tomas Pyenin məşuqəsinə və xanımına çevrilən Anna Mariya Bennet admiral Pye öləndən sonra onun Suffolk Stritdəki malikanəsinə sahib olur və öz oğlu Tomas Pye Benneti admiralın qızı Meri ilə evləndirir. Qızı Harriet Pye Esteni isə əri Ceyms Estendən könüllü şəkildə boşatdıraraq aktrisa edir və bu boşanmanın

⁴³ Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

müqabilində kürəkəni Ceyms Estenə müəyyən məbləğ də ödəməli olur. Onun qızı Harriet Pye Esten əvvəlcə Bat və Bristolda, sonra isə Dublində aktrisa kimi məşurlaşmışdır. Anna Mariya Bennetin ən məşhur əsərlərindən “Anna, yaxud Uels varisinin bioqrafları” (1785); “Yeniyetmənin mülahizələri” (1786); “Aqnes de Koursi və ya bir qulluqçunun hekayəsi” (1789); “Elen, yaxud Houven Qəsrinin qrafiniyası” (1794); “Dilənçi qızı və xeyriyyəçilər” (1797); “De Valkourt” (1800); “Bidətçilər xaricdə” (1806) əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

Digər bir ingilis feminist yazıçısı, romanlar və səyahətnamələr ustası Stella Bensonun (Stella Benson, 1892-1933) da ingilis ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri vardır. O, Benson medalı laureatı olmuşdur. Stella 1892-ci ildə Şropşir qraflığının Lutvayz Hol bölgəsində varlı zadəgan olan Ralf Baymont Bensonun (1862-1911) və Karolina Esseks Çalmodeleyin (Çamleyin) ailəsində anadan olmuşdur. Stellanın xalası məşhur roman ustası olmuşdur. Stella uşaqlıqdan ömrünün sonunadək tez-tez xəstələnmişdir. Stellanın altı yaşı tamam olarkən onun ailəsi Londonda məskunlaşır. On yaşından gündəliklər yazmağa başlayan Stellanın valideynləri o, on dörd yaşında olarkən ayrılırlar. Stellanın atası ölərkən o, atasının alkoqolik olduğunu öyrənir.

Stella 1913-1914-cü ilin qışını Şərqi Hindistanda keçirmiş və burada ilk romanı olan “Mən poza alıram” (1915) romanı üçün materiallar yığır. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Londonun İst-End bölgəsində Londonun “Mərhəmət təşkilatı cəmiyyətində” və yaşıllaşdırma idarəsində işləyərək kasıb qadınlara yardım edir. Bütün bu fəaliyyətlər onu roman yazmağa ruhlandırdı və o, 1917-ci ildə “Bu sondur”; 1919-cu ildə “Tənha yaşamaq” əsərlərini yazır. “Tənha yaşamaq” əsəri ifritəyə çevrilən qadın haqqında fentezi romanıdır. Yazıçı həmçinin 1918-ci ildə “İyirmi” adlı şeirlər kitabını da çap etdirir.

Stella Benson 1918-ci ildə Dünyanı görmək qərarına gəlir və İngiltərəni tərk edib ABŞ-a gedir. O, Nyu-York, Pensilvaniya, Nyu-Hempşir və Çikaqoda olarkən məşhur amerikalı qadın yazıçıları Berta Pop və Harriet Manro ilə görüşür və Berta ilə birlikdə Berklidə qalmağa gedir. Berklidə və San-Fransiskoda 1918-ci ilin dekabr ayından 1919-cu ilin dekabr ayına qədər Albert Bender, Anna Bremer, Uitter Bayner, Sara Bardfield, Çarlz Erskin, Skot Vud, Mariya de Levaj Velşin üzvü olduğu Bohemiya cəmiyyətində çalışır. O, Kaliforniya Universitetində müəllim kimi işə düzəlir, sonra isə universitet nəşriyyatında redaktor işləyir. Stellanın Kaliforniya təcrübələri onu növbəti romanı olan “Kasıb adam” (1922) romanını yazmağa ruhlandırır.

1920-ci ildə Stella Çinə səfər edərək burada missioner məktəbində və xəstəxanasında işləyir və elə burada da gələcəkdə əri və uşaqları Benedikt Andersonun və Perri Andersonun atası olan Çin dəniz gömrüyü idarəsinin rəisi ilə tanış oldu. Onlar növbəti ildə Londonda evləndilər. Bu çox mürəkkəb münasibət və ya əlaqə idi, çünki Anderson işi ilə əlaqədar tez-tez Nankin, Pekin və Hon-Konqda olurdu və onlar bir-birlərindən ayrı yaşamağa olurdular. Lakin onları çox güclü ümumi intellektual maraqlar birləşdirirdi. Onlar öz bal aylarını ford avtomobili ilə bütün Amerikayı gəzməklə keçirdilər və bu barədə Stella 1925-ci ildə qələmə aldığı “Kiçik dünya” əsərində yazmışdır. Onlar bütün ömürləri boyu öz səyahətlərinə davam etmişlər. Stellanın əsərləri o qədər də məşhur olmasalar da, bu günə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişlər (6, s. 59).

Stella 1924-cü ildə “Boru təmizləyənlər və rəqqasə”, 1926-cı ildə “Salamat qal qəribə adam”, 1928-ci ildə “Dünyalar içərisində dünya” və “Avtobusa yetişməyən adam” əsərlərini yazır. Onun ən məşhur əsəri olan “Uzaqlaşan gəlin” əsəri ilk dəfə 1930-cu ildə ABŞ-da nəşr olunur, 1931-ci ildə isə İngiltərədə “Tobit” adı ilə yenidən nəşr olunur və mükafat da alır. Stella həmçinin 1931-ci ildə “Ümidə qarşı ümid” və 1932-ci ildə “Milad formulası” əsərlərini də yazmışdır.

Stella 7 dekabr 1933-cü ildə Vyetnamın Honqay əyalətində pnevmaniya ilə vəfat edir. Stella Benson sağlığında Vinifred Holtbi və Vera Britayn ilə dostluq edirdi. Stella Bensonun ölüm xəbəri onları sarsıdır və Vera Britayn özünün avtobioqrafik əsəri olan “Gənclik vəsiyyətnaməsi” əsərinin ikinci hissəsində Stelladan ətraflı bəhs edir. Bundan başqa Virciniya Vulf da onu çox gözəl tanıyırdı və o, Stellanın ölümü münasibəti ilə öz gündəliyində aşağıdakı sözləri yazır: “Qəribə hissdir. Stella Benson kimi yazıçılar öləndə adam danışmağa söz tapmır. Çünki, bu zaman və burada bizim dünyamız bir daha onun nuru ilə işıqlanmayacaq və itirən həyat olacaq” (6 s. 93).

Stella həmçinin Naomi Mitçison ilə də dost olmuşdur. Naomi özünün “Siz daha yaxşı soruşa bilərsiniz” adlı avtobioqrafik əsərində Stellaya xüsusi fəsil ayırmış və onun 1920-1933-cü illər arasında apardığı müşahidələr əsasında dediyi sözlərdən sitatlar gətirmişdir. Dostları onun ölümündən sonra onun yarımçıq qalmış sonuncu “Mundos” əsərini və “Hekayələr toplusu”nu 1935-ci ildə çap etdirirlər.

Corc Malkom Consonun fikrincə, Stella Benson öz yaradıcılığında fantaziya ilə reallığı birləşdirən unikal bacarığa malik idi ki, bu da daha çox onun ilk romanlarında və hekayələrində xüsusilə aşkar şəkildə özünü büruzə verir. Stellanın ilk əsərlərində onun elə də güclü olmayan zəkası ilə dəcəl yumuru birləşərək zahiri rəhm maskası ilə maskalanıb tez-tez satirik sonluğa yönəlirdi. O özünün daha sonrakı əsərlərində isə daha ciddi sosial problemlər irəli sürərək XX əsr qadınının ağır əmək əmək şəraitini, Birinci dünya müharibəsinin və müstəmləkəçilik siyasətinin onlara yaşatdığı faciələri, qadınların seçki hüquqlarının müdafiəsi kimi məsələləri irəli sürür. O öz əsərlərində cəmiyyətimizin itirdiyi adamların zay olmuş həyatlarınının və digər dəhşətli vəziyyətlərinin təsvirinə baxmayaraq, onun yaradıcılığı müasir tənqidin diqqətini özünə cəlb edə bilməmişdir (6, 134).

Stella Bensonun əsərləri aşağıdakılardır: “Mən poza alıram” (1915); “Tənha yaşamaq”, “Bu sondur” (1917); “İyirmi” (1918); “Kasıb kişi” (1922); “Boru təmizləyənlər və rəqqasə” (1924); “Kiçik dünya” (1925); “Salamat qal naməlum adam” (1926); “Avtobusa yetişməyən adam”, “Dünyalar içində dünyalar” (1928); “Ümidə qarşı ümid” (1931); “Böhran iblisi, böhran möhtəkiri” (1933); “Mundos”, “Poemalar” (1935); “Uzaqlaşan gəlin”, “Hekayələr toplusu” (1936) və s.

Zavod sahibinin ən kiçik uşağı olan tanınmış ingilis roman ustası Fillis Eleonor Bentli (Phyllis Eleanor Bentley, 1894 – 1977) Yorkşirin qərbində yerləşən Halifakda böyümüş, Hallifaks qızlar üçün Orta məktəbdə və Çeltnem xanımlar kollecində təhsil almışdır. I Dünya Müharibəsi ərəfəsində o, hərbi sursatlar sənayesində işləmişdir. Müharibədən sonra o, ingilis və latın dillərini öyrəndiyi doğma vətəni olan Halifaksa qayıtmışdır.

1918-ci ildə, o, ilk əsərini, “Dünyanın zəhəri” adlı hekayələr toplusunu nəşr etdirdi. Bundan sonra o, 1932-ci ilin mart ayında nəşr edilən ən məşhur “Miras” əsərinə qədər bir neçə zəif satılan roman nəşr etdirdi. Onun ədəbi irsində yer alan 1946-cı ilə qədər yazdığı 23 əsərinin süjet xətti Hallifaksdakı toxuculuq sənayesinin inkişafının tənqidi üzərində qurulmuşdur. Bu əsərlər onu məşhur ingilis yazıçısı Tomas Hardinin Uesseks romanlarına qədər ilk uğurlu yerli ingilis yazıçısına çevirmişdi (1, s. 6).

Bentli 1930-cu illərdə ədəbi şöhrət qazanır: 1938-ci ildə ona “Roman yazmaq” mövzusu üzrə ilk “Məşhur Mançester mühazirələri” mükafatını təqdim edirlər.

Bentli 1937 – ci ildə Xanım Merian Fippsdən bəhs edən “Qadın evi kompaniyası” üçün “Xanım xarakter”lə başlayıb 1950 – ci illərin əvvəlindən 1970-ci illərin əvvəlinə kimi “Elleriya kraliça fantastik jurnalı”nda davam edən 24 qısa detektiv hekayə yazmışdır. Toplu 2014-cü ildə kitab formasında meydana çıxdı (1, s. 9).

1949-cu ildə o Lids Universitetinin fəxri doktoru adına layiq görüldü. 1958-ci ildə, o, Kral ədəbiyyat cəmiyyətinin üzvü oldu. Yazıçı 1918-ci ildə dörd alleqorik hekayədən ibarət “Dünyanın zəhəri” adlı hekayələr kitabını; 1922-ci ildə “Ətraf mühit” adlı romanını; 1923-cü ildə “Axurda pişik” adlı romanını; 1928-ci “İllərin əyiricisi” və “Əməkdaşlıq” adlı romanlarını; 1929-cu ildə “Karr” adlı romanını; 1930-cu ildə “Trio” adlı romanını; 1932-ci ildə “Miras” adlı romanını; 1934-cü ildə “Müasir faciə” adlı romanını; 1935-ci ildə “Bütün hekayələr” adlı povestlər toplusunu; 1936-cı ildə qədim Romanın süqutuna həsr edilmiş “Azadlığa əlvida” romanı; 1941-ci ildə “Manhold” adlı romanını; 1947-ci ildə “Brontelər” adlı bioqrafik əsəri; 1950-ci ildə “Kvorum” əsərini; 1954-cü ildə “Saxta pul kəsən” pyesini; 1955-ci ildə “Ağılda zadəgan” romanını; 1960-cı ildə “Gənc Brontelər” adlı bioqrafik əsərini; 1966-cı ildə “Zəmanə adamı” adlı romanını; 1969-cu ildə “Brontelər və onların dünyası” adlı bioqrafik əsəri; 1972-ci ildə “Qoyunlar sağ-salamat otlayır” adlı romanını və s. əsərləri qələmə almışdır. Onun bədii əsərlərindən başqa Bronte bacılarına, o cümlədən İngiltərə yun sənayesinə və İngiltərənin qərb bölgəsinin tarixi və coğrafiyasına aid elmi əsərləri də vardır.

Tanınmış ingilis roman ustası Ursula Harvi Blum (Ursula Harvey Bloom, 1892–1984) Esseks qraflığının Çelmsford bölgəsinin Springfild şəhərciyində keşiş Ceyms Harvi Blumun ailəsində anadan olmuşdur. O, öz atası haqqında “Fövqəltəbii pastor” adlı bioqrafik əsərində bəhs etmişdir. O, həmçinin, bu əsərində 1809-cu ildə anadan olmuş nənəsi qaraçı qızı Frencis Qreyver haqqında da məlumat vermişdir. Qreyver Ursula Blumun öz əsərinə verdiyi “Norfolkun qızılgülü” adı ilə tanınmışdır. Ursula Blum bir neçə il “Stratfordun Rozmarini” əsərində bəhs etdiyi və ədəbiyyatşünaslıq tarixindən də bizə Şekspirin vətəni kimi məlum olan Stratford-upon-Avonda yaşamışdır (4, s. 67).

Ursula Blum ilk əsərini yeddi yaşında olarkən yazmışdır. Çarlz Dikkensin onun yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, yetkinlik yaşına çatana qədər Dikkensin bütün əsərlərini oxumuşdu, sonralar o, bu əsərləri yenidən oxumuşdu. 500-dən artıq kitabın müəllifi olan bu məhsuldar yazıçı bu uğuruna görə Dünya rekordu qıraraq Ginessin rekordlar kitabına öz adını yazdırmışdır. Onun romanlarının çoxu Şeyla Börns, Meri Esseks, Reyçel Harvi, Debora Mann, Lozaniya Proul, Sara Sloun kimi təxəllüslərlə yazılmışdır. O, Britaniya televiziyasında tez-tez görünürdü. O, öz jurnalist təcrübələri haqqında “Qüdrətli qılınc” əsərində bəhs etmişdir. Onun əsas hobbisi nümayiş etdirdiyi əl işləri və aşıpazlıq idi.

Ursula Blum iki dəfə evlənmişdir. Onun birinci əri 1916-cı ildə evləndiyi və 1917-ci ildə də Pip adlı bir oğlanlarının olduğu Artur Braunlou Denham-Kuk olmuşdur. Artur 1918-ci ildə, müharibənin son günlərində qripdən vəfat etdi. Ursula Blum ikinci dəfə 1925-ci ildə Kral Donanması Komandanı Çarlz Qauer Robinzon ilə evlənmişdir (2, s. 97).

Yazıçının “Vindzorun Hersoqu”; “Viktorian Vineqredi”; “Filomelin mahnısı”, “Eleqant Eduardçılar”; “Gənclik qapıdadır”, “Gəmilərdən dənizə doğru”, “Müharibə gözəl deyildir”, “Tüdüron qaranlıq işləri”, “Cırcırana”, “Şahinin uçuşu”; “Döyüş ağacı”; Doktor Krippenin və Etel Li Nivinin sevgi hekayəsindən bəhs edən “Krippeni sevən qız”; öz atası keşiş Harvi Blumdan bəhs edən “Fövqəltəbii pastor”; “Stratford Avonun Rozmarini”; “Frintonun (Norfolk-Birləşmiş Krallıq) Rozmarini”; “Norfolk qızılgülü”; “Çay çox zəhərlidir”; “Sevgi velosipedi”; “Samson üçün saç kəsdirmək”; “Yuva quran pişiklər”; “Qayğısız günlər”; “Evlənməyin ləzzətini gör”; “Öylənmək üçün Freddy” və s əsərləri vardır.

Digər məşhur ingilis yazıçısı Matilda Betham Eduards (Matilda Betham-Edwards, 1836-1919) Uesterfielddə, İpsuicdə anadan olmuşdur. İngilis roman ustası, fransızpərəst və dövrünün bir sıra tanınmış kişi şairləri ilə eyni cərgədə dura biləcək yazıçısıdır. Bundan əlavə o, uşaqlar üçün yazılmış bir neçə kitabın da müəllifidir (5, s 24).

Betham Eduards fermer Eduard Eduardsın (1808-1864) və onun arvadı Barbaranın (1806-1848) dördüncü qızı idi. Barbara isə ingilis antikvarı və ruhanisi Uilyam Bethamın (1749-1839) qızı idi. O, İpsuic və London məktəblərində mürəbbiəşagirdi təhsilini almışdır. Onun ilk romanı olan “Dəniz sahilindəki ağ ev” (1857) romanı ona dərhal uğur qazandırdı və qırx il ərzində bir neçə dəfə, hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarında da gizli şəkildə çap olundu. Matilda xaricdə fransız və alman dillərini öyrəndikdən sonra atasına məxsus fermanı idarə etmək üçün bacısı ilə birlikdə Suffolkdə məskunlaşdı. Heç şübhəsiz, kənd işlərində və ailə məsələlərində vaxtaşırı ailəyə yardım edən Matilda o dövrdə anasının dostları olan Çarlz Dikkens və Meri Lambın dostu kimi bir üstünlüyə də malik idi (8, s. 94).

Bacısının ölümündən sonra o Londona köçərək burada fransız həyatından və tez-tez Fransaya etdiyi səfərlərdən və fransız ailələrinin mərhəm sirlərindən bəhs edən bir neçə roman, uşaqlar üçün kitab və elmi tədqiqat əsərləri yazdı. Onun əsərləri Core və Riçard Bentli tərəfindən nəşr edildi. O, Əlcəzairdə feminist nəzəriyyəçisi Barbara Bodişonun yanında qaldı və onunla birlikdə Fransa və İspaniyaya səfərlər etdi (8, s. 42).

Qugenotların məğlubiyyətindən sonra o, ikinci vətən kimi Fransanı nəzərdən keçirdi və o vətənə sədaqətini bu iki ölkə arasında bölərək və özünün qarşılıqlı anlaşma və hörmətdən ibarət olan missiyasını burada həyata keçirdi. Beləliklə, ingilis və fransız xalqları arasında daha çox qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verdi. Fransız hökuməti onun əsl, ürəkdən, davamlı və yorulmaz

səylərini nəzərə alaraq ona Fransanın ictimai xadimi titulu verildi. O, 1908-ci ildə keçirilən fransız-İngilis sərğisində medalla təltif edildi.

Betham Eduards 1919-cu ildə Hastinqsdə, Sasseks qraflığında vəfat etmişdir. Matilda Betham Eduards haqqında yeganə bioqrafik əsəri professor Coan Ris yazmışdır. Yazıçının ədəbi irsindən 1857-ci ildə “Dəniz sahilindəki ağ ev”; 1860-cı ildə “Dağlar arasında tətill”; 1861-ci ildə “Kiçik qırmızı və kiçik mavi quş”; 1862-ci ildə “Con və mən”; 1864-cü ildə “Doktor Yakob”; 1867-ci ildə “Qaranquşlarla bir qış”; 1868-ci ildə “İspaniya vasitəsilə Saharaya”; 1869-cu ildə “Kitti”; 1871-ci ildə “Silvesterlər”; 1875-ci ildə “Felisiya”; 1877-ci ildə “Körpü”; 1878-ci ildə “Cəbrayıl qardaş”; 1880-cı ildə “Məşhur qadımların altı həyat hekayəsi” və “Meşəlik”; 1883-cü ildə “İnci”; 1886-cı ildə “Yarım yol”; 1887-ci ildə “Kinin növbəti istəyi”; 1888-ci ildə “Yolların ayrılması”; 1889-cu ildə “Bir kəs və bütün dünya üçün”; 1891-ci ildə “Bir telin romantikası”; 1892-ci ildə “Gənc Arturun Fransaya səfərlərinin nəşri”, “Bir fransız personajının romansı” və “Bu günün Fransası”; 1893-cü ildə “Şərəf pərdəsi”; 1893-cü ildə “Bir Dijonun romansı”; 1895-ci ildə “Qızıl arı və başqa deklamasiyalar”; 1898-ci ildə “Gənc Arturun avtobioqrafyası”; 1899-cu ildə “Məhsul tanrısı”; 1900-cü ildə “Anqlo-fransız xatirələri” və “Suffolk görüşü”; 1902-ci ildə Yalançı dilənçilərin Zalı; 1903-cü ildə Braham Broklbänk və Fəqir aşıq; 1905-ci ildə Fransada ev həyatı; 1906-cı ildə Marta Rous; 1907-ci ildə Poemalar, Qapalı dairə və Fransada ədəbi gəzinti; 1911-ci ildə Üç Milliyyətin dost sifəti; 1912-ci ildə Fransız Afrikasında; 1914-cü ildə “Ayslington pəncərəsindən”; 1916-cı ildə “Elzasın ürəkləri”; 1917-ci ildə “İyirminci əsr Fransası”; 1919-cu ildə “Fransız ailə poeziyası” və “Orta viktorian xatirələri” və s. əsərlərini yazmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “A Novelist on Her Craft: Miss Phyllis Bentley”. Manchester Guardian. 13 October 1938. p. 11.
2. Bloom Ursula. Youth at the Gate, London, Hutchinson, 1959, 221 p.
3. Daniel Carolyn. Voracious Children: Who Eats Whom in Children’s Literature. New York, “Routledge”, 2006, 280 p.
4. Detail taken from a copy of The Rose of Norfolk by Ursula Bloom published by Robert Hale (London) in 1964, 463 p.
5. Dowson Jane, and Alice Entwistle. A History of Twentieth-Century British Women’s Poetry. Cambridge, UK, “Cambridge University Press”, 2005, 381 p.
6. Gulliver Katrina. “Stella Benson, 1892–1933” in Modern Women in China and Japan: Gender, Feminism and Global Modernity Between the Wars. London and New York, “I.B. Tauris”, 2012, 189 p.
7. Hickok Kathleen. Representations of Women: Nineteenth-Century British Women’s Poetry. Westport, “Greenwell P”, 1984, 277 p.
8. Joan Thirk, “Edwards, Matilda Barbara Betham (1836–1919)”, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004 retrieved 4 April 2015, 345 p.
9. Laura Dabundo Agnes Maria Bennett. Encyclopedia of Romanticism (Routledge Revivals): Culture in Britain, 1780s-1830s. London, “Routledge”, 2009, 686 p.
10. Rowbotham Judith. Good Girls Make Good Wives- Guidance for Girls in Victorian Fiction. Oxford, “Basil Blackwell”, 1989, 301 p.
11. Showalter Elaine. A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing. Princeton, New Jersey, “Princeton UP”, 1977, 347 p.

Açar sözlər: Anna Mariya Bennet, Stella Benson, Ursula Harvi Blum, İngilis ədəbiyyatı, qadın yazıçıları.

Keywords: Anna Maria Bennett, Stella Benson, Ursula Harvey Bloom, English literature, female writers,

Ключевые слова: Анна Мария Беннетт, Стелла Бенсон, Урсула Харви Блум, английская литература, писательницы.

The position and role of the English female writers in world literature

Summary

In this article are investigated the issue of “the position and role of the English female writers in world literature”. English literature has a unique position and role in the history of world literature. In addition to male writers, the female writers’ creativity has a major importance in the history of the English literature. They have written high-quality works in various genres of the English literature. From this female writers, Maria Edgeworth’s, Christina Georgina Rossetti’s, Anna Maria Bennett’s, Stella Benson’s, Phyllis Eleanor Bentley’s, Ursula Harvey Bloom’s, Matilda Betham-Edwards’, Elizabeth Berridge’s life and creativity are explored in this article.

Положение и роль английских писательниц в мировой литературе

Резюме

В данной статье исследуется проблема «положение и роли английских писательниц в мировой литературе». Английская литература занимает уникальное положение и роль в истории мировой литературы. Творчество женщин-писателей имеет большое значение в истории английской литературы, помимо писателей-мужчин. Они написали качественные произведения в разных жанрах английской литературы. В этой статье исследуются писательницы Марии Эджуорт, Кристины Россетти, Анны Марии Беннетт, Стеллы Бенсон, Филлис Элеоноры Бенгли, Урсулы Харви Блум, Матильды Бетам-Эдвардс, жизни и творчества Элизабет Берридж.

RƏYÇİ: prrof.L.Əhmədova

MERİ STYUARTIN TARİXİ ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANIN MƏNƏVİ BÖHRAN PROBLEMI

Məqalədə XX əsrin görkəmli britaniyalı yazıçılardan biri olan Meri Styuart tarixi əsərlərində insanın mənəvi böhran problemini özünə xas üslubda təsvirəzərə çarpır. Mənəvi böhranın yaranmasına xəyanət, yalan, ayrışeçkilik, ədalətsizlik, aqresivlik, aclıq, ölüm və s. səbəb ola bilər. “Mənəvi böhran əxlaqi dəyərlərin və idealların devalvasiyası və dağılması (dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi), habelə insan həyatının dərin metafizik (müərrəd) ölçüsünün və onunla bağlı mənənin itirilməsi deməkdir.” [1] Bir cümlə ilə ifadə etsək fərdin daxili aləmi ilə xarici aləmin yaratdığı tərs mütənənasıblıq, istəklərinin reallaşmaması, puç olması və ya mənəvi boşluğun doldurulmaması onu böhrana sürükləyən başlıca səbəblərdəndir. Bəzən isə fərdin hissləri və beyni arasında da olan daimi çəkişmə və qərarəsizliyi onu mənəvi böhrana düşür edir.

Böhranları müxtəlif kateqoriyalara bölmək olar. Buna nümunə olaraq iqtisadi böhran, siyasi böhran, şirkət böhranı, maliyyə böhranı, enerji böhranı, əxlaqi böhran, psixoloji böhran və s. kimi səcıyləndirmək olar. Bu böhranların hər biri insan həyatında iz qoymadan keçmir. Təkcə daxili aləmi güclü olan insan böhranın yaratdığı fəsadlardan maksimum dərəcə minimum itkilərlə çıxır. Meri Styuart öz yolunu seçərkən şəxsiyyətin formalaşdığını və bunun da insanın hiss etdiyi ruhi əzablar nəticəsində yarandığını göstərir. İnsanların daxili aləmi, tərəddüdləri bəzən insanların ruhunu tam məhv edir, çox yorur və ya bəzi hallarda isə bu mübarizə onların özlərinin belə dərk etmədiyi yeni üfüqlər açmağa sövq edir.

İnsanın mənəvi aləmini öyrənən elm psixologiya adlanır və bütün tarix boyunca müxtəlif ölkələrdən müxtəlif yazıçılar, filosoflar insan psixologiyasının mürəkkəbliyini müəyyənəşdirməyə çalışıblar. Onlar insan davranışının məğzini anlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edib, bu mövzuda çoxlu monoqrafiyalar, elmi tədqiqat əsərləri və bədii əsərlər qələmə alıblar. İnsan ruhunun mübarizəsi bəşəri mövzudur. Onun dili, dini, milli kimliyi yoxdur. Hər şey insanın daxili mübarizəsində sonlanır. Ən ağlagəlməz şeylər insan mənəviyyatında başlayır və ən ağlagəlməz sonluqlar da insan mənəviyyatında bitir. Bəzi hallarda insanların yaşadıkları mənəvi böhran həyat tərzinə çevrilə bilir və beləliklə insanlar daxili həbsxanalarından xilas ola bilmirlər. İnsan təbiəti çox qəliz və təzadlardan ibarətdir. Çox vaxt insanların davranışlarından, həyat tərzindən edəcəkləri hərəkətləri də müəyyənəşdirmək mümkün deyil.

Meri Styuart yazdığı əsərdə insanların mənəviyyatını bütün çıpağlığı ilə oxucularına nümayiş etdirir. Biz pentalogiyada insanların istədiklərini əldə etməkdən ötrü nələrə qadir olduğunu bariz görürük. Bəzi imkanlarını əldən verməmək və ya istədiklərini əldə etmək üçün insanların ən ağlasığmaz, qorxunc, və ən iyənc hərəkətlərə əl atması, özlərini danaraq özlərinin hərəkətlərinə uyğun libas geyindirib yenədə məqsədlərinə döğru hərəkət etməsi öz əksini tapmışdır. Əlbəttə əsərdə bu qəbildən olan mənfi hadisələrin baş verdiyi zaman surətlərin qarşısında bəzən aciz, bəzən də laqeyid qalmaq, insanı çıxı bilmədiyi dərin boşluğa sürüklüyə ya süstlüyə apara bilir. Bunun bariz nümunəsini Merlin obrazında tamlıqla görmək olar.

Meri Styuartın qələmə aldığı “Kristal mağara” (“The Cystal Cave”), “Oyuq mağara” (“The Hollow Hills”) və “Sonuncu sehirbazlıq” (“The Last Enchantment”) trilogiyasının əsas qəhrəmanı Merlindir. Ümumiyyətlə yazıçı bu surətə olan marağının meydana gəlməsini bu cür qeyd edir: “Mən kitabxanamda oturub onu (Qarfiled Monmutski “Britaniya krallarının tarixi”) oxuyurdum – xatırlamıram niyə. Cənc, 17 yaşlarında olan Merlinin qurban verilmək üçün Vortiqernin yanına gətirilməsi hissəsinə çatdım. Düşündüm - bu mənim axtardığım hekayətdir.” [2] Qarfiled Monmutski Merlini şeytandan dünyaya gəlmiş yarı insan kimi qələmə verir və onu mahir sehirbaz, cadugar kimi canlandırır. Merlinin şər qüvvələrdən dünyaya gəlməsini Meri Styuart “Kristal mağara” əsərində anası Niniananın uşağı və sevdiyi adamı öz atasından və qardaşından qorumaq üçün dediyi yalan kimi göstərmiş və sonra həqiqətdə onun atasının cəsür sərkərdə və kral nəslindən olan Avreli Ambrozius olması məlum olmuşdur. Yazıçı Merlini adi sehirbaz, cadugar kimi qələmə verməmiş və onu şahzadə, gələcəyi Allahların istəyinə uyğun olaraq müəyyən zaman dilimlərində görmə qabiliyyəti olan və inanclarına xəyanət etməyən insan, memar, həkim, şair, musiqiçi, məsləhətçi kimi qələmə verir.

Merlin surəti bizə baş verən hadisələri nəql edir və eyni zamanda hadisələrin əsas iştirakçısıdır. Onun həyatı uşaqlıqdan məşəqqətli və eyni zamanda təzadlı olur. Əsərdə Merlin surəti tam olaraq istədiklərini etmir və bir çox etdiklərini də istəmir. İlk dəfə bir qadınla olan Merlinin əhvalının kəskin neqativ dəyişməsi və özünü qəbirin işində kimi hiss etməsi nəticəsində başa düşür ki o, malik olduğu gücün əvəzini ödəməlidir. Hər hansı bir qadına olan sevgisi, ehtirası onun ali missiyasını həyata keçirtməyə mane olmamalıdır.

Onun gələcəyi görmək qabiliyyəti ona heç də xoşbəxtlik gətirmir və onu inanclarından asılı edir. Eyni zamanda həyatının necə sonlanacağını bilməsinin ağırlığı və bəzi hadisələrin qarşısını ala bilməməsi hətta onun iştirakçısına çevrilməsi Merlini son dərəcə bədbəxt insana çevirir. O, inacları uğrunda bir çox qurbanlar verir bəzən isə özü ele qurbana çevrilir. Məhz inaclarının əsiri olduğundan o, atasının sadıq dostu, silahdaşı və ona son dərəcə inanan Qersoq Qorloisə istəkləri xaricində xəyanət etmək məcburiyyətində qalır və eyni zamanda özünün seçmək hüququnun olmadığını da qəbul edir. “Bu gecə mən şahzadə deyildim. Taleyi yazan idim, xəyanət etdiyim Qorlua kimi <...> Mən gələcəyin əlində əsir idim.” [3, s.366] Qazandığı acı həyat təcrübələri, baş verənləri qəbul etməklə bərabər Merlində küt itaətliklik vardır.

Uter Pendraqon Merlinin əmisi, kral Arturun isə atasıdır. O, ehtiraslarının əsiri və əlində olan hakimiyyəti istəklərini reallaşdırmaqdan ötrü istifadə edən, qardaşı Aureli Ambroziusdan fərqli olaraq krallıq misiyasını tam layiqincə yerinə yetirə bilməyən ratsionallıqdan uzaq yalnız qol gücünə və cəsərinə arxalanan bir insandır. Ümumiyyətlə əfsanələrdə və Qarfiled

⁴⁴ orcid.org/0000-0002-2236-9170 AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu e-mail: paradiseagis@gmail.com

Monmutskinin “Britaniya krallarının tarixi”də də Uter Pendraçon ehtirasını cilovlaya bilməyən və uşaq şıltaqlığı ilə istədiyini əldə etməmiş rahatlaşmayan kral kimi canlandırılır.

Uter Pendraçon Merlindən xahiş edir ki onu sevdiyi qanınla qovuşdursun. O qadın da Qersoq Qorloisin arvadı İqreyndir. Uterin İqreyne göstərdiyi xüsusi maraq Qorloisin heç xoşuna gəlmir. Müşkül vəziyyətə düşən Qersoq Qorlois Merlinə bu mövzu ilə bağlı müraciət edir və ondan kömək istəyir. “Mən əmin idim ki, sənə etibar edə bilərəm. İndiki vəziyyətdə kimin dost, kimin düşmən olduğunu ayırd etmək çətinidir.” [3, s.341] Şəxsiyyətinə və qəhrəmanlığına sonsuz sayda hörməti olan Qersoq Qorloisə qarşı etdiyi səhv hərəkəti, günahı Merlini mənən daha da əzmiş olur və olunan bu arzuolunmaz hərəkət Merlini həyat boyu izləyir və mənəvi rahatçılığa çatmağa qoymur. Bu onun üçün bir növ daimi əziyyətə çevrilir.

Həyatı boyunca isanların bəzi dilemlər qarşısında qalması və bəzən də seçmək şansı olmaması, etdiklərinə görə daim mənəvi əziyyət çəkməsinə gətirib çıxardır. Merlin də bir çox insanlar kimi çıxılmaz vəziyyətdə olduğundan və Allahların ona dikte etdiklərini həyata keçirtmək məqsədilə xəyanətə çıxır açmış olur. Bu təhlükəli ehtirasın ölümcül nəticəsindən Uter həm özünü, həm Merlini, həm də dünyaya gələcək oğlunu (Arturu) günahkar hesab edirdi. Özlüyündə tam təzad təşkil edən Uter ömrünün son illərinə yaxın xəsdəliyi səbəbi ilə hər şeyə ayrı prizmadan baxmağa vadar olur və o günahının nəticəsi olaraq gördüyü və imtina etdiyi on dörd yaşlı oğlu Arturu öz varisi kimi qəbul etməyi qərarlaşdırır.

“Meri Styuartın tarix fəlsəfəsi və Artur pentaloqiyasının janr sintezini” üzrə 2007-ci ildə Yakutskda dissertasiya müdafiə etmiş Andrey Anisimov Merlinin Qersoq Qorloisə qarşı etdiyi hərəkəti bu cür qiymətləndirir: “Merlini məişətdəki mənəviyyat problemləri narahat edirdi. Merlin, Hersoq Qorloisin ölümünə və öz xəyanətinə dərinlən sarsılır. O, bunu etiraf etməkdə özündə güc tapır. Merinin daxilində şərafət vəzifə mübarizə aparır - vəzifəqələbə çalır, “tanrıların iradəsi”. Merlin bunun gec-tez əzəvinə ödəməlidir. Lakin ümdə hədəf xatirinə – ölkənin “zülmət qərq olmasına” yol verməyəcək gələcək Britaniyanın Ali kralının (kral Arturun) dünyaya gəlişi nəminə Merlin hər çətinliyə qatlaşmağa hazır idi. Merlin ali kralın dünyaya gəlişinə vasitəçi olmaq və bunun üçün bütün var-qüvvəsini və bacarıqlarını əsirgənməmək missiyasını üzərinə götürüb.” [4, s.125]. Həyatı boyu özü satqınlıqlarla və xəyanətlərlə rastlaşan Merlin uşaqlıqdan ətrafda olan təzyiqlə, günahlandırılmanın, şeytanın oğlu damğasının əzabı ilə yaşamağa düçar olmuşdur. Hələ uşaq ikən Cənubi Uels kralı olan babası tərəfindən qayğısızlıq və nifrətlə qarşılır və dayısı Kamlak daim onu saraydan uzaqlaşdırmaq və ya öldürmək planlarını həyata keçirtməyə çalışır. Kamlak Merlini bir gün babasının bağçasına aparıb orda ona gözəl, yetişmiş ərik verir və Merlin bu meyvəni yeməzdən əvvəl bilinməzin onu qoruması və uşaq sadələvhlüyü ilə “Mən bunu istəmirəm. Onun içi qaradır. Baxsan görərsən.” [3, s.33] demişdir. Kamlak meyvəni əsəbi halda divara çırpır və onun şirəsi divar boyu axır, bu ara arı şirəyə qonur və zəhərin təsirindən ölür. Merlin olanları bu cür xatırlayır “...something had swelled in my throat till I thought I would choke, and the golden evening swam, brilliant, into tears. This was the first time in my life that I remember weeping.” [3, s.34]

İlk göz yaşı və ilk xəyanətlə rastlaşan uşaq ömür boyu bu psixi travmanın yükünü daşıyır və xəyanətin nə dərəcədə insana acı təsir etdiyini çox yaxşı bilir. Bu acı təcrübə nəticəsində insanların öz mənafeləri uğrunda sərhəd tanımaması ilə də tanış olur. Artıq Ərik onda xəyanətin, ölümün simvolu kimi formalaşır. Dayısı Merlini zəhərləməyi bacarmasa da Morqauza (əmisə qızı) bunu çox məharətlə həyata keçirdə biləcək və bu dəfə Merlin artıq xüsusi qabiliyyətləri itirməyə başladığından hadisənin qarşısını ala bilməyəcək və o, içkidəki zəhəri içərkən “There was a taste of apricots in my mouth, sweet and sharp.” [5, s.212] deyəcək. Arturiana tədqiqçisi, professor Reymond Henri Tomson yazığının tarixi əsərlərinə və Merlinə bu gür münasibət bildirir. “The main theme in the trilogy is importance of accepting fate, or, as Merlin calls it, the will of the god. ...It is a wise lesson on how to face the passing of power and death, but the tranquility of Merlin’s acceptance robs the process of drama.” [6, s.50]

Yazıçı keşiş ailəsində böyüdüyündən dini ruh uşaqlıqdan onun canına hopmuş və tarixi əsərlərində də biz ona dəfələrlə rast gəlirik. “Dini psixologiyasında dindarlıq mürəkkəb insan təşəkkülü prosesinin özünəməxsusluğunu təyin edən determinantdır.” [7, s.92] Dini inancların da dominantlıq etdiyi bu əsrdə dini cəhətdən hər hansı bir qanunun və ya cəzanın olduğu müəyyənləşəndə insanlar tərkisilah olur və olanları qəbul edir. Bunun bariz nümunəsi olaraq Arturun bilmədən bacısı Morqauza (ata bir ana ayrı) ilə ehtiraslı gecə keçirməsinin günahı və gələcəkdə onların uşağının olacağı barədə Merlinlə dialoqunda şahid oluruq. (Artur) “ “..., when I admitted my fault. You said I had sinned unknowingly and was innocent. Is innocence, then, to be punished?

(Merlin) “It’s not uncommon.”

(Artur) “The sins of the fathers?”

(Merlin) I recognized the phrase as a quotation from the Christian scriptures. “Uther’s sin,” I said, “visited on you.”” [5, s.88,89]

Keltlərin daim saksonlarla olan müharibə şəraiti, dini ayrışdırıcılıqlar, insanların pərəkəndəliyi, xaos insanlarda mənəvi böhranın yaranmasına səbəb olurdu. Tarix boyunca dövrünün ən qaranlıq dövrlərindən keçən britaniyalılar bu böhrandan onları xilas edəcək bir qəhrəmana ehtiyac duyurdu. Merlinin çoxsaylı qurbanları nəticəsində bu qəhrəmanın dünyaya gəlmişdir. Meri Styuart kral Arturu xilaskar təmsilində qələmə verməklə yanaşı öz şəxsi faciəsini yaşayan insanın daha böyük amillər nəminə öz şəxsi məniyi ikinci plana atmasını məharətlə göstərir. Kral Artur surəti yazığınının “Dərə-təpələr” (“The Hollow Hills”) və “Sonuncu sehrbazlıq” (“The Last Enchantment”) və “Qəzəb günü” (“The Wicked Day”) romanlarında canlandırılmışdır.

On dörd yaşından ideal hökumətlik etmə bacarığı, cəsur döyüşçü olması, sevdiyələrinə qarşı daim mənəvi bərcunu yerinə yetirməsinə baxmayaraq şəxsi həyatında xəyanətlərlə üzleşir, ilk həyat yoldaşını Qviniveranı doğuş zamanı itirir, ikinci evliliyində həyat yoldaşı olan Qvinivera (kral arturun iki həyat yoldaşının da adı Qvinivera idi) ilə hörmət pərdəsinə

götürmələrdə sevgi şevqini yaşaya bilmir və uşaqlıqdan dostluq etdiyi Beduirlə Qviniveranın sevgisindən agahdır. Öz doğma bacısı Morqanın dəfələrlə ona xəyanət edərək krallığı onun əlindən almağa çalışır, digər bacısı Morqauza Arturu cazibəsinin təsirinə salaraq ondan hamilə qalır. Bütün bunlara rağmen kral Artur cəmiyyət arasında öz duruşunu daim qoruyur. “Even when we feel angry, anxious, disgusted, depressed, or in pain, we may smile to express our fortitude, because we wish others to think we are happy, or perhaps we wish to mislead an enemy.” [8, s.181] Bütün bu hadisələrin fonunda Artur xarici aləmlə yanaşı öz daxili aləminin mübarizəsini də davam edir amma bu onu mənən çox yorur. Merlinin qeyd etdiyi kimi atasının günahların əvəzini ödəmək məcburiyyətində qalır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında kral Arturun keçdiyi yol çox məşəqqətli olmuşdur. Əslində şəxsiyyət anlayışını müəyyənləşdirmək mübahisəli olmaqla yanaşı eyni zamanda çox qəliz mövzudur. Dünyanın yaranışından bu yana təzadlarla dolu olan şəxsiyyət problemi müxtəlif elm sahələri sosiologiya, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat və əsasən də psixologiya üzrə XX əsrdən bu yana daha produktiv və fərqli yanaşmalarla öz əksini tapmışdır. Qısacası “...şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca parametri, onun eyniləşdirmə vasitəsi kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.” [9, s.138] Şərti olaraq kral Arturun şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşadıklarının ona böyük həyat təcrübəsi gətirməsi və onu müdrik, uzaqqörən və ali hökmdara dərəcəsinə ucaltması ilə nəticələnmişdir.

Eyni zamanda mənəvi böhranın yaradıcısı hər hansı bir hadisədə həxli və ya həxsiz olmağın yaxud xeyir və şəri təmsil etməyin deyil, istədiyini həyata keçirdə bilməməyin təəsüflüyüdür. Əsərin mənfi qəhrəmanlarından olan Morqan və Morqauza bacıları etdiklərinin bəd əməllərin qarşılığında cəzalanmanı özlərinə həx saymır və öz xain əməllərini əllərində qalan kiçik imkanlarla belə həyata keçirtməyə çalışırlar. Şəri təmsil edən insan əgər ətrafında xeyrin əlamətlərini görərsə bu onda bir əks reaksiya yaradacaq və öz şərini həyata keçirtmədiyi halda onda bu böhrana səbəb olur. Qısacası sadəcə istədiklərinlə reallığın üst-üstə düşməsi insanda mənəvi rahatlıq yaradır.

Meri Styuartın “Qəzəb günü” əsərinin baş qəhrəmanı kral Arturun Morqauzadan olan qeyri qanuni həm oğlu, həm də bacısı oğludur. Mordreddə bir növ anası Morqauzanın qaranlıq məhvedici kölgəsi və atası Arturun haqq, ədalət işığı öz kimliyini bildiyindən sonra ona yad olan mübarizənin yaranmasına şərait yaradır. Andrey Anisimov Mordred haqqında yazır: “M.Styuart süjetin əsas düyünlərindəki tarixi mənbələrdən və formalaşmış əfsanələrdən uzaqlaşmadan, Mordred obrazının ənənəvi traktovkasını (izahını) əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirir. Yazıçı “Xain Mordred” obrazını canlandırarkən ənənəvi yollarına meyil etmir. Xeyrlə Şərin mübarizəsinin bitmək bilmədiyi sərt, polyarlaşmış aləmdə yaşayan Mordred özü-özlüyündə ambivalentdir (ikicəhətlidir). Mordred obrazında yazıçı özünü təkmilləşdirməyə qadir olan, lakin, təəssüf ki, özünü məhv yolunu seçən bir insanın taleyini təsvir edir.” [10, s.12] Mənəvi böhran yaşayan birmənalı qəhrəman olmayan Mordredin daxili təzadının yaratdığı dağdıçı qüvvə kral Arturun və özünün ölümü ilə nəticələnir. Kölgəsindən xilas olmağa çalışan Mordred qaranlıqda rahatlıq tapır.

Ədəbiyyat

1. https://studme.org/1419050219292/etika_i_estetika/moralnyy_krizis
2. <https://medium.com/@lovosh78/интервью-с-мэри-стюарт-4b098eba2f56>
3. Mary Stewart. The Crystal Cave. Fawcett Crest. New York, 1989, p: 384
4. Анисимов А.Б.Философия истории и жанровый синтезмартуровскойпенталогии Мэри Стюарт. Якутск 2007, 219 с.
5. Mary Stewart. The Last Enchantment. Fawcett Crest. New York, 1984, p:480
6. Raymond H. Thompson. The return from Avalon: a study of the Arthurian legend in modern fiction, Greenwood Press - Westport, Connecticut - London England, 1985, p:207
7. Татьяна Александровна Фолиева. Роль религиозности в развитии личности. Вестник ПСТГУ Серия I: Богословие. Философия.2014. Вып. 6 (56). С. 89–100
8. Richard S. Lazarus, Bernice N. Lazarus. Passion and reason: making sense of our emotions, Oxford University Press. New York, 1994, p: 321
9. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. Psixologiya, Bakı-2007, 650 səh
10. Анисимов А.Б. Философия истории и жанровый синтезмартуровской пенталогии Мэри Стюарт. Автореферат, М.: 2007. - 16 с.

Аçarsözlər: Merlin, kral Artur, müşkül vəziyyətə, mənəvi böhran,dilema

Key words:Merlin, king Arthur, difficult situation, moral crisis, dilemma

Ключевые слова:Мерлин,король Артур, сложная ситуация, моральный кризис, дилемма

Моральный кризис человека в исторических произведениях Мэри Стюарт

Резюме

Художественная сила исторических произведений, посвященных правлению короля Артура, ставшая своеобразной визитной карточкой Мэри Стюарт, всегда привлекала внимание читателей. Пенталогия отражает борьбу отважных людей, которые хотят внести ясность в пятый век, который считается самым мрачным периодом в британской истории. Писатель мастерски изображает среду того далекого темного периода и природу людей, а также их психологическое состояние и их взглядов. Благодаря собственной художественной силе писательница умело передает читателям тонкости душевного состояния исторических и легендарных героев, которые всегда были знакомы читателю.

В этих исторических произведениях демонстрируются сложность и напряженность внутреннего мира героев и их напряжение взаимоотношений с людьми которое приводят к нарушению их морального спокойствие. Тяжелый

образ жизни героев и из-за обязанностей, которые герои ставят на задний план своего внутреннего «я», и их безмолвные крики еще более очевидны на примере Мерлина и короля Артура. В этой статье британская писательница Мэри Стюарт описывает причины морального кризиса героев исторического века, в каких случаях и как они продолжают бороться.

Human moral crisis in the historical works by Mary Stewart

Summary

The artistic power of the historical works dedicated to the reign of King Arthur, which has become a kind of visiting card of Mary Stewart, has always attracted the attention of readers. Pentalogy reflects the struggle of brave people who want to bring clarity to the fifth century, which is considered the darkest period in British history. The writer masterfully depicts the environment of that distant dark period and the nature of the people, as well as the psychological state of them and their attitudes. Thanks to her own artistic power, the writer skillfully conveys to readers the subtleties of the mental state of historical and legendary heroes, who have always been familiar to the reader.

These historical works demonstrate the complexity and tension of the inner world of the characters and their strained relationships with people that lead to the disruption of their moral peace. The difficult lifestyles of the heroes and from the duties that the characters put on the back burner of their inner self and their silent screams are even more evidently seen in the example of Merlin and King Arthur. In this article the British writer Mary Stewart describes the reasons for the moral crisis of the heroes of the historical age and in which cases and how they continue to struggle.

Rəyçi: filol.f.d. Faiq Şahbazlı

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV⁴⁵
XIDIR NƏBİ OBRAZININ KOSMOQONİK KİŞİ BAŞLANGICI FUNKSIYASI
(Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)

Məsələnin qoyuluşu: Xıdır Nəbi kultu geniş mənə tutumuna malikdir. Onun əsas funksiyası bərəkət verməkdir. Xıdır Nəbi mərasimlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, həm də kosmoqonik kişi başlanğıcını təmsil edir, başqa sözlə, qadınların doğum məhsuldarlığına da bərəkət verir. Qeyd edək ki, Xıdırın yaradıcı kişi başlanğıcı ilə bağlı olması haqqındakı faktları Səfa Qarayev özünün Novruz bayramında yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını araşdıran məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir. Müəllif Xıdırın gecələr bərəkət paylaması və papaqatma aktlarını psixanalitik baxımdan araşdırmış, Xızır/Xıdırın fallik gücü təmsil edən obraz olması qənaətinə gəlmişdir. Bu tədqiqat mövzumuz baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün oradakı faktlara və müəllifin gəldiyi qənaətləri Xıdır Nəbi bayramının ritual-mifoloji strukturu və etnokulturoloji semantikasını baxımından araşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasını Səfa Qarayevin yaradıcılığı və onda təqdim olunan faktlar əsasında araşdırmaqdır.

S.Qarayev, ümumiyyətlə, Novruzla bağlı obrazların, həmçinin Xızırın fallik güclə bağlılığının bu obrazlarda gizlin şəkildə ifadə olunduğunu qabardaraq yazır ki, “bayramın yaradılışla əlaqədar olan semantikasının əsasında dayanan fallik güc, dəlləndirici mahiyyət birbaşa deyil, gizlin şəkildə təqdim olunur. Başqa sözlə, obraz və davranışın mahiyyətində fallik məzmunun olması gizlədilmənin zəruri şərti kimi ortaya çıxır. Fallik məzmunun gizlin şəkildə ifadə olunduğu məqamlardan biri də Novruz ərəfəsində Xızır ilə bağlı mövcud olan inanc və davranışlarda özünü göstərir” [10, s. 81-82].

İndi müəllifin bu qənaətə hansı fakt və fikirlər əsasında gəldiyinə diqqət edək.

A.Uca yazır: “Türk dünyasında Novruz mərasimləri zamanı ortaya çıxan fiqurlardan biri də “Xızır Baba” obrazıdır. Belə ki, Novruz axşamı Xızırın evləri gəzərək bərəkət paylamasına, Xızır ilə rastlaşmanın başına xoşbəxtlik quşunun qonacağına inanılır” [14, s. 152].

Bu məlumatda iki məqam diqqəti cəlb edir:

Birincisi, Xızır Baba obrazının Novruz mərasimləri ilə əlaqəsi. Bununla bağlı deyildi ki, Xıdır/Xızır Nəbi mərasimləri ilə Novruz mərasimləri bir-birinə qarışmış. Vahid mərasim kompleksi halına gəlmişdir.

İkincisi, Xızırın Novruz axşamında evləri gəzərək bərəkət paylaması və ona rastlaşmanın başına xoşbəxtlik quşunun qonması. Xızır/Xıdırın bərəkət paylaması onun ümumən məhsuldarlıq kulturu təmsil etməsini göstərir. Yəni o, öz verdiyi bərəkətlə məhsuldarlığı artırır, bar-bərəkəti çoxaldır. Təbii ki, burada Xızırın öz bərəkəti ilə hər bir məhsulu mayalaması qənaətinə də gəlmək olar. Yəni Xızırın bərəkəti mayalama yolu ilə ötürülür. Ancaq biz bunu açıq şəkildə görmürük.

A.Uca yazır: “Qazax xalqı Xızır Kızır adlandırırlar. İnanca görə, Kızır Ata Novruz ərəfəsində üç gün gəzir. Hər bir insan həyatında üç dəfə Kızır ilə qarşılaşır. Ancaq onu asanlıqla tanıya bilmir. Əgər kim onu tanısa, ömrü boyu xoşbəxt və şanslı olar. Kızır Novruzda qəməsini qaldıranda qar əriyir və bahar gəlir” [14, s. 152].

Xızırın tanınmaması xüsusi semantika daşıyır. Onunla rastlaşanlar canlı görüş zamanı Xıdırın kim olduğunu bilmir, bunu yalnız sonradan anlayırlar. Qeyd edək ki, İlkin Rüstəmzadə bununla bağlı Ağdaş bölgəsindən bir sıra maraqlı mətnlər toplayıb.

“Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, eşitdiyimə görə, olar gözə görükmüllər. Təsadüf hallarda gözə görükmüllər insan şəklində, amma nəsə adam hiss eləmir, bir şey isdiyə. Yox oluf gedillər” [2, s. 70].

Bu mətnə Xıdır Nəbi və İlyasın insan şəklində gözə görünmələrinin vurğulanması təsadüfi deyil. Yəni bu, xalq inancında onların şəkildən-şəkilə düşmə bilməsi haqqında təsəvvürün də olduğuna işarə edir.

Xıdır Nəbi müqəddəs varlıq olduğu üçün xalq inanc sistemində müqəddəs varlıqlara aid olan yasaqlar ona da aiddir. Digər bir deyilir: “Kimsə Xıdırı gördüyünü söyləsə, o saat Xıdır yox oluf gedəjəh. Oların sirri gərəh açılmasın axı” [2, s. 70].

Bu, bizim yadımıza insana ərə gəlmiş pəriləri, məleykələri salır. Onlar qız şəklinə düşüb insana ərə gəlir və bu sirri öz ərlərindən gizlədirlər. Müəyyən vaxtdan sonra elə bir vəziyyət yaranır ki, sirr faş olur. Bu vaxt pərilər, məleykələr evdə qalmır, əvvəlki dünyalarına qayıdırlar. Bu mətnə də eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq: Xıdırın sirrini açmaq olmaz.

Xıdırın sirrini ona görə açmaq olmaz ki, o, müqəddəs varlıq, məbud, tapınılan kulturdur. Kultun sirri müqəddəsdir: sirrin açılması ilə kult öz gücünü itirir. Xızır ilə qarşılaşan adama böyük xoşbəxtlik qismət olur, lakin həmin adam sirri açarsa, xoşbəxtlik də yox olar.

Mətnlərdən birində isə Xıdırın doğumla bağlılığına rast gəlirik: “Olar iki qardaş oluf, deyilənə görə. Biri axşam olanda atnan kəndi gəzir, diir. Xıdır Nəbi dünyaya düşən taleyini yazır. Ana bədəninnən düşür ha, u gəlir taleyini yazır. İkinci gün, üçüncü gün ki, bunun gələcəyi bu olacax, onun gələcəyi u. Biri oların can alandı, biri tale yazan, biri də ki, ta bilmirəm, onda bir az səhvim var, malın göbəyini kəsir” [2, s. 71].

Bu mətnə iki məqam Xıdırın doğuluşla bağlı olduğunu göstərir:

Birincisi, Xıdırın uşaq ana bətnindən düşəndə, yəni doğulanda onun yanında olaraq taleyini yazması;

İkincisi, Xıdırın təzəcə doğulmuş malın göbəyini kəsməsi.

Hər iki nöqtə Xıdırın gizli şəkildə doğum, kişi başlanğıcı ilə bağlı olduğuna işarə edir. Bu mənə alt qatı təşkil edir, üst qatda isə, mətnədən göründüyü kimi, Xıdır tale yazan varlıq kimi təqdim olunur.

⁴⁵ AMEA Folklor İnstitutu .Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. albalievshakir@gmail.com

Seval Kasımoğlu yazır ki, “Türkiyənin Antaliya bölgəsində “Xıdırəlləz”lə bağlı inanca görə, “Xızırın ağaclıq yerdə gizləndiyinə inanılır, yaşıllıq yerlərə gedilir. Mərəsimlərdə qurbanı olanlar qurbanlarını kəsərlər” [7, s. 57].

Xızırın ağaclıq yerdə gizlənməsi və insanların onun şərəfinə qurban kəsmək üçün yaşıllıq olan yerlərə getməsi Xızır Nəbinin bir tərəfdən yaşıllıq kultu ilə bağlı olmasını, o biri tərəfdən də bərəkət verməsinin göstərir. İnsanların onun şərəfinə qurban kəsməsinin əsasında “paya-pay” prinsipi durur. Adamlar Xızıra qurban kəsir, Xızır bu qurbandan öz payını götürür və əvəzində onların bağ-bağçasına, əkin-biçininə bərəkət verir.

Xızırın bərəkət verməsi mayalanma şəkildə də həyata keçir. S.Kasımoğlu yazır: “Erkəndən qalxan xalq otların şəhindən südə maya atar. Süd bu üsulla qatığa çevrilərsə, Xızırın bu yoğurda əlini sürtmüş olmasına və o ilin bərəkət içərisində keçəcəyinə inanılır” [7, s. 57].

Qeyd edək ki, bu, Xızır ilə bağlı magik mayalama amilidir. İnsanların otların üstündəki şəhdən südə maya atması həmin şehi Xızırın mayası kimi qəbul etmələrinin təzahürüdür. Adamlar həmin şeh-maya ilə südü mayalayır. Burada şeh-maya Xızırın bərəkət gücünün mayası, toxumu kimi qəbul olunur.

Xızırın bərəkəti ilə mayalanma başqa inanclarda da müşahidə olunur. S.Kasımoğlunun təqdim etdiyi inanca görə, Xızır ilə İlyas bir-biri ilə görüşmək üçün atlarını sürətlə çapırlar və bu zaman atların ağızı köpüklənir. Onlar bir-birləri ilə görüşüb atlarını gül ağacına bağlayırlar. Bu vaxt atların “ağzındakı köpüklər bu ağaca bulaşır. Sabahı gün, yəni Xızır aylarının ilk günü bu ağacların altına baxılır. Xızır və İlyasın atlarının köpüyündən varsa, bərəkət gətirməsi üçün ambarlara, axırlara, evlərə, mətbəxlərə sürtülür” [7, s. 61].

Bu mayalanma faktı daha qədim inanclara əsaslanır. Burada kişi başlanğıcına əsaslanan məhsuldarlıq kultunun izləri var. Bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

a) Yada salaq ki, Xızır və İlyas bəzi mətnlərdə sevgili kimi təqdim olunurlar: “Bir inanca görə, Xızır və İlyas iki qardaş imiş. Başqa bir inanca görə isə, onlar: Xızır oğlan, Əlləz qız olmaqla iki sevgili imişlər” [3, s. 276].

b) Xızır ilə İlyasın görüşündən köpüyün əmələ gəlməsi cinsi simvolika daşıyır. Belə olmasa idi, insanlar bu köpüyü bərəkət mayası kimi qəbul etməzdilər.

c) Mətnə köpük atların ağzından əmələ gələn köpük kimi təqdim olunur. Bu isə köpüyün fallik semantikasının daha qədim mənasını ortaya qoyur. Belə ki, ağız suyu yaradıcı (kosmoqonik) gücə malikdir. Falçılar, baxıcılar öz sənətlərini, istedad və qabiliyyətlərini varis olaraq seçdikləri insanlar onların ağızlarına tüpürməklə ötürürlər. Bu, möcüzəli doğuluş motividir. Yəni adi bir insan ağız suyu vasitəsilə falçıya, baxıcıya çevrilir. Bu, yenidən doğulmadır: ağız suyu isə burada fallik-seksual maya rolunu oynayır.

ç) “Koroğlu” dastanında Rövşən köpük vasitəsilə yenidən doğularaq Koroğluya çevrilir. Dastanda deyilir: “Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni yanına çağırıb dedi:

– Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülür, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər” [8, s. 18].

Burada diqqət çəkən odur ki, Rövşəni Koroğluya çevirən köpük Xızır və İlyasın atlarının görüşməsindən yaranan köpükdə olduğu kimi iki tərəfin görüşündən yaranır. Göründüyü kimi, göydə ulduzların toqquşmasından od yaranır, həmin odun su ilə qovuşmasından – görüşməsindən isə fallik gücə malik köpük yaranır. Bu cəhətdən, istər mətnlərdə iki sevgili kimi təqdim olunan Xızır və İlyasın görüşməsinin səbəb olduğu köpük, yəni onların atlarının görüşməsindən yaranan köpük, istərsə də odla suyun görüşməsindən yaranan köpük seksual/fallik gücü təmsil edir. Çünki bu köpük sakral kişi və qadın başlanğıclarını təmsil edən tərəflərin görüşü nəticəsində yaranan seksual maya, toxumdur. Dastanda Həsən xan tərəfindən gözləri kor edilmiş Alı kişinin özü də korluqdan qurtulub yenidən doğulmaq üçün həmin köpüklə mayalanmaq istəyir: “Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb. Get, axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir!” [8, s. 18].

d) Atların ağzından tökülən köpük seksual toxumdur: çünki bu köpük atların görüşməsindən yaranır.

S.Qarayev yuxarıda verilmiş faktları belə şərh edir: “Göründüyü kimi, bu mətnlərin hamısında Xızır sakral dövləndirici kimi çıxış edir. Onun yaşıllıq yerdə gizlənməsi inancı mövcuddur. Həmçinin südün yoğurda çevrilməsi onun öz bərəkətverici fallik gücünü göstərməsinin işarəsi kimi qəbul edilir. Yuxarıdakı mətnə Xızırın “əlini sürtmək” davranışının semantikasının, əslində, fallik davranış olması da aydın olur. İnanclarda atın ağzından gələn köpük kimi əsaslandırılan maddə də sakral dövlən işarəsidir ki, evə-əşiyə xeyir-bərəkət gətirəcəyinə inanılır” [10, s. 82].

Müəllif Xızırın fallik gücü ilə bağlı iki çox maraqlı məsələyə diqqət verir: “Burada bizim üçün ən maraqlı olan iki məsələyə xüsusi ilə diqqət yetirmək istərdik. Bunlardan birincisi Xıdırəlləz günü asılmış yelləncəkdə yellənməyən şəxsın başının keçəl (kəl) olacağı inancındır” [10, s. 82].

Əvvəlcə həmin faktlara diqqət edək. S.Kasımoğlu yazır: “Xıdırəlləzdə hamı daha əvvəldən qurulan sallancağa minər. Bu davranışın əsasında kəl (keçəl – Ş.A.) olmamaq vardır. Çünki Xıdırəlləzdə sallancağa minməyən gənclərin başının kəl olacağına inanılır” [7, s. 58].

Bu məlumatdan aşağıdakılar aydın olur:

1. Xıdırəlləz bayramında gənclərin hamısı yelləncəyə minməli və yellənməli idi.
2. Kimsi yelləncəyə minməsə idi, onun başının tükü töküləcəkdə.

İndi bu ritual davranış aktlarının semantikasını incələməyə çalışsaq:

a) Məndən aydın olur ki, yellənəcəyə minmək adəti gənclərə aiddir. Gənclər dedikdə hələ ailə qurmamış kişi cinsinin nümayəndələri nəzərdə tutulur. Bu, o deməkdir ki, yellənəcəyə minməyin gənclərin evlənməsi, cinsi həyatı, fallik gücü, erotik enerjisi ilə birbaşa bağlılığı var.

b) Yellənəcəyə minməyənin başının tükü tökülür və o, keçəl olur. Buradan aydın olur ki, keçəl olmaq cinsi gücünü, evlənmək qabiliyyətini, seksual-fallik enerjisini itirmək deməkdir.

Yaşar Kalafatın topladığı materiallardan məlum olur ki, Türkiyənin Balıkesir bölgəsində keçəllərin yellənəcəyə minməməsi inancı mövcuddur [6, s. 34].

Bu inanc da yelləncəklə bağlı adətin fallik güclə bağlı olduğunu təsdiq edir. Keçəllik – antiməhsuldarlığın, fallik gücdən məhrumluğun ifadəsidir. Burada keçəl adamın öz uşağının (övladının) olub-olmaması şərt deyil. Əsas odur ki, o, yellənəcəyə minərsə, öz antiseksuallığını maqik yolla başqa gənclərə ötürə bilər.

S.Qarayev bununla bağlı yazır: “Xızır fallik gücə sahib olan dövləndirici atanın təbiətlə qaynayıb-qarışmış obrazıdır. Bu mənada kəl (keçəl – Ş.A.), Xızırın yellənəcəyinə minmək onun fallik gücündən güc almaq semantikasi daşıyır ki, bu, şəxsi xədimliyin işarəsi olan kəllikdən (keçəllikdən) xilas edir. Əks təqdirdə fallik çatışmazlığın simvolu olan keçəllik aktuallaşacaqdır. Heç təsadüfi deyildir ki, dahi Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovun zifaf gecəsindəki cinsi davranışını Xızırın fəaliyyətinə bənzədir və yazır:

Qönçənin ucu ilə ox birləşib,
Oxunun ucu ilə ləlini hey dəşirdi.
Məgər şah Xızır, gecə isə zülmət idi ki, o,
Dirilik suyuna balığı salırdı [4, s. 303].

Bu faktın özü də Xızırın fallik güclə əlaqəsini aydın şəkildə göstərir [10, s. 82].

Müəllifin bu fikrini təsdiq etməklə yanaşı belə hesab edirik ki, burada yelləncək elementinin özü də Xızır Nəbi kultu ilə bağlı semantikaya məlikdir və buna da münasibət bildirmək lazımdır. Bizə belə gəlir ki, yelləncək faktını Xızır Nəbi və Novruz mərasimlərinin ümumi ideyası, ritual-mifoloji konsepsiyası müstəvisində dəyərləndirmək lazımdır. Novruz il dəyişməsi, yazın gəlişi mərasimi olduğu kimi, Xızır Nəbi də eyni il dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə olmasaydı, bu bayramlar bir-birinə qovuşub vahid mərasim kompleksi halına gəlməzdi. Bu cəhətdən belə düşünürük ki, yelləncəkdə yellənməklə Novruz tonqalının üstündən tullanmanın arasında orta məna nöqtəsi var.

Tonqaldan tullanmış adam öz azar-bezarını tonqala tökür. Lakin fikrimizcə, məsələ təkcə bununla məhdudlaşmır. Burada tonqaldan tullanmaq bir fiziki-mənəvi fazadan o birinə keçməyi də bildirir. Məsələni daha sadə şəkildə izah etməyə çalışsaq, söyləməliyik ki, burada üç hərəkət mərhələsi var:

Birincisi, hələ tonqaldan tullanmamış, azar-bezarlı köhnə insan və onun olduğu köhnə məkan-zaman;
İkincisi, köhnə məkan-zaman durumundan təzə məkan-zaman durumuna tullanmaq yolu ilə keçid prosesi;
Üçüncüsü, tonqaldan tullanandan sonra odla təmizlənmiş insanın olduğu yeni məkan-zaman rejimi.

Beləliklə, məsələnin mahiyyəti keçid prosesinin hərəkətlə, məkəndəyişmə ilə həyata keçirilməsidir. Belə hesab edirik ki, Xızır yellənəcəyində yellənmək də eyni funksiyaları ifadə edir. Gənclər “Xızır yellənəcəyi”ndə yellənməklə Xızır bərəkəti ilə mayalanır və bununla da (köhnə) yeniyetməlik durumundan evlənməyə hazır oldurları yeni duruma keçirlər.

Xızırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyası ilə bağlı S.Qarayev Xızır Nəbi mərasimində oxunan nəğmədən bir bəndə müraciət edərək, onu aşağıdakı kimi şərh edir: “Xızır/la/Xızır/la düzgün münasibətin qurulmadığı halda fallik çatışmazlığın ortaya çıxması ilə bağlı inancın elementləri Naxçıvan ərazisində toplanılan aşağıdakı mətndə də simvolik şəkildə əks olunmuşdur:

“Çatma, çatma çatmaya,
Çatma yerə batmaya,
Xızırın payın kəsənin
Ayağı yerə çatmaya” [11, s. 44].

Məlum olduğu kimi, ayaq da fallik simvollardan biridir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox arqo deyimlərdə cinsi davranışların “ayaqla” ifadə olunmasından bəhs olunur. Bəzən isə “qıçı şişmək” [13], “orta qıçı ağrımaq” [9, s. 104] ifadələrində olduğu kimi “ayaq”, “qıç” cinsiyyət orqanını işarələyir. Bu mənada yuxarıda təqdim etdiyimiz uşaqların papaq atıb pay yığması zamanı oxuduqları “Xızırın payın kəsənin Ayağı yerə çatmaya” ifadəsində də “ayağı yerə çatmamaq” fikri ilə fallik çatışmazlıq arzulandığı məlum olur. Yəni Xızırın payını kəsənlərə “çatma yerə batmaya”, “ayağı yerə çatmaya” formasında simvolik olaraq xədimlik arzulandır. Bu da özlüyündə Xızırın yellənəcəyində yellənməməyə görə ortaya çıxan “keçəllik” motivi ilə eyni semantikaya məlikdir” [10, s. 83].

Müəllifin bu fikri Naxçıvan bölgəsindəki nəğmədə olan “Xızırın payın kəsənin // Ayağı yerə çatmaya” misralarının Gəncə bölgəsindəki “Kim Xızır payın verməsə, // Əri yanında yatmaya” [1, s. 63] variantı ilə tam şəkildə təsdiq olunur.

S.Qarayev Xızır Nəbi gecəsində oğlan uşaqlarının evlərə pay yığmaq üçün Xızır Nəbinin adından papaq atmasını da Xızır Nəbinin fallik gücə malik dövləndiricilik funksiyası ilə əlaqələndirir. Müəllif burada fallik gücün, dövləndiricilik funksiyasının birbaşa deyil, gizli şəkildə ifadəsinə, məsələn, kişi cinsini simvollaşdıran papaq vasitəsilə ifadəsinə diqqət yetirərək yazır: “Oğlan uşaqlarının papaq və torbayla evlərdən payıyıma davranışı kişi başlanğıcının fallik dövləndirici təbiətini simvolizə edən Xızırın

davranışının imitasiyasıdır... Bu, həm Xıdırın gizlin gəlişi, həm də oğlan uşaqlarının gizlənməklə papaq, torba atmalarının fallik məzmununa məlik olmasını göstərir. Yəni onlar ortaq semantikanı paylaşır” [10, s. 83].

S.Qarayev Xıdırəlləz mərasimi ilə bağlı faktlara müraciət edib, onlarda da Xızır/Xıdırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyasının ifadəsini görmüşdür. Həmin faktlara diqqət edək.

Y.Kalafat Türkiyənin Sarıqamış bölgəsində Xıdırəlləzdə “duzlu çörək” deyilən bir adətdən bəhs edir. İki dilimdən ibarət bu çörəyin bir tikəsini niyyət tutan subay qız özü yeyir, başqa dilimini isə onun yastığının altına qoyurlar. Qız səhər yuxudan durduqdan sonra onun gecə gördüyü yuxunu yozurlar. Növbəti gün çörəyin o bir dilimini qarğaların görə bildiyi bir yere qoyulur. Daha sonra qarğanın uçaraq çörəyi hara apardığına baxılır və bununla da yuxu görə qızın həmin tərəfə gəlin gedəcəyi düşünülür [5, s. 307].

Bu faktı psixoanalitik təhlil müstəvisinə gətirən S.Qarayev yazır: “Bu inancdan da görünür ki, “Xıdırəlləzdə” qızlar “duzlu çörək” yeyib yatmaqla, yəni gecə vaxtı ərə getməklə bağlı talelərini öyrənmək istəyirlər. Ümumilikdə, məhz Xıdır Nəbi bayamında ərə getmək və ya evlənməklə bağlı problemlərin müzakirəsinin özü də bu bayramdakı yaradılış semantikası cinsi münasibət simvolikasının aktuallığını göstərir. Xıdır/Xızırın fəaliyyəti ilə fallik-dövləndirici funksionallıq işə düşür ki, subaylar da bu yaradılış semantikası zaman kəsimində öz talelərini həll etmək istəyirlər” [10, s. 82].

Doğrudan da, “duzlu kökə” ayınının Xıdırəlləz bayramında icra olunması bu ayının semantikasınının Xıdırəlləzə bağlı olduğunu göstərir. Ayının qızın ərə getmək istəməsi ilə bağlı olması onun əsasında fallik Xıdır Nəbi kultunun durduğunu göstərir. Çünki Xıdırəlləz gecəsində taleyi verən, yazan Xıdır Nəbidir. Bu halda ondan istənilən gələcək nişanlı, ər olduğu üçün Xıdır Nəbi bu ayınə özünü, təbii ki, fallik gücü ilə bərəkət verir.

Burada bir maraqlı nöqtə də var. Türkiyədə Xıdırəlləzdə icra olunan bu ayın Azərbaycan da eyni ilə Axır çərşənbə gecəsində icra olunur. Bu, bizə Azərbaycan Novruz kompleksinə aid olan ayının Xıdır Nəbi kultu ilə bağlı olduğunu düşündürməyə əsas verir.

M.Özarslan yazır: “Xıdırəlləz günü Həzrət Xızırın gəlişini gözləyən qızlar, özlərini bir kəsə tanıtmadan qibləyə doğru olan yeddi və ya doqquz qonşu evin qapısını döyürlər. Sonra da ata minibmiş kimi, ağaca minib dörd yol ayrıcında Xızır gözləməyə başlayırlar. Qapısı döyülən qonşular da bu vəziyyəti bildiklərinə görə “Allahım, qapımızı döyən qonşuların qismətini aç” – deyə dua edirlər” [12, s. 207].

S.Qarayev bu faktı belə şərh edərək yazır ki, “burada da qızların fallik- dövləndirici funksiyasını yerinə yetirən Xızırəlləzə münasibət əsasında ərə getmək istəyi təcəssüm olunmuşdur... Ərzurum ərazisindən təqdim olunan inancda evdə qalan qızların yalançı ata minərək Xızır gözləməsindən bəhs olunurdu. Naxçıvan ərazisindən toplanılan etnoqrafik məlumatda isə Xızırın atını sürətlə çaparaq bərəkət paylaşmasından söhbət gedir. Burada Xızırın bərəkət paylaşması onun fallik-dövləndirici təbiətini təcəssüm etdirir. Bu kontekstdə qızın atına minərək Xızır qarşılama fallik gücə malik sakral kişi ilə görüşünü təcəssüm etdirir. Xalq təfəkküründə mövcud olan “bənzer bənzerini törəder” prinsipi Xızırəlləz bu simvolik görüşün qızların bəxtlərinin açılmasına səbəb olacağı ilə bağlı inanc formalaşdırmışdır” [10, s. 82].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Müəllifin yanaşması ilə razılaşaraq bildiririk ki, burada Xıdır/Xızırın fallik dövləndirici funksiyası daha açıq şəkildə təcəssüm olunmuşdur. Ərə getmək istəyən qızların Xıdır Nəbini gözləməsi Xıdırın birbaşa kişi, dövləndirici funksiyası ilə bağlıdır. Ər axtaran qızlar Xıdırın görüşünü gedirlər. Bu halda Xıdır onların eyni zamanda gələcək nişanlılarını təcəssüm etdirir. Beləliklə, S.Qarayevin tədqiqatının və ondakı faktların təhlili göstərdi ki, Xıdır Nəbi obrazı eyni zamanda kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasının daşıyıcısıdır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Quliyeva. – Bakı: Səda, – 2004, – 521 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Səda, – 2006, – 495 s.
3. Boratav, P.N. Türk folkloruna dair 100 sual / P.N.Boratav, – tərc. ed., ön sözlərin, qeyd, izah və şərhlərin müəllifi: S.Əliyeva, el. red. S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. 336 s.
4. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin / Tərcümə edən Həmid Məmmədov / N.Gəncəvi. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1981, – 374 s.
5. Kalafat, Y. Balkanlardan Uluğ Türkiyəyə türk folkloru, III-IV c. / Y.Kalafat. – Ankara: Berikan, – 2006, – 556 s.
6. Kalafat, Y. Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruza / Y.Kalafat. – Ankara: Berikan Yayınevi, – 2011, – 218 s.
7. Kasımoğlu, S. Türkiyə'de 2005 Yılında Yaşayan Geleneksel Kutlamalar / S.Kasımoğlu. – Ankara: Gazi Üniversitesi Tıbbi Yayın, – 2005, – 208 s.
8. Koroglu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edən M.H.Təhməsin. Yenidən işləyib nəşr hazırlayanlar Ə.Cəfəli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.
9. Qaraca, R. Azərbaycan arqo deyimləri / R.Qaraca. – Bakı: Alatoran, – 2016, – 199 s.
10. Qarayev, S. Novruzda yaradıcı cinsi davranışların simvolikası: Xızırın gecələr bərəkət paylaşması və pəpəqatmanın psixoanalitik semantikasi // “Dədə Qorqud” jur., – 2019, – № 4, – s. 78-92
11. Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) / A.Orucov, E.Yurdoğlu. – Naxçıvan: Əcəm NPB, – 2018, – 144 s.
12. Özarslan, M. Erzurum'da Hidrellez ilə İlgili İnanclar ve Kimi Uygulamalar // Türkbilgi, – 2000 (1), – s. 203-208
13. Türk Əli, B. Azərbaycan arqo sözlüğü (türk dilində qəbahətli sözlər), (2008). / <https://turuz.com/book/title/azerbaycan-arqo-sozluvu-s-82>
14. Uca, A. Türk Toplumunda Nevruz / II. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 14 (2010), – s. 151-182

Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyası (Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)

(XÜLASƏ)

Xıdır Nəbi kultu geniş mənə tutumuna malikdir. Onun əsas funksiyası bərəkət verməkdir. Xıdır Nəbi mərasimlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, həm də kosmoqonik kişi başlanğıcını təmsil edir, başqa sözlə, qadınların doğum məhsuldarlığına da bərəkət verir. Xıdırın yaradıcı kişi başlanğıcı ilə bağlı olması haqqındakı faktları Səfa Qarayev özünün Novruz bayramında yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını araşdıran məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir. Müəllif Xıdırın gecələr bərəkət paylaması və papaqatma aktlarını psixanalitik baxımdan araşdırmış, Xızır/Xıdırın fallik gücü təmsil edən obraz olması qənaətinə gəlmişdir. S.Qarayevin tədqiqatının və ondakı faktların təhlili göstərdi ki, Xıdır Nəbi obrazı eyni zamanda kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasının daşıyıcısıdır.

Açar sözlər: folklor, bayram, mərasim, nəğmə, Xıdır Nəbi, Xıdır Əlləz, Xızır, İlyas, fallik kult, kişi başlanğıcı, Novruz, ritual, yaradılış, magiya

Cosmogony male initial function of the image of Khidir Nabi
(based on Səfa Garayev's work)
(SUMMARY)

The cult of Khidir Nabi has a wide range of meanings. Its main function is to bless. From the analysis of the rituals of Khidir Nabi, it is clear that it also represents the cosmogony masculinity, in other words, it also blesses female fertility. Səfa Garayev analyzed the facts about the connection of Khidir with the beginning of a creative person in the article devoted to the symbolism of creative sexual behavior in the Novruz holiday. The author studied the distribution of blessings by Khizir at night and acts of persecution from a psychoanalytic point of view and concluded that Khidr / Khidir was an image representing phallic power. The analysis of S. Garayev's research and the facts contained in it showed that the image of Khidir Nabi is also a carrier of the cosmogony male primordial function.

Key words: folklore, holiday, tradition, song, Khidir Nabi, Khidir Allaz, Khidir, İlyas, phallic cult, masculinity, Novruz, ritual, creation, magic.

Функция космогонического мужского начала образа Хьдыр Наби
(на основе работ Сафа Гараева)
(РЕЗЮМЕ)

+

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

S.M.Seyidova⁴⁶
BƏDİİ XİTABLAR POETİK VASİTƏ KİMİ
(M. P. Vaqif yaradıcılığında)

Dilin əsas vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyət yaratmaqdır. Bu həm yazılı, həm də şifahi nitqə, eləcə də, ədəbi dilə xas olan xüsusiyyətdir. Dil cəmiyyətdə funksionallaşdığı üçün o təkcə monoloji (fərdi) deyil, eyni zamanda, dioloji (ümumi) səciyyə daşıyır. İnsanlar bir-biri ilə daim ünsiyyətdə olduqları üçün öz nitqlərində cümlə üzvlərindən başqa, digər qrammatik vasitələrdən də istifadə edirlər. Belə vasitələrdən biri də qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan **xitablar**dır.

Xitabdan danışan tədqiqatçılar ona iki cəhətdən yanaşmışlar: birincisi qrammatik, ikincisi bədii-üslubi vasitə kimi. Bunu nəzərə alan prof. Ə. Sadiqov yazır: “Əgər kommunikativ situasiyada xitabdan əsas məqsəd dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, onu dinləməyə səfərbər etməkdirsə, lirik poeziyada xitab daha çox bədii-üslubi vasitə kimi emosionallıq yaratmaq üçün işlədilir. Cümlə üzvləri ilə bağlı olmaması, emosional intonasiya ilə müşahidə edilməsi xitabın geniş işlənməsi üçün müstəsna şərait yaradır. Lirik poeziyada xitab maksimum hislə yükləndirilir”¹ (Sadiqov, 1997:77).

Xitabların intonasiya ilə bağlılığı onun ekspressivliyinin və milliliyinin artmasına səbəb olur, hətta ərəb-fars mənşəli sözlər belə, intonasiyanın hesabına milli dilin ixtiyarına keçir, “ona tabe olur”. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi haqqında ciddi tədqiqatçılardan biri hesab edilən prof. N.Cəfərov, Vaqifin dilinə istinadən bu mühüm məsələdən geniş söhbət açır: “Ola bilər ki, sözlər, ifadələr mənşəcə milli olsun, lakin intonasiya yad təsirdən qurtarmasın. Vaqif dilinin milliliyi birinci növbədə intonasiyadan başlayır”² (Cəfərov, 1995: 141).

Prof. Q. Kazimov da “Sadə cümləni genişləndirən vasitələr”dən danışarkən xitaba qrammatik cəhətdən daha çox, bədii-üslubi baxımdan yanaşır: “XIX əsrdə yaranmış bədii və elmi əsərlərin dilində işlənmiş xitablar əksəriyyət etibarilə rəmzi-bədii obrazlara müraciət xarakteri daşıyır, daha çox bədii üsluba xidmət edir”³ (Kazimov, 2009: 207).

Prof. X.Əlimirzəyev bədii xitabdan “sənət əsərlərində sözün, fikrin təsir gücünü, emosionallığı artıran ifadə vasitəsi” kimi danışır. O yazır: “Yerinə, işlənmə məqamına görə müxtəlif mənə çalarları ifadə edən bu ifadə vasitəsindən həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunur”⁴ (Əlimirzəyev, 2008:231).

Müraciət şəkli yaradıcılığının aparıcı vasitəsi olan sənətkarlardan biri də M.P.Vaqifdir. Xitablar *el gözəllərinə*, şairin vurğunu olduğu qız-gəlinlərə ünvanlanır; bunların özünü də üç qismə ayırmaq olar: birincisi, *məşuqəyə birbaşa müraciət* formasındadır və əsasən “ey” nidası ilə işlənir; ikinci qisim xitablarda *metaforik səciyyə* daşıyır, onlar bəzən *epitetləri* ilə birlikdə işlənir; üçüncü qrup xitablarda müraciət obyektini birbaşa *adı ilə* çağırılır. Məsələn:

Yar, mənə qan ağladıb, ağyarı xürrəm eyləmə...⁵(Nümunələr bu mənbədən götürülür: M.P.Vaqif. Əsərləri. 2004: 183).

Sənsən, **ey nazənin**, gözəllər şahı...(29).

Məşuqəyə müraciət bildirən bu tipli xitabların bir qismi *mənfi emosiyalar* bildirir. Bunlar *zalım, ey zalimü sitəmkar, ey zülmü çox, qəlbi qara biiqrar, ay bimürvət, ay bivəfa, qədərbilməz* tipli xitablardır; bunların bəziləri epitetlə işlənir və məşuqədən şikayəti, dərdi, qəmi bildirir. Məsələn:

Niqab çəkib məndən yaşınma, **zalım**,...(36);

Eşq oduna yandı canım sərbəsər,

Allaha bax, **ey zalimü sitəmkar**...(45).

Metaforlu xitablar Vaqif poeziyasında aparıcı mövqeyə malikdir. Demək olar ki, şairin əksər şeirlərində daha çox klassik poeziyaya xas olan dəbdəbəli, çoxmərtəbəli izafət birləşmələri müraciət obyektini əvəz edir, “sevgili”, “məşuqə” əvəzinə, bu birləşmələrdən istifadə edilir. Məsələn, əgər Vaqif:

Sən mənim cananım, ruhi-rəvanım,

Ləbləri şirinim, qönçə dəhanım,

Bir saat görməsəm, **tuti-zəbanım**,

Qopacaq başıma qiyamət eylə!(26) – deyirsə, əvvəlcə məşuqənin onun üçün necə dəyərli olduğunu oxucuya çatdırır, sonra “sən” anlayışını gizləyərək, onu “tuti-zəban” adı ilə çağırır.

Metaforlu xitablar məşuqənin həm zahiri, həm də daxili gözəlliyini əks etdirir; biz bu müraciət bildirən ifadələrdə gözəlin gözü, üzü, dişi, danışığı, sehrli hərəkətləri barədə (Şair onu “cadugər” adlandırır) informasiya alır: *ey çeşmi-xumar, ey şirin gövtar, ey lalə rüxsarım, dişləri mirvarım, mənim cadugərim, dildarım, ey üzü manım, ey şahı xubların, şuxu dilbərin, ey canım cəlladi, ömrüm yağışı, ey mahi-kərəm, ey mahım mənim* (bəzən də *ey mənim mahım*), *ey qaşı hilalum, gözüm, məlahət kanı, nuri-çeşmim* və s.

Bəzən bu tipli xitablar silsilə şəklində işlənir, bütün bəndləri əhatə edir və şeirin qafiyəsi rolunda çıxış edir. Məsələn:

Məni qərq eylədin qəm dəryasına,

Ey çeşmi-xumarım, nöşün ağladın?

Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə?

Ey şirin göftarım, nöşün ağladın? (88).

⁴⁶ BDU dosent, sultan@seyidli.com

İşarələnmiş ifadələrə həmqafiyə olan xitablar sonrakı bəndlərin sonuncu misralarında emosional əhvali-ruhiyyəni davam etdirir: *lalə rixsarım, dişləri mirvarım, mənim caduğərim, dildarım*. Əlavə olaraq, birinci bənddə “ey gözüm” xitabı da işlənir.

Metaforlu xitabların bir qismində gözəl qibləyə, Kərbəlaya, Məkkəyə, Mədinəyə bərabər tutulur və lirik qəhrəman məşuqəyə *ey Kəbəm, Məkkəm, Mədinəm; şahım, qibləgahım, pənahım mənim* ifadələri ilə müraciət edir. Məsələn:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,...(108);

Şahım, qibləgahım, pənahım mənim,...(143).

Çox qərİbədir ki, bu cür xitablar ya şeirin əvvəlinci, ya da sonuncu misralarından biri olur; ya söyləniləcək fikrə giriş rolunu oynayır, ya da şeirin məzmun gözəlliyini tamamlayır. “Ey şahı xubların, şuxu dilbərin” xitabı ilə başlayan şeirin sonrakı bəndlərində bu xitabın açması verilir, məşuqəni nə üçün belə adlandırdığı sübuta yetirilir; xüsusilə də, dördüncü bənddə *güllü qafiyə*dən istifadə edərək, bənzərsiz bir gözəllik yaradılır:

Olmaz belə adəm, yığılsa aləm,

Mələkdən mükərrəm, əlavü əzəm,

Özü bir şux sənəm, istiqnası kəm,

Bizə əmma hərdəm nəzakəti var (94).

Metaforlu xitabların elələri də var ki, onlar bütün şeir boyu davam edir, bütün bəndlərin birinci misralarında işlənir, sonuncu bənddə isə dördüncü misraya qədər gedir. Vaqifin “Gətiribsən” rədifli müxəmməsi bu cür dəbdəbəli, klassik ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan birləşmələrlə zəngindir; birinci bənd “**Ey mahi-şərəf**, mehrü vəfalar gətiribsən...” şəklində başlanır, sonrakı bəndlərin birinci misralarında *ey zati-şərifində olan cilveri-təhsin, ey sahibi-təzim, ey nüsxeyi-fərrux* xitabları işlənir. Sonuncu bənddə üç misra bu cür xitablardan ibarətdir. Məsələn:

Ey cani-müəlla, məhəli-sərvəri-Vaqif,

Fəqfurü Fridunu Cəmi qeysəri-Vaqif,

Əflaki-səadətdə səid, əkbəri-Vaqif,...(188).

Bu cür xitablardan istifadə Vaqif yaradıcılığının maraqlı bir xüsusiyyətini meydana çıxarır: bu əzafət tərkibləri şairin islam mədəniyyətinə və Şərq tarixinə dərinlən bələd olmasının ciddi göstəricisidir. Xitablarda işlənən “müəlla”, “sərvər”, “fəqfur”, “Fridun”, “qeysər”, “əflak”, “əkbər” kimi dini-tarixi ifadələr bunu aydın şəkildə göstərir.

Xitabların bir qismində obyektlər gizlədilmir, epitetlərlə birlikdə müraciət vasitəsi kimi çıxış edir. Bədii təyinlərin obyektlə birlikdə çıxış etdiyi bu cür xitablar, fikrimizcə, **epitetli xitablar** adlandırılmalıdır. Bu cür xitablara nümunə olaraq, *ey mələk xoylu, ey tuba boylu yar, ey saçları siyah, üzü ağ gəlin, ey zülfü yasəmən gəlin, ala gözlü, sərv boylu dilbər, ey yanağı lalə kimi al gözəl, ey əfi baxışlı, həvali sərxoş, səhər-səhər əsən qiblə yelləri, ey türfə cəvan* və başqalarını göstərmək olar. İlk baxışdan elə görünür ki, “ey tuba boylu yar” xitabı ilə “tuba boylum” xitabı arasında o qədər də ciddi fərq yoxdur. Lakin bunlar bədilik cəhətdən ciddi şəkildə fərqlənir; belə ki, birincidə “tuba boylu” ifadəsi epitet rolunda çıxış edir və bu epitet “yar” obyektinə yönəlmişdir. İkinci ifadə isə obyektə gizli saxlamaqla bərabər, onun nominasiyasını da öz üzərinə götürür və beləliklə, ifadə metaforik səciyyə daşıyır. Burada müraciətin kimə yönəldiyi dəqiq məlum deyil, ifadədəki cəlbediciliyi isə metafor öz üzərinə götürür. Epitetli xitablarda isə müraciət obyektə yönəlir, amma əsas cəlbedicilik epitetin üzərində qalır. Məsələn:

Dərdin məni heyvalara döndərdi,

Ey saçları siyah, üzü ağ gəlin! (79);

Sən gəlmədin deyən, yasa batmışam,

Gələ gör, **ey zülfü yasəmən gəlin!**(80).

“Mərhaba, sən bizə, ey türfə cəvan, xoş gəldin!” misrası ilə başlayan müxəmməs bütün əsər boyu epitetli, metaforlu xitablarla müşayiət olunur; üçüncü misradan başlayaraq, müraciət metaforlu xitab şəklində davam edir: *sərvi-rəvan, qönçə-dəhan, ey qumri-səda, tuti-zəban, şahı-cahan, ey güli-xəndan, ey qarə kirpiyi ox, qaşi kəman*.

Bu xitablarda obyekt gizli saxlansa da, birinci xitab (“ey türfə cəvan”) açar rolunu oynayır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu cür xitabların bəzilərində eyni ifadə həm metaforik mənərə yaradır, həm də özündə təşbehin əlamətlərin daşıyır. Bənzətmə əlaməti aydın hiss olunan bu müraciət formalarını **təşbehli xitablar** adlandırmaq olar. Məsələn:

Nə gözəl adamsan, **ay qaşları yay**, ... (73);

Ey kirpiyi xəncər, qaşi züfiqar, ... (76);

Ey gözləri cəllad, kirpiyi almas,... (127).

Bəzən eyni müraciətdə bir neçə təşbeh epitetlə yanaşı işlənir; bəzən isə əvvəlki xitablar təşbehli, sonuncusu isə epitetli olur. Məsələn:

Ey yanağı lalə, ləbləri püstə,

Ağzı nabat, şəkər zəban, bəri bax! (128).

Vaqif qoşmalarındakı xitabların bir qismində onun “sevdiyim” adlandırdığı **el qızlarının adları** çəkilir: *Zeynəb, Fatimə, Pəri, Safiya, Yetər*.

“Zeynəb” rədifli qoşmada bu ad şeirin qafiyə quruluşuna uyğun olaraq altı dəfə çəkilir. Məsələn:

Bənəfşətək ənbər zülfün buy verir

Hər yuyub sərəndə həvayə, **Zeynəb** (17).

Beytin gözəlliyi təkcə orada gözəlin adının çəkilməsi deyil; qızın saçını yuyub havaya sərməsi özlüyündə orijinal bədii kəşfdir.

“Pəri” xitabı iki qoşmadadır. Bunlardan biri xeyli məşhurdur (“Boyun sürəhıdır, bədənı billur...” mısrası ilə başlayır), ikıncısı qafiyəsi ilə fərqlənır. Məsələn:

Camalın gözümdən nihal olalı,
İstərəm baxmayım dünyaya, **Pəri!** (42).

Xitabların bir qısmı də **ilahi varlıqlara** ünvanlanır; belə ki, şair, *ilahi, xudaya, ya rəbbana* müraciətlərindən istifadə edir. Məsələn:

Vaqifə rəhm eylə, bari, **ilahi**,
Ağah et dərdimdən ol üzü mahı (53);
Can çıxdı, **xudaya**, nə deyim mən bu gəlinə? (170);
Vaqifə, **ya rəbbəna**, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim (186).

Vaqif yaradıcılığında bədii xitabların öyrənilməsi onun oxucu ilə canlı dialoqunu meydana çıxartmaqda əvəzsiz rol oynayır. İstər xalq şeiri üslubunda, istərsə də klassik janrlarda yazılmış əsərlərində şairin hissi-emosional duyğuları müxtəlif poetik vasitələrlə çatdırılır. Akademik T.İ.Hacıyevin belə bir fikri yerinə düşür: “Molla Pənah Vaqif xalqımızın ədəbiyyat universitetini həm xalq şeiri, həm klassik-divan şeiri təhsili ilə başa vurub – yaradıcılığında şairin hər iki ixtisas üzrə mükəmməl təlim almış olması görünür”⁶ (Hacıyev, 2012:452). Məsələ burasındadır ki, Vaqif hansı yolu tutur-tutsun, oxucunu heyrləndirməkdə, gözəlilməz məcazlarla onun qəlbinə yol tapmaqda məharət göstərir. Onun bədii xitablardan istifadəsi bu baxımdan istisna deyil. İstər canlı, istərsə də cansız, istər konkret, istərsə mücərrəd varlıqlara müraciətində onun səmimi davranışı şairin qəlb xəzinəsinin zənginliyindən xəbər verir. Ədəbi dilimizin bədii potensialından yerli-yerində (hətta artırılması ilə) istifadə edən şair öz məcazları ilə daha da məcaziləşir, “məcazi danışır, məcazi gülür”.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 səh.
2. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, “Nurlan”, 200, 432 səh.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Bakı, “Elm”, 2012, 476 səh.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri (VIII cild). Bakı, “Nurlan”, 2009, 544 səh.
5. Sadıqov Ə. Füzulinin lirikasında xitab – Füzulinin dili (məqalələr). Bakı, “Elm”, 1997, 196 səh.
6. M.P. Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.

Açar sözlər: bədii xitab, metaforlu, epitetli və təşbehli xitablar

Ключевые слова: художественные обращения, метафоричность, эпитеты и уподобления в обращениях

Keywords: artistic appeals, metaphoricity, epithets and assimilations in appeals

ƏDİİ XİTABLAR POETİK VASİTƏ KİMİ

(M. P. Vaqif yaradıcılığında)

Xülasə

Məqalədə şairin yaradıcılığında istifadə olunan və əsas müraciət forması sayılan bədii xitabların yaratdığı poetik xüsusiyyətlər araşdırılır, sənətkarın bu sintaktik fiqurdan yerli-yerində istifadəsi diqqətə çatdırılır. Azərbaycan dilinin zənginliyi, bədii sözün gözəlliyi və şirinliyi Vaqif şeirlərində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Digər bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi, bədii xitablar da sadəcə olaraq sadalanmır, oxucunun zövqünü oxşayır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, Vaqif poeziyasındakı xitablar sadəcə müraciət forması kimi işlənmiş, şairin əsərlərindəki məcazi enerjini, gücü əks etdirir. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda xitabın **metafor**, **epitet** və **təşbeh** müvazi olan növləri meydana çıxır, daha doğrusu, ifadə həm xitab, həm də metafor, epitet və təşbeh kimi çıxış edir, metaforik düşüncənin bariz nümunəsi kimi səslənir.

Məqalədə xitabın yönəlmə obyektləri də ciddi şəkildə və dəqiqliklə araşdırılır. El gözəllərinə, cansız əşyalara, ilahi varlıqlara, ayrı-ayrı şəxslərə ünvanlanmış müraciət formaları şairin şeirlərindən gətirilən bədii nümunələrlə təsdiqlənir. Araşdırmaçı belə bir maraqlı məsələyə diqqəti cəlb edir ki, Vaqif yaradıcılığının hər hansı bir bədii vasitəsi onun əsərlərinin məna-məzmun xüsusiyyətlərini tam mənimsəmədən öyrənilə bilməz, bədii fiqurlar tək-cə bir misra və beytin yox, bütöv bir şeirin canında və qanındadır.

Məqalənin sonunda vurğulanır ki, Vaqif poeziyasındakı bədii xitabların öyrənilməsi şairin oxucu ilə dialoqunu meydana çıxartmaqda əvəzsiz rol oynayır; istər xalq şeiri, istərsə də klassik üslubda yazdığı əsərlərində şairin hissi-emosional duyğuları meydana çıxır və oxucusunu ovsunlayır.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ РЕЧИ КАК ПОЭТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО

(В творчестве М.П.Вагифа)

Резюме

В статье рассматриваются поэтические особенности художественных обращений как основные формы обращения, используемые в творчестве Вагифа, а также указывается уместное употребление этих синтаксических фигур. В стихах этого великого поэта наиболее отчетливо проявляются богатство азербайджанского языка, красота и

благозвучие художественного слова. Художественные обращения, как и другие художественно-изобразительные средства, не просто перечисляются, а заставляют читателя задумываться.

В результате анализа было установлено, что обращения в поэзии Вагифа, будучи формой обращения, являются в то же время отражением метафорической энергии, силы произведений поэта. Рассмотрение метафор, эпитетов и уподоблений именно в данном аспекте позволяет выявить их параллельные виды, а точнее – выражения выступают в роли обращений, метафор, эпитетов и уподоблений, наглядно демонстрируя метафоричность мышления.

Наряду с этим в статье особое внимание уделяется всестороннему анализу объектов – адресатов обращения. Формы обращения к красавицам, неодушевленным предметам, божественным созданиям, отдельным лицам подтверждаются примерами из стихотворений поэта. Кроме того, автор статьи фокусирует внимание еще на одной проблеме, а именно на том, что любые художественные средства в творчестве Вагифа не могут быть изучены без полного освоения семантико-содержательных особенностей его произведений, потому что здесь художественными тропами пропитаны не только строки и двустишия, но и все содержание стиха.

В заключение статьи подчеркивается, что изучение художественных обращений в поэзии Вагифа играет исключительную роль в создании диалога между поэтом и читателем: в стихотворениях, написанных как народным стихом, так и в классическом размере, проявляются чувственно-эмоциональные мысли поэта, которые очаровывают читателя.

Artistic appeals as a poetic means (in the M. P. Vagif's creativity)

Summary

The article deals with the poetic features of artistic appeals as the main forms of address, which used in the Vagif's creativity, and also indicates the relevant use of these syntactic figures. The riches of the Azerbaijani language, beauty and melodiousness of the artistic word are most clearly manifested in the verses of this great poet. Artistic appeals, like other artistic means, are not simply listed, but make the reader think.

As a result of the analysis, it was cleared that the forms of address in Vagif's poetry, being a form of appellation, are at the same time a reflection of the metaphoric energy, the power of the poet's works. Consideration of metaphors, epithets and assimilations in this aspect allows revealing their parallel types, or more precisely, expressions acting as appeals, metaphors, epithets and assimilations, clearly demonstrating metaphorical thinking.

Along with this, the article focuses on a comprehensive analysis of the objects addressed to the appeal. Forms of appeal to beauties, inanimate objects, divine creatures, and individuals are confirmed by examples from poems of the poet. In addition, the author of the article focuses on one more problem, namely, that any artistic means in Vagif's work cannot be studied without fully mastering the semantic and substantive features of his works, because here not only lines and couplets are imbued with artistic paths, but the whole content of the verse.

In conclusion, the article emphasizes that the study of artistic forms of address in Vagif's poetry plays an exceptional role in creating a dialogue between the poet and the reader: in poems written both in folk-verse and in classic rhythms shown the poet's sensual-emotional thoughts and fascinate the reader.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Zeynalova Aygün Nadir qızı⁴⁷
MƏHƏMMƏD HÜSEYN ŞƏHRİYAR YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Böyük vətənpərvər şairimiz Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın poeziyası dövrün ictimai, siyasi, fəlsəfi və ədəbi düşüncələrinin əksidir. Şair xalq həyatının dərinliklərinə enmiş, zamanın kəskin ictimai təzadlarını, şərin, ədalətsizliyin, mənəvi məhkumiyyətin faciələrini poeziyanın rəvan, aydın və təsirli dili ilə dünyaya car çəkmişdir. Bugünkü və gələcək nəsillərin yüksək mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsində böyük rola malik olan dahi sənətkarın yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi, tədqiq və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur. Ümummilli lider Heydər Əliyev

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarı haqlı olaraq o taylı, bu taylı Azərbaycanın fəxri hesab edirlər. O, XX əsrdə İranda yetişsə də, Azərbaycanda da çox sevilir. Onun əsərləri orta və ali məktəb proqramlarına salınaraq gənc nəsə tələqin edilir. Azərbaycanda Şəhriyar yaradıcılığına böyük maraq vardır. Elə ailə olmaz ki, onun heç olmasa bir üzvü şairin məşhur “Heydərbabaya salam” əsərindən bir-iki bənd əzbər bilməsin.

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılığına aid araşdırmalarda onun 1907-ci ildə Təbriz şəhərinin Bağmeşə bölgəsində Hacı Mirağa Xoşginabinin ailəsində dünyaya gəldiyi qeyd olunur. Lakin şairin doğum tarixi müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilir: 1904, 1905, 1906, 1907, 1908. Bu da çox təəccüb doğuran bir cəhətdir. Çünki Şəhriyar XI – XII, hətta XVI – XVII əsrlərdə yox, XX əsrdə doğulmuş bir şairdir. Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olur ki, Şəhriyarın həyat və yaradıcılığında araşdırılmalı məqamlar çoxdur.

Şəhriyarın yetişməsində atası və anası Kövkəb xanımın xüsusi rolu olmuşdur. Atasının zəngin kitabxanasındakı qiymətli əsərləri oxuyaraq, anasının Azərbaycanın şifahi xalq yaradıcılığından bəhs edən söhbətlərindən bəhrələnərək, klassik şairlərimizdən, S.Ə.Şirvaninin qəzəllərindən nümunələri dinləyərək gənc Şəhriyar yetişir və formalaşır. 1920-ci illərdə o artıq istedadlı şair kimi tanınmağa başlamışdır. Hamı onu Seyid Məhəmmədhüseyn Behcət Təbrizi kimi tanıyırdı. Bir gün o özünə təxəllüs götürmək fikrinə düşür. Bunun üçün Hafizin “Bəxtnamə” kitabını açır və bəxtinə “Şəhriyar” adı çıxır. Bu ad onun xoşuna gəlir və onu özünə təxəllüs kimi götürür. O vaxtdan poeziya aləmində onu “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” kimi tanıyır və sevirlər.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı çoxşaxəlidir. O, öz yaradıcılığında müxtəlif mövzulara müraciət etmiş və yazdığı əsərlərdə duyğularını, fikirlərini səmimiyyətlə ifadə etmişdir. Əsərlərini qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai janrında yazan ustad sənətkar ədəbiyyatı zənginləşdirmiş, hələ sağlığında klassik şair səviyyəsinə yüksəlmişdir. Yaşadığı ölkəyə, aldığı təhsilə uyğun olaraq əsərlərinin çoxunu fars dilində yazmışdır. Onun əsərləri xalq tərəfindən çox sevilir, çünki sadə dildə yazılmış, onun həyatını, məişətini əks etdirirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Bəkir Nəbiyev Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqındakı yazılarından birində qeyd edirdi: “Mən ölkənin Tehran, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Məşhəd, Astara və digər şəhərlərində keçirilən ədəbi, elmi məclislərdə Şəhriyarın ana dilli əsərləri ilə yanaşı, farsca qəzəllərinin də uşaqdan böyüyə çoxlarının dilində əzbər olduğunu, həm də incə zövqlə ifadə edildiyinin dəfələrlə şahidi olmuşam.”

M.Şəhriyarın fars dilində yazdığı əsərlərin çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu da ustad şairin vətənimizdə də sevilməsinə, əsərlərinin dillər əzbərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Şairin tərcüməçilərindən M.Seyidzadə, M.Əlizadə, H.Billuri, F.Sadiq, Q.Beqdeli, Ə.Hüseyni, M.Gülgün, B.Azəroğlu, H.Kürdoğlu, N.Rizvan, X.Rza, M.Sultanov və b. göstərmək olar. M.Sultanovun tərcüməsində “Gülsatan qızığıza”, “Vəşi gül”, “Sənturun məzarı”, H.Billurinin tərcüməsində “Maarifimiz”, “Mənim eybim”, “Təbin quyusu”, “Cavanlıq şərbəti” və başqa qitələri böyük maraq kəsb edir, azərbaycanlı oxucular tərəfindən sevə - sevə oxunurlar. Bundan başqa şairin tərcümə olunmuş əsərləri arasında məşhur qəzəlləri (“Cənnət quşu”, “Hidayət çirağı”, “Hafiz əbədidir”, “İnsan ol”, “Həzin nalələr” və s.), məsnəviləri (“Gecənin əfsanəsi”, “Haqqın səsi”, “Dağın simfoniyası”, “Şeir və hikmət” və s.), qəsidələri (“Həyat”, “Əziz Azərbaycana xitab”, “Sədinin barığahında”, “Milli ideal”, “Səba ölməmi?” və s.), mütəfərriqələri (“Bilik”, “Behişt və cəhənnəm”, “Bədbəxtlik”, “Təbriz şəhəri”, “Camal və Kamal”, “Yetim uşaq” və s.) də sevilərək oxunur.

Ustad şair İranda yaşasa da Azərbaycan həsrəti ilə alışıb-yanırdı. Lakin burdakı Sovet rejimi və İranda şahlıq rejimi bu bitib – tükənməyən arzunu həyata keçirməyə mane olurdu. Bu barədə yazarkən B.Nəbiyev qeyd edirdi: “Hətta bir dəfə Bakıda 1968-ci ildə M.F.Axundov adına Opera və Balet teatrında təşkil olunmuş təntənəli yubiley münasibəti ilə keçirilən konfransa Şəhriyarı dəvət etmiş və ona dəvətnamə göndərmişdilər. Sovet rejimi dəvətnaməni ləngitmiş, şah rejimi isə gecikmiş dəvətnaməni Şəhriyar soylu digər şəxsə vermişdir. Həmin şəxs isə Sovet Azərbaycanında qohumlarının olmadığına görə dəvətnamədən imtina etmişdir. Halbuki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla Bakıdan qabaqcadan telefon əlaqəsi olmuş və ona dəvətnamə göndərildiyi bildirilmişdir. Şəhriyar öz şimal qardaşları qarşısında oxumaq üçün şeirlər də yazmışdır.” Belə şeirlərdən biri “Qafqazlı qardaşlar ilə görüş” şeiridir:

⁴⁷ Aviasiya akademiyası

Gəlmişik doğma yurdumuz Bakıya,
Qoy bu tarixdə iftixar olsun.
Şəhriyardan da bu üfüqlərdə
Bu sınıq nəğmə yadigar olsun.

Əfsuslar olsun ki, çox həvəslə hazırlaşdığı bu səfər baş tutmamışdır. Şəhriyarın arzu və diləyi gözündə qalmışdır.

M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı bir çox şeirləri var: “Behcətabad xətirəsi”, “Qaranlıq gecələr”, “El bülbülü”, “Türkün dili”, “O taydan gələnə”, “Pərvanə və şəm”, “Dan ulduzu da batdı”, “Alnımın yazısı” və s.

Şəhriyarın ana dilində yazdığı şeirləri arasında Bakıdakı qələm dostlarına həsr etdiyi şeirlər, yazdığı mənzum məktubları böyük maraq kəsb edir. Xalq şairləri Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Səməd Vurğun, Balaş Azəroğlu, Hökumə Billuri, Söhrab Tahir, şərqişünas alim, professor Rüstəm Əliyevə unvanlanmış şeirləri buna parlaq misaldır: “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf”, “Can Rüstəm”, “El bülbülü”, “Döyünmə, söyünmə”, “Gözün aydın” əsərlərində Bakı həsrəti çox güclü ifadəsini tapmışdır. “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində sanki yazdığı naməni ağ göyərçinlə göndərərək belə deyir:

Ağ göyərçin ağ qanadın açarsan,
Dam – divardan bir qovzanıb uçarsan,
Ulduzlanıb, Bakı deyə, qaçarsan,
Öpüşləri Rahim bəyə səpərsən,
Qardaşımın bal dodağın öpərsən.

Şəhriyarın vətəndəki qələm dostlarından aldığı məktublar onun yaralı qəlbinə sanki bir məlhəm olurdu. O, dostlarının tək-cə məktubunu yox, özlərinin də gəlməyini arzulayır, bir birindən uzaq düşdüklerini həsrət qaldıqlarını vurğulayırdı.

O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşkin, Əhər, Qaradağ,
Bir – birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə - gündüz ağlayıb.

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın Xalq şairi Süleyman Rüstəmlə də böyük dostluq əlaqələri olub. Onlar bir – biri ilə şeir vasitəsi ilə məktublaşılar. Şair Azərbaycan həsrətini, Bakı həsrətini belə məktub – şeirlərdə çox gözəl ifadə etmişdir. “Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf” şeirində yazırdı:

Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq.
Gözə sovrur saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Şahliq rejiminin İranda, Sovet rejiminin Azərbaycanda hökm sürdüyü zamanda belə misraları yazmaq hər oğulun işi deyildi. Bu taydakı şair qardaşları üçün çox darıxdığını, ürəyinin qubar bağladığını deyərək yazırdı:

Qardaşların gözümdən öp,
Bəxtiyarın üzündən öp,
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkəm, sizə qurban,
Tək canım hammuza qurban!

M.Şəhriyar “Döyünmə - söyünmə” şeirində yazır:

Rahimli, Süleymanlı görüm Bəxtiyar olsun,
Gülgün bacım Azər qadını bərqərar olsun,
Osman, Nəbi, Kürçaylı, Rəsul, Tudə var olsun,
Fürsətdə Səhənt ilə sizə gül səpərik biz,
Hər göz sizi görmüşsə, o gözdən öpərik biz.

Şairin Azərbaycan dilində yazdığı şeirinin gözü 1954-cü ildə yazdığı “Heydərbabaya salam” poemasıdır. Bu poema onu uşaqılıq təəssürləri əsasında yazılıb desək, səhv etmərik. Belə ki, o uşaqılıq illərində yay tətillərini Xoşginabda məşhur Heydərbaba dağının ətəklərində keçirmişdir. Burada keçirdiyi günlər onun uşaq qəlbində böyük izlər buraxmışdır. O, bu yerləri çox sevmiş və sonralar imkan düşdükcə buraları ziyarət etmişdir. Sonuncu dəfə 1954-cü ildə Şəhriyar Xoşginaba gedib Heydərbabanın ətəklərində öz uşaqılıq təəssürlərini yenidən yaşamış və bu hissələrin təsiri altında özünün məlum “şah əsəri”ni yaradır. Bu poema iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 77, ikinci hissədə isə 48 bənd vardır. Bu əsərdə təbiət təsvirləri, ilin fəsilləri, camaatın əkin-biçinlə məşğul olması, sadə insanların sevinci, kədəri, toyu, matəmi, adət-ənənələri öz əksini tapır. Bütün bunlar elə sadə xalq dilində

təsvir edilir ki, bu misraları oxuyan hər bir kəs qiyabi olaraq oralara səyahət edir və bütün bu həyəcan dolu məqamları özü yaşayır:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəhlik oxur, dalısında fərəsi,
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ – dərələr uzununu,
Oxuyaydım: “Çoban, qaytar quzunu”.

Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız – gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüm var,
Aşıqların sazlarında sözüm var.

Əsər ucqar bir kəndin xiffəti ilə yazılsa da, bütöv Vətən haqqında dastan kimi oxunur. Bu əsəri oxuyanda Azərbaycanın keçdiyi keşməkeşli vaxtlar gözümlərimizin önündən keçir. Bir kəndin, bir obanın timsalında o, bütün Azərbaycanın dərini danışır:

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir – birindən yamandı,
Bir – birizdən ayrılmayın amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə günə salıblar.

Əsərin sonunda şair elə bil halallaşaraq gələcək nəsillərə öz tövsiyələrini verir:

Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sonra qalanlara eşq olsun,
Keçmişlərin gələnlərə məşq olsun,
Övladımız məzhəbini danmasın,
Hər içi boş sözlərə aldanmasın!

“Heydərbabaya salam” əsəri 2003- cü ildə Təbrizdə nəşr olunmuşdur. Bu milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin qorunması və inkişafı uğrunda fədakarlıqla çalışan vətənpərvərlərin səyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Həmin nəşrə müqəddimə yazmış alimlər Mehdi Rövşənzəmir və Əbdüləli Karəng onu yüksək qiymətləndirmiş, bu poemanın dünya ədəbiyyatının bir sıra nadir əsərləri ilə eyni səviyyədə dayandığını göstərmişlər. M.Rövşənzəmir yazırdı: “Heydərbaba dağı bir gün yerlə-yeksan ola bilər, yer üzərindən silinə bilər. Ancaq nə qədər ki, Azərbaycan xalqının həssas qəlbi döyünür, Şəhriyarın bu şeiri nəsildən-nəsilə ötürüləcək və yaddaşda qalacaqdır.”

Türk tədqiqatçısı Hasan Almaz “Şəhriyarın türkcə divanı və “Heydərbabaya salam” şeirinə bir dəyərləndirmə” məqaləsində yazır: “Şairin türk dünyasında tanınması səbəbi türkcə şeirləri ilə yanaşı “Heydərbabaya salam” şeiridir. Bu baxımdan onu “Heydərbaba şairi” kimi tanıyırlar. “Heydərbabaya salam” mənzuməsinə nəzirə şəklində şeir yazan şairlər arasında Cenani Dökmecinin “Bizim Dilden Bizim Köy”, Hayrettin Tokdemirin “Kocabey”, Zeynelabidin Makasın “Hoş Hatıralar”, Fəhri Unanın “Çiçəkliyə Selam” adlı mənzumələri diqqətəlayiq şeirlərdir. Bunlardan başqa Şəhriyara şeir və nəzirə yazan şairlərimiz arasında Vecdi Kankılıç, Aydın Erol, Ali Korkut Akbaş, Hüseyin Perviz Hatemi, Servet Gürcahan, Tuncer Güzelsoy, Nihat Yücel, Mustafa Kayabek, Emin Güzelsoy kimi şairləri də qeyd etmək olar.”

Daha sonra türk tədqiqatçı məqaləsində qeyd edir: “Şəhriyarın bu mənzuməsi İraqdakı türklər arasında da şöhrət tapmış və ona nəzirələr yazılmışdır. Abdullatif Bənderoğlu (Gurgur Baba), Dr. Sabah Abdullah Kerküklü (Gözlü Baba), Salahattin Nacıoğlu (Gulam Babaya Salam), Hüseyin Ali Mübarek (Tuzhurmatu), Mehmet Mehdi Bayatoğlu (İkinci Kaytez Baba) və başqaları “Heydərbabaya salam” mənzuməsinə gözəl nəzirələr qələmə almışdılar.”

“Heydərbabaya salam” poeması Bakıda da tam şəkildə nəşr edilmişdir. Bundan sonra Azərbaycanda şairə, onun yaradıcılığına maraq daha da artmış və əsərləri geniş yayılmışdır. Bu poemanın sözlərinə mahnı da bəstələnmişdir. Bu mahnı Respublikanın Xalq artisti, cənubi Azərbaycan əsilli mərhum Rübabə Muradovanın ifasında daha yanıqlı səslənirdi!

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı ilə tanış olduqca, onun şirin ləhcə ilə yazılmış şeirlərini oxuduqca hörmətli ədəbiyyatşünas-alim, akademik Bəkir Nəbiyevin M.Şəhriyar yaradıcılığına verdiyi qiyməti xatırlayırsan. O yazırdı: “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar İranda XX əsrdə ərəsəyə gəlmiş ən gorkəmli şairlərdən biri, Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının fəxridir. Ana dilində və farsca yazılmış əsərləri ilə o, hələ öz sağlığında klassiklər səviyyəsinə qalxmış, Yaxın Şərqi ədəbiyyatını bədii möcuzələrlə, tərəvətli obraz və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmiş, xüsusən

dunya poeziyasına "Heydərbabaya salam" kimi yüksək dərəcədə xəlqi və sənətkarlıq baxımından nadir əsərlərdən birini töhfə vermişdir."

Ölkəmizdə Şəhriyar yaradıcılığına böyük qiymət verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın seçilmiş əsərləri nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.M.Şəhriyar "Seçilmiş əsərləri", Bakı-2005.
- 2.B.Nəbiyev "M.Şəhriyarın seçilmiş əsərlərinə ön söz", Bakı-2005.
- 3.İ.Həbibbəyli "Ustad Məhəmməd Şəhriyar", Bakı-1999.
- 4.E.Quliyev "Şəhriyar poeziyası və milli təkamül", Bakı-2004.
- 5.Y.Gədikli "Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri", Bakı-1990.

XÜLASƏ

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Azərbaycan xalqının görkəmli şairlərindən olan M.Şəhriyar əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Fars dilində yazılan əsərlərinin çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Şeirlərində vətən həsrəti mühüm yer tutur. Xalq tərəfindən sevilən şair sağlığında klassik səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Açar sözlər: vətən həsrəti, yaradıcılıq, təəssürat, ədəbiyyatşünas-alim, milli mədəniyyət, cənubi Azərbaycan.

РЕЗЮМЕ

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО МАМЕДГУСЕЙНА ШАХРИЯРА

Видный поэт Азербайджанского народа М. Шахрияр писал свои произведения на Азербайджанском и персидском языках. Многие из произведений, написанных на персидском языке, были переведены на Азербайджанский язык. Важное место в его стихотворениях занимает тоска по родине. Любимый поэт народа еще при жизни стал классиком.

Ключевые слова: тоска по родине, творчество, впечатление, ученый-литературовед, национальная культура, южный Азербайджан.

SUMMARY

VIEW TO CREATION OF MAMMADHUSEYN SHAKHRIYAR

Prominent poet of Azerbaijan M.Shakhriyar wrote his works on Azerbaijan language and on Persian language. Most of his works which were written on Persian language, were translated into Azerbaijanian. Significant place in his poems took place a longing for his homeland. The favourite poet of people became classic during his life.

Key words: longing for homeland, creation, impression, scientist-literary critic, national culture, southern Azerbaijan.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

JANRIN YADDAŞI, YOXSZA ZAMANIN ÇAĞIRIŞI?

Bədii yaradıcılıqda sözün hərəkətini tənzimləyən mühüm amillərdən biri də əsərin janrıdır. Janrın poetik tələbləri yaradıcı insanı bəzən özünün belə dərk etmədiyi bir qüvvənin hökmü altında uzun zaman ərizində cıllanmış, sabitləşmiş, daşlaşmış qanunlar ilə hesablaşmağa, həmin qanunları yerinə yetirməyə vadar edir. Cəmiyyətdə hər cür azadlıqlara malik insan hüququn və əxlaqın müəyyənləşdirdiyi qanunlara əməl etməyə borclu olduğu kimi, öz fikirlərini ifadə etməkdə tam azad olan yazıçı da janrın estetik ölçüləri daxilində fəaliyyət göstərməyə “məhkumdur”...

Mirzə Fətəli Axundzadənin şeir yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizdə xüsusi hadisə kimi qeyd edilmir. Vaxtilə orta məktəb dərslərinə ədəbin Puşkinin ölümü münasibətilə yazdığı “Matəm qəsidəsi”nin farscadan tərcüməsi və “xalqlar dostluğu” kontekstində şərh verilirdi, ali məktəb dərslərinə isə diqqət “Zəmanədən şikayət” (bu şeir də farsca yazılıb) tipli mətnlərin sosial aspektləri üzərinə yönəldilirdi. Mirzə Fətəlinin elə özü də öz zəmanəsi üçün şeirin ədəbiyyatdakı yeri barədə yüksək fikirdə olmamışdı. Onun gəldiyi qənaətlərdən biri bu idi ki, “*Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər – drama və romandır*”. (2, 184)

Bununla belə, Mirzə Fətəlinin əzsaylı şeirləri XIX əsr Azərbaycan poetik fikir tarixinin öyrənilməsində ayrıca yeri olan janr təkamülünü izləmək, janrın yaddaşında baş verənləri təhlil etmək baxımından ciddi mənbə rolunu oynaya bilər.

Onu da xüsusi vurğulamağa ehtiyac görürük ki, ədəbin ilk mətbu əsəri olan “Matəm qəsidəsi” hələ öz sağlığında onu yaxından tanıyan adamlar tərəfindən İran şeirinin nümunəsi kimi qəbul edilmişdi. Qafqaz canişinliyində Mirzə Fətəli ilə eyni idarədə, yüksək vəzifədə işləyən, Rusiya İmperiyasını təmsil edən İvan Klementyev qəsidənin ruscaya sətri tərcüməsini “Moskovski nablyudatel” jurnalına İran ədəbiyyatına aid əsər kimi, Mirzə Fətəlini də “böyük ümidlər vəd edən istedadlı Şərq şairi” kimi təqdim etmişdi. 1837-ci ildə salvyanofil təmayülü ilə fərqlənən “Moskovski nablyudatel” jurnalının redaksiya qeydində isə Mirzə Fətəlinin “fars şairi” olduğu göstərilmişdi: “Cənab Klementyevin hissələrini tam bölüşərək və Puşkinin məzarı üstünə fars şairinin əli ilə qoyulmuş gülü bizə təqdim etdiyinə görə ona səmimi təşəkkür edərək böyük istedad sahibinə (söhbət Mirzə Fətəlidən gedir – M.O.) ürəkdən uğurlar diləyirik, xüsusən də ona görə ki, biz onun rus mədəniyyətinə rəğbətini görürük” (Примечание редакции «Московского Наблюдателя» к поэме. 1837, ч. XI, кн. II (март)). (6, 240-256)

“Matəm qəsidəsi”ni Sovet hakimiyyəti dövründə dilimizə müxtəlif zamanlarda fərqli üslublara malik şairlər tərcümə etmişdir. Əsərin adı isə rus dilinə tərcümədən (“Восточная поэма на смерть Пушкина”) götürülərək “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” kimi tərcümə olunmuşdur.

Qəsidə janrının səciyyəvi nümunəsi olan bu şeirin məzmununa yaxından diqqət yetirdikdə burada Puşkinin yaradıcılığı, ayrı-ayrı əsərləri haqqında müəllifin konkret təsəvvürə malik olduğunu təsdiq edəcək hər hansı misraya və ya beytə rast gəlmirik. Əsərin əsas qəhrəmanı Puşkin və onun yaradıcı kimliyi deyil, şairin ölümüdür. Müəllif Puşkinin bədii obrazını canlandırmağa, Şərq oxucusunda şairin kimliyi barədə hər hansı təsəvvür yaratmağa deyil, onun ölümünə matəm tutmağa üstünlük verir:

Ey dünyadan xəbərsiz, eşitmədinmi
Söz ordusu başçısı Puşkindən xəbər?
O Puşkin ki, nüktəyə başlayan zaman
Hər bucaqdan qopardı coşğun alqışlar?
O Puşkin ki, kağız da qaralanırdı,
Qələmi etsin deyə, üstündən güzar?
Xəyalı, tavus kibi, bərli-bəzəkli,

Sözdən qərib naxışlar eylərdi izhar?.. (Tərcümə Mikayıl Müşfiqindir) (1, 217-218)

Puşkin haqqında heç bir konkret informasiya daşımayan bu misralardan sonra şeirdə rus ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin (Lomonosov, Karamzin, Derjavin) adları çəkilmiş, Puşkin kimi digər şəxslər haqqında da mədhiyyə üçün səciyyəvi olan epitetlər işlədilmiş, onların şöhrəti vəsf edilmişdir...

Qəsidə janrında yazılmış şeirin mətnində Puşkin, Lomonosov, Karamzin, Derjavin kimi adların səslənməsi nə qədər təzə (ekzotik də deyə bilərik) görünə də, bu şeir həm janrı, həm də süjeti və kompozisiyası baxımından ənənəvi bir mərsiyədir və burada maraq doğuran başlıca cəhətlərdən biri yeni adlar və ünvan daşıyan mətnin janrın yaddaşını nə dərəcədə ehtiva etməsidir.

Şeirin süjeti və kompozisiyası kifayət qədər ənənəvidir. Əsərin başlanğıcında baharın təsviri gəlir. Ədəbiyyatşünaslığımızda belə bir fikir mövcuddur ki, Puşkin 1837-ci ilin yanvarında ölsə də, onun ölüm xəbəri Tiflisə xeyli gec çatdığına görə Mirzə Fətəli bu əsəri qələmə alanda artıq yaz fəslə girmişdi. “Poema baharın ilk çağlarının romantik bir üslubda tərənnümü ilə başlayır. Bu, əsərin yazılma tarixi ilə bağlı olan bir məsələ idi. Puşkin 1837-ci ilin yanvarın 29-da öldürülmüş, bu barədə xəbər isə Tiflisə təxminən fevralın sonu və yaxud martın əvvəllərində gəlib çatmışdı. Məlumdur ki, bu dövrdə Tiflisdə bahar başlanır”. (4, 11)

Mən bunun mümkün versiya olmasını inkar etmək fikrində deyiləm. Hətta o da mümkün və ağılabatandır ki, Puşkinin ölüm xəbəri Tiflisə - Qafqaz canişinliyinə hadisədən dərhal sonra çata, şeir isə bir qədər gec yazıla bilərdi... Ancaq qəsidənin əvvəlindəki baharın təsvirinin konkret zamanla bağlanması “realist” məntiq baxımından ciddi ziddiyyət yaradır: onda gərək əsərin yazılış tarixini dəqiqləşdirmək üçün şeirdə təsvir edilən çiçəklərin ilin hansı ayında açıldığını da nəzərə alaq. Məsələn, əsərdə adı çəkilən nərgiz və bənövşə mart, yasəmən aprel, lalə may, zanbaq iyun ayında açır... Aydın görünür ki, bu cür yanaşma, xüsusilə qəsidənin əvvəlində bahariyyənin verilməsini əsərin yazıldığı tarix ilə bağlamaq bədii mətnin filoloji təhlilinə

⁴⁸ BDU.Filologiya fakültəsi

imkan yaratmaq əvəzinə, bizi riyaziyyatdakı həlli olmayan məsələlər kimi mətləbdən uzaq sualların əhatəsinə salır. Bahariyyədə real təfərrüat axtarmaq özünü doğrultmur. Burada ilk növbədə qəsidə janrının strukturunun tələblərini nəzərə almaq zəruridir. Qəsidənin əvvəlində, bir qayda olaraq, nəсіб və ya təşbib deyilən hissə gəlir. Bu hissə əsərin əsas məzmununu təqdim etmək üçün girişdir. Girişdən sonra isə qəsidənin məqsəd (buna mədhiyyə də deyilir) hissəsi gəlir. “Nəсіб adlandırılan hissə ən çox mədhiyyə növündə yazılmış qəsidələrdə gəlir. Nəсібə istifadə edilən mövzuların başında isə baharın təsviri gəlir”. (9, 146)

Yaşar Aydəmirin araşdırmalarına əsasən, türk ədəbiyyatında qəsidə janrının daha geniş yayıldığı XVII əsrdə yazılmış qəsidələrin 19 faizi bahariyyə və novruzziyyə ilə - baharın tərənnümü ilə başlayır.

Mirzə Fətəlinin “Matəm qəsidəsi”nin başlanğıcındakı təsvir də yeni hadisə deyildi və XIX əsrdə ədəbiyyatda işləkliyi xeyli dərəcədə itirmiş qəsidə janrının yaddaşından gəlirdi. Bu mətnin başlanğıcında – nəсіб (və ya təşbib) hissəsində verilmiş baharın təsviri, məqsəd hissəsində verilmiş hadisə ilə - Puşkinin ölüm xəbəri ilə təzad yaratmağa və əsərin yazılma zamanını dəqiqləşdirməkdən daha çox şairin könlündəki kədərini mübaligəsini şiddətləndirməyə xidmət edir: təbiət, yer-göy şənəlir, bayram edir, şairin qəlbi isə Puşkinin ölümünə görə matəm tutur, qan ağlayır. Təbiətin cana gəlməsi ilə - dirilişlə ölümün təzadı matəm əhvalını əyaniləşdirməyə xidmət edir. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, Mirzə Fətəlinin seçdiyi əyaniləşdirmə üsulu divan ədəbiyyatı üçün yeni hadisə olmayıb, adi bir şablon idi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, analoji şablona şairin ilk farsdilli əsərində - “Zəmanədən şikayət”də də rast gəlirik. Həmcə “Matəm qəsidəsi”ndən xeyli kiçik olan və qəsidə janrında yazılmış bu şeir göylərin tərsinə dövrən etməsi, zamanın bəd gətirməsi nəticəsində şair könlünün dərdli və ağlar, şairin həmdəminin ah ilə əfqan olmasının təqdimatı ilə başlayır. Lirik qəhrəman hansı mənzilə düşürsə, ora ona zindan kəsilir, vəfa umduqlarından cəfa, etibarsızlıq görür. Birdən lirik qəhrəmanı (və ya şairi) daxili bir səs ayıldır və ona deyir ki, Tiflisdə bilikli və xoş əməllər sahibi bir alim yaşayır. Kim onun üstünə getsə, ondan kömək alır. Bundan sonra lirik qəhrəmanın könlünün dilindən Tiflisdəki xeyirxah insanın mədhiyyəsi başlayır.

Bu iki şeiri müqayisə edəndə məzmun fərqli olsa da, sxemin eyni olduğunu görürük – hər iki şeirdə nəсіб (və ya təşbib) adlanan giriş əsərin əsas məzmununu – məqsəd hissəsi ilə təzad yaratmağa xidmət edir.

Mirzə Fətəlinin qəsidələrindən ikisi, Nadir Məmmədovun izahına əsasən, 1850-ci illərdə, başqa sözlə desək, onun bədii yaradıcılığının yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyduğu dövrdə yazılmışdır: 1850-ci ildə ədib öz ilk dram əsərləri ilə artıq Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında yeni bir üfüq açmağa nail olmuşdu. Qəsidələr isə tipik Şərqi poeziyasının və zehniyyətinin nümunələridir. Bu mədhiyyələrdən biri “İran sərhədində kontrabandçılara, qaçaqlara və sərhədi qanunsuz keçən başqa ünsürlərə qarşı mübarizə aparan, rus sərhədi qoşunlarının rəisi kapitan İqranoviçə həsr olunmuşdur” (5,280). “Qəsidə” adı ilə nəşr edilmiş digər mədhiyyə isə XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəlində Rusiya İmperiyasının vəliəhdi, çar I Nikolayın oğlu II Aleksandrın Qafqaza gəlişi münasibətilə qələmə alınmışdır. “Çox güman ki, Qafqazın canişini knyaz Mixail Semyonoviç Voronsovun xüsusi tapşırığı ilə, M.F.Axundzadə vəliəhdin Qafqaza gəlməsi münasibətilə fars dilində bu qəsidəni yazmışdır”. (5, 280)

Mirzə Fətəli yaradıcılığının yetkin çağında, artıq yeni ədəbiyyatın yaradıcısı olmaqla bərabər, həm də nəzəriyyəçisi kimi çıxış etdiyi zamanda da mədhiyyə yaradıcılığını davam etdirmişdir: Osmanlı İmperiyasının baş naziri Fuad paşaya həsr edilmiş “Fuad paşanın mədhində” adlı şeir 1863-cü ildə yazılmışdır.

Mirzə Fətəlinin həm Azərbaycan, həm də fars dilində yazdığı qəsidələrin, demək olar ki, hamısı janrın şablonlaşdırdığı çərçivədən kənara çıxa bilmir və sırf konyuktur məqsədi daşıyır. Bu qəsidələrin məzmununda, Y.M.Lotmanın təbirincə, “informasiya qıtlığı” qabarıq şəkildə müşahidə olunur. “İnformasiya isə yalnız o zaman meydana gəlir ki, mətn əvvəlcədən təxmin edilməsin” (8, 378).

Mirzə Fətəlinin mədhiyyələri əvvəlcədən təxmin edilən mətnlərdən ibarətdir və buradakı bəlağətli ifadələrin əksəriyyəti bir-birini “döyür”, mədh olunan tərəfin fərdiləşdirilməsinə şərait yaratmır. Hətta qəsidə müəllifinin şəxsiyyət və üslub fərdiliyi də o qədər əhəmiyyət daşımır: Mirzə Fətəli rus hərbiçisi İqranoviçə həsr etdiyi mədhiyyəni onun tərcüməçisi Mir Fəttah Mir Kazım oğlunun adından yazmışdı. Nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də budur ki, qəsidənin janr yaddaşı Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını maksimum dərəcədə daraldır, mətn qəsidənin müəyyənləşdirdiyi dil sərhədindən kənara çıxa bilmir. Fars dilinin izafət tərkibləri, mədhiyyə üçün səciyyəvi olan mübaligələr, şablon ifadələr bədii dili janrın “əsərətindən” çıxmağa qoymur. Məsələn, “Mədhiyyə” qəsidəsinin nəсіб (təşbib) hissəsində Rusiya çarı I Nikolay bu dillə mədh edilir.

Şahi-şahan imperator, xosrovi-keyvan sərir,
Padişahani-cahan olmuş onunçun dəstgir.
Ədlilə tutmuş cahanı pərtövi-xurşid tək,
Hər kəminə çəkəri əflakə qoymuşdur sərir.
Qubbeyi-xərgahı doqquz çərxi-minadən keçib,
Dadi-məzlumu sütun qalmış ədaləti cərir.
Xosrovi-səyyarə baş açmış üfüqdən hər səhər,
Asitani-ərş simasında qullar tək həqir. (1, 220)

Məzmunun təhlilini, Mirzə Fətəlinin rus imperatoru barədə işlətdiyi ibarələrin nə dərəcədə həqiqət olub-olmadığını, yaxud bu misraların nə dərəcədə səmimi yazılıb-yazılmadığını bir kənara qoysaq, ən böyük uyğunsuzluğun mətnin dili ilə bağlı olduğunu görəcəyik. Burada dil son dərəcə qəliz, qarışıq və hərəkətsizdir. Janr özünün yüzillər boyu formalaşdırdığı dil mühitinin ehkamlarını ilk növbədə müəllifdən toxunulmaz saxlayır və müəllif həmin mühitə müdaxilə etmək əvəzinə, özünün demək istədiyi fikirləri janrın sabitləşdirdiyi mühitə salmalı olur. Yəni janrın mühafizəkarlığı müəllifin dünüşcə və üslub fərdiliyini məğlub edir. Biz eyni dil səviyyəsini ədibin Fuad paşaya həsr etdiyi mədhiyyədə də görürük:

Hər tərəfdən əhli-islamə bu gün təbşirdir.
Kim Suleyman şahə Asəfvəş vəzirü mirdir.
Şükr lillah ali-Osman dövlətində bu zaman,
Zinət əfzayi-sədarət sədri-pur-tədbirdir.
Şöhrətin tutmuş cahanı, əqldə, həm elmdə,
Zikr xeyrin, Asəfa, məzkuri-bürna, pirdir.
Çünki bilmiş xosrovi-zimərhəmət bu əsrdə,
Məmləkət hifzində rəyin behtər əz-şəmşirdir... (1, 233)

Bu oxşarlığın, sözün və fikrin donuqluğunun müxtəlif səbəbləri barədə düşünmək, cürbəcür mülahizələr irəli sürmək olar. Belə mülahizələrdən biri də janrın öz zamanını başa vurması ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında mədhiyyəçilik bu günə qədər davam etsə də, görünür, XIX əsrdə, yəni Vaqifdən sonrakı dövrdə qəsidə mədhiyyəçiliyi öz dövrünü başa vurmuşdu. Zamanla janr arasında uyumsuzluq nəzərdən yayınmır: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının çatışmazlıqlarını dərinləndirən Mirzə Fətəlinin yaradıcılığı qəsidə janrında dərin bir boşluğa düşürdü. XIX əsrin hələ cəmiyyət üçün aydın olmayan ictimai ab-havasını qəsidənin kanonik çərçivələri tutmurdu və müəllif hazır qəlibləri doldurmaqla kifayətlənirdi. Bu boşluq Mirzə Fətəlinin digər formalarda, xüsusilə Azərbaycan dilinin “doğma” janrında yazdığı əsərlərlə müqayisədə qəsidələrdə özünü daha aydın göstərir...

Mixail Baxtin göstərirdi ki, “Ədəbi janr öz təbiətinə görə ədəbiyyatın daha sabit, «bədi» tendensiyalarını əks etdirir. Janrda arxaikliyin ölməz elementləri daim qorunub saxlanılır. Əslində, bu arxaiklik, janrda, belə deyək, onun daim yenilənməsi, müasirləşməsi sayəsində qalır...” (7, 178). İşin maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb tərəfi bunda idi ki, Mirzə Fətəlinin qələmində janrın yenilənməsi, müasirləşməsi deyil, yeniliyin arxaikləşdirilməsi, müasirliyin köhnə libasa salınması baş verirdi. Yəni qəsidə paltarları Puşkin, Lomonosov, Derjavin, Karamzin mövzusunun əyninə uyğun gəlmirdi. Zəmanə yeni adlar, təzə mövzular sifariş verirdi.

Bu mənada, Mirzə Fətəlinin yaradıcılığında yeniliyi ifadə etmək üçün qoşma janrı daha çevik görünür. Əvvələ, janrın özündə yeniləşmə gedirdi. Vaqiflə Vidadinin müşairəsindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında qoşma janrı öz axarından çıxaraq yeni məcraya düşmüşdü. Yenə M.Baxtinə istinad etsək, “Janr ədəbiyyatın hər yeni inkişaf mərhələsində, həmin janrın hər bir ayrıca əsərində doğulur və yenilənir. Janrın həyatı bundadır. Ona görə janrda qorunub saxlanılan arxaiklik də ölü deyil, daha doğrusu, yenilənməyə qadirdir. Janr indidə yaşayır, lakin daim öz keçmişini, öz başlanğıcını xatırlayır. Janr ədəbi inkişaf prosesində yaradıcı yaddaşı təmsil edir” (7,179). Məsələyə bu mövqedən yanaşanda qoşma janrının XIX əsrin aparıcı şairləri olan Qasım bəy Zakirin və Baba bəy Şakirin yaradıcılığında yeni ictimai və estetik səviyyə qazandığını görürük. Mirzə Fətəli Axundzadə də əsərlərindən bir neçəsini qoşma formasında qələmə almışdır. Bunlar epistoləyər səciyyəli yazılardır. Mirzə Fətəlinin qoşma formasında Qasım bəy Zakirə ünvanlandığı iki, Cəfərqulu xana ünvanlandığı üç mənzum məktubu sözün janr yaddaşına yerləşdirilməsi baxımından maraqlı doğuran əsərlərdəndir. Bu əsərlərdən biri Qasım bəyin Xan qızı Natəvanla münasibətlərinə həsr olunub:

Qasım bəy, eşitdim yaxın olubsan
Xan qızına, axır nədir bu rəftar?
Edibsən xubları yüz yol imtahan,
Eylərsən onlara yenə etibar?

Dediyn qafiyə ona xoş gəlib,
Qaçan bəxtin indi sənə tuş gəlib,
Sövdalı başına təzə huş gəlib,
Təccüb eylərəm büsyar, büsyar! (1, 223)

Bu mənzum məktubda “qafiyə” sözünün işlədilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Aydınlıq üçün deyək ki, XVIII-XIX əsrlərin terminologiyasında “qafiyə” sözü “qoşma” sözünün sinonimi kimi işlədilirdi. Məsələn, Molla Pənah Vaqif qoşmanı qafiyə kimi təqdim edir və Vaqifdən sonra da bu ənənə davam etdirilir. “Vaqifi belə şöhrətləndirən, əlbəttə, onun rəvan təbi, mövzun kəlamı və gözəl qafiyələri olubdur ki, indi də o qafiyələr ümum nasın dillərində caridir”. (3, 156-157) Mirzə Fətəlinin 1854-cü ildə yazdığı şeirin üzərindəki qeydindən oxuyuruq: “Mirzə Fətəli tərəfindən, Qasım bəyə, Mehdiqulu xan Qarabağlının qızı Xurşud Banu Bəyim haqqında yazılan qafiyədir” (1, 280)

Mirzə Fətəlinin qoşma janrında yazdığı şeirlərdə bədii dilin tamamilə yeni səviyyəsi özünü göstərir. Xan qızına həsr olunmuş qoşmada zərif yumor və ironiya mətnə yeni məzmun yükləyir. Mətn daxilində müəllifin ironiya ilə yanaşı, incikliyi dilə gətirməsi, öz diqqətsizliyini etiraf etməsi, Natəvana qarşı rəğbətini bildirməsi şeirin fərqli mənə qatlarını müəyyənləşdirir, mətnin altında yeni mətn – metatekst yaratmağa xidmət edir.

Bu şeirin, eləcə də qoşma janrında yazılmış digər əsərlərin ən maraqlı cəhəti qoşmanın sərhədlərini “pozmasıdır”. XIX əsrdə yazılı ədəbiyyatda yaranan qoşmaların əksəriyyəti Vaqifin qoşmalarından fərqlənir. Həmin şeirlər fikrin ənənəvi janrda ifadə olunmasından daha çox, XIX əsrin ruhunu, havasını yaşatmaq, öz zamanının estetik zövqünü, düşüncəsini əks etdirmək, zamanın çağırışlarına reaksiya vermək baxımından maraqlı doğurur. Söz və müəllif janrın içində itib-batmır, ədəbiyyatın yeni inkişaf mərhələsinin üfurləri görünür.

Bu da maraqlıdır ki, mədhiyyədə və mərsiyədə yorğun, süst görünən qəsidə həcvdə daha diri və müasir təsir bağışlayır.

Lakin burada da ədəbiyyatımız başqa problemlə üz-üzə gəlmişdi: janr öz estetik təyinatından uzaqlaşmağa başlamışdı. Bu isə janrların sonrakı taleyinə təsirsiz qalmadı. Bədii fikrimizin təkamülünün növbəti mərhələsində həvcçilik ədəbiyyatın aparıcı qüvvələri arasında ən çox etiraz doğuran tendensiyaya çevrildi, qoşma isə yazılı ədəbiyyatdan uzaqlaşdı, belə demək mümkündürsə, dağlar arxasına çəkildi...

Ədəbiyyat:

1. M.F.Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. M.F.Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, 1 cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005
4. Nadir Məmmədov. Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı // M.F.Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
5. Nadir Məmmədov. İzləmlər // M.F.Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə, 1 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. М.Рафили Пушкин и Мирза-Фатали Ахундов. — «Пушкинский временник»: Издательство Академии наук СССР, 1936. — С. 240—256.
7. М. М.Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: 1972
8. Y.M.Lotman "Pis" və "yaqşı" poeziya barədə. // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Müntəxəbat. Bakı: 2018, səh. 378
9. Yaşar Aydemir. Türk Edebiyatında Kaside. // "Bilig" dergisi, yaz 2002, sayı 22

Açar sözlər: *XIX əsr, Mirzə Fətəli Axundzadə, janr, qasidə, şeirin təkamülü*

РЕЗЮМЕ

В азербайджанской литературе есть особая потребность в анализе стихов основоположника просветительского реализма Мирзы Фатали Ахунзаде с точки зрения современной литературной критики. Стихи автора, сторонника новаторства в литературе, являются примером изложения новых идей в старых измерениях. Более наглядное подтверждение этой мысли мы видим в «Касыдейи-матем» или «Восточной поэме о смерти Пушкина». Поскольку в русской литературе не было жанра касиде, это произведение было представлено как поэма. Позже и в азербайджанском переводе жанр произведения сохранился как «поэма».

«Восточная поэма о смерти Пушкина» (Касыдейи-матем) была принята как образец иранской поэзии еще при жизни Мирзы Фатали.

Оригинальный текст произведения - типичный образец касиды. Мирза Фатали, глубоко осознавший недостатки азербайджанской литературы XIX века, впал в глубокую пропасть в жанре касиды. Поэтические требования XIX века не укладывались в канонические рамки жанра касиды.

Спустя время сам автор пришел к выводу, что полезная для того времени литература - драма и роман.

SUMMARY

In Azerbaijani literature, there is a special need to analyze the poems of the founder of enlightenment realism Mirza Fatali Akhundzade from the point of view of modern literary criticism. The poetry of the author, a supporter of innovation in literature, is an example of the presentation of new ideas in old dimensions. We see a more vivid confirmation of this idea in Qasideyi-Matem or Eastern Poem About Death of Pushkin. Since there was no genre qasida in Russian literature, this work was presented as a poem. Later, in the Azerbaijani translation, the genre of the work was preserved as "poem".

Eastern Poem About Death of Pushkin (Qasideyi-Matem) was adopted as an example of Iranian poetry during the life of Mirza Fatali.

The original text of the work is a typical example of qasida. Mirza Fatali, deeply aware of the shortcomings of the 19th century Azerbaijani literature, fell into a deep abyss in the qasida genre. The poetic demands of the 19th century did not fit into the canonical framework of the qasida genre. After a while, the author himself came to the conclusion that literature, useful for that time, was a drama and a novel.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Lab (Laləzar) Əlizadə⁴⁹
NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNDƏ MEMARLIQ DÜŞÜNCƏLƏRİNİN
POETİK İNİKASI

Orta əsrlər dünyası intibahı mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi məqam tutan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi dünyəvi və dini-ürfani elmlər, o cümlədən tarixi hadisə və məşhur şəxsiyyətlər haqqında, zamanı üçün mötəbər peşə sahibləri barəsində dəyərli məlumatlar, ensiklopedik biliklərlə zəngindir. Bəlli olduğu kimi, həyatı boyu bəşər nəslinin xoşbəxt, firavan yaşaması üçün ədalətli cəmiyyət arzusunu, humanist hökmdar düşüncəsini təbliğ və tərənnüm edən mütəfəkkir şair real aləmdə görə bilmədiklərini xəyali, utopik dünya timsalında təsvir etmiş, ideallaşdırmışdır. Özüneqədərki mövcud yazılı mənbələri, şifahi şəkildə yaşayan folklor nümunələrini yaradıcı şəkildə mənimsəyən söz ustası özündən sonra mükəmməl irs qoymağa müvəffəq olmuşdur.

Digər orta əsrlər klassik poeziyası nüməyəndələri kimi Nizami Gəncəvi də özünün elmi, fəlsəfi görüşlərini, sosial baxışlarını, bütövlükdə yaradılış, kainat haqqında fəlsəfi mülahizələrini bədii-estetik təsvirlərdə inikas etdirmişdir. Dahi şair dünya ədəbiyyatı, o cümlədən klassik Şərq poeziyası üçün ənənəvi olan poetik fiqurlardan, simvol-rəmzlərdən, gizli, mətnaltı ifadələrdən, məcaz-metafora arsenalından məharətlə yararlanmışdır. Bəzən bunlara hakim dairələrdən qorunmaq üçün, bəzən isə sırf poetik anlamda inikas vasitəsi kimi müraciət etmişdir. “Xəmsə”də müxtəlif sahələrə aid peşə-sənət leksikasına, o cümlədən memarlıq və inşaat terminologiyasına bədii ifadə vasitəsi kimi müraciət edildiyinin şahidi oluruz.

Filosof şair, dahi Nizami Gəncəvi dünyanın, kainatın cazibə qüvvəsi üzərində nizamlanmasını bədii dilin imkanlarından istifadə edərək “eşq” simvolu ilə təsvir edir. O, “Xosrov və Şirin” poemasında bunu aşağıdakı şəkildə obrazlaşdırır:

Təbiətin cəzb etməkdən başqa işi yoxdur,
Ağıllı adamlar bu cazibəni eşq adlandırırlar⁵⁰ (2, s. 50).

Dahi mütəfəkkir söz sənətinin də bu nizamda vətəndaşlıq hüququ qazanmasından ötrü ilahi istedadla yanaşı, elmi potensiala yiyələnməyi də vacib sayır, böyük elmi təfəkkürə, dərin bədii düşüncəyə malik olmağın labüdlüyünü qeyd edir. Alim şair şeirdə olduğu kimi hər bir sənət sahəsində də elmə dayanmağın əhəmiyyətini həm nəzəri, həm də praktik yöndən açıqlayır. “Süst binalar tez də uçulub dağılar”, - deyən Nizami memarlıq və tikinti işində də bir peşəkar kimi sənətkarlara doğru və düzgün istiqamət verir. “İskəndərnamə”də oxuyuruq:

O, evin dörd divarı möhkəm olmaz ki,
Əsası əvvəldən düzgün qoyulmamışdır (5, s.612).

Verilən nümunədə şair memarlıq və inşaat işində təməlin düzgün atılmamasının, bünövrənin möhkəm qoyulmamasının bütün tikilini təhlükə qarşısında qoya biləcəyini anladırsa, əslində, bunu bütün sənət növlərinə aid edir. Eləcə də “təməl” simvolu ilə bədii əsərlərin poetikasına, şeir sənəti üçün vacib olan nəzəri bazaya işarə edir. Şeirində də poeziya qanunlarına, həmçinin dərin ictimai, elmi əsaslara dayanmasının labüdlüyünü xatırladır.

Xatırladaq ki, Nizami ədəbi məktəbinin layiqli yetirmələrindən olan Məhəmməd Füzulinin də bu xüsusda gözəl kəlamı vardır. Alim-şair Füzuli türkcə “Divan”ının dibacəsində yazır: “Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar gəyətdə bətibar olur” (7, s. 43).

Gətirdiyimiz nümunələrdə memarlıq, tikinti-inşaat işində başlıca məsələ olan bünövrə, təməl anlayışı obrazlı şəkildə desək, şeir-poeziya sənətinə də, onun poetika qanunlarına şamil edilir. Məhz Nizami kimi söz ustalarının əbədiyaşar sənətkar olaraq tarixlərdə qalmalarının səbəbi də onların elmi biliklərə, geniş mütlaliyəyə və zəngin məlumatlara vəqif olmalarına söykənir.

“İskəndərnamə”dən başqa bir nümunəyə nəzər salaq:
İstər xaraba, istər abad, heç bir kənddə
Bünövrəni əbədi qoymamışlar (3, s. 152).

Burada da şair ilkin elmi-nəzəri bazanın möhkəmliyi kimi, sonradan əldə olunan biliyin də zəruri olduğunu göstərir. Hər bir yeni nəslin də özündən əvvəlki nəslin əldə etdiyi nailiyyətlərə qatqı qatmalı olduğunu bildirir.

Bu məqama qədər biz “təməl”, “özül”, “bünövrə” kimi bəzi memarlıq və inşaat terminlərinin Nizami əsərlərində obrazlı ifadəsinə diqqət yetirmiş olduq. Deməli ki, bu yazımızda məqsədimiz Nizami bədii təfəkküründə xüsusi cizgilərlə inikas tapan memarlıq, tikinti və bu sahələrlə bağlı peşə sahibləri haqqında diqqəti çəkən örnəklərə, obrazlı təsvir və tərənnüm ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən yanaşmadır. Bu baxımdan şairin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarından mövzumuzla bağlı səciyyəvi nümunələri diqqət mərkəzinə çəkməyə çalışacağıq. Belə ki, Nizami “Xəmsə”sində memarlıq-şəhərsalma prinsipləri məcazi-metaforik fiqurlarda, eləcə də epik səhnələrdə, mövzu, süjet axarında bədii qəhrəmanların xarakterlərinin təqdimində rəngarəng poetik çalarlarda təcəssüm edir.

Məsələn, “Xosrov və Şirin”də şairin memar və memarlıq haqqına düşüncələri yüksək poetik təsvirlərlə canlandırılır, Fərhad həm mühəndis, həm rəssam, həm heykəltəraş, həm memar, həm dənəqqaşdır. O, iş zamanı maneəçilik törədən qranit qayanı yararaq Şirin qəsrinə süd arxı çəkir. Burada həm fədakar aşiq, həm əməkçi insanın istedad və qabiliyyəti, həm də bu sənətlə bağlı məlumatların şahidi oluruz. Müəllifə görə bu dünyada əbədi olan bir şey yoxdur, hər şey müvəqqəti və keçicidir. İnsandan əbədi yadigar qalan sənət əsərləri, yaxşılıq və xeyirxahlıqdır.

⁴⁹ AMİU, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, elizade.lalezar@mail.ru

⁵⁰ Məqalə multidissiplinar araşdırma ilə məşğul olan oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən verilən nümunələr filoloji və ya poetik tərcümələrdən seçilmişdir.

“İskəndərnamə”də ideal şəhərin poetik təəənnümünü görürük. Şairin arzuladığı xəyalı xoşbəxtlər diyarı, əməli-saleh insanların yaşadığı əfsənəvi Günəş şəhərinin təəqdimi də humanizm mövqeyindən diqqəti çəkir. Əsərdə yaşayış məskəninin salınması zamanı təəbiət memarlığı, iqlim şəəraiti, landşaft, ətraf mühitin ekologiyasının insanların yaşam şəəraitinə təəsiri belə çatdırılır.

Su ilə, əkinlə tapmışdı ziynət.

Hasarsız, divarsız bağlardı hər yan.(6, s. 178)

Yaxud,

Cəənnəttək, neməti bol-bol, firavan

Bir şəəhər gördülər onlar uzaqdan. (6, s. 178)

Nizami əsərlərində təəkcə peyzaj xatirinə memarlıq nümunələrinin, şəəhərsalma elementlərinin təəsvirini verməklə kifayətlənmir. O bir filosof kimi predmetə fəlsəfi yanaşmağı da bacarır. Onun yaradıcılığında inşaət sahəsinə aid olan terminlər obraz kimi də işlənilir, insan və ya kainatla bağlı anlam kəəsb edir. Məsələn:

Əvvəldən möhkəm bir təəməl qoydum

Ki, o evin divarları möhkəm olsun(5, s. 58), - deyən şair öz sənətinə də bir inşaət nümunəsi təəmsalında baxır.

Memarlıq işinə aid belə bilgi və məlumatların bir şair qələmində yeni biçimdə təəəcəssüm tapması Nizaminin sözlən çoxmənalılığından istifadə imkanlarını ortaya qoyur. Görkəmli memar Nəriman Əliyev bu xüsusda yazırdı ki, Nizaminin memarlıq haqqında fikirləri memarlığın nəzəri və təəcrübi sahələrindən söz açır. Onun düşüncələri ibtidai, bəsit anlayış, yaxud şair duyğuları üzərində deyil, yüksək dərəcəli professional konsepsiya səviyyəsində dərk edilir. (Bax: 8, s. 55)

Şairin fikrincə, memarlıq ilk növbədə cəmiyyətin maddi vəziyyətindən asılı olan nəticədir. Bəli, böyük memarlıq əsərlərinin yaranması üçün birinci və vacib şəərt insanların firavan yaşaması, onların yüksək maddi rifahının yaxşı olmasıdır. Çünki gözəl memarlıq ilə səfalət bir yerə sığmayan həqiqətlərdir. Gözəl binalar, nəfis bəzədilmiş mənzillər insanların mədəniyyət səviyyəsindən, yəni kütlənin zəəngin məənəviyyətindən xəbər verir. Məənəvi zəənginliyin özünün də maddi imkanlar ilə sıx bağlılığı var.

Məsələn, “Ənuşirəvanla vəzirin əhvalatı”nda alleqorik planda abadlıq və xarabalıq haqqında məlumat verilir. Bu əhvalatda şair bayquşların söhbətini təəqdim etməklə belə bir qənaətə gəlir ki, hər hansı bir ölkənin, şəəhərin başçısı öz məmləkətindən, sakinlərinin güzəranından xəbərdar olmazsa, həmin yerdə söküntü-dağıntı baş alıb gedər. Bu hekayətdə “xarabalıq” ifadəsi bir məcaz kimi də işlənməmiş və “düşmən qəlbi”nə təəşbeh edilmişdir:

Ovlaq həndəvərində baxdı, birdən nə gördü:

Düşmənin qəlbi kimi boş bir viranə gördü. (1, s. 98)

Əməkdar memar Nəriman Əliyev “Nizami Gəncəvinin memarlıq düşüncələri” adlı təədqiqatında haqlı olaraq şairin yaşayış məssivinin – şəəhər və kəndlərin abadlığını bir sosioloji problem kimi qaldırdığını göstərir (Bax: 8, s. 19). Bu, Nizami estetik təəfəkkürünə tamamilə uyğun bir yanaşmadır.

Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarında ayrı-ayrı memar obrazlarının təəmsalında bu sənət haqqında düşüncələrini müxtəlif bədii təəsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək təəqdim edir. Məsələn, şair “Xosrov və Şirin” poemasının müsbət qəhrəmanı olan Fərhada qarşı böyük simpatiyasını aşığıdakı şəkildə çatdırır:

Sənəti ilə qızılgülə rəəng vurur,

Dəmirlə daşda Çin naxışı qazar.

Sənətinə görə bütün Rum onun əlini öpər.

Külüənglə qəraiti muma döndəər. (2, s.176).

Yaxud “Həft peykər”də mahir sənətkar Simnar haqqında deyir:

Simnar Nemanın yanına gələəndən sonra

Onun (Simnara) rəəğbəti birə yeddi qat artdı.

... O, qəsrin (tikintisi üçün) lazım olan alətləri

Lazımı qaydada düzəlttilər.

... O, həmin binanın üstündə beş il çalışdı

Gül və daşdan gümüş (kimi) bir qəsr tikdi. (4, s. 54)

Bu nümunələrdə bizim diqqətimizi cəlb edən bina tikintilərinə istifadə edilən dekor, memarlıqda işləədilən alətlər, inşaət materialları, planlaşdırma haqqında bilgilərin təəşbeh, müqayisə, istiarə və s. vasitəsi ilə yüksək poetik dildə təəqdim təərzidir. Şairin inşaət prosesini təəsvir etməsi də diqqətəlayiqdir. Nizami yol üzərində manəə törəədən qranit qayanı yarıb oradan iki ağaclıq məsafədən Şirin qəsrinə qədər süd arxı çəkən Fərhadin şövqlə gördüyü işi belə təəsvir və təəəənnüm edir:

Külüənglə qayanın üzünü didirdi,

Daşdan söyüd kimi nov yonurdu.

Qoyunların otlağından qəsrin qapısındanək

İkiüzlü daşları daş-daşa çatdı. (2, s. 179)

Bütün bu bədii təəsvirlərdən müəllifin tikinti-inşaət materiallarından xəbərdar olduğı görünür. Belə ki, məəndə işləənən “ikiüzlü daş” ifadəsi sırf inşaət terminidir.

Şairin Fərhadın gördüyü işi mübaliğəli təsvir etməsi də diqqəti çəkir. O iş prosesini belə təsvir edir. Daşyonan bir ayda sal qayaların arasından yaylaqlardan Şirinin qəsrinə kimi süd kəməri çəkdi. Daşdan elə bir arx düzəltdi ki, daşların arasından bir tük belə keçməzdi. İş sona yetdikdə elə bir hovuz düzəltdi ki, Kövsər hovuzu onun əlini öpürdü.

Bu məqamda şairin istifadə etdiyi təşbeh də maraqlıdır. Müəllif Fərhadın böyük istedad sahibi olduğunu təəssüfləndirən ədəbiyyatşünaslar onu məşhur rəssam Mani ilə müqayisə edir:

Şirinin surətini küllünlə o daşın üzərinə
(Mani) “Ərjəng”i çəkdiyi kimi həkk etdi. (2, s.188)

“Xəmsə”də Nizaminin memarlıq və inşaat işlərində, məskənsəlmədə, təbiət-iqlim faktorlarından xəbərdar olduğunu da görür. Məsələn:

O, yüksəklikdə yerləşmiş geniş bir yer tapdı
O, istidən, bürküdən və zərərdən təhlükəsiz idi. (4, s. 53)

Nizaminin təbiət memarlığı haqqında fikirləri ümumiləşdirərkən professor Nəriman Əliyevin “Nizaminin memarlıq düşüncələri” kitabından bir abzası diqqət yönəltmək istərdik. Alim yazır: “Nizaminin bu gün belə axıra kimi istifadə olunmayan bədii-estetik, fiziki-bioloji müddəaları qalmaqdadır. Onun ağac, su, relyef, ot, çiçək və meyvə komponentlərindən yaratdığı real səhnələr Azərbaycan milli təbiət memarlığının klassik qrammatikasıdır” (7, s. 46).

Müəllif daha sonra öz tədqiqatında Nizaminin bir yeni kəşfdən də bizə xəbər verdiyindən söz açır. Şair sarayların tikintisində, ulduz və planetlərin astronomik yerdəyişmələrində, uğurlu nisbətlərin əhəmiyyətindən, inşaat prosesində kəhkəşandakı planetlərin yalnız uğurlu qarşılıqlı zamanında başlamağı simvolik tərzdə belə tövsiyə edir.

Uca göylərdən elə bir nisbət götürərəm
Ki, ondan şaha ziyan dəyməsin.
Torpəğin şənlik evində durduqca
Onun ulduzlardan heç bir qorxusu olmasın. (4, s 122)

Və ya

Yeddi gümbəzin yüksək bədii keyfiyyətlərindən danışarkən, insanın gələcək taleyinə planetlərin fəlsəfi-psixoloji cəhətdən təsirini özünəməxsus məntiqi düşüncə ilə aşağıdakı şəkildə obrazlaşdırır:

O hasarın içində yeddi gümbəz
Yeddi ulduzun təbiətinə (uyğun) tikilmişdi.
Ulduzşünas (Şidə) hər gümbəzin rəngini
Öz ulduzunun mənasına münasib etmişdi.
...Yeddi ulduz təbiətli yeddi gümbəz
Bu sifətlə öz gövdələrini ucaltmışdı.
... Qızların hər biri rənginə və rəyinə görə
Yeddi gümbəzdən birini özünə yer seçmişdi.
Evin mükəlləfiyyətinin döşəməyədək onlar
Öz gümbəzləri ilə həmrəh olmuşdilər. (4, s. 125-126)

Nizamişünas Əzizəğa Nəcəfzadə də “Xəvərnəq qəsr: tarix və bədii həqiqət” adlı tədqiqatında “Həft peykər” poeməsindən gətirdiyi digər bir nümunə əsasında dahi şairin memarlıq-inşaat sahəsində dərin bilgilərinin əhatəli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Alim yazır: “Nizami Gəncəvi Xəvərnəq qəsrinin tikilmə texnologiyası haqqında da məlumat verir. Məsələn, onun üst tərəfdən hansı maddə ilə suvaq edilməsini dəqiqliyi ilə belə göstərmişdir:

Südlə, sirüşümlə⁵¹ edilmiş suvaq,
Baxanı əks edir güzgülər sayaq. (9, s. 13)

Mətləbdən uzaqlaşmadan bildirək ki, “Xəmsə”də şəhərlərin təsvirində qarşılaşdığımız bədii lövhələr bir tərəfdən şairin qəlbini ehtizazını, vətəndaş mövqeyini, digər tərəfdən də insan tənqidi, istedad və bacarığının hədsizliyini nümayiş etdirir. Tikilən binalar, saraylar, salınan yaşayış məskənləri, bağ-bağat, nəbatat, bunlara vurulan bəzəklər, zərif naxışlar, rəssam-xəttat əməyi, çəkilən müxtəlif kommunikasiya vasitələri real-həyatı proseslərdən xəbər verir. Lakin bütün bu gözəlliklərin dağıdıcı müharibələr nəticəsində tar-mar olması, insan faciələrinə gətirib çıxarması mütəfəkkir şairi çox kədərləndirir. Bunun müqabilində şair “İqbalnamə”də oxucusunu təzadlı şəkildə xəyali, xoşbəxtlər ölkəsinə aparır. Bu humanist fikirlər müxtəlif məcazi-metaforik fiqurlar, simol-istifadələr, yeri gələndə sarkazm və eyhamlı ifadələrlə dilə gətirilir:

Dönüb bir şəhərə gəldi şah ordan,
Axtarıb tapmadı orda bir insan.
Bir yol töhfəsidək böyük hökəmrən
Göstərdi qoşuna şəhri uzaqdan.
Hasarsız, divarsız bağlardan hər yan,
Bol-bol sürü vardı, yoxdu bir çoban.
O axar-baxarlı yerdən keçdilər.
Cənnətək, neməti bol-bol, firavan.

⁵¹Sürüşüm – yumurta sarısından düzəldilmiş yapışqan maddə (izah Əzizəğa Nəcəfzadəninindir).

Bir şəhər gördülər onlar uzaqdan,
Gəlib darvazaya çatdı İskəndər.
Gördü ki, qapıdan yoxdur bir əsər.
Gördü çox bəzəkli, dolu dükanlar,
Ancaq nə qapısı, nə qıfılı var.
Nəcib şəhər əhli onu görəntək
Çıxdı qarşısına təzim edərək.
Gətirdilər qəsrə bir mehman kimi,
Saray zinətliydi asiman kimi. (6, s. 178-179)

İnsanpərvər şairin arzuladığı xoşbəxtlər diyarın timsalında memarlıq, inşaat və şəhərsalma qanun-qaydaları barədə maraqlı detallarla qarşılaşırıq. Məlumdur ki, "İqbalnamə"də İskəndər Yəcuclər adı ilə təqdim olunan bədheybət, ziyanəvər məxluqların əzab-əziyyət verdikləri insanları zülmədən qorumaq, bələdən qurtarmaq üçün poladdan bir sədd ucaldır ki, onu həşrə qədərdən dağdan olmasın (5, s. 582).

Bu şəhər sakinlərinin düzgünlüyündən, əməli-salehliyindən xoşhallanan İskəndərin öz-özünə dediklərinə diqqət yetirək:

Elə bil dünyanı o pərvərdigar
Bu mərd insanlarçün etmiş bərqərar.
Bunlar şövkət vermiş aləmə, yəqin.
Sütunu bunlardır bütün aləmin.
Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət,
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət.
Bunları əzəldən görsəydim əgər,
Dünyanı bu qədər gəzməzdim hədər.
Tapardım özümə dağda bir kaha,
İbadət edərdim orda Allaha. (6, s. 182).

Bu şairənə həsb-i hal Nizami yaratdığı böyük fəth obrazının humanist baxışlarının ifadəsi olmaqla yanaşı, bizim təhlilimizin məqsədinə də müvafiq olub, memarlıq və şəhərsalma problemləri baxımından da səciyyəvi material verir. "Sütun" memarlıqda dayaq, etibarlı söykənc yeri anlamında işlənirsə, cəmiyyətin nəcib, əxlaqlı, düz, halal yaşayan insanların hesabına dünyanın bərqərar olmasına işarədir. Belələrinin niyyəti, əməlləri saf olduğu üçün onlar, həqiqətən də, bəşəriyyətin qorunmasında dayaq və mövcudatına səbəbdir.

Nəhayət, "sütun" bu şanlı, qüdrətli hökmdarın daxili nitqində digər bir obraz qismində səciyyələnir. İskəndər bütün idraki axtarışlarının son məqamının ilahi ədalət olduğunu etiraf edir. Bu baxımdan ilahi ədalət Nizaminin ideal qəhrəmanı İskəndərin axtarışlarının sütunu, ana xətti kimi təqdim olunur.

Təqdim olunan parçada İskəndər etiraf edir ki, bütün qazandıqlarının əvəzində, dünyanı fəth etməkdənsə, bir dağda kahaya sığınıb Allaha sitayiş etməyi arzulayır. "Kaha" isə dağda olduğundan bütün maddi nemətlərdən, dünyagirlikdən uzaq bir məkanı simvolizə edir. Çünki orada insan yalnız öz məni ilə, çirkablardan təmizlənməklə ruhani aləmə yollanır.

"Şərəfnamə"də İskəndərin qaibənə sədanın təsiri ilə duyğulanmasından, seçim etməsindən söz açarkən Nizami təbiət memarlığının gözəl tablosunu çəkir. Biz bildiyimiz meyvələrin gözəlliyini, dadını, tamını, ətrini ekzodik şəkildə rəsm etdikcə şəhər və kəndlərin ekoloji baxımdan da insanların həyat tərzində əhəmiyyətli rolunu xatırladır. Amma bu, behişt gözəlliyinə bərabər təbiət lövhəsinin ardınca təzadlı bir təsvirlə qarşılaşırıq. İskəndərin fəthliyinin sona çatması yenə də təbiət alleqoriyasının dili ilə səsləndirilir. Şair deyir:

Dünyada hamıya iki qapı var.
Birindən girənlər birindən çıxar (6, s. 184).

Bu beytdə "qapı" ifadəsi də bir obrazdır. Onun vasitəsi ilə təbiət və insan arasında ruhi-mənəvi ünsiyyət, real aləm və fiziki ölümdən sonrakı ruhani dünya arasında bədii-estetik bağlılıq təqdim olunur. Dünyanın iki qapısına işarə ilə şair həyatla ölüm arasındakı məqamı belə çatdırır:

Daha fəthlikdən əl çək, bəsdir, bəs!
Daha ilk mənzilə dönəsən gərək! (6, s. 184).

Göründüyü kimi, son səfərlərdən xəstə, yorğun halda qayıdan İskəndərə qeybdən sərvi ağacı vasitəsi ilə göndərilən xəbərdə də biz inşaat termini ilə qarşılaşırıq. Qeybdən gələn xəbərdə: "İlk mənzilə doğru qayıt", - əmri səslənir. Bu əmrə "mənzil" ifadəsi də simvolik məna daşıyır. İlk mənzil dedikdə şair qəhrəmanının bu fani dünyaya düşməzdən öncə tutduğu məqama işarə edir.

Dahi şairin inşaat, memarlıq və ümumiyyətlə, tikinti haqqında görüşlərinin bədii inikasına dair "Xəmsə"dən seçdiyimiz nümunələr bizə onu söyləməyə imkan verir ki, ensiklopedik zəka sahibi olan Nizami bu elmin də sirlərinə dərinlənən vaqif olmuş, adını çəkdiyimiz poemalarında memarlıq və inşaatla dair peşə-sənət leksikasından da yüksək poetik istedadına söykənərək bədii təcəssüm elementi kimi faydalanmışdır.

Məqalə boyu "Xəmsə"dən təbiət memarlığının ən nadir təsvirlərinə, bəşər övladının zəkası ilə meydana çıxan quruculuq işlərinin nəticələrinin obrazlı inikasına aid nümunələr seçilmiş və poetika elmi baxımından təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmçinin mütəfəkkir şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında diqqət çəkən elmlər sırasında memarlıq, şəhərsalma və bununla üzvi

əlaqəli olan inşaat-tikinti, dizayn, rəsm, nəqqaşlıq, heykəltəraşlıq və digər müvafiq sənət-peşə sahələri ilə bağlı poetik təsvirlər, bədii lövhələr, lirik ovqata söykənən obrazlı təhkiyələr və deyimlər araşdırma predmeti qismində nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan tədqiqat zamanı mərhum alim, memarlıq doktoru, professor Nəriman Əliyevin 2012-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi münasibətilə çap etdirdiyi "Nizami Gəncəvinin memarlıq düşüncələri" adlı nəfis tərtibli kitabından mötəbər istinad mənbəyi kimi istifadə olunmuşdur. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dahi şairimizin adlarını çəkdiyimiz elm və sənət sahələrinə dair bilgi və məlumatları yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan elmi-fəlsəfi mühakimələr şəklində, məcaz-metafora dili ilə yüksək poetik ifadəsini tapmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, bədii tərcümə: S.Rüstəm, Bakı, Lider, 2004, 262 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, filoloji tərcümə: H.Məmmədova, Bakı, Elm, 1981, 374 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, filoloji tərcümə: M.Əlizadə, Bakı, Elm, 1981, 286 s.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, filoloji tərcümə: R.Əliyev, Bakı, Elm, 1983, 360 s.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, filoloji tərcümə: Q.Əliyev, V.Aslanov, Bakı, Elm, 1983, 650 s.
6. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə, bədii tərcümə M.Rzaquluzadə, Bakı, Lider, 2004, 254 s.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c., Tərt.edən və red.: H.Arashi, Bakı, Elm, 1958, 466 s.
8. Əliyev Nəriman. Nizami Gəncəvinin memarlıq düşüncələri, Bakı-Gəncə, VEK, 2012, 75 s.
9. Nəcəfzadə Əzizəğa. Xəvərnəq qəsr: tarix və bədii həqiqət, Bakı, Elm və təhsil, 2021, 92 s.

Açar sözlər: təməl, sütun, qapı, ikiüzlü daş, memar, daşyonan

Ключевые слова: фундамент, колонна, дверь, лицемерный камень, архитектор, каменщик

Key words: foundation, column, door, hypocritical stone, architect, bricklayer

ПОЭТИЧЕСКАЯ ОТОБРАЖЕНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ МЫСЛЕЙ В «ХАМСЕ» НИЗАМИ

Резюме

В статье проанализированы и исследованы с точки зрения поэтики привлекающие внимание в творчестве великого поэта мыслителя Низами Гянджеви такие науки как архитектура, градостроительство и связанные с ними строительство, дизайн, рисование, картина, скульптура, также другие области прикладного искусства. С этой целью рассмотрены поэтические описания, художественные фигуры, образные повествования опирающиеся на лирическое настроение и высказывания. Как известно, великий поэт глубоко знающий секреты многих наук, опираясь на свой высокий поэтический талант, использовал в своих поэмах профессионально-искусную лексику, как элемент художественного воплощения.

THE POETIC INCARNATION OF ARCHITECTURAL THOUGHTS IN NIZAMI'S "KHAMSA"

Summary

In the article poetic drawings, art boards, figurative descriptions and sayings based on lyrical mood about the sciences that attract attention in the works of the thinker and poet Nizami Ganjavi including architecture, urban planning and construction related with it, design, drawing, painting, sculpture and other relevant arts and crafts are drawn to parsing from the point of view of poetics and reviewed as a subject of research. It has been determined that the genius poet, who was deeply aware of the secrets of many sciences, used the lexicon of architecture and construction as an element of artistic embodiment in his poems, based on his high poetic talent.

Рәыçиф.ii.f.d., dos.Ə.Nəcəfzadə

MÜASİR YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA NOVELLA JANRININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir yəhudi ədəbiyyatında istər ideya-problem, istərsədə bədii-estetik çalarları ilə seçilən bir çox ədəbi-bədii örnəklər ortaya çıxmışdır. Roman, povest, novella janrları nərsdə aparıcı idi. Novella italyan sözü olub mənası “xəbər” deməkdir (7, 4). Novella nəqlədiçi nəsr növüdür. Novella janrı bir sıra mühüm xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurdu: son dərəcədə yığcamlıq, kəskin hətta paradoksal süjet, neytral ifadə üslubu, psixologizm və təsvirçiliyin olmaması, gözlənilməz sonluq. Novelladakı hadisələr müasir yəhudi müəllifləri üçün müasir olan bir dünyada baş verir. Novellanın fabulasının quruluşu dramatik fabula ilə oxşardır, lakin onunla müqayisədə daha sadədir. Novella tez-tez hekayə, hətta povest ilə eyniləşdirilir. Müasir dövrdə bu janrları bir-birindən ayırmaq çətin idi. Povestdə süjet bir mərkəzi hadisə ətrafında cəmləşmişdir. Burada bir və ya bir neçə qəhrəmanın həyatının böyük bir hissəsini əhatə edən hadisələr zənciri yaradılır. Povest daha sakit və ləngdir. Novelladakı hadisələr isə daha yığcam, sürətli idi.

Müasir yəhudi ədəbiyyatında yazılan novellalar mövzu müxəlifliyi ilə seçilirdi. Bəzən bəşəri problemlər, barışmaz ziddiyyətlər üzərində qurulan konfliktlər, bədii və fəlsəfi proseslər, sinfi ziddiyyətlərin konkret hədudları, ictimai məzmun, dünyəvi hadisələr, keçmişlə əlaqələndirilən müasirlik, lirik, epik və dramatik xüsusiyyətlər arasında tam bir vəhdət, poetik ünsiyyət, məhəbbət və gözəlliyi arzu olunacaq məqamda yaşatmağı bacaran cəmiyyət kimi mövzular novellalarda aparıcı mövzular idi. Nasirlər həm münaqişə xətləri, problematika silqəti baxımından fərqlənən novellalar, həm də təbiət mövzulu novellalar yazırdılar. Müxtəlif mövzulu novellalar ideya-estetik xüsusiyyətlər, janr və üslub əlvanlığı, poetik formaların yerli yerində və düzgün işlədilməsinə görə ədəbi- təsviri baxımdan yüksək qiymətləndirilir.

Novella janrında müxtəlif mövzularda yazıb yaradan ədiblər həm də obrazların daxili aləmi, psixoloji durumları möhtəşəm bədii lövhələrlə təsvir edirdilər. Yəhudi ədəbiyyatında insanlarda yüksək mənəvi sifətlərin tərbiyəsinə, ailə məişət məsələlərinə həsr edilmiş bir sıra yeni mövzulu əsərlər meydana çıxır. Vaxtilə müəyyən mətləbi dilin ifadəliyi, hadisənin maraqlı təhkiyyəsi, təsvirin romantikliyi hesabına oxucuya təqdim etmək və beləliklə də onun qəlbinə yol tapmaq hissələrini çətdürməyə mümkün olsa da müasir dövrdə novellalarda bunlarla effekt yaratmaq olmurdu. Artıq bu dövrdə o novellalar məqbul sayılırdı ki, onlarda təlqin edilən məzmun ideya və fikir yeni, dərin və mənalı olmaqla yanaşı, müasir həyatın, yəhudi cəmiyyətinin, ölkə vətəndaşlarının inkişaf səviyyəsi ilə səsleşə bilsin. Müasir yazarlar hadisələrin varlığı, şəxsiyyəti, bütün intellektual cəhətləri, mənəvi zənginliyi aşkar görürdülər. Nasirlər qələmə aldığı obyektin həm həyatı, həm də elmi təfərrüatını dərinləndirən öyrənir, təsvir və təhkiyyəyə səmimi davranır, sənətə, özlərinə, qələmlərinə və oxuculara daha məsuliyyətlə yanaşır və hörməti unutmurdular.

Müasir İsrail ədəbiyyatında novellalarda təkcə müharibə və onun insan psixologiyasında yaratdığı fəsadlar aparıcı deyildi. Eyni zamanda, vətənpərlilik, əxlaqi-tərbiyəvi mövzulu novellalar da yazılır. Həm də kibbuç həyatının bütün incəliklərini, romantikasını, ağrı-acısını, sevinc və nəşələrini gözəl duyan, İsrailin əsrarəngiz qayaları, lələli yamacları, yamyaşıl dağları, diş göynədən bulaqlarının zümzüməsini körpəliyindən bir istək, dilək, bəlkə də həyatı tələb kimi canında, qanında yaşadan N.Şaxam (“Tamid anaxnu”-“Daima biz”), A.Meqed (“Xedva və mən”), Sened Aleksandr və Yonat cütlüyünün novellalarında (“Adama le-lo çel”- Kölgəsiz torpaq) kibbuç həyatından idillik lövhələr verir (8).

Müasir dövrdə nəsr yəhudi xalqının ərəblərlə müharibə dövründəki arzu və ideallarının, fikir və hissələrinin, həyəcanlarının qüvvətli bədii tərcümanı olmuşdur. Bu illərdə yazılan novellaların əsas xüsusiyyətlərindən biri də novella janrına xas olmayan mövzuların işlənməsi idi. Bu novellalarda yəhudilərin qəhrəmanlığı, döyüş meydanında həlak olmuş döyüşçülər, onların ailələrindəki böyük kədər və intizar bədii inikasını tapmışdır. Bu dövrdə yazılan novellaların böyük bir qismi gənc yəhudi nəslinin təlim- tərbiyəsinə yönəlmişdir. Bu cür novellalarda ailə tərbiyəsi ön plana çəkilir (10). Bu mövzu obrazlı ifadələrlə, bədii surətlər vasitəsilə verilir.

Yəhudi novellalarında başlıca obyekt müasir yəhudidir. Bu yəhudi sabra adlanır (7, 53). Bu qəhrəman İsraildə böyümüş, şairənə, güclü, azad təbiətlidir. O, “qalut” irsini- sürgünü və Şərqi Avropa yəhudiçiliyini rədd etmiş, bununla da XIX əsr yəhudi ədəbiyyatının başlıca surəti olan “taluş”a qarşı qoyulmuşdur. Sabranın fikrincə, səadət və rifah Ereç-İsrail torpağındadır. Təsəffüf deyildir ki, Şenxarın “Exad me-elef” novellası bu sözlərlə başlayır: “Elik dənizin övladı idi. O, Avropa yəhudilərdən fərqli olaraq, öz milli köklərinə bağlıdır” (8, 66). Lakin bu illərdə yazılan novellaların hamısı rəğbətlə qarşılanmamışdır. Bəzən novellalarda adamların mənəvi cizgiləri və həyat hadisələrini münasibətin özündəki yeni cəhətlər, obrazların və ya ikinci dərəcəli surətlərin rəftar və hərəkətlərində gözə çarpan orijinal xüsusiyyətlər bəzi tədqiqatçılara qeyri- adi görünmüşdür və bu qeyri- adilik üzərində də ədəbi münaqişələr başlanmışdır: yeni cizgilər qədim yəhudi ənənəsi ilə birləşə, bağlana bilməyən nöqtələrdə milli mühit və şəraitə yad və süni elan edilirdi. Lakin zaman keçdikcə məlum olurdu ki, ilk novellalarda ədiblər müşahidə etdikləri həyat hadisələrini, XX əsr yəhudisindəki yeni keyfiyyətlər heç də əsassız deyil, onlar getdikcə yəhudi mühiti və İsraildə görünməyə başlayan xüsusiyyətlərdir. Novella müəllifləri qədim yəhudi kökləri ilə müasirlik duyğusunu məharətlə birləşdirir, daha əlvan bədii lövhələr yaradır. Bunlar isə, öz növbəsində, novellaların ümumi bədii təsirini, emosionallığınl gücləndirir.

Yəhudi novella janrının inkişafında diqqət çəkən xüsusiyyətlərdən biri də bəzən psixologizmə yol verilməsidir (7, 84). Ədiblər bəzən ruhi-psixoloji hissələri, mənəvi-əxlaqi duyğuları təənnüm edir, yəhudi cəmiyyətində baş verən tələpəli hadisələri insanların mənəviyyəti ilə əlaqələndirirdilər. Novella müəllifləri dərin psixoloji analiz aparmaq məharətinə malikdirlər. Psixoloji təhlil surətlərin təhlilində fəal rol oynayır. Ədiblər bu vasitə ilə surətlərin ictimai hadisələrə münasibətlərini tam dərinliyi və dəqiqliyi ilə açə bilirlər. Şenxar, Şats, Brenner, Frişman kimi nasirlər yəhudi cəmiyyətində baş verən hadisələri obrazların

təfəkkürünə əsaslanaraq təhlil edir. Novella janrında psixoloji səhnələrin təsvirinə yol verilməsə də, nasirlər psixoloji durumları ön plana çəkirlər: bütün bunlar yıqcam və neytral ifadə üslubu ilə təsvir olunduğundan janrın əsas xüsusiyyətlərinə xələl gətirmir, novellaların bədii təsir gücünü daha da artırır.

Müasir dövrdə İsak Şenxar qısaşəməli novella müəllifi kimi tanınır. Müasir yəhudi ədəbiyyatında novella janrının yaranmasında və inkişafında böyük xidmətləri olan Şenxar novellalarında yəhudi məişəti və həyatını da təsvir edir. Onun novellalarında yəhudi həyatı Avropa və Fələstində çıxılmaz və mənən çökmüş vəziyyətdə təsvir edilir. Ədibin “Me-ereç el- ereç” (“Ağacdan ağaca”) novellasında təbiətin təsvirinə də geniş yer verilmişdir. Doğma yurduna gələn əsərin qəhrəmanı dəhşətli faciə ilə üzləşir: əhali evlərini tərk etmiş, sinaqoqlar boş qalmış, cəmiyyət sanki ölgünləşmişdir. Bütün bunlar isə təbiətdə əks olunmuşdur. Bədii ifadə vasitələrindən çoxsaylı istifadə, təzadlardan ibarət simvolik, metaforik, nağılvari süjetlər təbiətin möcuzanə təsviri yaradır. Əsərdə nasir bənzətmə üsulundan istifadə edərək 50-ci illərdə Fələstində baş verən hadisələri 40-cı illərdə Avropa yəhudilərinin həyatındakı acı xatirələrə bənzədir.

“Yamim yedabberu” (“Günlər deyəcək”) əsərində Şenxar yeşüvdəki quruculuq işlərindən danışır. Əsərin mövzusu yoxsul ailənin başına gələn gələn hadisələri əks etdirir. Ədib gah hiddət və qəzəblə, gah mülayim, gah da hədə ilə müasirlərinə təsir göstərməyə çalışır, yəhudiləri düşünməyə, yoxsulların halına yanmağa çağırır. Novella bədii baxımdan diqqəti çəkməsə də, mövzu və qaldırılan problemin aktuallığı ilə dövrün ruhunu əks etdirməkdədir (5, 79).

Şenxar nəsr musiqililiyi, lirizmlə hopdurulmuş zəngin leksikası ilə seçilir. Onun “Misterey yaldut” (“Uşaqlığın sirləri”) novellasında hadisələrin təsviri nasirlikdən çox, şairənədir, səmimidir, emosional və düşündürücüdür. Şenxarın bir sıra novellaları sosial problemlərdən uzaqdır. Onu daha çox müxtəlif vəziyyətlərdə personajların şəxsi faciəsi maraqlandırır. “Bapluqa ha- illemet” (“İtaətkar briqada”) novellasında ədib Rusiyada inqilab dövründə yəhudilərin daxili aləmini işıqlandırır.

“Exad me-elef” (“Mindən biri”) novellasında nasir Avropa yəhudilərinin mədəniyyəti ilə Ereç-İsrail yəhudilərinin mədəniyyətini qarşılaşdırır. Əsərdə Şenxar Şərqi Avropa ölkələrindən çıxmış yəhudilərə daha çox diqqət yetirir. “Banim lamakom” (“Bu yerin oğulları”) və “Meqillat Tanxum” (“Tanxum kitabı”) novellalarında da Şenxar bu tendensiyanı davam etdirir. “Be-şiva draxim” (“7 yolla”) kitabındakı novellalarında müəllif folklor motivlərini sadəcə təkrar etmir, bu motivlərdən yaradıcılıqla istifadə edir, onlara müasirlik ruhu aşılayır və yeni məzmun verməyi bacırır.

Şenxarın bədii nəsr yəhudi ədəbiyyatının inkişafında olduqca maraqlı və diqqətəlayiq hadisədir, lirik nəsrin ən gözəl nümunələrini yaratmış orijinal üslubdur (3, 39). Buraya ədibin bədii əsərlərinin dilini də əlavə etmək lazımdır. Şenxarın novellalarının dili canlı, oynaq, şirin və təbiidir. Ədibin nəsr əsərlərində ibri dilindən elə məharətlə istifadə olunmuşdur ki, ibri dilinin məna gözəlliyi bütün parlaqlığı ilə meydana çıxır.

Yəhudi ədəbiyyatı ilə bağlı olan, klassik və müasir ənənələri davam və inkişaf etdirən görkəmli novella müəlliflərindən biri də Tsvi Şatsdır. Onun yaradıcılığında görkəmli idişdilli novella ustası, “yəhudi idişdilli novellasının banisi” hesab olunan Yehuda Qordonun təsiri hiss olunur. Gənc yaşlarından Şats rus dilində şeirlər yazmışdır. Brennerin təsiri altında sonradan ibri dilində yazmağa başlayan Şats bu dildə fikrini daha aydın ifadə etdiyini yazırdı. Brenner Şats haqqında yazırdı: “Şatsın novellalarındakı hadisələr yaşadığımız real həyatın bir hissəsidir. Onun istedadının əsas üstünlüyü bundan ibarətdir ki, onun nəse uydurmağa ehtiyac yoxdu. Real həyat onun üçün mövzu mənbəyidir” (6, 58). Şats novellaları sujet xəttinin sadəliyi ilə seçilir. Onun novellalarında özünə daha yaxın və zəruri görünən motivlərə, obrazlara, surətlərə tez-tez müraciət etməklə yalnız Şatsa məxsus yaradıcılıq dönüşləri var. Bu səbəbdən də bəzən onun bir novellasında başlanan bu və ya digər fikir başqa bir novellasında davam etdirilir. Ədibin novellaları arasında ideya- məzmun və üslub cəhətdən bir tamlıq və əlaqə yaranır. Şats yaradıcılığını bundan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Şatsın iki novellasında “Be-lo mila” (“Sözsüz”) və “Batya” (“Batya”) o, ibridilli yazıçılar arasında ilk dəfə olaraq şəxsiyyətin hiss və düşüncələrini kollektivin bir hissəsi kimi verməyə çalışmışdır. “Be-lo mila” ilk dövrlərdə “Al qvul hadmama” (“Sükutun sərhədində”) adlanırdı. Sonradan novellanın adı nasir tərəfindən dəyişdirilir. Obrazların daxili dünyasının təsviri Şats novellalarında aparıcıdır. O, surətlərin xarakterlərini hərtərəfli açmağa, dərinə ümumiləşdirməyə və fərdiləşdirməyə müvəffəq olur, obrazların çılğın təbiəti, bəzən taledən narazılıqları dərin bədii inandırıcılıqla göstərir, təsirli səhnələri böyük məharətlə təsvir edir. Obrazların daxili aləmi, mənəvi durumları, yeni həyat haqqında düşüncələri Şats novellalarında möhtəşəm bədii lövhələrlə təsvir olunmuşdur. Şatsın “Dmuyot melavot” (“Müşayətçilər”) novella və şeirlər toplusu onun faciəvi ölümündən sonra çap olunmuşdur. Onun kollektiv haqqındakı fikirləri, yazışmaları və nitqləri bu kitabda işıqlandırılmışdır. Şatsın yaratdığı bədii nümunələr M. Poznanski tərəfindən “Al qvul ha-dmama” adlı kitabda toplanmışdır (2, 264).

Novella janrının inkişafında müstəsna xidmətləri olan, novella janrının formalaşmasında ardıcıl, sistemli, inadkar axtarışlar aparan, fikrin, mənənin dərinliyi uğrunda fəal mübarizə aparanlardan biri də Yosef Brennerdir. Əsərlərini başlıca olaraq ibri dilində yazan Y. Brenner novellalarının fərqli xüsusiyyəti bəzən fəlsəfi motivlərə yer verilməsidir. İlk novellasını hələ 20-ci illərdə yazan ədib nəsr sahəsində qələmini “Pat lexem” (“Çörək parçası”) novellası ilə smayır. Əsərdə o, aclıqdan əziyyət çəkən şəxsin ələcsiz qalaraq çörək oğurlamasından danışır. Novellada yoxsul ortamda keçən çətin və acınacaqlı uşaqlıq illəri, kazarmadakı ağır həyat təsvir olunmuşdur. 50-ci illərdə Brennerin novellalar toplusu olan “Me-emek axor” (“Hüzn vadisindən”) çapdan çıxır. Topluya daxil olan novella və hekayələr maraqlı xüsusiyyəti ilə seçilir: müasir həyat tərzini, insanların şüurunda yaranan dəyişiklikləri. Hekayə və novellaların əksəriyyətində tam, bitkin insan xarakterləri, ümumiləşdirilmiş obrazlar olmadığı kimi, həm müəllifin, həm də ayrı-ayrı surətlərin dilində düşüncə tərzində və təhkiyyələrində müəyyən dərəcədə bəsitlik hiss olunur (7, 90). Bu novellalar ədibin gələcək yaradıcılığı üçün əhəmiyyətli keçid mərhələsidir. Onun sonrakı novellalarında isə

artıq hadisələrin ustalıqla təsviri hiss olunur. Müəllif həyat həqiqətlərinə əsaslanaraq novellalarında canlandırdığı hadisə və xarakterləri daha dolğun təsvir edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Гури Х. «Огненные цветы», Иерусалим. 1992
- 2) Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1969
- 3) Искатель жемчуга: «Новеллы израильских писателей», Москва, 2000
- 4) «От ишува к государственности», Иерусалим 1992
- 5) Хамуталь Бар-Йосеф и Зоя Копельман «Антология Ивритской Литературы», Москва, 2000.
- 6) Хофман Х. «Современный израильский рассказ», Иерусалим, 2002
- 7) Пути ветра: «Современная новелла Израиля». Москва, 1993
- 8) Шира хадаца: «Страницы новой израильской поэзии в переводах», Тель-Авив. 1994
- 9) Gershon Shaked. A new wave in Hebrew Fiction. Sifriat Poalim, Tel-Aviv, 1998
- 10) www.eleven.co.il
- 11) www.miqdal.ru
- 12) www.jewish.com
- 13) www.jhistory.nfurman.com

Açar sözlər: nəsr, problematika, vətənpərvərlik, müharibə, dilin dirçəldilməsi

Ключевые слова: проза, проблематика, патриотизм, война, возрождение языка

Key word: prose, problems, patriotism, war, revival of language

Xülasə

Novella yəhudi nəsrinin kiçik janrıdır. Novella müəllifinə romançı, hekayələrin məcmusuna isə romançılıq deyilir. Postmodernizm şəraitində yəhudi ədəbiyyatında hibrid (çoxməvzululuq), “bulanıq” və ya fraqmentli yarımfabrikativ povestlər daha çox yayılmaqdadır. Müasir yəhudi novellalarında vətənpərvərlik, müharibə, tərbiyə, kibuc, Avropa yəhudilərinin məişətinin təsviri, sosial problemlər, obrazların daxili aləminin təsviri mövzuları aparıcıdır.

Резюме

Новелла основной жанр малой повествовательной еврейской прозы. Автора рассказов принято именовать новеллистом, а совокупность рассказов — новеллистикой. В условиях постмодернизма в еврейской литературе всё большее распространение получают гибридные, «смазанные» или фрагментарные полунovelлистические повествования. Темы патриотизма, войны, воспитания, kibbutz, изображения быта европейских евреев, социальных проблем и описания внутреннего мира образов являются главными в современных еврейских новеллах.

Summery

Novella is the main genre of small narrative Jewish prose. The author of the stories is usually called a novelist, and the totality of stories is called novelism. Under the conditions of postmodernism, hybrid, “blurry” or fragmentary semi-narrative narratives are becoming increasingly common in Jewish literature. The themes of patriotism, war, the kibbutz, depictions of everyday life of European Jews, social problems and descriptions of the inner world of images are central in modern Jewish novels.

RƏYÇİ: dos. N.Paşayeva

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ: MƏKTƏB, ANA DİLİ, ƏLİFBA

Azərbaycanın mədəni-ictimai fikir tarixində dərin iz qoymuş olan bir çox dahi şəxsiyyətlər yetişmişdir. Onlar xalqımızın tarixi-mədəni inkişafında öz elmləri – yüksək humanist ideyaları ilə çox möhtəşəm abidələr ucaltmışlar. Elə abidələr ki, onlar bu gün də öz dəyərlərini itirməyərək, xalqımız tərəfindən rəğbətlə qarşılanır və öyrənilir.

Belə abidələr Azərbaycanda bir çox sahələrdə: ədəbiyyat, ana dili, maarif, mədəniyyət, publisistika və s. ucaldılmışdır. Bəli, belə xidmətlərin xalqın hərtərəfli inkişafında çox böyük rolu vardır. Bunların içərisində əsas olanlardan məktəb-maarif və ana dili-əlifba məsələlərinin inkişafı xüsusi diqqət çəkməlidir. Ona görə ki, hər bir kəs ana dilini öyrənmədən, məktəbdə təhsil almadan heç bir sahədə kamillik zirvəsinə yüksələ bilməz.

Azərbaycan elminin tarixi inkişafına nəzər salarkən, XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində elmin bütün sahələrində böyük bir sıçrayış baş verdiyinin şahidi oluruq. Bu mənada, həmin dövrü xalqımızın tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı hesab etmək olar. Belə ki, bu mərhələdə ən mühüm və qabaqcıl məsələlərdən öndə gedəni xalqımızın mövcudluğunda əsas amil olan məktəb, ana dili və əlifba məsələləri idi. Bu məsələlərin həlli uğrunda bir çox cəfəkeş vətən oğullarımız – ziyalılarımız fədakarlıqla mübarizə aparmışlar. Onlardan: Cəlil Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, N.Nərmanov, Ü.Hacıbəyov, M.Mahmudbəyov və s. ziyalılarımızı xüsusi göstərmək olar.

Bu yazımızda isə, biz yalnız Cəlil Məmmədquluzadənin məktəb və ana dili-əlifba məsələləri uğrunda mübarizəsindən danışacağıq. Belə ki, bu dövrdə məktəb şəbəkələrinin genişlənməsi və ana dilinin məktəblərdə ayrıca fənn kimi keçilməsi işlərində Mirzə Cəlilin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Hətta dilimizin saflığı, təmizliyi və yad ünsürlərin təsirindən azad olunması uğrunda da mübarizə aparmışdır. Ədibin bu işlərini bədii əsərləri ilə yanaşı, onun ən böyük əsəri olan “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi elmi-publisist məqalə və felyetonlarında da aydın görə bilirik. Yəni qələmə aldığı bütün əsərlərində “Ədib ana dilini beşik başında deyilən laylaların dili kimi, xalqla meydana gələn, onunla inkişaf edən, xalqın mənəvi dünyasını özündə əks edən bir dil kimi təqdim edirdi” (6, s. 100).

Mirzə Cəlilin həyatının müxtəlif lövhələrinə nəzər salarkən şahidi oluruq ki, onun qələmə alacağımız məktəb və ana dilinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin əsasında, bilavasitə onun keçdiyi həmin şərəfli məktəb həyatı və tələbəlik illərində əldə etdiyi təcrübəsi, dünyagörüşü və hərtərəfli bilgiləri dayanır.

İndi isə Cəlil Məmmədquluzadənin məktəb, ana dili və əlifba ilə bağlı fəaliyyət və fikirlərinə qısa nəzər salaq.

Qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə istər mollaxanada, Naxçıvan şəhər üçsinipli məktəbində, Qori seminariyasında şagirdlik dövründə, istərsə də on illik müəllimlik fəaliyyəti dövründə köhnə məktəbin bütün nöqsanlı cəhətlərini, ana dilinin tədrisinə mane olan səbəbləri, ərəb əlifbasının tədris prosesində qarşıya çıxardığı dolaylılıqları təcrübədə görmüş və sonralar həmin problemlərə bədii əsərlərində, həmçinin onun ən böyük əsəri hesab edilən “Molla Nəsrəddin”-in səhifələrində işıqlandırdığı məqalələrində, felyetonlarında böyük bacarıqla, sadə, aydın, bədii, yaxud publisistik bir dillə öz münasibətini bildirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin məktəb-tədris və təlim-tərbiyə sahəsində böyük xidməti olmuşdur. Belə ki, o bu sahədə apardığı mübarizələrini “Ölümlər”, “Danabaş kəndinin məktəbi” və s. kimi ölməz pyeslərində, felyeton və məqalələrində əks etdirmişdir. Burada onun ən böyük xidməti, köhnə mollaxanalara qarşı ardıcıl surətdə mübarizə aparıb, yalançı müəllimləri, onların yaramaz üsullarını kəskin surətdə tənqid və ifşa etməsindədir. O, hələ kiçik yaşlarında olarkən köhnə məktəbin (mollaxanaların) ağır şəraitini görmüş, mollanın falaqqasını dadmışdı. Buna uyğun olaraq, ədib öz tərcümeyi-halında belə qeyd edir: “Yeddi-səkkiz yaşında molla yanına gedib çərəkə və Quran oxumağım da yadıma düşür. Naxçıvanda o vədə müdərrişlikdə məşhur olan Hacı Molla Bağır və Molla Əlinin məktəblərində oxumuşam və H.M.Bağırın falaqqasının, çubuqlarının acısını, deyəsən, indi bu saat yenə ayaqlarımda hiss edirəm. Həmin mollaların həsirli və bitli-sirkəli məktəblərində üç-dörd il avara olandan sonra atam məni qoydu şəhər məktəbinə. Üç il orada oxudum: rusca və genə müsəlmanca. Amma sözün doğrusu budur ki, dəxi mollaların bitli-sirkəli məktəbindən əlim çıxandan sonra əməlli-başlı müsəlman dərsi görmədim” (5, s. 100-101).

C.Məmmədquluzadə köhnə məktəblərdə hökm sürən hərə-mərcliyi, mollaların özbaşınalıqlarını, rüşvətxorluqlarını və bunların şagirdlərə göstərdiyi mənfi təsiri də “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində böyük ustalıqla əks etdirmişdir. O, “Məktəblərin tərəqqisi” adlı felyetonda belə yazır ki, “... Hərçənd ki, məktəb bir qaranlıq və rütubətli töylə bucaqlarına oxşayır, amma bunun eybi yoxdur. Əgər uşaqlarda zəkavət olsa, töylə olmasın ki, nə bilim nə olsun, genə axırda alim olacaq...”

Astarada cümə günü şagirdlərin hər birisi gərək məktəb mollasına bir səhənk su daşıya, əgər daşımasa, şənbə günü məktəbə gələndə gərək günahının əvəzində mollaya altı dənə yumurta gətirə, bu şərtlə ki, yumurtalar təzə yumurta ola.

Hələ bir Astarada deyil... məsələn, Cəbrayıl mahalında Qarğabazar kəndində bir şkola var, Allah bəd nəzərdən saxlasın... Burada tamam azadlıqdır. Uşaqlar özbaşındırlar. Hər nə keflərini edəcəklər. İstər həftənin altı gününü də dərslərinə küçədə “dolə-döymə” oynasınlar. Bunlara heç kəs heç bir söz deyə bilməz və niyə də desin. Əsil azadlıq odur ki, heç kəs heç kəsə bir söz deyə bilməsin” (1, s. 164).

Mirzə Cəlil mollaxanaların kobud və dözülməz tərbiyə üsullarına, ağır cəzalarına davam gətirməyən uşaqların məktəbdən qaçması məsələsinə də felyeton və digər yazılarında toxunmuşdur. Ədib “şəki alması kimi yanaqları qırmızı olan uşaqların” mollaxanalara getdikdən sonra zülmkar mollaların qorxusundan saralıb-solmalarını, tez-tez xəstələnmələrini “Niyə

⁵³ Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com

mən dərsdən qaçdım?” adlı felyetonunda aydın şəkildə qeyd edərək yazmışdır: “Məlumdur ki, dərsdən qaçmağa neçə-neçə səbəblər olur. On üç yaşında bir uşaq nə qədər ki, qəmişdən at qayırib, minib küçələri o tərəfə, bu tərəfə kişnəyə-kişnəyə çapır, sağ və salamatdır. Amma dərsə gedən kimi biçarənin şəkli alması kimi qırmızı yanaqları başlayır solmağa. Uşağın atası gedib Hacı Kərim həkimə əhvalat deyir və həkim uşağın üzünə baxan kimi ona bir dua yazır və uşağın atasına deyir ki, oğlunun heç özgə naxoşluğu yoxdur, məhz falaqqadan qorxub və uşaq bu sözləri eşidəndən sonra dəxi dərsdən qaçır” (1, s. 165).

Mirzə Cəlilin “Məktəblər” adlı əsərində məktəb açmaq məsələsindən, məktəb açarkən nələrə diqqət yetirmək lazım olduğundan və məktəblə bağlı digər problemlərdən dınışır. Təbii ki, ədibimiz bu işdə keyfiyyətə üstünlük verir, yəni çox sayda bərbad vəziyyətdə məktəb açmaqdan, az sayda olsa da, keyfiyyətli məktəblər açmaq tezisi ilə çıxış edir. Əsərdən oxuyuruq: “...İki şeydən biri gərək olsun: ya gərək məktəb açmaq və məktəbin sayının çoxaltmaq tamahını azaldasan, ya da gərək sən məktəbindən qohum-qonşu bir zərrə qədər narazı olmasın” (4, s. 344). Əsərdə ədib həmin dövrdə məktəbdəki darısqallığı, məktəbin həyatının, sinif otaqlarının kirayə və ya icarə kimi başqalarına verilməsi, kirayəkeşlərlə müəllimlərin davası və bunların hamısının uşaqların təhsilinə mane törətməsi məsələsini ustalıqla göstərir.

“Üsuli-tərbiyə” adlı felyetonunda ədib məktəb daxilində mövcud olan tərbiyə üsulu və ya tərbiyə zamanı qaydalara riayət etməyən, oxumayan uşaqların cəzalandırılması məsələsini konkret bir neçə məktəbdə baş verənlərə münasibət bildirmək fonunda şərh edir. “Söhbət məktəb şagirdlərinə tənbeh etmək barəsindədir. Tənbeh də ona deməzlər ki, başlayasan şagirdə uzun-uzadı nəsihət eləyəsən. Çünki sən ona nəsihət edincə o da Krilovun “Dayının pişiyi” kimi bir ucdan əti yeyib, qurtaracaq. Hətta atalar da bunu deyiblər ki, Quran oxumağınan donquz darıdan çıxmaz. Müxtəsər ki, kötək lazımdır. Amma kötəyi də bir qayda ilə, bir üsul ilə istemal etmək lazımdır. Yoxsa Maşağa müəllimi kimi, vurub uşağın gözünü çıxardandan sonra, söz yox ki, axırda peşmançılıq olacaq” (4, s. 194). Bircə, əsərdə yazıçı məsələyə münasibətini kinayəli formada bildirmişdir. Yəni o bu yazısı ilə mövcud cəza tədbirlərini pisləmiş və cəzanın da müvafiq bir qaydası olduğunu diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Onun bu niyyətinin həmin dövr nə qədər anlaşıldığını söyləmək, əlbəttə, çətindir. Müasir təlimlə müqayisə etsək, görürük ki, demək olar ki, Mirzə Cəlilin arzuları yerinə yetmişdir. Hazırda təlimdə şagird əsasdı, müəllim sadəcə bələdçi rolunu oynayır. Şagird cəzalanmadan da, istəsə də, istəməsə də təlim prosesində iştirak edir. Bu, təbii ki, müasir interaktiv təlim metodlarının əsas prinsiplərindən irəli gələn bir məsələdir.

Mirzə Cəlil daim ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmış, dilimizin assimilyasiyaya uğramadan, mükəmməl formada hazırkı dövrümüzdə gəlib çatmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Ədibin istər pedaqoji, istər publisistik fəaliyyəti zamanı, istər də bədii yaradıcılığında ana dili məsələsi hər zaman öndə duran məsələ kimi diqqət çəkir. Ona görə də onun qələmindən çıxan nümunələrə əsasən Y.Seyidov yazır ki, “Bu əsərlərdə bir ədib deyil, bütün xalq danışır” (6, s. 96). Həqiqətən də, belə idi. O dövr üçün də, bu gün üçün də demək olar ki, ədibin əsərləri onun xalqının hər bir nümayəndəsi tərəfindən anlaşılır. Bununla bərabər, həm də əsərlərində xalqın istək və arzuları da əks olunurdu. Qeyd edilən xüsusiyyətlər onu xalqına daha da yaxınlaşdırırdı. Bu isə ədibə istədiklərini xalqa çatdırmaqda kömək edirdi.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ana dilimizi korlayan yad ünsürlərin dildə istifadəsinə qarşı apardığı mübarizəsi açıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, ədibin “Mini-mini mahnılar” adlı əsərində xalq nağıllarımız toplanan kitabın bu cür adlandırılmasına qarşı çıxır. Bu adı görə uşaqlar elə bilirlər ki, kitabda nəsə başqa məsələdən danışılır, ona görə oxumaq istəmirlər. Lakin sonradan kitabın əsl adı və mahiyyəti bəlli olur. Belə məsələlərə münasibət bildirən yazıçı əsəri belə yekunlaşdırır: “... məmləkətimizdə işlənməyən bu təzə-təzə sözlərin bərəkətindən bu kitabçaları əllərinə alan uşaqlar kitabı o gün oxumayacaqlar və bir bəhanə ilə oxumağı sabaha qoyacaqlar” (4, s. 157). Göründüyü kimi, yazıçı burada ana dilimizin saflığına xələl gətirənləri bu yoldan çəkinməyə səsləyir. Öz şirin dilindən – ana dilindən istifadə etməyi lazım bilir. Təəssüflə qeyd edək ki, Mirzə Cəlilin o zaman bildirdiyi iradlar bu gündə cəmiyyətimizdə mövcuddur. Lakin Prezident İlham Əliyevin bu nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində atdığı addımlar, imzaladığı sərəncamlar təqdirəlayiqdir. İnanırıq ki, yaxın zamanlarda Mirzə Cəlilin bu arzusu da yerinə yetəcək.

C.Məmmədquluzadənin “Maarif işləri” adlı felyetonunda məktəb və ana dili məsələsi vəhdətdə qoyulmuşdur. Belə ki, müəllif əsərdə SSRİ-nin ilk vaxtlarda xalqlara milli muxtariyyət məsələsinə toxunur – guya, hər xalq öz müqəddəratını özü həll edəcək, hərə öz dilində məktəb açacaq. Lakin bəri başdan deyək ki, bu yalnız sözdə idi, xalqımızı, ziyalılarımızı aldadırdılar, sonrakı hadisələr də bu fikrimizi təsdiq edir. Aldadılan ziyalılarımızdan biri də Mirzə Cəlil idi. Ona görə də 1923-cü ildə qələmə aldığı adı çəkilən felyetonda yazırdı: “Məktəblər də mililəşdi, yəni hər millətin özünün məktəbi olacaq və hər millətin məktəbinə özgə millətin uşaqları heç bir vəch ilə götürülməyəcək və götürülmür: türk məktəbinə rus, ya erməni götürülməyəcək, rus məktəbinə erməni, türk və gürcü götürülməyəcək və götürülmür. Demək, bu barədə beynəlmilləlik üsulu işləməyəcək” (4, s. 146). Mirzə Cəlili burada daha çox maraqlandıran türk məktəblərində təhsil alan şagirdlər və onların gələcək taleyidir. Belə ki, ədib hər millətin öz məktəbinin olmasının və öz dilində elmlərə yiyələnmasının vacibliyini qeyd etsə də, bu prosesdə türk şagirdlərinin iki istiqamətdə problem yaşayacağını qeyd edir. Birincisi, həmin türk məktəblərində uşaqların elm oxumaları üçün bir dənə də olsun kitab şkafiyoxdur, bəs bu uşaqlar necə təhsil alacaqlar. İkinci məsələ mühüm və ağırlı bir problemdir. Ədib həmin problemi belə ifadə edir: “... şagirdlərimiz orta məktəbləri qurtarandan sonra hansı darülfünunlara təhsili tamam etməyə keçəcəklər. Söz (*dil - RB*) səbəbindən Rusiya universitetlərinə, nə də Bakı darülfünunlarına qəbul oluna bilməzlər. – Bəs, hara gedəcəklər? – İstambula? – Əgər belə isə, elədə indidən yaxşı deyilmi bunu bilmək?” (4, s. 147). Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadə SSRİ-nin yalançı milli müqəddərat siyasətini anlamış və problemi bu şəkildə göstərmişdir. Həqiqətən də, ədibimiz xalqımız üçün məktəb və dil məsələsində çox ağırlı yerimizə toxunurdu. Və bu problemi ritorik sualla bitirməklə sanki onların siyasətinin yalan olduğunu göstərmək istiyirdi. Yəni onların “hər millətin öz məktəbi olacaq və hər millət öz ana dilində

təhsil alacaq” fikirlərinin özünü doğrultmadığı açıq-aydın görünür. Yəni əgər məktəbdə türk dilində hər hansısa bir kitab şkafı və ya oxumaq üçün bir kitab yoxdursa, onlar neçə oxuyub savadlanacaqlar!? Və ya tutaq ki, lap türk (Azərbaycan) milləti öz ana dilində təhsil aldı (əgər ala bilsə). Bəs, onlar sonra təhsillərini harada davam etdirəcək? Bax problem burasındadır. Ona görə ki, onların davam etdirə biləcəkləri məkan ancaq Bakı və Rusiya ola bilər, lakin orada təhsillərini davam etdirə bilməyəcəklər. Səbəbi də odur ki, həmin ali təhsil ocaqlarında təhsil rus dilindədir. Onların bildikləri dilə uyğun ali təhsil ocaqları isə yalnız qardaş ölkə Türkiyə ola bilər. Ora getmək, əlaqə qurmaq isə mümkün deyildir. Deməli, SSRİ-nin xalqımızın milli ruhunu öldürmək siyasəti elə bu yalanda özünü ifadə edirdi. Mirzə Cəlil də həmin məsələni kiçik bir əsərində böyük ustalıqla oxuculara çatdırmışdır.

Ədib “Müəllim” adlı felyetonunda da buna uyğun digər bir problemə də toxunur. Burada o, rus dili məktəblərindən fərqli olaraq türk məktəblərindəki problemlərə toxunur. Demək, Bakıda məktəb və müəllim məsələlərimizi iki nəfər türk dilini bilməyən işçidən ibarət bir “BONO” adlı təşkilat idarə edir. Belə qənaət hasil olur ki, necə yəni bir nəfər də olsun türk (Azərbaycan) dilini bilən tapılmadı ki, türk dili məktəblərini və müəllimləri əlaqələndirsin. Dil bilmədən necə idarə etmələr?

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün müstəqil ölkəmizdə gənclərimizin həm orta məktəbdə, həm ali məktəbdə ana dilində və digər dillərdə təhsil almaq, yaxud əcnəbi dilləri öyrənmək imkanı var. Həmçinin istənilən daxili və xarici universitetlərdə təhsil almaq kimi şansları var. Bu o deməkdir ki, müstəqillik əvəzsiz bir nemətdir. Şükür ki, Mirzə Cəlilin arzuları həyata keçmişdir, onun ruhu şaddır.

Mirzə Cəlilin ana dilinə qayğısı təkə fəaliyyəti və əsərlərində qaldırdığı problem və məsələlərlə bitmirdi. Ədib ana dilimizlə bağlı, onun necə olması ilə bağlı necə düşündüysə, başqalarından nə tələb edirdisə, məhz özü də yazdığı bütün növ əsərlərini sadə anlaşılıqlı dildə qələmə alırdı. N.Xudiyevin təbirincə desək, “Əlbəttə, demokratik ziyalıların maarifçilik sahəsində apardıqları mübarizədə xalq savadlandırma başlıca məqsədlərdən biri idi. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, yazıçı və şairlər xalqa əlifba dərsi keçirdilər. Burada ən prioritet istiqamətlərdən biri xalq üçün anlaşılıqlı, aydın dildə bədii əsərlərin yazılması, adi və ali həqiqətlərin xalqa onun başa düşdüyü dildə çatdırılması idi” (3, s. 220). Deyilən prinsip, təbii ki, Mirzə Cəlilin də qarşısında duran əsas prioritet məsələlərdən biri idi. Ona görə də ədibin qələmə aldığı bütün əsərlər: məqalə, felyeton, hekayə, povest və pyesləri xalqın asan və rahatlıqla anlayacağı, çətinlik çəkmədən başa düşəcəyi bir dildə idi. Belə xüsusiyyətləri nəzərə alan Y.Seyidov haqlı olaraq ədibi Füzuli ilə müqayisə edərək yazır ki, “Əgər Füzuli Azərbaycan dilinin tükənməz imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirmiş, onu klassik şeir dili səviyyəsinə qaldırmışsa, C.Məmmədquluzadə ədəbi dil ilə danışıq dili arasındakı səddi qaldırmış, ümumxalq danışıq dilini az qala ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmiş, sadə və lakonik xalq ifadələrinin geniş şəkildə sənət dilinə daxil olmasına, ədəbi dildə yer tutmasına yol açmış, ədəbi dilin lüğət tərkibinin saflaşmasına güclü təsir göstərmiş, beləliklə də, Azərbaycan ədəbi dilinin yeni ruhda inkişafında görkəmli rol oynamışdır” (6, s. 97-98).

Mirzə Cəlilin pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii və ya bədii-publisistik əsərlərində də istər məktəb, istər dil və əlifba məsələləri öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi, XIX əsr əvvəldən axıra qədər maarifçilik əsridir. Mirzə Cəlil də mövcud maarifçilik ənənələrini davam və inkişaf etdirən şəxsiyyətlərimizdən idi. XIX əsrin ortalarında əsas M.F.Axundzadə tərəfindən qoyulan əlifba problemi C.Məmmədquluzadəni də düşündürmüş və bu fikirləri davam və inkişaf etdirmişdir. Bu işdə onun redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının da rolu danılmazdır. Belə ki, “Bu dövrdə ərəb əlifbasına qarşı onun nöqsanları ilə əlaqədar kütləvi təbliğat işləri başlanmışdır ki, bu işin də önündə “mollanəsrəddinçilər” gedirdi” (2, s. 162). Yəni Mirzə Cəlil başda olmaqla “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında cəmləşənlər latın əlifbasının tərəfdarı olaraq, ərəb əlifbasının nöqsanlarına qarşı çıxdılar.

Ədib fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi və bədii əsərlərində də əlifbanın yazımızda törətdiyi çətinlikləri ustalıqla göstərirdi. Məsələn, onun “Kürk” adlı felyetonunda əlifbanın çətinlikləri və yaratdığı dolaşılıq aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: “Məşədi Qulaməli Təbrizdə bir sövdəgər idi. Hər nə rastına gələrdi alıb satardı. ...Bir gün bazardan keçirdim, gördüm Məşədi Qulaməlinin dükanının qabağında üç-dörd kəl arabası durub, hamısı doludu kürəkən. Qulaməli də bikef oturub, fikrə gedib” (4, s. 76). Deməli, Qulaməlinin fikrə getməyinin səbəbi var; qardaşına pul göndərüb, yazıb ki, indi qışdı, çox soyuqdu, yəqin ki, yaxşı pula gedər, mənə iki yüz tümənə nə düşürsə kürək al göndər. O da mənə yüz dənə kürək alıb göndərüb. “Zalım oğlu, zalım, yəqin ki, mənim kağızımda “kürk” sözünü “kürək” oxuyub” (4, s. 76). Göründüyü kimi, ədib bu yazısında ərəb əlifbasının nə qədər böyük bir problemə vəsilsə olduğunu göstərir. Bilirik ki, ərəb dili morfoloji quruluşuna görə flektiv dillərə aiddir və bu dildə müstəqil kök yoxdur. Həm də bizim fonetik sistemimizdə doqquz sait olduğu halda ərəb dilinin fonetik sisteminə üç sait var. Buna görə də əski Azərbaycan əlifbasındakı yazılarda saitlərin qrafik işarəsi olmadığından müəyyən hərəkələrlə təsvir olunur. Nəticədə isə KRK kökünü həm “kürək”, həm “kürk”, həm də “kөрük” oxumaq olur. Bu isə oxuduğumuz felyetondan bəlli olur ki, hansı problemlərə yol açır.

Mirzə Cəlil “Pillə-pillə” adlı felyetonunda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidi bayram hesab edərək yazır: “Necə ki, məlumdur – bu gün bizim bayramımızdır; çünki bu gün biz ərəb əlifbasından xilas oluruq” (4, s. 399). Ədibin bu işi bayram etməyinin səbəbləri çoxdur; o həm də ona görə bu münasibətdədir ki, artıq fırıldaqçı mollalar məscidin hücrələrində cənnət vədəsi ilə avam camaatı aldadıb onları maarifdən, elmdən uzaqlaşdırma bilməyəcək.

Göründüyü kimi, “Mirzə Cəlilin başında durduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanda bir çox global məsələlərlə (təhsil, dil, məktəb, müəllim, elm, mədəniyyət və s.) yanaşı, əlifba məsələsinə də geniş yer vermişdir” (2, s. 163). Onun əsərlərində əlifbanın yaratdığı çətinliklərə aid çoxlu sayda nümunələr gətirmək mümkündür, lakin kifayətlənirik və yekun olaraq qeyd etmək istiyirik ki, Cəlil Məmmədquluzadə xalqını, milətini, vətəninə, doğma dilini sevən, ona bağlı olan, qayğı göstərən və

qayğı göstərməyi təbliğ edən bir ziyalı idi. Ədibin hələ o dövrdə istər məktəblə, istər ana dili ilə, istərsə də əlifba ilə bağlı qaldırduğu problemlər və həll etmək istədiyi məsələlər bu gün də əhəmiyyətini itirməyib. Həmçinin deyək ki, onun bu istiqamətlərdəki bir sıra istək və arzuları müasir dövrümüzdə reallaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 332 s.
2. Bayramov R. Bakir Çobanzadə və Birinci Türkoğlu Qurultay (Əlifba məsələsinə tarixi baxış) // Türkoğlu araşdırmalar-1. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 266 s., səh: 147-218
3. Xudiyev N. Cəlil Məmmədquluzadənin dram dili // Xudiyev N. Seçilmiş əsərləri. IV cild (I hissə). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 788 s., səh: 220-224
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. III c. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. IV c. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
6. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.

Açar sözlər: *Mirzə Cəlil, "Mola Nəsrəddin" jurnalı, bədii əsər, maarif, məktəb, ana dili, əlifba*

Keywords: *Mirza Jalil, "Mola Nasreddin" magazine, art work, education, school, mother tongue, alphabet*

Ключевые слова: *Мирза Джалил, журнал "Мола Насреддин", художественное произведение, образование, школа, родной язык, алфавит*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ: MƏKTƏB, ANA DİLİ, ƏLİFBA

Xülasə

Məqalədə görkəmli Azərbaycan ziyalısı, ədibi Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçiliklə bağlı fəaliyyəti, xüsusilə məktəb, ana dili və əlifba ilə bağlı gördüyü işlər və bədii əsərlərində həmin məsələlərə münasibəti təhlil edilir. Qeyd edilir ki, Mirzə Cəlil xalqın işıqlı gələcəyini, tərəqqisini məktəblərin, maarifin inkişafında, ana dilinə qayğıda, xalqla anlayacağı bir dildə danışmaqda, asan öyrənilən əlifbada görürdü. Buna görə də məktəblərdəki nöqsanları göstərməklə onların islahına, ana dilinə olan biganəliyi tənqid etməklə ona maraq oyatmağa, ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarını diqqətə çatdırmaqla onu yeni, asan öyrənilən bir əlifbaya – latın əlifbası ilə əvəzləməyə çalışırdı.

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ: ШКОЛА, РОДНОЙ ЯЗЫК, АЛФАВИТ

Резюме

В статье анализируется деятельность выдающегося азербайджанского интеллектуала и писателя Джагила Мамедгулузаде в области просвещения, особенно его работа о школе, родном языке и алфавите, и его отношение к этим вопросам в своих произведениях искусства. Отмечается, что Мирза Джагил видел светлое будущее и прогресс людей в развитии школ, образовании, заботе о родном языке, говорении на языке, понятном людям, на легком для изучения алфавите. Поэтому, указывая на недостатки школ, он пытался заинтересовать их, критикуя их реформу, равнодушно относясь к родному языку, указывая на недостатки арабского алфавита и заменяя его новым, легким для изучения алфавитом. - латинский алфавит.

JALIL MAMEDGULUZADE: SCHOOL, NATIVE LANGUAGE, ALPHABET

Summary

The article analyzes the activities of the outstanding Azerbaijani intellectual and writer Jalil Mammadguluzade in the field of education, especially his work on school, native language and alphabet, and his attitude to these issues in his works of art. It is noted that Mirza Jalil saw a bright future and people's progress in the development of schools, education, caring for their native language, speaking a language understandable to people, in an easy-to-learn alphabet. Therefore, pointing out the shortcomings of schools, he tried to interest them, criticizing their reform, indifferent to his native language, pointing out the shortcomings of the Arabic alphabet and replacing it with a new, easy-to-learn alphabet. - Latin alphabet.

RƏYÇİ: prof. L.ƏHMƏDOVA

Elman Qəhrəman oğlu Novruzov⁵⁴
XANDƏMİRİN “TARIXİ-HƏBİBÜLSEYR” ƏSƏRİNDƏ
SEYİDLƏR VƏ ALİMLƏR (II məqalə)

Xacə Qiyasəddin Şirazi (Əlhüseyni) Xandəmirin (1475-1536) “Tarixi-həbibülseyr” əsəri (2) fars dilində yazılmış ən tanınmış və dəyərli əsərlərdən biridir. Xandəmir “Tarixi-Həbibülseyr”i yazarkən Mirxondun “Rouzətüssəfa” əsərindən (3) və çox güman ki, digər çoxsaylı mənbələrdən, xüsusən də, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə”sindən (1) istifadə etmişdir.

“Tarixi-Həbibülseyr” əsəri həm də təzkirə mahiyyəti daşıyır və çox qiymətli mənbədir. Əsərin təzkirə hissələrindən dərlənmiş seyid və alimlərin bəziləri (II hissə⁵⁵):

1. Seyid Aşiq.
2. Mövlana Məhəmməd Ərdəstani
3. Xacə Fəzlullah Əbülleyşi.
4. Mövlana Əlaadilin Əli Quşçu.
5. Xacə Əbdülməmin.
6. Mövlana Xəyali.
7. Mövlana Səəddin Kaşqari.
8. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Ərəb.
9. Qazi Əbdülvahab Məşhədi.
10. Mövlana Cəlaləddin Əbuyəzid Purani.
11. Xacə Şəmsəddin Məhəmməd.
12. Şeyx Azəri.
13. Seyid Qiyasəddin Fəzlullah Rad Kafi.
14. Mir İslam Qəzali.
15. Mövlana Simi.
16. Dərviş Baba Əli.
17. Mövlana Fətullah Təbrizi.
18. Mövlana Məhəmməd Cami.
19. Mövlana Şərifəddin Əbdülqafar.
20. Mövlana Müəyyəddin Tuna.
21. Şeyx Sədrəddin Rəvasi.
22. Mövlana Cəlaləddin Lütfullah.
23. Şeyx Kamal Türbəti.
24. Seyid Kamal Kəckuli.
25. Mövlana Fazil.
26. Xacə Müəyyid Divanə.
27. Xacə Müəyyəd Mühənnə.
28. Şeyx Nurəddin Məhəmməd.
29. Qazi Qütbəddin Əhməd.
30. Mövlana Qütbəddin Yəhya.
31. Seyid Sədrəddin İbrahim Qumi.
32. Mövlana Şəmsəddin Əli əl-Farsi.
33. Mövlana Üsaməddin Davud Xafi.
34. Mövlana Qütbəddin Ənnəsfi.
35. Mövlana Lütfi.
36. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Buxari.
37. Mövlana Əbdullahi Münşi.
38. Mövlana Kəmaləddin Şeyx Hüseyin.
39. Xacə Nasirəddin Əbidullah.
40. Hafiz Məyyəyəd Xəlifə.
41. Xacə Kəmaləddin Hüseyin bin Xacə Cəlaləddin Qənbər Girəngi.
42. Xacə Qiyasəddin Adil şah.
43. Molla Zala Azim Mirək Cəlaləddin Qasım.
44. Qazi Bürhanəddin Məhəmməd Mərvi.
45. Seyid Qiyasəddin Məşhədi.
46. Mövlana Qiyasəddin Cəmşid Qayini.

⁵⁴AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

⁵⁵I hissə eyniadlı I məqalədə (Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil. 2020, № 12) verilmişdir.

47. Xacə Şəhabəddin İshaq bin Xacə Mir Əhməd.
48. Əmir Kəmaləddin Hüseyin.
49. Xacə Şəhabəddin Əbdullah əl-Bəyani.
50. Əmir Sədrəddin Sultan İbrahim əl-Əmini.
51. Xacə Qütbəddin Tavus Simnani.
52. Xacə Əlaəddin Əli əl-Sanei.
53. Xacə Seyfəddin Müzəffər Şəbankarə.
54. Xacə Əminəddin Mahmud.
55. Xacə Əlaəddin Əli Meykal.
56. Xacə Nemətulla Sorx.
57. Seyid Zeynalabdin Əli.
58. Xacə Mözələddin Hüseyin.
59. Xacə Cəmaləddin Ətaüllah.
60. Seyid Qiyasəddin Əfzəl bin Seyid Həsən.
61. Seyid Kazimi.
62. Əmir Seyid Əsiləddin Abdulla əl-Hüseyini.
63. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Botad Kani.
64. Mövlana Kəmaləddin Əbdülrzaq.
65. Əmir Məhəmməd bin Əmir Haşim.
66. Qazi Nurəddin Məhəmməd İmami.
67. Mövlana Məhəmməd bin Hüsaməddin.
68. Qazi Məsud Qumi.
69. Qazi Şəmsəddin Abdulla.
70. Mövlana Yusif Bədii.
71. Hafiz Qiyas.
72. Mövlana Nurəddin Əbdürrəhman əl-Cami.
73. Xacə Rəziəddin Əhməd Cami.
74. Xacə Nasirəddin Əbdüləziz Cami.
75. Mövlana Kəmaləddin Əbdülvase əl-Nizami.
76. Qazi Nizaməddin Məhəmməd.
77. Mövlana Müəyəddin əl-Fərahi.
78. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Esfər Ayni.
79. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd bin Mövlana Şərəfəddin Osman.
80. Mövlana Bürhanəddin Ətaullah əl-Razi.
81. Həzrət Məxdum Əmir Xand Məhəmməd.
82. Mövlana Qütbəddin Məhəmməd Adəm.
83. Mövlana Nizaməddin Əbdülləhi əl-Təbib.
84. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd Ruci.
85. Mövlana Mir Hüseyin Memai.
86. Mövlana Kəmaləddin Məsud Şirvani.
87. Mövlana Xəliulla.
88. Mövlana Məsihəddin Həbibullah.
89. Mövlana Həsən şah.
90. Mir Hac.
91. Mövlana Kəmaləddin Hüseyin əl-Vaiz.
92. Mövlana Əbdülcəmil.
93. Mövlana Nizaməddin Əbdülhəq.
94. Mövlana Seyfi.
95. Mövlana Riyazi.
96. Şeyx Sufi Əli.
97. Xacə Mənsur Təbəkçi.
98. Mövlana Nizaməddin Astarabadi.
99. Mövlana Məhəmməd Bədəxşi.
100. Mövlana Nurəddin Məhəmməd Ziyarənqahi.
101. Mövlana Müəyyənəddin Əhməd Esfərari.
102. Mövlana Hacı Məhəmməd Nəqqaş.
103. Xacə Mirək Nəqqaş.
104. Mövlana Bənai.

105. Şeyxülislam Əmcəd Mövlana Seyfəddin Əhməd.
106. Əmir Murtaz.
107. Xacə İmadəddin Əbdüləziz əl-Müştehr be Mövlanazadə Əbhəri.
108. Mövlana Məhəmməd Talıb.
109. Əmir Kəmaləddin Hüseyn Əbivərđi
110. Xacə Nasirəddin Əbunəsr Mühənnə.
111. Mövlana Sultan Əli Məşhədi.
112. Əmir Sədrəddin Yunis əl-Hüseyni.
113. Əmir Sədrəddin İbrahim Məşədi.
114. Əmir Bürhanəddin Ətaullah
115. Şeyx Cəlaləddin Əbusəid Purani.
116. Seyid Nizaməddin Sultan Nəli əl-Musəvi.
117. Xacə Asəfi vələd-i Xacə Nemətulla Qəhsetani.
118. Şeyx Fəsihəddin Məhəmməd.
119. Əmir Nizaməddin Əbdülqadir.
120. Mövlana Hatefi.
121. Əmir Rəziəddin Əbdüləvvəl.
122. Qazi İxtiyarəddin Həsən vələd-i Qazi Qiyasəddin Türbəti.
123. Şeyx Nurəddin Məhəmməd.
124. Şeyx Əbülwəcəd Fəreqi.
125. Mövlana Sədrəddin Məhəmməd.
126. Mövlana Şəmsəddin Bədei.
127. Mövlana İsmayıl Təbrizi.
128. Mövlana Hacı Məhəmməd Təbrizi.
129. Mövlana Üsaməddin İbrahim vələd-i Mövlana Ərəb şah.
130. Əmir Cəmaləddin Ətaullah.
131. Xacə Əbdürrəhman vələd-i Macəduş Qazi Xacə Kəlan.
132. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd əl-Hənəfi.
133. Xacə Ziyaəddin Mirəm.
134. Mövlana Kəmaləddin şah Hüseyn Kami.
135. Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Ağəhi.
136. Hafız Əli vələd-i Mövlana Nurəddin Məhəmməd Quryani.
137. Mövlana Həsənəli.
138. Mövlana Şəhabəddin Əhməd əl-Həqiri.
139. Mövlana Nurəddin Hilali.
140. Mövlana Zülali.
141. Mövlana Məcnun vələd-i Mövlana Kəmaləddin Mahmud Rəfiqi.
142. Ustad Kəmaləddin Behzad.
143. Mövlana Sultan Məhəmməd bin Mövlana Nurulla.
144. Mövlana Sultan Məhəmməd Xəndan.
145. Səlahəddin Rəşid.
146. Qütbəddin Qütb Fələk.
147. Şeyx Səfiəddin İshaq.
148. Şeyx Xacə Əli Qüdsşərə.
149. Şeyx İbrahim.
150. Sultan Cüneyd.
151. Sultan Heydər.
152. Mövlana Əbubəkr Tehrani.
153. Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd əl-Divani.
154. Mövlana Şərəfəddin Əli Şiftegi.
155. Seyid Qivaməddin Hüseyn.
156. Mövlana Nurəddin Məhəmməd.
157. Şah Bəhaəddin.
158. Mövlana Ümidi.
159. Əmir Şəmsəddin Əli Səbzevari.
160. Əmir Əbülqasım.
161. Əmirzadə Məhəmməd.
162. Əmir Məhəmməd vələd-i Əmir Tacəddin Əli.

163. Əmir Nizaməddin Əbdülhey Astrabadi.
164. Əmir Əbdülhey Razi.
165. Əmir Nizaməddin Seyidi Əhməd Seyid Mirək.
166. Xacə Əbdülmumi və Xacə Məhəmməd Mömin.
167. Nizaməddin Əhməd Ceylani.

Xandəmir 1536-cı ildə Hindistanda vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə əsasən Xacə Nizaməddin Övliya⁵⁶ qəbristanlığında Əmir Xosrov Dəhləvinin⁵⁷ qəbrinin yanında basdırılmışdır.

Müstəqillik şəraitində Xandəmirin "Tarixi-həbibülseyr" əsərində haqqında bəhs olunan azərbaycanlı seyid, şair və alimlərin, xüsusən də, Səfəvilər imperiyasının tarixinin daha ətraflı və müfəssəl öyrənilməsi çərçivəsində Xandəmirin zəngin yaradıcılığının araşdırılması, ələlxüsus da onun "Tarixi-Həbibülseyr" əsərinin tamamilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və geniş elmi-tədqiqata cəlb olunması şərqşünaslıq elmimiz qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayeva R.N. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsəri. Bakı: Papirus NP, 2016, 196 s.
2. خواتد امير. تاريخ حبيب السير. در 4 جلد. زیر نظر دکتر محمد نسر سقا. نامقامه استاذحلال الدين، همام. نشر انتشارات كنگره و نشر خيام 1362. 2930 ص.
3. ميرخوند محمدين خاوندشاه بلخي. روضةالصفاء. تهذيب و تلخيص دکتر عباس زرياب، ۲ مجله، تهران ۱۳۷۳.

Ключевые слова: Azərbaycan, Xandemir, "Tarixi-Xəbibülseyr", seyd, uchenyy, istoriya

Keywords: Azerbaijan, Handemir, "Tarixi-Habibulseyr", sayyid, scientist, history.

СЕЙДЫ И УЧЕНЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ТАРИХИ-ХАБИБУЛСЕЙР» ХАНДЕМИРА (статья II)

Резюме

Хадже Гиясаддин ибн Хадже ибн Хамамеддин Мухаммед ибн Хадже Джаледдин ибн Бурханеддин Мухаммед Ширази ал-Гусейни-Хандемир внук Мирмухаммеда бин Сейид Бурханеддин Хавенд шах ибн Кямаладдин Махмуд Балхи-Мирхонда.

Произведение "Тарихи-Хабібулсейр" Хандемира (1475-1536) одно из ценных произведений, написанных на персидском языке в началах 16 вв. Оно охватывает очень большую эпоху-с создания жизни на Земле до начала правления империи Сафавидов.

В этом произведение, а также имеются богатые и интересные информации о великих творческих людях (сейиды, поэты, писатели, ученые, историки и др.) того времени иподчеркивается необходимость изучения богатого творчества Хандемира, в рамках более масштабного и полного исследования, особенно перевод его произведения "Тарихи-Хабібулсейр" в Азербайджанский язык и привлечение его к широкому научному исследованию в условиях независимости.

SAYYIDS AND SCIENTISTS IN THE WORK "HABIBULSEYR" BY HANDEMIR (article II)

Summary

Xaje Qiyasaddin ibn Xaje ibn Hamameddin Muhammad ibn Xaje Celalleddin ibn Burhaneddin Muhammad Shirazi al-Huseyni-Handemir is grandson of Mirmuhammad bin Seyid Burhaneddin Xavand shah ibn Kamaladdin Mahmud Balhi-Mirhond.

"Tarixi-Habibulseyr" work by Handemir (1475-1536) is one of the most valuable works written in the Persian language in the beginnings of the 16 century. That surrounds many large period-from the beginnings of life on Earth until beginnings of the authority of Safavids Empire.

There are very much rich and interesting knowledge about great creative mens (sayyids, poets, writers, scientists, historians and so.) in this work, too and is emphasized the necessity of more comprehensive and detailed searching of this creation in the under the rich basic of creation of Handemir, especially translation the work of "Tarixi-Habibulseyr" into Azerbaijani and drowing into large research work after translation, in the frame of sovereignty.

RƏYÇİ: f.ü.f.d. Şəmsi Pənahoğlu

⁵⁶Xacə Nizaməddin Övliya-Sufizmin, əsasən Hindistanda yayılmış Şistiyə təriqətinin 5 əsas şeyxindən biri

⁵⁷Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325)-Məşhur Hindistan şairi, alimi və musiqiçisi

Рагимова Эльнура Рагим кызы⁵⁸

«ВОСТОК» И «ЗАПАД»:

ПРОТИВОПОЛОЖНЫЕ СИСТЕМЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Запад интересовался Востоком издавна. Истоки ориентализма в западной культуре восходят еще к эпохе эллинизма, причем взаимное влияние Востока и Запада на протяжении многих веков происходило в разнотипных социоисторических и социокультурных условиях, испытывало влияние отличавшихся комплексов воздействующих факторов, приводившим к неоднозначным результатам.

В «Балладе о Востоке и Западе» английского поэта и писателя Джозефа Редьярда Киплинга (1865-1936) есть такие знаменитые строки, которые многократно цитировались:

О, Запад есть Запад, Восток есть Восток, и с мест они не сойдут,

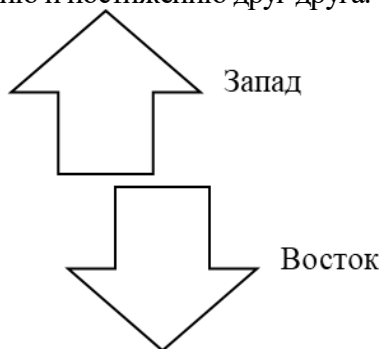
Пока не предстанет Небо с Землей на Страшный Господень суд.

Но нет Востока, и Запада нет, что племя, родина, род,

Если с сильным лицом к лицу у края земли встанет? (Киплинг, 2008: с. 103).

Кто как не Киплинг знал о различиях Востока и Запада? Родившийся в Индии и получивший образование в Англии писатель много путешествовал как по Востоку (Индия, Китай, Япония, Бирма), так и по Западу (Великобритания, США) в качестве корреспондента газеты «Pioneer»⁵⁹. Дж. Редьярд был хорошо знаком как с восточной, так и с западной цивилизациями и отмечал непреодолимые противоречия между ними.

Как видим, с давних пор мир принято условно разделять на противоположные друг другу цивилизации: Восток и Запад, причем считается, что эти надцивилизации хотя и различаются, тем не менее, они постоянно стремятся к познанию и постижению друг друга.

Таким образом по мнению многих исследователей, «есть два полюса, вокруг которых концентрируются традиции и художественные тенденции многих веков. Это полюса "восточной" и "западной" культур» (Хорольский, 2001).

Отметим, что в современном мире информационная открытость, развитые средства коммуникации и сверхбыстрые транспортные средства способствуют межкультурному общению и взаимопостижимости культур.

В своем докладе «Диалог культурных миров» Григорий Померанц подчеркивает, что особый интерес к Востоку появился после мировых войн, когда на Западе поняли, что производительные силы, как это ни парадоксально, становятся разрушительными силами (Померанц, 1994: с.170). Таким образом, Запад обращается к Востоку в надежде обрести духовную основу бытия, причем О.Шпенглер (1880-1936) в своем научном труде «Закат Европы» подчеркивает, что фаустовская душа западной цивилизации потеряла в своей жажде получить всё больше и больше (Шпенглер, 2016: с. 322).

Таинство Востока привлекало многих европейских поэтов и писателей, которые часто обращались к восточным трудам по философии и религии, причем у каждого писателя свой путь к Востоку.

«Восток» и «Запад» – две во многом противоположные культурные традиции, два типа духовности, две системы мировоззрения и миропонимания. Различие между Востоком и Западом находит свое выражение в образе жизни народов, их психологии, нравственных принципах и ценностных ориентациях. Это самостоятельные культурные миры, каждый из которых шел своей дорогой развития, в своем ритме. Восток, оставаясь для Запада загадкой, тем не менее оказывал огромное влияние на поиски Западом путей самобытного духовного развития; Запад, в свою очередь, как бы мотивировал Восток в процессе переосмысления своих традиций и универсализации уникального опыта» (Худoley, 2014: 231).

Основы западной культуры, как мы знаем, складывались как в период античности, так и в эпоху Средневековья. Они представляют собой «опыт демократии античного полиса, становление в рамках его культуры

⁵⁸ Бакинский государственный университет, Азербайджан/ ellaragimova670@gmail.com

⁵⁹ Газета на английском языке, издававшаяся в Аллахабаде (Индия). Издаётся с 1865 года вплоть до настоящего времени. Была основана Джорджем Алленом как еженедельная (1865-1869), затем стала ежедневной.

различных «философских систем и первых образцов теоретической науки, а затем сформировавшуюся христианскую традицию с ее представлением о человеческой индивидуальности и пониманием человека, созданного по образу и подобию Бога, и поэтому способного к рациональному постижению смысла бытия. Синтез этих двух традиций в эпоху Возрождения был одним из истоков системы ценностей техногенной западной цивилизации» (Худолей, 2014: с. 232). По мнению многих западных исследователей, формирование мировоззренческих установок, определивших последующее развитие техногенной цивилизации завершилось только в эпоху Просвещения. В системе этих установок и формировалась особая ценность прогресса науки и техники, а также убежденность в принципиальной возможности рациональной организации общественных отношений».

Отметим еще одну немаловажную черту западного менталитета:

Причем европейская (западная) наука старается не просто изучать окружающий мир, но при этом создавать сложные методологические исследования.

Многие исследователи идентифицируют западную цивилизацию с периодом возникновения и формирования капитализма, а также процессом становления гражданского общества на Западе, т.е. с индустриальным и постиндустриальным обществом.

Западная культура направлена «на динамический образ жизни, ценности технологического развития, совершенствование общества и культуры, бурное развитие всех сфер человеческой деятельности» (Шаригина, Унда, 2016: с. 94). Особую роль в этом обществе играет инициатива, т.е. предприимчивость, способность к самостоятельным, активным действиям, преимущество в таком обществе отдается концепции значимости личности и творческое развитие этой личности.

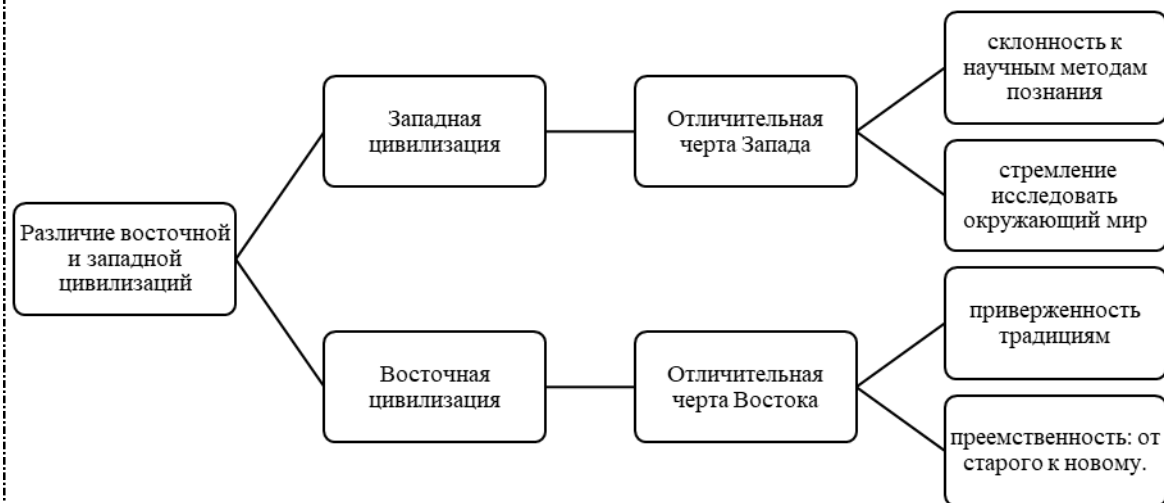
Причем динамика развития общества отличается своей асинхронностью. Движение от устаревших систем к новым происходит как реформа всех систем ценностей. На Западе высоко ценится творческое начало, поиск нового, революционные преобразования и т.д. Западное общество всегда стремится к глобальному и разностороннему постижению окружающего мира и Вселенной, поэтому преимущественно склоняется в сторону земного материалистического бытия, разрушая гармонию, постоянство и органичность своей духовной жизни, ее устоев, канонов и устоявшихся норм. Восточная цивилизация всегда считалась противоположностью западной цивилизации. К восточным цивилизациям традиционно относили народы, которые не имели античные культурные корни. Отметим, что вплоть до XX века западную и восточную цивилизации традиционно сравнивали на «уровне конструирования бинарных оппозиций типа «динамизм – инертность», «объективизм – субъективизм», «искусственность – природность», причем положительные характеристики приписывались в основном Западу, а негативные – Востоку». Запад всегда рассматривал западную цивилизацию как идеал, забывая тот факт, что Восток считается колыбелью мировой цивилизации и человеческой культуры. Именно на Востоке появились первые цивилизации, которые в социально-политическом плане представляли собой абсолютные монархии, т.е. власть в обществе была сосредоточена в руках одного правителя (фараона, падишаха, жреца). Причем общественные интересы в таком государстве всегда ставились выше личностных.

Государство на Востоке всегда играло большую роль в жизни каждого индивида, контролируя все стороны жизни людей. По мнению Н.В. Худолея, «для всех локальных социокультурных образований было характерно стремление к сохранению веками выработанной жёсткой нормы устойчивого социального порядка, основанного на принципах строгого подчинения государству и власти, а также сложившихся религиозных и моральных стандартов поведения» (Худолей, 2014: с. 233). Причем новаторство на Восток преимущественно не влияет на общество, именно это дает возможность жизнестойкость социума, т.к. именно «приверженность традиционному типу отношений гарантирует стабильность цивилизации, отсутствие тех изменений, которые могли бы привести ее к гибели» (Худолей, 2014: с.234). Жизненная устойчивость культур Востока является результатом традиционализма, т.к. все в восточном обществе традиционного типа человек связан со своей социальной группой и подчиняется ей. От рождения судьба человека и возможности его личностного развития почти всецело определяются принадлежностью к социальной группе (каста, род, клан, сословие, община), причем каждая из них занимается конкретным (относящейся только к этой социальной группе) видом трудовой деятельности. Восточный стиль мышления неразрывно связан с

мировосприятием: в восточных культурах отсутствует разделение мира на природу и социум, а общественное и природное воспринимается как нечто единое, неразрывное и гармоничное. Отсюда происходит отрицание индивидуалистического начала и ориентация на коллективизм. Культуре Востока не присущи такие понятия как автономия, свобода и достоинство человеческой личности, т.к. считается, что судьба человека находится в руках всевышнего. В мировосприятии и духовной культуре всех восточных цивилизаций особую роль играет миф, причем вплоть до сегодняшнего времени Восток так и не преодолел мифологического способа отношения человека к миру. Таким образом, мир восточных культур – это магический космос, которому всецело подчинен человек как неотъемлемая его часть. Восток представляет собой воплощение спокойствия, некой иррациональности, трансцендентности. Восточный человек стремится в течении всей своей жизни просто сохранять позицию пассивного созерцания, чтобы не нарушить хрупкую гармонию мира. Такое мировосприятие породило особый ход развития восточной науки, в которой «научной рациональности противопоставлялась нравственно-волевая установка на созерцательность, интуитивно-мистическое слияние с бытием. Политические и экономические модели устройства жизни восточного человека» (Борзова, 2010: с.283) также являются следствием его особого мировосприятия. На Востоке никогда не воспринимались такие понятия как демократия, гражданское общество и поэтому попытки привить нормы западной демократии в восточную культуру заканчивались социальными катаклизмами.

Основная причина такой несхожести и противоречия между Востоком и Западом кроется на наш взгляд в несоответствии менталитетов и психологии восточного и западного общества. С самого начала, «Запад движется вперед стремительно, как бы рывками, и каждый рывок (Античность, Средневековье, и т.д.) сопровождается крушением старой системы ценностей, а также политических и экономических структур. Развитие Востока, напротив, предстает как сплошная линия» (Муналбаева, 2011).

Важнейшей чертой общественного сознания на Востоке является представление о неизменности человеческого бытия, цикличности жизни.

Любые новшества на Востоке не в состоянии разрушить устои цивилизации, напротив, они органично вписываются в старое и растворяются в нем. Восток очень восприимчив к новому, может приспосабливаться к чуждым для себя элементам. Проявление индивидуальности на Востоке заключается в первую очередь в духовном совершенстве, реализующемся в творчестве, искусстве. Восточный тип личности практически не приемлет преступного отношения к природе, для восточной культуры неприемлемо отказаться от духовной жизни для того, чтобы получать материальные блага, устанавливать технологии, нарушающие установившийся порядок вещей и образ жизни. Научно-исследовательская, познавательная деятельность для народов Востока представляла самостоятельную значимость, которая никогда не зависела от того, где ее в конечном итоге применяли. Поскольку для Востока чувство пути всегда было намного важнее, чем конечная цель, то можно отметить, что «практически прагматическому, целесообразно ориентированному Западу Восток противопоставил внутреннюю собранность, сосредоточенность, познание ради знания, а не ради преобразования» (Гейзер, 1984: с.21).

Несмотря на все противостояния и различия обе цивилизации (как восточная, так и западная) дополняют друг друга, придавая мировому культурному процессу многосторонность. При всем своеобразии культурного развития Востока и Запада, в них «выявляются универсальные вопросы и проблемы, во все времена волновавшие как восточные, так и западные умы». Решением этих проблем занимались все области культуры, в том числе литература. Однако попытки разрешить их предпринимались по-разному, исходя из особенностей восточного или западного менталитета. Обратим внимание на литературу Средневековья, когда восточная и западная культуры развивались самостоятельно и относительно независимо одна от другой, не обнаруживая примеров непосредственных культурных заимствований. В связи с этим период Средневековья считается наиболее показательным в отношении культурных

различий между восточной и западной цивилизациями. Вместе с тем интерес вызывает определенное сходство восточной и западной средневековой литературы.

С течением времени контакты восточной и западной культуры привели к довольно всестороннему взаимодействию социумов и культур. Географические открытия, возрастание международной торговли, формирование в Европе капиталистического общества на основе индустриальной модели производительных сил, колониальная экспансия и универсализация капитализма в конечном счете способствовали «к втягиванию неевропейских обществ, зачастую помимо их воли» (Конрад, 1966: с.) в мировые интеграционные процессы, к лишению их политического и экономического суверенитета, к становлению мирового рынка и возникновению единой мировой системы. Таким образом, «на смену в значительной степени изолированного самодостаточного развития пришел период активного культурного диалога, беспрецедентных по своим масштабам междивизиционных и межкультурных контактов» (Никитин, Парфенов, 1995: с. 31–42).

Отметим, что эпоха так называемых Великих географических открытий открыла новую эру в развитии европейского научного знания, в первую очередь речь идет о накоплении знаний о форме нашей планеты, береговых очертаниях континентов, «экзотических» странах и населяющих их народах. Вслед за первым кругосветным плаванием Магеллана последовали десятки других подобных планетарных по масштабу проектов, сопровождавшихся описанием путешествий и изданием книг, захвативших воображение европейской публики. Именно в это время начал формироваться тот феномен, который М.Л. Пратт назвала «планетарным сознанием» европейцев (Pratt 1995: p. 15).

Все путешественники мужественно переносили тяготы путешествий, а порой даже проявляли героизм, они считали свой долгом описывать экспедиции, в которых участвовали (как мореплаватели, так и участники сухопутных экспедиций). Помимо всего прочего, они сыграли неоценимую роль в создании «глобального проекта картографического знания». Путешественники подробно и тщательно и детально описывали страны, в которых они побывали, наносили на карту моря, острова, материка неизвестных европейцам земель.

Таким образом, мир для европейцев становился поистине глобальным и, что не менее важно, доступным для энергии и творчества европейцев. Этот новый мир знаний посредством достижений техники печати стал доступным для широких масс европейского населения.

Список использованной литературы

- Борзова Е.П. (2010). Запад и Восток: сравнительный анализ культур. // Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. Философия. Этика. Религиоведение. – С. 282-311 / <https://cyberleninka.ru/article/n/vostok-i-zapad-sravnitelnyy-analiz-kultu>
- Гейзер А.Р. (1984). Восточная тема в английской литературе XVIII века // Автореферат на соиск. уч. степени кандидата филологических наук. – Ленинград: Ленинградский государственный педагогический институт им. Герцена. – 185 с.
- Киплинг Р. (2008). Баллада о Западе и Востоке. – Москва: Азбука. – 304 с.
- Конрад Н.И. (1966). Запад и Восток. Статьи. – Москва: Наука. – 520 с.
- Муналбаева У.Д. (2011). Духовные ценности восточных цивилизаций – теория восточного успеха // Фундаментальные и инновационные проблемы востоковедного образования и науки. Материалы конференции. – Алматы. / <https://articlekz.com/article/4978>
- Никитин М.Д. «Ориентализм» Э.Саида, теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы. Саратовский Государственный Университет. // <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9877/14.pdf>
- Никитин М. Д., Парфенов И. Д. (1995). Колониализм в Африке: проблемы историографии и методологии. – Саратов. С. 32–42
- Померанц (1994). Диалог культурных миров. // Общественные науки и современность. № 5. – С. 170-174.
- Потанин Г.Н. (1899). Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – Москва.
- Хорольский В. (2001). Место культуры и литературы Запада и Востока в цивилизации XX века. Часть 2 // RELGA. № 5 (59).
- Худoley Н.В. (2014). Восток и Запад: культура, ментальность, литература (на примере сравнительного анализа художественных текстов Средневековья) // Вестник КраГ АУ. – № 8. – С. 231- 235
- Шаригина Л.И., Унда С.И. (2016). Взаимодействие культур Запада и Востока // Молодой ученый. № 75 (111). – С. 94-95
- Шплелгер О. Ш. (2016). Закат Европы. Перевод с немецкого под редакцией А.А.Франковского. Т.1. – Москва: Мультимедийное изд. Стрельбицкого. – 758 с.
- Pratt M.L. (1995). Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation. – London. – P. 15.

Summary

For a long time the world has been conventionally divided into two opposite civilizations: East and West. It is believed that those supercivilizations, although different, nevertheless, they constantly strive to know and comprehend each other. The difference between East and West is expressed in peoples' lives, psychology, moral principles and value. They are independent cultural worlds, each developing in its own way, in its own rhythm. Over time, contacts between Eastern and Western cultures have led to a fairly comprehensive interaction of societies and cultures.

Key words: East, West, literature, Oriental themes, civilization, culture

Xülasə

Qədim dövrlərdən bəri dünya şərti olaraq bir-birinə zidd olan iki sivilizasiyaya bölünmüşdür: Şərq və Qərb. Elə hesab edilir ki, bu sivilizasiyalar müxtəlif olsa da, onlar daim bir-birini tanımaq və anlamaq üçün çalışır. Şərqlə Qərb arasındakı fərq xalqların həyat tərzində, psixologiyasında, əxlaqi prinsiplərdə və dəyər istiqamətlərində öz ifadəsini tapır. Bunlar müstəqil mədəni dünyalardır, hər biri öz inkişaf yolu ilə, öz ritmində inkişaf edirdi. Zaman keçdikcə, Şərq və Qərb mədəniyyətinin təmasları cəmiyyətlərin və mədəniyyətlərin olduqca hərtərəfli qarşılıqlı təsirinə gətirib çıxardı.

Açar sözlər: Qərb, Şərq, ədəbiyyat, şərq mövzusu, sivilizasiya, mədəniyyət

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Kazımlı Fəxriyyə Əhəd qızı **ATA-OĞUL MÜNASİBƏTLƏRİ (“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” VƏ “NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” EPOSLARI** **ƏSASINDA)**

Epos öz rolunu yalnız şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olmaqla tamamlamır. Xüsusən də əgər bu milli-mənəvi mədəniyyət nümunəsi hər hansı bir tarixi dövrdə yazıya alınrsa həmin dövrdə məxsus bir çox dəyərlərlə yanaşı sosial etiketin saxlancına çevrilir. Sosial etiketi formalaşdıran bir çox dəyərlərə xalqın siyasi-tarixi, sosial-mədəni mühit də birbaşa təsir edir. Çünki hər bir xalqın yaxın mədəni münasibətdə olduğu digər xalqların məişət tərz, inancı, coğrafi şərait və s. sosial etiket mənbəyinə çevrilir.

Sosial etiketin mənbəyi kimi ailə-məişət münasibətləri öndə gələn amillər sırasındadır. Bu amillər istər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istərsə də “Nibelunqlar Nəğməsi” eposlarında geniş yer almışdır. Hər iki eposda ata-oğul, nişanlılar arasında sədaqət, krala, xana (başçıya), dost, qadına münasibət, hökmdarların davranışı və bu kimi bir çox sosial davranış etiketləri kifayət qədərdir.

Oğuz cəmiyyətində mənəvi borc ilk əvvəl ailədən, valideyn qarşısındakı borcdan başlayır. Oğuz ailəsinin özünə xas olan qayda-qanunları vardır. Burada kiçiklər böyüklərə, oğullar atalara tabedir. Oğul atadan təlim görür, döyüş sirlərinə yiyələnir. Bir qayda olaraq Dədə Qorqud boyların sonluqlarında xeyirxah diləklər içərisində ağsaqqal ataya alqış ifadə olunur, ölənlərə rəhmət oxunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ata-oğul arasındakı qurulan sosial münasibətlər olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli şəkildə cərəyan edir. Bir tərəfdən övlad sevgisi digər tərəfdən şərəf və ləyaqətin qorunması naminə ata tərəfindən oğulun ölüm məhkum olması, oğulun atanı əhvl edərək xilas etməsi, ata və oğul qarşı durması və s. bu kimi dastan yaradıcılığında geniş yayılmış motivlər KDQ-da geniş yayılmışdır.

Eposdakı bu motivlərin təhlilinə keçmədən öncə önəmli bir məqamı vurğulamaq vacibdir ki, KDQ cəmiyyətinin insanları patriarxal cəmiyyətə məxsus şəxslər idilər. Onlar üçün ata, oğul faktoru önəmli idi. Bunu dastanın bir neçə boyunda fərqli motivlərdə görmüş oluruq. Dastanda övladsızlığın, xüsusən də oğulsuzluğun nə qədər böyük faciə olduğunu “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda və “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey...” boyunda aşkar şəkildə görürük.

Əslində övladı olmayan qəhrəman nəslini artırmağa çalışmamasına görə cəzalandırılır. Buradan belə aydın olur ki, hər bir türk öz nəslini artırmağa borcludur. Bu baxımdan Bayandır xan təşkil etdiyi məclisdə cəza tədbiri olduqca təsirlidir. Məclisə gələn qonaqlara oğuzların qonaq qarşılıqlığında yerinə yetirilən bütün ehtiram göstərilir. Lakin əsas fərq otağın, yeməyin, süfrənin rəng fərqlərində özünü göstərir. Bayandır xanın bu hərəkəti qəvm qarşısında Dirsə xana öz borcunu başa salır. Eposdan bəlli olur ki, övladsızlıq özlüyündə sosial statusa malik olmamaq cəmiyyətdən bir növ təcrid olunmaq deməkdir. Qara çadırın mənası isə cəmiyyətdən təcrid olunmaq demək idi. Məclisdəki cəzadan təsirlənən Dirsə xan evinə gəlir. Qadının məsləhəti ilə qurban kəsir. Acları doyurur, nəzir, niyaz paylayır “bir ağzı dualının alqışı” ilə qadını hamilə qalır və oğul olur.

“Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey...” boyunda da patriarxal cəmiyyətdə oğulun nə qədər vacib faktor olduğunu görürük. Qazan xan Baybörədən niyə ağladığını soruşduqda o, oğulsuzluq dərdindən ağladığını söyləyir. Buradan görünür ki, Oğuzda erkək kultu mövcuddur. Baybörə oğulsuzluğu üçün ağlayır. Ağlamasının səbəbi odur ki, öləndə yurduna sahib qalmır.

Lakin oğul sevgisi ilə yanaşı eposda bəzən oğula qarşı paradoksal sərtliklə qarşılaşırıq. Bununla yanaşı Oğuzlular arasında böyüklərə hörmət etməyə riayət edilməməsi qəbul edilməzdir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”ndan aydın olur ki, uzun illər övladsızlıqdan əzab çəkən Dirsə xana Tanrı yolunda verdiyi nəzir-niyazdan sonra bir oğul nəsib edir. Bu gənc əsl oğuz igidlərinə xas olan igidlik göstərərək ad qazandıqdan sonra Dədə Qorqud ona Buğac adını verir. Dirsə xanın oğlunun şücaətini görə qırx namərd ona paxıllıq edir. Qırx namərd Dirsə xanın yanında Buğaca böhtan atırlar. “Qırx igidin boyuna aldı. Qalın Oğuz Yürüş etdi. Onu “ağ saqqallı qocanın ağzın sögdü”, ağ birçəklü qarunun saçın dartdı (yoldu)” (2; 20). Bu kimi yalanlar uydururlar. Bu xəbəri Bayandır xana ulaşmadan öncə Buğacı öldürməsinə söyləyirlər. Düşmən hiyləsinə inanmayan Dirsə xan deyir: “Varın gətürün öldürəyim. Bəylə oğul mənə gərəkmez” (2; 21). Dirsə xan övladına qarşı işlədiyi cinayəti ənənəvi qəbilə qayda-qanunlarının qalmasıyla doğrultmaq istəyir. Həmin ənənəyə görə, doğrudan da, əgər oğul ata və anaya qarşı ləyaqətsiz bir iş işlətmisə, bu təkcə ata-ananın deyil, bütün qəbilənin də şərəfini ləkələyir və müqəddəs qayda-qanunlara riayət edilməmiş olur. Belə oğulun ata tərəfindən cəzalandırılması adi bir hal idi. Hətta bu hal adına şərəf gətirirdi. Qanunlara görə, oğul atasından sonra onun yerini tutmalı (Oğuz bəylərinin taxt-tacına yalnız oğuz övladı sahib ola bilərdi), ad-sanını mühafizə etməli, var-dövlətini qorumaq idi. Bunun üçün o, hər şeydən əvvəl, namuslu-qeyrətli olmalı idi.

K. Abdullanın fikrincə ata-oğul tipli ailədaxili münaqişələrin yunan ədəbiyyatından fərqli olaraq, barışıqla nəticələnməsinin səbəbi: “Dramatik nöqtə, yəni qarşı-qarşıya durma yunan mifində faciə məqamına qaldırılırsa, oğuz mifində gərginlik heçə endirilir, müsbət emosiyalar üstünlük təşkil edir. Yunan mifində təkbətək qarşıdurmada Yeni köhnəni tanımır ya tanımaq istəmir. Belə hal köhnənin məhvi ilə nəticələnir. Oğuz mifində Yeni Köhnədə öz əlamətlərini tapa bilir, onu tanıyır, onun içindən öz doğruluğunu və müstəqilliyini təmin etməyə çalışır. Tam inkar və təbii əvəzəmə! Bunların milli psixologiya üçün əhəmiyyəti danılmazdır” (1; 246-247).

Hadisələrin daha sonrakı axarında düşmən əlində əsir olan atasını xilas etmək üçün Buğac düşmənin üstünə gəlir. Dastanın bu hissəsində özünü oğlunun qatili sayan ata əməlidən peşmandır və hətta özünə ölüm arzulayır. Peşmançılıq içində qəhr olan ata düşməndən xahiş edir ki, əl-qolumu açın, mənə ardımca gələn qəhrəmanı geri qaytarım, məndən ötrü qoy qan axıtmasın deyir.

Onu da qeyd etməliyik ki, Dirsə xan onun arxasında kimin gəldiyini bilmir. Sadəcə onun yolunda qan tökülməsinə razı olmur. Bu detal Oğuz qəhrəmanlarının yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasını sübut edir.

Eposda ata və oğul arasında mənəvi bağlılığa da rast gəlirik. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün dua ilə dünyaya gələn, ayaqların dəymədiyi, ağızlarının su içmədiyi məkandan Dəli Qarçarın bacısı Banıçığayın deyiklisi Beyrəklə atasını misal göstərə bilərik. Beyrəyin qanlı köynəyini görəndə onu Banıçığək tanıdı, ağlayıb üz-gözün çırdı: “Vay, alnum-başım umudu, xan Beyrək!” – deyib ağladı. Oğuz elində bu xəbərə hamı inandı. Amma bütün bunlara inanmayan yenə Beyrəyin atası oldu. O, bəzirganları çağırırdı, hamısını yığdı. Üzünü onlara tutub dedi: “Ay bəzirganlar, gedin iqlim-iqlim arayın, Beyrəyin xəbərini gətirib deyin, görüm, doğrudanmı ölmüşdür?” (2; 54).

Bayburd qalasında on altı il dustaq qalan Beyrəyin atası Baybörənin ağlamaqdan gözləri tutulur. Beyrək azadlığa çıxdıqdan sonra barmağını çərtir, qanını dəsmala sürtüb atasının gözünə çəkir, atasının gözü açılır (2; 67).

Ata-oğul münasibətlərinin davamı kimi interpretator ata haqqını, ata ucalığını önə çəkmək üçün Dirsə xanın qadınının sədaqətini, müdrikiyini önə çəkir. Qırx namərd Buğacın sağ qaldığından xəbər tutan kimi Dirsə xanın onları sağ qoymayacağından qorxaraq onu möhkəm döyərək dustaq aparırlar. Anası bunu Buğaca xəbər verir. Dastanda deyilir:

Görürsənmi, ay oğul, nələr oldu?!

... Eldə yağ yəğkən sənin babanın üstünə yağ gəldi.

Ol qırx namərd-babanın yoldaşları babanı tutdılar...

Eposdan aydın olur ki, türk etnomədəni düşüncəsində oğul-ata münasibətlərində ata haqqı Tanrı haqqına bərabər sayılır. Amma bütün bunlarla yanaşı anahaqqının da ucalığı, onun mübarizliyi, müdrikiyi danılmazdır.

KDQ eposunda qarşılaşdığımız daha bir ata oğul münasibəti “Qazan bəğ oğlu Uruz Bəğın tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım hey!” boyunda aşkarlanır. “Qazan xan və Oğuz qəhrəmanları məclisə cəm olurlar “Qazan sağına baxdı qas-qas güldü, soluna baqdı çəq sevindi. Qarşısına baqdı oğlancuğunu-Uruzu gördi. Əlin-əlinə çalıb ağladı. Oğlu Uruza bu iş xoş gəlmədi. İlərü gəldi, diz, çökdi. Babasını çağırır soylar, görəlim, xanım nə soylar”. Aydır:

Ağladuğuna səbəb nə? Degil mana!

Qara başın Qurban olsun ağam sana! - dedi (2; 68).

Məndən bəlli olur ki, atanın sağına baxıb gülməsi, soluna baxıb sevinməsi oğluna baxıb ağlaması oğul üçün böyük təhqirdir. Oğul atadan bunun açıqlamasını istəyir. Əgər ata bünü etməzsə, oğul eldən, atadan və dindən imtina edərək yad elə Aqbaz elinə sığınar, altun xaça əl basar, keşiş əli öpər kafir qızı alar. Ata oğluna sağ yanında və sol yanındakı igidlər qarşısında aşığılmasını əsaslandırmalıdır. Ata bunu belə izah edir:

On altı yaş yaşladın...

Baş kəsmədin qan dökədin...” (2; 69).

Mətnə baxarkən atanın narahatçılığı aydın olur. O, oğlunu qardaşı - ad qazanmış Qaragünə və dayısı Uruzla müqayisə edir. Oğlunun ox ata bilməməsi, qan tökə bilməməsi Qazanı narahat edir. Bu o dövr üçün Oğuz elinin qorunmasında da vacib faktorlardandır. Qazanın oğlu isə cavabında atasına deyir:

Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənər,

Yoqsa atalar oğuldanmı ögrənür? (2; 69)

Oğuzlarda döyüş sənətinin sirlərini ərgənlik yaşına çatanda ata oğluna öyrədərdi. Dastanda ata-oğul münasibətləri ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də Qazan xanın oğlunu dustaqlıqdan azad etməsi süjeti ilə bağlıdır. Düşmən əlində əsir olan Uruz ata haqqını, namusunu müqəddəs tutmağa çalışaraq özünün bütün hünərini də məhz ata şərəfini qorumaq üçün göstərməyə hazır olduğunu anasına bildirir. Ölməsinə, ətinin qıyma-qıyma edilməsinə, bütün təhqirlərə razı olan oğul tək atasının qürurunun sınımasına, başınının əyilməsinə razı olmur.

Ümumiyyətlə, eposda ata və oğul münasibətlərinin əksəriyyəti bir-biri ilə hörmət və məhəbbət əsasında qurulub.

Ata-oğul münasibətləri KDQ-da olduğu kimi geniş şəkildə olmasa da “Nibelunqlar nəğməsi”ndə də öz əksini tapmışdır. Eposun II avantyurasında Ziqfridin Atası Ziqmundun Ziqfridə olan münasibətindən, Ziqfridin ailədəki oğul statusundan, onun valideynləri tərəfindən aldığı tərbiyədən və s. söhbət açılır. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün epik mətnə nəzər salaq:

“В ту пору в Нидерландах сын королевский жил.

От Зигмунда Зиглиндой рожден на свет он был

И рос, оплот и гордость родителей своих,

На нижнем Рейне в Ксантене, столице крепкой их” (3; 7).

O vaxtlar Niderlandlarda var idi bir şahzadə

Ziqmund Ziqlindadan dünyaya gəlmişdi o

Aşağı Reyndə Ksantada güclü mərkəzdə

Böyüyüdü və valideynlərinin qüruru oldu (K.F.)

Biz bu mətnə oğlan övladının alman cəmiyyətində, kral ailəsində qürur mənbəyi olduğunu görürük.

KDQ eposunda olduğu kimi “Nibelunqlar nəğməsi”ndə də valideyn tərəfindən övlada tərbiyənin verilməsi olduqca mühüm faktordur.

Sözü gedən dövr alman cəmiyyətində ərgənlik yaşına qədər kral olacaq oğlan uşağı sarayda yaşamırdı. O, mətndən də bildiyimiz kimi ərgənlik yaşına çatanda saraya yerləşdirilirdi. Ona ata-anası tərəfindən bahalı geyimlər geyindirilərək igidlərlə birgə döyüşlərdə və məşvərətlərdə iştirak etməyə hüquq tanınır. Daha sonra epik mətndə deyilir:

Узрев, что сыну время сан рыцарский носить,
Велел вассалов Зигмунд на пир к себе просить
И в сопредельныхземлях дал знать гонцов,
Что дарить платьем и конем своих и пришельцов (3; 8).

Bir gün başa düşəndə ki, oğru cəngavər rütbəsinə laıqdi
Ziqmund vassallarını çağıraraq ziyafət verməyə niyyətəndi.
Çaparları yolladı qonşu torpaqlara ki, oğlunun şərəfinə
Gələn qonaqlarına əlbisə və atlar hədiyyə etsin (K.F.)

Bu mətnin əhval ruhiyyəsi bir çox yönəri ilə KDQ eposunun bəzi motivlərini xatırladır. Məsələn, oğlunun igidlik göstərməsinin, bu səbəbdən oğlana müəyyən statusların o cümlədən, var-dövlət verilməsinin zamanı çatması anlayışı "Dirse xan oğlu Buğaç xan boyunda" Dədə Qorqud tərəfindən Dirse xana təklif olunurdu.

Beləliklə də hər iki mətndən aydın olur ki, gələcək varis kimi davamçı oğulun olması, təlim-tərbiyyəsi, onun mükəmməl şəkildə hər şeylə təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev K.M. Sırrı icində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999, 304 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Песнь о Нибелунгах. Серия литературных памятников. Санкт Петербург, Наука, 2004, 339, с.

Açar sözlər: oğuz, alman, ata, oğul, qaydalar

Key words: oguz, german, father, son, rules

Ключевые слова: огуз, немец, отец, сын, правила

Father – son relationships in the epos "Book of Dede Korkut" and "The song of Nibelungs"

SUMMARY

As a source of social labeling, family-household relationships are among the leading factors. These factorshas been widely coveredin the epos "Book of Dede Korkut" and "The song of Nibelungs". Father-son relationship, as well as fidelity among fiancées, attitude to the king, leader, friend, woman and many other social behaviour labels like these quite a lot in both epics. It is obviously seen in both epics thatto have a successor son as a future heir, his education-training, to be perfectly provided by everything, certain statuses, andwealth when it's time has great importance.

Key words:turkish, german, father, son, rules

Отношения отца и сына в эпосах "Книга Деде Коркут" и "Песня нибелунгов".

РЕЗЮМЕ

В качестве источника социальной маркировки отношения между семьей и домохозяйством являются одними из ведущих факторов. Эти факторы широко освещены в эпосах «Книга Деде Коркут» и «Песня нибелунгов». Отношения отца и сына, а также верность между невестами, отношение к королю, лидеру, другу, женщине и многие другие ярлыки социального поведения, подобные этим, довольно часто встречаются в обоих эпосах. В обоих эпосах явно видно, что иметь сына-преемника в качестве будущего наследника, его образование и обучение должны быть идеально обеспечены всем, определенными статусами и богатством, когда настало время, имеет большое значение.

Ключевые слова: турецкий, немец, отец, сын, правила

Rəsmi rəyüci: filologiya elmləri doktoru, professor **R.M.Qeybullayeva**

CAHİLİYYƏT ŞAİRİ İMRUL-QEYS BİN HÜCR POEZİYASINDA VƏSF

İslamaqədərki ərəb şeirinin görkəmli nümayəndəsi İmrul-Qeys bin Hücr bir sıra poetik ənənənin əsasını qoyub. Onun qəsidəyə gətirdiyi yeniliklər (“atla” müqəddiməsi, “ikili müraciət” forması, qəsidənin struktur hissələri), yeni motivlər (atın, yağışın, və sairə təbiət hadisələrinin, qadının təsviri) başqa şairlər tərəfindən istifadə edilmiş və edilməkdədir. Şair politematik qəsidənin mühüm komponentlərindən sayılan janrlarında da gözəl nümunələr yaradıb.

Bu janrlardan biri olan “vəsf” nəyisə təsvir etmək, izhar etmək deməkdir. “Vəsf elə şeirdir ki, şair orada varlıqların dəqiq şəkildə təsvirini verir, səhraların, müharibənin, ovun, vəhşi heyvanların, suyun, otların, yağışın, qılıncın, nizənin, atın və sairənin təsvirini oxucuya inandırıcı şəkildə çatdırır. Cahiliyyət şairləri vəsf üçün hissi təşbihlərdən istifadə edirdilər. Cahiliyyət şairi qadına sevgi şeirində, fəxriyyədə, məhdədə, həcvdə və ya mərsiyədə vəsfdən istifadə edirdi.” [6, s.21].

İmrul-Qeysin poeziyası ilə tanışlıq göstərir ki, canlı və cansız aləmin, təbiət hadisələrinin vəsflərində özünəməxsus poetik nümunələr yaratmışdır. Təsvirlərin dəqiqliyi, əhatəliliyi, reallığa uyğunluğu kimi əsas xüsusiyyətlər İmrul-Qeys poeziyasına xasdır.

Rəvayətlərə görə, İmrul-Qeysin məkanları, müxtəlif yerləri təsviri o dərəcə dəqiq olurdu ki, səhrada azmış insanlar ondan “oriyentir” kimi istifadə edə bilirdilər. Rəvayətə görə, İslam peyğəmbəri ilə görüşmək üçün Yəməndən yola çıxan bir qrup adam azır və bir müddət içməyə su tapa bilmirlər. Bir ağacın altında daldalanırlar. Bu zaman yaxınlıqdan dəvə üzərində bir adam keçirmiş. Yəmənlilər İmrul-Qeysin şeirindən aşağıdakı parçaları oxuyurlar:

ولما رأيت أن الشريعة همها وأن البياض من فرائصها دامي
تيممت العين التي عند ضارج يفيء عليها الظلّ عر مضها طامي

(Vəhşi eşşəklər) gölməçədə oxçuların olacağından qorxaraq ötlərinin titrədiyini görəndə, Daricdəki (Bəni Əbs diyarında yer adı) bulağa tərəf yollandılar. Bulağın mamurları o qədər hündürdür ki, üzərinə kölgə salır.

Yol keçən adam bu beytlərin sahibini soruşduqda, “İmrul-Qeys” cavabını alır. Həmin adam onun düz dediyini, Daric dağının yaxınlığında bulağın olduğunu bildirir. Beləliklə, şeirdə işarə edilən yerlərin izi ilə suya çatırlar [3, s.126].

İmrul-Qeysin digər beytindəki məkan təsvirləri o qədər aktual idi ki, neçə əsr sonra yaşamış Əməvilər dövründə İraq valisi əl-Həccac bin Yusif əs-Səqəfi(661-714) su məcrasının axtarışında onlardan istifadə etmişdir.

تراعت لنا بين النقا وعنيزة وبين الشجى مما أحل على الوادي [5, s.58]

Uneyzə və Şəca arasında Nəqada bizim gözüümüza vadiyə tökülən su göründü.

Və ya başqa beytində də eyni yeri işarə edərək deyir:

تراعت لنا يوما بسفح عنيزة وقد حان منا رحلة وقلوص [5, s.91]

Bir gün Uneyzədə yamacda bizə (su) göründü. Vaxt gəldi, su olan yerə getdik.

Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldan” əsərində qeyd edir ki, əl-Həccac İmrul-Qeysin bu şeirinə istinad edərək Bəsrə ilə Məkkə arasında su məcrasını qazmaq üçün adam göndərir və ona Uneyzə ilə Şəca arasında məcra açmağı tapşırır [8, s.163].

“Naqa” – qum topasıdır. “Uneyzə” - vadi sularının axıb yığıldığı sututar deməkdir. “Şəca” heç nə bitməyən boz səhra mənasını verir. Uneyzə iki kənddən bir mil uzaqlıqda olan Batn Rimmədədir. Bəni Amirin olub [5, s.58].

İmrul-Qeysin şeirlərində gecənin təsviri daha dolğun, zəngindir. O, gecəni dənizə, iri dəvəyə bənzədir. İmrul-Qeysin fikrində, gecə içki məclislərinin keçirildiyi vaxtdır, qayğuların insanı bürüdüüyü, kədərin hökm sürdüyü zamandır. Buna görə də şair sübhün tez açılmağını arzulayır:

وليل كموج البحر أرخى سدوله
فقلت له لمتما تمطى بصلبه
علي بأنواع الهوم لبيئلي
واردف اعجازا وناء بكلكل [5, s.117]

Sanki gecə dənizin dalğaları kimi ağırlığını üstümə salıb çoxlu qayğılarla məni sınağa çəkdi. O (gecə), (gərnəşən heyvanlar kimi) uzandıqca mən deyirdim.

İmrul-Qeys qorxulu gecənin necə gəldiyini belə təsvir edir:

ألا أيها الليل الطويل ألا انجلي
فيا لك من ليل كان نجومه
بصبح وما الإصباح منك بأمثل
بكل مغار القتل شئت بيئليل
بأمراس كتان إلى صم جنديل [5, s.117]

“Ey uzun gecə, sən çəkilib getməyəcəksənmi ki, səhər açılınsın? Yoxsa səhər də sən kimi olacaq? Sən bir bu gecəyə bax! Sanki onun ulduzları möhkəm iplərlə Yazbula (dağ adı) bərkidilib. Sanki Ülkər ulduzları öz yerlərində kətan iplərlə iri bərk qayaya bağlanmış.

İmrul-Qeys yaradıcılığı üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, şair bəzi şeirlərində ərəblərin dünyagörüşlərinin, dini baxışlarının əsasında duran arxetiplərə işarələr etmişdir. Elə bu beytlərində də şair Cahiliyyət ərəblərinin dünyagörüşündə mövcud olan təsəvvürlərə işarə edir. Professor Aida Qasımova görə “Ərəblər “gecələr hamilədir, səhər nə doğacağı bilinməz” (الليالي حبل يلدن كل عجب) deyərək gecələri kədər və qüسسə motivləri ilə əlaqələndiriblər. Digər tərəfdən, qəsidənin təsvir hissəsində qədim xalqların mifik təsəvvürlərinə görə, yerin göbəyi sayılan mifik bir dağın başında ulduz parlaması əks olunub. Müəlləqənin bir beytində Ülkər (Sürəyya, Pleada) ulduzlarının kətan iplərlə qayanın başına bağlanması ilə nərdivan (merac) arxetipinə işarə olduğunu görürük” [1, s.104].

⁶⁰ Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı

Ərəbistan səhrasının təbiəti, heyvanlar və bitkilər aləmi, təbiət hadisələri digər şairlər kimi, İmrul-Qeys poeziyasının mövzu və ideya mənbəyi idi. Səhra şəraitində selin nə demək olduğunu Cahiliyyət ərəbi yaxşı bilirdi. İlin əksər hissəsini suya tamarzı olan ərəzilər bolsulu yağış nəticəsində yaranan selə məruz qalırdı. Canlılar üçün xilas yolu sayılan yağış bir anlığa vəhşiyyə və qatilə döndürdü. Suyun bu ikili təbiətini şair məharətlə belə təsvir edir:

عَلَى قَطْنٍ بِالسَّيْمِ أَيْمُنُ صَوْبِهِ وَأَيْسَرُهُ عَلَى السِّتَارِ فَيَنْبُلُ
فَأَصْحَى يَسُخُّ الْمَاءُ حَوْلَ كَنْفَتِهِ يَكْبُ عَلَى الْأَنْقَانِ نَوْحَ الْكَنْهَلِ

Yağış buludunun sağ tərəfi Qatan (dağı) üzərində, solu isə Sitar və Yazbul üzərində görünür. Sübh vaxtı Kuteyfə ətrafına elə yağış tökdü ki, iri gövdəli kanahbəl ağaclarının "çənələri"ni (təpələrini) suda batırdı (köklərindən çıxarıb başlarını suya batırdı)

Şair müəlləqədə sel səhnəsində gözəl bədii lövhələr yaradır. Şairin söz ustalığı yağışın selə dönməsi prosesini dinləyicisinin, oxucusunun gözləri önündə canlandırır:

أَصَاحُ تَرَى بِرِقَا أَرِيكَ وَمِيضُهُ يَضِيءُ كَلَمَعِ الْبَيْدِ فِي حَبِي مَكَلٍ
يَضِيءُ سَنَاهُ، أَوْ مَصَالِيحِ رَاهِبٍ أَهَانَ الصَّلِيْبِ بِالذَّنْبَالِ الْمَقْتَلِ [5, s.121]

Ey dost, sənə göstərdiyim şimşəyi görürsənmi, sanki dairəvi hüdürlər buludların arasında əllərin hərəkəti kimi işıq saçır. Yaxşı bükülmüş fitillərə yağ əlavə edən rahibin çıraqları kimi şimşəyin işığı ətrafı işıqlandırır.

Səhra şəraitində baş verən bu təbii hadisə öz mühitinin övladı olan şairin düşüncəsində dərin təsirlər buraxıb. Selin böyük dağıdıcı gücünü daha aydın təsvir etmək üçün işlətdiyi təşbihlər şairin xəyal zənginliyini göstərir:

وَتَبْمَاءٍ، لَمْ يَتْرِكْ بِهَا جَذَعَ نَخْلَةٍ وَلَا أَجْمَا إِلَّا مَشِيدًا بِجَنْدَلٍ
كَأَنَّ ثَبِيرًا فِي عَرَانِيْنِ وَبَلَهْ كَبِيْرٍ أَنَاْسٍ فِي بَجَادٍ مَزْمَلٍ
كَأَنَّ ذَرِي رَأْسِ الْمُجْبِيْمِرِ غَدَوَةٌ مِنْ السَّيْلِ وَالْعَنَاءِ فَلَكَ مَغْزَلٌ [5, s.121]

Teymada yıxmadığı nə bir xurma ağacı, iri qayalar üzərində tikilənlər istisna olmaqla dağıtmadığı nə bir ev qoydu. Səbir (dağı) yağış ilk başlayanda öz yun əbasına bürünmüş qəbilə şeyxinə oxşayırdı. Sanki Muceymirin zirvəsi sel və onun gətirdiyi tör-töküntü nəticəsində əl cəhrəsinin başına oxşayırdı.

İmrul-Qeysi həm də yağışı ən gözəl vəsf edən şair adlandırılır [4, s.679]. Şair yağış yağma prosesini, şimşəyi, buludları gözəl təsvir edir. Bütün bunlar İmrul-Qeysin təbiəti dəqiq izləməsinin, dərin müşahidələrinin nəticəsidir:

دِيْمَةٌ هَطَلَاءٌ فِيهَا وَطْفٌ طَبِيقُ الْأَرْضِ تَحْرَى وَتَنْزَرُ
تَخْرُجُ الْوَدَّ إِذَا مَا أَشْجَدَتْ وَتَوَارِيهَ إِذَا مَا تَشْتَكُرُ
وَتَرَى الضَّبَّ خَفِيْفًا مَاهِرًا ثَانِيًا بَرْتَهَ مَا يَنْعَقُرُ
وَتَرَى الشَّجْرَاءَ فِي رِيْقِهِ كَرُؤُوسٍ قَطَعَتْ فِيهَا الْخَمْرُ
سَاعَةٌ تَمَاتَتْحَاهَا وَأَبْلٌ سَاقَطُ الْأَكْنَابِ وَاهٍ مُنْهَمِرُ
رَاحٌ ثَمْرِيَهَ الصَّبَا ثَمَّ اِنْتَحَى فِيهِ شُؤْبُوبٌ جُنُوبٌ مُنْفَجِرُ
ثَجَّ حَتَّى ضَبَاقَ عَنِ ائْتِيَهْ عَرَضُ خَيْمٍ فَخَفَافٍ يَسِيْرُ
قَدْ غَدَا يَحْمِلُنِي فِي أَنْفِهِ لِاجْحِ الْإِطْلِيْنِ مَحْبُوكٌ مُمِرٌ [5, s.78-79]

Səssiz, amma dayanmadan yağan yağış leysana döndü, bol yağdı və torpağın üzümünü suya qarq etdi. Ara versəydi, xeymənin (yerə sancılmış) payasını üzə çıxarar, şiddətlənsəydi onu su ilə örtərdi. Görürsən ki, kərtənkələ iti-iti qaçır, amma suyun çoxluğundan caynaqları torpağa dəymir. Yağış suyu ağaclar olan yeri elə örtüb ki, (onların təpələri) kəsilmiş əmmaməli başlar kimi görünür. Bir müddət sonra yağışlı bulud gəldi, onun hər tərəfi bolsulu yağışdan sallanmışdı. Günün sonunda Səba küləyi buludu yağdırmağa başladı, sonra Cənub küləyi yağışı şiddətləndirdi. Su elə töküldü ki, axına sığmayıb daşdı, Xeym, Cıfəf və Yusuru basdı. İncə böyürlü, güclü və əzələli atım yağış başlayanda məni belində oradan çıxardı.

Səhrada yağışın uzun müddət olmaması faciələrlə nəticələnirdi. Bu baxımdan insanlar quraqlığa nifrət edir, yağışın yağmasını səbirsizliklə gözləyirdilər. Bəzən quraqlığı şər qüvvələrlə bağlayan köçəri ərəblər arasında yağışla bağlı bir sıra ayinlər mövcud idi. Bunlar arasında "istisqa" adlanan ayin İslam dövründə də geniş yayılmışdı. Bu mənada bir sıra tədqiqatçılar, Cahiliyyət poeziyasında yağışla bağlı motivlərdə, şeirlərdə bu ayinlərin ifadəsini və digər dini rəmzi mənalar tapırlar. Dr. Mustafa Nasif İmrul-Qeysin yuxarıda qeyd etdiyimiz beytlərdə yağışın yağması üçün edilən dini ritualın izlərini görərək qeyd edir ki, şair şimşəyi əllərin hərəkətinə və ya rahiblərin çıraqlarına bənzədir. Belə ki, rahib çırağı yandıranda, yəni dualarına cavab olaraq yağış yağmağa başlayır. M.Nasifə görə, bəlkə də rahibin çırağı və ya əllərin hərəkət etdirilməsi yağışın yağması üçün edilən ayinlərdən olub [7, s.126]. İmrul-Qeys də burada yağışın formalaşması və yağmasını şairanə izah edir. Beləliklə, M.Nasif şairlərin yağışın formalaşmasının hansısa ruhi mənasının olduğuna inandıqlarını da ehtimal edir.

Yağış şair üçün maraqlı və əziz hadisə idi. Səbəb bu idi ki, güclü yağış yağandan sonra səhrada sututarlarda müvəqqəti kiçik göllər (ərəcə təkdə "ğadir", cəmdə "ğudran") yaranırdı. Oba qızları bu göllərdə çimir, sahildə söhbət edərdilər. İmrul-Qeys sevdiyi əmisi qızı Uneyzəni də yağışdan sonra yaranan Culcul gölündə çimərəkən yaxalamışdı. Müəlləqədə bu hadisənin gözəl təsvirini görürük.

Şair burada yağışın formalaşmasından tutmuş onun yerə düşməsinə qədər olan prosesi poetik ustalıqla vəsf edir. Burada şair yağışın intensivliyi və sululuğu ilə fərqlənən müxtəlif növlərinin adlarını (deymətun – sakit, amma durmadan yağan yağış, hatla' u- bolsulu, vabilun-leysan, şu'ub-şiddətli yağış) qeyd edir. Bununla yanaşı, şair bu şeirdə Səba və Cənub küləklərinin adlarını çəkərək el arasında məlum olan xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırır. Səba küləyi ən yaxşı və xeyirli külək sayılır. Ərəblərin sevimlisi olan bu külək sübh tezdən əsərək, qısa olsa da sərinlik gətirir, insanlara xoş ovqat bəxş edir. Səba küləyinin xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o mütədidir, əsərəkən aramla zəif yağış yağa bilər. Bu yağış cadar-cadar olmuş

torpaq üçün həyat rəmzidir. İmrul-Qeysin qeyd etdiyi Cənub küləyi güclü yağış yağdırır. Bu yağış nəticəsində yaranan sel artıq bərəkət yox, fəlakət gətirir.

Təsvir edəcəyi cansız və canlı təbiətin xüsusiyyətlərini, sifətlərini dərinədən bilmək kifayət deyildi. Vəsfın uğurlu və gözəl alınması üçün şair bildiyi sifətləri, atributları fərqləndirmək və onların içərisindən daha yaxşılarını seçib təsvir edilən obraza köçürmək bacarığına da malik olmalı idi. Amma şair bu sifətləri elə təbiətdən götürdüyü və obrazını onunla müqayisədə təqdim etdiyi üçün bu işdə həddən artıq mübaliğəyə və ifrata varmaq tənqidçilərin diqqətini cəlb edirdi. Buna İmrul-Qeysin “ov zamanı şikara tərəf sürətlə qaçsa da tərləməyən at”ı təsvirini nümunə göstərmək olar. Onun bu təsviri orta əsr filoloqları tərəfindən mübaliğə hesab edilir. Bəzi ədəbiyyatçılara görə isə, belə mübaliğələr şeirdəki istiarələri daha da gözəlləşdirirdi [2, c.2, s.55].

فعداى عداء بين ثور و نعجة دراكاو لم ينضح بماء فيغسل [5, s.120]

O, vəhşi öküzə və vəhşi qoyuna elə sürətlə qaçıb çatdı ki, bədəni islanacaq qədər heç tərləmədi.

Şairlər təsvirlərində cəmiyyətdə oturmuş fikirlərdən kənara çıxıb bilməzdilər. Bu hal baş verdikdə tənqidlərə məruz qalırdılar. İmrul-Qeys Əlqəm ilə şeir deyişməsində ərəblərin qəbul etdiklərə yaxşı at tərifindən kənara çıxdığı üçün öz arvadı tərəfindən tənqid edilmiş və Əlqəmənin İmrul-Qeysdən daha yaxşı şair olduğu deyilmişdir:

فلسوط ألهور وللساق درة للزجر منه وقع اخرج مهذب

Qamçılanan və məhmızlanan atım dəvəquşu kimi sürətlə qaçdı.

İmrul-Qeysin “qamçılanaraq, məhmızlanaraq qaçan at” misalı Əlqəmənin “öz xoşu ilə yorulmadan qaçan at” nümunəsi ilə müqayisədə yaxşı at sayılmırdı. Amma buna baxmayaraq, öz dəst-xəttini yaratmaq, yeniliklər etmək istəyi İmrul-Qeysi belə “istisnalara” həvəsləndirirdi.

İmrul-Qeysin klişelərə qarşı çıxan fikirlərindən biri də “kəkili üzünü örtən at” təsviridir. Cahiliyyət ərəblərinə görə, belə at nəcib sayıla bilməz.

وأركب في الروح خيفاة كسا وجهها سعف منتشر [5, s.71]

Uzunayaqlı yüngül atı minirəm. Atın kəkili elə uzundur ki, üzünü örtür.

Heyvanlar içərisində dəvə, at, canavar şairin diqqətini daha çox çəkib. Yaxşı at cəngavərin həm döyüşdə, həm də ovda sadıq yol yoldaşı idi. Bu baxımdan, şairin elə şeiri yoxdur ki, orada atın təsviri verilməsin. Şairin atla bağlı işlətdiyi vəsflər by vacib minik heyvanının əsas xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Atı təsvir edərkən istifadə edilən “muncərid”, “heykəl”, “irxəu sərhan”, “ləhiqul-aytal”, “damirul-xası”, “kəsirul-ıraq”, “uqab”, “həsisur-rakd”, “rabiz” güclüliyü, sürəti və incəliyi bildirirdi.

وقد اغتدى والطير في وكتاتها بمنجرد قيد الاوابد هيكل [5, s.118]

Bəzən, quşlar hələ yuvalarındaykən, qısa tüklü, vəhşi heyvanlara aman verməyib olduqları yerə mıxlayan, iri cüssəli atımla sübh tezdən ova çıxaram

İmrul-Qeys şeirində təsvirini verdiyi obrazı ifadə etmək üçün bəzən elə səslər seçirdi ki, o sözlərin oxunuşundan yaranan musiqi həmin obrazın hərəkətdə olarkən çıxardığı səsə oxşayırdı. Atının təsviri deyilənlərə gözəl nümunədir:

مكر مفر مقبل مدير معا كجلمود صخر حطه السيل من عل [5, s.119]

Selin hündürdən gətirdiyi sərt qaya parçası kimi, anında hücum edib geri çəkilən, irəli atılıb geri dönan atla, Qadının təsviri də İmrul-Qeysin əsas diqqət mərkəzində olub. Qüdrətli söz ustadı sevgilisini ceyrana, dəvəquşu yumurtasına bənzədir. Ondan gözəl ətir yayıldığını, dodaqlarının ləziz şərab dadı verdiyini bildirir:

إذا قامتا تضو عالمسك منهما نسيم الصبا جاءت بريا القرنفل [5, s.111]

Onlar (Umm əl-Huveyris və Umm ər-Rabab) ayağa qalxanda sanki qərənfil atırı.Səba küləyi ilə ətrafa yayılır.

Şair ulduzları sevgilisinin gözəlliyinə, bəzəklərinə bənzədirək deyir:

إذا ما التريا في السماء تعرضت تعرض أثناء الوشاح المفصل [5, s.114]

Budur, səmada Ülkər ulduzu qadının bədənindəki döymə naxışları kimi göründü

Şair sevgilisi ilə keçirdiyi gecələri unuda bilmir. Keçirdiyi hər xoşbəxtlik anını nəzərindən qaçırmır, o xoş günləri gözəl şəkildə təsvir edir. Şair sevgilisinin boğazını ceyran boğazına bənzədir:

ليالي سلمى إذ تريك منصباً وجيدا كجيد الرئم ليس بمعطل [5, s.123]

Səlmanın gözəl dişlərini və ceyran boynuna bənzər boynunu göstərdiyi birgə gecələr saf idilər

Bu məqalədə Cahiliyyət dövrünün görkəmli şairi İmrul-Qeys bin Hücürün poeziyasında vəsf janrında yaratdığı nümunələr nəzərdən keçirilib. Müəyyən olunub ki, şair yaradıcılığında vəsf janrına daha çox müraciət edib. İmrul-Qeys təbiət hadisələrini, sevgililərini gözəl şəkildə təsvir edib.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qasımova, A.Ş. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər / A.Qasımova. – Bakı: – 2018. 613 s.
2. ابن رشيق القيرواني. العمدة في محلس الشعر وأدابه، جزءان، الجزء الثاني، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الجيل، 1981، 328 ص.
3. ابن قتيبة الشعر والشعراء، تحقيق احمد محمد شاكر، جزءان، الجزء الأول، دار المعارف، القاهرة، دون تاريخ.
4. أبو هلال العسكري. كتاب ديوان المعالي، تحقيق احمد سليم غانم، المجلدان في كتاب، المجلد الثاني، دار الغرب الإسلامي، 2003، 1277 ص.
5. ديوان امرئ القيس. ضبطه وصححه مصطفى عبد الشامي، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، ط5، 2004، 176 ص.
6. عمر توفيق سفراغا. الأدب العربي ونصوصه، الدار البيضاء: مكتبة الوحدة العربية، 1963، 478 ص.
7. مصطفى ناصف. قراءة ثانية للشعرنا القديم، دار الأندلس، بيروت، لبنان، 187 ص.
8. ياقوت بن عبد الله الحموي. معجم البلدان، في 5 مجلدات، المجلد الرابع، دار صادر، بيروت، 1993، 546 ص.

Açar sözlər: İmrul-Qeys, Cahiliyyət, qəsidə, vəsf

Ключевые слова: Имруаль-Кайс, Джахилия, касыда, васф

Keywords: Imru' al-Qais, Jahiliya, qasida, wasf

XÜLASƏ

Cahiliyyət şairi İmrul-Qeys bin Hücr şeirində vəsf

Cahiliyyət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi İmrul-Qeys mədhiyyə, fəxriyyə, həcv, vəsf və mərsiyə janlarında bir-birindən gözəl nümunələr yaradıb. Onun gətirdiyi poetik yeniliklər, motivlər özündən sonra ənənəyə çevrilib. İmrul-Qeys öz yaradıcılığında “vəsf” janrına çox müraciət edib. O, atın, yağışın, gecənin gözəl vəsfi ilə seçilirdi. Şairin poeziyasında müxtəlif bədii ifadə vasitələri – təşbih, istiarə, ğuluvv geniş istifadə edilib. Şairin poeziyası ilə tanışlıq göstərir ki, İmrul-Qeys canlı və cansız aləmi, təbiət hadisələrini, eləcə də qadınları vəsfində özünəməxsus poetik nümunələr yaradıb. Şairlər onun şeirlərində işlətdiyi bədii qəliblərə dəfələrlə müraciət ediblər.

РЕЗЮМЕ

Васф в поэзии поэта доисламского периода Имруаль-Кайс ибн Худжра

Знаменитый арабский поэт доисламского периода Имруаль-Кайс ибн Худжра создал неподражаемые примеры в жанрах мадх (панегирик), хиджа (грубое осмеяние), риса или марсия (элегия), фахр (восхваление), васф (описание). Привнесенные им поэтические нововведения и мотивы стали традицией. Имруаль-Кайс широко обращался в своем творчестве к жанру васф. Поэт отличался прекрасными описаниями лошади, дождя и ночи. В поэзии Имруаль-Кайса мастерски использованы различные виды тропов – метафор, эпитетов, гипербол. Знакомство с поэзией поэта показывает, что Имруаль-Кайс создал уникальные поэтические образцы, воспевающие живой и неодушевленный миры, явления природы, а также женщин. Поэты неоднократно обращались к его творчеству.

SUMMARY

Wasf in the poetry of poet of the pre-Islamic times Imru' al-Qais ibn Hujr

The most distinguished poet of the pre-Islamic period Imru' al-Qais ibn Hujr created inimitable examples in the genres of madh (panegyric), hija (satirical poetry), ritha or marthiya (elegy), fakhr (boast), wasf (description). The poetic innovations and motives he brought have become a tradition. Imru' al-Qais widely referred to the wasf genre in his work. The poet was distinguished by an excellent description of the horse, rain and night. In the poetry of Imru' al-Qais, various types of tropes are skillfully used - metaphors, epithets, hyperbole. Acquaintance with the poet's poetry shows that Imru' al-Qais created unique poetic samples that glorify the living and inanimate world, nature and women. Poets have repeatedly turned to his work.

Rəyçi: **Aida Qasımova**

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nağıyeva Səidə Faiq qızı⁶¹
SƏRBƏST ŞEİRDƏ NAZİM HİKMƏT MƏRHƏLƏSİ

Sərbəst şeir əsasən ölçü və qafiyədən asılı olmayan və sətirlərdə heca sayı fərqli olan şeirlərdir. Türkiyədə Servet-i Fünûn ədəbiyyatından sonra geniş yayılmışdır. Bu növ şeirdə ahəng alliterasiya və assonanslarla əldə edilirdi. Sərbəst şeirlə yanaşı bu illərdə ənənəvi poeziya da inkişaf edirdi. Ənənəvi poeziya daha çox materialist dünyagörüşünə əsaslanan və marksist ideologiyanın formalaşdırdığı ideoloji meyilli əsərlərin yazılmasına səbəb olurdu. Bu poeziya cərəyanında insan və ictimai münasibətlər realist şəkildə təsvir olunurdu. Bu fikirləri özündə ehtiva edən şairlər işçi problemləri, kəndli problemləri, siyasi və sosial problemlər kimi müxtəlif mövzulara toxunaraq oxucuya təsir göstərməyə çalışırlar. Onlar həm də cəmiyyət üçün sənət anlayışını mənimsəmişdilər.

Sərbəst şeirdə sürrealizm və dadaizmdən təsirlənən şairlər şüuraltı, xəyal, yuxu, uşaqlıq həyəcanı, gənclik istəyi kimi mövzulara tez-tez müraciət etmiş və şeirin duyğulara deyil, ağıla səslənməsi vacibliyini vurğulamışlar. Yoxsulluq, yaşamaq üçün mübarizə, təhsildə problemlər, işçilərin və kəndlilərin zülmü və istismarı, bərabərsizlik və s. bu kimi problemlər əsas məsələ kimi qoyulmuşdur.

Türkiyə ədəbiyyatında Nâzım Hikmet, Ecüment Behzat Lav, Atilla İlhan, Rıfat Ilqaz, Ahmet Oktay, Necati Cümali, Ahmet Arif, Özdemir İnce, Ceyhun Atıf, Cemal Süreya, Enver Gökce, Can Yücel, Yaşar Mirac və s. məşhur şairlərin əsərlərində bu fikirlər əsas məsələ kimi qoyulmuşdur. Sənətin cəmiyyət üçün olduğunu başa düşmüş, şeirin formasından çox onun məzmununa fikir vermiş, qafiyədən uzaq duraraq, ses və söz təkrarı, səs axını ilə harmoniyanı təmin etmişdilər. Eyni zamanda kütlələri hərəkətə gətirmək üçün şeirlərində güclü bir ritorika mövcud idi. Onlar ideologiyalarını şeirdə göstərməkdən çəkinməmiş, kütlələri hərəkətə gətirmək üçün şeirlərində güclü ritorikadan istifadə etmişlər. Sərbəst şeir cümhuriyyətdən sonrakı Türk poeziyasında ortaya çıxan və geniş təsir dairəsinə sahib olan şeir meyllərindən biridir.

Qədim ənənələrə malik olan Türkiyə ədəbiyyatının inkişaf tarixində XIX-XX əsrlərin özünəməxsus bir yeri var. Həmin dövrlərdə ədəbiyyat yeni mərhələyə qədəm qoymuş və ayrı-ayrı ədəbi simaların timsalında inkişaf etməyə başlamışdı. Bu ədəbiyyatı daha da zənginləşdirən, onu keyfiyyət baxımından tamamilə yeni bir zirvəyə qaldıran qüdrətli sənətkarlardan biri də Nazim Hikmət olmuşdur.

1920-ci illərdən etibarən Nazim Hikməti cəmiyyətdəki problemlərin həllini sosialist çizgiddə dilə gətirərək bir sənət yaratmışdı.

Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmişdir. Yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur. Nazim Hikmət poeziyasına poetik sistem və yeni təfəkkür, forma ilə müəllif arasında əlaqələrin dinamikası xasdır.

Türk poeziyasının inkişafında Nazim Hikmətin (1902-1963) rolu danılmazdır. Nazim Hikmət üçün əsas olan o idi ki, bir şair kimi o, özünüifadə prosesində heç vaxt özünə xəyanət etməmişdir. Kiminsə xoşuna gəlmək üçün, nə isə əldə etmək üçün bir misra belə söyləməmişdir. Şairin qoyduğu bu yolla gedən bütün Türk yazıçılarının dünyagörüşünün formalaşmasında, onların qabaqcıl ideya və sənət metodlarına yiyələnməsində, əsərlərinin milli və bəşəri xarakter daşmasında Nazim Hikmətin rolu danılmazdır. Bir qisim ideoloji əsərlərini kənara qoysaq, onun zəngin yaradıcılığı bu gün də yeniliyin, novatorluğun əvəzsiz nümunələridir. 1930-cu illərdə Sovet Rusiyasında güclənən sosial-realizm cərəyanı 1930-1940-cı illər arasında Türk ədəbiyyatında yayılmağa başladı.

Nazim hikmət ilk şeirlərini heca vəznində yazmış, sonrakı dövrlərdə Moskvada olduğu zamanlarda Türkiyə türkcəsinin səs özəlliklərindən yararlanaraq futurist rus şairi Mayakovskidən təsirlənərək sərhədsiz, düşüncələrini rahatlıqla ifadə edə biləcəyi şeir formasına – sərbəst şeirə keçid etdi.

Nazim Hikmətin yaradıcılığını tədqiq edənlərin əksəriyyəti onu inqilab şairi adlandırırlar. Bu, səbəbsiz deyil. Şair yaşadığı dövrdə baş verən heç bir ictimai-siyasi hadisəyə biganə qalmamış, çəkinmədən şəxsi münasibət bildirmişdir. Şair dini fanatizmə, cahilliyə qarşı sərt çıxışlar edərək əsl ədalətin bu dünyada təmin olunmasını istəyir və buna inam nümayiş etdirir. Nazim Hikmət bu dövrdə yazdığı “Mənim göz yaşlarım” şeirində şərti metaforadan geniş istifadə edir. Bu şeirdə 20 yaşlı gənc şair Anadoluda gördüyü cəhalət və nadanlıq aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yollar axtarır. Bəzən Nazim Hikmət ənənəvi obraz və simvolları da istifadə edir, lakin onlara yeni məzmun və ideya gətirirdi. Klassik poeziyada “ox” - sevgilinin kirpikləri, “yay” - sevgilinin qaşları, “hədəf” - sevgilinin ürəyi mənasında işlənirdisə, Nazim Hikmətin poeziyasında “ox” - fəhlə sinfinin azadlıq mübarizəsi mənasında işlənirdi.

O, romantik ruhlu, dərin mənalı əsərləri ilə Türk poeziyasının inkişafına təkan vermişdir. Nazim Hikmət lirikasının məmləkətində və dünyada tanınmasının ən başlıca səbəbi əsərlərinin zəngin məzmunu, rəngarəng mövzusu idi. İdeya baxımından güclü təsirə malik bəşəri mövzuları əsərlərinin əsasına çevirmişdir. İnqilabi ruhlu üsyankar şair “küləyin istiqamətinə” qarşı yürüyərək poeziyada fərqlilik yaratmışdır:

⁶¹ *Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Rüzgara qarşı yürüyürəm
Yamalı caddələrində bu şəhrin.
Düşümdə "Gülüşi deniz mavisini çocuklar"
Bir [memleket](#) var düşümdə dostlar
Sahibi [çocuk](#) surətli adamlar
Bir memleket var düşümdə bu akşam
Sahidən özleniləbilen bir diyar
Ben bir başıma bir deli
Ben sanki bin yaşında bir deli
Bir memleket özledim ki sormayın
Her yanı gülden kemerli
Fakat [ne](#) işim var bu şehirde
Batanları gülüşündən belli
Herşey ne kadar da arabesk
Bazı evlərdə cənaze; bəzilərində düğün sesləri
Hüzünle, mutluluk yananaydı gördüm
Gördüm kavuşmaqda ayrılmayı
Bir metro istasyonunda
[Lanet](#) okuyordu kızlar erkeklərə
Yalvarma makamındaydı erkeklər ; gördüm
Ben bir başıma bir deli
Ben sanki bin yaşında bir deli
Yamalı caddələrində bu şəhrin.
Yürüyürəm rüzgara qarşı
Düşümdə "Gülüşi deniz mavisini çocuklar"
"Rüzgara qarşı yürüyən adam"

Bəzi şairlər öz düşüncələrinə müraciət edərək içindəki ağrıları, kədəri, ümidləri, xoşbəxtliyi və sevgini feryad edir. Belə adamlardan biri də "rüzgara qarşı yürüyən adamdır", bu Nazim Hikmət onun bütövlükdə cəmiyyətdə, dünyada baş verən hadisələrə: haqsızlığa, bərabərsizliyə azadlıq sevmə şairin üsyanıdır..

Faciəli həyat yolu keçən Nazim Hikmət yolun sonundakı işığa inanır və ona şeirlərində, əsərlərində tutunurdu. Nazim Hikmət yaradıcılığı boyu heç bir məhdudiyyətə məhəl qoymamış, çərçivələrə sığmayan təkə öz məmləkətinin deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatına müraciət etmiş, ondan maksimum bəhrələnmişdir. O, bütün dünya xalqlarının azadlıq ideyalarını şeirlərində əks etdirməyə çalışmışdır. Bu haqda Nazim Hikmət kitablarından birində özü belə ifadə etmişdir: "Şeirlərimin kökü yurdumun torpaqlarındadır. Amma budaqları ilə bütün torpaqlara, Şərqdə, Qərbdə, Güneydə, Quzeydə ucsuz-bucaqsız yayılan bütün torpaqlara, o torpaqlar üstündə qurulmuş mədəniyyətlərə, böyük dünyamıza uzanmaq istədim. İnsan oğlu, harda, nə zaman və hansı dildə olursa-olsun, ürəyimə və düşüncəmə uyğun bir şeir söyləmişsə, onun söylənişindəki ustalığı incələməyə, ondan bir şey öyrənməyə çalışdım. Yalnız öz ədəbiyyatımıza aid olanlara deyil, Şərq və Qərb ədəbiyyatının bütün sənətkarlarını özüm üçün ustad bildim" (2, s. 6).

N.Hikmət poeziyasında Vətən sevgisi xüsusi və böyük bir mərhələ təşkil edir. Harada, hansı ölkədə olmasından asılı olmayaraq onun şeirlərində Vətən həsrəti və bu həsrətə son qoymaq istəyini görürük. İdeoloji anlayışın gündəlik həyatın hər tərəfinə nüfuz etdiyi günlərdə, sənətdəki hər addım Marksist dünyagörüşü ilə qiymətləndirilməyə təbedir. Sənətə estetik qayğıdan çox öz ideologiyasının dəyərləri uyğunlaşaraq marksist düşüncələrlə bir çox mövzulara, məsələlərə diqqət yetirir: qoyulmuş qaydaları tənqid etmək, sinif anlayışı-insanlar və işçi siniflər, yeni bir sığınacaq-qadın, təbiət və dialektik diriliş, şəhər və onun problemləri. Sinifsiz bir cəmiyyətin qurulması ideyası ölənə qədər onun vicdanını narahat etdi.

Bu bir türkü
toprak çanaklarda
güneşi içənlerin türküsü!
Bu bir örgü
alev bir saç örgüsü!
Kıvranıyor
kanlı, kızıl bir meş'ale gibi yanıyor
esmer alınlarında
bakır ayakları çıplak kahramanların!
Ben de gördüm o kahramanları,
ben de sardım o örgüyü,
ben de onlarla
güneşe giden
köprüden
geçtim!

Ben de içtim toprak çanaklarda güneşi.

Ben de söyledim o türküyü!

“Güneşi içenlerin türküsü” (“835 Satır”1929)

Nazim Hikmət və ondan sonra gələn şair ordusu türk ədəbiyyatında bir dönəm yaratdılar. Türk ədəbiyyatının yeni nəslı, yeni şeir forması belə formalaşdı və tam surəti ilə günümüzdə qədər inkişaf etdi. Nazim Hikmətdə təmali qoyulan sərbəst nəzm bir çox şairlərin yaradıcılığının əsasını təşkil etdi. Sosializm-realizmi şairlərindən biri olan Rıfat İlqaz da xalqdan, işçilərdən, evsiz xəstələrdən və yoxsul insanlardan sosialist şeirin tələbi kimi dünyadan bəhs edirdi. Şeirlərinin mövzusunə görə xalq danışığında da bəhrələnirdi.

Nazim Hikmətin 1929-cu ildə “835 Satır” kitabının nəşrindən sonra ortaya çıxan bu sosialist-realist şeir hərəkatı 1980-ci illərə fərqli ölçülərdə çatdı. Cəmiyyətdən ilham alan Nazim Hikmət şeirə sosial-realizmi gətirdi. Nazim, türk şeirinə lirik sosial realizmi, konkret gözəllikləri ilə əsl təbiəti, həyatda həqiqi romantizmi və sərbəst sayğac şəklində qurtuluşu şeirlə bir yenilik olaraq gətirdi və inqilab dialektikasını şeirlə uzlaşdırmağa bildi. Nazimi bu yeni şeir anlayışına aparən bir çox səbəblər var idi. Birinci, bu yeni şeirin forma və məzmun baxımından, ikinci isə böyük şairin məmləkətinin acı və kədərinə, dərdinə yaxınlığıdır. Daha sonra bir çox sosialist-realist şairlər Nazim Hikməti təqib etsə də, yazdıqlarından önə çıxma bilmədikləri və tez-tez onu təqlid etdikləri üçün tənqid olunurdu. 1941-ci ildə ilk şeiri nəşr olunan Atilla İlhan sənət həyatına Nazim Hikmətin təsiri ilə formalaşmış sosialist-realist bir xəttə başlayan şairlərdəndir.

Umumiyyətlə Nazim Hikməti anlamaq və sevmək üçün onun hissələri, duyğuları, qəlb həyatı əks olunan şeirlərini oxumaq gərəkdir. Şairin həqiqi ömür yolu onun şeirlərindədir.

Yer üzünə toxum kimi saçmışam ölümlərimi,

Kimi Odessada yatar, kimi İstanbulda, Praqada da kimi

Ən sevdiyim məmləkət yer üzüdür

Sıram gəlinə yer üzü ilə örtün üstümü.

Nazim Hikmətin təsvir etdiyi insan, dünyanın mərkəzində metafizik anlayışa və keçmişin insanlarda formalaşdırıldığı dəyərlərə qarşıdır. O, öz dünya görüşünə uyğun müqəddəs mətnlərdən şeirlərində istifadə edərdi. Türk şeirinə təbiətin, insanların, geniş kütlənin - xalqın səsinə gətirdi. Nazim Hikmət Türk şeirini kökdən dəyişirdi.

“Şairin mübarizə yolu heç bir vaxt rahat olmamışdır. Bu yolda məhrumiyyətlər, xəyanətlər, satqınlıq, sevdiyindən ayrılma, həbslər həmişə olmuşdur. Lakin həbsxana və sürgünlər də onun mətin iradəsini və döyüşkən əzmini əsla qıra bilməmiş, əksinə onu daha mübariz olmağa ruhlandırmışdı. Qalın həbsxana divarları azadlıq nəğməkarının könül nəğmələrinin qüdrəti qarşısında tab gətirə bilmirdi. Həbsdə olsa belə Nazim Hikmət xalqı, vətəni, hətta bütün dünya insanları qarşısında öz məsuliyyətini dərk edirdi. O, yaxın dostu Kamal Tahirə göndərdiyi məktublarından birində belə yazırdı: “İstər azadlıqda, istərsə də həbsdə olmağımızdan asılı olmayaraq bizə çox çalışmağa, xalqımıza onların layiq olduğu səviyyədə əsərlər verməyə borcluuyq”. Azadlıqda olduğu vaxtlarda belə «bu gecə deyilsə, sabah gecə girəcəyəm zindana» deyən şair həbs olunmaqdan qorxmur, vətən, xalq üçün alışıb yananları gec-tez bu aqibətin gözlədiyini çox yaxşı bilir” (1, s. 19).

Sevgi insanları hər yerdə, müxtəlif formalarda yaxalaya bilər. Məmləkət sevgisi, sevgiliyə olan sevgi, dünyaya, həyata olan sevgi.., amma sevginin ən məhsuldar təsvirlərində Nazim Hikmət sevgisi xatırlanır və bu sevginin təsvirində təbiət müxtəlif çalarları ilə canlandırılır. Burada mütləq dəniz, quşlar, ağaclar, ucsuz bucaqsız məmləkət və onun gözəllikləri var.. Bu sevinc dolu sevgi çox zaman kədərlə əvəzlənir, yazıcıya xas nikbin ruhdan uzaqlaşdırır – bədbinləşdirir, amma buna baxmayaraq yeni sevgilərə yelkən açan Nazim Hikmət arzu və istəklərinin ardınca gedərək ruhunun mayası olan sevgini ən gözəl şəkildə yaşamağı və şeirlərində təsvir etməyi bacarır. Onun sevgisi dənizlər, okianlar qədər dərin, kainat qədər ucsuz- bucaqsız, günəş qədər yandırıcı, bulaq suyu qədər safdır. Anar yazır: “Məncə, Nazımın şair və insan kimi bütün əzəmətini duymaq və qavramaq üçün onu yalnız müəyyən ideolojinin çəpərləri içində görmək olmaz. Nazım Hikmətin inqilabçıdan daha artıq üsyançı olması haqqında əvvəllərdə yazmışam. İndi isə Nazımın həyatını və ondan da mühüm yaradıcılığını dərk etmək üçün başqa bir mövzunu da araşdırmaq istəyirəm: Nazımın eşqlərini, ömrünün müxtəlif illərində müxtəlif qadınlarla münasibətini. Şairin həyatında eşqlərinin, sevdiyi qadınların önəmli yeri olduğu məlumdur. Türkiyədə hətta Emin Qaracanın “Nazım Hikmətin eşqləri” adlı kitabı da nəşr olunub ki, bu nəşrdəki müəyyən faktiki materialdan mən də yazımda istifadə edirəm” (3, s. 18-19).

Ne güzel şey hatırlamak seni:

ölüm ve zafer haberleri içinden,

hapiste

ve yaşıım kırkı geçmiş iken. . .

Ne güzel şey hatırlamak seni:

bir mavi kumaşın üstünde unutulmuş olan elin

ve saçlarında

yakur yumuşaklığı canımın içi İstanbul toprağının. . .

İçimde ikinci bir insan gibidir

seni sevmek saadeti. . .

Parmakların ucunda kalan kokusu sarduya yaprağının,

güneşli bir rahatlık

ve etin daveti:

kıpkızıl çizgilerle bölünmüş
sıcak koyu bir karanlık...
“Ne güzel şey hatırlamak seni”

“Gönlümle baş başa düşündüm demin;
Artık bir sihirsiz nefes gibisin.
Şimdi ta içinde bomboş kalbimin
Akisleri sönen bir ses gibisin
Mâziye karışıp sevda yeminim,
Bir anda unuttum seni, eminim
Kalbimde kalbine yok bile kinim
Bence artık sen de herkes gibisin.”

“Herkes Gibisin”

Türkiyə ədəbiyyatını dünyaya tanıdan və dünya şöhrəti qazandıran Nazim Hikmətin ölümündən yarım əsrə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq dünya bu böyük şairi, ictimai xadimi yeni Türk ədəbiyyatının yaratıcısı, milli azadlıq hərəkatının ən böyük tərənnümçüsü kimi tanıyır və sevir.

Ben bir insan,
Ben bir Türk şairi Nazım Hikmet
Ben tepeden tırnağa insan
Tepeden tırnağa kavga,
Hasret ve ümitten ibaret..

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasova Ayten. Nazim Hikmət Türk lirik şeirinin ustası kimi. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 2012. 33 Sayı. 25 s.
2. Təhməzoğlu Rəşid. Nazim Hikmətin yaradıcılığında şərq. Bakı 2008 “Əli” mətbəə evi. 6 s.
3. Axundlu Yavuz. Nazim Hikmət haqqında yeni roman-tədqiqat. 525-ci qəzet 6 noyabr 2010. 18-19 s.
4. Nazim Hikmət. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən Akşin Babayev. Bakı: Şərq-Qərb mətbəəsi, 2006. 322s.

Ключевые слова: литература, свободная поэзия, общество, новая, турецкая, форма

Key words: literature, free poetry, society, new, Turkish, the form

Резюме

В данной статье рассказывается о Назиме Хикмете, сыгравшем важную роль в турецкой литературе и заложившем основы свободной поэзии. Вдохновлённый обществом, Назим Хикмет внёс в поэзию социализм. Таким образом новое поколение турецкой литературы, новая форма поэзии, сформировалось и развилось до наших дней.

Summary

This article tells about Nazim Hikmet, who played an important role in Turkish literature and laid the free poetry's foundations. Inspired by society, Nazim Hikmet introduced socialist realism in poetry. Thus, a new generation of Turkish literature, a new form of poetry, have been formed and developed to this day.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ “QILINC VƏ QƏLƏM” ROMANININ ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ VƏ NƏŞR VARIANTININ FƏRQLƏRİ HAQQINDA

“Qılinc və qələm” romanının əlyazması AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.S.Ordubadinin 14 sayılı şəxsi arxivində 2-dən 16-ya qədər olan saxlama vahidləri altında mühafizə olunur. “Qılinc və qələm” romanının əlyazması yeganə nüsxədir, avtoqrafdır. Əlyazması cəmi 1307 səhifədən ibarət olan romanın əsas mətni 13 hissəyə bölünərək 2-dən 14-ə qədər olan saxlama vahidləri altında qorunur.

Romanın tam şəkildə nəşri Böyük Vətən müharibəsindən sonra olmuşdur. Ədibin sağlığında əsər iki dəfə Ənvər Məmmədخانlının redaktorluğu ilə nəşr edilir. Romanın birinci hissəsinin nəşri 1946-cı ildə, ikinci hissəsinin nəşri isə 1948-ci ildə mümkün olur. 1949-cu ildə birinci və ikinci hissə birlikdə təkrar nəşr olunur. Roman sonrakı illərdə istər sovet dönmində, istərsə də ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə təkrar nəşri əsasında dəfələrlə təkrar çap olunmuşdur. Fikrimizcə, əsərin əlyazmasının elmi-tənqidi mətni yalnız Ənvər Məmmədخانliyə məxsusdur. Romanın bütün nəşrlərində fəsilin adları üzrə apardığımız müqayisələr bu fikrə gəlməyimizə əsas verir. Müqayisə zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, fəsilin adları bütün nəşrlərdə tamamilə eyni saxlanılmış və hadisələrin ardıcılığı pozulmamışdır. F. Vəzirova da romanın əlyazmasına deyil, ilk nəşrinə müraciət etmişdir: “Roman ilk çapdan götürülərək digər çaplarla yoxlanılmış, təshih olunmuş halda verilmişdir (1, 399). Əsərin əlyazması ilə nəşrləri arasında müqayisədə biz 2005-ci il nəşrindən istifadə etməyi daha məqsəduyğunsayırıq. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, biz həm Ənvər Məmmədخانlının, həm də Fəridə Vəzirovanın, həm də digər tərtibçilərin tərtib etdikləri nəşrlərlə romanın əlyazmasını müqayisəli-filoloji araşdırmaya cəlb edə bilərik. 2005-ci ildə çap edilmiş kitab F. Vəzirovanın tərtibi əsasında nəşrə hazırlanmışdır. Biz romanın ilk (1946, 1948-ci illər) nəşrləri ilə F. Vəzirovanın tərtib etdiyi mətni həm fəsilin adları üzrə, həm də “Xarabat”, “Bahar”, “Tovuz salonu” fəsillərini sözbəsöz müqayisə etdik və heç bir fərqli məqamla rastlaşmadıq.

“Qılinc və qələm” romanının mətninin tərtib işləri və redaktorluğu görkəmli yazıçımız Ənvər Məmmədخانliyə həvalə olunması çox təqdirə layiq idi. Lakin 70 ildən çox sovet ideologiyasının hökm sürdüüyü Sovetlər Birliyinə daxil olan digər respublikalar kimi Azərbaycanda da kommunist rejiminin sərt qadağalarından kənara çıxmaq mümkün deyildi. Ordubadi “Qılinc və qələm” romanını yazdığı və nəşriyyata hökm sürdüüyü illər şəxsiyyət-pərəstişin, ciddi senzuranın təqib edildiyi bir dövrə təsadüf edirdi. Sovet rejimi bədii əsərlərin nəşri işlərində senzuranı daha da ciddiləşdirdiyi üçün kommunist ideologiyasına cavab verməyən əsərlər ya ixtisar, ya da təhrif edilərək zədələnmiş bir şəkildə nəşr olunurdu. “Qılinc və qələm” romanı da bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Fəridə Vəzirova 1941-ci ildə “Azərnəşr”də Ənvər Məmmədخانli ilə M.S.Ordubadinin əsərin redaktə işləri ilə bağlı apardıqları müzakirələrini belə təsvir edir: “...Cavan redaktor romanda bəzi yerlərin uzadıldığını deyərək ixtisar etməyə icazə istəyirdi.

- Mirzə, baxın, əsərin bu yerini xeyli azaltmaq olar. Axı, Səba xanımın bu macərələrinin sizin əsas götürdüyünüz məsələlərə o qədər də daxil yoxdur. Bilirsiniz...

- Bilirəm, üstünü vurma, qoy getsin...” (2, s. 107). Əsərin əlyazması ilə nəşrinin müqayisəsi zamanı görürük ki, Ənvər Məmmədخانli Səba xanımla bağlı bir cümləni belə ixtisar etməsə də, əsərin yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan bir sıra mühüm tarixi hadisələrdən bəhs edən bir neçə böyük abzas, fəsil ixtisar etmişdir. “Qılinc və qələm” Ordubadi yaradıcılığına xas olan macərəçilik üslubunda yazılmışdır. Əlbəttə, bu janrın ədəbiyyat tarixində özünə görə mövqeyi vardır. Müəllifin özünəməxsus sənətkarlığını nümayiş etdirən bu cəhət bir qayda olaraq onun romanlarının süjet və kompozisiyasının maraqlı və yığcam qurulmasına kömək edir. Lakin bəzən o, diqqətini ikinci və üçüncü məsələlərə cəlb edərək əsas mövzudan uzaqlaşır. “Qılinc və qələm” əsərində də bu cəhət nəzərə çarpmaqdadır. Bizcə, M. Hüseynin qeyd etdiyi kimi Qətibənin, Səba xanımın və yaxud xacələrin bu qədər uzun və ətraflı təsviri romandakı əsas surətlərin bədii tənəsübünü ciddi surətdə pozur (3, s. 579).

Romanın avtoqraf ilə bütün nəşr variantlarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, “Şimali Azərbaycan”, “Hiylə” fəsillərinin adları dəyişdirilərək “Vahid Azərbaycan”, “İfşa” kimi verilmişdir. Əlyazmanın altıncı hissəsinin 541-ci səhifəsində olan “And sındı” (4, s. 541) fəslini nəşrin birinci hissəsinin sonunda həm adı, həm də məzmunu dəyişdirilərək “And” (5, s. 340) kimi verilmişdir.

Qətibənin göstərişi ilə Hüsəməddin tərəfindən Atabəyə qarşı elə sui-qəsd hazırlanır ki, bunun Qızıl Arslan tərəfindən hazırlandığı Atabəy Məhəmməddə şübhə doğurmamalı idi. Canpolad kişinin evində ona qarşı olan sui-qəsdin qarşısını ev sahibinin qızı Gözəl alır. Bu hadisədən sonra Atabəy həmin qızla maraqlanır: “Əsası çürümüş xəlifə ilə qohum olmaqdan, gözəl, igid, dilli, mərifətli bir kəndli qızına evlənmək daha yaxşıdır. Bu halda ki, qızın dayısı Fəxrəddindir. Mən onunla qohum olandan sonra Aran məsələsini həll etmiş olacağam” (5, s. 335).

Gözəl isə Atabəyin sevgisindən istifadə edərək Şimali Azərbaycanı Atabəy Məhəmmədin hücumundan qurtarmağı və Aran xalqını xoşbəxt etməyi düşünürdü. Buna görə Atabəyin qarşısında şərt qoyaraq deyir: “Məni sevən, xalqımı sevməlidir. Məni sevən zat, bu xalqın düşməni olmamalıdır. Çünki mən bu torpaqda və bu xalqın içərisində doğulmuşam.

- And içirəm.

- Hökmdar bilməlidir ki, bizim elin adətində and içib andını sındıran adamdan da düşmən adam yoxdur” (5, s. 330).

⁶² AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, dissertant. emahesimova@mail.ru

Gözəl zənn edir ki, Atabəy and içərsə, bunu pozamayacaqdır. “Qılınc və qələm” romanının bütünnəşr variantlarının birinci hissəsinin sonuncu “And” başlığı altında verilmiş fəslində Atabəy Məhəmməd andını pozmur. Tərtibçi nəşr variantında fəslin məzmununu dəyişmək üçün romanın əlyazmasında olan: “Gözəl hər nə danışdı isə Atabəy bir bəhanə ilə cavabından boyun qaçırırdı. Atabəy öz qəlbində: “Bir qızıdır aldım qurtardı getdi daha iş işdən keçibdir, qız da məni sevir mən də qızı sevirəm, bundan sonra nə adət, nə ənənə bəzəkdir? Qız bir and içdi xoşuma gəldi. Mən də bir and içdim qızın qəlbi razı qaldı. Bir səltənəti bir qızın iqbalına bağlamaq olarmı? Nə cürə istəyirsə yaşasın mən ona hər bir nizam yaradaram” deyirdi. Lakin Gözəl böylə düşünmürdü, artıq o, Atabəyin yaxın günlərdə andını sındıracağına inanırdı” (4, s. 544) hissələri ixtisar edib, “Atabəy həqiqətən aranırlara qarşı müharibə açmadı. Aranırlar ilə dostluq, qardaşlıq əlaqəsi yaratmaq, sülh bərpa etmək üçün qoşunu düşərgələrdə yerləşdirib az bir qüvvə ilə Nizaminin ayağına getməli oldu. Atabəy başındakı atlıları ilə Gəncəyə hərəkət etməzdən əvvəl...” (5, s. 341), “Atabəy Gəncədə Nizamini yanına çağırır aranırlar ilə əbədi sülh və qardaşlıq əlaqəsini bərpa etmək üçün tədbirlər tökdü. İşlər düzələndən və ölkədə asayiş bərpa edəndən sonra qoşuna geri çəkilmək üçün əmr verib ölkəni səyahətə çıxırdı. Atabəy Gözəli inandıraraq yola düşdü” (5, 341) və s. cümlələr əlavə etmişdir.

Əlyazmada olan “And sındı” fəslindən sonra gələn “Qanlı təş” fəslə tamamilə, “Püsəran” fəslinin bir çox hissəsi ixtisar edilmiş, bəzi yerləri nəşrdə “And” fəslinə tərkibində verilmişdir (5, s. 341-343). Əlyazmanın 802-ci səhifəsində “Bu gün Gəncədə verilən ziyafət tarixi ziyafətdir” cümləsi ilə başlayan hissə nəşrdə “Tarixi ziyafət” (6, s. 144) adı ilə adlandırılmışdır.

“Tarixi roman janrının yaranmasını və işləkliyi şərtləndirən ən mühüm amil çağdaş dövrün problemlərinin tarixə söykənərək əks olunması zərurətidir” (7, s. 26) ki, belə bir missiyanı Ordubadi öz üzərinə götürərək “Qılınc və qələm” romanında XII əsr tarixində baş verən mühim hadisələrdən və fəaliyyət göstərən şəxsiyyətlərdən bədii priyom kimi istifadə edərək müasir həyatın ictimai-siyasi hadisələrinə müasir münasibətini əks etdirmişdir. Demək olar ki, Nizami obrazının vasitəsilə ədib öz ictimai-siyasi ideyalarını ifadə etmişdir. Prof. Q.Xəlilovun ifadəsi ilə desək, “ədib təsvir etdiklərinin həm də ehtiraslı təbliğatçısı idi” (8, s. 147). Xalqın azadlığı, dil məsələsi, ikiyə parçalanmış Azərbaycan – Cənubi Azərbaycanın farsların müstəmləkəsi olması, Şimali Azərbaycanın sovet rejimi altında əzilməsi daima Ordubadını düşündürmüşdür. “M.S.Ordubadi qədim tariximizdə Azərbaycan xalqının azadlıq, istiqlaliyyət istəyini, xalqın milli birliyi, milli siması, milli qüruru və s. məsələləri axtarır və bu dəyərlərin, hadisələrin, xarakterlərin mahiyyətinə hopdurur. Belə bir qənaəti də istisna etmir ki, müəllifin bu məqamlara yanaşmasında tarixilikdən çox, müasir düşüncə, müasir baxım və istək vardır” (9, s. 251).

XII əsrin tarix mənzərəsini yaratmaqda məqsəd bir tərəfdən xalqın öz tarixi keçmişinə səyahət etmək istəyi idisə də, digər tərəfdən yazıçının müasir həyat hadisələrinə olan münasibətini bu tarixi dönmə hadisələri fonunda verməyə çalışması olmuşdur. “Gəncə şəhərində böyük bir həyəcan var idi. Azərbaycanda mövcud olan itaətsizliyi ləğv etmək üçün göndərilən İraq və fars qoşunundan 5 min nəfər də Aran ölkəsində yerləşdirilmişdi. Atabəy Məhəmməd tərəfindən göndərilən bu dəstə Əmir İnançın göstərişi ilə hərəkət edir, vaxtilə vergidən boyun qaçıran kəndliləri cəzalandırır və qarət edirdi. Həbslərin və sürgünlərin sayı-hesabı yox idi” (10, s. 290). Bu mənzərə bizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorakılıqla süquta uğradan sovet Rusiyasının Azərbaycanda sosialist rejimini qurmaq üçün XI Qırmızı Ordunun xalqa etdiyi zülmələri, Əmir İnanç obrazı isə rus, erməni, yəhudi və gürcü millətlərindən ibarət olan Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasına rəhbərlik edən qatı daşnak A.İ. Mikoyanı xatırladır. Həbsləri və sürgünləri isə 1920-ci ildən başlanan, illərlə davam edən repressiya tədbirlərinin sətiraltı işarə və eyhamlarla təsviri yazıçının dövrün hadisələrinə ayıq münasibətinin və fəal vətəndaşlıq mövqeyinin təzahürü kimi maraq doğurur.

Əlyazmada olan, lakin nəşrlərə daxil edilməyən “Qanlı təş” adlı fəslinin məzmunundan bəlli olur ki, Atabəy Məhəmməd Qızıl Arslana bildirmədən Şirvan xaqanı ilə gizli bir əhdnamə bağladı. Bu əhdnaməyə görə Atabəy Arana hücum etdiyi zaman Şirvan qoşunları da arxadan Arana hücum etməli idi. Atabəyin ikinci hücumu zamanı aranırlar iki qütbə müqavimət göstərməli olduqları üçün, Arana gedən yolların hamısının dağıdılması xalqın müqavimətin qırır, buna görə də üsyançılar Gəncəni boşaldıb dağlara çəkilirlər. Nizami Məhsəti xanım ağır xəstə olduğu üçün onu tək qalmasına razı olmur, Gəncədə qalır. Atabəyin qoşunu onun evinə girib hər şeyi dağıdır, kitabların yandırılır. Nizamini götürüb Atabəyin huzuruna aparırlar. Atabəy Nizamiyə:

- Bunlara yaxşı bax. Kəsilən başların səbəbi sizsiniz. Bu qanların məsuliyyəti sizin öhdənizdədir. Sizi bura çağırmaqda məqsəd üsyanın nəticəsini göstərmək idi. Sən şairi bunlardan əvvəl öldürməli idim. Lakin bir kərə həyatına qəsd etməmək üçün Qızıl Arslanın canına and içmişəm. Sizin kitablarınızı və yazılarınızı yandırmaq sizi öldürmək kimidir” (10, s. 553-556).

Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakim olduğu dövrdə belə bir tarixi hadisəyə təsadüf edilməmişdi. Atabəy Məhəmməd öz daxili və xarici siyasəti ilə hakim olduğu dövrdə Atabəylər dövlətinin möhkəmlənməsində, inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş hökəddar: “Atabəy Cahan Pəhləvanın inzibati bacarığı və sərt tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndirilmişdi. Atabəyin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişlər. Atabəyin hakimiyyətinin möhkəmlənməsindən az sonra Atabəylə Xarəzmşah Təkiş (1172-1200) arasında dostluq münasibəti yarandı” (11, s. 61). Atabəy Məhəmməd Azərbaycan və Arrana qardaşı Qızıl Arslanı canişin təyin etmişdi. Gəncə şəhəri ilə bağlı siyasi hadisələrə isə Cahan Pəhləvanın oğlanları – Əbu Bəkir və Əmir Əmiran arasında baş vermiş ixtilafın nəticəsində meydana çıxmışdı (11, s. 84).

Görünür, M.S.Ordubadi dövrünün gerçəkliklərini və problemlərini əks etdirmək üçün tarixi hadisələri təhrif edib öz yazıçı təxəyyülünə uyğunlaşdıraraq verməyi məqsəduyğun saymışdır. Nizaminin kitabların yandırılması səhnəsi bizə çar Rusiyasının əli ilə daşnaklar tərəfindən Ordubadın evində axtarış aparılarkən əlyazmalarının yandırılmasını xatırladır: “Mənzilimə gəldim.

Daşnak könüllüləri kitablarını yığib dağıtmışdı. Əlyazmalarım da məhv olmuşdu. Mənzildə bir peç, bir də taxta çarpayı qalmışdı” (12, s. 170).

“Qanlı təşt” nəşrdən ixtisar edilsə də, romanın ikinci hissəsində bu fəsillərin olduğunu təsdiqləyən cümlələr vardır: “Biz onların böyük ordu ilə Azərbaycana hücum etdiklərini görmüşük. Mənim möhtərəm dostumun özü də Atabəy Məhəmmədin qanlı təştinin qarşısında oturmuşdur. Onun Atabəy Məhəmməd tərəfindən yandırılan kitabxanasının küllərini küləklər indi belə fəzada gəzdirməkdədir” (6, s. 124).

İstər “And sındı” fəslində, istərsə də “Qanlı təşt” fəslində tarixi həqiqətlərin təhrif olunması sovet ideologiyasına uyğun olmadığı üçün əsərin bu hissələri nəşr variantlarında ya ixtisar edimiş, ya da məzmunu dəyişdirilərək verilməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, müqayisələr zamanı əsərin əlyazması və nəşrləri arasında müxtəlif şəkildə fərli məqamlara rast gəldik. Bir neçə fəslin, abzasların və cümlələrin ixtisar edilərək nəşrdə verməməsini aşkarladıq. Bütün bu müqayisələrdən belən nəticəyə gəlmək olar ki, “Qılınc və qələm” romanının elmi tənqidi mətninin yenidən hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə VIII cild. Bakı: Azərənşr, 1967, 402 s.
2. Vəzirova F.S. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Gənclik, 1970, 121 s.
3. Hüseyn M.Ə. Əsərləri 10 cildə. Ədəbi-tənqidi məqalələr (1926-1947) 9-cu cild. Bakı: Yazıcı, 1976, 632 s.
4. Ordubadi M.S. Qılınc və qələm (VI hissə). AMEA ƏYİ, f. 14, s.v. 7, 100 v.,
5. Ordubadi M.S. Qılınc və qələm. Birinci hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
6. Ordubadi M.S. Qılınc və qələm. İkinci hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 422 s.
7. Əhməd Samil Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematik və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 192 s.
8. Xəlilov Q.Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 1973, 352 s.
9. Rzayev Y.H. Azərbaycan romanı: Siyasət və millidüşünce. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, 296 s.
10. Ordubadi M.S. Qılınc və qələm (IV hissə). AMEA ƏYİ, f. 14, s.v. 5, 100 v.
11. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
12. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. AMEA Əİ, f. 14, s.v. 448, 180 v.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, “Qılınc və qələm”, əlyazma, nəşr, ixtisar, təhrif.

Ключевые слова: Маммад Саид Ордубади, «Меч и перо», рукопись, публикации, сокращения, искажение.

Keywords: Mammad Said Ordubadi, "Sword and Pen", manuscript, publications, abbreviations, distortions.

О РАЗЛИЧИЯХ РУКОПИСНЫХ И ПУБЛИКАЦИОННЫХ ВАРИАНТОВ РОМАНА «МЕЧ И ПЕРО» МАММАД САИДА ОРДУБАДИ

Резюме

В своем романе «Меч и перо» Маммад Саид Ордубади мастерски отразил историко-культурную картину XII века, подходил к событиям того периода во многих случаях с точки зрения современности. В статье дается сравнительно-филологический анализ вариантов рукописей и публикаций романа «Меч и перо». В статье проведены обширные сравнения искаженных, или полностью сокращенных глав в опубликованных версиях произведения, которые были в автографе романа «Меч и перо», а также научно прокомментировано художественное представление фактов, событий и исторических личностей в произведении. Основываясь на архивных материалах и публикациях романа в разные годы, в статье обобщаются выводы на научно-теоретическом уровне.

ABOUT MANUSCRIPTS AND DIFFERENCES IN PUBLICATION OF MAMMAD SAID ORDUBADI'S NOVEL "SWORD AND PEN"

Summary

Mammad Said Ordubadi masterfully reflected the historical and cultural landscape of the XII century, in many cases approached the events of the period in terms of modernity in his novel "Sword and Pen". The article provides a comparative-philological analysis of the manuscripts and publications of the novel "Sword and Pen". In the autograph of the novel "Sword and Pen", extensive comparisons were made about the chapters that were distorted and completely abbreviated in the published versions, and commented on the artistic representation of facts, events and historical figures in the work. Based on archival materials and publications of the novel in different years, the author summarized the conclusions at the scientific and theoretical level.

Рәyçi fil.ü.f.d., dos. Ə.Nəcəfzadə

PEDAQOQİKA-ПЕДАГОГІКА
Cəfərova Nabat Beydulla qızı¹
DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ HAQQINDA

Lügət tərkibinin inkişafı və dəyişmə qanunauyğunluğunu tədqiq edən H.Ə.Həsənov yazır: "Leksikologiya morfolojiya və söz yaradıcılığı ilə daha yaxındır, çünki bunların hər üçü dilin lügət tərkibi, onun leksik-qrammatik təsnifi, sözün semantik və morfoloji strukturları ilə bağlıdır"[9, s.6]. "Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji, semantik" [7, s.31].

Buradan aydın olur ki, lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi üçün çox mühüm şərtidir. Hər kəsin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, onun nitqi də bir o qədər zəngin olacaqdır. Professor Y.Kərimovun monoqrafiyasında bu problem öz geniş həllini tapmışdır. Y.Kərimov yazır ki, uşaqlarda sözlə linqvistik münasibətin yaradılması vacibdir. Onlar sözün qrammatik forması ilə leksik sistemi arasında mövcud olan əlaqələri başa düşməlidirlər [9, s.**Error! Reference source not found.**]. Buradan belə nəticə çıxır ki, şagirdləri mükəmməl nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək, onların dilində sözlərdən məharətlə və hərtərəfli istifadə edilməsini təmin etmək üçün dil qaydalarının tədrisində lüğət üzrə aparılan işlərə geniş yer verilməlidir.

Uşaqlarda sözün əşyavi mənasına münasibətin onun qrammatik mənasına keçməsi problemini tədqiq edən L.İ.Aydarova qeyd edirdi ki, uşaqlarda sözlə təsirin müəyyən qaydası mənimsənilərkən sözün ümumi başa düşülməsi də dəyişir. Əvvəllər onlar üçün vahid, hissələrinə ayrılmayan söz mürəkkəb semantik və morfoloji cəhətləri olan dəyişkən sistemə çevrilir [9, s.208].

Azərbaycan dilinin morfolojiyası dilimizdə olan sözlərin formalarından bəhs edən dil qaydasıdır. "Morfolojiya bəhsi fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır" [3, s.123].

Morfolojiya dil qaydası olmaqla, obyekt müxtəlif qrammatik mənə kəsb edən sözlərdir. Sözün qrammatik mənasının nitqdə əhəmiyyəti çox böyükdür.

Birincisi, qrammatik mənə ilk növbədə nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, məsələn, sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, dadını, həcmi, fiziki xüsusiyyətini, psixoloji halını, həmçinin, sadalanan əlamətlərin dərəcəsini bildirir.

İkincisi, qrammatik mənə cümlədə sözlərin əlaqəsini bildirir. Məsələn, "Şixəli gəldi" cümləsində "Şixəli" mübtədə, "gəldi" sözü isə xəbərdir və onlar bir-biri ilə uzlaşmışdır.

Üçüncüsü, qrammatik mənə danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və hadisəyə münasibətini bildirir. Məsələn: Mən şəhərə getmişdim. Mən şəhərə gedirəm. Mən şəhərə gedəcəyəm. Mən şəhərə gedəsiyəm. Görək mən şəhərə gedəm. Mən şəhərə getməliyəm. Mən şəhərə gedəsi idim. Kaş mən şəhərə gedərdim. Cümlədəki feilin qrammatik mənaları şəxs əvəzliyinin (mən –I şəxsin təki), şəhər (yer anlayışı) və getmək (hərəkət) sözlərinə müxtəlif münasibətlərini bildirir.

Sözün qrammatik mənası leksik mənasına nisbətən çoxdur. Məsələn, "daş" sözünün bir leksik mənası olduğu halda, bir neçə qrammatik mənası vardır (əşyanın adını bildirir, yəni isimdir, təkdir, konkret, cansızdır, adlıq haldadır və s.).

Akademik V.V.Vinoqradov yazır ki, leksik mənə sözün aid olduğu nitq hissəsinin, qrammatik kateqoriyanın xassəsindən, ictimai mənə daşıyan və onun işlədilməsini müdafiə edən kontekstdən, başqa sözlərlə konkret əlaqələrindən, sinonimlərlə, ümumiyyətlə, mənə çalarlığına görə yaxın mənəli sözlərlə semantik münasibətindən, ekspressiv-üslubi rəngindən asılı olur [12, s.6].

Şagirdlər sözlərin mənə yaxınlığını çox zaman müəyyənləşdirə bilmir, yaz, yazı, yazıçı sözlərinin mənə yaxınlığını izah edə bilmirlər. Söz və ifadələri aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə etmək məqsəduyğundur:

- 1) sözün ifadə etdiyi əşyanın və yaxud şəklinin göstərilməsi;
- 2) sözün sinonimindən istifadə edilməsi;
- 3) mürəkkəb sözlərin quruluşca təhlil edilməsi;
- 4) sözün ifadə etdiyi əşyaya tərif verilməsi;
- 5) bəzi sözlərin mənəca izah edilməsi.

Sözün sinonimliyini nəzərə çatdırmaq, söz və ifadələri aydınlaşdırmaq üçün müvafiq çalışmalardan, innovativ təlim üsullarından istifadə edilməsi çox faydalıdır.

İbtidai siniflərdə təlimin əsas istiqaməti şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldiyindən nitq inkişafının əsas komponentlərindən biri kimi lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması, o cümlədən təmizliyinin qorunması zəruri sayılır.

Odur ki, dil qaydalarının tədrisi prosesində də şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə bağlı müxtəlif işlər aparılır. İbtidai

sinif Azərbaycan dili kurikulumunda (I-IV sinif) lüğət işi üçün ayrıca vaxt ayrılmır. Lakin şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi sistemə xarakter daşıyır və dil qaydaları üzrə bütün materialların üzvi bir hissəsini təşkil edir.

Şagird məktəbə çox az söz ehtiyatı ilə gəlir, I sinfə qədəm qoyduğu vaxtdan başlayaraq onun leksikonuna yeni-yeni sözlər daxil olmağa başlayır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent.
Cafarova_nabat@mail.ru

Azərbaycan dilinin tədrisinə kompleks münasibət bəsləməyi əsas götürməklə, morfologiyadan hər bir mövzunun tədrisi prosesində dilin bütün sahələri üzrə iş aparılması nəzərdə tutulur.

Sözün leksik mənası üzərində iş həmçinin söz yaradıcılığı ilə qırılmaz əlaqədə həyata keçirilir. Söz yaradıcılığı üzrə işlər isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, zərfin tədrisi ilə əlaqəli şəkildə aparıldığına görə sözlərin leksik mənalı və qrammatik mənalının başa düşülməsi üçün zəmin yaranır.

İbtidai siniflərdə sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər, düzəltmə sözlər haqqında ətraflı məlumat vermək, şagirdlərin əvvəlcədən bildikləri məlumatları yeniləri ilə zənginləşdirib sistemə salmaq, eyniköklü müxtəlif mənalı sözlərin ümumi və xüsusi cəhətlərini ayıra bilməyi öyrətmək şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözdüzəldici şəkilçilər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, genişləndirir və dəqiqləşdirir. Şagirdlərin nitqinə bütün qrammatik formalarla qırışıqlı əlaqədə müəyyən leksik minimum daxil edilir. Dil qaydalarının tədrisi prosesində lüğət işinin səmərəli təşkili üçün müəllimin aşağıdakıları bilməsi zəruridir:

- 1) şagirdlərin nitqində həmin qrammatik kateqoriyalardan istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri;
- 2) həmin qrammatik kateqoriya üzrə şagirdlərin fəal və qeyri-fəal lüğəti;
- 3) bu sözlərin mənasını başa düşməyin düzgünlüyü dərəcəsi;
- 4) şagirdlərin həmin mövzunu mənimsəmə imkanları;
- 5) dərslinin həmin mövzu üzrə leksik bazası;
- 6) dərslərdə həmin mövzu üzrə çalışmaların xarakteri və sistemi;
- 7) həmin mövzunun tamamlanmasını tələb edən məsələlər;
- 8) həmin mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin öyrənməli olduqları yeni sözlər;
- 9) mövzu üzrə lüğət işinin səmərəli keçirilməsini təmin edən sistem. [9, s.147].

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin tədrisinin leksika inteqrasiya imkanları daha genişdir. Müəllim ismin lüğəvi və qrammatik mənasını öyrətməyə başlayarkən şagirdlərin bu sahədə mövcud biliklərini nəzərə almalıdır.

İbtidai sinif şagirdlərinin leksikasının konkret (məktəb, sinif, çanta, təbaşir, qənd, küçə, şəhər, maşın və s.) və mücərrəd (arzu, xəyal, fikir, sevgi, nifrət, duyğu, düşüncə və s.) isimlərlə zənginləşdirilməsi prosesi hər bir dərstdə davam etdirilməlidir. Ümumi və xüsusi isimlərin tədrisi lüğət işi üçün zəngin material verir. Qrammatikanın ümumiləşdirmə funksiyası ümumi isimlərin təmsalında daha aydın dərk olunur. Şagirdlərin I sinifdə qazandıqları sadə təsnifatmə və qruplaşdırma bacarıqlarına istinad etməklə ümumi isimlər anlayışını mənimsətmək daha asandır. Məsələn, qaz, ördək, toyuq, cücə, leylək, bülbül, sarıköynək və s. isimlər ümumilik bildirməklə özləri də daha ümumi anlayış olan “quş” məfhumunda birləşirlər. Digər variantda isə “meyvə” məfhumuna alma, armud, şaftalı, göyəm, gavalı, əncir, üzüm, heyva, nar və s. daxil olması aydınlaşdırılır. Xüsusi isim dedikdə isə ümumidən təkin fərqləndirilməsi nəzərdə tutulur: şəhər-Bakı, dəniz-Xəzər, kənd-Qonaqkənd, küçə-Azadlıq və s.

İsmin tədrisində əşya (varlıq) adları bir sözlə (terminlə) – isimlə ifadə olunur, isim nitq hissəsidir. Beləliklə, əşyadan nitq hissəsinə və onun lüğət işi ilə birləşdirilməsinə doğru iş gedir. “Lüğət işi sistemi onun müəyyən tematik planda məlum ardıcılığını nəzərdə tutur. Məktəbin vəzifəsi ayrı-ayrı təlim illəri üzrə elə tematik dairələr müəyyənləşdirməkdir ki, onların köməyi ilə şagirdlərin lüğətinin genişləndirilməsi üzrə iş aparmaq mümkün olsun” [9, s.41].

İsim bəhsinin leksika ilə əlaqələndirilməsində bir sıra şəkilçilərin də böyük rolu vardır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tədrisi ilə əlaqədar aparılan leksik-morfoloji çalışmalar vasitəsilə düzəltmə və mürəkkəb isimlərin qrammatik cəhətləri şagirdlərin leksik bilikləri ilə əlaqələndirilir. “Leksik-morfoloji çalışmalar morfologiya ilə leksikanın əlaqəsini təmin edən çalışmalardır. Bu çalışmaların aparılması zamanı şagirdlərin leksikaya aid əldə etdikləri biliklər morfologiyadan öyrəndikləri biliklərlə əlaqələndirilir, beləliklə, onlar morfologiyadan öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməklə yanaşı, leksikadan əldə etdikləri bilikləri də yada salır, möhkəmləndirirlər” [100, s.42].

Leksik-morfoloji çalışma və testlərdən istifadə olunması şagirdlərin morfoloji-leksik bilik və bacarıqlarının səmərəliliyi təmin edir. İsmin tədrisi zamanı omonimlər üzrə (çəkmə, qazma, alma, süzmə, bağlama və s.), sinonimlər üzrə (dünya-ələm-cahan-kainat və s.), antonimlər üzrə (igidlik-qorxaqlıq, sevinc-kədərlilik və s.), çoxmənalılıq üzrə (baş-insanın başı, məclisin bacı, kəndin başı, bulağın başı, sözün başı və s.), söz yaradıcılığı üzrə (baş, başla, başlı, başsız, başlıq, başlamaq, başdansı, başqası, başbilən və s.) aparılan əlavə işlər şagirdlərin leksik bazasını genişləndirir. Bütün bunlar şagirdləri sistemə kursda ismə dair materialları daha yaxşı mənimsəməyə hazırlayır. İbtidai siniflərdə “Sifət” bəhsinin də düzgün tədrisi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi, dəqiqləşməsi və ifadəliliyini təmin edir. Məlumdur ki, sifətlər əlamətləri müəyyənləşdirib, əşya və hadisələri xarakterizə etdikləri üçün dilin ifadə vasitələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Sifətlərdən düzgün istifadə etmək nitqin bədii emosionallığını təmin edən biləcəklərdir. Çoxmənalı, sinonim, omonim, antonim sifətlər üzrə praktik işlər II-IV siniflərdə davam etdirilir ki, bu da şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərini daha obrazlı, daha dəqiq və səlis edir. Bu sahədə aparılan işlər və yerinə yetirilən çalışmalar sifət haqqında biliklərin möhkəmlənməsinə imkan verir.

“Sifət” bəhsinin tədrisi sifət haqqında ümumi məlumatla başlanır. Bununla əlaqədar olaraq, müəllimin qarşısında lüğət işi üzrə məşğələləri planlaşdırmaq vəzifəsi durur. O, qabaqcadan aşağıdakıları məsələləri nəzərə almalıdır:

1) ibtidai sinif şagirdlərinə hansı sifətlər məlum deyil; 2) bu sifətlərdən daha çox işlənilənləri hansılardır; 3) Azərbaycan dili dərslərində bu sifətlərdən nə qədərini və hansılarının istifadə oluna biləcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müəllim əşyanın əlamət və keyfiyyətini göstərən sözlərin sifət olduğunu şagirdlərə öyrətdikdən sonra sifətlərin işləndiyi atalar sözləri (məsələn, “Yalan söz üz qızardar”, “Acı həqiqət şirin yalandan yaxşıdır”, “Düz yol gedən yorulmaz”) və s. misallar gətirməyi tələb edə bilər. “Sifət” bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlər gətirdikləri misallarda ancaq beş-altı sifəti işlətməkdən kənara çıxıb bilmirlər (məsələn, yaxşı, qırmızı, ağ, gözəl və s.). Buna görə də “Sifət” bəhsi üzrə ilk dərstdən şagirdlərin sifətə aid daha çox söz öyrənməsinə diqqət yetirilməlidir. Verilmiş sifətlərin mənaca və quruluşca qruplaşdırılması və onlara əksmənalı sifətlərin tapılması tələbi şagirdləri daha maraqla öyrənməyə cəlb edir: çalışqan, zəhmətkeş, gözəl, kəskin, uzun, saf, isti, yanımcıl, ağsaqqal, igid, qoçaq, aciz, sevimli, mehriban, qəzəbli, zalım, ədalətli, şirin, solğun, al, dərin, alagöz, hövsələsiz, kobud, şad, xoşbəxt, fikirlə, ağıllı, qaratelli, əyri, rəngli, qiymətli, maraqlı, çatmaqaşlı, çirkli, təmtəraqlı, zövqlü, açıq, yüksək, göyçək və s.

Azərbaycan dilində sözlərin dəyişməsi və yeni söz yaradılması əsasən köklərə artırılan şəkildə vasitəsilə olur. Yəni, sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə yeni sözlər yaradılır ki, bu da dilimizin lüğətinin zənginliyi ilə əlaqədardır. Bu cəhətdən sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə əmələ gələn sifətlər haqqında geniş məlumat verməyin əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də toxucu (qız), kəsici (alət), qırıcı (təyyarə), quraşdırıcı (sex), qaldırıcı (kran) və s. kimi müxtəlif şəkildə əmələ gələn düzəltmə sifətlər üzərində şagirdləri müstəqil işlərinin təşkili xüsusi diqqət tələb edir.

Sifətin tədrisi ilə bağlı şagirdlərə başa salınmalıdır ki, nitqin gözəlliyi və rəngarəngliyində sifətlərin rolu böyükdür. İnsan xarakterinin ən zərif cizgilərini, təbiətin füsunkar gözəlliyini verməkdə, bədi əsərlərin təsir gücünü artırmaqda əsas nitq hissəsi kimi sifətin rolu əvəzəlməzdir.

Odur ki, şagirdlərin söz ehtiyatını sifətlər hesabına artırmaq kifayətlənmək olmaz, həmin sözlərin nitqdə yerli-yerində işlədilməsi qayğısına qalınmalıdır. “Feil” bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlərin I sinifdə əldə etdikləri biliklərə arxalanmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Bu zaman şagirdlərin feil üzrə lüğət ehtiyatının həcmi və məzmunu ilə tanış olmalı, gələcəkdə onların lüğətinin hansı feillər hesabına zənginləşdiriləcəyi nəzərdə tutulmalıdır. “Feil” bəhsini keçərkən müəllim şagirdlərə anlatmalıdır ki, dilimizdə feillər əşyanın hərəkətini (işini, halını) bildirdiyi kimi, həmin hərəkətin (işin, halın) nə vaxt və hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu da göstərir.

Bu qaydanı şagirdlərə yaxşı dərk etdirmək üçün yazı lövhəsində müxtəlif zamanları ifadə edən feillərə aid beş cümlə yazılır.

Şagird oxuyur. Şagird oxudu. Şagird oxumuş. Şagird oxuyacaq. Şagird oxuyar.

Feilin zamanlara görə dəyişməsinin izahı həm bir qrammatik kateqoriya kimi feilin zamanları haqqında anlayışı mənimsəməyə, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının feilin zamanlarına aid feillər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur.

Feillər zamana görə (keçmiş, indiki, gələcək zaman) dəyişdikləri kimi, şəxslərə görə də dəyişir. Kəmiyyətə tək və cəm olur:

Mən yazıram (yazdım, yazacağam).

Sən yazırsan (yazdın, yazacaqsan).

O, yazır (yazdı, yazacaq).

Biz yazırıq (yazdıq, yazacağıq).

Siz yazırsınız (yazdınız, yazacaqsınız).

Onlar yazırlar (yazdılar, yazacaqlar).

Feillərin zaman və şəxs kateqoriyalarını mənimsətmək üçün əvvəlcədən hazırlanmış tablo, plakat və sxemlərdən istifadə olunmalıdır. Feilin zaman və şəxs kateqoriyalarına aid çalışmaların icrası həm şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, həm də həmin kateqoriyaların mənimsənilməsinə təmin edir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində feillərin müstəsna rolu olduğunu nəzərə alaraq bu iş hər zaman ciddi yanaşılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər olara təqdim olunan döymək, dəyişmək, əzmək, doğramaq, vurmaq, bölmək, çəkmək, atmaq, itələmək, sürümək, düşünmək, duymaq, gözləmək, titrəmək, yanaşmaq, xatırlamaq, kədərlənmək, çürümək, coşmaq, suvarmaq, arıtlamaq, xışıldamaq, xarlanmaq, pörtmək, alacalanmaq, sərilmək, hürkmək, yellənmək feillərinin leksik mənasının dərk etməkdə çətinlik çəkirlər, odur ki, həmin sözlərin söz birləşməsi və ya cümlələrdə işlədilməsi təklif olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, dil qaydalarının tədrisi prosesində söz yaradıcılığı imkanları şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalı, müqayisə və qarşılaşdırmaqla fəallıq şəraitində leksik işlər aparılmalıdır. Dil qaydalarının tədrisi prosesində leksik işlərin aparılmasının müvəffəqiyyətini təmin edən digər cəhət dərslərin fəal təlim üsulları ilə təşkil edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. www.president.az
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
3. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
4. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: Dərələyəz-M, 2009, 200 s.
5. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU, 2016, 404 s.
6. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
8. Həsənov M.M., Cəfərova N.B., Bəhmənova C.D. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 70 s.
9. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 220 s.
10. Qrammatik çalışmalarn tipləri və onların aparılması metodikası. Bakı: APİ, 1977, 60 s.
11. Аударова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. М.: Просвещение, 1966, 280 с.
12. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания, 1953, №5, с. 6-11

Açar sözlər: dil qaydaları, leksika, söz yaradıcılığı, inteqrasiya, tədris

Ключевые слова: морфология, лексика, словообразование, интеграция, обучение

Key words: morphology, lexicon, word creation, integration, teaching

Xülasə

Məqalə dil qaydalarının qrammatik-leksik təsnifi və integrativ tədrisinə həsr edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, dil qaydalarının tədrisində lüğət üzrə aparılan işlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Dil qaydası kimi, Azərbaycan dilinin morfologiyası geniş məzmununa malikdir. Morfologiya bəhsi fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoepik, orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Morfologiyaya dair dil qaydalarının leksika ilə integrativ tədrisi ilk növbədə nitqdə sözün mənasının anlaşılmasını dəqiqləşdirir, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir və fəallaşdırır.

Lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi üçün çox mühüm amildir. Odur ki, şagirdlərin təlim nəticələrinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün müvafiq strategiyalar, fəal təlim metod və üsullardan istifadə etməklə nitq hissələrinin qrammatik-leksik təsnifi və integrativ tədrisinin təşkilinə nail olmaq lazımdır.

Резюме

Из опыта преподавания языковых правил

Богатство словаря является очень важным условием для богатства языка. Чем богаче каждый словарный запас, тем богаче его речь. Слово является основным источником понимания. Любое слово напрямую связано с бытием и служит для обозначения вещи, события, процесса, качества и действия в окружающем мире.

Словарная работа по обучению языковым правилам имеет исключительное значение для того, чтобы предоставить студентам идеальную речевую культуру и гарантировать, что они умело и всесторонне используют слова в своем языке.

Грамматика является важной частью языковых правил и играет важную роль в построении речи. Интегративное обучение грамматическому значению слова с лексическим значением усиливает обогащение словарного запаса студентов.

Во-первых, грамматическое значение в первую очередь проясняет понимание слова в речи, например: существительное, существительное, прилагательное, качество, вкус, объем, физические характеристики, психологическое состояние, а также степень перечисленных характеристик, название глагола, время, человек и так далее. отчеты.

Во-вторых, грамматическое значение регулирует отношения слов в предложении.

В-третьих, грамматическое значение отражает отношение говорящего к объекту и событию, о которых он говорит. В результате понимание грамматического и лексического значения слова, богатство словарного запаса оказывает сильное влияние на развитие у студентов навыков речи.

Summary

From the experience of teaching language rules

A wealth of vocabulary is a very important condition for a rich language. The richer each vocabulary, the richer his speech. The word is the main source of understanding. Any word is directly connected with being and serves to denote a thing, event, process, quality and action in the world.

The vocabulary work on teaching the language rules is of utmost importance in order to provide students with an ideal speech culture and to ensure that they skillfully and comprehensively use words in their language.

Grammar is an important part of language rules and plays an important role in the construction of speech. Integrative teaching of the grammatical meaning of a word with lexical meaning enhances the enrichment of the vocabulary of students.

Firstly, the grammatical meaning first of all clarifies the understanding of the word in speech, for example: noun, noun, adjective, quality, taste, volume, physical characteristics, psychological state, as well as the degree of the listed characteristics, the name of the verb, time, person and so on reports.

Secondly, the grammatical meaning regulates the relationship of words in a sentence. Thirdly, the grammatical meaning reflects the speaker's attitude to the object and event of which he speaks. As a result, understanding of the grammatical and lexical meaning of the word, the richness of the vocabulary has a strong impact on the development of students' speech skills.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nəcəfova Könül Cəlil qızı⁶³
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-nin YERİ VƏ NÖVLƏRİ

Müasir dünyada informasiya texnologiyalarının istifadəsi cəmiyyətin mədəni həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Peşəkar fəaliyyətimizdə İKT-dən istifadə günü-gündən daha çox yer almaqdadır. Əksər hallarda əlaqə saxlamaq, paylaşmaq, məlumatın istifadə olunması və eləcə də müxtəlif vasitələrin (səs, şəkil, mətn) sinxron və asinxron metodlar ilə ötürülməsi anlamına gəlir. İnformasiya texnologiyaları bir tərəfdən bir neçə cihaza birbaşa qoşulmağı digər tərəfdən isə müxtəlif serverlərin köməkliliyi ilə məsafədən əlaqəni təmin edir. İnkişaf edən dünyada İKT-dən istifadə formaları öz müxtəlifliyi ilə də seçilir. Müasir texnologiya bir neçə və daha artıq funksiyaları özündə əks etdirən vasitələrdən ibarətdir.

Müasir cəmiyyətimiz informasiyalaşdırma adlanan tarixi bir prosesə qoşulmuşdur. Bu prosesi isə kompüterləşmə həyata keçirir. İnformasiyalaşdırma cəmiyyətin elmi-texniki və sosial-iqtisadi inkişafının başlıca mənbəyi kimi gənc nəslin təlim-təربiyəsində başlıca rol oynayır. İnformasiyalaşdırma və kompüterləşdirmə nəticəsində İKT-dən istifadə zəruri bir hala çevrilmişdir. İKT dedikdə əslində informasiyanın əldə olunması, saxlanması, təkrar istifadəsi və eyni zamanda qorunması ilə bağlı geniş texnologiyaları əhatə edən bir sahədir. İKT sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, informasiyalaşdırma sistemi qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: İnformasiyalaşdırma- bütün sosial əhəmiyyətli xüsusi ilə informasiyaların elektron vasitələrindən seçilərək əlverişli formada saxlanması, işlənərək ötürülməsi və təqdim edilməsidir. Təhsilin informasiyalaşdırılması kifayət qədər çətin bir proses olub, müəyyən vaxt tələb etməklə, mərhələlərə həyata keçirilir:

1. İKT vasitələrinin kütləvi mənimsənilməsi – kompüter siniflərinin yaradılması, telekommunikasiya vasitələri, operativ nəşrlər, interaktiv təsvirlər sistemi, verilənlər bazasından və program vasitələrindən istifadə etmək üçün müəllim və şagirdlərin əsas hüquqlarının həyata keçirilməsi;
2. Tədris fənlərində İKT vasitələrinin geniş tətbiqi üçün təhsilin məzmununa yenidən baxmaqla, kompakt disk (optik) əsasında təsvir və audio materialların təminatı;
3. Fasiləsiz təhsil radikal şəkildə yenidən qurulmalı, distant (məsafədən təhsil) təlimə başlanılmalı, təlimin metodik əsasları dəyişdirilməlidir. 11 Son illərdə «Kompyuter texnologiyası» və "İnformasiya texnologiyası" terminlərindən geniş istifadə olunur. İKT-nin əsasında "informasiya" və "texnologiya" anlayışları dayanır. Texnologiya işlənəcək obyektə keyfiyyət dəyişikliyinə aparılması üçün istehsal proseslərindəki vasitə və üsullarla əlaqədar biliklər toplusudur. Qədim yunanlar hesab edirdilər ki texnologiya (techne-ustalıq, bacarıq + logos isə öyrənmə) hər hansı əşyanın ustalıqla düzəldilməsi deməkdir. Bu nöqtəyi nəzərdən kompüter texnologiyası baxılan sahədə kompüter texnikasının aparat və program vasitələrindən istifadə texnologiyası deməkdir. İnformasiya (informatio)-latın sözü olub, izah etmək, ifadə etmək, xəbərdar olmaq deməkdir. Bundan başqa informasiya qeyri-müəyyənliyin alınması zamanı onu azaldan və yaxud tam aradan qaldıran məlumatlardan ibarətdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq İKT-nin daha da inkişaf etməsi digər sahələrin də inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu gün elmin inkişafının böyük hissəsi informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır və bu əlaqə inkişafı daha səmərəli və sürətli təşkil edir. Bəzi dilçilər, misal üçün J. Beziat, hesab edirlər ki, məhz elmin və digər sahələrin inkişaf etməsi informasiya texnologiyalarının inkişafını qaçılmaz etmişdir. Dilçi alimlərin texnologiya mühəndisləri ilə birgə fəaliyyəti nəticəsində dilin avtomatlaşdırılması, müxtəlif tərcümə programlarının eləcə də rəqəmsal lüğət və ensiklopediyalarının hazırlanmasına gətirib çıxartmışdır. Növbəti onilliklərdən etibarən dilin informasiya texnologiyaları ilə məntiqi əlaqələrinin geniş istifadə edilərək inkişaf etməsinin və getdikcə cəmiyyətdə müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsinə sosial tələbatın yaranmasının şahidi oluruq. Kompüterlərin əlçatan olması keçən əsrin son onilliklərində xarici dillərin öyrənilməsinə olan tələbatın daha çox ödənilməsi ilə nəticələnir. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin tədrisi artıq strukturlaşdırılmış təlimlər vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsi və tədris edilməsi üçün yeni vasitələri tətbiq etməyə başladı. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif dillərin daha rahat tədris edilməsi üçün müxtəlif programlar hazırlanır. Kompüterlər yarandığı vaxtdan bu günədək dil öyrənmək üçün istifadə olunan bir vasitə olaraq qalmaqdadır.

Dillərin öyrənilməsi üçün bir neçə vasitə mümkündür: heç bir didaktik metoddan istifadə etmədən kompüterlərin sərbəst istifadəsi; hər hansı pedaqoji və didaktik materiallardan istifadə edilməsi ilə tədris; geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi elektron materialların, programların (site, CD, programlar) istifadəsi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq texnologiya yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu və kompüterlərdən müstəqil istifadə çox sürətlə artmağa başladı. Bu dövrdə internetin sürətlə yayılması bu prosesin daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verdi. Mövcud materialların İnternet vasitəsi ilə ötürülərək daha əlçatan olması inkişafı daha da sürətləndirdi.

Müasir dünyada rəqəmsal və simsiz texnologiyanın inkişafı cəmiyyətin hər sahəsinə nüfuz etmiş və ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu inkişaf eyni zamanda müxtəlif qurğuların vahid bir nöqtədən idarə edilməsini asanlaşdırır və daha sürətli və səmərəli istifadə edilməsini təmin edir. Xarici dillərin tədrisində İKT-dən istifadə bir çox pedaqoji materialların dəyişdirilməsinə və innovativ formada təqdim edilməsi ilə nəticələndi. Bu halda istifadə olunan texnologiya müxtəlifdir; sosial şəbəkə, podkasting (səs və ya video kimi media formatında materialların hazırlanması və İnternetdən yayılması), web sahifələrindən istifadəsi, visiokonfrans və s. Eyni zamanda yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, istər İKT-nin istifadəsi istərsə də konservativ usullar ilə xarici dillərin tədrisində birinci növbədə öyrənmənin motivasiyası və dillərin öyrənilməsinə olan sosial psixoloji münasibət durur.

⁶³ ADPU. Filologiya fakültəsi. Xarici Dillər Mərkəzi . müəllim

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bu gün pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktualdır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədrisdə yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə edən müəllimlərin sözlərinə görə, İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. “Müəllim - şagird - dərslük” tədris modelinə kompyuterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompyuterlə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbedici və yadda qalır. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompyuter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə şagirdlərin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanliliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompyutərə qoşulan mikroskop, skaner, pəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərindən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

İKT-nin təlimdə istifadəsini tədqiq edən U.Hadad və A.Draksler təhsildə onun beş növünün olduğunu göstərmişdir: təqdimat (presentation), nümayiş (demonstration), tapşırıq və təcrübə (drill and practice), qarşılıqlı təsir (interaction) birgə iştirak və ya əməkdaşlıq (collaboration).

Bir çox mütəxəssislər xarici dilin tədrisində tətbiq olunan informasiya kommunikasiya texnologiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- a) -elektron dərslük ;
- b) -elektron tədris sistemi ;
- c) -intellektual tədris sistemi ;
- d) -hipermedia tədris sistemi ;
- e) -tədris kurs

“Elektron dərslük” nəzəri materialdan və konkret misallardan ibarət olan ənənəvi dərsləyin elektron variantıdır.

“Elektron tədris sistemi” isə istifadəçi ilə dialoq rejimində işləyir və onun əsas məqsədi öyrətməkdir, tədris etməkdir. Nəzəri material və misallar – yəni elektron dərsləyin - əsas məqsədi bilik verməkdir. “Elektron tədris sistemi”nin əsas məqsədi bilik yox, bacarıq olduğu üçün, onun tərkibində həm elektron dərslükdə mövcud olan nəzəri material, həm də vərdiş və bacarıqların yaradılmasını təmin edən praktiki təlim-məşq çalışmaları olmalıdır.

“İntellektual tədris sistemi” isə adi elektron tədris sisteminin süni intellekt elementləri ilə zənginləşdirilmiş formasıdır. O, yalnız şagirdi öyrətmək və onun biliklərini yoxlamaqla kifayətlənmir. O, həm də öyrənmə fəaliyyətindəki çatışmazlıqları, boşluqları və səhvləri müəyyənləşdirərək tələbəni müvafiq nəzəri və praktiki istiqamətə yönəldir, əlavə göstərişlər və izahatlar verir. Yəni tədris prosesini tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırır.

“Hipermedia tədris sistemləri”ndə isə informasiyanın təqdimatı üçün mətn, şəkil, səs, video və təsviri kompleks şəkildə birləşdirən “hipermətdən” istifadə olunur.

“Elektron tədris kursu” isə “elektron tədris sistemi”ndən daha geniş anlayışdır. Belə ki, elektron tədris sistemi konkret predmet sahəsini, məsələn, fonetikanın tədrisi, leksikanın tədrisi, qrammatikanın tədrisi və s. əhatə etdiyi halda, elektron tədris kursu bütün bu sahələri kompleks və bir-biri ilə mütəlak əlaqəli şəkildə birləşdirir.

İngilis dilinin səviyyəli tədrisi üçün audio/video vasitələr (kaset, disk), radio və TV yayımı, İnternetə bağlı olan proqramlardan mütəlak şəkildə istifadə edilməlidir. Bu vasitələrdən istifadə edərək, şagirdlər təqdimat və nümayişlər hazırlaya bilər. Video texnologiyası müstəsna olmaqla, tapşırıq və təcrübələrin yerinə yetirilməsində digər İKT vasitələrindən istifadə edilə bilər. Digər tərəfdən, şəbəkəyə qoşulmuş kompüterlər və İnternet elə İKT vasitələridir ki, onlar interaktiv və əməkdaşlıq sayəsində öyrənməni təmin edir. Demək buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, qeyd edilmiş İKT vasitələrindən təkə prezentasiya və demonstrasiyalar üçün istifadə edilsə onların digər potensiallarını aşkara çıxarıb istifadə etmək məsələsi həll edilməmiş qalacaq. İKT vasitəsilə ingilis dilinin öyrənilməsi proqrama daxil olan mövzuların geniş şəkildə öyrənilməsi deməkdir. Bura aşağıdakılar daxildir:

- prezentasiya və demonstrasiyadan istifadə edərək məlumatların manipulyasiyası.
- proqrama daxil olan əlavələrdən istifadə.

Məsələn, istər proqrama daxil olan,istərsə də olmayan mövzular və ya sahələrlə bağlı, tapşırıq və təcrübə (drill and practice), simulyasiyalar , virtual danışıqlar , tok-şoular, vizualalaşdırmalar və s.

- CD-ROM–da, flashcardda olan və ya online informasiya və resursların istifadəsi.

Məsələn, ensiklopediyalar, elektron jurnallar, müxtəlif məlumat bazalarında ingilis dili ilə bağlı məqalələr/yazılar və digər istinadlar. Qeyd edilənlərdən savayı, social – şəbəkə vasitəsilə peşəkar müəllimlər tərəfindən keçirilən dərslərin (tutorial) izlənilməsinə və daha sonra təhlilini aparmaq da mümkündür.

Aydındır ki, İKT-dən istifadə etməklə müasir və interaktiv təhsil modelinin həyata keçirilməsi məktəbin və müəllim heyətinin qarşısına yeni tələblər qoyur. Pedaqoji heyətin İKT savadlılığını artırmadan, təlim-tədris prosesinə innovativ yanaşmasını formalaşdırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Dövrümüzün tələblərinə uyğun olaraq İKT-nin təhsil sistemində tətbiqi müəllimin tədris prosesinə fərqli yanaşmasını zəruri edir. Bu baxımdan müəllimin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi, tədris prosesində İKT bacarıqlarından pedaqoji alət kimi istifadə etməsi artıq çox vacibdir. Bundan əlavə zamanla ayaqlaşan müəllim bu gün tədris prosesində İKT-dən istifadə etmək üçün psixoloji və texniki cəhətdən hazır olmalı, informasiya axınının əlaqələndiricisinə çevrilməlidir. İKT-nin tədris prosesinə daxil olunması müəllimə şagirdlərin aktiv və məqsədyönlü müstəqil işini təşkil etmək imkanı verir. Kompüterdən dərslərin bütün mərhələlərində, dərslərin hazırlıq zamanı, dərslərin tədrisində, yeni materialın izahı zamanı, möhkəmləndirmə, təkrar və tapşırıqların yoxlanılması zamanı istifadə olunur.

Tədris prosesində İKT həmçinin, tədris materiallarının keyfiyyətini və effektivini artırır. İKT-nin köməyi ilə dərslərin hazırlaşarkən unutmamaq olmaz ki, bu dərslərdir və bu da o deməkdir ki, tədris materialı seçilərkən əsas didaktik prinsiplər-sistemlilik və ardıcılıq, uyğunluq və elmlilik nəzərə alınmalıdır. Bununla belə, kompüter müəllimi əvəz etmir, yalnız onu tamamlayır. İKT-dən istifadə müəllimə dərsləri yüksək estetik və emosional səviyyədə keçirməyə kömək edir, daha çox didaktik materiallardan istifadəyə imkan yaradır, şagirdlərdə müstəqil fəaliyyət imkanını genişləndirir, elektron kitabxanalardan və başqa informasiya resurslarından istifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırır.

Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolu bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol kimi dəyərləndirirlər. Digər sahələrdə olduğu kimi, İKT sahəsində də regionda liderlik edən Azərbaycan bu yolla uğurla irəliləyir. Artıq alimlərin proqnozuna görə, informasiya cəmiyyətinin tam formalaşdığı mərhələdə insanların əsas əmək predmeti informasiya, əmək alətləri isə İKT olacaq. Ona görə də bu gün respublikamızda təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiqi və istifadə edilməsi, eyni zamanda İKT-nin özünün tədris olunması, uşaqlarda müstəqil şəkildə informasiya toplamaq, analiz etmək, ötürmək qabiliyyətinin formalaşdırılması balalarımızın gələcəkdə informasiya cəmiyyətinin qiymətli üzvlərinə çevrilməsində mühüm rol oynaya bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Şirəliyev Ə.Xarici dil təlimində informasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri. ADU Xarici dil təlimində informasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri .Konfrans materialları.2018.
- 2.Rəcəbova R. ADU Xarici dil təlimində informasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri .Konfrans materialları.2018.
- 3.Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия). – М.: Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2002.
- 4.Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: [Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений] – М.: Академия, 2007.
- 5.T. Məhərrəmovna “ İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan electron tədris vasitələrinə dair.” Azərbaycan Dillər Universitetinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “ Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri “ mövzusunda Respublika Elmi-Praktik Konfransının tezisləri , Bakı,
- 6.Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press, 1986.

Açar sözlər : proses,interaktiv, tədqiq,bacarıq, intellektual,mövzu, forma-laşma, emosional,informasiya,tehnologiya.

Ключевые слова: процесс, интерактив, исследование, умение, интел-лектуал, тема, образование, эмоциональный, информация, технология.

Key words: process, interactive, research, skill, intellectual, topic, education, emotional, information, technology.

Xülasə

Müasir dünyada informasiya texnologiyalarının istifadəsi cəmiyyətin mədəni həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Peşəkar fəaliyyətimizdə İKT-dən istifadə günü-gündən daha çox yer almaqdadır. Əksər hallarda əlaqə saxlamaq, paylaşmaq, məlumatın istifadə olunması və eləcə də müxtəlif vasitələrin (səs, şəkil, mətn) sinxron və asinxron metodlar ilə ötürülməsi anlamına gəlir. İnformasiya texnologiyaları bir tərəfdən bir neçə cihaza birbaşa qoşulmağı digər tərəfdən isə müxtəlif serverlərin köməkliliyi ilə məsafədən əlaqəni təmin edir. İnkişaf edən dünyada İKT-dən istifadə formaları öz müxtəlifliyi ilə də seçilir. Müasir texnologiya bir neçə və daha artıq funksiyaları özündə əks etdirən vasitələrdən ibarətdir.

Резюме

В этой статье говорилось об использовании информационных технологий, ставших неотъемлемой частью культурной жизни общества в современном мире. И это показало, что сегодня наши учителя стараются улучшить свои знания и по технологиям. ИКТ стали важной частью нашей профессиональной деятельности и жизни, что означает общение, обмен, использование информации, а также синхронную и асинхронную передачу различных медиа (звука, изображения, текста). Информационные технологии позволяют напрямую подключаться к нескольким устройствам и дистанционно общаться с помощью различных серверов. В развивающемся мире использование ИКТ также разнообразно. Современная технология состоит из инструментов, сочетающих в себе несколько или более функций, и все эти робдемы нашли свое место и определение в этой статье.

Summary

It was talking about using of information technology has become an integral part of the cultural life of society in the modern world in this article. And this showed that nowadays our teachers try to improve their knowledge on technology also. ICT became to the important part in our professional activities and in the life. This means communication, sharing, using information, as well as the synchronous and asynchronous transmission of various media (sound, image, text). Information technology makes it possible to directly connect to several devices, and communicate remotely using various servers. In the developing world, the uses of ICT are also diverse. Modern technology consists of tools that combine several or more functions. All these took their place and definition in this article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Sevda Abbasova, Nazilə Abdullazadə¹
ALI TƏHSİLDƏ KOMPETENSİYA ƏSASLI YANAŞMA

2005-ci ildə Azərbaycan Bolonya Prosesinə qoşulmuş və beləliklə də Avropa Ali Təhsil Məkanına qoşulmaq və öz ali təhsil sisteminin Avropa ölkələrinin ali təhsil sistemi ilə uzlaşdırılmasına dair öhdəlik götürmüşdür. 2015-ci ildə qəbul olunmuş “Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyət Təminatı üzrə Standartlar və Təlimatlar” (ESG) adlı sənəddə qeyd olunduğu kimi, kompetensiya əsaslı və tələbəəsaslı yanaşma Bolonya prosesinin başlıca prinsiplərindəndir. Kompetensiya - şəxsin hər hansı bir işi düzgün icra etmə, hər hansı bir fəaliyyət və ya tədqiqat sahəsində, eləcə də peşəkarlıq və şəxsi inkişaf prosesində bilik, bacarıq, sosial və ya metodoloji qabiliyyətlərdən istifadə etmə, müvafiq bilik, bacarıq və yanaşmadan istifadə edərək, fəaliyyətin peşəkar mühitdə tələb olunan standartlara uyğun icra etmə bacarığıdır (Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabininin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı). Təlim nəcələri – təhsilalanın nələri bildiyini, mənimsədiyini və təlim prosesini birdikdən sonra nəyi edə biləcəyini göstərən, eləcə də bilik, bacarıq və kompetensiyaları (səriştələri) müəyyən edən göstəricilərdir (Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabininin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı). Kvalifikasiya şəxsin müvafiq standartlara uyğun səriştələrə, bacarıqlara malik olduğunun sertifikat və ya diplom vasitəsilə rəsmi şəkildə təsdiq edilməsidir.

Ümumi və xüsusi kompetensiyalar/ təlim nəcələri. Kompetensiya və təlim nəcələrinin iki növü mövcuddur: ümumi (“yumşaq bacarıqlar” da adlandırılır) və xüsusi bacarıqlar. Ümumi bacarıqlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: liderlik, rəqəmsal savadlılıq, komandada iş, ana dilinə və ən azı bir xarici dildə səliss ünsiyyət bacarıqları, hər hansı bir tapşırığı verilmiş vaxt çərçivəsində icra etmək bacarığı, stress şəraitində işləmək bacarığı, və s. Kvalifikasiya hər hansı bir səlahiyyətli orqan tərəfindən təqdim edilmiş və normal halda rəsmi olaraq tanınmış ali təhsil proqramının uğurla birilməsindən sonra konkret təlim nəticələrinin əldə olunmasını təsdiq edən hər hansı bir dərəcə, diplom və ya digər bir təsdiqedicisi sənəddir (“Avropa Ali Təhsil Məkanının Kvalifikasiyalar Çərçivəsi. Kvalifikasiyalar Çərçivələri üzrə Bolonya İşçi Qrupu”, www.vtu.dk).

Kompetensiya əsaslı təhsil şəxsin formal, informal və qeyri-formal təhsil vasitəsilə, eləcə də digər həyat şəraitində əldə olunan bilik və bacarıqları ilə iş yerində hansı işi yerinə yerə biləcəyinə yönəlmiş bir təhsil formasıdır. Bundan başqa, kompetensiya əsaslı təhsil iqsadiyyatın tələblərinə cavab verə bilən, iş axtarmaqda olan məzunların işinə yaraya bilən, beynəlxalq mobilliyi dəstəkləyən və daha əvvəl əldə olunmuş bilik və bacarıqların tanınmasını dəstəkləyən bir yanaşma növüdür. Kompetensiya əsaslı yanaşmada təhsil proqramının və onun hər bir modulunun aydın şəkildə müəyyən olunmuş təlim nəcələrinə əsaslanması tələb olunur. Təlim nəcələri kompetensiyanın mənimsənilməsinə şərait yaradır və peşə kvaliasiyasını formalaşdırır.

Cəmiyyətin gələcəyi onun təhsil səviyyəsi ilə ölçülür. Şəxsiyyətin mədəni və mənəvi inkişafında, cəmiyyətin və dövlətin tərəqqisində təhsilin rolu mühümdür. Cəmiyyətdə savadlı və ixtisaslı mütəxəssislərə həmişə ehtiyac olub. Əgər bir ölkənin təhsili cəmiyyətin tələblərinə uyğundursa, onun vətəndaşlarına əlçatandırsa, o bütün sahələrə müsbət təsir etməklə inkişafa rəvac verir. Bu baxımdan ölkəmizdə müasir təhsil sisteminin formalaşması davam edir. Təhsildə tətbiq olunan yeniliklər, müasir yanaşmalar islahatlar uğurlu nəticələrə yol açır.

Təhsilin məzmununun yeniləşməsi daima aktual problem kimi qarşıda durur. Pedaqoji prosesin yüksək səviyyədə təşkili, təlim prosesinə yeni pedaqoji texnologiyaların metod və priyomların tətbiqi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu gün Azərbaycanın təhsil sisteminə, onun məzmununda, forma və metodlarında, milli-mənəvi, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmaqla ciddi dəyişikliklər aparılır. Bu işin uğurla həyata keçirilməsi üçün gənc nəsli əqli cəhətdən yetkin, zəngin elmi biliyə, geniş və hərtərəfli dünyagörüşə malik, müstəqil fəaliyyət göstərən, hadisələri dərk etməyi, bu hadisələrin axarını sərfəli istiqamətə yönəltməyi, müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacaran şəxsiyyət, müasir tərəkürə malik vətəndaş yetişdirmək tələb olunur. Bu iş ümumtəhsil pilləsindən sonra ciddi və məsuliyyətli vəzifə kimi ali məktəb müəllimlərinin öhdəsinə düşür. Ali təhsil sisteminə çalışan hər bir müəllim yeni düşüncə tərzii ilə, müasir yanaşmalarla pedaqoji prosesə qoşulmalı, fəaliyyətləri ilə gələcək kadrların ümumi intellektual inkişafına təkən verməlidir.

Hazırda təlim prosesində nəzərə alınan əsas didaktik prinsiplərdən biri də şəxsiyyətyönümlülükdür. Bu prinsipin tələbinə görə, tələbələrə (şagirdlərə) sadəcə bilik və ya bacarıqlar deyil, milli səviyyədə müəyyən olunmuş ümumi nəticələrə uyğun kompetensiyalar formalaşdırılmalıdır. Kompetensiyalar keyfiyyət və ya mədəniyyət göstəricilərinə uyğun səriştələr, qabiliyyətlər, dəyərlər və ya mədəniyyətlər termini ilə də ifadə edilir.

Səriştə - əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktik fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir. Belə təhsil prosesini isə məhz yüksək peşə kompetensiyasına malik müəllim həyata keçirə bilər. 2018-ci il sentyabr ayından Avropa Komissiyasının Tvininq proqramının “Azərbaycanda ali təhsilin gücləndirilməsinə dəstək” layihəsi həyata keçirilmişdir. Layihə çərçivəsində seçilmiş Milli Təhsil Standartlarının kompetensiyalara əsaslanan yanaşmanı əks etdirməsi məqsədi ilə yenidən hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, layihənin əsas məqsədi Azərbaycanın ali təhsil sistemini səriştəyə əsaslanan təhsil yanaşmasına uyğunlaşdırmaqla daha da inkişaf etdirməkdən, eləcə də tələbəyönümlü təhsil sisteminə və təlim nəticələrinə əsaslanan yanaşmaya keçidi dəstəkləməkdən ibarətdir. Layihə iki il ərzində həyata keçirildi, onun icrasına Fransa, Latviya və Litvanın müvafiq qurumları və ekspertləri cəlb olundu. Məqsəd Azərbaycanda təhsilin keyfiyyəti, eyni zamanda ali təhsil proqramlarının kompetensiya əsaslı yanaşmaya uyğun olaraq yenidən hazırlanması

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosentləri

üzrə konsepsiya və metodologiyanın işlənilib hazırlanması olmuşdur. Seçilmiş 3 prioritet sahələrdən birincisi pedaqoji sahə, yəni təhsil sahəsidir ki, burada əsas hədəf səriştə əsaslı ixtisasların hazırlanması, ali təhsil sahəsində mövcud olan təhsil proqramlarının Avropa təhsil standartlarına uyğun olaraq səriştə əsaslı və tələbəyönümlü yanaşma əsasında yenidən hazırlanmasıdır. Müasir təhsil prosesinin məqsədi müəllimdən bilik və bacarıqların tələbəyə köçürülməsi deyil, tələbələrə davamlı özünüidarəetmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, analitik təhlil, sərbəst düşünmə, verilən məlumat və öz düşüncələri arasında əlaqələrin yaradılması, nəzəri bilikləri praktiki yollarla dərinləşdirmək və qazandığı bilik və bacarıqları gələcək peşə fəaliyyətlərində tətbiq etməkdir. 2020-ci ilin fevral ayında “Azərbaycanda ali təhsil sisteminin gücləndirilməsinə dəstək” adlı tvininq layihəsi üzrə təlimlər keçirilmişdir. Bu təlimdə biz də fəal şəkildə iştirak etdik. Həmin təlimdən bəzi məqamları nəzərə çatdırmaq istərdik. Təlimin əsas məqsədi innovativ tədris, təlim və qiymətləndirmə metodlarına, o cümlədən tələbələrə əsaslanan kurukuluların praktifada tətbiqini təmin etmək məqsədilə kreditlərin təlim nəticələri və tələbə yükünə əsaslanaraq paylanılmasına dair iştirakçıları tanış etmək idi. Eyni zamanda innovativ tədris, təlim, eləcə də son beynəlxalq praktika əsasında qiymətləndirməyə dair məlumatlılığı artırmaq, keyfiyyətli tədris və təlim təmin etmək məqsədilə innovativ tədris və təlim yanaşmaları və alətlər üzrə tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu.

Sonda aşağıdakı təlim nəticələrinin əldə olunması gözlənilirdi:

-Tələbə əsaslı təhsilin mahiyyətini, onun elementlərini, prinsiplərini və təsir amillərini izah edə biləcək;
- İnnovativ tədris və təlim praktikasını təmin etmək məqsədilə müxtəlif yanaşmaları həmkarları ilə müzakirə edə biləcək;

- Təlim nəticələri konsepsiyasını, onun qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi üzrə müxtəlif yanaşmaları anlayacaq və izah edə biləcək;

-Əldə edilmiş anlayış və bacarıqları peşə fəaliyyətində tətbiq edə biləcək.

Beləliklə, tələbəyönümlü təhsil sistemi müasir dövrün tələbi olmaqla tələbələrdə müstəqil düşünmə, şəraitə uyğun düzgün qərar qəbul etmə bacarığı, ətrafında baş verən proseslərə fəal müdaxilə, rəqabətqabiliyyətli cəmiyyətdə öz mövqeyini tapma kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Avropa Ali Təhsil Məkanının Kvalifikasiyalar Çərçivəsi. Kvalifikasiyalar Çərçivələri üzrə Bolonya İşçi Qrupu”, www.vtu.dk).
2. (Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabininin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı).
3. İnnovativ tədris, təlim və qiymətləndirmə. Bakı, 18-20 fevral, 2020.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В статье рассматривается реализация студентоцентрированного обучения и обучения. С этой целью следует учитывать следующее: уважительное отношение к учащимся и удовлетворение их потребностей, позволяя использовать новаторские методы обучения в образовании; рассматривать и применять реализацию образования по-разному в соответствующих случаях; умело использовать различные современные педагогические методы; постоянно оценивать и адаптировать формы обучения и педагогические методы; стимулировать у учащихся чувство независимости при условии, что они получают соответствующее руководство и помощь со стороны учителя; поощрять установление отношений между учениками и учителями на основе взаимного уважения; установить соответствующие процедуры для рассмотрения жалоб студентов.

Ключевые слова: компетентностное обучение, инновационное обучение, система обучения

COMPETENCE APPROACH IN HIGHER EDUCATION

Summary

The article discusses the implementation of student-centered learning and teaching. To this end, the following should be considered: respect for students and satisfaction of their needs, allowing the use of innovative teaching methods in education; to consider and apply the implementation of education in different ways as appropriate; skillfully use various modern pedagogical methods; continually assess and adapt teaching forms and pedagogical methods; foster a sense of independence in students, provided they receive appropriate guidance and assistance from a teacher; encourage the establishment of relationships between students and teachers based on mutual respect; establish appropriate procedures for handling student complaints.

Key words: competence-based learning, innovative learning, learning system, student-centered learning

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Алекперова Лейла

К ВОПРОСУ ОБ АКТИВИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ВТОРОМ ЯЗЫКЕ

Азербайджанская система образования претерпевает постоянные изменения. Модернизация процесса обучения второму языку неуклонно приводит каждого преподавателя к пониманию того, что необходимо искать такие лингводидактические технологии, которые бы смогли заинтересовать обучающихся и мотивировать их на изучение второго языка.

Проблема активности личности в обучении как ведущий фактор достижения целей обучения, общего развития личности требует принципиального осмысления важнейших элементов обучения (содержания, форм,

методов) и утверждает в мысли, что стратегическим направлением активизации обучения является не увеличение объема передаваемой информации, не усиление и увеличение числа контрольных мероприятий, а создание дидактических и психологических условий осмысленности учения, включения в него учащегося на уровне не только интеллектуальной, но личностной и социальной активности.

Уровень проявления активности обучающегося в обучении второму языку обуславливается основной его логикой, а также уровнем развития учебной мотивации, определяющей во многом не только уровень познавательной активности человека, но и своеобразие его личности.

В соответствии с традиционной логикой обучения, включающей такие этапы, как первичное ознакомление с материалом, или его восприятие в широком смысле слова; его осмысление; специальную работу по его закреплению и, наконец, овладение материалом, т.е. трансформацию его в практическую деятельность. Выделяют 3 уровня активности: 1) Активность воспроизведения — характеризуется стремлением обучаемого понять, запомнить, воспроизвести знания, овладеть способами применения по образцу. 2) Активность интерпретации — связана со стремлением обучаемого постичь смысл изучаемого, установить связи, овладеть способами применения знаний в измененных условиях.

Творческая активность — предполагает устремленность обучаемого к теоретическому осмыслению знаний, самостоятельный поиск решения проблем, интенсивное проявление познавательных интересов.

Теоретический анализ указанной проблемы, передовой педагогический опыт убеждают, что наиболее конструктивным решением является создание таких психолого-педагогических условий в обучении, в которых обучаемый может занять активную личностную позицию, в наиболее полной мере выразить себя как субъект учебной деятельности, свое индивидуальное «Я». Все сказанное выше выводит на понятие «активное обучение».

А. Вербицкий интерпретирует сущность этого понятия следующим образом: активное обучение знаменует собой переход от преимущественно регламентирующих, алгоритмизированных, программированных форм и методов организации дидактического процесса к развивающим, проблемным, исследовательским, поисковым, обеспечивающим рождение познавательных мотивов и интересов, условий для творчества в обучении.

М. Новик выделяет следующие отличительные особенности активного обучения: 1) принудительная активизация мышления, когда обучаемый вынужден быть активным независимо от его желания; 2) достаточно длительное время вовлечения обучаемых в учебный процесс, поскольку их активность должна быть не кратковременной и эпизодической, а в значительной степени устойчивой и длительной (т.е. в течение всего занятия); 3) самостоятельная творческая выработка решений, повышенная степень мотивации и эмоциональности обучаемых.

Постоянное взаимодействие обучаемых и преподавателя с помощью прямых и обратных связей.

Активные методы обучения второму языку — это методы, которые побуждают учащихся к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Активное обучение предполагает использование такой системы методов, которая направлена главным образом не на изложение преподавателем готовых знаний, их запоминание и воспроизведение, а на самостоятельное овладение обучающимися знаниями и умениями в процессе активной мыслительной и практической деятельности.

Особенности активных методов обучения состоят в том, что в их основе заложено побуждение к практической и мыслительной деятельности, без которой нет движения вперед в овладении знаниями.

Появление и развитие активных методов обусловлено тем, что перед обучением встали новые задачи: не только дать обучающимся знания, но и обеспечить формирование и развитие познавательных интересов и способностей, творческого мышления, умений и навыков самостоятельного умственного труда. Возникновение новых задач обусловлено бурным развитием информации. Если раньше знания, полученные в школе, техникуме, вузе, могли служить человеку долго, иногда в течение всей его трудовой жизни, то в век информационного бума их необходимо постоянно обновлять, что может быть достигнуто главным образом путем самообразования, а это требует от человека знания иностранных языков.

Познавательная активность на втором языке означает интеллектуально-эмоциональный отклик на процесс познания, стремление обучающегося к получению иноязычной информации.

Под познавательной самостоятельностью принято понимать стремление и умение самостоятельно мыслить, способность ориентироваться в новой языковой ситуации

Важнейшим средством активизации личности в обучении второму языку выступают активные методы обучения

Активизация обучения осуществляется через установление прямых и обратных связей между преподавателем и обучаемыми.

Можно выделить следующие активные методы обучения второму языку: 1) Проблемное обучение — такая форма, в которой процесс обучения обучающихся приближается к поисковой, исследовательской деятельности. Успешность проблемного обучения обеспечивается совместными усилиями преподавателя и обучаемых. Основная задача преподавателя — не столько передать информацию на втором языке, сколько приучить обучающихся применению полученных знаний в нужной языковой среде. В сотрудничестве с преподавателем обучающиеся «открывают» для себя новые знания, постигают теоретические особенности отдельной науки.

Логика проблемного обучения принципиально отлична от логики информационного обучения. Если в информационном обучении содержание вносится как известный, подлежащий лишь запоминанию материал, то при проблемном обучении новое знание вводится как неизвестное для обучающихся. Функция обучающихся — не просто переработать информацию, а активно включиться в активную речевую коммуникацию на втором языке.

Основной дидактический прием «включения» мышления обучающихся при проблемном обучении — создание проблемной ситуации, имеющей форму познавательной задачи на втором языке.

Познавательные задачи на втором языке должны быть доступны по своей трудности для обучающихся, они должны учитывать языковые возможности обучаемых. Каково же дидактическое построение проблемного обучения? Главный ее метод, — логически стройное устное изложение на втором языке, точно и глубоко освещающее основные положения темы. Учебная проблема и система соподчиненных подпроблем, составленных преподавателем, «вписываются» в логику изложения. С помощью соответствующих методических приемов (постановка проблемных и информационных вопросов, выдвижение гипотез, их подтверждение или опровержение, анализ ситуации и др.) преподаватель побуждает обучающихся к совместному размышлению.

Важнейшая роль в проблемном обучении принадлежит общению диалогического типа. Чем выше степень диалогичности обучения, тем ближе она к проблемной, и наоборот, монологическое изложение приближает обучение к информационной форме.

Таким образом, при проблемном обучении базовыми являются следующие два важнейших элемента: 1) система познавательных задач, отражающих основное содержание темы; 2) общение диалогического типа, предметом которого является вводимый преподавателем языковой материал.

Один из наиболее эффективных и распространенных методов организации речевой активности на втором языке обучающихся — это метод анализа конкретных языковых ситуаций, что развивает способность к анализу нерафинированных жизненных и производственных задач. Сталкиваясь с конкретной языковой ситуацией, обучаемый должен определить: есть ли в ней проблема, в чем она состоит, определить свое отношение к ситуации.

Разыгрывание ролей — игровой метод активного обучения второму языку, характеризующийся следующими основными признаками: 1) наличие задачи и проблемы и распределение ролей между участниками их решения. Например, с помощью метода разыгрывания ролей может быть имитировано производственное совещание; 2) взаимодействие участников игрового занятия, обычно посредством проведения дискуссии на втором языке. Каждый из участников может в процессе обсуждения соглашаться или не соглашаться с мнением других участников; 3) ввод педагогом в процессе занятия корректирующих условий. Так, преподаватель может прервать обсуждение и сообщить некоторые новые сведения, которые нужно учесть при решении коммуникативной задачи, направить обсуждение в другое русло, и т.д.; 4) оценка результатов обсуждения и подведение итогов преподавателем.

Другой метод активизации речевой деятельности обучающихся — **Семинар-дискуссия** образуется как процесс диалогического общения участников, в ходе которого происходит формирование практического опыта совместного участия в обсуждении и разрешении теоретических и практических проблем. На семинаре-дискуссии обучающиеся учатся точно выражать свои мысли в докладах и выступлениях, активно отстаивать свою точку зрения, аргументировано возражать, опровергать ошибочную позицию одноклассника. В такой работе обучающийся получает возможность построения собственной деятельности, что и обуславливает высокий уровень его интеллектуальной и личностной активности, включенности в процесс учебного познания.

Необходимым условием развертывания продуктивной дискуссии являются личные знания, которые приобретаются обучающимися на предыдущих занятиях, в процессе самостоятельной работы. Успешность семинара-дискуссии во многом зависит и от умения преподавателя его организовать. Так, семинар-дискуссия может содержать элементы «мозгового штурма» и деловой игры.

В первом случае участники стремятся выдвинуть как можно больше идей, не подвергая их критике, а потом выделяются главные, обсуждаются и развиваются, оцениваются возможности их доказательства или опровержения.

В другом случае семинар-дискуссия получает своего рода ролевую «инструментовку», отражающую реальные позиции людей, участвующих в научных или иных дискуссиях. Можно ввести, например, роли ведущего, оппонента или рецензента, логика, психолога, эксперта и т.д., в зависимости от того, какой материал обсуждается и какие дидактические цели ставит преподаватель перед семинарским занятием. Если обучающийся назначается на роль ведущего семинара-дискуссии, он получает все полномочия преподавателя по организации дискуссии: поручает кому-то из обучающихся сделать доклад по теме семинара, руководит ходом обсуждения, следит за аргументированностью доказательств или опровержений, точностью использования понятий и терминов, корректностью отношений в процессе общения, и т.д.

Оппонент или рецензент: воспроизводит процедуру оппонирования, принятую в среде исследователей. Он должен не только воспроизвести основную позицию докладчика, продемонстрировав тем самым ее понимание, найти уязвимые места или ошибки, но и предложить свой собственный вариант решения.

Логик выявляет противоречия и логические ошибки в рассуждениях докладчика или оппонента, уточняет определения понятий, анализирует ход доказательств и опровержений, правомерность выдвижения гипотезы, и т.д.

Эксперт оценивает продуктивность всей дискуссии, правомерность выдвинутых гипотез и предложений, сделанных выводов высказывает мнение о вкладе того или иного участника дискуссии в нахождение общего решения, дает характеристику того, как шло обучение участников дискуссии, и т.д.

Преподаватель может ввести в дискуссию любую ролевую позицию, если это оправдано целями и содержанием семинара. Целесообразно вводить не одну, а две парные роли (два логика, два эксперта), с тем, чтобы большее число студентов получили соответствующий опыт.

Но особая роль принадлежит, конечно, преподавателю. Он должен организовать такую подготовительную работу, которая обеспечит активное участие в дискуссии каждого обучающегося. Он определяет проблему и отдельные подпроблемы, которые будут рассматриваться на семинаре; подбирает основную и дополнительную литературу для докладчиков и выступающих; распределяет функции и формы участия студентов в коллективной работе; готовит студентов к роли оппонента, логика; руководит всей работой семинара; подводит итоги состоявшейся дискуссии.

Во время семинара-дискуссии преподаватель задает вопросы, делает отдельные замечания, уточняет основные положения доклада студента, фиксирует противоречия в рассуждениях.

На таких занятиях необходим доверительный тон общения с обучающимися, заинтересованность в высказываемых суждениях, демократичность, принципиальность в требованиях. Нельзя подавлять своим авторитетом инициативу обучающихся, необходимо создать условия интеллектуальной раскованности, использовать приемы преодоления барьеров общения, реализовывать, в конечном счете, педагогику сотрудничества.

Использованная литература

1. Бадмаев Б.Ц. Психология и методика ускоренного обучения. - М.: ГЕОТАР Медиа, 2007. - 272 с.
2. Безрукова В.С. Педагогика. Проектная педагогика. - М.: Мысль, 2009. - 318 с.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. - М: Велби, 2007. - 480 с.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М.: Академический проект, 2007. - 231 с.

XÜLASƏ

Məqalədə tələbələrin ikinci dildə nitq aktivliyi bağlı məsələlərdən danışılır və intensiv təlimin bəzi məsələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, ikinci dildə nitqin aktivliyi tələbələrin bu dildə kommunikasiya qoşulmalarından asılıdır. Məqalədə ikinci dildə nitqin aktivləşdirilməsi ilə əlaqədar bəzi metodların təhlili verilir.

Açar sözlər: nitq, metod, tələbə.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы активизации речевой деятельности студентов на втором языке, анализируются принципы интенсивного обучения, предлагаются методы активизации речевой деятельности студентов на втором языке.

Ключевые слова: речь, методы, студенты

Summary

The paper discusses some issues of strengthening the voice activity of students in a second language, are analyzed principles intensive training methods offered activate voice activity of students in a second language.

Keywords: speech, methods, students

Рецензенты: кпн. Э.Велиева, доц. Т.Алиев

Таир Джафарли
О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ВТОРОГО ЯЗЫКА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЕ

Методика преподавания иностранных языков, применяемая в условиях азербайджанской школы, не отвечает основным требованиям психолингвистики формирования второго языка, и в то же время противоречит ее канонам. Такая методика не активизирует речевую деятельность учащихся и приводит к пассивному владению ими языкового материала.

Признаками пассивного владения языком является то, что учащиеся или студенты понимают иностранную речь, читают, переводят на родной язык, а говорить на данном языке не могут. Анализируя причины данного положения вещей в азербайджанской лингводидактике, можно прийти к выводу о том, что в результате обучения языкам преподаватели или учителя добываются пассивного владения языками. Отсутствие коммуникативной среды, т.е. условие для применения полученных знаний или же для подключения обучающихся в активно-речевую коммуникацию, создает определенные тормозящие факторы, приводящие к пассивному владению языками. Понятие пассивное и активное владение языками определенным образом связано с психолингвистикой формирования второго языка. относится к ее категориям.

В азербайджанской лингводидактике не рассматривались вопросы, связанные с типами владения языками, т.е. понятия активного и пассивного владения языками. Действительно, в лингводидактической литературе часто употребляются понятие «активизация речевой деятельности обучающихся», однако для ее осуществления в условиях азербайджанской школы необходимо изменить направленность всей традиционной методики, не позволяющей создавать в процессе обучения языкам условия для применения полученных знаний в устно-речевой коммуникации. Иными словами, в процессе обучения происходит только усвоение содержания урока, а для организации обратной связи, т.е. тотальная проверка усвоения всеми содержания урока, не хватает учебного времени.

Соответствие учебного времени содержанию урока является одной из актуальных проблем современной лингводидактики, требующей четкого программирования и моделирования усвоения языковой информации и ее применения. В данном случае имеется в виду предварительное прогнозирование сроков и возможностей обучающихся групп по усвоению определенного количества языкового материала, предусмотренного программой обучения.

Практика показывает, что типовые программы по тому или иному языку, применяемые в условиях азербайджанской школы, не выдерживает данной критики. Даже программы, разработанные для применения в условиях азербайджанской школы, не дают основания считать, что в результате изучения тем данной программы обучающиеся будут говорить на том или ином языке. Следовательно, исходя из этого принципа можно сказать, что в языковых программах не предопределяется результативность процесса обучения, т.е. составители не уверены в том, что, изучив темы данной программы, у обучающихся выработаются навыки активно-речевой коммуникации.

В современной лингводидактике вопросы результативности программ рассматриваются в тесной связи с психолингвистическими возможностями обучающихся, предопределяется результативность и уровень речи в процессе владения программным материалом, методы и приемы организации полного усвоения содержания урока и его применения в активно-речевой коммуникации. Следует сказать, что современная лингводидактика требует с научной точки зрения обоснованности той или иной программы, прогнозирования с позиции психолингвистики, психологии обучающейся группы, программирования и статистики. Отсюда и широко распространенное понятие индивидуализация процесса обучения.

Индивидуализация процесса обучения предусматривает создание благоприятные условия для каждого обучающегося, для ускорения процесса усвоения ими языковой информации. Естественно, этот принцип противоречит классово-групповой системе и предлагает совсем другие способы и типы обучения.

Индивидуализация процесса обучения требует научного подхода к организации учебного процесса, учета языковых особенностей учащихся, возрастной психологии, отрицательного влияния родного языка, создания коммуникативной грамматики и словарного состава для конкретной профессиональной группы (имеется в виду студенты), прогнозирования предлагаемого программного материала и т.п.

Основным в индивидуализации процесса обучения является то, что в первый план вводится понятие интенсификации процесса обучения или же ускоренное обучение второму языку.

Сами эти понятия отражают стремление методистов и практиков к созданию новых приемов и методов обучения, отличающихся от традиционных. Это еще раз доказывает правоту мнений о постоянном стремлении данного направления к совершенствованию процесса обучения.

Совершенствование процесса обучения языкам, широко употребляемое понятие во всех бумагах и выступлениях работников Министерства Образования республики, а также методистов высших школ, должно раскрывать основные направления реформирования обучения языкам. Однако реальные шаги в этом направлении не принимаются, например, необоснованно сократились учебные часы по русскому языку в высших учебных заведениях республики, и это производилось под соусом реформирования. Если раньше в учебном плане русскому языку отводилось 450 часов, то в данное время на этот предмет в государственных вузах выделено - 90 часов. При

этом требования к результативности и объему программного материала не изменились: в вузовских программах не сократилась тематика и объем обучаемой информации, полное осуществление которых не возможно количеством отведенных часов для их осуществления.

Реформирование не должно означать необоснованное сокращение учебного времени, отведенного для осуществления программного материала, а улучшение качества обучения и применение новой лингводидактической технологии, обоснованной на закономерностях современной лингводидактики, психолингвистики, программирования, моделирования и т.п.

Реформирование обучающейся системы производится в связи с возникновением новой технологии и методики ее применения, а также переоборудованием классов и аудиторий новыми типами ТСО, АВСО, компьютерной техникой и т.п. Однако в нашей республике реформирование носит скорее разрушительный, а не созидательный характер. С какой целью и для чего производятся изменения в системе обучения, сокращение часов, отведенные на преподавание языков, не выдерживает никакой критики.

Совершенствование процесса обучения возможно и необходимо, если происходит технологическая реформа в обучающей системе, что позволяет сократить сроки обучения и увеличивает пропускную способность обучающейся группы. Анализ состояния преподавания иностранных языков в азербайджанской школе показывает, что реформы, производимые в ней, не связаны с технологическими изменениями в обучающейся системе. Для действительного реформирования или совершенствования обучающейся системы необходима разработка научно-обоснованной методики преподавания языков и применения новой технологии. В связи с этим особую актуальность приобретает понятие «пропускная способность группы» и точное определение или же прогнозирование сроков обучения. Это очень важно, т.к. сокращение сроков обучения путем повышения качества преподавания и усвоения позволяет говорить об ускоренном обучении языкам.

Ускоренное обучение языкам рассматривается в современной лингводидактике, как достижение обучающимися за краткие сроки активно-речевых навыков на изучаемом языке. Современные методисты говорят о минимальных сроках обучения языкам, что в какой-то мере связано с применением обучающей и компьютерной техники. Однако методика применения такой техники должно опереться на определенные научные принципы, которые позволяют в полной мере прогнозировать и моделировать результативность занятий по языкам.

Усиление коммуникативной направленности языковых занятий должно рассматриваться в тесной связи с речевыми потребностями обучающихся на иностранном языке. Учет речевых потребностей обучающихся, прежде всего, должен отражать сферу коммуникативной деятельности обучающихся, т.е. тематику занятий необходимо связывать со специальностью обучающихся, что позволяет активизировать их речевую коммуникацию на материале изученной темы.

В этой связи в мировой лингводидактической практике получил широкое распространение страноведческий подход к процессу обучению, учитывающий лексическую направленность активно-речевой коммуникации на втором языке, т.е. автоматизирующий речевую деятельность обучающихся на материале активного словаря. Активизацию процесса обучения языкам нельзя рассматривать без учета закономерностей формирования второго языка, использование которых может дать методистам ясное представление о результативности проведенного занятия или вообще всего курса обучения.

Систематизация и прогнозирование этапов обучения позволяют в полной мере конкретизировать сроки обучения и делать выводы о состоянии владения обучающимися вторым языком, т.е. лишь в этом случае можем говорить об управляемом обучении. Управляемое обучение, сам термин не удачен с точки зрения лингводидактики, т.к. в любом случае преподаватель иностранного языка управляет процессом обучения. Однако в традиционной системе обучения преподаватель, соблюдая каноны урока, не предопределяет результативность и не управляет умственной деятельностью студентов или учащихся. Управление обучением следует рассматривать как управление умственной деятельностью обучающихся, что возлагает на этот термин больше понятия, чем в первом случае.

Управление умственной деятельностью - теория, разработанная П.Я.Гальпериным и принятая во многих развитых странах мира, где преподавание иностранных языков ведется на основе четкого программирования, прогнозирования и комплексного моделирования, - предусматривает различные методы и приемы, применение которых всегда ведет к одинаковым и стабильным результатам.

Понятие «стабильные результаты» отражает правоту применения того или иного метода и в научном отношении его обоснованность. Управление умственной деятельностью как раз имеет в виду сложное комбинирование различных психолингвистических приемов и их применение для достижения конкретной учебной цели.

Управление умственной деятельностью обучающихся исключает необоснованности лингводидактического материала, т.е. программный материал заранее проходит сложный психолингвистический анализ, определяющий сроки и мотивы обучения.

Мотивация лингводидактического материала или же мотивация обучения является одним из основных принципов, определяющих задачи и результативности учебного процесса.

Мотивированное обучение - это прежде всего стимулирование речевой деятельности обучающихся, психологическое воздействие на процесс формирования у них умственных действий. Мотивация лингводидактического материала понятие широко и раскрытие ее сущности не входит в задачу данной работы, однако следует сказать, что это немаловажный фактор в решении задач, связанных с ускоренным обучением языкам.

В Программах по иностранному языку, применяемых в азербайджанской школе, не отражены принципы мотивации, а также обоснованность лингводидактического материала.

Следовательно, соблюдая старые традиции, азербайджанская лингводидактика по сути отстает в своем развитии, и это отставание настолько существенно, приходится говорить о необходимости полного реформирования системы обучения иностранным языкам.

Нельзя также не соглашаться тем, что применение в некоторых учебных заведениях и вузах различных европейских или американских систем обучения позволяет реформировать систему преподавания иностранных языков. Для применения вышеуказанных систем необходимо разработать новую систему обучения иностранным языкам, обоснованную на достижениях современной лингводидактики, психолингвистики, программирования и моделирования иными словами разработать методику, включающую комплексный подход к процессу обучения, коренным образом отличающуюся от традиционной, с одной стороны, и переоснащение классов и аудиторий новой технологией, с другой стороны.

Современная лингводидактика в отличие от традиционной методики преподавания языков стремится максимально использовать учебное время для активизации речевой деятельности. С этой позиции широкое распространение получило понятие пропускная способность обучающейся группы. В данное понятие вложены определенные принципы, которые предопределяют результативность занятия, поэтому конкретизируется уровень усвоения понятием минимальное, среднее и максимальное усвоение.

Пропускная способность включает в себя сложный психолингвистический анализ состояния речи и способности обучающейся группы. Сюда входит анализ языковой способности того или иного обучающегося, тренировка памяти по сохранению иноязычной информации, ее воспроизведение, объем данной информации и т.п. Иными словами, в результате такого анализа преподаватель определяет количественную и качественную сторону вводимой информации. Понятие интенсификация процесса обучения иностранным языкам отражает стремление общества достижения стабильных результатов в преподавании иностранных языков. А это возможно лишь путем комплексного подхода к процессу обучения языкам и решения технологических задач, связанных с внедрением различных обучающих систем и оборудования, что требует совсем иной системы организации учебного процесса, т.е. новой методики преподавания языкам, отражающей потребности азербайджанской школы. Наши методисты и преподаватели ведут занятия по установившейся традиционной методике, такой же как для русской или английской школы. В этих методиках же не отражены тормозящие обучение явления, которые существенным образом влияют на речевую коммуникацию обучающихся. Вне поля зрения остается отрицательное влияние родного языка, тормозящее процесс формирования второго языка.

Механизм формирования второго языка нельзя рассматривать только в психологическом аспекте. К данной проблеме необходим комплексный подход, который должен охватить все научные отрасли, рассматривающие процесс формирования второго языка. Сюда относятся психология памяти, психолингвистика, программирование, информатика и др.

Формирование второго языка - сложный психолингвистический процесс, отражающий лингво-поведенческий характер деятельности обучающихся, имеющий непосредственное отношение к его памяти.

Участие памяти в формировании второго языка неоспоримо. Однако использование закономерностей памяти в процессе обучения остается желать лучшего. Еще на древнем Востоке педагоги при выборе ученика, а выбор тогда осуществлялся по строгим правилам определения способности восприятия, обращали внимание на «зейн», т.е. на умение ученика сохранять в памяти определенное количество информации, услышанной от педагога.

Роль памяти в обучении языкам велика, т.к. современная лингводидактика рассматривает конечной целью процесса обучения второму языку накопление информации в долговременной памяти. Поэтому начиная с 50-х годов в американской, а затем европейской лингводидактике серьезно стали подходить к проблеме организации усвоения путем активного воздействия на память обучающихся. Техническое обеспечение классов и аудиторий позволили американцам впервые осуществлять в классовой-групповой системе обучения индивидуальный подход к каждому обучающемуся, создающий все условия для проявления ему своих возможностей.

Таким образом, возникло программированное обучение, основанное на научном подходе к процессу обучения с точки зрения психологии памяти и использования ее закономерностей.

Программированное обучение в Советском Союзе не применялось по одной причине, что для индивидуализации процесса обучения не создавались обучающие машины или же не обеспечивались школы и вузы. Поэтому если программирование и применялось, то это носил экспериментальный характер или же эпизодический.

Для программированного обучения существенное значение имеет создание обучающих программ, предопределяющих результативность процесса обучения. Проблемы программированного обучения, обучающих программ, методики из создания, разработки принципов обучающих программ, научно-теоретического обеспечения

данной методики и решения многих других вопросов азербайджанской лингводидактики являются одним из направлений реформирования азербайджанской школы.

С этой позиции применение психолингвистических, научно-обоснованных теорий формирования второго языка может стать основными принципами создания обучающих программ.

Психолингвистика формирования второго языка рассматривается нами как научное направление, изучающее закономерности языкового поведения обучающихся при изучении неродного языка.

Азербайджанская лингводидактика не опирается на научно-обоснованные методы и приемы обучения и работает на основе принципов, воспринятых из русской школы и по классово-групповой системе, что исключает индивидуализацию процесса обучения.

Психолингвистическое обеспечение реформирования обучения иностранному языку имеет существенное значение для создания новых обучающих систем и программ, моделирования занятий и понимания сути, происходящих изменений в речи и поведении обучающихся. С другой стороны принципы индивидуализации обучения языкам требуют создания таких условий, при которых тот или иной обучающийся может в полной мере проявлять свои возможности и способности в процессе обучения второму языку. Предварительное прогнозирование лингводидактического материала, предусмотренного для полного усвоения, требует разработки принципов алгоритмизации процесса обучения.

Алгоритмизация процесса обучения - понятие, перенятое из программирования обучения или вообще программирования, представляет собой последовательное обязательное действие для достижения конкретной цели. Для создания алгоритмов процесса обучения в данном случае необходимо знать закономерности формирования второго языка, что позволяет устранять тормозящие усвоение явления и ускорять процесс обучения и сокращать его сроки. Поэтому в алгоритмизации процесса обучения существенное значение имеет психология языкового поведения обучающихся. Алгоритмы - это системное обеспечение обучения, как вы знаете, в системе не существует лишних и ненужных элементов.

Алгоритмизация процесса обучения позволит азербайджанским методистам создать различные программы, предварительно обеспечивающие результативность обучения. Мы стремимся, чтобы обучение языкам был управляемым процессом, что тесным образом связано с алгоритмизацией. Управляемый процесс понимается нами как способ достижения учебной цели путем последовательного выполнения определенных действий как со стороны преподавателя, так и ученика или студента. Организация и применение таких действий и их совершенствование должны научно обосноваться и объясниться, что устранит ошибки, допущенные в процессе обучения иностранным языкам.

Литература

1. Гальперин П.Я. Введение в психологию. - М.: Книжный дом «Университет», 1999
2. Леонтьев А.А. Функции и формы речи // Основы теории речевой деятельности. М., 1974.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.
4. Психология билингвизма // Сб. научных трудов. Вып. 260. (Отв. редактор И.А.Зимняя). М., 1986.
5. Савельева Э.Н. Индивидуально-психологические особенности овладения иностранным языком в ролевой игре: Автореф. канд. дис. М., 1991.
6. Слобин Д., Дж. Грин. Психолингвистика. М., 1976.
7. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961.

Ключевые слова: Психолингвистика, лингводидактика, методика

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan linqvodidaktikasında ikinci dilin öyrənilməsi ilə bağlı ortaya çıxan bəzi problemlərdən danışılır. Qeyd edilir ki, dilin tədrisi ilə bağlı aparılan islahatlar elmi nailiyyətlərə əsaslanmalıdır və yeni metodikanın tətbiqi özünü göstərməlidir.

H.ƏLİYEV KƏLAMLARI UŞAQ VƏ GƏNCLƏRİN ƏXLAQI ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

H.Əliyev 1979-cu ilin aprel ayında Bakıda "Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri" mövzusunda həsr edilmiş ümumittifaq elmi-praktik konfransında əsas məruzəçi kimi çıxış edərək milli-mənəvi tərbiyənin ən zəruri məsələlərinin, komponentləri haqqında çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. Hələ o vaxt H.Əliyev deyirdi ki, insanın milli- mənəvi keyfiyyətlərinin, xarakterinin ilk əlamətləri ailədə formalaşır. Ailə ilk tərbiyə məktəbi kimi insanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uşaqlar ailədə dünyaya göz açır, məktəbdə bir şəxsiyyət kimi formalaşır.

Ulu öndərimiz H.Əliyev uşaqlarda milli-mənəvi şüurun tərbiyə komponentləri məsələsini bütün nitq, çıxış və məruzələrində ön plana çəkir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumundakı (2 fevral, 1996) "Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir" adlı nitqi çox əhəmiyyətlidir. H.Əliyev həmin nitqində müstəqil Azərbaycan dövlətində fəaliyyət göstərən gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinin zəngin proqramını verərək deyir ki, nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da, mənəviyyat olmayan yerdə insan şüurunu heç cür tərbiyə etmək olmaz.

Xalqımızın tarixinin bütün mərhələlərində yüksək mənəviyyat olmuş, mənəvi keyfiyyətlər gənclərə aşılarmışdır. Ulu öndərimiz H.Əliyev insanı ucaldan, onu zənginləşdirən mənəviyyatkomponentlərinə milli Azərbaycan vətənpərvərliyini, milli ləyaqəti, hərbivətənpərvərliyi, milli iftixarı, milli dəyanəti və vicdanı, düşmənə nifrəti xalqımızın adət və ənənələrini, ana dilini dərinləndirən bilməyi, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin vəhdətinin təmin edilməsini, böyüyə hörməti milli-mənəvi tərbiyənin əsası hesab edirdi. Ulu öndərimiz haqlı olaraq deyir ki, öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilməz. Ana dilini bilməyən adam Nizamini, Füzulini, Nəsimini, Vaqifi, Cavidı, Sabiri, Vurgunu oxuya bilməz. Belə adam qədim yunan əsətlərindəki Anteyə bənzəyir. Onun ayaqları torpaqdan üzülən kimi məhv olur. Bu gün də belədir. Öz milli mədəniyyətindən, milli adət-ənənələrindən ayrı düşən hər şəxs, hər bir gənc heç nəyə yaramayıb tənha qalacaqdır. Buna görə də hər bir məktəbli, gənc ana dilini mükəmməl bilməli, dünya dillərini öyrənməlidir. Birinci növbədə düşmənin dilini bilmək vacibdir ki, onun nə işlə məşğul olmasından xəbər tuta biləsən. Bu gün hər bir azərbaycanlı gənc ingilis, rus, ərəb, fars dillərini yaxşı bilməlidir. O, eyni zamanda islam dininin əsas prinsiplərini, mənəvi dəyərlərini bilməlidir. İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməlidir. Milli mənlilik şüurunun Azərbaycan vətənpərvərliyi və milli-mənəvi şüur anlayışını ilk dəfə Ulu öndərimiz H.Əliyev özünün çıxış və nitqlərində işlətməmiş, onun mahiyyət və məzmununu açıqlanmışdır. Milli vətənpərvərlik, keçmiş tariximizin qiymətləndirilməsi torpaqlarımızın qorunmasıdır. Azərbaycan çoxmillətli, demokratik bir dövlətdir. Milliyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş üçün Azərbaycan ana vətəndir. "Vətəndaş" sözü o deməkdir ki, hər bir vətəndaş öz - vətəninə sadıq olmalı, onu göz bəbəyi kimi qorumalı və vətəni uğrunda, torpağı uğrunda, ana-atasının müdafiəsi yolunda şəhid olmağa hazır olmalıdır. Milli vətənpərvərlik, milli mənlilik Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin vətənpərvərliyidir. Çünki Azərbaycan onların hamısının vətənidir. Azərbaycan xalqı deyəndə, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyi başa düşülür. Bu xalqın vətənpərvərliyinin dərin kökləri vardır. Azərbaycan vətənpərvərliyi Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına xidmət edir. Şagirdlərə öyrədilməlidir ki, Ulu öndərimiz H.Əliyev çox gərgin şəkildə müdrik xarici siyasət aparmışdır. Bu siyasət sayəsində Azərbaycan Avropaya pəncərə açmış, Böyük Çin səddini keçmiş, Amerikaya gedib çıxmışdır. Bu siyasət xalqımızda yüksək mənəvi inam və milli- mənəvi əhval-ruhiyyə yaratmışdır. Bu mübarizə ruhunu məktəblilərə çatdırmaq və onlara bildirmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ düynünü ancaq H.Əliyev cənabları açə biləcəkdir. H.Əliyeviyn fəaliyyəti, onun yeritdiyi qlobal siyasət təqdirəlayiqdir. Bu günki şəhidlərin ruhu naminə, milli istiqlal naminə böyük səy və gərgin zəhmətlə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır. Bu bir həqiqətdir ki, "hər bir millətin öz siması, arzusu, istəyi, qayəsi, öz ləyaqəti və yalnız özünə xas olan xüsusiyyəti vardır" (İ.Çavçavadze). Hiyləgər ermənilər tarix boyu millətlərin bu xüsusiyyətlərini təhqir etməyə, Qafqazda yaşayan xalqların torpaqlarına sahib durmağa, onlara böhtan atmağa çalışmışlar.

İndi də belədir. İ.Çavçavadzenin sözləri ilə desək, ermənilərin üzündən niqabı götürməyin, onları dünya ictimaiyyəti qarşısında ifşa etməyin vaxtı çatmışdır. Aşağıda deyəcəyimiz bir misal bunu bir daha təsdiq edir. Belə bir ifşanı hörmətli Ulu öndərimiz H.Əliyev həyata keçirə biləcəkdir. O, ermənilərin vəhşi iç üzünü açıb bütün dünya ictimaiyyətinə göstərə bilmişdir. H.Əliyev ən böyük və qüdrətli vətənpərvərdir. Ona görə də Lissabon sammiti zamanı H.Əliyevin nəyə qadir olduğunu məktəblilərə çatdırmaq lazımdır. Lissabon sammitində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə əlaqədar məsələlər müzakirə ediləndə ermənilər veto hüququndan istifadə etdilər. Çox gərgin bir vəziyyət yaradılmışdı. Bu səhnəni peyğəmbərimiz Məhəmmədlə əmisi Əbu Talib arasında gedən dialoqa bənzətmək olar. Əbu Süfyan öz dəstəsi ilə Əbu Talibin yanına gələrək ona demişdi: "Qardaşın oğlunu başa sal ki, bizim bütələri təhqir etməsin, ya da ona himayədarlıq etmə". Əbu Talib qardaşı oğlunu yanına çağırıb üstüörtülü eyhamla bildirmişdi ki, daha ona himayədarlıq edə bilmir. Bunu hiss edən Məhəmməd demişdir: "Ey atam qədər sevdiyim əmim, bir əlimə Günəşi, bir əlimə Qəməri qoysalar belə, mən əqidəmdən dönən deyiləm. Mən Allahın rəsuluyam". Bu, islam tarixinin ən gərgin, ən çətin bir səhnəsi idi...

Bütün dövlət başçılarının nəzərləri Azərbaycan Ulu öndər H.Əliyevə tuşlanmışdı. Görəsən, H.Əliyev bu çətin və gərgin vəziyyətdən neçə çıxacaqdır?

⁶⁴ 1.BDU-nun dosenti. 2.ADU, p.f.d

H.Əliyev adəti üzrə çox soyuqqanlı halda təmkinini pozmadan bütün müzakirə olunan məsələlərə veto qoydu. Bu, çox böyük risk idi. Böyük mərdlik, cürətlilik idi. Dövlət başçılarının Ulu öndər H.Əliyevlə silsilə görüşləri başlandı. O bildirdi ki, 52 dövlətin nümayəndəsi 20-ci maddəyə münasibətini bildirərsə, onda o, veto təklifini geri götürə bilər. Belə də oldu. Dünyanın 52 dövləti 20-ci maddəni Azərbaycanın xeyrinə qəbul etdi. Bu, H.Əliyevin böyük vətənpərvər olmasının təsdiqi, xalqımızın tarixi qan yaddaşında ən böyük unudulmaz bir an, bir məqam idi. Bu, əsil qəhrəmanlıq idi. Bunu şagirdlərə geniş izah edib, onları H.Əliyevin həyat və fəaliyyəti nümunəsində tərbiyə etmək hər bir müəllimin müqəddəs borcu olmalıdır. Hər bir müəllim, tərbiyəçi, təhsil işçisi bilməlidir ki, vətən sevgisi, doğma yurda məhəbbət asanlıqla tərbiyə edilmir. Bu, mürəkkəb prosesdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksək zirvəsi hərbi xidmətidir. Ulu öndər H.Əliyevin milli-mənlik şüurunun formalaşmasında müstəqillik siyasətində hərbi vətənpərvərlik, milli ordunun yaradılması, onun işinin təkmilləşdirilməsi mühüm yer tutur. Bu gün ən başlıca vəzifə hər bir gənci, hər bir Azərbaycan övladını orduya xidmətə hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Gənclərin orduda xidmət etmək üçün tərbiyələndirilməsində ümumtəhsil məktəblərinin rolu böyükdür. Ulu öndərimiz dəfələrlə qeyd etmişdir ki, indi təhsil işçilərinin mühüm vəzifəsi gənclərdə vətənpərvərlik ruhunu, milli ruhu, döyüş ruhunu qaldırmaqdır. Vətəni, torpağı müdafiə etmək hər bir gəncin müqəddəs borcu olmalıdır. Millətini, torpağını sevən hər bir namuslu adam torpağımızın işğalçıların əlində qalmasına razı olmamalıdır. Hərbi xidmət gəncləri daha da mətinləşdirir, onları dözümlü, cəsarətli edir. Vətənə məhəbbət gəncləri mətinləşdirir, onların mənəvi aləmini zənginləşdirir. Azərbaycan xalqının keçirdiyi qanlı-qadalı illərin qəhrəmanlıqlarını bu gün yad etmək vacibdir. Onların arasında döyüş meydanlarında şəhidlik zirvəsinə ucalanlarla yanaşı, yanğınlarda, atəşlərdə yanmış, dəmir borulara doldurulub qaynaq edilmiş bədbəxt uşaqlar, qadınlar və qocalar var. Onların arasında namuslarına qəsd edilmiş gənc qızlar, vətənlərini itirmiş minlərlə insanlar var. Eləcə də övladları süngüyə keçirilmiş, isməti təhqir edilmiş analar var. Bütün bunlar düşməyə nifrət tərbiyə etməyi günümüzün ən zəruri məsələsinə çevirir. Təsəffü deyildir ki, Ulu öndər H.Əliyevin milli müstəqillik siyasətində düşməyə aman verməmək, düşməyə güzəştə getməmək, gənclərdə düşməyə nifrət hissi tərbiyə etmək məsələsi bu gün daha çox aktualdır.

Düşməyə nifrət ruhunda tərbiyəsinə uşaq bağçalarından, ibtidai məktəblərdən başlamaq vacibdir. Bunun üçün dərslərdə verilmiş mətnlərdən, folklor nümunələrindən istifadə etmək lazımdır. İbtidai sinif dərslərindəki mətnlərin bir çoxunda düşməyə nifrətdən söz açmaq imkanı daha çoxdur. İbtidai sinif dərslərində verilmiş 154 atalar sözündən 45-ində bilavasitə düşmənin namərtdliyindən, hiyləgərliyindən söz açılır. V-XI siniflərin humanitar fənlərə dair dərslərində də düşməyə nifrət tərbiyə edən materiallar daha çoxdur. "Azərbaycan tarixi" dərsləri isə bütövlükdə düşməyə nifrət tərbiyəsinin salnaməsidir. İbtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlər "Azərbaycan milli ordusu", "Vətənin keşiyində", "Gənc qəhrəman", "Şəhidlər xiyabanı", "Cavanşir", "Babək", "Qaçaq Nəbi", "Azərbaycan torpağım", "Qaçaq Süleyman" və s. mətnləri tədris edərkən şagirdlərdə qaniçən ermənilərə nifrət hissi tərbiyə edirlər.

Bu gün aşağı siniflərdə dərs deyən müəllimlər ayrı-ayrı mövzuları keçərkən M.S.Ordubadinin "Qanlı illər", M.M.Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni- müsəlman davası" əsərlərinə müraciət edərək əsrimizin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətləri, vəhşilikləri ürək ağrısı ilə şagirdlərə çatdırırlar. Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində nə kimi cinayətlər törətdiklərini M.S.Ordubadini, M.M.Nəvvab olduğu kimi qələmə almışlar. Aşağıdakı cümlələrə fikir verin: Rus qoşunu ilə ermənilər qəflətən hücum etməyə və rus bataryalarından müsəlmanların tərəfinə şrapnel tökməyə başladılar. Ümidli kəndinin altı aylıq gəlinləri və 12 yaşlı qızları Hayastan vəhşilərinin əlində göyərçin kimi çapalayır. Bu sözləri M.S.Ordubadini 1911-ci ildə yazırdı. M.M.Nəvvab isə ermənilərin adamları divara mıxladıqlarını, hamilə qadınların qarınlarını süngü ilə yırtıqlarını, körpə uşaqları süngüyə keçirdiklərini göz yaşları ilə təsvir edirdi. Təəssüf ki, hər iki sənətkarın əsəri uzun müddət yasaq edilmiş, nəşrinə icazə verilməmişdir. Sonrakı nəsillər həmin əsərlər nəşr edilmədiyinə, həm də əlifba dəyişikliyinə görə tükürpədicilərin əsərləri oxuya bilməmiş, öz tarixindən ayrı düşüb düşməninə dost demişlər.

İstər əsrin əvvəllərində, istərsə də sonunda ermənilərin törətdikləri fəlakətlərə dair əsərlər, gördüyümüz faciələr bizi ayıq olmağa, öz kökümüzdə qayıtmağa çağırır. Ulu öndərimizin dediyi kimi, müəllimlər şagirdlərdə belə bir inam yaratmalıdırlar ki, hər bir gəncdə milli-mənəvi şüurun yaranması, onların gələcək həyat tərzinin düzgün istiqamətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndər H.Əliyev Azərbaycan xalqının mənəvi-siyasi, milli birliyini bərpa etmiş, respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyan milli ordunu, onun atributlarını yarada bilmişdir.

Xalq, millət dərinədən dərk edir ki, "olum, ya ölüm" döyüşündə onu yalnız vətən torpağının hər bir qarışını ürəkdən sevənlər müdafiə edə bilər, onun başına qələbə çələngini vətən üçün canından keçməyə hazır olanlar qoya bilərlər. Hər səhifəsi vətən üçün, övladlarımız üçün şərəfli hadisələrlə və bəzən də əyintilərlə dolu böyük bir qəhrəmanlıq salnaməsi olan Qarabağ döyüşlərinin həyəcanları məktəbliləri, müəllimləri daim düşündürməli, onları vətənin müdafiəsinə hazır olmağa, vətəni qorumağa layiq vətəndaşlar yetişdirməyə səsləməlidir. Bunun üçün isə millət, millətin mənəvi həyatı, musiqisi, ədəbiyyatı, bütün həyat təzi bu müqəddəs mübarizənin ilahi nəğmələrini, sonsuz bir vətən eşqini coşğun həyəcanları ilə daima tərənnüm etməlidir. Məktəblilərə deyilməlidir ki, Azərbaycan istiqlalını əbədiyyətə qədər mühafizə və müdafiə etmək onların müqəddəs borcudur. Məktəblilərə hər bir müqabil fikri fədakarcasına müdafiə etmək qabiliyyəti aşılanmalıdır. Bu işdə isə xalqın, millətin varlığı, onun maddi və mənəvi sərvətləri ilə öyünmək, fəxr etmək kimi keyfiyyətlərin tərbiyəsi mühüm amil kimi qarşıda durur. Buna görə də hörmətli Ulu öndərimiz özünün milli müstəqillik siyasətində milli iftixar hissəsinə, onun gənclərdə tərbiyə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Hər bir məktəblidə, xüsusilə yuxarı sinif şagirdlərində milli iftixar hissəsinin tərbiyə edilməsi onların cəmiyyətdə münasibətlər sistemində tutduğu mövqelərini müəyyən edir. Ulu öndər H.Əliyev şüurun formalaşması məsələsinə xalqımızın mədəniyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini, sərkərdə və generallarını, yazıçı və şairlərini, idmançıları, elm adamları ilə öyünməyi, ana dilinə, vətən torpağına məhəbbəti uşaqlarda milli-mənəvi şüurun formalaşması ilə əlaqələndirir.

Müəllimlər, təhsil işçiləri şagirdləri başa salmalıdırlar ki, Ulu öndər H.Əliyev uşaq və gənclərin milli-mənəvi şüuru ilə ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinin təmin edilməsini zəruri sayır. Azərbaycan məktəbliləri bu gün bu istiqamətdə çalışmalı, milli və ümumbəşəri mənəvi sərvətlərə yiyələnə bilərlər. Onlar həm də islam dini dəyərlərini mənimsəməli, "Quran"ı oxumalıdırlar. Quran dünyanın ən çox oxunan səmavi müqəddəs kitablarından biri və ən məzmunludur. İslam dininin, "Quran"ın Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi mənəvi dəyərlər bizim üçün əzizdir, xalqımızın, gənclərimizin bu gün də, gələcəkdə də tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Din azadlığı bizim üçün böyük nailiyyətdir.

Ulu öndərimiz H.Əliyev dəfələrlə təkrar etmişdir ki, məktəbli gənclərdə milli psixologiyanın, mənəviyyatın, milli qürur və ictimaiyyətin, milli özünəməxsusluğun formalaşması və tərbiyə edilməsi birdə ona görə zəruridir ki, belə adamlar milli-etnik məhdudluğa qarşı mübarizə apara bilər və xoşagəlməz hissələrdən uzaq olurlar. Ulu öndərimiz göstərirdi ki, milli mənlik şüuru formalaşmış və tərbiyə olunmuş gənclərdə əqidə bütövlüyü, sözlə işin vəhdəti özünü parlaq şəkildə təzahür etdirir. Vaxtı ilə Məhəmməd Peyğəmbər deyirdi ki, millətin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz. Milli mənlik şüuru və əqidəsi olmayan hər bir kəs ötrə hissələrlə yaşayıb, hansı əqidəyə xidmət etdiyini özü də bilmir. Məhz buna görə də biz deyə bilərik ki, hər bir gəncdə əxlaqi şüurun formalaşması, hər bir cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı, hər bir gəncin həyat fəaliyyəti və başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri üçün zəruri şərtir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qarayev S. Müstəqil Azərbaycan elminin və təhsilinin memarı // Respublika. -2013, - 19 aprel, - № 80, - s.8.
2. Şəkəriyev A. Heydər Əliyev ideyaları yaşayır və qalib gəlir // Xalq qəzeti.- 2015, - 14 iyun, - № 127, - s.11.
3. <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/dig-r-x-b-rl-r/item>
4. Azərbaycan müəllimi. – 2010, - 10 dekabr, - s.4.

ВЫСКАЗАНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ РЕЗЮМЕ

ALIYEV'S WORDS AS ONE OF THE MAIN FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF MORAL CONSCIOUSNESS OF CHILDREN AND YOUTH SUMMARY

Students should be taught the ability to selflessly defend every noble idea. And in this case, an important factor is the education of such qualities as the presence of a people, a nation, pride and bragging about its material and spiritual riches. Therefore, the national leader in his policy of national independence attached special importance to the sense of national pride, its education in the youth.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Allahverdiyeva Safurə Bayram qızı⁶⁵
N.GƏNCƏVİRSİ: KAMIL İNSAN TƏRBIYƏSİ

**Bir insanam məqamim, mələkdən də ucadır
Can atdığı o dərgah fələkdən də ucadır
Qamətimlə ölçülməz bir qiymətim var mənim
Aləmim əbu aləm, Yerdə.Göydə də mənim
Çay deyil əmümmanam, gör kinəyəm cahanda ,
Zərrə deyil tükənməz xəzinəyəm cahanda
Fələk tək xəzinə üstündə dir ayağım ,
Əlçatmazam, bil ki, nə üstündə dir ayağım,**

Deyən dahi Nizami insanı hər şeyə qadir olan, ən yüksək amallara çata bilən, son dərəcədə yərli, ləyaqətli, yer üzünün əsrəfi olan bir varlıq hesab edir. XII əsrdə yaşayıb yaradan bu dahi söz ustası öz əsərlərində təlim-tərbiyə məsələlərinə böyük yer verməklə maarifçi filosof və pedaqoq kimi şöhrət qazanmışdır. Nizami Gəncəvi irsinin böyüklüyü ondadır ki, o, insanı ilahi bir varlıq kimi formalaşdırmağa xidmət edir. Belə ki, Nizamının fikrincə insan elə yaşamalıdır ki, ömrünün sonunda peşman olmasın. Bunun üçün o, elm öyrənməli, əməklə məşğul olmalı, qəlbin saflığını qorumalıdır.

**Bu dünyanın tozu qonsa üstünə
Yüz dənizlə yusan, yuyulmaz yenə**

Nizami Gəncəvi insanı mükəmməl olmağa, xeyir işlərgörməyə, zülmə qarşı barışmaz olmağa səs-ləyir.

**Elə ömür sür ki, doqquz pərdədə,
Sənə aşkar olsun doqquz pərdə də.**

İnsanı başqa canlılardan fərqləndirən onun ağılı və elmidir. Bu keyfiyyətlərdə yərverməyən və özlərində yaşatmayan insanları N.Gəncəvi heyvanlara bərabər tuturdu. Ağıl canla, can ağılla var ola bilər deyirdi.

**Kim ki, yetişmədi ağıldanbara,
Oxşar insan sifət əjdahalara.
İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Ağıl olsun sənə hər işdə rəhbər,
Hər şeyi ondan sor, o deyən yetər.**

Yəni, insanın ən dəyərli və əbədi var-dövləti onun əqlidir. İnsan həyatının zinəti onun əqlidir, kamalıdır. Belə ki, insane dünyanı və özünü dərk etmək üçün elm öyrənməli, öz üzəində daim çalışmalı, insani keyfiyyətlərə iyələnməlidir.

**Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.
Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heçkəsə üstünlük eyləyə bilməz.**

Bu fikirlər bu günün də çox aktualdır. Yəni, hər bir insane özömrünü elm öyrənməyə həsr edərsə, o, nəinki dünyanı, dünyada baş verən hadisələri, özünü dərk edər, heç kəsin qarşısında ləyaqətini itirməz. Həyatın, yaşamağın mənasını və dəyərini anlayar.

Nizamiyə görə insanı ucaldan əsas məziyyətlərdən biri də onun mənəvi keyfiyyətlərinin düzgün tərbiyəsidir. Bu keyfiyyətlərdən biri də nəfsdir. Nəfsi düzgün tərbiyə olunmuş insan el içində hörmətli olar, özünün mərdliyi, ədaləti, düzlüyü, insane sevrəliyi ilə xalqın hörmətini qazanır.

**Allahlı qədər sən nəfsi saxlasan,
Ac gözdür öküzlə eşşək hər zaman.**

Göründüyü kimi, N.Gəncəvi nəfsinə qalib gələn insanı Allaha yaxın dəyərli varlıq hesab edir. O, belə hesab edir ki, insanı nadanlıqdan, qəbahətlərdən qurtarmaq üçün onu doğulduğu gündən düzgün tərbiyə etmək vacibdir. Nəfsin düzgün tərbiyəsi insanın dəyərini artırır, onu ölməz və mətanətli edir: "Nəfsini öldürsən ölməz olarsan" deyir.

İnsanla cəmiyyət arasında tarazlıq, ahəngdarlıq o zaman yaranar ki, cəmiyyəti vünün hər biri bioloji instinklərini ağılla idarə edə bilsin. Yəni, nəfsini cilovlaya bilsin. Nəfsani hisslərinə ağılın gücü ilə qalib gəlsin və yüksək insani keyfiyyətlərə malik olsun.

**İnsan oğlu qazanar zindənda da şan-şöhrət
Gətiribdir Yusiflə qaranlıq zindan şərəf
Könlük zəncirin izillətsiz atmaq olmaz
İztirabsız, əzabsız şərəfə çatmaq olmaz**

Özünü tərbiyə ilə məşğul olan insan peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksələ bilər. Dünyaya hakim olmaq üçün insan dünyanın nəbzini tutmalı, ədalətli, insafli, rəhmlil olmalıdır. İnsanı rəzil edən onun tamahıdır. Nizami insana tamah hərisliyindən çəkinməyi tövsiyə edərək deyir:

Varsa suyun, çörəyin yoxluqdan qəmə batma

**Əlini çömçə tək hər kasaya uzatma
Çörək də söndürməsə hərisliyin odunu,
İç içməli sulardan döşür yemlik otunu**

Və ya:

**Minnətli çörək ilə kef-damaqmu yaxşıdır?
İnsanın eşşəyi tək otlamaqmu yaxşıdır?**

Deyən dahi şair minnətli çörək yeməkdənsə heyvan kimi çəmənlikdə azad olmağı məsləhət görür.

**Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl
Hər yetənə əl açma, əl açıb olma sail.**

Öz halal zəhmətinlə yaşa, namusunu qoru, hər yetənə əl açma söyləyən şair göstərir ki, insan öz əməyi ilə dolansa heç kəsə möhtac olma, başqalarının önündə alçalmaz. İnsan öz ləyaqətini, insani heysiyyətini qorumaq üçün əməklə məşğul olmalıdır. Başqasına qul olub buğda çörəyi yeyincə, özünün arpa çörəyini yeyib məğrur yaşamaq daha yaxşıdır. Ədib bütün bunları “Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti”ndə belə ifadə edir:

**Əziyyətli olsa da öyrəndim bu sənəti
Ki, boynumda qalmasın bir kimsənin minnəti
Xəzinə yazmıram ki, məxzərəyə qoyulum
Əlimin zəhmətilə dolanıram ay oğlan
Çörək qazanıram mən götürmə babalımı
İşi harama dəyişməm birgünlük halalımı**

Halallıq insan üçün ləyaqət meyarıdır, həyatda alını açıq, məğrur yaşamaq istəyirsənsə bir işlə məşğul ol, vaxtı boş keçirmə, xeyir bərəkət də zəhmətdədir.

**Bu tənbəllikdir? giriş bir işə,
Bekarlıq insanı sıxır həmişə**

N.Gəncəvinin bu fikri “ iş insanın cövhəridir” atalar sözü ilə üst-üstə düşür. Heç bir işlə məşğul olmayan insan tüfeyli həyat sürür, ələ baxan olur, xalq arasında hörmətdən düşür, ləyaqətini itirir.

Dahi söz ustası öz əsərlərində insana xas olan digər əxlaqi keyfiyyətlərdən – dostluqdan, düzlük və doğruluqdan, ədalət, təvazökarlıq və digər keyfiyyətlərdən söz açmış, paxıllığı, yaltaqlığı, ikiüzlülüğü pisləmişdir.

İnsanı yer üzünün əşrəfi hesab edən dahi şair onu dürüst olmağa, xeyirxah işlər görməyə, ədalətli, mərhəmətli olmağa dəvət edir.

**Xeyirxahlığı güdmək adillik nişanəsi
Xalqa xidmət kişinin ən böyük xəzinəsi
Ordu üçün, yurd üçün xoş diləklər bəsləsən,
Bir gün yüksələcəksən yurduğun üzərində sən.
Çalış xalq üçün asudəlik, səadət
Xalqı döyən, incidən nə qazabıb? Xəcalət!**

Xeyirxahlıq insan üçün ən dəyərli mənəvi keyfiyyətdir. Əvəz gözləmədən insanlara əl tutmaq, yığılana dayaq olmaq ləyaqətlik nişanəsidir. Xalqın rifahı üçün xeyirxah işlər görmək, onların xoş güzəranı üçün çalışmaq hər bir insanın borcudur. Bu gün belə ləyaqətli insanlara daha çox ehtiyac var.

**Ədalət müjdəsiylə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!
Ədalət xəzinəsidir inan bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənələr əbədi özül tapar.**

Bəli, insanı əbədiliyə qovuşdurən onun xeyirxah əməlləri, xalq üçün yaşaması, qurub yaratmasıdır. Bu baxımdan bu gün 30 il düşmən tapdağı altında qalan torpaqların azad edilməsi, bu torpaqların yenidən dirəldilməsi, orada quruculuq işlərinin aparılması, evlərin bərpası, qaçqınlarımızın öz yurd-yuvalarına qayıtması bizlərdən böyük işlər görməyi tələb edir. Hər bir vətəndaş bununla bağlı üzərinə düşən vəzifəni məsuliyyətlə yerinə yetirməyə borcludur. Yaxşı iş, yaxşı əməl həmişə insanı ucaldar və xalq onları həmişə xoş niyyətlə yad edər. Dahi Nizaminin oğluna nəsihət edərək dediyi bu sözlər bugünkü gənclərə də örnəkdir.

**Hünər ardınca qoş, xalqa hünər saç
Qapılar bağlama, ər ol, qapı aç**

Şeyx Nizami insana xas olan gözəl əxlaqi keyfiyyətlərlə yanaşı insanlığa yaraşmayan eybəcərlikləri də göstərərək tənqid edir. Bu gün az da olsa insanlarda rast gəldiyimiz ikiüzlülük, yaltaqlıq, paxıllıq, qorxaqlıq kimi keyfiyyətləri insanlığa layiq bilmir. Belə insanlar təhlükəli, qorxulu insanlardır. Bu insanlar öz xalqına, dövlətinə xəyanət edə bilər, sata bilər. Belə insanlar dildə bir söz deyir, başqa cür düşündür. Təəssüf ki, belə insanlara bu gün də rast gəlmək olur və onlar cəmiyyətdə tarazlığı pozmağa çalışırlar. Nizami onları belə dəyərləndirir:

**Öpüb qucaqlar səni, sözdə məhəbbətləri
Dərində qıvrılar kinkləri, nifrətləri**

**Nitqləri alovlu, ciyərləri buz kimi,
Ürəklər çoxdan ölmüş, özləri toppuz kimi ,
Xəzinə gizlədiblər dağda, bu sirri açma,
Rüsvay edərlər səni, yanlarında danışma.
Küy ... guya sən can-ciyərsən onlara
Yalmanıb, yaltaqlanıb səndən yol umanlara,
Sülh edərlər səninlə, zay etməkçün sübhünü
Allah vursun onların ülfətini, sülhünü.**

Göründüyü kimi dahi şair ikiüzlü insanların daxili aləmini. əməllərini göstərməklə məzəmmət edir, onların cəmiyyət üçün çox təhlükəli olduqlarını göstərir. Bu insanlar məsləksiz, əqidəsiz olduqları üçün onlardan uzaq olamağı məsləhət bilir. Belə insanlarla dost olmaq, onlara arxalanmaq olmaz. Bu fikirlər bu gün üçün də əhəmiyyətlidir.

Bu deyilənlər onu göstərir ki, Nizami yaradıcılığı tərbiyə məsələləri ilə çox zəngin və əhatəlidir. Bu gün gənc nəslin kamil bir insan kimi yetişdirilməsində, tərbiyə olunmasında Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etmək, ondan bəhrələnmək məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. L.Qasımova, R.Mahmudova, Pedaqogika- Bakı 2003
2. N.Gəncəvi-lirika, Sirlər xəzinəsi, Şərəfnamə Bakı-1988
3. Z.Qaralov-tərbiyə Bakı 2003

Açırsözlər: *kamilinsan, tərbiyə, nəfstərbiyəsi, aqlitərbiyə, xeyirxahlıq, ədalət*

Xülasə:

XII əsrdə yaşayıb yaradan şeyx Nizami öz əsərlərində təlim tərbiyə məsələlərinə böyük yer verməklə maarifçi-filosof və pedaqoq kimi şöhrət qazanmışdır. N.Gəncəvi irsinin böyüklüyü ondadır ki, o, insanı ilahi bir varlıq kimi formalaşdırmağa xidmət edir. Onun fikrincə insan elə yaşamalıdır ki, ömrünün sonunda peşman olmasın. Bunun üçün o, elm öyrənməli, əməklə məşğul olmalı, nəfsinə qalib gəməli, qəlbin saflığını qorumağıdır. Göründüyü kimi N.Gəncəvinin tərbiyə ilə bağlı fikirləri bu gün üçün də aktualdır və gənc nəslin tərbiyəsində ondan bəhrələnmək məqsədəuyğundur.

Rəyçi: DOS.E.VƏLİYEVƏ

Кази-заде Динара Адиль кызы⁶⁶
ОБУЧЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В КОНТЕКСТЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.

Социальные, политические, культурные преобразования создали возможности для изучения иностранных языков в системе высшего образования, направленного на подготовку высококвалифицированных специалистов, которые способны осуществлять профессионально-направленное общение не только на родном языке, но и на иностранном языке. Необходимо подготовить студентов к общению на данном иностранном языке в ситуациях, характерных для их будущей профессиональной сферы. Современное профессионально-ориентированное обучение направлено на овладение языком как средством общения в рамках избранной специальности.

Иностранный язык выступает средством повышения коммуникативной компетенции и является необходимым условием успешной профессиональной деятельности специалиста, способного осуществлять деловые контакты с иноязычными партнерами. Но успех осуществления речевого общения зависит не только от желания говорящего вступить в контакт, но и от умения реализовать речевое намерение, которое зависит от степени владения единицами языка и умения употреблять их в конкретных ситуациях общения. Знание отдельных элементов языка не может быть отнесено к понятию «владение языком как средством общения». Эти условия владения языком составляют сущность коммуникативной компетенции, которая входит в число основных категорий коммуникативной лингвистики и лингводидактики. Коммуникативная компетенция является методически, лингвистически и психологически организованной системой. В этой системе достигается единство «языка речи» как средства языка и способа реализации речи. Коммуникативная компетенция относится к классу интеллектуальных способностей студента, а сферой проявления этих способностей является деятельностный процесс, неотъемлемой частью которого выступает речевой компонент, т.е. речевая деятельность. На основе данных лингвистики текста и с учетом типичных коммуникативных актов студентам предлагается набор стандартных речевых действий и реализующих их речевых стереотипов, помогающих выработать и совершенствовать тактику общения. Деятельностное направление в обучении связано с разработкой оптимальных путей и способов формирования коммуникативной компетенции в различных сферах общения и, в частности, в учебно-профессиональной.

Коммуникативные цели обучения показывают необходимость проанализировать речь, которая функционирует на занятиях по специальным и общетехническим дисциплинам, выявить и систематизировать те коммуникативные ситуации, в которых эта речь используется, определить форму, в которой воплощается речевой материал.

Устная учебно-профессиональная речь, являющаяся разновидностью устной речи, носит репродуктивно - продуктивный характер: репродуктивный, так как эта речь базируется на изученном учебном материале или прослушанной лекции; продуктивный, так как полученная информация продуцируется в других коммуникативных ситуациях и может быть выражена в иной, чем в тексте языковой форме.

В основе лингвистической характеристики учебно-профессиональной речи лежит взаимопроникновение устной (письменной) научной речи и разговорно-литературного языка. На отбор языковых средств существенное влияние оказывает тот факт, что продуцирование учебно-профессиональной речи, как правило, сопровождается наличием зрительных опор (таблиц, чертежей, макетов, приборов, схем и т.д.), различных действий (построение чертежа, графика, проведение опыта и т.п.). Форма функционирования речи, как правило, - диалог, который включает микромонологи, реже - полилог. Предметное содержание устной речи на занятиях обусловлено материалом лекций и учебными текстами, но форма выражения этого содержания диктуется теми ситуациями, которые возникают в учебно-профессиональном общении во время занятий. Эти ситуации носят в той или иной степени проблемный характер.

В результате анализа учебно-профессиональной устной речи выявлены следующие типы интенций: 1. описать функцию, назначение предмета; дать характеристику объекту; описать течение процесса; обосновать высказывание; дать классификацию объекта и квалификацию объекта; объяснить что-либо, сопоставить, сравнить, противопоставить, опровергнуть, уточнить; выразить причинные отношения; выразить следственные отношения; выразить условные отношения; дать оценку с аргументацией; выразить согласие или несогласие (с обоснованием); сделать вывод, обобщение; 2. уметь четко, кратко, грамотно сформулировать вопрос.

Диалогическая речь предполагает речевое взаимодействие двух и более собеседников, каждый из которых поочередно является то говорящим, то слушающим.

Основными целями студентов в диалогическом общении на практических и лабораторных занятиях являются: сообщение (в форме диалога-объяснения), запрос информации с целью уточнить, уяснить (в форме диалога-расспроса), обсуждение с целью найти оптимальный вариант решения какой-либо проблемы (в форме диалога-обсуждения), воздействие.

Учебно-профессиональная речь представляет собой функциональную разновидность научной речи

репродуктивно-продуктивного характера, лингвистическая характеристика которой, ее форма, а также реестр ситуаций определяются целями и задачами конкретной формы учебно-профессионального общения.

Таким образом, диалогическое общение представляет собой процесс совместного речетворчества, в котором речевое поведение участников определяется речевым поведением их собеседников. В этом состоит его основное отличие от монолога. Именно поэтому диалогическая речь представляется для студентов неязыковых специальностей намного труднее, чем монологическая. Диалогическую речь можно считать хорошей языковой практикой, так как в диалоге присутствует спонтанность выражения мыслей, меньше всего используются готовые шаблоны, больше внимания уделяется на контекст речи и ситуацию общения. Такая языковая практика одновременно способствует формированию мотивации у студентов и умения применять имеющиеся знания в нестандартных ситуациях, что является частью профессиональных компетенций будущего специалиста.

Для диалогической речи характерна большая роль интонации, эллиптичность, использование речевых клише, присутствие модальных слов, междометий, общий разговорный стиль. Основными целями в диалогическом общении на занятиях являются: сообщение (в форме диалога-объяснения), запрос информации с целью уточнить, уяснить (в форме диалога-расспроса), обсуждение с целью найти оптимальный вариант решения какой-либо проблемы (в форме диалога-обсуждения), воздействие.

Обучая студентов иноязычной диалогической речи в качестве опор целесообразно использовать диалог-модели, выбранные таким образом, чтобы они были посильными для них и соответствовали их языковому уровню.

Чтобы пробудить интерес студентов к диалогической деятельности, диалог-модель подбирается из аутентичных источников по дисциплине, которую они изучают в данный момент или изучили, чтобы тема была им знакома. Посредством речевой деятельности (совместно со слушанием) осуществляется устное вербальное общение. В процессе устного общения количество используемых лексических единиц и грамматических структур весьма ограничено. Говорение в диалогической форме представляет трудности, требуя максимального умственного и эмоционального напряжения со стороны студентов. Эти сложности связаны со следующими особенностями диалогической речи: - дополнительные сложности создают зависимость от партнера в процессе говорения, от темпа речи и артикуляционных особенностей партнера.

- в процессе естественного говорения отсутствие каких – либо зрительных опор и отсюда стремление неуверенных в себе партнеров к речи «по бумажке».

Диалог - это процесс взаимного общения, когда реплика сменяется другой фразой и происходит постоянная смена ролей. Реплики бывают двух видов: побуждающие к разговору и являющиеся реакцией на речь собеседника. Диалогическая форма речи предполагает, что в процессе обучения студенты овладеют такими навыками и умениями, как свободно пользоваться определенными штампами, которые характерны для этого вида речи, понимать речь собеседника, быстро реагировать на высказывания собеседника и продолжать беседу, составляя такие реплики, которые побуждали бы собеседника откликнуться на них.

Работа с текстовым материалом должна быть организована так, чтобы она давала возможность трансформировать письменную и устную научную монологическую речь в устный учебно-профессиональный диалог, создавала условия для функционирования репродуктивной и продуктивной речи в ситуациях проблемного характера. Перекодирование монологического текста в диалогический, являясь одной из форм обучения конструированию диалога, тренировкой, в полной мере соответствует особенностям порождения диалогической речи в условиях учебно-профессиональной сферы.

Отбирая и организуя учебный материал, в основу обучения русскому языку как иностранному должен быть положен в первую очередь речевой материал. Под речевым материалом нельзя понимать только продукт речи - речевой образец, так как в этом случае проблема отбора сводится только к лингвистическому ее аспекту. Материал по обучению иноязычной речи необходимо отбирать комплексно, т.е. на уровне целостных актов речи, а не только ее продукта. Материал по обучению речевой деятельности на иностранном языке необходимо организовать так, чтобы в полном объеме представить обучаемым те основные единицы этой деятельности, которыми предстоит овладеть, представить их в том виде, в каком они существуют в практике общения. Таким образом, в основу обучения устной учебно-профессиональной речи предлагается положить систему текстов. Работа по такой системе должна моделировать развитие речевых навыков и умений, а также коммуникативных умений. Методическая целесообразность включения текстов в систему должна определяться, с одной стороны, заданными лингвистическими и экстралингвистическими характеристиками, а с другой стороны, типами заданий и упражнений, выполняемых на основе этих текстов в соответствии с этапами порождения речи и последовательным развитием определенных навыков и умений, в том числе и умений коммуникативных. Это означает, что типы заданий и упражнений также определяют отбор и организацию текстового материала. Обучение учебно-профессиональной речи в форме диалога начинается с усвоения понятийного аппарата профильных дисциплин. Для этого используются тексты научного стиля (учебных и

методических пособий, научных журналов) по тематике, соответствующей учебному плану. Это дает возможность усвоить и активизировать терминологическую лексику, синтаксические конструкции и речевые модели, характерные для определенного типа текста. Тип чтения - изучающий с выходом в устную речь репродуктивного характера (монолог, ответы на вопросы). Включение текстов-образцов, составленных на уровне диалогических (ДЕ), функционально-смысловых единств (ФСМЕ), а затем и диалогов предполагает усвоение языкового материала, характерного для учебно-профессиональных диалогов, а также анализ, наблюдение, ознакомление с техникой конструирования диалога заданного типа в соответствии с этапами его порождения.

На следующем этапе введение учебных текстов научного стиля предполагает поэтапную реконструкцию текста – монолога в диалог заданного типа, что соответствует этапу развития речевых навыков и умения составления диалога репродуктивного характера.

Заключительный этап обучения предполагает выход в речь репродуктивно-продуктивного характера, которая представляет собой диалогическое общение (в форме дискуссии). Для этого целесообразно использовать тексты научно-популярного подстиля. Это позволяет выйти в диалоги разного типа, в частности, в диалог-обсуждение, который невозможно получить на основе учебного текста, так как, такой текст, как правило, аксиоматичен. При работе с научно-популярными текстами речевая ситуация будет задаваться содержанием прочитанного текста и коммуникативными целями собеседников.

Лингвистические и экстралингвистические характеристики научно-популярных текстов, устной научной и учебно-профессиональной речи совпадают, например: эффект персонального общения, наличие объективной модальности (уверенность, неуверенность, сожаление, экспрессивность и т.д.) и проблемной ситуации, включение разговорных элементов всех уровней, использование терминологической лексики и т.д. Работа с такими текстами дает выход в проблемное обучение, активизируя тем самым обучение всем видам речевой деятельности, в том числе диалогу и полилогу. Система заданий и упражнений по диалогизации монологических текстов в значительной степени оптимизирует обучение конструированию диалогов репродуктивного характера, а также репродуктивно-продуктивного и продуктивного характера. Студенты овладевают навыками и умениями диалогического общения, в структурном отношении их реплики более разнообразны, а по содержанию более точны и аргументированы, диалоги по объему больше. Студенты быстрее ориентируются в текстовом материале, лучше понимают и выражают суть проблемы, более свободно и активно участвуют в диалогическом общении, быстрее реагируют на реплики, они более совершенно владеют устной речью репродуктивно-продуктивного характера.

Ситуации учебных диалогов должны быть максимально приближены к ситуациям профессионального общения. Это помогает практическому овладению языком специальности.

Процесс самостоятельного создания диалога по образцу диалога – модели строится в следующей последовательности: ситуативная экспозиция (действующие лица и обстановка диалога, обстоятельства общения); проектирование логического хода разговора; введение готовых фрагментов и речевых клише (начало и окончание диалога, выдержки из середины диалога, ключевые слова, являющиеся опорой для развития диалога); заучивание диалога; разыгрывание диалога по ролям.

Обучение профессионально-ориентированной речевой деятельности студентов неязыковых специальностей следует строить с опорой на диалог как важную единицу общения в будущей профессиональной среде. Диалогическая форма обучения выступает как оптимальная для дальнейшего теоретического и профессионального развития студентов и тем самым способствует их успешной социализации. Кроме помощи в овладении необходимыми профессиональными компетенциями, обучение диалогическому общению на иностранном языке стимулирует мотивацию к изучению языка, к активизации лексико-грамматического материала, к овладению речевыми конструкциями и формулами; к применению речевых клише в других коммуникативных ситуациях; к формированию «чувства языка»; к развитию умений аудирования; к знакомству с культурой страны изучаемого языка и т.д. Диалогическая форма обучения помогает формировать компетентного и творческого специалиста, способного к саморазвитию, самообразованию и инновационной деятельности.

Литература

1. Леонтьев А.А. Внеязыковая обусловленность речевого акта и некоторые вопросы обучения иностранному языку. - Иностранные языки в школе.-1968. №2.
2. Вараева Н.В. Научная деятельность студентов как фактор мотивации профессионального развития // Социальные и технические сервисы: проблемы и пути развития. Нижний Новгород, 2018.с.15-19.
3. Галанова О.А. Научный диалог в курсе иностранного языка для бакалавров технических вузов // Вестник ТГПУ. 2012.Выпуск 5(120).с.54-57.
4. Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи. - М.,1986
5. Лопатина А.Я. Проблемы обучения диалогической речи на занятиях по иностранному языку в неязыковом вузе // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016.7-2.с.95-98.

Ключевые слова: диалогическая речь, речевая ситуация, профессионально-ориентированное обучение, репродуктивный.

Açar sözlər: dialoq nitqi, nitq vəziyyəti, peşə yönümlü təhsil, reproduktiv.

Key word: dialogical speech, speech situation, professionally oriented trained, reproductive.

Резюме

В статье рассматривается роль диалогической речи в профессионально - ориентированном обучении иностранным языкам. Важное значение имеет подготовка студентов к общению на данном языке в ситуациях, характерных для их будущей профессиональной сферы.

Xülasə

Məqalə xarici dilin peşəkar yönümlü öyrəniməsində dialoq nitqinin rolunu araşdırır. Tələbələrin qələcək peşə sahələri üçün səciyyəvi vəziyyətlərdə müəyyən bir dildə ünsiyyət qurmağa hazırlanması vacibdir.

Summary

The article examines the role of dialogical speech in professionally oriented teaching of foreign languages. Preparation of students for communication in this language in situations professional language is important.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Расулова Гюльнар
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАНЦАМ КАК НАУКА

Слово «методика» (от греческого *methodike* – путь, способ) в настоящее время используется в нескольких значениях.

Во-первых, оно обозначает технологию профессиональной практической деятельности преподавателя, совокупность используемых им приемов, способов и форм работы по управлению учебным процессом. В этом смысле под словом «методика» мыслится накопленный преподавателем опыт, а также степень его мастерства, педагогического искусства.

Во-вторых, «методика» – это наука о преподавании какого-либо учебного предмета – истории, физики, иностранного языка, родного языка и др. Методика – педагогическая наука, но в отличие от педагогики, она занимается исследованием процессов обучения и воспитания не вообще, а применительно к конкретному учебному предмету, в данном случае – к русскому языку как иностранному.

В-третьих, «методика» – это учебная дисциплина в вузе, теоретический курс, излагающий основы науки о преподавании какого-либо учебного предмета, в частности, русского языка как иностранного.

Методическая наука родилась из практики преподавания, из потребности ее осмысления и обобщения. Первые попытки описания обучения иностранному языку относятся к древности (Квинтилиан, II в. н.э.), однако становление методики преподавания иностранных языков как науки началось только во второй половине XIX века, когда для этого созрели исторические и социальные предпосылки, достигли высокого уровня развития базисные для методики науки – языкознание, педагогика, психология.

Начало преподавания русского языка иностранцам относится к 20-м годам, когда на учебу в высшие и средние учебные заведения Москвы и других городов стали приезжать граждане зарубежных стран и национальных окраин России. Особое развитие практика преподавания русского языка как иностранного получила в 50-е и последующие годы. Тогда же стала складываться и наука методика как система знаний о закономерностях процесса обучения иностранцев русскому языку.

Объектом методики как науки является учебный процесс и составляющие его компоненты:

- русский язык как предмет преподавания и предмет усвоения;
- деятельность учащегося по усвоению русского языка и овладению речью на русском языке;
- деятельность преподавателя как организатора учебного процесса.

В теоретико-методических исследованиях все компоненты учебного процесса рассматриваются в их взаимосвязи и взаимодействии.

В задачи методики как науки входит:

- изучение, раскрытие, формулирование закономерностей процесса преподавания русского языка иностранцам;
- выработка научно обоснованных методических рекомендаций, направленных на совершенствование учебного процесса в целом и каждого его компонента.

Методика преподавания русского языка как иностранного рассматривает круг вопросов, связанных со спецификой преподаваемого языка как системы, особенностями его звукового состава, лексического состава, грамматического строя, и этим она отличается от других частных методик, например, от методики преподавания английского языка или немецкого.

Будучи частью общей методики преподавания иностранных языков, методика преподавания русского языка решает и общие для всех методик вопросы, такие, как цели обучения иностранному языку, содержание обучения, приемы и средства обучения, организация учебного процесса.

Любая человеческая деятельность должна быть целенаправленной и целесообразной. И одним из главных (первых) условий эффективности учебного процесса является четкое осознание преподавателем и учащимся целей обучения. В разные периоды развития методики преподавания и цели понимались и формулировались по-разному: в 20-е – 30-е годы как «обучение языку для речи», в 40-е – 50-е – «развитие речи на языке», в 60-е – 70-е – «обучение речевой деятельности на языке».

В настоящее время цель преподавания русского языка видят в обучении общению (коммуникации) на русском языке. В зависимости от категории учащихся – студенты или школьники, специалисты или любители, филологи-русисты и др. – и от условий обучения цели могут конкретизироваться, уточняться. В конечном счете цели обучения иностранному языку определяются коммуникативными потребностями учащихся.

Коммуникативные цели являются главными, ведущими, одновременно с ними могут ставиться и сопутствующие цели – общеобразовательные и воспитательные.

Общеобразовательные цели заключаются в осознании учащимися многообразных способов выражения мысли, имеющихся в разных языках; в использовании изучаемого языка для повышения общей культуры учащихся; в знакомстве с историей и географией страны изучаемого языка.

Воспитательные цели реализуются в формировании личности учащегося, развитии уважительного отношения к представителям других народов, а также в формировании умения работать с книгой, учебником, словарем. Названные цели связаны между собой и в процессе обучения реализуются в единстве.

Общение осуществляется в виде речевых действий в устной и письменной форме, поэтому главным компонентом содержания обучения следует признать формирование, развитие и совершенствование речевых действий – речевых умений в чтении, произношении и письме. Речевые умения формируются на основе языковых навыков – фонетических, лексических, грамматических, поэтому важнейшим компонентом содержания обучения языку является формирование языковых навыков на отобранном языковом и речевом материале. В содержание обучения включают также тематический, текстовый и ситуативный материал.

Содержание обучения (его объем и состав) диктуется целями обучения и конкретными условиями учебного процесса.

Процесс обучения иностранному языку – это совместная деятельность преподавателя и учащихся. Деятельность преподавателя включает различные действия, с помощью которых он организует учебные действия учащихся, направляет, стимулирует и контролирует их.

Методика изучает все, что преподаватель использует и применяет в своей работе, а именно приемы, способы и средства обучения, проверяет и оценивает их с точки зрения целесообразности и эффективности. Средства обучения – это программы, учебники, учебные пособия, средства наглядности, учебные фильмы, компьютерные программы. Приемы обучения – действия преподавателя, организующие работу учащихся на занятии.

Изучая деятельность преподавателя, методика опирается на педагогику; описывая особенности русского языка как предмета преподавания, она неизбежно обращается к лингвистике – русистике, разным ее разделам. В изучении закономерностей процесса усвоения учеником неродного языка методика находит обоснование в психологии.

В методических исследованиях используются такие методы, как наблюдение, обобщение опыта преподавания, эксперимент, пробное обучение, изучение теоретической литературы в области лингвистики, педагогики, психологии.

Методика – самостоятельная педагогическая наука, имеющая свой предмет изучения, свои задачи, свои методы исследования, свою систему понятий и терминов.

Слово «методика» произошло от греческого «metodos», что означает «путь». Сейчас это слово употребляется в двух значениях. 1. Совокупность приемов, методов, форм работы преподавателя при обучении любому предмету, т.е. искусство, мастерство преподавателя. 2. Наука, которая изучает возможности и средства достижения максимального результата процесса обучения, т.е. теория обучения какому-либо предмету. В дальнейшем объектом нашего внимания будет методика как наука, как теория обучения русскому языку иностранных учащихся. Методическая наука родилась из практики с целью ее осмысления и выделения положительного опыта.

Развитие науки и практики проходит в полном взаимодействии. Общеизвестно, что теория всегда обогащается практикой. Но в то же время практика может успешно осуществляться только тогда, когда опирается на определенные знания, теоретические предпосылки и закономерности. Методика – это теоретико-прикладная наука, в которой искусство преподавателя, его умение приспособлять общие методические рекомендации к конкретным условиям обучения всегда будут иметь большое значение.

Зарождение методики преподавания русского языка как иностранного относится к 1918 г., когда появилась необходимость обучения иностранных граждан языку первой в мире страны социализма. Однако методика как наука, как система определенных знаний начала складываться только в 50-е годы и за последние 50 лет достигла больших успехов. Развитие методики происходит на стыке смежных наук: педагогики, лингвистики, психологии, психолингвистики, теории речевой коммуникации. Опираясь на эти науки, интегрируя результаты этих наук, методика разрабатывает свои конкретные проблемы, имеет свой предмет исследования.

Основная задача методики заключается в определении оптимальной, наиболее целесообразной организации процесса обучения русскому языку как иностранному. При этом надо иметь в виду, что процесс обучения складывается из ряда компонентов. 1. Обучаемый – ученик, студент, слушатель и т.д. 2. Обучающий – учитель, преподаватель. 3. Учебный предмет, который связывает деятельность обучаемого и обучающего. Методика изучает каждый этот компонент отдельно и во взаимосвязи.

В аудитории учащихся-филологов русский язык, как учебный предмет усваивается не как система лингвистических явлений, не с целью его описания, а как средство общения в письменной и устной форме. Поэтому для данной категории учащихся методика формулирует задачу изучения русского языка с целью участия в языковой коммуникации, т.е. задачу обучения речевой деятельности на русском языке: чтению, говорению, слушанию, письму. Это и есть учебный предмет, которым мы должны заниматься.

В методической науке такой подход к обучению получил название коммуникативного. Здесь следует вспомнить, что еще в конце XIX в. лингвисты пришли к мысли, что язык и речь – это взаимосвязанные, но разные понятия. Швейцарской лингвист Фердинанд де Соссюр писал по этому поводу: «Без сомнения, оба эти предмета тесно между собой связаны и друг друга взаимно предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила свое действие; речь же в свою очередь необходима для того, чтобы установился язык; исторически факт речи всегда предшествует языку». Значит, если – это система средств общения, то речь – это реализация этой системы.

Обучение языку, как средство речевого общения – это главный методологический подход, который определяет методическая наука. В то же время методика занимается уточнением конкретных целей, определением содержания, приемов и методов обучения, а также вопросами использования различных средств обучения. Все эти проблемы

находятся в тесной взаимосвязи друг с другом, а вместе они составляют предмет методики как науки. Что же представляют собой эти компоненты? Цели обучения всегда определяются реальными потребностями того или иного общества, где формируется общая задача.

Методика же должна уточнить эту задачу с учетом конкретного контингента учащихся и реальных условий, в которых должен осуществляться учебный процесс. Цели обучения непосредственно влияют на содержание учебного материала, на выбор методов и средств обучения и в целом на весь учебный процесс.

Содержание обучения – это отбор фонетического, грамматического, лексического материала, отбор необходимой для усвоения страноведческой информации, стандартов повседневного речевого поведения, а также внелингвистических факторов общения в определенных сферах коммуникации. К содержанию обучения относятся также умения учащихся выполнять действия с языковым материалом, т.е. умения говорить, писать, слушать, читать на изучаемом языке. Эти умения в методике носят название речевых умений.

Прием и методы обучения – это пути и способы достижения определенной цели в процессе обучения иностранному языку. Здесь различают приемы как элементарный методический поступок преподавателя, направленный на решение конкретной задачи, и метод как систему повторения одних и тех же приемов для решения циклически повторяющихся задач.

Интересно, что в современной методике различают метод преподавания, что связывается с деятельностью преподавателя, и метод учения, складывающийся из деятельности учащегося. К методам преподавания относят, например, объяснение нового материала, организацию тренировки и применения этого материала в речевой практике.

В деятельность же учащегося входят: восприятие материала, рассуждение, тренировка и применение полученных знаний. Средства общения – это программы, пособия, всякого рода таблицы, схемы, словари, технические средства и т.п. Связь и взаимообусловленность перечисленных выше основных методических категорий можно представить схематически:

- Условия обучения
- Цели обучения
- Средства обучения
- Методы обучения
- Содержание обучения
- Учебный процесс
- Преподаватель Учащийся

На схеме видно, что все компоненты замыкаются на учебном процессе, где реализуется взаимообусловленная деятельность обучающегося и обучающего. Таким образом, можно сказать, что методика как теория обучения имеет свои конкретные, четко определяемые задачи и свою область исследования. Однако успешное развитие ее возможно только в непосредственной связи с другими науками: педагогикой, психологией, лингвистикой, психолингвистикой, социопсихолингвистикой и т.д.

Методика обучения иностранному языку – это прежде всего педагогическая наука, так как связана с вопросами обучения и воспитания человека, ибо нет обучения без воспитания. Поэтому методика в основе своей опирается на принципы общей педагогики. Соотношение методики с психологией определяется тем, что методика должна учитывать психологические закономерности памяти, мышления, особенности возраста учащихся и т.п. Здесь существует и обратная связь, так как методика уточняет и корректирует положения психологии в зависимости от решаемых ею задач.

Связь между методикой обучения иностранному языку и лингвистикой имеет место на протяжении всей истории развития методики как науки. Связь эта очевидна, так как именно лингвистика разрабатывает общие методические основы изучения языка, занимается анализом конкретного языкового материала, дает ему научно обоснованную объективную интерпретацию.

В последние годы методика обучения иностранным языкам обогатилась данными психолингвистики, которая вскрывает закономерности механизмов порождения и восприятия речи. Без опоры на эти знания невозможен целенаправленный процесс обучения различным видам речевой деятельности: чтению, слушанию, говорению, письму.

Речь, речевое общение – это прежде всего социальное взаимодействие, взаимодействие людей: говорящего – слушающего (слушающих), пишущего – читающего (читающих). Речь человека всегда имеет своего адресата, ориентируется на его речевые реакции. Именно этими вопросами, вопросами особенностей функционирования языка в различных социальных условиях занимается относительно новая наука – теория речевой коммуникации.

Результаты этих исследований активно используются методикой. Таким образом, опираясь на данные смежных наук, методика обучения иностранному языку строит свою оптимальную модель учебного процесса, исходя из тех практических задач, которые стоят перед этой наукой. Методика устанавливает те закономерности, которые лежат в основе учебной деятельности преподавателя и учащегося, направленной на овладение речевой деятельностью на изучаемом языке, в нашем случае – на русском языке как иностранном.

Список использованной литературы:

1. М.П.Чеснокова.Методика преподавания русского языка иностранцам как наука.Москва.2015.
2. Шуклин А.Н. Десяткина В.С. Пособие по методике преподавания русского языка как иностранного.
3. Т.М. Бальхина. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.–С.

Ключевые слова: методика, обучение, русский язык, коммуникация.

Açar sözlər:metodika, tədris. rus dili, kommunikasiya.

Keywords: methodology, study, russian language, communication.

Резюме:

В статье рассматривается вопрос о возникновении и развитии методики, проблемы преподавания русского языка иностранцам. В ней подчеркивается роль методики в обучении русского языка.

Xülasə:

Metodikanın yaranması və inkişafı, rus dilinin əcnəbi vətəndaşlara tədris olunmasının problemləri məqalədə əks olunur. Metodikanın rus dilinin tədris olunmasında olan rolu məqalədə vurğulanır.

Summary:

The article considers the question of the emergence and development of methods, the problems of teaching Russian to foreigners. It emphasizes the role of methods in the study of the Russian language.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

РОЛЬ ДВУЯЗЫЧНОГО СЛОВАРЯ В РАБОТЕ НАД ПЕРЕВОДОМ

Перевод является наиболее важным видом работы при обучении русскому языку студентов национальных групп. Используется перевод как умение и как методический прием. Перевод как умение служит общению людей, является средством коммуникации, используется как методический прием, прием является не целью, а средством обучения, т.е. наряду с другими видами упражнений применяется для закрепления и усвоения материала, развития речевых умений и навыков.

Существуют различные взгляды на целесообразность применения перевода в процессе обучения второму языку. Широко распространено мнение, что увлечение переводом мешает овладению языком, особенно начинающим изучать язык. Такое мнение основано на неконтрольном (стихийном) переводе, когда учащиеся без предварительной подготовки при переводе обязательно пользуются системой родного языка, а затем систему родного языка неумело переносят на неродной язык. Управляемый перевод состоит в устранении или в исправлении этих «стихийных» соответствий.

В том большом значении, которое придают переводу в странах народной демократии, говорят работы зарубежных методистов.

Перевод рассматривается и с психологической т.з., как бы сопоставление двух языков и выражение одной мысли разными языковыми средствами.

Целесообразно всегда прибегать к переводу при сообщении нового материала, особенно, когда есть существенные различия между русским и родным языком.

Для правильного и целенаправленного пользования переводом необходимо знать, какие виды упражнений имеются по переводу, а типы упражнений по переводу выделяются на основе следующих видов перевода:

1. перевод с русского языка на родной; 2. перевод с родного языка на русский; 3) двусторонний перевод (обратный перевод).

Перевод с русского языка на родной язык используется в начальной стадии обучения, носит аналитический характер. Положительной стороной такого перевода является экономия времени: быстрое понимание значения слов; является как бы упражнением для усвоения лексического и грамматического материала, наряду с этим пользование таким видом перевода может наскучить, мешать восприятию оригинала.

Перевод на русский язык имеет синтетический характер и проводится в период повышения уровня овладения русским языком.

Рассмотрим основные вопросы, изложенные в статье Г.Н.Лежневой «Использование перевода в методических целях».

Автор отмечает, что перевод с родного языка на русский является методическим приемом нормализации сознательного применения правил. Этот вид перевода очень эффективен как средство предупреждения ошибок, но и его нужно применять наряду с другими видами упражнений. «Перевод на русский язык помогает при передаче значения фразеологизмов, способствует выработке умений понимать сложные предложения, однако такой перевод может принести и вред, если его включить в систему упражнений ежедневно».

Зарубежные методисты пользу перевода на русский язык водят, во-первых, в том, что учащиеся при переводе ищут аналогичное выражение мыслей на неродном языке; во-вторых, обращают внимание на сходные черты и различия между родным и изучаемом языке.

Упражнения по переводу на русский язык предусматривают разные цели:

а) перевод отдельных сочетаний и изолированных предложений.

Упражнениями этого вида пользуются тогда, когда учащимся понятно содержание выражения, умеют склонять и спрягать входящие в него слова;

б) адекватный перевод связного текста на русский язык.

В этом виде перевода учащийся привыкает употреблять языковые средства в условиях, близких к говорению, но тем не менее, внимание обучающегося сосредоточивается на средствах изучаемого языка и их соотношении с родным языком;

в) перевод связного текста с родного языка, как контроль усвоения языковых средств и норм;

г) диктант- перевод как речевое упражнение. Преподаватель диктует, студенты на русском языке записывают текст;

д) свободный перевод отдельных предложений или связного текста на родном языке студентов как речевое упражнение;

з) двусторонний перевод (обратный)- это перевод отдельных предложений или связного текста с русского языка на родной, а потом на русский. Этот вид перевода предупреждает возможность ошибок. Способствует более

⁶⁷ BDU. Baş müəllimlər.

глубокому запоминанию материала. Достоинством перевода является, прежде всего, то, что он приводит к постоянному сопоставлению родного и изучаемого языка.

Основным недостатком перевода является излишнее пользование им, ибо в этом случае это тормозит развитие мышления на изучаемом языке. Не следует забывать, что перевод – один из видов многочисленных упражнений.

При умелом использовании, при наличии контроля и при правильном руководстве перевод содействует расширению кругозора учащихся, развивает мышление и речь.

При анализе, разработке любой работы, статьи мы предусматриваем только одну цель: что полезного, приемлемого мы можем взять оттуда для нашей работы.

Не следует больше времени и места уделять переводу с родного языка на русский. Безусловно этот вид перевода очень важен как средство развития активных навыков, как средство развития речи мышления. И наоборот, нельзя считать, что перевод с русского языка на родной используется только в начале обучения языку. На практике мы убедились, что в работе с нерусскими студентами можно уделять внимание и переводу с русского языка на азербайджанский язык, хотя занятия в вузе не считаются начальным этапом, учитывая, что в основном весь дополнительный специальный учебный материал, используемый студентами, написан на русском языке, студенту так или иначе приходится заниматься этой работой. И если мы, преподаватели, не поможем им в этой работе, это приведет к «стихийному» переводу.

В связи с этим считаем целесообразным указать на наиболее типичные ошибки студентов-азербайджанцев в работе над переводом в пределах простого предложения.

Отмечая гибкость русского языка, его способность выражать тонкие оттенки мыслей и чувств, А.Н. Гвоздев исключительное значение русского синтаксиса видит в том, что «предложения являются основной единицей речи, обслуживающей мышление и общение...отличаются необычайным разнообразием построения».

Поэтому наша основная задача сводится к тому, чтобы научить студентов правильно строить предложения, для начала, как было сказано выше – простые.

Надо объяснить студентам, что слова в предложении связаны между собой и по смыслу и грамматически. Грамматическая связь слов осуществляется при помощи окончаний и предлогов. В русском языке как и в азербайджанском три способа, вида связи слов: согласование, управление, примыкание. Согласование в русском языке охватывает большой круг вопросов: согласуются прилагательные, числительные, глаголы, причастия, местоимения. В азербайджанском языке мы наблюдаем иную картину, что является причиной большого количества зачастую грубых ошибок.

Остановимся на некоторых характерных речевых ошибках студентов при изучении простого предложения.

Личные предложения, где подлежащее налицо, в обоих языках полностью совпадают.

Солнце выглянуло из-за горы.

Эцняш даьын цтцндян бойланды.

Но и в том и другом языке к личным предложениям относятся и такие предложения, где подлежащее отсутствует, но его можно легко определить по сказуемому.

Говорю тебе о своих чувствах (Я)

Сяня юз щисляримдян дейирям (Мян)

Но если сказуемое выражено глаголом прошедшего времени, в азербайджанском языке по сказуемому можно установить лицо подлежащего, т.е. глагол в прошедшем времени имеет личное окончание, в русском языке такое определение невозможно. Ср.:

Встретив его, очень обрадовался (неизвестно кто)

Она раст эялиб севиндим (мян)

Одно из особенностей русского языка заключается в том, что по форме глагола в прошедшем времени определяется и род существительного-подлежащего, чего нет в азербайджанском языке. Знание этой особенности помогает студентам при конструировании такого типа личных предложений. В основном такие предложения употребляются в диалогической речи. И при составлении таких предложений, когда студент знает, что формой сказуемого выражается род подлежащего, он никогда о себе не скажет так: «Вчера в кино встретила товарища», а скажет правильно: «Вчера в кино встретил товарища», зная, что под подлежащим «Я» имеется в виду он, говорящий. А студентка никогда не скажет: «Сегодня достал билет в театр», а скажет: «Сегодня достала билет в театр».

Для выработки навыков правильного согласования сказуемого с подлежащим необходимо добиться практического усвоения студентами следующего:

1) Сказуемое – глагол в прошедшем времени или в условном наклонении согласуется с подлежащим в роде и числе, согласование в роде происходит только в единственном числе. Например:

1) Брат поехал в турпоход; 2) Девочка вела за руку младшего брата; 3) Солнце светило; 4) Футболисты играли на берегу моря.

2) Глагол- сказуемое в настоящем и будущем времени согласуется с подлежащим в лице и числе. Например:

1) Ты хорошо сдаешь экзамены; 2) Он хорошо сдает экзамены; 3) Она сдаст экзамены. 4) Студенты успешно сдадут экзамены.

3) Если подлежащее выражено собирательным именем существительным, то сказуемое ставится в единственном числе. Например:

Молодежь развлекалась до поздней ночи.

4) При подлежащем, выраженном сочетанием слов большинство, множество, ряд, часть и др. с именем существительным, сказуемое обычно ставится в единственном числе. Например:

Ряд вопросов остался неразрешенным.

Множество трудных проблем не дает мне покоя.

5) Если в состав подлежащего входят слова мало, много, сколько, несколько, немного, столько, то сказуемое ставится обычно в единственном числе. Например:

На спектакль пришло столько народу, что не всем достались билеты.

О типичных ошибках студентов при работе над переводом можно сказать гораздо больше.

Работа над переводами ставит перед студентами интересные задачи синтаксического, лексического и морфологического порядка.

Работа над переводом углубляет знания студентов в области родного и изучаемого языка, развивает навыки письменной и устной речи.

Учитывая тот факт, что сколько трудностей возникает перед студентами при работе над переводом, то надобно сказать, что учебный двусоставный словарь является одним из самых необходимых пособий при обучении второму языку.

Учебный двуязычный словарь, в частности «Краткий русско-азербайджанский для студентов-правоведов» используется в виде словарика в тетрадях; в виде словаря, приложенного к адаптированному тексту или сборнику таких текстов, наконец, в виде самостоятельного двуязычного словаря.

Такой словарь ставит своей целью служить практическим пособием при изучении русского языка студентами-правоведами.

Перевод является наиболее важным видом работы в аудитории, где обучаются второму языку.

Исходя из этого «Русско-азербайджанский словарь для студентов-правоведов» является важнейшим источником накопления словарного учащих, а также справочником по которому они могут узнать значение слов, правильное ударение, написание, нужную грамматическую форму. Пользование словарем дополняет учебное пособие русского языка, поэтому составить его нужно таким образом, чтобы пользование им как на занятиях, так и вне занятия, стало для студентов потребностью.

Целесообразно всегда прибегать к переводу при сообщении нового материала, особенно, когда есть существенная разница между русским и родным языком.

«Перевод с родного языка на русский является методическим приемом нормализации сознательного применения правил. Он наиболее целесообразен для сопоставления языковых явлений, установления характерных особенностей связей слов в русском языке; эффективен как средство предупреждения ошибок, действен при изучении и повторении грамматического материала.

Исходя из всего сказанного, наличие двуязычного словаря на занятиях русского языка в нерусской аудитории — строгая необходимость, словарь является важнейшим источником накопления словарного запаса, а также справочником, при помощи которого они могут общаться на русском языке, накопить изрядный запас слов. Для каждого студента такой словарь является потребностью.

При отборе словника для национальной аудитории важен и учет методических факторов. В учебный словарь могут быть включены слова и значения, которые связаны с кругом интересов, жизнью и бытом студентов и с профилем факультета.

Исходя из вышеуказанного, нами составлен «Краткий русско-азербайджанский словарь для студентов-правоведов», который мы не назвали терминологическим, ибо здесь собраны не только терминологические, но и общеупотребительные, многозначные слова, одно из значений, которое употребляется в правоведении.

Напр. Слова: задержать, сидеть, заключить, камера, колония, судить, ссыла, доносить, режим, заложить и мн.др.

Эти слова употребляются в правоведении и потому мы включили в словарь и такие слова. Студенты правоведа могут успешно пользоваться этим словарем в процессе занятий и при самостоятельной работе.

Какими хорошими ни были компьютерные программы, приходится согласиться с точкой зрения, что ведущее место, роль в современном мире информационных технологий среди форматов словарей большую роль по-прежнему играет «Бумажный словарь».

В лингводидактике, к которой относится учебная лексикография, большое место уделяется тому, как, в каком формате используется пособие в обучении.

Сегодня в век информации к непрерывному образованию необходимо подходить как к особой базе знаний в дидактическом и техническом смысле.

Значительное место в системе образования занимает справочно-информационный блок, в частности словари.

В современной концепции обучения понятие непрерывного образования занимает одно из центральных мест.

Сегодня существует постоянная потребность в повышении квалификации, переподготовки кадров, связанная как с жесткой конкуренцией, так и ростом технологичности экономики, а также необходимостью решения разнообразных по содержанию и характеру задач в повседневной жизни.

Словарь должен быть надежным, удобным, в нем должны быть воплощены принципы «максимум информации на минимуме места, без ущерба интересам читателя, принцип методической четкости с учетом психологии человека, изучающего иностранный язык и принятого коммуникативного подхода к обучению».

Словарь рассматривается при этом как всякое собрание единиц естественного или искусственного языка, обычно снабженное той или иной семантической информацией и расположенное в определенном порядке, чаще в алфавитном.

Самыми распространенными используемыми среди наших студентов являются двуязычные словари, другие словари одноязычные, толковые.

Список литературы:

1. В.Костамаров. Русский язык для всех. М.1991 г
2. Т.Вишнякова и др. «Книга для преподавателя». Из – во «Русский язык»,1974 г.
3. М.И.Зыкина и др. «Сборник контрольных работ по проверке речевых навыков и умений».Из-во Московского университета,1971 г.
4. И.М.Пулькина и др. «Учебник русского языка». Из-во «Русский язык»,1975г..

Açar sözlər ikidilli lüğət, təlim prosesi

Ключивые слова: двуязычные словари, процесс обучения

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan auditoriyasında rus dili dərslərinin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə ikidilli lüğətlərin tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlərdən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, bu lüğətlərin tətbiqi dərslərin prosesinin effektivliyini artırır və mənimsəməni gücləndirir.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы методики использования двуязычного словаря в работе над переводом. В ней на основе современной лингводидактики предлагаются практические приемы обучения студентов в условиях азербайджанской аудитории.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ –ИНОСТРАНЦЕВ УПОТРЕБЛЕНИЮ ГЛАГОЛОВ НЕСОВЕРШЕННОГО И СОВЕРШЕННОГО ВИДА

Цель обучения русскому языку иностранных студентов на подготовительном факультете – их речевая деятельность в сфере разговорно-бытового, научного и художественного языка. Обучение речевой деятельности то есть формирование навыков и умений происходит на базе определенного звукового материала.

Все виды речевой деятельности находятся во взаимосвязи. Существует тесная взаимосвязь и зависимость между элементами языка и видами речевой деятельности, а также различие между целью обучения вообще и целью конкретных занятий. Цель конкретных занятий отражает конечную цель. Конкретное занятие представляет собой этап формирования навыков и умений на ограниченном языковом материале. Конечная цель обучения определяется двумя показателями:

- а) речевой деятельностью;
- б) языковым материалом.

«Важно не что знает, а что умеет.»

Цель конкретного занятия отражает эту цель в определенной степени. Нельзя ставить целью конкретного занятия развитие письменной или устной речи. Цель конкретного занятия конкретная: навык употребления определенных конструкций, навык ведения диалога по определенной теме и т.д.

Конкретное занятие должно рассматриваться как звено в системе обучения.

Тема занятия: «Употребление глаголов несовершенного и совершенного вида.»

Тип занятия: комбинированный. Комбинированное занятие включает объяснение нового грамматического и лексико-грамматического материала с последующим закреплением с целью создания навыков в области говорения, чтения, письма на базе этого материала.

Цель занятия: формирование и закрепление навыков правильного употребления в речи глаголов несовершенного и совершенного вида, обучение новым грамматическим структурам.

Структура занятия, т.е. компоненты урока и их соотношение зависят от типа занятия. Каждое занятие включает в себя в качестве обязательной составляющей – формирование какого-то навыка. Обязательным компонентом каждого урока является:

I. Организационный момент. Это важный компонент. Правильно организованное начало начинается за несколько минут до звонка на урок. Надо психологически подготовиться. Студенты должны почувствовать дружеское расположение преподавателя, что преподаватель хочет увидеть студентов. Хорошим форматом является сообщение плана занятия:

- а) Проверка домашнего задания;
- б) Работа над грамматическими и лексико-грамматическими заданиями;
- в) Ситуативные упражнения: «как вы скажете?»
- г) Текст на аудирование: «Джузеппе Верди».
- д) Задание на дом;
- е) Подведение итога занятия и оценка занятия.

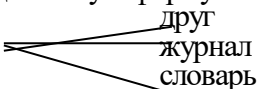
Ход занятия:

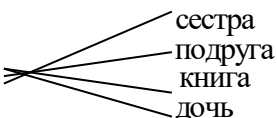
а) Проверка домашнего задания. Это связь между прошлым и сегодняшним занятием. Она проводится разнообразными формами:

I. Просмотреть тетради (проверка наличия выполненного домашнего задания).

1) Образуйте совершенный вид от данных глаголов:
завтракать, обедать, ужинать, делать, думать, ждать, изучать, понимать, помогать, покупать.

2) Образуйте отрицательную форму конструкций:

У меня есть

У меня есть

II. Ответьте на вопросы, используя слово «совсем не ...».

- Вы вчера смотрели фильм?
- Да смотрел.
- Интересный фильм?
-
- Вы прочитали книгу?
- Да прочитал.
- Интересная книга?

III. Используйте правильную форму местоимений

(я, у меня).

.....иду на урок.

.....есть русско – турецкий словарь.

(мы, у нас).

.....учимся в университете на подготовительном факультете.

.....есть хорошие друзья.

в) Фронтальный опрос, то есть проверка каждого.

1. Назовите личные окончания глаголов в первом спряжении в настоящем времени. Проспрягайте глаголы : читать, писать, делать, гулять в настоящем времени.

2. Назовите личные окончания глаголов во втором спряжении в настоящем времени. Проспрягайте глаголы : говорить, учить, смотреть в настоящем времени.

3. Проспрягайте глагол «хотеть» в настоящем времени.

4. По какому спряжению спрягается этот глагол?

5. Как называется этот глагол?

в) **Основная часть занятия** – закрепление темы «Употребление глаголов совершенного и несовершенного вида» - грамматические и лексико-грамматические упражнения и задания в речевой деятельности.

Цель : употребление знакомой лексики на уровне словосочетаний и предложений, развитие навыков правильного произношения, контроль понимания и усвоение активного лексического материала на речевой основе.

а) Лексико-грамматические задания :

(Работа по карточкам.)

1. Выберите нужный глагол «учить» или «учиться» в нужной форме.

a) Студенты урок.

b) Мы в университете.

c) Сейчас мой друг на подготовительном факультете.

d) Раньше я жил и в Стамбуле.

e) Сейчас я новые слова.

2. Данные глаголы : идти, жить, гулять, любить употребите в предложениях в нужной форме.

a) Студентка в библиотеку.

b) Друзья В кино.

c) Анна работать в библиотеке.

d) Моя сестра В Москве.

e) Вчера мы на берегу моря.

3. Вставьте глаголы в нужном аспекте.

a) Обычно Айша (кончат, кончить) работать в 6 часов, но вчера она (кончала, кончила) раньше.

b) Вечером Лейла (готовила, приготовила) ужин, (ужинала, поужинала), (смотрела, посмотрела) телевизор.

c) Студентка (читала, прочитала) новый рассказ.

4. Вместо точек вставьте глаголы совершенного вида.

Виктор читал книгу два часа, сейчас он уже эту книгу.

Строители строили новую школу три месяца, сейчас они уже эту школу.

Хасан долго писал письмо. Он письмо и пошел на почту.

Студентка долго решала задачу. Наконец она ее.

VI. Определите в каких предложениях глаголы называют действие, а в каких показывают результат.

a) - Айша, ты что делала вчера вечером?

- Я читала текст, учила новые слова, писала письмо, слушала музыку, решала задачу, смотрела интересный фильм.

b) - Али, а ты что сделал вчера вечером?

- Я прочитал текст, выучил новые слова, решил задачу, написал письмо, послушал музыку, посмотрел интересный фильм.

VII. Выберите нужный вид глагола :

(читать, прочитать).

Сегодня вечером я хочу ... этот рассказ.

(покупать, купить)

В киоске можно ... газеты и журналы.

(встречаться, встретиться)

Завтра он должен ... с преподавателем.

(строить, построить)

Строители должны ... дом к новому году.

(учить, выучить)

Сегодня я обязательно должен ... стихотворение А.С.Пушкина «Я вас любил».

VIII. Выберите правильную форму будущего времени глаголов : «отдыхать, написать, сделать».

a) Завтра воскресенье. Я

- b) Сегодня вечером я ... сочинение.
c) Мой отец с удовольствием ... эту работу.

IX. Образуйте прошедшее время от глаголов : « говорить , учиться, ждать , выступать» и употребите их в предложениях.

X. Глаголы в настоящем времени поставьте в будущем времени.

Сейчас я читаю рассказ Л.Н.Толстого «Два друга».

Мой друг учится на филологическом факультете.

Студент делает домашнее задание.

Моя старшая сестра отдыхает на море.

в) Ситуативные упражнения : « как вы скажете» (устно).

I ситуация.

Урок идет уже 20 минут.Как вы скажете? «Урок начался» или «Урок начинается».

II ситуация.

Вы пришли к другу.Он писал письмо домой.Как вы скажете? «Мой друг писал письмо домой» или «Мой друг написал письмо домой».

III ситуация.

Урок начинается в 9⁰⁰ часов.Вы пришли на урок 9¹⁵ минут.Что скажет преподаватель? «Вы опоздали на урок» или «Вы опаздывали на урок».

IV ситуация.

Вы идете в библиотеку.Ваш друг идет из библиотеки.Как вы скажете? «Я встретил друга» или «Я встречал друга».

V ситуация.

Вы пришли домой.На столе лежит письмо вам.Как вы скажете? «Я каждый день получаю письма» или «Я каждый день получил письмо».

VI ситуация.

Вы строитель.Вы строите высокие здания.Как вы скажете? «Я строю высокие здания» или «Я построю высокие здания».

VII ситуация.

Вечером отец пришел с работы.Он сидит на диване и читает газету.Как вы скажете? «Отец читает газету» или «Отец прочитает газету».

VIII ситуация.

Вы пришли в общежитие.Ваш друг делал домашнее задание.Как вы скажете? «Мой друг делал задание» или «Мой друг сделал задание».

IX ситуация.

Вы пришли в магазин «Одежда».Там вы увидели друга .Он хотел купить новое пальто.как вы скажете? «Мой друг купил пальто» или «Мой друг покупал пальто».

X ситуация.

Вы пригласили подругу в кино.Вы подошли к кассе и хотите купить два билета.Как вы скажете? «Дайте,пожалуйста,два билета» или «Давайте,пожалуйста,два билета».

в) Текст на аудирование : «Джузеппе Верди.»

Цель : развитие умений понять небольшой сюжетный текст после одnorазового прослушивания.Обогащение активного словарного запаса студентов,обучение новой лексике.

1. **Сначала проводится лексическая работа :**

Ситуация что? Сущ.ж.р. – durum

Истина что? Сущ.ж.р. - haqiqat

Ложь что? Сущ. Ж.р. –yalan,riya

Истина ≠ ложь истинная ситуация

Консерватория что? Сущ.ж.р. где? В консерватории

Композитор кто? Сущ.м.р

Бедный какой? Бедный человек - fakir adam

Бедный ≠ богатый

Случай что? Сущ.м.р. – olay

Крестьянин кто? Сущ.м.р. – cifci

Лицо что? Сущ.с.р. – yüz

Крестьянское лицо – cifci yüzü

Затем вступительное слово : Джузеппе Верди великий итальянский композитор .Он жил в 19 веке. Джузеппе Верди автор многих известных во всем мире музыкальных произведений,таких как «Аида», «Риголетто», «Золото Рейна» и других.

Сейчас прослушайте один раз рассказ – случай из жизни великого композитора и отметьте истинные и ложные ситуации словами «да» или «нет».

Это было в Италии, в Милане. В этом городе есть очень хорошая консерватория.Однажды в консерваторию пришел бедный молодой человек.У него было простое,крестьянское лицо.Молодой человек сказал,что он очень хочет учиться в консерватории,потому что он очень любит музыку.

Директор консерватории не хотел, чтобы этот молодой человек учился в консерватории. После экзамена директор сказал ему : «Вы не можете учиться в консерватории, вы плохо сдали экзамен.»

Это было в 1832 году, а через несколько лет весь мир узнал о композиторе Джузеппе Верди. Его музыку любят и слушают все.

А сейчас отметьте истинные и ложные ситуации :

I ситуация:

- a) Это было в Турции, в Стамбуле.
- b) Это было в России, в Москве.
- c) Это было в Италии, в Милане.

II ситуация :

- a) В Милане есть большая библиотека.
- b) В Милане есть большой стадион.
- c) В Милане есть хорошая консерватория.

III ситуация :

- a) Однажды в консерваторию пришел иностранный студент.
- b) Однажды в консерваторию пришел молодой человек.
- c) Однажды в консерваторию пришел молодой поэт.

IV ситуация.

- a) У него было красивое лицо.
- b) У него было большое лицо.
- c) У него было простое крестьянское лицо.

V ситуация.

- a) Молодой человек очень любил музыку и хотел учиться в консерватории.
- b) Молодой человек хотел спеть песню.
- c) Молодой человек хотел изучать русский язык.

VI ситуация.

- a) Директор очень хотел, чтобы этот молодой человек учился в консерватории.
- b) Директор не хотел, чтобы этот молодой, бедный человек учился в консерватории.

д) Задание на дом – это один из основных ,важных компонентов занятия. Объяснить домашнее задание рекомендуется не в конце занятия, а перед тем, как подводить итог занятия.

Итак , задание на дом :

С опорой на вопросы кратко (письменно) изложить содержание аудированного текста. В изложении употребите глаголы совершенного и несовершенного вида.

Вопросы :

- 1. Где это было?
- 2. В каком городе Италии есть очень хорошая консерватория?
- 3. Кто однажды пришел в консерваторию?
- 4. Какой у него было лицо?
- 5. Что сказал молодой человек директору консерватории?

е) Конец занятия : - необходимый компонент урока, когда подводится итог проделанной работе : отмечается, что хорошо усвоили, над чем еще должны потренироваться, оценивается участие студентов на занятии. Следует похвалить активных на уроке студентов : «Молодцы, вы очень часто и хорошо отвечали», подбодрить слабых студентов : «На следующих уроках вы тоже постарайтесь быть активными». Таким образом следует привить любовь к русскому языку.

Список литературы:

- 1. Т.Вишнякова и др. «Книга для преподавателя». Из – во «Русский язык», 1974 г.
- 2. М.И.Зыкина и др. «Сборник контрольных работ по проверке речевых навыков и умений». Из-во Московского университета, 1971 г.
- 3. И.М.Пулькина и др. «Учебник русского языка». Из-во «Русский язык», 1975г.
- 4. Л.М.Гулиева и Л.Г.Сеид-заде «Учебное пособие», Баку, 2007 г.
- 5. Л.М.Гулиева и Л.Г.Сеид-заде «Сборник упражнений по русскому языку», Баку, 2008 г.

Ключевые слова : глагол, виды глагола, переходные глаголы

Açar sözlər: fel, növ, vasitəli və vasitəsiz fellər

Xülasə

Məqalədə rus dilinin feel növlərinin öyrənilməsində ortaya çıxan metodik çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün praktik tövsiyələrdən danışılır. Qeyd olunur ki, bu fellərin xarici tələbələrə öyrədilməsi müəyyən çətinliklər yaratsa da, aktiv kommunikasiya şəraitində bu çətinlikləri dəf etmək mümkündür.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

МƏРУЗƏЛƏР VƏ МƏҚАЛƏЛƏР - ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ

-Ахмедова Г.А., Ахмедова Н.Т.

ИЗУЧЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Без осознания грамматических явлений языка мы не сумеем достичь такого уровня, когда владение каким-либо языком составляет общеобразовательную ценность, духовное богатство человека. Что берётся для осознания, в каких формах оно может проводиться и как грамматический материал должен становиться органической частью активного речевого процесса?

Известно, что в лингвистической литературе сам термин грамматика употребляется в двух значениях: с одной стороны этим термином обозначают грамматический строй языка, с другой стороны им же называют учение о строе языка.

В практике обучения русскому языку иностранцев определилось понимание термина «грамматика» как грамматического строя языка. Весь процесс обучения должен быть подчинен основной цели; развитию речи. Именно поэтому грамматика преподносится в практическом плане. В то же время обучение строится на грамматической основе представленной в процессе обучения, органически вытекающей из особенностей грамматического строя русского языка. Для преподавателя - это постоянно организующая основа и система всей работы. В работе же учащегося на начальном этапе обучения, когда происходит накопление знаний, т.е. фактического материала и законов оформления его в речи, грамматические закономерности используются для осознания и систематизации языкового материала.

Языковые знания способствуют созданию речевых навыков. Для того чтобы накапливаемый языковой материал получил своё выражение в активной речи учащихся необходимо многократное повторение грамматических языковых фактов в учебно - речевых и речевых упражнениях.

В преподавании русского языка иностранцам возникает необходимость отобрать наиболее важные факты языка. В академической грамматике русского языка сказано: «Изучение грамматического строя языка в полном отрыве от лексической его стороны без учёта взаимодействия грамматических и лексических значений невозможно».

Критерием методической оправданности отбора грамматических явлений будет продуктивность того или иного явления в системе русского языка, т.е. возможность по данной модели образовать словосочетания необходимые для активной речи. Непродуктивные явления не должны включаться в учебный материал на первых порах.

На наш взгляд в отборе материала исходным моментом должна быть необходимость той или иной конструкции для активной речи. Если мы говорим о том, что при отборе для развития речи языкового материала нельзя исходить из лексики - это не значит, что лексическая сторона оказывается для нас второстепенной. Напротив грамматическая тема требует определенной лексики и раскрывается на определенно- ограниченном лексическом материале.

Рассматривая язык с точки зрения его преподавания иностранцам, мы выделяем две формы проявления активной речи : пользоваться речью как средством сообщения, и пользоваться речью как средством общения. Подчёркивая практическую и служебную роль грамматики, подчиненную целям развития речи, мы определяем наиболее эффективные формы работы по грамматике, максимально обеспечивающие задачи развития активной речи, т.е речи как средство общения.

Следует подчеркнуть, что форма работы по грамматике находится в зависимости от цели обучения.

В нашей практике работы, грамматический материал вводится в таких формах, которые в наибольшей степени отвечают задачам развития речи.

Последовательность преподавания материала основана на необходимости дать активный материал для владения языком как средством общения. Необходимо подчеркнуть важность выработки системы упражнений и зависимость системы упражнений от характера грамматического материала.

От умело отобранных упражнений необходимо перейти к тренировке автоматизации явлений в активной речи учащихся. Говоря о системе упражнений на закрепление активизации изучаемых форм в речи, нельзя забывать общие требования: вводить в упражнения речевой материал необходимый учащимся в их практическом общении на русском языке.

В упражнениях должен содержаться различный речевой материал, отражающий функционирующую систему языка. Необходимо всячески стремиться к тому, чтобы упражнения обеспечивали подготовку учащихся к активной речевой деятельности на начальном этапе обучения, которые должны быть ступенью для перехода к речевым ситуациям, которые должны обеспечивать практически свободное владение языком как средством общения.

В настоящей статье нам хотелось бы поделиться опытом работы над глаголами движения в азербайджанской аудитории на начальном этапе обучения (I курс).

Если для русских учащихся не составляет проблемы дифференциация значений и употребление парных глаголов движения: идти - ехать, ходить - ездить, то в работе с иностранными студентами изучение этих глаголов движения представляет один из важных разделов программы для первого курса азербайджанского сектора. В этой грамматической теме мы выдвигаем на первый план такие характерные признаки глаголов, которые помогают иностранному студенту понять и усвоить их.

Прежде чем перейти к новой грамматической теме: Винительный падеж направления с вопросом куда? с глаголами движения, мы повторим с вами о В.п.

1. На какие вопросы отвечает В.п.?

2. Какие существительные отвечают на вопрос кого?

Она любит брата.

Я слушаю преподавателя.

Он знает мою сестру

Я люблю свою семью

3. Какие окончания имеет В.п. одушевленные существительные кого?

М.р - а (я)

Ж.р - у(ю)

4. Какие суц. отвечают на вопрос что?

Я читаю текст.

Я пишу электронное письмо.

Я купила тетрадь. книгу.

5. Какие окончания имеет В.п. неодушевленных существительных.?

м.р., ср.р – нет окончаний

ж. р - у,ь

А теперь мы переходим к новой грамматической теме: В. п существительных для обозначения направления (куда?), глаголы движения

Чтобы лучше понять тему урока, нам нужно узнать несколько новых слов.

Движение

Направление

Идти в университет

Ехать в Москву

Ходить куда? на урок

Ездить на море

Пешком как?

Транспорт

Туда

Сюда куда?

Обратно

Студенты должны прочитать слова и перевести.

Преподаватель напоминает студентам, что в русском языке 6 падежей, каждый падеж имеет своё значение и свои окончания. Мы уже знаем И.п, Р.п, П.п и В.п, который отвечает на вопросы кого? что?

А В.п. с вопросом куда? обозначает направление. Здесь используются глаголы движения: **идти – ехать (1спр), ходить – ездить (2спр).**

Итак мы сейчас будем говорить о глаголах движения. Все глаголы движения в русском языке имеют свою пару, но сегодня мы будем говорить о глаголах идти- ехать, ходить – ездить. Это самые активные глаголы движения.

Для начала нужно на доске проспрягать глаголы движения в настоящем времени.

Затем нужно обратить внимание студентов на то, что существительные в В.п. всегда стоят после глаголов со значением движения. Здесь используются предлоги **в** и **на**. Преподаватель должен предложить студентам повторить, когда используется предлоги **в** и **на**..

Затем нужно объяснить в чём разница между глаголами **идти – ходить** и **ехать – ездить**.

Идти – ходить (пешком)

Ехать - ездить (на транспорте)

Мы **идём** в университет. Мы каждый день **ходим** в университет. Это пешком.

Мы **едем** на работу на метро.

Я часто **езжу** в Сумгаит на автобусе.

А теперь давайте посмотрим, что означают эти глаголы движения

идти - ехать → одно направление - только туда. Здесь можно использовать слова: сегодня, сейчас, вечером, утром, в понедельник и т.д.

Я **иду** в университет. Сегодня он **едет** в музей.

→

Ходить – ездить (туда-обратно) Здесь можно использовать слова :каждый год, каждый день, обычно, часто, всегда, иногда.

Он каждый день **ходит** в университет.

Она каждый **год ездит** в Москву.

→

←

Итак, идти – ехать это одно направление - только туда.

Ходить – ездить (туда-обратно)

Далее преподаватель предлагает сделать задания для закрепления глаголов идти-ходить, ехать - ездить, которые строятся на основе знакомой учащимся лексики. Мы рекомендовали бы следующие типы заданий:

Задание1. Сделайте задание по- образцу. Используйте слова в скобках.

ОБРАЗЕЦ: Али идёт в цирк. (Я в парк).

Али идёт в цирк, а я иду в парк.

- 1.Лала идёт в кино.(Мы, в библиотеку.)
- 2.Дети идут в цирк (Я в кино.)
3. Нина идёт в магазин. (Я на почту.)
- 4.Мы идём в парк.(Они идут на экскурсию.)
- 5.Наша группа идёт в музей.(Они идут в театр).

Задание2. Ответьте на вопросы отрицательно.

ОБРАЗЕЦ: Нина едет в Москву на автобусе?

Нет, она едет в Москву на поезде.

- 1.Али едет в парк на такси? (Почему едет?)
- 2.Нина едет в университет на метро?
- 3.Дети едут на экскурсию на поезде?
- 4.Ты едешь на стадион на автобусе?
- 5 Вы едете в театр на машине?

Задание3.Вместо точек вставьте глаголы идти – ехать .

- 1.Али и Нина в университет на метро. (Почему этот глагол?)
- 2.Я в кино, а мой друг ... на концерт на такси.
3. Сейчас Яшар в библиотеку.
- 4 Наша группа сейчас на экскурсию в музей Низами на автобусе.
- 5 Староста в деканат.

Задание 4. Поставьте вместо точек глаголы ходить – ездить.

1. Каждое утро Яшар ... на стадион. Если близко - ходить
2. Иногда мои друзья на дачу Если далеко-ездить
3. Я каждую субботу ... в библиотеку.
- 4 .Каждое лето Али ... в район на автобусе.
5. Лала ... в университет на метро.
6. Я редко ... в парк.
7. Я ... на работу пешком.

Задание 5. Вставьте предлог в или на.

- 1.Я иду ... парк.
- 2.Профессор едет ... лекцию.
- 3.Учитель идёт ... школу.
- 4.Он каждый день ходит ... стадион.
5. Али идёт ... экзамен.
6. Бабушка часто ходит ...аптеку.
7. Он часто ездит ... Москву.

Задание6. Поставьте данные существительные в Пр.п (где?) и В.п. (куда?).

Город, страна, здание, Баку, Москва, музей, площадь, концерт, деканат, работа, банк, институт, библиотека, аудитория.

Задание 7. Ответьте на вопросы.

- 1.Куда идёт, едет ... ?
(мама, папа, бабушка, сестра, брат, профессор, декан, бизнесмен, учитель, преподаватель, студент).

На заданиях этого типа проводится проверка употребления предлогов, окончаний существительных в В.п., закрепление значений глаголов движения, закрепление умений различать глаголы движения идти – ехать, ходить – ездить.

Значение глаголов движения переносится также на предметы движущиеся посредством механизмов, а также сочетаются со словами, обозначающими явления природы.

Запомните!

Снег		дни	
Дождь		часы	идут
Время	идёт	годы	
Урок			

Лекция

Письмо

Фильм

Зимой часто идёт снег. Сегодня идёт сильный дождь. Время идёт быстро. Тихо, идёт урок. Письмо по интернету идёт быстро.

Мои часы идут правильно. Сегодня в кинотеатре идёт новый фильм.

Можно дать учащимся сочетания в их родном языке. Можно предложить студентам выучить устойчивые словосочетания с глаголами движения и составить с ними предложения. В ходе работы над различными текстами важно обращать внимание учащихся на употребление глаголов движения в том или ином прямом или переносном значении.

В конце урока можно провести в группе чтение диалогов одновременно несколькими парами. Такое ведение урока оживляет занятие, повышает активность учащихся, так как диалог ведется по уже отработанному в группе материалу.

А теперь давайте прочитаем диалоги.

- Куда ты сейчас идёшь?
- Я иду в библиотеку.
- А ты часто ходишь в библиотеку?
- Нет, редко.
- А я хожу в библиотеку каждую субботу.
- Самир, куда ты идёшь сегодня?
- Я иду на футбол.
- А ты?
- А я сегодня иду на концерт.
- Лала, куда ты идёшь?
- Я иду на урок.
- Я тоже иду на урок.
- А какой у вас сейчас урок?
- Сейчас у нас русский язык.
- Ты едешь в Москву?
- Да, еду.
- А когда ты едешь в Москву?
- Сегодня вечером.
- Куда ты ходишь каждое утро?
- Каждое утро я хожу на спорт.
- Давно ходишь на спорт?
- Нет, недавно.
- Ваша семья каждый год ездит на юг?
- Да, мы обычно каждый год ездим на юг, но в этом году мы отдохали на даче.
- А вы где отдохали?
- А мы каждое лето ездим в Москву.

Литература.

1. И.М. Пулькина., Е.В. Захава - Некрасова Учебник русского языка. М.1975
2. Г.И. Рожкова Грамматика и её место в системе обучения русскому языку как иностранному. М.1967г.
3. Л.С. Муравьева Глаголы движения в русском языке. М.2006г.

Mehriban Akif qızı Mahmudova⁶⁹
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ YER BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri, budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək, tabel mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan V.A. İlyiş onun mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflilik budaq cümlələrinin isə yer, zaman, səbəb, şərt, nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, tərtib-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, V.A. İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin “əlavə” və “ara cümlə” tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L. Kauşanskaya, R.L. Kovner, O.N. Kojevnikova, E.V. Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları “A Grammar of the English language” dərslərində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə yer budaq cümləsi deyilir.

Tərifdən göründüyü kimi, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyasını daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir. Məs:

I felt the young man to go where he would with my boy and money/

Wherever he came the little boy followed him.

They stood waiting where they were.

Müasir ingilis dilində yer budaq cümlələri baş cümləyə “where”(harada) və ya “wherever”(harada, harada olursa olsun) bağlayıcıları ilə bağlanır. Yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz cümlələrdən ikisində baş cümlə ilə budaq cümlə komponentləri bir-birinə “where”, birində isə “wherever” ilə bağlanmışdır.

İngilis dilində işlənmə yerinə, yəni mövqeyinə görə də yer budaq cümlələrinin iki tipi işlənilir.

1. Baş cümlə komponenti əvvəl, budaq cümlə komponenti sonra gələn yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

2. Budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindən əvvəl gələn yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Yuxarıda misal gətirdiyimiz cümlələrin birinci və üçüncüsündə baş cümlə komponenti, ikincisində isə budaq cümlə komponenti əvvəldə işlənilmişdir.

Yer budaq cümlələrinin “where” və “wherever” bağlayıcıları sözlüklü, bəzilərdə isə sözlüləri işlənilir.

They stood waiting where they were (S. Maugham).

I am quite comfortable where I am (O. Wilde).

Just drive me to where you took that lady the other night.

And forth he went, to tell it shortly, to where he had him to do well.

He.....turned his head slowly towards where I stood.

Yuxarıdakı cümlələrin ikisində baş cümlə komponentləri budaq cümlə komponentlərinə sözlüklü, üçüncü isə sözlüləri ilə bağlanmışdır.

“Where” bağlayıcısı ilə yer budaq cümləsindən başqa, digər tabeli mürəkkəb cümlələr də işlənilir, “where” bağlayıcısı işlənilən zərflilik budaq cümlələrini “where” zərflisi ilə başlayan mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələri ilə qarışdırmaq olmaz.

Bunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək.

1. We found him where he worked usually.

2. The question is where he will go to study.

3. Gilbert entered the room, where he was waiting for him.

4. Who her mother was, and where she came to die, were question that other pressed on his mind.

5. I didn't know he had come from.

Cümlələr təhlilindən aydın olur ki “where” sözlünün işlənməsinə baxmayaraq birinci cümlə yer budaq cümləsi, ikinci cümlə xəbər budaq cümləsi, üçüncü cümlə təyin budaq cümləsi, dördüncü cümlə mübtədə budaq cümləsi və beşinci cümlə isə tamamlıq budaq cümləsidir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yer budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur. Lakin ingilis dilində baş və yaxud da budaq cümlənin hər iki mövqeyində işlənmə bildiyi halda, Azərbaycan dilində yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Məs:

Kim hara istəyir, ora getsin (M. İbrahimov).

Hara zəng etdisə, orada heç kəsi tapa bilmədi (İ. Əfəndiyev)

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili göstərir ki, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşdıraraq bağlayıcı sözlərlə işarə əvəzlilikləri ya eyni isim halında, ya da müxtəlif hallarda ola bilər. Ə. Abdullayev bu məsələ ilə bağlı yazır: “.....yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindəki işarə əvəzliliyi

⁶⁹ ADPU, Xarici dillər Mərkəzinin baş müəllimi e-mail mahmudova.mehriban@list.ru tel:0506760012

ismin üç halından birində,yəni ya yönlük,ya yerlik,ya da çıxışlıq halında olmalıdır.O biri hallarda olarsa,onda yer budaq cümləsi deyil,başqa növ budaq cümlə əmələ gələcəkdir”.

Yer budaq cümləsi, adətən,baş cümlədən əvvəl gəlir,lakin şerdə bəzən budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir.

Bağlayıcıların,bağlayıcı sözlərin və bağlamağ xidmət edən digər vasitələrin iştirakına görə yer budaq cümlələrinin aşağıdakı tipi var:

1.Baş cümlədə oraya,orada,oradan işarə əvəzlilərdən biri,budaq cümlədə isə haraya,harada,haradan bağlayıcı sözləri işlədilir.Məs:

Ərin hara gedib,sın də ora get (M.İbrahimov).

2.Baş cümlədə oraya,orada, oradan işarə əvəzlilərləndən,budaq cümlədə isə haraya ki, harada ki, haradan ki,bağlayıcı sözlərləndən biri iştirak edir.

Məs:Haraya ki,Murad nişan alıb,atmışdı,bir az keçməmiş oradan bir adamın boylandığını gördü.

3.Baş cümlədə oraya,oradan,işarə əvəzlilərləndən biri,budaq cümlədə isə o yerdə ki,o yerdə ki,o yerdən ki bağlayıcı sözlərləndən biri iştirak edir.

Məs:O yerdə ki,qoyunun,quzunun qədri adamdan çox tutulur,orada adamlar ruhdan düşür (İ.İbrahimov).

4.Baş cümlədə işarə əvəzliyi buraxılmış olur,budaq cümlədə isə haraya,harada, haradan bağlayıcısı sözlərləndən biri iştirak edir.Məs:

Hara baxdın özünü gördün,hara döndün,öz səsin səəsin qulağına gəldi,...hara gedirəm bu kərtənkələ qabağıma çıxır (İ.İbrahimov).

Baş və budaq cümlədəki hərəkət və ya hal-vəziyyətin zamana nöqtəyi nəzərindən Ə.Abdullayev onları üç qrupa ayırır.

1.Budaq cümlədəki hərəkət zaman etibarlı ilə baş cümlədə qabağa düşür.Məs:

Kimi hara təyin ediblərsə,o da orada ona tapşırılan vəzifəni can-başla icra etməlidir.

2.Budaq cümlədəki hərəkət zamanca baş cümlədəki hərəkətə nisbətən sonra icra olunur.

O yerlərdə ki,indi çoxmərtəbəli müasir binalar tikilir,orada bir neçə il bundan əvvəl birmərtəbəli körpə evləri var idi.

3.Baş və budaq cümlələr zaman etibarlı eyni olur.Məs:

Ər hara gedirsə,arvadı da onunla gedirdi .

ƏDƏBİYYAT

1.B.Ilyish «The Structure of Modern English».1974

2.O.Musayev,»İngilis dilinin qrammatikas».Bakı,1996

3.V.Z.Konstanskaya, R.Z.Kovner,O.N.Kojevnikova,E.V.Prokofyeva «A Grammar of the English language».Leningrad,1973

4/N.A.Kobrina,E.A.Komeyeva,M.L.Qsovsokaya,K.A.Qizyeva «An English Grammar» (Syntax)

5.Ə.Dəmirçizadə «Müasir Azərbaycan dili».Bakı,1984

6.S.Cəfərov » Müasir Azərbaycan dili».Bakı,1982

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı sözlər, budaq cümlə.

Keywords: subordinate compound sentence,connecting words,branch sentence

Xülasə

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Məqalə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqındadır.Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyasını daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir.İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də yer budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur.Lakin ingilis dilində baş və yaxud da budaq cümlənin hər iki mövqeyində işləmə bildiyi halda, Azərbaycan dilində yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir.Cümlənin təhlili göstərir ki,budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşdırən bağlayıcı sözlərlə işarə əvəzliləri ya eyni isim halında,ya da müxtəlif hallarda ola bilər.

Summary

Subordinate compound sentences with place branch sentences in modern English and Azerbaijan languages

The article is about subordinate sentences with place branch sentences in modern English and Azerbaijan languages.The subordinate clause of a place sentence serves as a place adverb in a compound sentence and indicate the place of execution of the action in the main sentence.As in English,in Azerbaijan the place branch sentence expresses the place of the action in the main sentence and answers the questions of the place adverb.However,in English,the main and the branch can be used in both position of the sentence,while in the Azerbaijani language the place sentence comes before the main sentence.The analysis of the sentence shows that the demonstrative pronouns with the connecting nouns,which serve to connect the branch sentence to the main sentence and form complex sentences with subordinate clauses,can be either in the same noun or in different cases.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

UMBERTO EKO “QIZILGÜLÜN ADI” ƏSƏRİ VƏ ORXAN PAMUK “MƏNİM ADIM QIRMIZI” ƏSƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Ədəbi əsərlərin müqayisəsi sənətkarlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri tapmağa əsaslanan bir prinsipdir. Müqayisəli ədəbiyyatın tarixi antik dövrə gedib çıxır. Belə ki, Platon və Aristoteldən başlayaraq poeziya fəsləsəfə ilə qarşılaşdırılmışdır. Postmodernizm ədəbiyyatının yaranması və belə böyük vüsət tapması ədəbiyyatlar arasında əlaqəni qaçılmaz etmişdir. Postmodernist yazıçıların istifadə etdiyi mətnlər arası əlaqə və ya intertekstuallıq ədəbiyyatlar arasında əlaqəni qaçılmaz etmişdir. “İntertekstuallıq” termini ilk dəfə Yuliya Kristeva tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bununla əlaqədar hermenetikanın görkəmli nümayəndəsi Qadamer yazırdı ki: “bütün deyilənlər yalnız öz-özünə həqiqətə malik deyil, o həmçinin artıq deyilmiş və hələ deyilməmişə işarədir. Və deyilməmiş deyilmişlə çulğalanda bütün deyimlər aydınlaşır” (5, s. 111). R.Bart hesab edir ki, mətnin əsas özülünü onun digər mətnlərə çıxışı təşkil edir. Postmodernistlər hesab edir ki, hər bir mətn inter məndir, yeni bir mətn yaratmaq artıq mümkün deyil, keçmişdə mövcud olan hər bir mətn əlçatandır və yazıçı istədiyi dəyişiklikləri həmin mətn üzərində edə bilər.

Umberto Eko və Orxan Pamuk yaradıcılığında mətnlərarası bağlılıq incələnməli və dəyərləndirilməlidir. Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” və Orxan Pamukun “Mənim Adım Qırmızı” romanları arasında məkan, zaman, quruluş, obraz, və s. bariz oxşarlıqlar diqqəti cəlb edir. Bu əsərlər arasında oxşarlıq ilk öncə romanların adında özünü göstərir. Umberto Eko kitabın adını təsadüfən qoyduğunu qeyd edir. O qeyd edir ki, qızılgül elə predmetdir ki, həm mənası çox dərin, həm də heç bir mənası yoxdur. Orxan Pamuk isə əvvəlcə əsərin adını “Sevgi” qoymaq istəmiş, sonra əsərə “Mənim Adım Qırmızı” adı qoyulmuşdur. Bu fikir dəyişikliyi bir təsadüfdürmü, yoxsa “Qızılgülün adı” əsərinə bir cavabdır. Bunu müəyyən etmək çətindir. Ədəbiyyatda qırmızı rəngi sevgiyə, qana, atəşə, işkəncəyə bir ismarıcdır. Orxan Pamuk öz əsərini “ən rəngli və yaxşı romanım” adlandırmışdır. Rəng göndərmələri daha çox nəzm əsərləri üçün səciyyəvi olsa da bunu biz Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Rəsul Rza yaradıcılığında da görürük. Orxan Pamukun bu əsərində isə ən az nəzm əsərlərindəki qədər rəng göndərmələri mövcuddur. Orxan Pamuk rəngləri danışdırır, bir növ rəngləri şəxsləndirir: “Kırmızı olmaktan ne de mutluyum! Susun da dinleyin nasıl da böyle bir harika kırmızı olduğumu” (6, s. 215). Bəzən hər hansı bir rəsm, rəng bir əsərin ortaya çıxmasına səbəb olur, bəzən də bir əsər bir rəsmə yaranmasına səbəb olur. Yazıçı əsərdə sözlərlə tablo yaradır. “Bir atın öfkəsini və hızını resmederken kendi öfkəsini ve hızını nakşetmez ressam; en mükemmel at resmini yapmaya çalışarak, dünyanın zenginliyinə ve ona duyduğu bir aşkı, bir çeşit yaşama aşkının renklerini gösterir, o kadar” (6, s. 302).

Umberto Eko “Qızılgülün adı” əsərində “İncil”dən, Orxan Pamuk “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə “Quran”dan sitatlar var. Hər iki əsərin girişində bu kitablardan sitatlarla rastlaşırıq. “Qızılgülün adı” əsərinin proloq hissəsində “Başlangıçda söz vardı və söz Tanrı dərğəhandaydı və söz Tanrıydı” (8, s. 14), “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə “Bir adam öldürdülər və tartışılar” (Quran, Bəqərə, 72), “Körle görən bir olmaz” (Quran, Fatır, 19), “Doğu da Batı da Allahındır” (Quran, Bəqərə, 115) (6, s. 3). Hər üç ayə əslində romanın xarakterik xüsusiyyətlərinə işarə edir. Birinci ayə romanın dedektiv xüsusiyyətinə, ikinci ayə sevgiyə, üçüncü ayə sənətə işarədir. Əslində, bu sitatlarla daha oxucu əsəri oxumadan öncə əsərlərin müqəddəs kitablara əlaqəsini olduğunu anlayır. Xorxe Hz. İsanın tapşırıqlarından, onun gülüş haqqında fikirlərindən söz açır, eləcə də Hz. İsanın kasıb və ya varlı olması ilə bağlı mübahisə təsvir olunur. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə Hz. Məhəmmədin portret haqqında fikirləri səsləndirilir.

Umberto Ekonun romanında hadisələr kitabxanada baş verir, Orxan Pamukun əsərində isə nəqqaşxanada baş verir. Eniştenin gizli kitabı, Ariostonun itmiş kitabından təsirlənərək təsvir edilib. Ekonun əsərindəki xristian təriqətçilərin yerini müsəlman Ərzurimiləri tutur, onların tək məqsədi var idi, din adı altında yeniliyi sıxışdırmaq. Yenilik və ətalət arasındakı mübarizənin təsviri hər iki əsərdə əsas məsələlərdəndir. “Qızılgülün adı” əsərində ətalətin hökmü, sxoastikanın əzici təsirləri daha çox hiss edilib. İtaliyanın qaranlıq havası əsər boyu hiss edilir, “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə əyləncəli, ironik səhnələrin təsviri orta əsrlər geriliyinin sıxıcı havasını bir az olsun yumşaldır, istər Qara və Şekürenin sevgi xətti, istərsə də qəhvəxanada baş verən istehzalı səhnələr əsərə bir az yüngüllük gətirir. Əsas mübarizə mühafizəkarlar və novatorlar arasında gedir. “Qızılgülün adı” əsərində Xorxe və Vilhelm arasında olan mühafizəkarlıq və novatorluğun mübarizəsi “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə Enişte və Osman Hoca arasında gedir. Qızılgülün adı əsərində Xorxe gülüşü tənqid edir, çünki onun fikrinə görə gülüş şeytan işidir, insan güləndə ölümü unudur, gülmək qorxunu öldürür, qorxusu olmayan insanın Tanrıya ehtiyacı qalmaz. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə ənənə yeniliyə düşməndir, heç bir sənətkar, xüsusilə, nəqqaş sənətə yenilik gətirə bilməz, hər kəs ustaların yolu ilə getməlidir, dünyaya açılan qapı biryolluq bağlanmalıdır, İslam dinin qadağa qoyduğu portret çəkile bilməz və bu ən böyük günahlardan biri hesab edilir. Yeniliyə qapı açan hər kəs ölümə və ya cəzaya məhkumdur. Əsərdə isə Başnaqqaş Osmanın yeniliyi kəskin tənqid edən bu sözləri diqqəti cəlb edir: “Gerçekten beğenilecek yeni bir şey olmadığı için beğenmiyoruz yeni hiçbir şeyi” (6, s. 269). Onun bu sözlərinə təzad olaraq yenilikçi Eniştenin bu sözləri diqqəti daha çox cəlb edir: “Frenk üstatların yaptığı gibi, sokaklarda en çok görülən şeyi, gölgeyi de resmimizin içine sokmayı öğrenmeliyiz” (6, s. 131).

Kitabxanada qiymətli əsərlərin gizlədilməsi epizodu iki əsərdə təsvir olunsada bu gizlilik arasında həm səbəb, həm də məqsəd cəhətdən fərqlər görürük. Belə ki “Qızılgülün adı” əsərində sirlər diyarı rolunu oynayan kitabxana içinə girilsə də çıxıla

⁷⁰ BDU, Magistr

bilinməyəcək bir məkandır, elm əldə edilsə də paylaşılması qadağan olunan bir zehniyyətin təməlləri üstündə qurulub. Bu kitabxana insanlar və elm arasında sərhəd rolunu oynayır. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə kitabxana sadəcə kitabların pisiyyətlərdən qorunması üçün bir məkandır. Amma hər iki əsər də kitab və sənət tarixinin uydurma aləmdə yenidən işlədilməsidir.

“Qızılgülün adı” əsərində yeni biliyə sahib olmaq arzusu, “Mənim Adım Qırmızı” əsərində üsluba sahib olmaq və ənənədən ayrılma, başnaqqaş olma arzusu hadisələrə səbəb olur.

Hər iki əsər postmodernist dedektiv janrında yazılmışdır. Umberto Ekoya qədər, dedektiv janrı aşağı və bulvar janrı hesab edilirdi. Eko isə bu janrı “ən metafizik və fəlsəfi ədəbi forma” adlandırır. Əslində, Umberto Eko əsərin ağır, dini, fəlsəfi yükünü dedektiv janr ilə yüngülləşdirib. Əsərlərdə hadisələri üzə çıxarmaq üçün kitab, rəsm, elmdən anlayan insanlar cəlb olunur. Ekonun əsərində cinayəti törədən əl yazısından tutulmağa çalışsa da, sonra Adsonun gördüyü yuxu cinayərkarı üzə çıxarmağa kömək edir. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində isə atın burnunda olan iz və ya imzadan cinayətin kimin törətməsi üzə çıxır. Birinci əsər Vilhelm və Adso, ikinci əsərdə isə Osman Hoca və Kara cinayətləri üzə çıxarmaq üçün çalışır. Birinci əsərdə müttəfiqlər arasında olan bağlılığa, hörmətə ikinci əsərdə rast gəlinmir. Oxucu bir axtarışın parçası olur. Qəhrəmanların axtarışı əslində özünü axtarış və tapmadır. Hər iki əsər dedektiv janrın açar romanı növündə yazılıb.

Postmodernist əsərlər bir qadının dilindən verilsə də “Qızılgülün adı” əsərində bir kişinin dilindən danışılır, “Mənim Adım Qırmızı” əsərində 59 bölmədə 20 təhkiyəçidən istifadə edilib. Buna baxmayaraq hər iki əsər birinci şəxsin dilindən danışılır.

Mətn içərisində mətn anlayışından istifadə edilir. Hər iki əsər boyu başqa nağıl, əhvalat danışılır. Bu metodun kökləri “Min bir gecə” nağıllarına gedib çıxır və postmodernist ədəbiyyatda ən çox işlədilən bir metoddur. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində naqqaşların danışdıqları naqqaşlıq sənəti haqqında rəvayətlər öz rəngbərənliyi ilə seçilir və əsərə xüsusi bir mənə çalarları gətirir.

Hər iki əsər bir neçə səviyyə - çoxinterpretasiyalı oxunu ehtiva edir. Hər bir oxucu əsərlərə müxtəlif aspektdən yanaşır. Hər kəs özünəməxsus rakursdan- tarixi, detektiv, fəlsəfi, qotik və ya semiotik roman kimi əsərləri qavrayır.

Kitabxananın yandırılması epizodu iki əsərdə müxtəlif aspektdən təsvir olunur. Umberto Eko öz əsərində yanan kitabxananın təsviri əsərin final hissəsini təşkil edir. Xorxeyə görə, kitabxana köhnə kitabların saxlanması üçün bir məkandır, bu kitablardan istifadə edərək yeni kitab yaratmaq olmaz. Belə kitabxana yanmağa məhkumdur. Əslində, kitabxananı yandıran postmodernist fəlsəfədir. Mütləq vəhdət bölünməyə və təhlilə qarşıdır. Orxan Pamuk “Mənim Adım Qırmızı” əsərində Şeyx Məhəmməd adlı naqqaşın yandırdığı kitabxanadan söz açılır. Amma bu epizod əsər içərisində əhvalat kimi verilir: “... Şeyh Muhammedin sırf içində kendi resmettiği ve tek tek bulup diğerlerinden ayıramadığı yüzlerce kitab olduğu için Şahzade Abbas Mirzanın valilik ettiği Kazvindeki muazzam kütüphanesini yaktığını hatırlattım. Korkunç yangın sırasında nakkaşın kendisinin de acılar ve pişmanlık duygularıyla yanarak ölüşünü sanki kendim yaşamışım gibi abartarak hikaye ettim” (6, s. 289).

Postmodernist əsərlərdə istifadə olunan parodiya və yalan priyom kimi priyomları müşahidə edirik. Kubilay Aktuluma görə: “Parodiya bir mətni başqa bir məqsədlə istifadə etmək, ona yeni bir mənə yükləməkdir”. Orxan Pamukun “Mənim Adım Qırmızı” əsərində bu priyomlardan geniş istifadə olunur. Amma Umberto Ekonun əsərində bunun şahidi olmuruq.

Umberto Eko “Qızılgülün adı” əsərinə Qərb paradigmatından yanaşsa da, Orxan Pamuk həm Şərq, həm də Qərb paradigmatından əsərə yanaşmışdır. Belə ki, o həm Qərb mədəniyyətinə, sənətinə müraciətdən, həm də Şərq ədəbiyyatından seçmələr vermişdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən sayılan Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərlərindən əsər boyu sitatlar verilir, həmin əsərlərə aid rəsm əsərləri göstərilir.

“Qızılgülün adı” və “Mənim Adım Qırmızı” əsərlərində zaman baxımından fərqliliklər var. Bu fərqliliklər istər hadisələrin baş vermə zamanı, istərsə də hadisələrin davam etmə müddətində özünü göstərir. Umberto Eko öz əsərində XIV əsr təsvir edir, Orxan Pamuk isə öz əsərində XVI əsrin mənzərəsini yaratmağa müvəffəq olur. Birinci əsərdə 7gün müddətində qış fəslində, ikinci əsərdə isə 9gün müddətində qış fəslində hadisələr cərəyan edir. Zaman düz bir xətt olaraq irəliləmir. Belə ki, bu zaman kəsiyində əsərlərdə danışılan əhvalatlar, hekayələr əsərə müxtəlif zaman çalarları gətirir. Hər iki əsərdə tarixi faktlara müraciət olsa da, Umberto Eko tarixi faktları təsvir etməklə əslində həmin dövr haqqında ətraflı məlumatı olduğunu göstərmişdir. Orxan Pamuk isə Umberto Eko qədər təsvir etdiyi dövr haqqında ətraflı məlumata sahib deyildir. Eko imperator, papa haqqında dəyərli məlumatlar versə də, Orxan Pamuk padşah haqqında öləri məlumat verir.

Hər iki əsərdə cin, şeytan, yuxu, cadu elementləri qara bir romantika yaratmışdır. “Qızılgülün adı” əsərində bu elementlər çoxluq təşkil edir. Kilsə başdan-ayağa qotik üslubda dizayn olunmuşdur. Yarı insan, yarı heyvan tərzində təsvir olunan elementlər insanı ən az qorxu hekayələri qədər həyəcanlandırır. Orxan Pamuk da qotik üsluba müraciət etsə də, Umberto Eko qədər çox istifadə etməmişdir. “Mənim Adım Qırmızı” əsərində Eniştenin bəhs etdiyi şəkillər: “Boynuzlu, boynuzsuz, kuyruklu, kuyuksuz, sivri dişli, sivri tırnaklı, bütün şeytanlar, aralarında bilge müthür, sıçrayan serçe, acemi çaylak, şair bülbül de olmak üzere çeşit çeşit bilerce kuş, hüzzurlu kediler, hüzzursuz köpekler...”, Qara və Osman Hocanın incələdiyi şəkillər də qotik üsluba bir nümunə ola bilər.

Bu iki əsər arasında olan oxşarlıqlar və fərqliliklər onu göstərdi ki, ədəbiyyatlar arasında əlaqə daim mövcud olmuşdur. Bir zamanlar qədim mədəniyyət ocağı olan Şərq Qərb mədəniyyətinə, ədəbiyyatına necə təsir etmişdirsə indi də Qərb Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatına təsir edir. Amma bu təsir bir tərəfli deyil, inkarolunmazdır, ədəbiyyatın mövcudluğunu səciyyələndirən əsas şərtlərdəndir.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat:

1. Bart R. "Müəllifin ölümü", Alatoran jurnalı, 2006, №8, s. 26-29.
2. Ensar Kılıç "Gülün Adı Adlı Romanın Toplumsal Dil Bilimi Bağlamında incelenmesi", "Söylem" filoloji dergisi, 2019, s.105.
3. Hülya Adak "Pamukun Ansiklopedik Romanı", İletişim yayınları, İstanbul, 1996.
4. Qorxmaz Quliyev "Ədəbi Cərəyanlar və İstiqamətlər", Bakı, "OL" NKTP, 2019, 260 s.
5. Nərimin Kamal "Umberto Eko və Postmodernizm Fəlsəfəsi", Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 204s.
6. Orhan Pamuk "Benim Adım Kırmızı", İletişim yayınları, İstanbul, 2005.
7. Sadık Türkoğlu "Orhan Pamukun "Benim Adım Kırmızı" adlı Romanında Kırmızı" 2014.
8. Umberto Eko "Qızılgülün adı", Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017, 616s.

Açar sözlər: postmodernizm, ədəbi əlaqə, intertekstuallıq, incəsənət, tarix

Key words: postmodernism, literary connection, intertextuality, art, history

Ключевые слова: постмодернизм, литературная связь, интертекстуальность, искусство, история

Umberto Eko "Qızılgülün adı" əsəri və Orhan Pamuk "Mənim Adım Qırmızı" əsərinin müqayisəli təhlili Xülasə

Müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasında əlaqə hər zaman ədəbiyyatşünaslığın ən çox araşdırılan sahələrindən biri olmuşdür. Postmodernist ədəbiyyatın təşəkkülü ədəbi əlaqənin bir elm kimi sabitləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə də ədəbi əlaqə rəhbər tutularaq, Umberto Ekonun "Qızılgülün adı" və Orhan Pamukun "Mənim Adım Qırmızı" əsərləri arasında oxşar və fərqli məqamlar əsərdən gətirilən sitatlarla əsaslandırılmışdır.

Comparative analysis of Umberto Eco's "Name of the Rose" and Orhan Pamuk's "My Name is Red"

Summary

The connection between the literatures of different peoples has always been one of the most studied fields of literary criticism. The formation of postmodernist literature played an important role in stabilizing literary relations as a science. Guided by the literary connection in this article, similarities and differences between Umberto Eco's "The Name of the Rose" and Orhan Pamuk's "My Name is Red" are based on quotations from the work.

Сравнительный анализ «Имя розы» Умберто Эко и «Меня зовут красное» Орхана Памука

Резюме

Связь литератур разных народов всегда была одной из наиболее изученных областей литературной критики. Становление постмодернистской литературы сыграло важную роль в стабилизации литературных отношений как науки. Руководствуясь литературной связью в этой статье, сходства и различия между «Имя розы» Умберто Эко и «Меня зовут красное» Орхана Памука основаны на цитатах из произведения.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Zərbəliyeva Fatimə⁷¹
İBN MÜHƏNNA LÜĞƏTİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

İbn Mühənnə lüğəti XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərinə aiddir. Hər bir əsər yarandığı dövrü əks etdirəyi kimi biz bu əsər də həmin dövrün türk dilini, türk dilinin lüğət zənginliyini və qrammatikasının mükəmməlliyinin şahidi oluruq, eyni zamanda dövrün mədəniyyəti, elmi, təsərrüfatı, məişəti haqqında bilik əldə etmiş oluruq. "İbn Mühənnə lüğəti üç hissədən ibarətdir: ərəbcə-farsca; ərəbcə-türkcə; ərəbcə-monqolca. Ərəbcə-türkcə lüğətin quruluşu haqqında az da olsa məlumat verək. Lüğət 2 hissədən təşkil olunub: 1. Öyrənilən dilin (yəni türk dilinin) fonetik, morfoloji, leksik-terminoloji təhlili – bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır. Burada türk dilinin əlifbası, səslərin tələffüzü, adlar, feillər, kateqoriyalar, izafət, zərflər, tamamlıq, köməkçi hissəciklər, zamanlar haqqında məlumat verilir. Qrammatik omonimiyə görə müəllif məchul-qayıdış terminini işlədir. Arıldı – kiminsə tərəfindən təmizləndi – məchul, öz-özünü təmizlədi (qayıdış). Arıldı – arıttı. 2. Sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi. İkinci hissə 2 əsas bölmədən ibarətdir və 24 fəslə bölünür: "Allahın və ona yaxın olan şeylərin adları", "Qohumluq dərəcələri haqqında", "Dərmanlar və xəstəliklər haqqında", "Su heyvanlarının adları haqqında", "Tikinti-inşaat materialları haqqında", "Silahlar və alətlər haqqında", "Bitki və onların adları haqqında" və s. İyirmi ikinci fəsildə ilin zamanları, illərin adı göstərilir: "Siçğan ili" (Siçan ili), "Balıq ili" (Balıq ili), "At yılı" (At ili), "Donquz yılı" (Donuz ili) və s" (1, s. 30).

İbn Mühənnə Türk dilinin qrammatik xüsusiyyətləri olan hissədə, yazı, səs, forma və söz sahələri ilə bağlı mühüm qərarlar vermişdir. İbn Mühənnə, Türk dilinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında, nümunələrə əsaslanaraq izahat verməzdən əvvəl, Türk dilinin ümumi quruluşu və Türk dili coğrafiyası haqqında da bəzi məlumatlar vermişdir.

İbn Mühənnə Türk dilinin yazılışına, xüsusən sait səslərin yazılması ilə bağlı bir az məlumat verdikdən sonra yaşadığı zaman və mühit ilə başqa bir Türk Ləhcələrinin fonoloji xüsusiyyətləri və və ən əsası, tapıntılarını dəyişkən formalar üzərində nümunə götürmüşdür. İbn Mühənnəyə görə, "Türküstan xalqı, bəzən söylədikləri bir sözü dəyişdirərək ona yaxın bir hərf istifadə edirlər, bunun səbəbi hərlərin yaxın olmasıdır" və türk dilində dəyişən səslər "on iki ədəd" dir. Bu çərçivədə İbn Mühənnə'nin qeyd etdiyi vacib səs dəyişikliklərindən bəziləri bunlardır:

1. İbn Mühənnəyə görə, türk dilindəki səs dəyişikliyinə ən məşhur d - t - y samitləri arasında göülür. Buna görə idi-idi sahib, edgü-edgü iyi, və adak-adak çanak, kap nümunələrini verdikdən sonra dəyişkənlik göstərən bu sözlərin Türklər tərəfindən iti, eygü və ayak şəklində qarşılandığını da bildirməsi, bir tərəfdən İbn Mühənnənin Türk dialekləri haqqında məlumat sahibi olduğunu, digər tərəfdən də yaşadığı bölgədə olan tayfaların hansı formaları istifadə etməsi baxımından vacibdir.
2. Mahmud Kaşğarının Divanü lüğət-it-türk əsərində, Oğuz dialektini digər türk dialektlərindən fərqləndirən əsas səs dəyişikliklərindən biri olaraq izah etdiyi söz t-d dəyişikliyi, İbn Mühənnənin da til-dil, tiş-diş nümunələrinə əsaslanaraq diqqət çəkdiyi xüsusiyyətlərdən biridir.
3. Türk dilinin ilk yazılı mənbələri olan türk runik hərləri olan yazılarda dəyişiklik göstərilməyə başlayan söz, ümumiyyətlə başqa dil sahələrində -m ilə təmsil olunan söz -b samitinin varlığı, Türk dili tarixində vacib problemlərdən biridir. Buna görə, orijinal samitin -b olub-olmamasından asılı olmayaraq, -m li formaların dialekt olub-olmaması barədə dəqiq məlumatımız yoxdur. İbn Mühənnə da lüğətində bu məsələyə diqqət çəkərək "Ölkəmizdəki türklər "mim" hərfini "be" hərfi ilə dəyişirlər" deyərək bəlkə də digər türk dialektləri arasında ortaqlıq formaları doğru qəbul edərək, m-b dəyişikliyinə qəbul etmişdir. Mənbə, mən-bun "kusu". İbn Mühənnənin digər Türk dialektlərindəki forması -m kimi yaşadığını bilməkdən başqa, öz ölkəsindəki türklər tərəfindən -b kimi istifadə edilmiş olması, İbn Mühənnə lüğətinin hansı mühitdə yazıldığı haqqında nümunələr olması baxımından əhəmiyyətlidir.
- İbn Mühənnə, söz başı b-m dəyişikliyinə arada türk dialektləri arasında söz başındakı -b samitinin düşdüyünə də sübut etmiş və bu mövzuya aid nümunələr göstərmişdir: ne boldı - ne oldı, ne bolgay – ne olgay. Türk dialektləri arasındakı b-m dəyişikliyi kimi söz başındakı -b samitinin düşməsi də Oğuz dialektinə aiddir.
4. İbn Mühənnə, söz kökündə samit dəyişikliklər mövzusunda verdiyi məlumatlardan başqa, əlavə edildikdə meydana gələn səs dəyişikliklərindən dəxəbərdardır. Bu çərçivədə İbn Mühənnə, samitlə bitən fəllərdən sonra keçmiş zaman şəkilçisinin (-dı) samitinin -d və ya -t olacağı mövzusunda verdiyi ikili nümunələrlə, bir arada mövcud olmadığını göstərir: açdı-açtı, baktı-baktı, kopdı-koptı.
5. Tarixi türk dili nümunələrinə ilk dəfə ilk İslam türk mətnlərində qarşılaşdığımız söz ortası və söz sonu damaq k – h dəyişikliyi, İbn Mühənnənin da aid olduğu zaman və mühitdə aşkar etdiyi dəyişikliklərdən biridir. Burada verilən sıxtadı – sıhtadı "ölü üçün ağladı"; akru – ahru "yavaş"; toklı – tohlu "quzu" nümunələri tarixi türk dili sahəsində qarşılaşdığımız nümunələrlə oxşarlıq göstərir. Çünki tarixi türk dili sahəsində damaq k – h dəyişikliyi, daha çox ş, r kimi samitlərdən əvvəl gələn k samitində baş verir.
6. İbn Mühənnə tərəfindən qeyd edilən vacib samit dəyişikliklərindən biri də, yenə Tarixi türk dili sahəsində ilk dəfə İslam Türk mətnlərində qarşılaşdığımız və əksər mənfə geniş hallarda ortaya çıxan z – s dəyişikliyi. İbn Mühənnə bu sahədə kelme – kelmez, yaramaz – yaramas nümunələrinin əlavə olaraq, söz ortasında samit ahəngindən asılı olaraq izder – ister nümunəsini də qeyd etmişdir.

⁷¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, Magistr. zarbaliyeva1998@mail.ru

"İbn Mühənnə Lüğəti" ndə tarixi türk dilinin təsnifatı baxımından olduqca vacib olan yuxarıdakı fonoloji xüsusiyyətlərindən əlavə morfoloji xüsusiyyətlər də qeyd edilmişdir.

1. İbn Mühənnəyə görə türk dialektləri arasında dəyişiklik göstərən əlavələrdən biri də adlara əlavə edilən kiçiltmə şəkilçiləridir. Türk dilinin kiçiltmə şəkilçisinin +kına (saraykına, evkine, öküzkinə) olduğunu bildirən İbn Mühənnə, "Türkmənlər isə kiçiltmək istədikləri sözün sonuna cim ilə gayn əlavə edirlər" deyərək saraycug və öküzçük nümunələrini verir.

Tarixi Türk dili sahəsində adlarda kiçiltmə ifadəsinin, İbn Mühənnə tərəfindən də bildirildiyi kimi +kına, +kıya, +kına şəkilçisi, buna qarşılıq Oğuz-Qıpçaq Türk yazı dillərində bu şəkilçiyə ara-sıra rast gəlinə də +cXk əlavəsi ilə də ifadə edildiyi, bu sahədə İbn Mühənnənin verdiyi bu məlumatın da Türk dialektləri arasındakı morfoloji dəyişikliklərdən biri olduğunu qeyd edə bilərik.

2. İbn Mühənnə, tarixi Türk dilindəki mətnlərin indiki zaman sifət-fel şəkilçilərindən olan və Türk dialektləri arasında dəyişiklik göstərən -gAn və -(X)gll şəkilçisini "Fail", "Özne" başlığı altında vermişdir. Ona görə hər hansı bir feili aktual mövzuya çevirmək üçün ya -gAn əlavəsi ya da -(X)gl şəkilçisi istifadə edilir: agıngan (aggan), ingen, bargan, yaratıqlı, barıqlı, küllüglü və s.

Qədim türk dilində yayılmış -(yU)r, -(X)gl və -(X)gmA şəkilçilərinin bundan əlavə olaraq, çox yayılmış ilk İslam Türk mətnlərində ortaya çıxan -gAn şəkilçisi, tarixi Türk dili sahəsinin indiki zaman sifət-fel şəkilçilərindəndir. Bunlardan -(X)gl, -(X)gmA və -gAn şəkilçiləri, əlavə edildikləri feilləri eyni zamanda ismi fel edən sifət-fel şəkilçiləridir. İbn Mühənnə yaşadığı zaman və mühitdə həm -gAn həm də -(X)gl sifət-fel şəkilçilərinin eyni mənə və işləkliyində, həm şəkilçilərin tarixini izləmək həm də tarixi dialektoloji tədqiqatlar üçün çox vacibdir.

Kitabın ikinci hissəsində olan isimlərin də bəziləri bunlardır:

Allah'ın isimləri və digər ilgili olanlar: tengri "tanrı", iydi (idi) "sahib olan", yaratganyaradan" vb. bu isimlərin alt bölümü olara dünyə və yaratıkların adları sıralanır: ajuñ "dünya", ulug gün "kıyâmet günü", uçmak (uşmak) "cennət"; aşnuqi ata "Hz. Adem" aşnuqi ana "Hz. Havva", tevük "falan", tınlıg "hayvan", kiyik "yabani", yik "şeytan".

"Hastalık ve ilaçlar: agrug "ağrı", sökellik "hastalık", tumagu "grip", alaluk "alaca hastalığı"

Yiyecek ve içecekler: aş "yemek", yégü "yiyecek", kurud et "kurumuş et", pişik et "pişmiş et", mün "çorba", bulgamaç "bulamaç", üçüg "taflı", talkan "kavut", kurut "keş", bışlak "peynir".

İnsan organları: kemiçek "kıkırdak", tamar "damar", baş sagrakı "kafatası", kulakkemiçeği" kulak kıkırdağı", kovuk "kulak çukuru", kırtış "yüz derisi", kaş "kaş", göz "göz", til ucu" dil ucu", tutak "dudak" (3, s. 245).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəna Dursunəli qızı Mahmudova "Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi". Bakı, 2016, 53 s.
2. Tofiq Hacıyev "Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül insan və Həlbətül lisan". Bakı, "Kitab aləmi" 2008, 160 s.
3. https://www.academia.edu/16882374/T%C3%BCrk%C3%A7enin_%C3%96%C4%9Fretimi_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_%C4%B0bn_i_M%C3%BChenna_L%C3%BCgati_nin_Yeri
4. <https://atf.sobiad.com/index.jsp?modul=makaledetay&Alan=sosyal&Id=AXC-kVQvVzgeuufWDKu>
5. <http://www.turkbilig.com/pdf/201019-66.pdf>

Açar sözlər: İbn Mühənnə, Türk dili, İbn Mühənnə lüğəti, sözlər.

Key words: Ibn Muhanna, Turkish language, Ibn Muhanna dictionary, words.

Ключевые слова: Ибн Муханна, турецкий язык, словарь Ибн Муханны, слова.

İbn Mühənnə lüğətində türk sözləri

Xülasə

XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində İbn Mühənnə lüğətinin özünəməxsus yeri vardır. Məqalədə "İbn Mühənnə Lüğəti" ndə türk dilinin yazılışı, səs və forma xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu araşdırma da Türk dilinin həm səs və morfoloji xüsusiyyətlərini, həm də İbn Mühənnə lüğətinin türk dili tarixi baxımından əhəmiyyətini anlamaq mümkündür.

Turkish words in Ibn Muhanna's dictionary

Summary

At the end of the 13th century and the beginning of the 14th century, Ibn Muhanna's dictionary has a special place. The article examines the spelling, sound and form features of the Turkish language in the "Dictionary of Ibn Muhanna". In this study, it is possible to understand both the phonetic and morphological features of the Turkish language and the importance of Ibn Muhanna's dictionary in terms of the history of the Turkish language.

Турецкие слова в словаре Ибн Муханны

Резюме

В конце 13 - начале 14 века словарь Ибн Муханны занимает особое место. В статье исследуются особенности правописания, звука и формы турецкого языка в «Словаре Ибн Муханны». В этом исследовании можно понять как фонетические, так и морфологические особенности турецкого языка, а также важность словаря Ибн Муханны с точки зрения истории турецкого языка.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Jale Zeynalı Elşon⁷²
FAKİR BAYKURT'UN "YILANLARIN ÖCÜ" ROMANININ BAŞKIŞİLERİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME

Türkiye edebiyatında roman ve hikaye yazarlığı daha çok Tanzimat'tan sonraki dönemlere denk gelmektedir. Yazarlar Batıdan, özellikle de Fransız edebiyatından esinlenerek kendi toplumunun hayat tarzı ve düşüncesiyle harmanlayarak yeni eserler ortaya koymuşlardır. Köy Enstitüsü ve edebiyatta köy romanının ortaya çıkması daha sonrakilere aittir. Özellikle de 1940'lı yıllarda daha da yaygınlaşan köy romanı kavramı edebiyata dahil olduktan sonra bu türden romanların say bakımından artışını görürüz. Köy Enstitüsü yazarlarından olan Fakir Baykurt romanlarında köy insanının hayatını, zorluklarını, sorunlarını ve bu sorunlarla başetme şekillerini büyük ustalıkla okuruna yansıtmıştır.

Yılanların öcü haksızlıklar ve zulme karşı bir başkaldırı, direniş destanıdır.

Baykurt'un edebiyat gelışı 1950'li yıllara tesadüf eder. 1950-1970'lerde Fakir Baykurt dönemin tanınmış, popüler yazarlarından olur. Fakir Baykurt köy romanlarında halkın tarihi değerlerini, yaşam tarzını, mitolojik unsurları, insani ilişkileri incelikle işlemiş, dönemin atmosferini en iyi şekilde yansıtmıştır.

1. Fakir Baykurt

Türkiye edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Fakir Baykurt Türkiye'deki köy hayatını devrimci bir bakış açısı ile edebiyata yansıtmıştır. 1948-1953 yıllarında köyde öğretmenlik yapan Baykurt köy hayatını derinden benimsemiştir. Yazar romanlarında köy hayatı, köy insanının sorunları gibi önemli konuları ele almıştır. "Edebiyatta köy sorunlarını toplumcu gerçekçi bir görüşle anlatarak 1950-1970 yılları arasında görülen köy edebiyatının en popüler yazarı olmuştur." [2] Eserlerinde yerel dili doğal bir biçimde yansıtmıştır. Baykurt'un romanlarında anlattığı konular genellikle ezilen, yardıma muhtaç köylülerdir. Kendisi de köy hayatını yaşadığı ve bildiği için kendi anılarından yola çıkarak köy sorunlarını toplumcu gerçekçi bir anlayışla işler. Bu türden olan romanları içerisinde "Yılanların öcü" romanı önemli bir yere sahiptir. Roman 1954 yılında yazılmış ve yazarın köy hayatını anlatan ilk romanıdır. "Yılanların öcü" romanında adından da görüldüğü üzere öç alma konusu dönemin birçok önemli meseleleri ile birlikte ince şekilde işlenmiştir. Köylünün, halkın dertleri köylünün kendi dilinden ifade olunmuştur. Bu romanla yazar haksızlığın her zaman kazanamayacağını, fakir, ezilen halkın da galip olabileceğini okuru inandırır. Başkişiler olan Bayram ve Irazca ana oğuldur ve olaylar örgüsü onların etrafında döner. Diğer karakterler de onların yanında ve karşısında olmakla bir bütün yaratır. Bayram anası Irazca, karısı Hatça ve üç çocuğu ile birlikte yaşamaktadır. Bayram anası ile kıyasla daha sakin biri olması ile beraber Irazca ise haksızlığa boyun eğmeyen, başkaldıran bir kadındır. Kıt kanaat geçinmelerine rağmen mutlu bir ailedirler ta ki köyün delisi, Fatmaca'nın kocası Haceli'nin köyün muhtarı Hüsnü'nün yardımı ile aldırılmaz, Haceli Muhtar'a ödediği paralar sayesinde işini garantiler. Fakat kim ne derse onların evinin karşısına ev yapana dek. Irazca'nın bu olaya itiraz etmesine kimse desin ne Irazca, ne de Bayram evinin önüne ev yapılmasına izin vermez. Bundan sonra ailenin bütün huzuru bozulur, fikir ayrılıkları ve karşı durmalar da buradan başlar.

1.1 . Yılanların öcü roman özeti

Karataş köyünde yaşayan Bayram ve ailesi oldukça mütevazı bir hayat süren, kendi halinde insanlardır. Kimseye kanışmaz, gırtlığa kadar borca batarak aldığı tarlasını sürerek geçimini sağlamaya çalışır. Bir gün heykel yapılacağı ile ilgili bir karar gelir; vali Türkiye'de insanların ne kadar büyük mutluluk ve refah içinde yaşadığını sembolize eden bir anıt yaptırmak sevdasına düşmüştür. Karataş muhtarı ise parayı toparlayamadığı için çaresizlikten köy içinde ev satmayı düşünür. Lakin hiç kimse evinin önünde ev yapılmasını istemez. İş böyle olduğu zaman muhtar köyden arkasız, sessiz birini bulup onun evinin önünü satacaktır. Ve bu şanssız aile Bayram'ın ailesidir. Böylelikle Muhtar Bayram'ın evinin önünü Haceli'ye satar. Bundan sonra iki aile arasında husumet başlar. Haceli evinin temelini kazdırır, Irazca temel yerini doldurur, Haceli kerpiç alır temele koyar, Irazcağil kerpiçleri kırar döker.. Bundan bir zaman sonra kaymakam köye gelir ve Irazca'nın evinin önüne ev yapılmasını engeller. Romanın sonunda Irazca'nın kardeşi Sultanca yılanlar tarafından sokularak öldürülür. Irazca'nın fikrinde onun kocası Kara Şali yılanların şahı Şahmaran'ı öldürdüğü için yıllardır yılanlar onlardan öç alıyor ve bundan sonra da öç almaya devam edeceklerdir. Tüm bu olaylar üzerine Irazca'nın psikolojisi bozulur ve ailesinin dirliği kaybolur.

1.2 Irazca.

Her zaman diliminde, her toplumda kadın hep önemli bir rolü olan, anne, abla, eş gibi tanımlanan, ailenin temelini oluşturan bir birey olarak bilinmektedir. Kadının toplumda bu denli önemli rolü olması hayatı yansıtan edebiyata da etkisini göstermiştir. Şöyle ki, birçok romanların başkişisi olarak yansıtılan kadın karakterler olumlu veya olumsuz yönden okura takdim edilmiş ve olaylar örgüsüne bir şekilde müdahale etmiştir. Fakir Baykurt romanlarında köy sorunlarını işlerken köy kadınının hayatını, ailede ve günlük yaşamda karşılaştığı zorlukları, arzularını, hayata bakışını birçok yönden okura başarılı bir şekilde takdim etmiştir. "Yılanların öcü" romanının

⁷² Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı/ jzeynali@mail.ru /+994 (055) 3220282

başkışisi ve diğer kadın karakterleri bu bakımdan çok dikkate değer. Romanda önemli kadın karakterleri yaratılmıştır. Şöyle ki, Irazca, Hatçe, Sultan, Fatmaca gibi karakterler romanda olaylarınseyrine önemli etki göstermiştir. Irazca olaylara yaklaşımı, baştan sona değişmeyen tutumu ile en çok dikkat çeken kadın karakterdir. Irazca'nın en önemli özelliği onun adaletsizliğe karşı tahammülsüz olması, doğru bildiği, inandığı şeylerden dönmemesidir. Irazca ailede sözü geçen, söylediği her şey ailesi için kanun olan birisidir. Oğluna ve gelinine çok çabuk kızan, onları azarlamaktan çekinmeyen, yanlışlarını yüzlerine vuran biri gibi görünse de, ailesini çok sever, her daim onların çıkarlarını kollar. Bayram ve Haçça da bu yaşlı kadına saygı göstermekte, her sözünü dinlemektedir. Irazca'nın dilinden söylenmiş bu kelimelerde bunu açık şekilde görürüz: "Irazca doldu taştı. Gelininisevivor. Her huyununüstündebuhuyuyi. Fırlarkalkar. Birsözüağızdançıkmadanalır. Bayram da öyle. İnsanlık!" [1, s. 66] Bu yoksul köylü ailesinin hayatında birçok zorluklar olsa da, onlar hep birlikte bu zorlukların altından kalkmayı becerirler. Lakin bir gün öyle bir şey olur ki, bütün aile sarsılır, dirlik bozulur, sakin hayat altüst olur. Köyün muhtarı ve Haceli'nin birlik olup Irazca'nın evinin önüne ev yapmaya kalkması ailedeki bütün huzuru bozar.

Tematik olarak güç savaşı üzerine kurulu bu romanda yoksullar ve zenginler arasında yaşanan karşıdurmayı görürüz. Bu karşıdurmaIrazca ve Muhtar, Bayram ve Haceli arasında sürüp gitmektedir. Yazar burada iki farklı düşünceden olan insanların mücadelesi fonunda farklı hayatlar aksettirmiştir.

"IrazcaYılanların öcü, Irazca'nın dirliği, Kara Ahmet destanı adı altında edebiyat tarihlerine "Irazca üçlemesi" olarak geçen romanların esas kahramanı Irazca marjinal karakterli yaşlı kadınların prototipidir. Marjinal karakterli yaşlı kadınların dışında Fakir Baykur'un romanlarında başkışı konumunda kadın kahraman yoktur." [4, s. 31] Irazca ana tipi Türkiye edebiyatında kendine has uslupta çizilmiş ve unutulmayacak olan kadın tiplerinden biridir. Irazca ana'nın ailedeki otoritesinden bahsettik. Ailede hiçbir şey ona danışılmadan yapılmaz. Ailede önemli yeri olan Irazca romanın da en önemli karakteridir. Romandaki olayların bir çoğuna müdahale eder, hadiseleri yönlendirir. Haçça gelin karakter bakımından mülayim, sessiz, sakin biridir ve bu Irazca'nın tabiatna oldukça uygundur. Tüm bunlarla beraber Irazca ailenin birliğini, güçlülüğünü sağlar ve temsil eder. Irazca romanın en canlı, en özel tipidir. Türk köylü kadınlarının temsilcisi olan Irazca isyankar tabiatı ile dikkatimizi çeker. Kendisi isyankar olduğu için de köylünün haksızlıklara karşı sessiz kalmasına dayanamaz. "Ah Bayram bu köyün bütün insanını ataşlayıp yakmalı. Ne ulan bu dünyanın kepezeliği... Bu muhtarın yaptığı kalleşlik hiçbir yerde görülmemiştir. İçlerinde diyorlardı. Dışlarından hiçbir şey demiyorlardı köylüler. Dilleri alınmış gibiydi." [1, s. 183] Kimseye güvenmez Irazca, kimseyle dertleşmez, kimseyle derdini paylaşmaz.

Kendini kaymakama tanıtırken Irazca'nın düzenin bozulması, yoksulluğu, ezilmesi ve bütün bunlara karşı düşüncelerinin ve duruşunun şahidi oluruz: "Biz yoksuluz çok şükür. Herkesin ağa olması ilazım değil. Beş parmağın beşi gibi bizim komşuların da hali bir değil... Köy yerinde ne kanunu, köy yerinde ne kanunu Allahu seversin. Zulüm eden bir defa zulmünün cezasını görmedi mi, önü alınmaz onun. Carıklının itibarı yok, çarıklının arkası yok, çarıklının dostu yok. Biz alıştık, çok sabrettik, çok bekledik." [1, s. 181] Romanda yılanlara simgesel olarak yer verilmesi Irazca'nın oç alma duygusu ile özleştirilmiştir. Irazca Haceli ve muhtarın insan kılığına bürünmüş yılan olarak görmektedir. Bir tarafta gerçek yılanlar, diğer tarafta yılan Irazca'nın Haceli'nin temel yerini toprakla doldurması, oğlunu Fatmaca için ayartması, temel yerinin kerpiçlerini kırıp dağıtması Irazcanın kendince mücadele yöntemleridir. Kavgacı, sert biri gibi görünmesine karşın yumuşak, sevgi dolu kalbi olan, merhametli biridir Irazca. "Sevmeli, sevmeli... dedi. Dünyada insan birbirini sevmeli. Sevmezse günler tükenmez. Sevmezse dünya zindan olur. Sevmezse yaşadığının farkına varamaz. Sen somurt, komşun somurtsun, ne olacak bunun sonu? İnsan dediğin dünyada sevişmeli gızım..." [1, s. 185]

1.3. Hatice

Romanın bir diğer önemli kadın karakterlerinden biri de Hatice'dir. Yazar bu karakteri sevgi ve şefkatle yaratıp canlandırmıştır. Haçça Bayram'ın karısı, çocuklarının anasıdır. Köyün en güzel, en çalışkan kadınlarından.Hatice'nin hayattan pek bir beklentisi de yoktur. Tek istediği kendilerine ait bir odanın olması, bir de yıkanabileceği bir leğen: "Sıcak suyumuz, leğenimiz, sobamız... Bayram'ın ayağına pabuç bile olamaz o deli Haceli! Şu odayı ne yapıp yapıpçevirmeli bu güz. İçine bir bir duş yaptırma şu Bayram da, ikimiz orada yatsak..." [1, s. 97]Birçok yönden Bayram için ideal bir eştir Haçça. Lakin bu da onu ihanete uğramaktan kurtarmaz. Kocası Bayram Haceli'nin karısı Fatma ile karısını aldatır. Kocasıyla olan ilişkisinin yanı sıra kaynanası Irazca ile de iyi geçinmektedir. Irazca onu öz kızı gibi sever: "Haçça'yı gözü gibi seviyordu. Kadrini kıymetini biliyordu. Haçça hiçbir gün bir dediğini iki etmemişti. Hiçbir gün yamacına dikilip "sensin" dememişti. Kocasına asigelmemiş, çocuklarını dövmemişti. Suratını asmamıştı. İşten kaçmamıştı. Bayram'ın uzun askerlik yıllarında çift sürmüş, nadas etmiş, ekin ekmisti. Kırdan gelmiş, yüzünü azdırmadan çocuğunu emzirmiş, gene işine bakmıştı. Böyle gelin sevilmez miydi?" [1, s. 95] Haçça'nın gözünden Irazca'ya bakacak olursak, onun ne kadar güçlü, çevik, diri olduğunu görürüz: "Kuru ama hepimizden diri. Akşam temeli doldururken biz yorulduk o yorulmadı. Çok bitirim bir kadın, Haceli'yi çatlatacak." [1, s. 15]

1.4. Bayram

Romanda bir diğər dikkatimizi çeken karakter de romanın başkişisi Kara Bayram'dır. Yazar romanın başlangıcında Bayram'la ilgili şu bilgileri verir: "Bu Kara Bayram'ın seksen evli Karataş köyünde kimsenin gözüne batmayan bir hayatı vardı... Evliydi. Üç çocuğu vardı. Babası daha Bayram tüysüz delikanlıyken, anlaşılmaz bir köy ağrısından eyvallahı çekip gitmişti. Bayram'a hemen hemen her işte söz geçiren anası sağdı. Ocağın başkanlığı onun elindeydi... Kapısında bir de köpek vardı; ürksüz, korkusuz günler geçip gidiyordu." [1, s. 91] Bayram çalışkan köylü Türk erkeğinin tipik temsilcisidir. Kendi işinde olan, çalışkan, yoksul, ailesinin geçimini sağlama çabasında olan birisidir. Romanın sevilen karakterlerinden biri olmakla beraber yazarın halkın içinden çekip çıkardığı, kendine yakın hissettiği bir karakterdir Bayram.

Ədəbiyyat

1. Baykurt, F. Yılanların öcü. Literatür Yayıncılık, 2016, 280 s.
2. <https://www.edebiyatogretmeni.org>
3. <http://ydemokrat.blogspot.com/2009/12/ince-memed.html>
4. Özcan Ü. (2015) Roman tekniği bakımından Fakir Baykurtun Yılanların öcü adlı yapıtı. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
5. Uysal A. (2016) Fakir Baykurtun Yılanların öcü romanının mekan-insan ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi. Uluslararası sosyal bilimler dergisi.

Anahtar kelimeler: Fakir Baykurt, karakterler, toplum, ağa-köylü

Keywords: Fakir Baykurt, characters, society, agha-peasant

Ключевые слова: Факир Байкүрт, характери, общество, ага-крестьянин

Summary

In this article, important characters in the novel of Fakir Baykurt is discussed. Fakir Baykurt is a writer who has a very important place in Turkish literature. This writer, known for his novels, processed ideological issues in his works and expertly reflected the spirit of the period. In the works of the author, the society-individual relationship is very strongly processed. The most prominent topics in the novel is the order of Anatolian peasants cut off from the contemporary world. The exploiter and exploited relationship was dealt with and different layers such as agha-peasant, rich-poor, oppressor-oppressed were revived. At the end of the work, the winning and losing sides are not certain. Both sides, which we can class out as good and bad, suffer great losses. The works of the writer have been translated into many languages and adapted for cinema.

Резюме

В этой статье обсуждаются важные персонажи романа "Мечь змей" Факира Байкурта. Факир Байкүрт занимает очень важное место в литературе Турции. Этот автор, известный своими романами, решал в своих произведениях идеологические вопросы и умело отражал дух того времени. Отношения между обществом и личностью очень сильно обсуждаются в работах автора. Самая яркая тема романа - это орден анатолийского крестьянина, оторванного от современного мира. Обсуждались отношения между эксплуататором и эксплуатируемыми, оживлялись различные слои, такие как ага-крестьянин, богатый-бедный, угнетатель-угнетенный. В конце работы выигрышная и проигравшая стороны не определены. Обе стороны, которых можно разделить на хорошие и плохие, несут большие потери. Произведения автора переведены на многие языки и адаптированы для кино.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

REALİZMİN AXUNDOV ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİR ASPEKTLƏRİ

Yaxın Şərqlə və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Axundov realizm ədəbi metodunun banisidir. Ümumiyyətlə, realizmin inkişafı və tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Realizmin tədqiq və inkişafının geniş əhəmiyyətə malik olmasının üç səbəbi vardır:

- 1) Azərbaycan realist ədəbiyyatı dünya realist ədəbiyyatının bir hissəsini təşkil edir;
- 2) Azərbaycan realist ədəbiyyatı rus və Avropa realist ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə yaranıb;
- 3) Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi olan Axundov İran və Asiya xalqlarının ədəbiyyatında realizmin yaranmasında mühüm rol oynayıb.

Axundov bədii yaradıcılığa gənc vaxtlarında başlamış və şeir yazmaqla kifayətlənmiş, 50-ci illərə qədər yaradıcılığında ciddi dəyişiklik olmamışdır. Beləliklə, buradan belə bir sual yaranır: Azərbaycan ədəbiyyatında realizm anidən, quru sahədə yaranıb? Yoxsa folklorla, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin rüşeymləri, ünsürləri özünü göstərir? Realizm bunlardan təcrid olunmuş halda, yeni sahə kimi yaranıb?

Bu yaranan suallarla bağlı müxtəlif mülahizələr var. Rus ədəbiyyatında bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, XVII əsr rus ədəbiyyatında realizm ünsürləri olub və bu ünsürlər də realizmin yaradıcılıq metodu kimi yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin bir başqa tədqiqatçılar realizm ünsürlərinin rus ədəbiyyatında olması ilə razılaşsa da, realizm metodunun xüsusi sistem kimi yarandığını söyləyirlər. Realizm ədəbi məktəbinin XIX əsrdən başladığını qeyd edən Əziz Mirəhmədov həm də bunu deyirdi: “Azərbaycanda realizmin bir ədəbi məktəb olaraq XIX əsrdə yaranıb formalaşdığını iddia etmək heç də min illik tarixi olan klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə realizm xüsusiyyətlərinin olduğunu inkar etmək, yaxud Nizamidən tutmuş Vaqifə qədər orta əsrlər poeziyasında realist satiradan əsər olmadığını iddia etmək demək deyildir. Əksinə, M.F.Axundov tərəfindən ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılan realizmin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta Nizamidə realist təsvirin ilk ünsürlərinin xüsusiyyətlərini görmək mümkündür” (3, s. 57).

M.Quluzadənin fikrincə, XII-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmdən danışmaq düzgün deyil, çünki bu dövrlərin ədəbiyyatında romantik üslub hakimdir. Lakin həmin dövr sənətkarlarının ədəbiyyatında ayrı-ayrı hallarda realist ünsürlərə də rast gəlinir.

XIX əsrdə Axundovun yaradıcılığı ilə realizm metoda çevrildi. Metod anlayışı bir çoxları tərəfindən qarışıq salınır. Hər kəs ona bir anlam, tərif verir. Amma bu hamı üçün eyni mənanı verən, ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarını ifadə edən termdir. Ümumiyyətlə, əsərlərin ilk yarandığı vaxtlardan bu günə qədər iki yaradıcılıq metodu olub: romantik metod və realist metod.

İncəsənətin yüksək forması olan realizm yeni keyfiyyətlər qazanaraq, inkişaf etmiş, formalaşmış və ədəbiyyatda möhkəm mövqə tutmuşdur. Realizm metodu reallığı, real gerçəkliyi əks etdirir. Lakin bu o demək deyil ki, romantiklərin əsərlərində reallıq yoxdur. Var... Amma bu reallıq yazıçının öz iradəsinə tabedir. Romantik yazıçı yaratdığı əsərə tam sərbəst yanaşır, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün hadisələri istədiyi kimi qurur, obrazları istədiyi kimi danışdırıb, düşündürür. Amma realizmdə belə deyil. Orada hadisələr, insanlar yazıçının istəyinə uyğun deyil, həyat reallıqları ilə hərəkət edirlər.

Milli şüur XIX əsrin sonu –XX əsrin əvvəllərində formalaşdığına görə Axundovun əsərlərində milli şüur, millət anlayışları yox idi. “İslam milləti”, “İslam xalqı”, “Müsəlmanlar” və s. kimi ifadələrlə öz fikrini izah edirdi. Onu əsas İran millətinin gələcəyi düşündürürdü. İran milləti dedikdə, İranda yaşayan bütün xalqları nəzərdə tuturdu. Hətta zahirən türk olsa da, əslinin fars nəslindən olduğunu qeyd edirdi. Bəlkə, bu onun “Kəmalüddövlə məktubları”nı, əlifba layihəsini çap etdirmək niyyəti ilə dediyi sözlər ola bilərdi, çünki onun əslisi türk tayfasındandır.

Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına realizmin öz təsir aspektləri olmuşdur. Bunlardan biri də maarifsizlik, insanların savadsızlığı idi. Maarifçiliyin qarşıya qoyduğu missiya xalqı maarifləndirmək, məktəblər açmaq, yeni kadrlar yaratmaq, ədəbiyyatda ötürücü funksiyadan istifadə edərək xalqı maarifləndirməyin əsas vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək idi. Mirzə Fətəli maarifin yayılmasında islam dinini başlıca maneə sayır və avropalaşmağı özündə ehtiva edirdi. Geriliyin daha bir səbəbini ərəb əlifbasının çətinliyində görürdü. Həmin dövrdə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi haqqında M.F.Axundovun fikirləri rus hökumətinin siyasətinə də uyğun gəlirdi. Rusiya imperiyası fars dilinin nüfuzunu zəiflətmək, ədəbiyyatın yerli ləhcələrdə yaranması və ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi yolu ilə öz əsarətində yaşayan türkləri bir-birindən ayırmağa, parçalamağa, İran və Türkiyə təsirindən qoparmağa çalışırdı (1, s. 119). Axundovun siyasəti isə Azərbaycan mədəniyyətinin İran təsirindən uzaqlaşdırılmasına və dolaylı yolla Avropa mədəniyyətinin Azərbaycana ötürülməsinə xidmət edirdi.

M.F.Axundzadə insan azadlığı ideyalarının açarını savadlanmaqda görürdü. “Oxumuşların sayı çox olan ölkədə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olar. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən günə tərəqqi edə bilər” (1, s. 141).

Realizmin Axundov ədəbi düşüncəsinə təsir aspektlərindən biri də farsçılıq rusçuluq idi, hansı ki, bu axınlara qarşı özünü müdafiə hərəkəti olaraq türkçülük milli ideologiyası yaranır. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının intibah dövrü kimi səciyyələndirilir, ona görə ki, millətin içərisindən çıxmış ziyalılar xalqın keçmişini, soykökünü araşdırır, bu geriliyin səbəbini öyrənib, xalqa onun kimliyini tanıdır. Belə ki, müstəmləkə altında olan xalq öz kimliyini öyrənir. Keçmişdə atalarının əsarətində yaşamadıklarını və sözün əsl mənasında müstəqil, azad yaşadıklarını, müstəqil dövlət qurduqlarını anlayır. Nəticə

⁷³ BDU-nun II kurs magistrantı

etibarilə, millətin şüuru oyanır, azadlıq mübarizəsinə başlayır (1, s. 115). Azərbaycanda türkçülük təfəkkürünün inkişafında maarifçilik hərəkatı mühüm rol oynamışdır ki, maarifçi realizmin ən kamil nümayəndəsi də M.F.Axundov idi. Təsadüfi deyildir ki, bütün türk dünyasında türkçülüyn mənəvi atası sayılan Ziya Göyälə onu “böyük türkçü” adlandırmışdır.

Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında realizm bir təsvir üsulu kimi, inikas tipi kimi var idisə, XIX əsrdə maarifçi realizmin banisi olan Axundov onun nəzəriyyəsinə yaratmaqla realizmi metoda çevirdi. Bu onun elmi-nəzəri görüşlərində öz əksini tapır. Belə ki, Axundovun altı məqaləsi diqqəti xüsusilə cəlb edir: 1. Föhristi-kitab; 2. Nəzm və nəsr haqqında; 3. Tənqid risaləsi; 4. Yüksək İrənin Millət qəzetinin münşisinə kritika; 5. Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika; 6. Yek kəlmə haqqında.

Ədəbiyyat maarifçi realizmin ötürücüsü rolunda çıxış edir. Ona görə də böyük mütəfəkkir realizmin yaranmasını dəyişmiş məzmun kimi qavrayır. Nəticə etibarilə, M.F.Axundovun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair fikirləri realist ədəbiyyatın formalaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, “Kritika” məqaləsində ədəbiyyat nəzəriyyəsi üçün əsas məsələlərdən biri olan məzmun və formanın vəhdətindən bəhs etmişdir. “İki şey şeirin əsas xüsusiyyətidir: ifadə gözəlliyi və məzmun gözəlliyi.

Məzmun gözəlliyi olan, ifadə gözəlliyindən məhrum olan nəzm əsəri məqbul nəzm olsa da, şeiriyyatında nöqsan vardır. Buna Mollay-Ruminin məsnəvisi nümunə ola bilər. Məzmun gözəlliyinə malik olmayan, amma ifadə gözəlliyi olan nəzm zəif və kəsalət artırıcıdır, amma yenə də nəzmdir. Nümunə olaraq Tehranlı Qaaninin şeirləri kimi.

Həm məzmun, həm ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm gözəl və hamı tərəfindən bəyənilən olur. Bunlara Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Hafizin “Divanı”nı misal gətirmək olar.

Hətta Axundov həm məzmun, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan əsərlərin sahibini peyğəmbərlərə bərabər tuturdu.

“Föhristi-kitab” məqaləsində tamaşaları – şəbihləri tənqid edir, “nəqli-behcət” (komediya) və “nəqli-müsibət” (faciə) arasındakı fərqli cəhəti qeyd edirdi. Komik, gülməli hadisələr komediyada, tragik, faciəli səhnələr isə faciədə öz əksini tapmalıdır (7, s. 6).

Görkəmli dramaturq M.F.Axundzadə “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsində dram nəzəriyyəsinə vermiş, dram əsəri necə olmalıdır, dram əsərinin səhnədə göstərilmə prinsipləri, onun təhqiramiz, qeyri-etik hadisələrdən kənar olması və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində maarifçi köhnə formaya qarşı çıxır. Çünki yeni ədəbi janrlar yaranmalıdır ki, realizmi özündə əks etdirsin. O, nəsr əsərlərində qafiyə məsələsinə qəbul etmir ki, qafiyə nəsrə zəiflədir, əlavə gərəksiz sözlər qoşulur və mənalar itir. Axundov şeirə ilahi vergi kimi baxmışdır. Onun fikrincə, təhsil və tərbiyə şeirin genişlənməsinə, zintələnməsinə imkan verir. Bu düşüncələrində onun realizmə, maarifçiliyə diqqət yetirməsini görmək olar. Əslində tənqidçi Məhəmməd Füzuliyə başqa müstəvidən yanaşsa da, bir baxımdan hər ikisinin fikirləri eynidir. Axundov kimi, özündən 300 il əvvəl yazıb-yaradan Məhəmməd Füzuli “elmsiz şeir əsası yox divar kimidir” deməklə, elm və təhsilə yüksək qiymət vermişdir. Axundzadə Məhəmməd Füzulini əsl şair deyil, nazimi-ustad (yəni, nəzm ustası) adlandırır. Çünki onun şeirlərində real təsvirlər yoxdur. O, realizmin əsas prinsiplərinə uyğun gəlməyən şairləri Füzuli kimi nəzm yazanlar hesab edir. Belə ki, Axundzadə Füzuliyə qarşı çıxmaqla köhnə formaya – qəzəl, qəsidə ədəbiyyatına etirazını bildirib, yeni formaların yaranmasının tərəfdarı idi. Axundova görə hər şeir nəzmdir, amma hər nəzm şeir deyildir. O, yalnız forma gözəlliyinə malik olan şeirləri nəzm adlandırır. Əslində M.F.Axundov M.Füzulini inkar etməmişdir. Sadəcə onun şeirlərində reallıq, canlılıq tapmadığı üçün nazimi-ustad adlandırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axundov Füzuli romantizmindən xəbərdar olduğu üçün ona “ustad” demişdir, əks halda sadəcə “nazim” adlandıra bilərdi. Yəni Füzulinin dahiliyinin fərqi idi.

“Tənqid risaləsi” məqaləsi ilə ədəbiyyatımızda ədəbi tənqidin əsası qoyulur. Burada tənqidçi Axundov tənqidi nəsihətçiliyə qarşı qoyur. Ümumiyyətlə, insanın təbiəti nəsihətdən daha çox tənqiddə meyillidir. Ona görə də tənqid və nəsihətçilik müqayisəyə qoyulanda mütəfəkkir birinciyə üstünlük verirdi. Yəni, insanlar yaramaz xüsusiyyətlərdən yalnız tənqid vasitəsi ilə çəkinə bilərlər, nəinki nəsihət. Mirzə Fətəli tənqid və kritika anlayışlarının ikisini də eyni qəbul edir. Məqalədə belə yazır: “Bu mühavirləri Tehran qəzeti idarəsinə göndərüb, məlum etdirərəm ki, bu qayda Avropada məlumdur və onun böyük faydaları vardır: məsələn, bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və köntül incidən bir söz belə olmasın. Hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin. Bu işi fransız istilahi ilə “kritika”, bizim sözümlə ilə “tənqid” adlandırlar” (6, s. 50). O, tarixi mövzulu əsərlərdə şeiriyyatdan istifadə etməyi qəbul etmirdi və bu adətərin ərəblərdən qaldığını qeyd edirdi. Axundovun izahına görə tarixi əsərlərin qafiyələnməsi hadisələrin reallıqları ilə təsvir edilməsinə maneçilik törədir.

“Yek kəlmə” adlı məqaləsində Mirzə Fətəli təsəvvüfün, Şərq aristotelçiliyinin, islam dininin ayələrinə, qanunlarına qarşı çıxır. Belə ki, maarifçi alim bu haqda öz əsas qayəsini şərh edərək elmi, sənəti inkişaf etdirmək istədiyini, insanları sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, xalqın şən-şöhrətinin, sərvətinin bərpa olunmasını istədiyini deyirdi.

Nəhayət, M.F.Axundzadəyə realizmin təsir aspektlərini ümumiləşdirərək bu qənaətlərə gələ bilər ki, böyük mütəfəkkir öz dövründə müşahidə etdiyi çox boşluqları doldurmağa çalışdı:

1. M.F.Axundov ədəbiyyatımızda Şərq-Qərb sintezinin əsasını qoydu. Realizmi təsvir üsulundan metoda çevirdi.
2. İlk əlifba layihəsini yaratdı.
3. Ədəbiyyatımızda ilk komediyanın və ilk dramın əsasını qoydu.
4. İlk bədii povest janrının əsasını qoydu.
5. Ədəbi tənqidimizin əsasını qoydu.
6. Nəhayət, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə fəlsəfi publisistikamızın əsasını qoydu. Onun dövründə inkişaf etmiş milli mətbuat olmadığından bu əsər dövrün “Molla Nəsrəddin”i oldu.

7. Realizmin Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyana çevrilməsində müstəsna xidmət göstərdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həsənova Mətanət. Nəzəri fikrin işığında. Bakı: BDU, 2019, 190 s.
2. Kredo qəzeti. M.F.Axundov milli ədəbi tənqidin banisi kimi. № 11, 14 mart 2009
3. Məmmədov Nadir. Axdundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978, 240 s.
4. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Azərneşr, 1984, 340 s.
5. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: Azərneşr, 1966, 360 s.
6. Vəli Kamil. Azmış ulduzun kədərli işığı: başlanğıc, inqilab və ziddiyyət. 1 noyabr 2012.
7. 525-ci qəzet. M.F.Axundovun ədəbi-nəzəri görüşləri. 5 iyun 2012
8. 525-ci qəzet. Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsi görüşləri və nazimi-ustad məsələsinə yenidən baxış. 20 oktyabr 2014

Açar sözlər: M.F.Axundov, realizm, maarifçilik, metod, altı məqalə

Keywords: M.F.Axundov, realism, enlightenment, method, six articles

Ключевые слова: М.Ф.Ахундов, реализм, просветительство, метод, шесть статей

XÜLASƏ

Realizmin Axundov ədəbi düşüncəsinə təsir aspektləri

Bu məqalədə realizmin M.F.Axundovun yaradıcılığına təsir aspektləri araşdırılmışdır. Həmçinin, Azərbaycanda və Yaxın Şərq ədəbiyyatında Axundovun rolu öz əskini tapmışdır. Onun elmi-nəzəri görüşlərini əks etdirdiyi altı məqaləsində ədəbiyyatda görmək istədiyi prinsiplər ifadə olunmuşdur. Belə ki, Mirzə Fətəlinin maarifçi realizmin banisi olmaqla bir çox illərə imza atdığını məqalədə müşahidə etmək olar.

SUMMARY

The Aspects of Impact of Realism to Axundov Literary Thought

This article investigates the aspect of the influence of Realism on to work of M.F.Axundov. Axundov's role in Azerbaijani and Near East literature is also reflected. His six articles, in which he reflects his scientific and theoretical views, express the principles he wants to see in the literature. Thus, It can be seen in this article that Mirza Fatali as the founder of enlightenment realism signed many firsts.

РЕЗЮМЕ

Аспекты влияния реализма на литературные мышления Ахундова

В этой статье исследовались аспекты влияния реализма на творчество М.Ф.Ахундова. Роль Ахундова отражена также в азербайджанской и ближневосточной литературе. Шесть статей, отражающие его научно-теоретические взгляды, выражают принципы, которые он хотел видеть в литературе. Таким образом, в статье можно заметить, что М.Фатали был основоположником просветительского реализма и подписал многие нововведения.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Ağakışiyeva Səadət Arif qızı⁷⁴
XANIMANA ƏLİBƏYLİNİN UŞAQ PYESLƏRİ

Azərbaycan uşaq dramaturgiyası söz sənətimizin müstəqil bir sahəsi kimi XX əsrin ikinci onilliyində formalaşır. Bu dövrdə A.Şaiqın “Gözəl bahar” (1910), “Ürək tikmək, yaxud Qurban bayramı” (1913), “Çoban” (1913), “Danışan kukla” (1913), A.Səhhətin “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” (1912) və s. əsərlər yaranmışdır ki, bu, artıq sözün həqiqi mənasında uşaq dramaturgiyamızın təşəkkülüdür. Uşaq dramaturgiyamızın təşəkkülündə A.Şaiqın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. T.Elçin, T.Mahmud, H.Ziya, M.Dilbazi, X.Əlibəyli A.Şaiq ənənələrini yaşadan sənətkarlardandır.

Uşaqlar üçün yazmaq necə çətindir, onlar üçün dramatik əsər yazmaq daha mürəkkəb və vizual yaradıcılıq tələb edir. Uşaq səhnə əsərləri müəlliflərin qarşısında daha böyük öhdəliklər qoyur. Onlar uşaqları yormadan həm öyrədici, maarifləndirici, həm də əyləncəli mövzular tapmalıdırlar. Belə ki, uşaqlar əylənrəkən öyrənə də bilməlidirlər. Xanımana Əlibəyli yüksək həssaslığa malik bir şəxsiyyət olduğu üçün bu tələblərin öhdəsindən asanlıqla gələ bilmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, X.Əlibəylinin pyesləri uzun illər, hətta bu gün də Azərbaycanın Uşaq və Gənclər teatrlarının səhnəsində ən çox tamaşaya qoyulan əsərlər sırasındadır. X.Əlibəyli onda pyes yazmağa marağın teatrların ehtiyacından irəli gəldiyini qeyd edir [1, s. 47].

X.Əlibəylinin uşaqlar üçün yazdığı bir-birindən maraqlı, əyləncəli pyesləri var. O, “Dovşanın ad günü” [1965], “Ləpələrin nağılı”, “Nişanlı quş” [Şəfali quş, Ağılı quş] [1985], “Cunquş” [1966], “Aycan” [1969], “Kənd həkimini”, “Sübhü küçəsində bir qız”, “Mamlımatan” [1985], “Meyvələrin şahı” [1984], “Gözəllər gözəli” [Günəşin zərrələri] [1985], “Durnalar lələk salır”, “Circırəmə rəqsi” [Natamam] [1990] və s. pyeslərini yazmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalədə X.Əlibəyli “Can doktor” adlı pyes üzərində işlədiyini qeyd etmişdir. Arxiv sənədlərində, sənətkarın kitablarında, qəzet və jurnallarda bu adda pyesə rast gəlmədik. Böyük ehtimal bu pyes “Kənd həkimini” pyesinin ilkin variantı olmuşdur [1, s. 47].

X.Əlibəyli pyeslərini şeirlə yazırdı. Xanımana Əlibəylinin pyeslərini bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- nağıl pyeslər;
- alleqorik pyeslər;
- uşaqların və gənclərin həyatından bəhs edən pyeslər;

Xanımana Əlibəylinin “Dovşanın ad günü” pyesi eyni adlı poeması əsasında 1965-ci ildə yazılıb. “Dovşanın ad günü” poeması kiçik oxucular tərəfindən çox sevilir və sənətkar onu səhnə üçün yenidən işləyib yazır. Azərbaycan səhnəsində ən çox səhnələşdirilən uşaq pyeslərindən biri olmuşdur. Əsərdən oxuduqları dovşanı, keçini, tülkünü, canavarı, alabaşı səhnədə canlı şəkildə görə uşaqlar sanki, sirli bir aləmə düşmüş kimi olurlar.

Son onillikdə pyes dəfələrlə yeni quruluşda müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulub. Teatrşünas Nigar Pirimova “Dovşanın ad günü” pyesinin tamaşası haqqında maraqlı bir yazı qələmə almışdır. “Görkəmli uşaq yazıçısı Xanıman Əlibəylinin bu əsəri ilk dəfə ötən əsrin 50-ci illərində, ikinci dəfə isə 2000-ci ildə səhnəyə qoyulsa da, bu dəfə fərqli bir quruluşda tamaşaçılara təqdim edildi. X.Əlibəylinin 95 illiyinə həsr olunan tamaşanın quruluşçu rejissoru, Xalq Artisti A.Salmanlı, quruluşçu rəssamı Elşən Sərxanoğlu, rəqslərin quruluşçusu Vüsal Mehəliyev olmuşdur. Musiqi tərtibatında mərhum bəstəkar, Xalq artisti Ş.Axundovanın bəstələrindən istifadə olunması 70 dəqiqə davam edən tamaşanı daha da baxımlı etdi. Tamaşa boyu səhnədə ataların məşhur “Dost dar gündə tanınar” deyimi uşaqlara əyani şəkildə göstərilir: Dovşanın çətin günündə qaranquş, kirpi, çəpiz, alabaş, keçi kimi sadıq dostları sınaqdan üzliyə çıxırlar” [2, s. 40].

2017-ci ildə xalq artisti Ağaxan Salmanlının rejissorluğu ilə Mingəçevir Dövlət Dram Teatrında “Dovşanın ad günü” pyesi yeni quruluşda tamaşaya qoyuldu. Bu gün də teatrın repertuarında ən çox sevilən tamaşalardandır.

2019-cu il iyulun 3-də Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı nəzdindəki “Oyuq” teatr-studiyası “Dovşanın ad günü” əsərinin premyerasını təqdim edib. Premyerada xeyriyyə məqsədi ilə BMT-nin Azərbaycan nümayəndəliyinin xətti ilə ölkəmizdə yaşayan Suriyalı qaçqın uşaqlar, UAFA təşkilatında qeydiyyatda olan daun və autizm sindromlu balacalar da iştirak edib.

Qeyd edək ki, tamaşa Xanımana Əlibəylinin 100 illiyi münasibətilə səhnələşdirilib. Müəllifin eyniadlı əsəri əsasında hazırlanan əsəri səhnələşdirən studiyanın bədii rəhbəri Səidə Haqverdiyeva, quruluşçu rejissoru Günay Səttar, quruluşçu rəssamı İqbal Əliyev, bəstəkarı Əməkdar artist Vüqar Camalzadə, xoreoqrafı Ramiz Qəmbərov, rejissor assistenti Güler Məlikovadır. Uşaqlara dostluq, sədaqət, dürüstlük və ən əsası sevgi, humanizm aşılayan birhissəli tamaşada rolları studiyanın istedadlı yetimləri Aysu və Uğur Cəbrayilovlar, İbrahim Laçın, İsmayıl Əli, İnci Mustafalı, Mələk İsbabalasoy, Vüsal Davudlu, Tuncay Bəxtiyarov, Ömər Akın, Adil Əlizadə, Hüseyn Quliyev, Nəzrin Süleymanlı, Elmina Muradzadə, Aylın Rüstəmli və İlqar İbrahimli ifa ediblər.

Böyük anlaşıqla keçən tamaşanı izləyənlər arasında əsərin müəllifi Xanımana Əlibəylinin qızı Güler Abdullayeva da olub [3]. Əsər Xalq artisti Ağaxan Salmanlının quruluşçu rejissorluğu ilə Azərbaycan Gənc Tamaşaçıları teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulur. Uşaqların mənəvi aləmlərinin zənginləşməsində, ağıllıq-düşüncəsinin formalaşmasında ədəbiyyatın rolunun əvəzsiz olduğunu qeyd etmişdik. Estetik tərbiyə, uşaqlarda şəxsiyyəti formalaşdırmaq olduqca əhəmiyyətli və vacib məsələdir. Estetik tərbiyə əqli tərbiyə ilə vəhdət təşkil edir.

Estetik tərbiyə uşaqların əxlaqına güclü təsir göstərir, onların mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və b. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu vaxsı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pislivə, bədxahlığa, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada güllərin, çiçəklərin əhəmiyyətini vurğulamaq yerinə düşər. Güllər həm görünüşü, həm də xoş ətri ilə insanda xoş əhval-ruhiyyə və üzündə təbəssümü yaradır. Məhz bu cəhətləri nəzərə alan X.Əlibəyli öz yaradıcılığında güllərə xüsusi yer vermişdir. Onun güllərə aid saysız şeirləri

⁷⁴ Gəncə Dövlət Universiteti, doktorant. agakishiveva.s@gmail.com

var, poemalarında iştirak edən qəhrəmanlar güllərə qulluq edir, onları sulayır, nəğmə oxuyurlar və nəhayət, “Aycan” pyesi güllərdən bəhs edən ən mükəmməl uşaq pyesidir.

Pyes dəfələrlə Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. İlk dəfə 1974-cü ildə Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında, Əməkdar incəsənət xadimi, rejissor Ulduz Rəfililə tərəfindən tamaşaya hazırlayıb. Rejissor U.Rəfililə başda olmaqla, tamaşanın bəstəkarı Səfiqə Axundova və rəqslərin quruluşçusu Nailə Nəzirova mükafata layiq görülməklər. Böyük qanqal rolunu xalq artisti Firəngiz Sərifova başda olmaqla teatrın ən qabaqcıl aktyorları ifa ediblər. 42 ildən sonra ilk dəfə Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar teatrında Əməkdar incəsənət xadimi Ağalar İdrisovun yeni quruluşu ilə musiqili şəkildə tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Tamaşanın quruluşçu rəssamı Olqa Sabanova olmuşdur. Pyesin 80-ci illərdə televiziya tamaşası variantı hazırlanmış, çox təəssüf olsun ki, bu gün videolent əldə deyil. “Aycan” pyesinin ilk variantını 1960-ci ildə yazan sənətkar pyesin müxtəlif variantlarını hazırlamışdır. Bu variantlar əlyazma şəklində arxivdə qorunub saxlanır. İlk variantlarda hadisələr müxtəlif şərətdə təsvir olunur.

Əsər Aycanın həyətdə futbol oynaması ilə başlayır. Aycan çox dəcəl, başqalarına zərər verən bir uşaqdır. Onun bacısı Gülyaz isə xeyirxah, insanlara kömək etməyi sevən, təbiəti qoruyan, gülləri qoruyub, onlara qulluq edən ağıllı bir qızıdır. Aycan bacısının bağçada gül əkdiyini görüb, əsəbiləşir. O, topla vurub bütün gülləri əzmək istəyir, o hətta bacısını da vurmaq istəyir. Bacısı Aycanı qanqala bənzədir. O, ziyanverici alağ kimi gülləri məhv etmək istəyir. Gülyaz qardaşına güllər haqqında oxumaq üçün bir kitab verir. Aycan kitabı könülsüz vərəqləyir, bu zaman o mürgüləyir və yatır. Hadisələr bundan sonra qərənfil, cəbənəvəsi, incicəyi, qızılgül, sevincgülü kimi mübariz güllər və qanqal, pıtraq, çayır kimi ziyankar alaqlar arasında baş verir. Aycan balaca qanqala çevrilir, əlində topuz ilə güllərin üzünə hücum çəkir. Güllər çoxdur, balaca qanqal isə tək. O, əzəmətli qanqal ilə rastlaşır. O, bütün alağ otlarının sahibidir. Balaca qanqal ondan çəkinir. Pıtraq və çayır isə öz səhərlərinin əmri ilə gülləri tələyə salıb, məhv etmək istəyir. Cəbənəvə və incicəyi zərif və qorxaqdır. Onların əksinə güllərin başçısı Qərənfil və Qızılgül isə mərd və mübarizdir. Qərənfil güllər üçün Sevincgülü toxumu gətir, Cəbənəvə isə onu əkib sulayır. Ziyankar alaqlar gülləri məhv etmək istəsələr də sonda özləri məğlub olur. Bu mübarizədə balaca qanqal ağır yaralanır və məhv etmək istədiyi güllər onu sağaldır. Aycan vuxudan ayılır və o, tamamilə dəyişmişdir. Aycan öz səhvini anlayır. O, gülləri əkib-becərməkdə bacısına kömək edir. Aycan artıq nadinc əməllərindən əl çəkmişdir.

Balaca oxucu və tamaşaçılar güllərin timsalında xeyirlə sərin mübarizəsinə şahid olurlar. Sonda xeyir qələbə qazanır və uşaqlar başa düşür ki, pis əməllər insana zıyandan başqa bir şey gətirmir. Tamaşa beləliklə öyrədici sonluqla yekunlaşır. 1966-cı ildə qələmə aldığı “Cunquş” pyesi səkkiz səkillidir. Pyes öz mövzu və məzmununa görə həm uşaqların, həm də böyüklərin sevimli əsərinə çevrilmiş, mükafata layiq görülmüşdür, illərlə Azərbaycan uşaq teatrlarının səhnəsini bəzəmişdir. Xanım Əlibəylinin “Azərbaycan müəllimi” qəzetində yer alan “Uşaqlar üçün yazıram” adlı müsahibəsində “Cunquş” pyesi haqqında qeyd edirdi: “Mən Azərbaycan Kukla Teatrı üçün “Cunquş” adlı mənzum pyes yazmışam. Bu pyesdə uşaqların xeyirxahlığı, işgüzarlığı məsələsinə toxunmuşam. Əsərdə gördüyü işləri təmənnaşsız icra edən Cunquş, kəlməbaşı “nə verərsən, bunu edim”, “nə verərsən, onu edim” deyənlər kimi obrazlar vardır. Mənim bu pyesim Qorki şəhərinin kukla teatrı tərəfindən də bəyənilib qəbul olunmuşdur” [1, s. 47].

“Cunquş” tamaşasının əsas qayəsi budur: insan lap uşaq yaşlarından xeyirxahlıq ruhunda tərbiyə olunmalıdır [2, s. 7]. Pyes 1980-ci ildə Azərbaycan Kukla Teatrında tamaşaya qoyulmuş, tamaşanın rejissoru T.Məhərrəmov idi. Bu tamaşada həm kuklalardan, həm də aktyorlardan istifadə edilmişdir. Xalq musiqilərindən seçilmiş ritmik parçalar “Cunquş” tamaşasının oynadığını, hadisələrin dinamikliyini artırmış, süxluğu gücləndirmişdir [2, s. 7].

“Gözəllər gözəli” [1985] iki hissəli nağıl-pyesdir. Pyes maraqlı bir səhnəvi xətdir. Əsər uşaqların sevinci haqqında kiçik bir məzmunla malikdir. Hadisələr bir meyvə bağında baş verir. Meyvələr öz aralarında mübahisə edib, özlərini övürlər. Bu mübahisədən istifadə edən meyvəqurdu onların hamısını ayrılıqda məhv etmək istəyir. Bu pyes bizə “güc birlikdədir” məsələni xətdir. Sonda səhvlərini anlayən meyvələr birlik olurlar və meyvəqurdu öz qurduğu tələyə düşüb məhv olur.

Biz bu gündən unudub,
Artıq lovğalıq.
Lovğalıqdır həyatda
Köhnəliyin qalıqı... [4, s. 143].

“Meyvələrin şahı” [1979] iki pərdəli nağıl pyesi uşaqların və sevinclərinə uyğun maraqlı bir əsərdir. Pyesdə hadisələr meyvələrin məhsul bayramına hazırlaşması ilə başlayır. “Sabah məhsul bayramıdır. Bütün meyvələr sabahkı bayrama hazırlıq görürlər. Səbnəmlərdə islanırlar, günəsin səfəqlərində dayanırlar. Meyvələrdən ən çox Nar, Heyva, Əncil və Alma həyəcan keçirir, onlar üstünlük qazanmağa çalışır” [5, s. 1].

Heyva, əncil, badımcan mənfəət surət, nar, alma, armud isə müsbət surət kimi verilmişdir. Alma bayramda narla rəqs edəcəkdir. Heyva bunu bilir və almanın narla rəqs etməsinə mane olmaq üçün almanın güllü yaylığını əncillə birlikdə oğurlayıb dərəyə atırlar. Bu planları baş tutmur, çünki çayda balıq tutan narın tilovuna balıq əvəzinə vaxıq ilisir, o almanın yaylığını geri qaytarır. Alma ilə nar çox yaxşı dostdurlar. Heyva Almanın bayrama gəlməsinə mane olmaq üçün faytoncu badımcan kömək istəyir. Badımcan onlara kömək edir. O, almanı bayrama apararkən faytonu yıxır, alma diyərlənib armudun bağına düşür. Heyva isə almanın məclisə gəlmədiyini görüb nara yaxınlaşır və onunla rəqs edir. Alma gec də olsa bayrama gələ bilər. Bayramda meyvələr rəqs edən zaman gurultu eşidilir. Nar bu səsin münsiflərin ən böyüyünün: Günəsin səsi olduğunu deyir. Günəş meydana daxil olur, o meyvələrə müraciət edir və bununla da əsər yekunlaşır/ Günəş nara müraciətlə:

- Yaquət dənələrin, buz kimi sərin,

Sən şahısın bu gözəl meyvələrin.
Göydən fikir verdim mən, hamınıza,
Əncilə, hevvaya, sənə, qarpıza.
Mübahisə etməyin meyvələr, siz.
Hamınız həyatda cox dəyərlisiniz [5, s. 18].

“Nişanlı quş” [Şəfalı quş, Ağılı quş] [1985] pyesi iki pərdəli alleqorik pvesdir. Pvesin radio versiyası da hazırlanmışdır. Pves “Məşə həkimi” poemasının motivləri əsasında yazılmışdır. 1990-cı ildə qəlmə aldığı “Cırcıramaların rəqsi” adlı pvesini müəllif nə üçüncü yarımçıq saxlamışdır. Pvesin əlyazma variantı Azərbaycan Dövlət Milli Arxiv idarəsinin S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və Mədəniyyət arxiv idarəsində 408-ci fondada saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Uşaqlar bizim ədalətimizdir”; “Uşaqlar səadətimizdir” radioda çıxışları. Avtoqraf, makina yazısı, düzəlişlə. ([1970]-ci il. 08 noyabr 2002-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond № 438, siyahı № 2, iş № 77, v-47
2. İsmayilov A. “Zvezda detstva”, T.Mahmud “Uşaq saflığı ilə”, A.Feyzullayeva “Ləpələrin nağılı” və s. məqalələr. Qəzetlərdən kəsiklər. (3 yanvar 1980-ci il. 21 aprel 2015-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond № 438, siyahı № 2, iş № 115. v-47
3. “Dovşanın ad günü” anşlaqla qarşılandı - FOTOLAR [Elektron resurs] / Xəlida Gəray, Musavat.com, Fotolar müəllifindir / Mədəniyyət iyul 3 2019: <https://musavat.com/news/dovsanin-ad-gunu-anslaqla-qarsilandi>
4. Əlibəyli X. Seçilmiş əsərləri. – II cildə, II c. Bakı: Azərpress, 2008, 239 s.
5. “Meyvələrin şahı” nağıl pyes. Cildlənmis. Makina yazısı, düzəlişlə. (1979) Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond № 438, siyahı № 2, iş № 51, v-18

Xanımana Əlibəylinin uşaq pyesləri

Xülasə

X. Əlibəylinin uşaqlar üçün yazdığı bir-birindən maraqlı, əyləncəli pyesləri vardır. Xanımana Əlibəyli «Dovşanın ad günü» pyesi eyni adlı poeması əsasında 1965-ci ildə yazılıb. Azərbaycan səhnəsində ən cox səhnələsdirilən uşaq pvesilərindən biri olmuşdur. “Aycan” pvesi güllərdən bəhs edən ən mükəmməl uşaq pvesidir. 1966-cı ildə qəlmə aldığı “Cunqus” pvesi səkkiz səkillidir. Pves öz mövzu və məzmununa görə həm uşaqların, həm də böyükərin sevimli əsərinə çevrilmiş, mükafata laiq görülmüşdür. “Meyvələrin şahı” və “Gözəllər gözəli” nağıl-pyeslərdir. “Nişanlı quş” pvesi iki pərdəli alleqorik pvesdir. Pvesin radio versiyası da hazırlanmışdır. 1990-cı ildə qəlmə aldığı “Cırcıramaların rəqsi” adlı pvesi natamamdır. “Ləpələrin nağılı” pvesi “Mərcanqulu əfsanəsi” poemasının əsasında yazılıb. Poemadan fərqli olaraq pvesdə Qulunu uşaqılıqdan təsvir edilmir, onun Mərcanla tanış olmasından sonra baş verən hadisələrin təsviri verilir. “Kənd həkimi” pyesi avtobiografik səciyyəyə daşıyır. Pvesin əsas qəhrəmanı Yeganə Xanımana Əlibəylinin prototipidir.

Açar sözlər: uşaq pyesləri, Xanımana Əlibəyli, dostluq, sədaqət, estetik tərbiyə

Children's plays by Khanimana Alibeyli

Summary

There are some interesting and entertaining plays written by Kh. Alibeyli for children. Alibeyli's play "Rabbit's Birthday" was written in 1965 based on the poem of the same name. It was one of the most staged children's plays on the Azerbaijani stage. "Aycan" is the most perfect children's play about flowers. The play "Junqush" – “Dwarf” written in 1966, has eight acts. The play has become a favorite work of both children and adults due to its theme and content and was awarded. "The King of Fruits" and "Most Beautiful" are fairy tales. "The Engaged Bird" is a two-act allegorical play. A radio version of the play has also been developed. Her 1990 play "The Dance of the Dragonflies" is incomplete. The play "The Tale of the Kernels" is based on the poem "The Legend of Marjangu". Unlike the poem, the play does not depict the Gulu from childhood, but the events that took place after his acquaintance with Marjan. The play "Village Doctor" is autobiographical. The main character of the play is Yegana, a prototype of Khanimana Alibeyli.

Keywords: children's plays, Khanimana Alibeyli, friendship, loyalty, aesthetic upbringing

Детские пьесы Ханыманы Алибейли

Резюме

Ханымана Алибейли является автором многих интересных и занимательных пьес, написанных для детей. Пьеса Алибейли «День рождения кролика» была написана в 1965 году на основе одноименного стихотворения. Это был один из самых постановочных детских спектаклей на азербайджанской сцене. «Айджан» - самая совершенная детская пьеса о цветах. Пьеса «Гном», написанная в 1966 году состоит из восьми частей. Спектакль благодаря своей тематике и содержанию стал любимым произведением детей и взрослых и был награжден различными наградами. «Король фруктов» и «Самая красивая» - это сказки. «Помолвленная птица» - двухактная аллегорическая пьеса. Также разработана радиоверсия спектакля. Ее пьеса, написанная в 1990 году «Танец стрекоз» осталась не завершенной. Спектакль «Сказка зернышек» основана на стихотворении «Легенда о Марджангулу». В отличие от стихотворения, в пьесе изображен Кули не из детства, а события, произошедшие после его знакомства с Марджаном. Спектакль «Деревенский доктор» автобиографичен. Главный герой спектакля Егана – прототип самой Ханыманы Алибейли.

Ключевые слова: детские спектакли, Ханымана Алибейли, дружба, верность, эстетическое воспитание

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İBTİDAİ TƏHSİL SƏVIYYƏSİNDƏ ANA DİLİNİN TƏDRİSİ ÜZRƏ KURİKULUMUN XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ VƏ ELMİ-TƏTBİQİ ƏSASLARI

Azərbaycanda aparılan ictimai, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər onun müstəqil bir ölkə kimi sürətlə, inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Artıq on ildən çoxdur ki, Azərbaycanın təhsil həyatında uğurlu təhsil islahatları həyata keçirilir. Təhsilin bütün pillələrində, o cümlədən ümumi təhsildə köklü dəyişikliklər aparılır. Təhsilin bütün səviyyələrində qlobal dünyanın tələblərinə uyğun standartların, pedaqoji texnologiyaların, idarəetmə və qiymətləndirmə mexanizmlərinin hazırlanması istiqamətində tədbirlər görülür. Ölkəmizin təhsil siyasətinə uyğun olaraq bu işlərin uğurla həyata keçirilməsi, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi baxımından daha da təkmilləşdirilməsi hazırkı dövrün ən məsul və ciddi vəzifələrindən hesab edilir. Ümumi təhsil pilləsinin ibtidai təhsil səviyyəsində də həyata keçirilən dəyişikliklər dövrün tələbinə uyğun şəkildə aparılır.

İbtidai təhsildə ana dilinin tədrisinin elmi-nəzəri problemlərini lazımi səviyyədə öyrənmək üçün hökmən mövcud durumun araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Ona görə də hər hansı bir nəzəri problemi bu və ya digər dərəcədə araşdırmaq istəyən tədqiqatçı məsələnin mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirməklə ümumi mənzərəyə aydınlıq gətirir və fikirlərini daha inamlı və inandırıcı ifadə etmək üçün imkan qazanır. Bu mənada biz də ibtidai təhsildə ana dilinin mövcud vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün məsələyə bir neçə istiqamətdən yanaşmağı faydalı hesab etdik. Bunun üçün aşağıdakı məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmaqla problemə aydınlıq gətirməyə çalışdıq:

- ibtidai təhsilin məzmunu;
- ibtidai təhsilin tədris planında yeri;
- ibtidai təhsilin kurikulumu.

İbtidai təhsilin məzmununa məqsəd, nəticələr və fənlər daxil edilmişdir. Məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- “uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vərdisləri yaratmaq və möhkəmləndirmək;
- uşaqlara insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati biliklərin verilməsini təmin etmək;
- uşaqlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılması və inkişafını təmin etmək;
- uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət və özünəxidmət bacarıqları aşılanması” (1, s.132).

Adətən ənənəvi təhsil proqramlarında konkret məqsədlər göstərilir, lakin məzmun verilir, məzmunun reallaşdırılması üçün konkret məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi tövsiyə olunur. İbtidai təhsilin məzmununa daxil edilmiş məqsədlər də çox düzgün olaraq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir. Göründüyü kimi, bu məqsədlərdə ən zəruri həyati bacarıqlar, təbiət və cəmiyyətə aid biliklər, təfəkkür elementlərinin formalaşdırılması, hissi-emosional və fiziki inkişafı bağlı keyfiyyətlər əhatə edilmişdir. Bu məqsədlərdən doğan və bilavasitə onlarla əlaqəliyi aydın şəkildə göstərən nəticələr verilmişdir. İbtidai təhsil üzrə belə ümumi nəticələrin sayı ondur.

Araşdırmalar onu göstərir ki, nəticələrin hansı prinsiplərə və ya tələblərə əsasən seçildiyi məlum deyildir. Orada yalnız ənənəvi təcrübəyə istinad olunmuş və bu nəticələr müəllimlərin bəzi empirik qənaətləri əsasında formalaşdırılmışdır. Həmin nəticələrdə struktur və məzmun cəhətdən mürəkkəbliyə nəzərə çarpır. İbtidai təhsilin yeni məzmununun maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də tədrisi nəzərdə tutulan həmin fənlərin əsaslandırılması və onlara aid nəticələrin verilməsidir.

Fənnin əsaslandırılması onun əhəmiyyətli dərəcəsini, zərurliyini ifadə edir. Bu isə fənnin təsadüfi seçilmədiyini, onun artıq təlim yükünə çevrilmədiyini və şagirdlərin inkişafında nə dərəcədə praktik rol oynadığını aydın şəkildə göstərir.

Məsələn, ana dili fənninin əsaslandırılması belədir: “Fənnin əsaslandırılması əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, əxlaqi- mənəvi dəyərləri, milli adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur” (1, s.134)

Əslində isə fənnin əsaslandırılması zamanı ona aid bilik və bacarıqlardan həyatın hansı sahələrində istifadə olunması, şagirdin praktik olaraq onu harada tətbiq etməsi müəyyənləşdirilməli və onlara istinad olunmalıdır. Bu, fənnin zərurliyini ifadə etməklə onun daha inandırıcı təqdim olunmasına kömək edə bilər.

Həç şübhəsiz, burada bir təhsil pilləsi səviyyəsində ümumi yanaşma tərzindən istifadə olunur. Bu yanaşma ümumi milli səviyyədə fənnin müəyyən pillə üçün əhəmiyyətli dərəcəsini ifadə edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ibtidai təhsilin məzmunu nəticələr formasında ifadə edilir. Bunlar təhsil pilləsinin sonu üçün müəyyən olunmuş nəticələrdir. İlkin yanaşmada həmin nəticələr integrativ xarakter daşıyır və ibtidai təhsilin sonunda milli standartlar səviyyəsində təqdim olunur.

Araşdırmalar qənaətə gəlməyə imkan verir ki, “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində ümumi ibtidai təhsilin bölməsində nəticələr ayrı- ayrı fənlər üzrə sahələrə aid anlayışların nəzəri və

¹ ADPU-nun İbtidai sinfin tədrisi metodikası və metodologiyası ixtisası üzrə magistrant

praktik cəhətdən formalaşmasına yönəldilmişdir. Şagirdlərin intellekt səviyyəsinin yüksədilməsinə, idrak fəaliyyətinə dair bacarıqların formalaşdırılmasına zəif diqqət yetirilmişdir. Bütün bunlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir.

1. ibtidai təhsilin məzmununun yaradılması sahəsində Azərbaycanda zəngin təcrübə toplanmışdır.
2. "Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" sənədində verilmiş ibtidai təhsilin məzmununda ibtidai təhsilin məqsədləri, ümumi təlim nəticələri, bu pillə üzrə fənlər, onların əsaslandırılması, ümumi nəticələr əhatə edilmişdir.
3. bəzi məqsəd və nəticələrin arasında uyğunsuzluğun olması, nəticələrin ibtidai təhsil səviyyəsi baxımından qeyri-konkretliyi, şagirdlərin intellekt səviyyəsinin, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi ilə zəif əlaqəliliyi ibtidai təhsilin məzmununun bilavasitə elmi–nəzəri problemlərinin müasir səviyyədə həll olunmaması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // Kurikulum. Bakı, 2008, № 1 s.131-150.
2. Abbasov Ə.M. Ümumtəhsil kurikulumlarının hazırlanması üzrə tədqiqatların nəticələri barədə // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. 2009, №1, s. 9-11.
3. **Xudiyeva G.S. Ana dili kurikulumunun xarakterik xüsusiyyətləri // Kurikulum. Bakı, 2008, № 2, s. 48-53.**
4. Kərimov Y.Ş. Ana dili kurikulumu: standartları və alt- standartları // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. Bakı, 2007 № 4, s. 15-24.
5. **Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 s**

Xülasə

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatları onun bütün mərhələlərində də dəyişikliklər aparmaqla yeni bir sistemin yaradılmasına yönəldilmişdir. Xüsusən yeni təhsil siyasətinə uyğun tətbiq olunan konsepsiyanın, yeni kurikulumların hazırlanması, ibtidai təhsilə dair fikir və mülahizələrin formalaşdırılması zəruri hal kimi dəyərləndirilir. Ana dili kurikulumu şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onları həyata hazırlayır, fəaliyyət və inkişaf bacarıqlarını genişləndirir.

Açar sözlər: təhsil, rəhbərlik, nitq, ibtidai sinif şagirdləri

Summary

Education reforms in Azerbaijan are aimed at creating a new system by making changes at all stages. In particular, the development of the concept, new curricula, and the formation of views and opinions on primary education in accordance with the new education policy are considered necessary. The mother tongue curriculum develops students' creative abilities, prepares them for life, and expands their activity and development skills.

Key words: education, coherent speech, small student

Резюме

Реформы образования в Азербайджане направлены на создание новой системы путем внесения изменений на всех этапах. В частности, считается необходимым разработку концепции, новых учебных программ и формирование взглядов и мнений о начальном образовании в соответствии с новой политикой в области образования. Учебная программа на родном языке развивает творческие способности учащихся, подготавливает их к жизни, расширяет их активность и навыки развития.

Ключевые слова: образование, коммуникативная речь, младшие школьники.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ŞƏKİ RAYONUNDA İŞLƏNƏN ANTROPONİMLƏR, HİDRONİMLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ

Antroponim onomastikanın əsas şöbələrindən biridir. Şəxs adı, soyadı, ata adı, təxəllüs, ləqəbləri öyrənənir. Antroponimlərin müxtəlif növləri mövcuddur. Onun dialektal, fərdi, ədəbi, real və.s növləri var [1, s. 35]. İlk növbədə biz şəxsin adı haqqında danışıq bilirik. Ad insana doğulduğu anda öz valideynləri, yaxınları tərəfindən verilir. Daha sonra dövlət idarələrində həmin ad rəsmiləşdirilir. Ad qoyma ənənəsi bizə yad deyil. Hətta biz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına da fikir versək görürük ki, ad qoyma necə də vacib, əhəmiyyətli bir haldır [2, s. 290]. Şəxs adlarını biz qadın və kişi adları olmaqla iki qrupa ayıra bilirik:

1. Kişi adları: Vahid, Səməd, Yusif və s. 2. Qadın adları: Mehri, Minayə və.s
Adları mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: 1. Görkəmli və məşhur şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı adlar. 2. Ənənəvi adlar. 3. Bitki adı ilə bağlı olan adlar. 4. Göy cisimləri ilə bağlı olan adlar. 5. Yer adları ilə bağlı adlar. 6. Quş adları ilə bağlı adlar. 7. Heyvan adları ilə bağlı adlar və s. misal göstərə bilirik.

Familiya. Şəxs adlarından sonra ikinci yerdə duran familiyalar [1, s. 36]. Soyadlarının yaranması aşağıdakı hallarda mövcud olur: 1. Şəxs adı ilə bağlı. 2. Tayfa, qəbilə adı ilə bağlı. 3. Yer adları ilə bağlı yaranan soyadlar.

Soyad anlayışı ümumiyyətlə, dünya xalqlarının da dilində sonradan yaranmışdır. Mənbələr göstərir ki, XI əsrdən yaranmağa başlayıb. Azərbaycan dilçiliyində isə XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapıb. Şəkildə işlənən qadın və kişi soyadlarında da müəyyən bir fərqlər yoxdur. Kişi familiyaları. -lı, -li, -lu, -lü: Məhərrəmli, Talıblı; -ov, -yev: Əhmədov, Qasımov; -zadə: Hacızadə, Əlizadə; -ski: Şəkiniski, Şuşiniski

Qadın familiyaları. Qadın familiyaları elə kişi familiyaları kimidir. -ov, -yev, -zadə, -ski şəkilçilərinə -a, -ya şəkilçiləri artırmaqla qadın familiyalarını yaratmaq olar. Məsələn: Şıxlınıski, Məmmədova, Şıxlınıskaya və s. İ.Z.Hacıyev köməkçi adları təsnif etmişdir. Köməkçi adlara ləqəbləri, titulları, fəxri adları, peşə adlarını və.s aid etmişdirlər. A.Qurbanov, Z.Verdievə, Aydın Paşa və s. köməkçi ad kateqoriyasının geniş olduğunu izah etmişdir. Familiyalar iki funksiyanı yerinə yetirir: 1. Nəslin tarixliyini göstərir. Onun adını tarix boyu qoruyub saxlayır. 2. Bir ailəni digərlərindən fərqləndirir.

Təxəllüs. Antroponimlərin bir növü də təxəllüslərdir. Təxəllüslərin fərqi budur ki, onlar sonradan qazanılır. Şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində meydana gəlir. Bəzən təxəllüs şəxsin özü tərəfindən seçilir [2, s.39]. Bəzən isə ona digər şəxslər tərəfindən verilir. Təxəllüslər daha çox toponim, zoonim və kəndər, sevinc ifadə edən sözlərdən ibarət olur. Şəkildə təxəllüslərin sayı elə də çox deyil. Məsələn: Molla Cuma " İsmi pünhan" təxəllüsü ilə, Hacı Çələbi xanın nəvəsi Məhəmməd Hüseyin xan " Müştəq" təxəllüsü ilə. Köməkçi adlardan biri olan " ləqəb" sözü bəzən "ayama" kimi də işlənir. Ancaq ləqəb daha geniş anlayışı ifadə edir. Bəzən onlar sinonim kimi də işlənir. Ləqəblərin verilməsi də birdən baş vermir. Hansısa bir hadisə ilə bağlı, peşə ilə, sənət ilə bağlı, şəxsin xarici görünüşü və.s ilə bağlı yaranır [4, s. 4]. Ləqəblərin meydana gəlməsinin iki səbəbi vardır:

1. Ləqəblərin yaranması şəxsin özü ilə bağlı olur. Onun bir xüsusiyyəti onu digərlərindən fərqləndirir. Məsələn: Qızıl Hikmət, Kişi Səlim, Daxdax Yusif, Xıx Roza, Es Bəkir və s.

2. Ləqəblərin yaranmasının ikinci səbəbi isə başqalarının həmin şəxsə münasibətidir [4, s. 3-4]. İnsanlar şəxsin diqqət çəkən bir xüsusiyyətini tapır və onu uyğun ifadələrlə adlandırırlar. Məsələn: Qoçu İsa, Dekan Əli, Yetim Fərrux, Təftiş Abbas, Yekəburun Allahyar və s.

Z.Sadiqov ilk dəfə olaraq ləqəbləri müxtəlif cür təsnif etmişdir. Yaranma üsulları, yaranma səbəbləri, leksik mənaları və.s görə qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsin peşəsi, sənəti, məşğuliyyəti ilə bağlı olan ləqəblər. 2. Şəxsin xarici görkəmi ilə bağlı yaranan ləqəblər. 3. Şəxsin tipik xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan ləqəblər. Ləqəbləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Şəxsin köklüyü, arıqlığı və zəifliyi ilə əlaqədar ləqəblər.
2. Əli, qolu, qıçı, ayağı, bədəni ilə əlaqədar ləqəblər.
3. Üzü, saqqalı, bıığı, burnu, qulağı, ağızı, dişi, gözü, boğazı, boyu ilə əlaqədar olan ləqəblər.
4. Şəxsin rəngi ilə əlaqədar yaranmış ləqəblər.

Bəzi kişi və nəsil ləqəbləri haqqında

1.Şaaqəfdi Söyün- Bu ləqəb kəndlərin birində yaşayan Söyün adlı varlı bir kişi haqqında işlədilib. Qonşu uşağını işlədib və ona pul verib. Pul qəf-saxta, şaa- 5 qəpik olub. Uşaq daha sonra bilib ki, pul saxtadır və gətirib pulu qaytarıb." Şaa qəfdi" deyib. Həmin gündən Söyün kişinin adı Şaaqəfdi Söyün qalıb.

2.Baddı- Buddu Hacıbala- O " baddı- buddu" satdığına görə adı elə o gündən belə adlanıb.

3.Törə Salam- Salam adlı bir kişinin boyu balaca, gödək olduğu üçün belə adlanıb, ona " törə" adını verib.

4. Maşaq İsfəndiyar. Bu ləqəb İsfəndiyarın gözləri maşaq gözü kimi parıldadığı üçün ona verilən bir ləqəb idi. Şəkililər onun lətifələrini əzbər bilirdilər. Çox hazırcavab, dərin yumor hissi olan biri idi.Şəkililər də ona bir növ borclu qalmaqala pna bu adı veriblər.

5.Təzəpapa İsfəndiyar. Şəki şəhərində Qışlaq adlanan hissədə yaşayıb. Kasıb bit ailədə böyüyüb. Gənc yaşlarında ailə qursa da, həyat yoldaşı tez rəhmətə gedib. Ancaq qocalana yaxın yeni ailə həyatı qurub. Ona " təzəpapa" ləqəbini veriblər.

6. Faraşlar. Onlar da Qışlaq hissədə yaşayırdılar. Çox erkən vaxt qalxdıqları üçün onlara " faraşlar" ləqəbini vermişdilər.

⁷⁵ Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı. babayevaturkan1@gmail.com

7. Saqqızlar. Böyük bir nəslə aid ləqəbdir. Bu ləqəb ilk olaraq Süleyman kişiyyə aid edilmişdir. O çox qonaqpərvər, xeyirxah, əliaçıq bir kişi olmuşdur. Hər kəsi qonaq aparmağa səy göstərirdi. Sanki saqqız olub yapışmışdı. Bəzən ona " məsnəki saqqız" da deyirdilər. " Əla saqqız" mənasını ifadə edir. Hətta onun oğulları, nəvələri də " saqqız oğlu" ləqəbləri ilə tanınırlar.

8. Süddülər. Bu ləqəbdə böyük bir nəslə aiddir. Onlar da Qışlaqda yaşayırlar. 2 saylı baramaçan fabrikinin elə yaxınlığındadırlar. Bu ləqəbin meydana gəlməsi haqqında Rəcəb dayının oğlu məlumat vermişdir. O, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində müəllim işləyir. Təbriz Süleymanov belə deyir:

- Keçmişdə baramaçab fabriki babama məxsus olmuşdur. Baramaçmaq ziyanlı, zərərli bir iş olmuşdur. Ona görə də işçilərin sağlamlığına zərər gəlməməsi üçün onlara hər gün süd verirdilər. Buna görə də bizə " süddülər" deyirlər.

9. Ətəyinə daş yığanlar. Bu ləqəb Bəxtiyar Vahabzadənin aid olduğu nəslin ləqəbidir. Onlar çox arıq olduğu üçün onlara " sısqa" ləqəbini də verirdilər. Bəxtiyar Vahabzadə özü də söyləyirdi. Arıq, zəif olduqları üçün guya külək onları yığmasın deyə ətəklərinə daş yığarlarmış. Elə nəslin ləqəbi də buradan gəlib.

10. Qızılönülər. Bu nəsləndən olan Akif Nəcəfov belə bir məlumat vermişdir ki, onun babası Ələsgər kişi zahiri cəhətdən ucaboy, qırmızı sifətli bir kişi idi. Onu həmişə insanlar qızıl önülgə bənzədirdilər. Ona görə də onlara " qızılönülər" ləqəbi verilmişdir.

Hidronimlər. Onomastik vahidlərin bir qismini də hidronimlər təşkil edir. Hidronim yunan sözü olub, hidro- su və onoma -ad sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Su obyektlərinin adını bildirən sözləri boz hidronimlər adlandıracağıq. Şəki ərazisində də hidronimlərə, onun müxtəlif tiplərinə aid nümunələr mövcuddur. Hidronimlərə aiddir: Okean, dəniz, körfəz, port, liman, bulaq, göl, arx, şələlə, su anbarı və.s aiddir. Azərbaycan onomastikasında hidronimlər hələ tam olaraq sistem şəklində öyrənilməmişdir. Tam tədqiq olunmamışdır. Ancaq bəzi hidronimlərim mənşəyi hələ də tam olaraq öyrənilməmişdir. Onların mənşəyi haqqında tam məlumat əldə edilməmişdir. [3, s.250] Xalq arasında müəyyən rəvayətlər mövcuddur. Bütün hidronimlərin özünəməxsus qanunauyğunluqları mövcuddur. Ümumi olaraq hidronimlər iki variantda tədqiqatə cəlb edilir:

1. Toponimlərin bir növü kimi

2. Ayrıca onomastik vahid kimi

Şəkiyə aid olan hidronimlərinlərin bəzilərinin mənşəyi daha qədimlərlə bağlıdır. Onların tarixi uzaq keçmişlə bağlıdır. Bu da insanların həyat tərzini və şəraiti ilə bağlıdır. Şəki rayonunda işlənən hidronimlərə çay, göl, bulaq, arx, kanal və.s adlarını aid edəcəyik [3, s. 251].

Hidronimlər özləri müxtəlif cür təsnif edəcəyik:

1. Antropohidronimlər. Antropotoponimlər insan adları ilə bağlı olaraq yaranan su obyektlərinin adını bildirir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Həmid bulağı, Hümət bulağı, Qaraqız bulağı, Şərif bulağı, Mehdi bulağı, Sona bulağı, Qasım bulağı, Hacı Fərhad bulağı, İsgəndər bulağı, Camal bulağı və.s

2. Fitohidronimlər. Bitki adları ilə bağlı yaranan hidronimlər aiddir.

Narlı bulaq, Armutlu bulaq, Güllü bulaq, Dibçək bulaq, Nərgiz bulaq, İncilli bulaq, Söyüdlü bulaq, Calğalı bulaq, Çiçəkli bulaq, Qozlu bulaq, Əncirli bulaq və.s

3. Zoohidronimlər. Heyvan və quş adları əsasında yaranan hidronimlər.

Atlar bulağı, Ceyran bulağı, Qaratoyuq bulağı, Donuz bulağı, Quzu bulağı

4. Suyun dadı, tami, isti və soyuqluğuna görə verilən adlar.

Şor bulaq, Şirin bulaq, Duzlu bulaq, İsitmə bulağı, Soyuq bulaq, Buzlu bulaq

5. Topohidronimlər. Yer adları ilə bağlı yaranmış hidronimlərdir.

Aydın bulaq, Qırx bulaq, Şirin bulaq, Daş bulaq və.s

Nəticə. Şəki rayonunda antroponimlər geniş şəkildə yayılıb. Onların tədqiqi zamanı maraqlı məqamlarla tanış olduq. Antroponimlərə aid olan şəxs adı, ləqəblər, təxəllüslər və familiyalar müxtəlif qruplar üzrə təsnif edilir. Şəxs adları qadın və kişi adları olmaqla 2 qrupa ayrılır. Şəxs adları da mənalarına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Ləqəblər antroponimlər içərisində xüsusi yer tutur. Z. Sadıqov bu sahədə xeyli işlər görmüşdür. Familiyalarında özünəməxsus əlamətləri var. Onlar müəyyən şəkildə vasitəsilə düzəlir. Familiyalar qadın və kişi familiyaları olmaqla 2 qrupa ayrılır. Hidronimlər su obyektlərinin adını ifadə edir. Müxtəlif növləri mövcuddur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2019, 300 s.

2. Bayramov A. Azərbaycan Onomastikası. Bakı, 2015, 320 s.

3. Xəlilov B. Leksikologiya. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 444 s.

4. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/L%C9%99q%C9%99b>

Açar sözlər: Şəkiyə aid antroponimlər, ləqəb, təxəllüs, hidronimlər

Keywords: Sheki anthroponyms, nicknames, nicknames, hydronyms

Ключевые слова: шекинские антропонимы, клички, прозвища, гидронимы

SUMMARY

Anthroponyms are widespread in the Sheki region. We got acquainted with interesting points during their research. Personal names, nicknames, nicknames and surnames belonging to anthroponyms are classified into different groups. Personal names are divided into 2 groups, female and male names. Personal names are also divided into different groups according to their

meanings. Nicknames have a special place among anthroponyms. Z.Sadigov has done a lot in this area. Their surnames have their own characteristics. They are corrected through certain suffixes. Surnames are divided into 2 groups, female and male surnames. Hydronyms refer to the names of water bodies. There are different types.

РЕЗЮМЕ

Антропонимы широко распространены в Шекинском районе. В ходе их исследования мы познакомились с интересными моментами. Личные имена, псевдонимы, псевдонимы и фамилии, принадлежащие к антропонимам, подразделяются на разные группы. Личные имена делятся на 2 группы: женские и мужские имена. Личные имена также делятся на разные группы в зависимости от их значения, а среди антропонимов особое место занимают псевдонимы. З. Садыгов много сделал в этом направлении. Их фамилии имеют свои особенности. Они исправляются с помощью определенных суффиксов. Фамилии делятся на 2 группы, женские и мужские фамилии. Гидронимы относятся к названиям водоемов. Есть разные виды.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Zülfüqarlı Leyla Faiq
АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ ОПИСАНИЯ ЖЕНСКИХ ХАРАКТЕРОВ
В РУССКИХ СКАЗКАХ

Все женские персонажи русских волшебных сказок делятся на две большие группы: персонажи этого мира, то есть мира сказочного героя, и персонажи иного мира, того мира, куда идет сказочный герой, где находятся причудливые диковинки, где обитают невероятные враги и где Змей заточает прекрасных царских дочерей в неволе.

В мире героя женщины бывают невинными, терпеливыми, угнетенными, всеми притесняемыми — это падчерицы, которых мучают мачехи; жены, на которых наговаривают родственники мужа; женщины, которых ведьмы превращают в животных или даже в предметы и так далее.

Причем чем скромнее, покорнее и несчастнее героиня, чем тяжелее ее участь тем более положительным персонажем она представляется читателям. Как будто скромность и покорность — оправдание бездействию и залог будущего счастья.

Другую группу составляют любимые царские дочери, умницы и красавицы, которых любящие отцы оберегают от пагубного влияния мира. Эта чрезмерная опека приводит к тому, что рано или поздно царю приходится объявлять конкурс на руку своей дочери и придумывать для потенциальных женихов сложные задания, наиболее известным из которых является прыжок на коне до окошка царевны. В другом случае девушка оказывается абсолютно неподготовленной к превратностям судьбы, и ее похищает прямо из-под венца или — что еще невероятнее — прямо с брачного ложа большой и страшный Змей.

В обоих случаях женщина представлена как существо не имеющее никакой власти над собственной жизнью и судьбой. Она, скорее, объект, в жизни которого происходят различные невероятные события, но происходят они, словно, вокруг нее, так как сама она никаких активных действий не предпринимает. Женщины, производящие какие-либо действия, обычно выступают в роли отрицательных героев — злые мачехи, сводные сестры, ведьмы и так далее.

Надо отметить, что в сказках есть небольшая группа персонажей, которые обитают в пограничье между мирами. Прежде всего это Баба-яга, чудесная старуха, и все те различные помощницы героя, всякие старушки, которые появляются на дороге и помогают ему советами.[1]

В сказках обычно не бывает подробного описания персонажа, это нетипично для жанра, то есть и женского идеала тоже нет. В сказке дается условный портрет и можно предполагать, какая женщина могла бы быть. Конечно же главная героиня красивая и умная, но в зависимости от того, что в данный момент герою нужно — чтобы она была красивой или умная. То есть в зависимости от сюжетной линии и потребностей героя, жена будет проявлять, реализовывать те или иные свои характеристики, будь то мудрость, ум, чары красоты и др.

Интересно и то, что в русских сказках возраст героини не упоминается и часто неопределен. Говоря о том, что героиня — девочка, сказочник не обязательно будет повествовать о детях. Так, например, «Крошечка-хаврошечка» изначально воспринимается как девочка, но к концу сказки она выходит замуж за царского сына. То же самое и с сестрицей Алёнушкой, которая также, несмотря на брата-козленочка, благополучно выходит замуж.

В сказках за терпение, доброту, трудолюбие, покорность, кротость положительная героиня награждается внешней красотой, удачным браком и богатством. К сожалению, героиня — то есть несчастная падчерица, или просто молодая девушка, или похищенная жена или невеста — практически никогда не выходит из трудного положения самостоятельно. Конец страданиям и кручинам всегда наступает в жизни героини с приходом жениха (обычно, царевич), который либо увозит ее от злой семьи либо возвращает к жизни волшебным поцелуем. Так или иначе, как было отмечено выше, героиня занимает крайне пассивное положение в отношении своей жизни. И такое поведение — покорность, многострадальность, непротивление, полное повиновение и послушание — воспринимается как высшая добродетель, а героиня, обладающая этими качествами — идеал.

Умение самоотверженно и преданно любить — еще одно из наиболее поощряемых качеств положительной героини («Василиса Премудрая»).

Вне всякого сомнения, сказки подтверждают факт: активный женский жизненный сценарий в сказке обычно подвергался подавлению, «вытеснению», в то время как безропотные, угнетенные девушки восхвалялись и воспевались. Сказки в этом смысле были лишь частичкой общей традиционной идеологии, в которой социально активные героини были изгоняемы, порицаемы, осуждаемы и — подчас — сжигались на кострах как ведьмы, а социально пассивные — напротив, восхвалялись. [2]

Присмотримся повнимательнее к Настеньке из «Аленького цветочка», Падчерице из «Морозко» и другим их «сверстницам». Главная героиня тех сказок, где действуют персонажи воплощенной женственности, как правило, с детства — наполовину сирота и живет поначалу с отцом. Матери-одиночки в русской сказочной традиции практически не известны. Поэтому в русской сказке девочка, как правило, остается именно с отцом и теряет мать — которая была при жизни воплощением всевозможных добродетелей.

В сказке повествуется о том, как отец находит себе новую жену, надеется, что она станет хорошей матерью для его дочери, но увы — ожидания его не оправдываются. Мачеха оказывается злой, люто ненавидит падчерицу,

всячески притесняет, мучает тяжелой работой и т.д. Героиня же ничем не проявляет недовольства своим незавидным положением, не жалуется, а безропотно сносит все испытания. Сказка умышленно превращает девушку-героиню в «какбыребенка» (инфантилизирует) — ей отводится роль несамостоятельной, полностью послушной, кроткой исполнительницы чужих желаний. В обычных сказках — «Морозко», «Крошечке-Хаврошечке», да и в европейской по происхождению «Золушке» — юные прилежницы ни в чем никогда не ослушаются старших в доме и идут по первому приказу на верную смерть (в лес, в мороз) или на измощающую работу (перебирать зернышки и проч.).

Как было отмечено выше, спасение к девушкам приходит всегда извне, то есть не сама героиня учится выживать в экстремальных условиях и находить выходы в сложных жизненных ситуациях, а Мороз Иванович или же фея-крестная, или же добрый князь как по волшебству выручают горе-послушницу.

Также в сказках отмечается необходимость и даже полезность испытания женской любви и преданности любимым мужчинам. Например, с Марьюшкой — простой девушкой из сказки о «Финисте Ясном Соколе» — случилась беда — от нее улетел любимый. Ей же по мудрому народному совету, пришлось «искать егоза тридевять земель, в тридесятом царстве». («Прежде три пары башмаков железных истопчешь, три хлеба каменных изгложешь...»)[3]

К сказкам такого типа нужно также отнести и сказки о мудрой девушке, которая отвечает на сложные вопросы царя и тем самым ставит в его в затруднение своими речами. Затем царь изгоняет девушку, позволяя ей забрать что-то одно, самое ценное; она же забирает с собой неблагодарного усыпленного царя. Вообще, тематическая группа сказок о мудрой девице из народа, сумевшей выйти замуж за царя сформировалась на Руси не раньше, чем к двенадцатому веку.

К этому же типу сказок принадлежат и такие как «Мудрая дева», «Мудрая девица и семь разбойников», «Дочь пастуха». Основные лексические средства, которыми характеризуются женщины в этих сказках — мудрая, умная, догадливая, способная, сведущая, терпеливая и пр. И снова, положительными качествами представляются те, которые помогут девушке удачно выйти замуж, а особенно «мудрые и терпеливые» становятся счастливыми обладательницами титула «царская жена». Читая сказки, можно легко составить и перечень тех даров, вознаграждений и, так сказать, призов, которые полагаются трудолюбивым, покорным, терпеливым, вежливым и кротким. Главный Приз для девушки — это, если верить сказке, удачный брак с «кудрявым, молоденьким» плюс богатство.

Стоит обратить внимание и на то, что согласия героини сказки на брак никто не спрашивает: предполагается, что уж если сам царь влюбляется без памяти в ту, что сшила ему сорочки, и говорит ей: «Нет, красавица моя, не разстанусь я с тобой, ты будешь моей женою...»[4] — то значит, обсуждать уже нечего и, как говорится, торг неуместен... Сущностный для любого человека вопрос «быть или не быть в браке» сказка сужает — когда речь идет женщине — до вопроса «за кем быть», а само принципиальное согласие на брак никем не запрашивается. Возможно, в единственной русской сказке — «Василиса Поповна» — девушка, ведущая себя по-мужски («одевалась она в мужское платье, ездила верхом на лошади, стреляла из ружья и... была охоча до водки») открыто заявляет, что лучше уж останется незамужней, нежели пойдет замуж за недостойного ее силы, умений и талантов. Причем не добившийся ее расположения царь Бархат, как говорит сказка, «остался на бобах», а «мудрую да лепообразную» Василису никто «так и не смог захватить».

Жених(муж)- главный приз для героини сказки. Лишение же возможности выйти замуж — главное наказание для отрицательных героев; обычно это сводные сестры (ленивые, неряшливые дочери мачехи). Неумение этих самых сводных сестер — нерадивых девушек — выполнить женскую работу (шитье, готовка, заботы по уборке и вообще хозяйству) осуждается сказкой, равно как нетерпеливость (испугались мачехины дочки Мороза Ивановича и убежали домой), отказ от жертвенности, стремление самостоятельно принимать решения (вернуться к родным, хотя велели с пустыми руками не приходиться).

Отрицательное отношение к женским характерам, обладающим такими качествами как независимость, непокорность, стремление открыто выражать свою точку зрения — а они в сказках приписаны, главным образом мачехам — усиливается за счет того, что им непременно сопутствуют такие негативные черты как мстительность, зависть, коварство, гордыня, капризность, лживость. Нет ни одной русской сказки, где независимая и самостоятельная мачеха, воспитывающая и своих детей, и дочь мужа от первого брака была бы представлена положительной или хотя бы нейтральной героиней. Мачеха — всегда зло, всегда мучительница.

Еще один очень интересный и важный герой русских сказок — Баба-яга.

Это мифологический персонаж, который попал в сказку уже при разрушении мифологической системы. Он связан с образом жрицы при инициальных и похоронных обрядах. Ее происхождение принято связывать с хтоническими персонажами подземного мира, мира мертвых, чаще всего со змеями.

Мы можем говорить об этом на основании ее имени. Корень «-яг-» в ряде диалектов использовался для обозначения змей. [1] Действительно, о некоторых сходствах со змеей можно судить по отдельным чертам образа яги, которые сохранились в сказках. Например, она никогда не ходит, она прыгает на костяной ноге. Скорее всего, это её единственная нога. Если разобраться более подробно, то можно сделать вывод, что единственная нога яги не нога, а

змеиный хвост. Баба-яга относится к так называемым змеиным божествам, которые являются хозяевами леса и мира мертвых. В некоторых сказках Баба-яга подчиняются звери и птицы.

Особую группу составляют сказки о глупцах, в том числе и глупых женщинах, героями в которых выступают различные глупые люди, совершающие самые нелепые поступки. В одних сказках глупцы составляют целые этнические группы-жители какого-то города или местности (иногда с говорящими названиями); в других случаях же глупцами выступают отдельные люди или люди, объединённые родственной связью (семейные пары, братья, сёстры).

В позиции глупца может оказаться решительно кто угодно, в независимости от пола, возраста и социального положения. Глупостью отличаются, например, старухи, даже если они добрые и сердобольные. Такая старуха пускает к себе ночевать солдата, который называет себя «Никонец, с того свету выходец». С ним она посылает для своего умершего сына на тот свет холста, денег и всякого добра [4-391]. Или же «баба» продает в долг быков, но одного из них оставляет себе под залог. Покупатели исчезают навсегда. Этим она выводит из терпения своего мужа, который отправляется искать еще более глупых и обычно их находит. Подобная отправка - весьма простой композиционный прием, позволяющий путем встреч нанизывать один за другим самые разнообразные эпизоды. В такую цепь попадают и сказки о глупой девке и др.

Одну из самых популярных групп сказок составляют разнообразные и представленные в большом количестве сказки о супружеской неверности и верности, о женитьбе героев и выходе героинь замуж, о смирении строптивых жен, о неумелых хозяйках. Обычно в таких сказках элементы из жизни нерадивых супругов показываются с юмором и иронией. Комизм сказок-новелл весьма часто обнаруживается в прямом изображении заведомо нереальных ситуаций и положений. Зная упрямый характер жены, муж говорит противоположное тому, чего хочет, - и упрямец поступает так, как надо.

Например, Муж чтобы избавиться от своей злой и сварливой жены, сбрасывает ее в яму к чертям. Через некоторое время он приходит к этой яме и видит, как черти один за другим из нее вылезают так как не могут выдержать соседства этой женщины. Много сказок имеется о ленивых, упрямых и строптивых женах. Муж ищет труп утонувшей жены, идя вверх по течению, так как он убежден, что она и после смерти все делает наперекор. Такая жена лучше даст себя похоронить или утопить, но никогда не согласится с мужем. Она, например, укоряет мужа, что он плохо побрился (не «брито», а «стрижено»). Муж сбрасывает ее с моста в воду, но она из-под воды поднимает руку и двумя пальцами показывает, что стрижено.

В числе сказок о неверных жёнах выделяют две группы; в первой - неверная жена разоблачена, муж ликует и наказывает её. Во вторую же группу входят сказки, в которых коварная жена ловко водит мужа за нос и обставляет его в дураках.

Особое место в русском фольклоре занимают богатырши, которые не представлены так же ярко, как богатыри. В былинных описаниях богатырши не уступали самым выдающимся богатырям ни в силе, ни в храбрости, ни в уме. Образ богатырши, разумеется, является мифологическим, как и образ богатыря; но вполне вероятно, что прототипы этих образов существовали в реальности. К примеру, есть мнение, что богатырши могли быть сарматскими воительницами. [6-стр26] О настоящем происхождении богатырш в научном сообществе спорят до сих пор: кем они были, славянками, сарматками или тюркскими воительницами. Однако, за богатыршами прочно устоялось название славянского происхождения: «поляницы». В фольклоре зафиксировано немало богатырш. Например, девка-Турка была предводительницей женского войска и хозяйкой зверей. Синеглазка (Малья Моревна) - степной воительницей. Богатырша Савишна, согласно былине «Про Илью Муромца и Тугарина» спасла Киев от злого богатыря по имени Змеище Тугарище. Василиса Микулишна - умелая воительница. Согласно былине «Про прекрасную Василису Микулишну», богатырша запретила своему мужу хвастаться её силой и невероятными умениями, он, однако, не послушал жену. На киевском пиру муж вновь похвалился богатыршей, за что был брошен в погреб. Василиса, проявив смелость и смекалку, переделась татарским послом, прибыла во дворец, где и был тот погреб, обманом вызволила мужа и увезла его в Чернигов (по другой версии - в Литву).

Ещё одна известная силачка, дева-воительница Настасья Микулишна. В одной из былин повествуется о том, как могучий богатырь Добрыня вступил с ней поединок и потерпел позорное поражение. Настасья Микулишна «ухватила Добрыню за жёлты кудри, сдёрнула Добрынюшку со седла долой», не глядя суёт Добрыню себе в карман, и потом задумывается, кого, собственно, в карман сунула. Решает: если богатырь понравится — я за него замуж пойду, если не понравится — голову срублю. Достает Добрыню, и тот ей нравится, она выходит за него замуж.

Б. А. Рыбаков связывал обилие женских воинственных персонажей в сказках и несколько былинных сюжетов, в которых действует поленица, с дотатарским степным миром скифо-сарматского происхождения. Это может быть отражение контактов киевских воинов с аланскими или болгарскими степняками.

Ещё одна былина «Илья Муромец и дочь его» рассказывает о безымянной поленице - дерзкой, сильной и грубой. Однажды она подъехала к Москве, которую охраняли двенадцать сильнейших воинов. И решили они сразиться с богатыршей, а Алёша Григорьевич и Добрыня Никитич испугались и не стали выходить на поединок. Пришлось самому сильному богатырю вступить с ней в бой, затем он замер, когда понял, что сражается со своей же дочерью. Она же хочет его убить за бесчестие своей матери, но гибнет от его руки.

Упоминаются также обладательницы колдовского дара (воинские достоинства в них не подчёркиваются): Марина Игнатьевна— обладает магическими способностями, колдунья из былины «Добрыня и Марина»; Марья Лебедь Белая, Авдотья Лиховидовна— обладает магическими способностями (оборотень), жена Михайло Потька, злодейка.

Итак, разобранные выше женские образы русских сказок и былин ещё раз показывают, что женщине во все времена приходилось биться за своё счастье, а порой и за свою жизнь. И только самые смелые и бесстрашные обретали мир и покой в этой нелегкой борьбе под названием жизнь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ :

- [1] «Образ женщины в русских сказках» Варвара Добровольская 2015
- [2] Пушкарева Н.Л. Читаем сказки сквозь гендерные очки // Семашко И.М. (ред.) Гендерные проблемы в общественных науках. М., 2001. С. 88-109
- [3] народная сказка о «Финисте Ясном Соколе»
- [4] - «Сказка о Василисе Прекрасной»
- [5]-Народные русские сказки А.Н. Афанасьева: В 3 т. - М., 1958. - № 328
- [6] - Балашов Д.М. Из истории русского былинного эпоса Т.15 Л-Наука 1975

Açar sözlər: qadın xarakterləri, nağıl, epitetlər, hekayə, qəhrəman, folklor, qadın gender sosiallaşma

Keywords : women characters, fairy tale, epithets, story, hero, folklore, female gender socialization .

Rus nağıllarında qadın xarakterlərini təsvir edən dil vasitələrinin təhlili .

Xülasə

Məqalədə rus nağılları və folklorunda qadın xarakterləri sistemləşdirilərək təhlil olunur. Qadın gender sosiallaşmasına da məqalədə xüsusi diqqət yetirilir .

Nağıllardakı və əfsanələrdəki görkəmli, cəsarətli, cəsur, güclü qadın xarakterlərinin təsviri nəzərə alınır . Məqalədə fərqli təsnifatlar və müxtəlif fəal üsullar (leksik, morfoloji, sintaktik) praktik olaraq geniş istifadə olunur .

Analysis of linguistic means of women characters' description in Russian tales

Summary

The article deals with the systematization and analysis of women characters in Russian fairy tales and folklore . Special attention is given to a female gender socialization . Description of outstanding, brave, courageous, strong women characters of legends and folk tales are also taken into consideration . It is noted that different active ways (lexical, morphological, syntactic) and various classifications are used in this article .

RƏYÇİ: d0s.E.Vəliyeva

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “GÜLÜSTANDAN ÖNCƏ” TARİXİ ROMANI

Azərbaycan tarixi romanı müstəqillik dövründə yeni keyfiyyətlər qazanaraq mövzu, problematika və sənətkarlıq baxımından zənginləşmişdir. Xüsusilə tarixi nəsrddə diqqət yetirilməyən bir sıra mövzular müstəqillik dövrünün ədəbi prosesində önəmli yer tutmuşdur. Sovet ideologiyasının hökm sürdüüyü dövrdə ədəbiyyatımızda toxunulması və işıqlandırılması yasaq olan, ayrı-ayrı tarixi mərhələləri əhatə edən mövzular və şəxsiyyətlər müstəqillik dövrünün tarixi arenasında diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Son illərin tarixi nəsrində Qarabağ həqiqətləri və onun tarixi kökləri haqqında obyektiv gerçəkliklər, sovet rejiminin çirkinliyini gün üzünə çıxardan, minlərlə günahsız insanların ölümünə, repressiyasına səbəb olan qanlı hadisələr, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin ömür və həyat yolundan bəhs edən mövzular, müstəqillik dövrü ədəbiyyatında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

Qarabağ həqiqətləri və onun tarixi köklərinin bədii təsviri Əzizə Cəfərzadənin də yaradıcılığından yan keçməmiş və müəllif “Gülüstandan öncə” adlı tarixi romanında bu problemin tarixi köklərini işıqlandırmağa çalışmışdır.

Romanda Azərbaycan torpaqlarının İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsi ərəfəsində Şirvan xanlığı, eləcə də, Azərbaycan və Qafqazda baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. Yazıçı həmin ərəfədə xanlıqlar dövrünün ümumi mənzərəsini canlandırandan sonra, Şirvan hakimi Mustafa xanın sarayında baş tutan şeir məclisinin və cərəyan edən hadisələri təqdim edir. Şeir məclisi və sonrakı hadisələrin təsvirində Mustafa xanın necə ziddiyyətli bir insan olduğunu və yeri gəldikdə bütün Azərbaycan xanları kimi hökmdar xarakterinə sadıq qalan bir obraz kimi oxucunun gözləri qarşısında canlanır. Müəllif Mustafa xanın özü və ailəsi haqqında məlumatı tarixi mənbəyə əsasən verir. Xüsusilə də Hacı İbrahim Kəşifinin 1818-ci ildə Şamaxıda bitirdiyi “Kitabi-tarixi-Mustafa xan” adlı əsərindən istifadə edir. Kəşifinin verdiyi məlumatdan bəhrələnən yazıçı xanı oxucusuna belə təqdim edir: “Muğamatı gözəl səsi ilə zümzümə edən, şeiri, elmi sevən, insanlarla, ailəsi ilə ədalətli, mehriban olan xan şücaətdə Rüstəmisaniydi, amma bir şeydən narazı olanda gözlərində elə bir qəzəb qığılcımı yanırdı ki, elə bil Fit dağı... yox... Baba dağı zirvəsində ildirəm çaxırdı. Dostluqda, sədaqətdə bərabəri yox idi. Dostluq haqda deyirdi: “Sınan şüşə düzəlmədiyi kimi, qırılan dostluq da düzəlməz” (1, s. 12). Bu təqdimatdan bəlli olur ki, Mustafa xan müdrik, qayğıkeş və qeyrətli, eyni zamanda qətiyyətli və sərt bir hakim obrazıdır. Yazıçı Mustafa xanın xarakterini tarixi romanın mətnində bir neçə yerdə bütün ziddiyyətləri ilə yaratmağa çalışmışdır. Bunu biz xanın doğma qardaşı oğlu Fəti bəy və səkkiz dostunun orucluq günü şərab içərək rəiyyətin qız-gəlinin namusuna sataşdığı səhnəsində görə bilərik.

Fəti bəy vaxtilə Fətəli xanın kor etdiyi Ağası xanla birlikdə gözləri oyulmuş İsmayıl bəyin yeganə oğlu, Mustafa xanın qardaşı oğludur. O, əmisinin himayəsində böyümüş, qılınc çalmaqda, ox, tüfəng atmaqda və igidlik tələb edən başqa işlərdə Mustafa xanın doğma oğlu Teymurazdan dala qalmazdı. Mustafa xan onu öz doğma övladlarından ayırmamış, qayğısını hər zaman üzərində hiss etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Fəti bəy və səkkiz dostu müqəddəs ramazan ayında, oruc tutmayıb sərxoşluq etdikləri vəziyyətdə rəiyyətin namusuna toxunurlar. Əslində, onlar rəiyyətin namusu və şərəfini qorumaq idilər. Mustafa xan dindar olduğu və xalqın namusunu hər şeydən üstün tutduğu üçün, doğma qardaşı oğlu Fəti bəylə Fəti bəyin səkkiz dostunun edamına qərar verir. “Kişi kimi yaşamadısə da, kişi kimi öldü. Bədbəxt İsmayılın çırağı heçcə yerə söndü... Özümünkünü bağışlasaydım, başqaları ayaq açardı. “Ədalətdən dəm vuran xan, buydumu sənin ədalətin?” – deyərdi rəiyyət” (1, s. 46). Bu səhnədə Mustafa xan üçün ədalət və rəiyyətə qarşı sevginin, doğma qardaşı oğlu Fəti bəydən daha üstün olduğunu görürük.

“Gülüstandan öncə” tarixi romanının sonrakı fəsiləri Şirvan hakimi Mustafa xanın rusaqlara qarşı apardığı ölüm-dirim savaşıdan bəhs edir. Tarixdən də məlum olduğu kimi, əvvəlcə Qacarın yürüşləri, daha sonra Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal etdiyi dövrdə Şirvan xanlığı müstəqil siyasət yeridərək və ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmışdır. Hələ 1787-ci ildə hakimiyyətə gələn Mustafa xan, 30 illik hakimiyyəti ərzində yadellilərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşub Şirvanda müstəqil xanlıq qura bilmişdi. Lakin bu dəfəki vəziyyət fərqli idi, şimaldan gələn təhlükənin qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Yazıçı tarixi həqiqətlər fonunda üç Azərbaycan xanının – Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Şəki xanı Səlim xan və Şirvan hakimi Mustafa xanın iç dünyasını, keçirdiyi hissləri, düşüncələrini təsvir etməyə çalışır. Hər üç xan bilir ki, Şimaldan gələn “əjdahanın” ağızından qorxunc od püskürür və bu “dişi qanlı əjdahanın” qarşısında duruş gətirə bilməyəcəklər. Cavad xanın başına gətirilən müsibətləri xatırlayıb başa düşürlər ki, Azərbaycan xanlıqları birləşsə belə, Şimaldan axıb gələn qara selin qarşısında dayana bilməzlər. Əzizə Cəfərzadə Mustafa xanın daxili aləminə baş verən təlatümləri oxucusuna belə təqdim edir: “Qorxusu özündən deyildi, xanlıqdandı! Xanlıq təhlükə qarşısında idi. Vətən təhlükədəydi. Minlərlə cavan ölüm şərbəti içməliydi. Minlərlə ana “bala vay” deyəcəkdi. Minlərlə atanın beli qırılacaqdı. Minlərlə gəlin dul qalacaq, körpələr yetim olacaqdı. İlahi! Doğma torpaqlarda, Şirvanın zümrüd dağlarında, güllü-çiçəkli çəmənlərində, laləli yamaqlarında yağlı ayağı gəzəcəkdi. Kafir atları, atlıları meydan sulayacaqdı. Şirvanın başı ağ dumanlı zirvələrinə düşmən nəfəsi qalxacaqdı. Bundandı qorxusu! Yox! Yox! Təkcə bundan deyildi. İlan dili yağlı qədim Gəncənin, Nizami Gəncəsinin adını dəyişib Yelizavetpol qoyduğu kimi müqəddəs Şirvanın Xaqani, Fələki, Seyid Zülfüqar, Şükrullah, Şəmsəddin, Zabit kimi yüzlərlə Şirvanilərin Vətəninin də adını dəyişə bilər, tarixdən silə bilər! Allah o günü göstərməsin!” (1, s. 66).

Müəllif romanın mətnində müasir tariximiz üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan, Azərbaycan ərazisində ermənilərin bir toplum kimi mövcudluğuna yer verilməyən 1805-ci il 13 may tarixli “Kürəkçay” müqaviləsinə istinad edir. Müqavilədə

⁷⁶ *Bakı Dövlət Universiteti*. II kurs, magistrant

göstərilir ki, rus xəzinəsinə hər il İbrahim xan 8 min çevron, Mustafa xan isə 7 min çevron bac verməlidir. Mustafa xanın fikrincə, əgər bu xanlıqlar silah gücünə təslim olmurarsa, onda bac da verməməlidir. Buna görə də, müqaviləyə qol çəkmir. Sonradan müəllif romandakı hadisələrə müdaxilə edərək göstərir ki, Mustafa xan buna bənzər müqaviləni gözdən pərdə asmaq üçün 1805-ci ilin 27 dekabrında imzalayıb. Onu da qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadə “Kürəkçay” müqaviləsini təsvir edərkən müqavilə ilə bağlı sənədlərin Peterburq və Bakı arxivlərindən yoxa çıxdığını və müqavilənin əslini olduğu kimi təqdim etdiyini vurğulayır.

Tarixi romanın “Sisianov” adlı fəsilində Əzizə Cəfərzadə oxucusuna erməni əsilli general haqqında məlumat verir. Məlum olur ki, “Kürəkçay” müqaviləsində Rusiya tərəfindən iştirak edən general, 1791-ci ildə Rus-türk müharibəsində fərqlənmiş, polyakların üsyanını amansız şəkildə yatırmış, Rus ordusunun Zaqafqaziyyəyə yürüşü zamanı Zubovun yaxın köməkçisi olmuş, 1803-cü ildə “Car-Balakən” üsyanını, 1804-cü ildə Gəncəni və gəncəniləri qanına qəltan edib qan içində boğmuş, qəhrəman Cavad xan bu mübarizədə mərdanə şəkildə həlak olmuşdur. I Pyotrun zamanında Azərbaycan Rusiyanı Şərqlə çıxış nöqtəsi kimi maraqlandırır. XIX əsrdə, general Sisianovun dövründə isə bu maraq daha da güclənmiş, imperiyanın açıq işğalçılıq obyektinə çevrilmişdir.

Əsərin son fəsillərində rus qoşunlarının Şamaxıya hücumunun təsvirini görürük. Bu hücumlarda ruslara yaxından havadarlıq edənlər isə, əzəli və əbədi düşmənlərimiz, Azərbaycan ərazisində pərakəndə halda yaşayan ermənilər olur. Əzizə Cəfərzadə romanda bir-birindən fərqli Arakel, Akop, Vartazar, Haxçıx Sürüş, Şuşanik kimi erməni obrazları yaradır. Bunların içərisində erməni Akop oxucuda daha çox qəzəb və nifrət yaradır. Akop Şirvan xanının balaca oğlu Əliqulunu yoldan çıxarıb Fit dağına gedən yolu öyrənmək üçün hətta bacısı Şuşanikin namusundan da keçməyə hazır olur. Bundan əlavə, “Uşaq harayı” və “Yağı gəlir” adlı fəsillərdə erməni Akopun bələdçiliyi ilə rus əsgərlərinin balaca uşaqlara və yaşlı nəsilə qarşı törətdikləri cinayətlərin şahidi olur. Xüsusilə, Akopun bələdçiliyi ilə rus əsgərlərinin Durna qarı və Səlim babanın başına gətirdikləri müsibətlər oxucuda düşməne qarşı bir daha dərin nifrət izləri buraxır. “Küpcə Durna qarının başına dəydi, arvad oturduğu yerdə arxası üstə sərildi. Dizləri qatlaqlıydı. Akop xəncərini çıxarıb qarının köynək qarışıq döşlərini sıyırdı. Qarı qolları yana sarı, qan gölündə üzürdü. Amma Akopun canavar gözləri qarının barmaqlarında yaqut qaşlı üzüyə sataşdı... üzüyü barmaq qarışıq əldən qoparıb cibinə atdı. Akop öz əməlindən məmnun halda hırıldaırdı” (1, s. 210). Bütün bu hadisələrin təsviri bizə bir daha göstərir ki, bədnam düşmənlərimiz hər zaman başqalarına havadarlıq edərək torpaqlarımızı parçalmağa çalışıblar.

Tarixi romanın ideya dəyəri elə bu səhnələrin təsvirində açılır və həmin səhnələr oxucunun yaddaşını silkələyir. Yazıçı rus ordusunun Şirvana yürüş edib törətdiyi cinayətləri təsvir edərkən, həmin illərdə yaşayan Şirvanlı Əhmədın “Amandı” adlı şeirini romana daxil edərək XIX əsrin Şamaxı faciəsi və XX əsrin Xocalı soyqırımını arasında bir əlaqə yaradır:

Müsəlman qanına bələndi dağlar,
Aman Allah, imdad elə, amandı!
Bizim hamımıza cəm dünya ağlar,
Aman Allah, imdad elə, amandı!

Yazıçı tarixi romanın “Fit dağı” adlı son fəslində Şirvan döyüşçülərinin sayca az olmasına baxmayaraq, güclü müqavimət göstərdiyini təsvir edir. Qüvvəsi azalan və təkənlən Mustafa xan ailəsi və yaxınlarını gizli cığırda Fit dağından çıxarır. 1820-ci ilə qədər hakimiyyətdə olan Mustafa xan rus qoşunları tərəfindən Şirvan və bütün Azərbaycan işğal olunduqdan sonra Cənubi Azərbaycana üz tutur və bir müddət orada yaşayır. Vətən üçün burnunun ucu göynəyən xan, Qafqaz canişininə müraciət etsə də, doğma diyara dönüb burada yaşamaq ona qismət olmur. Yalnız vəfat etdikdən sonra, vəsiyyətinə uyğun olaraq cənazəsi Şamaxının “Yeddi gümbəz” qəbiristanlığında dəfn olunur.

Müəllif “Gülüstandan öncə” tarixi romanını bu sözlərlə yekunlaşdırır: “Ümidini itirmə! Bu arxa bir su gəlib, ümid var, bir də gələr” (1, s. 236).

Tarixi romanın müasirliyi də, elə bu fikirdən doğur. Əzizə Cəfərzadə tarixdə baş verən qanlı hadisənin müasir dövrdə başqa şəkildə təkrar olunduğunu vurğulayır.

Şanlı Ordumuzun erməni işğalçıları üzərində tarixi qələbəsi, Qarabağın işğaldan azad edilməsi müəllifin uzaqgörənliyini təsdiq edir. Bu qələbə həm də bizim itirmədiyimiz ümidlərimizin təntənəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərzadə Ə. Gülüstandan öncə. Bakı: Xan, 2016, 237 s.
2. Elaydı Ə.S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı: Nurlar, 2017, 192 s.
3. Zeynallı A. Qüdrətli sənətkar. Bakı: BSU, 2001, 113 s.

Açar sözlər: Tarixi roman, tarixi həqiqətlər, Şirvan xanlığı, Mustafa xan, “Kürəkçay” müqaviləsi

Keywords: Historical novel, historical facts, Shirvan khanate, Mustafa khan, “Kurakchay” agreement

Ключевые слова: Исторический роман, исторические факты, Ширванское ханство, Мустафа хан, “Кюракчайское” соглашение

Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə” tarixi romanı

Xülasə

Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə” tarixi romanı Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölündüyü əzəfədə Şirvan xanlığının daxili vəziyyəti və Mustafa xanın düşmənlərə qarşı apardığı mübarizədən bəhs edir. Yazıçı Mustafa xanın timsalında xalqını, torpağını, vətənini sevməyi və Azərbaycan xalqının ölməzliyini, mübarizəsini, qəhrəmanlığını oxucusuna təsvir edərək gənc nəslin tarixin qanlı səhifələrindən ibrət götürməsinə çalışır.

Aziza Jafarzadeh's historical novel "Before Gulistan"

Summary

Aziza Jafarzadeh's historical novel "Before Gulistan" tells about the internal situation of Shirvan khanate and Mustafa khans struggle against enemies on the eve of the division of Azerbaijani lands between Russia and Iran. The writer tries to teach the young generation to learn from the bloody pages of history by describing the love of his people, homeland, land and the immortality, struggle and heroism of the Azerbaijani people in the example of Mustafa Khan.

Исторический роман Азизы Джафарзаде "До Гюлистана"

Резюме

Исторический роман Азизы Джафарзаде "До Гюлистана" рассказывает о внутреннем положении Ширванского ханства накануне раздела Азербайджанских земель между Россией и Ираном в борьбе Мустафа хана с врагами. Писатель пытается научить молодое поколение учиться на кровавых страницах истории, описывая читателю любовь к своему народу, земле, Родине и бессмертие, борьбу и героизм Азербайджанского народа на примере Мустафа хана.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ƏLIAĞA VAHİD YARADICILIĞINDA SEVGİ QƏZƏLLƏRİ

Dünya dövr etməyə başladığı gündən eşq mövcud olan ən güclü duyğudur. Qədimlərdən şifahi və yazılı ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan mövzu eşqdır.

Eşq klassik ədəbiyyatın əvəzolunmaz mövzudur. Klassik ədəbiyyatda eşq əzab-əziyyətlərlə, dərdlərlə doludur. Eşq dərmanı tapılmayan bir dərddir. Lakin klassik ədəbiyyatın nümayəndələri bu dərdə sahib olduqları üçün xoşbəxtdir. XVI əsr şairi Füzulinin qəzəli bu vəziyyət üçün göstəriləcək ən gözəl nümunələrdəndir

Eşq dərdiylə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib,
Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır. (3, s. 125)

Göründüyü kimi şair eşq dərdindən şikayətçi deyil, əksinə, eşq dərdiylə yaşadığı üçün xoşbəxtdir. Füzuli yadigarı, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əliağa Vahid eşq qəzəlxanıdır. İnsana məxsus ən ali hissələrdən biri olan eşq bütün ədəbiyyatların əsas mövzusu olduğu kimi Əliağa Vahid yaradıcılığının da əsas mövzusu hesab olunur. Əliağa Vahidə görə eşq həyatın mənasıdır. Onun üçün həyat sevgi, məhəbbət üzərində qurulmuşdur və sevgi varsa dünya yaşamağa dəyərdir. Bu səbəbdən şair qəzəllərinin böyük qismində sevgini əsas mövzu olaraq seçmişdir. Vahid sevgi ilə həyatın bir mənası olacağını və həyatın onunla rəngarəng olacağını qeyd etmişdir.

Həyata zövq verən eşqdır, məhəbbətdir,
Bununla könlümüzü biz də bəxtiyar edirik. (1, s. 107).

Özünü “Füzuli yadigarı” adlandıran Əliağa Vahid sələfi Füzuli kimi eşqi insan məənəviyyatının ən ülvə təzahürü hesab edir. “Eşqdır hər nə varsa aləmdə” deyən Füzulinin fikrini təsdiq və müdafiə edir.

Vahid olur ki, sevgi fəlakət də törədir,
Zənnimcə eşqə mayıl olan bəxtiyar imiş. (1, s. 258)

Əliağa Vahid tədqiqatçısı Məmməd Nuruoğlu “Əsər ki qaldı cahanda...” monoqrafiyasında yazır: “Əliağa Vahidin məhəbbət lirikasının məziyyəti həyatla bağlılığında, canlı insanlarla sıx əlaqədə varlığın düzgün dərk edilməsində poetik təbiilik, sadəlik, aydınlıq və nikbinlikdə, əhvali-ruhiyyənin real təsvirindədir. Vahid yaradıcılığının gözəl xüsusiyyətlərindən biri də onun klassik ənənələrə sadıq qalmaqla real hadisələri qələmə almasıdır.” (4, s. 72)

Əliağa Vahid şeirlərində özünü böyük bir aşiq olaraq qələmə vermişdir. Sevgisini səmimi bir şəkildə dilə gətirən şair eşqin əzabları ilə üz-üzə gəldiyini və həyat təcrübəsini bu cür qazandığını deyir. Vahid böyük bir eşq qəzəlxanı olduğunu şeirlərində söyləyir. Şairin də dediyi kimi nə “rəna qəzəldən”, nə də işvəli dilbərdən, nazlı gözəldən ayrılı bilmir və yaşadığı müddətdə öz əqidəsinə sadıq qalır.

Vahidəm, xalqımın qəzəl şairi,
Məhəbbət şairi, gözəl şairi. (2, s. 6)

Divan ədəbiyyatının ənənəvi qəhrəmanlarını aşiq, sevgili və rəqib üçlüyü təşkil edir. Onlar arasında ən çox adı çəkilən sevgilidir. Sevgili şeirlərdə ətraflı və sənətkarlıqla təsvir edilir. Sevgili vəfasızdır, həm aşiqə, həm də rəqibə yönəlir. Rəqiblə görüşər, aşiqdən sevgisini gizlədər. Aşiq qul, sevgili isə sultandır. O, qəzəllərində sevgiliyə bir sıra xitablardan istifadə etmişdir: dilbər, bahar, yar, gül, nigar, mehparə, həbib, mələk, pəri, şah, sultan, can və s. Sevgilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri aşiqə əzab-əziyyət verməsidir. Onun ürəyi daşdandır. Aşiqə yar olmaz, söz verər, lakin sözündə durmaz. Aşiqin ağlaması ona zövq verər. O nə qədər çox ağlasa, onun gözəlliyi bir o qədər artar. Aşiq qul, sevgili isə sultandır. Aşiq ona qovuşmaq arzusuyla bütün əziyyətlərə dözür. Nə qədər şikayətlənsə də aşiq olduğu üçün heç bir zaman peşman olmadığını və bu sevginin ona həyat verdiyini söyləyir. Vahid dərdinə çarə tapılmadığını istəmir və bu dərdi həyat verən bir ünsür kimi düşündür:

Eşq dərdindən çətin bir dərd yoxmuş dəhərdə,
Çarəsin tapmaz bu dərdin gəlsə Loğman, sevgilim. (1, s. 145)

Bəlayi-eşqdə hər cövrə dözmüşük Vahid
Bu daş ürəkli olan dilrübalar eşqində. (2, s. 33).

Vahid qəzəllərində sevgili aşiqin fəryadlarını eşitmir. Aşiqin ağlamağı ona zövq verir və aşiqinə zülm edir. Bütün bu hallar sevgilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olub heç kəsi təəccübləndirməz. Çünki o, könül mülkünün sultanıdır. Sevgilinin əziyyətdən əl çəkməsi aşiqdən üz çevirməsi kimi başa düşülür. Bu səbəbdən də Vahid sevgilidən şikayət etmir. Əksinə, ona cəfa etməsi onu sevindirir.

Gözəl ki, aşiqin incitmədi, burax getsin,
Sevinnəm, etsə cəfa sevgili dübarə mənə. (1, s. 52)

Qəzəllərin bir çoxunda sevgilinin aşiqə çəkdirdiyi əzab-əziyyətdən söhbət açılır. Lakin Vahid bəzi qəzəllərində sevgilinin aşiqin eşqinə qarşılıq verdiyini söyləyir. Belə olduğu halda Vahid dünyanın ən xoşbəxt insanı olur və istəyir ki, bütün dünya onun bu xoşbəxtliyini görsün:

Qəm çəkmə, ey könül, yenə canan sevir səni,
Dərdindən öldüyün güli-xəndan sevir səni. (1, s. 93)

⁷⁷ Bakı Dövlət Universiteti. II kurs magistrant

Bildiyimiz kimi klassik ədəbiyyatın ikinci əsas qəhrəmanı aşıqdır. Aşiq hissələrində səmimidir, daima kədər içindədir. Heç tərəddüd etmədən, fikirləşmədən sevgilisinə canını verə biləcək qədər cəmərddir, eşqində sadiqdır. Aşiqin ən çox kədərləndiyi şey sevgilini rəqib ilə birlikdə görməkdir. Sevgili nə istəsə edə bilər və aşiqin vəzifəsi hər şeyə dözüb, sevgisinə sadiq olduğunu göstərməkdir.

Əliağa Vahidin qəzəllərindəki aşiq də vəfalıdır, sevdiyindən başqa gözü heç kimi görmür. Onun həyatdan istədiyi tək şey sevdiyi ilə birlikdə olmaqdır. Əgər sevdiyi ilə birlikdədirsə, rəqibləri onu maraqlandırmır. Sevdiyinin gözəlliyinin dünyada bənzəri olmadığını, onun gözəlliyinin xəstələrə şəfa olacağını, ölümlərə can verəcəyini fikirləşir. Vahid qəzəllərində sədaqətli və vəfalı olduğunu, eşqindən dönməyəcəyini qeyd edir:

Vəfadən dönmərəm, Vahid, əgər yüz min bəla çəksəm,
Varam canan yolunda mən yenə mərdanə-mərdanə. (1, s. 40)

Vahidin qəzəllərindəki aşiq inadkardır. Sevdiyi ilə onu yalnız ölümün ayıracağına inanır. Əsla sevgilisini buraxmağa razı olmur. Sevdiyi ona nə qədər cəfa çəkirsə də, o daima səbr edir və bir gün sevdiyinə qovuşacağına inanır.

Məni səndən ayıra bəlkə ölən vaxtda əcəl,
Vahidin ağı kəsir hər şeyi nədan deyiləm. (1, s. 143)

Vahidin qəzəllərindəki aşiq fədakardır. O sevdiyi üçün canından keçməyə hazırdır. Min canı olsa, minini də sevdiyi üçün fəda etməyə hazırdır. Sevdiyi ona nə qədər cəfa çəkirsə də onun daima sevgisi artır. Vahidin eşq mövzusunda fədakarlığında Füzulinin təsiri özünü göstərir. Füzuliyə görə aşiqin eşqi canan üçündür və cananın eşqi ilə canından keçməyən eşqdən söhbət açma bilməz:

Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevər,
Canı üçün kim ki cananın sevər canın sevər. (3, s. 108)

Qıymayan canını aşiq deyil, öz yarı üçün,
Mən fəda eylərəm yarımın min canım ola. (1, s. 14)

Klassik ədəbiyyatdakı üçüncü şəxs rəqibdir. Rəqib aşiq üçün əgər, sevgili üçün yardı. Onu aşiqin gözü ilə tanıdığımız üçün pis, zərərli və amansızdır. "Rəqiblər üzündən sevgilinin yanında heç bir etibar qalmamaq, onun gözündən düşmək, onu bütünü itirmək aşiqin əzab və qorxularındandır" (5, s. 132). Aşiq sevgili ilə arasına girən rəqibdən şikayət edir. Aşiqə görə rəqib sevgiliyə daha yaxındır. Bu səbəbdən aşiq dərddə içindədir. Davamlı olaraq rəqiblə mübarizə içərisindədir. Rəqiblə mübarizədə bəzən çarəsiz qalan aşiq sevgilinin ona yaxınlıq göstərməyinə görə qəm çəkir.

Əliağa Vahid qəzəllərində rəqib obrazına geniş yer vermişdir. Rəqib olmasa, daha tez vüsala çatacağını bildirir. Nə vaxt vüsala çatacağını xəyal etsə, rəqib aralarına gitmiş, onları ayırmışdır. Əgər əgər olmasa yarım onu incitməyəcəyini söyləyir.

Biganə əgər olmasa tez vəslə yetərdik
Kim xeyr görüb düşməni kəmfürsət olanda? (2, s. 12)

Sevgili əgərlə dost, sırdaşdır. Aşiq sevgilinin əgərlə birlikdə olduğunu görüb qəm içində olur və özünü gündə min dəfə ölmüş kimi hiss edir. Hətta bunun ölümdən daha betər olduğunu söyləyir.

Görsəm, ey gül, ölərəm bir də səni xarilə,
Əvvəl öldür məni, get sonra göz əgər ilə. (1, s. 48)

Aşiqə görə rəqib müxtəlif hiylələrlə sevgilini aşiqdən uzaqlaşdırmağa çalışır. Şair açıq şəkildə sevgilinin rəqibin eşq oyununa aldanıb adını ləkələməyini istəmədiyini söyləyir.

Rəqibin başqadır kuyində gəzməkdə təmənnaşı,
İnanma sevgilim, hər xainə, məhrəm güman etmə. (1, s. 50)

Vahid qəzəllərində yarıdan vəfa görmək istəyir. Yar rəqiblə dost olmasa, əgərin hiylələrinə aldanmasa, aşiq qəm çəkməz. Yarıdan vəfa görsə, ona bütün aləm də əgər olsa onu maraqlandırmır:

Yar əgər mehrü vəfanı düşünən yar olsa
Qəm degildir, bütün aləm bizə əgər olsa. (1, s. 24)

Əliağa Vahid yaradıcılığında Leyli, Məcnun, Şirin, Fərhad, Yusif, Züleyxa, Vamiq, Əzra kimi klassik ədəbiyyatın real və əfsanəvi qəhrəmanlarına geniş yer verilmişdir.

Klassik ədəbiyyatda sevgili Leyliyə, aşiq isə Qeysə-Məcnuna bənzədilir. Qeys Leylinin axtarışında yollara düşür. Qeys Leylinin dəlisi olub Məcnuna çevrilir. Leyli üçün bütün əzablara dözüb, hətta bu əzablardan şikayət etmir. Sevgilidən gələn hər cəfanı vəfa olaraq qəbul edir. Məcnunun dəli kimi olmağı, ağlayıb ah-zar etməyi aşiqlərin vəzifəsidir.

Əliağa Vahid qəzəllərində Leyli və Məcnundan bəhs etmiş və bu dünyaya bir çox Leyli və Məcnunun gəldiyini, özünü də öz zamanının Məcnunu olduğunu bildirir. Məcnun bu dünyadan köçüb getmişdir və o, Məcnunun yerinə keçmiş və onun sələfi olduğunu qeyd etmişdir.

Hanı rəhmətlik o Məcnun, gedib dünyadan,
Mənəm indi o bəlalər çəkənin övladı. (1, s. 101)

Əliağa Vahid sələfi Füzuli kimi qəzəllərində özünü Məcnunla müqayisə edir, Məcnundan daha çox cəfa çəkdiyini, ondan daha yüksəkdə olduğunu, əsl Məcnunun elə özü olduğunu dilə gətirir.

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi sadiq mənəm, Məcnunun yalnız adı var. (3, s. 123)

Levlası üçün dözmədi bir möhnətə Məcnun,
Həqq əsiciyəm, dözmüşəm hər müskülə sənsiz. (2, s. 46).

Klassik ədəbiyyatda Məcnun kimi Fərhad da eşq aləmində simvollaşmış bir aşıqdır. O, Şirinlə vüsala çatmaq üçün Bisütun dağını çapır və sevdiyi uğruna dağlarda özünü həlak edir.

Əliağa Vahid qəzəllərində varının gözəlliyi ilə kovğalanır. Öz varının Şirindən daha gözəl olduğunu deyir. Fərhad Vahidin varını görsə onun gözəlliyi qarşısında dağlarda həlak olacağını deyir.

Sirin sözün ol lələruxün gər görə Fərhad,
Dağı calar basına bir tişə də qalmaz. (1, s. 71)

Böyük Füzuli yadigarı olan Əliağa Vahid bəzi qəzəllərində sələfi Füzuli kimi özünü əsrinin Fərhadı adlandırmışdır. Səbi-Şirinlərin zövqilə Fərhadı mənəm əsrin,
Yanımda cəm olan sənki-mələmət Bisütunumdur. (3, s. 122)

Mənəm Fərhadı əsrin, sevdiyim, Vahid, gözəllərdir,
Odur ki, lələ dağın göstərir viran olan könlüm. (1, s. 127)

Mövzusu eşq olan qəzəllərdə qadın məşuq, kişi isə əsiq rolunda olur. Ancaq “Yusif və Züleyxa” qissəsində fərqli bir rol bölgüsü olduğunu görürük. Burada əsiq qadın qəhrəman Züleyxa olduğu halda Yusif isə məşuqdur. Züleyxa evlidir, ancaq Yusifə əsiqdır. Züleyxa qovuşmaq üçün sevdiyi insana böhtan atıb onu zindana saldırır. O, sevgisinə qarşılıq verməyən Yusifi yola gətirmək istəyir. Digər əsiqlərdən fərqli olaraq onun sevgisi sevdiyinə zərər verəcək dərəcədədir.

Əliağa Vahid qəzəllərində “Yusif və Züleyxa” mövzusunda geniş yer vermişdir. Sair qəzəllərində eşq dərdindən çarəsiz vəziyyətə düşdüyünü söyləyir. Əgər bir çarə olsa idi, Züleyxadan Yusifə çarə olardı. Lakin Züleyxa onu zindana saldırmışdı. Vahidin sevdiyi gözəl də onu sevməkdən daha betər vəziyyətə salmışdır:

Çarə olsaydı, Züleyxadan olardı Yusifə,
Eylədi Vahid kimi pəbəndi-zindan, sevgilim. (1, s. 145)

Özünü eşq qəzəlxanı adlandıran Əliağa Vahidin qələmə aldığı qəzəllərin böyük bir hissəsi eşq mövzusunda. Şairin sevgi şeirlərinin əsas qəhrəmanları əsiq, sevgili və rəqibdir. Əsiq, sevgili və rəqibi bir araya gətirən əsas duyğu sevgidir.

Sair özünü Məcnun və Fərhad ilə yarışdırmış və əşqlik baxımından özünü daha üstün tutmuşdur. Özünü bu əfsanəvi eşq qəhrəmanlarına bənzətmişdir.

Əsas etibarilə, Əliağa Vahid şeirlərinin böyük bir qisminə yaşadığı sevgiləri ilə birlikdə şəxsi həyatından da səhnələrə vermiş, bu şəkildə onu daha yaxşı tanımağımıza kömək olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliağa Vahid. Qəzəllər. Bakı: Azərənər. 1989. 280 s.
2. Əliağa Vahid. Qəzəllər. Bakı: Sərgü-Oərb. 1993. 360 s.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı: Sərgü-Oərb. 2005. 400 s.
4. Nuruoğlu Məmməd. Əsər ki qaldı cahanda... Bakı: Yazıcı. 1983. 174 s.
5. Ömer Faruk Akün. Divan edebiyatı. İstanbul: İsam vavınları. 2013, 184 s.

Acar sözlər: Ə.Vahid, M.Füzuli, qəzəl, əsiq, sevgili

Keywords: A.Vahid, M.Fuzuli, ghazal, lover, beloved

Ключевые слова: A.Вахид, M.Физули, газель, влюблена, возлюбленный

XÜLASƏ

Əliağa Vahid yaradıcılığında sevgi qəzəlləri

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əliağa Vahid XX əsrin ən böyük kimi tanınır. Vahidin qəzəl dünyası Azərbaycan klassik poeziyasının sonuncu zirvəsidir. Özünü eşq qəzəlxanı və Füzulinin tələbəsi adlandıran Vahidin qəzəllərində Füzuli təsiri görülür. Onun eşq ilə bağlı qəzəlləri sevilə-sevilə oxunur.

SUMMARY

Love ghazals in the works of Aliaga Vahid

Aliaga Vahid, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature, is known as the greatest gazalkhan of the XX century. Vahid's ghazal world is the last peak of Azerbaijani classical poetry. Fuzuli's influence is seen in the ghazals of Vahid, who calls himself a love ghazalkhan and a student of Fuzuli. His love ghazals are also read with affection.

РЕЗЮМЕ

Любовные газели в творчестве Алиага Вахид

Алиага Вахид, один из ярких представителей азербайджанской литературы, известен как величайший газалхан XX века. Газель Вахида - последняя вершина азербайджанской классической поэзии. Влияние Физули проявляется в газелях Вахида, который называет себя газелью любви и учеником Физули. Его газели о любви читаются с любовью.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

MAARİFÇİLİK DÖVRÜ KOREYA ƏDƏBİYYATI

Koreya ədəbiyyatının tarixinə nəzər salsaq, eynilə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi müxtəlif tarixi və mədəni təsirlərə məruz qalmış əsərlər və klassik mədəni nümunələr görə bilərik. Koreya tarix boyu müxtəlif qonşu dövlətlərin hücumlarına və təzyiqinə məruz qalmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan və Koreya xalqlarının mədəniyyətini, ədəbiyyatını bir-birinə bənzədən bir çox orta qəhət görmək mümkündür.

Koreya iki yerə parçalanmış Azərbaycana oxşar tarixi olan qədim Uzaq Şərqi ölkəsidir. Tarixən böyük imperiyaların maraqlı dairəsində olması onun bütün varlığına, eləcə də ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə, dini inancına, ən əsası da insanına nüfuz edib. İki parçaya – Cənubi və Şimali Koreya dövlətlərinə bölünən, müxtəlif inkişaf yolunu keçən bu maraqlı ölkəni və koreyalıları birləşdirən yeganə nöqtə vahid dili, eyni zamanda, ədəbiyyatı, poeziyasıdır. Koreyanın müasir inkişafı hamıya məlum olsa da, bu qədim mədəniyyətə, zəngin ədəbiyyata malik xalqın estetik-intellektual sərvətləri, bədii-poetik söz sənəti, folkloru, yaradıcılıq nümunələri haqqında çox az sayda insanımız hansısa məlumatlara malikdir.

Müasir Koreya ədəbiyyatının ilk mərhələsi 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə feodal Cəson cəmiyyəti dağılıraq yeni Qərbi sivilizasiyasını qəbul edilməyə başladı. Həmçinin xalq xarici qüvvələrin işğalçı hədə-qorxusuna qarşı çıxaraq dövlətin müstəqilliyi uğrunda etiraz etdi. Ölkə öz ayaqları üzərində dayanmaq kimi fikirləri vurğulayan maarifçilik hərəkatı geniş yayıldı. Ədəbiyyatşünaslıqda bu dövrdə yaranmış yeni ədəbiyyata intibah, maarifçilik dövrü ədəbiyyatı deyilir. Qeyd edilən dövrün ədəbiyyatı ənənəvi formalara müasir mədəni inqilabın gətirdiyi yeni xarici ədəbiyyat formasının əlavə olduğu bir ədəbi prosesdir. Cəson dövrünün ədəbiyyatının qəlibləşmiş düşüncələrindən və qaydalarından xilas olma prosesində ən başlıca nəzərə çarpan dəyişiklik ənənəvi nəğməli şeir forması olan şiconun (시조) musiqili nəqəratdan ayrılaraq yalnız şeir kimi qalmasıdır. Romanlara gəldikdə isə onu deyər bilərik ki, real olmayan mistik dünyadan bəhs edən mövzular aradan qalxaraq gündəlik həyat hekayələri ilə əvəz olundu, əsas mövzunu təşkil etdi. Realizmə meyil etmə maarifçilik düşüncəsinin ifadəsi kimi meydana gəlirdi.

Koreya tarixində yaxın keçmişin maarifçiliyi 1900-cü ildən sonrakı dövrdən 1 mart (3.1) hərəkatının baş verdiyi 1919-cu ilə qədərki dövrü əhatə edir. Qədim ədəbiyyat və müasir ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynayan bu keçid dövrü həmçinin ötürülmə dövrü kimi də xarakterizə edilə bilər. Bu baxımdan Koreya tarixindəki maarifçilik eyni zamanda ədəbi əhəmiyyət daşıyır.

Maarifçilik dövrü adlandırılan 19-cu əsrin sonu Koreya cəmiyyətinin böhranla qarşılaşdığı dövr idi. Bu böhran iki tərəfli sosial təzyiqlə başladı. Bunlardan biri xristianlığın katoliklik təriqətinin təbliği, Qərbi məhsullarının ortaya çıxması, xarici ticarət gəmilərinin liman açma tələbi və s. ilə müşayiət olunan qabaqcıl kapitalist imperiyalarının müstəmləkəçilik təhdidi, sistemin xaricindəki təzyiqlər idi. İkincisi isə sistemin içindəki təzyiqlər olub, islahat tələbi altında xalq kütlələrinin qiyama qalxması idi. Bu iki əsas sosial təzyiqlər feodalizm və anti-feodalizm, mühafizəkarlıq və maarifçilik və s. arasında qarşıdurma meydana gətirdi. Bu da modernləşmənin, anti-feodalizm və anti-təcavüzün əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, Koreya cəmiyyətində “Donqhaq” və maarifçilik düşüncələri kimi yeni sosial meyillər meydana gəldi. Bu iki fikrin ideoloji hədəfləri eyni olsa da, metodoloji və praktik cəhətdən fərqli baxış bucaqları var idi.

Donqhaq ideologiyası xarici, yəni qabaqcıl Qərbi qüvvələrinə qarşı gələn, xalqın problemini müstəqil şəkildə həll etmək üçün Koreya xalqının bayrağını əlində tutan, o dövrdə cəmiyyətin əsas qüvvəsi olan kəndlilər tərəfindən yaranan milli bir ideologiya (hərəkat) idi. Bu milli istiqlal ruhu dünyada “Qabo islahatı” (갑오개혁) (1894) kimi tanındı və daha da inkişaf edərək 1919-cu il 1 mart tarixli hərəkatda öz gücündən istifadə edə bildi.

Digər tərəfdən maarifçilik düşüncəsi əsilzadə nəsildən olan məhdud sayda ziyalı ilə başladı. Maarifçilik ideologiyası Çonquq (Çin dövlətinə məxsus krallıq (17-18-ci əsr)) dövlətinin hökmranlığını rədd etdi və suverenliyini gücləndirməkdə təkid edərək, milli dövlətin qurulması, modern ticarət və sənayenin inkişafı, müasir silahlanma üçün qətiyyət göstərdi. Limanın məcburi açılması nəticəsində xarici malların, bununla da əcnəbi mədəniyyətin daxil olması müşahidə olunurdu. Modernləşmə ideologiyası Koreya cəmiyyətində məhz maarifləndirmə qrupu tərəfindən tətbiq olundu. Lakin “Modernləşmə” və “İstiqlal” ciddi bir böhranla üzləşərək Çonquq dövlətinin müdaxiləsi və təzyiqləri ilə üz-üzə qaldı.

Digər tərəfdən sosial baxımdan qabaqcıl Qərbi ölkələri və Amerikadan gətirilən xristian keşişlər, katolik missionerlər ölkədə Qərbi yönümlü təhsilin yayılmasına və qabaqcıl tibbi xidmətlərin inkişafına təkan verdi. Yeni təhsil ocaqlarından keçən qabaqcıllar modernləşmə hərəkatının flaqmanları oldular və xalqın məlumatlandırılması üçün oyanış hərəkatına başladılar. Həmçinin sosial yönümlü status quruluşu çökdü, bu da sadə insanların və ayanların bərabərləşməsinə gətirib çıxardı. Bu dövrdəki sosial dəyişiklik əsasən aşağıdakı amillərlə müşayiət edilirdi: köhnə və yeni tendensiyalar arasındakı qarşıdurma, siyasi iğtişələr, təbəqələşmə hərəkatı və yeni sivilizasiyanın gətirilməsi.

19-cu əsrin ortalarından sonra Cəson (1392-1897) dövləti daxili və xarici çəkişmələrə məruz qaldı. Daxili baxımdan ənənəvi hakimiyyət qanunları yavaş-yavaş məhv olurdu. Xalqın idarəçilikdə olan rüşvət və ədalətsizliyə qarşı etirazı gücdənirdi. Mövcud siyasi böhrandan istifadə edən müasirliyi ilə Uzaq Şərqi fərqlənən və Qərbi mədəniyyətini daha erkən qəbul etmiş Yapon dövləti Cəson dövlətini işğal etmək niyyətində idi.

⁷⁸BDU, magistr, nezrinm038@gmail.com

Belə çəkişmələrin və əzab-əziyyətlərin içində Coson dövləti 1897-1910-cu illərdə planlaşdırılan konstitusiyaya qanunları yaratdı. Beləliklə, təbəqələşmə qaydaları aradan qalxdı, rəsmi sənəd işlərində "hanql"dan(한글) istifadə edərək modernləşməyə nail olmaq üçün islahatlara cəhdətdilər. Buna rəğmən müasir dövlət qurmaq üçün ölkə daxilində edilən cəhdlərxarici təcavüz nəticəsində müvəffəqiyyətə uğradı. Yapon ordularının hücumları nəticəsində ölkə işğal olundu. Nəticədə Koreya 1910-cu ildən Yaponiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Yaponiyanın müstəmləkəsi olan Koreya yarımadasında modern infrastruktur ilə məktəblər, xəstəxanalar, banklar yaradıldı, dəmiryolları çəkildi, elektrik qurğularınquraşdırılmağa başladı. MilliyyətçilərKoreyanın iki əyalətində müasir mədəniyyətə qarşı çıxan sadə xalq kütlələrini Qərb yönümlü Yaponiyaya qarşı qiyama qaldırmalı idi. Beləki sadə xalqın mədəniyyət düşüncələri ilə siyasi düşüncələrinə təsir göstərmək vacib hesab olunurdu. Cəmiyyətinmövcud durumunda maarifçilik geniş vüsət aldı. Buna görə də dövrün maarifçiliyi Yaponiya üçünxas olan hakimiyyət qanunu 1910-cu ildən sonra dəyişdi.

1910-cu illərin əvvəllərində maarifçilik Koreya xalqının özünü dərk etməsi xarakteri daşıyırdısa, 1910-cu illərin sonlarında Yaponiyanın siyasi düşüncələrini ifadə etməyən maarifçiliyə çevrildi. Mövcud vəziyyətdə dövrün tələbinə uyğun müxtəlif Qərb ədəbiyyatı nümunələri ictimaiyyət arasında yayıldı.

1910-cu ildən sonra iqtisadi vəziyyət çox pis olduğuna görə ədəbi fəaliyyətin inkişafı üçün o qədər də əlverişli şərait mövcud deyildi. Tam müasir ədəbiyyat 1 mart üsyanının təsiri aradan qalxdıqdan sonra, 1919-cu ildən meydana çıxdı.

Bu dövr Koreyada müasir ədəbiyyat anlayışının meydana çıxdığımərhələdir. Bu anlayış ilk növbədə İ Quanqsununyaradıcılığı ilə bağlıdır. Koreyada da müasir ədəbi meyillərQərb ədəbiyyatının təsirikimi dərk olunurdu. Belə ki,1910-cu ildən forma və məzmun baxımından yeni təcrübələrin əldə olunmasına cəhd olunmuş və yavaş-yavaş müasir ədəbiyyatformalaşmışdı. Nəzmdə də və nəsrə də milli formadan kənarlaşaraq yeni ədəbiyyat yaradılmışdı. Bununla yanaşı əsərlərin mövzusu da fərqli idi. Maarifçilərin yaradıcılığında intibah düşüncələri əks olunur, xarici qəsbkarlar tənqid olunurdu.

İntibah dövrü ədəbiyyatı digər dövrlərdə olduğu kimi iki növə: lirik və epik növə bölünür. Maarifçilik dövründə nəzm ədəbiyyatında milli janrlara aid olan şico (시조), kasa (가사) janrlarından istifadə də olunurdu. Beləki, bu janrların çərçivəsində yeni mövzular, yeni düşüncələr əks olunaraq intibah şicosu və intibah kasa kimi geniş yayıldı. İntibah kasaşının tipik əsəri İCunqvonun (이중원)"Donqşimqa" (동심가) nəğməsidir. Kasa janrında yazılan bu şeir4 misralı olub intibah sivilizasiyasının iradəsini əks etdirirdi. Cəmiyyətin qaranlığını yenidən işıqlandıran bu şeir həmin dövrün siyasi reallığını tənqid etmiş, eyni zamanda öz gücünü böyüdərək xüsusilə cəmiyyətin çiçəklənməsi və bütün xalqın bu məqsədlə birləşdirilməsinin lazım olduğunuvurgulayırdı.

Bu dövrdə meydana gələn nəzm ədəbiyyatının yeni janrıçanqqa(창가) və şinçəşidir (신체시). Çanqqa əslində Qərb musiqi ritminə uyğun olaraq yaranan nəğməli şeirdir. Musiqi ritmində yarandığı üçün sabit formadadır.Çanqqaanın başlanğıcında xalqı maariflənməyə çağırış və intibaha dəvət yer alırdı. Bu janrdə tipik əsərÇöeNamsonun"Qyonqbudəmiryolu nəğməsi"-dir(경부철도노래). Bu şeir yaxın keçmişin sivilizasiyanı qəbulla bağlı təbrik məzmunlu əsərdir. Bu əsərdə müasir dövrün real vəziyyəti haqqında tənqidi nöqtəyi-nəzər əvəzinə, yaxın keçmişin mənzərəsi yer almışdı.

Şinçəşeyir janrı keçmiş zamanda nəzm ədəbiyyatının qəlibləşmiş formasından uzaqlaşmış yeni formalı şeirdir. Şinçə janrına ÇöeNamsonunbir neçə şeirini misal göndərmək olar.Onlardan ən məşhuru "Dənizdən oğlana" (해에게서소년에게)şeiridir. Bu şeir yeni intibah mədəniyyətdən və əsərin qəhrəmanınınəcəsurluğundan bəhs edən əsərdir.

Bu dövrün epik janrına İnciqin, İQuansunun əsərlərini misal göstərmək olar. Bu əsərlərə "Qanlı göz yaşı (혈의누-1906)", "Mərhəmətsiz (무정-1917)"və s. kimi romanları aid etmək olar."Qanlı göz yaşı"romanı intibah dövrü ədəbiyyatının nümunəvi romanlarından biridir. Bu romanda Yapon-Mancur müharibəsi dövründə Onqyon adlı qızın öz ailəsindən ayrı düşməsi, əzab-əziyyətlərlə dolu həyat tərzindən bəhs edilir. Müəllifbu dövrün ən görkəmli yazıçılardan biri olan İ İnciq idi. Roman 1906-cı ildə qələmə alınmışdı və yaponpərəstmeyilliliklə seçilirdi.

İntibah dövrünün digər nümunəvi romanlarından biri də "Mərhəmətsiz" romanıdır. Bu roman 1917-cü ildə yazılmış ən önəmli romandır. Roman o dövrün ilk irihəcmli epik əsəri idi. Dövrünün nümunəvi yazıçılardan biri olan İ Quanqsunun bu əsəridemokratik ideyalar, sərbəst sevgi təcrübəsi və yeni təhsil ideyalarına həvəsləndirməkdən ibarətdir.

Nəticə olaraq onu söyləyə bilərik ki,Müasir Koreya ədəbiyyatının ilk mərhələsi 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü, Koreya tarixinin maarifçilik mərhələsi isə 1900-cü ildən "1 mart hərəkatı"nın baş verdiyi 1919-cu ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu keçid dövrü qədim ədəbiyyat və müasir ədəbiyyat ənənələri arasında ötürülmə mərhələsi kimi ədəbi əhəmiyyət daşıyır. Koreya cəmiyyətində maarifçiliyi əsilzadə nəsildən olan məhdud sayda ziyalı başlatdı və bu hərəkat yeni sosial düşüncələr meydana qoydu. Bu zaman ədəbiyyatda da müəyyən yenilənmə müşahidə olunurdu. Poeziyada yeni şeir janrları: kehva kasa və çanqa, sonrakı dövrdə şinçəşi yaranmış, bədii nəsrə yeni roman növü meydana gəlmişdi. İ Quanqsunun, İ İnciqin müasir romanları ilə bu ənənə daha da inkişaf etmişdir. Maarifçilik cərəyanının nümayəndələrinin yaradıcılığında mistik mövzulardan real həyata qayıtma, özünə güvənin ifadəsi, gələcəyə ümidlə baxma və s. əsərlərin əsas ideyasını təşkil edirdi.

Maarifçilik dövrü Koreya ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maarifçilik dövrü Cosonun sonları, yeni 19-cu əsrin sonundan 1910-cu illərə qədər olan dövrüdür;
- 1876-cı il qapılının açılması ilə və milliyətçilik həvəsinə görə siyasi çaxnaşma dövrü hesab olunurdu;
- Kabo islahatından sonra bərabərlik düşüncəsinin genişlənməsi ilə sadə xalq ədəbiyyatı nümunələri daha da artdı;
- Yeni şeir janrları: kehva kasa (개화가사) və çanqa (창가), sonrakı dövrdə şinçəşi신체시 yaranmışdı;
- Bədii nəsrə yeni roman növü meydana gəlmiş, sonrakı dövrdə İ Quanqsunun, İ İnciqin müasir roman ənənəsini inkişaf etdirmişdi.
- Ənənəvi kukla teatri, pansori teatri kimi xalq teatrları dövrün yeni teatrları ilə əvəz olundu.

Koreya intibah ədəbiyyatının əhəmiyyəti bunlardır:

- Mistik mövzulardan real həyata qayıdış və milli oyanışa dəvət;

- Əsərlərin dilinin klassik yazı üslubundan uzaqlaşaraq xalq danışığı dili ilə əvəz olunması, şifahi və yazılı dilin ahənginin meydana gəlməsi;
- Tərcümə və ya xarici ədəbiyyatdan alınma romanların populyarlıq qazanması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Koreya ədəbiyyatı (고전문학.현대문학), 권동진, 2015
2. Koreya ədəbiyyatının tarixi- II (Müasir ədəbiyyat), 유가일, 2010
3. A history of Korean Literature, 이선이, 김현양, 채호석, 2012
4. 한국의현대시, 학이시습, 2013

Açar sözlər: Müasir Koreya ədəbiyyatı, maarifçilik cərəyanı, kehva kasa, çanqa, şinçəşi, İ Quanqsu, İ İnciq.

Ключевые слова: современная Корейская литература, просвещение, кехвакаса, чанга, шинчешши, ГуангсиI, Инджиг I.

Key words: Modern Korean literature, enlightenment, kehva kasa, changa, shincheshi, I Guangsu, I Injig.

ПЕРИОД ПРОСВЕТЛЕНИЯ КОРЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Первый этап современной Корейской литературы охватывает период с середины 19 века до начала 20 века, а этап просветления Корейской истории начиная с 1900 года до 1919 года с началом «движения 1 марта». Этот переходный период носит литературное значение, как этап передачи традиций между древней литературой и современной литературой. Просветление в Корейском обществе, в ограниченном количестве впервые начали интеллигенты из благородного рода и это движение привело к новым социальным мыслям. В это время и в литературе наблюдались определённые новшества. В поэзии появились новые стихотворные жанры: кехвакаса и чанга, в последующий период появился шинчешши новый метод романа в художественной литературе. Эта традиция ещё более развивалась современными романами Гуангсуна I и Инджига I. В творчестве представителей просветления возвращение в реальную жизнь из мистических тем, выражение самоуверенности, взгляд с надеждой на будущее и др. составляют основную идею произведений.

EDUCATIONAL PERIOD KOREAN LITERATURE

Summary

The first phase of modern Korean literature covers the period from the mid-19th century to the early 20th century, and the enlightenment phase of Korean history covers the period from 1900 to 1919, when the March 1 movement took place. This transition period has a literary significance as a stage of transmission between ancient literature and modern literary traditions. Enlightenment in Korean society was initiated by a limited number of intellectuals from the aristocratic generation, and this movement gave rise to new social ideas. At that time, there was a certain renewal in the literature. New genres of poetry in poetry: kehva kasa and changa, in later times shincheshi appeared, a new type of novel appeared in fiction. This tradition was further developed by the modern novels of Guangxi and Pearl. In the works of the representatives of the Enlightenment, a return to real life from mystical themes, an expression of self-confidence, hope for the future, and so on. was the main idea of the works.

RƏYÇİ: *fil.ü.f.d., dos.A.Nəcəfova*

Rayisə Savalanzadə⁷⁹
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAMATURGIYASINDA QADIN RUHUNUN İNIKASI
(“Mənim günahım” pyesi əsasında)

Poeziyada və daha çox nəsrdə özünü göstərən psixologizmə dramaturgiyamızda da rast gəlirik. 60-cı illərdən başlayaraq bədii ədəbiyyatda psixologizm artıq müəyyən məqamlar və bədii detallar səviyyəsində deyil, bütöv, sistemləşmiş bir vahid şəkildə özünü göstərirdi. Yəni psixologizm artıq dramatik konfliktin, süjetin və kompozisiyanın mahiyyətinə nüfuz edirdi.

Əsasən, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında müşahidə etdiyimiz bu xüsusiyyət B.Vahabzadənin, N.Həsənzadənin, Anar və Elçinin dramaturji yaradıcılığında aparıcı üsluba çevrildi. Əslində, dramaturgiyadakı bu psixoloji ovqat konfliktin xarakterini və istiqamətini müəyyən edən başlıca prinsip kimi nəzəri cəlb edirdi. “Dramaturq həmişə problemin obraza çevrilməsində ziddiyyətin xarakterini formalaşdırın və dramaturji strukturun tərkib hissəsi olan personajlar arasında psixoloji portretlərə xüsusi əhəmiyyət verir. Lakin burada sadəcə qəhrəmanın psixoloji portreti təqdim olunmur, əksinə onun əmək fəaliyyəti, faciəvi günahı üzərində qurulan dramaturji struktur ziddiyyətin xarakterini meydana çıxarır” (4, s. 12).

XX əsr ədəbiyyatına yeni yaradıcılıq xüsusiyyəti, üslubi keyfiyyəti ilə qədəm qoyan İ.Əfəndiyev romantik, sentimental nəsr əsərləri ilə yanaşı insanın ruhunu oxşayan, onu təlatümə gətirən, bədii zövq verən mürəkkəb taleli obrazların səhnə təcəssümünü verən bir-birindən maraqlı pyeslər də yazmışdır. Lirik-romantik üslub sənətkarın fərdi üslubu kimi formalaşmışdır və bu üslubun formalaşmış yetkinləşməsində ədibin mövzuları, seçib yaratdığı surətlər də əsas amillər kimi iştirak etmişdir.

İ.Əfəndiyevin bütün dram əsərlərində az və ya çox dərəcədə psixologizm özünü göstərir. Lakin bunların bir qisminə psixologizm birbaşa əsərin mahiyyətini təşkil edir, ideyanın üzə çıxarılmasında əsas vasitə rolunu oynayır. Xüsusilə, 60-70-ci illərdə yazdığı “Sən həmişə mənimləsən, yaxud «Boy çiçəyi»” (1964), “Mənim günahım” (1967), “On manatlıq lüstr” (1973), “Unuda bilmirəm” (1968), “Məhv olmuş gündəliklər” (1969), “Mahni dağlarda qaldı” (1971) kimi pyeslərində psixoloji analiz əsərin mərkəzində durur.

Yazıçı ilk dəfə “Sən həmişə mənimləsən” pyesində əks etdirdiyi lirik-psixoloji üsluba sadıq qalaraq “Mənim günahım” pyesində də əxlaqi problemləri ön plana çəkir, digər əsərlərində olduğu kimi burada da insanların mürəkkəb xarakteri dramaturqu daha çox cəlb edir. Müəllif burada həyatın müxtəlif qatlarından və müxtəlif yaşlarda olan qəhrəmanlarının bir-birinə və özlərinə münasibətdə onların psixoloji xarakterini açır. Psixologizmin dramaturgiyada inikas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq obrazların daxili aləmini, mənəvi dünyasını, ruhi-psixoloji sarsıntılarını onların monoloq və dialoqlarında, jest və mimikalarında, xatırlamalarında əks etdirir. İ.Əfəndiyev “Mənim günahım” pyesini 1967-ci ildə qələmə almışdır. Pyesin baş qəhrəmanları kasıb bir həyatdan sədrliyə yüksələn Sahib və tanınmış balerina olan həyat yoldaşı Nurcahan olsa da, müəllif eyni zamanda həyatın müxtəlif təbəqələrini təmsil edən Tahir, Ayqız, Xansu, Almurad, Səxavət və s. kimi obrazları da diqqət mərkəzində saxlayır və onların mənəvi aləmini ətraflı təhlil edir.

Sahib gənc yaşlarında çox ağır bir həyat yolu keçmiş, onun ali təhsil almasında Tahirin, Almuradın böyük köməkliyi olmuşdur. Böyük əziyyətlərdən və zəhmətdən sonra o Şəhər Sovetinin sədri vəzifəsinə yüksəlmişdir. Nurcahan isə Azərbaycanın tanınmış balet ulduzudur. Hələ Tahir kasıb bir tələbə ikən Nurcahanı sevmiş, Nurcahan da onun məhəbbətinə qarşılıq vermişdir. “Əsərdəki hadisələr inkişaf edib genişləndikcə konfliktə iki xətt sabitləşir. Biri Sahiblə Nurcahan arasındakı məhəbbət xətti, ər-avad münasibətləri, digəri isə Sahiblə əliyərilər, yaltaqlar, ikiüzlü demaçoqlar arasındakı mübarizədir” (2, s. 169).

Müəllif Nurcahanı 39 yaşında, gözəl və istedadlı bir balerina kimi tamaşaçı qarşısına çıxarır. Yaşına baxmayaraq istedadından və məşhurluğundan heç nə itirməmişdir. Onun uğurlu balerina həyatı olmuşdur, hələ də vurğunluqla Nurcahanı səhnədə izləməyə gələn həvəskarları vardır. Lakin yaş artdıqca onda sanki bir qorxu yaranır, özünə olan inamını itirir. Sahibin Natəvan ilə söhbətindən aydın olur ki, o, hələ illər əvvəl qərar vermişdir ki, 40 yaşına çatanda sənəti tərk etsin. Çünki o, həmişə onu sevənlərin gözündə gənclik yaşlarındakı kimi gözəl və tərəvətli qalmaq istəyirdi. Müəllif elə ilk səhifələrdən Nurcahanın yaşı ilə bağlı ruhi sarsıntılar keçirdiyini nəzərə çatdırır. Hər dəfə “gənc” sözünü eşidəndə onda sətiraltı mənə axtarır. Əsərdən gətirdiyimiz aşağıdakı istinadda bu daha aydın nəzərə çarpır.

Nurcahan. Mənə birinci dəfə iri ağ güllər gətirdiyin o gecə yadımdadır?

Sahib. Əlbəttə.

Nurcahan. O vaxtdan bəri mən çoxmu dəyişmişəm?

Sahib. Sən həmişə gənc və gözəlsən.

Nurcahan (əşəbi halda). Nə üçün mən özüm haqqında soruşanda sən həmişə mənim gənc olduğumu xüsusilə qeyd edirsən? Məgər, biz bir yaşda deyilikmi?

Sahib. Sən bilirsən ki, mən həmişə görüb hiss etdiyimi söyləyirəm.

Nurcahan (kədərli). Əlbəttə, əgər mən, doğrudan da, gənc olsaydım, hər dəfə bunu söyləmək sənə ağıla gəlməzdi. Bir neçə gün sonra mənim 40 yaşım olacaq. Bu, balerina üçün az yaş deyil” (3, s. 278).

Artıq əsərin hələ başlanğıcından görürük ki, Nurcahan bir qadın kimi yaşının artmasından həyəcan keçirir. O, daha dərin məhəbbətə sevdiyi adamın sözünə də inanmır. Çünki artıq şüuraltında əvvəlki kimi gənc və gözəl olmadığını özünə qəbul elətdirib. Ər-avad arasında konflikt Nurcahanın əsas rolda oynadığı “Jizel” tamaşasına Sahibin işlə əlaqədar gedə bilmədiyini gündən başlayır. Bu səhnələrdə artıq Nurcahanın həyəcanı daha da artır. Tamaşanın müvəffəqiyyətlə bitməsindən yaşadığı

⁷⁹ BDU-nun magistrantı

savalanzade98@mail.ru

sevinclə yanaşı, son tamaşası imiş kimi ruhi sarsıntılar da yaşayır, psixologizmin inikası onun xatırlamaları ilə daha da güclənir. (...*Nurcahan xanım qucağı gül dəstələri ilə dolu halda gəlir. O, həyəcanlıdır. O, ayaq üstə dayanaraq gözlərini yumur.*) S a h i b i n s ə s i. Mən üç saatdır ki, qapınızın ağzında dayanıb gözləyirəm... Mən sadə, kimsəsiz bir tələbəyəm. Mən şəhərimizdə ilk açılan bu ağ gülləri sizə hədiyyə götürmüşəm. (*Nurcahan xanım sanki diksinərək gözlərini açır, həyəcanla qucağındakı güllərə baxır. Sonra əsəbi bir hərəkətlə onları stolun üstünə ataraq divana yığılır. Əzilmiş, incimiş halda gözlərini yenə də yumur. O, indi çox yorğun və yaşlı görünür...*) (3, s. 284).

Göründüyü kimi müəllif remarkada qəhrəmanın keçirdiyi qarışıq hissləri hər tərəfli əks etdirir. Nurcahan sevinclidir, ona görə ki, 15 il əvvəl ilk dəfə oynadığı Jizel rolunu yenə oynayıb və elə 15 il əvvəl olduğu kimi yenə də tamaşaçılar tərəfindən çox bəyənilib. Lakin bu ani xoşbəxtlik bir anda kədərlə əvəz olunur. Çünki 15 il əvvəl sevdiyi adam onu görmək üçün üç saat qapı ağzında gözləmişdi. Halbuki indi həmin adam Nurcahanın oynadığı tamaşaya gəlməmişdir. Bunun səbəbi nə idi? Yoxsa daha yaşlanıb, gözəlliyini itirdiyi üçün Sahib ona maraq göstərmirdi, əvvəlki kimi sevmirdi? Belə düşüncələr Nurcahana əzab verir. Sahibin ona söylədiyi komplimentlərə inanmır, hətta acıqlanır və Sahibi də acılayır. Bu hisslər qabardıqca onların münasibətlərini də korlayır.

“Nurcahanın xəyalən, ruhən keçmişə qayıdışı da lirik-romantik qatla yüklənərək özünü təhlil, ətraf aləmi təhlilə müşayiət olunur, keçmişlə indi Nurcahanın qavrayışında ələnərək onda özünü göstərən psixoloji aləmin təşəkkül üsulu kimi meydana çıxır” (5, s. 86).

Bədii obraz kimi Nurcahan olduqca ziddiyyətli xarakterə malikdir. Belə ki, o, bir tərəfdən ərini tərifləyir, onu necə dərin məhəbbətlə sevdiyini deyir, (“...sənin alicənablığına, mərdliyinə heç bir zaman mənim şübhəm olmamışdır... Mən yaramaz, nalayiq sözlər danışdığımı bilirəm... Sənin gözlərin hər şeyi mənə elə aydın, elə səmimi söyləyir ki, heç bir məlun şübhə onların qarşısında dayana bilməz...”), digər tərəfdən isə əri günahsız olduğu halda ona acıqlanır, təhqir edir (“Yalan deyirsən! İkiüzlülük edirsən...// ...Yoxsa, bu təmiz mələk baxışların arxasında rəzil bir ikiüzlülük gizlənməmişdir?!// Nankor! Alçaq!”)

Nurcahan əvvəlki gənclik tərəvətini itirdiyini duyduqca Sahibin ona olan sevgisinə şübhə yaranır, özünə də, Sahibə də olan inamını itirir. O, gənclik çağlarındakı kimi şiddətli sevilmək istəyir. Sahib onu təbii və səmimi duyğularla sevsə də, məhəbbətinə cavab versə də, bu onu təmin etmir. Bu inamsızlıq getdikcə onda zərərli bir qısqanclığa çevrilir. Əvvəllər kölgə kimi ondan ayrılmayan bu adamın indi Ayqıza bir stəkan su almasını ondan uzaqlaşması kimi qəbul edir. Lakin o, bütün bu qorxularını içində saxlamır, Sahibə də etiraf edir.

“N u r c a h a n. (*birdən kəskin bir hərəkətlə onun (red.Sahibin) əlini tutub üzünə yapışdıraraq*) Mən yaramaz-nalayiq sözlər danışdığımı bilirəm. (*Pauza*) Mən dənizdə batan o günəş kimi qürub etmək istəmirəm. O, səhər yenə qayıdacaqdır. Mən... Mənim gəncliyim, rəqslərim isə bir də heç bir zaman qayıtmayacaqdır. Bir zaman tamaşaçıların susmaq bilməyən alqışları məni qanadlandırıb göyün yeddinci qatına qaldırır... Mənə elə gəlirdi ki, əfsanələrdə deyilən mələklər həqiqətdə var olsaydılar, mənim səadətimə qiptə edərdilər. Lakin indi... İndi guruldayan alqış sədaları məni dəhşətə salır. Sanki on doqquz-iyirmi yaşlarımda məni xoşbəxt eləyən bu sevinc, bu heyrət nidaları indi məni əbədi bir heçliyə, bir qaranlığa yola salırlar...” (3, s. 303).

Nurcahanın qorxuları artıq tamaşaçıya tam mənası ilə aydın olur. Onu nələr qorxudur? Bir də geri qayıtmayacaq gəncliyi, gənclik, gözəllik və rəqslərinin birlikdə təzahür tapdığı o bənzərsiz istedadı... Bir zamanlar sədasından qanadlanıb göyə uçduğu bu alqış səsləri indi onu vahiməyə salır. Çünki bu alqış səsləri onun üçün son alqış səsləri ola bilərdi. Hər an bir də bu alqışları eşitməmək qorxusu onu dəhşətə gətirir. Qadın qayğı istər, sevilmək istər, ətrafın ona qiptə etməsini istər. Lakin yaş artıqca sanki o, diqqət mərkəzindən kənar qalır və bir zaman həminin gözü üzərində olan bu qadın yalnızlığa tərki edilmiş hissədir. Əgər əvvəllər onu sənət və gözəlliyinə görə tərifləyirdilərsə, indi hamıdan əvvəl sevdiyi adam onu sənətinin gözəlliyinə görə tərifləyir. Bu da Nurcahanın qadın ruhunu incidir, əsəbiləşdirir.

“N u r c a h a n. (*qışqırır*) Mən sənətdən danışmıram. (*Pauza. Birdən-birə taqətsiz yavaş bir səslə*) Mən öz məhəbbətimin yalqızlığından, ümitsizliyindən dəhşətə gələn bir qadın haqqında danışmıram. (*Hirsələnir*) Sən isə hər dəfə bu barədə söhbət düşəndə öz əsl duyğularını gizlətmək üçün onun sənətini tərifləməyə başlayırsan. Guya sən bilmirsən ki, illər keçdikcə, hər şey kimi, bu sənət də ona «əlvada» deyir?” (3, s. 304).

Nurcahan sanki bir ikilik içərisindədir. Birinci Nurcahan ərini dərin məhəbbətlə sevir, ərinin sözlərinə, təmizliyinə inanır, onunla gələcək xoş günlər haqqında xəyallar qurursa, bir anda sanki ikinci Nurcahan peyda olur. Aqressiv, qısqanc, kobud danışan, ərinin hər xoş sözündə başqa mənalar axtaran, onu acılayan bir qadın tamaşaçının gözü qarşısında canlanır. Pyesin sonuna kimi Nurcahanın daxilindəki bu ikilik bir-birinə qarşı mübarizə aparır. Onun daxilindəki bu mənfilik bəzən o qədər şiddətlənir ki, artıq ağır təhqirə keçir. Bir zamanlar kasıb bir tələbənin məhəbbətinə qarşılıq verən bu qadın indi həminin Sahibin “quyusunu qazmağa” çalışdığı bir vaxtda onun yanında olub dəstək olacağına özü də onu təhqir edib alçaldır.

“N u r c a h a n. (*gülümsəyir*) Sən mənim haqqında ölüm məhkum olmuş bir adam kimi danışsən... Elə bilirəm ki, mən səni Ayqıza qısqanıram? Qətiyyə! Ayqız gözlərini yenidən açıb dünyaya baxan bir çiçəkdir... Onun bəlkə də sənin yirtici niyyətindən xəbəri yoxdur. // (*Qışqırır*) Bəsdır! Nankor! Alçaq! Mən sənin üçün yalnız bir qadın olmamışam! Sən mənə rast gələndə əynində bir dəst tuman-köynəyin yox idi! Aferist!// İndi sədr olmusan... Böyüklərlə oturub-durursan. İndi sənə Ayqız kimi on doqquz yaşında gözəl lazımdır. Nurcahan köhnəlmişdir. Nurcahan sənə lazım deyil. Nurcahan qocalıb. Nurcahan səhnədən gedir. Nurcahanın günəşi batır... (*Halı xarablaşır və divana yığılır...*) (3, s. 315).

Gördüyümüz kimi pyesin əvvəlindən sonunadək Nurcahanın mənəvi sarsıntılarına, psixoloji hallarına, içindəki bu ikiliyə səbəb eyni qorxudur. Qocalmaq, səhnədən getmək və tərki edilmək qorxusu. Onun ruhu bu qorxu altında əzilib. Qorxu bir anda onun bütün hissləri üzərində hakim olur. Henri Devid Toronun da dediyi kimi “Heç bir şey qorxudan daha qorxunc

deyildir". Sonda bu qorxunun onların münasibətinə necə zərbə vurduğunu, sevdiyi adamı necə incitdiyini, yalançı, ikiüzlü insanların əsl simasını gördükdə sanki ayılır. Düzdür, bu qorxuya qalib gəlib sənətini davam etdirmir. Amma özünə yeni bir yol çıxır. Teatrı tərk edir. Komissiyanın iclasında hamının gözlədiyinin əksinə Sahibi müdafiə edir. Onun gələcəkdəki uğurlu fəaliyyətinə mane olmamaq üçün Sahibdən ayrılıb Kiyevə uçar. Geridə isə sadəcə gənclik və gözəlliyini qoymaq istəyir.

"N u r c a h a n. O, "Qu quşu"nun son mahnısı idi, Sahib. Mən onun gözəlliyini məhv etmək istəmirəm. Mən vaxtilə canımdan artıq sevdiyim gənc qəhrəmanlarımı öz tamaşaçılarımın gözləri qarşısında qocaltmaq istəmirəm. Bu mənim üçün hər şeydən ağır oldı; mən istəyirəm ki, tamaşaçılarımın coşğun alqış nidaları adı bir hörmətə, soyuq bir nəzakətə çevrilməsin!.." (3, s. 328).

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva L. Müasir dramaturgiyada psixologizm // Dil və ədəbiyyat. 2014, №3, s. 146-148
2. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, 310 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə. 2-ci cild. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 472 s.
4. Əzimova T. Ananın pyeslərində psixologizm // Filologiya məsələləri. 2019, №4, s. 238-242
5. Fərzizadə X.T. Müasir Azərbaycan Dramaturgiyasında psixologizm problemi (İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında): fil.e.ü.f.dok. ...dis. Bakı, 2015, 163 s.
6. Qarayev Y. İlyas Əfəndiyev. Bakı, 1987, 56 s.
7. Məmmədova T. İlyas Əfəndiyevin nəsrində bədii psixologizm. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 160 s.
8. http://genderi.org/pars_docs/refs/53/52751/52751.pdf

Açar sözlər: İ.Əfəndiyev, "Mənim günahım", psixologizm, qadın, gənclik, gözəllik, qorxu, balerina

Keywords: I.Efendiyev, "My Sin", psychologism, female, youth, beauty, fear, ballerina

Ключевые слова: И.Эфендиев, «Моя грех», психологизма, женщина, молодежь, красота, страх, балерина

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında qadın ruhunun inikası ("Mənim günahım" pyesi əsasında)

Xülasə

Dramaturgiyada lirik-psixoloji üslubun banisi kimi tanınan İlyas Əfəndiyev "Mənim günahım" pyesində də bu dəst-xətti davam etdirir. Pyesdə qadın ruhu psixoloji təhlilə cəlb edilir. Dramaturgiyada psixologizmin inikas üsullarına xas olaraq Nürcahanın mənəvi-ruhi sarsıntıları onun monoloq və dialoqlarında, jest, mimika və xatırlamalarında əks olunur. Gənclik və gözəlliyinin itməsi ilə sənətinin məhv olması qorxusu onu bir an olsun tərk etmir.

The reflection of the female spirit in Ilyas Afandiyev's dramaturgy (based on the play "My Sin")

Summary

Ilyas Afandiyev, known as the founder of the lyrical-psychological style in dramaturgy, continues this line in the play "My Sin". In the play, the female soul is involved in psychological analysis. In drama, the methods of reflection of psychology, Nurjahan's moral shocks are reflected in her monologues and dialogues, gestures, facial expressions and memories. The fear of losing her art with the loss of her youth and beauty does not leave her for a moment.

Воплощение женского духа в драматургии Ильяс Эфендиева (по пьесе «Мой грех»)

Резюме

Ильяс Эфендиев, известный как основоположник лирико-психологического стиля в драматургии, продолжает эту линию в спектакле «Мой грех». В спектакле женская душа задействована в психологическом анализе. В драматургии эмоциональные потрясения Нурджахана отражаются в его монологах и диалогах, жестах, мимике и воспоминаниях. Страх потерять свое искусство с потерей молодости и красоты не покидает его ни на мгновение

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Səfərli Zibeydə Oktay qızı¹ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ METODİK PROBLEM KİMİ

Müasir ədəbiyyat dərslərində fənn kurikulumu üzrə öyrənilən söz sənəti nümunələri arasında dramatik əsərlər mühüm yer tutur. Təhsil proqramlarında ayrı-ayrı siniflərdə dramatik növün dram, komediya, faciə janrlarının öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Metodik tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, məktəbdə dramatik əsərlərin öyrənilməsi ilə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır. Orta ümum təhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin öyrənilməsi probleminə bir çox alimlər Ə.Qarabağlı, C.Əhmədov, Ş.Mikayılov, S.Hüseynoğlu, B.Həsəni, Y.Aslanov, F.Yusifov və başqaları münasibət bildirmiş, metodik tövsiyələrişləmişlər. Bu müəlliflərinə əsərlərində qeyd olunduğu kimi, dramatik əsərlərin tədrisi ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılsa, dərslərin təşkili ilə bağlı tövsiyələr verilsə də, hazırkı şəraitdə kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq, dram əsərlərini oxucu qavramasının özünə məxsusluğunun müəyyənləşdirilməsi, təlim prosesində şagirdlərdə təhlil bacarıqlarının formalaşdırılması hazırda metodik problem kimi qarşıda durur.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, apardığımız tədqiqatın nəticələri problemin həlli ilə bağlı bir sıra zəruri məsələləri aşkara çıxarmışdır. Məktəb təcrübəsində müəllimlərin bir qisminin dramatik əsərlərin təhlilinə elmi-metodik zəmində yanaşmalarını ciddi qüsurlar kimi qeyd edilməlidir. Elmi araşdırmalarda göstəriləndiyi kimi, dramatik əsərin dərslərdə və müstəqil oxu zamanı qavranılmasına, təhlilinə ilk növbədə növ və janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən başlanılmalıdır. Bu, təlim prosesində müəllimin bir sıra çətinliklərin qarşısını almasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərə dramatik əsərdə müəllifin mövqeyini dərk etmək, obrazların nitq və hərəkətlərinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, mühakimələri əsaslandırarkən mətnəndən istifadə etmək, əsəri ayrı-ayrı səhnələr kimi deyil, bütöv bir tam şəkildə dərk etmək bacarığı aşılanması müasir ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərin öyrədilməsində başlıca vəzifələrdir.

Dramın mətninin rollar üzrə və ya fərdi oxusu zamanı şagirdlərin obrazları, personajları müstəqil şəkildə qavramasına imkan yaradılması, sonrakı mərhələdə əsərin məzmununu ilə bağlı verilən sual və tapşırıqlar, yeri gəldikcə şagirdlərin yönləndirilməsi, müəllim şərhləri zəruridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dramatik əsəri yazarkən müəllif ilk növbədə səhnə də oynanılması, teatr tamaşası üçün nəzərdə tutur. Dramatik əsərdə hərəkət dedikdə, insanlar arasındakı münasibətlərin, onların hərəkətlərinin əks etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, dramatik əsərlərin digər bir xüsusiyyəti eposa yaxınlığıdır. Fəaliyyət dram və eposu birləşdirən mühüm cəhətdir. Bununla birlikdə, onların əsas fərqi eposda, bir qayda olaraq, başa çatmış bir hadisədən (və ya hadisələr sistemindən) bəhs edilirsə, dramda hərəkətin diki zamanda, tamaşaçı qarşısında açılır, buna görə müəllif səhnədə reallığı təsvir etməyin xüsusi üsullarından istifadə edir. Epik əsərdə həm rəvayət, həm təsvir, həm də dialoq varsa, dramda dialoq və monoloqlar.

Dramdakı dialoq həm bir hərəkəti, hadisələri inkişaf etdirmə vasitəsi, həm də xarakterləri səciyyələndirmək yoludur. Şagirdlər hadisələr, qəhrəmanlar haqqında geniş məlumat verən epik əsərlərə nisbətən dramatik əsərin qavranılmasında müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu, dramatik əsərlərin qavranılmasında təxəyyülün, fantaziyanın, həyat təcrübəsinin böyük rolunu şərtləndirir. Təlim prosesində aşağıdakı cəhətlərdə nəzərə alınmalıdır:

1. Dramın mətninin epik və lirik əsərlərdən fərqlənməsi;
2. Müəllifin qəhrəman, hadisə ilə bağlı məlumat imkanlarının məhdudluğu;
3. Dramın mətninin əsas etibarilə personajların nitqindən, yığcam məlumatlardan (remarkalardan) ibarət olması;

Əsərin oxusuz zamanı şagird personajların psixoloji ovqatını, daxili vəziyyətini öz təxəyyülündə canlandırmalı, bu zaman monoloq və dialoqların məzmununa əsaslanmalıdır. Lakin şagirdin belə bir psixoloji təhlil aparmaq üçün lazımı həyat təcrübəsi və bacarıqları yoxdur. Odur ki, dramatik əsərin mətnindəki bir sıra məsələlər çox vaxt şagird üçün anlaşılmaz qalır və əsər yalnız hadisələr, obrazlar səviyyəsində qavranılır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, dramatik əsərin təlim prosesində qavranılması və təhlilinə bu ədəbi növün epik və lirik əsərlərlə ümumi və janr baxımından fərqli, özünə məxsus xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən başlanılması daha məqsədə uyğundur. Problemə belə yanaşma təlim prosesində əsərin şagird qavramasındakı çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Lirikadan fərqli olaraq, dram əsərində qəhrəmanın daxili aləminə dərinlən nüfuz etmək çətinidir. Dramda eposdakı gerçəkliyin geniş, əhatəli təsvirində mümkün deyil. Bu, şübhəsiz ki, şagirdlərin dramatik əsərlərə marağını azaldır. Mütlaliə zamanı şagird üçün bir çətinlikdə müəllif nitqinin olmamasıdır.

Dramda portret, geniş təsvir, epik və lirik əsərlərdəki kimi geniş bədii detallar olmur. Odur ki, şagird araşdırma apararkən replikalari, qəhrəmanın nitqini, hərəkətini, hadisəni, vəziyyətin inkişafını təhlil etməli olur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, şagirdlərin dramatik əsərin mətnini qavramasının bütün çətinlikləri təlim prosesində nəzərə alınmalıdır. Bu, həm də müəyyən dərəcədə dramatik əsərin qəhrəmanlarının davranış və əməllərinin, hərəkətlərinin, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin dərinlən dərk edilməsinə aiddir.

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Orta məktəb şagirdlərinin həyat təcrübəsinin azlığı, bədii təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi müəyyən maneə yaratsa da, səhnə əsərlərinin tamaşalarından, filmlərdən seçilmiş parçaların, aktyorların ifasının müzakirəsi dərstdə öyrənilən dramatik mətnin məzmununun dərinədən mənimsənilməsinə, şərhinə, şagirdlərin təhlil bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Şagirdlər rollar üzrə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, fasiləli oxu ilə yanaşı, dramatik əsərdən bəzi parçaları özləri də səhnələşdirə bilər. Ədəbiyyatın tədrisi metodikasında tətbiq olunan ənənəvi və müasir metodlar dramatik növün özünə məxsusluğunu nəzərə almağa imkan verir. Beləliklə, bütün bu məqamların nəzərə alınması şagirdlərin oxuduğu dramatik mətnin məzmununu dərinədən mənimsəməsinə, müstəqil təhlil bacarıqlarının formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Şagird bu prosesdə idrakivə yaradıcı fəaliyyət göstərərək müəllif mövqeyini, obrazların hər birinin nitqinin və hərəkətlərinin məntəqli mənasını aydınlaşdırmalı, öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün əsərin mətnindən istifadə etmək bacarığına yiyələnməlidir. Dramın bədii mətninin bütövlükdə təhlilinin adətən dərslər sistemi vasitəsilə həyata keçirilməsi müstəqil təhlil bacarıqlarının inkişafını təmin edir, nəzəri və ədəbi biliklərin möhkəmlənməsinə imkan verir. Məktəbdə dramatik əsərlərin öyrənilməsi elmi və bədii ədəbiyyatı daha dərinədən anlamağa kömək edən müəyyən nəzəri biliklər tələb edir. Müəllim dramaturgiyanın ədəbi növ kimi xüsusiyyətlərini dərinədən bilməli, filoloji təhlildəki təlim prosesi üçün vacib olan məqamları diqqətdə saxlamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1992.
2. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968.
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2016.
4. Hüseyinoglu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
5. Mikayilov Ş., Bəkirova A., Əliyeva Ş.X. V-XI siniflərdə ədəbiyyat dərslərində təlim texnologiyalarından kompleks şəkildə istifadə. Bakı, 2008.
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016.

Açırsözlər: ədəbiyyat, dərs, müəllim, janr, dramatik əsər, obraz, oxu, problem, mətn, epik, lirik

Key words: literature, lesson, teacher, genre, dramatic work, image, reading, problem, text, epic, lyrics

Ключевые слова: литература, урок, учитель, жанр, драматическое произведение, образ, чтение, проблема, текст, эпос, лирика

Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin öyrənilməsi metodik problem kimi

Xülasə

Ədəbiyyat dərslərində fənn kurikulumu üzrə öyrənilən söz sənəti nümunələri arasında dramatik əsərlər mühüm yer tutur. Təhsil proqramlarında ayrı-ayrı siniflərdə dramatik növün dram, komediya, faciə janrlarının öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Elmi araşdırmalarda göstərilirdi ki, dramatik əsərin dərstdə və müstəqil oxu zamanı oxusuna, qavranılmasına, təhlilinə ilk növbədə növ və janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən başlanılmalıdır. Bu, təlim prosesində müəllimin bir sıra çətinliklərin qarşısını almasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dramatik əsərdə müəllifin mövqeyini dərk etməkdə çətinlik, obrazların nitq və hərəkətlərinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması, mühakimələri əsaslandırarkən mətnədən istifadə etmək, əsəri ayrı-ayrı səhnələr kimi deyil, bütöv bir tam şəkildə dərk etmək bacarığı müasir məktəbdə ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərin öyrədilməsində başlıca vəzifələrdir.

The study of dramatic works in literature lessons as a methodological problem.

Summary

Dramatic works occupy an important place among the examples of word art studied in the literature lessons on the subject curriculum. The educational programs provide for the study of dramatic genres of drama, comedy and tragedy in separate classes.

Scientific research has shown that the reading, comprehension, and analysis of a dramatic work in the classroom and in independent reading must begin with the study of the characteristics of the type and genre. This is important for the teacher to avoid a number of difficulties in the learning process.

Difficulty in understanding the author's position in a dramatic work, clarifying the essence of the speech and actions of the characters, using the text when substantiating judgments, the ability to understand the work not as separate scenes, but as a whole are the main tasks in teaching drama in modern school literature.

Изучение драматических произведений на уроках литературы как методическая проблема

Резюме

Драматические произведения занимают важное место среди образцов художественного слова, изучаемых на уроках литературы по учебной программе. Образовательные программы предусматривают изучение драматических жанров драмы, комедии и трагедии в отдельных классах.

Научные исследования показали, что чтение, понимание и анализ драматического произведения в классе и при самостоятельном чтении должны начинаться с изучения характеристик вида и жанра. Это важно для учителя, чтобы избежать ряда трудностей в процессе обучения.

Сложность понимания авторской позиции в драматическом произведении, прояснение сути речи и действий персонажей, использование текста при обосновании суждений, умение понимать произведение не как отдельные сцены, а в целом - основные задачи в преподавании драмы в современной школьной литературе.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Haqverdiyeva Mehriban Tofiq qızı¹
ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ

Orta məktəblərdə şagirdlərdə bədii ədəbiyyata, mütaliyəyə marağın yaradılması, epik, lirik və dramatik növə aid olan əsərlərin tədris edilməsi Ədəbiyyat fənninin vəzifələri sırasındadır. Ədəbiyyat fənninin şagirdin biliyinin, dünyagörüşünün və əxalqi – tərbiyəvi cəhətlərinin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etməsində xüsusi rolu vardır. Xüsusilə də dramatik əsərlərin tədrisinin şagirdlərin inkişafı üçün əhəmiyyəti yüksəkdir.

Milli – mənəvi, əxlaqi dəyərlərin, tərbiyənin, vətənpərvərlik və beynəlmilçilik hislərinin və sairənin gənc nəsələşdirilməsi dramatik növə aid əsərlərinin tədrisi ilə bərabər, ədəbiyyatın digər növləri olan lirik və epik növə aid olan əsərlərinin tədrisinin qarşısında dayanan aktual məsələlərdən biridir.

Orta məktəbdə dramatik əsərlərin spesifik xüsusiyyətlərinin, ətraflı şəkildə şagirdlərə mənimsədilməsi üçün müəllimlərin nəzəri və metodik hazırlıqları yüksək səviyyədə olmalıdır. Şagirdlər onlara tədris edilən hər bir əsərin daxili mahiyyətini, müəllifin fikirlərini dərk etməlidirlər.

“Həyat hadisələrini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq, cəmiyyətin inkişafına mane olan ictimai eyibləri tənqid atəşinə tutmaq üçün dramatik janrın imkanları genişdir. Məhz dramaturgiyada dramatik, komik və faciəvilik problemi Aristoteldən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər tədqiqata cəlb edilmiş, bu problemlə əlaqədar zəngin nəzəri mənbələr yaradılmışdır. Dramaturgiyanın tədrisi prosesində həmin anlayışların şərhli öyrədilən ədəbi nümunənin ideya-bədii təhlili ilə üzvi vəhdətdə aparılmalı, klassiklərin, nəzəri müddəaları zəminində şagirdlərə dəqiq və məzmunlu məlumat verməlidir” [1, s. 82].

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə müxtəlif mövzularda dramatik əsərlər öyrədilir.

Ədəbiyyat xüsusilə incəsənətin sahələri ilə sıx vəhdətdə olur. “Ədəbiyyat və incəsənətin spesifik xüsusiyyətlərini vəhdət halında əks etdirən dramatik nümunələrin tədrisi, səhnə tamaşasına baxışın təşkili şagirdlərin həyatı qavrama qabiliyyətinin, estetik hisslərinin inkişaf etdirilməsi üçün daha geniş imkanlar açır. Bu nümunələr üzərində işin səmərəli təşkili şagirdlərdə bədii ədəbiyyata və səhnə həyatına maraqla oymalı, onların iradəsini, duyğularını və fikirlərini ifadə etməli, onların ideyaya zənginləşməsinə və mənəvi tərbiyəsinə zəmin yaratmalıdır” [1, s. 95].

Dramatik əsərlərin özünəxas cəhətləri vardır. “Kamil dramatik əsərin bədii duyumu, ideya-estetik qayəsi, həqiqi sənət əsəri olması əsasən süjet xəttinin, kompozisiyanın düzgün və dinamik istiqamətdə verilməsi ilə bağlıdır. Dramatik əsərlərin süjet xətti real həyat konfliktləri əsasında qurulur ki, bu da personajların bir-birinə münasibətindən yaranan gərgin münaqişələrdə, xarakterlərin fəaliyyətində bədii həllini tapır. Əsərin daxili mahiyyətinin, ideya-estetik qayəsinin, tərbiyəvi, əxlaqi və emosional təsir qüvvəsinin müəyyənləşdirilməsi əsərin müəyyən sistemlə öyrədilməsi prosesində açılır” [1, s. 96].

Dramatik əsərlərin öyrədilməsində bir neçə prinsiplər nəzərə alınmalıdır. “Elmi-metodik ədəbiyyatlarda irəli sürülən fikirlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, lirik və epik janrlarda olduğu kimi dramatik əsərlərin öyrədilməsində də tarixilik, forma ilə məzmunun vəhdəti və pedaqoji, əyanilik prinsipləri əsas götürülməlidir. Sadalanan prinsiplərin kompleks tətbiqi işin praktik istiqamətini gücləndirir, şagirdləri fəallaşdırır, ideya-məzmunun asan qavranılmasına imkan yaradır. Ona görə də məqalədə bu prinsiplərin hər birinin mahiyyətini izah etmək, müxtəlif pyeslər əsasında şagirdlərə öyrədilməsi metodikasını qabaqcıl təcrübə zəminində ümumiləşdirmək və müəllimlərin diqqətini bu sahəyə yönəltmək vacib bilinmişdir:

1. Forma və məzmunun vəhdəti. Bu, ədəbiyyat tədrisinin ən ümumi, bütün ədəbi növ və janrların öyrənilməsi üçün səciyyəvi prinsiplərindəndir. Buna görə ki, bütün ədəbi növlərdən olan əsərlərin öyrədilməsi məsələlərindən bəhs edən metodist-alimlər bu prinsipin mahiyyəti haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq və şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, məzmunla formanın vəhdəti ədəbiyyatşünaslığın əsas tələblərindən biridir.

2. Dramatik əsərlərin öyrənilməsində tarixilik prinsipi a) ictimai-siyasi hadisələrin dramaturqun yaradıcılığına, konkret olaraq tədris edilən pyesinə göstərdiyi təsirlə, b) tarixi həqiqətlərin obrazlı təfəkkürdə ifadə tərzilə və v) əsərdə təlqin edilən ideyaların bugünkü hadisələrlə və gələcək məqsədimizə müvafiq arzularla əlaqələndirməyi tələb edir.

3. Dramatik əsərlərin öyrədilməsində nəzərə alınacaq əsas tələblərdən biri də pedaqoji prinsiplərlə bağlıdır. Bu prinsipin mahiyyəti əsasən tədris edilən dramatik əsərin xüsusiyyətindən, şagirdlərin qavrama qabiliyyətindən, müəllimin pedaqoji ustalığından və tədris vəsaitinə yaradıcı münasibətdən yaranır. Məktəb təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və şəxsi müşahidələrimizin nəticələri göstərir ki, dramatik əsərlərin ikili təbiətinin (həm ədəbi əsər kimi, həm də səhnədə oynanılan əsər kimi) şagirdlərə çatdırılması müəllimdən janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alın-masını, əyaniliyi, texniki-təlim vasitələrini, xüsusən, obrazların xarakterinin müəyyənləşdirilməsində fərdi kompüterlərdən istifadəni, ədəbiyyatşünaslıq və teatrşünaslığa aid mənbələri, incəsənətin başqa növləri ilə vəhdətdə öyrədilməsini də diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edir.

4. Əyanilikdən, texniki-təlim vasitələrindən və fərdi kompüterlərdən istifadənin imkanları. Dramaturgiyaya aid sistemli biliklərin verilməsinin optimallığının, intensivliyinin təmin olunmasında bu imkanlardan istifadə günün zəruri tələbidir” [1, s. 125 – 127].

Ədəbi əsərlərin hər birində öyrəniləcək, araşdırılacaq çox məsələlər vardır. Bu səbəbdən də müəllimin peşəkarlıq yaradıcılıq qabiliyyəti, pedaqoji ustalığı yüksək səviyyədə olmalıdır ki, əsərlərin düzgün təhlilini aparma bacarsın və şagirdlərə düzgün informasiyalar mənimsətsin.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı (mehriban.haqverdiyeva.86@mail.ru)

“Ədəbi əsərlərin öyrədilməsində ən mühüm mərhələ təhlil dərslərinin təşkil olunmasıdır. Təhlil dərsləri əsərin iştirakçılarına, müəllif mövqeyinə, şeir parçalarındakı lirik və ya satirik obraza, onlarda ifadə olunan əhvali-ruhiyyəyə, əsərlərin bədii-sənətkarlıq məsələlərinə münasibətlərin aşkarlanması yolu ilə həyata keçməlidir. 1.2. əsas standartında bu məsələlər lazımı şəkildə ifadə olunmuşdur. Epik və dramatik əsərlərdə şagirdlər obrazların hərəkət və davranışlarını, daxili və xarici keyfiyyətlərini, əsərdəki yeri və mövqeyini, ifadə etdiyi əxlaqi-mənəvi dəyərləri düzgün dərk etməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, müəllif yaratdığı obraz və ya obrazlar silsiləsi vasitəsilə bizə hansısa bir fikri təlqin edir. Əsərdə cərəyan edən əhvalat və hadisəni elə-belə, boş-boşuna danışmır. Ona görə də obrazların hər birinin fərdi keyfiyyətləri vardır və bu keyfiyyətlər şagirdlərə bəlli olmalıdır. Obrazların qarşılıqlı münasibətləri, intriqa və ya ziddiyyətlərin səbəbləri, hadisələrin gedişatı, müəllif mövqeyinin dərk edilməsi, obrazların hərəkət və davranışlarının motivləri diqqətlə araşdırılmalıdır” [4, s. 255].

“Məktəblərimizdə ədəbiyyat fənninin müasir tələblərə uyğun tərzdə tədris etmək pedaqoji prosesin düzgün təşkilindən asılıdır. Bu da ədəbi materialların tədrisi üçün bilavasitə planlaşdırılması ilə bağlıdır. Orta məktəblərdə ədəbiyyat fənninin planlaşdırılması mürəkkəb prosesdir. Çünki hər bir problemin, ədəbi növün janrın öyrənilməsi, təhlil edilməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, lirik əsərin quruluşuna görə təhlil üsulu epik əsərin təhlilindən tamamilə fərqləndiyi kimi, dramatik əsərdə dil-üslub cəhətdən təhlili epik əsərlərin təhlil üsulundan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Ədəbiyyatın tədrisi qarşısına qoyulan tələblər zaman dəyisdikcə yeniləşmişdir. Dövrün tələbi bu işin məzmununun yeniləşməsinə tərkibinin dəyisməsinə səbəb olmuşdur. Müəllimlərin peşə hazırlığı isində düzgün istiqamət götürmə başlıca məsələlərdəndi. Filologiya fakültəsinin tədris planında təbii ki bu məqsədə xidmət edən fənlər öz əksini tapmışdır. Amma onların icərisində ədəbiyyatın tədrisi metdiksı fənnində öz cəkisi var. Azərbaycan ədəbiyyatının humanitar profilli siniflərdə tədrisində əsas məqsəd şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyyəsinin aşılınması, ədəbi parçaları humanistəsdirmək, dərsi intensivləsdirmək, tədris prosesində fəndaxili və yaxın fənlər arasında əlaqənin ön plana cəkilməsi müasir dövrün əsas problemlərindəndir” [5].

Ədəbiyyat şagirdlərdə həm yazılı, həm də şifahi nitqin inkişafına xüsusi təkan verir. Yazılı ədəbiyyatla folklorun əlaqəsinin bir neçə spesifikalar vardır. “Yazılı ədəbiyyatla folklorun əlaqələrinin müxtəlif səviyyəsi fərdi başlanğıcla kollektivin münasibətlərinin dərəcəsiindən və estetik dəyərlərin qarşılıqlı təsir spesifikasından asılıdır” [3, s. 102- 105].

Orta məktəbdə xüsusilə XI sinif Ədəbiyyat dərslisində dramatik növə aid olan əsərlər çoxdur. “Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinifləri üçün “Ədəbiyyat” dərslisində milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri özüində əks etdirən, həqiqi vətəndaşın tərbiyəsində mühüm rol oynayan əsərlər daxil edilmişdir. Bədii əsərlər seçilərkən demokratiya prinsiplərinə, xalqımızın milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən, millimənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyət yetiştirilməsi vəzifəsi əsas götürülmüşdür” [2, s. 5].

Müasir təhsil sistemində ədəbiyyatın istənilən növünə aid əsərlərin yüksək səviyyədə tədris edilməsi üçün orta məktəblərdə hər cür şərait yaradılmışdır. Müəllimlər bu şəraitlərdən yerli - yerində istifadə etməyi bacarmalı, öz sənətini sevməli və dərslər keçdiyi şagirdlərinə xüsusi qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Hər bir müəllim ilk növbədə müasir təlim texnologiyalarına bələd olmalı, nəzəri və praktik cəhətdən yüksək savada malik olmalıdırlar.

Dramatik əsərlərin tədrisində bir çox yeni təlim metod və üsullarından istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanov Yusif. Ədəbi axtarışlar və tədris. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 400 s;
2. Həsənov Bilal, Mustafəyeva Aynur, Əliyev Soltan. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslisnin metodik vəsaiti Bakı – 2018, 208s;
3. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, “Turan”, 2002. 135 s;
4. Yusifov Fəxrəddin. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslis, Bakı 2017, 304 s;
5. <https://oyu.edu.az/journal/journals/konfrans-materiallari.pdf>

Açar sözlər: *orta məktəb, dramatik əsərlər, tədris;*

Ключевые слова: *средняя школа, драматические произведения, преподавание;*

Keywords: *high school, dramatic works, teaching.*

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ

Xülasə

Bu məqalədə orta məktəblərdə dramatik əsərlərin tədrisi məsələlərindən bəhs edilmişdir. Dramatik əsərlərin insanlara təsiri çoxdur. Bu əsərlər düzgün təhlil edilməli, məzmunu, mahiyyəti, hansı fikirlərin ifadə olunduğu şagirdlərə düzgün öyrədilməlidir. Ədəbiyyatımızın bir çox tanınmış simalarının yüksək fikirlər aşılaman dramatik əsərləri vardır. Bu əsərlər orta məktəblərimizdə düzgün tədris edilməli, əsas prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Dramatik əsərlərinin tədrisində akustik, vizual vasitələrdən ən çox audivizual vasitələrdən istifadə etmək məsləhət görülür.

ОБУЧЕНИЕ ДРАМАТИЧЕСКИМ РАБОТАМ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы преподавания драматических произведений в общеобразовательных школах.

Драматические произведения имеют огромное влияние на людей. Эти произведения должны быть правильно проанализированы, содержание, суть, высказанные идеи должны быть правильно преподаны учащимся. У многих

известных деятелей нашей литературы есть драматические произведения, внушающие высокие идеи. Этим произведениям надо правильно учить в наших средних школах, нужно учитывать основные принципы. При преподавании драматических произведений рекомендуется использовать акустические и наглядные пособия.

TEACHING DRAMATIC WORKS IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

This article discusses the issues of teaching dramatic works in secondary schools.

Dramatic works have a great impact on people. These works must be properly analyzed, the content, the essence, the ideas expressed must be taught to the students correctly. Many well-known figures of our literature have dramatic works that instill high ideas. These works must be properly taught in our secondary schools, the basic principles must be taken into account. It is recommended to use acoustic and visual aids in the teaching of dramatic works.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Məhərrəmova Günay Arzuman qızı
EPİK ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev söyləyirdi ki, “Həyat çox böyük bir prosesdir”. Bu prosesdə daim çalışıb uğur qazanmaq istəyiriksə müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıyıq. Bu gün kurikulum islahatlarını zəruri edən tələblər sırasında yer alan “informasiya əsrinin tələbləri” dedikdə müasir tələblər başa düşülməlidir. Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması bir çox sahədə olduğu kimi təhsildə də fərqli yanaşmaların yaranmasına səbəb olur.

Informasiya kommunikasiya, texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə təhsilin məqsəd və vəzifələrində yeni baxış və yanaşmaların yaranması təbii hal kimi qarşılanmalıdır. Lakin hər fikir və ideyanı yenilik kimi qəbul edib, təhsilə gətirmək olmaz. Yeni fikir və ideyalar özünü o zaman doğruldur ki, cəmiyyətin, dövlətin maraq və tələbatlarına uyğun gələrək dünyagörüş və şəxsiyyət formalaşdırmasını təmin etsin. Dünya təhsil sistemi eyni zamanda qabaqcıl ölkələrin inkişafının izlənilməsi təhsilimizdə kəm-kəsrləri görməyə imkan yaradır. İnkişaf və yeniləşmə meyilləri təhsilin bir çox sahələri kimi fənn kurikulumlarından da yan keçməmişdir.

Ədəbiyyat dərslərinin müasir tələblər səviyyəsində təşkil olunması onu göstərir ki, texnologiya əsrinin övladları olan bu günün şagirdləri şəxsiyyət kimi formalaşır və yalnız bilik deyil, həmçinin həyatda özünə lazım olan bacarıqlara, vərdislərə yiyələnir, rahatlıqla ünsiyyət qururlar. Bu gün müasir dərsin qarşısında çətin və məsul bir vəzifə dayanır: Sağlam düşüncəyə sahib olan gənc nəsil formalaşdırmaq. Bununla belə, ədəbiyyat fənni kurikulumun məqsəd və vəzifələri kifayət qədər mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Ədəbiyyat fənninin qarşısında duran vəzifələrin uğurla reallaşdırılması bədii əsərlərin hansı səviyyədə öyrədilməsindən aslıdır. Bədii əsərlərin tədrisi ədəbiyyat proqramının müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Bədii əsərlərin öyrədilməsi bir neçə mərhələdə reallaşır. Bu mərhələlərin reallaşması üçün fərqli iş üsulu seçilsə də unutmmaq olmaz ki, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, oxunun düzgün təşkili məzmunun dərinə qavranılmasına imkan yaratdığı kimi, məzmunun dərinə qavranılması da təhlil mərhələsinin səmərəli keçməsinə səbəb olur. Bu gün təhsilin məzmununa uyğun olaraq ədəbiyyat dərslərinə daxil edilmiş bədii əsərlərin müəyyən bir hissəsini epik əsərlər təşkil edir. Bu əsərlərin sayı sinifdən-sinifə keçdikcə dəyişir və eyni zamanda əsərlər seçilərkən uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınır. Epik əsərlərin məktəbdə tədrisi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Təhlil mərhələsi əsərin məzmununun qavranılmasından sonra aparılır. Epik əsərlərin məzmununun öyrənilməsi ilə bağlı ədəbiyyat fənni kurikulumunda ayrıca standartlar əks etdirilmişdir. Məzmun çoxlaylı, çoxqatlı bir mərhələdir. Bəzən müəllimlər hər hansı bir hekayənin şagirdlər tərəfindən oxusunu onun məzmununun mənimsənilməsi kimi səciyyələndirirlər. Lakin bu belə deyil, çünki əsərin məzmununun mənimsədilməsi fikri-hissi əməliyyatdır. Əsərin məzmunu kifayət qədər dərinə öyrənilmədən sonra onun təhlili üzrə işin təşkili həyata keçirilir. Bu mərhələ öz əksini “ədəbiyyat və həyat həqiqətləri” məzmun xəttindəki 1.2 standartının alt-standartları eyni zamanda şifahi və yazılı nitq məzmun xəttinin alt-standartlarında tapır. Təhlil dərslərinin səmərəli təşkili fənn müəllimindən metodik ustalığ, dərin ədəbiyyatşünaslıq biliyi, yaradıcı fəaliyyət tələb edir.

Bununla belə, təhlil dərsləri şagirdlərin yardımı fəaliyyətinə əsaslanmalıdır. Çünki təhlil dərslərinin əsasında şagirdlərin əsərə olan münasibəti dayanır. Şagirdlərin müstəqil münasibətini öyrənmək üçün müəyyən sual və tapşırıqlardan istifadə daha məqsədəuyğun olar. Təhlil dərslərində şagirdlərə veriləcək sual və tapşırıqların əsərin məzmununu və ideyası ilə bağlılığı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Düzgün təhlil suallarının seçilməsi şagirdləri müstəqil düşünməyə, fakt və hadisələrə münasibət bildirməyə, əsərdən müəyyən nəticə çıxarmağa imkan yaradır. Bununla belə, epik əsərlərin təhlili zamanı müəllim aşağıdakı məsələləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1. Əsərin təhlili prinsiplərinə bələdlilik.
2. Əsərin təhlili strukturu.
3. Təhlilin həcmi və istiqaməti.

Epik əsərlərin təhlili zamanı yerinə yetiriləcək bir çox məsələlər özünü prinsiplər formasında göstərir. Epik əsərlərin təhlili əsərin ideyasının və müəllif niyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Əsərlə bağlı bu faktın düzgün müəyyən edilməsi ideyallıq prinsipinin tələbidir. İdeyanın düzgün müəyyənləşdirilməsi nə qədər vacibdirsə, forma və məzmun arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi bir o qədər zəruridir. Bəzən əsərləri təhlil edərkən onun yarandığı dövrün xüsusiyyətlərini bilmək lazım gəlir. Tarixilik prinsipi tələb edir ki, təhlilə cəlb olunmuş əsərlər yarandığı dövrlə əlaqəli şəkildə öyrədilməlidir.

Nəsr əsərlərinin təhlili strukturuna əsərin mövzusu, ideyası, obrazlar aləmi, sujet və kompozisiyası daxildir. Təhlil zamanı əsərdə nədən danışılır və niyə danışılır? suallarının köməyi ilə əsərin mövzusu və ideyasını müəyyənləşdirmək olar. Əsərin obrazlar aləmi barədə dolğun məlumat əldə edilməsi üçün müəllim şagirdlər arasında diskussiya səciyyəli müsahibə aparmaqla məlumat əldə edə bilər. Nəsr əsərlərinin strukturuna daxil olan komponentlərin öyrədilməsi yaş səviyyəsinə uyğun seçilməlidir. Belə ki, yuxarı siniflərdə qeyd olunan məsələlərin hamısının əhatə olunması vacib olduğu halda, aşağı siniflərdə onlardan bir neçəsinin öyrədilməsi daha məqsədə uyğundur.

Təhlil prosesində epik əsərlərin janr xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir. İnsanın mənəvi aləminin, xarici görünüşünün, məişətinin, eləcə də təbiətinin hərtərəfli təsvirinə belə nümunələrdə geniş yer verilir. Yazıçı ədəbi qəhrəmanların oxşar və fərqli cəhətləri, həyata baxışı, davranış və əməlləri barədə əhatəli danışmaq imkanından gen-bol yararlanır. Bu cür əsərlərdə sujet-kompozisiya özəl bir şəkildə müşahidə olunur, qəhrəmanların xarakterinin, əsərin ideyasının açılmasında epizodlar əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bu cəhətlər məktəb təhlilinin əsasında dayanmalıdır.

Təhlil dərslərinin təşkili zamanı müəllim hansı təhlil yolundan istifadə edəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Belə ki, müəllif arxasıca təhlil, problem mövzuya görə təhlil və obrazlar sistemi üzrə təhlil yolundan istifadə məqbul sayıla bilər. Yaş

səviyyəsi nəzərə alınaraq aşağı siniflərdə müəllif arxasıya təhlildən daha çox istifadə edildiyi halda, yuxarı siniflərdə adı çəkilən digər iki təhlil yolunun geniş tətbiqi faydalıdır.

Təhlilin həcminə gəlincə, onu demək yerinə düşər ki, o geniş və yığcam formalarda aparıla bilər. Başqa sözlə, bütöv təhlil, seçmə yolla təhlil və tətbiqi mümkündür. Təhlilin yolunun və növünün seçilməsi sinfin səviyyəsindən, müəllimin məqsədindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Həsəni.B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. Müəllim. 2016, 452 səh
2. S.Hüseynoğlu. Metodik vəsait. Bakı-2019, 264 səh.
3. S.Hüseynoğlu. Ədəbiyyat metodikası: laboratoriya məşğələləri. Dərs vəsaiti. Bakı-2020. 176 səh.
4. Ümumtəhsil məktəblilərinin V sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin Metodik vəsaiti“Bakı” nəşr 2020, 207 səh.
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı ADPU-nun nəşri. 2018, 349 səh.

Açar sözlər: epik əsərlər, təhlil, müasir dərs, nəsr, dərslərin təhlili.

Key words: epic words, analysis, modern lesson, prose, lesson analysis.

Ключевы слова: эпические произведения, анализ,современный урок, проза, анализ урока.

Xülasə

Epik əsərlərin tədrisi bir neçə mərhələdə reallaşa bilər. Epik əsərlərin məzmununun düzgün mənimsədilməsindən sonra onun təhlili üzrə işin təşkili həyata keçirilə bilər. Təhlil dərsləri şagirdlərin mətn üzrə müstəqil işləmələrinə imkan yaradır. Müəllimdən ciddi yaradıcılıq tələb edən təhlil dərsləri eyni zamanda müəllim və şagird əməkdaşlığına əsaslanmalıdır. Təhlil dərslərinin əsasını şagird münasibəti təşkil etməlidir. Həmin münasibət şagirdin əsər barədə düşüncələrini ortaya qoymağa imkan yaradır.

Резюме

Обучение эпическим произведениям может проходить в несколько этапов. После того, как содержание эпического произведения будет правильно усвоено, следует организовать работу по его анализу. Уроки анализа позволяют студентам самостоятельно работать над текстом. Уроки анализа, требующие от учителя серьезного творчества, также должны основываться на сотрудничестве учителя и ученика. Основой аналитических уроков должно быть отношение ученика. Такое отношение позволяет студенту выразить то, что он думает о работе.

Resume

The teaching of epic works can take place in several stages. After the content of the epic was properly mastered, work on its analysis should be organized. Analysis classes allow students to work independently on the text. Analysis lessons that require serious creativity from the teacher should also be based on teacher-student collaboration. The basis of analysis lessons should be the student attitude.

This attitude allows the student to express his/her thoughts about the work.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Talibova Şahanə¹
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ ZAMANI BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİ

Bədii dil ədəbi əsərlərin emosional təsvir vasitəsidir. Uzun illər boyu bədii dil dedikdə hər kəs tərəfindən anlaşılmayan, yalnız yüksək zümrənin və savadlı insanların dilinə yaxın olan daha ciddi bir dil nəzərdə tutulmuşdur. Sonralar realist ədəbi məktəbinin yaranması ilə bədii dil terminin izahı da dəyişməyə başladı. Məlum oldu ki, bədii dil mütləq təmtəraqlı olmayıb, daha anlaşılqı, hətta, yeri gəldikdə dialekt, şivə, loru sözlərdən də istifadə edilə bilən ədəbi anlayışdır.

Bədii dilin belə sadələşməsinə biz daha çox epik nümunələrdə görürük. Şeir dili nə qədər sadə olsa da, üslubuna uyğun olaraq, ən azından ritmik quruluşu və intonasiya tərzini müəyyən qədər ağırlığını qoruyur.

Orta məktəb dərsləri üçün seçilən əsərlərin dili mütləq şəkildə nəzərdən keçirilməli və şagirdlərin yaşı nəzərə alınmaqla nümunələr verilməlidir. Bu baxımdan lirik əsərlərdə iş daha asandır. Əsərə ümumi qısa nəzər salmaqla əsərin şagird üçün uyğun olub olmadığını seçə bilirik. Lakin epik əsərlərdə vəziyyət daha qəlizdir. İlk olaraq əsərə daha ciddi şəkildə və yaxından tanış olmaq lazım gəlir. Əsərin dili, buradakı ideyanın çatdırılma tərzini, işlənilən təsvir vasitələri oxuculara aydın olmalıdır.

Bədii dil anlayışı özündə bir neçə digər məfhumları da birləşdirir. Məsələn, müəyyən üslubun dili, yazıçının dili, konkret əsərin dili və ya konkret obrazın dili. Məlumdur ki, bədii dilə aid biliklərin həcmi çox genişdir. Sadalanan məfhumların isə hər birinin özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri vardır. Orta məktəblərdə bu anlayışlar mərhələli şəkildə öyrədilir. Məsələn, V-VIII siniflərdə daha çox əsərin dili, yazıçının dili və qəhrəmanın dili anlayışları təhlilə cəlb olunur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Fətəliyeva bu haqda fikirləri ümumiləşdirərək belə yazır: “Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin dilini, yaxud bədii dilin öyrənilməsinə aşağıdakı cəhətləri əlavə edə bilirik:

1. Yazıçının hansı dil mənbələrindən istifadə etməsi (ümumxalq dili, şifahi ədəbiyyat, yazılı ədəbiyyat əcnəbi söz və ifadələr və s.);
2. Çətin söz və ifadələrin izahı (buraya həm lüğəvi mənası anlaşılmayan, həm də sözlərin mənası çətin başa düşülən söz və ifadələr daxildir);
3. Dili bədiiləşdirən qaydaların izahı;
4. Dünyagörüşündən, yaradıcılıq metodundan və fərdi üslubdan asılı olaraq, yazıçının dildən necə istifadə etməsi;
5. Ayrı-ayrı janrlardan, növlərdən asılı olaraq əsərin dil xüsusiyyətlərinin izahı”. [3]

Gördüyümüz kimi, bədii dil anlayışı mükəmməl bir sistem təşkil edir və ona daxil olan komponentləri bir-biri ilə vəhdətdə öyrənməyi tələb edir.

Biz fikirlərimizi konkret əsərlər üzərində izah etmək istədik. İlk olaraq, 8-ci sinif Ədəbiyyat dərslərində yer alan Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinə nəzər salmaq. Cəlil Məmmədquluzadə dahi Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, jurnalisti, ictimai xadimi, “Molla Nəsirəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəridir. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün sonsuz əməyi olan bu dəyərli insanı nə qədər öyrənsək azdır. O həmçinin Azərbaycanda və Şərqdə ilk feminizm, qadınların və kişilərin hüquq bərabərliyi tərəfindən çıxış edən ilk ictimai xadim hesab olunur. Onun əsərləri təkcə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması üçün deyil, həm də yaşadığı dövrün dil mənzərəsini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Dərslərdə yer alan “Qurbanəli bəy” hekayəsi janrının ən mükəmməl nümunələrindəndir. Ənənəvi olaraq, hekayəyə baş qəhrəmanın adı verilmişdir. Burada həmin dövrün mənzərəsi, bəylərin həyat tərzini, sadə xalqın necə əzildiyi qısa bir mətn üzərində çox mükəmməl şəkildə verilmişdir. Qurbanəli bəy obrazı yaltaq mülkədarların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Ədib obrazı elə təqdim edir ki, oxucu ona nifrət etməkdən daha çox düşündüyü vəziyyətə acıyır. Xalqın hörmət etdiyi belə bəylərin məmurların, yüksək vəzifəli naçalniklərin önündə bu mənəviyyətsiz vəziyyəti tənqid edir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Qəmbərova bununla bağlı çox gözəl müqayisə aparmaqla qeyd edir: “Ta qədimdən tipik azərbaycanlı kişisi üçün “at, arvad, papaq” qeyrət rəmzi sayılaraq müqəddəs, toxunulmaz hesab edilir. Hekayənin qəhrəmanı isə öz atını (atlarını) heç düşünmədən belə hər an “peşkəş” etməyə hazırdır: - Naçalnik, qurbandı sənə mənim atım! Hesab edirik ki, burada müəllifin çatdırmaq istədiyi mətnəli ifadə açıq-aşkar ortadadır”. Bəli, həqiqətən də Qurbanəlinin nə qədər şəxsiyyətsiz olduğunu bu müqayisədən də görə bilirik. [4]

Hekayənin dili müəllifin bütün əsərləri kimi olduqca zəngindir. Burada axtardığımız hər şeylə rastlaşa bilirik: arxaizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər və s.

Mətnə istifadə olunan arxaizmlərə və tarixizmlərə nəzər yetirək: börk, qlava, mirzə, katta, kazak, pristav, yasovul. Sözlərin bir çoxu tarixlə bağlı olub, bu dövrdə hansısa bir anlayışla əvəz edilməyən tarixizmlərdir. Belə sözlərin mətnə işlənməsi əsərin yazıldığı dövrün tarixi ilə bağlı təsəvvürün yaranması üçün vacib detaldır.

Arxaizm olan “börk” sözü isə papaq mənasını verir. Xalq arasında bəzən indi də işlənilən bir deyimdə də bu sözü görə bilirik: “Börkçünün borkü olmaz, kürkçünün kürkü”. Hekayədə bu söz belə işlənilmişdir: “İzdrasti!- və borkünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırdı”.

Əsərdə leksik cəhətdən diqqəti daha çox varvarizmlər çəkir. Cəlil Məmmədquluzadə demək olar ki, bütün əsərlərində çəkinmədən xeyli miqdarda varvarizmlərdən istifadə etmişdir ki, oxucular ana dilin düşündüyü bu acınası vəziyyəti daha yaxşı

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

təsəvvür edə bilsinlər. Hekayədə işlədilər varvarizmlərə diqqət edək : “Malodes, sobak, izdrasti, akoşka, baxəbər, suriş, qiylü-qal” və s.

Orta məktəbdə bu mövzu keçilərkən müəllim arxaizm və varvarizmlərə xüsusi diqqət tələb etməli, müəyyən tapşırıqlarla şagirdləri də araşdırmaya sövq etməlidir. Lakin, ən sonda özü mütləq şəkildə şagirdlərə aydın olmayan bütün sözləri dəqiqliklə izah etməlidir ki, mətn tərkibində şagirdə aydın olmayan söz qalmasın.

Bunlardan əlavə, mətnə vulqarizmlərə də rast gəlinir. Məsələn, “heyvan balası, heyvan”. Belə ifadələr bədii əsərdə yalnız və yalnız tipin dilindən işlədilər bilər. Vulqar sözlər əsərdə mənfi surətin daha dəqiq təsviri üçün istifadə edilir.

Leksik tərkibi belə zəngin olan əsərlər şagirdlər üçün çətin olduğu qədər maraqlıdır. Hətta dərəcə həvəsi zəif olan şagirdin belə ilk dəfə gördüyü bu sözlər maraqlı gəldiyi üçün əsər diqqətini cəlb edir.

Dil tərkibini araşdıracağımız ikinci əsər isə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasıdır. 9-cu sinif orta məktəb dərslərində poemanın bir hissəsi ixtisarla verilmişdir. Mövzu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin daxilində verilmişdir. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olub, əsərlərindəki şirin diliylə ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur. İslam Qəribinin sözləri ilə desək, onun yaradıcılığı təkcə ona görə qiymətli deyildir ki, xalq ruhu ilə yoğrulub, həm də ona görə dəyərlidir ki, otaylı-butaylı ədəbiyyatımızın arasında yeni və heç vaxt zəifləməyəcək körpü salıb.

Əsər ana dilimizin möhtəşəmliyini təsdiq edən poetik abidədir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ruhu və xalq dili bir-birinə qovuşmuş, nəticədə ölməz sənət əsəri meydana gəlmişdir. Xalqın içindən çıxmış, xalqın içində böyümüş Şəhriyar onun adət-ənənələrini, bayram və mərasimlərini eyni zamanda acınacaqlı halını, dərini, problemlərini əlbəttə ki, yaxşı bilirdi. Məsələn, aşağıdakı misraların ağırlığına diqqət yetirək:

Dedim, balam, o Məmdəsən nolubdu ?

Məlumoldu, tifil bala ölübdü,

Nə var, nə var, burnundan qan gəlibdi,

Bir yel əsir, baxırsan, Məmdəsən yox,

Bu kənddə bir burun qanı kəsən yox...

Xalqı bu qədər tanıyan şair onun ana dilinə də bələd idi. Yaşadığı dövrdə türk dilinə olan bütün yasaqlara rəğmən o ana dilinin ən şirin ləhcəsində belə bir əsər ortaya çıxarmışdır. Şair əsəri elə bir dildə yazmışdır ki, heç kəs onu dəyişdirməyə və ya tərcümə etməyə cəsarət etməsin. Bilərəkdən bəzi sözləri ən ucqar dialektdəki kimi işlətməmişdir. Məlum olduğu kimi, tərcümə heç vaxt eyni bədiiyyəti verə bilməz. Əsər tələffüz normasına uyğun yazılmışdır və bu da əsərə xüsusi səmimiyyət və şirinlik verir. Şəhriyar folklor dilindən elə məharətlə istifadə etmişdir ki, oxucu əsəri oxuduqca həm xalqın bütün məişətini, həm də onun problemlərini gözləri önündə canlandırır bilir. Orta məktəb dərslərində daha çox bayram ənənəsi ilə bağlı hissələr verilmişdir ki, şagirdlər əsərlə tanış olduqca xalqın adət-ənənələrini daha yaxşı qavrayır:

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,

Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq,

Oynamaqdan bircə mægər doyardıq ?

Bu üç misra insanı necə də gözəl xatirələrə aparır... Demək olar ki, bütün əsər boyu oxucu eyni ab havada qalır. Gah bayramları yada salıb şirin xatirələrə dalır, gah da kənd həyatının çətinlikləri ilə üz-üzə qalır.

Mövzu tədris olunduqda müəllim mütləq şairin ifadəli oxusuna vaxt ayırmalıdır. Əsər xüsusi sadə intonasiya ilə sakit tonda deyilməlidir. Tərkibində olan dialektizmlər və varvarizmlər müəllim tərəfindən şagirdlərə izah olunmalı, şairin nə üçün bu sözlərə müraciət etməsi aydınlaşdırılmalıdır. Belə sözlərin bir neçəsinə diqqət edək : “qəzov-qədər, hövləsək, tiringə, xərmən, şəbçərə, girdəkan, ərdəm, qovzanmaq, xəlfə, vəzişkar” və s. Bu kimi sözlərin mənası mütləq şəkildə mətn daxilində araşdırılmalıdır.

Əsərin sonunda bədii dillə bağlı müxtəlif tapşırıqlara yer verilmişdir ki, bu tapşırıqlar yerinə yetirilərkən şagird əsərin dili ilə bağlı daha aydın təsəvvürə malik olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslük

2. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslük

3. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=5020>

4. <https://manera.az/hesr/7163-celil-memmedquluzadenin-qurbanali-bey-hekayesinin-poetik-dili.html>

Açar sözlər: *ədəbi dil, ümumxalq dili, Cəlil Məmmədquluzadə, “Qurbanəli bəy”, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, “Heydərbabaya salam”, folklor dili.*

Ключевые слова: *литературный язык, национальный язык, Джалил Мамедгулузаде, “Гурбанали бей”, Махаммадхусейн Шахрияр, “Гейдарбабая салам”, фольклорный язык.*

Key words: *literary language, common language, Jalil Mammadguluzada, “Gurbanali bey”, Mahammadhusein Shahriyar, “Heydarbabaya salam” folklore language.*

XÜLASƏ

Göründüyü kimi, bədii dil əsərdə çox önəmli yer tutur. Hər hansı əsəri ədəbi dilsiz təsəvvür etmək çətinidir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, ondan fərqlənir. Ümumxalq dili hələ işlənməmiş, qaydaları olmayan dil olduğu halda, ədəbi dil

müəyyən qaydalara əməl edilmiş, ədəbi süzgcdən keçirilmiş, üstündə işlənmiş dildir. Eyni zamanda bədii dil ümumxalq dilini zənginləşdirməyə də xidmət etməlidir. Oxucu əsər oxuduqca həm bədii zövqünü, həm də dil qabiliyyətini, söz imkanlarını da inkişaf etdirə bilməlidir. Əsərin dili oxucuya zövq verməli, onu əsərin sehrli dünyasına apara bilməlidir. Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir yəni, yaradıcılıq məhsulu kimi təzahür edir. Əsərdə problem necə qoyulursa qoyulsun, əgər onun dili zəifdirsə, obrasızdırsa orada ədəbi uğur qazanılmamışdır. Əsərdə bədii dilsiz nə məzmun, nə də forma ola bilər. Bədii dil eyni zamanda sətiraltı mənə yükünə də malik olmalıdır.

TEACHING ARTISTIC LANGUAGE FEATURES DURING ANALYSIS OF WORKS IN LITERATURE CLASSES SUMMARY

As can be seen, literary language occupies a very important place in the work. It is difficult to imagine any work without literary language. Although literary language is formed on the basis of the national language, it differs from it. While the vernacular is a language that has not yet been developed and does not have rules, literary language is a language that has followed certain rules, has been filtered and worked on. At the same time, the literary language should serve to enrich the national language. As the reader reads the work, he must be able to develop both his artistic taste and his language skills and vocabulary. The language of the work should delight the reader and take him to the magical world of the work. Literary language is so diverse that even every artist with a different style has his own artistic language. Literary language is a means of shaping the style of the artist, that is, it manifests itself as a product of creativity. No matter how the problem is posed in the work, if its language is weak and imageless, there is no literary success. There can be no content or form in a work without artistic language. Literary language must also have a load of subtext.

ОБУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ ПРИ АНАЛИЗЕ РАБОТ НА УРОКАХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

Как видно, литературный язык занимает в произведении очень важное место. Без литературного языка сложно представить любое произведение. Хотя литературный язык формируется на основе национального языка, он отличается от него. В то время как разговорный язык - это язык, который еще не разработан и не имеет правил, литературный язык - это язык, который следует определенным правилам, был отфильтрован и над которым работали. В то же время литературный язык должен служить обогащению национального языка. Читая произведение, читатель должен уметь развивать как свой художественный вкус, так и языковые навыки и словарный запас. Язык произведения должен восхищать читателя и уносить его в волшебный мир произведения. Литературный язык настолько разнообразен, что даже у каждого художника с разным стилем есть свой художественный язык. Литературный язык - средство формирования стиля художника, то есть проявляется как продукт творчества. Как бы ни была поставлена проблема в произведении, если его язык слаб и лишен образов, литературного успеха нет. В произведении не может быть содержания или формы без художественного языка. Литературный язык также должен иметь массу подтекста.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Şahnaz Fəxrəddin qızı Nəsbli¹
LİRİK ƏSƏRLƏR SINIFDƏN XARİC OXU MATERIALI KİMİ

Orta məktəb ədəbiyyat təlimində lirik şeirlər yalnız proqram materialı kimi deyil, həm də sinifdən xaric oxu materialı kimi öyrənilir. Hər iki halda lirik şeirləri tədris edən müəllimin başlıca vəzifələrindən biri şairin lirik duyğularını, şeir dünyasını zəngin poetik çalarlarda təqdim etmək, mövzunun ictimai məna yükünü və ifa tərzini müəyyənləşdirməkdir.

Lirik şeirin məzmununu, janr xüsusiyyətlərini, lirik obrazların səciyyəsinə öyrənən hər bir şagird sənətkarın dünyaya spesifik münasibətini başa düşməli, əsərin təhlili gedində bir şairin digərindən fərqi, həyat gerçəkliklərinə fərqli yanaşmasını dərk etməlidir.

Sinifdən sinfə, mərhələdən mərhələyə keçidlərdə təlimi səviyyələr dəyişdikcə şagirdlərin etik-estetik dünyası da təkmilləşir, lirik şeirin dərkində yeni səriştələr, dərin, çoxsaxəli qiymətləndirmə meyarları formalaşır. Sosial məna yükünün, ictimai məzmunun anlaşılması lirik şeiri mənimsəmənin əsas elementlərindən biri kimi özünü göstərməyə başlayır.

Lirik əsərlərin təhlili üzrə metodik işi düzgün qurulmayanda şagirdlər fərqli bədii hadisələri, fərqli lirik qəhrəmanları eyni düsturlar əsasında tətbiq etməyə çalışır, müxtəlif məzmunları bərabərləşdirir, müxtəlif obrazları eyni cür səciyyələndirirlər.

Təhlil zamanı bu janrdakı əsərlərin bədii məziyyətləri haqqında ya heç nə demir, ya da ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı zəif biliklərini, formalaşmamış estetik yanaşma tərzini ortaya qoymaqla son dərəcə primitiv, qeyri-müəyyən səpkidə danışırlar.

Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində lirik şeiri mənimsədən müəllim, ilk növbədə, onun bir ədəbi janr olaraq xüsusi bir ədəbiyyat növü olduğunu başa salmalı, şagirdləri lirik şeirin spesifik xüsusiyyətləri ilə tanış etməlidir.

Hər hansı bir lirik şeir nümunəsi mənimsədikdən sonra müəllimin əsəri qiymətləndirmənin obyektiv meyarları hazırlanmalı, təhlil prosesini uğurlu başa vurmaq üçün şagirdlər müəyyən bacarıqlarla təchiz edilməlidir. Təlimi-metodiki işin bu maraq altında qurulması şagirdlərin ən müxtəlif ehtiyac və maraqlarını təmin edər, fərdi zövqü formalaşdırar və bədii əsər seçməndə müstəqilliyə şərait yaradar.

Əlavə bədii nümunələri müstəqil seçmə qabiliyyəti sayəsində şagirdlərin məktəb tədris proqramları genişlənər, dərinləşər və sinifdən kənar, məktəbdən kənar oxuya maraq yaranar. Bu maraq şagirdin bədii zövqünü, estetik dünyasını zənginləşdirər, mütaliə dairəsini genişləndirər və şagird şəxsi obrazlar qalereyasını, şəxsi kitabxanasını yaratmaq şansına sahib olar.

Şagirdin sinifdən xaric mütaliə dairəsi və şəxsi kitabxanasının yaradılması yalnız ədəbiyyat müəlliminin deyil, bütün pedaqoji heyətin, məktəb kitabxana kollektivinin, valideynlərin birgə səyi, vahid nəzarəti sayəsində formalaşmalıdır. Şagirdin fərdi kitab fondu pedaqoji nəzarət təmin olunmaqla yaradılmalı, təlim proqramı ilə sinifdən xaric oxunun ümumi məqsədləri üst-üstə düşməli, biri digərini tamamlamalıdır.

Dərskənər oxu materialları şagirdlərin fərdi maraq və meylinə, dərk etmə səviyyəsinə, iradi-fiziki bacarıqlarına, fənn kurikulumunun standartlarına uyğun tövsiyə edilməli, uşaq ədəbiyyatına aid kitabların səviyyələr üzrə kataloqu hazırlanaraq sinif ədəbiyyat kabinetində asılmalıdır. Məktəb kitabxanası ilə rayon, şəhər kitabxanaları arasında intensiv və effektiv əlaqənin yolları tapılmalıdır.

Ümumilikdə əsl müəllimin iki suala cavab verməsi çox vacibdir: 1. Mənim şagirdim nə oxuyur? 2. Mənim şagirdim oxuduğunu necə qavrayır? Bu suallara müsbət cavab vermək istəyən müəllimin tövsiyə etdiyi sinifdən xaric oxu materialı şagirdin bədii ədəbiyyata marağını gücləndirmək məqsədi daşmalı, hər bir şagirdin sinifdən xaric oxu “resepti” hazırlanmalıdır. Qarşıya qoyulan vəzifələrə, ədəbiyyatın spesifikasına, şagirdlərin yaş və anlam səviyyəsinə uyğun olaraq bu “reseptlər” dəyişdirilə bilər.

Sinifdən xaric oxu materialları ilə uşaqlar ibtidai siniflərdən etibarən tanış olurlar və V sinifdən başlayaraq tam orta məktəbin son sinfi daxil olmaqla bu dairə genişlənir, sinif divar qəzeti, uşaq jurnalları, ümumməktəb tədbirləri (disput, bədii gecələr, sənət adamları ilə görüşlər və s.), kütləvi elmi-bədii ədəbiyyat nümunələri vasitəsi ilə daha da zənginləşir.

Sinifdən kənar mütaliə baş-başına buraxılmamalı, müəllim, kitabxana işçisi və valideynlərin nəzarəti daim hiss olunmalıdır. Uşağa oxuduğu kitabın məzmununu, bədii obrazlar, cərəyan edən hadisələr haqqında eksklüziv suallar verilməli, annotasiyalar, yığcam təhlillər yolu ilə uşağın maraq dairəsi öyrənilməlidir. Mövzuya münasib filmlər, musiqi əsərləri, rəsm nümunələri tövsiyə edilməklə uşağın bədii zövqü modelləşdirilməli, bədii təsəvvür və düşüncələri bütövləşdirilməlidir. Həm də bu kənar tövsiyə və müdaxilələr şagirdin şəxsi bədii “dünyasını” zədələməməlidir.

Proqram materialı, sinifdən xaric oxu və mütaliə edilən müstəqil bədii nümunə arasında elmi-pedaqoji, didaktik, bədii-estetik bağlantı olmalı, xüsusilə, sinifdən xaric oxu materialı şagirdi müstəqil mütaliyə aparan körpü rolunu oynamalıdır. Ədəbiyyat müəllimi də bilməlidir ki, “sinifdən xaric oxu ədəbiyyatın böyük idrak və tərbiyə gücündən daha məqsədyönlü istifadə olunması, tədrisin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi, proqram materialları üzrə qazanılmış bilik və bacarıqların dərinləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir” (4,333).

Ə.Qarabağlı isə sinifdən xaric oxu materialını “kəndüllü oxu” elementi dəyərləndirir və burada da bir sistemin, planlaşmanın olmasını zəruri hesab edir. Tematik konfransları, ədəbi yaradıcılıq dərnəklərini, disputları, məktəb mətbuatını, ədəbi gecələri, sərgiləri, ədəbi ekskursiyaları şagirdin mütaliə dairəsini zənginləşdirən iş növləri kimi şərh edir. Qeyd edir ki,

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr

“şagirdə ancaq proqram daxilindəki yazıçıların əsərlərini tövsiyə etməklə kifayətlənmək olmaz. Hərtərəfli inkişaf etmiş adamlar yetişdirmək üçün onları kitabla dost etmək, şagirdlərdə kitabı, mütaliəni sevməyə həvəs və maraq oyatmaq lazımdır” (3,293).

V sinif ədəbiyyat tədrisində də müəllim lirik əsərləri dərinləndirmək üçün proqram materialları ilə kifayətlənmir, həm dərslikdə sinifdən xaric oxu materialı kimi nəzərdə tutulan onlarla lirik nümunənin oxusunu təşkil edir, həm də mütaliə mədəniyyətini yüksəltmək üçün əlavə kitablar tövsiyə edir. İlin əvvəlində təqdim olunan əlavə ədəbiyyat siyahısı üzrə oxunun hesabını aparır, “Oxucu gündəliyi”nə diqqət yetirir, ən yaxşı oxucunu qiymətləndirməklə bədii mütaliyə marağı gücləndirir.

Hər hansı bir ədəbi mövzuya uyğun (məsələn, ana mövzusu, müharibə mövzusu və s.) kitab sərgisinin keçirilməsi, ədəbi-bədii kompozisiyaların hazırlanması, rəsm əsərlərinin nümayiş etdirilməsi, musiqi nümunələrinin səsləndirilməsi həm bədii təsəvvürləri zənginləşdirir, həm də bədii mütaliyə, ümumilikdə, ədəbiyyata marağı artırır.

V sinif dərslindəki “Azərbaycan bayrağına” (C.Cabbarlı), “Bizi vətən çağırır” (M.Araz), “Xocalı” (O.Rza), “Ana məhəbbəti” (M.Quluzadə) və s. kimi sinifdən xaric oxu materialları üzrə iş prosesində şagirdlər lirik mətnin oxusunda nəyi öyrəndiyinin, hansı suallara cavab verdiyinin fərqi olmur, mətnin bədii məziyyətlərini dərk edir, oxuduğu mətni digər mətnlərlə müqayisə edə bilir. Bundan başqa mətni ifadəli oxumağı, tanış olmayan sözləri seçib mənasını izah etməyi, oxşar mətnlər üzərində müstəqil işləməyi bacarır və s.

Məsələn, müəllim M.Arazın “Bizi vətən çağırır” şeirinin sinifdən xaric oxusunu təşkil edərkən şagirdlərin lirik şeir haqqında təsəvvürlərini genişləndirməyi, vətən mövzusunda olan əsərlərə yaradıcı münasibəti formalaşdırmağı qarşıya məqsəd qoysa oxudan öncə qruplar yaradır və hər qrupa müxtəlif yönümlü tapşırıqlar (mövzuya aid sərginin təşkili, divar qəzetinin buraxılması, musiqi nümunələrinin seçilməsi, səhnəciklərin hazırlanması və s.) verir. Verilən tapşırıqlar üzrə təqdimatları dinləyib müzakirələr apardıqdan sonra sinifdən xaric oxu materialı bir daha ifadəli oxunur, ümumi təlimi nəticə müəyyən edilir. Bundan sonra əlavə mənbələr, internet resursları tövsiyə edilməklə ev tapşırıqları təqdim olunur. Müəllim mətnin ideya və məzmununa uyğun digər lirik şeir nümunələrinin tapılmasını və ya “Şair-dogma vətənin tərənnümçüsü”, “Qarabağ Azərbaycandır”, “Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz” mövzularında esse hazırlanmasını ev tapşırığı kimi verə bilər. Bir qədər də maraqlı olmaq üçün yuxarı sinif şagirdlərindən ibarət münisflər heyəti yaratmaqla daha uğurlu esseləri, təqdimat materiallarını qiymətləndirmək, onlarda müəyyən stimül yaratmaq da mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat. Dərslük, 5-ci sinif. Bakı, 2014, 207 s.
2. Ədəbiyyat. Müəllim üçün metodik vəsait. 5-ci sinif. Bakı, 2012, 206 s.
3. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968, 349 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 423 s.
5. Rəfilı M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 274 s.

Açar sözlər: *sinifdən xaric, lirik janr, məzmun, bədii qiraət, disput.*

Ключевые слова: *внеучебное, лирический жанр, содержание, литературное чтение, диспут.*

Key words: *extracurricular, lyric genre, content, literary reading, dispute.*

LİRİK ƏSƏRLƏR SİNFİDƏNXARİC OXU MATERIALI KİMİ

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyat fənni üzrə sinifdən xaric işlərin məqsədi, təşkili prinsipləri və növləri barədə qıscaca məlumat verilir. Konkret olaraq V sinif “Ədəbiyyat” dərslində yer alan lirik şeirlərin sinifdən xaric oxusu və həmin əsərlərdən sinifdən xaric tədbirlərdə istifadə imkanları araşdırılır. Sinifdən xaric oxu materialına davamlı təhsilin elementi kimi yanaşılır.

ЛИРИЧЕСКИЕ СТИХИ КАК МАТЕРИАЛ ДЛЯ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ РЕЗЮМЕ

В статье дается краткая информация о цели, организационных принципах и видах внеклассных работ по литературе. В частности, исследуется внеклассное чтение лирических стихов из учебника "Литература" для 5-го класса и возможность использования этих произведений во внеклассных мероприятиях. Материал для внеклассного чтения рассматривается как элемент непрерывности в образовании.

LYRIC VERSES AS A MATERIAL FOR OUT-OF-CLASS READING SUMMARY

The article provides brief information on the purpose, organizational principles and types of extracurricular activities in literature. In particular, extracurricular reading of lyric poems from the textbook "Literature" for the 5th grade and the possibility of using these works in extracurricular activities are investigated. Extracurricular reading material is viewed as an element of continuity in education.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

XƏTAININ “DƏHNAMƏ” POEMASINDA AŞIĞ OBRAZININ DAXİLİ ALƏMİ İLƏ ƏLAQƏDƏ TƏDRİSİ

Orta məktəbdə Xətainin “Dəhnamə” poemasında Aşiq obrazının təhlili zamanı obrazın şagirdlər tərəfindən lazımı səviyyədə dəyərləndirilməsi üçün müəllimin onlara düzgün istiqamət verməyi çox vacibdir. Bu məqamda obrazın duyğular aləminin incələnməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəyini düşündürük. “Əsərdə sənətkarın hadisələrə, qəhrəmana münasibəti öz ifadəsini tapır. Belə ki, burada hadisənin, qəhrəmanın hərəkətlərinin, taleyinin yazıçıda doğurduğu düşüncələr, həyəcan, hiss və duyğular, sevinc, kədər, heyrət və s. əks olunur” [2, s.190]. Əsərin obrazlar üzrə təhlili yolunu tutan müəllim qəhrəmanın daxili aləminə həm də o səbəbə önəm verməlidir ki, heç də hər zaman mətnüstü mənadan faydalanaraq təhlil prosesini düzgün şəkildə aparmaq mümkün olmur. Bu cəhəti xüsusən klassik örnəklərin tədrisi barədə söyləmək gərəkdir. Dəyərli klassik ədəbiyyat nümunələrindən olan “Dəhnamə” poeması ciddi mətnaltı mənalara sahib olduğundan əsər üzrə məzmun və təhlil dərslərinin təşkilində ehtiyatlı davranmaq vacibdir. Məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd Aşiq obrazının orta məktəbdə tədrisi prosesində daxili aləmi ilə əlaqədə öyrədilməsinin obrazın daha düzgün qavranılmasında səmərəli olacağı mülahizəsini yığcam şəkildə sübuta yetirməkdir.

Əsərdə əhvalatın Aşiqin dilindən nəql olunması, hadisələrin məhz onun ətrafında cərəyan etməsi bizə Aşiqi əsərin baş qəhrəmanı kimi səciyyələndirməyə imkan verir. “Ancaq bu obraz müəllif tərəfindən tamamilə formalaşmış bir şəkildə deyil, əsər boyu inkişaf və kamilləşmə dinamikasında təqdim edilməsi ilə maraq doğurur” [4, s.420]. Əvvəlki dərslərdə “Aşiqin əhvalı” sərlövhəli parçanın məzmununu ilə tanış olan şagirdlərə əsərin təhlili üzrə iş zamanı müəllim tərəfindən həmin parçanın daha dərinə incələnməsi nəticəsində Aşiq obrazının xarakterindəki özünəməxsus cəhətlər mənimsədilməlidir. “Aşiqin əhvalı” başlığı altında təqdim olunan parça eşqin Aşiq obrazına təsirini açıqlayır, şagirdlərə onun əvvəlki ruh halı ilə sonrakı ruh halı arasındakı fərqləri ayırd etməyə, eşqdən yola çıxan gəncin kamillik mərtəbəsinə yetmək uğrunda mücadiləsini qavramağa imkan verir. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri əsərin qəhrəmanının hələ eşq dərəcəsinə mübtəla olmamışdan “Aşiq” adlandırılmasıdır. “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərin qəhrəmanının “Aşiq” adlandırılması da şərtidir və onun sonrakı mənəvi-psixoloji statusunun əlamətini ifadə edir. Halbuki, poemanın əvvəlində qayğısız, həyat nemətləri ilə təmin olunmuş, təbiətin gözəlliklərindən zövq almağı bacaran bir gənc təsvir olunur” [4, s.421]. Burada gəncin eşqə eşqi tanımadan öncəki münasibəti qayğısızlığının təsvirini üstələyir:

Məşuq ilə eşqi tanımazdım,
Heç kimə könlü verim deməzdim.

Dərlərdi bu eşq qissəsini,
Dil zərrə yeməzdi qüssəsini [3, s.248].

Bir məqamı da unutmaq olmaz ki, Aşiq olduğunu deyənləri qınayan qəhrəman, həm də onlara nəsihət edir. M.Vəliyevin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, sonrakı misralarda qəhrəman nasehət obrazı kimi təqdim edilir. Bunu aşağıdakı misralarda görmək mümkündür:

Ey əbləhü kəcxəyalü biəql,
Bu sözmüdür ki, eylədin nəql.

Ol odə salamı canı kimsə,
Geydə verəmi inamı kimsə? [3, s.249].

Qeyd etdiyimiz kimi, poemanın baş qəhrəmanı olmasına baxmayaraq təhlil üzrə iş zamanı Aşiq obrazını əsərin digər obrazlarından bütövlüklə təcrid etmək şagirdləri onun hərtərəfli təhlilindən uzaqlaşdırmaqla bərabər duyğular aləminə səyahət imkanlarını məhdudlaşdırdığına görə, yolverilməzdir. Müəllim bu mühüm cəhəti nəzərə alaraq Eşq, Eşq odu, Ürək (Könlü, Dil), Hatif, Tanrı, Tale (Bəxt) kimi mücərrəd obrazlara da öləri yanaşmamalı, hər birini öz mənə dəyərinə uyğun şəkildə qiymətləndirməlidir. Şadlığa, qayğısızlığa alışmış Aşiqin şad ikən onu qəmgin edən könlü “hezar nifrin qılması” və ardınca Könlünə müraciət yolu ilə deyilən “Ürəkdən şikayət yolu ilə şeir”in təqdim qəhrəmanın düşüncə vəziyyətinə, keçirdiyi hisslərə bir qədər də aydınlıq gətirməsi baxımından səciyyəvidir:

Ey eşqə özin fəda qılan dil,
Əz səbr məni cüda qılan dil.
Üşşaqı cahanda xürrəm ikən
Pür möhnəti pür bəla qılan dil [3, s.251].

Əsərin “Tanrıya yalvarış” başlıqlı parçası Aşiqin öz inancında sabitqədəm, “cahana məqsudu verən, hər kəsin əlindən tutan” Yaradana münasibətdə ümidvar olduğunu ifadə etməsi cəhətindən əhəmiyyət kəsb edir:

Ya hicri mənə vüsəl qılğil,
Ya həsrəti bu könlüdən algil [3, s.252]

Ürəkdən niyaz edən Aşiqə hatifdən cavab gələrək yuxusundakı gözəlin yerinin nişan verilməsi ilə gənc, sözün əsl mənasında aşiqə çevrilir, “yol”a çıxır, yol əhli olur. Göründüyü kimi, onun Haqq dərəcəsinə üz tutaraq etdiyi duada səmimiyyət, Yaradana qüdrətinə inam özünü göstərir. Yaradan istəsə idi eşq dərəcəsinə aşiqin könlündən uzaqlaşdırıla bilərdi, amma ayrılıq, həsrəti ona rəva görür. Çünki bu həsrətin sonu aşiqin də dilədiyi kimi vüsəl olacaq. Dərd çəkmədən, çətinliklərə qarşı səbir göstərmədən kamillik mərtəbəsinə yüksəlmək mümkün deyil. Əsərin əvvəlində verilən bu misralardan sonrakı səhifələrdə Aşiqin Məşuqəyə qovuşmaq həsrətində olduğunu izləyən şagirdlər əmin olurlar ki, poema nikbin sonluqla yekunlaşacaqdır.

“Aşiqin Məşuqəyə tərəf getməsi” başlıqlı bölmədə bağa gedib Məşuqəni görən Aşiqin heyreti, Məşuqənin qeyri-adi gözəlliyinin tərənnümü əks olunur. Burada Aşiqin daxili aləminin açıqlanmasında qəhrəmanın özü tərəfindən aparılan səmimi müqayisə əhəmiyyətli rol oynayır və bu, şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Belə ki, “*Mən zərrə ilə nə nisbət ol mah*”, “*Ol gögdə yerir, bəndə bər xak*”, “*Mən bir qulam, ol bir ulu sultan, Sultan ilə qul məqami xandan?*” misraları qəhrəmanın özünü məqam, səviyyə ilə aşağı görməsinə, sevgilisini isə, əksinə, ucaltmasına açıq-aydın işarədir. Bu misralardan çıxış edən müəllim diqqəti Aşiq ilə Məşuqə arasındakı məsafəyə yönəldərək izah edə bilər ki, sevgilinin uzaqlığının yaxınlığa, hicranın vüsələ çevrilməsi, məsafənin aradan qalxması üçün yola çıxmalı olan qəhrəmanın missiyasının açıqlandığı məqamlardan biri də budur. Çünki əslində, Aşiqin dediyi “zərrə” ilə “mah”ın bir parçasıdır. Onlar bütünləşməli, ikilik ortadan qalxmalıdır. Poemada verilən “Eşq atəşinin səciyyəsi haqqında” başlıqlı parçanın maraqlı cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, eşq odunun sifətlərini Hz.İbrahim, Hz.Yaqub, Hz.Əyyub peyğəmbərlərin, Məcnun, Fərhad, Şeyx Sənan kimi aşiqlərin və Züleyxanın simasında aydınlıq gətirilir. Bu məqamda müəllim fəndaxili və fənlərərası inteqrasiyanı təşkil edərək həm ümumi məzmunun, həm də obraz mövqeyində təhlilə cəlb etdiyi Eşq odunun malik olduğu cəhətlərin açıqlanmasına müvəffəq ola bilər. Eşq oduna düşərək olan qəhrəman burada Məcnunların, Fərhadların xələfi kimi çıxış edir. İndi öz canı həmin oda düşərək olmuş, onu ömrünün cavan çağında qocaltmış, vücudunda taqət qoymamışdır:

Bu eşq ilə kim, əsir boldum,
Dər vaxtı-cəvani pir boldum.
Qalmadı dəxi tənimdə taqət,
Qəsd etdi mana hücumu-fırqət [3, s.256].

Əsərdə Aşiqin öz bəxt və taleyindən giley-güzarının, ona şadlıq üzü görməməyi arzu etdiyinin də şahidi oluruq. Çünki bəxt onu düşərək olduğu qəmdən azad etməmiş, “könlünü qəm, gözünü nəm eyeləmişdir”:

Ey bəxt, dedim ki olmagil şad,
Gəmdən məni qılmadın sən azad.
Könlümü gəm eyelədin, gözüm nəm,
Olmağni fəğan, işimni fəryad [3, s.279].

Və yaxud Səbanın Məşuqə tərəfindən həbs olunması xəbərini alan Aşiq “ahü zara düşüb” “fəğanü fəryad” qopararaq “pis gərmişdən” və taledən şikayət edir, könlünü qəm çəkməyə səsləyir:

Vaveyla ki, yar getdi əldən,
Ol sevgi nigar getdi əldən.
...Şad olma, könül, çək imdi gəmlər,
Gəm həmdəmi yar getdi əldən [3, s.287].

Qəhrəmanın İlahiyə üz tutaraq “bəxti-bədkarın” həmişə “bidar” olmasını diləməsi, ardınca bəxtin cövründən Haqq qatında şikayət edəcəyini söyləməsi onun inancında qətiyyətli duruşunu, ümidini təmsil edir. İkinci dəfə Məşuqə tərəfə gedən Göz yaşı ümid xəbəri gətirəndə Aşiqin dilindən razılıq (şükür) tərzində şeir verilir. Yarın aşiqinə meyil etməsi qəhrəmanı sevindirir. O, “Həmdülillah!” nidası ilə aramlığını, Yaradana sonsuz şükürünü dilə gətirir:

Demiş ki, vüsələ qabil oldu,
Ol sevgi nigar, həmdülillah!
Qılsun eşigimdə demiş ol sərv
Yaşımni nisar, həmdülillah! [3, s.309].

Səbə vüsələ xəbərini gətirdikdə isə Aşiqin fərəhinin, coşğunluğunun həddi-hüdudu olmur. Eşitdiyi sözləri Xızırın dirilik suyu kimi “nuş edir”, “mürdə tən” canlanır. İndi o, dirilik suyuna yetən Xızıra nisbət bir kəs, Yusufinə qovuşan şikəstə Yaqubdur. Müəllim aşağıdakı misraların şuxluq və oynaqlığını şagirdlərin diqqətinə cəlb etməlidir:

Pəh, pəh ki, mənəm o Xızra nisbət
Kim, ana yoluxdu abi-heyvan.
...Pəh, pəh ki, mənəm şikəstə Yə'qub
Kim, buldu vüsali-xubi-Kən'an [3, s.316].

Poemanın sonlarına doğru verilən “Qovuşma çağının heyreti münasibətilə Aşiqin dilindən şeir” sərlövhəli parçada qəhrəmanın əhvalının heyrət məqamı təsvir olunmuşdur. Burada “Can o zaman şad ola bilər ki, cananına qovuşmuş, qul o zaman sevinə bilər ki, sultanına yetmiş olsun” deyən Aşiqin daxili aləminin bütöyün fərqli olduğu göz qabağındadır:

Aşiq nə xoş ola hicr əlindən
Qurtulavü yarə ola mehman.
Gər dönsə fəragə vəslət, eyvay,
Xoşdur ki, vüsələ dönsə hicran! [3, s.321].

“Öz eşqində bütün cəfalara dözən, səbr, səbat və dözümlü göstərən Aşiq bütün sınaqlardan uğurla çıxır. Ona görə də süjet Aşiqin Məşuqə vüsələ qovuşma ümidi və vədi ilə, yəni nikbin fənalı başa çatır [1, s.123].

Yekun olaraq qeyd edək ki, lakonik şəkildə tədqiqə cəlb etdiyimiz “Dəhnamə” poemasında Aşiq obrazının daxili aləmi ilə əlaqədə tədrisi” mövzusu ilə qəhrəmanın əsasən özünə, könlünə, sevgilisini, eşqə və taleyə münasibətini incələyərək tədris zamanı bu cəhətlərin nəzərə alınmasındakı önəmin göz önünə gətirilməsinə qismən nail olduğumuz qənaətinə gəlməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jur., Bakı, 2020, №1
2. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Mütəllim, 2014, 424 s.
3. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 384 s.
4. Vəliyev M. Şah İsmayıl Xətayının "Dəhnamə" poemasında əsas qəhrəmanın inkişaf dinamikası. "Filologiya məsələləri" jur., Bakı, 2014, №3

Açar sözlər: *Aşiq, poema, obraz, təhlil, təlim prosesi.*

Ключевые слова: *Ашиг, стих, персонаж, анализ, учебный процесс.*

Key words: *Ashig, poem, character, analysis, teaching process.*

Xülasə

Orta məktəbdə ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlər dövründə yazıb-yaratmış bir sıra klassik sənətkarların yaradıcılığına aid bədii örnəklərin tədrisi zamanı müəyyən çətinliklərin ortaya çıxdığı məlumdur. Elmi-metodik ədəbiyyatda bu çətinliklərin dil, din, sənətkarlıq faktorlarından qaynaqlandığı qeyd edilmişdir. Həmin faktorların təlim prosesində nəzərə alınması əsərin mövzu-ideya xüsusiyyətlərinin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi baxımından, sənətkarın irəli sürdüyü ideyanın qavranılması isə özündə yüksək əxlaqi dəyərləri ehtiva edən bu örnəklərin oxucu mənəviyyatına müsbət təsirinin ötürülməsi baxımından olduqca vacibdir.

Məqalədə Xətayının "Dəhnamə" poemasında Aşiq obrazının daxili aləmi ilə əlaqəli şəkildə tədrisi problemi öz əksini tapır. Aşiq obrazının təhlilində müəyyən çətinliklərin ortaya çıxması müəllimdən məsələyə ciddi yanaşmağı tələb edir. Aşiq obrazının təhlili zamanı obrazın şagirdlər tərəfindən lazımi səviyyədə dəyərləndirilməsi üçün müəllimin onlara düzgün istiqamət verməyi və izahatı çox vacibdir. Məqalədə bu məqamda obrazın duyğular aləminin incələnməsinin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanır. Müəllif poemadan gətirilən nümunələr əsasında problemin həlli yollarına ümumi bir nəzər salır. Məqalədə həmçinin türk ədəbiyyatının nailiyyətlərindən də istifadə olunmuşdur.

Учение Хатаи в связи с внутренним миром образа Ашига в стихотворении «Дахнама»

Резюме

Известно, что определенные трудности возникают при обучении в средней школе образцов искусства, связанные с творчеством ряда художников-классиков, писавших и создававших нашу литературу в античные и средневековые времена. В научно-методической литературе отмечается, что эти трудности проистекают из языка, религии и мастерства. Учет этих факторов в процессе обучения очень важен с точки зрения усвоения студентами предметно-идейных особенностей произведения, восприятия идеи, выдвинутой художником с точки зрения передачи положительного воздействия этих примеров на читательскую мораль.

В статье отражена проблема обучения внутреннего мира образа Ашига («влюбленный») в поэме Хатаи «Дахнама». Возникновение определенных трудностей при анализе образа влюбленного требует от учителя серьезно относиться к вопросу. Во время анализа образа любовника очень важно, чтобы учитель давал им правильное направление и объяснение, чтобы ученики правильно оценили образ. Здесь подчеркивается особая важность исследования эмоционального мира образа. Автор дает обзор решения проблемы на основе примеров из стихотворения. В статье также используются достижения турецкой литературы.

Khatai's teaching in connection with the inner world of the character of Ashig in the poem "Dahnama"

SUMMARY

It is known that in high school there are certain difficulties in teaching art samples related to the works of a number of classical artists who wrote and created our literature in ancient and medieval times. It is noted in the scientific and methodological literature that these difficulties stem from language, religion and craftsmanship factors. Taking into account these factors in the learning process is very important in terms of students' mastery of the subject-idea features of the work, and the perception of the idea put forward by the artist in terms of transmitting the positive impact of these examples on the reader's morality.

The article reflects the problem of teaching the character of Ashig in connection with the inner world of the character of Ashig in Khatai's poem "Dahnama". The emergence of certain difficulties in the analysis of the character of the Ashig requires the teacher to take the issue seriously. During the analysis of the character of the Ashig, it is very important that the teacher gives them the right direction and explanation in order for the students to evaluate the character properly. At this point, the article emphasizes the special importance of studying the emotional world of the character. The author gives an overview of the solution to the problem on the basis of examples from the poem. The article also uses the achievements of Turkish literature.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASININ TOPONİMLƏRİNİN ETNOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastik vahidləri öyrənmək onları tədqiq etmək bir çox dilçinin hər zaman maraq dairəsində olub. Çünki onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbədir. Onlar xalqın qədim yaşayış məskəni müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün faktlar kimi dəyərlidir. Yer-yurd adlarımızın dəyişdirilməsinin tarixi qədim dövrlərə aid deyil. Çünki qədim dövrlərdə bu adları türklər müasir dövrlə müqayisədə yaxşı qoruya bilməmişlər. Toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, onlar yetərli deyil. Ümumiyyətlə toponimləri tədqiq edərkən onların həm ümumi həm fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir. Əzizə Mikayılovanın da qeyd etdiyi kimi “Onomastik leksikanın yaranmasının bir qismi xalqın dili, dilin mənşəyi, etimologiyası ilə əlaqəli olsa da, digər bir qismi məhz obyektlərin coğrafi quruluşu, relyefi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dilçiliyin onomastika bölməsi tarix və coğrafiya elmi ilə sıx bağlıdır. “V.A.Juçkeviç coğrafi adlardan və onu tədqiq edən elm sahəsindən danışarkən göstərir ki, adların lingvistik planda tədqiqi statistik məlumatlar, coğrafi və tarixi analizlərlə tamamlanmalıdır” (7, s. 7).

Toponimlər canlı sənədlərdir. Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür. Ən əsası isə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi aydın şəkildə sübut edir ki, indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır və bununla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları, ata yurdu. Qərbi Azərbaycan mahalı olan Dərələyəz qəzası zəngin toponimik irsə malikdir. Bir çox tədqiqatçılar bu ərazidəki toponimləri öz araşdırmalarına cəlb etmiş, onların etimologiyasını elmi şəkildə açmağa çalışmışlar. Bu toponimlərdən bir neçəsinə nəzər salaq.

Abana - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində kənd olmuşdur. 1728-ci ildə tərtib edilmiş «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə qeyd edilmişdir. 1840-50-ci illərdə kənd ləğv edilmişdir. İndi ölü kənddir. Toponim e.ə. qarqarlarla birlikdə Qafqaza-Albaniyaya gələn aban etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Aban etnonimi abant şəklində mövcud olub. Daha sonralar “t” samiti ixtisar olub. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.

Ağdağ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, Keşişkənd rayonunda yerləşən dağ. Malışka kəndinin şimal-şərqində yerləşir. Hündürlüyü 1897 m-dir. Oronim qədim türk dilində «uca, hündür» mənasında işlənən ağ sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb quruluşlu oronimdir.

Ağdərə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda kənd. Rayondakı Dərətumb kəndinin yanında, Səlim çayının sağ tərəfində yerləşirdi. Bu kənd XIX əsrin sonlarında ləğv edilmişdir. Toponim qədim türk dilində «kiçik, balaca» mənasında işlənən ağ sözü ilə Azərbaycan dilində «iki dağ və ya təpə arasında çuxur», «uzun dərin çuxur» mənasında işlənən dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlib «kiçik, balaca dərə yanındakı kənd» mənasını ifadə edir. Mürəkkəb toponimdir və relyef əsasında yaranıb.

Ağyarğan - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Paşalı rayonunda dağ. Bu rayondakı Ağxaç Kəndinin şimal-qərbində yerləşir. Bəzi erməni mənbələrində Ağyorğan formasında qeyd edilir. Oronimin Azərbaycan dilində mənası «dayaz, çox da dərin olmayan» ağ sözü ilə «trafi sıldırımli iri, uzun dərə» mənasında işlənən yarğan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Ağkilsə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd olmuşdur. Rayon mərkəzində Elpin çayının sol qolu olan Heşin çayının sahilində yerləşir. İndi xarabalığa çevrilmiş kənddir. Toponim Azərbaycan dilində rəng mənasında işlənən ağ sözü ilə dini məbəd mənasında işlənən kilsə sözündən əmələ gəlmişdir. Bu Kəndin adı ərazidə albanlara məxsus kilsə adından yaranmışdır. «Ağ rəngdə olan kilsə yanında kənd» mənasını daşıyır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Ağ ünsürü ilə yaranan bir çox toponim mövcuddur. Lakin onların bir çoxunda “ağ” komponenti rəng mənasını ifadə etmir. Məsələn Ağvəng, Ağdərə, Ağkənd, Ağxaç. Bu toponimlərdə ağ ünsürü “kiçik, balaca” mənasını ifadə edir.

Qurban kəsilən - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonu ərazisində kənd. Həmin rayonun Qoytul kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Yerli əhali 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar öz evlərinə qayıda bilməmişlər. Hal-hazırda xaraba bir kənddir. Toponim dini mənada işlənən qurban sözü ilə kəsilən feli sifətin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Qurdqulaq - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, Arpaçayın sol qolu olan Qurdqulaq çayının sahilində yerləşir. Toponim qurt //qurd türk etnoniminə «dərə, təpələr arasında düzənlik, təpə, yüksəklik» mənasında işlənən qulaq (kulak) söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Qurd tayfasına mənsub dərə, təpə yanındakı kənd» mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Daha sonralar adı Boloraberd (Qurd qala) qoyulmuşdur.

Quşçu kəndi İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Paşalı rayonunda yerləşir. Arpaçayın sol sahilində yerləşir. Bu toponim «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə Quşçu xarabası kimi qeyd olunub və Qafqaz xəritəsində Quşu

⁸⁰ *Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı*

formasındadır. Bu toponim qədim quşçu türk etnonimi əsasında yaranmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Daha sonra kəndin adı dəyişdirilib Keçud qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Dərələyəz qəzasında olan toponimləri tədqiq edərkən görürük ki, tayfa, nəsil adlarından törənən coğrafi adlar digər toponimlərə nisbətən daha qədimdir. Q.Məşədiyev yazırdı ki: "Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən təhlil etmək də mümkün olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir. Bununla belə, toponimik tədqiqatlarda nəsil, tayfa adları ilə bağlı olan yer adlarının müəyyənləşməsində bir çox hallarda müqaisələrə də ehtiyac duyulmur" (8, s. 97).

Kotanlı toponimi Arpaçayın sağ qolu olan Kotanlıçayın sahilində yerləşir. Bəzi mənbələrdə Kotanı kimi ad qeyd olunur. Toponim qırçaq türk tayfasından olan kotan etnoniminə mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlib «kotan tayfasına mənsub yaşayış yeri» mənasını bildirir. Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir. Kəndin adı sonralar dəyişdirilib Qarmraşen (Qırmızıkənd) qoyulmuşdur.

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Keşişkənd rayonunda Gədikvəng kəndi Erdəpin çayının sahilində, Alagöz çayının yanında yerləşir. Kəndin adı Qoturvəng, Qoduxvəng, Gedikvəng kimi göstərsə də, Kəndin əsil adı «Gədikvəng»dir. İndi bu ərazilərdə ermənilər yaşayır. Toponim Azərbaycan dilində «dağın beli, aşırım», «dağın belində batıq yer, aşırım, dağ keçidi» mənasında işlənən gədik sözü ilə, «dini məbəd, kilsə, abidə»mənasında işlənən vəng sözündən əmələ gəlmişdir. Orotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.

Gəncə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində kənd olmuşdur. Rayondakı Amağu kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Erməni mənbələrində kənd Qandzak formasında qeyd olunur. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, kənd XIII-IX əsrlər mövcud olmuş və XVIII əsrin II yarısına qədər yaşayış məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar bu kənd xarabalığa çevrilmişdir. İndi də ölü kənddir. Toponim gəncək türk tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Gəncəyal - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda dağ. Erməni mənbələrində dağın adı Gyanzakyal formasında qeyd olunur. Oronim gəncək türk tayfa adına Azərbaycan dilində «hündür bir yerin təpəsi, dikdir, yoxuşun başı» mənasında işlənən yal sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Etnoornimdir. Gəncəyal - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda dağ. Bəzi erməni mənbələrində dağın adı Gyanzakyal formasında qeyd edilir. Oronim gəncək türk tayfa adına Azərbaycan dilində «hündür bir yerin təpəsi, dikdir, yoxuşun başı» mənasında işlənən yal sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Maratuz - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Paşalı rayonu ərazisində kənd. Culçayın sağ qolu olan Kilsəbulaq çayının yanında yerləşirdi. Kəndin başqa adı Məratuk olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Məradik kimi qeyd olunub. kəndin adı bəzi mənbələrdə Maraduz qışlağı formasında da göstərilmişdir. Toponim türk dilində «təpə» mənasında işlənən mara sözü ilə türk dilində «şoran», «şoranlıq» mənasında işlənən tuz//duz sözünün birləşməsindən nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Bir çox toponimin etnolinqvistik izahını vermək mümkün olduğu halda, bəzilərinin izahını vermək çəti olur. İl hal daha çox tayfa, nəsil adlarından yaranan toponimlərdə özünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti. II cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 304 s.
3. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015.
4. Budaqov, B.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1998, 452 s.
5. Dialektologiya lüğəti. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 556 s.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
7. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar, 2008, 302 s.
8. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 146 s.

Açar sözlər: toponim, etnotoponim, dağ, kənd, oronim, antrotoponim, etnonim

Key words: toponym, ethnotoponym, mountain, village, anthrotoponym, ethnonym

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, гора, село, ороним, антропоним, этноним

Şərur-Dərələyəz qəzasının toponimlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri

Xülasə

Toponimlər hər zaman araşdırılan və tədqiqatə cəlb olunan dilçilik məsələlərindən olub. Toponimlərin toplanması, mənşəyinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi, dilimizi sabitləşməsində əvəzsiz rolə malikdir. Bu məqalədə də Qərbi Azərbaycanın Şərur-Dərələyəz qəzasında olan toponimlərinin quruluşu, mənə xüsusiyyətləri, etnik izahları öz əksini tapmışdır.

Этнолингвистические особенности топонимов Шарур-Даралайазского района

Резюме

Топонимия всегда была одной из изучаемых и исследуемых лингвистических проблем. Сбор, изучение и исследование происхождения топонимов играет важную роль в стабилизации ономастики нашего языка. В данной статье также отражены структура, значение, особенности и этнические объяснения топонимов Шарур-Даралайазского района Зарядного Азербайджана.

Ethnolinguistic features of toponyms of Sharur-Daralayaz district

Summary

Toponymy has always been one of the studied and researched linguistic problems. Collecting, studying and researching the origin of toponyms plays an important role in stabilizing the onomastics of our language. This article also reflects the structure, meaning features and ethnic explanations of the toponyms of the Sharur-Daralayaz region of Western Azerbaijan.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Abdullayeva Şahnaz Xanış qızı¹
NIZAMI GƏNCƏVINİN "İSGƏNDƏRNAMƏ" POEMASINDA NÜŞABƏ
OBRAZININ TƏHLİLİ

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqda həm ölkəmizdə, həm də xaricdə maraqlı monoqrafiyalar yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. [16] Bir çox tədqiqatlarda N. Gəncəvi yaradıcılığının mahiyyətini açmaq, əsərə müxtəlif aspektlərdən qiymət vermək və bu kimi başqa problemlərin həlli məqsədilə aparılmış tədqiqatlarda, yazılmış elmi məqalələrdə Nüşabə obrazı da diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, Xədicə İsgəndərin "Nizami və türklük" M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi" vəs. məqalələri misal göstərmək olar. Baxmayaraq ki, müasir ədəbiyyat kursu standartların tələblərinə görə şagirdlərə BBV formalaşdırmağa xidmət üçün dərsliklərdə bədii əsərlər bir vasitədir, bununla belə təlim-tərbiyə işini reallaşdırmaq üçün ədəbi tariximizi, bədii obrazlar xəzinəsini bilmək vacibdir. "N. Gəncəvi" İsgəndərnamə" poemasında ədalətli hökmdar barədə arzularını ümumiləşdirmiş, öz siyasi idealını cazibədar bədii formada təqdim etmişdir" [16]

"İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi" başlıqlı parçanı tədris edərkən şairin sevərək yaratdığı, ideal qadın obrazı, şairin hökmdarlara çatdırmaq istədiyi fikirləri onun nitqində verdiyi bu obraz haqqında İsgəndərin hökmdar duruşundan tanınması, ona hörmət, təzim etməsi, barigahını ona təqdim etməsi, eyni zamanda özünü İsgəndərə bacarıqlı hökmdar kimi tanıtməsi barədə şagirdlərdə rəy yaratmaq, onların bu surət haqqında müstəqil fikir yürütmələrinə, Nüşabənin zahiri cəhətdən gözəl, eyni zamanda, ağıllı və ədalətli hökmdar, insan sərafi, uzaqgörən, qoçaqlıqda kişilərdən geri qalmayan türk qadını kimi tanınmalarına və sevmələrinə nail olmaq qarşıya qoyulan məqsədlərdir.

"İsgəndər əbədi həyat və ideal cəmiyyət qurmaq üçün dünyanı tutmağa çalışır. Bu böyük fəthin ölkələri fəth etməyə məntiqi əsası vardır. Onun arzusu yer üzərində haqq və ədalətin bərqərar olmasıdır... Nüşabə adlı qadının taxta oturaraq hakimiyyət etdiyi bu cəmiyyətdə paxıllıq, xudbinlik, tamahkarlıq və bu kimi nalayiq hisslərə və hərəkətlərə yer yoxdur. İsgəndər bu adil qadının qarşısında diz çökür və arzusunu nurlu Azərbaycanda gördüyündən və arzuladığı cəmiyyəti burada tapdığından hərbi yürüşlərindən əl çəkir və vətəninə döndüyü yolda dünyasını dəyişir." [1. s. 48]

Nüşabə obrazı ilə tanışlıq " əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr olunmuş Ici dərstdən başlanır. Şagirdləri Nüşabə obrazı, onun vasitəsilə ölkənin, təbiətin təsviri, digər obraz və xarakterlər haqqında, hekayənin əsas ideyası haqqında düzgün düşünməyə istiqamətləndirmək üçün, ilk növbədə, məzmunun mükəmməl mənimsədilməsi gərəkdir. MMVdə də deyildiyi kimi, klassik ədəbiyyatın öyrədilməsi zamanı müəllimin bələdçiliyinə böyük ehtiyac duyulur. Müəllim şagirdlərə əsərin ilkin oxusu zamanı anlaşılmayan sözlərin mətndən seçilərək lövhədə yazılmasını və izahlarının öyrənilməsi təlimatını verə bilər. Bundan əlavə obraz haqqında şagirdlərin ilkin bilikləri xatırladıla, (bunun üçün BİBÖ üsulu tətbiq edilə bilər) bəhs etdiyimiz obrazla (Nüşabə) əlaqəli digər obrazlar barədə əsas fikirlər seçilərək analiz edilə bilər. Bəyənən məcaz növləri, misraların qeyd edilməsi şifahi nitqlərində- təqdimat zamanı istifadədə köməklik edəcəkdir.(Bu, həmçinin, 1.1.5. və 1.2.3. standartının tələbinin ödənilməsi baxımından da yararlıdır.) Məzmunun öyrənilməsi zamanı diskussiya, BİBÖ, lüğət üzərində iş, ikihissəli gündəlik kimi iş üsullarından istifadə xarakterikdir.

Bu deyilənləri dərş nümünəsi üzərində sınağa çalışacağıq.

Mövzu: Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasının təhlili üzrə iş (IV dərş) Standart: 1.2.2. Davranış və əməllərinə, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə, yazıçının mövqeyinə, digər surətlərin mühakimələrinə əsaslanmaqla obrazları təhlil edir. [2.səh.62]

Məqsəd: 1.Poemanın məzmunundan çıxış edərək davranış və əməlləri, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətləri, yazıçının mövqeyi, digər surətlərin mühakimələri əsasında İsgəndər və Nüşabə obrazlarını təhlil edir.

Motivasiya qurarkən kiçik bir xatırlatma: N.Gəncəvi hökmdarlara fikrini çatdırmaq üçün İsgəndəri romantik zəmində yaratmışdır. Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün belə bir misal çəke bilərik. Hərdən məqsədimizi, fikrimizi bir insana-qarşımızdakına çatdırmaqla bilmək üçün dolay yollardan istifadə edirik- başımıza gələn hadisələrdən və ya eşitdiklərimizdən, bir zamanlar keçmişdə olanlardan danışırıq. Və ya bir məsəl çəkirik. Babalar, atalar övladlarına nəsihət verərkən də öz keçmişlərindən danışarlar. N. Gəncəvi "İsgəndərnamə" ni yazarkən nələri çatdırmaq istəmiş? əsərin ideyası ilə müəllif amalı arasında əlaqə necədir? Obrazların əsərə daxil edilməsi bu işdə hansı rol oynayır? kimi suallara cavab axtararkən, əsərdəki obrazları da diqqətlə izləmək lazım gəlir

İş forması: kollektiv və kiçik qruplarla iş

İş üsulu: müsahibə, əqli hücum, təqdimat, Venn diaqramı BİBÖ, ikihissəli gündəlik

Resurslar: Dərslik, MMV, Nizami Gəncəvi "Şərəfnamə" internet: edebiyat.ucoz.com.; kompüter, proyektor

Dərsin gedişi:

Motivasiya: Bu mərhələdə İKT-nin imkanlarından istifadə edərək "Nizami"filmindən Nizami obrazının (Müslüm Maqomayev) İsgəndərnamə poemasından Nüşabə ilə İsgəndərin görüş səhnəsini izlədiyi parça nümayiş etdirilir, nümayiş

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, sahnaz.abdullayeva95@gmail.com

prosesində görüntülərin əsərin məzmununda necə yer aldığı frontal sorğu ilə müəyyənləşdirilir, poemanın məzmunu haqqında biliklər daha da dərinləşdirilir, poemanın baş qəhrəmanlarının daha dərindən səciyyələndirilməsinə imkan yaradılır.

Tədqiqat sualı: "Sizcə, nə üçün "İsgəndərnamə" mənzum roman hesab edilir?"

Tədqiqatın aparılması: tədqiqatın aparılması məqsədi ilə şagirdlər üç qrupa ayrılır.

I. "Məzmun" qrupu II. "İdeya" qrupu III. "Obrazlar" qrupu. Hər bir qrupa tədqiqat sualına uyğun müxtəlif tapşırıqlar verilir.

I. "Məzmun qrupu"

1. "Poemanın mövzusunun müəyyənləşdirin"

2. "Poemada hadisələr hansı ardıcılıqla irəliləyir?"

3. "Poemanı oxunaqlı edən nədir?"

II. "İdeya" qrupu.

1. Bütöv oxuduğunuz əsərdə İsgəndərin başqa obrazlarla münasibətini ümumiləşdirib yazın.

2. İsgəndərin Bərdəyə gəlişindən məqsədini müəyyənləşdirin.

3. Verilmiş parçada hadisələr necə sonlandırılır?

III. "Obrazlar" qrupu.

1. "Poemada təsvir edilən hökmdarları bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə səciyyələndirin. Onların ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirin.

2. İsgəndər obrazını "Şərəfnamə" və "İqbalnamə" hissələrinin məzmununu xatırlayaraq təhlil edin.

3. Nüşabə obrazının hökmdar keyfiyyətlərini təbiətin təsviri ilə açmağa çalışın.

İnformasiya mübadiləsi: Qruplarda fikir mübadiləsi aparılır, beyin həmləsi edilir. Tapşırıqlara uyğun iş vərəqlərində (Vatman kağızı) təqdimatlar hazırlayırlar.

İnformasiyanın müzakirəsi: Hər qrupda təqdim edilən tapşırıqlar üzrə ümumi nəticəyə gəlinir.

Yaradıcı tətbiqetmə: "İsgəndərnamə" əsərinin yüksək ideya və bədii dəyəri, əsrlərcə sevilərək, maraqla və dönə-dönə oxunmasının səbəbini, insanın mənalı ömrü, mənəvi azadlığı, ictimai ədalət məsələlərinə əsərdə geniş yer verildiyi faktlarını incəsənətin digər sahələrini də araşdırmaqla tədqiq edərək ümumiləşdirilir.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Nüşabə ilə İsgəndərin görüş səhnəsi təsvir edilmiş miniatür, Bərdədə Nüşabənin heykəlinin görüntüləri nümayiş etdirilir. Nümayiş sırasında bu obrazın tarixdə, incəsənətin digər sahələrində, elmi araşdırmalarda buraxdığı iz müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Ədəbiyyat qəzeti. - 2012. - 5 oktyabr. - Səh.3 Aida İmamquliyeva. "Nizami və nəzirəçiləri".

2. "Ədəbiyyat" fənni üzrə 10-cu sinif üçün metodik vəsait. Hüseynoğlu S. Həsənli B. Mustafayeva A. Bakı-2017

3. "Ədəbiyyat" fənni üzrə 10-cu sinif üçün dərslik Hüseynoğlu S. Həsənli B. Mustafayeva. Bakı-2017.

4. Kərimi M. R. Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında məşhur qadınlar (Fars dilindən tərcümə) Tərcüməçi: Afət Rüstəmovna Bakı-2014

5. "Nizami Gəncəvi Poemaları" Bakı-1985 Tertibçilər Ş. A. Mikaylov

6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası BAKI-2017

7. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/mart/110696.htm>

8. https://2019/12/2_30.htmlhttps://metodiktovsiyye.blogspot.com/2015/09/dbiyyat-kurikulumu.htmlhtml

9. <http://bilaledebiyyattedrisi.blogspot.com/2019/10/dbiyyat-finninin-mzmunu-v-struktur.html?m=1>

10. <https://naxci.vanxeberleri.com/cemiyet/31410-dbiyyat-drslrinin-tedrisind-obrazlarin-thlili.html>

11. <https://www.muallim.edu.az/>

12. <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2014/may/367608.htm>

13. <http://qisadersmuhazireleri.blogspot.com/2016/01/surt-xarakter-tip.html?m=1>

14. <http://www.azerbaijan-news.az/view-166383/klassikler-oxumagin-hemid-arasli-dersleri#.YEKZcLf3is>

15. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=5333&pno=3>

16. <http://www.anl.az/down/meqale/edebyyat/2012/oktyabr/266778.htm>

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ORTA MƏKTƏBDƏ DÜZGÜN QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ FAYDALARI

Müasir təhsil sistemində qiymətləndirmə və nəzarət pedaqoji prosesin son dərəcə vacib elementləridir. İnformasiya mühitinin daim inkişaf etdiyi məktəb təhsilinin hazırkı şəraitində ənənəvi nəzarət və qiymətləndirmə metodları tələblərə cavab vermir. Müasir dünyada, şübhəsiz ki, hər müəllimin əsas götürməli olduğu ənənəvi metodlardan istifadə etməklə təsirli bir təhsil prosesi qurmaq mümkün deyil. Peşə mühitindəki dəyişiklikləri nəzərə almayan, şagirdin tam inkişafını təmin edə bilməyən müəllim yüksək təlim nəticələrinə nail ola bilməz. Müəllim fəaliyyətinin səmərəli olub-olmadığını, məqsəd və vəzifələrə nail olub-olmadığını, istifadə olunan metodların real öyrənmə şəraitində yararlı olub-olmadığını müəyyənləşdirməyi bacarmalı və daim yeni metodlar axtarışında olmalıdır. Şagirdin qiyməti yalnız dərslər materialları haqqında biliklərini ölçməklə kifayətlənmir. Bu qiymətlər şagirdlər haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir, təqdim olunan dərslərin planının həqiqətən işlək olub-olmadığını ölçür. [3, s.6] Buna görə, qiymətləndirmə düzgün istifadə edirsinizsə, öyrənmə prosesi üçün güclü bir vasitə ola bilər. Ancaq bu qiymətləndirmələri yalnız şagirdləri təsnif etmək və seçmək üçün istifadə olunarsa, vəziyyət məqsəddən kənar çıxar və heç bir fayda verməz.

Tədris şagirdləri öyrənməyə cəlb etməkdir. Müəllim yalnız mövzu barədə məlumatı deyil, həm də şagirdlərin necə öyrəndiyini və onları necə fəal öyrənlərə çevirə biləcəyini də müəyyən edə bilməlidir. Deməli, yaxşı tədris sistemli şəkildə öyrənmə anlayışına sahib olmalıdır. Müəllimin məqsədi yalnız bilikləri çatdırmaq deyil, həm də şagirdləri özlərinin və başqalarının biliklərinin fəal qurucularına çevirməkdir. Tədris şagirdlərin fərdi və kollektiv olaraq öz təlimlərinə görə məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməyə razı olduqları pedaqoji, sosial və etik şərtlərin yaradılmasıdır. Son bir neçə on ildə təhsildə qiymətləndirmənin rolu olduqca artmışdır, bu bir tendensiyadır. Qiymətləndirmə istədiyimizə çatmağa imkan verməyən səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Təhsil prosesində qiymətləndirmə şagirdlərin hansı bilik, bacarıq və sərişələrə sahib olduqları barədə məlumatların toplanması və təhlilidir. [4, s. 5]

Bəzən qiymətləndirmənin zərərli, hətta lazımsız olduğunu qeyd edirlər. Bu zaman müxtəlif suallar yaranır və bu suallar cavab tapmaq çox ciddi araşdırma və enerji tələb edir. Məsələn: Qiymətləndirmə nədir? Qiymətləndirmə vaxt itkisidir, yoxsa vaxt qazanmaqdır? Qiymətləndirmə zamanı müəllim nə qədər obyektivdir? Məktəb rəhbərliyi qiymətləndirmə zamanı öz üzərinə düşən öhdəlikləri məsuliyyətlə yerinə yetirir? Bilirik ki, ölkəmizdə hal-hazırda yeni təhsil proqramı-kurikulum tətbiq olunur. Kurikulum üzrə qiymətləndirmə standartları və normaları müəyyənləşmişdir. Yeni qiymətləndirmə sistemi əvvəlkindən tamamilə fərqlənir. Burada şagirdlərə sadəcə “2” və “3” yazmaq kifayətlənmirik, onun hansı təhsil nəticələrinə nail olduğunu və gələcəkdə nəyi necə öyrənməli olduğunu da əks etdiririk. Bu üsulla şagirdlər sadəcə dərslərin sonunda “5” alıb oturmaqla kifayətlənmir, onlarda özünüqiymətləndirmə vərdişləri formalaşır.

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin şifahi şəkildə qiymətləndirilməsi fikri daha çox irəlilədir. Məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, valideynlər övladlarının təhsil nailiyyətlərinin şifahi qiymətləndirilməsini qəbul etmirlər. Bu, şagirdlərin fərdi inkişafı üçün şifahi qiymətləndirmənin rolunun kifayət qədər başa düşülməməsi ilə əlaqədardır. Valideynlər seçimi rəqəm əsaslı qiymətləndirmələrə verir, bu da illərdir qurulmuş məktəb və ailə arasındakı qarşılıqlı münasibət ənənələrindən qaynaqlanır. Bu şərtlərdə müəllim izahlı iş aparmalı və valideynləri inandırmalıdır ki, şifahi qiymətləndirmədən istifadə şagirdin, sinfin mövcud çətinliklərini müəyyənləşdirməyə və bu əsasda məktəblilərin fərdi və qrup işlərini qurmağa imkan verir. Bir qayda olaraq, bir uşaq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, həyatda özünü təsdiqləmək üçün və şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün məktəbə gedir. Buna görə də göstərilən problemləri həll etmək üçün aparıcı yollardan biri müəllimin valideynlərlə işbirliyidir. Pedaqoji elmlər doktoru A.D.Tsimbalarunun qeyd etdiyi kimi, valideynlər uşağın təhsil məkanının dizaynında iştiraka yönəldilməlidir. Bu yanaşma “valideynlər, uşaqlar və müəllimlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırmaqla yanaşı, təhsil prosesinin təşkili üçün birgə zehni modellərin inkişafına da şərait yaradır”. Bir uşağın fərdi inkişafı üçün şifahi qiymətləndirmənin əhəmiyyəti inkişaf öyrənmə nəzəriyyəsinə də vurğulanır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (V.V.Davidov, A.K.Dusavitski, D.B.Elkonin, G.A.Tsukerman və s.) uşağın müəllimin qiymətləndirməsini başa düşməsinin yüksək dərəcədə özünə hörmət inkişafını tələb etdiyini vurğulayırlar. [3, s.8]

Nəticə olaraq, nəzarət və qiymətləndirmə fəaliyyətlərində qiymətləndirmələrin şagirdlərin hisslərinə təsir etdiyini anlamaq lazımdır. Ş.A.Amonaşviliyə görə “müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyəti ... Uşağın uğurunu təsdiqləyir və uğursuzluğun qarşısını alır”. Amonaşvili əsl müəllim olmaq üçün müəyyənləşdirdiyi şərtlərdən birində belə vurğulayır: “Qiymət yazmaqla qiymətləndirmək ayrı-ayrı şeylərdir: Qiymətləndirmə yalnız rəqəmlə deyil, sözlə də ifadə edilməlidir”. Uşaqları pis qiymətə görə danlayır, əla qiymətlərə görə tərifləyirlər. Bu reaksiyalar formal, birmənalıdır. Rəqəmlər şagirdi, öyrənmə prosesini və valideynlərlə münasibəti korlayır. Qiymət münasibətdir. Müəllimin şagirdə olan münasibəti. Yəni necə suallar verir, səhvləri necə göstərir, inkişafı necə izləyir... Hörmət və diqqətin köməyiylə pedaqoq uşağı sadəcə standartlara uyğunlaşmağı öyrətmir, həmçinin şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Əgər şagird tapşırığı başa düşməyib öz bildiyi kimi həll edibsə onu rəqəmlə qiymətləndirmək çətinidir. Bunun əvəzində müəllim “Sən necə də maraqlı yazırsan. Bəlkə başqa cür yoxlayasan?” deyə bilər”. [1, s.22] Xüsusilə, yuxarı sinif şagirdlərini qiymətləndirərkən onları bir az da olsun imtahan həyəcanından uzaqlaşdırmaq və

¹ADPU-nun “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası və metodologiyası” ixtisası üzrə magistrantı shelaalizada@gmail.com

motivasiya etmək üçün gündəlik qiymətləndirmə zamanı həvəsləndirici, istiqamətverici sözlərdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Qiymətləndirmə və qiymətləndirmə fəaliyyəti problemi həm pedaqoji nəzəriyyədə, həm də pedaqoji praktikada ən aktual problemlərdən biridir. Şagirdlərin müəyyən bir məlumat səviyyəsini müəyyənləşdirən müəllim, əlavə öyrənmə prosesini tənzimləmək, məsləhət, tövsiyə, məsləhətləşmə şəklində kömək göstərmək, söylərinə və uğurlarına münasibətini göstərmək fürsətinə sahibdir. Məktəblərin praktikasında "diaqnostika" və "monitorinq" kimi anlayışlara getdikcə daha çox rast gəlinir. Müasir pedaqoji ədəbiyyatda bu anlayış aşağıdakı kimi başa düşülür:

1. Təhsil prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının, bacarıqlarının mənimsənilməsinin keyfiyyətinə müntəzəm nəzarət;
2. Modelləşdirmə, proqnozlaşdırma və müvafiq qərarlar qəbul etmək məqsədilə müşahidə, ölçmə və bunlara əsaslanan nəticələrin formalaşdırılması.

Təhsildə bu problemin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. V.M. Polonski "Məktəblilərin biliklərinin qiymətləndirilməsi" əsərində qeyd etmişdir: "...bal qiymətləndirmə sistemi, çatışmazlıqlarına baxmayaraq, hələ özünə layiqli bir əvəz tapmadı". Tanınmış müəllim V.F. Şatalov biliklərə nəzarət etmək üçün "açıq biliklərin hesabı" fikrini təqdim etmişdir. Bu cür vərəqlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dərstdə və ya dərs vaxtından sonra alınan hər bir qiymət, nişan burada qeyd olunur və daha sonra ictimai baxış üçün asılır.

Dərslərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını, nailiyyətlərini daha çevik və düzgün qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar. Məsələn, qiymətləndirmə vərəqləri və cədvəlləri, testlər, şifahi və yazılı sorğular və s. Dərslərdəki bölmələr üzrə əsərlər keçirildikdən sonra, yarım il yekunlaşdıqda şagirdlərin nailiyyət səviyyələrini testlərlə yoxlamaq daha səmərəli və məqsədəuyğun hesab olunur. Çünki bu üsulla onların real bilik və bacarıq səviyyəsini daha yaxşı müəyyənləşdirmək olur. Şagirdlərin dərs zamanı ərzində cavabları, əsasən, həmin dərslərin sonunda qiymətləndirilir. Bu müasir təhsil sistemində formativ qiymətləndirmə hesab olunur. Formativ qiymətləndirmə şagirdləri bütün dərs boyu aktiv olmağa vadar edir. Qiymətləndirmənin integrativlik xüsusiyyəti vardır ki, bu bilik qiymətləndirmə nəticələrinin cəmini özündə birləşdirir, şagirdlərin bacarıq və vərdisləri tətbiq etməyə hazır olduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Bu xüsusiyyət şagirdlərin əmək keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. [4, s.13]

Hər sinif qapısının arxasında fəqli dünyalar vardır. Sınıfdəki şagirdlər ailə özəllikləri, keçirdikləri təlim həyatı, öyrənmə qabiliyyəti, duyğusal davranış xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bəzi şagirdlər sahib olduqları fərqlər səbəbindən digər şagirdlərin öyrəndiyi mövzuları qavramaqda çətinlik çəkirlər və əlavə dəstəyə ehtiyac duyurlar. Belə şagirdlərin bəziləri dərs ilinin əvvəlində müəllimlər tərəfindən müəyyənləşdirilsə də, bəziləri dərs ilinin sonunda aparılan qiymətləndirmə nəticəsində nəzərə çarpırlar. Müəllimlər belə şagirdləri fərqli üsulla qiymətləndirməli və təlim prosesinin mərkəzində tutmağa çalışmalıdırlar.

Şagird nailiyyətlərini qiymətləndirmək və müntəzəm olaraq yoxlamağın əhəmiyyəti neçə əsr bundan əvvəl yazılmış əsərlərdə belə qeyd olunur. Dünya alimləri və pedaqoqları bu məsələ üzərində daim düşünmüş və axtarışlar etmişlərdir. Y.A. Komenski "Böyük didaktika" əsərində dərslərin müəyyən bir hissəsinin şagirdləri sorğu-sual etmək üçün buraxılmalı olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, belə olduqda şagirdlər dərsi daha yaxşı qavrayır və yadda saxlayırlar. A.V. Disterq şagirdlərin materialı mənimsəməsinin keyfiyyətinə diqqət çəkmişdir. Məsələn, bu keyfiyyətin göstəricisi öyrənmələri dəqiq şəkildə qiymətləndirmək bacarığında əks olunur. O, müəllim üçün aşağıdakı tezisi formalaşdırır: "Şagirdlərin öyrəndiklərini unutmasına diqqət edin!".

Təlim prosesində şagirdlərin əldə etdiyi nəticələri izləmək və təhlil etmək çox vacibdir və bu proses onların gələcək təhsil həyatının qurulmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. A.V. Disterq qeyd etdiyi kimi, nəticələrin izlənilməsinin sistematik olması vacibdir. M.G. Dair qeyd edir ki, düzgün yerinə yetirilən rutin yoxlama bilik keyfiyyətini artırmağın yollarından biridir. [4, s.28] Bu, əldə edilmiş nəticələrin təhlilinə kömək edir. Gündəlik yoxlama vasitəsilə hər şagirdin bilik və öyrənmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onların zəif tərəflərini gücləndirmək olar. Bir müəllimin vəzifəsi sadəcə yaxşı oxuyan şagirdlərə dərsi mənimsətməklə yekunlaşmamalıdır. Yaxşı müəllim zəif şagirdi dərsə cəlb edə bilən və onun keyfiyyət göstəricisini artırmağa nail olan müəllimdir. Yəni, şagirdlərin sistemli və rutin qiymətləndirilməsi onların təhsil həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. K.D. Uşinski ümumi nəzarət ideyalarını formalaşdırmışdır. Bilik boşluqları onun tərəfindən səhv tədrisin, həmçinin müəllimin özünün və şagirdlərin səhvlərini təhlil etmək bacarığının olmaması nəticəsində şərh olunur. Bu müasir təhsil sistemində də olan çatışmazlıqlardan biridir. Düzgün qiymətləndirmənin aparılmaması, müəllimin şagirdlərin səhvlərini düzgün təhlil edə bilməməsi təhsildəki yaralı nöqtələrdən biridir. Bunun nəticəsində çox şagirdin potensialı və qabiliyyəti üzə çıxarılmır və onlar təlim-tərbiyə prosesindən kənar qalırlar. M.N. Pokrovskinin fikrincə, müəllim sinifdəki vəziyyətə adekvat nəzarət etməli və bütün siniflə məşğul olmalıdır. Nəzarət bir növ təkrarlama, biliklərin aydınlaşdırılması, yeni bir şeyin qavranılması üçün aktivləşmə kimi hesab olunur. N.İ. Pirogovun fikrincə, şagirdlərin təlim nəticələrinin yüksəldilməsi üçün müəllimin qayğısı vacibdir. Pirogovun qeyd etdiyi kimi, başqa bir sinifə keçmək qərarı son nəzarətin nəticələrinə əsasən verilməlidir. [3, s.11]

Müasir müəllimin ən vacib vəzifəsi təhsil vəziyyətinə adekvat olan nəzarət və qiymətləndirmə formalarının axtarışıdır. Müəllim qarşısında dərslərdən əvvəl həll edilməsi lazım olan bir sıra suallar var. Səriştəli bir müəllim konkret şagirdlərə müəyyən bir zamanda nəzarət etmək və qiymətləndirmək üçün tam olaraq nə qədər vaxt lazım olduğunu bilməlidir. Müəllimin qiymətləndirməsi şagirdin maraq və məqsədləri ilə üst-üstə düşməli və inkişafetdirici xarakterə malik olmalıdır. Digər fənlər arasında ədəbiyyat xüsusi bir yer tutur. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat bir subyekt kimi məzmununu ilk növbədə şifahi formada əhatə edir. Sosial və mənəvi məzmununa görə digər fənlərdən daha genişdir. Bu cəhətləri ədəbiyyat dərslərində şagirdləri qiymətləndirərkən də nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Amonaşvili Ş.A. Həyatda, elmdə və texnikada yenilik. Bilik, 1980.
2. Komenski Y.A. Böyük didaktika (Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi F.Rüstəmov). Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
3. Caroline V.Gipps „National Curriculum Assessment: a research agenda. British Educational Research Journal, Vol. 18, No 3, 1992.
4. Bennet R.E. Formative assessment: A critical review. Assessment in Education: Principles, Policy and Practice, 2011.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, təhsil, şagird, pedaqoq, müəllim, inkişaf, təlim, nəzarət

Ключевые слова: оценка, образование, студент, педагог, учитель, развитие, обучение, супервизия.

Keywords: assessment, education, student, educator, teacher, development, training, supervision

Xülasə

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gündəlik və illik qiymətləndirmə sayəsində müəllim şagirdlərin qabiliyyətini aşkara çıxara və onların zəif nöqtələrini müəyyən edə bilər. Düzgün aparılmayan qiymətləndirmə şagirdlərin motivasiyasını öldürür və onların digər şagirdlərdən geri qalmasına səbəb ola bilər. Bu zaman müəllimin üzərinə çox böyük öhdəliklər düşür. Qiymətləndirmə və nəzarətin vacibliyini bir çox məşhur alim və pedaqoqlar da təsdiq etmiş və bu barədə dəyərli fikirlər söyləmişdirlər. Bir sözlə, düzgün qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əsas şərtlərdəndir.

Резюме

В современной системе образования очень важно оценивать знания и навыки учащихся. Посредством ежедневных и ежегодных оценок учитель может определить способности учащихся и выявить их слабые стороны. Многие известные ученые и преподаватели признали, что важность оценки и мониторинга и дали ценную информацию об этом. Короче говоря, надлежащая оценка является одним из ключевых условий повышения качества образования.

Summary

In the modern education system, it is very important to evaluate students' knowledge and skills. Through daily and annual assessments, the teacher can identify students' abilities and identify weaknesses. Many renowned academics and educators have provided valuable insight into the importance of evaluation and control. In short, proper evaluation is one of the key conditions for improving the quality of education.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İsrafilova Möminat Elşən qızı
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ “QURBANƏLİ BƏY” HEKAYƏSİNİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ
PROSESİNDƏ ƏSAS QƏHRAMANIN XARAKTERİNİN SƏCİYYƏLƏNDİRMƏSİ

Cəlil Məmmədquluzadə eczakkar qələminin gücü ilə yaradılan hekayələr nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, eyni zamanda, dünya ədəbiyyatının bu janrdə yazılmış zəngin xəzinəsində qərarlaşıb. “Qurbanəli bəy” hekayəsi Cəlil Məmmədquluzadənin prioritet hekayəsi olub, yazıçıya uğur gətirmiş, onu xalqa sevdiren və bütün dövrlər üçün öz müasirliyini qoruyub saxlayan dəyərli sənət əsəridir. Hekayə Azərbaycan çar hökuməti işğalı altında olduğu dövrdə yazılmışdır. Qurbanəli bəy hekayəsinin öyrənməklə biz o dövrün Azərbaycan xalqının çəkdiyi çətinlikləri, yaşam tərzini, əzilen və hər cür təhqirlərə, həqarətlərə məruz qalan Azərbaycan xalqının faciəli taleyini müşahidə edirik. Əsərdə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan, ayıq oxucunun qavraya, dərk edə biləcəyi şəkildə bilərəkdən alt qatda gizlətdiyi ideya hadisələrin inkişafında, Qurbanəli bəy və digər obrazlar timsalında çatdırmışdır. Qurbanəli bəyləri ikiüzlü, yaltaq, riyakar, yalançı bir xarakter kimi tənqid hədəfinə çevirən çarizmidir. Əlbəttə, etdiyi canfəşanlıq, dəridən-qabıqdan çıxmaqla naçalnikin, pristavın, onun xanımının və digər əyanların rəğbətini qazanmağa düşünülmüş hərəkətlər heç onun özünün də ürəyincə deyil. Lakin zamanənin qurluşuna görə bir çox adamlar, bəylər kimi onu da tutduğu mövqeyi, vəzifəni itirmək qorxusu bu addımı atmağa təhrik edir. Çar hökumətinin mənfur siyasəti, hegemonluğu, özündən xırda xalqlara həqarətlə baxması və aşağılaması kimi real faktlar hekayədə öz əksini tapır. Bu hekayənin alt qatındakı dərin mənaları dərk edərək, o dövr Azərbaycan xalqının acınacaqlı yaşam tərzini təsəvvür edə bilirik.

Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm mövqeyə malik olan Cəlil Məmmədquluzadə böyük ədəbi məktəb yaratmış dahi sənətkarlarımızdan biridir. Onun yaradıcılığı ədəbiyyatımızın ən parlaq səhifələrindəndir. Sənətkarın hekayələri bu günümüz üçün də dəyərli əsərlərdir. “Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərləri ilə XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyinə yeni ruh, orijinal üslub, novatorluq, qeyri-adi ifadə tərzini gətirdi. Ədibin hekayələrində gülüslə bərabər, göz yaş da vardır”. [5] “Ədibin publisistikası, nəsr və dram əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatını yalnız məzmunca deyil, formaca da zənginləşdirmişdir. Xüsusilə kiçik hekayə janrının misilsiz ustası kimi məşhurlaşmışdır”. [4, 8] Cəlil Məmmədquluzadə dühasının gücü ilə yaradılan "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hüriyyət", "Quzu", "Dəllək", "Rus qızı", "Kışmış oyunu", "Zırrama", "Molla Fəzləli", "Xanın təsbehi", "Konsulun arvadı", "Pirverdinin xoruzu", “Qurbanəli bəy” və başqa hekayələr realist nəsrimizin kamil nümunələridir.

“Qurbanəli bəy” hekayəsinin məzmununu öyrədkən, şagirdlərə motivasiya olaraq, axurda gizlənməmiş yekə bığlı kişi şəkli göstəririk. Şagirdlərə, sizcə, bu hansı hekayəni xatırladı?, bugünkü mövzumuzun məzmunu nə ola bilər? tipli suallar verərək, onlarda hekayəyə aid fikir yaradırıq. Hekayəni hissə-hissə şagirdlərə oxudaraq və hər hissənin məzmunundakı gizli mənə çalarlarına diqqət etməliyik. Hekayənin süjet xətti pristavın xanımının ad günü üzərində qurulsə da, Qurbanəli bəy hadisələrin mərkəzində təqdim olunur. Qurbanəli bəyin timsalında yazıçı o dövrün yuxarı təbəqələrinin xalqa qarşı davranışlarını nümayiş etdirmişdir. Qurbanəli bəyin Kəblə Qasıma söyüşlə müraciət etməsi ilkdən bizdə ona mənfə təssirat yaradır. Bu tərəfdən də Qurbanəli bəyin kobud, söyüşlə danışması o dövrdə xalqa qarşı edilən həqarətlərin göstəricisidir. Qurbanəli bəy azərbaycanlı olsa da o yenə yalnız özünü düşünən, vəzifəsini qorumaq üçün yuxarı vəzifələrə yaltaqlıq edən biri kimi təsvir olunur.

Pristavın xanımının ad günündə bütün məclis əhli onlardan daha yüksək vəzifəyə və qulluğa sahib olan naçalnikin yolunu səbirsizliklə gözləyir. "Birdən qaçaq düşdü; dedilər "naçalnik gəlir" [1, 93] Bu hal üç dəfə təkrarlandıqdan sonra naçalnikdən əvvəl Qurbanəli bəy gəlib çıxır. Yazıçı Qurbanəli bəyin daxili aləmini, iç üzünü elə pristavın həyatına ayaq qoyan andan açmağa başlayır, bir növ oxucuya onu ilk səhnədəki danışıqı vasitəsilə təqdim edir: "Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:- Malades sobak [1,93] bu hissə ilə şagirdə izah olunur ki, yüksək mənəb sahiblərinin aşağı təbəqələrin boyun əyməsini, xalqın onların qarşısında aciz qalmalarının istəməsinin anlamıdır. Bu hissədə elektron lövhədə nökr və ağa münasibətini izah edən şəkil göstərə bilirik. Pristavın xanımına "Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım" [1,93] deyərək onun qarşısında əyilir, alçalır. Nökr kimi özünü təqdim etməsi yaltaqlığın göstəricisidir. Həmin sözləri Qurbanəli bəy qonaqlıqda naçalnikin sağlığına içəndə də işlədir və qeyri-səmimi görünən bu ifadələrlə onlara sədaqətini, fədakarlığını göstərmək üçün canfəşanlıq edir. Şagirdlərdə artıq hekayə barədə xeyli məlumat yaranır.

Naçalnikin Qurbanəli bəyə yoxsa sən də fanatik müsəlmanlardansən, onun üçün içmirsən? [1, 96] sualında müsəlmanlara xor baxıldığını o zamanın belə insanların Allahı, dini unutmalarının acınacaqlı halıdır. Burada da Qurbanəli bəyin cavabı özünü gülüş hədəfinə çevirir. Bir növ faciəsinin başlanğıcı olur. Qonaqlıq məclisində rumkanı üskük adlandıraraq özünü gülüş hədəfinə çevirməsi, stəkan tələb edərək içdiyinin qədərini belə itirməsi onun sonunu hazırlayır.

Hekayədə çeşid-çeşid nemətlərin adlarının çəkilməsi o yeməklərə həsrət qalan zavallı insanların faciəsinə göz önündə canlandırır. Bir tərəfdə ehtiyac içində söyülüb-döyülən, ad günü iştirakçılarının könlünü almaq üçün yallı getməyə sürüklənən yoxsul xalq ürək ağrısı ilə göstərilmişdir. Xalqın min bir əziyyətlə qazandıqı sərvət israfçılıq edilərək yadellilərin süfrəsinin bəzəyinə çevrilir.

Qurbanəli bəyin Kəblə Qasıma qarşı pis rəftarı zorla içki içdirmək cəhdi və razılaşmadıqda məcbur üzərinə çaxırı tökməsi xalqın yuxarı təbəqələr tərəfindən əzilməsini, onların hər istədiyini etməyə məcbur qalmasını təqdim edir. İmperiyanın harınlaşmış çinovniklərinin quluna çevrildiyini göstərən acınacaqlı və ürək ağrıdan səhnələri dövrün ictimai-siyasi və sosial mənzərələrini əks etdirən realıqlardır.

Qurbanəli bəyin atının naçalnikin xoşuna gəlməsi və maraqlanması ilə Qurbanəli bəy ona Naçalnik, qurbandı sənə mənim atım! cavabı onun qeyrətini belə verməyə hazır olduğunu bildirir. Halbuki qədimdən tipik azərbaycanlı kişisi üçün “at, papaq, arvad” qeyrət rəmzi sayılaraq müqəddəs, toxunulmaz hesab edilir.

Sərxoş olan Qurbanəli bəy məclisdəki bütün adamların adını çəkərək sağlıq deyib, təriflər yağdırırdı və özünü daha da gülünc vəziyyətə qoyurdu. Şagirdlərə “Qurbanəli bəy” tamaşasında bu hissəni izlədərək, onlarda daha dolğun təsəvvür yaradırıq. Şagirdlər bu məqamla içkinin insanın aqlını əlindən aldığı, öz şəxsiyyətini alçaltığını, gülünc vəziyyətə salmasını Qurbanəli bəy timsalında nəzərə çarpdırır. Sərxoş halda bütün qonaqları yaltaqlıq edərək, öz evinə dəvət edir. Lakin o qədər sərxoş halda olur ki, verdiyi sözü belə unudur. Sərxoş halda evə gələrək, nöqərlərinə hətta arvadına xəncərini çıxarıb, “Bu xəncəri soxaram qarnına” [1,102] deməsi onun özündən aşağı təbəqələrə və arvadına qarşı olan münasibətinin təzahürüdür. Nökər, qulluqçu yanında pələngə dönür, böyükərdən hər cür təhqir, söyüş qəbul etdiyi üçün, qapısında çalışan zəhmətkeş kəndlilərlə də kobud, əxlaqsız rəftar edir. Lakin yüksək vəzifəli insanların qarşısında isə bir növ təlxək rolunu oynayır. Bu hissə ilə yazıçı bu cür insanların yalnız özlərindən zəif şəxslərə, yazıq xalqı xəncərləri ilə qorxutmalarını güclərini yalnız xalq üzərində nümayiş etdirmələrini çatdırır.

Hekayədə diqqət çəkən məqamlardan biri də qadın obrazlarının təsviri ilə bağlı fərqliliklərin ön plana çəkilməsidir. Azərbaycan qadını və rus qadının rəsmini göstərməklə onlara fərqli cəhətlərini daha aydın izah edə bilərik. Əsərdə Qurbanəli bəyin xanımı şəriət ehkamlarına bağlı, itaətkar, qayğıkeş, ailəsinə sadıq, Qurbanəli bəyin xarakterindəki çətinlikləri həzm etməyi bacaran vəfəli, təmiz əqidəli saf Azərbaycan qadınıdır. Lakin onunla müqayisədə pristavin arvadının eqoistliyi, məclisdəki kişilərlə açıq-saçıq söhbətləri "tişə" deyərək ətrafdakı adamlara yuxarıdan aşağı baxması, Qurbanəli bəyi içməyə təhrik etməsi və məclisdəki digər rus qadınlarının kişilərlə bərabər şərab içmələri kimi səhnələrin təsviri rus qadınlarının fərqli xarakteri, dünyagörüşü və milli mentaliteti ilə Azərbaycan qadınlarının arasında fərqi oxucuya çatdırmışdır. Burada aydın görə bilərik ki, həmin dövr Azərbaycan qadınlarının müstəqil yaşam tərzləri yoxdur. "Qapazlı" kəndinin gözəl mənzərələri, dağları, yaşıl ormanları təsvir edilir. C.Məmmədquluzadə təbiətin ecəzkar gözəlliyi ilə insan mənəviyyatındakı eybəcərliyi qarşılaşdırmaqla qərribə bir ziddiyyət yaradır ki, bu da yazıçının kamil bir sənət nümunəsini necə bir ustalıqla qələmə aldığı göstərən mühüm cəhətlərdəndir.” [4] Şagirdlərə son hissəni oxutmadan onlara sizcə, Qurbanəli bəy nə edəcək? Sualı verərək onların fikrini öyrənərək onlarda daha maraqlı yaratmış olarıq. Tamaşanın finalını video çərxdə göstərərək, sonra fikrimizi izah edə bilərik. Qonaqların gəlişindən xəbər tutan kimi özünü itirən Qurbanəli bəy çıxış yolunu tövlədə, atların axurunda gizlənməkdə görür. Ağ kəfənə bürünüb, axura qaçır və burada onun faciəli durumu satirik gülüş ilə bitkin final səhnəsi yaradır. Qurbanəli bəy qonaqlıqda at barəsində etdiyi söhbətləri xatırlamış olsaydı, yəqin ki, bu yanlış addımı atmazdı. Dünənki qonaqların hamısı Qurbanəli bəyə gəlirlər və Kəblə Qasım ağam evdə yoxdu deməsi gələn qonaqları heyrətə salır. Özünü vəzifə sahiblərinə və onların xanımlarına qurban verməyə hazır olan "fədakar" tip, doğrudan da, qurbanlığa çevrilir, gülünc vəziyyətə düşməklə onların daxilində süni şəkildə olsa da, yaratdığı Qurbanəli bəy obrazını məhəv edir. Naçalnik gəlmişkən Qurbanəli bəyin atlarına baxaraq deyib, axura daxil olur. "Axurun içində guya kəfənə bürünmüş bir şey naçalnikin gözünə sataşdı. Naçalnik yanındakı pristavin əlindən yapışib yavaşca yeridi axurun yanına və diqqət eləyib gördü ki, axurdakı Qurbanəli bəy özüdür. Bunu görəncə naçalnik çəpik çalıb, qəh-qəh çəkib güldü və dedi: A...a...a... rəfiq, sən burada imişsən!.. [1,106]

Hesab edirik ki, hekayədə ədibin məqsədi Qurbanəli “bəy”i gülüş, ikrah, nifrət hədəfinə çevirmək deyildir. Cəlil Məmmədquluzadə xalqın etiket və kodekslərini daşıyan bəylərin, xanların halına ağlayır, acıyır. Xalqın “bəy”ini bu qədər əzərək digər vəzifəli, məmurlar qarşısında “axura salan”, onu olduqca şəxsiyyətsiz, mənəviyyətsiz, prinsipsiz birinə çevirən mühitə, quruluşa öz etirazını bildirir. Sonda bəyin həmləsi metodundan istifadə edərək, şagirdlərə hekayənin məzmunu haqqında suallar verir və Qurbanəli bəy tamaşasını izləmələrini tövsiyə edirik.

Nəticədə bu hekayəni öyrənməklə, keçmiş dövrdə zavallı xalqımızın yaşadığı müstəmləkə həyatı, çar zülmü altında inləyən millətimizin acısını müşahidə edirik. XX əsrin əvvəllərindən yazılan hekayə bu dövrümüzə də səsleşə bilər. Bu zamanəmizin Qurbanəli bəyləri gözlər qarşısına gəlir. Bu hekayəni şagirdə dərin mənaları ilə izah etməklə, həyatda hər zaman xalqın yanında olmağı, özündən zəif insanlara qarşı xoş rəftar etməyi lazım gələrsə onlara maddi- mənəvi kömək etməyimizi öyrətməliyik. Sərxoş, ikiüzlü, yalançı insanların hər zaman sonda gülüş hədəfinə çevrilməsi və hörmətdən düşməsi Qurbanəli bəy obrazında şagirdlərə çatdırılır. Şagird bu obrazı digər müsbət obrazlarla müqayisə edərək, çox məsələləri dərk edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev S., Həsəni B. və b. Ədəbiyyat 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2019. 208 s.
2. Həsəni B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 8-cu sinif. Mütəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2019. 212 s.
3. Cəlil Məmmədquluzadə “Seçilmiş əsərləri”.
4. Cəlil Məmmədquluzadə 150: metodik vəsait / Tərt. ed. A.Abdullayeva; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva.- Bakı, 2019. 8 s.

İnternet resursları

1. <http://www.anl.az/download/meqale/525/2019/fevral/633863.htm>
2. <https://www.testbook.az/essay/show/499/>
3. <http://eserlerinrehlili.blogspot.com/2018/07/c-mmmqdquluzad-qurbanli-by-srinin-thlili.html>
4. <https://www.testbook.az/essay/show/499/insalar-celil-memmedquluzadenin-qurbanli-bey-hekayesinin-tehlili>
5. <http://www.anl.az/download/meqale/525/2019/fevral/633863.htm>

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, məzmun, hekayə, obraz, xarakter

Keywords: Jalil Mammadguluzade, content, story, image, character.

Ключевые слова: Джалил Мамедгулузаде, содержание, рассказ, образ, персонаж

XÜLASƏ

Məqalədə böyük sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin məzmununun öyrədilməsi prosesində əsas qəhrəman olan Qurbanəli bəy obrazının xarakteristikası tədqiq olunur. Hekayənin orta məktəbdə öyrədilməsi, xarakterin şagirdlərə hansı təsirlər bağışladığı məsələlər aydınlaşdırılır. Nəticə olaraq Azərbaycan xalqının qədim zamanlardakı yaşayış vəziyyəti öyrədilir.

Characterization of the character of the main character in the process of teaching the content of the story "Gurbanali bey" by Jalil Mammadguluzade

Summary

The article examines the characteristics of the image Gurbanali bey, the main hero in the process of teaching the content of the story “Gurbanali bey” by our great artist Jalil Mammadguluzade. The issues of teaching the story in high school and the impact of the character on the students are clarified. As a result, the living conditions of the Azerbaijani people in ancient times are studied.

Джалил Мамедгулузаде «Гурбанали бей» характеристика главного героя в процессе изучения содержания рассказа

Резюме

В своей статье великий писатель Джалиль Мамедгулузаде раскрывает образ главного героя «Гурбанали бей». При изучении рассказа в средней школе уточняется характер вопросов и какое влияние они оказывают на учащихся. В результате изучают жизненное положение народа в древние времена Азербайджана.

Рассказы, созданные силой чудесного пера Джалила Мамедгулузаде, были написаны не только в азербайджанской литературе, но и мировом сокровище литературы в этом жанре.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

“QƏDİM İVER SALNAMƏSİ”NİN TƏDQIQI TARIXI VƏ TƏDQIQATÇILARI

İverlər Qafqazın qədim etnoslarından biridir. Onların adı ilə Kür çayının yuxarı axarı ilə Qafqaz dağlarının arası, Albaniyanın şimal-qərbi İveriya adlanırdı. İveriya indiki gürcülərin dövləti deyildi, cənubi Qafqazın çoxtayfalı dövlətlərindən biri idi. Həmin dövlət eranın əvvəllərindən VIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur.

1121-ci ildə yəhudi mənşəli baqrationlar Tiflisi tutandan sonra iverlərin çoxtayfalı dövlətini özlərinə tabe etdilər. İverdili sami mənşəli baqrationların dilinin təsiri ilə assimilyasiya olundu.

“Qədim İver salnaməsi” iverlərin baqrationların gəlişinə qədər tərtib olunan salnamələrindən biridir. Əsəri ilk dəfə olaraq qaraçı mənşəli erməni alimi Kerop Patkanov toplamış və geniş müqəddimə ilə 1883-cü ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr etdirmişdir (8, s. 1-6). Bundan sonra akademik N.Y.Marr salnamə üzərində tədqiqat işlərini davam etdirmişdir.

Ümumiləşmiş elmi düşüncəyə görə iverlər Qafqazın qədim sakinləridir və onların dili Qafqaz dillərindən biridir. Ancaq XIX əsrin sonlarında fransız akademiki Mari Brosse, Baron Senkovski sübuta yetirdilər ki, İver dili əvvəllər qrammatik quruluşuna görə iltisacı olmuş, sonra sami və Qafqaz dillərinin təsirinə uğramışdır. Onların fikrincə, iverlər Qafqaz xalqı deyildilər. Onlar Ön Asiyaya və oradan Qafqaza Xəzər dənizinin ətrafından gəlmişlər. Onların ilk çarları Asparux və Qorq Aslan olmuşdur (12, s. 418; 3, s. 89; 2, s. 190; 1, s. 75-77).

Asparux ilk dəfə olaraq İveriyanın xırda tayfalarını birləşdirib dövlət yaratmış və iver dilini dövlət dili elan etmişdir. Ancaq müasir gürcü mətnşünasları iddia edirlər ki, çar Asparux gürcü dilini dövlət dili elan etmişdir. Onlar nəzərə alırlar ki, İveriya ərazisində XII əsrə qədər gürcülərin əcdadları olan baqrationlar yaşamırdılar. Kür çayı boyunca Tiflis şəhərindən Bərdəyə qədər Aran torpaqlarında iverlər, albanlar və türklər yaşayırdılar (5, s. 3-26; 10, s. 190).

Salnamənin ən qiymətli məlumatlarından biri odur ki, orada Asparuxdan sonra İveriyanın çarı olan Qorq Aslan haqqında məlumat verilir. Həmin salnamədə və VIII əsrdə Cavanşir Cavanşirinin qələmə aldığı “Vaxtanq Qorq Aslanın həyatı” əsərindən məlum olur ki, Vaxtanq Qorq Aslan 446-499-cu illərdə İveriyada hökmdar olmuş və Kala şəhərini saldırmışdır. Həmin Kala şəhəri sonralar Tiflis, daha sonra isə Tbilisi adlandırıldı (4, s. 150).

Cavanşir Cavanşirinin kitabının və “Qədim İver salnaməsi”nin Azərbaycan elmi fikri üçün ən qiymətli məlumatlardan biri odur ki, iverlər, albanlar və türklər Kala, yəni Tiflis şəhərindən sonra Tiflis ilə Sınıqkörpü arasında Ucar, Safar, Bazar, Şuşa, Bərdə şəhərlərini salmışlar.

İver salnaməsi mətnində Gürcüstanın baqrationlara qədərki tarixi haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Mətnləri oxuyarkən görürük ki, qədim iver dili indiki gürcü dilindən tamamilə fərqlənir. Qədim iver dili qrammatik quruluşuna görə iltisacı idi. Sadəcə olaraq bu dil sami mənşəli dillərin təsirinə uğramışdır. İver dili eranın əvvəllərindən VII əsrin ortalarına qədər mövcud oldu. Sonra o dil digər Qafqaz dilləri ilə xeyli qarışdı. Nəhayət, baqrationlar İveriyanı tutandan sonra o dil assimilyasiya olundu və tanınmaz hala düşdü. Ona görə də iver dili dilçilikdə ölü dillərdən biri sayılır.

Salnamədə aran xalqı haqqında qiymətli məlumatlar verilir (8, s. 231-239, 241, 243). Verilən məlumata görə, Aran həm ölkənin adıdır, həm də ölkənin hakim nəslinin adı. Albaniyanı bu nəslin böyük qanadları, İveriyanı isə kiçik qanadları idarə edirdi. İveriyanın Aran nəslindən olan ilk çarı Azon olmuşdur. Azon Makedoniyanın vassalı kimi e.ə. IV əsrdə İveriyanı idarə etmişdir.

İveriyanı dövləti sasanilərin dövründə də Aran hakimi tərəfindən idarə olunurdu. İveriya çarı olan Vaxtanq Qorq Aslan (446-499) Aran hakiminin bacısı oğlu idi. Mari Brosse və İ.O.Senkovski də Qorq Aslanı türk tayfasının başçısı kimi vermişdir (11, s. 83).

Çoxtayfalı İveriyanın çoxdilli ədəbiyyatını indiki gürcülər yaratmamışlar. Bunu Mari Brosse, O.İ.Senkovski, N.Y.Marr, İ.M.Rubanovskinin tədqiqatları sübut edir. Baqrationlar Tiflis müsəlman əmirliyinə gələndə qədər (XI əsr) Aran nəsiləri burada Kala, Ucarma, Bazar, Kərəm, Safar şəhərlərini salmış, kitabxana işinin, tərcüməçiliyin əsasını qoymuşdular.

İveriyada islamıyyət və xristianlıq yanaşı yaşayır, bir-birindən fərqli 2 ədəbiyyat yaranırdı. Ölkədəki monastirlərdə müqəddəs kitabların üzü köçürülür, mədrəsələrdə isə Aran folkloru və Şərqi ədəbiyyatının seçmə nümunələri yerli dillərə tərcümə edilirdi.

Salnamədə İveriyanın böyük çarlarından biri olan Qorq Aslan, onun qələbələri, saldıdığı şəhərlər haqqında geniş məlumat verilir. Qeyd olunur ki, Qorq Aslan Ucar şəhərini pə qıamətgahına çevirmiş, 446-cı ildən 499-cu ilə qədər ölkəni idarə etmişdir (8, s. 206-208, s. 213-218).

Son 50-60 ildə yazılan gürcü tarixçilərinin əsərlərinə baxarkən görürük ki, gürcülər tarixi şəxsiyyətin adını saxtalaşdırıblar. İndi onun adını bəzən Qorqasar, bəzən də Qorqasal kimi yazırlar. Salnaməni oxuyarkən tamamilə aydın olur ki, çoxtayfalı İveriya indiki gürcülərin dövləti deyildi. Türk etnosları başda olmaqla bizim soydaşlarımızın dövlətidir.

Qorq Aslan İveriyanın ilk çarı Asparuxun nəslindən idi. Asparux da, Qorq Aslan da salnamədə bir neçə yerdə adı çəkilən Çin Bakur dad gürcü deyildir. Akademik Mari Brossenin sözləri ilə desək, hansısa türk tayfasının başçısıdır (5, s. 26-27; 11, s. 83).

Salnamə Cənubi Qafqazın I-IV əsrlərin toponimiyası haqqında zəngin məlumata malikdir. Orada Kaçı tayfası və çayı haqqında məlumat verilir. Xüsusilə maraqlıdır ki, sonralar Keçi adlandırılan Kaçı çayı Taos Kəpi yaxınlığında yerləşirdi.

⁸¹ AMEA, Dilçilik İnstitutunun magistrantı. aytan.abbasova1998@mail.ru

Kaçi də, Kapi də türk sözləridir. Qədim bulqar və çuvaş dillərində keçiyə kaçi deyilir. Eyni zamanda Taos Kapi toponimi də türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunmalıdır. İver salnaməsində həm darvazaya, həm də gədiklərdən, 2 dağ aşırımının arasından keçən dar yollara Kapi deyilir.

Salnamədə evin, ailənin, qəbilənin başçısı Mama saxli adlandırılır (8, s. 229). Gürcülər həmin titulu indi mamasaxlisi şəklində yazırlar. Əslində isə bu söz Azərbaycan dilinin milli mənşəli sözü olan saxlamaq feilindən düzəltdiyi aydın görünür.

Azərbaycan dilində mama sözü qadına aid sözdür. Bəzi ləhcələrdə anaya, bəzi ləhcələrdə isə atanın bacısına, yəni bibiyə mama deyilir. Bundan başqa, salnamədə deda sözü də vardır. Kilsə salnamələrini tədqiq edərkən görürük ki, İveriyanın bəzi qəbilələri atanı və ata xətti ilə əcdadları deda, bəziləri isə ananı və ana xətti ilə əcdadları deda adlandırırlar.

Qədim İver salnamələri ilə indiki tarixçilərin əsərlərini müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən görürük ki, salnamədəki çoxlu titullar, qohumluq terminləri, toponimlər ya qismən dəyişdirilmiş, ya da tamamilə tanınmaz hala salınmışdır. Məsələn, salnamədə Tibet qalası və çayı elə Tibet adlandırılır. Son 70 ildə çap olunmuş əsərlərə baxanda görürük ki, xəritə və ensiklopediyalarda qalanın adı Tbiti, çayın adı isə Debit formasındadır.

Salnamədə indiki Kuban çayı Xəzər çayı adlandırılır (8, s. 227). Bu məlumat onu göstərir ki, Xəzər dənizindən başqa Kuman çayının da əvvəlki adlarından biri Xəzər olmuşdur.

Xəbərlər qədim türk tayfalarından biridir. Onlar VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənmiş, Dərbənddən başlayaraq Şimali Qafqazda Volqa çayı ilə Azov dənizi arasında böyük xaqanlıq yaratmışlar. Salnamədə verilən məlumat altı əsr sonra Xəzər xaqanı İosifi Kordova xəlifəsinin maliyyə vəziri Xasday ibn Şahruda yazdığı məktubda təsdiq olunur. Həmin məktubda Kuban çayı Xəzər çayı, Volqa çayı Etıl çayı adlandırılır (9, 6-9).

Nəticə. “Qədim İver salnaməsi” XIX əsrin 70-ci illərində Türkiyə ərazisindən Van gölü vadisindəki qayadan tapılmışdır. Onun ilk tədqiqatçılarından biri Kerop Patkanov olmuşdur. Kerop Patkanov məndəki sözləri (eyni zamanda türk mənşəli sözləri), əsasən, doğru oxumuşdur.

Salnamədən məlum olur ki, iverlər gürcü deyillər. Onların dilində çoxlu qeyri-gürcü sözləri vardır. Qeyri-gürcü sözlərinin xeyli hissəsi Azərbaycan dilinin tarixi leksikası əsasında izah olunur.

Salnamədə qonşu qəbilə və tayfalar – albanlar, xəzərlər, kaçilər, quzamlar, iverlər, qax və quxlar haqqında məlumat verilir. Muğan düzü Movkab şəklində təqdim olunur. Sonralar gürcülər həmin toponimləri xeyli dəyişdirmiş, Er mahalının Eretis, Qax mahalını Qaxati, Qux mahalını Quxeti formasında saxtalaşdırmışlar. Salnamədə zadəganlardan birinin adı Barsxan formasında var. Sonrakı gürcü tədqiqatçıları Barsxanın adını Varsxen, erməni tarixçiləri Vazgen kimi yazmaqla uzun zaman tədqiqatçıların diqqətini yayındırdılar. Salnamə yalnız dilçilər üçün deyil, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar üçün də qiymətli mənbələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. İlhami Cəfərsəy (2014). İber və H' Ay folklorunda türk təfəkkürünün izləri. Bakı, 2014, 224 s.
2. Блейхштейнер Роберт. Субары древнего востока в свете изучения Яфетидов. Язык и история. Москва, 1936, с. 182-202.
3. Вермишев Х. А. Материалы для истории грузина – армянских отношений. СПб, 1904, 225 с.
4. Джуаншлер Джуаншериани. Жизнь Вахтапа Горгасала. Тбилиси, Мелниереба, 1986, 150 с.
5. Мари Броссе. О проекте изучения и разбора грузинский исторических грамоте. СПб, 1879.
6. Марр Н.Я. Древник поездки Шавшетию и Кларджетую. Тифлис, 1911, 216 с.
7. Марр Н.Я. Кафказ и памятники по духовной культуры. Петроград, 1919, 22 с.
8. Патканов Кероп. Ванская надписи и значение их для историй Передней Азии. О дневней грузинской хроник. 1883, с. 3-274.
9. Плетнева С.А. Хазары. Москва, Наука, 1986, 92 с.
10. Сенковский. Собрание сочинений. Т. VI, СПб, 1859, 630 с.
11. Хангадзе Ш.А. Мари Броссеи Европейское грузиноведение. Тбилиси, 1970, 209 с.
12. Шопен И. И. Кафказ и его древние обитатели. СПб, 1866, 501 с.

Açar sözlər: *Van yazıları, Qorq Aslan, Kartlos, Kavkazos, Torqan*

Key words: *Van inscriptions, George Aslan, Karlos, Kafkazos, Torqan*

Ключевые слова: *Надписи Ван, Корк Аслан, Картлос, Кавказ, Торкан*

“QƏDİM İVER SALNAMƏSİ”NİN TƏDQIQI TARIXI VƏ TƏDQIQATÇILARI

Xülasə

Məqalədə Van gölü yaxınlığından tapılan “Qədim İver salnaməsi”nin dili etnolinqviistik tədqiqatın obyektinə çevrilir. Eyni zamanda salnamənin tədqiqi tarixi öyrənilir, ilk tədqiqatçıları haqqında məlumat verilir. Göstərilir ki, salnamə XIX əsrin ortalarından başlayaraq qafqazşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Salnamə erməni və gürcü mətnşünasları tərəfindən təsdiq olunmuş, XIX əsrin sonlarında Peterburq və Moskva şəhərlərində onun haqqında məqalələr yazılmışdır. Çox az tədqiqatçıını nəzərə almasaq, Azərbaycan dilçiləri və tarixçiləri salnaməni tədqiqatın obyektinə çevirmişlər.

Researchers and the history of the study of the ancient Iverian chronicle

Summary

Ancient Iverian chronicle dates back to the Christian period. It was written around the late 4th and early 5th centuries. Armenian and Georgian linguists sometimes call its language Old Georgian language. In fact, the language of the chronicle is

Iverian. The Iverian language is not Georgian. This is one of the languages of Western Asia, related to the Turkish languages. This language was close not to the modern Georgian language but Caspian language.

There are many archaic Turkic words in the chronicle – ethnographic terms, ethnonyms, theonyms.

In the chronicle iron is called “temir”, the village is “upa”, the moon is “parlaq”, the migration is “köç”, the camel is “tive”, the water is “su”. These are all common Turkic and Iverian words.

Исследователи и история исследования древней иверской летописи

Резюме

Древняя иверская хроника относится к дохристианскому периоду. Была написана примерно в конце 4-го и начале 5-го веков. Армянские и грузинские лингвисты иногда называют её язык древнегрузинским языком. На самом деле язык летописи – иверский. Иверский язык не является грузинским. Это один из языков Передней Азии, родственник тюркским языкам. Этот язык был близок к каспийскому, а не к современному грузинскому языку.

В летописи есть много архаичных тюркских слов – этнографические термины, этнонимы, теонимы.

В летописи железо называется “temir”, село – “upa”, луна – “parlaq”, переселение – “köç”, верблюд – “tive”, вода – “su”. Это все общие тюркские и иверские слова.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ И ОСНОВНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Работа делится на пять частей. В первой части рассказывается об основных различиях между глаголами русского и китайского языка. Во второй части, какие бывают глаголы в китайском языке. В третьей части рассказывается про классификацию глаголов в китайском языке по признакам. Четвертая часть про спряжение глагола. Пятая часть – заключение.

В данной работе ставится целью рассмотрение различий между глаголами китайского и русского языков, а также на основе приводимых примеров показать грамматические различия между двумя языками, которые относятся к разным группам по общей морфологической классификации. Данная статья может быть полезна всем, кто работает с китайскими текстами и занимается переводами текстов различного содержания с китайского языка на русский и наоборот.

Ещё в 19 веке немецкий лингвист Фридрих Шлегель (1772-1829) в своей книге «О языке и мудрости индийцев» предложил разделить все языки на группы по морфологическому строю [1, с. 65]. Морфологическая классификация основывается на способах образования грамматических форм в языке. А другой знаменитый немецкий филолог Вильгельм фон Гумбольдт усовершенствовал эту теорию, приведя ее к тому виду, в котором мы имеем сегодня. В китайском языке он видел конечный пункт (т.е. предельную реализацию) изолирующего типа языка, а в санскрите - конечный пункт его флективного типа. Инкорпорирующие и агглютинативные языки помещались им в промежуток между двумя крайними языковыми типами [2, с. 244].

Согласно данной классификации языки делятся на четыре типа:

- 1) Изолирующие, или аморфные языки (имеют минимум грамматических значений и показателей) – китайский язык
- 2) Агглютинативные языки – грамматические показатели «прикрепляются» к корню один за другим – японский язык
- 3) Инкорпорирующие или полисинтетические - термин, введенный В. Гумбольдтом для обозначения языков, строй предложения, которых характеризуется инкорпорацией. Обычно относят некоторые группы языков индейцев Америки (уто-ацтекскую и алгонкинскую группу) и языков палеоазиатских (камчатскую и гиляцкую группу).
- 4) Флективные языки – несколько грамматических значений выражено одной флексией (окончанием). Флективные языки делятся так же на подгруппы а) синтетические, к которым относится и русский язык, б) аналитические – английский, немецкий, французский и д. р.

1. Основное различия глагола в русском и китайском языках.

Китайский язык как язык аналитического строя и русский язык как язык синтетического строя отличаются друг от друга формально-структурными характеристиками, которые предопределяют типологически значимые различия в лексике, представляющие собой одну из главных причин отсутствия полной эквивалентности в лексической системе двух языков.

Русский язык богат морфологическими категориями и грамматическими формами. В китайском языке грамматическое значение выражается не морфологически, а с помощью предлогов, союзов, вспомогательных глаголов и других служебных слов, а также с помощью порядка слов.

В русском языке представлены переходные и непереходные глаголы, а в китайском один и тот же глагол может быть и переходным и непереходным в зависимости от функции, выполняемой им в контексте.

Например глаголы: 开始[kāishǐ] - начинать, начинаться; 感兴趣[gǎnxīnqù] - интересоваться, интересоваться; 照相[zhàoxiàng] - фотографировать, фотографироваться; 关闭[guānbì] - закрывать, закрываться.

В русском языке грамматическая оппозиция глаголов совершенного и несовершенного вида составляет основу грамматической категории вида. Большинство русских глаголов составляют видовые пары. Кроме того, глаголы движения вступают в оппозицию по признакам кратности и направленности.

Ввиду того, что в китайском языке данные категории не представлены как морфологические категории глагола, а выражаются в предложении зависимыми от глагола членами, на лексическом уровне русскому глаголу совершенного и несовершенного вида, однонаправленному и не однонаправленному соответствует один китайский глагол: 买[mǎi] - купить, покупать; 继续[jìxù] - продолжить, продолжать; 走[zǒu] - идти, ходить; 赶[gǎn] - гнать, гонять.

В русском языке глаголы имеют грамматическую категорию лица, выделяются личные и безличные глаголы. В китайском языке данная категория отсутствует, один китайский глагол соответствует двум русским глаголам: личному и безличному. Например: 想[xiǎng] - хотеть, хотеться; 相信[xiāngxìn] - верить, верить; 认为[rènwéi] - думать, думать.

В зависимости от характера способа действия в русском языке различаются статические глаголы или глагольные словосочетания для выражения статического состояния действия и динамические глаголы или глагольные словосочетания для выражения динамического состояния действия. В китайском языке эти различия выражаются не морфологически, а с помощью служебных слов или других элементов контекста. Например: 坐[zuo] (着[zhe]; 在[zai]) -

⁸² Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. sada.yenikeveva@gmail.com

сидеть; 坐[zuò] (到[dao]; 上[shang]) - сесть, садиться; 挂[gua] (着[zhe]; 在[zai]) - висеть; 挂[gua] (到[dao]; 上[shang]) - повесить, вешать; 拿[na] 着[zhe] - держать; 拿[na] 起 [qi] - брать, взять; 有[you] 病[bing] - болеть; 生[sheng] 病[bing] - заболеть, заболевать; 穿[chuan] 着[zhe] - быть одетым; 穿[chuan] 上[shang] - одеться, одеваться.

В русском языке разным частям речи присущи определённые морфологические показатели, а в китайском языке таких показателей практически нет. Поэтому, одно и то же китайское слово может быть одновременно адекватным в русском языке и существительному, и прилагательному, и глаголу, обозначая и предмет, и признак, и действие: 能[neng] - мочь, можно; 高兴[gaoxing] - радость, рад, радоваться; 同意[tongyi] - согласие, согласный, согласиться [3, с. 82].

2. Какие бывают глаголы в китайском языке.

Глаголы в китайском языке несут основную грамматическую нагрузку. Все грамматические конструкции главным образом выстраиваются вокруг глаголов.

По грамматическим функциям глаголы делятся на [4, с. 26-40]:

- 1) Переходные глаголы 及物动词[Jí wù dòngcí];
- 2) Непереходные глаголы 不及物动词[Bù jí wù dòngcí];
- 3) Глаголы-связки 离合词[Líhé cí] [5, с. 91] которые являются специфическими глаголами китайского языка. Специфика их заключается в том, что в составе глагола уже, как правило, присутствует объект действия, с которым они могут писаться вместе или раздельно, например:
生病[Shēngbìng] Заболеть – 我生病了[Wǒ shēngbingle] Я заболел – 我生了病[Wǒ shēngle bìng] Я болел (когда-то давно) – 生的病太厉害[Shēng de bìng bìng tài lìhài] Я очень сильно заболел ;
生气[Shēngqì] Сердиться – 生了气[Shēngle qì] Рассердиться – 不要生我的气[Bùyào shēng wǒ de qì] Не надо меня сердить.

По приведенным выше примерам можно заметить грамматическую функцию глаголов в предложениях.

3. Китайские глаголы можно классифицировать по признакам [8].

1. Статические (указывающие на состояние) 静态 (指示状态 [jìngtài (zhǐshì zhuàngtài)]).
 2. Динамические (указывающие на действие) 动态 (指示动作 [dòngtài (zhǐshì dòngzuò)]).
- Очень важно понимать различие между динамическими动态 (指示动作 [dòngtài (zhǐshì dòngzuò)]) и статическими静态 (指示状态 [jìngtài (zhǐshì zhuàngtài)]) глаголами, так как оно является основным в китайской грамматике.

1). Статические глаголы. 静态 (指示状态) [jìngtài (zhǐshì zhuàngtài)].

Из самого названия “статические” легко понять, что эти глаголы обозначают “статичность”, “неподвижность”, “состояние”, и т.п. Их нельзя изобразить и показать, они как бы “внутри” нас, нет никакого действия. Например: верить 相信[xiāngxìn], думать 思考[sīkǎo], помнить 记住[jì zhù], мечтать 梦想[mèngxiǎng] и т.д.

2) Динамические глаголы动态 (指示动作) [dòngtài (zhǐshì dòngzuò)].

Из самого названия “динамические” очень легко понять, что эти глаголы обозначают действия, активность, динамику и т.д. А это значит, что вы можете их “выполнять”, кроме того, их легко можно “изобразить”: например - нарисовать 画[huà], сфотографировать 拍照[pāizhào] и т.д.

Из таких глаголов проще получить существительные, которые обозначают людей или приборы или механизмы, связанные с соответствующими действиями. В русском языке: читать – читатель; писать – писатель; танцевать – танцор; плавать – пловец; и т.д.

4. Спряжение

Глаголы китайского языка не спрягаются. Для разных лиц и времён в китайском языке всегда используется одна и та же форма глагола.

Так как китайский глагол не имеет грамматического времени глагол 学习[xuéxí] может означать «учил», «учу» или «буду учить» [6, с. 48], и физическое время действия мы понимаем только из контекста. Но китайский глагол имеет вид, и для образования вида используются частицы 了[le], 过[guo], 着[zhe] [7, с. 108-132]. Простейшим способом выражения прошедшего времени является использование таких наречий как “вчера” 昨天[zuótiān]. Например, предложение 昨天我吃鸡[zuótiān wǒ chī jī] дословно можно перевести как “Вчера я ел цыпленка”, но правильным вариантом будет “Вчера я ел цыплёнка”. Ещё одним способом выражения прошедшего времени являются употребление частиц 过[guò] или 了[le], которые ставятся после глагола и указывают на совершенность действия.

Частица 了[le] обозначает изменение состояния и совершение действия в прошлом.

我吃完了[wǒ chī wán le] Я поел.

Частица 了 не ставится после глагола, если:

- 1) Глагол выражен словами, выражающими чувства, например: 爱(ài, любить), 恨(hèn, ненавидеть) и др.
- 2) Перед глаголами стоят модальные глаголы.
- 3) Глаголы не означают фактическое действие (например, 象xiàng – быть похожим, 在 – находиться, быть в и др.).

Примечание:

Если в предложении есть несколько однородных глаголов, которые перечисляют различные действия, относящиеся к одному лицу и уже совершившиеся, на 了 оформляется каждый из них, либо самый последний: 我准备课文, 复习生词, 做了一些语法练习。

[Wǒ zhǔnbèi kèwén, fùxí shēngcí, zuò le yìxiē yǔfǎ liànxì]

Я подготовил текст, повторил новые слова и сделал несколько грамматических упражнений.

Частица 过 [guò] указывает на завершенность действия или факт его совершения в прошлом. Частица 过 [guò] ставится после глагола.

Например:

你以前来过北京吗? [nǐ yǐ qián lái guò běi jīng ma?] Ты раньше был в Пекине?

我去年来过莫斯科 [Wǒ qùnián lái guò mòsīkē] Я в прошлом году приезжал в Москву.

我儿子给我打过三次电话 [Wǒ érzi gěi wǒ dǎ guò sān cì diànhuà] Мой сын мне звонил три раза.

Отрицание формируется с помощью слов 没 [méi] (не/нет) или 没有 [meiyǒu] (нету)

我没看过这个电影。 [Wǒ méi kànguò zhè ge diànyǐng] Я не видел этот фильм.

Также есть слова-помощники, такие как: 昨天 [zuó tiān], 前天 [qián tiān], 去年 [qù nián].

去年我来了 [qù nián wǒ lái le] Я приезжал в прошлом году.

Сделать глагол отрицательным ещё возможно при помощи частицы 不 [bù], которую можно перевести как “не”. Для того чтобы придать глаголу отрицательное значение необходимо употребить частицу 不 [bù] перед ним.

Пример: 我不吃鸡 [wǒ bù chī jī] – “Я не ем цыплят”. Однако, существует исключение: глагол 有 [yǒu] -(иметь) отрицается частицей 没 [méi] (не /нет).

Частица 吗 [ma] -Данная частица используется в вопросительных предложениях, предполагающих ответ “да” или “нет”. Частица 吗 [ma] ставится в конце предложения, порядок остальных слов при этом никак не изменяется.

Пример: 我吃鸡吗 [wǒ chī jī] – “Я ем цыплят” 我吃鸡吗 [wǒ chī jī ma] – “Ем я цыплят?”

Список использованной литературы:

1. Новое в лингвистике. Вып. 3. Типологическое изучение языков. - М., 1963.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Перевод с немецкого языка - М., 1984.
3. Сопоставительная грамматика русского и китайского языков, Юньпин Ч., 2003.
4. A Practical Chinese Grammar for Foreigners. "Beijing Language and Culture University Press" (2008).
5. Практическая грамматика современного китайского языка. Готлиб О.М. 4-е изд., испр. - М.: 2012
6. Люй Шу Сян. Очерки грамматики китайского языка. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1961.
7. Chinese: A Comprehensive Grammar Yip Po-Ching, Don Rimmington Year: 2015
8. Яхонтов С.Е. Категория глагола в китайском языке Издательство Ленинградского университета, 1957.
9. "Большой китайско-русский словарь" <https://bks.info/> [Электронный ресурс].

Açar sözlər: Flektiv dillər, amorf dillər, fə, əlaqələndirici fəllər, keçidlilik, tranzitivlik, fəllərin çin dilində təsnifatı

Key words: Inflectional languages, amorphous languages, verb, linking verbs, transitivity, classification of verbs in Chinese

Ключевые слова: Флективные языки, аморфные языки, глагол, глаголы-связки, переходность, транзитивность, классификация глаголов в китайском языке

Müasir çin və rus dillərində fəllərin morfoloji təsnifatı və əsas fərqləri

Xülasə

Çin filoloqları öz dillərinin qrammatikasının öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirirlər. Tədqiqatlarının əsas mövzuları ilk növbədə isimlər və fəllərdir. Çin qrammatikasında söz sırası çox vacibdir və çin filoloqları bunu xüsusi qeyd edirlər. Hər hansı bir cümlədəki sözlərin sırasını dəyişdirsək, həmin cümlənin mənası da tamamilə dəyişər. Çin dilində fəli birləşmənin olmaması, mətnləri digər xarici dillərdən çin dilinə tərcümə edərkən çətinliklər yaradır. Lakin az sayda əsas quruluş qaydalarını bilməklə tərcüməçinin mətnləri düzgün tərcümə etməsi və şifahi tərcümədə həmsöhbətini sərbəst anlaması üçün kifayətdir.

Morphological classification and main differences of verbs in modern chinese and russian languages

Summary

Chinese philologists have paid attention to the study of the grammar of their language. The main topics of their study were primarily nouns and verbs. Word order in Chinese grammar is very important, and Chinese philologists have noted this for a long time as well. By changing the order of words in a sentence, we completely can change the meaning of that sentence. The lack of conjugation in Chinese verbs also creates difficulties when translating texts into Chinese from other foreign languages. But, knowing of a small number of basic rules of structures will allow the translator to correctly translate texts, and freely understand the interlocutor in oral translations.

Резюме

Китайские филологи уделяли существенное внимание изучению грамматики своего языка. Основными темами их изучения в первую очередь были существительные и глаголы. Порядок слов в китайской грамматике очень важен, китайские филологи также давно это отмечали. Изменив порядок слов в предложении, мы полностью изменяем значение этого предложения. Отсутствие спряжения у китайских глаголов так же создает сложности при переводах текстов на китайский язык с других иностранных языков. Но, владение небольшим количеством основных правил конструкций позволят переводчику грамотно переводить тексты, и свободно понимать собеседника в устных переводах.

İsmaylova Tünzalə İnqlab qızı **YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏR**

Orxon-Yenisey abidələri türk mədəniyyətinin, türk tarixinin, türk təfəkkürünün, türk mənəviyyatının, türk ədəbiyyatının, türk dilinin nə qədər zəngin və köklü olduğunu sübutdur. Bu abidələr türk xalqlarının ən böyük mədəni və mənəvi xəzinəsidir. M.Erginin sözləriylə ifadə etsək: *“Türk dilinin möhtəşəm mənbəyi. Türk yazı dilinin ilk olmasına baxmayaraq möhtəşəm nümunəsi. Türk dilini əsrin ilk yüzilliyinə aparan yazılı sənədlər”* [1; s.7].

Dilçiliyin ən çox dəyişən bölmələrindən olan leksikologiya dilin lüğət tərkibini tarixi, həmçinin də müasir aspektdən araşdırmağa kömək edir. “Fonetik quruluşa nisbətən müasir türk dillərinin leksik tərkibində daha çox fərqlənmələr özünü göstərir. Bu da dillərin leksik tərkibinin, ümumiyyətlə, dəyişkənliyə güclü meyli olması ilə izah oluna bilər. Bundan əlavə, ayrı-ayrı türk dilləri çox mürəkkəb inkişaf prosesində rəngarəng sistemli dil qruplarının təsirinə məruz qalmış, eləcə də fərdi inkişaf yolu keçərək leksik tərkiblərini zənginləşdirmişlər” [2; s.39].

Digər qədim türkdilli abidələr kimi Yenisey abidələrinin dili də arxaik leksika ilə zəngindir. Araşdırma zamanı abidələrin dilində işlənən bir çox leksik vahidin müasir türk dilləri baxımından arxaiklik nümayiş etdirdiyini müşahidə etmək olar.

Doğrudur ki, dil mənsub olduğu xalqın güzgüsüdür. Bu güzgüdə xalqın tarixi, həyat tərz, dünyagörüşü öz əksini tapır. Tarixin ən böyük şahidi sözlərdir. Sözlər isə tarixi inkişafı bağlı olaraq daim dəyişkənliyə məruz qalır. Cəmiyyətdə meydana gələn elmi-texniki, ictimai-siyasi, mədəni uğur və uğursuzluqlar dilə də təsir edir. Bu zaman dildə yeni sözlər (neologizmlər) yaranır, yaxud əvvəl dildə aktiv olan sözlər köhnələrək arxaizm (və ya tarixizmlər) kimi dilin alt qatlarına keçib passivləşir, digər qisim sözlər isə dialektlərdə, şivələrdə öz varlığını qoruyur. Bəzi sözlər isə fonetik, semantik dəyişiklikliyə uğrayaraq, asemantikləşərək qarşımıza çıxır. Qeyd etməliyik ki, arxaizmlər keçmişlə bugünün təcəssümünü özündə əks etdirir. Müasir dövr üçün türk dilləri üçün arxaik olan sözlər zaman etibarilə “Divani lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi əsərlərdə, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin və başqalarının əsərlərində aktiv şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan müasir dövrdə sözlərin bir-birinə keçidinin, aktivlik və ya passivlik uğrunda mübarizəsinin şahidi oluruq. Qədim türk kitabələrində, eləcə də Yenisey abidələrində işlənmiş leksemlər müasir türk dillərinin birində aktiv istifadə olunduğu halda, digər bir türk dilində öz işləkliyini itirə bilər.

Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, arxaizm anlayışına yanaşma heç də birmənalı deyil. Bununla bağlı dilçi alimlərin fikirlərinə diqqət yetirək.

Arxaizmlərlə bağlı prof. Afad Qurbanovun fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, *“dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi üçün süni olaraq sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnə bilər. Arxaizm isə geniş anlayışdır. Dilin bütün sahələrində, yəni səs sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, orfoqrafiyasında, orfoepiyasında arxaizm hadisəsi vardır”* [5; s.248-251].

Azərbaycan dilinin leksikasının görkəmli tədqiqatçılarından olan Səlim Cəfərov arxaizmlərlə bağlı qeyd edir: *“Arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə də mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizmlər lüğətin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə arxaizmlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır”* [6; s.67].

Türkiyəli dilçilərdən prof. Zeynəb Qorxmaz, Mehmet Ölməz və Gürər Gülsevinin arxaikliklə (eyni zamanda “eskicilik” termini də istifadə olunur) bağlı fikir və mülahizələri də maraqlıdır.

Zeynəb Qorxmaz “Qrammatika Terminləri lüğətində” arxaizmlərlə bağlı yazır: “Eskicilik- qədimlik dilin əvvəlki və ya tarixi dövrlərinə aid olan, indi yazı və danışq dilindən çıxmış söz, ifadə və formadır” [8; s. 55].

Türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçi Mehmet Ölməz belə deyir: “Arxaiklik-bir dildə qədim türk dili ilə müqayisədə, digər türk dillərində olmayan fonetik və quruluş xüsusiyyətləri ilə yanaşı leksik formaların da qədim türk dilinə oxşar şəkildə olması və istifadəsidir” [9; s.136].

Arxaiklik məsələsinə Prof.Gürər Gülsevin bu şəkildə yanaşır: “Qədim formanı davam etdirmək və qorumaq” ilə “arxaik xüsusiyyətləri yaşatmaq” fərqli anlayışlardır.Yazılı dillər, onların dialekt və şivələri onsuz da qədim formaları müəyyən mənada davam etdirirlər.Yəni dildəki sözlərin əksəriyyəti qədim formadadır.Qədim formaların var olması necə təbiidirsə, müəyyən səbəblərdən sözlərin qədim formasının dəyişməsi də eyni dərəcədə normaldır. Arxaizmlərdən danışarkən müqayisə mütləqdir. Bu müqayisə isə diaxron və sinxron aspektdə aparılır” [7; s.3]. G.Gülsevina görə qədim bir söz hər hansı bir dialektə işlənirsə, həmin dialekt üçün təbii dil faktı kimi qəbul edilir. O söz o vaxt arxaik hesab olunur ki, digər dialektlərdə mövcud olmasın.

Sözlərin arxaikləşməsi bəzi amillərlə əlaqədardır. Bu amillər həmçinin Yenisey abidələrindəki sözlərin günümüzdə arxaikləşməsinə də səbəb olmuşdur. Bunlara aşağıdakıları nümunə gətirə bilərik:

1) İnsanların yaşayış formalarının, həyat tərzlərinin dəyişməsi nəticəsində sözlərdəyişiklikləyə məruz qalması, köhnəlməsi;

2) Siyasi sistemin, dövlət quruluşunun dəyişməsi ilə sözlərin sıradan çıxması, köhnəlməsi;

3) Elmi texniki tərəqqi nəticəsində sözlərin arxaikləşməsi;

4) Dilin daxili və xarici imkanlar hesabına dəyişməsi,zənginləşməsi ilə sözlərin arxaikləşməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin sinonimlərinin, alınma qarşılıqlarının daha geniş yayılması da arxaikləşməyə təsir edən amillərdəndir.

Bu amillər həmçinin Yenisey abidələrinin dilində işlənən bəzi sözlərin arxaikləşməsinə də təsir göstərmişdir. “*Dilin tarixi inkişaf prosesində söz qatında müəyyən dəyişmələr baş verir və bu təbii bir haldır. Bu cəhətdən bu dəyişikliklərin miqyasını və hədudlarını müəyyən etmək, aski türk leksik vahidlərinin müasir vəziyyətini əks etdirmək üçün bəzi prinsiplərə söykənmək lazımdır*” (4, s. 88). Bu mənada biz Yenisey abidələrində işlənən arxaikləşmiş dil vahidlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

1) Tam arxaikləşmiş sözlər. Bunlara leksik arxaizmlər də deyilir. Belə arxaizmlər dildə tamamilə unudularaq, müasir ədəbi dil üçün passiv leksemlər hesab olunur: *bodun-xalq; uya-qardaş, qohum; yurç-qayın; tünür- qohum-əqrəba; yont-at; uyar-niifuz, hörmət; taşra-çöl, bayır; edgü- yaxşı; üküş-çox; tapınğu-xidmət; kökmek-ceyran; bökmedim-doymadım; kadir-qəddar; sab-söz; eçi- qohum, böyük qardaş; bunq-dərd,qəm; kuy-yurd; oğuş-ailə; kunçuy-həyat yoldaşı; teg-hücum etmək; kan-ata; bağ-müttəfiq, tayfa; elik-dağ keçisi; olurtu-oturub; begrek-soylu, qüdrətli (I Barlıq abidəsində); kün-günəş; kıldı-etdi; bengü-əbədi; küllüg-məşhur; ulğa-böyümək; Kem katun-Yenisey çayı(Uyuq-Turan abidəsində); katıqlan-dözmək və s.*

Bu leksik arxaizmlərə hətta dialekt leksikasında belə rast gəlmirik. Prof. Elbrus Əzizov bununla bağlı iki əsas səbəb göstərir: a) bu sözlərin yazılı abidələrdə işləndiyi dövrdə artıq onların sinonimləri dialekt leksikasında aparıcı lüğəvi vahid olmuşdur; b) real danışmaq zəminindən məhrum olan belə sözlər yazılı abidələrin dilində daha çox ədəbi dil ənənələrinin təsiri ilə özünü göstərmişdir [3; s.225].

2) Əvvəlki mənasını itirməmiş, lakin müxtəlif səs dəyişikliyinə məruz qalmış sözlər: *sub-su; katun- xanım, xatın; küç-güic; adak-ayaq; eb-ev; il-el; kün-gün; bolmaq-olmaq; içre-içəri, daxili; kan-xan, hökmdar; yiti-yeddi; elig-əlli; yulka-ılxı; adığ-ayrı; adırıl-ayrılmaq; yat-yad, qürbət;*

3) Semantik arxaizmlər. Belə arxaizmlər yeni mənə daşıyıcılar da əvvəlki fonetik cildində olur: *Kişi/kisi* -Yenisey abidələrində həm qadın, həm də kişi üçün istifadə olunan bu söz, hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq kişi cinsini bildirir. *İl* sözü isə abidənin dilində *el-oba, dövlət, xalq* mənasında işləndiyi halda müasir ədəbi dilimizdə bu fonetik cildə müəyyən zaman periodunu göstərir. Türkiyə türkcəsində isə bu söz əvvəlki mənasını müəyyən mənada qoruyaraq “*vilayət, şəhər*” mənasında işlənir. *Kin*-Yenisey abidələrində *yaxın qohum* mənasını verən bu leksik vahid müasir dilimiz üçün öz mənasından tamamilə uzaqlaşaraq “*nifrət, kin*” kimi işlənir.

4) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mövcud olan arxaizmlər: *əllig (Salyan, İmişli və s.); kan (Cəlilabad, Qax, Yardımlı); tutu (Şəki); bay (Gəncə, Qazax); ini (Balakən, Zaqatala Qax) və s.*

Bunu da qeyd etmək ki, arxaik leksik vahidlər yalnız dilçilik üçün deyil, ədəbiyyat üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Arxaik sözlər ədəbi dilin müxtəlif tarixi dövrlərində ədəblərimizin əsərlərində üslubi xarakter qazanmışdır. Arxaik sözlərdən istifadə gah tarixi mahiyyət etibarilə, gah da satirik yanaşma vasitəsi kimi əsərlərdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yenisey abidələrinin dilinin arxaik leksikası deyərək “*biz vaxtilə qədim türkcədə işlənmiş, müəyyən dövrlərdən sonra müasir türk ədəbi dilləri üçün arxaikləşmiş sözlərdən bəhs edirik*” (4, s.82).

Yenisey abidələrinin dilindən gətirdiyimiz nümunələrlə arxaikləşmə prosesinə nəzər yetirək: **Bolmaq**- sözü Orxon-Yenisey abidələrində işlək olan sözlərdəndir. Bu sözün mənası isə “*olmaq*”dır:

Kirk yıl bolar el tutub bodunum başladım, taş yağış yağılادم, ələdim- Qırx il olar el tutub xalqa başçılıq edirəni, sərhəddən bayırda olan yağış ilə mübarizə apardım təmizlədim (Kejilik Xobu abidəsi,4).

“**Bolmaq**” sözü sonrakı dövrlərdə Mahmud Kaşğarlının “*Divani lüğət-it türk*” əsərində (*ol bizə kəlgü boldı- onun bizə gəlmə zamanı*), “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında, indi isə Türkmən, Özbək, Uyğur türkcəsində ***bolmaq olduğu kimi, Qazax türkcəsində boluv, Qırğız türkcəsində isə bolū*** şəkildə qalmaqdadır.

Bay- zəngin, varlı mənalarında abidələrdə işlənmişdir: *Ancağ esitip bay apam el yarayu el ancağ üküş aş alpağu- eləcə eşidib bay apam elə yarayaraq elə o qədər çoxlu iş Alpağu*. Bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərində fərqli mənada qalmaqdadır. *Bay sözü* Qazax dialektində *xoşbəxt* mənasında, Gəncə dialektində isə *ərköyün* mənasında istifadə olunur [10; s.44]. Türkmən (bây), Qazax, Uyğur, Qırğız, Özbək (báy), Başqırd türkcəsində *bay* sözü abidələrdəki mənasını qorumuşdur.

Yont- at, ilxı mənasında işlənmiş, artıq müasir ədəbi dilimiz üçün arxaiklik qazanmış leksik vahiddir. Yenisey abidələrində həm “*yont*”, həm də “*at*” leksemi işlənmişdir. Bu iki söz leksik-semantik baxımdan sinonimdir.

Teyri elimkə, kızgakım, oğlum, öz oğlum, altı biñ yontum- “*Müqəddəs elimdən, qızlarımdan, oğlumdan, öz oğlumdan, altı min ilxımdan, atımdan doymadım*”. Türkiyə türkcəsinin Sinop dialektində “***başboş heyvan***”mənasında bugün də işlənəkdədir. Müasir Azərbaycan türkcəsi, eləcə də digər türk dilləri üçün bu söz tam arxaikləşmişdir. Türk dilləri üçün at sözü xarakterikdir.

Beləliklə, dildə baş verən tərəqqi zamanla dilin lüğət tərkibinə təsir edərək qədim sözlərin istər mənə, istərsə də forma baxımından dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bir sıra sözlərdə leksik mənə arxaikləşmiş, sözlərdə yeni məzmun, həmçinin semantik zənginlik əmələ gəlmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ergin M. Orhun Abideleri. Boğaziçi Yayınları/95, İstanbul, 1989. 189 s.
2. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, “MBM” nəşriyyat, 2008, 354 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı-1993, 354 s.
4. Quliyeva Q.V. “Xuastuaniifin (Manixeylərin tövbə duası) dili. Fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı, 2015, 146 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə), Bakı, 2019. 464 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Sərq-Qərb”, 2007, 192s.
7. Gülsevin G. Arkaik-Periferik Kavramı və Bu Kavramın Tarixi Batı Rumeli Türkcəsi Ağızlarının Tespitindeki Önem. The Journal of Academic Social Science Studies.No:32. 2015. 1-12s.

8. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. 1992, 233 s.
9. Ölmez M. (2003). Çağataycadaki Eskiçil Ögeler Üzerine. Sanat Kitabevi. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı (pp.135-142).
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.
11. Mahmud Kaşğarlı. "Divanü lüğat-it-türk". Dörd cildə. II cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə, Bakı: «Nurlan», 2009, 464 s.

Açar sözlər: Yenisey abidələri, arxaizmlər, səbəblər, dialekt, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər

Ключевые слова: Енисейские памятники, архаизмы, причины, слова, диалекты, лексические архаизмы, семантические архаизмы

Key words: Yenisei monuments, archaisms, reasons, words, dialects, lexical archaisms, semantic archaisms

YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə Yenisey abidələrinin arxaik leksikasını tədqiqatə cəlb etmişik. Arxaik sözləri araşdırarkən tarixilik prinsipi əsas meyar kimi götürülür. Dildə bir zamanlar var olan sözlər müəyyən səbəblərə görə tədricən köhnəlmişdir. Görürük ki, bir zamanlar aktiv şəkildə işlənən bəzi sözlər, yeni dövr üçün artıq arxaikləşmiş, yaxud da dialektlərdə, qohum olan dillərdə öz varlığını qoruyur. Bəzən bu arxaik sözlər müəyyən fonetik, leksik, semantik dəyişikliyə də məruz qalmışdır.

Архаизмы в памятниках Енисея

Резюме

В данной статье мы изучили архаичную лексику памятников Енисея. Принцип историчности взят как главный критерий при изучении архаических слов. Слова, которые когда-то существовали в языке, по какой-то причине постепенно устаревают. Мы видим, что некоторые слова, которые когда-то активно употреблялись, являются архаичными для нового периода или остаются в диалектах и родственных языках. Иногда эти архаичные слова претерпевали определенные фонетические, лексические и семантические изменения.

Archaisms in the monuments of the Yenise

Summary

In this article, we have studied the archaic vocabulary of the Yenisei monuments. The principle of historicity is taken as the main criterion in the study of archaic words. Words that once existed in the language are gradually becoming obsolete for some reason. We see that some words that were once actively used are archaic for the new period or remain in dialects and related languages. Sometimes these archaic words underwent certain phonetic, lexical and semantic changes.

RƏYÇİ: fil.ü.f.d, dos.Qətibə Vaqif qızı Quliyeva

Eyyubova Aygül İlham qızı⁸³
İNVERSIYA MƏTNİ FORMALAŞDIRAN VASİTƏLƏRDƏN
BİRİ KİMİ

Müasir linqvistika müəyyənləşdirmişdir ki, dil sistemdir, onun böyük və kiçik vahidləri bir-birilə qanunauyğun biçimdə əlaqələnilir. Təbiidir ki, həmin nöqteyi-nəzər öncə mətndə iştirak edən dil vahidlərinin düzülüşünə aiddir. Ona görə ki, sistem və sıra linqvistik anlayışları bir-birinə axındır.

Dilin bütün sistemlərini də ahəng əmələ gətirir. Ahəng isə inversiyayı doğurur, sıralanmanın modelini ortaya qoyur. Sıralanmanın öz qanunları mövcuddur. Həmin qanunları müəyyən etmək üçün inversiyaya məruz qalmayan formalara müraciət etmək lazım gəlir. Başqa sözlə demiş olsaq, mətndə cümlə üzvlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını təyin etməkdən ötrü inversiya oluna bilməyən vahidlər bir-birilə tutuşdurulmalı, əldə olunan nəticələr ümumi qanun kimi, norma kimi hesaba alınmalıdır. Bizə elə gəlir ki, inversiyaya məruz qalmayan vahidlər ondan yana müraciət etmək lazımdır ki, bunlar dilin potensial imkanlarını inikas etdirir, dilin daxili qanunları əsasında formalaşır.

Inversiya mətnin qurulma prinsiplərindən biridir. Bu prinsipləri mətn şəraitində cümlə üzvlərinin bəziləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər yaradır. Bu prinsipin əsasında yenə də vahid bir model dayanır. Inversiya mətnin ritmik təşkili vasitəsidir. Bu məsələ ilə bağlı A.M.Antipova, S.V.Boltayeva, M.M.Qrişman, V.M.Cirmunski və başqaları müəyyən fikirlər söyləmişlər. (1)

Ritm bədii mətnlərdə qüvvətli təsiretmə amilidir. Ritm dil vasitələrinin ən yuxarı səviyyəsidir. Mətnin ritmik təşkili sintaktik səviyyədə araşdırılır. Əlbəttə, mətndə ritmik hadisələr baş verir. Ritmin mətndə mövcud olan informasiyanın ötürülməsində mühüm rolu vardır. Ritm mətnin qurulmasında universal prinsip sayılır.

Nitq zamanı sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməzi, əvəz etməsi ritmdir. Ritmik və ahəngdarlıq funksiyası bu xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bu deyilən əlamətlər «mətnin ritmi» anlayışını əmələ gətirir. Ritm anlayışı qəbul edilmiş şeir nitqin, mətnin başlıca əlamətidir. Ritmin təbiəti şeirin bir kəsiyi, parçasıdır. Ritm eyni elementlərin təkrarı, səslərin əvəzlənməsidir. Ritmik proses inversiya nəticəsində əvəzlənmələrin baş verməsi ilə meydana çıxır. Bu proses insanın əmək fəaliyyətində də üzə çıxır. Ritm zaman axarında-nizama, qaydaya salınandır (momentdir) (1) Ritm şeirdə sıra hadisəsidir. Bu sıra inversiya sırasıdır. Həmin sıra informasiya prosesinə əsaslanır. Dil insanlar arasında kommunikasiya vasitəsi olduğu üçün danışarlardan biri başqasına bu və ya digər hadisə, əşya barədə informasiya verir. İnsanın düşüncəsi informasiya ötürmədə 2 üsuldən istifadə edir: 1) analiz, 2) sintez.

Tutuşdurulan ingilis və Azərbaycan dillərində informasiya nitq və mətndə iştirak edən dil vahidlərinin semantik təhlilinə əsaslanır. Həmin dillərdə hadisələr, əşyalar adəti üzrə külldən cüzə doğru hərəkət edir. Dil vahidlərinin sintezi aparıcı yox, köməkçidir.

Təbi ki, informasiya zamanı vahidlərin analiz əsasında sırası yalnız küllün cüzə inkişafı olaraq götürülmür. Məlumdan məchula, aktivdən passivə, konkretdən mücərrədə hərəkət də analizə aiddir.

Analiz və sintez özünü əşyalarda, hadisələrdə küll-cüz, məlum-məchul, aktiv-passiv, kəmiyyət-keyfiyyət, konkret-mücərrəd, yaxın-uzan və s. biçimdə; hərəkətdə isə zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə və s. formada göstərir. Məs.:

Şeirdə ritmilik - icra edilən təkrar proseslərin müxtəlif elementləridir. Yüksək ritm ümumestetik amildir. Ritm əsərin bədii bütövlüyündə formalaşır. Bədii mətnin dərk edilməsində ritm mühüm rol oynayır, irrasional mətnaltı mənanı aktuallaşdırır, nəticədə insan şüuru stimullaşır.

Mətnin ritmik cəhəti süjetin dinamikasından tutmuş məzmun planına qədər özünü göstərir.

O.S.Axmanovanın lüğətində «inversiya» termini və onun mətndəki vəziyyəti belə izah olunur: inversiya (söz sırasının əksi, ziddi, repressiv ardıcılıq), ingilis dilində inversion, inverse word-order, «sözün mətndə yerinin dəyişdirilmiş elementi». O.S.Axmanovanın izahı da göstərir ki, sintaktik səviyyədə ziddiyyət mətnin söyləmələri daxilindəki üzvlərin inversiyasında müşahidə olunur. Inversiya məqamında mətndə sözlərin ardıcıl sırası pozulur. Sabit sıra qaydasında ziddiyyət baş verir. Lakin həmin ziddiyyət nitq prosesində emosionalılıqla müşahidə olunur və normalaşır. Mətnin strukturunda inversiya mənanın pozulmasına gətirib çıxarmır, əksinə mənanın daha obrazlı ifadə olunması təmin edilir. (2, s. 176)

Mətnlə inversiyanın yaxın əlaqəsini Q.Kazımov belə göstərir: «Söz sırası» anlayışı ilə «cümlə üzvlərinin sırası» anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümlə üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Bu vahidlər mətn situasiyasında inversiyanın formalaşmasına bir növ zəmin yaradır. Funksional cəhətdən dəyişən ritm semantikanı aktivləşdirir. Inversiyanın köməyiylə ritm mətnin komponentlərinin enerjisini artırır, çatışmayan cəhətləri ödəyir. (3, s. 905)

İngilis dilində söz sırası mətn üzrə ciddi qəbul edilmişdir, bu hadisə mətndə qrammatik funksiya kəsb edir. Söz sırasının bu dildə, bu dilin mətnlərində konkret yeri müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud sintaktik ifadə vasitələri ingilis dilində mətn və inversiya əlaqələrini bir növ tənzimləyir, belə bir struktur bağlılıq sxemi formalaşır: mübtədə- xəbər- tamamlıq- digər ikinci dərəcəli üzvlər.

Poetik əsərlərdə bu sıra, sxem mütləq olaraq dəyişir, bu zaman struktur elementlər poetik emfazalar yaradır və xüsusi emosional və ekspressiv konnotasiyalar alınır, bu proses inversiyadır. Mətndə inversiyanın müxtəlif ölçüləri yaranır:

⁸³ Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı, dilchilik2001@gmail.com

Cümlə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsi mətn situasiyasında bir element yerini dəyişir, başqa şəkllə düşür. Necə deyərlər, cümlə üzvlərinin qeyri-adi yerləşməsi özünü göstərir. (4)

İkinci dərəcəli üzvlər mətnin emosiyasını və başqa xüsusiyyətlərini qabartmaq üçün önə-birinci yerə çıxarılır, yəni mübtədə sonda gəlir. İngilis dilində inversiyanın struktur mənzərəsi belədir:

«*In the mud. For thirty yaks. Only after thaty yaks did I discover that I was meant to be flying*» *Only once did Mary see her manner change that was when, Mark being out of the room preparing the tea, she began to talk about her son* (danışiq dilində)

Müasir ingilis dilində sözlərin mətndə inversiya tərzii cümlənin kommunikativ tipindən asılı vəziyyətdədir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində hər bir funksional tipi cümlələr spesifik sintaktik struktura malikdir.

Bir sıra hallarda ingilis dilində hissi-emosional nitqdə-mətdə vasitəsiz tamamlıq bəzən baş üzvlərdən öncə cümlənin başlanğıcda da dura bilir. Belə durumda tamamlığın üzərinə məntiqi, dinamik vurğu düşür. Məs.:

-All these. I did.

-One thing. I had forgotten.

İngilis dilinin mətnlərindəki cümlələrin işlənmə yeri (Position of the attribute in the sentence) Azərbaycan dili mətnlərində işlənənlərdən seçilir. Belə ki, təyin bir çox cəhətlərinə əsasən digər cümlə üzvlərindən fərqləndiyi kimi cümlədəki yeri, mövqeyi, təyinolunan sözün yerindən asılı durumdadır. Buna görə də ingilis dilində təyinin mətdə yerindən yox, onun təyin olunan sözə görə yerindən bəhs etmək düzgün olardı. Bu cəhətdən, mətdə sözdən öncə gələn təyinləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) təyin olunan sözdən öncə gələn təyinlər (prepositive attributes), 2) təyin olunan sözdən sonra işlənən təyinlər (postpositive attributes). (5)

Mətnin ritmik təşkili. Inversiyalaşmış nitqin ritmik təşkili-dilin universalıyasıdır. Bu, insanın çoxsaylı bioritmik təbiəti və təbiətlə əlaqəddir. Mətdə ritm - struktur vahidlərin müxtəlif cür ayrılması, onun nitqində (yəni mətdə) ritmik-melodik sistemin nizama salınmasıdır.

Məlum olduğu kimi, inversiyalaşmış nitqin düzgün ritmik təşkili onun adekvat dərkedilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əksinə, ritmin pozulması, onun qaydasızlığı nitqin anlaşılmasında çətinlik yaradır.

Inversiya nəticəsində mətnin ritmik parçalanması kiçik vahidlərdən ibarət olan ritmik qrupları (stress-timed-rhythm) yaradır. Güclü heca ritmik qrupların nüvəsini əmələ gətirir. Həmin qrup sintaqlara bölünür.

Inversiyaya məruz qalmış mətnlər mətni əlaqə və mətnyaradıcı vasitələrə aiddir. Adətən, mətn ritmlə deyilir, poetik mətnlərdə assosiasiya doğurur. Ritm bir vasitə olaraq bədiiliyin təsirini artırır.

Inversiya mətdə müxtəlif cür ritmik mənzərələr yaradır. Burada-mətnin söyləmlərində ritmyaradıcı funksiya yaranır. Müxtəlif ritmik vahidlər stabil xarakter daşıyır.

Nitqin, mətnin sintaqmatik üzvlənməsi nitq axınının 6 tip ritmik formasını meydana gətirir:

1) *Monoton ritmik mənlər*: Bu mətnlərdə sintaqm eyincür bölünür. Məs.: *Rhythmless speech or writing\ is like the flow of liquid\ from a pipe or a tap: \it runs with smooth monotony\ from when it is turned on\ to when it is turned off\ provided it is clear stuff;\ if it is turbid\ the smooth flow\ is queerly and abruptly checked from time to time\ and them resumed.\ Rhythmic speech or writing\ is like waves of the sea, moving onward with alternating rise and fall\ connected yet sepaate,\ like but different,\ suggestive of some law,\ too complex for analysis,\ controlling the relations\ between wave and wave;\ waves and sea,\ phrase and pharase,\ phrase and speech. (12, s. 304)*

Monoton nitqin təmin olunmasında sintaktik paralelizm, analogi sintaqlardan istifadə olunur.

2) Inversiya nəticəsində yaranan növbəti tip ritmik quruluş *qeyri-kompakt (six, yığcam)* olan mətnlərdir. Məs.: *In that sense it has become a form of standard English; \ and for that reason,\ would be in favour of dropping the rather meaningless term «Recived Pronunciation»\ and adopting\ (or rather returning to)\ a term like «Standard English»\ or «Standard British English».*

3) Mətn strukturunda natamam, qırıq, rabitsiz ritmik struktur qısa sintaqlardan ibarət olur. Məs.: *As readers,\ most of us,\ to some degree, \are like those urchines,\ who pencil moustaches\ on faces of girls in advertisements.*

4) Mətdə dəyişdirilmiş, əvəz edilmiş ritmik struktur: *In literature,\ vulgarity is preferable to nullity,\ just as grocers port\ is preferable to distilled water.//The relationship between expression and content,\ »form« and «meaning»\ in natural human languages\ is not reducible to a simple one-to-one corresponderce.*

5) Mətnin halqəşəkilli ritmik strukturu formalaşır. Məs.: *The interests of a writer and the interests of his readers\ are never the same,\ and if,\ on occasion,\ they happen to goincide,\ this is a lucky accident.\ Habitual incongruence of functioning\ is a sign of labile or traditional state in the given part of the system.*

6) Mətnin tədrici ritmik strukturu reallaşır. Həmin strukturda sintaqlar tədrici formalaşır: *I do not think\ anyone writes so well\ that he cannot learn much from it.*

Beləliklə, mətn və ritmin aralarında sıx və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Nitqin (mətnin) inversiya ilə bağlı ritmik təşkili məsələlərinin öyrənilməsi mətdə üzvlərin ayrılması, onlar arasında olan hissələrin əlaqəsini, mətnin tipologiyasını, söz sırasının mətdəki yerini, mövqeyini, dəyişmə durumunu, mətnin bütövlüyük və ifadəlilik imkanlarının da üzə çıxmasına imkan verir.

Azərbaycan dilində: *Stansiyadakı\ su idarəsinin həyətinə\ xeyli adam\ cəm olmuşdu. (S.Əhmədov) (7, s. 123)*

Bədii mətnlərdə inversiyanın oynadığı rola bir çox dilçilər toxunmuşlar (8, s. 13-16; 9, s. 120)

Bədii mətndə inversiyanı dinamik əlamətini Tofiq Hacıyev belə izah edir: «Sözlərin normativ qrammatik sırası dəyişikliyə məruz qalarsa, əwələn, burada ciddi üslubi məqsəd olmalıdır. İkincisi, söz sırasının pozulması süni görünməlidir. İnversiyanın mətndə ifadə etdiyi emosionallıq, effekt təbiilik dairəsində olmalıdır. Əgər inversiya, o hansı emosionallığa malik olur-olsun, təbiilik çərçivəsindən çıxarsa, sünilik həddinə çatırsa, bu, mənfi haldır. Belə vəziyyətdə inversiyanın yaratdığı emosionallıq saxta olur və verdiyi effekt də süni olur. İnversiyada heç zaman danışq təbiiliyi üslubi davranışa güzəştə getməməlidir. Yaxud qrammatik normanın, xalq danışq dilinin üslubi inversiyaya güzəştləri müəyyən çərçivədə olmalıdır» (10, s. 19-20)

Ş.Yusifli yazır: «İnversiya mətndə iştirak edən personajların tipləşməsində, onların daxili aləminin, durumunun, emosiyasının, sosial mənşəyinin dərəcəsinin açılmasında, müəyyənləşməsində və s. böyük rol oynayır». (11, s. 23)

«Bədii mətnin sintaktik quruluşu, struktur-semantik strukturu ən çox estetik məzmun kəsb edir. Bu məzmunu inversiya hadisəsi də yaradır» (12, s. 144-146)

Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri və inversiya qarşılaşmasında bir məsələni də şərh etmək lazım gəlir. Bu, funksional dəyər məsələsidir. Funksional dəyər mətnlə üzlərinin üslubi-dinamik keyfiyyətlərindən biridir. Bu, inversiyanın başlıca əlamətidir. Funksional dəyər cümlə üzlərinin mətnə oynadığı rolu təyin edir. Bu dəyəri mövqe dəyişmələri xarakterizə edir. Linqvistikada buna *transpozsiya hadisəsi* deyirlər. Burada mövqe deyərək sintaktik mövqələr-sintaktik transpozsiyalar nəzərdə tutulur. Subyektin, obyektin və əlamətin sintaktik mövqələri həmin parametrləri əhatə edir.

Ə.M.Cavadov yazır ki, cümlə üzləri nitq hissələrindən «təcrid olunaraq» öz gerçəkliyini kontekstdə, cümlədə tapa bilir, daha doğrusu, hər hansı bir sintaktik mövqe konkret cümlə üzvü ilə təmsil olunur. Belə ki, mətnin struktur-semantik yarusunda mübtədə subyektin sintaktik mövqeyini, tamamlıq obyektin sintaktik mövqeyini, təyin və zərflilik isə əlamətin sintaktik mövqeyini təşkil edir...Mətnə mübtədə və xəbər iki qütb, iki tərkib əmələ gətirir. Buna görə də mətnin sadə cümlələrində sözlərin sırasından danışarkən ilk əvvəl mübtədə və xəbərin yerindən başlamaq lazımdır» (13, s. 46)

K.Abdullayevin nöqteyi-nəzərinə, mətn sintaksisi baxımından cümlə üzlərinin taktiki düzüm (sırası) informasiya ötürənin ilkin məqsədi ilə sıx bağlıdır, hətta cümlənin ümumi planı belə bütövlükdə əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və (həmin plana söz düzümü də daxildir) ümumi halda ayrı-ayrı sözlər sonradan meydana çıxır. Cümlə üzlərinin taktiki və strateji sırası bütövlükdə funksional sintaksisin tədqiqi üçün böyük imkanlar açır (14, s. 72)

İngilis dilində inversiya hadisəsi mətn daxilində aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

Mətnə yalnız sual cümləsindən tez-tez istifadə edərək: *Is she a real star? (O, əsil ulduzdur?), Are you a good man? (Sən yaxşı adamsan?)*

İngilis dilinin mətnlərində inversiya hadisəsi qrammatikadan asılı deyil, Azərbaycan dilində isə bu asılılıq bir qanunauyğun hal kimi özünü göstərir, cümlənin struktur-semantik yarusuna emosional rəng verir. Məs.:

– *We sat in the growing darkness.*

– *Everybody present at the meeting.* Burada təyinik yeri dəyişən duruma düşür.

İnversiya mətnə digər hallarda da mümkün olur. Əgər cümlə yer zərfliliyi ilə başlayarsa: *On my way are many barriers.* (Mənim yolumda çoxlu çətinliklər, maneələr var), *In this town lives a friend of mine.* (Bu şəhərdə mənim dostum yaşayır). (15)

Dil strukturunda ziddiyyətli vahidlərin hamısı normaya çevrilmə «qabiliyyətini itirir». Normaya çevrilən ziddiyyətlər ya dilin uzunmüddətli təcrübəsi (uzus) əsasında normallaşır, ya da onlar emosionallıqla müşaiət edilir, mətnə daha intensiv semantik əlamətlər ifadə edir.

Beləliklə, mətnə inversiya əks, zidd, qarşı, müqabil vahidləri və onun hər bir görünüşünü, yerin dəyişmə mexanizmi bütöv transformasiya əks hərəkəti ifadə edir. İnversiya insanın dərk etmə məntiqini təyin edir. «İnversiya- düşüncənin məntiqi elementidir, fikiryaradıcı, fəaliyyət, sosial dəyişmədir. İnversiya mətnə mütləq polyarlaşmanı-qütbləşməni səciyyələndirir, minimallaşmaya maraq yaranır, qarşılıqlı anlama, dərk etmə formalaşır.

Beləliklə, inversiya məntiqi fikirin ikili-binar, fikrin yaranmasının özünəməxsus mexanizmi doğurur və mədəni fəaliyyəti təmin edir. İnversiya mədəni karnavallarla genetik əlaqədədir. İnversiya komik mətnlərdə ən sadə vasitələrlə gerçəkləşir. İnversiya «sözdən obraza» gedişətdə reallaşır. Yəni bu hadisə nəticəsində mətnin obrazlılığı, emosionallığı daha da yüksəlir. Həmçinin inversiya mətnə parodiyanın işlədilməsinə xidmət edir. «İnversiyalaşmış süjet» əmələ gəlir.

İnversiya- xronologiya kimi, səbəb-nəticə kimi ingilis dilində istifadə olunur. Məs.: *May all your dreams come true – qoy bütün arzuların həyata keçsin. May the force be with you – qoy güc səninlə olsun.* Qeyri-standart söz sırası inversiya hadisəsi üçün xarakterik haldır. Mətnə emosional durumu ayırmaq üçün inversiyadan istifadə olunur: *In the Pyramids vere buried powerful pharaohs.* İnversiya sadəcə olaraq komik vasitə kimi çıxış edə bilmir. İnversiya mətnə inversiya işarəsi anlayışı kimi də özünü göstərir. İnversiya mexanizmi adi söz sırasının pozulması faktıdır, ingilis dilində cümlənin əvvəlində -başlanğıcda xəbər (köməkçi yaxud modal feil) işlənir, sonra baş üzv mübtədə. Məs.: *I know him. Do you know him? I was reading yesterday. When vere you reading?*

Mətnin qurulmasında sintaktik transformasiya hadisəsinin rolu böyükdür. Transformasiya (çevrilmiş) orijinal mətn ikinci variantdır. Bu yol mətni struktur-semantik cəhətdən kompressiyaya məruz qoyur, əvvəlki mətn bir qədər sıxılır, əvvəlki quruluşdan necə deyirlər, «əsər-əlamət qalmır». Yəni mətn adaptasiya olunur. Həmin mətnlər funksiya baxımdan prinsiplə fərqlənirlər. Sıxılmış mətn əsas məzmunu, mahiyyəti, əsas ideyanı qısa, yığcam biçimdə ifadə edir (21, s. 7) Binar

oppozisiya inversiya hadisəsini fenomenal hadisəyə çevirir. Adaptasiya olunmuş mətn struktur-semantik cəhətdən nizama salınır və kombinə olunur. Bu prinsip qeyri-linqvistik prinsiplərlə müşayiət olunur. Qeyri-linqvistik prinsiplər bunlardır: 1) sitatlaşma, 2) kənara çıxarılma, 3) yerini dəyişdirmə. Mətnin adaptasiyasının linqvistik prinsipləri yaxud vasitələri: 1) əvəz etmə, 3) reduksiya, əlavə etmə və inversiya. Sitatlaşma- adaptasiyanın qeyri-linqvistik üsuludur. Reduksiya-inversiya adaptasiyanın linqvistik üsuludur. Sözün sırasında əvəzlənmə, mətnin komponentlərinin yerində dəyişiklik baş verdikdə inversiya hadisəsi qabarıq görünür. Həmçinin də inversiya ədəbiyyatşünaslıq anlayışıdır, mətn strukturunda binar oppozisiyanın fikir mexanizmi kimi şərh olunur.

Beləliklə, mətn və inversiyanın əlhəddə bir quruluş olduğu tədqiqatda təsdiqini tapır. Müqayisəli-tutuşdurma nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, mətni, xüsusən də obrazlı, emosional mətni bu hadisədən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Bu məsələni bir neçə yöndə- struktur-semantik, funksional-kommunikativ, intonasiya-prosodik və praqmatik yönərdə öyrənmək fərqli dillər arasında ümumi və diferensial əlamətləri aşkar etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Ритм как структурная основа стиха.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
3. Kazimov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Elm və təhsil, 2017
4. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: 1963
5. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва: 1976
6. Fowler H.W. A dictionary of modern English usage. Wordsworth editions 2nd 1994, p.558
7. Əhmədov S. Seçilmiş əsərlər I cild, Bakı: 1988
8. Абашкина Е.А. Инверсия как принцип организации текста. Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2013. № 9 (27): в 2
9. Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. Москва: Высшая школа, 1984
10. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990
11. Юсифли Ш.В. Стилистический синтаксис современного Азербайджанского художественного языка. Автореферат дисс.докт. филол. наук. Баку: 1973
12. Sadıqov Ə.Ş. Müasir Azərbaycan bədii nəsr dilində sintksisin üslubi imkanlarından istifadə // Nitq mədəniyyəti məsələləri. II buraxılış, Bakı: Elm, 1992
13. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977
14. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
15. Брыгина А.В. Лингвистические принципы адаптации художественного текста. Автореф. дисс. канд.филол.наук. Москва: 2004

İnversiya mətni formalaşdırın vasitələrdən biri kimi

Xülasə

Dilin bütün sistemlərini də ahəng əmələ gətirir. Ahəng isə inversiyanı doğurur, sıralanmanın modelini ortaya qoyur. İnversiya mətnin qurulma prinsiplərindən biridir. Bu prinsipləri mətn şəraitində cümlə üzvlərinin bəziləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər yaradır. Bu prinsipin əsasında yenə də vahid bir model dayanır.

Mətnə inversiya əks, zidd, qarşı, müqabil vahidləri və onun hər bir görünüşünü, yerin dəyişmə mexanizmi bütöv transformasiya əks hərəkəti ifadə edir. İnversiya mətnə mütləq polyarlaşmanı-qütbləşməni səciyyələndirir, minimallaşmaya maraq yaranır, qarşılıqlı anlama, dərk etmə formalaşır.

Beləliklə, mətn və inversiyanın əlhəddə bir quruluş olduğu tədqiqatda təsdiqini tapır. Müqayisəli-tutuşdurma nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, mətni, xüsusən də obrazlı, emosional mətni bu hadisədən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Bu məsələni bir neçə yöndə struktur-semantik, funksional-kommunikativ, intonasiya-prosodik və praqmatik yönərdə öyrənmək fərqli dillər arasında ümumi və diferensial əlamətləri aşkar etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *inversiya hadisəsi, mətn, qurulma prinsipləri, söz sırası, cümlə üzvlərinin sırası*

Инверсия как одно из средств формирования текста

Резюме

Как известно, закон сингармонии лежит в основе всех систем языка.

Гармония же создает инверсию, раскрывает модель ранжирования. Инверсия - один из принципов построения текста. Эти принципы создаются некоторыми частями предложения в контексте текста, словами, которые грамматически не связаны с членами предложения. Опять же, этот принцип основан на единой модели. В тексте инверсия представляет собой несхожие между собой единицы и каждое из ее проявлений, а также механизм перемены мест выражает полную противоположность трансформации. Инверсия характеризует абсолютную поляризацию в тексте, возникает интерес к минимизации, формируется взаимопонимание, осознанность.

Таким образом, исследования подтверждают, что текст и инверсия - это отдельные структуры. В результате сравнения было определено, что текст, особенно образный, эмоциональный, невозможно представить вне этого события. Изучение данного вопроса по нескольким направлениям в структурно-семантическом, функционально-коммуникативном, интонационно-просодическом и прагматическом направлениях важно с точки зрения выявления общих и отличительных черт между разными языками.

Ключевые слова: *явление инверсии, текст, принципы построения, порядок слов, порядок членов предложения*

Inversion as one of the means of text formation.

Summary

The law of syngharmony underlies all language systems. Harmony creates an inversion, reveals a ranking model. Inversion is one of the principles of text construction. These principles are created by certain parts of the sentence in the context of the text, words that are grammatically unrelated to the members of the sentence. This principle is based on a single model.

In the text, inversion is a dissimilar unit and each of its manifestations, as well as the mechanism of changing places, expresses the complete opposite of transformation. Inversion characterizes the absolute polarization in the text, interest in minimization arises, mutual understanding and awareness are formed.

Thus, research confirms that text and inversion are separate structures. As a result of the comparison, it was determined that the text, especially the figurative, emotional, cannot be imagined outside of this event. The study of this issue in several directions in the structural-semantic, functional-communicative, intonational-prosodic and pragmatic directions is important from the point of view of identifying common and distinctive features between different languages.

Key words: inversion phenomenon, text, principles of construction, word order, order of sentence members.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

HİPERONİM VƏ HİPONİM KONSEPT TİPİNİN LİŦVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linqvokulturologiya bir elm kimi XX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Bu elm insanın təbiəti, cəmiyyəti, tarixi, mədəniyyəti və s. qavraması, dərkətməsi prosesində yaranmışdır. Linqvokulturologiya elmi əsas etibarilə canlı kommunikativ prosesi, etnik mentallığın sinxron tərəfini və s. öyrənir. Bu tərəf sözün kommunikasiyada tutduğu əlverişli mövqə ilə əlaqədardır. Bu baxımdan nəzərə alsaq, dil sistemində sözün, ifadənin mövqeyini müəyyənləşdirməyin müəyyən çətinlikləri, mürəkkəblilikləri meydana çıxır. Bu çətinliyi sözün leksik və qrammatik mənalrı, ələlxüsus da sözün semantik sahəsi yaradır.

«Semantik sahə öz ifadə planına görə mozaika (ala-bəzək materialdan quraşdırılmış şəkil, bəzək) kimi təşkil olunur. Semantik sahənin mərkəzində bir konsept və ya dominant durur. Bu konsept əslində semantik əlamətlərin toplusundan ibarət olur. Bu toplu ümumi məfhumdan, növ məfhumundan və temadan (haqqında bəhs olunan predmetdən) təşkil olunur. Mərkəzdə çoxanamlı komponentin olması sayəsində oradan uzaqlaşdıqca semantik əlamətlərin qədəri azalır. Ən kənarında olan ünsürlər semantik dominantın fərqləndirici əlamətlərindən müxtəlif dərəcədə uzaqlaşmış, bununla da semantik cəhətdən müəyyənləşmiş olur. Periferiyadakı anlam ilə məna dominantın əlaqəsi semantik meyil və semantik məsafə teminləri ilə göstərilə bilər. Həmin əlaqənin dərəcələri leksikoloji işlərdə, sintaktik transformasiyada və s. müxtəlif qaydalar əsasında hesablanır» (1, s. 313).

Beləliklə, sözün leksik-semantik və tematik qrupları ümumi (inteqral) semantikanı birləşdirir. Dil insanların bu sahədə də qazandıqları bilikləri qoruyaraq saxlayır. İnsana vacib olan söz və anlayış xatırlananda dilin bütün leksik layı düşünülür. Məsələn, «*bitkilər aləmi*» deyərəkən oraya daxil olan *tərəvəz, soğan, sarımsaq, turp, badımcan* və s. nəzərdə tutulur. Bunlar hiponimik düzülüştür, xəttidir. Burada məfhum və sözlər bir-birinə tabedir. Tərəvəz yuxarı, ona aid olanlar aşağı təbəqədir: - xiyar, qarpız, yemiş... Bu düzülüstdə, bu xətdə insan ardıcıl olaraq qeyri-müəyyənliyi kiçildir. Bu sırada semantik informasiya ilə bağlı düşüncə inkişaf etdirilir, başqa sözlə, fəaliyyət göstərir.

Tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmiş konsept tiplərindən biri də hiperonim və hiponimlərdir (2, s. 56). «*Hiper*» yunanca *huper* və *onim*-ad deməkdir. İki formada işlənir: hiponim və hiperonim. Hiponim anlayışı məzmunun, mahiyyətin hissəsini ifadə edir, ümumi anlayışın digərinə münasibətini bildirir.

Hiperonimlər ən ümumiləşmiş obrazlardır. «Onlar ayrıca bir semantik sahə təşkil edirlər. Məna – semantikə bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmasına semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır. Hər hansı bir sahəyə (*geyim, yemək, qohumluq, rəng, danışmaq, hərəkət, quş, ağac, gül-çiçək, sürünənlər, insanların xarici görünüşü, insanların mənavi aləmi, heyvanlar* və s.) aid sözlər bir-birindən fərqli semantik sahələr təşkil edir. Semantik sahənin hər bir ünsürü (söz) başqa ünsürlərlə (sözlərlə) qarşılıqlı əlaqədə olub, biri digərinə məna çox qüvvətli təsir göstərir» (1, s. 314). Dünya dillərində konsept tiplərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri haqqında Sepira-Uorfanın, V.V.Krasnıxın, E.İ.Zinovyevin və E.E. Yurkovanın, V.V.Vorobevin, V.A.Maslovanın mülahizələri vardır (3; 4; 5; 6, s. 208)

Bizim məqsədimiz, hiponim və hiperonimlərin bir konsept tipi kimi linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. «Linqvokulturologiya xalqın dildə inikas edilmiş və ifadə olunmuş mədəni hadisələrini öyrənir. Linqvokulturologiyanın başlıca araşdırma obyektı də mədəni konseptlərdir. Konsept dil və mədəniyyətin insan hafizəsində münasibət və əlaqəsini həyata keçirməyə imkan verən mental vahiddir. Bu anlayışlarda dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətini dəqiqləşdirən faktlar vardır. Dil və mədəniyyət konseptləri arasında münasibət birmənalıdır. Mədəni linqvistika koqnitivistikada nəzəri və analitik tərəqqi və inkişafı sürətləndirir (dərkətmə vasitələri mürəkkəb bir sistem kimi prosesləri ayırır). Mədəni linqvistika müxtəlif dillərin köməyiylə mədəni konseptlərin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir, mədəni modelləri, mədəni kateqoriya və mədəni metaforları əhatə edir. Mədəni linqvistikanın təbii linqvistikanın sahələrini, o cümlədən, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə başqa cür yanaşır və onu dəyişir». Linqvokulturoloji araşdırmaların metodologiyası mədəniyyətdən dilin strukturuna yönəlir, ikili əlamət başlıca elmi ölçülərə müvafiq gəlir.

Linqvokulturologiyanın əsas obyektı funksionallaşma prosesində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətini öyrənməkdir. Bu prosədə hiperonim və hiponim konseptləri haqqında müvafiq biliklər- elm, bilik-məlumat və koqnitiv fenomenlər formalaşır. Hiperonim və hiponim anlayışlar və onlara aid olan leksik tərkib insanın hafizə psixologiyasında özünə yer edir. Bunlar bərdə bilik yaxud ayrı-ayrı məlumatlar təsvir olunur, işlədilir, istifadə olunur, ən başlıcası isə mənimsənilir, insanın hafizəsində, necə deyərlər, yerləşdirilir. Bu yöndə koqnitiv proseslər gedir, kateqoriyallaşma nəticəsində müxtəlif linqvolinqvistik səviyyələr müasir dövrün gerçəkliklərinə müvafiq olaraq işıqlandırılır. Tədqiqatçıların da söylədiyi kimi, onlar da (yəni hiperonim və hiponimlər) artıq struktur-semantik və funksional dilçilik araşdırmaları müstəvisində linqvistikanın və digər sosial elmlərin gəlib çatdığı informativ-diskursiv səviyyədə və ya yönümdə səciyyələndirilməlidir. «Sözgedən yönümün elmi meyarları 1980-ci illərdən bəri dilçilikdə getdikcə daha çox aydınlaşmaqdadır. Bu yönüm dünyanın dil xəritəsini təşkil edən ən ümumi qavramlara və alt qavramlarına, onları təşkil edən kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilməkdədir. Burada məhz koqnitiv xarakterli dərkətmə əsnasında gerçəkləşən linqvistik yönüm diqqəti çəkməkdədir» (7, s. 21).

Bu konseptlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri kateqoriyallaşma prosesinin başa çatmasıdır. Kateqoriyallaşma isə koqnitiv səciyyəli qavram əsasında təyin olunur. İnsana xas *anlama-şüür-düşüncə* müstəvisində hiponimik konseptual obrazlar müəyyənləşir. Hiperonim konsepti «*anlayış*», «*məna*» və «*fikir*» tərəfidir. Hiperonim konsepti nəinki düşüncədir, eyni zamanda

təəssüratdır. Hiperonim və hiponim haqqında təəssürat nədən ibarətdir? Təəssürat leksik tərkiblə bağlıdır. Məsələn, leksik tərkib «*dünya və cəmiyyət*» anlayışı ilə bağlı ola bilər. Dünya konseptinə səma və səma cisimləri, yer, bitkilər, canlılar aləmi və onların hiponimləri daxildir. Cəmiyyət anlayışına bir konsept kimi insan bir canlı varlıq kimi, daxili aləm və düşüncə, insan bir sosial mövcudluq kimi, sosial təşkilatlar və ictimai təsisatlar və ona dair hiponimlər daxildir. Dünya və insan anlayışına varlıq, keyfiyyət və durum, münasibət, qayda, dəyərlik, məkan, zaman, səbəb, hərəkət, dəyişmə, elm və texnika və s. aiddir. Bunların hər biri xüsusi bilik sahələridir. Hər bir anlayış mövzu, yəni konseptdir. Bu və ya başqa konseptlər nəzəri şüurun nəticəsi kimi meydana çıxır.

Bu kimi hiperonim və hiponimlər konseptinin mental təbiəti ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir (8, s. 492)

«Dünyanın dil xəritəsi»ndə konsept tiplərinin diskursda fiksasiyası (qəti müəyyən edilməsi), hiperonim və hiponim sırasının dialektik əlaqəsini, onların linqvokulturoloji əlamətlərin milli formalarını üzə çıxarmaqdır. Beləliklə, konsept tiplərinin konseptual mahiyyəti, relevant əlamətləri, milli-mental xüsusiyyətləri çoxsaylı definisiyaları təyin etməkdir. Definisiyada, tərifləmədə «mədəni sistemin yeni dəyəri» üzə çıxır. Müxtəlif milli mədəni kommunikasiya çərçivəsi, yeni milli mədəniyyət, kulturologiya insanın hiperonim və hiponim sisteminə münasibəti təbiətə, cəmiyyətə, mədəniyyətə, sosial və mədəni məişətə və s. aid sferalara aiddir. Bu cəhətdən hiperonimlə hiponimin əlaqəsinin linqvokulturoloji aspektləri arasında kommunikativ baryer vardır. «Açar konseptlər» həmin baryerdə yer alır. Qeyd edək ki, dil və mədəniyyətin funksionallaşması prosesində konseptin hiperonim və hiponim tipi də təsvir olunur. Linqvokulturologiya konsept tiplərini funksionallaşma prosesində öyrənir. Bu proses həmin tərkibin mövqeyi ilə müəyyənləşir. Bu pozisiyanın əsasında dildaxili qanunlar dayanır.

Konsept tiplərinin funksional təsviri zamanı iki prinsipləndən istifadə olunur: 1) ifadə formasından (vasitəsindən) funksiyalara prinsipi; 2) funksiyalardan ifadə formalarına (vasitələrinə) prinsipi.

Ümumiyyətlə, hiperonim və hiponim konsept tiplərinin funksional tərəfi nisbi xarakterə malikdir, bu keyfiyyət sonrakı prosesdə meydana çıxır, ona kimi leksik tərkibin qrammatik-semantik və digər özəllikləri nəzərdən keçirilir. «Müəyyən dövrdən sonra leksik tərkibin konseptual-koqnitiv cəhətləri reallaşır və elə bu zaman həmin tərkibin (hiperonim və hiponim düzülüşün) funksional istiqamətlərindən söhbət açmaq mümkündür (9, s. 70-71)

Beləliklə, sözügedən konsept tipləri də «funksional donə girə bilər» Müəlliflərin göstərdiyi kimi, «funksionallaşma həmişə dili və nitqi dəyişən dinamik prosesdir. Dil vahidlərinin, o cümlədən konsept tiplərinin funksionallaşma sferası mətnlə əlaqədə inkişaf edir» (10, s. 138). Təbiidir ki, konsept tiplərinin ümumi funksional qanunauyğunluqları nitq və mətnə nominativ (adlandırma), səciyyələndirmə, kommunikasiya, mətnyaradıcı, psixolinqvistik və s. vəzifələri yerinə yetirməsi ilə xarakterizə olunur. Yəni həmin tərkibin funksional tərəfi bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirmə ölçüləri ilə «yad edilir».

Həqiqətən də, hiperonim və hiponimlərin sistem və qrupları linqvistik və kulturologiyanın mahiyyət və vəziyyətlərinə görə üst-üstə düşür. Konsept tipləri ilə əlaqədar münasibətlər bütövün hissəyə münasibəti kimidir. Linqvokulturologiya müxtəlif etnosların düşüncə-təfəkkür, mədəni və psixi xüsusiyyətlərini təqdim edir. Məsələn, ingilislərin və azərbaycanlıların meyvələrin növləri haqqında fərqli təəvvürləri və adlandırma sistemi vardır. Hər bir dildə hiperonim və hiponim sözlər geniş mənada ümumini, cinsi ifadə edir. Bu termin-anlayış digər anlayışla münasibətdə ümumi məzmunu bildirir. Məs.: «*Aylı*» termini «*it*» termininə münasibətdə hiperonimdir. Hiperonimlər, öz növbəsində, meta-anlayışlardır. Meta - hədəf, işarə mənasındadır.

Həmin terminlərlə yanaşı, dil sisteminə *meronim* və *xolonimlərdən* də istifadə olunur. Bunlar ayrıca öyrənilməlidir.

İngilis dilində internet səhifələrindəki məlumatlara görə 7500 belə sözlər vardır. Bunlar dilin leksik sisteminə tematik qruplar təşkil edir. İngilis dilində leksik temalar təşkil edən hiperonim və hiponim sözlər çoxdur və onlar konseptual şəraitdə də işlədilir: *word, transport, plants, travelling, shoes, clothes, boats, parenting, food and drink* və s.

Bu termin-anlayışlar arasında tranzit əlaqələr mövcuddur. Həmçinin semantik sahədə ierarxik struktur özünü göstərir. Taksonomik ierarxik struktur mövcuddur. Bir konsept tipi kimi hiperonim və hiponimlər denotativ mənə daşıyır (yaxud hiperonimlər denotativ komponentlərdən ibarətdir). Denotasiya-dil vahidinin yalnız məzmununu, əsas mənasını təzahür etdirir. Bu anlayış konnotasiyanın ziddi kimi dərk edilir. Denotat - müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələridir. Denotativ münasibət - hiperonim sözlərin (və həmin mənə vasitəsilə bütövlükdə «sözün») ifadə olunan məfhuma münasibətidir. «Denotativ münasibətin mahiyyəti belədir: sözün mənası əşyanı əks etdirir, sözün səs cildi isə əşyanın işarəsi olur. Beləliklə, təbii və ya hər hansı fərqləndirici əlamət qeyd edilmədən təkə predmetin özü göstərilir» (11, s. 97)

Bəllidir ki, konnotativ mənalar hiperonim və hiponim sözlərin konkret situasiyasında müxtəlif əlavə çalarlar kəsb edir. Məs.: ingilis dilində olan bir neçə sözün konnotativ və denotativ mənalarına nəzər salaq:

Söz – notorious- sözün denotatı- widely-sözün konnotatı- for criminal acts or bad traits of character (-) for special.

Söz – celebrated- sözün denotatı- known -sözün konnotatı- achievements

Söz – glare, glance- sözün denotatı- look- sözün konnotatı- steadily, lastingly (long) briefly, passingly (short).

Father, daddy-sözün denotatı-parent-sözün konnotatı- (neutral) (colloquial). Deyilənləri arxisemalar vasitəsi ilə konkretləşdirək. Arxisema hiperonim vəzifəsini yerinə yetirir. Ona aid olanlar isə hiponimlərdir.

1) Rəng arxiseması: ağ (*white*), qırmızı (*red*), sarı (*yellow*), mavi (*blue*), narıncı (*orange*), bənövşəyi (*purple*) və s.

2) İnsanın bədən üzvlərinin adları arxiseması: baş (*head*), qulaq (*ear*), ağız (*mouth*), üz (*face*), göz (*eye*) qaş (*eyebrow*), kirpik (*eyelashes*), burun (*nose*), dil (*tongue*), dodaq (*lip*), çənə (*chin*), boğaz (*throat*), döş (*breast*), sinə (*chest*), bel (*spine*), bilək (*wrist*), qıç (*leg*), ayaq (*foot*), barmaq (*finger*), dirnaq (*nail*), dirsək (*elbow*), topuq (*ankle*), qarın (*abdomen*) və s.

3) Mebel arxiseması: stol (*table*), stul (*chair*), şkaf (*wardrobe*) və s.

4) Ayaqqabı arxisması: *tufli (shoes), çarış (bast sandal), dikdaban (high-heeled shoes)* və s.

5) Quş arxisması: *qarğa (crow), qırğı (hawk), leylək (stork), durna (crane), sərçə (sparrow), sığırçın (starling), bildirçin (quail), göyərçin (dove), qaranquş (swallow), kəklik (partridge), qızğın (raven)* və s.

6) Bitki hiperonimi – ağac növləri: *palıd (oak), küknar (fir), ağcaqayın (birch), çinar (plane tree), zeytun (olive), vələs (hornbeam), cökə (linden)* və s.

7) Fizik hiperonimi: *İ.Nyuton, (İsaac Newton), D.Mendeleyev (Dmitri Mendeleev), A.Eynşteyn (Albert Einstein), Q.Qaliley (Galileo Galilei)* və s.

8) Tibbi hiperonim: *oftalmologiya (ophthalmology), stomatologiya (stomatology) klinika (clinic), cərrahiyyə (surgery)* və s.

9) Zaman hiperonimi – gün: *gecə (night), gündüz (day), axşam (evening), səhər (morning)* və s.

10) Ay hiperonimi: *Yanvar (January), Fevral (February), Mart (March), Aprel (April), May (May), İyun (June), İyul (July), Avqust (August), Sentyabr (September), Oktyabr (October), Noyabr (November), Dekabr (December)*

11) Taxıl hiperonimi: *buğda (wheat), darı (millet), arpa (barley), çəltik (paddy)* və s.

12) Nəqliyyat (transport) termin sistemi: *araba (car), avtobus (bus), təyyarə (plane), taksi (taxi), vertolyot (helicopter), qatar (train)* və s.

13) İnsan hiponimi. İngilis dilində bu ümumi anlayışı «*the children of this world*» gerçəkləşdirir. İngilis linqvokulturologiyasında qadının bilikli olması vacib sayılır, həddən ziyadə ağıllı qadın istənilən səviyyədə ana və həyat yoldaşı ola bilməz. Sadalanan bu qruplarda birləşən sözlərdə eynitiplilik əsas əlamətlərindəndir. Koqnitiv-konseptual baxımından ay adlarının hiponim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi maraqlıdır. Məsələn, türk xalqlarının ay adlarında milli spesifikasiya üstünlük təşkil edir. Məsələn, azsaylı türklər ay adlarında qədim adları qoruyub saxlamışlar. Qaqauzlarda ay adları: Girəs ay, Böqrüm ay, Zəmhəri ay və s. «Hiperonim və hiponimlərdən ibarət milli muzeylərdə sərgilər yaradılır, məsələn, toxunmuş əşyalar: xalça, palaz, gəbə, kilim və s. müəyyənləşdirmək və linqvokulturoloji aspektdə öyrənmək çox vacibdir. Burada hər bir xalqı məxsus toxunma növləri və adları aşkara çıxır. Bundan savayı, Hiperonim və hiponimlər çərçivəsində muzeylərə layihələr hazırlanır.

Müşahidələr göstərir ki, hiperonim və hiponimlər linqvistikada mətnin leksik-üslubi bəzəyidir. Məs.: Ağac hiperonim mətnində ola bilsin ki, 30-yaxın ağac növündən və adından bəhs olunur. Bunlar mətnqurucu xüsusiyyətlərə malikdir. Və ya «Ağac» haqqında şeirlərdə növ üzrə sıra yaranır: Ağacları sevirəm; *tut, vələs, alça, alma, armud, gilas, gilənar...*

Şair düşüncələrində gül, çiçək hiperoniminin hiponimləri sıralanır:

Becərdiyim müxtəlif növ güllər,

Mənə həmfikirdir.

Qarəfillər küstüb

Əllərini məndən üzdülər.

Məryəm güli, çobanyastığı, inci güli,

Nəvaziş istəyir məndən hər biri (13, s. 131)

«Tülpan» hiperonimi (lalə, qızıl zanbaq, dağlaləsi, tülpan, çiçəkləri laləyə oxşar ağaç); tülpan- şüşə lampa örtüyü; tülpan zoologiyada (bağayarpaqlılar fəsiləsindən dəniz heyvanı) sözünün mənası çiçək. (14, s. 433)

Hiperonimlər linqvomədəni tiplərə ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

I. Baza konsepti: 1) kosmik konseptlər; 2) sosial konseptlər; 3) psixi (mənəvi) konseptlər.

II. Konsept-deskriptor baza konseptinə görə bölünür: 1) dimensional konsept, müxtəlif ölçü bildirənlər (ölçü, həcm, dərinlik, yüksəklik, çəki və s.), kvalitetiv konsept, keyfiyyət vahidləri ilə ifadə olunur (isti-soyuq, bütövlük-yarımqıclıq, partativlik, ağırlıq-yüngüllük), 3) kvantativ konsept. Kəmiyyət vahidləri ilə ifadə olunur (bir, çox, az);

III. Relyativ konseptlər aşağıdakı tiplər üzrə gerçəkləşir: 1) qiymətləndirmə, dəyərləndirmə konsepti (yaxşı-pis, dadlı-dadsız, doğru-yanlış (səhv), faydalı-faydasız, 2) mövqe konsepti (birlikdə, əks, arası, irəli-geri), sıra, yuxarı-aşağı, yaxın-uzaq, müasir- tarixi), 3) privativ konsept (özgə-yad, özgənin, başqasının yabancı, yad adamlar, qürbət, qürbət ellər, başqasının əli ilə (etmək, görmək), başqasının cəzasını çəkmə, başqasının əlinə (düşmək, vermək), başqasının fikrini təkrar etmək, başqasının hesabına yaşamaq; itirmək-tapmaq, bağlamaq-açmaq və s.) Hiperonimlərin sintaqmatik potensialı güclüdür. Əsas mətni funksiyası və aktiv iştirakı. Hiponimlər də leksik-semantik kateqoriyalardan biridir. Məndə sözlər arasında hiponim əlaqə özünü göstərir. Bu münasibət növ-cins əlaqəsidir. Hiponimiya leksik-semantik universalılardandır. Dilin bütün lüğət tərkibini əhatə edir. Hiponim adətən ümumiləşdirmə funksiyasında reallaşır, generalaşır, definitiv funksiya qazanır.

Semantik sahədə, mətnin sözlərində hiponimik əlaqə linqvokulturoloji özəllikləri meydana çıxarır. (13, s. 78-84)

Leksik lakin sistemində hiponimlər mühüm yer tutur. Belə bir sual dilçiləri düşündürmüşdür. Hiperonim və hiponimlərin miqdarı nə qədər olur? Cavabı: Yaddaşda nə qədər xatırlanırsa, bir o qədər, məsələn, konkret tərəvəz, bitki və balıq adlarını götürək: *perrər (bibər), pepper cayenne (qırmızı bibər), green pepper (göy bibər), «a kind of (fish)plant»- plant annual (birillik bitki), plant biennial (ikillik bitki)* və s.

Balıq adları: *whale (balina), omul (kütüm), nəmə (sturgeon)* və s.

Bəzək əşyaları adları (hiperonim): *üzük (ring), sırğa (earring), qolbaq (bracelet)* ((hiponim)

Sonda müxtəlif sistemli dillərdə linqvokulturoloji istiqamətdə hiperonim və hiponim lüğətlərinin yaradılmasını vacib sayırıq. Həmin lüğətlərin məqalələrində linqvokulturoloji təhlil üçün seçilmiş leksik tərkibin koqnitiv-konseptual özəllikləri ilk növbədə əks olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Verdiyeva Z., Ağayeva., Adilov M. *Dilçilik problemləri. I*, Bakı: Maarif, 1981
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Ворон. Гос. Ун-та, 1996
3. Красных В.В. *Этнолингвистика и лингвокультурология*. Москва: 2002
4. Зиновьева Е.И., Юрков Е.Е. *Лингвокультурология: теория и практика*. –СПб.: 000 «Издательский дом «МИРС», 2009
5. Воробьев В.В. *Лингвокультурология: теория и методы*. Москва: 1997
6. Маслова В.А. *Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений*. Москва: 2001
7. Musayev M.M. *Türkoloji dilçilik*. Bakı: Mütərcim, 2012
8. Алиференко. *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*. Москва: Флинта: Наука, 2010, 214 с.; Воробьев В.В. *Лингвокультурология*. Москва: РУДН, 2006
9. Слюсарева Н.А. *Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка*. Москва: Наука, 1981
10. Kazimov İ.B. *Azərbaycan dilinin funksional sintaksisi: Söyləm III cild*, Bakı: Prestije çap evi, 2012
11. Sadıqova S., Hüseynova N və b. *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. Bakı: Elm, 2018
12. Тельпов Р.Е., Острякова А.Г. *Гиперонимы, обозначающие зерно, в древнерусском языке (на материале новгородских берестяных грамот)*. Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития: материалы ХЫЫЫ Междунар. Науч.пракконф. (Чебоксары, 3 дек. 2017 г.), Чебоксары: ИИС «Интерактив плюс», 2017
13. Mətanət U. Şirvanlı. *Ağ ayaqqabı. Şeirlər*. Bakı: Mütərcim, 2015, 131 s.
14. Rusca – Azərbaycanca lüğət. *Yeddinci nəşr, 3 cildə, III cild*. R – Ə Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 672 s.
15. *Гипонимические связи слов в тексте // Вестник Поморского Университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». Архангельск: 2009, № 6*

Hiperonim və Hiponim konsept tipinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Dil faktları üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, hiperonim və hiponim leksik tərkibin genişləndirilmiş mənalardır, ümumini ifadə edir, qohum anlayışlardır, sinif adlarıdır (cəmdə) predmetin adının vasitə və əlamətidir. Cəmlilik, çoxluq elementidir. Linqvokulturoloji planda hiperonim və hiponim üçün bir sıra əlamətlər xarakterikdir. Tədqiqat göstərir ki, koqnitiv strukturun tipləri müxtəlifdir. Hiperonim və hiponim linqvokulturologiyada məntiqi cəhətdən konstruktiv konseptdir. Bütün konseptlər haqqında danışdığımız hiperonim və hiponim konsept tipləri də mücərrəddir. Hiponim və hiperonim semantik sahə strukturunun elementləridir, sinonim sıra yaradırlar.

Hiperonim-hiponim-xolonim-meronim münasibətləri linqvokulturologiyada milli-semantik tor, şəbəkə yaradır. Bu tor ingilis və Azərbaycan linqvokulturologiyasında fərqli şəkildədir. Tədqiq olunan konseptlərin ümumi və seçilən əlamətləri mədəni-tarixi və bioloji faktorlarla şərtlənə bilər. Xristian və islam cəmiyyətlərində hiperonim və hiponimlərə münasibət mental düşüncədən asılıdır.

Açar sözlər: *hiponim, hiperonim, sinonim, növ əlaməti mənası, cins mənası*

Лингвокультурные особенности гиперонима и гипонима как типов концептов

Резюме

Наблюдения за лингвистическими фактами показывают, что гипероним и гипоним представляют собой расширенные значения лексического состава, общие выражения, родственные понятия, названия классов (множественное число) являются средствами и знаками имени субъекта. Множественность - это элемент множества. В лингвокультурном отношении гипероним и гипоним имеют ряд особенностей. Исследования показывают, что существуют разные типы когнитивных структур. Гипероним и гипоним - логически конструктивные концепты в лингвокультурологии. Типы концептов гиперонима и гипонима, о которых идет речь, также абстрактны. Гипоним и гипероним - элементы структуры семантического поля, образующие ряд синонимов. Отношения гипероним-гипоним-холоном-мероним создают национально-семантическую сеть в лингвокультурологии. Эта сеть отличается в английской и азербайджанской лингвокультурологии. Общие и выборочные особенности изучаемых концептов могут быть обусловлены культурно-историческими и биологическими факторами. Отношение к гиперонимам и гипонимам в христианском и исламском обществах зависит от мышления.

Ключевые слова: *гипоним, гипероним, синоним, типовое значение, гендерное значение*

Linguocultural features of hyperonym and hyponym as types of concepts

Summary

Observations of linguistic facts show that hyperonym and hyponym are extended meanings of the lexical composition, general expressions, related concepts, class names (plural) are means and signs of the subject's name. Plurality is an element of the set. In the linguocultural relation, the hyperonym and the hyponym have a number of features. Research shows that there are different types of cognitive structures. Hyperonym and hyponym are logically constructive concepts in cultural linguistics. The types of concepts of hyperonym and hyponym in question are also abstract. Hyponym and hyperonym are elements of the structure of the semantic field, forming a number of synonyms. The hyperonym-hyponym-holonim-meronym relations create a national-semantic network in cultural linguistics. This network differs in English and Azerbaijani cultural linguistics. General and selective features of the studied concepts may be due to cultural, historical and biological factors. The attitude to hyperonyms and hyponyms in Christian and Islamic societies depends on thinking

Key words: *hyponym, hyperonym, synonym, typical meaning, gender meaning*

RƏYÇİ: dso.S.Abbasova

Nərmin Mahmudova⁸⁵
ORİJİNAL VƏ YA TƏRCÜMƏ PROBLEMİ
(*Möhsün Nəsrinin "Lisanüt-teyr" əsəri əsasında*)

Ədəbiyyatda Tutinamə motivinin ilk qaynağı elm aləminə konkret olaraq məlum deyil. Hazırda günümüzdə qədər gəlib çatan, bu mövzuda fərqli dillərdə yazılmış xeyli mətn mövcuddur. Farsca Tutinamə olaraq adlandırılan bu hekayələr, əslində, sanskritçə Çukasapati və ya Şukasaptati (Tutuquşunun yetmiş hekayəsi) adı ilə tanınan hekayə nümunələridir. Hind ədəbiyyatında xüsusi yerə malik olan bu silsilə hekayələr tutuquşunun dilindən verilir. Hekayələrin mifoloji qatına endikdə məlum olur ki, təhkiyə Müqəddəs Narada tərəfindən Tanrı İndraya müraciət əsasında qurulur.

Tutinamələrin əsas məğzini qərib mahala gedən gənc tacir tərəfindən xanımına göz-qulaq olsun deyə təlimatlandırılan tutuquşunun 70 hekayəsi təşkil edir. Tutuquşunun bu xanımın məşuqu ilə görüşməsinə əngəl olmaq üçün danışdığı hekayələr sayəsində gənc qadının yanlış yoldan çəkinməsilə əsər xoşbəxt sonluqla bitir və səyahətdən geri qayıdan tacir də bu vəziyyətdən xoşhal olur.

Bununla belə, Tutinamələrin fars dilindən üç fərqli nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu üç nüsxə içərisində ilki "Çihil Tutiyi Amiyane", ikincisi İmad bin Məhəmmədin "Tutinamə"si və son olaraq, üçüncüsü Ziyaəddin Nəxşəbinin əsəridir.

İmad Hindistan ədəbiyyatındakı "Şukasaptati" abidəsindən götürdüyü hekayələr silsiləsini tərcümə edib "Cəvahirül-əsmar" (İncilərin səmərəsi) adlandırmışdır. İmadın bu tərtibatının yeganə əlyazma nüsxəsini İran alimi Şəmsəddin Əli Əhməd 1973-cü ildə Tehranda çap etdirmişdir. (3, 90)

Həmçinin qeyd etməliyik ki, İmad bin Məhəmmədin tərcüməsi olan nüsxənin müqəddiməsində əsərin Ələddin Məhəmməd Şaha yazıldığı göstərilir. "Cəvahirül-əsmar" çapa hazırlanarkən tərkibində həmçinin ərəbcə ayələr, hədislər, ibarələr, farsca beytlər və misralara da yer verilmişdir. İmad bin Məhəmməd tərcümə etdiyi əsərə Əmir Muizzi, Xəqani, Nizami, Rumi, Sədi kimi şairlərin şeirlərindən parçalar da əlavə etmişdir.

Nəxşəbi isə əsərinin müqəddiməsində qeyd edir ki, hakimlərdən biri Tutinamənin farsca qədim tərcüməsini ona göstərmiş və bu tərcümənin bədii cəhətdən qaba və zəif olduğunu söyləmişdir. Bundan dolayı, şairdən əsəri yenidən tərcümə etməsini istəmişdir. Nəxşəbi 1330-cu ildə əsəri 52 bölüm formasında yenidən tərcümə etmiş və bu bölümlərin hər birinə "gecə" adını vermişdir. Həmçinin o, bəzi hekayələri çıxararaq yerinə yeni hekayələr də qələmə almışdır.

Əsərin tərcümə edilməsindən uzun müddət keçdiyi üçün anlaşılması çətinləşmişdir. Bu səbəbdən hind-türk hökmdarı Əkbərin əmriylə Əbül-Fazil bin Mübarək tərəfindən mətn sadələşdirilmiş, Məhəmməd Qədri tərəfindən isə 52 bölüm 35 bölümə endirilərək yenidən sadələşdirilmişdir. Məhəmməd Qədri tərəfindən sadələşdirilmiş bu son mətn hind, türk, alman, tatar, bəngal, qazan, türk dili kimi bir çox dillərə tərcümə edilmişdir.

Tutinamənin türk tərcümələri ilə bağlı qaynaqlarda fərqli fikirlər müşahidə olunur. Hasan Kavruk "Keşfü'z-zünun" əsərində kim tərəfindən tərcümə edilməsi bəlli olmasa da, Qanuni Sultan Süleyman adına tərcümə edildiyinin qeyd olunduğunu bildirir. Həsibə Mazioglu da qeyd edir ki, Qanununun adına tərcümə olunmuş başqa bir nüsxə Britaniya Muzeyi Kitabxanasındadır. (8, 70)

Mövzuya fars ədəbiyyatında XVII əsrdə yenidən qayıdılmışdır. Bu dəfə Məhəmməd Xudavənd Qədri hekayələri təzədən işləmiş və əvvəlki topludan yalnız 35 hekayəni saxlamışdır. Nəxşəbinin kitabında olmayan iki hekayəni də əlavə etmişdir. Qadiriinin bu kitabını tacik alimi A.Əlimərdanov çap etdirmiş və üzərində tədqiqat işləri aparmışdır. Başqa bir "Tutinamə" Sultan Bəyazidin (1369-1402) sifarişi ilə hazırlanmışdır. Mənbələrdən aydın olur ki, 1257-ci ildə Sarı Abdulla və Məhəmməd Qədri tərəfindən "Tutinamə" türk dilinə də tərcümə edilmişdir. Bu sahədə tədqiqat apararı A. Əlimərdanov qeyd edir ki, dünya kitabxana və mu-zeylərində "Tutinamə"nin 85 əlyazma nüsxəsi var. Onlardan beşi AMEA Əlyaz-malar İnstitutunda saxlanılır. (3, 91)

"Tutinamə"nin nüsxələri Azərbaycanda Əkrəm Bəkirov, professor Rəhim Sultanov və Möhsün Nağısoylu tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

Möhsün Nəsrinin tərəfindən yazılan "Lisanüt-teyr" (Quşların dili) əsərinin orijinal və ya tərcümə olması məsələsinə toxunmadan öncə, əsərin XVIII əsr Azərbaycan ədəbi yaradıcılığında xüsusi yerə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Məlum məsələdir ki, digər Tutinamələr kimi "Lisanüt-teyr" əsərinin mövzusu da həmçinin qədim hind ədəbiyyatından qaynaqlanır.

Sənən İbrahimov yazır ki, XVIII əsrdə azərbaycanlı müəlliflərin qədim Hind ədəbiyyatına aid mövzulara müraciət etməsinin də ciddi səbəbləri var idi. Bu səbəblərdən biri oxucuların estetik zövqü. Şahların sifarişi olsa da, əsas səbəblər yazıçı təxəyyülünün ifadəsidir. (3, 90) Həmçinin Hindistan ilə şərq xalqları arasında olan qarşılıqlı əlaqə də bu baxımdan xüsusi rol oynamışdır.

Həm lirik, həm də epik əsər yaradan şairlər içərisində təqlidçilər də olmuşdur. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, aldığı ortaq mövzuya fərqli, yeni münasibət bəsləyən, ənənəvi surət və xarakterlərə yeni nəfəs, yeni səciyyə verən, yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik müəlliflər də olmuşdur. Belə müəlliflərin əsərləri orijinal və yeniliyi ilə xüsusilə seçilirdi. Möhsün Nəsrinin də yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərdəndir. O, əsəri Gəncə xanı Cavad xan Ziyad oğlu Qacarın (1785-1804) sifarişi ilə qələmə almışdır.

⁸⁵ Bakı Dövlət Universiteti . II kurs magistrant

Möhsün Nəşiri Nəxşəbinin kitabından faydalanmışdır. Möhsün Nəşirinin əsəri ilə Nəxşəbinin “Tutinamə”sinin adları arasında üzvi bağlılıq vardır. Farsca orijinalında əsər “Tutin kitabı” adlanır, Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə hərfi mənada “Quşun dili” olsa da, əslində “Quşun söylədiyi kitab” nəzərdə tutulur.

M.Nəşiri ənənəvi-müştərək mövzunun çox hissəsini dəyişdirmişdir. Həmçinin Nəxşəbinin “Tutinamə”sində olan iki hekayəni ixtisar etməklə yanaşı, bir sıra hekayələrin yerini də dəyişmişdir. Bu hekayələrə bədii cəhətdən yeni məzmun verməyə çalışmışdır. O, Nəxşəbidən fərqli olaraq fantastik ünsürlərdən çəkinmiş, hər bir hekayənin süjetini real hadisələr şəklində və real zəmində təqdim etmişdir. Müəllif fars şairlərinin şeir nümunələrini çıxarmış, Nizaminin, Füzulinin, Saib Təbrizinin, Qövsü Təbrizinin şeirlərindən nümunələr gətirmişdir. Yeri gəldikcə o, bu əsərə öz şeirlərindən də daxil etmişdir.

Möhsün Nəşirinin tərcümə etdiyi əsərə öz şeirlərini daxil etməsi məsələsinə toxunmuşkən, bu məqamla bağlı bir neçə söz söyləmək yerinə düşər. Bəzən əlyazmalarda bir sıra şeir parçalarının əvvəlində “li müəllifihi” sözünə rast gəlirik. Ərəb dilindən “müəllifindir” mənasına gələn bu ifadə şair həmin şeirin ona məxsus olduğunu bildirmək istədikdə istifadə olunmuşdur. Tərcümə əsərlərində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tərcüməçi tərəfindən digər şairlərə məxsus şeir nümunələri də əsərə daxil edilmişdir. Bu zaman müəllif öz şeirlərinə də yer verdikdə, “li müəllifihi” ifadəsini işlətməklə həmin şeirlərin özünə məxsus olduğunu bildirmək istəmişdir. “Eyni hala XVIII əsr Azərbaycan müəllifi Möhsün Nəşirinin “Lisanüt-teyr” (“Quşların dili”) əsərində də rast gəlirik: burada da müəllifin “li müəllifihi” sözünü işlətdiyi şeir parçaları onun qələminin məhsuludur, bu sözün işlənmədiyi şeir parçaları isə digər şairlərə məxsusdur”. (4, 588)

Lalə Əliyeva isə qeyd edir ki, Nağıl və dastan ənənəsinə sadıq qalan müəllif təhkiyəni aydın üslubda davam etdirir, yeri gəldikcə haşiyyə, ricət və lirik şeirlərdən də istifadə edir. Buradakı şeirlər qəhrəmanların dilindən deyil, müəllifin öz dilindən verilir, bununla da əhvalat və hadisələr bədii-poetik cəhətdən daha da süslənmiş olur. (1,39)

“Lisanüt-teyr” bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə orijinal bir əsər hesab oluna bilər. Belə ki, Möhsün Nəşiri hadisələri qələmə alarkən qafiyəli nəsrə fərqli olaraq nəsrə təbiiyyə, sadəliyə və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi reallığa xüsusi önəm vermiş və beləcə əsərin anlaşılıq, canlı dildə ərsəyə gəlməsinə çalışmışdır. Fikrimizcə, müəllif buna nail olmuşdur. Üslubi cəhətdən əsərin dilinə milli kolorit qatmaq üçün yeri gəldikcə atalar sözü və xalq məsəllərinin işləndiyini də müşahidə etmək mümkündür. İstər qəhrəmanların dilində, istərsə də müəllifin dilində ərəb və fars sözlərinin xüsusi sayı az işləndiyi də diqqətimizi cəlb edən məqamlardandır. Bu anlaşılıqlıq təkə əsərin dilində yox, süjetdə də müşahidə olunur. M.Nəşiri hər cür qarışıqlıqdan uzaq durmuş, kəskin münaqişə və konfliktləri də bir xətt üzrə inkişaf etdirmişdir, bununla yanaşı əlavə şaxələnməyə yol verməmiş və əhvalatlarda iştirak edən personajlar məhdud sayda verilmişdir. Hekayələr, demək olar ki, nəsihətlə başlayır və nəsihətlə bitir.

Fars, tacik, bir sıra türkdilli ədəbiyyatların mahir bilicisi Yevgeni Bertels yazır: “Biz ancaq o ədəbi əsərləri tərcümə hesab edə bilərik ki, orada mütərcimin öz işi minimum ölçüdə olsun”. (4, 39)

Ümumi götürsək, orta əsrlərin bədii tərcümə nümunələrini dəyərləndirdikdə müasir dövr tərcümələri üçün mövcud ölçü və meyarlar, tələblər kənara qoyulmalıdır. Bu zaman tədqiqatə cəlb olunan əsərlərin yazıldığı və ya tərcümə edildiyi dövrdə tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsas götürülməsi vacibdir. Möhsün Nağısoylu yazır ki, bu məsələdə, sözsüz ki, üzərində araşdırma aparılan hər hansı bir əsərin əslinə yaxınlıq dərəcəsi ilə yanaşı, həmin əsərin orta əsrlərdə tərcümə, yoxsa orijinal əsər kimi tanınması, hansı adla (tərcümə, yoxsa orijinal) daha məşhur olması kimi faktlar da nəzərə alınmalıdır. Və nəhayət, həm də ən başlıcası, tədqiq olunan əsərin müəllifinin (və ya mütərciminin) özünün bu məsələyə münasibəti əsas götürülməlidir. (4, 40)

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsrlərdə şair və mütərcimlər tərcümə sənətinə təkə bir əsəri başqa dilə çevirmək işi kimi baxmamışlar. Tərcümə sənəti bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü kimi qiymətləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsr tərcümə sənəti öz dövründə orijinal yaradıcılığa bərabər tutulmaqla yanaşı, hər ikisi eyni səviyyədə dəyərləndirilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq müəllif klassik Azərbaycan tərcümələrini üç növə ayırmışdır: 1. Hərfi tərcümə; 2. Əslinə uyğun tərcümə; 3. Sərbəst yaradıcı tərcümə. (4, 26) Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində ilk dəfə Möhsün Nəşiri tərəfindən qələmə alınmış “Lisanüt-teyr” əsəri “Tutinamə” kitabının sərbəst-yaradıcı tərcüməsi kimi tədqiq olunur. Sərbəst-yaradıcı tərcümə əsərlərinin əsas xüsusiyyəti odur ki, bu tip əsərlərdə qələmə sahibi müəllif çevirdiyi əsərin mətninə öz düşüncəsini, duyğularını əlavə etmək meyli güclüdür. Həm də bu ənənəyə əsasən tərcüməçi orijinal əsərin istədiyi yerini qısaltmaq hüququna malik olmaqla yanaşı, əsərin tərcüməsinə yaradıcı yanaşmağa çalışmışdır. Bu o deməkdir ki, onlar əsərin istənilən hissəsini dəqiq çevirmiş, yaxud bəyənəmədikləri yeri ya buraxmış, ya da ixtisarla tərcümə etmişlər. Məhz bu faktlar əsasında Möhsün Nəşirinin əsəri sərbəst-yaradıcı tərcümə nümunəsi hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva L.S. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2002, 93 s.
2. Əliyeva L.S. Klassik Azərbaycan bədii nəsrində hekayə janrı. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2013, 68 s.
3. İbrahimov S.M. Vahid Şərq ədəbi prosesi (XVI-XX əsrlər). Bakı, “Ecoprint”, 2020, 560 s.
4. Nağısoylu M.Z. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, 2017, “Elm”, 634 s.
5. Nəşiri M.Ə. Lisanüt-teyr. Bakı, “Nurlan”, 2009, 363 s.
6. Nəxşəbi Ziyaəddin. Tutinamə. Bakı, “Azərəşr”, 1991, 368 s.
7. Səfərlil Ə.Q. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epic şeri. Bakı, “Yazıcı”, 1982, 206 s.
8. Zühal Ölmez. Çağatayca bir tutinamə tərcüməsi: Latifinin “Mazharul-acayib”i VI. Yıldız Uluslararası Sosialbilimlər Kongresi, 12-13 aralık 2019, İstanbul, 190 s.

Açar sözlər: *Tutinamə, tərcümə, lisanüt-teyr, hind ədəbiyyatı, nəsr*

Ключевые слова: *Тутинаме, перевод, лисанут-теир, индийская литература, проза*

Keywords: *Tutiname, translation, lisanut - teyr, Indian literature, prose*

Orijinal və ya tərcümə problemi
(Möhsün Nəsinin "Lisanüt-teyr" əsəri əsasında)

Xülasə

Ədəbiyyatda Tutinamə motivinin ilk qaynağı elm aləminə konkret olaraq məlum deyil. Hazırda günümüzdə qədər gəlib çatan, bu mövzuda fərqli dillərdə yazılmış xeyli mətn mövcuddur.

Möhsün Nəsi Nəxşəbinin kitabından faydalanmışdır. Möhsün Nəsinin əsəri ilə Nəxşəbinin "Tutinamə"sinin adları arasında üzvi bağlılıq vardır. "Lisanüt-teyr" bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə orijinal bir əsər hesab oluna bilər.

Проблема с оригиналом или переводом
(на основе произведения Мохсуна Насири "Лисанут-тейр")

Резюме

Первый источник мотива Тутинаме в литературе неизвестен мировой науке. На эту тему существует множество текстов, написанных на разных языках и сохранившихся до наших дней.

Мохсен Насири извлек для себя пользу из книги Нахшаби. Между творчеством Мохсена Насири и названиями "Тутинамы" Нахшаби существует органичная связь. "Лисанут-тейр" по своим художественным особенностям можно считать оригинальным произведением.

Summary

Original or translation problem
(based on Mohsun Nasiri's work "Lisanut-teyr")

The first source of the Tutiname motif in the literature is not known to the world of science. There are many texts on this subject written in different languages that have survived to the present day. Mohsen Nasiri benefited from Nakhshabi's book. There is an organic connection between the work of Mohsen Nasiri and the names of Nakhshabi's Tutinama. "Lisanut-teyr" can be considered an original work due to its artistic features.

Rəyçi dos. S.Abbasova

İsmayılova Məsmə Əliyulla qızı¹ HAZIR QƏLİBLƏRİN DİALOQLARDA İŞLƏDİLMƏSİ

Dialoji nitqdə informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsi ilə yanaşı, onun kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qeyri-dəqiq, yaygın, fərqli yozumlar doğuran şəkildə verilməsi də müşahidə olunur. Dialoqların bu cür semantik formaları kommunikantların öz nitq aktlarını formalaşdırarkən seçib istifadə etdikləri dil vasitələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Dialoqda işlədilən leksik vahidlər, dialoji nitqə xas olan xüsusi konstruksiya və qəliblər müəyyən toplu təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Belə vahidlərin təyin olunması, onların semantikasının müəyyənəşdirilməsi, qarşılaşdırılması və müqayisəsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Dialoji nitqin qeyd edilən aspektdən araşdırılması dialoqun xüsusi kommunikativ vahidlərinin müəyyənəşdirilməsi, toplanması və təsnifi üçün geniş imkanlar açır.

Dialoqda iştirak edən diktorların hər birinin danışığı birbaşa digər diktora ünvanlanır. Dialoq qısalığı, yığcamlığı, sintaktik qurulu+

şun nisbi sadəliyi ilə seçilir. Dialoq iştirakçılarının nitqi, bir qayda olaraq, bir-birinə bağlanır. Dialoqda yarımçıq cümlələr, replikalar çoxluq təşkil edir. Dialoq struktur və ya məna rəbitəsi ilə əlaqələnən replikalar məcmusu kimi çıxış edir. Dialoq vahidləri bir-birini təyin və bərpa edə bilir. Dialoq üçün səciyyəvi olan söz, tərkib, sintaktik ifadə tərzii dialoqizm adlanır. Dialoq prosesində tərəflərin biri və ya hər ikisi kiçik monoloqlardan istifadə edə bilir. Bu halda monoloq qarşı tərəfə ünvanlandığı kimi, onu quranın özüne də aid olur.

Məsələn, “Mənə deyən lazımdır ki, buna niyə inandın. Əşi, çıx get əməlli başlı adamla, insan adamla işini gör də. Yox, get bir Sahibi axtar, axtar, tap. Çıxart özündə olanları ver ona. Sonra da düş dalınca. Allah, heç mənim aqlım yoxmuş. Əsil-nəslini bilirdim bunun, tanıyırdım bunu? Yox. Kül mənim təpəmə. Mənə bu da azdır. Ancaq mən də hərif-zad deyiləm. Başıma ip salıb gəzdirsizlər. (Dialoqun ikinci iştirakçısına müracətə) Bax, Sahib, sənə axırıncı dəfə deyirəm. Ya işi düzəlt, ya da qaytar malımı”. (Söhrab Ulduz. Yaxşılığın cavabı// “Paritet” 18.02.2001).

Şifahi nitqdə, xüsusən dialoqlarda müxtəlif növ ifadələrin, hazır qəliblərin işlədilməsi danışığın, konkret və yorucu olmamasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Artıq belə ifadələr işlədildikləri müddətdə bəzi dəyişikliklər nəticəsində müəyyən qruplara bölünmüşlər. Məsələn adı danışılarda və ya dialoqlarda elə ifadələr, hazır qəliblər işlənilir ki, onlar kəsb etdikləri mənaya uyğun başlıqlar altında qruplaşır:

1. Müəyyən emosiyaları ifadə edənlər.

No sweat! — Problem deyil!
There’s a rumour — Deyirlər ki...
Take it easy! — Narahat olma!
None of your (little) games! — Sənin zarafatlarından da olmasın
Take it from me — İnan mənə
Take it or leave it — Baxın da; necə məsləhətdir, özün bilərsən
No hard feeling — inciksiz; inciməyin
No offence (intended/meant) — inciməyin! Mən sizi incitmək istəməirdim
Take my tip — məndən sizə məsləhət, mənim məsləhətim
Not by a great deal! — heç bir vəchlə! əsla!
No such thing belə şey yoxdur!; qətiyyənlə deyil!
That’s big of you! — necə də alicənabınız!
That’s the right spirit! — ay sağ ol!
There is no room for doubt — şübhə etmək üçün heç bir əsas yoxdur
That’s flat — son sözümdür; birmənalı olaraq
To all intents and purposes — əslində; nəticədə
To the best of my belief — mənə məlum olduğu qədər
Touch wood! — göz dəyməsin!
Whatever — Nə isə..
Self-important horse — Özündən razı
What was his face? — Onun adı nə idi?
Something like that — Onun kimi bir şey
In this case — Bu halda
Make up your mind — Qərar ver
Are you kidding? — Zarafat edirsən?

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzi, f.ü.f.d., baş müəllim

Have a point — məğzə görə danış
 Let's talk business — keçək işə (məsələyə)
 Tell the truth — həqiqəti demək
 Tell a lie — yalan danışmaq
 Bear/keep in mind — yadda saxlamaq, unutmamaq
 Honestly think/strongly believe — səmimi qəlbədən inanmaq
 Subscribe to the theory that — fikrə şərik çıxmaq
 Take the view — hansısa nöqteyi-nəzərin tərəfdarı olmaq
 It's obvious that — aydındır ki, ...
 It is a good idea — yaxşı fikirdir
 It is new to me — bu mənim üçün yenilikdir
 Let us hope for the best — gəlin yaxşı olacağına ümid edək
 May I ask you a question? — sual vermək olar?
 Mind your own business — öz işinlə məşğul ol
 Most likely — çox güman ki
 Neither here nor there — işə aidiyyəti olmayan
 Next time lucky — gələndə bəxt gətirər
 Nothing much — belə də, maraqlı bir şey yoxdur, tərifli bir şey yoxdur
 Oh, that. That explains it — bu hər şeyi izah edir
 Make up one's mind — qərara gəlmək, nə iləsə barışmaq
 Act in cold blood — soyuqqanlı davranmaq
 And how — bəs necə, elə çox, belə çox
 As a matter of fact — əslində, faktlara əsasən
 I wouldn't say no — mən imtina etməzdim
 Out of sight, out of mind — gözdən uzaq, köntüldən iraq
 At best — ən yaxşı halda
 An apple of eye — göz bəbəyi

Bu qrupa daxil olan hazır qəlblər, dialoqlar zamanı iştirakçıların müəyyən emosiyalarını konkret qəliblərlə ifadə edərək, danışıqlar arasında gedən söhbətə münasibətlərində ifadə olunur. Mənasına görə bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən emosional fikirləri, daha doğru desək, nəticəni vurğulayır.

2. Diqqəti cəlb etməni ifadə edənlər :

I say — mənə bax (ın)
 Look here — bura bax
 Excuse me — Bağışlayın
 What can I do for you? — Mənə görə nə qulluq? Nə buyurursunuz?

3. Təşəkkür ifadə edənlər :

It was very kind of you to do it — siz çox lütfkarsınız
 Thank you very much — çox sağ olun
 Thank you for doing it — bunu etdiyiniz üçün çox sağ olun
 Thank you, anyway — hər halda sağ olun
 Thank you in advance — əvvəlcədən təşəkkür edirəm
 Don't mention it — dəyməz
 Not at all — dəyməz
 You are welcome — buyurun

İkinci qrupa daxil olan ifadələr isə müəyyən səbələrdən yaranan maneəni danışanın qarşı tərəfə olan diqqətini ifadə etmək üçün işlədilir. İstənilən halda yaradılmış xəşagəlməz aradan qaldırmaq üçün bu ifadələr həmin anda müxtəlif münasibətlərin həllinə səbəb olur.

3. Üzr istəməni ifadə edənlər :

Excuse my being late — gecikdiyimə görə üzr istəyirəm
 I must apologize to you — mən sizdən üzr istəməliyəm
 Forgive me, please, I meant well — xahiş edirəm, bağışlayın məni. Mən daha yaxşısını istəyirdim
 I am sorry — bağışlayın
 I beg your pardon — üzr istəyirəm
 Excuse my interrupting you — sözlünüzü kəsdiyim üçün üzr istəyirəm
 Sorry, I have kept you waiting — sizi gözləməyə vadar etdiyim üçün üzr istəyirəm
 I did not mean to hurt you. I meant no offence — mən sizə xatirinizə dəymək istəməirdim
 Don't be cross with me — məndən inciməyin (küsməyin)

Üçüncü qrupa daxil olan ifadələr müəyyən danışıqlar zamanı yaranan şəraitin maneəsiz həll edilməsinə bir başa təsir edir. Bu ifadələr arasında müxtəlif pozisiyaalarda səbəbkərin izahını ifadə edir. Belə ifadələr dialoqlar zamanı müxtəlif səbəblərdən, istənilmədən yaranan xoşagəlməz əhval ruhiyyəni aradan qaldırmağa köməklik edir.

4. Təqdimatı ifadə edənlər :

Let me introduce... — icazə verin ... təqdim edim

Allow me to introduce (to present)- icazə verin ... tanış edim

May I present... — icazə verin ... təqdim edim

I want you to meet my wife — Mənim xanımla tanış olun

This is Mr ... — Bu cənab...

May I introduce myself — icazə verin özümü sizə təqdim edim.

Dördüncü qrup hazır qəliblər müxtəlif təqdimatlar zamanı iştirakçıların təqdimatını təmin etmək üçün istifadə edilir. Bu ifadələr müəyyən iştirakçılar arasında və ya ümumi təqdimat zamanı işlədilir. Ən çox ayrı-ayrı fərdlərin təqdimatını təmin edir.

5. Vidalaşmanı ifadə edənlər:

Good bye — əlvida, xudahafız, sağ olun

See you later — hələlik

I must be going -- mən getməliyəm

I have got things to do — mənim işlərim var

I have an appointment — mənim görüşüm var

I won't take any more of your time — vaxtınızı daha almayacam

Thank you for coming — gəldiyiniz üçün sağ olun

Keep in touch — əlaqə saxlayın

I'll be missing you- sizsiz darıxacam

Take care of yourself — özünü (zü) qoruyun

My best regards to everybody at home — evdəkilərə salam!

Digər, sonuncu qrup dialoqlar, debatlar, ümumiyyətlə danışıqların sona çatması və vidalaşma məqamlarını ifadə edir. Bu hazır qəliblər son anın- vida anlarında işlədilən müxtəlif ifadələrin, hazır qəliblərin vasitəsilə yerinə yetirilir.

Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitq inkişafı məsələsi indii aktual problemə çevrilmişdir. Şifahi nitq dedikdə «şifahi ünsiyyət» başa düşülür. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Buna görə də dil materiallarının ardıcıl mənimsədilməsi şifahi nitqin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan dil tədrisi metodikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri tədrisi şifahi nitq biliklərinin artırılmasına yönəlməkdir. Şifahi nitq üzrə işlərin qarşısında ən əsas məqsəd tələbələri müəyyən söz ehtiyatına və nitq vərdislərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Əgər şifahi nitqin intensiv inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulursa, dialoji nitqdə hazır qəliblərin işlənilməsi, müəyyən ifadələrin, hətta atalət sözlərinin işlədilməsi də nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi debatlar, tələbələr arasında dialoji yarışmalar təşkil edilməli, nitq çalışmaları, dialoqlar hazırlanmalı, tədrisdə istifadə edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hartmann R.R.K., Stork T.C. Dictionary of Language and Linguistics. L.: Applied Science Publishers Ltd, 1972, 302 p.
2. Searle J.R. Background Meaning // Speech Act Theory and Pragmatics. Dordrecht etc.: Reidel, cop. 1980, p. 221-232.
3. Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. — London and New York, 1981, 242 p.
4. Прибыток И.И. Английские синтаксисы. Структура. Семантика. Прагматика. Сфера функционирования. Саратов Изд-во СГУ, 1992, 180 с.
5. Seyidaliyev N. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər // Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 275-277.
6. Cəlilova T.Ə. Azərbaycan dilində ekspressivlik və onun leksik ifadə vasitələri. namzədlik disser. Bakı, 1992, 180 s.

X Ü L A S Ə

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq insanlar arasında münasibətlərin sübutudur. İllər boyu hər iki növ müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq formalaşmışdır. Bu dəyişiklik ən çox şifahi nitqə təsir etmişdir. Şifahi nitqin əsasını dialoqlar təşkil edir. Dialoqlar müəyyən situasiyalarda, müxtəlif mövzularda əmələ gəlir. Dialoq zamanı nitqin konkret, anamlı olması isə əsas cəhətdir. Bu baxımdan dialoqların əmələ gəlməsində müəyyən ifadələrin işlədilməsi əhəmiyyətlidir. Həmin ifadələrin vasitəsilə nitq konkretləşir, anamlı olur və qarşı tərəfi yormur. Bu ifadələrin əsas hissəsini hazır qəliblər, frazeoloji ifadələr təşkil edir. Dialoqlar zamanı işlədilən hazır qəliblər müəyyən qruplara bölünür. Bu məqalədə də həmin ifadələrin və qəliblərin təsnifatından bəhs edilmiş və nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: dialoq, nitq, şifahi nitq, frazeologiya, emosional, vidalaşma, ifadə etmək, təqdimat, üzrə xahlıq, diqqəti cəlb etmə, təşəkkür, söz ehtiyatı.

Р Е З Ю М Е

Письменная, и устная речь являются фактом человеческих взаимоотношений. С годами в обоих типах были определенные изменения. Эти изменения больше всего повлияли в устную речь. Устная речь основана на диалогах. В этом отношении важно использовать определенные выражения в формировании диалогов. Благодаря этим выражениям речь становится конкретной, осмысленной и не утомляет другую сторону. Основную часть этих выражений составляют готовые формы речи, фразеологические выражения. В данной статье рассматривается классификация этих выражений и форм и показаны примеры.

Ключевые слова: диалог, речь, устная речь, фразеология, эмоциональное, расставание, выражение, презентация, извинение, привлечение внимания, благодарность, база слов.

S U M M A R Y

Both, written and oral speech are facts of relation between people. Over the years, there had been definite changes in both types. These changes more influenced the oral speech. Oral speech is based on dialogue. According to this, it is important to use certain expressions in formation of dialogues. Using these expressions, speech becomes concrete, meaningful and does not tire the other side. The main part of these expressions are ready-made forms of speech, phraseological expressions. This article considers the classification of these expressions and forms and shows examples.

Key words: dialog, speech, oral speech, phraseology, expression, emotional, presentation, attracting attention, apology, gratitude, base of words.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

IX SİNİFDƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “İSTİQLAL” POEMASININ TƏDRİSİNDƏ FƏAL (İNTERAKTİV) TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin bədii dünyası özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə seçilir. Bəxtiyar Vahabzadə demək olar ki, ədəbiyyatın bir çox ədəbi növ və janrlarına müraciət etmişdir. O, şeir, poema, hekayə, dram əsərləri, teleradio ssenariləri yazmış, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika ilə məşğul olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin publistikası Azərbaycan ədəbi ictimai-siyasi fikrinin formalaşmasında önəmli rol oynayıb və bu gün də öz gücünü qoruyub saxlamışdır. Ədibin orta məktəbdə bir neçə əsəri tədris olunur. Onlardan biri də “İstiqlal” poemasıdır. Müasir ədəbiyyat dərslərində qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri şagirdlərin vətənə məhəbbət və sədaqət, öz xalqına, onun dilinə, mənəvi dəyərlərinə, milli mədəniyyətinə və ənənələrinə ehtiram hissi formalaşdırmaqdır. Bu səbəbdən “İstiqlal” poemasının da dərslərə salınması çox düzgün addımdır.

IX sinifdə Bəxtiyar Vahabzadənin “İstiqlal” poemasının tədrisində Fəal (İnteraktiv) təlim metodlarından istifadəməsələsinin diqqətdə saxlanılması vəziyyətini araşdırmaq üçün orta məktəb təcrübəsinə nəzər salınmış, müəllim üçün vəsaitdə məsələnin qoyulması vəziyyəti öyrənilmiş, alınan nəticələr təhlil olunmuş və görülməli işlərin məzmununa dair ilkin təsəvvürlər əldə olunmuşdur. Müşahidələr də göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində dərslərini müasir tələblərə uyğun qurmağa çalışan müəllimlərimizin sayı az deyildir.

Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfində şairin “İstiqlal” poemasının tədrisinə 4 saat ayrılmışdır. Həmin dərslər saatlarından 2 saati əsərin məzmununu üzrə işin aparılmasına, 2 dərslər saatı isə poemanın təhlilinə nəzərdə tutulmuşdur. Ədəbi əsərlərin məzmununu üzərində iş aparılanda ilk dərstdə “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri”ndə əksini tapan 1.1. əsas standartının nəzərdə tutduğu bilik və bacarıqlar şagirdlərə aşılmalıdır. IX sinifdə bu bilik və bacarıqların ikinci dərslərə aid olanları aşağıdakı kimidir:

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirlərdə və süjetli əsərlərdə (dastan, hekayə, novella, dram poema) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Poemada tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.
1.1.4. Bədii nümunələrin (şeir, poema, hekayə, povest, roman, dram) janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.	Poema janrının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.
1.1.5. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirlərdə, süjetli ədəbi nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (metonimiya, inversiya, simvol) müəyyənləşdirir.	Poemada bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.

Əsərin məzmununun şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsi üçün dərstdə şagirdlərin diqqətini “Ədəbiyyat” dərslərində verilən suallara yönəldilir. Dərslərdə “Yada salın” başlığı ilə verilmiş sualları müəllim şagirdlərə ünvanlayır:

- Bugünə kimi milli azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr olunmuş hansı əsərləri oxumusunuz?
- Oxuduğunuz bu əsərlərdə sizin marağınızı daha çox nələr cəlb edib?

Daha sonramotivasiya mərhələsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xalqa müraciətindən bir hissəsi səsləndirilir. Şagirdlərdən dinlədikləri müraciətə münasibətləri soruşulur. Sonra onlar B. Vahabzadənin “İstiqlal” şeirini əzbər söyləyirlər. Müəllim tərəfindən Bəxtiyar Vahabzadə ilə bağlı videoçarx nümayiş etdirilir. Bütün şagirdlərin söylədikləri fikirləri, mülahizələri diqqətlə dinlənir, birgə müzakirə edilir. Sual-cavab bitdikdən sonra sinfə belə bir tədqiqat sualı ilə müraciət olunur:

- Milli azadlıq mövzusunda əsərlərin yaranmasına səbəb nədir?

Bütün şagirdlərin cavabları dinləndikdən sonra tədqiqat sualı daha da formalaşdırılır.

- Milli azadlıq mövzusunda yazılmış əsərlərdə başlıca olaraq, hansı problemlər ön plana çəkilir?

Tədqiqatın aparılması mərhələsində əsərin şagirdlər tərəfindən səsli oxusu təşkil edilir. Sonra isə Tədqiqat aparmaq üçün şagirdlərə iş vərəqləri paylanılır.

I qrup: “Zəfər”

1. “İstiqlal” poemasını Məhmət Akif Ərsoyun “İstiqlal marşı” ilə müqayisə edin. Hər iki əsərdə xalqların milli azadlıq hərəkatına qənim kəsilənlərə münasibətini Venn diaqramı ilə müqayisə edin.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı, E-mail: gulnar.hesenova.2015@inbox.ru

II qrup: “İstiqlal”

- 1.Şairin “qul millətlərə” münasibətini əsərdən seçilən misallarla aydınlaşdırın.
- 2.Sizin fikrinizcə,poemada başlıca ideya nədir?

III qrup: “Xarıbülbul”

- 1.Şimali Azərbaycanın azadlığa qovuşması şairdə hansı arzusun yaranmasına səbəb oldu?
- 2.”İstiqlal “ poemasını aşağıda verilmiş [Məhməd Akif Ərsoy](#)un “Çanaqqala şəhidinə”şeiri ilə cədvələ uyğun müqayisə edin.

Ey bu torpaqlar üçün torpağa düşmüş əsgər,
Gövdən əcdad enərək öpsə o pak alnı, dəyər.
Nə böyüksən ki, qanın qurtanyor Tohidi
Bədrin aslanlan ancaq bu qədər şanlı idi.
Sənə dar gəlməyəcək məqbəri kimlər qazsa,
“Göməlim gəl səni tarixə” desəm, sığmazsan. ([Məhməd Akif Ərsoy](#))

“İstiqlal” poeması	“Çanaqqala şəhidinə”şeiri
Mövzu	
Problem	
Vətənin və xalqın azadlığına münasibət	
Azadlıq uğrunda şəhid olanlara münasibət	
Vətənin gələcəyinə münasibət	
İdeya	

IV qrup: “Vətən”

- 1.İki hissəli gündəlikdə “İstiqlal”poemasında diqqətinizi daha çox cəlb edən misraları seçin, seçiminizin səbəbini qeyd edin.

Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edən misraları	Bunun səbəbi

Qrup işlərinin təqdimatları bir-bir dinlənir. Tədqiqat sualının cavabı müəyyən olunur.Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsində əsərin ideya-bədii dəyəri ilə bağlı deyilmiş fikirlərin ümumi ideya halında birləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi müəllim tərəfindən təmin edilir.Çıxarılmış nəticənin tədqiqat sualı ilə əlaqəsi, səsleşməsi, fərziyyələrlə müqayisə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Evdə iş:Yaradıcı iş olaraq şagirdlərə mövzuya uyğun bir neçə esse adı təklif olunur:

- 1.B.Vahabzadənin yaradıcılığında dilimizin saflığına münasibət.
- 2.Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda şəhid olanlarımız və bu günümüz.
3. “İkiyə bölünmüş Vətən”in taleyini düşünən şairin düşüncələri.

Təcrübə onu göstərdi ki,“B.Vahabzadənin “İstiqlal” poemasının fəal (interaktiv)metodlarla tədrisi interaktiv təlim texnologiyası, əqli hücum, diskussiya, müzakirə, və s. metodlar, cütlük və kiçik qruplarla iş forması şagirdlərdə vətənpərvərlik hissənin inkişaf etdirilməsi baxımından daha səmərəlidir. Əgər ənənəvi metodlarla keçirilən dərslərdə şagirdlərin çoxu biliyi müəllimdən hazır şəkildə mənimsəyirsə, müasir metodlarla keçirilən dərslərdə şagirdlər yeni biliyi yaradıcı təfəkkür süzgəcindən keçirərək qavrayır. Şagirdlər diskussiyalarda daha fəal iştirak edir, nəticələrin çıxarılmasında, ümumiləşdirmə aparılmasında, yeni biliyin tətbiqində daha yaxından iştirak edirlər.Tədqiqat şairin şeir və poemalarının tədrisi zamanı diskussiya, müzakirə, iki hissəli gündəlik, Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və s. metodlardan, cütlük, kiçik qruplarda iş formalarından istifadənin daha məqsəduyğun olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün).
2. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011.185 s.
3. Ədəbiyyat. V-XI siniflər üçün proqram. Bakı, 2003.
4. Həsənlı B. Bəxtiyar Vahabzadə irsinin öyrənilməsinə yeni metodik yanaşmanın zəruriliyinə dair. I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları. 13-15 Aralık tarixləri arasında Qafqaz Universiteti, 13-15 dekabr, 2012.
5. Həsənlı B. IX sinifdə ədəbiyyat tədrisi.Bakı:Müəllim, 2006.
6. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010.
7. Yusifov F. İcmal mövzularının tətbiqində yeni texnologiyaların tətbiqi.
8. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, elmi-metodik jurnal, Bakı, 2013.
9. <https://muallim.edu.az/news.php?id=3114>

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarı olan Bəxtiyar Vahabzadənin “İstiqlal” poemasının tədrisi təhlil obyektinə çevrilmiş, onun fəal təlim metodları ilə keçirilməsi araşdırılmışdır. Məlumdur ki, müəllim üçün vəsaitdə hər bir mövzunun tədrisinə dair tövsiyələr verilmişdir. Lakin müəllim vəsaitində bəzi kənar çıxmaları nəzərə alaraq həmin mövzuya yenidən müraciət edilib, yaradıcı yanaşılıb, fəal (interaktiv) metodlarla tədrisi təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: “İstiqlal” poeması, Bəxtiyar Vahabzadə, Fəal (interaktiv) təlim, metod

Резюме

В статье анализируется преподавание стихотворения «Независимость» Бахтияра Вахабзаде, могущественного художника современной азербайджанской литературы, и исследуется его реализация активными методами обучения. Известно, что в пособии для учителя даются рекомендации по преподаванию каждой темы.

Ключевые слова: Поэма “Истиглал”, Бахтияр Вахабзаде, Активное (интерактивное) обучение, методика.

Summary

The article analyzes the teaching of the poem "Independence" by Bakhtiyar Vahabzade, a powerful artist of modern Azerbaijani literature, and examines its implementation by active teaching methods. It is known that the manual for teachers provides recommendations for teaching each subject. However, taking into account some deviations from the teacher's manual, we will present a creative approach to the subject and active (interactive) methods of teaching.

Key words: Independence poem, Bakhtiyar Vahabzade, Active (interactive) training, method

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Зейналлы Лягафет Яшар⁸⁶
ПУТЬ БЕЗУМЦА. ГЕРМАН ГЕССЕ

«Только для сумасшедших» - именно так подписал одно из своих произведений немецкий писатель и художник, лауреат Нобелевской премии Герман Гессе, подразумевая его для тех, кто мог и хотел окунуться в неоднозначный мир писателя. Своего рода безумие сопровождало его в течение всей жизни: это проявлялось и в личных отношениях, и в семье, и порой даже в творчестве. Протекающая таким образом жизнь, как правило, не заканчивается ничем хорошим. Однако, Гессе нашёл выход, благодаря которому мы опосредованно знакомы с этим весьма интересным человеком. Невозможно говорить о творчестве писателя, обходя вниманием его непростой жизненный путь. Ведь именно он наложил большой отпечаток на мироощущение и восприятие Германа.

Родившемуся в религиозной семье потомственных протестантских миссионеров, писателю была уготована миссионерская деятельность. Тем не менее, впоследствии он выбирает искусство, ведь с самого детства Гессе проявлял интерес и способности к творчеству.

Будучи ребёнком, писатель часто переносил панические атаки. Однако, удивительным образом он зачастую преодолевал этот страх. В этом ему помогали любовь в живописи и музыке. Причиной атак, вероятно, была нездоровая наследственность со стороны отца (психосоматические расстройства). Жизнь писателя до конца его дней была сложной: непростые отношения с семьёй, неудачная личная жизнь (трижды был женат, одна из жён страдала шизофренией) и, разумеется, внешние обстоятельства. Увы, Гессе довелось пережить две мировые войны, катастрофу нацистской Германии. Кроме того, следует упомянуть совершённый в юности побег из семинарии, последовавшее за этим наказание, отдаление от него друзей, и, наконец, две суицидальные попытки на фоне глубочайшей депрессии. Результат: частые приступы депрессии, мигрени, колики в желудке и тревожные состояния - невроз и психосоматическое расстройство. Брат писателя, страдающий схожим недугом, в итоге, покончил жизнь самоубийством. Что же спасало Германа? Конечно же искусство и творчество - в них он нашёл выход. Литература, изобразительное искусство, музыка, путешествия - всё вносило краски в его жизнь. Интересно, что под творчеством мы понимаем не только произведения писателя, а в целом его творческий подход к жизни, яркий и живой ум, умение «видеть» [5, s. 30].

Немаловажную роль в жизни Гессе сыграл психоанализ - он тесно переплетается с именем писателя уже много десятилетий. Гессе глубоко его изучал, в том числе общаясь с врачами-психоаналитиками, для преодоления собственных сложностей. В частности, врачом Германа был Йозеф Бернхард Ланг - один из учеников известного психоаналитика Карла Юнга. За время проведённых сеансов Гессе не на шутку увлёкся психоанализом. Он стал изучать работы А. Адлера, З. Фрейда и К. Юнга. Писатель стал не только читать всю психоаналитическую литературу, но и рецензировать её. В 1918 году он написал статью «Художник и психоанализ», в которой утверждал о близком и плодотворном соприкосновении между искусством и психоанализом [4, s. 62-67].

По его мнению, сознательное и бессознательное позволяют нам глубже понять человеческую природу. Поэт и безумец разделены тонкой гранью между сознательным и бессознательным. Тут стоит упомянуть, что в целом безумие и его различные формы стали острой темой именно в 19-20 веках. В безумии есть своеобразное отчуждение человека. И именно это отчуждение-безумие становится темой многих произведений того времени. Через неё открывались новейшие горизонты личности. И среди тех, кто виртуозно излагал и показывал эти горизонты, был Герман Гессе. Психоанализ стал неотъемлемой частью его творчества. Однако, это всё было потом.

Свой путь Герман начал со стихотворений. По этой причине истоком мировоззрения героев писателя является поэтическая составляющая, а именно символичность языка и особый романтизм. Как пишет Е. Маркович, исследователь творчества Гессе: «Стихи и проза соседствовали в его творчестве всю жизнь, дополняя друг друга» [4, s. 2]. Философская и любовная лирика, стихи, посвящённые живописи, природе и музыке – основа лирической составляющей Германа. Интересно, что в дальнейшем писатель часто вставлял стихотворные строки в прозаические произведения. Например, следующие строки Гессе вложил в одно из своих значимых произведений «Игра в бисер»:

Мы жизнью духа нежною живем,
Эльфической отдав себя мечте,
Пожертвовав прекрасной пустоте
Сегодняшним быстротекущим днем.
Игра нам в радость. Нас не гонит плеть.
В пустыне духа не бывает гроз.
Но втайне мы мечтаем жить всерьез,
Зачать, родить, страдать и умереть.

Творческий путь Гессе довольно необычен. Неоромантический эстетизм был в основе его произведений в начале пути. Его творчество сформировалось, отражая идеи Новалиса, Гёте, Шиллера (представители неоромантического эстетизма). Конец 19 - начало 20 веков в Германии характеризуется острыми идейными и

⁸⁶ Бакинский Государственный Университет

литературными битвами, в результате которых появились символизм, натурализм, критический реализм. В частности, большое внимание Гессе уделял символизму: символика немецкого фольклора стала важным фактором в произведениях. В целом весь мир был для него символичен. Герман – автор статьи «Магия книги», в которой он рассуждает о книге, как о мире, имеющем свои храмы и лабиринты, океаны и подземелья [1, s. 5]. Своеобразная интертекстуальность Гессе, тем самым, привела к тому, что его стали называть отцом постмодернизма. А ведь действительно то, что делал писатель, в некотором смысле предвосхищало постмодернистское осознание в литературе. Опять-таки, произведение «Игра в бисер», являющее собой игру-дискуссию с читателем. Тем не менее, даже тогда в произведениях Гессе мелькали тени психологических оттенков. Он уже тогда был сосредоточен на внутреннем поиске. А поиск – это вечный вопрос любого человека.

Ещё одной сферой интересов Германа являлась восточная философия. Данный интерес имеет корни из семьи Гессе, которая осваивала древнеиндийские и древнекитайские тексты, путешествовала в Малайзию, Суматру и Шри-Ланку. Герман довольно сильно углубился в изучение восточного мировоззрения, занялся йогой и читал произведения. И этот великолепный синтез восточной философии и психоанализа, вкрапленного немецкой символикой сделал Гессе ярчайшей фигурой немецкой литературы 19-20 веков. «На всё нужно обращать внимание, ибо всё можно толковать» – пожалуй, эта фраза более всего определяет суть его творчества [2, s. 16].

Одним из важных произведений Германа Гессе является «Демидан». Данный роман не что иное, как попытка понять себя и своё предназначение. В романе чётко прослеживается путь становления человека и его полного осознания собственной ответственности. Это нам открывает внутренний мир главного героя. Произведение, написанное автором ещё во времена посещения им психоаналитика, отражает приобретенный психотерапевтический опыт (особенно заимствованный из книг К. Юнга): толкование мифа о Каине и разбойники, распятые на Голгофе.

Гессе писал: «Когда-то я был мудрецом и всё знал,

Я был уже совсем близок к цели,

А сейчас снова стал глупцом

И вновь начинаю сначала» [2, s. 83].

Здесь виден душевный кризис писателя, когда он соединил психоанализ с глубинным пониманием себя и взглядом внутрь.

Многие произведения Гессе построены на ситуациях, где герою нужно преодолеть свои внутренние противоречия. Тем самым создается реальность, при которой становятся действительно важными эти внутренние ощущения. В этом длительном понимании себя на первый план выдвигается многосложность человеческой души, что отражает в себе интерес Германа к буддийской философии. Почему многосложность? Человек за то время пока познает себя, пытается взглянуть внутрь и пропускает все внешние события через ощущения в душе, словно слой за слоем раскрывает её – ведь всякий раз этот процесс повторяется заново, до тех пор, пока не доберётся до той самой главной частички. Таким образом, писатель считал, что душа не является цельной в отличие от тела человека. Взгляд Гессе в полной мере раскрывается в произведении «Степной волк», где появляется метафора «магический театр». Герой там находится в окружении зеркал, и каждое из них помогает различным частям его души отразиться и реализоваться. Когда же совершается это полное постижение себя, всех закоулков своей души, писатель приходит к пониманию того, что в человеке могут жить множество мыслей, даже самых гнусных, до которых не каждый безумец додумается. Ведь человеческая душа может вместить в себя как самые примитивные и низменные чувства, так и высокие, такие как любовь.

Еще одно произведение, в котором Гессе повествует о многоликости человеческой природы – «Последнее дело Клингзора». Символичным является ношение главным героем имени Вольфрама фон Эшенбаха, весьма колоритного немецкого средневекового поэта. Клингзор – герой, вечно противоречащий себе, являющийся собственным оппонентом. Он работает в состоянии какой-то особенной эйфории, можно сказать, на грани безумия. Каждая его работа, каждый взмах – это погружение в себя, через боль, через сложное психическое восприятие.

Писатель довольно своеобразно развернул сюжет в новелле «Вальтер Кемпф». Он соединил понятия «характер» и «душа» сделав их взаимозаменяемыми, что в свою очередь послужило для создания сложной психической конструкции. Новелла скорее повествует о борьбе материнского и отцовского начал в душе героя. Здесь создаётся связь между внутренним миром человека с наследственностью. Ведь эта борьба проявляется не только во внутреннем определении, но и во внешнем, так как героя взяв почти все черты своего отца, имеет глаза матери. Глаза, сквозь которые видна душа и вот там и происходит поиск себя. Это очень откликается с биографией самого Гессе, его сложными отношениями с родителями.

Интересно, что подобная концентрированность на внешних факторах помогала Гессе глубже раскрыть своих персонажей. При том, что всё внешнее в произведениях Германа является маловажным, он именно с помощью внешних характеристик показывает самых значимых людей. В его образах можно отметить наиболее преобладающие черты, жесты, посадку голову и, главное, выражение глаз и лица. Кроме того, писатель также ярко использует звуки, запахи, краски – всё это создает психологическую точность, ведь наша память и её образы хранят в себе обонятельные, зрительные и слуховые оттенки. Благодаря этому, получается, зафиксировать спонтанные ощущения и внутренние реакции.

Психологической содержательностью обладает даже символика Гессе. Символика и психологизм тесно переплетаются в творчестве писателя. Ярким тому примером служит роман «Степной волк». Главный герой является таким исповедующимся интеллигентом, у которого происходит разрыв между собственной душой и действительностью. И тут особенным цветом светится название романа. Символика образа волка сложна и неоднозначна. Мифология трактует его как образ злой и враждебный к человеку, тогда как в философском понимании это зверь-одиночка и даже гений, безумный гений. В романе волк в лице главного героя приобретает бессознательно-инстинктивные силы. А степь являет собой местность, далёкую от цивилизации, пустую и дикую, находящуюся вне мира. Талантливый, безумный, страдающий от раздвоения личности герой, ищет путь к себе, чтобы приобрести единение с миром. А это возможно, если ему удастся взглянуть в своё подсознание, в хаос собственной души.

Психоанализ – одна из сложнейших наук. Вкупе с символизмом она создает сложный, метафоричный и объёмный пласт. Именно он формирует многогранность, и сложность произведений Гессе. Еще долго его творчество будет оставаться в центре внимания исследователей. Единственное о чём мы не должны забывать: путь Германа Гессе – это путь безумца, безумца, который был гениален в выяснении самых сокровенных тайн, как своей души, так и человеческой в целом.

Литература

1. Гессе, Г. Магия книги: эссе, очерки, фельетоны, рассказы и письма о чтении, книгах, писательском труде, библиотефильстве, книгознании и книготорговле/пер. с нем. А.Науменко – М.: Книга, 1990
2. Интернет-сайт: Гессе, Г. Игра в бисер
URL https://aldebaran.ru/author/gesse_german/kniga_igra_v_biser/
3. Интернет-сайт: Гессе, Г. Степной волк
URL https://aldebaran.ru/author/gesse_german/kniga_stepnoi_volk/
4. Интернет-сайт: <http://www.hesse.ru/>
5. Сенэс Ж., Сенэс М. Герман Гессе, или Жизнь мага. М.: Молодая Гвардия, 2000
6. Фуко М. История безумства в классическую эпоху. СПб.: Книга света, 1997
7. Эстетика немецких романтиков. М.: Искусство, 1986
8. Эпштейн М. Парадоксы новизны: О литературном развитии XIX-XX веков. – М.: Сов. писатель, 1988
9. Юнг К. Г. Культура и коллективное бессознательное. М.: Ренессанс, 1997
10. Welch C.R. Cliffs notes on Hesse's Steppenwolf and Siddhartha/Nebraska: Lincoln, 1988

Key words: *German literature, symbolism, psychoanalysis, creation, psychology*

Ключевые слова: *немецкая литература, символизм, психоанализ, творчество, психология*

Açar sözlər: *alman ədəbiyyatı, simvolizm, psixozanaliz, yaradıcılıq, psixologiya*

XÜLASƏ

“Divanə yolu. Herman Hesse” adlı məqalə tanınmış alman yazıçısının həyat və yaradıcılığında bəhs edir. Yazıçıya nədən “divanə” deyilir açıqlanır. Hessenin həyatının yazdığı əsərlərə göstərdiyi təsir təhlil olunur. Yazıçı insan ruhun nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olduğunu göstərir. Onun əsərlərində psixozanalizin nədən bu qədər mühüm olması təsvir olunur.

SUMMARY

The article named “Path of the madman. Hermann Hesse” depicts life and creation of the distinguished German writer. It reveals the reason why the writer is called a madman. Influence of Herman’s life over his creation is analyzed. The writer shows how complex and multi-faceted the human soul is. The importance of psychoanalysis in his works is described.

Рецензент: профессор Джалил Нагиев

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN TƏDRİSİNDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Dil universitetlərinin aşağı kurslarında ingilis dili dərslərində ictimai-siyasi leksikanın tədrisi zamanı müxtəlif problemlər qarşıya çıxır. Buna görə də ictimai-siyasi leksikanın tədrisi zamanı müəllimdən adekvat həll tələb edən situasiyalar yaranır. Bu situasiyalara müvafiq linqvistik, praqmatik, kulturoloji, semiotik, ekstralingvistik problemlər, mətnin anlaşılması ilə bağlı problemlər fərqli təzahürləri, reallaşmaları və nəticələri olan çoxşaxəli, çox problemlili bir prosesdir.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Aşağı kurslarda ictimai-siyasi lüğətin tədrisinin məqsədi tələbələrə, ilk növbədə, yaradıcı bir şəkildə ünsiyyət ehtiyaclarını ödəmək üçün linqvistik vasitə olub, müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət aktlarını, istifadə bacarığını mənimsəməyi öyrənməyə kömək etməkdir. İctimai - siyasi leksikanın mənimsənilməsi yalnız tələbənin leksik bazasının həcmi artırmaq üçün deyil, həm də qrammatik təhlilə gətirib çıxaran və hər tərəfli bilik və bacarığa yiyələnən leksik səriştəlilik formalşdırmaqdır.

İctimai-siyasi leksika, ilk növbədə, müxtəlif situasiyalarda tezliyi, faydalılığı və mövcudluğu üçün seçilməli və kontekstdə başa düşülməlidir. Nəhayət, müvafiq sözlərin səmərəli tədrisi üçün uyğun semantizasiya və eyni zamanda həmin sözlərin mənimsənilməsini asanlaşdıran müxtəlif fəaliyyət növləri reallaşdırılmalıdır.

Lüğətin və xüsusilə də, ictimai-siyasi lüğətin necə tədris olunması sualı tədqiqatçıların, didaktiklərin və müəllimlərin daima düşündüyü əsas sualdır. Həqiqətən, bir dilin qrammatik və fonetik sistemlərinin mənimsənilməsi nəzəri cəhətdən müəyyən bir müddətlə məhdudlaşa bilər, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi isə daima həyata keçirilir. Qloballaşma dövründə ictimai-siyasi vəziyyətin sürətli dəyişməsi, ictimai-siyasi leksikanın da sürətlə mənimsənilməsini önə çəkir. Artıq bu gündəlik işdir. Bunun üçün tələbədən çox şey tələb olunur, çünki söz ehtiyatı, dil kimi həmişə inkişaf edir. Bu, yalnız xaricilər üçün deyil, həm də yerli sakinlər üçün böyük bir çətinlik yaradır. Bir dili yaxşı mənimsəmək üçün öyrənmələrin lazımı söz ehtiyatını vaxtında mənimsəməsi mütləqdir. İnstitusional bir çərçivədə, öyrənmənin yalnız hərtərəfli anlamaq və başa düşülmə imkanı ilə maraqlandığı olduqca faydalı bir öyrənmənin xaricində, ünsiyyət fəaliyyətinə əlavə olaraq sistemli bir söz tədrisi tələb olunur. Bu sosial qarşılıqlı təsirlərin idrakın inkişafına yönəlmiş sistemli bir tədrisdür. Buna görə də tədrisin optimal rolu, öyrənmənin biliklə (sözlər və onların işlənməsi ilə) əlaqələndirilməli olan bacarıqların əldə edilməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu səbəbdən linqvistik, sosiolingvistik və strateji bacarıqlar müəyyən ölçü çərçivəsində həqiqi ehtiyaclarla və motivasiyaedici hədəflərə uyğun olaraq leksik biliklərin qazanılması və dərinləşməsini təşviq edir.

Kommunikativ yanaşmaya görə bir dilin əsas funksiyası ünsiyyət qurmaqdır. Buna görə də öyrənmələrə lüğət tədrisində resipientlər və ya natiqlər üçün vacib olanın ya dinləyicilər, ya da oxucularla ünsiyyət qurmaq üçün sözü yaxşı istifadə edib seçmək olduğunu başa düşməyi öyrətmək lazımdır. Tələbə bu hər iki funksiyayı necə yerinə yetirəcəyini bilməlidir. Bu yanaşmada sözlər ünsiyyət üçün istifadə olunan bir cümlə və ya bir neçə cümlə ilə təqdim olunur. Sonra lüğət tədrisi tələbələrə ilk növbədə, hədəf dildə ünsiyyət ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyət aktlarından, vasitələrdən yaradıcılıqla istifadə etmək bacarıqlarını dərk etməyi öyrətmək deməkdir. Tələbə lazımı ictimai-siyasi leksikanı mənimsədikdə, müxtəlif çətin situasiyalarda vəziyyətdən çıxıb bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, lüğət həmişə qrammatika ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Həqiqətən, söz, əsasən substantiv və fel, sintaksisin təşkil olunduğu özəyi təşkil edir. Söhbətin semantik uyğunluğu həm də leksik birliyə əsaslanır. Lüğətin tədrisi qrammatika ilə sıx bağlıdır, çünki qrammatik qaydanın qanunauyğunluğu yalnız çox sayda leksik vahidin dəyişdirilməsi ilə təsdiqlənə bilər. Söz sintaktik quruluşda nəzərdən keçirildiyi üçün və əksinə, lüğətdəki qanunauyğunluqlar yalnız onu yerləşdirə bilən sintaktik quruluşları dəyişdirərək təsdiq edilə bilər. Doğrudan da, lüğətin tədrisi yalnız öyrənmənin leksik bazasının həcmi artırılmasından ibarət deyil, həm də qrammatik təhlilə səbəb olan və leksik səriştənin bütün tərəflərini əhatə edən biliklərin dərinliyindən ibarətdir. Digər tərəfdən, lüğət, cümlə səviyyəsində və danışıq səviyyəsində hər zaman qrammatik qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Aşağı kurslarda ingilis dili dərslərində ictimai-siyasi leksikanı tədris edərkən nəzərdə tutulan söz ehtiyatını məqsədmüvafiq səviyyədə müəyyənləşdirmək lazımdır. Aşağı kurslar üçün pedaqoji yanaşmanın məqsədi müəyyən seçilmiş məzmunu əhatə etmək deyil, əksinə öyrənmələrə hər hansı bir yazılı sənədin mənasını müəyyən dərəcədə başa düşməyə imkan verən strategiyalar təqdim etmək, özünə inam və müvəffəqiyyət və sözlüyün mənimsənilməsi taktikləri və söz ehtiyatının kontekstdə necə işləməsi barədə məlumatlarını inkişaf etdirməkdir.

Yuxarı kurslar üçün isə, pedaqoji yanaşmanın məqsədi, öyrənmənin özünü şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməsinə imkan vermək üçün onu maraqlandıran dil materialından analitik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, əvvəlki biliklərini genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə kömək etmək, müxtəlif dil mübadiləsi situasiyalarına uyğun müxtəlif söz ehtiyatı ilə və müstəqil və davamlı olaraq reallaşdırma biləcəyi öyrənmə strategiyalarını müəyyənləşdirməkdir.

Bizim araşdırmamızın məqsədi aşağı kurslarda ictimai-siyasi leksikanın tədrisi olduğundan biz bununla bağlı mülahizələrimizi bölüşəcəyik. Hər dərstdən əvvəl təbii ki, mənimsəniləcək söz ehtiyatını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu xüsusda leksik vahidləri, elementləri seçmək vacibdir, bunlardan biri aktiv istifadə (anlama və ifadə), ikincisi, leksik vahidləri,

⁸⁷ ADU. aynumemmedova88@bk.ru

elementləri sadəcə olaraq tanınma (yalnız anlama). Hədəf lüğət və hədəf auditoriya üçün vacib olan sözləri təqdim etmək lazımdır"[1].

Ümumiyyətlə söz ehtiyatına ünsiyyət üçün əsas sözlər, müəyyən bir sahəyə aid sözlər daxildir və eyni zamanda, təhsil prosesinin başlanğıc nöqtəsini təşkil edən orijinal sənədlərə aid lüğət də nəzərdə tutulmalıdır.

Hər zaman öyrənərkən dil praktik və funksional cəhətdən idarə olunmalıdır. "Leksik vahidlər, əsasən gündəlik situasiyalarda tezliyi, faydalılığı və işlənməsinə görə seçilir. Sözlərin mənimsənilməsi kontekstə müvafiq olmalıdır. Tələbə sözləri əzbərləməklə öyrənmir, onu kontekstdə sözləri əlaqələndirməklə mənimsəyir. Kontekst kifayət qədər aydınsa, dərstdə sözlərin öyrədilməsinə ehtiyac yoxdur. Seçilən leksik məzmun, orijinal situasiyada ünsiyyət üçün faydalı sözlərdən ibarət olacaqdır. Bundan əlavə, mütləq öyrədiləcək söz ehtiyatını əvvəlcədən təyin etmək, bununla yanaşı, öyrənənə müstəqil olaraq genişləndirmə azadlığı da verməliyəkdir". (Giasson, J. (1990).

Tələbənin dil dərində rastlaşacağı orijinal situasiyanı nəzərə alaraq müəllim məlumat mübadiləsi üçün lazım olan söz ehtiyatını dərində əvvəlcədən təqdim etməlidir. Həm də nitq aktları ilə birləşməsinə təmin etmək üçün zəruri olan sözlərin minimum siyahısını daxil etmək lazımdır. Təbii ki ictimai-siyasi sözlər də çətin sözlər və asan sözlər olaraq mövcuddur. Çətin hesab edilən sözlər mənimsənilməyə ən uyğun olan texnikaya görə təqdim olunmalıdır, məsələn onları digər çətin sözlərlə işlətmək məqsədəmüvafiq deyil.

Aşağı kurslar üçün seçilmiş sözlər çox çətin olmamalıdır. Seçilmiş sözlər, aydın şəkildə müşahidə oluna bilən bir xronologiya, mədəni klişelər tərəfindən motivasiya olunan leksik vahidlərin ardıcılığına aid olan sözlərdir. Tədris prosesi tələbəyə uyğun olduğundan leksik məzmun seçimi tələbələrin ehtiyacları və nail olmaq istədikləri məqsədlər nəzərə alınmadan edilə bilməz. Əvvəlcə tələbələrin maraq və ehtiyaclarına cavab verən lüğətin tədrisi nəzərdə tutulmalıdır, daha sonra genişləndirmədən söhbət gedə bilər.

"Tədrisə başlayanda müəllimin seçimi, ünsiyyət situasiyalarına və ya xüsusi peşə məqsədinə görə əvvəlcədən təyin olunan dil ehtiyaclarının təhlili nəticəsində baş verir. Və təbii ki, sözlər həm də, öyrənənlərin maraqlarına və gələcək peşə ehtiyaclarına uyğun olaraq seçilir. Daha spesifik bir lüğət bəzən spesifik xarakterli şifahi və yazılı sənədlərdə - iqtisadi, elmi, texniki, siyasi, mədəni və s. sahələrdə nəzərdə tutulur. Leksik zənginləşdirmə əvvəlcə tematik sahələrə istinadla edilir. Adi lüğət yeni kontekstlərdə yenidən aktivləşdirilir, daha çox zənginləşir. Anlama və ifadə etməni təkmilləşdirmək və daha orijinal, daha nüanslı və daha təsirli ünsiyyət əldə etmək üçün leksik baza tədricən artırılacaqdır" [1].

Bütün hallarda, seçilmiş söz ehtiyatı, müxtəlif maraq mərkəzlərinin hamısını əhatə etməyə çalışan ehtiyatları təşkil etməməli, əksinə təqdim olunan ünsiyyət situasiyalarında həqiqətən fəaliyyət göstərən söz ehtiyatları ilə məhdudlaşmalıdır.

İctimai-siyasi leksika ilə bağlı dəqiq say vermək çətinidir. Ancaq aşağı kurslarda hər dər üçün on beş yeni sözdən çox olmamaq əlabatən görünür. Say təkcə tələbələrin səviyyəsindən deyil, həm də sözlərin növündən asılıdır. Sözlər tələbənin bildiyi bir kontekstdə təqdim olunmalıdır. Nəzərə alsaq ki, bütün tələbələr eyni qavrama qabiliyyətinə malik deyillər, tələbənin içindəki öyrənmənin əsas strategiyalarından birini təşkil edən fərziyyə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün oxuyaraq sözün mənasını təxmin etməsi vacibdir. Məlumat vizual, eşitmə və kinestetik parametrlər üzrə sistemativ olaraq zənginləşdirilir və çoxsensorlu məlumat alma özlüyündə güclü bir öyrənmə vasitəsidir. Lüğətin təqdimatı şifahi, yazılı formada, semantizasiya-mənanın açılması yolu ilə və daha asan mənimsəmək üçün İKT vasitələrindən istifadə etmək arzuolunandır. Bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəli və 'şemalar' şəklində qurulduğundan lüğətin sistemativ və "mütəşəkkil" şəkildə təqdim edilməsi müsbət nəticə verir. Bundan əlavə, söz ehtiyatının formalaşması sözlərin ümumi xüsusiyyətlərinə əsaslanır və həmişə əvvəllər öyrənilən sözlərə istinad edilir. Daha sonra sözləri şəbəkə ilə təqdim etmək üstünlük təşkil edir. Əslində ümumi xüsusiyyətləri olan sözləri bir yerə toplamaq, tələbənin yeni sözü əvvəlcədən məlum olan sözlərlə əlaqələndirməsinə və mənimsəməyə kömək edir. Sözləri qruplaşdırmağın müxtəlif yolları var.

Bunlardan bir neçəsi:

“mövzu ilə bağlı sözlər (semantic field / theme)

bir fəaliyyətlə bağlı sözlər (for example, write an essay);

leksik seçmələr (presidential election, poetry, painting etc.);

oxşar mənalı sözlər (beautiful, handsome, etc.);

cütlüklər təşkil edən sözlər (before / after; front / back, etc.);

eyni söz ailəsinə mənsub sözlər (capable / incompetent);

qrammatik cəhətdən oxşar sözlər (noun, adjective, verb, etc.);

anlayış kimi yaxın olan sözlər (jump at them / get attention).

Yeni sözlərin mənasının təqdimatına gəldikdə, bəziləri aşağıdakı kimi tez-tez istifadə olunan bir çox texnika təklif edilmişdir:

1) qısa bir tərif (as given in a dictionary, for example, a dog is an animal ...).

2) ətraflı təsvir (appearance, qualities, etc.)

3) obyektlərdən istifadə (for specific names).

4) şəkil çəkmə. Obyektlər lövhədə və ya kartlarda çəkilə bilər. Daha mücərrəd adları semantlaşdırmağın faydalı bir yoludur: village, city, forest, ... Qeyd etmək lazımdır ki, kartlar yenidən istifadə oluna biləcəyi üçün daha praktikdir.

5) illüstrasiyalar, şəkillər, fotoşəkillər və s. istifadə. Mədəniyyət, sivilizasiya və xarici xüsusiyyətlərə aid söz tədrisi üçün xüsusilə vacibdir: snow, TGV, subway, cable car, Christmas tree ... Anlamı asanlaşdırmaq və möhkəmləndirmək üçün söz ehtiyatını mümkün qədər bir neçə metodla izah etmək arzu olunandır.

6) Sinonimlərlə: wife, spouse. Bu texnika, öyrəninin sözü ana dilində başa düşdüyü bir anlayışla əlaqələndirməsinə və yalnız birinin əvəzinə iki söz, üç söz və ya daha çox söz öyrənməsinə imkan verir.

7) Antonimlərlə görə: short / long, beautiful / bad, big / small, urban / rural,... Bu texnika öyrəninin sözü ana dilində anladığı bir anlayışla əlaqələndirməsinə və yalnız birinin əvəzinə iki söz öyrənməsinə imkan verir.

8) Ana dillərindəki bir kəlməyə bənzədiklərini təxmin etmələrinə kömək etmək üçün illüstrasiyalardan istifadə etmək.

9) Müəllim sözü kəlamı təqlid edir, tələbələr üçün mimika, jestlə həyata keçirir. Bu, auditoriyanı canlandırır və xüsusən sifətlərin semantizasiyasına kömək edir (sad / angry,...), feillər (jump, run, cry,...)

10) Öyrəniləcək sözlərin siyahısını vermək əvəzinə iki dil kodunda eyni məzmunu görə lüğət hazırlamaq. Kontekst məlum olduqda, müəllim tələbədən danışmasını, fikir bildirməsini, nə düşündüyünü, nə xəyal etdiyini, kimsə bu situasiyaya düşərsə, nə edəcəyini və ya söyləyəcəyini soruşa bilər. Bu, öyrəniyi düzgün semantik şəkildə düşünməyə hazırlayır və mənimsəmə və yadda saxlamaq üçün yaxşı vasitə olub yeni söz ehtiyatına ehtiyac yaradır.

11) Digər texnikaların işləmədiyi hallarda tərcümə etmək? (Nguyen, Q.T. (2001)

Tələbələrin şifahi nitqləri müəyyən bir səviyyəyə çatdıqdan sonra inkişaf etmələrində ləngimə hissə olunur. Bunun üçün hər bir müəllimin lüğət tədrisindən əvvəl özlərinə asanlıqla verə biləcəyi suallar aşağıdakılardır:

1. Bir il tədrisin sonunda ictimai-siyasi leksika ilə bağlı tələbə neçə söz bilməlidir?

2. Öyrənməyə başlayarkən hansı sözlərdən, tematikadan başlamaq daha yaxşıdır?

3. Öyrənməyə başlayarkən, digərlərindən daha faydalı hesab etdiyiniz bəzi sözlər varmı?

4. Yeni sözləri öyrənməyin ən yaxşı yolları hansılardır?

5. İstifadə olunan lüğət bəzi tələbələr üçün yaxşı lüğət kimi görünə bilər, bütün tələbələr üçün "yaxşı" sayılan lüğət hansidir?

6. Danışqı dilində rast gəlinən sözlər varmı? Onları necə müəyyənləşdirə bilərsiniz?

Sosial reallıqlar öyrəninin bir neçə sosial qrupla təması xarici dilin mənimsənilməsinə çox təsir göstərir. Ailə qrupu, icma, iş yeri, universitet qrupu, etnik qrup, dini qrup, hobbilər, şəxssiz əlaqə radio, televiziya və kino və ya mövzu ətrafında inkişaf edən sosial gerçəklər buna misaldır [3]

Ən vacib amillərdən biri vaxtdır; öyrənməyə nə qədər çox vaxt ayrılırsa, nəticələr o qədər yaxşı olar. Tələb olunan saatların sayı, dilin spesifik xüsusiyyətlərinə, fərdi xüsusiyyətlərinə və öyrənmə məqsədlərinə görə dəyişir.

Dialektlərdən, sosiolektlərdən və ya dil qeydlərindən ibarət olan homojen sistem müxtəlif kanallardan ötürülür (şifahi və ya yazılı) və bir çox dəyərlər qazanır: iqtisadi, inzibati, siyasi, hərbi, tarixi və ya mədəni.

Xarici dil öyrənmək eyni dil gerçəkliklərinə əsaslanan və eyni sosial amillərin təsiri altında olmasına baxmayaraq, hər bir tələbə öz psixoloji xüsusiyyətlərinə, öyrənmə qabiliyyətinə və tezliyinə görə fərqlidir.

Psixolinqvistlər yaşın xarici dil öyrənmə prosesindəki rolu barədə razılığa gələrkən, xarici dili ən yaxşı mənimsəməyin uşaqlıq dövründə olduğunu düşünürlər.)

Müasir sosiolingvistik nəzəriyyələri göstərir ki, xarici dilin mükəmməl mənimsənilməsi yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra, yetkin yaşda olduqda da, yaxşı motivasiyalı və uyğun vaxt və metodlara sahib olduqları təqdirdə olduqca mümkündür. Əsasən əhəmiyyət kəsb edən şey, öyrəninin motivasiyasıdır. Təcrübə göstərir ki, öyrənmək istəyi və niyyəti müvəffəqiyyətin təminatıdır, öyrənmə fəaliyyətinin orta nöqtəsidir. Öyrənmənin məqsədlərindən xəbərdar olan və onları ardıcılıqla, qətiyyətlə və yüksək enerji ilə davam etdirənlərin uğur qazanma şansı yüksəkdir. İfadə zənginliyi və anlaşma bacarığı sayəsində ana dilində danışanlarla eyni və ya hətta üstün bir xarici dil bilik səviyyəsinə nail olmaq olar. Bundan əlavə, yaxşı bir yaddaş öyrənməyə kömək edə bilər, çünki insan bir dili nə qədər çox mənimsəsə, onu mükəmməlləşdirmək və istifadə etmək o qədər asan olar. Materialın yaxşı təqdimatı və təkrar, uzun müddətdir yaddaşı yaxşılaşdırmaq və öyrənməyi yaxşılaşdırmaq üçün ən vacib amil hesab olunur.

D.A Wilkins'e görə, "anlaşıqlı və adekvat bir şəkildə ünsiyyət qurmaq üçün həm qrammatikani, həm də lüğəti bilmək lazımdır". Söyləmək istədiklərinizi ifadə etmək üçün lazımi söz ehtiyatınız yoxdursa, qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrin heç bir praktiki dəyəri yoxdur. Sözlər çatışmırsa, heç nə deyə bilmərik". Sözlüyə veriləcək prioritet tamamilə kommunikativ bir dövr olan 1989-cu ildə də təsdiqləndi. Hal-hazırda Çərçivə sənədində, leksik sərəşadən aşağıdakılardan ibarət olan bir dilin lüğətini bilmək və istifadə etmək bacarığı olaraq bəhs olunur:

1. leksik elementlər;

2. qrammatik elementlər;

3. bunlardan istifadə etmək bacarığı.

Leksikonu öyrənmək üçün xüsusi tədris təcrübələri və onların inkişafı barədə düşünmək tələb olunur. Bu baxımdan, J. Courtyllon'un yanaşmasından bəhs edə bilərik. Onun fikrinə, xarici dildə leksikanın mənimsənilməsi üç mərhələdə həyata keçirilir:

1. Təbii leksik mənimsəmə. Bu, tələbələrin öz biliklərinə əsaslanan və müəllimin rəhbərliyi altında və ya lüğətin köməyi olmadan kiçik qruplarda həyata keçirdiyi şəxsi iştirakı ilə praktik tapşırıqlar ilə həvəsləndirilir.

2. Məna ekvivalentləri vermək qabiliyyətinin əldə edilməsi. Bu mərhələ yalnız öyrənənlərin ünsiyyət qurma bacarığına sahib olduqda başlaya bilər.

3. Leksikondakı terminləri müqayisə etmək üçün onları uzlaşdırmaq bacarığına yiyələnmək. Bu mərhələ, xüsusilə leksik bacarıqlarını təkmilləşdirməkdə maraqlı olan məhdud sayda tələbə ilə əlaqədardır, öyrənənlərin böyük bir hissəsi bunu inkişaf etdirməyə ehtiyac duymur. Bu tələbələr üçün müəllimin müdaxiləsi vacib görünür [2].

Müəllim dərstdə ictimai-siyasi leksikanın səmərəli tədrisi üçün mövzuya müvafiq videofilm, videoreportaj, videoconferans, intervü və s. materiallar göstərərək üzərində iş apara bilər.

Aşağı kurslarda ixtisas dilində ictimai-siyasi leksikanın tədrisi məqsədilə aparılan iş systemsiz, pərakəndə şəkildə aparılmamalı, məqsədyönlü, sistemli, planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməlidir. İctimai-siyasi leksikanın kontekst daxilində mənimsənilməsi dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə ictimai-siyasi xarakterli, kütləvi-informasiya materialları adekvat şəkildə qavramaq, müstəqil şəkildə təhlil və şərh etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir. İngilis dilinin professional məqsədlərlə tədris edildiyi dil fakültələrində tələbələrə leksik vərdişlərin aşılması, o cümlədən ictimai-siyasi leksikanın mənimsənilməsi kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması prosesinə inteqrasiya edilməli və məhz kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi kontekstində həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Boucher A.M. - Méthodologie de l'enseignement et de l'apprentissage des langues secondes. -Université de Montréal.- 1992.
2. Courtilon J.- Lexique et apprentissage de la langue. - EDICEF.-Paris : 1989.
3. Mackey. W.F. – Principes de didactique analytique. - Didier.- Paris : 1972
4. Shumin, K. 1997. Factors to consider. Developing adult EFL students' speaking ability. English Teaching Forum, 35, 3.
5. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, Мугарджим, 314 с.

Açar sözlər: *situasiya, ictimai-siyasi leksika, ünsiyyət aktları, kommunikativ kompetensiya*

Key words: *situation, socio-political vocabulary, acts of communication, communicative competence*

Ключевые слова: *ситуация, социально-политическая лексика, коммуникативные действия, коммуникативная компетентность*

Difficulties in teaching socio-political vocabulary in English lessons and their solutions

Summary

The article examines the difficulties encountered in the teaching of socio-political vocabulary in English lessons and their solutions, the most important factors for effective teaching, the most proposed techniques, the issues of grouping and teaching words from different aspects. It is emphasized that the acquisition of socio-political vocabulary in the lower courses is integrated into the process of formation of communicative competence and is carried out in the context of the development of communicative competence.

Трудности в преподавании социально-политической лексики на уроках английского языка и пути их решения

Резюме

В статье исследуются трудности, возникающие при обучении социально-политической лексике на уроках английского языка, и способы их решения, наиболее важные факторы эффективного обучения, наиболее предлагаемые методики, вопросы группировки и обучения словам с разных сторон. Подчеркивается, что усвоение социально-политической лексики на начальных курсах интегрировано в процесс формирования коммуникативной компетенции и осуществляется в контексте развития коммуникативной компетенции.

Rərci: *dos.E.Vəliyeva*

Simuzər İsmayılova⁸⁸
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “HƏYAT-ÖLÜM” POEMASINDA
İDEYA VƏ PROBLEMATİKA

Bəxtiyar Vahabzadə müasir Azərbaycan poeziyasının yaranması və inkişafında xüsusi yeri olan görkəmli şairlərimizdənndir. Şairin əsərləri hər zaman xalq tərəfindən sevilmiş və böyük rəğbət hissi ilə qarşılanmışdır. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və tənqidçisi Mehdi Hüseyn şairin kitablarından birinə yazdığı ön sözdə qeyd edirdi ki, “Bəxtiyar Vahabzadə özünün fitri şairlik istedadı sayəsində hələ gənc yaşlarından oxucuların sevməyə başladığı, həmişə diqqətlə izlədiyi və böyük ümid bəslədiyi xoşbəxt sənətkarlardandır. O həmişə qızgın axtarışlarla məşğuldur, öz şeirlərini yeni-yeni üslub xüsusyyətləri ilə zənginləşdirir, hər bir əsərində əzəmi dərəcədə müasir və dolğun fikir ifadə etməyə meyil göstərir, ən çox da müasir həyatımızdan doğan vacib və çətin suallara cavab verməyə çalışır. Vahabzadə bu sözlün ən geniş mənasında narahat şairdir” (1, s. 5-6).

Bəxtiyar Vahabzadə öz poetik təbiəti etibarilə daha çox lirik şairdir; lirik təfəkkür tərz, lirik duyum onun sənətkar təbiətinin özünəməxsusluğudur. Şairin poeziyasının əsas ideya-mənəvi mündəricəsi, poetik fəlsəfi düşüncələri də ən çox lirikasında dolğun və çoxcəhətli şəkildə ifadəsini tapmışdır. Lakin bununla belə Səməd Vurğun, Rəsul Rza və başqa şairlərimizin yaradıcılığında olduğu kimi Bəxtiyar Vahabzadənin də poeziyasında poema janrı əsas yerlərdən birini tutur. Şairin həm lirik şeirləri, həm də poemaları mövzu, ideya və forma-üslub cəhətdən bir-birinə çox yaxındır. Poema Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında lirikanın davamı və inkişafı mərhələsidir. Onun qüdrətli qələmindən bir sıra elə poemalar meydana çıxmışdır ki, bunları təkcə onun yaradıcılıq çərçivəsində deyil, müasir Azərbaycan poeziyası miqyasında ədəbi hadisə kimi qeyd etmək lazımdır. Şairin belə poemaları arasında “Sadə adamlar” (1954), “İztirabın sonu” (1956), “Şəbi-hicran” (1958), “Etiraf” (1961), “Yollar – oğullar” (1963), “Həyat-ölüm” (1965), “416” (1967), “Muğan” (1964), “Atılmışlar” (1978) əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu poemalarda şairin həyatı və insanları kəskin dramatik konfliktlər mühitində əks etdirmək bacarığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şairin lirikası və epik əsərləri həm mövzu, həm ideya, həm də forma-üslub cəhətdən yaxındır. Poema Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında lirikanın davamı və yetkin inkişaf mərhələsidir. O, öz poemalarında mühüm əxlaqi-mənəvi problemlər qaldırır və bunları həyat tərzinin mənəviyyat normalarının güclü işığında araşdırır. “Həyat-ölüm”, “Atılmışlar”, “Quiyamət” şairin belə poemalarındandır. Mənəviyyat mövzusu baxımından biz xüsusilə “Həyat-ölüm” poemasını qeyd etmək istərdik. Poema – cəmiyyətimizin sosial sərvətlərinə laqeydlik, bu sərvətlərdən öz şəxsi mənafeyi üçün istifadə etməyin insanı iflasa, məhəfə gətirib çıxarması ideyası öz fəlsəfi-poetik təcəssümünün dərinliyi və genişliyi cəhətdən mənalıdır. 60-cı illərdə yazılmış ən yaxşı poemalarımızdan olan bu əsərdə Bəxtiyar Vahabzadə müasir insanı daha ciddi sosial və ictimai konfliktlər mühitində bədii təhlilə cəlb edir. Fikrət obrazı poemada cəmiyyətin sosial sərvətləri ilə hesablaşmayan insanın taleyini, onun faciəsini əks etdirən bir obrazdır. Poema insanın bu dərəcədə düşgünləşməsini cəmiyyət üçün mənən təhlükəyə çevrilməsinin səbəbləri üzərində oxucunu düşündürür. Fikrət obrazının poemadakı əsas funksiyası da birinci növbədə bundan ibarətdir. Onun ölüm kamerasına düşməsini şərtləndirən əsas səbəbləri göstərməklə şair insanın böyük bəşəri dəyərlərdən ayrı düşməsinin faciəsini konkretləşdirmiş olur. Fikrət yaxşı, ləyaqətli, yaşadığı cəmiyyətə gərəqli bir ziyalı, bir vətəndaş ola bilərdi. Bunun üçün onun kifayət qədər mənəvi imkanları da vardı. Axı, o, gəncliyində tarixçi olmaq, ölkəsinin, xalqının tarixini, görkəmli oğullarının mübarizəsini və ideallarını öyrənməyə böyük həvəs göstərmişdir. Lakin çox təəssüf ki, onun arzuları yarımçıq qalmış, axıra qədər bu yolla gedə bilməmişdir. Məhz həyat haqqında, yaşamaq haqqında səhv, yanlış təsəvvürlərin təsiri altında o əyri yola düşməklə öz faciəsini hazırlamışdır. Vəzifəsindən şəxsi mənfəət, şəxsi varlanma məqsədi üçün istifadə edərək Fikrət dövləti, xalqı aldadır, rüşvətə qurşanaraq pozğun həyat girdabına düşür. O, belə bir həyatı bilərəkdən şüurlu surətdə seçmişdir. Lakin onun bu həyatı uzun çəkmir; tezliklə törətdiyi cinayətlərinin üstü açılır. Bəxtiyar Vahabzadə də poemada bu obrazın bir insan kimi faciəsini bir qədər də dərinləşdirir, onun sosial və psixoloji mənbələrini üzə çıxarır. Fikrət dövləti aldadaraq külli miqdarda xalq və dövlət əmlakını mənimsəmişdir. Ancaq o yalnız bu cəhətinə görə yox, həm də bir şəxsiyyət kimi çox təhlükəli bir insana çevrilmişdir. O öz törətdiyi günahlarını ört-basdır etmək üçün mühasib Kərimi qurban verməkdən belə çəkinmir, hətta ona təcili həkim yardımını lazım olduğu zaman tərəddüd edir, həkimi çağırır. O mühasibin ölümünü soyuqqanlıqla qarşılayaraq özünəməxsus bir fəlsəfə ilə də əsaslandırır. Bu poemada Fikrətin mühasib ilə qarşılaşdığı səhnə ən maraqlı və ideyaca mənalı səhnələrdən biridir. Şair burada Fikrətin nəinki bir vəzifə sahibi kimi, həm də, bir insan kimi cinayətkar təbiətini açaraq üzə çıxarmışdır. Onun daxili aləminin rəzilliyi, vəhşi təbiəti bütün çılpalığı ilə aydınlaşır və oxucuya təqdim olunur. Fikrət bu səhnəni seyr edərək əməllərini düşünür, götür-qoy edir bütün baş verən bu hadisələrdə günahkar olub-olmadığını özü üçün aydınlaşdırır və axırda belə bir “fəlsəfi” nəticəyə gəlir:

Mənim kimilərin yaşamasıçun

Bəlkə... başqasının ölməsi haqdır? (3, s. 192)

Kərim ölür, lakin bununla Fikrətin törətdiyi cinayətlərin izi itmir, əksinə tezliklə törətdiyi əməllərin üstü açılır. Fikrət dövlət və xalq əmlakını mənimsədiyi üçün təhlükəli cinayətkar kimi həbs edilir, məhkəmədə onun üçün ölüm hökmü kəsilir. Bu hadisədən sonra poemanın bütün süjeti Fikrətin ölüm kamerasında keçirdiyi həyəcanların təsviri formasında inkişaf edir, ideya və psixoloji cəhətdən dərinləşir. Ölümünün sonuna yaxın Fikrət tədricən özünü, cinayətlərini, yaşadığı səhv həyat yolunu dərk

⁸⁸. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent simaismailova.elm@mail.ru

edir, vaxtilə dəbdəbəli həyat içərisində imkan tapıb düşünə bilmədiyi, mənasına varmıdığı həyat həqiqətlərini özü üçün aydınlaşdırır. Burada şair Bəxtiyar Vahabzadə süjetin axırında poemanın ideyası ilə səsleşən, onun humanist pafosunu gücləndirən əhvalatlar – böyük insan talelərini əks etdirən əhvalatlar daxil edir, qəhrəmanın fikrini bu əhvalatlar üzərində cəmləşdirir. Fikrət dərk edir ki, insan öz ömrünün sonuna müxtəlif yollarla gəlib çıxa bilər; bir var faşistlərin qarlı, şaxtalı gündə soyundurub bədəninə soyuq su vuraraq diri-diri dondurduqları general Karbişev kimi, Ruzbeh kimi ölümü qarşılayasan, bir də var rüşvətxor kimi, cinayətkar kimi. Fikrət bu ziddiyyətlər içərisində çırpınaraq ölüm hökmü altında faciəsini, onun üçün çıxarılan ölüm hökmünün ədalətliliyini başa düşür. Bununla da Fikrətin həyatında yeni, mənalı lakin çox qısa bir an başlanır: özünü dərk etmə, yenidən doğulma anı. Poemada şair qəhrəmanın bu daxili oyanışını, bu etirafını mənəvi zirvə kimi mənalandırır. Təsadüfi deyildir ki, jurnal çapında poema “Zirvə” adlanmışdır (“Azərbaycan”, 1966, №1).

Böyük insan şəxsiyyətləri haqqında epizodlar poemanın ideyasını, insan haqqında fəlsəfi-poetik konsepsiyasını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Xüsusilə general Karbişev haqqındakı epizod bu baxımdan qeyd olunmalıdır. Bu əfsanəvi insanın poemada olduqca yığcam, tutumlu təcəssüm etdirilmiş obrazı, onun yüksək vətənpərvərliyi və fədakarlığı şair tərəfindən insaniliyin ən ali zirvəsi kimi mənalandırılmışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin həmin qəhrəmana, onun taleyinə həsr edilmiş ayrıca bir poeması da vardır. Bu poema “İkinci ömür” adlanır. Əsərdə şair qəhrəmanın qeyri-adi həyat yolunu, ömür tarixçəsini təsvir etmişdir.

Beləliklə “Həyat-ölüm” poeması insanın öz günahını, öz faciəsini dərk etməklə başa çatır, qəhrəmanın öz günahlarını daxilən etiraf etməsi və bununla da təmizlənməsi tamamlanır. Poemanın belə bir sonluqla başa çatması əsərin əsas ideyası ilə şərtlənir. İnsani ləyaqətin itirilməsi, öz xudbin ehtiraslarının əsiri olmaq nəticə etibarilə insanı mənəvi cəhətdən məhv edir, onu iflasa gətirib çıxarır. Çox təəssüf ki, Fikrət bu ali həqiqəti ölüm ayağında, ömrünün lap sonunda başa düşür. O, Ruzbehin ölümündən əvvəl İran məhkəməsindəki nitqini oxuyur və fikrən ona müraciət edərək belə düşünür:

Ruzbeh! Səndən bəxtəvər
Varmıdır yer üzündə?
Mənimtək alçalmadın,
Sən göylərə ucaldın
Müttəhim kürsüsündə
Sözlərə bax!..
Nitqə bax!..
Eşqə bax!..
Ucaldın əməlinlə
Alçaqların durduğu
Alçaq kürsünü belə!
Sən də ölümə getdin,
Mən də gedirəm...
Ancaq
Sən nədən ötrü getdin,
Mən nədən ötrü?.. (3, s. 193)

“Həyat-ölüm” poeması, öz forması və janr özünəməxsusluğu ilə də Bəxtiyar Vahabzadənin uğurlu əsərlərindəndir. “Sadə adamlar”, “İztirabın sonu” səpgili poemalarından fərqli olaraq burada konflikt əhvalat və hadisələrin hərəkəti, xarakterlərin üzləşməsi və mübarizəsi formasında deyil, insanın özünün daxili ziddiyyətlərinin mübarizəsi formasında inkişaf edir. Poemanın ideya-fəlsəfi konsepsiyasını dərinləşdirmək və ümumiləşdirmək məqsədi ilə şair real tarixi şəxsiyyətlərin həyatına aid təfərrüatlardan istifadə edir və bu materialın şərhilə də poemanın süjetini tamamlayır.

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onun bütün poemaları problem poemalardır. İnsan problemi, insanın dəyəri problemi, vətən və xalq qarşısında borc, insanın öz torpağını, öz dünyasını qorumaq problemi şairin poemalarının ideya və fəlsəfi məziyyətlərindəndir.

Beləliklə, Vahabzadənin janr və üslub əlvanlığı, ictimai-mənəvi problematika zənginliyi ilə fərqlənən poemaları bu janrın Azərbaycan şeirindəki ən yaxşı ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsində həlledici rol oynamışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. M.Hüseyn. Narahat şair – Bəxtiyar Vahabzadə. “İnsan və zaman” (şeirlər və poemalar). Bakı, Azərnəşr, 1964
2. M.Arif. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968
3. B.Vahabzadə. “Bir ürəkdə dörd fəsil” Bakı, Gənclik, 1966

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, поэма «Жизнь-смерть», идея, духовно-нравственная проблема
Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, “Poem Life and Death”, idea, moral and spiritual problem.

**К вопросу идеи и проблематики в поэме
«Жизнь-смерть» Бахтияра Вагабзаде
РЕЗЮМЕ**

В статье поэзия, связанная с темой национальной независимости, анализируется со ссылкой на одну из лучших поэм Бахтияра Вагабзаде «Жизнь-смерть», написанной автором в 60-е годы прошлого столетия. При этом особое внимание уделяется духовно-нравственной проблеме.

Автор поэмы наглядно демонстрирует, что потеря человеком достоинства, потакание им низменным инстинктам, пренебрежение к общепринятым нормам поведения в конечном итоге приводят его к нравственной деградации и краху.

Идейная концепция данной статьи тесно связана с вышеприведенными проблемами.

**Problematics and idea in the poem
“Life and Death” by Bakhtiyar Vahabzade
SUMMARY**

The article dealt with the research and analyze one of the best poems of the Bakhtiyar Vahabzade, “Life and Death”, written in the 60s, for the purpose to reveal the moral and spiritual problems of the time.

It is described that the loss of human dignity, being a captive of one's own desires, living contrary to the norms of life as a result, destroys a person spiritually and leads to the ruin of spiritual world. This is the concept of the idea of the presented article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

OARI OBRAZI İLƏ MÜDRİK QOCA OBRAZININ OARSİLİOLİ MÜOAYİSƏSİ

Azərbaycan xalq nağılları var ki, onlarda eyni vaxtda həm qarı obrazı, həm də Müdrük qoca obrazı paralel çıxış edir. Adətən Müdrük qocanı qarıya əks mövqedə görsək də, süjet xəttində qarı-dərviş-Müdrük qoca paralelizmi yaranır. *Sibilli Birhoyzer Oerridan* sitat gətirərək Hikmət Quliyev bu paralelizmi belə izah edib aydınlaşdırır: “Mətnlərdə bu iki obraz paralel fəaliyyət göstərir. Çünki “Ata və ana arxetipi varlığın iki mühüm prinsipini ifadə edirlər... Onlar eyni zamanda həm harmonik bütövlüyü və həm ziddiyyəti yaşadırlar. Ata aktiv, yaradıcı başlanğıcı, ana həssaslıq və qayğıkeşliyi ehtiva edir” (8, 112). Biz də bu fikrə öz əlavəmizi edərək deyə bilərik ki, hər ikisi insan başlanğıcını –kişi və qadın başlanğıcını özündə ehtiva etdiyinə görə bilavasitə doğum aktında iştirak edirlər ki, bu da nağıllarda öz əksini tapmışdır. Sahzadə Mütəlib”, “Cantiq”, “Yoxsul qarı ilə şahzadə”, “Simanın nağılı” nağılları bu paralelizmi izah etmək üçün uğurlu nümunələrdir. “Sahzadə Mütəlib” nağılında dərviş-nurani qoca-qarı obrazları paralel çıxış edirlər. Övladı olmayan padşahın dərdinə əlacı dərviş edib, göydən düşən almanın sirrini nurani qoca acırsa, doğum zamanı padşahın cavan arvadının ağrı-acısına göydən enən qarı əlac edir. Hər dəfə bu qarı gələndə qiyamət qopur, qarı qara buludun içindən çıxır: “Qarı dinməz-söyləməz gəldi zahımın yanına. Gətirdiyi aftaba-ləyəndə onun əl-üzünü yudu, əlini onun qarına çəkdi, elə bil ki, arvadın dərmanı onun əlində imiş, o saat uşaq oldu” (6, 121). Göründüyü kimi burada övladvermə prosesini 2 nəfər icra edir: dərviş və qarı. “Dərviş məhz kişi funksiyasını həyata keçirməklə övladın dünyaya gəlməsində mifoloji ata semantikasını ehtiva edir, eyni zamanda Tanrı semantikasını həyata keçirməklə övladvermə funksiyasında çıxış edir (8, 113). Qarı obrazı da artım rəmzi Ulu Ananın transformudur və hər zaman doğum öncəsi və doğum sonrası proseslərdə iştirak edir. Əfzələddin Əsgər yazır ki, bu nağılda qarı surəti Ana Yerin ifadə formalarından biridir (5, 65). Həqiqətən də, ilk öncə qarının Mütəlibin nənəsi olması, ikincisi qarının doğuma hamilik eləməsi, üçüncüsü Mütəlibi komasında yedirdib-icirməsi və ən əsası Mütəlibin inisiyasiyasının onun evində baş tutması qarının Yer Ananın ifadə forması olmasını bilvasitə sübut edir. “Cantiq” (3, 3) nağılına nəzər salaıq. Burada da dərvişin verdiyi payla oğlan dünyaya gəlir. Pəri xanıma aparan yolun qırağında Cantiq 90 yaşında bir qoca kişiylə rastlaşır. Bu qoca necə hərəkət etməyi Cantiqə başa salır, ona yol göstərir. İnisiyasiya prosesində isə qəhrəman qarının köməkliliyi ilə, ölüb-dirilir. Tanqut Qeseriyasında ölümləri dirildən Ai-dursı qarı var. O, ölümlərin üzərinə su səpib onları dirildir (9, 294). Bu funksiya Azərbaycan xalq nağıllarındakı xəstələnen qəhrəmanın dərdinə əlac tapan qarının funksiyasını xatırladır.

“Simanın nağılı”nda qəhrəmanın qarşısında əngəli, maneəni qarı yaradırsa, bu əngəli aşmaqda qəhrəmana nurani qoca kömək edir. Nurani qoca qarının sirrini Simana söyləyir. Yenə də nurani qoca-qarı paralelizmi ortaya çıxır. “Quyunun yanında qollarına haça vurulmuş ağacda qoca kişi oturub. Qoca həmin xoruzun qarı olduğunu deyir. Məlum olur ki, Simanın bayaq rastlaşdığı qarıdır. O, gah ceyran, gah xoruz cildinə girir (4, 34). “Bənövşə xanım” (2, 339) nağılında isə neytral qarı ilə nurani qoca paralelizmi var. O dünyaya gedən şahzadə orada bir qarı ilə rastlaşır. Bu qarı çörəkbişirən qarılardandır. Qarı qəhrəmana kömək etməsə də ona yolunda maneə də yaratmır. Qarının qəhrəmana pislik etməməsi elə həmin qarının qəhrəmana köməyi deməkdir. Qəhrəmana bir tərənin başındakı qalaçada yaşayan nurani qoca kömək edir (2, 349).

Qoca-qarı paralelizmi olan nağıllarda maraqlı fakta rast gəlirik. Bu nağıllarda qoca obrazı müsbət keyfiyyətə malikdir. “Bənövşə xanım” nağılı kimi istisnalar olmaqla, çox zaman qarılar mənfi xüsusiyyətləri özündə daşıyırlar.

Nurani qoca ilə qarı obrazının ortaq cəhəti çoxdur. Bunu onların yerinə yetirdikləri funksiyalardan görmək mümkündür. Advermə, yol göstərmə, xəbər vermə və s. Nurani qoca Müdrük Qoca arxetipinin paradiqmasıdırsa, qarı Ulu Ananın transformudur. “Müdrük qoca arxetipinin semantik strukturu və paradiqmaları” əsərində Hikmət Quliyevin söylədiyi kimi, simvolik olaraq dərviş kişi başlanğıcını ifadə edərsə, qarı da qadın başlanğıcını işarələyir...Məlumdur ki, epik mətnlərdə rast gəlinən qarı obrazı da Ana arxetipinin enerjisi əsasında “aktivləşir” və onun da folklor təfəkküründə özünəməxsus metaforaları vardır. Buta mərasimində biz bu obrazların paralel fəaliyyətini görürük: dərviş buta verir, qarı onun sirrini bilir (8, 112). “Əzim Sövdəgərin nağılı”nda (1, 178) dərvişlə-qarı birgə hərəkət edirlər. Onların hər ikisi mənfi xarakterdir. Onlara qarşı müsbət qəhrəman isə nurani Əzim Sövdəgərdir. Övladı olmayan padşah dərvişin verdiyi alma ilə övlad sahibi olur. Lakin dərviş burada öz məqsədini güdür, o, padşaha şərt qoyur ki, qızı dünyaya gələcəyi təqdirdə ona bağışlayacaq. Dərviş qızın yerini yalnız qarının xəbər verəcəyini bilir. Bu qarı dərviş kimi hiyləgərdir. Dərviş "Axırda bazarın çıxacağında tumanı əlində, quyuğu belində, bir gözü kor, bir gözü çəp, cındırınnan cin hürkən bir köpək qarıya ras gəldi. Fikirrəşdi ki, bu sir-sifət ki, qarıda var, dünyanın nə pisdiyi desən, onun əlinə gələr. Qızdan mənə bir xəbər versə, bu qarı verəcək" (1, 187). Səfa Qarayev yazır ki, köhnə dünyadan yeni dünyaya keçid prosesinə Müdrük qoca arxetipinin paradiqması olan Nuh peyğəmbər rəhbərlik edir (7, 26). Və bu yeni yaradılmada Ulu ananın paradiqması qarı həyatverən başlanğıc rolunu oynayır.

“Müdrük Qoca arxetipindən qaynaqlanan və kişi başlanğıcını ifadə edən obrazlar cəmiyyətdə Müdrüklük kultunun yaradıcısına çevrilmişdir”sə (8, 196), Ulu Anadan çevrilən qarı obrazında triksterlik Müdrüklüyü üstələyir. Nağıllarda daha çox küpəgirən, hiyləgər, eyni zamanda da komik xüsusiyyətlərə sahib olan trikster qarını görmək mümkündür. Nurani qoca müsbət, qarı isə mənfi qütbədir. Qarının hiylələrindən qurtulmaq üçün qəhrəmana yolu nurani qoca, və ya dərviş göstərir. “Gah-gah dağında üç xiyara aşiq olasan” (3, 191) nağılında qoca kişi var. Nağılda küpəgirən qarı qarğış edib padşah oğlunu çöllərə salırsa, qoca kişi xiyarı gətirmək üçün oğlana tapşırıqlar verir. Padşahın oğlu bu tapşırıqların sayəsində məqsədinə çatır.

⁸⁹ AMEA Folklor İnstitutu e-mail: shebnem.vagif@mail.ru

Sənubərin nağılı”nda (2, 362) nurani qoca və küpəgirən qarı motivini görürük. “Sənubərin nağılı”nda Sənubər qarı tərəfindən süpürgə şəklinə salınan ərini nurani qocanın köməkliyi ilə xilas edir. Qoca Sənubərə ərini xilas etməyin yollarını göstərir. O, qəhrəmana mağaraya yenidən girəndə ilk rastlaşdığı küpəgirən qarının olacağını, ona yaxın durmamağı söyləyir (2, 369). Nurani qoca yol ayrıcında oturur. Yol ayrıcı bu dünyayla o biri dünyanı birləşdirir. Bəlli olur ki, küpəgirən qarıya qalib gəlməkdən ötrü saçından tutmalıdır. “Onun saçından tutsan, elə bil hər şey sənin əlindədir” (2, 371). Əksər nağıllarda bəzi dərvişlər istisna olmaqla, nurani qocalar informasiya ötürürlər. “İnformasiyavermə situasiyası, əslində, birbaşa olaraq Müdriklik, yaşıllıq və vaddas semantikasi ilə bağlıdır (8, 116).

Nağılları araşdırarkən qarı-Müdrik qoca və yaxud qarı-dərviş paralelizminin bir daha şahidi olduq. Onların hər ikisi doğum prosesində – doğum öncəsi və doğum sonrası prosesdə paralel iştirak edirlər. O biri dünyaya vullanan qəhrəman qarının manesi ilə rastlaşsın, Müdrik qocanın məsləhəti ilə bu manəni aşır. Müdrik qoca qəhrəmana buta verirsə, onun əlacını qarı bilir. Bəzi nağıllardakı qarılar istisna olmaqla, əksəriyyət nağıllarda qoca müsbət, qarı isə mənfi qütbə dayanır. Yəni Müdrik qoca-qarı paralelizmində qoca kosmosu, qarı isə xaosu rəmzləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. I cild. Nağıllar, (I kitab), Bakı: Səda, 2006, 400 s.
2. Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. II cild. Nağıllar, (II kitab), Bakı: Səda, 2006, 400 s.
3. Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. III cild. Nağıllar, (III kitab), Bakı: Səda, 2006, 400 s.
4. Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. IV cild. Nağıllar, (IV kitab), Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
5. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1992.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm 2014, 401 s.
7. Qarayev S. Mifoloji xaos: strukturu və poetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 212 s.
8. Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradimləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.
9. Türk xalqları folkloru. IV kitab, Altay dastanları və əfsanələri, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 312 s.

Açar sözlər: Qarı, Müdrik qoca, nağıl, başlanğıc, funksiya, paralelizm

Keywords: old woman, wise old man, fairy tale, beginning, function, concurrency

Ключевые слова: старуха, мудрый старец, сказка, начало, функция, параллелизм

QARI OBRAZI İLƏ MÜDRİK QOCA OBRAZININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ

Xülasə

Nağılların obrazlar aləminə nəzər yetirəndə bu obrazların mifologiyadan transformasiya olunduğunu görürük. Qarı və Müdrik qoca həmin transformasiya olunan obrazlardandır. Qarı qadın başlanğıcını, Müdrik qoca isə kişi başlanğıcını rəmzləndirdiyi üçün burada maraqlı məqamlar vardır. Bəzən bir nağılda hər iki obraz iştirak edir.

Qarı və Müdrik qoca o biri dünyaya gedən yolda qəhrəmanın qarşısına çıxır. Bəzən isə doğum prosesində, advermə məqamı gələndə və digər situasiyalarda Qarı və Müdrik qoca meydana görünür. Qarı və Müdrik qoca nağıl süjetlərində paralellik əmələ gətirir. Azərbaycan xalq nağılları içərisində Qarı-Müdrik qoca paralelliyinə aid kifayət qədər nümunə var. Məqalədə həmin nümunələr üzərində Qarı-Müdrik qoca paralelliyi araşdırılıb. Qeyd edək ki, bu paralelliyə Müdrik qoca arxetipinin dərviş paradiməsi də aiddir. Bəzi nağıllarda bu paralellik qarşıdurma ilə nəticələnir. Bu qarşıdurma əsasən qarı-dərviş qarşıdurması formasında meydana çıxır.

COMPARISON OF THE CHARACTER OF AN OLD WOMAN WITH THE CHARACTER OF THE WISE OLD MAN

Summary

Paying attention to the world of fairy tales characters, we see that these characters are transformed from mythology. Old Woman and Wise Old Man are transformed characters too. There are some interesting moments here, because the Old Woman symbolizes the beginning of a woman, and the Wise Old Man symbolizes the beginning of a man. Sometimes both characters participate in a same fairy tale. The Old Woman and the Wise Old Man appear on the road of the hero in the next world. Old Woman and Wise Old Man creates parallelism in fairy tales. There are many examples in Azerbaijan folk tales about parallelism between an Old Woman and a Wise Old Man. In this article is explored this parallelism. Note that this parallelism also includes the dervish paradigm of the wise old man archetype. In some tales, this parallelism leads to conflict. This conflict mainly occurs in the form of an "Old Woman -dervish".

СРАВНЕНИЕ ОБРАЗА СТАРУХИ С ОБРАЗОМ МУДРОГО СТАРЦА

Резюме

Обращая внимание на мир сказочных образов, мы видим, что эти образы трансформированы из мифологии. Старуха и Мудрый старец тоже являются трансформированными образами. Поскольку старуха является символом женского начала, а мудрый старец мужского здесь появляются интересные моменты. Иногда оба персонажа участвуют в одной и той же сказке. Старуха и Мудрый старец появляются на пути главного героя в загробном мире. Иногда бывает так что в процессе рождения или когда приходит время дать имя герою и в других ситуациях, сюжете тоже появляются старуха и Мудрый старец. Старуха и мудрый старец создает параллель в сказочных сюжетах. Среди азербайджанских народных сказок есть достаточно количество примеров параллели между старухой и мудрым старцем. На основе этих примеров в статье приведены исследование параллели между старухой и мудрым старцем. Стоит отметить, что это параллель также включает в себя дервишскую парадигму архетипа мудрого старца. В некоторых сказках этот параллелизм приводит к конфликту. Это противостояние в основном происходит между старухой и дервишом.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛАЩЕНИЕ “ЖЕНСКОГО ОПЫТА” В ТВОРЧЕСТВЕ Д. ЛЕССИНГ

После окончания второй мировой войны, Великобритания еще несколько лет пыталась сохранить лидирующую роль в мире, опираясь на свои связи со странами Содружества, бывшими колониями ныне потерянной Британской империи.

Однако череда экономических кризисов, курс США к политике “холодной войны”, а также франко-германский проект объединенной Европы вынудили Великобританию частично отказаться от своих претензий на мировое лидерство.

В сложившихся новых геополитических условиях в стране происходят серьезные перемены, которые затрагивают и политическую, и социальную и культурную жизнь общества. Все эти изменения не могли не найти свое отражение в британской литературе той эпохи особенно в период зарождения феминистического движения, которое обострило проблему женской литературы.

“Женщины писатели” систематически подвергались дискриминации со стороны литературной критики. В английской литературе Джейн Остин и Джордж Элиот являются неотъемлемой частью великой традиции английского романа. Однако рост феминизма 1960–х и последовавшие за ним этапы развития движения за права женщин вынудили послевоенных английских писательниц занять позицию за и против феминизма, что сыграло важную роль в академической литературной критике. Некоторые из выдающихся писательниц, такие как Анджела Картер и Фей Уолдон, построили свою литературную карьеру именно на феминистских идеях. [2]

Послевоенное десятилетие было отмечено в художественной литературе британских женщин чувством утраты традиционных ценностей и общепринятой морали, сопровождаемые неопределенностью роли женщины в общей нестабильности послевоенной Британии.

В 1949 году появилось произведение Симоны де Бовуар – “Второй пол”, который является одним из самых обширных и новаторских исследований женщин. Бовуар изображала не только высококвалифицированную профессиональную женщину и высокопоставленную женщину в бизнесе, проповедуя идеальные человеческие отношения между мужчинами и женщинами, но в тоже время поставила под сомнение примитивные мифы и традиционные верования, в которых “брак” означал свободу для женщин.[1]

Начало второй волны феминизма приходится на 70-е годы XX века. Этот этап женского движения стал периодом борьбы за практическое равенство женщин и мужчин. Теоретики и практики новой волны феминизма резко раскритиковали устоявшееся мнение о том, что женщины способны реализовать себя только в рамках семьи, занимаясь домашним хозяйством и воспитывая детей. Они так же подняли вопрос о насилии и притеснениях, с которыми женщины ежедневно сталкивались не только в политике, но и в сфере культуры и досуга. Феминистки второй войны заявили о необходимости глубинных преобразований в обществе, акцентируя внимание на идее о свободной, автономной, женской личности. Теперь феминистки боролись не только за право избирать представителей власти, а требовали позволить им самим войти в структуры власти. Феминистское движение приобрело более массовый характер.

Тема «женского опыта» в 1960-х годах становилась основной темой в творчестве ряда женщин-писательниц, включая Пенелопу Мортимер, Нель Данн, Линн Рид Бэнкс и Эдну О’Брайен. Их романы были посвящены главным образом сексуальности, любви, браку и материнству.

Женщинам-писательницам, скованным цепями любви, брака и верности, трудно преодолеть социальное и семейное давление и писать о том, что считалось недопустимым для женщины. Такие писательницы как Д. Лессинг, Мердок и Байетт считаются новаторами в женской литературе. Являя собой новый тип женского самоанализа, они выражают свой протест в контексте социальных и политических проблем XX века. Их романы повествуют о том, как мужчины и женщины говорят на разных языках и, следовательно, не умеют общаться, а так же о мужской неспособности любить.

Романы 1960-х годов оказались прямым свидетельством того, что якобы «освобожденная женщина» оказалась не такой уж раскрепощенной. В частности, в этом аспекте можно привести в пример произведение Д. Лессинг «Золотую тетрадь». Героиня романа Анна ведет самостоятельную жизнь, обеспечивая себя и своего ребенка, однако, в конце мы видим ее раздробленной и беспомощной. Она по прежнему «несвободна» из-за своей зависимости от мужчин.

На протяжении XXвека шла и сегодня идет постоянная то затухающая, то обостряющаяся полемика о “женской этике”, о способности женщин наравне с мужчинами создавать духовные ценности. Литературные тексты, созданные женщинами, являлись практически единственным источником информации о жизни женщин. И среди них, безусловно, творчество Дорис Лессинг.

Рассматривая с точки зрения гендерных определений творчество известной английской писательницы, лауреата Нобелевской премии за 2007 год Дорис Лессинг, ее произведения можно назвать своего рода “учебником” по гендеристике, написанным тогда, когда самого этого понятия еще не существовало. Диапазон тем и проблем,

⁹⁰ Диссертант Сумгаитского Государственного Университета

привлекающих внимание Д. Лессинг, чрезвычайно широк и разнообразен. Это положение женщины в современном обществе, поиски ее идентичности, роль искусства и место художника в обществе, британский колониализм и его последствия, эволюция западного общества и судьбы человеческой цивилизации. И все это отражено в сложной динамике жанрового своеобразия романов Лессинг.

В английской литературе второй половины XX столетия наблюдается новый взгляд на мир с женской точки зрения, которому способствовала становление феминистской критики. Феминистская критика в этот период занималась разработкой концепции «женского письма» и явно испытывала влияние идей Симоны де Бовуар. Ее книга «Второй пол» (опубликована во Франции в 1949 г. и переведена на английский язык в 1970 г.) где повествуется о схожести и подлинности женской личности, впервые указала на неравенства женщины и мужчины, подавлении женщин в творчестве. [1].

Феминистское литературоведение более позднего периода уже рассматривает вопросы социокультурной природы «женского письма» и его языковой, дискурсивный характер. Э. Сиксу, Л. Иригарэй, Ю. Кристева, Э. Шоуолтер и др., в своих произведениях еще более акцентируют женское, выделяя гендерно маркированную субъективность (по признаку гендера как социального пола). Они противопоставляют женское начало мужскому и мифифицируют женский субъект как активный субъект знания, желания, действия и письма. Феминистская критика данного периода определяет каноны «женского письма» и женской субкультуры в противоположность маскулинно-центристским стереотипам. Они считают, что женщинам следует отказаться от навязанных им с детства мужских взглядов на мир и мужского сознания и противопоставить им свое подлинное женское мировоззрение. Среди феминисток той эпохи З. Вейгель занимает в этом вопросе менее радикальную позицию. Она предлагает женщинам-писательницам приспособиться к андроцентристскому дискурсу, чтобы выразить собственную индивидуальность. Для разъяснения своей идеи она использует понятия «косой взгляд», или «двойственность» женского авторского сознания [6,111]. По своим взглядам к ней близка Н. К. Миллер, которая ввела в литературоведение, относящееся к женскому писательству понятие «арахнология». Под ним она понимает использование мифов и произведений мировой литературы, которые могут представлять женский опыт и способны раскрыть авторский женский дискурс [7, с. 80].

На протяжении шестидесяти лет своего творчества начиная со своего первого романа “Трава поет”, который был издан в 1950 году – Дорис Лессинг обращалась к широкому спектру романских жанров.

Роман “Марта Квест” содержит богатейший материал для исследования его в русле гендерного подхода. Это история жизни Марты Квест, само имя которой указывает, что ее судьба – вечные поиски: своего места в обществе, своей сущности, цельности своей личности. В отношении к миру, к роли в семье и обществе героиня Лессинг все больше ощущает несвободу, неясность цели, на которую следует ориентироваться.

Через восприятие Марты Дорис Лессинг показывает, что эти различия во многом условны и детерминируются не столько половыми различиями, сколько социокультурными факторами. В этом романе социальное поведение мужчины дискредитировано.

Одной из проблем, которые Лессинг ставит в своих произведениях – это проблема гендерного неравенства. Она сама страдала от этой угрозы общества. В интервью она рассказывает, что ее мать больше любит ее брата Гарри, который был принят в хорошую школу, в то время как Лессинг смогла получить образование только до тринадцати лет. Она очень остро осветила эту угрозу в и своих африканских работах. Это гендерное неравенство было результатом иллюзий, как в семье, так и в обществе по поводу женщин. Лессинг выбрала язык как инструмент борьбы с гендерным неравенством в обществе. Язык всегда был важным инструментом реформирования общества. Через свои работы Лессинг хочет внести изменения, о которых она всегда мечтала. Она всегда оставалась активным реформистом, чтобы внести социальные изменения в общество. На протяжении всего пути из Африки в Лондон она всегда работала для этого обездоленного класса общества.

Творчество Лессинг также оказало огромное влияние на писательниц. Лиза Алтер говорит: «Я никогда бы не начала писать романы, не прочитав книги Д. Лессинг». Почти каждая женщина-писательница, которую я знаю, признается во влиянии Д. Лессинг, что совершенно очевидно в ее собственном романе «Другая женщина». Дрэббл описывает Лессинг как «пробный камень» и «мать и провидицу», а ее Срединная планета - в «Лето перед темнотой», а «Сияющий путь» - в «Городе с четырьмя воротами». Лессинг также оказала очевидное влияние на такие работы, как «Окончательный анализ» Лоис Гулд, «Движение Валери Майнер», «Страх перед полетом» Эрики Джонг, «Мужская комната» Энн Окли и «Журнал Эллы Прайс» Дороти Брайант.

По итогам краткого анализа романов Д. Лессинг можно сделать следующие выводы:

1. Феминистская проблематика является неотъемлемой частью произведений Д. Лессинг.
2. Творчество Д. Лессинг заметно отличается от традиционной феминистской литературы. Основное отличие в том, что феминистская литература более радикальна и агрессивно настроена по отношению ко всему маскулинному. Она занимается проблемами чисто женского восприятия и сосредоточивает основное внимание на обличении притеснений женщины в мужском мире. Произведения Лессинг в этом плане гораздо шире. Она не возводит женские проблемы в какой-то особый ранг, хотя всегда отстаивает их права и открыто высказывает свое особое мнение на взаимоотношения мужчин и женщин. Это придает ее произведениям ту широту, которой нет в более ограниченных

произведениях ряда других феминистских авторов, что позволяет говорить об общекультурном и общечеловеческом значении ее творчества.

3. Для творчества Лессинг так же характерен психологизм и проникновенная достоверность в описании человеческих чувств и переживаний. Это позволяет читателю ощущать себя одним целым с героем и прожить его судьбу в той или иной житейской (или фантастической) истории, которую так искусно рассказывает автор.

4. В романах Лессинг автор осмысливает мир женщин, ее роль и место в жизни начиная от рождения до смерти.

5. Лессинг создала большое количество художественных образов девочек, девушек, женщин, старух, любимых и брошенных, счастливых и несчастных. Все женские образы в творчестве писательницы перерастают рамки романного сюжета и становятся архетипическими сущностями женской природы.

6. Авторское восприятие в произведениях Лессинг нельзя характеризовать как упрощенное восприятие. Художественный мир Лессинг достаточно сложен, оно отличается хаотичностью, а иногда и бытовой ирреальностью.

7. Описывая жизнь своих героев, Лессинг часто не дает готовых и окончательных решений. Концовки многих романов автор оставляет открытыми, как бы приглашая читателя стать соучастником описываемого. [2, с.23]

В ходе проведенного исследования было выявлено, что большое влияние на формирование особенных отличительных черт творчества Д. Лессинг оказали факты ее биографии. Во время ее проживания в Азии и Африке у Д. Лессинг возник интерес к суфизму и идеям коммунизма, так же в этот период у нее формируются антиколониальные взгляды. Все это нашло свое отражение в произведениях раннего и зрелого периода. Далее два неудачных брака подтолкнули Лессинг к феминизму и сделали ее одной из виднейших представительниц литературы этого направления.

Таким образом, в статье выделены основные этапы творчества писателя, охарактеризованы специфические черты каждого этапа: 1. Ранний период с доминированием произведений социально-политической, коммунистической и антиколониальной направленности (1949–1956) и преобладание автобиографической, психологической тематики (1956–1969). 2. Зрелый период: появление научно-фантастических произведений, увлечение суфизмом (1971-1983). 3. Поздний период: активный поиск новых творческих идей и новых тем (1983–2013). Надо заметить, что через все творчество Дорис Лессинг красной нитью проходят феминистские идеи и темы, придающие произведениям особый авторский подтекст и неповторимый колорит.

Как мы убедились творчество Д. Лессинг глубоко многогранно. Ее произведения это по большей части отражение взглядов женщины, которая опираясь на собственный жизненный опыт, через описание судьбы своих героинь делится с читателем своими переживаниями, стремлениями, надеждами.

Литература

1. Бовуар С. де. Второй пол. Т. 1 / пер. с франц. А. Сабашниковой. Т. 2 / пер. с франц. И. Малаховой, И. Орловой. М.: Прогресс; СПб.: Алетея, 1997. 832 с
2. Васильева-Ожина И. Н. Романы Дорис Лессинг. Проблема жанра : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филолог. наук. — М., 1986. — 24 с.
3. Blau Duplessis, Rachel. 1985. Writing beyond the ending: "Narrative strategies of twentieth-century Women Writers".
4. Brewster, Dorothy. "Doris Lessing". Bloomington: Indiana University Press. 1965. New York: Twayne Publishers, Inc.
5. Joannou, Maroula. 2000. Contemporary Women's Writing: From The Golden Notebook to The Color Purple. Manchester University Press.
6. Г. Г. Ишимбаева, М. А. Шушпанова. Особенности гиноцентризма в английской литературе второй половины XX века («Золотая тетрадь» Д. Лессинг и «Обладать» А. Байетт) Вестник Башкирского университета. 2018. Т. 23. №1
7. Miller Nancy K. Archologies: The Woman, the Text, and the Critic // Subject to Change: Reading Feminist Writing. New York: Columbia University Press, 1988.

Ключевые слова: писательницы, женский опыт, феминизм, женская литература, гендерное неравенство

Açar sözlər: yazıçılar, qadın təcrübəsi, feminizm, qadın ədəbiyyatı, gender bərabərsizliyi

Keywords: writers, women's experience, feminism, women's literature, gender inequality

Резюме

В статье рассматриваются проблемы, возникшие у женщин-писательниц во второй половине XX века. Дорис Лессинг можно назвать пионером в выявлении социальных тенденций того периода. Она изображает невзгоды, с которыми женщины-писательницы сталкиваются в литературном мире. Кратко анализируя творчество Д. Лессинг, мы видим, насколько глубоко ее собственные переживания переплетаются с жизнью ее героинь.

Xülasə

Məqalədə XX-ci əsrin ikinci yarısında qadın yazıçılarının üzləşdiyi problemlər araşdırılıb. Doris Lessingi dövrün sosial tendensiyalarının müəyyənəndirilməsində öncül adlandırmaq olar. O, qadın yazıçılarının ədəbi aləmdə üzləşdikləri çətinlikləri canlandırır. D.Lessingin yaradıcılığını qısaca təhlil edərək, onun öz həyat təcrübəsinin qəhrəmanlarının həyatı ilə nə qədər dərindən bir şəkildə əlaqəli olduğunu görə bilərik.

Resume

This article deals with problems the women writers arose in the second half of the 20th century. Doris Lessing can be designated as a pioneer in discerning social trends of that period. She depicts the hardship of women writers face in the literature world. Shortly analyzing the creative works of D. Lessing we can observe how deeply her own experiences intertwined with the life of her heroines.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Rövşən Əsgərov⁹¹
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLİ BAĞLAMA

Türk dillərində feili bağlamaların elmi tədqiqinə XIX əsrin birinci yarısında ilk dəfə Mirzə Kazım bəy başlamışdır [11]. Bu kateqoriyanı M.Əfşar da müəyyən qədər araşdırmışdır. Onun “Fənni-sərfü nəhvi-türki” əsərində feili bağlamanın on iki növündən bəhs edilmişdir [5]. Müxtəlif illərdə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitablarında da feili bağlamalara geniş yer verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə feili bağlama formaları və onları əmələ gətirən şəkilçilər fərqli şəkildə izah edilmişdir. Azərbaycan dili qrammatikasının 1951-ci il nəşrində feili bağlamanın on iki şəkli əlaməti verilmiş, burada -malıykən, -asıykən, -dansa formaları da feili bağlama hesab edilmişdir [2].

Akademik N.K.Dmitriyev feili bağlamaları feilin şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişməyən forması kimi tədqiq etmişdir. Onun mövqeyinə görə, feili sifətlə ifadə olunan hərəkət təyinedici feil, feili bağlama ilə ifadə olunan hərəkət isə feildən yaranan zərfdır [6, s.185]. H.Mirzəzadə isə hesab edir ki, feili bağlama zaman, şəxs və kəmiyyətə feilə tabedir [4, s.281]. S.M.Cəfərovun elmi baxışlarına əsasən, feili bağlamalar qoşulduğu və tabe olduğu əsas feilə yanaşarkən və onunla eyni vaxtda, ya da başqa vaxtda baş vermiş hərəkət, hal və zaman bildirir [3, s. 82]. V.M.Nasilov feili bağlamaları feilin qeyri-şəxslı forması kimi təqdim edir/ [1, s. 163].

A.M.Şerbak -a² şəkilçisini gələcək zaman, N.K.Dmitriyev -ib⁴ şəkilçisini keçmiş zaman, -alı² şəkilçisini isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır [1, s. 164]. Amma A.N.Kononov haqlı olaraq göstərmişdir ki, feili bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyildir. Feili bağlamalar ancaq formalara görə təsnif edilməlidir. [7, 97].

V.V.Vinoqradov feili bağlama ilə zərf arasındakı bəzi oxşarlıqlara əsaslanmaqla belə bir mülahizəyə gəlmiş, amma bu mülahizə dəstək qazanmamışdır [1, s. 163]. Ümumən isə türkoloji dilçilikdə feilin dəyişməyən forması, təsriflənməyən forması, şəxssiz forması, feil ortamı və s. bu kimi terminlərlə adı keçən feili bağlamalar Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi baxımından yetərinə araşdırılmamış, bu feil formasının keçdiyi inkişaf yolu kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Yeni nəsil türkoloqlardan Aynel Məşədiyeva haqlı olaraq feili bağlama formalarının bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməli olduğunu qeyd edir. [8, s. 18].

Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlama əmələ gətirən şəkilçilərə nəzər salaq:

-ib⁴, -ip⁴. Türk dillərində, o cümlədən Oğuz qrupu türk dillərində hərəkəti tərzinə, zamanına və s. görə tamamlayan konkret feili bağlama şəkilçilərindən ən geniş işlənmə dairəsinə malik olanı -ib⁴ (-ip⁴) şəkilçisidir. Bu şəkilçi yalnız yakut və çuvaş dillərində işlənmir.

Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feili bağlamanın paralel hərəkətə aid olduğunu görürük. Görüşüb *ordan-burdan söhbətləşirdilər (Azərbaycan)*. *Oturub gevezelik ediyordu (Türk)*. Oğuz qrupu türk dillərindən Türkmən dilində -ip⁴ şəkilçisi bəzən əlavə olaraq -jik/jik şəkilçisini də qəbul edir. Bu zaman həmin şəkilçi feili bağlamaya kiçiltmə-əzizləmə mənası verir. Məsələn: *alıpjik - git*.

Orxon-Yenisey kitabələrində də -ip⁴ şəkilçisi geniş işlənməmişdir. Qeyd edək ki, Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi abidələrində -ip⁴ şəkilçisindən başqa, onun -yıp/yip, -iban⁴ variantlarından istifadə edilir. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında -iban⁴ şəkilçisi bir element kimi nəzərə çarpır: *Bir yanda bəzirganlar gəlibəni qara Dərbənd ağzına qonmuşlardı. Ağ-boz atlar binübəni yortuşdular.* “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa bu şəkilçidən qədim zamanlardan bəri canlı danışiq dilində və klassik şairlərin əsərlərində istifadə edilmişdir. Məsələn: *Yanına gəlibəni rəvani, Söylədi ona sözü nəhani (Xətai), Darü-dünyanı könül cəhd edübən tərək edə gör, Xabi-qəflətdə ikən özünü didar eylə. Ey cigər zəxmi, ağız açma xədəngin görübən. Yetənə raz-nəhanım yetər izhar eylə (Füzuli). Görüşübən eyləmədik xoşşəfa, Keçən halı soruşmadıq, ayrıldıq (Vaqif), Xergiz aman bilen bile bolmanlar, oynayıp, qülüben bile iymenler (Məhdimqulu), Bahadır oluban meydana gəldim (Eşrefoğlu).*

-ip⁴ şəkilçisinə Qaqauz dilində də rast gəlinir. Bu dildə həmin şəkilçi vasitəsilə düzələn feili bağlamalardakı hərəkət digər bir hərəkətə təsir edir. Məsələn: *Yatıp yuvarlaner*. Bəzən isə həmin dildə, o cümlədən türk dilində bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamaların -da, -ta elementləri ilə işləndiyini görürük:

Aalaip ta annadıym

Annadım ta soyleyem

Türkmən dilində də -ip⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzələn feili bağlamalardan müxtəlif məqamlarda, o cümlədən hərəkətin məqsədinin, tərzinin və s. bildirilməsi məqsədilə geniş istifadə olunur: *Aqzını jövveri qorub yanı dukana qəlmişəm. Baltanı keturub burxanların uluğunun eqni uza koydı.*

-arak². Sonu samitlə bitən feil köklərinə ahəng qanununa uyğun olaraq artırılan -arak//-erek, sonu saitlə bitən feil köklərinə artırılan (y)-arak, (y)-erek şəkilçiləri də Oğuz qrupu türk dillərində ən çox təsadüf edilən feili bağlama şəkilçilərindəndir. Məsələn, *söylenerek, güldürerek, okumarak. İnsan dünyaya ağlayarkən gelir, ağlayarak gider (Türk). Külək ağacların budağını yelləderək yarpaqları yerə töküdü (Azərbaycan).*

Müasir Oğuz qrupu türk dillərində -arak⁴ feili bağlama şəkilçisi bu mənaları əmələ gətirir:

a) əsas xəbərdə ifadə olunan hərəkətlə eyni vaxtda baş verən hərəkəti bildirir:

Məsələn: *Yusif içinde hafif bir ürpeme duyarak sordu (Türk).*

b) Həmcins halları ifadə edir: *Kız bahçede çocuklarla oynuyarak, dans ederek, şarkı okuyarak eğleniyordu (Türk).*

⁹¹ *Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı*

c) Xəbərdəki əsas hərəkətdən əvvəl işlənən hərəkəti bildirir:

Melek cüzdanı masanın üzərindən götürərək çantasına koydu (Türk).

Onu da qeyd edək ki, iki eynicinsli vəziyyətin ifadə olunduğu cümlələrdə əksər hallarda birinci -ib⁴, daha sonra isə -arak² şəkilçisi gəlir. Məsələn: *Qalxıb geyinərək küçəyə çıxdım (Azərbaycan).*

Müasir qaqaüz dilində bu şəkilçi ilə düzələn feili bağlamaların bir növ köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirən feillərlə işlənməsi hallarını müşahidə edirik. Bu halda feili bağlamalar hərəkətin tərzini ifadə edir: *Kaçarak giderim.* Məsələn: *İnsan kırda işleer, türkü çalarak.* Qaqaüz dilində -arak² şəkilçisinin əlavə -jik⁴ şəkilçisi qəbul etməsi halına da təsadüf edilir. Məsələn: *kaçarjık.*

-madan². Bu feili bağlama şəkilçisi də Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk, qaqaüz və kırım tatarlarının dilində geniş işlənir. Şəkilçi qədim türk dillərində -matı/-məti variantında da istifadə edilmişdir. Müasir Oğuz qrupu türk dillərində -madan² şəkilçisi bu funksiyaları yerinə yetirir: a) Hərəkətin həmcins tərzini bildirir: *...Bu Marsilya kızına sevmədiği en romantik şekilde görmeden, bilmeden, anlamadan öğretivermişti (Türk).* b) Zamanın vəziyyətini göstərir: *Biz tələbə olanda səhərlər gün çıxmadan qalxardıq (Azərbaycan), Yapamıyjam sormadan (Qaqaüz)*

-a;-e. Oğuz qrupu türk dillərində geniş işlənmə tezliyinə malik olan bu şəkilçiyə hətta Orxon-Yenisey abidələrində də təsadüf etmək mümkündür: *Üç oquz susi basa kaldı.* Müasir oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamalara nümunələrlə nəzər salaq: *O yenə gülə-gülə Nərgizi təriflədi (Azərbaycan), Etrafına bakana bakana yürüməyə başladı (Türk). Bakana-bakana, düşə-kalka (Qaqaüz), saqa-saqa, doya, qöre-bile (Türkmən).*

-dikca⁴; -tıkca⁴. Bu da Oğuz qrupu türk dillərində ən çox yayılmış feili bağlama şəkilçilərindəndir: *Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet (Türk). Ətrafda göz işlədikə uzanan yaşıl tarlalar görünürdü (Azərbaycan), Urdıkca beyidü (Türkmən) və s.*

-ikən/kən. Oğuz qrupu türk dillərindəki feili bağlama şəkilçilərindən biridir. *Müzik dinlerken insan farkında olmadan daha çok çalışır. Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden, Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden. Avcı kuşu uçarken vurdu. Araba durunca dışarıya fırladım (Türk). Biz yox ikən vəhdətə eylədi iqrar eşq (Azərbaycan), Oturmuşkan dizbediz doyamadım yüzüme (Qaqaüz).*

-casına; -cesine. Bu feili bağlama şəkilçisinə türk dilində daha çox təsadüf edilir. -ken şəkilçisi kimi bu da zaman şəkilçisindən sonra artırılır:

Seni öyle sevdim ölürcesine

Tanrının yazdığı siircesine.

İçimden geçeni bilircesine.

Yalnız benim için bak yeşil-yeşil

-mca⁴. Bu şəkilçi də Oğuz qrupu türk dillərində kifayət qədər geniş yayılmış feili bağlama formalarından biridir: *İki gönül bir olunca samanlık seyran olur (Türk).* Türk dilində bu feili bağlamanın ifadə etdiyi üslub çalarları Azərbaycan dilində həm -an//ən kimi, həm də -diyi zaman tərkibləri ilə verilə bilər. *Orhan gelince beni görsün (Türk). - Orxan gələn kimi mənə baş çəksin (Azərbaycan). Beni görünce şaşırıldı (Türk). - Məni görən kimi təəccübləndi. Məni gördüyü zaman çaşıb qaldı (Azərbaycan).*

-al²; -qal² (-alu²; -galu²). Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlamaların yaradılması üçün geniş istifadə edilən formalardan biri də məhz bu şəkilçidir. Nümunələrə diqqət edək: *Ben mektubunuzu alalı iki hafta oldu.*

Türkmən dilində bu şəkilçinin də əlavə elementlər qəbul etməsi hallarına rast gəlmək olar: *qelelim, qideliniz, sen qidelin bəri men senden bir xat xem almadım.* Bu şəkilçi Azərbaycan və türk dillərində də kifayət qədər geniş işlənir: *Nərmən kəndə gələli onu heç kim danışdırmadı (Azərbaycan), Buralara ayak basmayalı tam beş yıl olmuştu (Türk).*

-ar, -maz; -er, -mez; -ır, -maz; -ir, -mez; -ur, -maz; -ür, -mez. Bu feili bağlama formaları da Azərbaycan və türk dillərində geniş yayılmışdır.

Oğlan içəri girər-girməz aşağıda səs eşidildi. Yazını bitirər-bitirməz onu müzakirəyə çağırdılar (Azərbaycan). Zil çalar çalmaz dersaneye koştı. Oturur oturmaz yazıya başladı. (Türk).

-anda². İş, hal və hərəkətin konkret zamanda həyata keçirildiyini əks etdirən bu feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dili üçün daha çox xarakterikdir. -anda//-əndə feili bağlama şəkilçisi -an//-ən feilin sifət əlaməti və -da//də yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Dilimizdəki -dıqda; -dikdə; -duqda; -dükdə feili bağlama şəkilçisi də türk dilində tək işlənmir. Yalnız müxtəlif sözlərlə (qoşma, ədat və s.) birlikdə, ya da mənsubiyyət şəkilçiləri ilə müştərək işlənərək feili bağlama funksiyasını yerinə yetirir: *Sən gələndə saat beş idi (Azərbaycan). Sen geldiğinde saat beşti (Türk). Müharibə qurtaranda neçə yaşın var idi? (Azərbaycan) Savaş bittiğinde kaç yaşındaydın? (Türk).*

Bütün bu qeydlərdən də görüldüyü kimi, türk dillərinin, o cümlədən Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün feili bağlamalar və onların cümlədə yaratdıqları tərkiblər çox zəngin material verir. Çünki feili bağlamalar da özünün semantik və sintaktik funksiyalarına görə dilin əsas identiklik göstəricilərindən sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aydınqızı A. Qədim türk yazılı abidələrində feili bağlamaların quruluşu və tərkibləri. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, B., 2005, s. 163-165
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951
3. Cəfərov S.M. Oğuz abidələrində feili bağlamalar. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. B., 1984, s. 82-86
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962
5. M.Əfşar. «Fənni-sərfi nəhvi-türki», Bakı, "Elm və təhsil" 2015
6. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948

7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–XI вв. Л., 1980
8. Мешадиева А.А. Система деепричастных форм глагола в тюркских языках. Б. 2016
9. Татарская грамматика. БШТ. Морфология. Казань, 1997
10. Насилов В.М. Язык тюркских памятников Уйгурского письма XBI–XV вв. М., 1974
11. Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань: Университетская типография, 1839, 528 с.

Açar sözlər: *feil, feili bağlama, morfolojiya, zərf*

Ключевые слова: *глагол, деепричастие, морфология, наречие*

Key-words: *verb, verb conjugation, morphology, adverb*

Xülasə

Məqalə Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlamalara həsr edilmişdir. Burada türk dillərində feili bağlamaların əsas əlamətlərinə diqqət yönəlmişdir. Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlama yaradan şəkilçilər haqqında söhbət açılmışdır. Bu qrupa daxil olan dillər arasında müqayisələr aparılmışdır. Məqalədə irəli sürülən fikirlər Azərbaycan, Türk, Türkmən, Qaqauz və Kırım tatarlarının dillərindən götürülən faktlarla izah edilmişdir.

Summary

The article is devoted to verb conjugations in the Oghuz group Turkish languages. The attention is given to the main features of verb conjugations in Turkish languages. The article is about the suffixes that create verb conjugations in the Oghuz group Turkish languages. Comparisons are made between the languages included in this group. Ideas expressed in the article are explained by the facts from the languages of Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Gagauz and Crimean Tatars.

Резюме

Статья посвящена теме деепричастий в огузской группе тюркских языков. Основное внимание уделено главным особенностям деепричастий в тюркских языках. А также здесь говорится о суффиксах, образующих деепричастия в огузской группе тюркских языков. Провели сравнительную характеристику среди языков, входящих в эту группу. В данной статье примеры и сравнения взяты из азербайджанского, турецкого, туркменского, гагаузского языков и языков крымских татаров.

RƏYÇİ: *dos. S.Abbasova*

“QARA YUMOR” ƏDƏBİ AXINI VƏ KURT VONNEQUT

XX əsrin 50-ci illərində Amerika ədəbiyyatında formalaşan “Qara yumor” ədəbi axını 60-70-ci illərdə daha ön plana keçməyə başlamışdır. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ABŞ ədəbiyyatında ictimai mövzulara da maraq artırdı. “Qara yumor” ekzistensializm fəlsəfəsi ilə sıx əlaqəlidir. Bunu bir çox amerikan tədqiqatçıları da təsdiq edirlər (9, s. 6; 7, s. 17).

Sidney Finkelstein qeyd edir ki, ekzistensializm “Amerikanın mədəni həyatına güclü təsir göstərmişdir” (8, s. 133). Ekzistensializmin ümumi mövzuları “Qara yumor” axınına aid yazıçıların əsərləri üçün də xarakterik idi. İnsan və cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlər, varlığa əks mövqelərdən yanaşmaq II Dünya müharibəsindən sonrakı ədəbiyyatda da tez-tez müşahidə olunurdu. “1950-ci illərdə Amerikanın sosial və mənəvi atmosferində ekzistensialist doktrinalar tez-tez ziyalıların passivliyinin bir növ fəlsəfi əsaslandırılması kimi istifadə olunurdu” (13, s. 20).

“Qara yumor və ekzistensializm arasındakı əlaqə mürəkkəb xarakter daşıyır. Onları, xüsusilə də, insan konsepsiyasına münasibətdə fərqləndirmək çətinidir. Lakin, şübhə yoxdur ki, bu iki fenomenə diqqət yetirdikdə, “qara yumor” axınına məxsus yazıçıların özünəməxsus və son dərəcə müxtəlif kompleks mövqelərini, Sartr və Kamyu tərəfindən təbliğ edilən fəlsəfi sistemin mürəkkəb xarakterini nəzərə almaq lazımdır” (13, s. 20-21).

Məlumdur ki, ekzistensializm insan fərdiliyinə çox önəm verir. Şəxsiyyətin problemləri, insan və onu əhatə edən dünya arasındakı əlaqənin absurdluğu, yalnızlıq və ümitsizlik sözügedən fəlsəfi sistemi müəyyənləşdirən əsas cəhətlərdəndir. Lakin düşüncə baxımından uyğun olan bu məsələlər “qara yumor” yazıçılarında fərqli təzahürləri, ədəbi yol və üsullarla meydana çıxırdı. Bu yazıçılar insanı onu əhatə edən kaosun bir oyuncağı kimi təsvir edir, insan həyatının mənasının itdiyinə diqqət yönəldirdilər. “İnsan universal nisbi ilə əhatə olunur və “heç bir şey həqiqətən dəyərli deyil” (1, s. 161).

“Qara yumor” yazıçılarında gülüş fərqli xarakter daşımaqdadır. Burada yazıçılar satira, isteza və ümumiyyətlə, gülüşdən özünümüdafiə, öz aləmləri və dünya arasında sərhəd kimi istifadə edirdilər. Onlar cəmiyyəti dəyişməyi deyil, həyatı necə qəbul etməyi, necə yaşamağı düşünürlər. Ona görə də komizm yazıçılar üçün yeni ədəbi rəng qatılmış üsul kimi çıxış etməyə başlayır. Realizmdən uzaq olan “qara yumor”çu “reallığı əks etdirməyən, onun ruhi halına uyğun simvolik modeli yaratmaq üçün ideom, simvol, işarələr kimi mücərrəd formalardan istifadə edirlər” (11, s. 51).

“Qara yumor” ilə bağlı mühüm bir məsələni də diqqətə almaq lazımdır. İstehzanın bir modifikasiyası olaraq “qara yumor” sürrealizm və absurd estetikasında elit şüuru müşayiət edirdi. Bu da həmin ədəbi axına aid əsərlərdə sanki kaos hissənin ortaya çıxmasına, sosial dəyərlərin, ictimai qurumların fəvqünə keçməyə meyl yaradırdı. Bunun səbəbi kimi “müharibədən sonrakı Amerikada meydana çıxan ümitsizlik və tutqun komik ruh halları”nı (6, s. 8) göstərmək mümkündür. “Qara yumor”istlər dünyanı kaos kimi qəbul edirlər. Əsərlərində insan varlığının mütəlak məqsədsizliyi, faydasızlığı ifadə və təsbit edilir. Bu məktəbi təmsil edən yazıçıların ən sevdiyi üsullar burlesk⁹³, parodiya, qrotesk, istehza, fars və satira idi.

Müharibədən sonrakı dünya nizamı və Amerikadakı reallıq özü ədəbiyyatın da ifadə tərzində istehzanı labüd etmişdir. “Həqiqətin heç bir şişirtmədən sadə şəkildə ifadəsi belə ironik səslənirdi” (2, s. 7). Nüvə təhdidi, soyuq müharibə, ideoloji isteriya, sivilizasiyanın dəyərlərə vurduğu amansız zərbə, mənəvi böhran, inam hissənin sarsılması doğurduğu pessimizim “qara yumor”çuların yaradıcılığında hadisələrə münasibətdə istehza üsulunu meydana çıxarmışdır.

Sözügedən ədəbi istiqamətdə yazıb-yaradan yazıçılar daha çox ölüm, zorakılıq, qətl, intihar, müharibə, soyqırım, terrorizm, korrupsiya, diskriminasiya, din, barbarlıq və digər uyğun mövzulara üstünlük verirdilər. Con Bart, Tomas Berqer, Joseph Heller, Donald Bartelm, Con Hoyks, Tomos Pinçon, Benjamin Fridmen, Kurt Vonnequt və digər yazıçıların əsərləri sözügedən kateqoriyada önəmli yerə sahibdir.

“Qara yumor” termini 1935-ci ildə fransız sürrealist nəzəriyyəçisi, yazıçı və şair Andre Bretonun ingilis-irland yazıçı-satiriki Conatan Sviftin əsərləri barəsindəki görüşlərində işlədilmişdir. Onun “Qara yumorun antologiyası” kitabı da 1940-cı ildə Parisdə dərc edilmişdir. A.Breton “qara yumor”u ədəbi janr hesab etməyi doğru hesab etmir, onu xüsusilə də, sosial mövzuları istehza örtüyü ilə əsərə gətirən fərqli bir istiqamət kimi dəyərləndirirdi. “Qara yumor”, qeyd olunduğu kimi, bədii yaradıcılıqda keçən əsrin 60-cı illərində daha ön plana keçsə də, onun ilkin elementlərini daha əvvəlki əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür. “Postmodernliyin ilkin “qara yumor” estetik cəhətlərini L.Selinin “Gecənin sonuna səfər” (1932), V.Nabokovun “Edama dəvət” (1936) romanlarında, Antonen Arto, Ejen İonesko, Semyuel Bekketin absurd düşüncələrində görmək olar” (15).

Satira ədəbiyyat forması kimi, bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Yumor və ironiya satiranın tərkib hissəsini təşkil edir. Satira həyatın müxtəlif tərəflərinə diqqət yönəldərək açıq və ya gizli bir şəkildə fərqli hədəfləri tənqid edir, yazıçının həssas məqamları aydın dilə gətirməsini təzahür etdirir. “Beləliklə, satiraya tez-tez didaktik və hər şeydən əvvəl sosial funksiya verilir ki, bu da cəmiyyətin sosial və mədəni həyatı ilə sıx əlaqə yaradır” (13, s. 72).

“Qara yumor” ədəbi axınının görkəmli nümayəndələrindən biri də Kurt Vonnequt (1922-2007) olmuşdur. Yazıçının özü də bu fikri təsdiq edirdi (10, s. 78).

Alman mənşəli amerikan ailəsində dünya gələn yazıçının yaradıcılığında onun həyatındakı hadisələr, II Dünya müharibəsində iştirakı önəmli rol oynamışdır. Amerika II Dünya müharibəsinə başladığı zaman Cornell Universitetindən könüllü olaraq cəbhəyə yollanmış, Drezdenin bombardmanının şahidi olmuş, yaralanmış və alman əsirliyində qalmışdır. Müharibədən sonra, 1947-50-ci illərdə kiçik silah və zirehli maşınlardan tutmuş hərbi kosmik sistemlərə və nüvə başlıqlarına

⁹² Gəncə Dövlət Universiteti

⁹³ Ədəbiyyatda parodiyalı üslublaşdırma forması. [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası](#) (25 cildə), V cild. Bakı, 2009, s. 98.

qədər çox sayda hərbi məhsul daxil olmaqla bir çox növ avadanlıq istehsalçısı olan Amerika silah şirkəti General Electric şirkətində ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssis kimi çalışmışdır. Həmin hadisələr K.Vonnequtun qara yumor və elmi fantastika ilə zəngin romanlarında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Ona görə yazıçının əsərlərində avtobioqrafik cəhətlər önəmli yer tutur. “Mexanik Piano” romanından başlayaraq digər bir çox əsərlərində, xüsusilə də “Sallaqxana nömrə beş və ya Uşaqların xaç yürüşü” romanında avtobioqrafik faktlar geniş şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

1950-ci illərdə tamamilə bədii yaradıcılıqla məşğul olan, on beş roman və beş hekayələr toplusunun, pyes və esselərin müəllifi kimi yazıçı dünya və insanın ziddiyyətli mahiyyəti, elmi-texniki inkişafın paradoksal tərəfləri üzərində mühakimələr aparmışdır. K.Vonnequt özünəməxsus yaradıcılıq konsepsiyası və ifadə formalarına məxsus bir yazıçı kimi seçilməkdədir. 1960-cı illərdə yazıçı “kömür mədəninə kanarya nəzəriyyəsi” formalaşdırır. Bu düşüncənin əsasında yaradıcı insanların missiyası və sənətin əhəmiyyəti dayanırdı. “Bu nəzəriyyə ondan ibarətdir ki, yaradıcı insanlar cəmiyyət üçün çox vacibdir, çünki onlar həssasdırlar. Onlar həssaslığın fəvqündədirlər. Onlar zəhərli minanın içindəki kanarya kimi daha qorxulu bir qoxu hissənin təhlükənin yaxınlaşdığını bildirmədən daha əvvəl yığılırlar” (10, s. 10). Buna görə də, geniş düşüncə sferasına malik, cəmiyyətdəki hadisələri mühakimə etməyi və daha dərinə gedərək onlara gülməyi bacaran yazıçı yaradıcı insanlara münasibəti qınayırdı. “Mexanik piano” romanında həmin kontekstdə K.Vonnequt yazır: “Bu həyatda, inan mənə, minlərlə düşünən... həssas... gülməyi bacaranları məhf edirlər” (3, s. 265). K.Vonnequt yaradıcılığında romanlarının xüsusi yeri vardır.

Məlumdur ki, “qara yumor” və postmodernizm ədəbi axınına məxsus yazıçıların yaradıcılığında nəsrin poetikası, təhkiyənin ifadə üslubları ön planda idi. Bu baxımdan Amerika yazıçısı və öz əsərləri ilə roman janrının inkişafında mühüm rol oynayan Con Bartın sözügedən janr sahəsindəki eksperimentləri nəzəri cəlb edirdi. Lakin K.Vonnequt da bu sahədə seçilən ədiblərdən idi. “K.Vonnequt realist roman poetikasının inkişafı ilə maraqlanırdı. Vonnequt, məsələn Bartdan az experimenter deyildi. Lakin onun təhkiyə tərzini son dərəcə fərdi idi ki, bunu “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanında aydın şəkildə görmək mümkündür. K.Vonnequtun bədii sistemində “fakt” və “uydurma”nın mürəkkəb əlaqəsi əhəmiyyətli yer tutur. Bu əlaqədə avtobioqrafik element xüsusi bir funksiya yerinə yetirir (13, s. 133).

K.Vonnequtun yaradıcılığında Amerika həyatı və onun müxtəlif məsələləri aparıcı yer tutur. “Vonnequt romanlarda və jurnalistikada Amerika reallığının bir çox məqamlarını şərh etmişdir: yerli əhalinin soyqırımından tutmuş, dövlətin beynəlxalq siyasətində Henri Kissincerin rolu, xəstə istehlakçıdan tutmuş mücərrəd ekspressionistlərin hüququna qədər. Bunlar onu Avropa realistləri ilə bərabər yazıçı hesab etməyə imkan verir” (14).

K.Vonnequtun “qara yumor”u, “Mother Night” – “Gecənin anası” (1962), “Cat’s Cradle” – “Pişik üçün nənni” (1963), “God Bless You, Mr. Rosewater” - [Allah canınızı sağ eləsin, Cənab Rozuoter](#)” (1965), “Slaughterhouse-Five, or The Children’s Crusade” – “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” (1969) və digər romanlarında geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu əsərlərdə yazıçı “qara yumor” ədəbi axınına aid əsərlərdə olduğu kimi, ölüm, fiziki qüsurlar, insanlararası münasibətlər, irqçilik, siyasət, əyyaşlıq, hərbi, ictimai həyat kimi mövzulara üstünlük vermişdir.

Müharibə mövzusu yazıçının yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Qeyd olunduğu kimi, II Dünya müharibəsi illəri K.Vonnequtun həyatında və bədii düşüncəsində əsaslı rol oynamış, yazıçı 1945-ci ildə Drezdenin bombalanmasının, minlərlə günahsız insanın faciəli şəkildə ölümü və dağıntılar altında qalmasının şahidi olmuşdur. Həmin hadisələr K.Vonnequtun “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanının əsasında dayanır. Vyetnam müharibəsinə, irqi münaqişələrə, cəmiyyətin müxtəlif problemlərinə son qoyulmasına çağırışı ifadə edən əsər zəngin “qara yumor” elementləri ilə müharibədən sonrakı Amerika dünyasının ruhunu əks etdirirdi. K.Vonnequt qəzəb, zülm, şiddət, qəddarlıq, amansızlıq, təhqirə qarşı insan psixikasının sözügedən xarici mənfi təsirlərdən özünümüdafiəsi, qorunması üçün qara yumordan, istehzadan istifadə etmişdir. Əsərin qəhrəmanı döyüşçü Billi Piliqrim K.Vonnequtun obrazını canlandırmışdır. Billi yazıçı simasında müharibənin dəhşətlərini kəşf edir.

Əsər çap olunduqdan sonra bestellərə çevrilir, bir sıra yerlərdə romana qədərliyi, seks və istismarı kobud dillə ifadə etdiyinə görə qadağalar qoyulsa da, əsər geniş şöhrət tapır. Bununla belə, əsərin çapından sonra yazıçı böyük depressiya yaşayır, bir daha roman yazmayacağına and içir, hətta 1984-cü ildə özünəqəsdə belə cəhd edir. Yaşadığı müharibə dövrü və ondan sonrakı hadisələr, eyni zamanda, ailəsində baş verən faciələr K.Vonnequtun psixikasına mənfi təsirsiz də ötürmüşür. Yazıçı bütün bunlardan özünümüdafiə kimi əsaslı şəkildə “qara yumor” üsullarını seçir.

Əsərdə müharibə və din mövzusunə qarşı sözügedən üsullar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Texniki sivilizasiyanın məhsullarından insanları məhf etmək üçün istifadə olunduğuna diqqəti çəkən yazıçı dini riyakarlığa tabe edənlərə də “qara yumor”u ilə istehza edir: “Lakin həqiqətən İncil bunu öyrədir: Kimsəni öldürmədən öncə onu yaxşıca araşdır. Nüfuzlu qohumları varmı? Belə-belə işlər” (5, s. 39). Romanda “belə-belə işlər” ifadəsini tez-tez və xüsusi funksionallıqla işlədən K.Vonnequt çox əhəmiyyətli məsələlərə “dırnaqarası” baxdığını bildirmək və istehzanı göstərmək üçün həmin üsullardan istifadə etmişdir.

Romanda müharibə ilə yanaşı, döyüşçü obrazlarına da “qara yumor” kontekstində yanaşılır. Əsərin mərkəzi qəhrəmanlarından olan Billi döyüşlərdə fərqli cəhətləri ilə seçilir. Boyuna və çevikliyinə görə flaminqo ləqəbi almış Billi döyüşçü yoldaşlarından fərqli olaraq snayper güllələrindən kənar qalır və K.Vonnequt bunu özünəməxsus ironik şəkildə ifadə edir: “Üçüncü güllə yuyulmamış flaminqoya aid idi. Ölümçül bir arının qulağından keçib vızılı etdiyi kimi yolun ortasında donub qaldı. Billi nəzakətlə dayandı və oxa başqa bir zərbə verdi. Müharibə qaydaları ilə bağlı qarışıq fikirləri var idi, snayperə yenidən cəhd etmə fürsəti verilməli olduğuna inanırdı” (5, s. 108).

“Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanında insanların fiziki görünüşü də “qara yumor”a hədəf götürülür. Billinin Valensiyaya evlənməsindən bəhs edərəkən yazıçı çirkin qadına evlilik təklif edən qəhrəmanın dəli olduğunu söyləməklə insanın xarici forması və görünüşünə istehza etmişdir: “Billi çirkin Valensiya ilə, əslində, evlənmək istəmirdi. Evlilik təklifi xəstəliyinin əlamətlərindən biri idi. Özünün ona təklif etdiyini, brilyant üzüyü qəbul etməsini xahiş etdiyini və ömürlük yoldaşı olmasını xahiş etdiyini eşidəndə dəli olduğunu başa düşdü” (5, s. 93).

Valensiyanın həddindən çox yemək yeməyi və artıq çəkisi də K.Vonnequtun istehza obyektidir: “O ev kimi nəhəng idi, çünki daim nəsə yeyirdi. O indi də yeyir” (5, s. 23).

Müharibə ilə eyni müstəvidə ölüm mövzusu da K.Vonnequtun romanları üçün çox xarakterikdir.

K.Vonnequtun “Gecənin anası” romanı da müharibə və ölüm mövzusunda kənarında deyildi. “Gecənin anası” əsərində yazıçı İsraildə nasist Almaniyasının cinayətlərini ittiham etmək üçün gözləyir. Romanın əsas qəhrəmanı satqın və nasistlərə işlədiyi güman edilən və İsrail hökumətindən gizlənən Hovard U.Kembel doktor Consun yanına gəlir. Söhbət zamanı onların yanında olan Avqust Krapptauerin özünü pis hiss etməsi və yerə yıxılaraq ölməsini istehza ilə belə ifadə edir: “Doktor İbrahim Epsteinin anası ilə birlikdə yaşadığı ikinci mərtəbəyə qaçdım. Həkim evdə idi. Epstein, yazıq, yaşlı Krapptauerlə o bizə nəhayət, həqiqətən öldüyünü etiraf etməsinə qədər olduqca kobud davrandı” (4, s. 96). Burada yazıçı ironiyadan istifadə edir və ölmüş insana öldüyünü “hər kəsə etiraf etmək” “fürsətini” verir. Burada yazıçı ölüm faktına “qara yumor” prizmasından yanaşmışdır.

Romanın digər epizodlarında da “qara yumor” elementləri müşahidə olunmaqdadır. Əsərdə Drezdenin atəşə tutulması və saysız hesabsız cəhədlər belə təsvir edilir: “Atəş edildikdən sonra insanlar iki-üç fut uzunluğunda kömürlü közə çevrildi və yaxud sizə daha çox maraqlıdırsa, onlar nəhəng qovrulmuş çəyirtkə kimi görünürdülər” (4, s. 35). Yazıçı insan dəyərinin itirildiyini, sivilizasiyasının yüksək texnikasının insanı çəyirtkə kimi məhf etdiyini özünəməxsus ironik şəkildə ifadə etmişdir.

Həbsxana nəzarətçisi Menqel Kembelə bir kişini necə boğduğunu izah edirkən də ölümü gülüş gədəfinə çevirir: “Hessi asdıqdan sonra – mənə Menqel dedi, əşyalarımı topladım ki, evə gedim. Mənim çamadanımın kilidi qırılmışdı və mən onun böyük bir dəri kəmərlə bağlamağa məcbur oldum. Bir saatda mən eyni işi iki dəfə görməli oldum – bir dəfə bunu Hessi ilə, ikinci dəfə isə öz çamadanımla. Hər ikisi də mənə eyni laqeydlik hissi verdi (4, s. 87). Yazıçı bir kəmərlə insan boğazını sıxmağın və çamadanı bağlamağın eyni hisslər doğurduğunu, bunun vicdan əzabı və ya günahkarlıq duyğusu deyil, məhz “laqeydlik” doğurduğunu yazmaq istehza yaratmışdır ki, həmin “qara yumor” elementi də özünümüdafiə metoduna söykənməkdədir.

Burada müşahidə olunan həbsxana məsələsi də “qara yumor” ədəbi axınına aid əsərlərdə önəmli mövzulardan biridir. “Gecənin anası” romanı da sözügedən mövzi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Hərbi cinayətlərinə görə gizlənən Kembel tutulduğu zaman onu saxlayan Eyhman cinayətkara rahatlanmasını söyləyir. Burada qəhrəmanın həmin “rahatlığa” qarşı münasibətində “qara yumor”a təsadüf edirik: “Rahat olun, - dedi qoca gülümsəyərək, - Sadəcə rahatlayın. “Elə buna görə burdayam”, - deyə güldüm” (4, s. 119).

Göründüyü kimi, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bədii ədəbiyyatda güclü şəkildə müşahidə olunan “qara yumor” ədəbi axını, onun görkəmli nümayəndələri, eyni zamanda, K.Vonnequtun yaradıcılığında müxtəlif, cəmiyyətdə müqəddəs və toxunulmaz hesab edilən mövzular əsərə gətirilmiş, gülüş və istehza prizmasından təhkiyə edilmiş və obrazlar tərəfindən səsləndirilmişdir. Din, siyasət, müharibə, ölüm, döyüşçü və hərbiçilər, milli və irqi mənsubiyyət, gender mənsubluğu, tibb, sosial həyat, seks, əyşəliq, həbsxana həyatı, fiziki qüsurlar və digər məsələlər “qara yumorun” hədəfinə çevrilmiş, K.Vonnequt onlara qarşı hadisələrin gedişində gözlənilməyən və qeyri-ənənəvi münasibət sərgilənmiş, ciddi məsələləri ironik pərdə arxasında yaradıcılıq müstəvisinə gətirmişdir. Bu əsərlərdə etik normalar, mənəvi dəyərləri təsvir və təbliğ olunmur, əksinə həyatın daha fərqli, “qara” üzü ortaya çıxarılır, bədii quruluşu bağından realist olmayan romanlar real həyatın amansız tərəflərinin çılpaq rəsmini yaradır.

Ədəbiyyat

1. Barth John. The Floating Opera. - London: Penguin Books, 1970.
2. Bier The Rise and Fall of American Humor. New York, 1968.
3. Vonnegut Kurt. Player Piano. - New York: Avon, 1973.
4. Vonnegut Kurt. Mother Night. Dell Publishing Co, 1961.
5. Vonnegut Kurt. Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade. Dell Publishing Co, 1969.
6. Friedman B.J. Black Humor. Toronto.1965.
7. Kennard, J.E. Number and Nightmare. Forms of Fantasy in Contemporary Fiction. Hamden, Conn.: Archon Books, 1975.
8. Pinkelstein S. Existentialism & Alienation in American Literature. New York, International Publishers, 1968.
9. Schulz, M.P. Black Humor Fiction of the Sixties. Athens, Ohio: Ohio Univ. Press, 1973.
10. The Vonnegut Statement. Edited by Jerome Klinkowitz and John Somer. New York: Delacorte Press, 1973.
11. Затонский Д. В наше время. Книга о зарубежных литературах XX века. Москва, Советский писатель, 1979.
12. Иванович Л.А. «Черный Юмор» В Американском романе 1950-1970-х. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ижевск, 2004.
13. Сооль Р.В. Сатирические тенденции в Американском романе 1960—70-х годов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту, 1982.
14. <https://daily.afisha.ru/brain/5075-chernyy-yumor-fantastika-i-publicistichnost-kurt-vonnegut-i-ego-nasledie/>
15. http://www.urgj.info/urgjinfofiles/sites/pigulevsky-ironiya/04_paragraph_4-2.htm

Açar sözlər: Kurt Vonnegut, “qara yumor”, Amerika, ekzistensializm, “Gecənin anası”

Ключевые слова: Курт Воннегут, «чёрный юмор», Америка, экзистенциализм, «Мать Тьмы»

Key words: Kurt Vonnegut, America, Black comedy, Existentialism, Mother Night

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ «ЧЕРНЫЙ ЮМОР» И КУРТ ВОННЕГУТ

Резюме

В 60-70-е годы XX века литературное направление «черный юмор» в американской литературе вышло на передний план. Работы Джона Барта, Томаса Бергера, Джозефа Хеллера, Дональда Баргельма, Джона Хойкса, Томаса Пинчона, Бенджамина Фридмана, Курта Воннегута и других писателей занимают важное место в этой категории. Данное направление отчетливо наблюдается в ряде романов Курта Воннегута, включая «Мать Тьма» (1962), «Колыбель для кошки» (1963), «Дай вам бог здоровья, мистер Розуотер» (1965), «Бойня номер пять, или Крестовый поход детей» (1969) и других. В этих произведениях, как и присущих для произведений литературного направления «черный юмор», писатель предпочёл такие темы, как война, религия, смерть, физические недостатки, межчеловеческие отношения, расизм, политика, разгул, военная, общественно-социальная жизнь.

“BLACK HUMOR” LITERARY MOVEMENT AND KURT VONNEGUT

Summary

In the 60s and 70s of the twentieth century, the “black humor” literary movement became popular in American literature. The works of John Bart, Thomas Berger, Joseph Heller, Donald Barthelme, John Hawkes, Thomas Pynchon, Benjamin Friedman, Kurt Vonnegut and others occupy important place in this category. This movement can be clearly observed in a number of Kurt Vonnegut's novels such as “Mother Night” (1962), “Cat's Cradle” (1963), “[God Bless You, Mr. Rosewater](#)” (1965), “Slaughterhouse-Five, or The Children’s Crusade” (1969) and other novels. In these works, as it is typical for the works of the “black humor” literary movement, the writer highlighted the topics such as war, religion, death, physical disabilities, human relations, racism, politics, alcoholism, military and social life issues.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

Nurşəraf Mehdi qızı Tağıyeva **MEDIAADA SEO ANLAYIŞI VƏ MEDIA İDARƏÇİLİYİNDƏ YERİ**

Bildiyimiz kimi fəaliyyət göstərən media orqanlarının əsas məqsədi yayımladıqları materialları daha geniş auditoriyaya çatdırmaq və bu istiqamətdə mümkün qədər irəlidə olmaqdır. Ənənəvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq müasir media orqanları bu baxımdan daha şanslıdır. Çünki müasir dövrün mediasının əlində bu məqsədə çatmaq üçün olduqca geniş imkanlar var. İlk növbədə kompüter texnologiyaları və internetin informasiya proseslərini sürətləndirməsi və beynəlxalq informasiya məkanında sərhədlərin aradan qalxması bu məqsədi daha da əlçatan edir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, vurğuladığımız məqamlar əlverişli şərait yaratdığı kimi rəqabət mühitini də genişləndirir və beləliklə, daha geniş auditoriyaya çıxmaq əlçatan olduğu qədər, həm də çətin olur.

Internetin hər bir sahəyə inteqrasiyası nəticəsində media qarşısında da yeni tələblər meydana çıxmışdır. Beynəlxalq jurnalistikada XXI əsrdə gedən trendlər, xüsusilə də ənənəvi medianın da onlayn platforma ilə birləşməsi, sosial medianın formalaşması, sosial şəbəkələrin mediaya inteqrasiyası media orqanlarından rəqabətə davamlı ola bilmək üçün sağlam idarəçilik tələb edir. Qeyd etdiyimiz proseslər media idarəçiliyinə tamamilə yeni baxış gətirmişdir. Müasir media orqanlarının idarə olunması informasiya mədəniyyətinin bütün şərtlərinə cavab verən mütəxəssis tələb edir.

Internetin mediadakı əvəzsiz rolu media idarəçiliyində yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan biri də SEO anlayışıdır. SEO - Search Engine Optimization - ingilis dilindən tərcümədə axtarış sistemi optimizasiyası kimi izah olunur. Bu anlayış media menecmentinə daxil olan yeni trendlər sırasındadır. SEO-nun idarəçilikdəki rolu və mahiyyəti barədə danışmadan əvvəl bu anlayışın izahını verək. Axtarış sistemi dedikdə informasiya cəmiyyətində yaşayan hər bir vətəndaşa tanış olan və əksəriyyətin demək olar hər gün istifadə etdiyi google, yahoo, bing və s. kimi platformalar nəzərdə tutulur. Bu axtarış sistemlərinin media ilə sıx əlaqəsi onların idarə olunması və media idarəçiliyinin də birləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu məqamda sadəcə medianın ənənəvi idarə olunması üsulları ilə yanaşı, yeni menecment trendləri müzakirə mövzuna çevrilir. Elə qeyd etdiyimiz SEO anlayışı da bu sıradadır. SEO birbaşa media orqanlarının deyil, həm də axtarış sistemlərinin idarə edilməsi, daha doğrusu nəzarət olunması ilə bağlıdır. Günümüzdə medianın axtarış sistemləri ilə inteqrasiyası bu prosesi onların hər ikisinə aid edir. Çünki axtarış sistemlərində sadəcə ümumi məlumatlarla bağlı deyil, eləcə də xəbərlərin, proqramların və digər media məhsullarının axtarışı ilə bağlı sorğular verilir. Axtarış sistemlərinin məqsədi hər hansı bir mövzuda daxil olan sorğunu ən qısa zamanda və ən uyğun nəticələrlə təmin etməkdir. Bu məqsəd iki hissədə həyata keçirilir: 1) “gəzintmə” və “indeksləşmə”; 2) cavab almaq. Birinci mərhələdə linklər vasitəsilə axtarış sistemlərinin “sürünənlər” və ya “hörümçəklər” adlanan avtomatlaşdırılmış robotları milyonlarla əlaqəli sənədləri əlçatan edir. Bildiyimiz kimi axtarış sistemlərinin bazasında milyonlarla müxtəlif mövzulu sənədlər mövcuddur. Əgər daxil edilən sorğuya uyğun nəticə bunların arasında varsa axtarış sistemi bu nəticələri seçir və cavab almaq mərhələsində isə axtarış sistemi bu sənədlər içərisində axtarış edərək təqdim edir. Cavab almaq mərhələsinin özündə isə iki mühüm amil var. Bunlardan birincisi axtarış sistemi sorğuya uyğun ən münasib nəticələri göstərir. İkincisi isə bu nəticələri əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə sıralayır [2]. Axtarış sisteminin bu funksiyalarının media orqanları üçün əhəmiyyətinə baxaq. Media orqanları axtarış sistemlərində sorğu və cavab alma mərhələlərinin özəlliklərini nəzərə almalıdır. Belə ki, media orqanı axtarış sistemində verilən sorğu zamanı ön sırada çıxmaq üçün həm sorğuya uyğun olmalı, həm də etibarlı olmalıdır. Sorğuya uyğun nəticələr sırasında öndə olmaq üçün reyting daha yüksək olmalıdır. Axtarış sistemində reyting isə sayta baxış sayı, daxil olan istifadəçinin saytda qalma müddəti kimi amillərlə ölçülür. Sayta daxil olan oxucunun saytda uzun müddət qalması onun sorğusuna ən uyğun nəticənin tapıldığını göstərir. Amma bir neçə saniyə içərisində saytın tərk edilməsi kontentin oxucu sorğusuna uyğun gəlmədiyinin göstəricisidir. Axtarış sistemində sorğuya uyğun nəticənin tapılmaması iki səbəbdən ola bilər. Bunlardan biri saytların reyting və baxış sayı qazanmaq üçün kontekstlə uzlaşmayan açar sözlərdən istifadə etməsidir. Bu halda oxucu sayta daxil olduqdan sonra uyğun olmayan nəticə ilə qarşılaşır və saytı tərk edir. Digər bir səbəb isə daxil edilən sorğunun qeyri- dəqiq olmasıdır. Bu baxımdan yanaşdıqda axtarış sistemində sorğu daxil etmək istəyən şəxs bunları bilməlidir: 1. məni hansı mövzu maraqlandırır. 2. bu mövzu üçün ən uyğun açar sözlər hansıdır. 3. bu açar sözlərdən istifadə edərək sorğu göndərmək. 4. əldə olunan nəticələrdən hansının sizin üçün ən uyğun olduğunu seçmək.

Unutmaq olmaz ki, axtarış sistemləri bizim sorğumuza ən uyğun nəticələri bizə göstərir. Əgər nəticələr biz qane etməsə, deməli daxil etdiyimiz sorğu kifayət qədər dəqiq deyil.

Bura qədər nəzər saldıığımız hissədə axtarış sistemlərinin mahiyyəti və funksiyalarını açıqladıq. Bəs SEO, yəni axtarış sistemlərinin optimizasiyası nədir? Axtarış sistemi optimizasiyasının əsasında onlayn media qurumlarının öz fəaliyyətlərində bu axtarış sistemləri ilə əlaqəli prosesləri araşdırıb idarə etmək dayanır. Bu proses bu günün media idarəçiliyi üçün əvəzolunmazdır. Mediada SEO haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, axtarış sisteminin optimizasiyası daxili və xarici olmaqla iki formada mövcuddur. Bunlar “on page seo” və “off page seo” adlanır. On page seo bu proseslə bağlı sayt daxilində görülən işlərdir. Sayt daxili optimizasiyada 4 əsas məqama diqqət etmək lazımdır: Əsas təcrübələr, istifadəlilik, struktur, məzmun [2].

Off page SEO isə saytdan xaric bir proses olub daha çox saytın axtarış sistemlərində ilk səhifədə çıxması üçün görülən işlərdən ibarətdir. Bu məqsədlə görülən işlər müxtəlifdir: linklər, sosial media və digərləri (seoclass). Bunların hər birinə ayrılıqda nəzər salmaq. Linklər hər bir saytın vacibliyinin əsas göstəricisidir. Linklərin sayı saytın əhəmiyyətlik dərəcəsi ilə düz mütənəsidir. Veb-səhifədəki hər bir xarici link bir səs kimi qəbul olunur. Hər bir səs bərabərdir. Daha çox səs alan səhifə daha vacib hesab olunur. Eyni zamanda daha vacib sayılan səhifələr daha çox səs qazanır [2].

Linklərin axtarış sistemində saytlar üçün əhəmiyyəti aydındır. Beləki, xarici keçidlər saytın əhəmiyyətliliyini artırdığı kimi, bu göstərici həm də həmin səhifəni axtarış sistemlərində önsəralarda təqdim olunmasına gətirib çıxarır.

Linklərin dəyərliliyi. Əsas mətn – axtarış sistemində linkin nədən bəhs etdiyini başa düşməyə kömək edən əsas mətndən istifadə olunur.

Aktuallıq. Saytdan və ya səhifədən gələn mövzu ilə sıx əlaqəli linklər daha əhəmiyyətli hesab olunur.

Nüfuz. Daha yüksək nüfuzu olan sayt səhifə reytingində daha çox irəliləyir. İnam. Saytın etibarlılıq səviyyəsi bir və ya daha çox saytlardan gələnk linklərin sayına əsaslanır [2].

On page və off page SEO-nun mahiyyətinin izahı ümumilikdə SEO anlayışını və onun əhəmiyyətini başa düşməyə kömək edir. SEO-nun media idarəçiliyində rolu isə onun menecment fəaliyyətinə təsiri ilə izah oluna bilər. Bildiyimiz kimi, ümumi likdə menecment anlayışı bazar iqtisadiyyatının və rəqabət mühitinin məhsuludur. O, idarə etmənin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir formasıdır. Bunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, media menecmentində bazar iqtisadiyyatı şəraitində medianın idarə olunmasıdır. Belə bir şəraitdə medianın əsas marağı kommersiya olduğu üçün güclü rəqabət mühiti formalaşır. Rəqabət şəraitində media qurumlarının məqsədə nail olmaları reytinglə ölçülür. Internet media da rəqabətin güclü olduğu bir mühitdir. Burada reyting göstəricilərindən biridə axtarış sistemlərində ilk sıralarda olmaqdır. Saytın, onlayn qurumun axtarış sistemində öndə olması üçün bu işlə məşğul olan mütəxəssis vacibdir. Bu mütəxəssis SEO-nun mahiyyətini nəzərə alaraq fəaliyyət göstərir. Həmin fəaliyyət birbaşa media idarəçiliyinə aid olmasa da, menecment fəaliyyətinin nəzarətdə saxladığı bir məsələdir. Çünki menecmentin əsas hədəfi media qurumunun qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq isə reytinglə, məhsulun satışı ilə ölçülür. SEO isə internet mediada reytingin əsas göstərici olaraq, media menecmentinin fəaliyyət planına daxil edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. <https://static.googleusercontent.com/media/www.google.com/en/us/webmasters/docs/search-engine-optimization-starter-guide.pdf>
2. https://www.westga.edu/its/assets-its/docs/seo_class.pdf
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Search_engine_optimization

Açar sözlər: media, SEO, reyting, internet, google, yahoo.

Key words: media, SEO, ratings, internet, google, yahoo.

Ключевые слова: СМИ, SEO, рейтинг, Интернет, Google, Yahoo.

Mediada SEO anlayışı və media idarəçiliyində yeri

Xülasə

Bu məqalədə axtarış sistemlərindən və onun mediada rolundan bəhs olunur. Axtarış sistemləri optimizasiyası – SEO anlayışının mahiyyəti açıqlanır.

Bildiyimiz kimi, müasir medianın fəaliyyətində internet əvəzolunmaz faktordur. Media məhsullarının yayımlanması, reklam olunması və s. məqsədlər üçün istifadə olunması ilə yanaşı, rəqabət mühitinin formalaşmasında da internet mühüm rol oynayır. Müxtəlif media qurumları öz məhsullarını yayımlamaqla qalmır, onun daha çox insana çatması üçün reyting sırasında birinci olmağa çalışır. Media qurumunun reyting göstəricilərindən biri də axtarış sistemlərində ön sırada olmaqdır. Bu istiqamətdə görülən işlər axtarış sistemlərinin optimizasiyası anlayışı ilə ifadə olunur.

Eyni zamanda məqalədə SEO-nun növləri, fəaliyyət zamanı diqqət etməli olduğu məqamlar, birinci sırada olmaq üçün əməl etməli olduğu qaydalar əksini tapıb.

Məqalədə həmçinin SEO-nun media idarəçiliyindəki yeri, media menecmentinə təsiri məsələləri də işıqlandırılıb. Bazar iqtisadiyyatına və rəqabətə əsaslanan media menecmentində reyting amilinin əhəmiyyəti vurğulanıb, SEO-nun birbaşa reyting göstəricisi olduğu qeyd olunub. Bu baxımdan media idarəçiliyində SEO-nun nəzarətdə saxlanılmasını vacibliyi ifadə olunub.

The notion of SEO in the media and its place in media management

Summary

This article deals with search engines and their role in the media. Search Engine Optimization, i.e. the essence of the notion of SEO is revealed.

As we know, the Internet is an indispensable factor in the activities of modern media. The Internet also plays an important role in the formation of a competitive environment in addition to using media products for broadcasting and advertising purposes, etc., Various media organizations not only broadcast their products, but also try to be first in the ratings in order to reach more people. One of the rating indicators of the media organization is to be at the forefront of search engines. The work performed in this direction is expressed by the notion of search engine optimization.

At the same time, the types of SEO, the points to pay attention to during the activity, the rules to follow in order to be in the first place are reflected in the article.

The article also reveals the role of SEO in media management and its impact on media management. The importance of the rating factor in media management based on market economy and competition is emphasized, and it's noted that SEO is a direct rating indicator. In this regard, the importance of controlling SEO in media management is expressed.

Понятие SEO в СМИ и его место в медиа-управлении

Резюме

В данной статье обсуждаются поисковые системы и их роль в СМИ. Раскрывается оптимизация поисковых систем - суть понятия SEO.

Как известно, Интернет - незаменимый фактор в деятельности современных СМИ. Помимо использования продуктов СМИ для вещания, рекламы и других целей, Интернет также играет важную роль в создании конкурентной среды. Различные СМИ не только публикуют свою продукцию, но и стараются быть первыми в рейтингах, чтобы охватить больше количество людей. Один из рейтинговых показателей медиа-структуры - быть в первых рядах поисковых систем. Работа, проделанная в этом направлении, выражается в понятии поисковой оптимизации.

В то же время в статье описаны виды SEO, моменты, на которые следует обратить внимание во время деятельности, правила, которым нужно следовать, чтобы быть на первом ряду.

В статье также рассматривается роль SEO в медиа-управлении и его влияние на медиа-менеджмент. Была подчеркнута важность рейтингового фактора в медиа-менеджменте, основанном на рыночной экономике и конкуренции, и отмечено, что SEO является прямым показателем рейтинга. В связи с этим отмечена важность контроля SEO в медиа-менеджменте.

RƏYÇİ: f.ü.e.d. Vüqar Əliyev

Səbinə Xansuvar qızı Vəliyeva⁹⁴
SÜLEYMAN VƏLİYEVİN “DAĞLAR ƏTƏYİNDƏ” POVESTİNİN DİLİNDƏ MADDİ
MƏDƏNİYYƏT LEKSİKASI

Türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilinin müasir inkişaf vəziyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək, şərh etmək üçün onun ədəbi-bədii dilini nəzərdən keçirmək zəruridir. Yazıçının və ya şairin bədii sənət abidəsi yaratmaq üçün istifadə etdiyi əsas material sözdür. Bədii təfəkkürünün kamilliyi ədibin təfəkkürünün, yəni dilinin ümumi söz tutumu ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, sənətkarların böyüklüyü məsələsində onların lüğət tutumu mühüm faktor hesab edilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının formalaşması və inkişafında söz sənətkarlarının fərdi yaradıcılığının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Onların dili bədii üslub olsa da, tam ədəbi dildir və hər birinin yaradıcılığı məhz fərdi-bədii üsluba əsaslanır. Bu fərdi-bədii üslub vasitəsi ilə sənətkarlar bu və ya digər cəhətdən qələmə aldığı bədii əsərlərdə dil vahidlərinin köməyi ilə milli koloriti yaratmağa xidmət etmiş olurlar. Bu cəhətdən də söz sənətkarları “dil normalarını” istədiyi şəkildə dəyişdirə bilməklə yanaşı, onlar tam mənada ədəbi dilin əsas söz sahibləridir. Bədii dil əslində ədəbi dilin tərkib hissəsidir. Onlar bir-birini inkar edə bilməz, ədəbi dilin əsas isə cəlalanmış ümümxalq dil vahidləridir. Bəzən görkəmli yazıçılar dilin normativ qaydalarına riayət etmədən dildən sərbəst və istədikləri kimi istifadə edərək ədəbi dili yeni vahidlərlə zənginləşdirmiş olurlar. Bədii dil ədəbi dilin əsasında yaranan bir dil olub bədii estetik zövqü formalaşdırır. Ümumiyyətlə, ədəbi dilin bədii qolu daha zəngin olub, bədii dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dil və üslub cəhətdən fərqlənən, milli ruhu, milli düşüncəni öz əsərlərində əks etdirən böyük yazıçılar silsiləsidir. Bu silsilə yazarlardan biri də Süleyman Vəli oğlu Vəliyev olmuşdur. Yaradıcılığının əsasını müharibə mövzuları təşkil etsə də, real həyat hadisələri və onlara olan münasibət yazıçının diqqətindən, qələmindən kənar qalmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatını dövrlər üzrə təhlil edərkən məlum olur ki, XX əsrdə yaşayan yazarlar iki mərhələli repressiya qurbanları olmuşdurlar. Birinci mərhələ Stalinin yaşadığı dövrdə reallaşdırsa, ikinci mərhələ isə Stalinin ölümündən sonra baş vermiş. Məhz Süleyman Vəliyev ikinci mərhələnin qurbanlarından biri olmuşdur. Ömrünün 10 ilini əsirlikdə sürdürən yazıçı soyuqda və ağır şəraitdə ailəsi ilə birgə yaşamış olsa da, qələmini yerə qoymamış, yazıb-yaratmışdır.

Yazıçının əsərləri daha çox müharibə mövzusunda olsa da, o milli dilli, milli ruh və düşüncəni öz əsərlərində qoruyub saxlaya bilmişdir. Adi məişət həyatını təsvirində belə milli düşüncədən yan keçməmiş, istifadə etdiyi etnoleksəmlərlə milli koloriti yaddaşlarda mühafizə etməyə çalışmışdır.

Süleyman Vəliyevin nəsr dilini təhlil edərkən məlum olur ki, onun dili aydın, obrazlı, ahəngdar bir dildir. Yazıçı bəzən obyektiv aləmi real, olduğu kimi təsvir etmək, yerli koloriti yaratmaq, eyni zamanda surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və fikri daha qabarıq, dəqiq, təsirli formada ifadə etmək üçün müəyyən etnoqrafik ünsürlərə yer verməli olmuşdur. Bu vahidlər ədibin bədii dilini ağırlaşdırmamışdır. Əksər söz və ifadələr demək olar ki, kontekst daxilində anlaşılan frazalardır.

Ümumiyyətlə, dilin lüğət fondu və lüğət tərkibinə daxil olan sözlər dilin zənginliyini göstəricisidir. Bədii əsərlərdə, yaxud şifahi nitqdə işlədilən sözlər nəticədə ədəbi dilin formalaşmasına gətirib çıxarır. Ədib tərəfindən istifadə edilən məişət əşyalarının, qab-qacaq adlarının əhəmiyyətli dərəcədə yer tutması bir daha maddi mədəniyyətimizin tarixən çox zəngin olmasını, müxtəlif peşə və sənətlərimizin rəngarəngliyini göstərir.

“Dağlar ətəyində” povestinin dilində maddi mədəniyyətlə bağlı olan etnoqrafik vahidləri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bu vahidlər mənşə cəhətdən daha çox alınma etnoleksəmlərdir. Aşağıdakı maddi mədəniyyətlə bağlı olan leksik vahidlərə diqqət yetirək:

Cürdək. Azərbaycan dilində işlənən qab-qacaq adlarından biri olan 'cürdək' “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” ndə bu cür: is. gildən, saxsıdan, şüşədən və s. materialdan qayrılan darboğazlı “su qabı izah edilir” (1, 232).

Quruluşuna görə 'cürdək' sözü iki hecadan ('cür-dək') ibarətdir və bu sözün ikinci hecası ilə bir sıra sözlərdə diqqəti çəkir. Məs.: bardaq, batdaq, duzdaq, ovurtdaq, çatdaq kimi sözlərin tərkibində işlənərək ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkildədir. Cürdək sözü müasir dilimizdə fuziya hadisəsinə uğramış, kök ilkin semantikasını itirərək asemantikləşmişdir. Məzmun etibarı yer, məkan, əşya məfhumu ifadə edən yeni isimlər əmələ gətirir. Həmçinin -laq şəkilçisi ilə sinonimlik təşkil edir. Məs.: Qırtlaq, udlaq, otlaq.

Ahəng qanununu nəzərə aldıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, '-daq' | '-dək' eyni dil vahidinin iki cür fonetik təzahürüdür. Məna etibarı ilə 'daq' "saxsı qab" mənasına işlənən bir söz olduğu kimi, 'dək' də həmin məfhumu bildirən bir sözün fonetik şəraitdən asılı olaraq dəyişmiş şəkildir. 'Cürdək' sözünün ikinci hissəsini təşkil edən 'dək' ünsürü də 'qab' məfhumunu ifadə edir, yəni "qab" deməkdir.

'Cürdək' əsasən su doldurmaq və saxlamaq üçün istifadə olunan bir qab olub, bəzi şivələrdə (məsələn, Şəki şivəsində) bu söz 'cürdək' deyil, 'cirdək' şəklində tələffüz olunur və 'səhəng' (yaxud 'sənək') adlanan su qabı ilə, demək olar ki, eyniləşdirilir.

Lakin bəzi rayonlarda 'səhəng' sözü 'cürdək' adlanan su qabından həcmcə azacıq böyük olan su qabının adı kimi işlənir. Belə faktlar göstərir ki, 'cürdək' sözü "su qabı" mənasında formalaşmış bir addır. Yoxlama nəticəsində belə məlum olur ki, bu sözün birinci hissəsi bəzi Qafqaz dillərində "su" mənasına olan 'cür' sözündəndir və çox qədim zamanlardan bu söz güman

⁹⁴ BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ki, 'cür' şəklində (bəlkə də 'cir' şəklində) işlənmiş və fonetik tərkibdə də buna 'daq' sözü bitişdirildiyindən, ahəng qanununa əsasən bu mürəkkəb söz müasir azəri dilində işlənilməyi kimi 'cürdək' (və ya 'cirdək') halında "su qabı" mənasına formalaşmışdır.

Bu sözün mənşəyindən bəhs edən Bəşir Əhmədov göstərir ki, **cür** "su", **-dək** isə "qab"olub, **daqqa** sözünün qədim kökü **daq** formasından, o da **-dək** şəklinə düşərək müasir dildə **cürdək** sadə sözü əmələ gəlmişdir. Alim bildirir ki, ermənilərdəki **cür (su)** sözü də bizdən götürülüb. **Cür** sözünün türk dillərində "su" demək olmasını **cuyuq**, **çağış (yağış)**, **carla (suya çək)**, **çən (duman –çən)**, **çisək**, **çiləmək**, **çi (şeh)** sözləri də sübut edir (8, 13).

Qab-qacaq adlarının etimologiyasından bəhs Ə.Z.Abdullayev göstərir ki, «cürdək» sözünün birinci qismi "cür" səsi yamsılamasıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif səslərin yamsılanmasını bildirən hissələrlə -dağ //dəq morfeminin birləşməsindən bir neçə söz düzəldilmişdir. Bunlardan **batdaq**, **çatdaq**, **çirtdaq** sözlərini misal gətirə bilərik ki, cürdək, bardaq sözləri də bu qəbildəndir.

«Cürdək» adlanan qaba Şamaxı rayonunun Köylər kəndində qurt deyirlər. Bu da yamsılamadır». Biz də o fikirdəyik ki, etimoloji mülahizələr söylərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, əks təqdirdə öz milli sözlərimizi başqalarının adına çıxmaq təhlükəsi yarada bilər. Demək, cürdək və onun Şamaxı dialektində işlədilən "qurt" forması yamsılama olub, su anlayışı ilə birbaşa bağlıdır (2, 76).

«Cürdək» eyni zamanda balaca səhəng kimi suyu sərin saxladığından çöl təsərrüfat işlərində işlənən maddi mədəniyyət ləksemdir.

Məs.: **Çox keçmədi ki, o, ayranla dolu cürdək və camı gətirdi (9, 94).**

Cürdəx' əksər şivələrdə "dar ağızlı kiçik saxsı səhəng" mənasında da işlənir. Məs.: Cürdəx'də su göndərdim ki, yazıxdı isdidə işsin (2, 34).

Cam sözü türk dillərində müxtəlif fonovariantlarda: türkm., özb. jam, çuv. zəm, tür. cam. Tür. "şüşə"; "pəncərə" (TRS, 140; TS, I, 242); Camın önündeki masaların hemen arkasındakı yere oturub kalıyorum (TS, I, 242), Azərb. "vaxtilə misdən, indi isə müxtəlif materiallardan hazırlanan piyalə, kasa": Qumru başa qdan gətirdiyi taxıldan döyüb bir cam arıtmışdı (M.Cəlal. ADİL, IV, 459), qaq. "pəncərə şüşəsi" (QRRS, 115), türkm. "kasa" (Turkm.RS, 319), özb. "mis tas, qədəh" (UDGL, I, 286), çuv. "içki içmək üçün ağacdan düzəldilmiş qab" (ESÇY, 19) kimi işlənir.

Bu söz fars dilindən alınmışdır. Fars dilində (جام)cam) 1) "piyalə"; 2) "şüşə"; 3) "pəncərə"; "pəncərə şüşəsi"; deməkdir. Türk dillərinə keçən bu sözün geniş mənə variantları itmiş, Türk dilində iki, Azərbaycan dilində isə bir mənası qalmışdır. Həm klassik Azərbaycan, həm də klassik türk (osmanlı) ədəbiyyatında Cami-cəm ifadəsi geniş işlənmişdir.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə cam sözünün "şüşə" mənası qeyd olunsa da, artıq müasir dilimizdə həmin mənə arxaıkləsmişdir (3, 79). "Şüşə" mənasında isə müasir Türk dilində işlənəməkdədir.

Qısa izah etsək, **cam** vaxtı ilə misdən, indi isə müxtəlif materiallardan piyalə, qədək, kasa kimi kiçik formalarda, böyük, orta və kiçik ölçülərdə, içərisi saya, bayırı isə naxışlı hazırlanan fars kökənli isimdir. Əsasən, süfrədə işlənən camın orta ölçülü forması «kasa», kiçik forması isə «piyalə» və ya masqura adlanır.

Məs.: **Çoban birdən nə isə unutmuş kimi, ayağa qalxdı, heybəsindən böyük bir cam çıxarıb sürüyə girdi və çox çəkmədi ki, geri qayıtdı.**

Məişət leksikasına aid olan sözlərdən biri də yazığın dilində işlənmiş olan **heybə** ərəb mənşəli olub, [anon., Kitabü'l-İdrak Haşiyəsi, <1402], **hegbe** [Meninski, Thesaurus, 1680], **hegbe** [Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, 1900], **hegbe** ~ **Ar** həkəba(t) حقیبة [#hkb fa'tla(t) sf. fem.] **çanta**, **yol torbası** mənasındadır (12).

Heybə ərəbcə "Aybe" olub, iki mənada işlənir:

1) **(İsim)** At, eşək və başqa minik heyvanlarının üzərinə keçirilən və ya çiyində daşınan, içinə müəyyən bir şey qoymaq üçün istifadə etməyə yarayan, kilim və ya xalçadan düzəldilən iki gözlü torba,

2) **(İsim)** Çiyinə keçirilə bilən tək gözlü çanta növü kimi verilir.

Türkiyə türkcəsində də "Kıl, yün və kendir lifindən dokunaraq içine çeşitli şeylər konup, bir yerden bir yere taşımaya yarayan iki gözlü ev eşyası; omuza veya at, eşək, bazı bölgelerde də **öküz** sırtına konabilir" kimi izah edilmişdir.

İki hissədən ibarət olan heybənin orta hissəsi kəsik-yarıqlı olur. Bundan fərqli olaraq, çiyin heybələri isə daha kiçik olup, dəlik hissəsindən boyuna keçirilir. Heybənin bir hissəsi arxada, digər bir hissəsi isə öndə olur. Heybə daha çox kəndlərdə tarlaya, bağa və s. gedərkən xırda əşya və ya ləvazimatlar qoymaq üçün istifadə edilir. Bazardan alınan yeyəcəklərdə heybəyə qoyularaq daşınırmış. Daha gözəl və bəzəkli heybələrin gözlərinin üzünə xalça vurulmuş. Bəzi heybə növləri var ki, ağız hissələri bağlı olurmuş.

Məs.: **Çoban birdən nə isə unutmuş kimi, ayağa qalxdı, heybəsindən böyük bir cam çıxarıb sürüyə girdi və çox çəkmədi ki, geri qayıtdı (9, 49).**

Bunda başqa povestin dilində **fərş** sözünə də rast gəlinir:

Fərş ərəb mənşəli söz olub, döşənəcək (xalça, palaz, cecim və s.) otağa fərş salmaq; fərşin üstündə oturmaq mənasındadır. Fərş Şahbuz şivələrində "evin içərisi böyüklüyündə olan xalça, yaxud palaz" mənasında işlənir (2, 98).

Məs: **Bizdə həməşə fərşin altınan da anam bir parçadan-zaddan açardı yerə (9, 132).**

Fərş sözü Ağdam, Bərdə şivələrində də işlənir. Qeyd olunur ki, hər hənada fərş toxumaq olmaz, fərşin ən azı 4 metr boyu, 2 metrdən artıq eni olmalıdır (2, 69).

Məs.: **Otaq gözoşayan fərşlə döşənmişdir.**

Yazığın dilində fərşlə yanaşı "xalça" sözündə rast gəlinir.

Xalça - düzəltmə isimdir. Bu söz xalı (sözün kökü) sözündən düzəlmişdir. Xalı xalça məmulatlarının ölçüsünə görə ən böyüyü olub, “ça” leksik şəkilçisi artırmaqla kiçiltmə, əzizləmə mənalı isimdir. Dilimizdə xalı kimi işlənən sözə türk xalqlarının dilində xalı, qalı və yaxud da qalı formasında rast gəlinir. Böyük xovlu xalçalar ərəb əlifbalı türk ədəbiyyatında "qalı" kimi yazılmış, müəyyən zaman ərzində "xalı" formasını almışdır. Qalı sözü qalmaq sözü ilə də səsleşir ki, bu da xovlu xalçalara xas olan uzunömürlülük, davamlılıq mənasını ifadə edir. Bu gün də indiki İran ərazisində böyük xovlu xalçaları "qalı" adlandırırlar. Azərbaycanda (Muğan, Qarabağ bölgəsində, Gəncə və Qazax rayonlarında), həmçinin Türkiyənin bir sıra bölgələrində uzunsov böyük xovlu xalçaları gəbə (gəvə, qaba, qebe, kebe, kepe) adlandırırlar. Xalçadan nəinki evin daxili interyerində, eyni zamanda köçəri həyatda yük yığmaq üçün, xurcun, xaral, duz torbası, pərdə, yəhər üstü, hətta incə toxunuşlu xalçalardan geyim belə hazırlanmasında istifadə edirdilər (2, 176).

Dilimizdə q-x paraleliyinin işlənməsi XVIII əsrə qədər izlənilmişdir.

Məs.: Otaqda yerə sərilən **xalça** onun diqqətini cəlb etdi (9, 97).

Xalça ilə fərs arasında müəyyən fərqli cəhətlər mövcuddur. Fərs və digər İran dillərində əksər xalça növləri "fərs" adlanır ki, bu kəlmə ərəb kəlməsi olub, mənası "ev əşyası" deməkdir. Ərəblər bu kəlmə ilə bütün ev əşyalarını ifadə edir, bu sözü ərəblərdən almış fərslər isə yalnız xalça-palaz mənasında işlədirlər. Eyni zamanda, türk mənşəli "qalı" və "qa-liçe" kəlmələri də yayğındır ki, bu terminlər "qalın" və "qalınca" terminlərinin fərs dilində azacıq təhrifi ilə ortaya çıxıb.

Tuluq – fərs mənşəli olan tulum (dəridən hazırlanan qab) sözü ilə bir kökdən olub, dol - doluq—tulum –tuluq sözlərində eyni semantikanı mühafizə etmişdir.

Dol forması müasir dil üçün köhnəlmiş sözdür. DOL (**köhn.**) (mal dərisindən və yaxud brezentdən tikilən maye qabı) Yaxşı yadımdadır o dol, dağara; Hərlənib neft çəkən gözübağlı at (M.Rahim) (10)

Tuluq, əsasən, soyuq ickiləri saxlamaq, su, şərab, süd, ayran, bəkməz daşımaq üçün istifadə edilən vasitə olub, eyni zamanda nehrə kimi də istifadə edilirdi. Tuluğu asan daşımaq, asıb nehrə kimi çalxamaq üçün tuluq ağacından istifadə edilirdi. Sözün mənşəyindən bəhs edən **Bəşir Əhmədov göstərir ki, tuluq “doluq” (doldurulmuş) deməkdir. İndi ondan içində ağartı və s. saxlamaq üçün istifadə olunur (7, 114).**

Tuluğu əsasən xüsusi zəhmət tələb edərək yalnız keçi qoyun dərisindən hazırlanarmış. Bu zaman heyvanın dərisi bütöv soyulardı. Heyvanın başı kəsildikdən sonra arxa hissədən, corab kimi çevirərək dərinin arasını açmadan çıxarırdılar. Bu zaman dərinin əsasən, yumruqla soyurdular ki, bıçaq dərinin zədələməsin. Dərinin ayaqları biləklərdən kəsilirdi. Aşılardan öncə dərinin üzərində qalan piy qatını bıçaqla qaşırırdılar. Aşılardan tükü tökülmüş dərinin arpa unundan hazırlanmış horraya zəy və duz qataraq isladar, sonra isə ovardılar. Bu cür aşılənmiş dərilər yumşaq olardı. Sonradan isə dərinin alt hissəsini və ayaqlarını tikərdilər (1, 126).

Orta əsrlərdə Azərbaycanda gön-dəri məmulatının tətbiq sahələri daha da geniş şəkildə işlənmişdir. Quyulardan su çıxarmaq, neft və su daşımaq üçün aşılənmiş dəridən düzəldilmiş dol və tuluq ən sərfəli vasitə sayılırdı.

Mənbələr göstərir ki, şərab tuluqları əsas etibarilə şərab daşınması üçün daha çox işlədilir.

Məs.: Köpüb dağılmaqda olan tuluğun qulpunu açıb yelini boşaltdılar (8, 115).

Qədim türk ata sözündə “tuluq” ifadəsinə də rast gəlmək olur: [Yalınquq, ürülmüş tuluq ol, ağzı yazıb alqınur: insan yellənmiş tuluq kimidir: - ağzı açılsa qapılır, alınır, boşalır.](#)

Qab-qacaq və alətlər məişətlə doğrudan-doğruya bağlı olan vasitələrdir, həm də çox dəyişkəndir. Bununla belə qabların, alətlərin bəzisi əsrlər boyu məişətin əsas vəsaiti kimi saxlanılmış və istifadə olunur. Əgər diqqətlə nəzərdən keçirmiş olsaq, görərik ki, qab-qacaqda da, istehsal alətlərində də xalqın tarixi öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
7. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968
8. **Əhmədov B.** “Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr”. Bakı: Altun Kitab. 2015,
9. Vəlivev S. Dövlətlər. Bakı: Gənclik. 1978
10. Керимов Л.Азербайджанский ковер. Т 2. Баку: Гянджлик, 1983
11. www.luggat.com
12. nuhcixan.az
13. <http://naxcivantv.az>

Açar sözlər: *Türk dilləri, maddi mədəniyyət, leksika, etnoqrafik vahidlər, bədii üslub, sözün mənşəyi*

Ключевые слова: *Турецкие языки, материальная культура, лексика, этнографические единицы, художественный стиль, происхождение слова*

Key words: *Turkish languages, material culture, vocabulary, ethnographic units, artistic style, word origin*

**На языке рассказа Сулеймана Велиева «У подножия гор» словарь материальной культуры
Резюме**

Язык является бесценным источником, освещающим историю, культуру, литературу народа, к которому он принадлежит, освещает исторический путь его материального и духовного мира от прошлого к настоящему. Этнографические единицы, составляющие лексический фонд азербайджанского языка, богаты и разнообразны. На протяжении тысячелетий наш народ имел экономические и культурные связи с народами Кавказа и Древнего Востока. В результате этой культурной и экономической связи в наш язык вошли лексические единицы-этнографии, принадлежащие к разным народам. Это взаимодействие внесло большой вклад в наш язык, и наши люди получили от этого пользу. Эти единицы подчиняются правилам нашего языка и широко используются в жизни и материальной культуре людей.

In the language of Suleyman Valiyev's story "At the foot of the mountains" lexicon of material culture

Summary

Language is an invaluable source that illuminates the history, culture, literature of the people to which it belongs, illuminates the historical path of its material and spiritual world from the past to the present. Ethnographic units that make up the lexical fund of the Azerbaijani language are rich and varied. For millennia, our people have had economic and cultural ties with the peoples of the Caucasus and the Ancient East. As a result of this cultural and economic connection, lexical ethnographic units belonging to different peoples entered our language. This interaction has greatly contributed to our language, and our people have benefited from it. These units obey the rules of our language and are widely used in the life and material culture of people.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ УЗБЕКСКИХ ПСЕВДОНИМОВ

В настоящее время в лингвистике антропонимические единицы означают не только имена, фамилии, отчества, но и псевдоним и прозвища людей. Это имя личности - дополнительное имя, применяемое к основному имени, но псевдонимы - один из наименее изученных слоев узбекской антропонимии.

Литературные источники, девоны, манакибы и тазкиры играют важную роль в изучении литературных псевдонимов. Обратим внимание на тазкиры.

Тазкира - широко распространенный литературно-критический жанр в классической литературе Востока. В тазкирах содержится краткая информация о жизни и творчестве поэтов, приведены примеры их произведений и дана общая оценка их творчеству. [1,303].

В новом «Толковом словаре узбекского языка» дано подробное определение этого слова: «Тазкира (отараб. сообщить; биография; память, воспоминание; меморандум)-книга, где даётся из жизни писателей и поэтов, можно прочитать примеры из их произведений, написанная в духе воспоминаний о событиях и личностях в области искусства, мистики, истории, антология-является одним из жанров литературы на средневековых персидских и тюркских языках. [2,640].

В широком смысле это памятное произведение о событиях и личностях в области искусства, истории, мистики. Например, «Тазкират уль-Авлия» Фаридиддина Атгара, «Тазкираи Мукумхани» Мухаммада Юсуфа, «Тазкираи Хатгатон» Рудаки, «Тазкираи Авлия Турки» Рушди и другие.

В узком смысле тазкира означает «сведения о жизни и творчестве поэтов, собрание примеров из их произведений». Тазкира содержит сведения о жизни и творчестве поэтов, живших в течение нескольких столетий или в определенный период.

По периодичности тазкиры делятся на историко-современные и современные. Исторические трактаты содержат сведения о поэтах, которые жили и творили в определенные периоды. Например, «Любоб улалбоб» Ауфи и «Тазкиратуш-шуаро» Давлатшаха Самарканди. В современных тазкирах ведутся споры о современниках автора. Например, «Меджлис ун-нафоис» Алишера Навои, «Тазкиратуш-шуаро» Муртиби и другие. В тазкирах имена поэтов размещены в разных стилях - в системе «абжад», на основе арабского алфавита, по принадлежности к династии, в географическом стиле, на основе личного наблюдения и творческого общения с автором тазкиры. В тазкире сведения о поэтах даются в виде небольшой статьи-фикры. В ней в поэтической или прозаической форме описывается имя поэта, его псевдоним, место рождения, творчество, образцы его стихов, особенности его натуры, степень его известности и т. д. Иногда сведения предоставляется на двух языках. Например, тазкира «Маджмуаи шоирон». Тазкиры различаются литературно-эстетическим стилем составителя или по принадлежности его к литературному направлению. [3,227].

Первая тазкира, написанная на узбекском языке, - это «Меджлис ун-нафоис» Алишера Навои. «Меджлис ун-нафоис» - важный документ изучающий литературную жизнь XV века и уникальный источник в изучении ряда псевдонимов, принадлежащих литературной среде того периода. В ней упоминаются имена и псевдонимы 459 персидских и турецких поэтов, живших в Хорасане и соседних странах.

Современник Навои - Давлатшах Самарканди, живший и творивший в XV веке, написал тазкиру под названием «Тазкиратуш-шуаро». Тазкира посвящена Алишеру Навои и написана на основе многих научных и исторических источников. В произведении исследована деятельность 10 арабских поэтов-классиков, а в основные главы содержат исследования деятельности более 150 поэтов и ученых, живших в Мовароуннахре, Хорасане и соседних странах в X-XV веках. В ней также даются сведения из их биографии и даются образцы работ этих поэтов и учёных. В заключительной части тазкиры приведены сведения о поэтах Джами, Навои, Ходже Афзалиддине Мухаммеде, Амуре Ахмаде Сухайли, Ходже Шахобиддине Абдулле Марвариде и Ходже Асафи, которые были современниками Давлатшаха Самарканди. Тазкира - важный источник в изучении литературного процесса X-XV веков, жизни и творчества его представителей, а также культурных, научных и исторических условий того времени [4,6].

Авторами трактата под названием «Маджмуот уш-шуаро» являются Фазли Намангани и его современник Мирза Каландар Мушриф, прожившие в XIX веке. В этом трактате собраны краткие сведения о жизни около сотни поэтов и поэтов. Здесь можно найти, также, примеры их стихов и газелей, написанных на турецком и таджикском языках.

Произведение «Тазкираи Каюми», написанный великим учёным, знатоком истории и литературы города Коканда Пулатджоном домуллой Каюмовым, является продолжением «Меджлиса ун-нафоис» Алишера Навои. Она стала продолжением «Меджлиса ун-нафоис» по языку, объёму и богатству материалов. Хотя работа появилась в середине XX века, она не была опубликована, и поэтому не была известна широкой публике. Позже, сыновьями ученого Азизом и Лазизом Каюмовыми тазкира была опубликована.

«Тазкираи Каюми» был создан в 1960 году. Работа состоит из 3-х томов и разделен на 6 тетрадей, в которых содержатся сведения о жизни и творчестве 324 представителей узбекской литературы от средневековья до XX века. В частности, материалы литературной жизни XVIII-XIX веков во многом отличаются своей новизной. Тазкира выступает как уникальный жанр литературной критики, служащий в создании истории национальной литературы, в изучении литературной среды определенного периода, в изучении творчества отдельных литературных деятелей и их произведений. Кроме того, сборник образцов узбекской литературы, созданный в 1982 году В.Зохиловым, А.Каюмовым, А.Гайитметовым под названием «Асрлар нидоси («Зов веков»)), может служить источником для изучения псевдонимов. В книге особо не упоминаются псевдонимы, но даются краткие сведения о

⁹⁵ Узбекистан. Научный сотрудник Кокандского государственного педагогического института.

жизни таких малоизвестных поэтов как, Шавки Намангани, Хайрат Туракургани, Абдураззак Бими, Андижани, Байрамхан, Нозимаханум, Шавкат, Шамс I, Махмур Коризи, Роджи Хоканди, Умиди, Писанди и приводятся образцы из их творчества.

Тазкиры, как и учебники, монографии, литературные комплексы (хрестоматия) по истории литературы являются важным источником в сборе и ономастическом исследовании исторических и литературных псевдонимов узбекского языка.

«Меджлис ун-нафоис» Алишера Навои – является важным документом литературной жизни XV века и служит уникальным источником в изучении ряда псевдонимов, принадлежащих литературной среде того периода [6,609].

О структуре и названии книги в предисловии к «Меджлис-ун-нафоису», первому образцу турецкого тазкиризма, Алишер Навои пишет: «Цель достигнута, тазкир разделён на 8 частей и каждая часть стала темой для светских бесед, а сборник получил название «Меджлис ун-нафоис».

Примечательно, что произведение называется «Меджлис-ун-нафоис». В источниках название произведения трактуется как «Красивые встречи» или «Встречи избранных». Название работы оригинальное, это прекрасный образец библиографии [8,484].

Характерно отношение Алишера Навои к псевдонимам. Он не считает литературный псевдоним простым литературным явлением, а чувствует его большую эстетическую сущность.

В работе упоминаются имена и псевдонимы 459 персидских и турецких поэтов, живших в Хорасане и соседних странах в XV веке, а также дается краткая информация об их творчестве. Она также содержит уникальные псевдонимы с точки зрения лексических, именных, исторических и этимологических источников: Мирмумтоз, Мауляна Джоджарми, Мауляна Дои, Сухои (Абдулвахоб), Мусави (Мир ИмадМашхади), Лутфийи Сони, Мауляна Али Шихаб, МаулянаБахлул, МаулянаБилал, Мир Сарбархна.

В произведении поэты разделены на восемь групп в зависимости от хронологии (I, II, III), места проживания (IV), занятия и положения (V, VI, VII, VIII). Это, конечно, позволяет легко выявить и изучить номинативно-мотивационную, лексическую основу вышеупомянутых псевдонимов. Данные упорядочены по годам, географическому положению и династическим порядкам. Особо выделены уровень знаний, этика, мировоззрение, отношение к творчеству всех поэтов. Например, Бобо Савдои - это Боварддин. Раньше его называли «Ховарий». Его мучил невидимый мир, его разум блуждал, он бродил по горам и степям, как босоногие скитальцы. Восстановив самообладание, он стал известен как «Савдои» (стр. 24) [9,284].

Мауляна Каллоши – (Каллоши означает бедный, бездомный, скиталец) человек, достойный своего псевдонима. Как будто он выбрал этот псевдоним по своему характеру. (с. 105).

Мауляна Шарари – из Астрабада. (Шарари означает искра, пламя). Он выбрал этот псевдоним, потому что казалось, что его лицо имело красноватый оттенок (с. 105).

Два приведенных выше псевдонима произошли от основ, лексическое значение которых относятся к душевному состоянию поэтов, их внешности: «савдои» в значении «глупый, безумный, потерявший разум, сумасшедший» [10,18] и многозначного слова «каллош», означающему «ничего не имеющий, бедный, скиталец» [11, 27] Следовательно, псевдоним «Каллоший» происходит от лексической единицы «каллош» с суффиксом -ий.

Или: Мауляна Бу-Али - безумец. Если бы он не был сумасшедшим, он бы называл себя «Бу-Али»? (Стр.101).

Некоторые псевдонимы, упомянутые в Тазкире, носят образный характер. Например, это видно в псевдониме Зулоли: «Из источника разума появляется чистая поэзия. В связи с этим был взят псевдоним «Зулолий» (с. 87).

Лексической основой этого псевдонима стала четкая семантика слова «зулол», означающего «чистая, пресная вода» [12,651].

Алишер Навои дает информацию не только о псевдонимах поэтов, но и об их прозвищах. Например, Мауляна Малик – из Кориза Бухарской области. Он потомок Малика Завзана. Из-за этого получил прозвище «Малик». Он не занимался поэзией до тридцати лет. Повзрослев, занялся поэзией. Те, кто его знают, называют Малики-гов. «Тов» – значит «бык» (стр. 89).

Анализ псевдонимов ясно показывает, что художественным творчеством в то время занимались также ремесленники, мастера, художники, музыканты, хафизы, ученые, короли и правители. Например, Мавлана Кавкабий - молодой астролог, он выбрал псевдоним, достойное своей науки (с. 108).

Среди псевдонимов, описанных Алишером Навои, есть псевдонимы, образованные на основе названия страны, города, где он жил, т.е. лексической основы топонима: Хорезми, Хусейн Хорезми, Мехри Хироти, Мавлоно Сахиб Балхи, Улойи. Шоши, Мавлоно Кабули, такие как Мауляна Абдусамад Бадахши, Мауляна Мухаммад Нематабади, Саид Абдулла Астрободи, Исфараини (Алоуддаула ибн Бахтишак аль-Гази).

Алишер Навои также упоминает владельцев псевдонимов, составляющих основу лексического топонима. В частности, автор упоминает поэтов по прозвищу «Бухари» Ходжа Исмаил Бухари, Хаяли Бухари, Кавсари Навои, Сайфи Бухари.

Номинативно-мотивационная основа у псевдонимов разная. Например, Шавки, Вафои, Якини, Мир Ишки, Гариби, Мавлоно Хакири были мотивационной основой сновидений и лирического настроения поэтов. Ряд псевдонимов был основан на словах, обозначающих религиозное пространство, планеты и звезды: Мавлоно Бихишти, Мавлоно Джаннатий, Мавлоно Кавсари.

Иногда один писатель подписывается несколькими псевдонимами. Например, Алишер Навои пишет о 4-х псевдонимах Мевлана Яхья Сайбак: «Раньше он использовал псевдоним «Туфохий». Затем он также взял псевдоним «Фаттахий». Но его также называли «Хумари» и «Асрори» (стр. 17-18)

Алишер Навои также привел сведения о поэтах и поэтессах: эта женщина *Мехрининг* - жена известного доктора Мауляны Хакима (с. 26).

Мавлоно Зебойи – его я не видел, но слышал его стихи. (с104).

Делая выводы, мы можем сказать, что антропонимы литературной, научной, политической, религиозной среды XV-XVI веков являются важным источником для изучения номинативно-мотивационных, лексико-духовных, морфемических, структурных особенностей в сравнительном, ареальном, историческом аспектах.

Литература:

1. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-ж.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 8-ж.
4. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Форс-тожик тилидан Бўриной Аҳмедов таржимаси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Пўлагжон Домулла Қайюмий. Тазкирани Қайюмий. – Тошкент, 1998. – 1-2-,3-ж.
6. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962.
7. Навоий, Алишер. Мажолис-ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1997. – 14-ж.
8. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962.
9. Навоий, Алишер. Мажолис-ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1997. – 14-ж.
10. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984. – III т.
11. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1985. – IV т.
12. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1983. – II т.

Xülasə.

Мақолада ўзбек тахаллусларининг манбаъларидан бўлган тазкиралар ҳақида, хусусан, А.Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарининг муҳим манба эканлиги кенгритиб берилган.

Таянч сўз ва иборалар: антропонимик бирлик, тахаллус, тазкира, тарихий-замонавий тазкира, замонавий тазкира.

Аннотация

В статье подробно рассказывается об источнике узбекских псевдонимов- тазкирах , в частности, о том, что важным источником является труд А. Навои «Мажолис ун-нафоис».

Ключевые слова и фразы: антропонимическая единица, псевдоним, прозвище, тазкира, историко-современная тазкира, современная тазкира.

AnnotSummary

The article elaborates on tazkiras from the sources of Uzbek nicknames, in particular, the fact that A. Navoi's work "Majlis un-nafois" is an important source.

Key words: anthroponymic unit, nickname, tazkira,

RƏYÇI: dos. S.Abbasova

Керимова Софья Галибовна⁹⁶
СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ И СЕМАНТИЧЕСКИХ
АРХАИЗМОВ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Как известно, архаизмам относятся названия существующих в настоящее время предметов и явлений, по каким-либо причинам вытесненные другими словами, принадлежащими к активному лексическому запасу, например: *вседневно – всегда, комедиант – актер, надобно – надо, перси – грудь, глаголить – говорить, ведать – знать и т.д.* Главным их отличием от историзмов является наличие синонимов в современном языке, лишенных оттенка архаичности. Слова могут архаизироваться лишь частично, например, в своем суффиксальном оформлении (*высость – высота*), по своему звучанию (*осьмой – восьмой, гошпиталь – госпиталь*), в отдельных своих значениях (*натура – 'природа', изрядно – 'отлично', неустройство – 'беспорядок'*). Это дает основание выделить в составе архаизмов несколько групп (1, 47).

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются лексические и семантические архаизмы, широко представленные в русской художественной литературе. В зависимости от того, является ли устаревшим все слово как определенный звуковой комплекс, имеющий определенное значение, или устаревшим оказалось лишь его смысловое значение, архаизмы можно разделить на **архаизмы лексические** и **архаизмы семантические**. В приводимых ниже примерах выделенные слова все являются архаизмами:

Остальные дни Аннинька провела в величайшей ажитации (Салтыков-Щедрин, Господа Головлевы).

Здесь вижу двух озер лазурные равнины, где парус рыбака белеет иногда (Пушкин, Деревня).

О, если бы Аполлон пиитов дар чудесный влял мне ныне в грудь (Пушкин, Воспоминания в Царском Селе).

Что ж? веселитесь... — Он мучений

Последних вынести не мог:

Угас как свечоч дивный геней,

Увял торжественный венок

(Лермонтов, На смерть поэта)

Анастасевич лишь один,

Мой верный крестник, чтец и сын,

Своею прозой уверяет,

Что истукан мой увенчает

Потомство лавровым венцом.

(Пушкин, Тень Фонвизина)

Рекрутство же было торжеством корыстолюбивому правителю, ибо от оногo по очереди откупались все богатые мужики, пока, наконец, выбор не падал на негодяя или разоренного (Пушкин, История села Горюхина)

Однако между ними существует определенное различие. Если слова *ажитация, рыбаць, пиит* заменились словами *волнение, рыбак, поэт* и в настоящее время уже не употребляются, то слова *влял, свечоч, чтец, истукан, негодяй* существуют в активном употреблении и сейчас, но не с теми значениями, которые характеризуют их в приведенных примерах (*влял — вливал; свечоч — большая свеча, факел; чтец — чита-тель; истукан — статуя; негодяй — негодный, в данном случае — негодный к воинской службе*). В словах же *влял, свечоч, чтец, истукан, негодяй* устарели лишь их смысловые значения - это семантические архаизмы (3, 25).

1. Лексические архаизмы

Лексические архаизмы – это слова, целиком вышедшие из употребления и перешедшие в пассивный словарный запас: *льзя (можно), брадобрей (парикмахер), зело(очень), посему(поэтому), ведать(знать), грядет(наступит)* (4, 552).

Рассмотрим конкретные примеры лексических архаизмов в художественных произведениях. Прежде всего, рассмотрим стихотворение А.С. Пушкина Пророк, основная часть которого состоит из лексических архаизмов:

...Перстами легкими как сон

Моих зениц коснулся он.

Отверзлись вещие зеницы,

Как у испуганной орлицы....

И он к устам моим приник,

И вырвал грешный мой язык....

...И жало мудрья змеи

В уста замершие мои

Вложил десницею кровавой....

В данном стихотворении использованы следующие лексические архаизмы: перст - палец, отверзлись - открылись, уста - губы, десница-правая рука, а также вообще рука.

1) *Лъзя – можно:* Пловцу, колеблющуся в море,
Мужей несчастных лъзя сравнять,
От жён которы терпят горе

⁹⁶ *Бакинский Государственный Университет. Магистрант II-го курса*

И с ними должны воевать

(М. М. Херасков, Ода «Где слышишь страшный шум Борей...»). Он знает, что его не иначе *льзя* отыскать, как носом; и хотя всякий нос может до него довести, но что и самый терпеливый нос в две минуты отступится от таких мучительных поисков и оставит ему поле сражения. (И. А. Крылов «Речь, говоренная повесою в собрании дураков».)

Думают, что теперь уж и разорвать нельзя; а посмотрим, *льзя* или *нельзя!* (Ф. М. Достоевский «Преступление и наказание») (5, 220).

2) **Брадобрей** – парикмахер: Изредка только попадалась лавка брадобрея с нарисованными лилиями над деревьями. (Гоголь «Рим»).

3) **Зело** – очень: А, веришь ли, так душу и мутит, Когда святое дело осрамляют речами праздными. Зело противно! А. Островский «Козьма Захарыч Минин». Еду в Москву за деньгами. Обнищал зело. (Чехов, Письмо А. С. Суворину.)

4) **Посему** – поэтому: Обь еще покрыта льдом, и посему от Тюмени до Томска мне придется скакать на лошадях. (Чехов, Письмо А. С. Суворину.)

5) **Ведать** – иметь сведения о ком-либо, чем-либо:

Да ведают потомки православных Земли родной минувшую судьбу. (А. С. Пушкин «Борис Годунов»).

6) **Грядти** – идти, шествовать:

Идёт царь в пустыни,
В дальние эсаулы,
За ним грядут его люди;
Подкрепитесь, мои люди!

(А. В. Амфитеатров «Княжна») (6, 88).

2. Семантические архаизмы

Семантические архаизмы — это слова, существующие и в современном русском литературном языке, но имеющие устаревшие значения. Семантический архаизм, представляет собой устаревшее значение какого-либо слова, в иных значениях являющегося обычным словом современного русского литературного языка, например:

Но ты свершил свой **подвиг**, мой отец,
Постигнут ты желанною кончиной...
(Лермонтов, Ужасная судьба отца и сына...)

Здесь девы юные цветут
Для прихоти **бесчувственной** злодея.
(Пушкин, Деревня)

..Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей...

(Пушкин, Пророк)
Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк **сущий** в ней **язык**.
(Пушкин, Я памятник себе воздвиг нерукотворный)

В последний раз Гудал садится
На белогривого коня,
И **поезд** тронулся...
(Лермонтов, Демон)
— А много горцы потеряли?
— Как знать? — **зачем** вы не считали!

(Лермонтов, Я к вам пишу: случайно право...)
Законов **гибельный позор**,
Неволи немощные слезы.
(Пушкин, Вольность) (2, 30)

Выделенные слова в приведенных примерах употребляются и сейчас, однако в других значениях. Так, слово *подвиг* в тексте употреблено в значении «жизненный путь», «жизнь», слово *бесчувственная* — в значении «без чувств», «лишенная чувств», «глаголом» - словом, слово *сущий* — в значении «существующий», слово *язык* — в значении «народ», слово *поезд* в значении «кавалкада», слово *зачем* — в значении «почему», слова *гибельный позор* — в значении «зрелище гибели». Интересные семантические архаизмы встречаются в древнерусском памятнике «Слова о полку Игореве»: трудный (*печальный*), жалость (*желание*), жир (*богатство*: «какот князя Игоря, иже погрузи жирь во днѣ Каялы рѣкы»), живот (*жизнь*), а (и: «Княземъ слава а дружинѣ...») и др (4, 500).

Присутствие - правительственное учреждение в дореволюционной России, а также помещение, занимаемое им. Уездное по воинским делам *присутствие*. В рекрутское *присутствие* привели его раздетого. (Н. А. Некрасов «Орина мать солдатская»); Недели через две свезли его в рекрутское *присутствие*, да и забрили лоб. (М. Е. Салтыков-Щедрин «Губернские очерки»); Степан

Аркадьич занимал почетное и с хорошим жалованьем место начальника в одном из московских *присутствий*. (Л.Толстой, Анна Каренина); Уездные рекрутские *присутствия* были учреждены на основании Указа Военной коллегии от 14 июля 1779 г. Они вели учет и набор рекрутов. В состав входили представители губернского и уездного дворянства, уездный судья, городничий, воинский начальник, уездный лекарь. Находились в ведении губернских рекрутских присутствий. Упразднены в связи с военной реформой 1874 года и созданием уездных по воинской повинности присутствий. (М.Е.Салтыков-Щедрин. «История одного города»).

Вокзал - загородная постройка, предназначавшаяся для проведения концертов, танцевальных вечеров, различных увеселительных мероприятий Публика отличная, просвещённая, благородные собрания, театр, *вокзалы*, Английский клуб (говорят, однако же, что он рушился), балы — словом, чего хочешь, того просишь. (М. Н. Загоскин. Вечер на Хопре); Только и удаются те совещания, которые составляются для того, чтобы покутить или пообедать, как-то: клубы и всякие *вокзалы* на немецкую ногу. (Н.В.Гоголь. Мёртвые души).

Комиссия - затруднительное положение: Вы мне подайте только понятие, какого рода он человек», сказал Чичиков: «и в чем дело».

«Мне совестно наложить на вас такую неприятную *комиссию*.» (Н.В.Гоголь. Мёртвые души).

«Что за *комиссия*, создатель, быть взрослой дочери отцом!» (А.С. Грибоедов. Горе от ума).

Смутить - побудить к мятежу: Раскольники там и всякие-с бродяги смущают их, против властей восстанавливают...» (Н.В. Гоголь. Мёртвые души).

Воспитывать - кормить: Два года *воспитывал* на молоке, -сказал хозяин. (Н.В. Гоголь. Мёртвые души).

Общежитие - общественный обиход: Иван Антонович...волос на нём был чёрный,густой; вся середина лица выступала у него вперёд и пошла в нос,-словом,это было то лицо,которое называют в *общежитие* кувшинным рылом.Н.В.(Гоголь. Мёртвые души).

Возмутительный - призывающий к возмущению: к восстанию. Схвачен был башкирец с возмутительными листами. (А.С.Пушкин. Капитанская дочка).

При анализе языка художественных произведений прошлого необходимо учитывать и то, что в ряде случаев писатели в определенных художественных целях используют слово с расчетом на восприятие читателем в нем и нового, и старого (для носителя современного языка — уже устаревшего и часто неизвестного) значений. Так, в Оде «Вольность» слово *упоенны* одновременно употреблено Пушкиным в двух значениях:

Он видит — в лентах и чинах,
Вином и злобой упоенны,
Идут убийцы потаенны.

В настоящее время нельзя уже сказать упоенные вином (5, 105).

Таким образом, вышерассмотренные группы архаизмов отличаются между собой также характером и возможностью их употребления в различных стилях современного русского литературного языка. Архаизмы могут употребляться только с определенной стилистической целью; вне этой художественно-выразительной и изобразительной установки их использование не может быть оправдано и является ошибкой с точки зрения современного словоупотребления. Безусловно, писатели и поэты часто используют архаизмы как выразительные средства художественной речи. Как видно из рассмотренных примеров архаизмы не только придают художественной речи возвышенное, торжественное звучание, но и служат целям сатиры, иронии, и комического эффекта.

Список использованной литературы

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Сов. Энциклопедия, 1966. с. 47-5.
2. Бабкин А.М. Устарелые слова в современном языке и словаре. Современная русская лексикография. 1983. с. 4-33.
3. Белянская З.Ф. Устаревшая лексика современного русского языка 1978. с. 20-37
4. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. 1975. с. 559.
5. Винокур Г.О. История русского литературного языка // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку 1959. с. 1-228.
6. Нестеров М.Н. Русская устаревшая и устаревающая лексика. Смоленск-Брянск, 1988. с. 88.

Açar sözlər: leksik semantik arxaizmlər, semantik arxaizmlər, rus ədəbiyyatı, üslubi məqsədlər, ifadəlilik

Keywords: lexical archaisms, semantic archaisms, Russian literatur, stylistic purposes, expressiveness

Rus ədəbiyyatında leksik və semantik arxaizmlərdən üslubi istifadə

Xülasə

Məqələdə rus ədəbiyyatında müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmiş leksik və semantik arxaizmlər sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir. Müəhədlər göstərmişdir ki, bunların arasında leksik arxaizmlər – köhnəlmiş sözlər daha geniş yayılmışdır. Nümunə olaraq A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov, A.S. Qriboyedov, N.V. Qoqol, N.N. Nekrasov, M.Y. Saltikov – Şedrin, L.N. Tolstoy, A.P. Çexov, M.M. Xeraskov və başqalarının əsərlərində işlədilmiş leksik və semantik arxaizmlər verilmişdir. Qeyd edilir ki, arxaizmlərin xüsusi emosional-ekspressiv məna çaraları onların semantikasında da özünəməxsus iz qoyur. Arxaizmlər nitqə yüksək, təmtəraqlı səslənmə verməklə yanaşı, həmçinin ironik, satirik çalar da əlavə edərək, komik effekt yarada, personajların nitq xüsusiyyəti və s. kimi istifadə oluna bilər. Sözsüz ki, bədii əsərlərdə arxaizmlərin üslubi funksiyalarının təhlili təsvir olunan dövrün mövcud nitq normalarını bilməyi tələb edir.

The stylistic use of the lexical and semantic archaisms in Russian literature

Summary

The article deals with systematization and analysis of the lexical and semantic archaisms widely used for various stylistic purposes in Russian literature. As observations have shown, the largest group is made up of lexical archaisms - words that obsolete in all their meanings.

The article contains a lot of examples of the lexical and semantic archaisms from the works of A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov, A.S.Gribovov, N.V.Gogol, N.N.Nekrasov, M.Y.Saltikov- Shchedrin, L.N.Tolstov, A.P.Chekhov, M.M. Kheraskov and others. It is noted that the special emotional-expressive coloring of archaisms leaves a kind of imprint on their semantics. Archaisms give speech a sublime, solemn sound; they can also acquire an ironic, satirical coloration, create a comic effect and be speech characteristics of personages, etc. Certainly, the analysis of the stylistic functions of archaisms in the literary work requires knowledge of common language norms in force in the described period.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜBTƏDA VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏDRİSİ YOLLARI

Cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı əsas vəzifə istər orta məktəb, istərsə də ali məktəbdə ilk növbədə baş üzvlərin mənimsədilməsidir. Çünki cümlənin yaranmasında və bitkin fikir ifadə etməsində mübtədə və xəbərin rolu əsasdır.

6-cı sinif dərslərində bunların ardınca “Mübtədə nədir?” bölməsi ilə cümlə üzvlərinin tədrisi başlanılır. Buraya nəzər yetirək:

Mübtədə cümlədə haqqında danışılan şəxsi, əşyanı və anlayışı bildirir. Mübtədə insan anlayışı bildirdikdə kim? digər cansız və canlı anlayışı bildirdikdə nə? məkan anlayışı bildirdikdə isə hara? sualına cavab verir. Mübtədə, əsasən, cümlənin əvvəlində işlənir və s. (6, s. 163). bu tipli sadə izahla şagirdlərə mübtədanın nə olduğu izah olunur. Professor Məhəmməd Həsənovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu qaydanın özündə də müəyyən çatışmazlıqlar var. Ona görə ki nə? sualına cavab vermək yalnız mübtədəyə aid bir xüsusiyyət deyildir. Bu tamamlıq bəhsində öyrəniləcək qeyri müəyyən vasitəsiz tamamlığın da sualıdır (3, s. 286). Beləliklə, şagirdlərdə müəyyən çaşqınlıq yarana bilər. Onlar mübtədanı yalnız sualını əsasında tədqiq etməyin yanlış olduğunu bilməlidirlər. Çünki nə? suallarına cavab vermək mübtədanın əsas qrammatik əlaməti deyildir. Tərifin necə olması haqda sadəcə bunu deyə bilərik ki, mübtədə müəyyən bir işin icraçısı, subyektdir, digər üzvlərin köməyi ilə müəyyən əlaməti, keyfiyyəti miqdarı və hərəkəti anlaşılan şəxsdir.

Ali təhsil müəssisələrində orta məktəbdən fərqli olaraq, cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri geniş planda tədris olunur. Mübtədanın cümlə üzvü kimi necə izah olunduğuna nəzər yetirək.

1. Professor B. Xəlilov yazır ki, “Mübtədə cümlənin elə baş baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayıb əlaməti, xüsusiyyəti xəbərlə bildirməklə adlıq hal formasında isim, əvəzlik və hallana bilən digər sözlərlə ifadə olunur” (4, s. 96).

2. Professor Q. Kazımovun fikrini ümumiləşdirsək belə deyə bilərik ki, mübtədə cümlənin fikir özülünü yəni, fikrin əsasını - predmetini bildirən baş üzv olub, əlamət və hərəkəti digər baş üzv olan xəbərlə müəyyənləşən, substantiv söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? sualına cavab verən baş üzvdür. (5, s. 103).

3. Ali məktəblər üçün istifadə olunan müəir Azərbaycan dili kitabında mübtədə haqqında ümumi məlumat məzmunca digər fikirlər kimi verilir ki, mübtədə kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən, fikrin predmetini bildirən cümlənin, əşya anlayışına malik baş üzvdür. Mübtədədəki əşyalıq anlayışı digər üzvlərdən məsələn, tamamlıqdan fərqli olaraq müstəqil şəkildə özünü ifadə edir və cümlədə fəal çıxış edir (1, s. 105).

Gördüyümüz kimi bütün təriflər qismən fərqlənsə də, hamısı eyni mənə yükü daşıyır. Son olaraq mübtədanın xüsusiyyətlərini ümumiləşdirsək belə deyə bilərik ki:

1) Mübtədə cümlədəki ən müstəqil üzvdür. Bu o deməkdir ki, cümlədə fikrin aydınlaşmasında xüsusi rol malik olan üzv-xəbər belə mübtədadan asılıdır. Mübtədə hansı şəxsdirsə xəbər də həmin şəxsin şəxs sonluğunu qəbul etməli olur.

2) Mübtədə ən çox isim və əvəzlilərlə həmçinin substantivləşmiş adlıq hallı digər əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

3) Mübtədə çox vaxt cümlənin əvvəlində işlənir və kim? nə? hara? suallarına cavab verir.

Mübtədanın ifadə vasitələri.

1. İsimlə ifadə olunan mübtədalar: Mübtədanın ifadə vasitələrindən ən çox istifadə olunan nitq hissəsi isimdir. İsim bütün xüsusiyyətlərinə malik isimlər-müərrəd və konkret, cəm, tək və toplu, ümumi və xüsusi isimlər mübtədə rolunda çıxış edə bilər. Nümunələr: Bütün vücudum əsər, ruhum eylər pərvaz. (C.Cabbarlı). Bu söz ox olub Kərbəlayı Zalm bir tərəfindən deydi. (Ə.Haqverdiyev). Ağa, Dağıstandan qonaqlar gəlib. (İ.Əfəndiyev). Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum? (M.Ə.Sabir). O gündən anası bir daha ağlamamışdı. (M.Ibrahimov). Gülbahar bu zaman pərdənin arxasından söhbətləri dinləyirdi. (C.Məmmədquluzadə).

2. Sifətlə ifadə olunan mübtədalar: Sifət öz sintaktik vəzifəsini icra etdikdə cümlə üzvü kimi təyin rolunda çıxış edir. Sifət substantivləşdikdə ismin xüsusiyyətlərini qəbul edir və mübtədə rolunda çıxış edir. Bəzi sifətlər həmişə substantiv formada işlənir deyə, mübtədə rolunda daha çox bu sifətlər işlənir: Qoca, cavan, gənc, kar, kor, topal, axsaq, keçəl və s. (4, s. 101). Nümunə: Qoca dedi: “Cavansan, belə cahillik etmə!” (N. Gəncəvi)

3. Sayla ifadə olunan mübtədalar: Saylar da sifətlər kimi substantivləşmə xüsusiyyətlərinə malik əsas nitq hissəsidir və substantivləşərək mübtədə rolun da çıxış edir. Miqdar saylarının xüsusilə də qeyri-müəyyən miqdar saylarının substantivləşməsi sıra saylarına nisbətən daha azdır. Sıra sayları müəyyən əşya bildirərək kim, nə sualına cavab verib mübtədə rolunda çıxış edir, digər saylar isə qeyri müəyyən əşya bildirir.

4. Əvəzlilə ifadə olunan mübtədalar. Əvəzlik də isimlər kimi mübtədə rolunda geniş çıxış etmək qabiliyyətinə malik əsas nitq hissəsidir. Əvəzliyin bütün növləri mübtədanın ifadə vasitəsi ola bilər.

Şəxs əvəzliləri: Nümunə: Mən ellər bağında azad bir quşam, mənəbə, şöhrətə satılmamışam. (S.Vurğun)

Qeyd: Mən ölü, sən diri... tipli cümlələrdə mübtədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunub. (4, s. 103)

Qeyri müəyyən əvəzlilər: Nümunə: Heç kim onun kim olduğunu bilmirdi. (İ. Şıxlı). Hər şey zəhmətin başındadır. (Ə. Məmmədcanlı)

⁹⁷ BDU-nun magistrantı. aynurabbaszade-97@mail.ru

İşarə əvəzlilikləri: O və bu əvəzliyi kim? və nə? sualına cavab verdikdə, elə, belə əvəzlilikləri isə substantivləşib ismin xüsusiyyətini daşdığı zaman mübtədə rolunda çıxış edir. Nümunə: Q bizim üçün çox doğmadır. (Ə. Məmmədخانlı)

Sual əvəzlilikləri: Nümunə: Kim verdi? Səhnəyə getməyəcəksən ki... (C. Cabbarlı)

Təyini əvəzliliklər: Nümunə: Canım çıxar özüm hər şeyi tapar, düzəldərəm. (C. Cabbarlı)

5. Zərflə ifadə olunan mübtədalar: Zərf bildiyimiz kimi hərəkəti izah edən əsas nitq hissəsidir. Professor Q. Kazımovun fikrinə də əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, zərfin mübtədə kimi çıxış etməsi üçün iki mərhələ keçməsi vacibdir. İlk olaraq əşyanın əlamətini bildirməli və hərəkətin əlaməti funksiyasını üzərindən atmalıdır, sonrakı mərhələdə isə substantivləşməlidir. (5, s. 107). Zərfin mənə növləri içərisində mübtədə rolunda işlənmək xüsusiyyəti ən çox yer zərflərində özünü göstərir. Nümunə: Oralar çox bərkdir. (S. Vurğun).

6. Məsdərlə ifadə olunan mübtədalar. Məsdər ismin xüsusiyyətlərinə malik bir nitq hissəsi olduğundan, adlıq halda mübtədə rolunda iştirak edir. Nə? sualına cavab verir. Nümunə: Bir fəzilətsə ölüb, öldürmək... (H. Cavid).

7. Feili sifətlə ifadə olunan mübtədalar. Feili sifətlər substantivləşdikdən sonra təyinlik funksiyasını itirir və mübtədə rolunda çıxış edirlər. Nümunə: Danışan bülbüldür, dinləyən qazdır. (S. Vurğun).

8. Məsdər və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Məsdər və feili sifət kimi onların tərkibləri də mübtədə rolunda çıxış edir. Məsdər tərkibi nə? sualına, feili sifət tərkibi isə kim? yaxud nə? sualına cavab verir. Nümunə: Xalqı oynuncaq kimi əldə oynatmaq olmaz. (C. Cabbarlı).

9. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar. İsmi birləşmələrin növü olan təyini birləşmələrdən II növ və III növ təyini birləşmələri mübtədanın əsas ifadə vasitələrindəndir. II növ təyini söz birləşməsi ilə. Nümunə: İnsan dənizi sükut içində gözləyirdi. (M. Hüseyin)

III növ təyini söz birləşməsi ilə: Nümunə: Xanımların biri bir stəkan su istədi. (C. Məmmədquluzadə).

Mürəkkəb adlar ilə ifadə olunan mübtədalar: Nümunə: Çox vaxt Kərbəlayı Qasım cavab vermirdi və gah vaxt deyirdi. (C. Məmmədquluzadə).

Orta məktəb şagirdlərinə mübtədanın ifadə vasitələri 6-cı sinfin tədrisində öyrədilir. Burada mübtədanı ifadə edən əsas nitq hissələri- isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər və söz birləşməsinin adı çəkilir. Daha sonra hər birinə aid nümunə verilir. Ümumi dil qaydasını yəni, mübtədanın ifadə vasitələri haqda təsəvvür yaratdıqdan sonra çalışmaları bu biliyi daha möhkəmləndirməliyəkdir. Belə şərtlə bir çalışma qoyulur ki, cümlələr hazır şəkildə verilmişdir və burada mübtədanı və onun ifadə vasitəsini tapmaq şagirddən tələb olunur. Fikrimizcə, burada şagirdə ilk kömək olacaq predmet xəbərdir, hansı ki xəbərin tədrisinin mübtədadan belə ön plana çəkilməsinin tərəfdarı idik. Belə olan halda cümlədə asanlıqla sintaktik sualı vasitəsilə ortaya çıxan xəbər işin icraçısını özündən sonra dərhal ortaya çıxaracaqdır. Şagirdlər mübtədanı qaydaya əsasən işi görənlər şəxsi, işin icraçısını- adlıq hallı sözü və söz birləşməsinə kim? nə? hara? suallarına cavab verən sözü taparaq, ifadə vasitələrini isə morfologiya bəhsində əldə etdikləri nitq hissələrindən biliklərə əsasən işin icraçısına sual verməklə aydınlaşdırırlar.

Daha sonrakı çalışmada qoca, kiçik və böyük sifətləri atalar sözləri içərisində verilmiş, onların hansı cümlədə mübtədə olduğunu tapmaq tələb olunur. (6, s. 163)

Nümunə: Qoca evin dirəyidir. Qoca tülkü tora düşməz

Birinci nümunədəki qoca sözü mübtədanın sintaktik sualı olan kim? sualına cavab verir, deməli, sifət isimləşərək mübtədə rolunda çıxış edib. İkinci misrədə isə sifət öz sualını saxlayır və mübtədə- işin icraçısı rolunda deyil onun əlaməti olaraq özünü göstərir. Bu çalışma şagirdlərdə sifətin isim kimi işlənməsi bölməsindəki biliklərin də yenilənməsinə kömək edir.

6-cı sinif səviyyəsinə uyğun burada o və bu əvəzliliklərinə aid çalışmaların olmağı da təklif oluna bilər. Şagirdlər üçün əvəzliyin bu növlərinin şəxs və əşya bildirərək mübtədə, yoxsa işarə bildirərək təyin rolunda çıxış etməyi həmişə mübahisəli məsələlərdən olmuşdur. Burada vergülün işlənmə qaydası da öz növbəsində şagirdlərə yardımçı rol oynayan vasitə kimi çıxış edir. Vergül o və bu əvəzlilikləri mübtədə kimi işlənməkə, kim və nə sualına cavab verərkən qoyulmalı, digər hallarda vergüldən istifadə olunmamalıdır. Bu səpkidə çalışmalar şagirdlər üçün məlumatı daha asan və tez mənimsəməyə kömək olacaqdır.

8-ci sinifdə mübtədanın tədrisinə nəzər yetirək. Dil qaydası aşağı sinifdə mübtədə haqqında öyrənilənlərin qismən xatırlanması və təkrarlanması üzərində qurulur. Mübtədanın nə olduğu və hansı suala cavab verdiyi araşdırılır. Ardınca mübtədanın hansı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu şagirdlərə məlumat şəklinə yox, sual şəklinə verilir. Bunun cavabı daha əvvəlki siniflərdən şagirdlərə məlumdur. İlk olaraq əsas nitq hissələri- isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər və bu cərgəyə artıq zərf də əlavə olunmalıdır. Çünki şagird bu kursda zərflə tanışdır, onun ismin xüsusiyyətlərini qəbul edərək mübtədə rolunda çıxış etdiyini asanlıqla başa düşür. Digər əlavə məlumat isə söz birləşmələrinin mübtədə rolunda çıxış etməsidir. Bu bizə məlumdur, lakin maraqlı olan odur ki, hansı birləşmələr mübtədə ola bilər? Bildiyimiz kimi birləşmələr ismi və feili olaraq iki yerə bölünür. İsmi birləşmələrin əsas tərəfi adlardan ibarət olduğundan onların çox qismi asanlıqla mübtədə rolunda işləyə bilərlər. Əsas məsələ feili birləşmələrin mübtədə rolunda işlənilməsidir. Əsas tərəfi feilin tərsiflənməyən formalarından feili sifət və məsdər olan birləşmələr mübtədə rolunda çıxış edə bilərlər. Bu kursda cavabı aydınlaşdırılan digər bir sual mübtədə və xəbərin necə uzlaşdığıdır. (7, s. 58) Xəbər mübtədadan asılı üzv olduğu üçün, mübtədə hansı şəxsədirsə xəbəri də həmin şəxsin şəxs sonluğu ilə tələb edir. Bu və bu kimi dil qaydaları müəyyən çalışmalarla möhkəmləndirilir.

Bu çalışmalardan biri dərsləyin özündə verilir, şərtə isə mübtədanı və onun ifadə vasitələrini tapmaq, həmçinin xəbər şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşdığını əsaslandırmaq tələb olunur. Verilmiş cümlələrdə müxtəlif nitq hissələri mübtədə kimi öz əksini tapmışdır. Əsas məsələ mübtədəylə xəbərin düzgün uzlaşmasına nəzarət edə bilməkdir. Şagird bilməlidir ki, mübtədə kəmiyyətə tək olduqda xəbərin də şəxs sonluğu təkdə, cəm olduqda şəxs sonluğu cəmdə olmalıdır. Çox zaman qarışdırılan

məsələ isə cansız isimlərin III şəxsin cəmində olarkən xəbərin təkdə yoxsa cəmdə olmasıdır. Bu haqda xəbər bölməsində geniş izah verilir. Digər maraqlı və düşündürücü bir çalışma isə sintaktik təhlil işarələri ilə verilən ismi birləşmə, feili xəbər, əvəzlilik, ismi xəbər sxeminə uyğun cümlə qurulmasını tələb edən tapşırıqdır. Bu şagirdlərdə gələn dərsin mövzusu olan xəbər üçün də motivasiya rolunu oynayır, bir yandan da şagirdlər sintaksis bəhsini morfolojiya ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirir, bu dəfə nitq hissələrini onların tapmağı tapşırırlar.

Orta məktəbdə mübtədanın tədrisi zamanı aydınlıq gətirilməyən son məsələ isə frazeoloji birləşmələrin adının çəkilməməsidir. Fikrimizcə, frazeoloji birləşmələr daha çox feili xəbərin ifadə vasitəsi olsa belə o, məsdər formasında işlənərək mübtədə kimi də çıxış edə bilər. Nümunə: Gözə kül üfürmək onun çoxdankı adətidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A: Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Balyev H., Balyev A: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2013, 492 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
5. Qazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyi (dərslük), Bakı: Altun kitab, 2017, 192 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyi (dərslük), Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 160 s.

Açar sözlər: Cümlə üzvləri, mübtədə, xəbər, qrammatik əsas, ifadə vasitələri

Keywords: Parts of speech, the subject, the predicate, the grammatical basis, the means of expression

Ключевые слова: Члены предложения, подлежащее, сказуемое, грамматическая основа, средства выражения

Mübtədə və onun ifadə vasitələrinin tədrisi yolları

Xülasə

Mübtədə cümlə üzvləri içərisində heç bir üzvdən asılı olmayan, müstəqil baş üzvdür. Mübtədə şəxs, işin icraçısı, işi görəni, cümlənin fikir özülünü ifadə edən və cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən iki əsas üzvdən biridir. Mübtədə adlıq hallı sözlərlə ifadə olunub, kim? nə? hara? suallarına cavab verir. Mübtədanın ifadə vasitələri adlıq hallı söz və söz birləşmələridir. Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar isə mürəkkəb hesab olunur. Xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Subject and teaching methods of its means of expression

Summary

Subject is a main independent part of a sentence among other constituents. The subject is one of the two main constituents of clause that is the person or thing doing the action or being described, and key grammar concept. Subject is expressed with the words in the nominative case, and the main questions are "Who?", "What?" and "Where?". Forms of expression of the subject are the words or phrases in the nominative case. When the subject of a sentence is made up of parts of speech, it's simple subject, but of phrases, it's a compound subject. Subjects agree with verbs in number and in person.

Предмет и методы обучения средствам его выражения

Резюме

Подлежащее это независимый главный член предложения который не зависит от других его членов. Подлежащее один из двух главных членов предложения, который выражает лицо, исполнителя действия и составляет смысловую и грамматическую основу предложения. Подлежащее выражается в именном падеже и отвечает на вопросы "Кто?", "Что?", "Куда?". Подлежащее выражается словами и словосочетаниями в именном падеже. Подлежащее выражающееся частями речи считаются простыми а выражающееся словосочетанием сложными. Со сказуемым сочетается по лицу и количеству.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ ZAMANI FƏNDAXİLİ ƏLAQƏDƏN İSTİFADƏ

Azərbaycan dilinin əsas bölmələrindən sayılan qrammatikanın morfolojiya bölməsi nitq hissələrinin quruluşca tərkibini, qrammatik məna növlərini, şəkilçi morfemlərin yaratdığı zəngin leksik və qrammatik mənaları öyrənir. Məhz buna görə də morfolojiyanın tədrisinə başlamazdan hər hansı bir sözün əvvəlcə səs tərkibi və leksik mənasına diqqət yetirilməlidir. Çünki nitq hissələri qruplaşdırılarkən və bir-birindən fərqləndirilərkən onların morfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, leksik-semantik mənası da nəzərə alınmalıdır. Söz morfoloji vahid kimi öyrənilərkən onun ifadə forması və qrammatik mənası əsas götürülür. Lakin bu o demək deyildir ki, sözə bu cür yanaşma morfolojiya və leksikanı bir-birindən ayırır, daha dəqiq desək, morfoloji biliklərin verilməsi zamanı leksikanı təcrid edir. “Leksika və morfolojiyanın sözə yanaşma metodundakı qeyd etdiyimiz fərqlər onların heç də tamamilə bir-birinə qarşı qoyulmasına əsas vermir. Belə ki, “lüğət və qrammatika bir-birindən ayrı şəkildə mövcud deyildir. Onlar dialektik təmasda, qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətli vəhdətdədir. Dilin qrammatik quruluşu təkcə cümlədə sözlər arasındakı əlaqədə deyil, həm də ayrılıqda sözdə onların nitq hissələri üzrə təsnifində, məna və məzmun quruluşunda da özünü göstərir” (10, 6).

Morfolojiya tədrisinin əsas dayaqlarından biri də sözün tərkibi və söz yaradıcılığıdır. Sözün kök və şəkilçi morfeimdən ibarət olan tərkib hissələrini öyrənmədən hər hansı bir nitq hissəsinin quruluşca növünü, hansı nitq hissəsindən əmələ gəlməsini və başlanğıc formasını müəyyənləşdirmək olmaz. Şəkilçi morfemlərin yazılışına aid dil qaydaları isə ahəng qanunu ilə əlaqələndirilməlidir; sözdüzəldici və sözdəyişdirici milli şəkilçilərin iki və ya dörd cür yazılması məhz ahəng qanununun tələbləri ilə bağlıdır. Buna görə də morfolojiyanın giriş hissəsində kök və şəkilçi morfemlərdən söz açılır, daha sonra nitq hissələrinin quruluşca növlərindən danışılarkən bu mövzu davam etdirilir; düzəltmə isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərflərin əmələ gəlməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu nümunələrlə təqdim edilir, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalar -- cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlik, zaman, şəkil, inkarlıq, şəxs kateqoriyaları morfoloji əlamətlərlə (sözdəyişdirici şəkilçilərlə) təqdim olunur.

Morfolojiyaya dair ilkin məlumatlar orta məktəbin 5-ci sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərində verilmişdir. Burada verilən dil qaydaları isim, sifət və feilə aid ilkin məlumatları əhatə edir: *konkret və mücərrəd isimlər, ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm isimlər, toplu isimlər, ismin halları, əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər, sifətin dərəcələri, feilin məsdər forması, təsdiq və inkar feillər, feilin zamana görə dəyişməsi, feilin şəxsə görə dəyişməsi* (11, 112-139).

5-ci sinif üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə “Dil qaydaları” məzmunu standartının 4.1.2. alt standartında bu mövzular “sözün qrammatik mənasını izah etmək” tələbi altında birləşdirilir (12, 17).

VI-VII siniflərdə morfolojiyanın sistemli tədrisi zamanı müəllim fəndaxili əlaqədən istifadə edərək, 5-ci sinifdə verilən məlumatları təkrar etdirərək, ilk növbədə əsas və köməkçi nitq hissələri haqqında dil qaydalarını şagirdlərə mənimsətməyə çalışır. 6-cı sinif dərslində verilən bu məlumat (13, 13) şagirdlərin ibtidai siniflərdən əldə etdiyi praktik vərdişlərlə də əlaqələndirilə bilər.

Düzəltmə isimlərə dair dil qaydalarından sonra “İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi” mövzusu tədris olunur. Bu mövzuya aşağı siniflərdə toxunulmadığı üçün müəllim metodik vəsaitdən istifadə edərək dərslikdəki 5-ci tapşırıqdan motivasiya kimi istifadə etməli, imkan daxilində bu mövzunu ingilis və ya rus dillərindən biri ilə müqayisə edə bilər. Beləliklə, bu mövzu yeni olduğu üçün fənlərarası əlaqədən istifadə etmək mümkündür. Sahib şəxsin ismin yiyəlik halında işlənməsini nəzərə alaraq, mənsubiyyət şəkilçiləri ismin yiyəlik və təsirlik halları ilə müqayisə edilməlidir; II və III şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri bu halların şəkilçiləri ilə qrammatik omonimdir. *Qələmin ucu, qılıncın gücü* və *Qələmin güclüdürmü?* tipli nümunələrin qarşılaşdırılması yolu ilə işarələnmiş sözlərdəki şəkilçilərin qrammatik mənaları müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən, birinci şəxsin tək və cəmində sahib şəxsin qəbul etdiyi -im şəkilçisi (-in əvəzinə) elə həmin şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə qrammatik omonimdir; müt. üçün: *mənim~əlim*

“İsmin halları” mövzusu öyrədilərkən fəndaxili inteqrasiya mühüm rol oynayır; ismin qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik halları adlıq halla müqayisəli öyrədilir. Hər üç halın morfoloji əlaməti sıfır morfemdir və hər üç hal nə? sualına cavab verir. Mətn üzrə işin köməyi ilə nə? sualına cavab verən sözlər müqayisə olunmalı və *Mən uzaqdan güllü-çiçəkli kənd gördüm, Kənd evi xeyli hündür idi və Kənd uzaqdan aydın şəkildə görünürdü* cümlələrindəki “kənd” sözləri müqayisə olunmaqla hallarına görə fərqləndirilməlidir: birinci cümlədəki “kənd” sözünün halı özündən sonra gələn feilin təsirli olması ilə, ikinci cümlədəki söz isə “ev” sözünün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi ilə müəyyənləşdirilir. Sonuncu söz isə cümlənin mübtədası (subyekt)dir və yalnız xəbərlə uzlaşır; cümlədə yerini dəyişdikdə isə, qrammatik cəhətdən dəyişməyə meyilli deyil.

“Söz kökündə saitə düşməsi” tədris olunarkən həm fonetika, həm də leksika ilə əlaqə yaradıla bilər; bu mövzu digər bir tərəfdən də “Sözün tərkibi” ilə bağlıdır. Sözdə sait qoşalığı olduqda, eləcə də intervokal şərait yarandıqda (Bu şəraitin yaranmasında bəzən sonor samitlər də iştirak edir) saitlərdən biri tələffüz olunmur. Bu hadisə bəzi kihecalı sözə şəkilçi artırıldıqda da baş verir; məs.: *isim~ismin (halları), fikir~fikrimiz, (sənin) oğlun, (onun) ağızı* və s.

Bu zaman həmin sözlərin milli və ya alınma söz olmasına da diqqət yetirilməlidir; belə ki, alınma sözlərə saitlə başlayan həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda, milli sözlərə isə yalnız mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda söz kökündən ikinci sait düşür. Yuxarıda verilən nümunələrə bunları da əlavə etmək olar: *(sənin) beynin~beyinin (qırışları), (onun) burnu~burunun*

⁹⁸ BDU-nun magistrantı naram13@mail.ru

(*pərləri*). Göründüyü kimi, bu mövzu tədris olunarkən ismin hal və mənsubiyyət kateqoriyasına da inteqrasiya baş verir və morfologiya ilə bağlı orfoqrafik qaydaların mənimsədilməsi ilə bağlıdır.

Yönlük və çıxışlıq hallarda olan isimlərin yazılışı və tələffüzü fonetika və sözün tərkibi ilə əlaqələndirilir. Sonu “a”, “ə” saitləri ilə bitən sözlər yönlük halda işləndikən açıq saitlərin tələffüz zamanı qapalıya çevrilməsi fonetik hadisəsindən istifadə edilir, şagirdlərə xəbərdarlıq edilir ki, feilin şəkillərinin yazılış və tələffüzündən danışılarkən da bu mövzu davam etdiriləcək. “M” və “n” samitlərindən sonra işlənən çıxışlıq hal şəkilçisinin yazılış və tələffüzünün tədrisi həm fonetikanın “Vurğu” mövzusu, həm də “ilə”(-la, -lə) qoşmasının yazılış və tələffüzü ilə əlaqələndirilməlidir. Məsələn, *atamnan* sözündəki işarələnmiş hecanı həm çıxışlıq hal şəkilçisi, həm də qoşma kimi düşünmək olar; bu zaman *Atamdan (atamnan) soruşdum* və *Atamla(atamnan) fəxr edirəm* cümlələrini müqayisəyə cəlb etmək olar. Birinci nümunədə vurğu son hecaya, sonuncuda isə ikinci hecaya düşür.

İsmə dair sonuncu dil qaydası *xəbərlilik şəkilçiləri* bərsindədir. Müəllim bu mövzuya keçməzdən əvvəl 5-ci sinifdə morfologiyaya hazırlıq materialları içərisində verilmiş feilin şəxsə görə dəyişməsi haqqında olan dil qaydasından istifadə etməlidir; burada “gəl” feilinin indiki, keçmiş və gələcək zamanda şəxslər üzrə dəyişməsi cədvəl şəklində verilir (11, 139). Bundan sonra mövzu davam etdirilir, bu şəkilçilərin tək cə feillərə deyil, isimlərə də artırıldığı və onların *xəbərlilik şəkilçiləri* adlandırıldığı göstərilir. Xəbərlilik şəkilçiləri öyrədilərkən -dır⁴ və -sınız⁴ şəkilçilərinin deyilişi və yazılışının fərqləndiyi də qeyd edilməlidir. Bu zaman “alimdir” sözünün “alimdi” kimi tələffüzü müəllimə imkan verir ki, bu faktdan şübhə keçmiş zaman şəkilçisinin və “idi” hissəciyinin ixtisarı tədris olunarkən inteqrativ şəkildə istifadə etsin; -ib⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zamandan sonra işlənən -di⁴ “idi” hissəciyinin ixtisarı deyil, xəbərlilik şəkilçisidir (*Yazıq Ələsgəri oda salıbdı...*), çünki -ib⁴ şəkilçili keçmiş zaman “idi” hissəciyi qəbul etmir.

Sifət bəhsinə aid çox qısa bir məlumat verilir. “Düzəltmə sifətlər” adlanan bu dil qaydasında sifətlərin müxtəlif nitq hissələrinə leksik şəkilçilər artırmaqla düzəldiyi qeyd olunur və -li⁴ şəkilçisinin tələffüz formaları göstərilir. Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllim ibtidai siniflərdə və 5-ci sinif dərslərində sifət haqqında deyilənləri və öyrədilənləri əlaqəli şəkildə şagirdlərə mənimsətməlidir. Əlbəttə, bütün bunlar sifət haqqındakı dil qaydalarındakı boşluqları doldurmur. İstər adlardan, istərsə də feillərdən sifət düzəldən şəkilçilərin zənginliyi və işlənmə məqamlarının çoxluğu mövzunu söz yaradıcılığı ilə bağlamağa imkan verir; digər tərəfdən -qın⁴ və -ğın⁴ şəkilçilərinin sistemli şəkildə öyrədilməsi nəinki saitlər ahəngi bərdə məlumatı möhkəmləndirir, hətta saitlərlə samitlər ahəngini praktik olaraq mənimsətməyə imkan verir. Müəllim *satqın, kəskin, tutqun, ötkün, azgın, gərgin, yorğun, süzgün* sözlərini şagirdlərə cədvəl şəklində təqdim etməklə birinci dörd sözün kar, sonrakı sözlərin cingiltili samitlə bitməsinə diqqət cəlb etməlidir; birinci dörd sözə artırılan şəkilçilər “q”, “k”, sonrakılara artırılanlar isə “g”, “g” samitləri ilə başlanır, bu isə samitlər ahəngi hesab olunur. Tərkibindəki və ya son saitin qalın və incəliyindən asılı olaraq, şəkilçilərdə “q”, “g” və ya “k”, “g” samitlərindən biri işlənir; bu isə, saitlərlə samitlər ahəngidir. Beləliklə, sifətdüzəldən şəkilçiləri öyrədərkən ahəng qanunu haqqında hərtərəfli bilik əldə olunur və inteqrativ sistem yaranır.

Dərslərdə *say* haqqında verilən dil qaydaları nisbətən ətraflıdır; bura sayın məna növləri, miqdar saylarının növləri, numerativ sözlər, sayın quruluşca növləri, sayların yazılışı, miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı, sıra saylarının yazılışı, mürəkkəb saylarının yazılışı, saylarla işlənən isimlərin təkdə və cəmdə olması daxildir. Tədris zamanı sayın adlara daxil edilməsi və ismə aid olması nəzərdən qaçmamalıdır. Bu baxımdan say sifətlə müqayisə olunur, o, isimlə əlaqəyə girərkən sifətdən sonra yerləşir, yəni isimdən uzaqlaşır; məs.: *beş maraqlı kitab, iki enli yol* və s.

Say da ismə məxsus bir sıra kateqoriyalara daxil olur. O halları, cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Say isimləşərək xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir və cümlənin ismi xəbəri olur (Unutmaq olmaz ki, say isimləşməmiş də cümlənin xəbəri ola bilər). Fəndaxili əlaqədən istifadə yolu ilə miqdar saylarına qoşulan hal, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərinin işlənmə qaydalarına da diqqət yetirmək lazımdır. Hal, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri miqdar saylarına defis işarəsi ilə qoşulur; məs.: *2-yə(bölinmə), (qoyunların) 56-sı, (Evin nömrəsi) 50-dir* və s. Mənsubiyyət şəkilçisi hal və xəbərlilik şəkilçiləri ilə işləndikən yazılır, ancaq nəzərdə tutulur; məs.: *Yanvarın 4-də (gələcəyəm), (Tədbir) ayın 17-dədir*. Sıra saylarının ərəb rəqəmləri ilə yazılışında isə belə bir hadisəyə təsadüf olunur: rəqəmdən sonra yazılan -ci⁴ əslində -inci⁴-ni əvəz edir; məs.: *7-ci, 83-cü, 16-cı* və s.

Saylarla işlərin isimlərin təkdə və cəmdə olmasından danışılarkən, ilk növbədə, müəyyən miqdar saylarından sonra isimlərin təkdə işlənməsi, daha sonra qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra isimlərin təkdə və cəmdə olması “Tək və cəm isimlər” mövzusu ilə əlaqələndirilməlidir.

Əvəzliyin tədrisi zamanı ismin sualları yada salınır, cəm, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyası ilə fəndaxili əlaqə yaradılır; belə ki, şəxs əvəzlilikləri *kim?, nə?* suallarına cavab verir, halları, cəmləndir (onlar, bizlər, sizlər). I və II şəxsin təkini bildiren əvəzliliklər ismin yiyəlik halında -in əvəzinə -im qəbul edir. İşarə əvəzlilikləri sifət və zərflə əlaqəli öyrədilir, onların əşya və hərəkətə aid olması əsas götürülür. *Elə, belə* əvəzlilikləri cəm və mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçisi ilə işlənir, halları; məs.: *eləsi, beləsi, eləsinin, beləsinin, elələri, belələri, elədir, belədir* və s. *O, bu* əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində işləndikən onlardan sonra vergülün qoyulması məsələsi sintaksisdən ibtidai kurs materialları ilə əlaqələndirilməlidir.

Əvəzliyin digər növlərindən (sual, qeyri-müəyyən və təyini) danışılarkən sual əvəzliliklərinin bütün nitq hissələri ilə, qeyri-müəyyən əvəzliliklərin ismin cəm, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə, təyini əvəzliliklərin sifət və isimlə əlaqəsi bu nitq hissələrinin hərtərəfli mənimsətməyə kömək edir.

Feil zəngin kateqoriyalara malik olduğu üçün bu nitq hissəsi *pilləlilik* prinsipi əsasında öyrədilir. Feil haqqında ilkin məlumatlar ibtidai siniflərdə verilir, sistemli qrammatikanın tədrisi zamanı bu nitq hissəsi haqqında dil qaydaları üç sinifdə (5, 6,

7-ci siniflərdə) verilir. "Dil qaydaları" məzmun standartının 4.1.2. standartının 4-cü hissəsində (V sinif) *feilin məsdər forması, təsdiq və inkar feillər və feilin zaman və şəxs şəkilçilərinin* müəyyənəşdirilməsi nəzərdə tutulur (12, 17). VI sinifdə isə həmin standartın 4.1.2. alt standartında *düzəltmə feillər, feil şəkillərinin məna çalarları arasındakı fərq, əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəklində olan feillərin* müəyyən edilməsi qeyd olunur (14, 11). Feilə dair son məlumatlar VII sinif dərslində həmin alt standartında nəzərdə tutulur: *cümlədə hərəkətin subyektini və obyektini, qrammatik formaya və kontekstə görə feillərin qrammatik məna növü, "idi", "imiş" hissəciklərinin sözdəki rolu, onların ixtisar formalarının zaman şəkilçilərindən fərqləndirilməsi, "isə" hissəciyinin rolu və feillərlə işlənmə xüsusiyyətləri, feilin təsriflənməyən formaları* (15, 15).

"Düzəltmə feillər" mövzusu tədris olunarkən feildən əvvəl öyrədilmiş nitq hissələri, o cümlədən isim, sifət, say, əvəzlilik haqqında dil qaydaları yada salınır, düzəltmə feillərin bir qisminin adlardan əmələ gəlməsi ilə əlaqələndirilməlidir; məs.: *düzəlmək* və *düzülmək* feilləri müqayisə edilərək, birinci feilin kökünün sifət, ikincinin isə feil olması meydana çıxarılır; çünki -al2 adlardan feil, -il4 isə feildən feil düzəldən səkilcidir.

Feilin şəkillərinin tədrisinə xəbər şəklinin öyrədilməsi ilə başlanır, bu zaman şagirdlərin ibtidai siniflərdə və V sinifdə feilin zamanları ilə bağlı öyrəndikləri inteqrasiyaya cəlb edilir. Şagirdlər artıq feilin zamanları haqqında məlumata malikdirlər. Müəllim bundan istifadə edərək xəbər şəklində olan feillərin yazılışı və tələffüzü qaydalarının öyrədilməsini ön plana çəkməlidir.

Feilin digər şəkillərinin tədrisində əmr şəkli arzu şəkli ilə müqayisəli öyrədilməli, vacib və lazım şəkillərinin sinonimliliyi, sərt şəklinin xəbər rolundakı spesifik rolu nəzərə alınmalıdır. Feilin əmr və arzu şəkilləri II səxsin cəmində formaca evnidir: (gəl) *başlaya*~ (gərək) *başlaya*. Bu bərdə 6-cı sinif üçün tərtib olunmuş MMV-də "**Müəllimin nəzərinə!**" başlığı altında tövsiyə verilmişdir (14,123). Verilən tövsiyədən müəllim belə nəticə çıxarmalıdır ki, feilin başlanğıc formasından sonra gələn səkilcilərə diqqət yetirilməlidir: -vaq bütölkədə şəxs səkilcisdirsə, bu feilin əmr şəklidir, vox. əgər şəxs səkilcisindən əvvəl səkil səkilcisi nəzərdə tutulursa (-va +q), bu, arzu şəklidir. "Dərslivi dil qaydaları ilə çox yüklənmək məqsədi ilə dərslikdə bu məlumat öz əksini tapmamışdır. Müəllim bu məlumatı şagirdlərin diqqətinə çatdırı bilər, lakin bunun biliyin qiymətləndirmə obyektinə çevrilməsi tövsiyə olunmur" (14, 123). Lakin nəzərə alsaq ki, bu qarşılaşdırmadan DİM-in imtahan suallarında istifadə olunur, onda sonuncu cümlədəki fikir mübahisə varada bilər.

Sərt şəklinin tədrisi zamanı feildən sonra vergül qoyulmasından danışırlar. Fikrimizcə, müəllim bu zaman şagirdlərin mürəkkəb cümlə haqqında biliklərindən istifadə yolu ilə bu şəkil vasitəsilə mürəkkəb cümlələrin formalaşmasına diqqəti yönəldə bilər. Sintaksisə hazırlıq baxımından şagirdlər gələcəkdə şərt şəkilçili feillərin şərt budaq cümləsinin tabe tərəfi kimi çıxış etməsi bərdə ilkin məlumat alacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin təlimində fəndaxili əlaqələrdən istifadə üzrə işin sistemi (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı). Bakı: ADPU, 2015, 40 s.
3. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005, 141 s.
4. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri (I cild). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
5. Müasir Azərbaycan dili (II cild). Morfologiya. Bakı: Elm, 1980- 510 s.
6. İsmayilov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslük. Bakı: Altun kitab, 2018, 199 s.
7. İsmayilov R., Rüstəmov A., Cəfərova D. Azərbaycan dili. (5-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2012, 200 s.
8. İsmayilov R., Rüstəmov A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslük. Bakı: Altun kitab, 2019, 191 s.
9. Rüstəmov A., İsmayilov R., Cəfərova D. Azərbaycan dili. (6-cı sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2013, 175 s.
10. Rüstəmov A. və başqaları. Azərbaycan dili. (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, 175 s.
11. İsmayilov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslük. Bakı: Altun kitab, 2018, 175 s.
12. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

Açar sözlər: *fəndaxili əlaqə*, inteqrasiya, morfologiya, dil qaydaları, söz, nitq hissələri

Keywords: interdisciplinary communication, integration, morphology, language rules, word, parts of speech

Ключевые слова: междисциплинарное общение, интеграция, морфология, языковые правила, части речи

Morfologiyannın tədrisi zamanı fəndaxili əlaqədən istifadə

Xülasə

Məqalədə morfologiyannın ayrı-ayrı mövzularının bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədrisindən bəhs olunur. Fəndaxili əlaqələr inteqrasiyanın bir növü kimi morfoloji kateqoriyaların sistemli və hərtərəfli mənimsənilməsi üçün əsas dayaqqlar kimi fəaliyyət göstərir.

Aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, nitq hissələri bir-birindən ayrıca və mətndən kənarında öyrənilə bilməz. Bir-birinə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan morfemlərin əlaqəli öyrənilməsi, onlarla bağlı mövzuların əlaqə və oxşarlıqlarından istifadə yolu ilə həm əvvəllər əldə edilən bilik və bacarıqlar yada salınır, həm də yeni öyrənilənlər şüurlu şəkildə mənimsənilir.

Use of interdisciplinary communication in the teaching of morphology

Summary

The article discusses the interrelated teaching of different topics of morphology. Interdisciplinary relationships as a form of integration serve as the main basis for the systematic and comprehensive mastery of morphological categories.

Research shows that parts of speech cannot be studied separately or outside the text. Through the coherent study of morphemes that are more or less related to each other, using the connections and similarities of related topics, both previously acquired knowledge and skills are recalled, and new ones are consciously assimilated.

Использование междисциплинарного общения в преподавании морфологии **Резюме**

В статье рассматривается взаимосвязанное преподавание различных тем морфологии. Междисциплинарные отношения как форма интеграции служат основой для систематического и всестороннего овладения морфологическими категориями.

Исследования еще раз показывают, что части речи нельзя изучать отдельно друг от друга и вне текста. Посредством последовательного изучения морфем, которые более или менее связаны друг с другом, используя связи и сходства связанных с ними тем, вспоминаются ранее приобретенные знания и навыки, а новые осознанно усваиваются.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

УЧЕБНАЯ ПРАКТИКА - КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Учебная практика (далее - практика) играет важную роль в формировании представлений будущих учителей начальных классов о педагогической деятельности в процессе получения высшего образования. Вузы, как составная часть программы базового профессионального образования, нацелены на закрепление теоретических знаний на практике и формирование практических навыков и компетенций.

В толковом словаре узбекского языка **практика** [а. عمليات – практические вопросы] определяется как практическая работа, практический процесс, повседневный опыт [12,77]. В толковом словаре педагогики сказано, что **«практика»** - это применение теоретических знаний на практике. Организация практики в высших учебных заведениях и профессиональных колледжах являются одним из основных звеньев в подготовке будущих бакалавров к педагогической деятельности, которая осуществляется с максимально возможным приближением к профессионально-педагогической деятельности [2006,11]. В процессе профессиональной практики формируются и развиваются профессиональные и личностные качества будущих учителей.

Если обратиться к истории организации учебной практики в высшей школе, то можно увидеть, что на неё было два разных взгляда. Во-первых, практику в педагогических учреждениях принято называть педагогической практикой, организация которой охватывает весь учебный год и чередуется с теоретическими дисциплинами в учебной программе. Поэтому стажировка на 1, 2 и 3 курсах трактовалась как непрерывная практика. Эта практика была широко распространена в высших учебных заведениях бывшего Советского Союза в 30-40-х годах, и включает в себя такие виды как, исследовательско-экскурсионную практику при преподавании педагогической науки (2-й курс), методико-профильную науку с методикой преподавания (3-й курс), стажировку (4-й курс) [8,132-137]. В 50-70 годах XX века количество часов педагогической практики в учебных программах высших учебных заведений увеличилось, а количество теоретических часов сократилось. Согласно учебному плану практика подразделялась на социально-педагогическую (1-3 курсы), летнюю (2-3 курсы), учебно-воспитательную (4-5 курсы).

Студенты 1-3 курсов были вовлечены в интенсивную начальную педагогическую деятельность без необходимой теоретической подготовки [7,126-134].

Учебный план педагогической практики того периода определял виды нормативной работы, которую должны были выполнять студенты, в том числе обязательную образовательную деятельность, но не определял критерии оценки ее результатов. В 80-х годах велись активные исследования по повышению профессиональной и практической подготовки будущих учителей педагогических вузов. В результате были разработаны необходимые учебные программы для различных высших учебных заведений, определено содержание педагогической практики студентов через систему теоретических знаний (в программе 1980 г.), также, показана система полученных знаний на каждом этапе педагогической практики (программа 1985 г.) [9,1420].

Совершенствование процесса квалификационной практики позволяет преодолеть ответственность, называемую функционализмом (учебно-практическая деятельность, выполняемая практикующим в качестве помощника классного руководителя), обеспечивая более тесную связь между теоретической и практической подготовкой. Это привело к усилению воздействия общей педагогической ориентации и взаимодействию общеобразовательных школ с педагогическими университетами. В целом роль и значение квалификационной практики в учебной программе высших учебных заведений при подготовке будущих бакалавров признается, но иногда встречается недостаточная оценка ее научной обоснованности, научно-методического обеспечения, недостаточная оценка научного руководства в организации работы.

Сторонники второго подхода подчеркивают необходимость общей теоретической и практической подготовки, сначала через различные семинары, тренинги с последующим применением теории на практике и организацией квалификационной практики на завершающих этапах обучения. Такой подход характерен для зарубежных ВУЗов. Особенно во многих высших учебных заведениях США педагогические стажировки запланированы на заключительных этапах учебного года. Это делалось двумя способами: ученик был постоянным сотрудником школы и получал 1/3 зарплаты в качестве учителя начальных классов или ученик работал бесплатно под руководством опытного учителя, иногда ему приходилось преподавать уроки вместо учителя. Назначенный университетом представитель курировал деятельность школы, менеджеров по стажировкам и выступал в качестве связующего звена между школой и университетом. По мнению зарубежных ученых, такая организация квалификационной практики направлена только на обеспечение преемственности между теорией и практикой, формальное усвоение определенных стандартов (норм) квалификационной практики.

К началу 1990-х годов была предпринята попытка объединить преимущества обоих подходов, признав роль педагогической практики в улучшении профессиональной подготовки будущих учителей педагогических

⁹⁹ Старший преподаватель Кокандского Государственного Педагогического Института E-mail: muhsin.yu@mail.ru

университетов. Таким образом, повысится функция педагогической практики, требования к ее содержанию, улучшатся форма и метод организации.

Большинство студентов, обучающихся в педагогических вузах, не могут адаптироваться к педагогической деятельности учебного заведения при прохождении стажировки, так как не окончили профессиональные педагогические колледжи. Таким образом, практика носит ознакомительный характер и, помимо обеспечения начальных профессиональных навыков и компетенций, развивает навыки и компетенции практикующего специалиста в исследовательской деятельности, является логическим продолжением процесса преподавания студентам теоретических предметов, таких как «Психология» и «Педагогика».

Учебная практика проводится с учетом компетентностного, системного, деятельностного и интегративного подходов.

Компетентный подход направлен на формирование социальных, коммуникативных, информационных, профессиональных и других личностных качеств обучаемого, позволяющих ему в полной мере осознавать современные социально-экономические условия. Эти подходы основаны на концепции воспитания личности учащегося и ее формирования на основе способности решать важные практические задачи.

Система - это объект или набор объектов, состоящих из элементов. Системный подход - это общее и широкое понятие, которое охватывает рассмотрение различных событий и объектов на основе системного понятия. Он важен в методологии научных исследований. Его основная задача - разработка методов изучения и построения сложных объектов - систем разных типов и категорий. Системный подход подразумевает взаимозависимость и единство результатов обучения: цели, задач, порядка и содержания практики, которые практикующие специалисты планируют во время стажировки. Поэтому во время практики от студента требуется ознакомиться с профессиональными качествами, обязанностями преподавателя и требованиями предъявляемыми к нему.

В учебной программе, утвержденной Министерством высшего и среднего специального образования (для направления 5111700 - «Начальное образование и спортивно-воспитательная работа») учебная практика распределяется следующим образом: на 1 год две недели в 1 семестре, на 2 год четыре недели в 3 семестре, на 3 год в 6 семестре на четыре недели. В течение практики студенты знакомятся с типом, структурой образовательного учреждения, условиями, созданными в образовательном учреждении для учителей, а также, статусом учителя. [2018 г. 25.08.].

Во время стажировки будущие бакалавры развивают навыки педагогического моделирования учебной практики, наблюдают учеников в школе, анализируют результаты их деятельности и готовят отчет по учебной практике.

Хотя студенты принимают теоретические знания, полученные в высших учебных заведениях, как достаточно полные, мы видим, что их понимание роли и значения квалификационной практики в повышении их профессиональных навыков сильно отстает. Комплексный анализ квалификационной практики Кокандского государственного педагогического института показал, что 67% будущих учителей имеют высокий уровень теоретической подготовки, но только 32% из них способны применить полученные знания на практике. Ограничение сфер, в которых студенты могут принимать профессиональные и компетентные решения на основе своих знаний, отрицательно сказывается на развитии их профессиональных компетенций. В то же время теоретическая подготовка может повысить эффективность квалификационной практики, если она неразрывно связана с практической деятельностью студентов в учебном процессе.

Анализ результатов анкетирования студентов Кокандского государственного педагогического института, расчет первичной статистики.

Учебная практика является вводным мероприятием для приобретения базовых профессиональных навыков и компетенций, в том числе базовых и исследовательских навыков. Она является логическим продолжением процесса обучения студентов теоретическим дисциплинам, включая курс «Педагогика». Практика осуществляется с использованием компетентностных, систематических, деятельностных и комплексных подходов. Системный подход подразумевает взаимозависимость и единство целей, задач, порядка проведения и содержания, планируемых результатов обучения студентов в процессе практики. Деятельностный подход предполагает выполнение конкретных задач, направленных на формирование подготовки будущих учителей к профессиональной работе. Реализация компетентностного подхода характеризуется набором индивидуальных задач, разработанных и проверенных студентами во время практики, которые проверяются с использованием определенных критериев для оценки результатов обучения студентов в процессе практики. Интегративный подход предполагает интеграцию и реализацию практикующими специалистами диагностических, проектных, организационных, коммуникативных и рефлексивных видов педагогической деятельности, выполняемых в ходе индивидуальных заданий с целью закрепления ранее полученных теоретических знаний, профессиональных навыков и компетенций.

Одним словом, организация и проведение студенческой учебной практики - это сложный и многоэтапный процесс, в первую очередь для того, чтобы укрепить уверенность практиков в профессиональной и педагогической деятельности; укрепить их знания в области педагогики, психологии и методов обучения; расширить их понимание обязанностей классного руководителя; совершенствование конструктивных навыков; процесс организации

взаимодействия с субъектами учебного процесса и развития навыков самоанализа и педагогических коммуникативных навыков в различных видах профессиональной деятельности; должен сосредоточиться на ощущении потребности в самосовершенствовании. Главное, что студенты входят в творческую среду во время педагогической практики в общеобразовательных школах и в дальнейшем по-разному оценивают свою принадлежность к педагогическому коллективу и, конечно же, по-разному учатся выстраивать личную программу развития компетенций. Это позволяет им обмениваться мнениями о формировании профессиональной компетентности и конкурентоспособности.

Литература:

1. Байденко В. Компетенции в профессиональном образовании (К освоению компетентностного подхода) // Высшее образование в России. - 2004. - № 11. - С. 3-1
2. Галеева Ж.Ш. Роль учебной практики в формировании общих и профессиональных компетенций специалистов педагогического профиля // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII Международной научной конференции (г. Самара, март 2016 г.). Самара : ООО «Издательство АСГАРД», 2016. С. 231-233.
3. Жиркова З.С. Педагогическая практика студентов - подготовка к основным видам профессиональной деятельности // Фундаментальные исследования. 2012. № 6-2. С. 360-364.
4. Качалов Н.А., Бородин А.А., Вельш А.В. Организация и проведение учебной практики студентов технического вуза // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6.
5. Козлова Е.Б., Бусласва М.Е. Роль педагогической практики в подготовке студентов непедагогического профиля к педагогической деятельности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 34. С. 146-150. URL: <http://e-koncept.ru/2015/95712.htm> (дата обращения: 20.12.2019).
6. Кобышева Л.И. Теория и практика самоопределения студентов в условиях вуза // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2014. № 10. С. 76-80. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14276.htm> (дата обращения: 25.03.2019).
7. Конохова А. С. Об укреплении связи высшей школы с жизнью (реформа системы высшего образования СССР в 1958 г.) // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2015. № 1. С. 126-134.
8. Петрик В. В. Высшее образование СССР как фактор укрепления международного сотрудничества в области подготовки специалистов (конец 50-х - начало 90-х гг. XX в.) // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2007. № 7 (70). С. 132-137.
9. Российская педагогическая энциклопедия // Председатель Научно-редакционного совета издательства А.М. Прохоров, Главный редактор В.Г. Панов, Научное издательство «Большая Российская энциклопедия». - 1993, Москва
10. Селевко Г. Компетентности и их классификация // Народное образование. - 2004. - № 4. - С. 138-143.
11. Ударцева С.М., Смирнова Г.М. Содержание профессиональной компетенции педагога профессионального обучения.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А. Мадалиев таҳрири остида, Тошкент-2002, 77-б.
13. Педагогика фанидан изоҳли луғат. М. Х. Тохтоходжаева умумий таҳрири остида. Тошкент -2006, 11-б.
14. Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Ўқув режа (5111700 – “Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш” йўналиши учун). Тошкент – 2018 й.
15. Юсупов М.М. Малакавий амалиёт/ Тошкент: “Навруз” нашриёти, 2019 й. 54-б.

Аннотация

В статье рассматриваются сущность, содержание, методы и формы организации учебной и педагогической практики в высших учебных заведениях, а также приобретения профессиональных компетенций.

Ключевые слова: учебная практика, профессиональная компетенция, компетентностный подход, интегративный подход, деятельностный подход, систематический подход, критерий оценивания.

Annotation

This article focuses on the essence, content, methods and forms of organizing educational and qualification practice at higher education institutions, as well as the acquisition of professional competence.

Basic concepts: educational practice, professional competence, competent approach, integrative approach, proactive approach, systematic approach, assessment criteria.

Рецензент: Доц. Л.Алекперова

Абдыева Туркян Сабир кызы¹⁰⁰
ЛАКУНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРИРОДНЫМИ ЯВЛЕНИЯМИ
(На материале русского и азербайджанского языков)

Среди многочисленных разновидностей лакун (пробелов, пустот) особое место занимают **этнографические лакуны**. Они представляют собой лексические "пробелы", связанные непосредственно с внеязыковой национальной реальностью, с различиями этнолингвистического и национально- культурного плана.

Известно, что значения, в которых классифицируется опыт, культурно детерминированы или модифицированы, так что они существенно варьируются от культуры к культуре. Некоторые значения, обнаруживающиеся в одной культуре, могут отсутствовать в другой. Даже если реалия присуща данной культуре, значения будут отличаться или вовсе отсутствовать в некоторых случаях. Обычно различия в значениях наиболее явно проступают лишь тогда, когда мы пытаемся точно перевести текст с одного языка на другой (1, с. 34-35).

Под этнографическими лакунами понимаются такие слова и словосочетания, которые не имеют равнозначных элементов в сопоставляемых языках, "носящие бытовой, социально- культурный и нравственный характер" (2, с. 4).

Такие лакуны предполагают различающуюся экстралингвистическую реальность. Существование подобных лакун свидетельствует о наличии либо отсутствии определенного явления, предмета, вещи в быту народа, говорящего на данном языке (в нашем случае в быту азербайджанского и русского народов).

Различают абсолютные и относительные этнографические лакуны. Сущность абсолютных этнографических лакун заключается в отсутствии в одном из сравниваемых языков слова или фразеологизма для выражения соответствующего понятия. Но в то же время есть возможность передать данное понятие свободным словосочетанием, т.е. пояснительной перифразой.

Относительные же лакуны проявляются при сопоставлении частоты употребления слов с общим значением в двух языках.

Абсолютные этнографические встречаются чаще всего среди лексики, обозначающей те или иные явления, не характерные для быта русских или азербайджанцев. Относительные этнографические лакуны выявляются при сравнении особенностей употребления в обоих языках названий животных, растений и природных явлений (4, с. 3-14).

Слово "снег" образует в азербайджанском языке несколько фразеологизмов - известны в основном следующие словосочетания: *Uca dağların başı həmişə qar olar, Dəvə oynayanda qar yağar*. В русском языке слово "снег", будучи, несомненно, более употребительным, чем в азербайджанском *qar*, все же образует незначительное число фразеологизмов: "как снег на голову", "прошлогодний снег", "снежная баба", "у него зимой снега не выпросишь". Зато многочисленные производные от слова "снег" часто не имеют прямых эквивалентов и при переводе на азербайджанский требуют пояснительных перифраз. Например,

снежки, снежок- qartopu
снежинки, снежинка - qar dənəsi (ləri), снежина- böyük qar dənəcəyi
Снеговик, снеговичок- qar adamı, Снегурочка, снегурка- qar qızı
снежник- qar sahəsi, снежница- buz səthində baharda əmələ gələn ərimiş su
заснеженность - qar örtüyü, снегонад- qar yağması, снеготаяние- qarın əriməsi
снежный, заснеженный- qarlı, перистый снег, пушистый снег- tüklü qar;
снег идет, снега намело, снег падает, снег выпал- qar yağır (b)

То же самое происходит и с многочисленными предметами и явлениями так или иначе связанными со снегом: "пороша", "порошить", "санный путь". Порошей называют первый выпавший зимой снег, а сам процесс называется порошить.

Таким образом, слово "снег" представляет в отношении азербайджанского языка одновременно 2 вида лакун: ассоциативную и относительную.

Также очень интересны и такие существительные, как *сугроб, наст, лавина*.

Сугроб- külək tərəfindən süpürülən böyük bir qar yığımları;
наст- qısa bir ərimədən sonra qar üzərində sərt qabıq;
лавина- dağlardan yağan qar kütlələri.

Суровая зима в некоторых частях России породила множество слов, отличающихся стилистической окраской, для обозначения природных явлений. Например, такие слова, как *холод, холодрыга, похолодание, прохлада, холодок, охлаждение* с одинаковым корнем и слово *стужа*. Все они переводятся на азербайджанский язык как *soyuq*.

В русском языке имеется большое количество слов и для обозначения природного явления, при котором сильный ветер переносит падающий или выпавший ранее снег. К ним относятся: *метель, метелица, вьюга, турга, поземка, буран, вихрь*. Все эти существительные в азербайджанском языке имеют одно двусложное определение - *qar fırtınası*.

¹⁰⁰ Бакинский Государственный Университет Магистрант II курса

Также примечательны слова, обозначающие сильный холод: *морозы, заморозки, мерзлота*. Данные слова также имеют одно определение в азербайджанском языке- *şaxta*.

В русском языке есть понятие для обозначения мелких кристаллов льда, выделившегося из влажного газа на охлажденных предметах - *иней*. В азербайджанском языке нет слова, которое соответствует данному определению. Часто для обозначения данного явления используют слово *şaxta*.

В русском языке существуют такие лексические единицы, как *зимовать* и *зимовка*. В первом случае слово с корнем зим является глаголом в форме инфинитива. Во втором случае - это существительное. Однако оба понятия переводятся на азербайджанский язык как *qışlama*.

Интересна сущность и таких слов, как *облако* и *туча*, которые отличаются сферой употребления. В науке всегда говорят об облаках, в разговорной речи - о тучах. В азербайджанском языке оба понятия передаются одним словом *bulud*.

Как известно, зимой медведи уходят в зимнюю *спячку*. Спячка - тяжелый беспробудный сон. Данное слово используют и в переносном смысле как фразеологизм. Например, пробудить кого-то от спячки. В азербайджанском языке нет однозначного определения данному явлению, однако можно пояснить его как *qış uxişisi*.

С наступлением холодов погода портится. О плохой погоде русские говорят *непогода, непогодь, ненастье*. У этих слов нет однозначного перевода в азербайджанском языке, а чаще говорят *pis hava*.

Примечательно и такое выражение, как *пасмурная погода*. Данное выражение используют, когда облака закрывают небо. В азербайджанском языке используют пояснение - *əsasən buludlu hava*.

С наступлением зимы в большей части России водоемы замерзают и покрываются льдом. Лед - это вода, но только в твердом состоянии. В русском языке много слов с этим корнем, которые не имеют односложных вариантов в азербайджанском языке. Например, *голледица* - это слой льда, который появляется на поверхности земли вследствие замерзания жидкой субстанции (воды или талого снега). *Гололед* - наслоение льда, которое появляется на земле и других предметах вследствие замерзания влаги, т.е. это может быть снег, дождь, туман или просто холодный воздух. В азербайджанском языке таких понятий нет, соответственно нет и названий; *Льдина* - глыба льда. На азербайджанский язык это явление переводится как *buz örtüyü*, но это не есть верное толкование данному слову. Также с семантической точки зрения интересно слово *глыба*. Оно не имеет соответствующей лексической единицы в азербайджанском языке. *Льдинка* - уменьшительно-ласкательное от слова льдина- также не имеет односложного определения и называют его в азербайджанском языке *buz parçası*. *Ледостав* - замерзание реки, образование ледяного покрова. В азербайджанском языке это слово определяют как *donma*. Однако это неверная интерпретация, т.к. *donma* - это процесс замерзания. Также используют раскрытие значения данного слова - *buzla örtülmüş su hövzələri*. *Ледоход* - движение льдин и ледяных полей на реках и озерах под действием течения или ветра. В азербайджанском языке для передачи значения данного явления используют словосочетание *buz sürüşməsi*.

Прилагательные, также образованные с помощью корня лед: *ледяной, ледовый, ледниковый* - все они переводятся на азербайджанский язык как *buz*. Глаголы с корнем лед: *леденеть, оледенеть, обледенеть, заледенеть* и т.д.- на азербайджанский язык переводятся как *dondurmaq*.

С наступлением весны на крышах, у краев нависающих предметов, на скальных выступах, ветвях деревьев и т.д. образуются *сосульки* - обледеневшая при стоке жидкость в виде заостренной палочки. Сосульки также называют *ледяным сталактитом, висячей наледью*. В Азербайджане очень редко встречается подобное явление. Вследствие этого народ не посчитал нужным дать ему конкретное определение и называет такое явление *buz sümüyü*.

Таяние снега приводит к образованию *ручьев*. Ручей - это небольшой временный водоток. В азербайджанском языке такое явление есть, однако оно не имеет определения. Часто ручьи называют *bulaq*. Сходя с земли, снег образует невзрачные места, где он стоял и земля открылась. Такие места называют *проталинами*. В азербайджанском языке нет точного определения данному явлению, и такие места называют *əridilmiş yamaqlar*.

В русском языке для обозначения процесса, при котором с крыш, деревьев каплями падает оттаявший снег, а также сами эти капли используется термин *капель*. В азербайджанском языке нет соответствующего слова для обозначения данного понятия.

После проливных дождей на улицах образуется грязь. В русском языке с корнем *гряз* есть несколько существительных, отличающихся друг от друга стилистической окраской, заключенной в суффиксах: *грязца, грязица, грязюка*. В азербайджанском языке нет такого многообразия суффиксов и все эти слова обозначаются одним словом *ralçiq*. Помимо однокоренных слов с аналогичным значением существует и синонимичное слово *слякоть*.

В русском языке есть и такое понятие, как *мокрядь* - это сырость, дождливая погода. В азербайджанском языке нет односложного определения.

Примечательны и такие слова, как *трясина, топь, болото*, которые являются синонимами. В азербайджанском языке нет такого разнообразия синонимов. Все эти слова передаются одним словом *bataqlıq*.

Большой интерес, на наш взгляд, представляет слово *прогалина*. *Прогалина* - это место, не заполненное тем, что находится вокруг него. Например, полянка в лесу или светлое пятно на небе при облачности. В азербайджанском языке нет такого понятия.

В русском языке есть слово для обозначения живущих в воде растений, в основном водорослей - *тина*. В азербайджанском же языке нет соответствующей единицы.

Русский язык богат суффиксами, которые придают словам новое лексическое или же грамматическое значения. Так, уменьшительно-ласкательные суффиксы существительных, присоединяясь к словам, вносят в семантику слов дополнительный оттенок значения. Например, *лужа* - *лужица*, *лист* - *листочек*, *капля* - *капелька*, *луч* - *лучик* и т.д. В азербайджанском языке нет такого многообразия суффиксов.

В русском языке существуют слова, которые являются разновидностью омонимов - омофонами - *изморозь* и *изморось*. Изморозь - морозить - заморозить, обморозить. Изморось - морось - моросить. Изморозь - это снежный слой из оседающих влажных частиц воздуха в туманную морозную погоду, род инея. Изморось - очень мелкий дождь. Изморозь на азербайджанский язык переводится как *şaxta*, что не совсем точно передает значение данного слова. Изморось - в азербайджанском языке *çişkin yağış*.

Богатство русского языка бесспорно. Каждому явлению природы дается характерное определение. В этом плане примечательны и такие безличные глаголы, как *смеркается*, *вечереет*, *темнеет*, которые также не имеют однозначных определений в азербайджанском языке. Слово *сумерки* на азербайджанский язык переводится как *alacaqaranlıq*.

Русский язык довольно богат и синонимами. В этом отношении интересны следующие слова: *жара*, *духота*, *зной*, *пекло*, которые употребляются при высокой температуре. Все эти существительные не имеют односложного перевода в азербайджанском языке. Обычно про жаркую погоду говорят *isti hava*.

В русском языке выделяются и такие существительные как *луг*, *поляна*, *лужайка*, *полянка*. Они являются близкими по лексическому значению. В азербайджанском языке такого множества синонимов не наблюдается, а данные слова переводятся как *çətən, çətənlik*.

Конечно же стоит упомянуть и о таком красивом явлении природы, как *радуга*. Радуга появляется после дождя. В азербайджанском языке радуга передается двумя словами *göy qurşağı* (небесный пояс). Не менее красивое явление природы - *закат*. В азербайджанском языке это слово не имеет односложного варианта употребления, а переводится как *günəşin batması* (дословный перевод).

Примечательно, что в русском языке двадцать четыре часа обозначено одним словом *сутки*. В Азербайджане говорят *iyirmi dörd saat*.

В русском языке атмосферный вихрь обозначается терминами *торнадо* и *смерч*. В азербайджанском языке используют только одно определение - *tornado*.

Интересна семантика словосочетания *бабье лето*. Бабье лето наступает с приходом осени, во время листопада. Данное явление не имеет соответствия в азербайджанском языке.

Теплая погода (зимой или ранней весной), сопровождающаяся таянием снега и льда, называется *оттепелью*. Указанное явление также не имеет односложного определения в азербайджанском языке.

В русском языке для обозначения плохих дорог после дождей используют слова *распутица*, *бездорожье*. В азербайджанском языке о таких дорогах говорят *pis yollar*.

Следует отметить и термины флоры. В русском языке есть такие лексические единицы как *роща*, *чаща*. Роща - небольшой лиственный лес, а чаща - густой частый лес. На азербайджанский язык оба понятия переводятся как *meşəcik*. Примечательны и разновидности таких лесов. Например, *дубрава* - *palıd meşəsi*, *березняк* - *huş meşəsi*, *ивняк* - *söyüüd meşəsi*, *сосняк* - *şam meşəsi*, *осинник* - *ağsaqaun meşəsi*. Не имеют никакого определения в азербайджанском языке слова *бор* (лес из хвойных деревьев) и *рябинник*.

Очень разнообразны и названия ветров: *бурелом*, *бора*, *суховея*, *хамсин*, *буря*. На азербайджанский язык эти понятия переводятся как *külək*.

В русском языке также отмечено явление, когда дождь испаряется, не доставая земли. Данное явление имеет название *вирга*. В азербайджанском языке такого понятия не существует.

Примечательны такие явления, как *мгла* и *смог*. Они имеют различные лексические значения. Однако на азербайджанский язык оба понятия переводятся как *tuman*. Слово *хабуб*, которое обозначает песчаную бурю, также не имеет соответствия в азербайджанском языке.

Такое явление как *рябь* интересно по-своему. Рябь - это мелкое волнение водной поверхности при слабом ветре. На азербайджанский язык слово *рябь* переводится как *dalğa*, что не отображает той семантической сущности. Не менее интересно и слово *зыбкость*, которое имеет значение неприятного ощущения холода. В азербайджанском языке подобное явление не имеет четкого определения.

Подытоживая работу, хотелось бы отметить творчество Паустовского, который был очень близок природе, и обратить внимание на отрывок из его произведения "Золотая роза". В этом отрывке обнаруживаются сразу же несколько абсолютных этнографических лакун для азербайджанского языка: "Очень богат русский язык словами, относящимися к временам года и к природным явлениям, с ними связанным.

Возьмем хотя бы раннюю весну. У нее, у этой еще зябнувшей от последних заморозков девочки - весны, есть в котомке много хороших слов.

Начинаются оттепели, *ростепели, капели* с крыш. Снег делается зернистым, ноздреватым, оседает и чернеет. Его съедают туманы. Постепенно развозит дороги, наступает *распутица, бездорожье*. На реках появляются во льду первые *промоины* с черной водой, а на буграх - *проталины и проплешины*. По краю слеживающегося снега уже желтеет мать-и-мачеха.

Потом на реках проходит первая *подвижка* льда, когда лед начинает косо надкалываться и смещаться, и из *лунок, прудухов и прорубей* выступает наружу вода".

Все выделенные в отрывке слова не имеют лексически фиксированных элементов в азербайджанском языке (2, с. 59-60).

Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров, заполнение этнографической лакуны может быть различной глубины. Это зависит от характера лакуны, от типа текста, в котором лакуна существует, и от особенностей реципиента. Компенсация лакуны - процесс заполнения лакуны - сводится к подбору тождественного или квазитожественного элемента, который будет служить аналогом «чужому» образу в своей культуре. Данный прием используется в тех случаях, когда сохранить лакуну нельзя (так как необходимо сделать текст максимально понятным инокультурному читателю), а заполнить ее по тем или иным причинам невозможно (3, с. 34).

Список использованной литературы

- 1) Акай О.М. Интерпретации лакуны и лакунарности как системного явления - Астана, 2019.
- 2) Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. - М., 1989.
- 3) Мубаракова Д. К. Лакунны как явление межкультурной коммуникации - Астана, 2016.
- 4) Муравьев В.Л. Проблемы возникновения этнографических лакун. - Владимир, 1980.
- 5) Полянская Л. П. Этнографические лакуны в русском и французском языках (Язык и культура. - М., 2003.)
- 6) Хакимова, Ш. Р. Лакунны как лингвистическое явление // Молодой ученый. — 2015. — № 1 (81). — С. 420-422

Keywords: lacunae, natural phenomena, ethnographic lacunae, relative lacunae, notions, compensation of lacuna.

Açar sözlər: lakunalar, təbiət hadisələri, etnoqrafik lakunalar, mütləq lakunalar, nisbi lakunalar, məfhum, lakunaların kompensasiyası.

Lacunae connected with natural phenomena (on the material of the Russian and Azerbaijani languages)

Summary

The national and cultural originality of vocabulary can manifest itself not only in the presence of specific words but also in the absence of words for meanings (denotations) expressed in the other languages. The article deals with systematization and analysis of the different kinds of ethnographic lacunae connected with natural phenomena on the material of the Russian and Azerbaijani languages.

Ethnographic lacunae mean words and combinations of words that have no equivalent elements in the compared languages and have everyday, social-cultural character. Such lacunae suggest different extralinguistic reality.

The article considers the absolute and relative ethnographic lacunae connected with weather, different kinds of winds, snowstorms, names of forests according to the trees which grow there. Special attention is paid to synonyms, diminutives. The role of the extralinguistic factors (the peculiarities of geographic, climatic conditions, predominance of a particular plant species, etc.) is noted. The article analyzes lacunae that are presented by the different parts of speech: nouns, adjectives, verbs.

Təbiət hadisələri ilə bağlı lakunalar (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)

Xülasə

Leksikanın milli-mədəni özünə məxsusluğu yalnız səciyyəvi səsələrin mövcudluğu ilə deyil, həmçinin digər dillərdə ifadə olunmuş anlayışları (denotatları) əks etdirmək üçün sözlərin olmaması ilə də təzahür edir. Belə anlayış və sözlər «lakuna» adlanır və yalnız dillərin müqayisəsində təzahür edir. Məqalədə rus və Azərbaycan dil materialları əsasında müxtəlif təbiət hadisələri ilə bağlı etnoqrafik lakunalar sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir.

Etnoqrafik lakuna dedikdə müqayisə edilən dillərdə elementləri olmayan və məişət, sosial-mədəni xarakter daşıyan söz və sözbirləşmələri nəzərdə tutulur. Belə lakunalar fərqli ekstralingvistik gerçəkliyi göstərir. Burada hava, müxtəlif külək növləri, tufan, ağac növlərindən asılı olaraq meşələrin adları ilə bağlı olan mütləq və nisbi etnoqrafik lakunalar nəzərdən keçirilir.

Sinonimlərə, diminutivlərə (subyektiv qiymətləndirmə şəkilçiləri olan sözlər) xüsusi diqqət yetirilmiş, ekstralingvistik amillərin rolu (iqlim və coğrafi şərait xüsusiyyətləri, konkret bitki növlərinin üstünlük təşkil etməsi və s.) qeyd edilmişdir.

Məqalədə nümunə kimi araşdırmaya cəlb edilmiş lakunalar müxtəlif nitq hissələri – isim, sifət və feillərlə ifadə olunmuş sözlərdir.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

“SƏYAHƏT” KONSEPTİNİN EKSTRALİNQVİSTİK ƏSASI

Müasir dilçilik üçün aktual olan "konsept" termini koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. "Conceptus" termini latın dilində "concupere-concupero" feilindən düzəlmiş, mənası "qavrama" deməkdir. Konsept termininin tarixi rus dilçiliyində S.Alekseyev-Askoldovun adı ilə əlaqələndirilir. O, ilk dəfə 1928-ci ildə "konsept" terminini özünün "Konsept və söz" məqaləsində "fikir forması" kimi qeyd etmişdir [3, s.267-279]. Dilçilikdə konsept terminin vahid tərifı mövcud deyildir, lakin konseptə aid bütün təriflərin ortaq cəhəti odur ki, onların hər biri konsepti düşüncə vahidi kimi görür. Rus dilçisi Y.Stepanov konsepti insan şüurunda mədəniyyət toplusuna bənzədərək və onu mədəniyyətin əsas vahidi adlandıraraq, qeyd edir ki, "konsept vasitəsilə mədəniyyət insanın mental dünyasına daxil olur". Deməli, fərdin (həbelə kollektivin) mövcud biliyini və təcrübəsini özündə ehtiva etdirən idrak vahidi kimi konsept həmçinin etnik-mədəni səciyyəyə daşıyır. O, konsepti aşağıdakı strukturda nəzərdə tuturdu:

1. Əsas əlamət - həmin dil daşıyıcısının hamısına məlumdur;
2. Passiv əlamət - bir sosial qrup üçün məlumdur;
3. Daxili forma - tədqiqatçılar tərəfindən müəyyənləşdirilir [4, s.46-54].

Rus dilçisi Q.V.Tokarev konseptin struktur modelində iki əsas tərkib hissəni ayırır. Onun fikrincə, birinci hissə özündə universal bilik ünsürlərini, ikinci hissə isə milli spesifik bilikləri özündə birləşdirir, bu ünsürlər digərlərindən fərqli olaraq müəyyən sosial qrupa, tarixə, mədəniyyətə xas bilikləri özündə birləşdirir.

Dilçilikdə konsept termininin dərkində dair 3 yanaşma vardır:

I yanaşmanın nümayəndələri - S. Stepanov və V.N. Teliya konsepti insanın mental dünyasının əsas ünsürü-hüceyrəsi kimi dəyərləndirirdilər. Onların fikrincə, "konsept" mədəniyyət və onlar arasındakı əlaqələrin cəmidir. II yanaşmanın tərəfdarları N.D. Artyunova, A.D. Şmelev - konseptə semantik yanaşmanı doğru qəbul edirdilər. III yanaşmanın nümayəndələri "konsepti" söz və gerçəklik arasındakı vasitə kimi görürdülər. Məsələn, D.S. Lixaçyov və E.S. Kubryakova belə hesab edirdilər ki, konsept birbaşa sözün mənasından qaynaqlanmışdır, o, sözün mənası ilə şəxsi və xalqın təcrübəsinin nəticəsidir [5, 280-288].

F.Veysəliyə görə, koqnitiv strukturların ən kiçiyi konseptlərdir. Ümumi və yoxlanılmamış mənada konsept dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Onun fikrincə, konseptlər ümumi şəkildə üç yolla öz ifadəsini tapır:

- 1) bildirmə; 2) ifadətmə; və 3) təsviretmə.

Müəllif qeyd edir ki, bildirmə işarələmə deməkdir, ifadətmə əşya və predmetin bütün incəliklərini dilə gətirməkdir. Təsviretmə isə təfərrüatı ilə açıqlamaq deməkdir. Bu üç halın üçü də semantik aspektləri nəzərdə tutur [1, s.43].

Koqnitiv elmin nümayəndələri D.Sperber və D.Uilson konseptin iki növünü fərqləndirirdilər: intuitiv və reflektiv. Intuitiv konseptlər idraki olaraq müəyyənləşən fenomenlərdən əldə edilir. Reflektiv konseptlər isə aydın olan nəzəriyyələr vasitəsilə təqdim olunur [8, s.347].

V.İ.Karasikin fikrincə, "konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərk olunan tipikləşmiş fraqmentlərinin mental strukturudur" [6, s.59]. E.Piriye "konsept" termini barədə yazırdı ki, "milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri, bir tərəfdən, dildə əks olunur, digər tərəfdən, dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkkülü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur, "oxunmur". Koqnitiv baza bizə qaranlıq qalanda bu, heç də onun olmaması demək deyil" [2, s.108].

Müxtəlif sahələri əhatə edən konseptlər ümumilikdə milli dilin konseptsfərini təşkil edir. S.A.Koşarnaya hesab edir ki, konseptsfər konseptual sahələri əmələ gətirən konseptlərin birləşməsinin müxtəlif növləridir. Sahələrin birləşməsi isə konseptsfəri əmələ gətirir [7, s.54].

D.S.Lixaçyov qeyd edir ki, milli dilin konseptlər sferasını xalqın mədəniyyətilə əlaqədə öyrənmək lazımdır. O bildirir ki, "Konseptsfər xalqın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru, elmi, təsviri sənəti zəngin olduqca o da zəngin olur, konseptsfər xalqın bütün tarixi təcrübəsi ilə əlaqədardır" [5, s.28].

Linqvomədəni konsept kimi "səyahət" mürəkkəb mental birləşmə olaraq dildə çoxmənalı ifadəyə malikdir. Bu konsepti qeyri-parametrik, qeyri-müntəzəm və qeyri-predmet hadisə konseptlərinə aid etmək olar. Bununla belə, bu konseptin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini tənzim edir və predmet konseptləri ilə bağlıdır.

Konseptual təhlil məsələyə müxtəlif mövqələrdən yanaşmanı önə çəkir. Müxtəlif elm adamlarının fikirlərinə əsaslanaraq, səyahət konseptinin önəmli olduğunu, dilçilər, eləcə də digər elm xadimləri də vurğulamışdır. Fikirlərə əsaslanaraq demək olar ki, səyahət sözü bir çox mənaları ifadə edir:

- 1) Özünü kəşf etmək:
 - a) Səyahət ali və ciddi elm kimi bizə yenidən özünü dərk etməyə kömək edir (Alber Kamyu);
 - b) Səyahətdən sonra insan dəvisməyibsə, bu pis səyahət olmuşdur (Simon Blox);
 - c) Səyahət özünü itirib və eyni zamanda özünü tapmağın ən gözəl yoludur (Brenna Smit);
- ç) **Səyahət insanı təvazökar edir, görürsən ki, bu dünyada nə qədər kiçik yer tutursan (Qüstav Flober);**

¹⁰¹ BDU, doktorant

d) Səyahət həmişə gözəl keçmir. Səyahət həmişə rahat olmur. Bəzən o səni incidir, hətta əlbini aırır. Eybi vox, bu problem devil. Səyahət səni dəyişdirir. O sənin yaddaşında, şüurunda, qəlbində, bədəninə iz buraxır. Sən özünə nəşə aparırsan (Entoni Burden);

- e) Əsl səyahət yeni mənzərələr axtarmaq deyil, yeni baxışla baxmaqdı (Marsel Prust);
- ə) Səyahət müdrik insanı daha da yaxşılaşdırırsa, axmaq insanı daha da pis edir (Tomas Fuler);
- f) Ay işığını dünyanın digər tərəfində gördükdə sonra, mən artıq həmin insan deyiləm (Meri Anna Radmaxer);
- g) Hara səyahət edirsənsə, oranın bir parçasına çevrilirsən (Anita Desayi).
- ğ) Mən həmişə düşünürdüm ki, niyə quşlar başqa məkanlara uça bildikləri halda eyni məkanda qalırlar. Sonra eyni sualı özümə ünvanladım (Harun Yahya);
- h) Etdiyin ən böyük səyahət xəyallarındaki həyatı yaşamaqdır (Opra Uinfri);
- x) İş ola bilər ki, sənin cibini doldursun, lakin səyahət sənin ruhunu qidalandırır (Jamie Lyn Beatty);
- ı) Hara səyahət edirsənsə, qəlbinlə et (Konfutsi);
- İ) Səyahət xəyalları reallığa çevirmək, nəyin necə olduğunu düşünməkdənsə, onları olduğu kimi görməkdir (Samuyel Conson);
- İ) Səyahət pul deyil, cəsarət tələb edən bir şeydir (Paulo Koelyo).

2) Səyahətin dünyagörüşünə təsiri:

a) Heç bir sev zəkani səyahət etmək qədər inkişaf etdirə bilməz (Emili Zola);

b) Dünya kitabdır. Kim səyahət etməyibsə, yalnız bir səhifə oxuyub deməkdir [9].

- c) Səyahət etmək insanların tanımadığı ölkə bərsində səhv düşündüyünü kəşf etməkdir (Oldoks Haksli);
- c) Səyahət dünyagörüşünü artırmağın bir üsuludur (Ralf Krouşou);
- d) Əgər sən yeməkdən, adətlərdən imtina edirsənsə, dindən qorxursansa, insanlardan uzaqlaşırınsa, səyahət etməsən daha yaxşı olar (Ceyms Micener);
- e) Həmişə özünə apara biləcəyin şeylərə sahiblən: dillər öyrən, ölkələri, insanları tanı. Qoy sənin xatirələrin səyahət cantan olsun (Aleksandr Soljenitsin);
- ə) Təcrübə, səyahət təhsilə bərabərdir (Evrripid);
- f) Mənə nə qədər təhsil aldığımı demə, nə qədər səyahət etdiyini de (Məhəmməd).

3. Səyahətin vacibliyi:

- a) İldə bir dəfə heç vaxt səyahət etmədiyən məkana get (Dalay Lama);
- b) Mənim ən sevdiyim şey heç vaxt olmadığım məkana səyahət etməkdir (Diana Arbüs);
- c) Səyahət etmək yaşamaq deməkdir (Hans Xristian Andersen);
- c) Mən heç vaxt səyahət etmədiyim, qarşılaşmadığım insanlar olan şəhərlərə aşıqəm (Con Qrİn);
- d) Yaxşı səyahət etmək üçün varlı olmağa ehtiyac yoxdur (Ejen Fodor);
- e) Həyatını kompasla yaşa, saatla deyil (Stivin Kovi);
- ə) Bir insan səyyahdırsa, dünya onun evidir və səma onun damıdır, onun şlyapasını asdığı yer onun öz evidir, bütün insanlar onun ailəsidir (Drev Bundini Broun);
- f) Əgər gəncliyində Parisdə yaşamırsansa, sanslısan və ömrünün qalan hissəsini hara getsən də o, səninlə olacaq, çünki Paris həyat üçün bayramdır (Ernest Heminquey);
- g) Bəhanələrsiz yaşa, pəşmanlıq hissi keçirmədən səyahət et (Oskar Uayld);
- ğ) Bir xarici ölkəni anlamaq üçün ilk öncə onun ətrini hiss etmək lazımdır (Redyard Kiplinq);
- h) Evinə qayıdıb öz köhnə yastığına başını qoyana kimi, heç kəs səyahətin nə qədər gözəl olduğunu anlaya bilməz (Lin Yutanq);
- x) Yolda cuxurlar bərsində narahat olma, sadəcə səyahətdən zövq al (Babs Hofmən).

4) Yol voldaşının vacibliyi:

- a) Yaxşı yol voldaşı ilə səyahət daha qısa görünər (İsaak Uolton);
 - b) Heç vaxt səyahətə sevmədiyən insanla getmə (Ernest Heminquey) [10].
- Nəticə etibarlı ilə qeyd edə bilərik ki, müxtəlif alimlərin fikirlərini təhlil etdikdə səyahətin insanın iç dünyasını, onun davranışını dəyişmək, onun şüurunu genişləndirmək qabiliyyətinə malik olduğunu anlarıq. Bu zaman o, coğrafiya, geokulturalogiya, fəlsəfə, antropologiya, sosiologiya, tarix, filologiya və s. elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 119 s.
2. Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.
3. Аскольдов-Алексеев С.А. (1997), Концептислов. Русская словесность, М.: Academia, с.267- 279.
4. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996, с. 46-54.
5. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Русская словесность: Антология / Под ред. В.П.Нерознака. М.: Academia, 1997, с. 280-287
6. Карасик В. И. Введение в когнитивную лингвистику. Кемерово: 2005, с.59
7. Кошарная. С.А Языковая личность в контексте этнокультуры. М., 1997, с.54
8. Margolis E. How to Acquire a Concept, Mind and Language, 13,1998, p. 347-369.
9. <https://www.adventureinyou.com/travel-inspiration/best-travel-quotes/>
10. <https://www.theintrepidguide.com/ultimate-inspirational-travel-quotes-list/#>

“Səyahət” konseptinin ekstralingvistik əsası

Xülasə

Bu məqalə “konsept” terminin mənası və tədqiqatından bəhs edir. Konsept dil vahidlərində üzə çıxır. Konsept barəsində bir çox yanaşmalar vardır. Lingvistik ensklopedik lüğətə “konsept” termini daxil edilməyə, “anlama” sözü ilə sinonim götürülə bilər. Bu məqalə konsept terminini və onun mənası haqqında bütün fikirləri ümumiləşdirmişdir. Eyni zamanda müxtəlif alimlərin “səyahət” konsepti barəsində fikirlərinin təhlilindən bəhs edir. Onların fikirlərini təhlil etdikdə “səyahət” konseptinin bir neçə dəyərli komponentləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır.

Экстралингвистическая основа концепции путешествия

Резюме

В этой статье обсуждается значение и исследование термина «концепция». Концепция появляется в языковых единицах. Есть много подходов к понятию концепции. Несмотря на то, что термин «концепт» не включен в лингвистико-энциклопедический словарь, он может быть синонимом слова «понимание». В этой статье обобщены все идеи о понятии термина и его значении. Также в статье обсуждается анализ взглядов различных ученых на концепцию «путешествие». Анализ их взглядов выявил несколько ценных составляющих и характеристик понятия «путешествие».

Extralinguistic basis of “travel” concept

Summary

This article gives the meaning of the term concept and is devoted to research the term of concept. In modern cognitive linguistics studying of concept is actual, as functionally significant for the corresponding culture are displayed in structure of a concept signs. Any concept is realized in language units. There are a lot of points of view about what concept is. There is no dictionary entry in linguistics encyclopedic dictionary of the term concept. It is only synonym of the term conception. This article summarize all points of view about the term concept and gives its definition. At the same time this article is devoted to the analysis of different scientists opinions about topic Travel. As a result of the analysis some valuable components of the concept “Travel” in linguaculture of different languages were revealed and its dominant characteristics were distinguished.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Нармин Фуад кызы Гасанова¹⁰²
ОСКАР УАЙЛЬД: ИСПОВЕДЬ ИЗ БЕЗДНЫ

Исповедь Оскар Уайльда "De profundis" ("Из глубин") – единственное произведение, написанное им в заключении. Два года заточения заставили некогда популярного писателя и баловня судьбы по-новому взглянуть на прожитые годы и дать свою собственную оценку не только обществу, загнавшему его в ад тюремного заключения, но и пересмотреть свою собственную жизнь, своё поведение, ставшее причиной его грехопадения. Уайльд отправил рукопись этого произведения своему самому преданному другу, почитателю Роберту Россу (в книге он называет его Робби). В отправленном ему из тюрьмы письме были также инструкции относительно публикации "De Profundis". Книга вышла в свет лишь после смерти Уайльда. Всегда отличавшийся смелостью и независимостью суждений, писатель со всей откровенностью рассказал историю своих взаимоотношений с Альфредом Дугласом, ставших причиной его падения. В сопроводительном письме к Робби он пишет: "Я вовсе не стараюсь оправдать свое поведение, я просто объясняю его. Кроме того, во многих местах своей исповеди я пишу о той духовной эволюции, которая произошла со мной в годы тюремного заключения, неизбежных в силу этого изменений в моём характере и в моих взглядах на жизнь" (5, 622).

Отношения с Альфредом Дугласом сыграли роковую роль в судьбе Уайльда. Ему писатель был обязан многими счастливыми моментами в своей жизни, ему же он обязан своим тюремным заключением. На страницах "De Profundis" Альфред Дуглас выглядит как избалованный и эгоистичный юноша, который часто груб, жесток и бесцеремонен, особенно, если это касается его личных интересов. Все желания его лежат в плоскости получения удовольствий от жизни. Однако, В.Чухно в статье, посвящённой Оскару Уайльду, сомневается в том, что невежественный, бесчувственный и самовлюблённый прожигатель жизни, каким его изображает писатель в своей исповеди, мог привлечь такую тонкую натуру, каким был Уайльд. (См.: 6, 25) Кроме того, отмечает В.Чухно, Дуглас оставил свой след и на литературном поприще, сделав перевод "Саломеи" Уайльда с французского на английский, выпустив несколько сборников стихов, написав "Автобиографию Дугласа", а также две книги воспоминаний об Оскаре Уайльде. Однако, думается, образованность и литературные заслуги не могут быть оправданием человеческой нечистоплотности и жестокости по отношению к тому, кто пожертвовал всем ради близкого человека.

Первое, что бросается в глаза, когда читаешь эту пронзительную исповедь, – это то, как изменился стиль произведения. От былых остроумных, неожиданных фраз, парадоксальных высказываний не осталось и следа. То, что он пишет в адрес Альфреда Дугласа, можно в полной мере отнести и к нему самому: "Ты стремительно промчался мимо романтики прямо в реальность" (1, 626). И во взгляде Уайльда "из бездны" всё больше и больше уже не остроумия, но мудрости, ибо: "Самый большой порок человека – поверхность ума. Во всём, что происходит в жизни человека, есть свой глубокий смысл" (5, 626).

Нужно иметь очень большое мужество, чтобы в такой тяжёлой жизненной ситуации, когда, казалось бы, весь мир ополчился против тебя, не побояться рассказать всю историю своего падения и при этом остаться великим художником. Он признаёт, что дружба с Альфредом Дугласом стала для него трагической ошибкой: "Полчаса занятий Искусством всегда значили для меня больше, чем год, проведённый с тобой. В сущности, ничто в моей жизни на всём её протяжении не играло такую огромную роль, как Искусство. Для художника проявление такой слабости равносильно совершению преступления, особенно в том случае, когда из-за этого полностью парализуется его творческое воображение" (5, 631).

Уайльд доходит до полного самоуничтожения, когда рассказывает о некоторых случаях из своей жизни, приведших его к скандальному разорению. "Но, пожалуй, больше всего я виню себя за то, что позволил тебе довести себя до полного нравственного падения. Личность человека основывается на его воле, но вся беда в том, что моя воля стала целиком подвластна твоей" (5, 635).

Причиной такой глубокой привязанности писателя к юному другу, несомненно, могла послужить красота Альфреда. Для Уайльда, как представителя европейского эстетизма, красота имеет особое значение. Уже увидели свет два сборника его сказок, в которых вопросам красоты и морали отведено главное место. Вышел из печати роман "Портрет Дориана Грея", который стал своего рода кульминационной точкой развития эстетизма. "Культ красоты приводит Уайльда к парадоксальному утверждению: искусство не только стоит выше жизни, но и формирует действительность в соответствии с фантазией художника" (4, 399).

Свои парадоксальные утверждения Уайльд переносит в реальную плоскость. Художественные представления и жизнь писателя меняются местами, будто он хотел испытать на себе историю своего героя. "Уайльду казалось, что между ними завязываются те же отношения, которые существовали между героями его романа лордом Генри и Дорианом Греем, и он лишней раз имел возможность убедиться, что жизнь имитирует искусство даже в большей степени, чем искусство имитирует жизнь. Дуглас сочетал в себе культуру и образованность с красотой молодости и аристократической изысканностью. В их лице встретились блестящий Талант и совершенная Красота" (6, 24).

¹⁰² Бакинский Государственный Университет. Кандидат филологических наук, доцент narmin.gasanova@mail.ru

Парадокс жизни Оскара Уайльда заключается в том, что, отстаивая красоту как нравственную категорию, он сначала опроверг это утверждение в своих книгах, а затем продемонстрировал всю опасность аморальной красоты примером собственной жизни. Даже упав на самое дно жизни, Уайльд не отказался от творческого мышления. Свою трагическую историю он сделал достоянием широкой публики, как некогда поступал со своими литературными героями. Об этом следующие строки: "Должен сказать, что у меня тоже были свои иллюзии. Я ожидал, что жизнь моя будет искрометной комедией, в которой ты сыграешь одну из самых блестящих ролей. Но она обернулась отвратительной и мрачной трагедией, и именно тебе была в ней отведена самая страшная и злоедающая роль. С тебя была сорвана личина радости и лучезарности, вводившая в заблуждение и сбивавшая с толку не только меня, но и самого тебя" (5, 666).

Описывая своё пребывание в заключении, Уайльд обращается к картинам из "Божественной комедии" Данте. Именно эти ассоциации, по всей вероятности, и дали название его исповеди. "У нас в тюрьме лишь одно время года – время Скорби... В камере вечные сумерки – и вечный сумрак в сердце" (5, 691).

И несмотря на все обвинения в адрес друга Уайльд признаёт, что в создавшейся ситуации виноват он сам. "Я должен до конца уяснить для себя, что ни ты, ни твой отец, будь вас хоть тысячи, не смогли бы погубить такого человека, как я, если бы я сам не погубил себя, и что никто, будь он велик или ничтожен, не может быть погублен ничьей рукой, кроме своей. Я готов принять всю вину на себя". (5, 706) И теперь, лишившись абсолютно всего на свете, отбросив любые чувства горечи и обиды, он пришёл к Смирению. Смирение помогло ему принять свою участь, взглянуть на мир, свою жизнь новыми глазами. Если до сих пор в жизни Уайльда было много смеха, радости, самолюбования, то теперь он понимает, каким хрупким был мир, в котором он был на вершине славы.

Но даже пройдя через страдания, скорбь, мысли о смерти Уайльд остаётся Художником. Читая самые страшные и откровенные страницы его исповеди, убеждаешься, что все, что выходит из-под пера этого писателя, несёт на себе печать таланта и неповторимой красоты. "Со временем эта мания оставила меня, и я решил, что не стану уходить из жизни, но облачусь в покровы меланхолии и печали, как монарх в королевские одеяния, перестану до конца своих дней улыбаться, буду превращать каждое жилище, порог которого переступлю, в обитель скорби, заражу своим примером друзей, с тем чтобы они медленно шествовали со мной в печальной процессии, докажу им, что истинный смысл жизни заключается в меланхолии, отравлю их неведомой им раньше тоской, омрачу их жизнь своей собственной жизнью" (5, 718).

Тем не менее невозможно согласиться с теми критиками, которые утверждали, что на книге "De Profundis" "лежит печать безысходного отчаяния, находящего выражение в проповеди смирения и непротivления злу, прямо противоречащей словам самого писателя о том, что "непокорность с точки зрения всякого, кто знает историю, есть основная добродетель человека" (2, 254). Смирение и покорность Уайльд рассматривает как путь возвышения человека – морального, нравственного – над жестокостью и бездуховностью общества, лишённого благородства и великодушия. А потому ещё одно утверждение, что "обличая все, что заставляет страдать человечество, он готов поклониться самому страданию, видя в нём "единственный путь к совершенству" (3, 311), не следует рассматривать как противоречие самому себе. Нелепо и невозможно острить и балагурить в условиях тюремного заключения. Уайльд принимает свою участь со смирением, чтобы найти новые пути в искусстве: "Теперь я вижу, что Печаль – а она, на мой взгляд, самое возвышенное чувство, которое может испытывать человек, – является, наряду со Страданием, одновременно и темой, и критерием по-настоящему великого Искусства" (5, 720).

Ещё недавно называвший себя безбожником писатель теперь ощущает своё духовное единение с тем, кто являет собой пример самой большой любви и сострадания к человеку: "Я вижу, насколько глубоко, насколько неразрывно жизнь настоящего художника связана с жизнью Христа... Мы можем увидеть в Христе полное слияние личности с идеалом, что составляет главную черту романтического Искусства, в отличие от классического, и делает Христа предтечей романтического движения в жизни, но важно также, чтобы мы все понимали, что по природе своей Он во многом был подобен художнику – и прежде всего в том, что основу его личности составляло могучее, пламенное воображение. В сфере человеческих отношений он проявлял ту проникновенную способность сочувствовать и сопереживать, без которой в сфере Искусства немислимо творчество" (5, 727).

Мы видим, что роль Христа в жизни человечества он уподобляет роли художника в Искусстве. Как и прежде, Искусство для Уайльда стоит превыше всего. Это его религия сердца, религия его души. И потому он ставит рядом "сердце Христа и разум Шекспира". Даже на сцену распятия Христа он смотрит с эстетической точки зрения, и тогда "начинаешь понимать, насколько нужно быть благодарным Церкви за то, что она в своём главном богослужении воспроизводит Страсти Господни не как трагедию с реками пролитой крови, а как мистерию с использованием диалога, костюмов и жестов" (5, 731).

Уайльд видит в Христе то высшее воплощение творческого начала, которое присуще каждому Художнику. Он называет его индивидуалистом, потому что только индивидуалист способен на бескомпромиссный поступок и самовыражение. Но самое главное, что Христос принёс людям – его главный постулат – что Любовь прекраснее Ненависти. Любовь, а не Ненависть лежит в основе каждого шедевра Искусства. Любовь, а не Ненависть есть высшее проявление души, проявление романтического духа в Искусстве. Так в своих рассуждениях писатель поднимает Художника на такую высоту, которая была неведома даже европейским романтикам, связывавшим с личностью

художника неограниченные созидательные возможности. Немецкий романтик Новалис утверждал: "Поэт и жрец были вначале одно, и лишь последующие времена разделили их. Однако истинный поэт всегда оставался жрецом, так же как истинный жрец – поэтом"... По мнению Гофмана, вера в то, что поэт и пророк едины, не устарела... Законодателями, пророками называл поэтов Шелли, считавший, что поэты видят не только настоящее и открывают его закон, но и будущее в настоящем. "Поэзия, – говорил он, – на самом деле нечто божественное"... Избранником богов считал поэта Колриджа..." (См.: 1, 33–34).

Для Уайльда писатель не просто пророк и избранник богов. В каждом истинном шедевре он видит присутствие высшего духа: "Он, Христос, присутствует и в "Ромео и Джульетте", и в "Зимней сказке", и в поэзии провансальских трубадуров, и в "Старом мореходе", и в "La Belle Dame sans Mersi", и в "Балладе о милосердии" Чаттертона. Именно Христу мы обязаны появлением в Искусстве таких непохожих творцов и творений, как, например, "Отверженные" Гюго; "Цветы зла" Бодлера; русские романы с звучащей в них нотой сострадания; витражи, гобелены и другие работы Бёрн-Джонса и Морриса в стиле кватроченто, стихотворения Верлена. Всё это, можно сказать, является Его свершениями..." (5, 741).

Всё это очень близко к пантеистическому восприятию мира, но так же и далеко от него. Для Уайльда Христос – Мастер, Творец новой эпохи – эпохи Возрождения. В дальнейшем, пишет он, если мне придётся писать, я бы коснулся только двух тем – "Христос как предтеча романтического движения в жизни" и "Жизнь художника в соотношении с его поступками". Он видел в Христе воплощение всего того, что должно быть присуще идеальному романтическому образу и романтическому характеру. Противостояние идеала реальному миру (наполненному филистерами и фарисеями, как он пишет) – в этом романтическом истолковании образа Христа мы видим стремление писателя найти если не оправдание, то хотя бы прощение своим поступкам. И он вспоминает известную библейскую историю, заканчивающуюся знаменитой фразой: "Кто из вас без греха, первый брось в неё камень".

Униженный и поверженный Человек, говоря о Смирении, одновременно бросает обвинение обществу в лицемерии и чрезмерной жестокости. И в качестве защиты обращается к самому непререкаемому авторитету христианского мира – образу Христа. "Равнодушную благотворительность, показное милосердие, скучнейшие формальности, столь милые сердцу обывателя, – всё это он разоблачал с величайшей страстностью. То, что мы называем общепринятыми традициями и что является для нас не более чем машинальным соблюдением необязательных для нас правил, во времена Христа было жестокой тиранией ортодоксальных канонов. Христос с негодованием отвергал всё это. Он показал людям, что единственной и подлинной ценностью для человека есть духовность" (5, 749). Итак, Уайльд ищет в Христе, прежде всего, человеческое. Христос смело пошёл против традиционных установлений, закостенелых взглядов. Он научил людей всепрощению, он принёс в мир Любовь. Любовь была главной темой в творчестве писателя, ей он посвятил свою жизнь. И теперь, находясь в аду, он жаждет ответного чувства: "В целом мире нет такой недоступной тюрьмы, куда бы не достучалась Любовь" (5, 798).

Последние строки исповеди обращены не только Альфреду Дугласу, но и всем тем, кто когда-то восхищался писателем, а затем поспешно осудил его на страдания и бесчестье: "И всё же, несмотря на все мои недостатки и несовершенства, ты мог бы ещё многому у меня научиться. Ты пришёл ко мне, чтобы постичь радости Жизни и радости Искусства. Но, может быть, я избран для другой миссии – научить тебя, в чём смысл Страдания и в чём его красота" (5, 799).

В исповеди Оскар Уайльда есть всё – и боль, и покаяние, и смирение. Но главное – это то, что Любовь, которая была его Музой на протяжении всего творчества, не покинула его даже в самые тяжёлые моменты жизни. Изнеженный, избалованный жизнью писатель показал пример удивительной стойкости и верности своим идеалам. Когда-то публика восхищалась смелыми и откровенными высказываниями в его произведениях. Теперь же Уайльд поднялся на новую высоту – так же смело и откровенно открыл перед ними свою душу – душу незаслуженно поруганного и растоптанного Художника. Только великий Художник способен на то, чтобы возвысить свой голос "из бездны", а своё падение превратить в новый литературный триумф, так как "для Смирения и Любви нет ничего невозможного" (5, 797).

Литература

1. Ивбулис В.Я. Романтизм и традиционная индийская мысль // Взаимодействие культур Востока и Запада. М.: Наука, 1987, с. 28–41.
2. История английской литературы. В 3-х т., т. III. М.: Изд-во Ака. Наук СССР, 1958, 732 с.
3. История зарубежной литературы конца XIX – начала XX века. М.: Высшая школа, 1970, 624 с.
4. Луков В.А. История литературы. Зарубежная литература от истоков до наших дней. М.: Издательский центр "Академия", 2008, 512 с.
5. Уайльд О. De Profundis. Исповедь / В кн.: Уайльд О. Портрет Дориана Грея. М.: Эксмо, 2015, с. 619–799.
6. Чухнов В.Я. всего лишь гений... / Вступит. статья в кн.: Уайльд О. Портрет Дориана Грея. М.: Эксмо, 2015, с. 7–32.

Ключевые слова: "Из глубин", Красота, Искусство, парадокс, исповедь

Açar sözlər: "Məktub etirafı", Güzəllik, İncəsənət, paradoks, tövbə

Key words: "De Profundis", Beauty, Art, paradox, confession

Oskar Uayld: uçurumdan tövbə

Xülasə

Məqalə ingilis yazıçısı Oskar Uayldın "De Profundis" ("Məktub etirafı") əsərinə həsr olunub. Bu, onun həbsxanada olarkən yazdığı yeganə əsəridir. Yazıçı burda onun həbsxanaya düşməyinə səbəb olan Alfred Duqlasla olan münasibətlərindən nəql edir. Sevgi və Gözəllik onun əsərlərinin əsas mövzusu olub. İndi isə o həmin sıraya itaətkarlığı da əlavə edib. Öz çətin durumuna baxmayaraq Oskar Uayld gələcəyə ümidlə baxır. Bu əsər Etiraf janrında ən parlaq nümunələrdən biri oldu.

Oskar Wilde: confession from the abyss

Summary

Article is dedicated to the work of English author "De Profundis". This is the only work written by him from the prison. The author talked about his relations with Alfred Douglas who was the reason he went to jail. Love and Beauty were the main themes of his works. He now added to them Humility. Despite his difficult situation Oskar Wilde looks forward with hope. This work has become one of the most striking examples in the genre of Confession.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ ZƏİF SAMİTLƏRİN TƏDQIQATININ TARIXINƏ DAİR

Orta əsr ərəbdilli mənbələrlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, Avropanın keçirdiyi durğunluq dövründə çiçəklənən ərəb dilçiliyi bir növ yeni ənənələr yaratmış, onun prinsipləri genoloji və tipoloji baxımdan ərəb dilindən fərqlənən dillərə belə təbiiq edilmişdir.

Məhz buna görə də ərəb dilçiliyi orta əsr qrammatika sənətində yeni mərhələ təşkil edir, desək, yanlışdır. Bu, həm ərəb qrammatika sisteminin orijinal quruluşunda, həm də spesifik terminologiyasında öz əksini tapır.

Sibəveyhi ilk dəfə olaraq öz əsərində Aristotelin nəzəriyyəsiəndən yararlanaraq nitq hissələrini isim, feil və hərf olmaqla üç qrupa bölmüş, omonim, sinonim sözləri nəzərdən keçirmiş, hallanan və hallanmayan sözlərə toxunmuşdur.

Orta əsr filoloqlarının haqlı olaraq düşündükləri kimi, Muaz və Ruasi Kufədə nəhvün ilk nümayəndələri, Kisai və Fərra isə onu formalaşdırıb məktəb halına salan, bununla da həmin məktəbin, sözün həqiqi mənasında, baniləri sayılan qrammatiklərdir. Kisai nəhvə yeni üslub, yeni metod gətirmiş, Fərra onu daha da inkişaf etdirmişdir [11, 2].

Qeyd edək ki, Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin ardınca Bağdad, Əndəlis və Misir də bütöv bir filoloqlar nəslini yetişdi. Adı çəkilən məktəblərin nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti özlərinin ilkin təhsilini ya Bəsrə, Kufə şəhərlərinə almış, ya da orada təhsil görmüş filoloqların yanında oxumuşlar.

Özlərinin sonrakı fəaliyyəti dövründə onlar təkcə öz ustadlarının fikirlərini gözübağlı qəbul etməmiş, onları dərindən analiz etmiş, incələmiş, bəzən isə heç bir mülahizələrlə razılaşmayıb öz orijinal fikirlərini irəli sürmüşlər.

Bağdad qrammatika məktəbinin ilk nümayəndələri isə Bəsrə və Kufə məktəbinin yetirmələrindən olan Mubərrəd və Sələbin yanında oxumuş, ilk təhsilini onların yanında almışdır.

Bağdad məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan əz-Zəccaci “əl-Cuməl” əsərində ərəb dilinin nəhv, sərf, iştitaq və s. kimi qatlarına toxunmuş, ərəb dilinin orfoqrafiya və fonetikasi ilə bağlı məsələləri şərh etmişdir.

Fonetika haqqında danışarkən onu qeyd etməliyə ki, adı çəkilən elmin predmeti dilin səs cəhəti, onun fonetik quruluşudur. Fonetika səslərin zəngin səs təbiətini, onların bir-birilə qovuşma qaydalarını, baş verən dəyişiklikləri öyrənir, səslərin çoxşaxəli təsnifatını yaradır. Fonetikaya həmçinin qeyri-xətti vahidlərin, vurğu və intonasianın tədqiqi də aiddir.

Bununla yanaşı kommunikasiya əsnasında dilin səs cəhətinin rolunun tədqiqi, yəni səslənmənin funksional aspekti də fonetikanın predmetinə aid olunur. Bəzi dilçi alimlər fonetikanın bu aspektini ayrı bölmə - fonologiyaya ayırırlar. Tədqiqat vəzifələrindən asılı olaraq fonetika elmi ümumi və xüsusi olur. Ümumi fonetika ümumbəşər dilinin fonetik qanunauyğunluqlarını, xüsusi fonetika isə konkret bir dilin fonetik qanunauyğunluqlarını öyrənir. Ümumi və xüsusi fonetika bir-birilə sıx bağlı və biri digərini ehtimal edir. Ümumi fonetika müxtəlif dillərin təcrübəsi üzərində qurulub. Xüsusi fonetika bu təcrübəyə istinad edir.

Ərəb ədəbi dilinin fonetikasında həmzə samiti, onun məxrəci, tələffüzü, ərəb leksikoqrafiyası və orfoqrafiyasında tutduğu yeri və eləcə də yazılışı bu dili öyrənən hər bir tələbə üçün müəyyən mənada çətinliklər yaradan bir mərhələdir.

Bu mənada ərəb ədəbi dilində həmzə samiti, onun əlif hərfi və digər samitlərlə bəzi əlaqədar məsələlər xüsusilə ön plana çəkiləlidir.

Belə ki, ərəb dilçiliyində konsonantlar sistemində həmzə fonemi və onun əlifba sistemindəki fonematik mövqeyi barədə söz gedərsə, bu zaman aşağıdakı məsələlər nəzərdən yayınamalıdır [7, 2]:

1. Dil haqqında müasir ədəbiyyatda həmzə (ء) şərti olaraq müstəqil bir səssiz olaraq (əlifbanın ikinci hərfi kimi) nəzərə alınır və beləliklə də, ərəb əlifbasının hərfləri aşağıdakı şəkildə sıralanmasında üstünlük verilir:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن ه و ی

2. Ərəb dilində heç bir söz əlif (ا) hərfi ilə başlamır və buna görə də, müasir lüğətlərdə dayağı əlif (ا) olan həmzə (ء), bir qayda olaraq (ءا) əsas götürülərək birinci sırada verilir.

3. Tərkibində dayağı əlif (ا) olan həmzənin (ء) iştirak etdiyi sözlərin sıraya salınmasında həmzə deyil, bilavasitə onun dayağı kimi müəyyənleşən samit səs (و ا) əsas götürülür.

4. Tərkibində dayağı olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sırasını müəyyənleşdirmək üçün əvvəlcə dayaq (ء), daha sonra isə həmzədən sonrakı samit nəzərə alınmalıdır. Məsələn: lüğətlərdə əvvəlcə باس, daha sonra isə باس təqdim olunur [4, 87].

Dilin səs cəhəti özü-özlüyündə olduqca mürəkkəb təbiətə malikdir və öyrənilməsi müxtəlif aspektlərdən tələb olunur. İlk olaraq, dilin səs cəhəti danışiq üzlərini idarə edən sinir sisteminin funksiyası, başqa sözlə müəyyən mənada insan orqanizminin funksiyasıdır.

Buradan dilin səs cəhətinin anatom-fizioloji, yaxud artukulyasiya aspektindən öyrənilməsi ön plana çıxır.

İkincisi, nitqimiz səslə olduğu üçün fiziki təbiətə malikdir. Buradan dilin səs cəhətini fiziki, yaxud akustik aspektdən öyrənilməsi zərurəti yaranır.

Üçüncü, danışiq ünsiyyət yaradıcısı, fikir ifadəçisi olduğu üçün dilçiliyin obyektini kimi çıxış edir. Buradan da dilin səs cəhətinin funksional, yaxud linqvistik aspektdən öyrənilməsi vacib sayılır.

Həmzə məsələsinin aktual və maraqlı bir mövzu olduğunu nəzərə çatdırmaqdan ötrü bir cəhəti də xüsusilə qeyd etmək istərdik. Ərəb dilinə aid hələ heç bir elmi əsər yazılmadığı dövrdə, yəni ərəb dilçiliyinə yenidən qədəm qoyulduğu bir zamanda,

¹⁰³ BDU-nun magistrantı

həmzə samiti ərəblərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Belə ki, ərəb qrammatikasının banisi sayılan Əli ibn Əbu Talib (ə) həmzə haqqında belə demişdir:

“Quran Qureyş qəbiləsinin ləhcəsində nazil edilmişdir, onların dillərində boğaz sancması yoxdur. Əgər Cəbrail (ə) həmzəni peyğəmbərə (ə) nazil etməsəydi, biz də həmzəli sözləri tələffüz etməzdik” [12, 5].

Həmzənin orfoqrafik prinsipləri də orta əsrlərdən başlayaraq ta müasir dövrimizədək öyrənilməmiş və alimlər qarşısında problem olaraq qalmaqdadır. Bu isə həmzə haqqında yuxarıda qeyd edilən bir sıra dolaşq məsələlərdən hesab edilməlidir.

Qeyd edilən dolaşq VIII əsrdəki orfoqrafik islahatlardan zəmanəmizədək davam edən nöqsanlı imladan ibarətdir. VIII əsrdə Xəlil ibn Əhməd, əl-Əxfəs, əl-Kəbir (?-793) və onlardan sonrakı müxtəlif dövrlərdə Məhəmməd ibn İsa, Yəhya əl-Yəzidi, İbn əl-Ənbari (885-939), əd-Dinəvəri Əhməd (?-895), nəhayət, Əbu Hatim əs-Sicistani (?-869) və s. kimi orta əsr dilçi və filoloq alimləri ərəb hərflərinin təkmilləşdirilməsinə aid bu və ya digər səviyyəli əsərlər həsr etmişlər.

Adı çəkilən məsələ ilə əlaqədar olan tədqiqatlar onu göstərir ki, məhz Xəlil ərəb hərfləri üzərindəki islahat zamanı müasir ərəb yazısında işlənən səkkiz hərfüstü və hərfaltı işarələri təkmilləşdirmişdir.

Xəlil əlif hərfinin kiçik bir hissəsindən fəthəni, yə hərfinin kiçik bir hissəsindən kəsrəni, vavdan damməni, həmin üç işarəni qoşalaşdırmaqla tənvinləri, *şinin* nöqtəsiz baş hissəsindən təşdidini, *xanın* baş hissəsindən sukunu, *həmzəni* isə *ayn* hərfinin baş hissəsindən, *vəsləni* isə *sadın* baş hissəsindən, simvolik olaraq م sözünün kiçildilmiş formasından isə maddə fonetik işarətini tərtib edərək, bu səkkiz işarə əlaməti ixtira etmişdir [11, 1].

Digər tədqiqatlarımızda, habelə dissertasiya işimizdə, xüsusilə zəif samitlərlə müəyyən fərqli çalarlar kəsb edən *məddi işarəsi* və onun *əslisi* və *fərisi* (فرعي) olmaq baxımından iki qismə ayrılması, əsl maddin və ya başqa termin ilə desək, *tabii* maddin, eləcə də, *fərisi* maddələrin və bu əsnada isə “maddi-müttəsil, maddi-münfəsil, maddi-lazım, maddi-ariz və maddi – lin (leyyin) olmaq üzrə beş qismə ayrılması barədə müfəssəl məlumat verməyə çalışacağıq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Qurani Kərim, Bakı, 2016, 331 s
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973
3. Qaradağlı V.A. Ərəb dilində dil öni diş-damaq ط və samit səsləri, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Xəbərlər, Elmi- metodik jurnal, №3, Bakı, 2005
4. Qaradağlı V.A. Ərəb dilində arxa səs damaq خ, غ, ك samit səsləri, Pedaqoji Universitet xəbərləri, №3, Bakı, 2005
5. Süleymanov Q. Ərəb dilinin fonetikasi, leksikoqrafiyası və orfoqrafiyasında həmzə fonemi, B., 2007
6. Süleymanov Q. Həmzə samitinin məxrəci və xüsusiyyətləri http://isamveri.org/pdf/rg/D02632/2006_6/2006_6_KURBANELIS.pdf
7. Musayeva K.R. Misir dialektinin fonetik xüsusiyyətləri. Bakı, BDU, 2008. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%202008%204/220-224.pdf>
8. <https://vintageradio.ru/az/pravopisanie-hamzy-v-seredine-slova-pravopisanie-hamzy-sposoby.html>
9. <https://www.meneviyyat.az/m%C9%99ddin-novl%C9%99ni/>
10. https://d1.islamhouse.com/data/az/ih_books/single/az_qurani_Karim_Azərbaycan.pdf

ərəb dilində

11 أحمد بن فارس بن زكريا الرازي أبو الحسين ، الصاحب في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها. مؤلف .: قسم :الفقه الإسلامي. اللغة العربية.

12 حسن ابن غرم ابن محمد الكعبي العمري ، التعليل بالقرب او بالبعد بين حروف العلة الدراسة والصرفيه ، استاذ مساعد قسم اللغة والنحو والصرف في كلية اللغة العربية في جامعه ام القرى بمكة المكرمة، <http://mohamedrabeea.net/library/pdf/4407dbdf-8a1a-4ffe-ae1a-ccc5ae411a48.pdf>

Ключевые слова: средневековые исследователи арабского литературного языка, слабые согласные в арабском языке, уровень исследования слабых согласных

Key words: medieval scholars of literary Arabic, weak consonants in Arabic grammar, the level of research of weak consonants

View on history of the study of weak consonants in literary Arabic

Summary

The article analyzes the works of medieval scholars who thought about the phonetics of the Arabic language and weak consonants. The author also touches on the researches of Ibn Farisi, Kisai, Farra, Ruasi, Suyuti, as well as Abbas Hassan, Hassan Al Kabi and a number of modern authors on weak consonants.

The article also tries to prove the position of such authors in Arabic grammar, the level of research of weak consonants, their similarities and differences with evidence from original sources.

Взгляд на историю изучения слабых согласных в арабском литературном языке

Резюме

В статье исследуются труды средневековых ученых, размышлявших о фонетике арабского языка и слабых согласных звуках. Автор также затрагивает исследования Ибн Фариси, Кисая, Фарра, Руаси, Ад Дуали, Суюти, а также Аббаса Хасана, Хасана Аль Каби и ряд современных авторов по слабым согласным звукам.

Статья направлена на прояснение научных вопросов, также как и делается попытка обосновать позицию средневековых авторов в арабском литературном языке, уровень изученности слабых согласных, их сходство и отличие с данными из первоисточников.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ IDEOLOGİYASI VƏ MİLLİ-TARİXİ YADDAŞ MƏSƏLƏSİ

Azərbaycançılıq dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideologiyadır. Ulu Öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması kimi izah etmişdi. Milli mənsubiyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında ədəbiyyatın isə hər zaman müstəsna rolu olub.

Azərbaycançılıq ideologiyası öz milli-fəlsəfi dünyagörüşünü bədii əsərlərinə uğurla tətbiq etməklə kifayətlənməmiş, xalqın ən dar günlərində, müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə meydanlarında iştirak etmiş Y.Səmədoğlunun əsərlərinin əsasında durur. Azərbaycançılıq milli dövlətçilik təfəkkürü ilə sıx bağlı olan milli ideologiya və milli ideya olmaqla yanaşı, həm də ədəbi estetik təlimdir. Yazıcının roman və hekayələrində bu təlimin təlqin və təbliği çox güclüdür. Yusif Səmədoğlu yaradıcılığında Azərbaycançılıq ideologiyasının nə qədər yüksək və önəmli yer tutduğunu şair Barat Vüsal belə izah edir: "Onun üçün iki Azərbaycan vardı: bir yolun əvvəlindəki Azərbaycan, bir də yolun sonundakı Azərbaycan! (Bir Yusif Səmədoğludan keçib gedən Azərbaycan, bir də Yusif Səmədoğludan gələn Azərbaycan). Yusif yolun əvvəlindəki Azərbaycanda yolun sonundakı Azərbaycan uğrunda vuruşurdu...Yusifin irili-xırdalı əksər əsərlərinin bir qəhrəmanı var. Bu qəhrəmanı düşündürən bir-cə mətləbdir - Azərbaycan! Bu qəhrəman qorxmazdır - Azərbaycan amalıyla, Təbriz dərdiylə dolu qəlbiylə! Bu qəhrəman həm də qorxur: - Simurq quşuyla ola bilməməkdən. Təbrizə doğru yol tutmamaqdan, Azərbaycanda ola-ola Azərbaycan olmamaqdan!" [2, 7]. Y.Səmədoğlu öz bədii nəsrində həyatı mövzular qələmə almış, dövrünün mühüm məsələlərinə toxunmuş, mənəvi-ictimai problemləri ön plana çəkmiş, yaşadığı mühitin eybəcərliklərini ifşa etmiş və tənqid hədəfinə çevirmişdir. Onun əsərləri bütün dövrlər üçün aktualdır, bunun səbəbi azərbaycançılıq ideyası əsasında qurulmasıdır. Hələ sosializm cəmiyyətinin, avtoritar rejimin ən şiddətli çağlarında sovet ideologiyasının prinsiplərinə zidd olan əsərlər yazacaq qədər cəsarətli olan Y.Səmədoğlunu həmişə mənsub olduğu xalqın taleyi, mənəviyyatı düşündürmüşdür. Yusif Səmədoğlunun müxtəlif əsərlərinin bir-biri ilə mətnlərarası münasibətlərdə olmasını təmin edən məqamlardan biri də, onun roman və hekayələrində sənətə bağlılıq, ictimai nöqsanların tənqidi, milli tarixi yaddaşa sadiqliyin, Azərbaycançılıq düşüncəsinin fəal yazıçı mövqeyindən bədii təəcəssümünün güclü olmasıdır. Bu fikir yazıcının romanları, "220 nömrəli otaq" (1960), "Qalaktika" (1973) kitablarındakı hekayələri, bir qədər sonra çap etdirdiyi "Astana", "İncə dərəsində yaz çağ" hekayələri haqqında da keçərlidir. "Qətl günü" romanı istər ideya mövqeyi, istər məzmun-mündəricəsi ilə Y.Səmədoğlunun azərbaycançılıq mövqeyinin bədii tərənnümüdür.

Y.Səmədoğlunun şəxsi kimliyində və yaradıcılığında mühüm yer tutan qavramlar vardır. Bunlardan ən ümudəsi, təbii ki, "millilik"dir. "Millilik"lə bərabər, Y.Səmədoğlu deyəndə ağla gələn ikinci qavram "azadlıq"dır. Y.Səmədoğlu həyatı boyunca azad yaşamışdır. Vətəninə böyük məhəbbətlə sevən ədib üçün Vətənin azadlığı ən gözəl nemət idi. Tənqidçi Vaqif Yusifli yazır: "Yusif Səmədoğlunun rəsmi tərcümeyi-halında tərcüməçi-redaktor, ədəbi işçi, redaksiyada şöbə müdiri, kinostudiyada baş redaktor, direktor müavini, "Ulduz" və "Azərbaycan" jurnallarının baş redaktoru, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birinci katibi, Millət vəkili sözləri yazılmışdır. Bütün bunlar iş, əməl, ictimai fəaliyyət dairəsini əhatə edir. Yazıçı Yusif Səmədoğlu isə Söz adamı idi. ...Onun təsvir etdiyi hadisələr, insanlar, mühit, cəmiyyət real dünyamızın özüdür. O, bədii idrakın bütün komponentlərini, nə yazmağın necə yazmağa çevrildiyini əks etdirən usta bir yazıçı idi. Romantika, realizm, mistika, fantasmaqoriya, mif, əsatir, nağıl poetikası bu əsərlərdə bir-birilə qaynayıb qovuşurdu" [10, 11]. Bütün bunlar Y.Səmədoğlunun görkəmli Azərbaycan yazıçısı kimi tanınmasına və xalq tərəfindən sevilməsinə səbəb olmuşdur. Ədibin Azərbaycan ədəbiyyatının yaddaşında daima yaşamasını şərtləndirən ən böyük amil onun yaradıcılığı idi.

Y.Səmədoğlu yaradıcılığa 1950-ci illərin sonunda, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün ağır nəticələrinin və amansız fəsadlarının üzə çıxdığı bir dövrdə başlamışdı. Həmin dövrün ədəbiyyatını yetişdirən mühiti Məmməd Arif belə izah edirdi: "Şəxsiyyətə pərəstiş nəticəsində xalqımızın tarixi təhrif edilmiş, yoxsullaşdırılmış, bir çox sədaqətli dövlət adamlarının, görkəmli inqilabçıların, ictimai xadimlərin adı tarix səhifələrindən silinmişdi. Belə bir vəziyyət romançılarımızın da əl-qolunu bağlamış, xalqın tarixi və şəxsiyyət haqqında ürək dolusu danışmağa qoymamışdı" [1, 456].

Tarixi yaddaşın bədii düşüncəyə gətirilməsi prosesi 1960-cı illərdən sonra intensivləşdiyi kimi, forma və məzmun çalarları da artır, zənginləşir. Ədəbiyyata gələn yeni qüvvələr stereotiplərdən, qüvvədən düşmüş bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməməklə yanaşı, həm də yeni mövzu və problematika axtarışında olur. Yeni keyfiyyətlər qazanan bu nəsr bədii fikir qarşısında fundamental vəzifələr qoyur, yazıcının estetik idealının, yaradıcılıq təkamülünün səciyyəvi məqamlarının açılmasına zəmin yaradır. Azərbaycan nəsrinin keyfiyyətə dəyişməsinə və yeniləşməsinə tarixi yaddaş amilinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu illərin ədəbi prosesini təhlil edən A.Hüseynovun "Bədii proses estetik mühakimələrinin təzəliyi ilə səciyyələndi; sənət haqqında yanlış, birtərəfli, qəlib halını almış hökmələr getdikcə laxlayır, sarsılır, patetikadan, ritorikadan, saxta pafosdan uzaq, ədəbiyyatımızın həyatı gücünə, təbiiliyinə dəlalət edən keyfiyyətləri isə qüvvətlənirdi" qənaəti sözügedən dövrün mövcud panoramını yaratmağa kömək edir. Bədii nəsrə tarixi yaddaş probleminə nəzər yetirərkən onun bədii düşüncədə üç istiqamətdə əks olunduğunu görmək mümkündür. Bunlardan biri xalqın keçmiş, hadisələr üzərində qurulur, yazıçı hər hansı bir tarixi hadisəni (məsələn, repressiya, yaxud kollektivləşmə) əsərin əsas mövzusu kimi götürür. İkincisi, tarixi şəxsiyyətlər

üzərində qurulan tarixi yaddaş (Ş.İ.Xətai, N.Şirvani, S.Ə.Şirvani və b.). Üçüncüsü, folklor ruhu və motivləri əsasında yazılan əsərlər [4, 14].

Y.Səmədovun "Qətl günü" əsəri 1970-80-ci illərin məhsulu idi. Bu dövrdə artıq bədii tematikada dəyişikliklər müşahidə olunmağa başladı. Milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obraz və süjetləri bədii təhkiyəyə cəlb olunurdu. Nəsr təhkiyəsinin axtarış və eksperimentləri nəticəsində müasir nəsrə mifopoetik və folklor yaddaşına xas elementlər boy göstərməyə başlayırdı. Şifahi xalq dilinə məxsus şirin, axıcı, bədii ifadə vasitələri ilə zəngin, bir o qədər də sadə, anlaşılan nəsr dili formalaşdı. T.Əlişanoğlu həmin dəyişiklikləri bu cür şərh edirdi: "Bədii idrak kontekst milliliyi ilə kifayətlənməyib, milli-mənəvi zidiyyətlərə nüfuz etməyə başlamışdı. Nəsrə milli-sosial problematika ön mövqeyə keçdi" [3, 98]. "Dəyirman", "Nəsimi", "Xudafərin körpüsü", "Qızılbaşlar", "Fətəli fəthi", "Ağ dəvə", "Köç", "Geriyə baxma, qoca", "Mahmud və Məryəm" və s. əsərlərdə yaxın və uzaq tarixin hadisələri bədii müstəviyə gətirilir, milli-mənəvi və etnik kolorit aydın hiss olunmağa başlanır. Bədii nəsrin əvvəlki illərdən kifayət qədər fərqli milli tarix konsepsiyaları formalaşdı. "Planetin və bəşərin, Zamanın və Tarixin sabaha və gələcəyə hərəkətinin baş xətti, onun nikbin mənəvi əxlaqı və fəlsəfi mənası bütün dünyada mütərəqqi ədəbi fikrin fəal, narahat düşüncə və qayğılarında əks olunur və hər bir tarixi ərafə kimi 70-ci illərin sonu yalnız yekun yox, həm də yeni dövrə keçid və hazırlıq məzmunu daşıyır" [6, 216]. Müasirliyin tərkib hissəsi və ifadə təzahürü kimi tarixi mövzunun ən müxtəlif bədii formalarda və istiqamətlərdə işlənməsi bütövlükdə Azərbaycan nəsrinə üçün həmişə aktual olub. Bütövlükdə ədəbiyyatda mənəvi-mədəni tariximizə dair mövzular öz poetik axtarışları ilə seçilib. Yusif Səmədovun "Qətl günü" romanında milli əxlaq, tarixi-etnik yaddaş, milli özünüdərk kimi konseptual məna tutumuna malik kateqoriyalar milli xarakterin bədii təəcəssümünə xidmət edir. "Qətl günü" müasir əsərdir, bu günün romanıdır. Tarixi keçmiş bu əsərdə müasirliyə xidmət edir. Bütün hadisələr, xarakter və obrazlar bir-biri ilə möhkəm bağlı olub, müasir insanın səciyyəsinə aydınlaşdırır. İctimai məzmunu, quruluş, forma, dil xüsusiyyətləri sübut edir ki, əsər monolit əsərdir və yazıçının humanist fikirlərinin, bəşəri sevgisinin təəcəssümü, insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinin - yüksək idealın böyük sənətkarlıqla ifadəsi yolu ilə yaranmışdır" [5]. "Qətl günü" öz müəllifini nəsrimizdə özünəməxsus və hər dövrdə aktualıq kəsb edən tendensiyanın yaradıcılarından biri kimi tanıtdı. "Qətl günü"ndə yaddaş və ruhun vəhdəti, genetik yaddaşın müasirliklə sintezi, etnik-tarixi kimliyin bədii imkanları ilə üzə çıxarılması xüsusi yer tutur. Milli-mənəvi yaddaş əxz eləyən əlamət və göstəricilər əsərdə birbaşa, sadə formada, müəllif sözü kimi təqdim edilmir, daha mürəkkəb tərkibdə, çoxşaxəli formada təqdimatı baş verir.

Milli-mənəvi yaddaşın qabarıq şəkildə öz təzahürünü tapdığı hekayələrdən biri də "220 nömrəli otaq" hekayəsidir. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin həmin hekayə haqqındakı qənaəti belədir: "220№-li otaq"dakı obrazların adlarını bəlkə indi xatırlamaq çətin olar, amma həmin hekayədə vətənə, ocağa yurda bağlı bir insanın kökünü, əslini danan cavanlara xitabən dediyi sözlər yaddan çıxmır: "Gedin, onları axtarın, tapın! Onlar 220№-li otaqda yaşayırlar. Qorxmayın, onların üzünə tüpürün!" [11, 29]. Bir yazıçının vətəndaşlıq mövqeyi, milli qayəsi yazıçılıq mövqeyi ilə sintez olunduğu təqdirdə həmin yazıçının əsərləri milli-mənəvi yaddaşın bədii təəcəssümünə çevrilə bilər. Yusif Səmədov sovet sosialist rejiminin qatı qadağalarının olduğu bir dövrdə "220 nömrəli otaq" hekayəsini yazır. "Bir millət üçün canlı tarix haradadır qırılarda, onun inkişafının daxili hərəkətverici qüvvələri məhdudlaşdırılarda, inkişaf kənar qüvvələrlə məqsədyönlü surətdə başqa sənət istiqamətləndiriləndə milli gənin heç olmazsa başqa amplituda, fəvqəltarixi formalarda; fikirlərdə, xatirələrdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə yaşadılması zərurəti yaranır. Xalq başqa imperiyaların işğalı altında qaldıqda, başqa əqidələrin rəsmi təsir dairəsinə düşdükdə həqiqi böyük ziyalılar estafeti özlərinə alır və milli ruhu öz şəxsi həyatı bahasına, diri-diri yandırılması, dərisinin soyulması hesabına da olsa yaşadaraq və bir əmanət kimi yeni nəsillərə ötürürlər" [7, 365]. Öz yurdunu, sakral başlanğıcını, milli kimliyini, tarixini, mədəniyyətini, soykökünü unutmaq, danmaq "220 nömrəli otaq" hekayəsinin təhkiyəçisi üçün dözülməz, qeyri-mümkün haldır, ləyaqətsizlik, vicdansızlığa bərabər tutulur. Yazıçı-təhkiyəçi hekayədə personajların birinin, İslamın dilindən verilən "Rəhmətliyin oğlu, nə tapmışsan ey bu Azərbaycanda! Cəhənnəmə qalsın sənin Azərbaycanım! Elə səhərdən tutuqşu kimi Azərbaycan, tar, kamança deyib ötürsən!.." [9, 208] cümlələrinə əks mövqedə dayanır. Üç nəfər – Elmar, İslam və hekayəni nəql edən uşaqlıq və gənclik illərindəki ortaq həyatlarına rəğmən, ayrı-ayrı əqidə sahibləridir, vətəndaşlıq mövqələrinə görə əks mövqe tuturlar. "Sonra tələbək illəri bir-birinin ardınca ötüüb keçdi, bir yerdə yatdıq, bir yerdə durduq, üçümüz bir papirosu çəkdik, bir yerdə səhərə qədər imtahanlara hazırlaşdıq. Hər dəfə təqaüd alan kimi bir yerə yığışıb şənlik düzəlddik, dostları başımıza topladıq, bəzən səhərə kimi kef elədik. Aramızda xırda incikliklər də baş verdi, amma yarım saatdan sonra öpüşüb barışdıq. Bu illər ərzində İslamın tarı da bir gün belə susmadı, güldü, inildədi, seğah çaldı, şikəstə dedi, ürəyimizi döyündürdü, gözlərimizi yaşartdı, hər dəfə yadımıza Bakını saldı" [9, 204]. Romantik gənclik dövrünü yaşayan hekayə qəhrəmanlarının əqidə müxtəlifliyi dövrün mənəvi-sosial və siyasi mənzərəsi ilə üst-üstə düşür. Tardan imtina, mədəni irsdən, etnik yaddaşdan imtina kimi təqdim olunur, milli özünüdərk qarşısında duran maneəyə çevrilir. Tarla bağlı məqam oxucunu ötən əsrin əvəllərinə yönəldə bilər. Yazıçının məqsədi 1930-cu illərdə Süleyman Rüstəmə "oxuma tar, səni başa düşmür proletar..", Mikayıl Müşfiqə "Oxu tar, səni kim unudar" şeirlərini yazdıran rejimin iç üzünü bütün gerçəkliyi ilə ifşa etmək, bədii sözün təsiredici gücündən yararlanmaqla sosializmin eyni mahiyyətdə ötən əsrin ortalarında da davam etdiyini göstərməkdən ibarətdir.

Hekayədə maraqlı bədii priyom kimi diqqət cəlb edən məqamlardan biri də personajların adıdır. Personajlara verdiyi adların etimoloji izahı Yusif Səmədovun dərin və mənalı kinayə yaratmaq gücünü ortaya çıxarır. "Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti"ndə Elmar – elin ucalığı, el başçısı, İslam – müsəlmanlıq, süll, barışq, itaətkarlıq kimi izah olunur [8, 123; 159]. Hekayədə Elmar adı kimi, elin-obanın, yurdun semantik ağırlığını daşıyır, personajın tarixindən və soykökündən imtina etməsi Y.Səmədovun yaşadığı dövrdə şahidi olduğu hadisələrə ironik baxışını səciyyələndirir. Azərbaycanlı olmaq, təkcə bu adın daşıyıcısı olmaqdan ibarət deyil. İslamın kökəlmiş, tanınmaz, yumru hal almış halı düşündürür, həmsöhbətinə "gic müsəlman"

deyə xitabı, öz nitqində “boq dast” dan istifadə etməsi, yazıcının bilərəkdən və məqsədli şəkildə bu addan istifadə etməsini əsaslandırır. Milli-mənəvi dəyərlərin, özlərini “saksofon, truba, trombon əsri”nin “stilyaqa”ların dilində və həyat tərzində tapdanması, əzilməsi yazıçıyı narahat edir. Bu hekayənin hər kəlməsinin dərin izahata ehtiyacı var. Məsələn, hekayədə Nika surətinin nitqindən verilən belə bir söz var: “Aha, demək patriotdur... Vallah ixtiyar məndə olsaydı bu «patriot» kəlməsinə dilimizdən birdəfəlik silib atardım. Canım, bu Qafqazda nə tapmışsınız? Sizin Qafqaz əhli, bizim də Tambov müjlikləri... Fu!...” [9, 205]. Yazıçı “Tambov müjlikləri” ni hekayədə boş yerə xatırlatmışdır. Öz əcdadlarına bağlı, genetik yaddaşını itirməyən, əməksevər, xalqın içindən çıxmış, xalqını sevən və qoruyan, siyasi-ideoloji rejimlərə üsyan edəcək qədər cəsarətli nəsil kimi rus tarixinə düşmüş Tambov müjlikləri ilə Qafqaz xalqını Nikanın nitqində müqayisə etməklə, əslində Qafqazlı olmağın mahiyyətini göstərməyə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, məxsus olduğu xalqın milli-mənəvi irsini, mental-əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, genetik yaddaşını, tarixini bədii ədəbiyyat vasitəsilə sonrakı nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın öhdəsindən gələn yazıçı və şairlər həmin xalqın yaddaşında əbədi olaraq yaşamaq hüququ qazanırlar. Yusif Səmədoğlu hələ yaradıcılığının ilk dövrlərində, əlverişsiz siyasi mühitdə, yüksək ustalıqla, bədii məharətinin gücündən yararlanmaqla xalqın milli-mənəvi yaddaşını, mental özünəməxsusluğunu yaradıcılığında hişf edə bilmişdir.

Hər bir xalqın milli-mənəvi irsini, əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya onun taleyində müstəsna rol oynamış fenomenal şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Tarix özündən sonra layiqli irs qoyub getmiş belə fenomen şəxsiyyətlərin əməlləri ilə zənginləşir, sərbəllik qazanır. Millətin vahid məqsədlər uğrunda mübarizəsi üçün zəruri olan ideya - milli ideologiya da məhz belə şəxsiyyətlərin dünyagörüşünün əks olunduğu konsepsiyalarla reallığa qovuşur. Bu mənada, Yusif Səmədoğlunun öz yaradıcılığında, bədii-estetik konsepsiyasında Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlər sistemini qoruyan, inkişaf etdirən və onu milli özünüdərkən həlledici amilinə çevirən fenomenal yazıçı kimi xalqımızın qəlbində yaşayır.

Ədəbiyyat:

1. Arif M. Azərbaycan sovet romanı. Seçilmiş əsərləri, III cildə, I cild, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 456s.
2. Barat V. Yusfsiz günlərin sonu. 525-ci qəzet. - 2015. - 20 noyabr. - S.7.
3. Əlişanoğlu T. “Azərbaycan “yeni nəsr”i”. Bakı, Elm, 1999, 128 s.
4. Hüseyinov A. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980, 185s.
5. Kazimov Q. Humanist ideallar romanı. <http://www.ckazimov.gen.az/axiv/m23.htm>
6. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri (5 cildə). II cild. Bakı, Elm, 2015, 632 s.
7. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995, 712 s.
8. Paşayeva A., Başirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2011, 340 s.
9. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərç-Qərb, 2005
10. Yusifli V. Doğumun və ölümün mübarək, Yusif Səmədoğlu! I yazı. “Kaspi” qəzeti, 2015, 24-26 oktyabr.
11. Yusifli Vaqif. Yusif Səmədoğlu – böyük nəsr ustası kimi 525-ci qəzet. - 2010. - 11 dekabr. - S.29-30.

Açar sözlər: Azərbaycançılıq, ideologiya, milli-tarixi yaddaş, ədəbiyyat, Yusif Səmədoğlu

Ключевые слова: Азербайджанство, идеология, национально-историческая память, литература, Юсиф Самедоглу

Keywords: Azerbaijanism, ideology, national-historical memory, literature, Yusif Samadoglu

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığı azərbaycançılıq ideologiyasının prinsipləri və komponentləri kontekstində araşdırılır, milli-tarixi yaddaş konsepsiyasının onun mətnlərindəki təzahür şəkllərinə diqqət yetirilir. Xüsusilə, “Qətl günü” romanı və “220 nömrəli otaq” hekayələri geniş analitik təhlilə cəlb olunur. Qeyd edilir ki, hələ sosializm cəmiyyətinin, avtoritar rejimin ən şiddətli çağlarında sovet ideologiyasının prinsiplərinə zidd olan əsərlər yazacaq qədər cəsarətli olan Y.Səmədoğlunu həmişə mənsub olduğu xalqın taleyi, mənəviyyatı düşündürmüşdür. Yazıçı yaradıcılığının bütün dövrlərində yüksək ustalıqla, bədii məharətinin gücündən yararlanmaqla xalqın milli-mənəvi yaddaşını, mental özünəməxsusluğunu yaradıcılığında hişf edə bilmişdir.

The issue of azerbaijani ideology and national-historical memory in the creature of yusif samadoglu Summary

The presented article deals with the Yusif Samadoglu's creature in the context of the principles and components of the ideology of Azerbaijanism, that pays attention to the manifestations of the concept of national-historical memory in his texts. In particular, the novel "Day of the Murder" and the stories "Room number 220" are involved in a broad analytical analysis. There was noted that, Y.Samadoglu, who was brave enough to write somethings against the principles of Soviet ideology in the most severe times of the socialist society and authoritarian regime, was always thinking about the fate and morality of the people to whom he belonged. Throughout his career, the writer was able to preserve the national and spiritual memory and mental identity in his work with high skill and using the power of his artistic skills.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

ƏRƏB DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ

Ümumi dilçilikdə mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi tarixi digər birləşmələrə nisbətən daha qədimdir. Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, hələ qədim Hindistanda mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinə təxminən 2000 il bundan əvvəl yazılmış əsərlərdə rast gəlmək olar. Daha sonralar, göründüyü kimi, mürəkkəb sözlər insanların ictimai, siyasi və s. həyatında daha dərin iz buraxmış və nəticədə onun digər cəhətləri öyrənilməyə və tədqiq edilməyə başlanmışdır. Müasir dilçilikdə isə mürəkkəb sözlər bir çox prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bu prinsiplərdən başlıca olaraq dilçilikdə sintaktik, morfoloji, semantik, komponentlərin birləşməsi və onların əlaqəsi, sintaktik-morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik-semantik, və s. kimi bölgüyə rast gəlmək mümkündür (1, s. 74).

Bundan başqa, qarşıda duran məqsəddən asılı olaraq mürəkkəb sözləri tərkibinə, quruluşuna, semantikasına, komponentlərin əlaqəsinə, mənşəyinə, inkişafına, müasir dildə əmələ gəlmə üsullarına və s. görə də təsnif etmək olar. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş bu prinsiplər dilçiliyin bu və ya digər sahələri üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sözlərin mənşəyinə görə təsnifi dil tarixinə aid bəzi məsələlərin düzgün həlli və izahı üçün faydalı ola bilər. Yaxud morfoloji cəhətlər mürəkkəb sözlərin təsnifi ancaq ikinci dərəcəli bölgü prinsipi kimi komponentlərin hansı nitq hissələrinə aid olmasını müəyyənləşdirir. Komponentlərin əlaqəsi, onların birləşmə dərəcəsinə görə aparılan bölgüsü isə, dildə mürəkkəb sözlərin yaranması, onun əmələ gəlməsi, əmələ gəlmə üsullarını öyrənmək nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat obyektimiz ərəb dilində mürəkkəb sözlərin təsnifatı olduğundan, əsas məqsədlərimizdən biri də bu dildə mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair irəli sürülmüş müxtəlif bölgülərin hansı prinsiplərə əsaslandığını göstərməkdən və həmin prinsiplərin nöqsanlı cəhətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, ərəbşünas dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş olan mürəkkəb sözlərin ümumi bölgüsü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənərək iki, üç, dörd, beş və bəzən də altı qismə ayrılır. Bu ziddiyyət də məhz onların hansı prinsip əsasında tədqiqat aparmalarından və mürəkkəb sözün hüdudunu necə müəyyənləşdirdiklərindən irəli gəlmişdir.

Əş-Şeyx Mustafa Əl-Gəlayini mürəkkəb söz və onun növlərindən danışarkən onu isnadi, izafi, bəyani, məzci, ədədi olmaq üzrə beş qismə ayırır (2, s. 27). Müəllif mürəkkəb hesab etdiyi sözləri tərkib və semantikasına əsaslanaraq öz bölgüsünü aparmışdır. O, predikativ mürəkkəbdən danışarkən, sözlərin semantik tamlığına əsaslanaraq (الصبر مفتاح الفرج) – “Səbir müvəffəqiyyətin açarıdır”, (إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ) – “Doğrudan da Allah bütün qəlblərdən xəbərdardır” – kimi sabit söz birləşmələrini və yaxud (زهير المجتهد) – “çalışqan Zühəyr” kimi uzlaşan təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi vermişdir.

Ayrı-ayrı qisimlərdə tərkibi və semantikanı nəzərə almış müəllif bəzən onları da bir neçə kiçik bəndlərə bölməyə məcbur olmuşdur.

Müəllif semantikaya daha çox əsaslandığından mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirmək işində də böyük dolaşılığa rast gəlmiş və çıxış yolu tapa bilmədiyindən sabit söz birləşmələrini, uzlaşan və uzlaşmayan təyini söz birləşmələrini və bəzən də sadə cümlələri mürəkkəb söz kimi vermək məcburiyyətində qalmışdır.

Tərkibinə və semantikasına əsaslanan Əl-Bulğari də mürəkkəb sözləri “sauti”, “isnadi” (زيد قائم), “izafi” (غلام زيد) “tədadi” (خمسة عشر), “məzci” (بعلبك), “tausifi” (حيوان ناطق) olmaq üzrə altı qismə bölmüşdür (3, s. 22). Bu bölgülərin əsasında tərkib və semantika dursa da, bir-birindən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlidir.

Əl-Bulğarinin başqa bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, o, “atfi mürəkkəbi” öz bölgüsünə daxil etməmiş və onun əvəzinə “sauti mürəkkəbi” artırmışdır. Görünür ki, bununla da müəllif bu tip mürəkkəblərin inkişafını və fonetik cəhətdən tam təşəkkül tapdığını izləmə prinsipini qarşısında məqsəd qoymuşdur. Tərkiblərin müəyyənləşdirilməsində semantik tamlığa əsaslandığından Əl-Bulğari də bir sıra uzlaşan və uzlaşmayan təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi vermək məcburiyyətində qalmışdır.

Mürəkkəb sözlərin təsnifi bəzən də komponentlər arasında əlaqəyə əsasən aparılır. Mürəkkəb söz komponentləri arasındakı əlaqə nöqteyi-nəzərindən təsnif, mürəkkəb söz tiplərinin xarakteristikasını və komponentlərin funksiyasını müəyyənləşdirir. Belə ki, mürəkkəb sözün komponentləri arasındakı qarşılıqlı dil əlaqələrindən deyil, həyatda əşyalar arasındakı həqiqi əlaqələri əks etdirir. Muhsin Bina bu prinsip əsasında mürəkkəb sözləri “izafi”, “məzci”, “isnadi”, “ədədi” və “təqyidi” olmaqla beş qismə bölmüşdür (4, s. 21). Müəllif də predikativ mürəkkəbin isim və feillə düzəlməsinə dair eyni səciyyəli misallar vermişdir. Müəlliflər tərəfindən predikativ mürəkkəbə dair verilmiş (زيد عاذر، اعتر زيد، سافر زيد، العلم نافع) kimi misallar sadəcə olaraq ismi və feili cümlələrdən ibarətdir. Bu misallar substantivləşərsə, onları mürəkkəb adlandırmaq olar. Yaxud Muhsin Binanın “izafi mürəkkəb” dair (باب المدرسة) şəklinə verdiyi misal sadəcə olaraq uzlaşmayan təyini söz birləşməsidir.

Bu baxımdan, Əhməd Əl-Hadi Əl-Məqsudinin bölgüsü daha maraqlıdır. O da öz bölgü prinsipinə görə Muhsin Binaya yaxındır. Əl-Məqsudini onlardan fərqləndirən cəhət “təqyidi mürəkkəbin” əvəzinə “tausifi mürəkkəbin” verilməsidir. Əl-Məqsudi mürəkkəb sözləri digər söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün müəyyən cəhdlər etmişdir. Bunu müəllifin əsərində aydın görmək mümkündür (5, s. 437). O, “məşhur tərkiblər” başlığı altında yalnız “isnadi”, “tədadi”, “izafi”, “tausifi” olmaq üzrə dörd tərkibdən bəhs edir. Əsərdə “tərkib” başlığı altında isə yalnız “bölünməz mürəkkəbdən” bəhs olunur. Beləliklə də, aydın görünür ki, müəllif mürəkkəb sözlə söz birləşmələri arasındakı sərhədə heç bir fərq qoymadığından çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmışdır.

Komponentlərin əlaqəsi prinsipinə əsasən, qeyd olunan müəlliflərə nisbətən Mahmud Əl-Alimin bölgüsü daha məqsədə müvafiq şəkildə aparılmışdır. O, mürəkkəb sözləri “məzci”, “izafi”, “tausifi” və “isnadi” olaraq dörd qismə bölmüşdür (6, s. 65). Mahmud Əl-Alimin müsbət təşəbbüsü ondan ibarət olmuşdur ki, o, “ədadi mürəkkəbi” “məzci mürəkkəb” tərkibinə daxil etmişdir.

Cəbrail İddə Əl-Yəsuiyyənin apardığı bölgüdə isə komponentlər arasındakı əlaqə ilə yanaşı, semantika məsələsinə də müəyyən qədər meyl göstərilmişdir. O, mürəkkəb sözləri “məzci”, “izafi”, “təqyidi” və “isnadi” olmaqla dörd qrupa bölmüşdür. Əsərdə ayrıca izahat verilməsə də, özü-özlüyündən aydın görünür ki, “ədadi mürəkkəb” “məzci mürəkkəbin” tərkibinə daxil edilmişdir. Həmin xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə Əl-Gələyin əsərində müşahidə etmək mümkündür (7, s. 70)

Bəzən də mürəkkəb sözlər dedikdə yalnız “məzci mürəkkəb” nəzərdə tutulur. Məşhur ərəb filoloqu Əl-Zəməxşəri mürəkkəb sözlərdən danışarkən (“məzci mürəkkəb” nəzərdə tutulur) onları iki qrupa ayırır (8, s. 70). O, birinci qrupa (حيص بيص) – “ağır şərait”, (شتر من) – “dağınıq, necə gəldi”, (بيت بيت) – “divar-divara”, (صباح مساء) – “səhər-axşam” kimi “iterativ” və “mexaniki mürəkkəb” sözləri, ikinci qrupa isə, komponentləri artıq birikmiş sözləri daxil etmişdir (məs: (معديكرب) – “xüsusi isim”, (بعليك) – “səhər adı”). Başqa bir fəsildə isə, mürəkkəb saylardan bəhs edən müəllif “on birdən” “on doqquza” olanları mürəkkəb hesab edir.

Bütün bura kimi qeyd edilən müəlliflərin bölgü prinsiplərinin müəyyən müsbət cəhətləri olmaqla yanaşı, çatışmayan cəhətləri də yox deyildir.

Nəzərdən keçirilən bölgülərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri, adətən tousifi və təqyidi mürəkkəblərin sabit olmaması, bu və ya başqa bölgülərdə birinin, digər bölgüdə ikisinin düşməsi halları tez-tez müşahidə olunmuşdur.

Ədadi mürəkkəbə gəldikdə isə, onun adətən məzci mürəkkəbin tərkibinə daxil olduğunu görürük. Bütün bunlar mürəkkəb sözlərin təsnifindəki prinsipin birtərəfli və nöqsanlı olmasından irəli gəlir.

Ərəb dilində mübahisəli olan mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair bir qədər konkret mövqə tutan dilçilər də vardır. Bunlardan Əli əl-Cazim və Mustafa Əmin, Abbas Həsən və digərlərini göstərmək olar. Onlar başqalarından fərqli olaraq qeyd edilən dilçi alimlər mürəkkəb sözləri məzci, isnadi və izafi olmaq üzrə üç qrupa bölmüşlər. Substantivləşmiş feli və ismi cümlələri isnadi mürəkkəbə, status constructus formalı adları izafi mürəkkəbə və mexaniki, iterativ və kopulyativ mürəkkəb sözləri isə məzci mürəkkəbə daxil etmişdir. Burada müəlliflərin mürəkkəb sözlə başqa söz birləşmələri arasında artıq sərhəd qoyduqlarını hiss etmək olur.

Bu bölgü prinsipinə ərəb dilini tədqiq etmiş qeyri-ərəb dilçilərin əsərlərində daha çox rast gəlmək mümkündür. Bu dilçilərdən Ernest Hader, Silvestre de Sasi, E.H.Palmer, Qaspari Karp Paul, Ali Akber Şaxabi, Əhməd Mustafa əl-Məraği, Məhəmməd Təqi Kamal, Nadiri Fövzi, Feyzi Həmidi, Q.V.Saçə və başqalarını göstərmək olar.

Qeyd edilən bu müəlliflərin başlıca nöqsan cəhətləri, mürəkkəb söz ilə sabit birləşmə arasında sərhəd qoymamaqdan irəli gəlmişdir.

E.H. Palmer mürəkkəb isimlərin üç növündən danışdıqdan sonra, “mürəkkəb ifadələr” adı altında mürəkkəb sayları, zaman və yer zərflərini vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif tərəfindən verilmiş “mürəkkəb ifadələr” başlığı məzci mürəkkəbin tərkib hissəsidir.

Kaspari Karl Raul mürəkkəb sözlərin hüdudunu müəyyənləşdirə bilmədiyindən, isnadi mürəkkəbləri “tərkib”, məzcinə “mürəkkəb” və izafini də “status constructus” adlandırmışdır. Isnadi mürəkkəbə dair verilmiş misallardan aydın görünür ki, müəllif mürəkkəb sözlə idiomatik ifadələr arasındakı fərqi düzgün ayırd etmədiyindən (تأبط شرا) və (برق نحره) kimi sözlərin hər ikisini eyni qrupa daxil etmişdir. Verilən bu misallar yalnız xüsusi ismi kimi işlədikdə müəllifə haqq qazandırmaq mümkündür.

Ümumi dilçilikdə mürəkkəb sözlərin təsnifinə dair müxtəlif prinsiplərə aid ərəbşünas dilçilərin bölgü üsulunu nəzərdən keçirdik. Üç, dörd, beş və altı qismə təsnifi üsulu, əsasən, komponentlərin əlaqəsinə, semantikasına, quruluşuna və s. əsaslandığından və yarımçıq tədqiq edildiyindən yalnız mürəkkəb sözlərin məhdud bir xüsusiyyətini əks etdirə bilməmişdir. Mürəkkəb sözlərin əsas xüsusiyyəti isə aydınlaşdırılmamış qalmışdır. Misallardan göründüyü kimi, Bəzən də təsnifatın müxtəlif prinsipləri biri digəri ilə qatışdırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin həmin cəhətini nəzərə alaraq M.İ.Adilov yazır: “Mövcud təsnifat sistemlərinin çoxunun çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, ya təsnifatın müxtəlif prinsipləri ardıcıl aparılır və bir-biri ilə qarışdırılır, ya da mürəkkəb sözlərin zəruri olmayan əlamətləri diqqət mərkəzinə qoyulur” (9, s. 75).

Mürəkkəb sözlərin təsnifini, üç bölgü əsasında apararaq ərəbşünas dilçilərin bəziləri, qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlə idiomatik ifadələri bir-birindən ayıra bilməmiş və hər ikisini eyni qrupa daxil etmişlər.

Ərəb dilində mürəkkəb sözlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə apardığımız tədqiqat və onun əsasında qoyulan kriteriya izafət tipli söz birləşmələrinin mürəkkəb söz əhatəsindən kənarlaşdırılmasını tələb edir. Daha doğrusu, ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, mürəkkəb sözləri quruluşuna görə “bölünməz”, “predikativ”, “kopulyativ”, “interativ” və “mexaniki” tiplərə bölünməsinə üstünlük veririk.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlərin təsnifinin bəzən hansı əlamətlərə görə aparılmasında da nöqsanlara yol verilir. Belə ki, sintaktik-morfoloji prinsip əsasında aparılan bu təsnifin semantik cəhəti nəzərə alınmadığından müəyyən dolaşlıq baş verir.

Mürəkkəb söz kateqoriyasının hərtərəfli və tam əhatə edilməsi məqsədi ilə M.İ.Adilovun məlum sintaktik-morfoloji prinsipə semantik cəhəti də əlavə etməklə məsələnin həllini təkmilləşdirmişdir. O yazır: “Zənnimizcə, Azərbaycan dilində

mürəkkəb sözlərin təsnifatı əsasına sintaktik prinsipi qoyub, hər tipin morfoloji və semantik xarakteristikasını verməklə dilimizdə olan mürəkkəb sözlərin kateqoriyasını tam əhatə etmək olar” (1, s. 76).

M.İ. Adilov tərəfindən irəli sürülmüş bu fikirlər Azərbaycan və ümumilikdə türk sistemli dillər üçün səciyyəvi ola bilər. Lakin Sami dilləri, o cümlədən ərəb dili üçün bu üç prinsiplərdən başqa, həm də ikinci dərəcəli amil kimi fonetik və qrafik prinsiplərdən istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Mürəkkəb sözlərin təsnifi haqqında, ADU-nun elmi əsərləri, 1956, 278 s., səh. 74-76
2. الشيخ مصطفى الغلاييني، جامع الدروس العربية، الجزء الأول، بيروت 1953، ص 309، ص 27
3. البلغاري توكلدي، تركيب في اللغة العربية، القاهرة 1989، ص 376، ص 22
4. محسن بيضا، النحو الجامع، تهران، 1391، ص 364، ص 21
5. احمد الهادي المقصودي، القرائين النحوية، بيروت 1999، ص 497، ص 437
6. محمود العالم، الاصول الواقية، القاهرة، 2001، ص 285، ص 65
7. مصطفى الغلاييني، جمع الدروس العربية، بيروت، 1963، ص 309، ص 70
8. الزمخشري، كتاب المفصل في النحو، بيروت 1978، ص 584، ص 70

Açar sözlər: ərəb dili, mürəkkəb söz, predikativ, kopulyativ, interativ

Keywords: Arabic, compound word, predicative, copulative, interactive

Ключевые слова: арабский, составное слово, предикатив, копулятивный, интерактивный

XÜLASƏ

Məqalədə uzun əsrlik tarixə malik ərəb dilçilik məktəbləri nümayəndələrinin ərəb dilinin fonetikasi, morfolojiyası və sintaksinin bir çox sahələrində olduğu kimi, leksikasının ən mühüm sahələrindən biri olan mürəkkəb sözlərin bölgüsü məsələsi ilə bağlı fikirləri təhlil edilir. Onların ərəb dili mürəkkəb sözlərini “bölünməz”, “predikativ”, “kopulyativ”, “interativ” və “mexaniki” tipli mürəkkəb sözlərə bölmələri, sonrakı nəsəl ərəb filoloqlarının və ümumilikdə Avropa dilçilərinin bu məsələyə münasibətləri işıqlandırılır.

Məqalədə M.İ. Adilov tərəfindən irəli sürülmüş, Azərbaycan və ümumilikdə türk sistemli dillər üçün səciyyəvi ola bilən kateqoriyalar bölgüsü ilə bağlı fikirlərin sami dilləri, o cümlədən ərəb dili üçün də faydalı olduğu, lakin həm də ikinci dərəcəli amil kimi fonetik və qrafik prinsiplərdən istifadə edilməyin vacibliyi qeyd olunur.

SUMMARY

The article analyzes the views of representatives of Arabic linguistic schools with a long history on the division of complex words, which is one of the most important areas of lexicon, as well as in many areas of phonetics, morphology and syntax of the Arabic language. Their sections on complex Arabic words such as "indivisible", "predicative", "copulative", "interactive" and "mechanical", and the attitudes of the next generation of Arabic philologists and European linguists in general are highlighted.

In the article, M.I. Adilov's views on the division of categories, which may be specific to Azerbaijani and Turkish system languages in general, are useful for Sami languages, including Arabic, but also emphasize the importance of using phonetic and graphic principles as a secondary factor.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды представителей арабских лингвистических школ с многолетней историей на деление сложных слов, которое является одним из важнейших направлений лексики, а также во многих областях фонетики, морфологии и синтаксиса арабского языка. Выделены их разделы, посвященные сложным арабским словам, таким как «неделимый», «предикативный», «копулятивный», «интерактивный» и «механический», а также отношениям следующего поколения арабских филологов и европейских лингвистов в целом.

В статье М.И. Взгляды Адилова на разделение категорий, которые могут быть характерны для азербайджанского и турецкого языков системы в целом, полезны для саамских языков, включая арабский, но также подчеркивают важность использования фонетических и графических принципов в качестве второстепенного фактора.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Агамирова Фарида Фаиг кызы
К ВОПРОСУ О НАХОЖДЕНИИ МЕСТА УДАРЕНИЯ В СЛОВАХ

Описывая место словесного ударения любого языка, где оно есть, обычно исходят из двух основных точек зрения:

- а) Каково действительное местоположение ударного слога в слове;
- б) Возможно ли изменения места ударного слога при переходе от одной словоформы к другой или от одного слова к другому. При этом выделяются различные типы словесного ударения в зависимости от той или иной точки зрения. Над изучением ударения в современном русском языке работали известные русские авторы, такие, как Зиндер Л.Р. «Общая фонетика», Матусевич М.И. «Введение в общую фонетику», Логинова И.М. «Место словесного ударения в современном русском языке», Никонов В.А. «Место ударения в русском слове», Суперанская А.В. «Ударение в заимствованных словах» и другие. Основная трудность усвоения ударений в словах заключается в том, что оно не закреплено за определенным местом в слове.

Подударные гласные встречаются и на глагольном детерминативе (читать, говорить, колоть), корне (мороженое, подоко^нник, поро^жний), префиксе (из^давна, вы^ход, вы^чил), и на суффиксе (стар^ик, мыш^онок, величай^иший), и на окончании (моло^ко, больш^ой, взя^ла). При речевом потоке ударение способствует вычленению каждого слова, что облегчает понимание сказанного (Маша пошла гулять); различению значений слов (пи^ли – пи^ли, орган – ор^ган) и т.д. Ударение может служить и дополнительным морфологическим показателем, облегчающим осмысление грамматического значения слов (нос^ите – нос^ите, рассы^пать – рассы^пать) и т.д. Учитывая всю важность усвоения ударения для повышения грамотности и культуры речи, нужно обратить серьезное внимание на методическую сторону изучаемого раздела фонетики и на углубление знаний по ударению. Афанасьев П.О. писал, что распознавание ударения в словах дается нелегко, правильно ставить ударения в словах – это значит повысить культуру устной и письменной речи.

Традиция языка закрепляет ударение в каждой словоформе строго на определенном слоге независимо от употребления данной словоформы в речи. Правда разноместность и подвижность русского ударения создают большие затруднения при практическом изучении русского языка для учащихся. Разномеренное ударение выявляется при сравнении одного слова языка с другим, произвольная же смена ударных и безударных слогов может вести к замене одного слова другим (пи^ли – пи^ли, му^ка – му^ка, пого^да – па^года) и т.п., к замене одной формы другой (сп. стор^оны – стор^оны, уч^иться – уч^ится).

При работе над ударениями преподаватель должен особое внимание уделять уже на подготовительном факультете. Надо обратить внимание учащихся на произношение слова единым фонетическим потоком, т.е. быстро повторять слово подряд несколько раз, тогда учащимся легко улавливается на слух ударный гласный звук в слове, что подтверждается опытом работы.

Важным фактором, обеспечивающим более быстрое и прочное усвоение ударения, также является развитие слуха, так как, кто имеет хороший, развитый слух, лучше воспринимает ударение. Если учащиеся научились хорошо и быстро находить ударение в слове, только тогда можно переходить к выявлению смысловой роли ударения. Обычно учащиеся при работе с ударениями с большим интересом относятся к изучению слов, в которых перемена места ударения изменяет значение слова. Знакомство с этой функцией ударения вскрывает очень важную сторону языка, показывает необходимость правильного понимания одинаковых по звукам, но разных по значению и ударению слов. Изучая такие слова учащиеся упражняются в различии значения слов по ударению. Такие упражнения должны сопровождаться вычленением ударного гласного звука в слове. Надо заострить внимание на значении слов, например: пиро^ги (лодки) и пиро^ги (кушанье), кор^ма (задняя часть корабля) и кор^ма (для животных), тру^сы (одежда) и тру^сы. Для того, чтобы хорошо усвоить принятое ударение преподаватель должен остановиться на следующих вопросах из фонетики:

- а) чем отличается звук от буквы, гласные звуки от согласных;
- б) чем отличается произнесение ударных гласных звуков от безударных;
- в) на какие звуки падает ударение и как найти место ударения в слове.

После усвоения этого материала, нужно перейти к упражнениям в нахождении ударения в родственных словах, например: вода, водичка, водник; новый, новинка, новизна, заново; свеча, освещение, светлый, засветло. Затем надо обратить внимание учащихся за словами, раскрывающими подвижность ударения в словах при склонении и спряжении. Для такой работы берутся существительные, прилагательные (краткая форма или сравнительная степень) и глаголы, например (воз, сторона, холодный, хотеть, писать). Эти упражнения подводят учащихся к выводу о том, что при склонении и спряжении слов ударение может перетягиваться с окончания на основу и с основы на окончание.

Мы знаем, что изучение морфологии, а в связи с нею орфографии, дает богатый материал для практической работы по закреплению знаний и навыков об ударении. Для закрепления материала можно дать следующее задание: расставить ударения в данных формах слова (работа по карточке, или работа на доске). Изучая имя существительное, как часть речи, надо обратить внимание учащихся на употребление слов с постоянным ударением, а также на те слова, которые допускают при склонении перетяжку ударения. Слова с ударением на корне могут быть использованы для

проверки безударных гласных корня других родственных слов. Слова с ударными окончаниями закрепят в памяти падежные морфемы, а слова с ударными приставками и суффиксами могут служить для закрепления и повторения правописания безударных гласных корня слов.

Особое внимание учащихся надо уделять при работе на тему «Глагол». Надо сказать учащимся, что глаголы совершенного и несовершенного вида имеют как устойчивое, так и неустойчивое ударение, и, что все глаголы легче по своему правописанию, чем те, которые при спряжении допускают перетяжку с одной части слова на другую. Это явление мы видим в собственных глаголах, а так же и его причастных и деепричастных оборотах. Закрепляется материал упражнениями типа: расставить ударения в однокоренных словах (ходить, находить, выходить, выхожу, просить, проситься, прошу, выпросить, белеть, белеется, белю, белиться, выбелить).

Для работы с причастиями можно выбрать такие:

а) работающий, строящий, видящий, пишущий, любящий, слышащий и т.д., где все полные причастия можно поделить на 3 группы: ударение в корне, суффиксы и приставки в группе (а) – ударение на корне;

б) слова с ударением на суффиксах (краснеющий, зеленеющий, летающий, везущий, цветущий, палящий, волнующий и т.д.);

в) ударение на приставках: вымытый, выброшенный, выбитый, выигравший, загнанный, посланный, изданный и т.д., такие же работы надо проводить и с краткой формой причастий, а также с наречиями. Многие авторы в своих работах, в частности Логинова И.М. дает перечень слов часто употребляемые в речи: всегда ударные приставки в глаголах вы, из, за, не; суффиксы и финали имен существительных: -ист, изм, ив, ат, ант, ент, ин, анин, ир, ор, ур, онок, еншш; суффиксы имен прилагательных: -ическ, аст, ат, ав, оват; суффиксы глаголов: -ва, ти; всегда ударные окончания: ой, ая, ую.

С точки зрения речевой культуры чрезвычайно полезно, чтобы учащиеся знали, что в русском языке имеются ряд слов, которые одинаково правильно произносятся то с одним, то с другим ударением. Вот некоторые этих слов из них: творог, броня, набело, начерно и т.д.

Таким образом, правильное и прочное приобретение учащимися навыков находить место ударения в слове, знание подвижности и разноместности ударения и устранения из речи слов с ударением несвойственным нормам литературной речи должно содействовать понятию качества работы словесника и обеспечению твердого и более сознательного усвоения орфографического и грамматического материала, опирающегося на знание учащимися ударений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Логинова И.М. «Русский язык для нерусских» М., 1975
2. Зализняк А.А. «Русское именное словоизменение» М., 2005
3. Зализняк А.А. «Ударение в современном русском языке» № 2, 1963. Русский язык в национальной школе.
4. Матвеева Н.А. «Ударение глаголов в современном русском языке», «Русский язык за рубежом» № 1, 2012.
5. Матвеева Н.А. «Ударение имен существительных и категория рода в современном русском языке», «Русский язык за рубежом», № 4 2000.

Ключевые слова: ударение, фонетика, произношение, предлог

Açar sözlər: vurğu, fonetika, tələffüz, sözləni

Keywords: word stress, phonetics, pronunciation, preposition

XÜLASƏ

Məqalədə rus sözlərinin danışqda işlədilməsində ortaya çıxan vurğu problemlərindən danışılır və qeyd olunur ki, bu dilin sözlərinin vurğularının daimi olmaması və yerini dəyişməsi müəyyən problemlər yaradır. Vurğunun düzgün qoyulması ilə məsələləri təhlil edən müəllif, eyni zamanda vurğuların düzgün qoyulması ilə bağlı metodik göstərişlər verir.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Aynur Mammadova¹⁰⁶
IRONY AND ITS TYPES

Irony arises under the obvious, direct meaning of a sentence when there is a completely opposite meaning-antiphrase to it. Mr. Bennett is well aware that his wife is unaware of the young man's plans to move to the same residence as them, and in fact, Mr. Bingley has no such plans. In the depths of the semantic structure, there is an idea that contradicts the direct meaning of the question. The irony of the paremiological unit "There is a wedding in the girl's house, the boy's house is unaware of it" in the Azerbaijani language is revealed here. One character (Mr. Bennett) makes fun of the other (Mrs. Bennett). Mrs. Bennett's answer to such an ironic question confirms that she is so dull that she does not understand the meaning of the subtext. The author emphasizes an important point in this scene, wants to give the reader an objective picture of Mrs. Bennett. The reader understands the irony of revealing the specific features of Mrs. Bennett's character. Mr. Bennett also hears confirmation that his ironic question is not understood, and once again understands the truth of his ironic attitude to his wife. In dramatic works, such irony is called the irony of the characters. [See: Tanaka, Ronald. 1973; States, B.O. 1971; Likinova OA 2012]. Character irony is when characters verbally express their superiority over each other using language tools.

This type of irony manifests itself in dialogic speech. In Austin's novels, he creates irony through various means of language, and at the same time takes into account the situation of speech.

"Happy for all her maternal feelings was the day on which Mrs. Bennet got rid of her two most deserving daughters" [Austen Jane. *Pride...*].

The epithet used in this example is intended to create irony. The author notes that Mrs. Bennett's happiest day was the separation of her two daughters. Separation and happiness have contradictory meanings. Of course, this is not to say that the two concepts have opposite meanings. Just separation always creates a sad atmosphere. But Mrs. Bennett is happy to be separated from her two daughters.

Events and characters are gradually revealed in the literary text. As the author creates the text, he shapes the reader's attitude to his characters. The reader receives information about the attitude of one character to another. Expression of information known to the reader in the work in another sense can cause irony. In *Pride and Prejudice*, the reader is aware of Mrs. Bennett's negative attitude toward her son-in-law, Wickham. The utterance of the sentence "Wickham, perhaps, is my favorite" by Mrs. Bennett contradicts the opinion formed in the reader. Of course, in this case, irony is revealed.

In different parts of the literary text, the author gives his opinion about the individual characters. In this case, it is possible to observe the author's irony in the presentation of some characters.

In the novel "Pride and Prejudice", there are opinions about the connection between Austin and Elizabeth and the expression of the irony of author through the language of the protagonist Elizabeth. [See: Wilson D. 2007]. Irony in Elizabeth's speech helps to distinguish her from other female characters (Carolina Bingley, Charlotte Lucas, Lydia).

One of the special features of the author's style in the novel "Pride and Prejudice" is that the narration is built from the position of one of the characters. This point of view is developed with dramatic irony and direct comments. Like the author of the work, its protagonist Elizabeth can speak with sharp irony. This feature is due to the attitude of women in the society in which she lives, the leading role played by social status. Jane Austen, representing a feminism and a feminist, tried to show that women and men were not equal in 18th century England. In the aristocratic society in which Elizabeth Bennett lived and entered, men dominated. Women depend on their parents for marriage. In this society, it is common for a man to respond positively to a marriage proposal, and girls do not dare to violate such a rule. Elizabeth Bennett, the protagonist of "Pride and Prejudice", seems to be destroying the foundations of this tradition. Elizabeth supports that the marriage is not a choice of parents, but it must be based on love. In this regard, the irony in Elizabeth's speech is aimed at the society rather than individuals. Elizabeth's weakness is not related to only her femininity. Her parents don't have enough wealth. It's known that they haven't got real property to give to their daughters.

Darcy is much richer compared to Mister Bennet. "What a contrast between him and his friend! Mr. Darcy danced only once with Mrs. Hurst and once with Miss Bingley, declined being introduced to any other lady, and spent the rest of the evening in walking about the room, speaking occasionally to one of his own party. His character was decided. He was the proudest, most disagreeable man in the world, and everybody hoped that he would never come there again." Darcy's behavior stems from the attitude toward those around him. He doesn't like others, he does not invite anyone to dance. In local community, women form the opinion about the men participated in the dance assembly, especially single youth. That's why, it isn't doubt that Darcy is "one of the proudest and most disagreeable man in the world". In fact, this statement put forward by women and included in the author's speech is also ironic. When evaluating others women and girls prefer the attitude towards themselves.

In the first dance assemblies of the novel, Darcy uses the sentences that touches Elizabeth's pride and perhaps this is why Elizabeth's negative feelings about him arise. When Mister Bingley shows Elizabeth his friend, Darcy looks at the girl and says: "Which do you can?" and turning round he looked for a moment at Elizabeth, till catching her eye, he withdrew his own and coldly said: 'She is tolerable, but not handsome enough to tempt me; I am in no humor at present to give consequence to young

¹⁰⁶ Headteacher of the Center For foreign languages Azerbaijan State Pedagogical University Dissertation of Nakhchivan State University/

nmedova82@mail.ru

ladies who are slighted by other men. You had better return to your partner and enjoy her smiles, for you are wasting your time with me.' But in any case, it is not good enough to disturb the peace of my heart. At this time, I am not interested in comforting young ladies who have been forgotten by other cavaliers. [Austen Jane. *Pride...*]. The irony in the phrase "The young lady forgotten by other cavaliers" is perhaps not a deliberate irony intended to break Elizabeth's heart. Because Darcy doesn't know that the girl will hear these words. The irony in Darcy's speech is then addressed to himself. Because Darcy is fall in love "the girl who isn't beautiful enough to disturb the peace of his heart", "the young lady forgotten by other cavaliers", loves him and wants to marry her. Dramatic irony is also evident in Elizabeth's life. This girl, who distinguished with her freedom and pride rejects the marriage proposal of Darcy- the person whom he would like and love.

In "Pride and Prejudice" novel, J. Austen describes provincial aristocratic society in many ways. The main factor that uniting and creating this society is a certain territorial union. The second factor is the country houses mentioned within the territory. The country house owners, more precisely, those who living in these country houses are the members of local aristocratic society. Those living in the property, country house, land area are given aristocratic status. In some cases, this status can lose its permanence. For example, Mister Bennet's family can lose this status. Because after death of Mister Bennet, this property will belong to male heir, thus, mister Bennet's daughters will be left with nothing and they will gradually lose the status of a full member of the existing provincial aristocratic society. By revealing these moments in the novel, the author is ironic to the provincial aristocratic society itself. Although the work does not compare the aristocratic societies of different provinces, the difference between the province and the city is implicitly described. At the same time, there are differences in the attitude towards this or another provincial aristocratic society. When Darcy responds to a friend's offer to join her in the dance, she seems to notice this difference: "At such an assembly as this it would be insupportable" [Austen Jane. *Pride...*]. It turns out that in general Darcy is not against dancing at all. He just doesn't like the provincial aristocratic society and its members who take part in the assembly. The phrase "at such an assembly" in his speech means to compare society.

As can be seen, the irony in this sentence is realized in the basis of comparison. J. Austen also used epithets, hyperbolas, repetitions, stereotypes and other means to express irony.

If the formation aristocratic society in the province is generally related to the factors such as the territory, property, county house, there are ceremonies and assemblies that confirm the existence and activity of such a society. One of the main and important such events in the provincial aristocratic society is the assemblies organized by the society members in their country houses. Members of society are usually gather in such cases, the young dance, the olds talks about similar topics and comment on what is happening. The main topic of the conversations is the opinions and attitudes about participants of the assembly. Inviting people to dance, introducing one person to another, getting to know them, expressing one's opinion about somebody and etc. events are repeated in the assemblies, so certain clichés and stereotypes have been formed in the speech of the members of society. For example, the phrases such as "she is tolerable", "she is tolerable, but not handsome enough", "wasting your time with me", "I must have you dance" which used in Darcy's speech are the clichés and stereotypes often used by the members of society. In fact, in the aristocratic society, a way of behavior and speech etiquette were formed and took the form of a certain system. Of course, the clichés used in the assembly couldn't be considered a common speech etiquette, These should be taken as an assembly etiquette of aristocratic societies.

In generally, there are different types of irony. The simplest form of speech irony is that the word used in speech is used in the opposite sense, not in the direct meaning. Such speech irony created by lexical means is defined by the support of context and speech situation. In oral speech, the indicator of irony can be intonation and other prosodic means. Irony is also expressed in rhetorical questions.

Defining irony based on the speech situation and context of allows us to distinguish its two types. The first one of these types is situational irony, the second one is conceptual irony. In the novel "Pride and Prejudice" of Jane Austen, both types of irony are widely used.

REFERENCES

1. Likinova O.A. Types of irony - ridicule and means of expression in a sounding English-language literary text // Bulletin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. - 2012. - No. 2 (5). - S. 1276-1279.
2. States, B.O. Irony and Drama: a Poetics / B. O. States. London: Cornell University Press, 1971. - 243 p.
3. Tanaka, Ronald. The Concept of Irony: Theory and Practice / Ronald Tanaka // Journal of Literary Semantics. 1973. - № 2. - P. 43-56.
4. Wilson D. On Verbal Irony // Irony in Language and Thought: A Cognitive
5. Austen Jane. *Pride and Prejudice* //
6. <https://www.gutenberg.org/files/1342/1342-h/1342-h.htm>
- 7.

Key words: irony, author, language, events, characters.

Ключевые слова: ирония, автор, язык, события, символы

Summary

Irony arises under the obvious, direct meaning of a sentence when there is a completely opposite meaning-antiphrase to it. Mr. Bennett is well aware that his wife is unaware of the young man's plans to move to the same residence as them, and in fact, Mr. Bingley has no such plans. In the depths of the semantic structure, there is an idea that contradicts the direct meaning of the question. The irony of the paremiological unit "There is a wedding in the girl's house, the boy's house is unaware of it" in the

Azerbaijani language is revealed here. In generally, there are different types of irony. The simplest form of speech irony is that the word used in speech is used in the opposite sense, not in the direct meaning. Such speech irony created by lexical means is defined by the support of context and speech situation. In oral speech, the indicator of irony can be intonation and other prosodic means. Irony is also expressed in rhetorical questions. Defining irony based on the speech situation and context of allows us to distinguish its two types. The first one of these types is situational irony, the second one is conceptual irony. In the novel "Pride and Prejudice" of Jane Austen, both types of irony are widely used.

Резюме

Ирония возникает при очевидном, прямом значении предложения, когда к нему есть полностью противоположное значение-антифраза. Мистеру Беннетту хорошо известно, что его жена ничего не знает о планах молодого человека переехать в то же местожительства, что и они, и, на самом деле, у мистера Бингли так их планов нет. В глубине смысловой структуры существует идея, что противоречит прямому смыслу вопроса. Здесь раскрывается ирония паремнологической единицы азербайджанского языка «В доме девушки свадьба, в доме мальчика об этом не ведают». Вообще бывают разные виды иронии. Самая простая форма речевой иронии состоит в том, что слово, используемое в речи, используется в противоположном смысле, а не в прямом значении. Такая речевая ирония, создаваемая лексическими средствами, определяется опорой на контекст и речевую ситуацию. В устной речи показателем иронии могут быть интонации и другие просодические средства. Ирония также выражается в риторических вопросах. Определение иронии на основе речевой ситуации и контекста позволяет выделить два ее типа. Первый из этих типов – ситуативная ирония, второй – концептуальная ирония. В романе Джейн Остин «Гордость и предубеждение» широко используются оба типа иронии.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva¹⁰⁷
“TƏDQIQAT VƏ TƏQDİMAT METODLARI” VƏ TƏŞKİLATİ METODLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Sosiallaşma prosesində insanların ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnməsini davamlı bir fəaliyyət kimi əhatə edən tədrisə, eyni zamanda proses kimi də yanaşılır. Təhsilin didaktik əsasında mərhələlilik, istiqamətlik, təbiətə müvafiqlik, variativlik, fasiləsizlik, fərdi ehtiyacların nəzərə alınması və praktiklik öz əksini tapır.

Müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğu üçün təhsil nəticə kimi də qiymətləndirilir.

Müasir təlim strategiyalarına aşağıdakı məsələlər daxildir:

- 1. pedoqoji prosesin təşkili prinsipləri;
- 2. fənn üzrə təlimin planlaşdırılması;
- 3. təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili təlimində qeyri-standart dərslər formalarından (dərs-müzakirə, dərs- ekskursiya, dərs-oyun, dərs-seminar, dərs-səyahət, dərs-iclas və s.) (6; 1) və fəal təlim üsullarından istifadə yolu ilə dərslərin maraqlı, məzmunlu keçməsinə və şagirdlərin fəallığını təmin etmək mümkündür (6; 1). Çünki mövzunun şagirdlərə çatdırılmasında təlim üsullarından istifadənin mühüm əhəmiyyəti var. Bu mənada da, təlim prosesində tətbiq edilən metod və üsulların Azərbaycan dilinin tədrisindəki rolunun müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Bu da, həmin təlim üsullarının dərslərdə tətbiqi ilə əlaqədar geniş araşdırmaların aparılmasına və metodistlər arasında bu istiqamətdə bəzi fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb olur.

Məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alan müəllim dərstdə elə təlim metod və üsullarından istifadə edilməlidir ki, onlar həm dərslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə və təlimin məzmununa müvafiq olsun, həm də şagirdlərin idraki fəallığını, təfəkkürünü, hafizəsini inkişaf etdirdirsin, onlarda axıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın. Ümumilikdə, «Təlim strategiyaları tədris prosesində istifadə olunan forma, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusudur» (8, s. 39-40).

Təlim zamanı dərslərin səmərəli keçməsi üçün bir sıra metod və üsullardan ifadə olunur. Həmin metodlar aşağıdakı üç funksiyaya özündə birləşdirir:

1. Təlimedici funksiya
2. Tərbiyəedici funksiya
3. İnkişafetdirici funksiya

Təlimedici funksiya metodların başlıca funksiyasıdır. Həmin funksiyanın mahiyyəti təlim zamanı tədris olunan mətnin və qrammatikaya aid biliklərin məzmununu şagirdlərə daha yaxşı çatdırmaq üçün düzgün metodları seçməkdən ibarətdir. Əgər şagirdlər yeni mövzunu öyrəndikdən sonra həmin mövzu ilə əlaqədar yeni fikirlər söyləyə bilirsə, deməli, təlimedici funksiya uğurla nəticələnmişdir.

Mühüm funksiyalardan biri də tərbiyəedici funksiya. Bu funksiya şagirdlərdə əməkdaşlıq, inkişaf, estetik tərbiyə, vicdanlılıq, yoldaşlarını müdafiyyə etmək və digər bu kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Ona görə də, şagirdlərlə tərbiyə işi xüsusi bir və yaxud da, müəyyən bir dərslərdə deyil, bütün dərslərdə aparılmalıdır. Deməli, təlim metodlarına xidmət edən tərbiyəedici funksiya həmin xüsusiyyətləri həyata keçirməyə imkan yaradır.

İnkişafetdirici funksiya da təlim metodlarının mühüm əhəmiyyət kəsb edən funksiyalarından biridir. Bu funksiya şagirdlərin öz məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirməyə və fikirlərini müstəqil ifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırmağa xidmət edir. İnkişafetdirici funksiya hələ XIX əsrdə bəhs edilmişdir. Təlim daima inkişafda olduğu üçün, daima köhnə ilə yeni sistemin mübarizəsi davam etmişdir. Məlumdur ki, bu gün bizim qəbul və istifadə etdiyimiz yeni funksiyalar müasir dövrün tələblərini ödəməsinə görə inkişafetdirici sayılsa da, bir neçə ildən sonra həmin funksiyalar dövrün tələblərinə uyğun gəlməyəcək.

Təlim metodlarının funksiyalarının sayı məsələsinə münasibətdə fərqli fikirlər də olmuşdur. Həmin məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan metodist alim Yəhya Kərimov «Təlim metodları» adlı kitabında yazır: «məşhur rus pedaqoqu Q.İ.Şukina metodların dörd funksiyadan ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Q.Şukina funksiyalar haqqında məlumatı özünün «Методы обучения как компонент учебного процесса» adlı kitabında vermişdir. O, təlim metodları haqqında belə bir fikir yazmışdır: «Təlim metodu elə bir xassəyə malik olmalıdır ki, şagirdlərin ehtiyacına istinad etsin, onların marağını hərəkətə gətirsin və müəyyən vəzifənin həllinə yönəlsin, onlarda biliyə münasibəti möhkəmləndirsin» (7, s. 232).

Fəal təlim metodlarından bəhs edən metodist A.Balıyev «Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» dərslərində həmin məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, «Pedaqoji ədəbiyyatlarda fəal təlim metodları da müxtəlif cür təsnif edilir və onlarla texnikanın təlimdə istifadə imkanları araşdırılır. Rus metodistləri fəal (interaktiv) təlim metodlarını bu qaydada təsnif edir:1)Evristik müsahibə (Sokrat metodu); 2) Diskussiya metodları; 3) «Beyin həmləsi»; 4) «

¹⁰⁷ *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent .Bakı Dövlət Universiteti*

«Dəyirmi stol» metodları; 5) «İşgüzar oyunlar» metodları; Praktiki iş müsabiqələri və onların nizamlanması» (2, s. 142).

Hər bir metodun özünün də bir neçə texnikası var. Təlimdə istifadə olunan həmin texnikaları bəzən səhv olaraq metodlar da adlandırılır. Ümumilikdə isə, metod və texnikalar bir-birlərindən tamamilə fərqlənir. Metodistlərin də söylədiyi kimi, metod daha geniş bir anlayışdır. Hətta, bir metodun tətbiqi zamanı bir neçə texnikadan istifadə etmək belə mümkündür.

Həmin metodlardan Azərbaycan dili dərslərində tətbiq edilənlər içərisində «Tədqiqat və təqdimat metodları» və Təşkilati metodlar (üsullar) da xüsusi yer tutur. Bu metodlardan (üsullardan) dərslərin müxtəlif, Motivasiya, Tədqiqatın aparılması, Ümumiləşdirmə və digər mərhələlərində müntəzəm olaraq istifadə olunur.

Azərbaycan dili dərslərində Tədqiqat və təqdimatın aparılması metoduna Venn diaqramı; layihələr; sorğu və rəqələri; «İdeyalar xalısı»; refleksiya; təqdimat; esse kimi texnikalar aiddir (3, s. 89-90). Bu üsul və texnikalardan ən fəal tətbiq edilənləri Problemin həlli və Venn diaqramıdır.

«Problemin həlli» dərslərdə tətbiq olunan maraqlı təlim üsullarından biridir. Bu üsul şagirdlərin məntiqi, emosional və iradi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Lakin «Problemin həlli» üsulunun tətbiqi 30 dəqiqə, yəni çox vaxt tələb etdiyi üçün dərslərdə bu üsuldən digərlərinə nisbətən az istifadə olunur.

Üsuldən istifadə zamanı nəzərə alınan ardıcılıq aşağıdakı kimidir:

1. Problemlə situasiya yaradılır.
2. Bu problemi yaradan səbəblər araşdırılır.
3. Problemin aradan qaldırılması üçün təkliflər irəli sürülür.
4. İrəli sürülmüş təkliflər müzakirə edilir.
5. Problemin həlli üçün daha səmərəli olan təklif seçilir.
6. Şagirdlər nəticə çıxarır və ümumiləşdirmələr aparır.
7. Müəllim şagirdlər tərəfindən çıxarılmış nəticəni qiymətləndirir.

Müəllimlərin təlim prosesində ən çox müraciət etdiyi üsullardan biri də «Venn diaqramı»dır. Bu metodun tətbiqi zamanı, mövzuya uyğun olaraq iki və yaxud da üç kəsişən dairə çəkilir və hər bir dairəyə fərqli xüsusiyyətlər, kəsişən hissəyə isə oxşar xüsusiyyətlər yazılır. Məsələn: feilin təsriflənməyən formalarının bir-birlərindən fərqli olan xüsusiyyətlərini və bir-birlərinə ortaq olan xüsusiyyətlərini (5, s. 56-70; 9, s. 56-71) üç kəsişən dairədə göstərmək mümkündür:

«Venn diaqramı» üsulunu təkrar dərslərə tətbiq etmək daha effektivdir. Ona görə ki, həmin üsulun tətbiqi zamanı ən az iki mövzu müqayisə olunur. Bunu nəzərə alaraq da, «Venn diaqramı» üsulunu dərslərin həm tədqiqatın aparılması mərhələsinə, həm də ümumiləşdirmə mərhələsinə tətbiq etmək olar. Təlim fəaliyyətlərinin düzgün seçilməsi (10, s. 151), əlbəttə ki, təlim

metod və üsullarının da tədris olunan mövzulara və dərslərin mərhələlərinə uyğun seçilməsini təmin edir. Eyni zamanda şagirdin bir neçə mövzu üzrə bilik səviyyəsini yoxlamağa imkan yaradan bu priyom həm çox əlverişlidir, həm də dərslərin prosesində vaxta qənaət etməyə imkan verir.

Azərbaycan dili dərslərində Təşkilati metoda aid üsullardan (texnikalardan) ən fəal tətbiq edilənləri ziqzaq və karuseldir.

Ziqzaq. Bu üsulun digər adı «mozaika»dır. Digər metodlardan az da olsa mürəkkəbliyi ilə seçilən bu üsul üç mərhələdə həyata keçirilir və onun keçirilmə qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Sınıfdəki şagirdlər 4 - 5 nəfərlik qruplara bölünür. Qruplarda iştirak edən hər bir şagirdə 1-dən 5-dək nömrə verilir və müəllim bir məqaləni hissələrə bölür.

Məqalənin adı və məzmunu barədə ümumi məlumat verən müəllim qeyd edir ki, iştirakçıların əsas vəzifəsi həmin məqaləni başa düşməkdir.

2. Məqalənin hissələri şagirdlərin nömrələrinə uyğun olaraq paylanır. Müəllim bildirir ki, hər bir qrupda 1, 2, 3, 4 və 5 nömrəli şagirdlər ekspert adlanır. Ekspert adlanan həmin şagirdlərin vəzifəsi isə ona təqdim edilmiş hissəni öyrənməkdir. Şagirdlər verilmiş hissənin məzmununu daha yaxşı anlamaq məqsədilə digər qruplardakı eyni nömrənin daşıyıcıları ilə bir araya yığılıb həmin hissəni birlikdə müzakirə etməlidirlər. Eyni nömrəli iştirakçılar məzmunu başa düşdükdən sonra hər biri öz əvvəlki qrupuna qayıtmalı və həmin hissənin məzmununu qrupun digər üzvlərinə də öyrətməlidirlər.

3. Bu mərhələdə bütün qrup üzvləri məqalənin məzmununu öyrənmiş olur. Hətta şagirdlər hər bir hissə ilə bağlı yarana biləcək sualları da öz vərəqələrinə qeyd edirlər.

Proses yekunlaşdıqdan sonra, müəllim iştirakçıların məqaləni necə mənimsədiklərini yoxlayır və şagirdlər üçün mübahisəli, aydın olmayan hissələri izah edir.

Dərsdə «Ziqzaq» üsulundan istifadə, göründüyü kimi, çox vaxt aparılır. Həmin səbəbdən də bu metoddan dərslərdə geniş istifadə edilmir.

Dərslərdə geniş tətbiq edilən və şagirdlər tərəfindən ən çox sevilən müasir üsullardan biri də «Karusel»dir. Bu üsul şagirdlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etməsinə xidmət edir. Karusel üsulu dərslərin tədqiqat mərhələsinə tətbiq olunur. Karusel aşağıdakı qaydada keçirilir:

1. Müəllim seçdiyi mövzu ilə əlaqədar olaraq beş tapşırıq yazır və bu tapşırıqların sayına uyğun olaraq sınıfdəki şagirdləri beş qrupa bölür.

2. Hər bir qrupa bir tapşırıq verilir və bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün 5 dəqiqə vaxt verilir.

3. Müəyyən edilmiş vaxt sona çatdıqdan sonra şagirdlər saat əqrəbi istiqamətində iş vərəqələrini digər qruplara ötürürlər. Hər bir qrup rəqib qrupun cavablarını nəzərdən keçirir və tapşırıqla bağlı əlavə fikirlərini qeyd edirlər.

4. Bütün qruplar bütün iş vərəqələrinə öz əlavələrini yazdıqdan sonra proses dayandırılır.

5. Hər bir qrupun iş vərəqəsi özlərinə qaytarılır və müzakirələr başlanır.

6. Sonda müəllim tərəfindən ümumiləşdirmələr aparılır.

Həmin üsulu dərslərdə tətbiq edən müəllim şagirdlərin iş vərəqlərini eyni anda bir-birlərinə ötürmələrinə diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, vərəqlərin gec ötürülməsi həm vaxt itkisinə səbəb olar, həm də şagirdlər arasında ədalətsizliyə yol verildiyi üçün narazılıq yarada bilər.

Təlim prosesində fərqli metod və üsullardan istifadənin mövzuların daha yaxşı izah edilməsində və şagirdlər tərəfindən düzgün və aydın anlaşılmasında müstəsna rolu var. Həmin üsulları və texnikaların çoxluğu müəllimlərin işini də yüngülləşdirir. Hər dərsdə fərqli texnikalardan istifadə, həm də şagirdlərin mövzuları dərindən mənimsəməsinə də şərait yaradır.

Təlim prosesində qruplarla iş aparan zaman da oxşar anlayışların müqayisəsində, fikirlərin və anlayışların fərqləndirilməsində Klaster, Konseptual cədvəl, Venn diaqramı və d təlim üsullarından istifadə etmək daha faydalıdır. Dilçiliyin bölmələrinə aid mövzulardan ən çox 1) coxmənəli sözlər və omonimlərin; 2) – 14 şəkilçisinin omonimliyinin; a) isimdən sifət düzəldən şəkilçilərin -sabalıdı torpaqlar; b) təsirlik hal şəkilçisinin-hekayəni oxudum; c) mənsubiyyət şəkilçisinin-evi görünür; d) feildən isim düzəldən şəkilçilərin-cəki; 3) –m4 şəkilçisinin omonimliyinin; a) II şəxs təkini mənsubiyyət şəkilçisi ilə yivəlik hal şəkilçisinin fərqləndirilməsində; b) feildən isim düzəldən şəkilçilərin -əkin; 4) feillərdə omonim şəkilçilərin (məchul növ, şəxssiz növ və qayıdış növ şəkilçisinin –m4, icbar növ və təsirli feil –dir4 şəkilçisinin); 5) tabesiz mürəkkəb cümlələrin mənə əlaqələrinin; 6) tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmcins xəbərlə sadə cümlələrin oxşar, fərqli cəhətlərinin mənimsənilməsində həmin təlim üsullarından istifadə müqayisəsinin daha düzgün və dəqiq aparılmasını təmin edər (4).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili dərslərində təlimin «Tədqiqat və təqdimat metod-ları», Təşkilati metodlar və onların Venn diaqramı, layihələr, təqdimat, ziqzaq, karusel kimi üsul və texnikalarının yüksək səviyyədə tətbiqi öyrənlərin mövzuları vaxtında, düzgün və səliqəli müəyyənləşdirərək mənimsənilməsinə təmin etməklə yanaşı, onlarda yaradıcı fəaliyyət, müstəqil işləmək, mənimsənilməsi bilikləri təcrübədə tətbiq etmək kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında çox önəmli rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində yeni metod və texnologiyalardan istifadə. Bakı: Təhsil, 2012, 48 s.
2. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qimət, 2014, 384 s.
3. Əliyeva F., Məmmədova Ü., Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: MBM, 2015, 197 s.
4. Əliyeva S. Müasir təhsilimiz və dərslərimiz. Təhsil /elmi-nəzəri, pedaqoji, metodik jurnal. <http://tehsiljurnali.az/manset/215-masr-thslmz-v-drslrnz>.
5. İsmayılov R., Rüstəмова A., Allahverdi H., Məmmədova S. Azərbaycan dili- VII sinif, Bakı: Altun, 2018, 176 s.
6. Kazımov A., Osmanova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları (orta məktəb müəllimləri üçün). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 68 s.
7. Kərimov Y. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009, 279 s.
8. Qəhrəmanov A. «Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə» təlim kursunun iştirakçılı üçün təlim materialı. Bakı: 2012, 68 s.
9. Rüstəмова A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, VII sinif, Bakı: Altun kitab, 2018, 200 s.
10. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı: Təhsil, 2014, 400 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, təlim üsulları, Tədqiqat, Təqdimat metodları, Təşkilati metodlar, Venn diaqramı

Ключевые слова: азербайджанский язык, обучение, методы обучения, методы исследования и презентации, организационные методы, диаграмма Венна

Keywords: Azerbaijan language, teaching, training methods, research and presentation methods, organizational methods, Venn Diagram

Применение “Исследовательских и презентационных методов” и организационных методов на уроках азербайджанского языка

Резюме

В статье мы обсудили возможности применения методики обучения на уроках азербайджанского языка, что является одной из актуальных тем. Основная дидактическая задача азербайджанского языка в средних школах - развитие устной и письменной речи учащихся. С этой целью мы обсудили важность методов обучения, поскольку “методы исследования и презентации”, и организационные методы занимали особое место в процессе обучения, а методы и приемы обучения, включенные в эти методы в процессе усвоения темы на уроках азербайджанского языка. Из этих методов (приемов) обучения мы рассмотрели роль “Решение задачи”, “Диаграмма Венна”, “Зигзаг” и “Карусель” в усвоении данных материалов по предмету Азербайджанский язык и в процессе их освоения применение полученных знаний на практике. Мы особым образом выделили методы обучения, которые занимают важное место в усвоении студентом новых знаний из различных источников информации при участии учителя или в процессе взаимодействия друг с другом и в развитии речи, мышления, внимание, активность, инициативность и другие подобные навыки. В статье мы также проанализировали мнения, высказанные методистами о возможностях применения методов “исследовательско-презентационных методов” и организационных методов на уроках.

Application of the “Research and presentation methods” and the organizational methods in the lessons of the Azerbaijan language

Summary

In the article we have discussed possibilities of application the training methods in the lessons of the Azerbaijan language which is one of the current topics. The main didactic task of the Azerbaijan language in the secondary schools is to develop the students' oral and written speaking skills. For this purpose, we have discussed the importance of the training methods as the “Research and presentation methods” and the organizational methods occupied a special place in the learning process and the training methods and techniques that included in those methods in the process of assimilation the topics in the lessons of the Azerbaijan language. From this training methods (techniques), we have reviewed the role of the “Solution of problem”, “Venn diagram”, “Zigzag” and “Carousel” in assimilation the given materials on the subject of the Azerbaijan language and in the process of application the knowledge in practice. We have highlighted in a special way the training methods which occupies an important place in the student's acquiring the new knowledge from various information sources with the participation of the teacher or in the process of interacting with each other and in the development of the speech, thinking, attention, activity, initiative and other similar skills. In the article we have also analyzed the opinions expressed the methodists' capabilities of the application the methods of the “research and presentation methods” and organizational methods in the lessons.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

KİTABXANALARDA OXUCULARA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI TƏBLİĞİNİN YENİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan bu gün özünün sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Həyata keçirilən çoxsahəli islahatlar kursu, ölkə iqtisadiyyatının kompleks şəkildə inkişafını nəzərdə tutan dövlət proqramlarının icrası ölkəmizin müasir dövrün tələblərinə uyğun bir şəkildə yeni sosial-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyduğunu göstərir. Mütəxəssislər tərəfindən cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının, gələcək inkişafının perspektivlərinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) ilə bilavasitə bağlı olduğu vurğulanmışdır [6, s. 27]. Bu gün İKT-dən istifadə edilməsi fərdi biliklərin ictimailəşməsi - kollektiv təfəkkürün formalaşması üçün misilsiz imkanlar yaradır, biliklərə və informasiyaya əsaslanan yeni tipli cəmiyyəti formalaşdırır. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində görülən işlər sırasında kitabxana işinin təşkili, idarə edilməsi, xüsusən oxuculara informasiya xidmətində formalaşmış iş üsullarına, kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsinə, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsinə başlanması, dövlətimizin kitabxana işi sahəsindəki siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Informasiyalı cəmiyyət şəraitində ölkəmizdə kitabxana işinin inkişafının əsas prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 sentyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin inkişafına dair Dövlət Proqramı” mühüm rol oynamışdır [1, s. 4]. Bu Proqramın icrası kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə, onların müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmasına, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təchiz olunmasına, elektron kataloq və elektron kitabxanaların yaradılmasına, oxuculara kitabxana xidmətinin tamamilə yenidən qurulmasına və ayrı-ayrı kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemlərinin tətbiqi ilə oxuculara xidmət sahəsində kitabxanalar üçün yeni istiqamətlər formalaşdırmışdır. Artıq oxucular kitabxanalara gəlmədən öz sorğularını ödəməyə başlamışdılar. Bu proses kitabxanaların qarşısında müxtəlif növ ədəbiyyatların, xüsusən də azərbaycançılıq ideologiyasına dair ədəbiyyatların təbliğində yeni vəzifələr qoymuşdur. Artıq kitabxanaların elektron bazalarında “Azərbaycanşünaslıq” elektron kataloqunun yaradılması prosesinə start verilmişdir.

Respublikamızda bu sahədə ilk addımlar M.F.Axundov adına Milli Kitabxana tərəfindən atılmışdır. Milli Kitabxana müxtəlif kitabxanalarında tətbiq olunan müxtəlif funksional avtomatlaşdırılmış kitabxana sistemi VTLS VIRTUA proqramına malikdir. Kitabxana VTLS proqramının bütün modullarını almışdır [7, s. 19]. Bu axtarış sistemi vasitəsilə müəlliflər, sərəlvhələr, predmetlər, açar sözlər, simvollar və rubrikalar üzrə axtarış aparılması təmin olunmuşdur. Burada həmçinin müxtəlif məlumat bazaları üzrə - kitabların və dövrü mətbuat materiallarının, ümumi və diyarşünaslıq kartotekalarının və digər analitik məlumat bazalarının materialları üzrə axtarış aparılması mümkündür. Kitabxanada mövcud olan “Azərbaycanşünaslıq” kartotekasının materialları elektron məlumat bazasına çevrilməkdədir. Hazırda kitabxanaya gələn oxucular sayı yüzlərlə olan ənənəvi kataloq və kartotekalarda saatlarla axtarış aparmaq əvəzinə, kitab verilişi məntəqəsində quraşdırılan kompyuterlərə yaxınlaşaraq 2-3 dəqiqə ərzində Milli Kitabxananın fondunda olan istədikləri kitabı, həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasına dair ədəbiyyat nümunələrini tapa bilir və sifariş edirlər [7, s. 34]. Elektron resursların yaradılması, Elektron Kitabxananın bazasının zənginləşdirilməsi sahəsində daimi işlər aparılır. Müasir informasiya texnologiyasının tətbiq edilməsi, istifadə olunan qurğuların təkmilləşdirilməsi, həmçinin proqram təminatının daha optimalları ilə əvəz edilməsi sayəsində elektron resursların hazırlanması sürəti xeyli artmışdır. Milli Kitabxanada elektron kataloq, elektron kitabxana xidmətləri ilə yanaşı, oxucuya kitab verilişi prosesi də avtomatlaşdırılmışdır. Oxucu elektron bilet ilə qeydiyyatdan keçir və elektron kataloqdan sifarişini verir. Oxucu hər hansı bir ədəbiyyatı sifariş etdikdə fondda quraşdırılmış e-mail vasitəsilə sorğu qəbul olunur, tələbnamə çap edilir və ədəbiyyat kitab verilişi məntəqəsinə çatdırılır. Oxucu elektron tablonu izləyərək ədəbiyyatın hansı zala göndərildiyini öyrənir və kitabı operativ əldə edə bilir.

Milli Kitabxana ilə yanaşı C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası da müasir avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemlərində istifadə edərək gənc oxuculara azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği sahəsində yeniliklərə imza atmışdır. Kitabxanada mövcud olan “Azərbaycan xidmət şöbəsi” həm ənənəvi qaydada, həm də elektron qaydada kitabxanaya yeni üzv olan hər bir oxucuya kitabla düzgün davranış qaydalarını aşılamaq, hər bir oxucunu kitabxananın fəaliyyəti, eləcə də fondda ölkəmizə dair mövcud olan ədəbiyyat nümunələri haqqında məlumatlandırmaq, kitabxananın elektron kataloq və elektron kartotekası, ənənəvi kataloq və kartotekasından istifadə qaydalarını başa salmaq, elektron poçt ünvanlarına kitabxananın kitab fonduna yeni daxil olan ədəbiyyatlar haqqında məlumat göndərməyi təmin etmək, müxtəlif mövzularda, xüsusilə azərbaycançılıq ideologiyası haqqında təşkil olunan kütləvi tədbirlərə cəlb etmək, yeniyetmə və gənc oxucuların vətənpərvərlik tərbiyəsində müəyyən dərəcədə rol oynamaq istiqamətində fəaliyyət göstərir [4, s. 41]. Şöbə həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasına dair nəşr olunan yeni kitabları və dövrü mətbuat materiallarını toplayaraq həm

¹⁰⁸ BDU, Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dissertantı. habibalizade.91@gmail.com

kitabxananın fondunda, həm də elektron kataloq və kartotekalarda yerləşdirilməsinə xüsusilə nəzarət edir və gənc oxucuları bu istiqamətə cəlb edilməsində fəal iş aparır. Cəmiyyətimizdə azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği sahəsində bünövrələr məhz kiçik yaşlardan başlanır. Məhz uşaq yaşlarından vətənpərvərlik hissləri ilə böyüyən insanlar vətəninə bağlı bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Buna görə də azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği sahəsində F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Kitabxananın oxucu olan uşaqlar məhz bu kitabxananın fondu sayəsində vətənpərvərlik haqqında kitablar əldə edərək milli ruhda formalaşırlar. Bu məsuliyyətli işin öhdəsindən layiqincə gəlmək məqsədi ilə 2009-cu ildə kitabxananın nəznində “Ölkəşünaslıq və milli ədəbiyyat şöbəsi” yaradıldı [5, s. 106]. Şöbənin əsas vəzifəsi ölkəşünaslıq və milli ədəbiyyata dair məlumat-bibliografiya aparatını təşkil edərək, uşaqlara milli vətənpərvərlik ruhunda informasiya xidməti göstərmək, həmçinin bu sahədə müxtəlif tədbirlər keçirməkdir. Ənənəvi kitabxana xidməti ilə paralel müasir avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemlərinin tətbiqi ilə kitabxanada “Ölkəşünaslıq” milli ədəbiyyatın elektron kataloqu da yaradılmışdır [5, s. 108]. Bu kataloqda Azərbaycan haqqında, azərbaycançılıq ideologiyası haqqında, azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında müəlif növ kitablar və dövrü mətbuat materialları öz əksini tapmışdır. Bu şöbənin həm ənənəvi, həm də elektron qaydada kiçik yaşlı oxuculara xidmət göstərməsi ilə artıq deyə bilərik ki, Respublika Uşaq Kitabxanası ölkəmizdə uşaqların milli vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi işində öz funksiyasını tam icra edir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının və dövlətçiliyin təbliği sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İslər İdarəsinin Prezident Kitabxanasını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Kitabxananın missiyası ali dövlət orqanlarında və digər icra qurumlarında çalışan dövlət qulluqçularına, eləcə də, informasiya maraqları kitabxananın profilinə uyğun olan digər tələbatçılara kitabxananın fondunda olan sənədlərlə, burada yaradılan müxtəlif ilkin sənəd və bibliografik informasiya resursları ilə mükəmməl kitabxana-bibliografiva xidməti göstərməkdir. Kitabxanada müasir informasiya texnologivalarının tətbiqinə xüsusi önəm verilir. Kitabxanada lokal kompüter şəbəkəsi yaradılmış, İnternetə çıxış təmin edilmişdir. Portativ kompüterləri olan oxucular kitabxananın oxu zalından İnternetə simsiz əlaqə sistemi ilə də qoşula bilərlər. Kitabxanada İRBİS AKİS-nin son versiyasının (İRBİS 64) tam komplekti tətbiq edilmişdir [2, s. 6]. Bu sistem fondun komplektləşməsindən tutmuş, kitab verilişinədək bütün kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılmasını təmin edir. Sistem həm də oxuculara Kitabxanada hazırlanmış tammətnli verilənlər bazasından istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, hər bir İnternet istifadəçisi Kitabxananın Web sahifəsi vasitəsi ilə onun Elektron kataloqundan və digər elektron resurslarından istifadə edə bilər. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətçilik tariximizin, azərbaycanşünaslığın öyrənilməsinə, xüsusi ilə onun iqtisadi, sosioloji və politoloji aspektlərinin dərinlən tədqiq edilib öyrənilməsinə böyük tələbat yaranmışdır. Oxucular Azərbaycan tarixinə, iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə, elmin müxtəlif sahələrinə dair əsərlərə və müstəqillik dövründə yeni təfəkkür tərzini, milli ideologiyaya baxımından yazılmış əsərlərin öyrənilməsinə böyük maraq göstərirlər. Bu baxımdan Prezident Kitabxanasında “Prezident, dövlət idarəçiliyi və ölkəşünaslığa dair ədəbiyyatın bibliografiyası” şöbəsinin təşkili təqdirəlayiqdir [3, s. 45]. Bu şöbədə Azərbaycanın tarixini, iqtisadiyyatını, siyasətini, mədəniyyətini yaxşı bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin toplanması azərbaycanşünaslığın mühüm bir sahə kimi öyrənilməsinə, təbliğ edilməsinə, oxuculara çatdırılmasına, oxucu sorğularının ödənilməsinə olduqca böyük təsir edəcək. Şöbə bu məqsədlə azərbaycanşünaslığa dair yeni nəşrləri izləyir, onun əldə edilməsini təmin etməklə yanaşı, oxuculara, xüsusilə, Prezident Aparatının işçilərinə çatdırmaq, vaxtılı-vaxtında onları məlumatlandırmaq üçün kitab icmaları, bibliografik göstəricilər, tövsiyə siyahıları hazırlamağı nəzərdə tutur [3, s. 48]. Şöbə həmçinin dövrü mətbuat materiallarının toplanmasını və azərbaycanşünaslığın ayrı-ayrı sahələrinə dair bibliografik siyahıların tərtib edilməsini, məqalələr toplusu qovluqlarının yaradılmasını təmin edir. Bu materialların və sənədlərin kitabxananın internet saytına daxil edilməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Mərkəzi Elmi Kitabxanası (MEK) Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemlərinin tətbiqindən sonra fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirmiş oldu. Artıq kitabxananın əsas məqsədi Azərbaycanın qədim tarixinin və zəngin mədəniyyətinin, Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində qazanılmış siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni nailiyyətlərinin təbliğ edilməsi, Azərbaycan dilinin informasiya resurslarında istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, müasir elmi araşdırmaların aparılması üçün informasiya təminatının yaxşılaşdırılması, milli-tarixi irsimizi təşkil edən və yeni yaranan bütün növ mövcud informasiya vahidlərinin toplanıb saxlanması, dünya elmi, tarixi və mədəniyyətinin istifadəçilərinə təqdim olunması olmuşdur. Buna görə də respublikada ilk dəfə olaraq MEK-də Milli Rəqəmsal Yaddaş şöbəsi yaradıldı [6, s. 203]. Milli Rəqəmsal Yaddaş - Azərbaycanın tarixinə və mədəniyyətinə aid olan məlumatların rəqəmsallaşdırılaraq həm müasir, həm də gələcək nəsillərin istifadəçilərinə, eyni zamanda ümumi tanışlıq və dərin tədqiqatlar aparmaq üçün nəzərdə tutulan məlumat bazasıdır. Milli Rəqəmsal Yaddaş təkcə Azərbaycan dilində və Azərbaycanda hazırlanmış sənədlərin yox, Azərbaycan hüdudlarından kənar xarici dillərdə tərtib edilmiş materiallar üzərində də qurulur. Bu isə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin təbliği üçün çox əhəmiyyətli bazanın formalaşması deməkdir.

Müasir şəraitdə hər bir kitabxana fondu komplektləşdirilərkən milli ideologiyaya, dövlətçiliyin təbliğinə dair ədəbiyyatın əldə edilməsi ön plana çəkilməlidir. Bütün kitabxanalarda ulu öndər Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyevin əsərləri, rəsmi dövlət sənədlərinin olması zəruridir [1, s. 23]. Hər bir kitabxana fondunun komplektləşdirmə planını tərtib edərkən azərbaycançılıq ideologiyasına və dövlətçiliyin təbliğinə dair kompleks ədəbiyyat əldə edilməsini əvvəlcədən planlaşdırmaq lazımdır.

Hər bir kitabxanada azərbaycançılıq ideologiyasının və dövlətçiliyin təbliğinin zəruriliyi nəzərə alınaraq azərbaycançılıq ideologiyasına və dövlətçiliyin təbliğinə həsr edilmiş elektron kataloq və kartoteka yaradılması və burada ən zəruri ədəbiyyat və dövrü mətbuatın əks etdirilməsi, ədəbiyyat və dövrü mətbuat vaxtaşırı yenilənməlidir. Azərbaycançılıq ideologiyası, dövlətçiliyin təbliği dövrünün ən mühüm prioritet istiqaməti olduğu üçün kitabxanalar bu problemin təbliğinə həsr edilmiş geniş məlumat-bibliografiya və informasiya işləri həyata keçirməli, bu mühüm problemə dair əhəlinin informasiya tələbatını ödəmək üçün ciddi elmi tədqiqatlar aparılmalı, kitabxana işinin bütün formalarından istifadə edilməlidir. Kitabxanalar ənənəvi təbliğat formaları olan kütləvi işlərdən və xidmət işindən istifadə etməlidirlər [1, s. 26]. Həmçinin kitabxanalar müasir informasiya cəmiyyətinin tələbinə uyğun olaraq xidmət işinin forma və üsullarını informasiyalaşdırmalı, elektron kitabxana işinin tətbiqinə çalışmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir kitabxana azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği üçün həm Dövlət Proqramında tapşırılmış vəzifələrin həyata keçirilməsinə, həm də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş müddələrin, Azərbaycan xalqının zəngin adət və ənənələrinin təbliği, milli bayram və mərasimlərin qorunub saxlanması, tarixi abidələrə, muzeylərə ekskursiyaların təşkili, şifahi xalq yaradıcılığının qorunması və təbliği, xalq oyun və tamaşalarının bərpası, dekorativ və miniatür sənətinin zəngin ənənələrinin inkişaf etdirilməsi, dünyanın nüfuzlu muzeylərində saxlanılan Azərbaycan incəsənəti nümunələrinin öyrənilməsi və təbliği, təsviri sənətimizin təbliği və tanınması istiqamətində zəruri işlər görülməsinə yardımçı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxanalarda milli ideologiyanın və dövlətçiliyin təbliği problemləri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya.- №.1 (16), 2015.- S.3-26.
2. Xələfov A.A. Ölkəmizdə ilk fundamental elektron kitabxana // “Xalq” qəzeti.- 2006.- 18 fevral.- №36.-S.6.
3. Məmmədov M., Rzayeva Z. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasında yaradılan layihə tipli tammətnli resurslar elektron kitabxananın innovativ resurs növü kimi // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya.- №2(47), 2020.- S.43-51
4. Sadıqov T. C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası müstəqillik illərində // Kitabxanaşünaslıq və informasiya.- №.2, 2010.- S.38-46.
5. Knyaz Aslan. F.Köçərli adına Azərbaycan Dövlət Uşaq Kitabxanası müasir tipli yeni binada // Kitabxanaşünaslıq və informasiya.- №.3, 2010.- S.105-108.
6. “Kitabxana-informasiya elmi: tədris və təcrübədə yeni çağırışlar” Beynəlxalq elmi konfransın materialları // ADMİU, Azərbaycan Milli Kitabxanası; Tərt. N.Abdullayeva.- Bakı.: ADMİU mətbəəsi, 2016.- 309 səh.
7. Kitabxanalarda Heydər Əliyev irsinin və Azərbaycançılıq ideyasının təbliği: metodik tövsiyələr // tərt. ed. N.Alişova; ixtisas red. və bur. məs. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2013.- 59 s.

Açar sözlər: oxuculara xidmət, elektron kitabxana, virtual sifariş, elektron resurs

Ключевые слова: читательский сервис, электронная библиотека, виртуальный заказ, электронный ресурс

Key words: reader service, electronic library, virtual order, electronic resource

KİTABXANALARDA OXUCULARA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI TƏBLİĞİNİN YENİ İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemlərinin tətbiqindən sonra kitabxanalarda oxuculara azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği sahəsində baş vermiş yeniliklərdən bəhs edilir. Tətbiq edilən yeni sistemlə mövcud ənənəvi sistem əlaqələndirilir. Kitabxanaların strukturunda yaradılmış yeni şöbələr qeyd edilir. Şöbələrin oxuculara xidmət sahəsindəki yeni istiqamətləri izah edilir.

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДВИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИДЕОЛОГИИ ДЛЯ ЧИТАТЕЛЕЙ В БИБЛИОТЕКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются нововведения в продвижении идеологии азербайджанства к читателям в библиотеках после внедрения автоматизированных библиотечных информационных систем. Применяемая новая система скоординировано существующей традиционной системой. Отмечены новые отделы, созданные в структуре библиотек. Объясняются новые тенденции отдел в сфере обслуживания читателей.

NEW DIRECTIONS OF PROMOTION AZERBAIJANI IDEOLOGY FOR READERS IN LIBRARIES SUMMARY

The article discusses the innovations in the promotion of the ideology of Azerbaijan to readers in libraries after the introduction of Automated Library Information Systems. The new system is linked to the existing traditional system. New departments created in the structure of libraries are noted. New directions in the field of service to readers of the departments are explained.

Hümmətova Aynur Eldar qızı¹⁰⁹
OMONİM FEİLLƏRİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, nitq hissələrinin hamısı omonimlik yarada bilir. Ancaq bütün nitq hissələri eyni dərəcədə omonimlik yarada bilmir. Dilimizdə omonimlik yaradan nitq hissələri daha çox isim, feil və sifətdir. Feillərin həm özləri arasında, həm də digər nitq hissələri ilə bərgə omonimlik təşkil etməsini tədris prosesində həmişə nəzərə almalıyıq. Məsələn, *gər* sözü həm isim, həm sifət, həm də feil kimi omonimlik təşkil edir.

- 1) *Gər* – tut ağacının bir növü
- 2) *Gər* – yoğun
- 3) *Gər* – qabartmaq, açmaq

“Omonim anlayışını izah edərkən iki metodik prinsipə riayət etmək lazımdır:

- 1) Dildən kənar faktorlara (əşya və onların şəkillərinə) əsaslanmaq
- 2) Sözü yazılışı və tələffüzünə əsaslanmaq.

Birinci prinsipə əsasən omonim sözləri izah edərkən mümkün qədər həmin omonimlərin aid olduğu əşyaları və ya bu əşyaların şəkilləri nümayiş etdirilsə, şagirdlər omonimlərin mənasını tez başa düşər, onların ifadə etdiyi anlayışların birini digərindən daha asanlıqla fərqləndirə bilər” (1). Məsələn, uşaqlara *qaz* adlandırılan ev quşunun şeklini və məişətdə istifadə etdiyimiz *qazın* (maye qazın) şeklini, yeri belləmək üçün lazım olan *bel* adlanan əmək alətinin şeklini, insanın arxa kürək hissəsində *bel* adlanan nahiyənin şeklini göstərə bilərik. Bunların ancaq şeklini göstəririk və uşaqlardan həmin əşyaların adını söyləməsini tələb edirik. Bundan sonra uşaqdan həmin sözlərin yazılışının yazılmasını tələb edirik. Bu zaman uşaqlar qeyd edilən sözlərin eyni yazıldığına şahidi olacaq, eyni zamanda onları tələffüz edərkən heç bir fərq olmadığını biləcəklər. Hər iki prinsip dərs müddətində həyata keçdikdən sonra şagirdlərlə bərabər omonimlərə tərif verə bilərik. Şagirdlərin mümkün cavabları bu şəkildə ola bilər:

- 1) eyni cür yazılır;
- 2) eyni cür tələffüz edilir;
- 3) ancaq mənaları fərqlidir.

Omonimlərin tədrisi ilə bağlı qarşıya müxtəlif çətinliklər çıxır və bu çətinlikləri şagirdlərə çatdırmaq lazımdır. Bu çətinliklərdən biri yazılışı müxtəlif deyilişi eyni olan sözlər olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dilimizdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların bəziləri eyni cür yazılır. Belə sözlər *paronim* adlanır. Məsələn, *sənəd-sənət*, *almaz-almas* və s. Digər çətinlik isə bəzilərinin eyni cür yazılması, ancaq müxtəlif cür tələffüz olunmasıdır. Belə sözlərdə vurğu fərqi olur ki, bunlar da dilçilikdə *omograf* adlanır. Tədris prosesində biz məhz ikinci prinsipə əsaslanmaqla, yəni sözü yazılışı və tələffüzü məsələlərini qabartmaqla bu iki problemin həllini izah edə bilərik. Paronimlər və omonimlər tədris olunarkən şagirdlərin diqqətinə aşağıdakı amilləri xüsusi çatdırmaq lazımdır. Qeyd edək ki, tədris prosesində müqayisə metodundan istifadə etmək çox səmərəlidir və buna görə də omografları omonimlərlə müqayisəli şəkildə tədris etmək lazımdır.

- 1) Omonimlər və omograflar hər ikisi eyni cür yazılır.

Məsələn, *səpin* (isim) – *səpin* (feil), *dondurma* (isim) – *dondurma* (feil), *dimdik* (isim) – *dimdik* (sifət) və s. Belə sözlərin yazılışı eyni olsa da tələffüzü tamamilə fərqlidir. Ona görə də belə sözləri *omograf* adlandıracağıq. *İnci* sözü isə həm isim, həm də feil kimi omonimdir. İsim kimi mirvari, sədəf mənasında, feil kimi isə küsmək, xətrinə dəymək mənasında işlənir.

2) Omonimlər və omograflar hər ikisi fərqli mənalar bildirir, yəni omonim və omograf olan sözlər mənə baxımından bir-birindən fərqlənir. Məsələn, *iç* omonim sözdür və *iç* ləpənin içi, *iç* içəri mənasında və *iç* suyu və yaxud hər hansı mayeni içmək.

3) Omonimlər və omograflar arasında fərq birincinin eyni cür yazılıb, eyni cür tələffüz olunması, ikincinin isə yalnız yazılış baxımından eynilik təşkil etməsidir. Məsələn, *gəlin*, *əsir* və s. kimi omografların yazılışı eynidir, ancaq deyilişi müxtəlifdir. İlk növbədə şagirdlərə izah etməliyik ki, omonimlər üçün eyni cür yazılıb, eyni cür tələffüz edilmək vacib şərtidir və omonimlərin əsas göstəricilərindən birincisidir. Paronimlərdə isə əksinə eyni cür tələffüz müşahidə edilsə də, müxtəlif formada yazılma mühüm şərtlərdən biridir. Deməli, paronimlik probleminin əsas göstəricisi və tədrisdə xüsusi diqqətə çatdırılacağı məqam belə sözlərin eyni tələffüzə, müxtəlif yazılışa malik olmasının irəli sürülməsidir. Buna görə də paronimlərə xas cəhətləri belə verə bilərik ki, şagirdlər onlara lazım olan informasiyanı dekodlaşdırma bilsinlər.

- 1) paronimlərin omonimlərdən fərqi müxtəlif cür yazılmasıdır.
- 2) paronimlərin omonimlərlə oxşar iki cəhəti vardır.

a) omonimlər və paronimlər eyni cür tələffüz olunur;

b) omonimlər və paronimlər müxtəlif mənə daşıyırlar, yəni sözlər eyni tələffüz olunsa da, mənaları arasında ciddi fərqlər vardır. Məsələn, *məhsul* – *məsul*, *mətn* – *mətin*, *əmir* – *əmir*, *atlas* – *atlas*, *əsr* – *əsir*, *şahid* – *şahid*,

¹⁰⁹ BDU-nun magistrantı

xeyr – xeyir, həyat – həyəət, ahəng – əhəng və s. bunlar paronimlərdir. Omonimlər isə əksinə, eyni cür yazılmalı və eyni cür tələffüz olmalıdır. Məsələn, *daş* sözü həm isim, həm də feil kimi omonimdir. *Daş* bərk cisim, *daş* isim kimi *daşmaq* yağıntı nəticəsində suyun daşması və ya sobada yeməyin daşması. Omonimlərin omoqraflardan və paronimlərdən əsas fərqi belə sözlərin söz yaradıcılığında iştirak etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *gül* feilindən *güliş* ismi, *gül* ismindən *güldan*, *gülüstan*, *gülçü* düzəltmə sözləri yaranırsa, deməli, *gül* ismi omonimdir. Şagirdlər söz yaradıcılığı bəhsini yaxşı mənimsədikləri halda söz kökündən yeni mənalı sözlər yarada biləcəklər. Omonimlər bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlər eyni zamanda söz yaradıcılığı, sözün tərkibinə görə təhlili bölməsini də təkrarlamış olurlar. Omonimlərin tədrisi zamanı yaranan problemlərdən biri də şagirdlərin bəzi sözlərin mənasını başa düşməməsidir. Belə olduqda şagirdlər həmin sözün omonim olub-olmadığını təyin etməkdə çətinlik çəkir. Bu zaman dərs prosesində uşaqlar onların mənasını omonimlər lüğətindən tapa bilirlər. Belə olan halda onlarda lüğətdən istifadə vərdişləri formalaşmış olur. Məsələn, *əqrəb* sözünün həm saatın dəmir mili olduğunu, həm də zəhərli həşərat olduğunu, *bal* həm imtahanda tapılan nəticə, həm də yeməli şirin maddə. Bu tipli omonimləri uşaqlar asanlıqla tapa bilirlər. Ancaq elə omonimlər də vardır ki, onların izahı şagirdlər üçün aydın olmayacaq. Bu zaman biz dərs prosesində omonimlər lüğətindən istifadə edə bilirik. Omonimlər lüğətindən istifadə etsək şagirdlərdə aşağıdakı vərdişləri formalaşdırma bilirik:

- 1) dərs uşaqlar üçün maraqlı keçəcək;
- 2) şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşəcək.

Omonimlər bəzi cəhətlərinə görə, yəni yazılışının və deyilişinin eyni olmalarına görə çoxmənalı sözlərə bənzəyir. Bunu şagirdlərə əyani şəkildə göstərmək üçün sözü lövhədə yazırıq. Məsələn, “*qol*” sözünü lövhədə yazırıq və şagirdlərə sərbəst şəkildə onun mənalarını tapmağı tapşırıq. Şagirdlər sözün üzərində işlədikdən sonra lövhədə “*qol*” sözünü yuxarıda qeyd edirik və solda “*qol*” sözünün omonimlik səciyyəsi daşıyan mənalara qeyd edilir. “*Qol*” sözünün omonim xüsusiyyəti kəsb edən mənalara *qol* – insanın qolu, *qol* – qapıya vurulan qol omonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

Qol sözünün çoxmənalılıq kəsb edən mənalara – insanın qolu, ağacın qolu, köynəyin qolu və s. Bu izahlara əsaslanaraq şagirdlər çoxmənalı sözlərdə mənaların bir-biri ilə bağlı olduğunu, əsas mənadan tam uzaqlaşmadığını, omonimlərin isə tamamilə fərqli, uzaq mənalara daşdığını müəyyən edirlər. Çoxmənalı sözləri izah edərkən onların eyni nitq hissəsinə aid olduğunu xüsusi diqqətə çatdırmalıyıq. Şagirdlərə izah etməliyik ki, sözün ilkin, əsas mənası hansı nitq hissəsidirsə, ondan törəyən mənalara da həmin nitq hissəsi olmalıdır. Məsələn, *göz* – sözü isimdir, yəni ilkin mənası insanın bədən orqanlarından birinin adıdır. *Göz* – şkafın gözü, bulağın gözü mənalarında da işləyir və isimdir. Hər ikisi eyni mənanı ifadə edir. *Göz* sözünün omonimlik xüsusiyyəti yoxdur. Dilimizdə feillər daha çox çoxmənalılıq ifadə edir. Məsələn, *almaq* feili – bir şeyi almaq, tərbiyə almaq, məsləhət almaq, könlünü almaq və s.

Daha sonra şagirdlərə test nümunələrinə diqqət yetirək və şagirdlərə test verək. Şagirdlər testin cavabını tapdıqdan sonra, bununla kifayətlənməməli, doğru cavabı seçənlərə məhz nə üçün həmin cavabı sübut etmələrini tələb etməliyik. Doğru cavabı seçən şagirdlərə fikirlərini sübut etdikdən sonra, səhv cavabı seçən şagirdlərə nə üçün bu cavabı seçdiklərini soruşmalıyıq. Daha sonra onlara həmin cavabın nə səbəbdən səhv olduğunu izah etməliyik. Bundan sonra növbəti sual kimi test nümunələrindən omonimləri seçməklə bağlı suallar paylayırıq. Tədris prosesində şagirdlər testin cavabını seçərkən onlardan nə üçün bu cavabı seçdiklərini əsaslandırmaqlarını tələb etməliyik. Bununla bərabər onlar seçdikləri omonimləri cümlədə işlətməyi də bacarmalıdırlar ki, onların fərqli mənalarının dərk olunub-olunmamasını dəqiqləşdirə bilək. Fikrimizcə, omonimlik məsələsi səslərin dəyişməsi, bir-biri ilə əvəz olunması və ya müəyyən bir səs düşümü hadisəsinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Belə söz qrupları tarixin müəyyən dövrlərinə təsadüf edir və insan təfəkkürünün inkişafının nəticəsi olaraq dəyişə, yenilənə və ya dildən çıxa bilər. Məsələn, *al* feili müasir Azərbaycan dilində ancaq iki mənada omonimlik ifadə edir. Birinci mənada *al* feil kimi nəyisə əldə etmək, ikinci mənada isə *al* sifət kimi qırmızı mənasını bildirir.

Omonimlik hadisəsi ilə bağlı olan fikirlərdən biri də bu dil hadisəsinin bəzi tədqiqatçılar tərəfindən təsadüfi hal hesab olunmasıdır.

“Belə bir fikir də, mövcuddur ki, omonim hesab edilən söz formaları təsadüfən yaranmış dil hadisəsidir. Lakin bəzi dilçi alimlər əksinə mövqə sərgiləyərək, qeyd etmişlər ki, omonimlər dilin həm daxili və həmçinin də, xarici amilləri hesabına yaranıb inkişaf etmişdi. Onlar qeyd edirlər ki, omonimlərin əksəriyyəti, inkişaf dövründə baş verən fonetik dəyişikliklərə görə üst-üstə düşüb təkmilləşmişdirlər. Ümumiyyətlə həm, sinonim qrupları, həmçinin də antonim cütlükləri müəyyən məqsəddən dolayı lüğətlərin sistemlərinə müvafiq yaradılır. Halbuki, omonimlərin yaradılması təsadüf nəticəsidir. Buna görə də, onların yaradılmasının özəyində əlahiddə bir məqsəd yoxdur” (2, s. 3). Digər maraqlı fərziyyə isə, sinonimlər və çoxmənalı sözlər, ünsiyyət vasitəsi olan dildə təbii bir hadisə hesab olunur. Dilin tədrisi və öyrənilməsi bu dil hadisəsi olmadan mümkün deyildir. Ona görə də bir çox dilçilər təbii hesab etdikləri sinonimləri, çoxmənalı sözləri öyrənməyin daha vacib olduğunu düşünür, omonimləri isə ünsiyyət prosesi üçün böyük maneə hesab edir, informasiyanın ötürülməsində ünsiyyət prosesinin kəsilməsində omonimləri böyük maneə hesab edirlər. Hətta tədris prosesində omonimlərin araşdırılmasına ehtiyac duymurlar. Ünsiyyət prosesində, omonimlər nitqdə qarışıqlıq və anlaşılmazlığa gətirib çıxaran bir maneə hesab olunsa da,

digər qrup tədqiqatçılar tədris prosesində omonimlərin araşdırılmasını və şagirdlərə öyrədilməsini mühüm amil hesab edir ki, şagirdlər dilin incəliklərinə daha yaxşı bələd olsunlar.

Ümumiyyətlə, omonimlik fenomeninə dair bir çox fərqli baxışlar səslənmişdir. Bu baxışları ümumiləşdirərək bu şəkildə verə bilərik:

1) bəzi dilçi alimlərin fikrinə görə, dildə omonimlik məfhumun olması, yəni omonim sözlərinin mövcudluğu, həmin dilin zəngin olmamasına, eləcə də, zəifliyinə dəlalət edir.

2) bəzi dilçilər isə bu fikrin tam əksinə çıxaraq, dilin zənginliyinin göstəricisi kimi omonimlik məfhumunu sübut kimi qeyd etmişlər.

“Omonimlik hadisəsi heç də təsadüfi hadisə yox, dilin təbiəti ilə əlaqədar bir hadisədir və burada ümumi qanunauyğunluq vardır. Çünki dildə yaranan hər bir söz xalqın tarixi ilə əlaqədardır və sözlərin yaranmasının səbəbləri vardır” (3, s. 17).

Omonimlərin zənginliyi onlardan bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə etmək imkanı verir. Ona görə də, tədris prosesində omonimlərin tədrisi zamanı bədii ədəbiyyatdan nümunələrin verilməsi şagirdlərdən də keçdikləri şeirlərdən nümunələrin tapılmasının tələbi prosesi daha perispektivli edəcəkdir.

“Omonimlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Sənətkarlar omonimlərin vasitəsilə dilə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik, rəngarənglik gətirir, sözləri müxtəlif çalarda işlətməklə maraqlı leksik ifadələr yaradırlar. Bədii nitqdə omonim və ona oxşar omonimlik vasitələrdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Onların vasitəsilə gözəl qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır” (4, s. 57-58).

Deməli, omonim feillərin tədrisi zamanı ilk növbədə bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçilməlidir.

Qanlı yaşım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi,
Yenə qəm səməndin *mind*i yollandı,
Heç bilmədim bərələnməmiş könlümü.
Gözüm yaşı gündən-günə fərq etsə,
Eyb etməyin məni qanə qərq etsə,
Rövşən etməz yüz *min* günəş bərq etsə,
Bu möhnətdə qaralanmış könlümü (5, s. 20).

M.Vidadidən gətirilmiş bu nümunədən *min* sözü omonim kimi işlənmişdir. Üçüncü misarda *minmək* feil kimi, yeddinci nümunədə isə *min* say kimi işlənmişdir.

Omonim feillər dildə üstünlük təşkil edir, nitqin canlı və obrazlı olmasına imkan yaradır. Omonim feillərin tədrisi zamanı belə feilləri iki qrupa bölərək izah edilməlidir.

1) Həm feil, həm də digər nitq hissəsi olan omonimlər. Məsələn, *dan* sözü həm isim kimi *şafəq* mənasında, həm də feil kimi *danmaq*, *boynuna almamaq* mənasında işlənir.

2) Çalmaq (musiqi alətini hərəkətə gətirmək), çalmaq (biçmək), çalmaq (sancmaq, dişləmək), çatmaq (yetişmək, yaxınlaşmaq), çatmaq (qalamaq) və s. kimi omonim feillər dilimizdə çoxluq təşkil edir.

Dildə omonim feillərin çoxluğu həmin dilin zənginliyini göstərən amillərdən biridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova T. [http://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebivvyat_tedrisi/2018/02/11\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebivvyat_tedrisi/2018/02/11(meqale).pdf)
2. Nəbiyeva, T. İngilis Dilində Qrammatik Omonimlərin Funksional Semantik Xüsusiyyətləri. Magistr dissertasiyası, Bakı: ADU, 75 s
3. Aslanova, M. Aşiq Ələsgərin şeirlərində işlənən omonim və çoxmənalı sözlər. Bakı: Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal, 2019,

Açar sözlər: omonimlər, omonim feillər, omonimlərin tədrisi

Ключевые слова: омонимы, омонимические глаголы, учение омонимов

Keywords: homonyms, homonymous verbs, teaching homonyms

Xülasə

Omonimlərin tədris zamanı ilk növbədə onların həm eyni cür yazılması, həm də tələffüz edilməsi amilləri ön plana çəkməlidir. Omonimlərin tədrisi zamanı belə sözlərin həm də müxtəlif mənə ifadə etməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Buna səbəb, omonimləri paronimlər, omoqraflar, omoformlardan fərqli cəhəti onların nəinki eyni cür yazılması, tələffüz edilməsi eyni zamanda müxtəlif mənə ifadə etməsi etməsidir.

Summary

When teaching homonyms, first of all, the factors of their spelling and pronunciation should be brought to the fore. When teaching homonyms, it should be noted that such words also have different meanings. This is because homonyms differ from paronyms, homographs, and homofoms in that they are not only written and pronounced the same way, but also have different meanings.

Резюме

При обучении омонимам, прежде всего, на первый план должны выдвигаться факторы их орфографии и произношения. При обучении омонимам следует отметить, что такие слова также имеют разные значения. Это происходит потому, что омонимы отличаются от паронимов, омографов и омофонов тем, что они не только пишутся и произносятся одинаково, но и имеют разные значения

Nərmin Əkbərova¹¹⁰
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Söz birləşmələri sintaksis bəhsinin mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri və onların təsnifi məsələsi haqqında bir çox fikirlər var. Söz birləşmələrinin növləri, onların hansı prinsiplər əsasında bölgüsü barədə dilçilik ədəbiyyatında fərqli baxışlar mövcuddur. Belə ki, sintaksis bəhsi ilə xüsusi məşğul olmuş. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, K. Abdullayev, Q. Kazımov, Buludxan Xəlilov və başqaları fərqli bölgülərdən bəhs etmişdir.

Professor Qəzənfər Kazımov söz birləşmələrinin təsnifini ilk olaraq əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə verir. Belə ki, o bu xüsusiyyətə görə söz birləşmələrini 3 yerə ayırır: 1) ismi birləşmələr 2) feili birləşmələr 3) zərf birləşmələri.

Əsas tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələri ismi birləşmələr olaraq adlandırır. Eyni zamanda Q. Kazımov ismi birləşmələrin substantiv və atributiv model əsasında qurulduğunu bildirir. Bu fikrə əsasən o, ismi birləşmələri iki yerə bölür:

a) İsmi birləşmələrdə əsas tərəf isimlərdən və ya isimləşmiş sözlərdən ibarət olur. Buna nümunə olaraq **“daş divar, şüşə qab, yaşıl çəmən, uca çinar, meyvənin yetişmiş, uşaqların bir neçəsi”** [3, s. 43] belə birləşmələri substantiv birləşmələr adlandırır. Substantiv birləşmələrin əsas tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət və zərflə ifadə olunur.

b) İsmi birləşmə modellərinin digər növünü isə atributiv model olaraq qeyd edir və bu birləşmələrdə əsas tərəf sifətlərlə (sadə sifət və ya -lı, -li, -lu, -lü: -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur: **durna gözlü, gözləri bağlı, qapısı örtülü, ağzı açıq**. Eyni zamanda müəllif bu birləşmələrin adverbiallaşa bildiyini göstərir.

Qəzənfər Kazımov tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə, yəni tabelilik əlaqələrinə görə ismi birləşmələri bir neçə yerə bölür:

Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, ondan asılı vəziyyətə düşür. Bu zaman asılı tərəfin müxtəlif şəkilçilər qəbul etmə, dəyişikliyə uğrama imkanı olur. Bundan fərqli olaraq əsas tərəf hal, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Digər sözlərlə əlaqəyə girir: **“Qarlı dağlar, şəhli otlar”** [3, s. 43] kimi nümunələrdə asılı tərəf- qarlı, şəhli sözləri şəkilçi qəbul etmir, lakin əsas tərəf şəkilçi qəbul edərək dəyişə bilər.

İsim, sifət, say, əvəzlik feil sifətlə yan aşı qoşmalaların iştirakı ilə də **yanaşma əlaqəli** ismi birləşmələr yaranır. **“Sabir kimi şair, Əhməd kimi müəllim”** və s. [3, s. 44].

Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr: Bu qrupa daxil olan birləşmələrin asılı tərəfi sifətlərdən, əsas tərəfi isə III növ mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur: **ağzı bağlı, üstü örtülü, ürəyi kədərli**

Qəzənfər Kazımov uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrin cümlənin ixtisarı əsasında yarandığını qeyd edir. Və nümunə olaraq **“Ağzı açıq”** birləşməsi **“qabın ağzı açıqdır”** şəklində təsəvvür edilir [3, s. 44].

İdarə əlaqəli ismi birləşmələri: Bu tip birləşmələrdə əsas tərəf asılı tərəfi 3 halda –yönlük, yerlik və çıxışlıq halında işlənməyə tələb edir: **“Kənddən məktub, adama etibar”** [3, s. 45].

Professor Buludxan Xəlilov söz birləşmələrini tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətinə görə iki yerə ayırır:

1. Sabit birləşmələr
2. Sərbəst birləşmələr.

Bununla yanaşı əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə 3 qrupa bölür: 1) ismi birləşmələr 2) feili birləşmələr; 3) zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələrin yaranma üsuluna görə analitik və sintetik olmaqla 2 yerə bölür. Analitik üsulla yaranan ismi birləşmələrdə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri iştirak etmir. Bu birləşmələrin yaranmasında intonasiya və sözlərin yanaşması əsas götürülür.

Sintetik üsulla yaranmış söz birləşmələrində isə əsas xüsusiyyət hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakıdır. Məsələn **“dünyanın əvvəli, göyün ulduzu”** [4, s. 35].

Buludxan Xəlilov ismi birləşmələri iki qrupa ayırır.

- 1) Təyini söz birləşmələri
- 2) Təyini olmayan söz birləşmələri

Müəllif əksər dilçilər kimi təyini söz birləşmələrini I, II, III növ təyini söz birləşmələri olaraq təsnif edir.

B. Xəlilov təyini olmayan söz birləşmələrini isə şəkli əlamətlərinə görə bir neçə qrupa bölür. I qrupa daxil olan birləşmələrin yaranmasında heç bir əlavə vasitə iştirak etmir. II qrup birləşmələri isə şəkli əlamətlərinə görə 4 yerə ayırır.

- 1) I tərəfi yönlük halında –gələcəyə inam, vətənə məhəbbət
- 2) I tərəf yerlik halında olan – üzündə kədər, zirvədə qar

¹¹⁰ *Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. ekberova.nermin.1998@gmail.com*

- 3) I tərəfi çıxışlıq halında olan- Baldan şirin nə var?
- 4) Hər iki tərəfində şəkilçi iştirak edən birləşmələr. Bu birləşmələri də uyğun olaraq iki yerə ayırır [4, s. 44-45]
- a) Eyni leksik komponent əsasında yarananlar: eldən-elə, əsrdən-əsrə
b) Müxtəlif leksik komponent əsasında yarananlar: başdan ayağadək
- Təyini olmayan söz birləşmələrinin digər qrupu isə qoşmalar əsasında yaranır. Müəllif buna misal olaraq kəndə sarı yol və s. kimi nümunələr vermişdir.

4-cü qrupa isə əlavəli birləşmələr daxildir: mühəndis-geoloq.

Zərf birləşmələrindən danışarkən müəllif I tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növünü ayırır.

a) zərf-zərf: çox kəskin

b) isim-zərf, əvəzlik- zərf: dostlardan aralı, hamıdan yavaş

Əsas tərəfi məsdər, feili sifət, feili bağlamadan ibarət olan birləşmələri feili birləşmə adlandırır. Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu və budaq cümlə ilə eyniləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkir. Bir çox dilçilərin bu haqda fikirləri və nümunələr əsasında izah edilir.

AMEA Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: Söz birləşmələri ilk olaraq sərbəst və sabit olmaqla iki yerə ayrılır. İki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik üsullar əsasında birləşməsindən əmələ gələn sintaktik vahidlər sərbəst söz birləşmələri olaraq adlanır.

Sərbəst söz birləşmələri ismi və feili olmaqla iki yerə ayrılır. İsmi birləşmələr sintaktik əlaqə üsullarına görə fərqləndirilir: Yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqələri əsasında yaranan ismi birləşmələr. Daş ev, evin balkonu və s. [1, s. 90]

Tərəfləri morfoloji əlamət qəbul edib-etməməsinə görə 3 cür bölgü aparılmışdır. Belə ki, I qrupda tərəflərdən heç biri morfoloji əlamət qəbul etməyib: mis qab

II qrupda yalnız ikinci tərəf sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş birləşmələr: alma ağacı

III qrup hər iki tərəfi sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmiş birləşmələri aid edilmişdir: şairin vətəni

III qrupa daxil edilən birləşmələr həm də mənə cəhətdən 3 yerə ayrılır:

1) Birinci növ ismi birləşmələr

2) İkinci növ ismi birləşmələr

3) Üçüncü növ ismi birləşmələr [1, s. 92].

I növ ismi birləşmələr öz daxilində lüğəvi birləşmələr və sintaktik birləşmələr olaraq iki yerə ayrılmışdır. Burada bəzi birləşmələrin lüğəvi vahidə çevrilə bilməsi əsas götürülmüşdür. Nümunə olaraq I növ ismi söz birləşmələrindən Ağdam, Göyçay və s. kimi mürəkkəb isimləri yaranması göstərilmişdir.

Eyni zamanda I növ ismi birləşmələri tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilir.

I tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə ikinci tərəf isə yalnız isimlərlə ifadə olunur. Feili sifətlər qəbul etdikləri şəkilçi növünə görə fərqli mənalı ismi birləşmələr yaratmışdır.

Bundan əlavə II növ ismi birləşmələr də tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilmişdir. Bununla bağlı geniş izahlar və nümunələr verilmişdir.

Feili birləşmələrdən bəhs edilərkən birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə, yəni nitq hissələrinə görə təsnifi verilib. Bütün isimlər və zərflər feili birləşmənin I tərəfi kimi çıxış edə bilər. Sifət və say substantivləşdikdə, əvəzlilərdən isə sadəcə şəxs əvəzliləri birinci tərəfdə işləyə bilməsi qeyd olunmuşdur.

Feili söz birləşmələrinin beş növü göstərilmişdir.

1) I tərəfi isimlə ifadə olunanlar

2) I tərəf məsdərlə ifadə olunanlar

3) I tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunanlar

4) I tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar

5) I tərəfi zərflə ifadə olunanlar [1, s. 126]

Müasir Azərbaycan dili IV Hissə - Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənovun birgə nəşri olan bu kitabda söz birləşmələri komponentlərin leksik-semantik əlaqəsi baxımından sərbəst və sabit olmaqla iki yerə ayrılır.

Sərbəst birləşmələr ismi və feili və zərf olaraq üç yerə bölünür. Zərf birləşmələrin ismi birləşmələrlə oxşar olduğu qeyd olunur.

İsmi birləşmələr analitik və sintetik yolla əmələ gəlir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu bölgü Buludxan Xəlilovun kitabında da göstərilmişdir. Söz birləşmələri haqqında qeyd edilən fikirlərin bir çoxuna Buludxan Xəlilovun kitabında da rast gəlinir.

İsmi birləşmələr 2 yerə ayrılır: Təyini söz birləşmələri və təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Bu bölgü Qəzənfər Kazımovun Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis və AMEA Müasir Azərbaycan dili adlı əsərlərdə aparılmamışdır.

Təyini söz birləşmələri uyğun olaraq I, II və III növ olmaqla 3 yerə bölünür.

Kitabda I növ təyini söz birləşmələrinin birinici tərəfinin isim, sifət, say, əvəzliklə ifadəsi verilmişdir.

Feili birləşmələrdən bəhs edilərkən burada birinci tərəfin ifadəsinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunub [2, s. 58].

- 1) feil+feil formal birləşmələr: durub baxmaq
- 2) zərf+feil formal birləşmələr: tez gəlmək
- 3) ad+feil formal birləşmələr: kitabı oxumaq

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn feili birləşmələr müxtəlif qruplara ayrılır. Yiyəlik hal istisna olmaqla ismin digər 5 halında olan isimlərdən əmələ gələn feili birləşmələr göstərilmişdir.

Müvafiq olaraq burada müxtəlif hallarda işlənmiş sözlərlə feili sifət, feili bağlama və məsdərin uyğun şəkilçilərinə aid nümunələr verilmişdir.

Hallardan əlavə feili birləşmələrin yaranmasında qoşmaların iştirakı da göstərilmişdir. Belə ki, bu tip birləşmələrdə “müstəqil mənalı söz+qoşma +feil” işlənir: kitaba tərəf baxmaq [2, s. 72].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm, Bakı, 1981
2. Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov Müasir Azərbaycan dili. IV Hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Kazimov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Buludxan Xəlilov Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017, 215 s.

Резюме

Словосочетания - один из важных объектов синтаксической дискуссии. По поводу словосочетаний и их классификации в современном азербайджанском языке существует множество мнений. В лингвистической литературе существуют разные взгляды на типы словосочетаний и принципы их разделения. Таким образом, он особенно занимался обсуждением синтаксиса: о разных подразделениях говорили А.Абдуллаев, Ю.Сейдов, К.Абдуллаев, Г.Казимов, Булудхан Халилов и другие.

Summary

Word combinations are one of the important objects of research in syntax. There are many opinions about word combinations and their classifications in modern Azerbaijan language. There are different views in linguistics on the types of word combinations and the principles on which they are divided. Syntactic linguistics E.Abdullayev, Y.Seyidov, K.Abdullayev, G.Kazimov, Buludxan Khalilov and etc. have spoken of different divisions.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Kübra Vəliyeva¹¹¹

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ƏZƏLƏ SİSTEMİ TİBBİ TERMINLƏRİN TƏHLİLİ

Yığılıb-açılma xüsusiyyətlərinə malik olan əzələlər sümüklərə yapışaraq hərəkəti meydana gətirən əsas orqanlardır. Əzələlər hərəkət sisteminin əsas hissəsi olmaqla bədən kütləsinin 35-45 faizini təşkil edir. Əzələlər əsas hərəkəti funksiya daşımaqdan əlavə, qamətin müəyyən formada saxlanılmasında iştirak edərək sümüklərin dayaq və mühafizə edilməsinə kömək edirlər.

Əzələlərin orqanizmdə mühüm funksiyaları vardır. Onların ən əsas vəzifələri hərəkətdir. Belə ki, sümük sistemi əzələlərin köməkliyi ilə hərəkəti meydana gətirir; skeletə yapışaraq bədəni forma verir; əzələlər yığılması ilə güc və istilik (bədən temperaturunun 85%-ni) istehsal edir; ürək-damar, tənəffüs, həzm, sidik-İfrazat, genital sisteminin üzvlərində olan əzələlər bu orqanların boşluqlarında mayələrin axması və s. digər mühüm həyatı funksiyaları icra edir; həmçinin danışmaq, bədəndəki tüklərin dikləşməsi, göz bəbəyinin böyüyüb kiçilməsi, çevrədəki əşyalardan istifadə etmək bacarığı və s. digər hərəkətlər əzələlərin yığılması ilə meydana gəlir.

Əzələlər sinovial vətər, fassiya (ağ zər), vətər yatağı, sesamoid sümüklər və s. köməkçi aparatlardan ibarətdir.

Müasir dövrdə tibb elmi sürətlə inkişaf edib yenilənməkdədir. Tibb elmi insanın sağlığı ilə birbaşa əlaqəli olduğundan o ən universal və ən qədim elm sahəsi hesab edilir. Bəllidir ki, tibbi terminologiyanın dili latın və yunan dilləridir. Hazırda beynəlxalq tibbi terminlər latın dilində olsa da müəyyən qədər ingilis dilində də tibbi terminlər yaranmaqdadır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tibb elmi öz sahə terminologiyasını, yəni latın və yunan mənşəli terminlərini bu gündə heç bir dəyişiklik olmadan qoruyub saxlayan yeganə elm sahəsidir.

Azərbaycan dilində işlədilən türk, latın, yunan və milli tibbi terminlərlə yanaşı ərəb mənşəli tibbi terminlər də geniş yayılmışdır. Bu terminlər ümumişləklilik qazanaraq leksik qatda möhkəm yer tutmuşdur.

Əzələ sistemi terminləri tibbi terminologiyanın bir bölməsini əhatə etməkdədir. Bu sistemə dair terminlərə aşağıda verilənləri nümunə göstərmək olar:

¹¹¹ AMEA Naxçıvan bölməsi Əlyazmalar Fondu, elmi işçi. E-pošta: kubra.valiyeva@yahoo.com

علم العضلات: (شر) علم يهتم بالدراسة العلمية للعضلات.

– Miyologiya: (anat.) əzələləri tədqiq edib öyrənən elm sahəsi, الجهاز العضلي – Əzələ sistemi.

العضلات الإرادية: (شر) عضلات تخضع للسيطرة الواعية مثل العضلات الهيكلية.

– İradi əzələlər: (anat.) skelet əzələləri kimi şüurlu idarəetməyə tabe olan əzələlərdir.

العضلات اللاإرادية: (شر) عضلات تتبناها مراكز عصبية معينة أو يبتؤها فعل هرمون، فلا تخضع للحسّ الواعي كعضلات القلب والمعدة ونحوهما.

– Qeyri-iradi əzələlər: (anat.) Müəyyən sinir mərkəzləri tərəfindən və ya hormonların fəaliyyəti ilə hərəkətə gələn əzələlərdir. Mədə, ürək və s. əzələlər kimi şüura tabe deyillər.

چارەسز xəstəlik: – داء عضال : لا طب له – Amansız, çarəsi olmayan möcüzəli şiddətli xəstəlik. الشديده المعجز.

dərmanı yoxdur.

“Əzələ” termini ilə bağlı ərəb dilinin leksikasında أظهر قُوته متباهيًا أو مهيدًا – استعرض عضلاته – əzələsini göstərmək: təhdid və göstərişlə qüvvəsini göstərmək; قوي، شديد – ayrılmış əzələlər: güçlü, şiddətli və s. kimi məcazi söz birləşmələri və ifadələr işlənməkdədir.

Vətar. (lat.tendo) Əzələlərin sümüklərə bağlanmasını həyata keçirən sərt, ağ rəngli birləşdirici toxumadır. Oynaqları açan ekstensor və bağlayan fleksor olmaqla vətarlər iki hissəyə bölünür. Vətarlərə misal olaraq çiyin əzələsi vətəri, Axilles vətəri (insan vücudunda ən qüvvətli əzələ vətəri), priformis vətəri (armudabənzər əzələ vətəri), tinüstü əzələ vətəri və s. göstərmək olar.

Əzələlərin uc hissəsində yerləşən və çox qüvvətli olan vətarlərin tərkibində əzələ fibrilləri və yığılma funksiyası yoxdur. Vətarlər qan ilə zəif təmin olunduqlarından zədə aldıqda sağalması uzun müddət çəkir.

Vətar sözü ərəb mənşəlidir. “Əzələləri sümüklərə bağlayan lent və lövhə şəklində sıx birləşdirici toxumadan ibarət elastik törəmə. *Əzələlərin hər iki ucunda əzələnin özündən daha bərk vətar olur ki, bu vətarlər vasitəsilə əzələlər sümüklərə bağlanır.* “Zoologiya” [2, s. 483].

Ərəb mənşəli söz ərəb dili lüğətlərində [4, s. 4760; 5, s. 2396; 6, s. 804; 7, s. 1728; 8, s. 1010; 9, s. 885] aşağıdakı kimi təhlil edilir:

وَتَرٌ [مفرد]: ج أوتار ووتار. وَتَرٌ يَبْتَرُ: وَتْرًا وَتِرَةً. وَتَرٌ تَوْتِرًا. ۱- مُعَلَّقٌ الْفَوْس. ۲- أَدْعَى الْخَيْوِطَ الْعُود. ۳- (شر) حَبْلٌ مِنْ نَسِيجٍ ضَامٍ قَوِيٍّ قَابِلٌ لِلانْتِشَاءِ، يَرِبُطُ أَطْرَافَ الْعِضْلَةِ وَوَتَرٌ يَبْتَرُ بِالسَّوْمِ بِالسَّوْمِ. ۴- (هس) ضَلْعُ الْمَثَلِثِ الْمَقَابِلِ لِلزَّائِيَةِ الْقَائِمَةِ. ۵- (هس) خَطٌّ مُسْتَقِيمٌ يَصِلُ بَيْنَ نَقْطَتَيْنِ عَلَى خَطِّ مُنْحَنٍ "وتر الدائرة".

– وَتَرٌ تَوْتِرًا formasındadır. وَتْرًا وَتِرَةً – bağlamaq feili, məsdəri وَتِرَةً وَتْرًا – cəm forması iki cürdür: وَتْرًا وَوَتْرًا və أوتارٌ – dartmaq (ipi, məfili), uzatmaq mənasında. وَتْرٌ تَوْتِرٌ وَوَتْرٌ تَوْتِرٌ əsəb və damar gərginləşməsi: sərt olmaq.

1. Yay (ibtidai silah). 2. Ud alətinin iplərindən biri. 3. (Anat.) Əzələnin ətraflarını sümüyə bağlayan bükülə bilən güclü birləşdirici toxuma ipi. 4. (Geom.) Üçbucağın tərəfi, düzbucağın əksidir. 5. (Geom.) Əyri xəttə iki nöqtəni birləşdirən düz xətt “dairənin vətəri”.

الوَتْرُ / الوَتْرُ: ۱- يوم عرفة. ۲- اسم أسماء الله الحسنى، ومعناه: المتصف وحده بالقدم والوحدانية. صلاة الوتر: ركعة بعد الشفق إثر صلاة العشاء. "وَأَسْفَعُ

وَأَوْتِرُ" [سورة الفجر ۳].

وَوَتْرٌ [Vitir] – 1. Ərəfə günü, 2. Allahın gözəl adlarından biri, əzəli və tək, eşsiz olma mənalarnı özündə daşıyır. Vitr namazı: Şam namazına əlavə olunan bir və iki rükətlik namaz. “And olsun cüt olana və tək olana” (Fəcr surəsi, ayə 3).

الْوَتْرَةُ [مفرد]: ج وَتْرَاتٌ وَوَتْرٌ: غَرِيضِيْفٌ فِي أَعْلَى الْأَنْزِ، يَأْخُذُ مِنْ أَعْلَى الصَّمَاخِ. – ما بين كلِّ إصبعين .. وَجَلْبِيْدَةٌ بَيْنَ السَّنَابَةِ وَالْإِبْهَامِ. وَعَصْبَةٌ تَحْتَ اللِّسَانِ. وَحِجَابٌ مَا الْوَتْرَةُ (تَكِي) – بَيْنَ الْمُنْحَرَيْنِ. – عَصْبَةٌ بَيْنَ أَسْفَلِ الْفَخْذِ وَبَيْنَ الصَّنْفَنِ.

cəm forması isə وَتْرَاتٌ وَوَتْرٌ – (dur.) termini ərəb dilində bir sıra mənalarnı özündə ehtiva etməkdədir: 1) qulaq seyvanının qarşı qıvrımı (lat. antihelix); 2) bütün barmaqlar arasındakı incə dəri; 3) dil altındakı neyron; 4) burun boşluqları arasındakı örtük; 5) budun ən altında və testis torbası arasındakı neyron.

وتر مأبضي: (شر) أحد وترين يحدثان الحفرة المأبضية خلف الركبة.

Diz boşluğu vətəri (Anat.): Dizin arxasında diz boşluğu çuxurunu əhatə edən tək telli vətar.

أوتار البدن: (شر) رباطات بين أعضائه. أوتار صوتية: (لغ) تثليا عضلية في الحنجرة تخرج منها نبرات الصوت.

Bədənin vətarləri: (Anat.) Vətarlərin orqanlar arasındakı bağları. Səs vətarləri: (Dilç.) Səs vurğularının xaric olduğu qırtlaqdakı əzələ qırışları.

أصاب الوتر الحساس: Vətar termini ilə bağlı ərəb dilinin leksikologiyasında məcazi söz birləşmələri və ifadələrə misal olaraq: Qəlb vətarlərini hərəkət etdirmək: – حرك أوتار القلوب: أثر في النفوس – Həssas vətarə isabət etmək: yəni zəif nöqtəyə; insanlara təsir etmək; – ضرب الوتر الحساس: مسّ الوطن الحساس أوقلب الموضوع، عالج نقطة حساسة – Həssas vətarə vurmaq: həssas vətarədaşa toxunmaq və ya mövzunu çevirmək, həssas nöqtəni müalicə etmək; نفسه يكرّر الشيء – bir vətarə vurmaq: eyni şeyi təkrarlamaq; إذا انقطع الوتر؟ – ما حيلة الرّامي إذا انقطع الوتر؟ – atıcının hiyləsi nədir, əgər vətar qopubsa? və s. nümunələri göstərmək olar.

Ərəb xilafətinin rəsmi dili olan ərəb dili aracılığı ilə imperiyanın tərkibində olan ölkələrin leksikasına müxtəlif sahələrə dair çoxlu terminlər keçmişdir. Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasının leksik vahidlərlə zənginləşməsində ərəb dili mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 s.
3. Məmmədov A.Q. Tibbi biliklərin əsasları (dərslik). Bakı: “Təknur”, 2012, 608 s.

4. ابن منظور، لسان العرب، بيروت: دار صادر، 4980 ص

5. أحمد مختار عمر. معجم اللغة العربية المعاصرة. ط 1، القاهرة: عالم الكتب، 3368 ص.

6. جيزان مسعود. الرائد معجم لغوي عصري. بيروت: دار العلم للملايين، 1992 م، 912 ص.

7. مجيد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي. القاموس المحيط القاهرة: دار الحديث، 2008 م، 1800 ص.
8. المعجم الوسيط القاهرة: مكتبة الشروق الدولية، 1093 ص.
9. المنجد في اللغة والأطباق العلوم، ط 17، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، 1908 م، 1016 ص.

Açar sözlər: termin, tibbi terminologiya, əzələ sistemi, vətər, Azərbaycan dili, ərəb dili.

Keywords: term, medical terminology, muscular system, tendon, Azerbaijani, Arabic .

Ключевые слова: термин, медицинская терминология, мышечная система, сухожилие, азербайджанский язык, арабский язык.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ƏZƏLƏ SİSTEMİ TİBBİ TERMLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Tibb elmi və tibbi terminologiya qədim və eləcə də müasir dövrdə çox əhəmiyyətli elm sahələridir. Tibbi terminlərin yaranma mənbələri və üsulları, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edib araşdırmaq maraq doğurur.

Tibbi terminologiya Azərbaycan və ərəb dilinin də terminoloji sahələrindən birini təşkil edir. Azərbaycan və ərəb dilləri dünya dilləri içərisində tarixinə və zəngin söz ehtiyatına görə özünəməxsus yerə malikdir.

Azərbaycan dilindəki terminlərin, eləcə də tibbi terminlərin mühüm bir qismini də ərəb dilindən daxil olan sözlər təşkil etməkdədir. Azərbaycanın VII-IX əsrlərdə ərəb xilafətinin tərkibinə keçməsi ilə bu dilin leksikasına çoxlu sayda ərəb mənşəli terminlər daxil olmuşdur. Bunları, xüsusən ərəb dilindən daxil olan tibbi terminlərdə qabarıq görmək olur.

Məqalədə əzələ sistemi haqqında məlumat verilmiş, bu sistemə daxil olan bir neçə terminin leksik-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Nəticə olaraq müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, bu tibbi terminlərin təhlili orta əsrlərdə dilimizə keçən ərəb mənşəli tibbi terminlərin Azərbaycan dilinin leksikasının zənginləşməsindəki rolunu və əhəmiyyətini dəyərləndirməyə imkan verir.

АНАЛИЗ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ МЫШЕЧНОЙ СИСТЕМЫ АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Резюме

Медицина и медицинская терминология являются очень важными областями науки как в древности, так и в наше время. Представляет интерес изучение источников и способов образования медицинских терминов, их лексико-семантических особенностей.

Медицинская терминология является одной из терминологических областей азербайджанского и арабского языков. Азербайджанский и арабский языки занимают уникальное место среди языков мира благодаря своей истории и богатому словарному запасу.

Важную часть терминов азербайджанского языка, а также медицинских терминов составляют слова из арабского языка. С переходом Азербайджана в состав Арабского халифата в VII-IX веках, в лексику этого языка вошло большое количество терминов арабского происхождения. Это особенно проявляется в медицинских терминах арабского происхождения.

В статье дается информация о мышечной системе, проводится сравнительный анализ лексико-семантических особенностей некоторых терминов, входящих в эту систему.

В результате автор пришел к выводу, что анализ медицинских терминов позволяет оценить роль и значение перешедших в наш язык в средневековые медицинские терминов арабского происхождения в обогащении лексики азербайджанского языка.

ANALYSIS OF MEDICAL TERMS OF ARABIC ORIGIN OF THE MUSCULAR SYSTEM IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Summary

Medical science and medical terminology are very important fields of science in ancient and modern times as well. It is interesting to study and investigate the sources and methods of the origin of medical terms and their lexical-semantic features.

Medical terminology is one of the terminological fields of the Azerbaijani and Arabic languages. The Azerbaijani and Arabic languages have a unique place in the world for their history and rich vocabulary.

The best part of the terms in the Azerbaijani language, as well as medical terms, are words borrowed from the Arabic language. As Azerbaijan became a part of the Arab Caliphate in the 7th-9th centuries, a large number of terms of Arabic origin were included in the lexicon of this language. This is especially noticeable in medical terms of Arabic.

The article provides information about the muscular system and compares the lexical-semantic features of several terms included in this system.

As a result, the author concludes that the analysis of these medical terms allow us to assess the role and importance of medical terms of Arabic origin in the enrichment of the lexicon of the Azerbaijani language.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Şəbnəm Həsəni-Qəribova¹¹²
**XIII-XVI ƏSRLƏR ELMİ ÜSLUBDA İŞLƏNƏN TERMIN-
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ**

Elmi üslubda yazılmış əsərlər mürəkkəb təfəkkür tərzinin yazıda və nitqdə ifadəsi olduğundan anlayışları ifadə edən sözlərin müəyyən bir hissəsini mürəkkəb dil vahidləri təşkil edir. Türk dillərinin yazılı abidələrinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda sözlərin quruluşu baxımından statistikasında mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin sayının zamanla dəyişdiyini görə bilərik. İlk yazılı abidələrdə mürəkkəb sözlər olduqca azdır. Bununla belə Y.Məmmədov türk dillərində mürəkkəb sözlərin Orxon abidələri mərhələsindən başlayaraq işlək olduğunu qeyd edir: “Doğrudur, qədim türk abidələrində mürəkkəb sözlər müasir türk dillərindəki qədər geniş yayılmamış, bəzi sözlərdə mürəkkəbləşmə prosesi başa çatmamış, mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər mürəkkəb sözlə tamamilə qaynayıb- qarışmamışdır. Lakin bu hal türk dillərinə məxsus mürəkkəb söz modellərinin qədimliyini və özünəməxsusluğunu inkar etməyə əsas vermir” (4, s. 31). Əslində Y.Məmmədovun nəzərdə tutduğu mürəkkəbləşmə prosesi türk dillərində heç bir zaman tam başa çatmış proses kimi izlənilmir. Türk dillərinin aqqlütinativliyi şəkilçiləşmə prosesini, yaxud da sözlərin müəyyən zaman kəsiyində statik anlam qazanaraq yeni sözlərin dəyişməz tərkib hissəsinə çevrilməsini təmin edən əsas cəhətdir. Bu proses sözlərin mürəkkəbləşməsində də öz rolunu oynayır və heç bir zaman kəsiyində tam şəkildə mürəkkəb sözlərin formalaşmasının başa çatdığını demək mümkün deyil. Tarixi aspektdən müxtəlif zaman kəsiklərini qarşılaşdırdığımızda bir zaman kəsiyində söz birləşməsi kimi işlənən sözün daha sonrakı mərhələdə mürəkkəb söz yaxud da düzəltmə söz kimi işləndiyini görə bilərik. Beləliklə, mürəkkəbləşmə prosesi zəncirvari sürətdə dildə söz yaratmanın başlanğıcı yaxud da son məqamı kimi özünü göstərə bilər. Orxon-Yenisey abidələrində daha çox İltəris, Bilgə Kağan, Kültigin, tokuz oğuz, otuz tatar, Beşbalıq, Temir kapıq, İlbilgə kimi onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində özünü göstərən mürəkkəbləşmə prosesinin mərhələlərini müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Bu sonrakı mərhələlərdə də özünü göstərir. XI əsr abidələrindən “Outadğu bilig”də mürəkkəb isimlər barədə arasdırma aparən R.Əskər bu qənaətə gəlir ki, “Outadğu bilig”dəki mürəkkəb isimlər müasir qrammatik qaydalara uymur, çünki əsər yazılan dövrdə indi mürəkkəb isimlərə xas olan keyfiyyətlər daşıyan, vəni iki sözdən ibarət olub insan adı bildirən, heç bir səkilci qəbul etmədən birləşən və bitisik yazılan, üstəlik bir vurğu ilə deyilən adlar silsiləsi yox idi” (2, s. 184). Müəllifin bu qənaəti əslində türkdilli abidələrin bütün tarixi mərhələlərində bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Çünki istər Göytürk, istər ərəb əlifbası ilə yazılan abidələrdə mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin orfoqrafiyası bu sözlərin müəyyənəlməsində bir maneədir. Türk dillərində mürəkkəb sözün əsas əlaməti sözlərin bir vurğu altında deyilməsidir. Bir vurğu altında deyilmə sözlərin və bitisik və da defislə yazılmasını tələb edir ki, tarixi abidələrdə bu tələb özünü doğrultmur. Məsələn, XI-XII əsr abidələrində işlənən ig kem, ka kadas, asıq tusuğ, alkış ötüq, qaç qoq, arzu tilek, erentüz, gün batsıq, ev bark, es tus, sözlərinin nə defislə nə də bitisik yazılır. Lakin yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə əmələ gələn belə sözlər mürəkkəb söz mahiyyəti daşıyır. Yaxud da, quş sözünü başqa sözlərlə birləşməsindən əmələ gələn “ürün quş”-akdoğan, “el quş”-quzğun, “qara quş”-qartal, “tewe kuş”-dəvəqusu sözləri birinci növ təyini söz birləşməsi şəklindədir, lakin bu mənə hər iki sözün mənaca birləşərək tək bir məfumu ifadə etdiyini göstərir. Demək ki, tarixən sintaktik yolla söz yaradıcılığından bəhs edərkən müasir dil aspektindən müəyyən edilən mevarlar nisbi xarakter daşıyır. Tarixi abidələrdə belə birləşmələrin situativ, yaxud daimi birləşmə olması, ya mənə cəhətdən, yaxud da sözün sonrakı mərhələdəki inkişafı izləniləndə müəyyən edilə bilər.

XIII- XIV əsr abidələrinə nəzər saldıqda isə sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qədər fərqli şəkildə təzahür etdiyini görə bilərik. Əgər bu mərhələyə qədər əsasən türk mənşəli sözlərin birləşməsindən söhbət gedirdisə, XII əsrin sonlarından başlayaraq abidələrdə eyni zamanda alınma qəliblər şəklindəki mürəkkəb birləşmələrdən, yaxud da alınma sözlərdən ibarət sintaktik birləşmələrdən də bəhs edilməlidir. Qədim türkcəyə və XI-XII əsrlərə nəzərən sintaktik yol bu mərhələdə daha çox inkişaf etmişdir. Xüsusilə, mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində terminlərin yaranması XIII-XVI əsrlər elmi üslubunda işləkdir. “Bu hər şeydən əvvəl, elmi terminologiyanın formalaşdığı ilkin mərhələdə digər üsullarla termin yaradıcılığının tam sistemə düşməməsi faktı ilə bağlı idi. Xüsusilə, morfoloji üsulun (müasir elmlərin terminologiyasında əsas yer tutan bu üsulun) ləng sistemə düşməsi termin yaradıcılığı üçün ağırlıq mərkəzinin sintaktik üsulun üzərinə istiqamətlənməsində başlıca rol oynamışdır” (1, s. 35). Dövrün elmi üslubunda sintaktik üsulla söz yaradıcılığına nəzər saldıqda, bu yolla yaranan terminləri iki qismə bölmək mümkündür: 1. Türk Söz birləşməsi şəklində olan terminlər: 2. İzafət şəklində olan terminlər

1. Türk Söz birləşməsi şəklində olan terminlər. Türk dillərində sözlərin birləşməsi prosesi situativ və ya daimi xarakter daşıyır. Sintaktik birləşmə adlandırdığımız cümlə daxilində müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün birləşən situativ dil vahidləri müvəqqəti xarakter daşıyır. tərəfləri asanlıqla dəyişə bilər. Lakin belə situativ birləşmələrin tərəflərinin birlikdə yeni bir məfumu ifadə edərək leksik sabitlik qazanması onların mahiyyətini dəyişir və onlar sabit leksik birləşmələr çevrilirlər. Türk dillərində sözlərin sabit leksik birləşmələr çevrilməsi iki aspektdən özünü göstərir: frazeoloji birləşmələr və terminoloji birləşmələr. XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi üslub nümunələrində terminoloji birləşmələr şəklində dil vahidləri işləklik daşıyır. Məsələn: atəş parəsi (iltihablı çibənlər şəklində özünü göstərən dəri xəstəliyi), dağlağu dəmiri (tibbi alət), sıtma ditreməgi, sıtma nevbəti, tavuk karağusu, toñuz başı (çibən növü), oñurğa iligi, qan qursı, qan uyusmağı, incik kemiği, göz kapağı, it balığı, Terazu kuyruğı (Ulduz adı), arq arıq (ırmaq), Mekke ayruğı (ot adı) və s. Belə birləşmələr quruluş baxımından sintaktik birləşmələrə bənzəsələr də, onlardan vahid məfumu ifadə etmələri baxımından seçilir. “Bu üsulla yaranan hər bir termin bu və ya digər daxili

¹¹² *Filü.f.d., dos. AMEA, Dilçilik İnstitutu. shabnam.hasanli@yahoo.com*

semantik əlaqə ilə bir- birinə bağlanır. Tərəflərin hər biri nüvə sözün mənası ətrafında birləşərək bütöv bir struktur vahid kimi əsya və hadisələr haqqında ətraflı məlumat verərək adlandırır” (5, s. 66). Məsələn, XIV əsr qıpçaq dil nümunəsi olan “Əd-dürrətül mudiyyə fil luğatit-türkiyyə” əsərində işlənən temür kömlek (zireh), dirlər su (kiçik göl), bal avası (bal mumu), baş yülütçü (bərbər), aq bal (arı balı), ip saracaq, qara yarmuq (mis pul), geyik sığır (yabanı sığır), keşi münüzü (bitki), sarı quş (bayquş), sarı erük (ərik), qızıl erük (gavalı), şerü baş (komandır), ulu tiş (azı diş), yir qanat (yarasa) kimi dil nümunələrində qeyd edilən tərəflər arası daxili semantik vahidliyi müşahidə etmək mümkündür. Nümunələrin hər birində iki söz birləşərək yeni məfhumu ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində yazılmış mənbələrdə işlənən söz birləşmələri şəklində olan terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Birinci növ təyini söz birləşmələri: Bu növ birləşmələr türk dillərində ən geniş yayılmış birləşmə növləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözə çevrilmə belə birləşmələrdə daha çox müşahidə olunur. Belə birləşmələr əsasən deskriptiv mahiyyət daşıyır. “Atributivlik daşıyan sözlə substantiv xüsusiyyətli sözün yanaşmasından əmələ gələn bu tipli təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə, ikinci tərəfi isə isim və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunur” (3). Birinci növ təyini söz birləşmələrinin geniş yayılma səbəblərindən biri sözlərarası əlaqənin ilkin variantı olan yanaşma əsasında qurulması və morfoloji göstəricilərə ehtiyac duyulmamasıdır. Bu birləşmələr mürəkkəb təfəkkürün ilkin ifadə vasitəsi kimi ən qədim birləşmə növüdür. Belə birləşmələrdə ilkin olaraq hər iki sözdə öz leksik mənasını qoruyur. Situativ birləşmə şəklində yaranan belə birləşmələr sabit mənə qazandıqdan sonra, yəni mənədəki deskriptivlik definitivliklə əvəz olunduqda termin birləşməsinə çevrilir. Məsələn: “Aq sandal (ağac növü) yürek ditremesine ve issi isitmalara müfiddir”. (11.26a.4); “Arabca ana cəmrə derlər, qızıl yeldür saruluğı dəxi olur” (6. 25a); “Aq zac (dəmir sulfat) ki dadında birez ekşilik vardır” (11.P18a.3); “Qızıl üñük ol mədənün boynudur şol qapaq boynı gibi” (6. 15a.14); “Gili-ermeni sovuk və qurudur, qarnı keçməsinə turğurur və dıq ısıtmasına ki, incə ağrıdır (vərəm), eyüdü” (11.P33a.1); “Şişlere yandırıcı otları yalnız urmaq gərəkməz” (6. 48a.8).

İkinci növ təyini söz birləşmələri. Bu növ birləşmələrdə mənsubiyyət birləşdirici rol oynayır və uzlaşma əlaqəsi ilə tərəflər arası mənə birləşməsi baş verir. Belə birləşmələr mücərrədlik mahiyyəti daşıyaraq mürəkkəb isimə çevrilə bilirlər. Məsələn, bu yolla əmələ gəlmiş “beg börki” XIV əsr abidəsi “Ədviyəyi mufrada”da bitki adını bildirir. “Dış ağrısına bunlar yarar ebem gömeci, ilğun yemişi, at südi, beg börki...” (11.41 a.5). Yaxud da, “ağu ağacı” oleandr bitkisinin XIV əsr tibb kitablarındakı adıdır: “Ağu ağacı aña farsicə xarxəhrə və ərəbcə dıflı derlər” (11. 6b.2). Sepiolit mineralının (pemza daşı) dövrün abidələrindəki adı olan “deniz köpüğü” də belə birləşmələrdəndir: “Deniz köpüğü ıssıdır və qurudur, saç saqal dökülməsinə nafidür” (11. 16a.12). Göründüyü kimi bu birləşmələrin daşdığı mənə tərəf olan sözlərin ifadə etdikləri mənələrdən tamamilə fərqlidir. Məhz belə birləşmələr mürəkkəbləşmə prosesi keçən birləşmələrdir.

İkinci növ təyini söz birləşmələri şəklində olan bəzi termin birləşmələrində isə tərəflərin daşdığı mənə aktualdır. Belə birləşmələr sintaktik birləşmələrə daha yaxın birləşmələrdir. Lakin bağlı olduğu sahə üzrə konkret anlayışı ifadə etdikləri üçün onlar mahiyyətcə termin birləşmələridir: XIV əsr müəllifi Həkim Bərekətin “Töhfeyi- Mübarizi” əsərində əksər terminlər məhz bu quruluşa malikdir: çənə damarı, alın damarı, dəpə damarı, ayaq damarı, şıryan damarı, bürçək şıryanı, yağrın döğünü, boğaz dağı, mədə döğünü, dəpə hacameti, ənsə çuquru və s(6). “Tühfətuz- zaman” əsərində də belə termin birləşmələr işlənmişdir: “Balıq daxı olur ki deniz kelbinün bir cinsidir yani it balığı dedüklerinün bir nevidür” (15. 87 b.11); “Bir kevkəb daxı Şıra derlər Türkçe yaldırayuq derlər ve terazu quyuğu daxı derlər” (15. 41 b.17).

2. İzafət şəklində olan terminlər: XIII-XVI əsr elmi əsərlərinin dilini araşdırarkən yad dil ünsürlərinin təsirini müşahidə etmək mümkündür. Bu ən çox leksik səviyyədə özünün göstərsə də, alınma sözlərin dilin digər qatlarına da təsiri izlənilir. Dilə daxil olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars dillərində izafət birləşmələri şəklindədir. Xüsusilə, dəqiq elmlər sahəsində bu tendensiya olduqca güclüdür. Məsələn, atveli- əyyam (ən uzun gün), bəhri- məscur (göydə olduğu ehtimal edilən dəniz), daireyi-hindiyyə (günəş saati), xətti- nisfi- nahar (meridian), Netabin-nəqş (ulduz adı), əhli- nücum, ulumi- fələkiyyə, avqı- dəbərən, hasili cəm, hasili- darb, xaneyi- aşerat və s.

A.M.Şərbək qədim özbək dilinin qrammatikasından bəhs edərkən izafətləri dilin ancaq poeziya üslubuna xas olduğunu qeyd edir: “Fars izafəti qədim özbək danışq dilinə xas deyil və klassik nəsr dilində demək olar ki, təsadüf edilmir. Onun tətbiq dairəsi çoxsaylı fars tərkib və konstruksiyalarını mənimsəmiş və onlara xüsusi stilistik mənə yükləyən poeziya dilidir”(18, s. 214). Lakin XV əsrə aid nəslrlə qələmə alınmış Ə.Nəvainin müəllifi olduğu “Mizanul- övzan” və Berqamalı Qədrinin yazdığı “Müyəssirətul-ulum “əsərlərində də kifayət qədər izafət formalı terminoloji birləşmələrə rast gəlmək mümkündür: matvi-məqşuf, matvi-məvkuf əhazzı- musabbağ, beytul- qəzəl, beytul-qasid, beytuş-şar, bəhri- vafir, rəcəzi-müsəddəsi-mürəffəl, müctəss-i mü-səmmənüi-məşkul, aslem-i musabbağ, bəhri-bəsit, bəhri-cədid, dairəyi-müttefika, əczayi-vəzn, ğayri- salim, maqlubi-tavil, savtun- naqus, vətədi- məcmu (12), alami-əşxas, cəhdi- mutlaq, cəhdi-müstəğraq, cəmi-ğayib, cəmi-müxatab, binai-nevi, binai-mərrə, əsmai-əşxas, əmri-hazır, ədatı-məful, ədatı-cəm, ədatı-tafzil, ədatı-təqrib, cümleyi-zarfıyyə, cümleyi- filiiyyə (7) və s. Demək belə birləşmələrin tətbiq dairəsi dövrün türk dillərində danışq dili istisna olmaqla, olduqca genişdir. Bu birləşmələrin əslində hansı dildən daha çox alındığı da maraqlıdır. Belə ki, poeziya dilində farsdilli poeziyanın təsiri ilə fars tərkibləri işlənirsə, elmi dildə terminlə daha çox ərəb qəlibləri əsasında qəbul edilir. M.Duman Osmanlıca izafətlərin işlənməsi barədə bu qənaətə gəlir ki, “Türkcədə farsca izafətlər ərəb dili izafətlərinə nəzərən daha işləkdir. Lafzi-izafət növündən başqa ərəbcə izafətlərin çoxu kitab və şəxs adları, qəlib sözlər şəklində və bəzi ayət və hədislərdə parçalar şəklində işlənir” (10). Buraya eyni zamanda terminoloji leksikanı da əlavə etmək lazımdır. Məsələn, iqlimul- xamisin, Bahrətüs- səcnan, aqsayi-məğrib, zatul-cənb, fakrü-d-dəm, tərkibi- rəşidiyyə, maül- baqıla, varaqul-as, azanul-far, usare-i lıxyetüt-teys və s. Çünki dövrün elmi əsərləri əsasən

ərəb dilində yazılmış məxəzlərə əsaslanaraq qələmə alındığından terminlər əsasən olduğu kimi saxlanılmışdır. “Ancaq bu quruluşdakı söz birləşmələri Osmanlı türkcəsində farsca birləşmələrin quruluşuna uyğun olaraq oxunmuşdur” (8, s. 167). Yəni, ərəb izafətlərində birləşdirici vasitə olan -əl hissəciyi Osmanlıca mətnlərində fars izafətlərindəki kimi -i birləşdirici hərfi ilə əvəz edilirdi. Bu yazıda qəliblənmiş şəkildə saxlanılsa belə, oxuda dəyişirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsr türk qrammatikasını yazan B. Qədri belə birləşmələri “izafəti- əcəmiyyə” adlandırmışdı. O izafəti əcəmiyyəni bu şəkildə izah edir: “İzafəti- əcəmiyyə ilə bir ism bir ismə muzaf olsa muzafınun axırı məftuh da olsa muzafa bir esrecük virüp muzaf eylemler”-İzafəti əcəmiyyədə bir isim digər bir isimi tabe etdikdə tabe olanın axırı fəth ilə bitsə belə ona kəsrə əlavə edib tabe edirlər. (7.168.7-9). Ümumiyyətlə, bu əsərdə izafət termini adı altında həm türk söz birləşmələri formalarını, həm də alınma izafət qəliblərinin nəzərdə tutulduğunu görə bilərik. Müəllif izafət bölməsində ancaq türk söz birləşmələrini izah etsə də, sintaksisə aid bölmədə “izafəti- bəyaniyyə” və “izafəti sifət iləl-məvsuf” terminləri adı altında “bennayı-eşq” və “tabı-ruh” kimi alınma izafətləri təhlil etmişdir. Bu terminlər müasir dilçilik aspektindən “ismin ismə tabe olduğu” və “sifətin ismə tabe olduğu” birləşmələr mənasına gəlir. A.Bodroqligeti də çagatay türkcəsinə aid izafətləri adyektiv və possessiv izafət konstruksiyalarına bölmüşdür(17). Beləliklə, dövrün abidələrində işlənən izafətləri iki şəkildə qruplaşdırıla bilər:

1. adyektiv izafət konstruksiyaları: cevzi-bevva (16. 2a/7), unnabı-cürcani (16,5a/7), encuzani-rumi (9), nemeki-enderani (9), nemeki- hindi (9), bahaq-i əsvəd (9), hummayı- mürəkkəb, hummayı- safravi (9), anberi- ham (14.10b.1), aqsayı- məşriq, aqsayı- məğrib(15, 43 b/6-8), zuhveyi- kubra(15,225 a/11), bədri- istiqbal (15, 32 b/16), nəxsi- əsgər (Mərxix), nəşgi- əkbər (Zuhal),(15. 21b/8,20 b/2) və s.

2. substantiv izafət konstruksiyaları: sufulul- harnup (16.22a/7), sufulul- buzur (16. 30 b/5), cevərişi- kündür(16. 26 b/10), darı- fulful (16.7 a/11-13), daus-saləb(16. 1b/1) abdu-sələm (bitki adı) (9), bezril- basal, bezril- cırcır (9), deryayi-muhit (15. 3 a/19), biladi- Rus (15, 93 b/7) və s.

XIII-XVI əsr elmi üslub nümunələrinin leksik tərkibi olduqca zəngindir və bu sistemin tərkib hissələrindən bir qismi də birləşmələr şəklində işlənən dil vahidləridir. Bu dil vahidləri arasında türk dillərinin tarixi dil strukturuna uyğun olaraq yanaşma, uzlaşma və idarə yolu ilə əmələ gəlmiş söz birləşmələri ilə yanaşı, dillərin qonşu dillərlə qarşılıqlı təsirinə örnəyi olan izafət forma və tərkibləri də yer almışdır. Əsərlərin ümumi quruluşuna nəzər saldıqda sintaktik birləşmələr şəklində türk söz birləşmələri və tərkibləri üstünlük təşkil etsə də, leksik birləşmələr sistemində mənzərə bir qədər fərqlidir. XV əsrdə yazılmış iki əsərdən biri- Şirvanlı Mahmudun “Murşid” əsərində tibb sahəsinə aid çoxsaylı ikinci və üçüncü növ şəklində türk birləşmələri işlənsə də (bağarsuk sıyrındısı (dizenteriya), bəlcək eti (şişkin ət), baş çəzginməsi (baş dönməsi), boş sinir (optik sinir) celidiyyə təbəqəsi(gözün bir hissəsi), göyünmüş bakır (yanmı mis), göz quyuğu, göz otu, işığın sanavberliyi (ışq halqası), ögin getirmə (huşunu ayıltma) yürek oynaması və s.), ədəbiyyat sahəsində yazılmış Nəvainin əsərində türk birləşmələri şəklində terminə rast gəlinmir. Eyni mənzərə təqribən XVI əsr qrammatika əsəri olan “Müeyssiretul-ulum”da da nəzərə çarpır. Riyaziyyata aid “Məcmaul- Qəvaid” əsərində də təkcə ədəd sözü ilə əmələ gələn on iki izafət şəklində termin işlənmişdir. Əsərdə işlənən xaneyi-küsur, xaneyi-miat, xaneyi-sihah, hasili-cəm, hasili-dərb, hasili-tefrik, hasili-məxrəc, xətai-əvvəl, xətai- naqis, xətai- sani, xətai- vahid, xətai-naqisi-nali-məfruzi-sani, taqsimi- küçək, mali- məfruz, mali- məchul və s. çoxsaylı terminlərin qarşılığında yalnız say adlarının türkcə yazılması dəqiq elmlərə aid əsərlərdə də mənzərənin fərqli olmadığını göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə birləşmələrin çoxluq təşkil etdiyi əsərlərin əksəriyyəti XV- XVI əsrlərdə yazılmış elmi əsərlərə aiddir. Beləliklə, aydın olur ki, sintaktik üsulla termin-söz yaradıcılığı elmi üslubun terminoloji layının əmələ gəlməsində əsas vasitələrdən biridir və burada türk dillərinin daxili dil xüsusiyyətləri ilə bərabər, ərəb və fars dillərinin də aşkar təsiri özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, Nurlan, 2002, 136 s.
2. Əskər H. Qutadğu bilig. Bakı, Elm, 2003, 320 s.
3. Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərində etnoqrafik leksika. Bakı, Avropa nəşriyyatı,2015.
4. Məmmədov Y. Orxon- yenisey abidələrində adlar. Bakı, 1979, 113 s.
5. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, Elm, 2010, 244 s.
6. Bereket H. Tuhfei- Mübarizi. Ankara, TDK yayınları, 2013,486 s.
7. Bergamalı K. Müeyssiretul- ulum. Hazırlayan: E.Karabacak. Ankara, 290 s
8. Develi F. Osmanlı Tükçesi kılavuzu. II cilt. İstanbul, 2009, 443 s.
9. Doğan Ş. Tercemeyi- Akıradini. Sabuncuoğlu Şerefeddin.(Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler). Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi, 2009,1121 s.
10. Duman M. Arapça ve Farsça tamlamaların Türkçe cümleye katılma şekilleri <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/190871/makaleler/29/1/arastirmax-arapca-farsca-tamlamaların-türkce-cumleye-katılma-sekilleri.pdf>
11. İshak bin Murad. Edviye-i-Mufrede. Yayına hazırlayan: Prof.dr. M.Canpolat, prof. dr. Z.Onler. Ankara, TDK, 2016.
12. Nevai A. Mızanül- evzan. Ankara, TDK yayınları, 2015.
13. Özçelik S. Muhyeddin Muhammed'in Mecma'ü'l-Kavâ'id Adlı Eseri. İstanbul 2009, 410 s.
14. Şirvanlı M. 15. Yüzyıl Osmanlı mutfağı, İstanbul, Gökkuşbu, 2005,355 s.
15. Türker Ç. Muvakkit Mustafa - Tuhfetuz-zaman. Doktora tezi. Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi,2016, 791 s.
16. Yavuz Y. Hekim Hayrettinin Kitabı- Akıradini. Yüksek lisans tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2008, 284 s.
17. Bodroqligeti A. A gramer of Chagatay. Munchen, Lincom Europa, 2001, 437 p.
18. Щербак А.М. Грамматика старобухарского языка. Москва-Ленинград. Изд.Академия Наук СССР, 1962, с.214

Açar sözlər: elmi üslub, söz yaratma, sintaktik üsul, söz birləşməsi, orta əsrlər dövrü

Ключевые слова: научный стиль, словообразование, синтаксический метод, словосочетание, средневековый период

Keywords: scientific style, word formation, syntactic method, word combination, medieval period

Терминологические словосочетания, используемые в научном стиле в XIII-XVI веках.

Резюме

Среди терминов, употреблявшихся турками в средние века, есть и слова, образованные синтаксическим методом. Изучение таких терминов в виде сложных слов и словосочетаний важно с точки зрения изучения уровня развития научного стиля тюркских языков того времени. Если мы посмотрим на памятники XIII-XIV веков, то увидим, что словообразование синтаксическим способом развито несколько иначе. Если до этого этапа речь шла в основном о сочетании слов тюркского происхождения, начиная с конца XII века, то в памятниках следует упомянуть также сложные сочетания в виде заимствованных закономерностей или синтаксических сочетаний заимствованных слов. На этом этапе синтаксический уклад был более развит, чем в древнетюркском и XI-XII веках. В частности, создание терминов в виде сложных слов и словосочетаний активно в произведениях научного стиля XIII-XVI веков. Принимая это во внимание, автор исследовал синтаксический подход к словообразованию в диахроническом и синхронном аспектах, терминологические сочетания в виде различных групп.

Terminological word combinations used in the scientific style in the XIII-XVI centuries

Summary

Among the terms used by the Turks in the Middle Ages, there are also words formed by the syntactic method. The study of such terms in the form of complex words and word combinations is important in terms of studying the level of development of the scientific style of the Turkic languages at that time. If we look at the monuments of the XIII-XIV centuries, we can see that the word formation by syntactical way is developed in a slightly different way. If before this stage we were talking mainly about the combination of words of Turkic origin, starting from the end of the XII century, in the monuments should also mention complex combinations in the form of borrowed patterns or syntactic combinations of borrowed words. The syntactic way was more developed at this stage than in ancient Turkic and XI-XII centuries. In particular, the creation of terms in the form of complex words and word combinations is active in the scientific style's works of the XIII-XVI centuries. Taking this into account, the author studied the syntactic approach to word creation in a diachronic and synchronous aspect, terminological combinations in the form of different groups.

RƏYÇİ: Prof. L.Əhmədova

Tənzilə Əhmədova-Eldemir
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ BƏZİ SÖZLƏRİN
SEMANTİK DİFERENSİASİYASI

Türk dillərinin tarixi bu dillərdə danışan xalqların tarixi qədər qədimdir. Türk xalqlarının yaşadığı epoxa, təsərrüfat, ictimai-mədəni həyat, yaşam tərzi zaman- zaman müxtəlif təsirlər nəticəsində dəyişmiş, yenilənmiş, inkişaf etmiş və bu amillər onların dilinin leksikasına da əhəmiyyətli dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Türk dillərinin leksik vahidləri tarixən bir mənə dairəsində yaranmış, zaman keçdikcə mənalar genişlənmiş, daralmağa başlamış və ya öz ilkin mənasını tamamilə itirərək yeni mənə qazanmışdır, yəni leksik-semantik diferensiasiya getmişdir. Diferensiallaşma hər bir dilin və dil qrupunun inkişafının əsas faktorlarından biridir. Ümumilikdə, diferensiallaşma – dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusilənməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır. (4, 101.s.) Semantik diferensiallaşma dilin inkişaf prosesi zamanı sözlərin mənalarında yaranan fərqlənmədir. Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənəni bildirən sözlər tədricən diferensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Yəni türk dillərində eyni sözlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında müxtəlif mənə fərqlərinə malikdir. Hələ qədim dövrlərdən diferensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm protürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir.

Bu məqaləməzdə isə biz “çöp”, “qat”, “bala”, “uşaq” sözlərinin oğuz qrupu türk dillərinin qədim variantında və müasir dillərində, dialektlərində zamanla baş verən semantik dəyişikliyi, diferensiasiyamı araşdıracağıq. Bunun üçün biz qədim türk dilindən, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş Mahmud Kaşğarlının “Divani- lügət üt türk” əsəri, Kitabı-Dədə Qorqud dastanı, İbn Mühənnanın, Əbu Həyyanın lügətləri, müasir oğuz qrupu türk dillərinin izahlı lügətləri, dialektoloji lügətlərini və s.-ni araşdıraraq həmin sözlərin semantikasında baş verən dəyişikliyi üzə çıxaracağıq.

Bala. Oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) Uşaq, körpə – türkmən dialektləri istisna olmaqla bütün abidələrdə, Sat., Zen., DTS, Brock., Kasg.; insanın və heyvanın balası –türk və türkmən dillərində; südəmər uşaq –Castr.; balaca uşaq-kız Joki W; körpə –türk dialektləri, azərb. dili; balaca qız –türk dialektləri (bal,balam); bala –türkmənlərdə heyvanlara aid; türk və Azərb.dilində quşlarda və heyvanlarda; DTS (heyvanlarda), Kasg.D. (quş və heyvanlarda); gənc heyvan –P IV 1491 (şərqi türkmən), quş balası- Azərb. Dili, gənc quş- Brock. ; cücə- Bud.; balaq- türk; 1 yaşlı camış balası- Azərb. d

2) oğul – türkmən dialektlərində; 3) qardaş, bacı –türk dialektlərində (bal,balam)

4) köməkçi, xidmətçi (kənd təsərrüfatında) –Brock.

Materialardan görüldüyü kimi, ba:la~ bala ümumi mənada insanların, heyvanların, quşların balası mənəsində işlənir. Bu şəkildə ba:la ~bala ilkin mərhələdə semantik tərkibində “uşaq” mənəsi sanki mövcud olmayıb, belə bir fərziyyəyə əsasən metaforik çevrilmə nəticəsində bala –uşağa çevrilib. Qaqaz dilində “pəli” –küçük, balaca it mənəsində işlənir. Munkaçi bala sözünün mənşəyi haqqında fikir bildirir ki, o sanskrit dilindən gətirilmə “bala”, “körpə”, “uşaq”, “gənc”, “sadəlovh” sözündən gəlmədir.(Munkacsi KSz 6, səh 376) Daha sonra bu versiyaya Banq və başqaları qoşuldu. Malov sözün soqdi mənşəli olduğunu irəli sürdü. Şerbak da hesab edir ki, bala türk dillərinə xarici dillərdən töhfədir. (ИРЛТЯ 108) Həqiqətən də forma və mənəca türkmənədəki ba:la və sanskritədəki balāh –gənc, uşaq, sadəlovh, oğlan, ağılsız mənaları olduqca yaxındır. Türk dialektlərində “bal” forması –qardaş, bacı, balaca qız mənələrində işlənir, gənc ailə üzvlərinə və qohumlara müraciət etmək üçün qohumluq terminlərinin formalaşmasında iştirak etmişdir. (6, II,495.s.) (ba:ldız) Bu halda özünün morfoloji quruluşuna görə arxetipi ba:la və başqa tərkibində “bal” olan sözləri bu formada təqdim etmək olar: ba:l+~a Türkmən dilindəki bala sözünü monqor dilindəki bulē– uşaq sözü ilə müqayisə etmək olar. Daha uzaq bir əlaqə monqol dilindəki balcır/balrup/balcirai –südəmər bala, körpə, yenidöğülmuş, təcrübəsiz sözləri ilədir. (Less.80) Türkmən dilindəki bala sözünü orok dilindəki “balanba”–nerp balası sözü ilə müqayisə etmək olar. (7, II, 47.s.)

Qədim türk lügətində “bala” sözü iki mənada göstərilib: 1. Heyvan, quş balası: quş balası qusincry it balası oysancry–quş balası iyrencdir, it balası sevimli (MK 547₁₄); bala tarmaqlandı– quş balasının caynaqları uzandı (MK 403₁₅) (5, 80.s.)

2.xidmətçi, köməkçi (əsasən kənd təsərrüfatında) (MK 547₁₇)

Əbu Həyyan lügətində “bala” fərə, cücə mənəsində göstərilib. (Ə.H.L, 27)

Türk dilində xalq arasında bu sözdən istifadə olunsa da, ədəbi dildə “yavru” sözü işlənir. Oğuznamədə də “yavru” sözüne rast gəlirik: quzu, körpə mənəsində verilib.(12, 211.s.) Çığa yavruun ağzı böyük olur. (12, 85.s.) İbn Mühənnə lügətində də “yavru” sözü işlənir, “bala” mənəsini bildirdiyi göstərilir.(14,152.s.) Kitabı Dədə Qorqud dastanında da biz yavru sözünə rast gəlirik, bala mənəsində işlənir: “İki vardım, bir gəlirsən, yavrum qanı?” (3, 87.s.)

Müasir Azərbaycan dilində :1. Övlad, uşaq, oğul : Biçarə Məşədi Əsgər indi 3 gün idi ki, gözüyaşlı ac-acına balalarının əhvalına alışdı. S.M.Qənizadə (1, I, 211.s.)

2.kiçik, körpə, heyvan, quş: pişik balası, qarğa balası 3.kiçik, balaca, xırda, körpə : Qamətidir sənubərdən, bala qız. M.P.Vaqif

Türkmən dilində “bala” sözü həm insanın, həm heyvanın, quşun balası mənəsində işlənir. (18, 45.s.)

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, ilkin mənə olaraq “bala” sözü “quş balası” kimi işlənib, insan balası kimi isə “yavru” sözü işlənib, tədricən “bala” sözünün semantik mənəsi genişlənmişdir, insan balası mənəsində işlənməyə başlamışdır.

Çöp. Bu söz fars mənşəli “çub” sözündəndir, mənəsi dəgenek, odun, sopadır, mənə genişlənməsi nəticəsində türk dillərində “incə qırıntı” mənəsində işlənməyə başlamışdır. (15,155.s.) Kaşğarlının lügətində “çöp” sözü belə verilib: “hər hansı bir şeyin puçası, bir şeyin sıxıldıqdan sonra qalan çör-çöpü: üzüm çöpü = üzüm puçası, yağ çöpi = yağ tortası ; bor çöpi = şərab xıltı ; tutmaq çöpi = tutmac bişirmək üçün kəsilən xəmir parçalarından hər biri. (9, III, 128.s.) Kaşğarlının lügətində dəyərsiz adamlara “çöp-çep kişilər” deyilir. (8, I, 335.s.)

Əbu Həyyan lüğətində “çöp” bugünkü mənada verilib.

Müasir türk dilində “çöp” sözü : 1. “saman nazikliyində hər hansı bir budaq və ya taxta parçası”: Köşk o kadar sessizdi ki, yerə bir kibrit çöpü düşsə çıxardığı ses işitilirdi.” –P.Safa 2. Yararsız tullantı, zibil. (16, I, 322.s.)

Azərbaycan dilində isə “çöp” sözü aşağıdakı mənalarda işlənir : 1. Taxta, ağac, saman və s. parçacığı: Gəldiyev əlindəki kibrit çöpünü nəm çəkmiş zərflərin böyründən salır, bura-bura açırdı. Mir Cəlal. 2. Bədənin bir yerinə batmış belə qırıntı, tikan və s. : Əlini mənə ver, çöpü çıxardım. H.Seyidbəyli. 3. Boğazda (əsasən uşaqlarda) ilişib qalan sümük, tim qabığı və s. qırıntısı : Uşağın çöpünü çıxarmaq. (1, I, 498.s.)

Çöp sözündən düzələn bəzi sözləri müqayisə etsək bu iki dildə “çöp atmaq” – zibili atmaq (türkcə), çöp atmaq – eyni şeylər arasından bəxtəbəxt olaraq birini götürmək (Azərbaycanca) ; çöpçü – evlərdən zibilləri toplayan və ya küçələri süpürən təmizlik işçisi (türkcə), çöpçü – uşağın boğazında qalmış sümük və s.-ni çıxarmaqla məşğul olan arahəkimi: Çöpçü uşağın boğazını və burnunu əlləşirdi. Sonra başını bulayıb acıqlı-acıqlı Vəli kişiye dedi: -Uşağın boğazı sümüklə, kömürlə doludur. Ə.Vəliyev. (1, I, 498.s.) ; çöplük – çoxlu çöp (alaq qırıntısı) olan (Azərbaycanca), türkcədə isə “zibillik” mənasındadır.

Türkmən dilində “çöp” sözü belə izah edilib: 1. Çöp: gözümə çöp düşdi. 2.odun, yakacak 3. mec. ot (12, 126.s.) “çöplə” feili isə “toplamaq, yığmaq” mənalarında işlənir.

Uşak/ uşaq. Qədim türkcədə uş- dağılma, ufulanma kimi iş fellərindən uş-a-mak/ uşamak –uş-ak/uşak sözü yaranmışdır, mənası ufulanmış, kiçilmişdir. Məna genişlənməsi nəticəsində uşaq, bala mənalarını da ifadə edir. Uş kökünün əsas mənası ufulamak, ufak sözləri ilə bağlıdır. Mahmud Kaşğarlı lüğətində “uşak” –kiçik: uşak nəq=kiçik şey. Buna istinadən kiçik uşaqlara “uşak oğlan” deyilir. Uşak otunğ (kiçik odun), uşak (dedi-qodu, çəkişdirmə), uşak söz (koğu olaraq söylənən söz), uşaklamak (koğlamak, çəkişdirmək), uşalmak (parçalanmaq, kiçilmək). Anadolu Xalq ağzında “uşak” sözü – çocuk, dəliqanlı, işçi, xidmətçi, qul mənalarında işlənir. (15, 352.s.)

İbn Mühənnə lüğətində “uşaq” –kiçik kimi göstərilib. Battal ancaq bu gün Azərbaycan türkcəsindəki uşaq “kiçik çocuq” mənasında qəbul edir ; Melioranski ümumiyyətlə “kiçik” mənasında alır və “uşaq balıq” “мелкая рыба” misalını verir. Bundan başqa lüğətdə “uşamaq” – kiçilmək, “uşanmaq” – parçalanmaq, xırdalanmaq, kiçildilmək, ovulmaq mənasında göstərilir. (14, 145-146.s.)

Kitabi Dədə Qorqud dastanında da biz “uşaq” sözünə rast gəlirik: Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordu uşağı aşığı oynarlardı.(3, 31.s.)

Türkcə sözlükdə “uşak” sözü belə izah edilir: 1. Çocuk : Doksan yaşına kadar yaşamış, yokluk üzü görmemiş, oğul uşak toplansa koca bir mahalle olacak kadar bereketlenmiş. – M.Ş.Esendal. 2. Hər hansı bir bölgənin xalqından olan kişi. 3. Kişi xidmətçi : “... kapının eşiginde fraklı beyaz eldivenli bir uşak duruyordu”. – Y.K.Karaoğlu. Uşak olmaq – birinə xidmət göstərmə : “Bu kıymetli heyete bir uşak olarak hizmet etmek benim için şereftir”. – P.Safa. (17, II, 1519.s.)

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “uşak” sözü belə göstərilir: 1. Azyaşlı oğlan, ya qız; çocuq. Şərə başlarkən uşaqdım, dostlar! S.Rüstəm. 2. Oğlan, ya qız (körpə, bala) : Sürəyya uşaq doğarkən vəfat etdi.- S.S.Axundov. 3. Müqayisə, bənzətmə mənasında . Uşaq kimi hərəkət etmək. (2, IV, 407.s.)

Qaqauz dilində də “uşak”- uşaq, körpə mənasında işlədilir : uşak oyuncaq – uşaq oyuncağı; həm də bəbzətmə mənasında işlədilir: Dülün da uşak, ne! (Sən ki uşaq deyilsən!) Uşaq olma (Ağılsız olma) (11, 488.s.)

V.V.Radlovun lüğətində bu söz “cavan, cavan xidmətçi, kiçik, kiçik bir şey, balacaboy” mənasında verilmişdir. (13, I, 773.s.)

Araşdırmadan görüldüyü kimi, türk dilində “uşaq”, “kişi xidmətçi”, “oğlan”, Azərbaycan dilində “azyaşlı oğlan və ya qız övlad, körpə”, türkmən dilində “balaca bir şey”, qaqauz dilində “körpə, azyaşlı övlad” mənalarında işlənir. “Uşaq” sözünün ilkin mənası sifət kimi “kiçik” olsa da, zamanla isim olaraq “kiçik bir şey”, indiki “uşaq” mənasında işlənməyə başlamışdır və əlavə mənalar da qazanmışdır. Oğuz qrupu türk dillərində “uşaq” sözünün mənə variantlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, ilkin mənası hardasa türkmən dilində saxlanılmışdır, türk dilində isə əlavə mənə da qazanmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə I cild A-D. Şərq-Qərb. Bakı-2006
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə IV cild S-Z. Şərq-Qərb. Bakı-2006
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, Bakı, Yazıçı, 1987
4. Baba Məhərrəmli- Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf, Bakı-2012
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969
6. Derleme sözlüyü, II, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993
7. Э.В.Севортян- Этимологический словарь тюркских языков, Москва, 1974
8. Kaşğarlı Mahmud. Divani lüğət- üt türk, 4 cildə I cild, Bakı, 2006
9. Kaşğarlı Mahmud. Divani lüğət- üt türk, 4 cildə III cild, Bakı, 2006
10. Гагаузо- русско- молдавский словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1973
11. Qaqauz türkcəsinin sözlüğü, prof.N.A.Baskakov, Ankara, 1991
12. Oğuznamə, “Şərq-Qərb”, 2006
13. Радлов.В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I-IV. СПб, I, 1893, II
14. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə- Hilyətül insan və həlbətül- lisan, Bakı, 2008, Kitab aləmi
15. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İsmet Zeki Eyuboglu, Istanbul, 1988
16. Türkce Sözlük I, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988
17. Türkce Sözlük II, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988

Key words: differentiation, lexical, semantic, meaning, changing, noun

Ключевые слова: дифференциация, лексический, семантический, значение, существительное

Summary

This article deals with the semantic differentiation of some nouns in Oguz group of Turkic languages. The term of semantic differentiation implies the use of the same word in different meanings in Oguz group of Turkic languages. The Greek word “semasia” means “meaning, idea” and the word “differentia” of latin origin means “difference, separation”. The term “semantic differentiation” refers to the term “difference in meaning”. Semantic differentiation is the difference in the meaning of words during the language development process. In ancient times, words of the same root, having the same maning, gradually began differentiating and expressed different meanings. For the purpose of studying the meaning of each of the words studied in the article, the attention was paid not only to the ancient written monuments, but to Orkhon-Yenisey monuments, the epic “Kitabi-Dada Gorgud”, dictionaries, ancient Turkic dictionary, M.Kashgarli’s “Diwan-Lughat al-Turk”, V.V.Radlov’s dictionary, the hictorical dictionary of Turkic languages, spelling and explanatory dictionaries of both languages, written monuments, modern Turkic languages, their dialects and poems. In this article, the changes in the semantics of the nouns such as: “child”, “trash” have been investigated and explained.

Резюме

Лексико- семантическая дифференциация существительных в огузской группе тюркских языков

В данной статье рассматривается лексико-семантическая дифференциация существительных в огузской группе тюркских языков. Греческое слова «semasia» означает «значение, идея», а слова «differentia» латинского происхождения означает «различие, разделение». Таким образом, термин семантиеская дифференциация относится понятию «смысловая дифференциация». Семантическая дифференциация – это различие в значении слов в процессе развития языка. В древние времени слова, которые происходили из одного корня и исползовали одно и то же значение, постопенно стали дифференцированными и дали разные значения. Не только древние письменные помятники, орхоно- енисейские помятники, книга «Деде Коргуд», словари: древнетюркский словарь, «Диван» М.Кашгара, словарь Радлова, а также языков, исползуемые для изучения истории изменения значения каждого из слов, изучаемых в статье, справочные словари, письменные тюркские языки, их диалекты. Целью статьи является исследование семантической эволюции прилагательных в тюркских языках для выявления лексико-семантического процессо дифференциации, прилагательные которого исползуются в одном тюркском языке в одном смысле и в другом с разными смысловыми значениями.

В этой статье исследуется семантика современных азербайджанских, тюркских, гагаузских, туркменских языков и диалектов, от древнетюркского языка до «бала», «мусор», «ребенок» существительных.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AŞIQ AĞALARIN YARADICILIGINDA TƏRCÜMEYİ-HAL CİZGİLƏRİ

Azərbaycan xalqının əsrlərdən-əsrə nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək, bu günümüzdə qədər gəlib çatmış zəngin xalq yaradıcılığı var. Bu zəngin xalq xəzinəsinin açarı aşiq ədəbiyyatıdır. Aşiq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Aşiq Ağalar Mikayılovdur. Aşiq Ağaların yaradıcılığı ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, aşiq şeirlərini kövrək qəlbinin pıçıltıları ilə qələmə alıb. Araşdırma zamanı ən çox diqqətimizi təkrarlanmayan deyim tərz, ifadə üslubu, məzmun gözəlliyi, bədii təsvir vasitələrinin düzgün işlədilməsi cəlb etdi. Bu mənada aşığın yaradıcılığını bir neçə cəhətdən araşdırmağa başladım. Birinci onun lirikasında aşığın qürürlü və məğrur olması, gözəllərin tərənnümü. İkinci şairin bədii sənətkarlıq baxımından (xalq dilinə yaxınlıq, üslub sadəliyi, poetik obrazların yaradılması və s.) araşdırılması. Üçüncü cəhət isə şeirlərində öz dövrü, doğma vətəni, dostları, ailə üzvləri ilə bağlı müəyyən avtobiografik məlumatlara yer verilməsidir. Və bu araşdırmalardan sonra Aşiq Ağalar yaradıcılığının zənginliyi meydana çıxdı. Bu mənada müəyyən qədər kölgədə qalmış Aşiq Ağalar barədə Azərbaycan aşiqsevərlərinə, oxucularına müəyyən ipucu vermək istədik. Şairin bayatıları, qoşmaları, gəraylıları, qıfıləndləri və s. olduqca oynaq, axıcı və ahəngdardır.

Araşdırmalar zamanı təbii lövhələrlə təsvir olunan bu şeirlərdə əxlaqi dəyərlərin tərənnümü özünü aydın şəkildə büruzə verdi. Çox zəngin irsə malik Aşiq Ağaların yaradıcılığı, insanı valeh edən zəngünləri bu gün tədqiqat obyektinə olmalıdır. Bu irsin araşdırılıb təhlil olunması Azərbaycan Aşiq məktəbinə öz tövhasını verəcəkdir. Qarşıya qoyulan ən ümdə məqsəd yaradıcılığı hələ də hərtərəfli öyrənilməyən, mənimsənilməyən, Aşiq Ağalar irsinin poetik nümunələrini, əl yazmalarını araşdırmaq, öz doğma xalqına daha yaxından tanımaqdan ibarətdir.

Aşiq Ağalar hələ uşaqkən atası Mirzə Bilalın yaradıcı aşıqların əsərləri ruhunda, Şirvan Aşiq məktəbi ruhunda tərbiyə almış, yetişmişdir. Sənətkarın tərcümeyi-halını onun bioqrafik əsərləri ilə yanaşı, uzun illər sinəsində pərvəriş tapdığı torpağa, gəzdirdiyi ellərə, ülfət bağladığı adamlara həsr etdiyi şeirlərlə də müəyyən etmək olur. Bu cəhətdən aşığın “Ola bilməz”, “Ey Fələk”, “Vətən”, “Ay dağlar” və sair şeirləri daha səciyyəvidir.

Aşiq Ağalar 1913 ildə keçmiş Şamaxı qəzasının Qəşəd kəndində dünyaya gəlmişdir. Tanrı onun taleyinə çox hörmətli, sazlı, sözlü, bir ailəni yazmışdı. Ağılı söz kəsən gündən evlərində dövrün sayılıb-seçilən aşıqlarını gördü, onların ardı-arası kəsilməyən saz havaları, bir də anası Soltanxanımın həzin səslə söylədiyi nağıllar, şirin laylalar, kövrək bayatıları eşitdi və bu ruhda böyüdü. Bu ruh onun qanına, canına işlədi. Ağalar muğamları, xalq mahnılarını mükəmməl öyrəndi və hələ kiçik yaşlarında sazda ifa etməyi bacarırdı. Beləliklə hələ 12-13 yaşlarında ikən səsin, sözün sehrinə düşdü, ona köntül bağladı və həmişəlik bu sənətə aşiq oldu.

Beləcə axar, baharlı, toylu büsatlı günlərin birində atası Aşiq Mirzə Bilal heç bir günahı olmadan həbs etdilər. Ailənin isti ocağı qəflətən söndü. Bu ocağı yenidən alışıdırmaq, közərən xırda qığılcımları alovlandırmaq ailənin ilk övladı Ağaların öhdəsinə düşürdü. Bir tərəfdən atasının günahsız yerə xalq düşməni adı ilə damğalanması, digər tərəfdən ağır külfət (16 nəfərlik ailə) Ağalar özünü itirmədi, düşməne baxıb özünü düşməyə qoymadı, hər şeyə rəğmən başını uca tutdu.

Aşığın Oğlu Bilalın dediklərindən: Atam bu hadisəni bizə danışarkən hər dəfə qəhər boğazını tuturdu. Dərindən köks ötürər və deyirdi: Atam həbs olunduqdan sonra bir müddət Şamaxı rayon KQB- saxlanıldı. Mən Qəşəd kəndindən nəqliyyatsız, ayaqla atama gedib baş çəkərdim. Növbəti dəfə getdiyim zaman atamdan “Ay ata səni niyə həbs etdilər, bəlkə bizim bilmədiyimiz məqamlar var?”- deyər soruşdum. Atam qətiyyətlə cavab verdi ki, oğlum mənim heç bir günahım yoxdur. Bu məsələdə erməni bolşeviklərinin və sapı özümüzədən olan nadanların əli var. 24 yaşlı gənc Ağaları “Nə üçün?, Nəyə görə?” sualları rahat buraxmırdı.

Atamın fikirli, məyus olduğunu gören o vaxtki Şamaxı rayon KQB rəisi atama atasının nə üçün həbs olduğunu açıqlayır:

– *Atan kimi adamları həbs edirik!*

– *Atam necə adamdır ki???*

– *Sənə Qəşəd kəndində bir iyirmi adam atanın sözünün ardınca gələr?*

– *Atam sevincək deyir: Bəli nəinki iyirmi, bütün kənd atanın başına and içir.*

– *Yaxşı, bəs Şamaxı şəhərində necə? Əlli adam atanın sözünə baxar?*

– *Bəli, albəttə.*

– *Bəs ümumiyyətlə paytaxtda necə? Nə qədər adam Aşiq Bilalın sözünü eşidər?*

– *Nə deyim vallah. Çoox...lap çox....*

Acı təbəssümlə rəis sözünə davam edir:

– *Atan el sənətkarıdır. Eldə, obada, böyük nüfuza, hörmətə, məhəbbətə malikdir. Bax elə buna görə də atan kimi adamları həbs edirik.*

Məsələ aydın idi. Çarəsiz qalan Ağalar bundan sonra həyatlarına necə davam edəcəklərinə, həyatın amansız zərbələrinə necə tab gətirəcəklərinə dair planlar qurmağa başladı. Qəşəd kəndində kolxozda mühasib işləməyə başlayır. Atasına görə onu işdən azad edirlər. Xain gözlər onu qarabaqara izləyirdi. Sonra atasının vaxtilə yaxın dostu olan Əsəd kişinin köməkliyi ilə mağazada iş düzəlir. Lakin burada da onu rahat buraxmırlar. Sözsüz ki, bütün bu məqamlar, keşməkeşli həyat Aşiq Ağaların

¹¹³ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin dissertantı sedaqet_askerova.73@mail.ru

yaradıcılığına təsir göstərməyə bilməzdi. Ona rahatlıq verməyən, qəlbinə neştər kimi sancılan sözlər, kəlmələr bir-birinin ardınca şeirə, qoşmaya, gəraylıya, qəzələ çevrildi. Onun həyatının güzgüsü oldu bu əsərlər. Sadə lakin təlatümlü. zəhmətkeş amma məyus bir ömrü əks etdirən güzgü...

Bilmədim nə bələli qul oldum,
Bir vaxt boynu bükük, hey məlul oldum.
Təki-tənha qəm içində boğuldum.
Kef zalımın oldu, boş zülüm mənim. [1, 67]

Misralardan göründüyü kimi, bir zamanlar Aşıq Mirzə Bilalın süfrəsinin başında oturanlar sonralar qorxudan bu ailəyə yaxın gəlmədilər. Mikayılovlar ailəsi tək-tənha, boynu bükük, dost tanışdan uzaq yaşadılar. Aşığın həyatında baş verən bu ağır günlər onun yaradıcılığına da öz təsirini göstərdi. İstər-istəməz Aşığın yaradıcılığında bədbinlik özünü göstərdi:

Görən neyləmişəm çarxı-fələyə,
Gəlmədi axırım, əzəlim mənim. [1, 67]
Amma Aşıq ümidini də üzümür, haqq ədalətin bərqərar olacağı günə inanır
Həyatı nə qədər məşəqqətli olsa da Aşıq Ağalar şeirləri ilə zamana meydan oxuyurdu:

Yeddi arxam ilə ucadır adım,
Xəlilli nəslidir əslim, soyadım.
Atam Bilal olub mənim ustadım,
Ağalar qoy bilsin hər elim mənim. [1, 67]

“Xalq düşməni” tənəsindən xilas ola bilməyən və başsız qalan Mikayılovlar ailəsi çarəzilikdən Kürdəmir rayonuna, Soltan xanımın qardaşının yanına köçürlər və ömürlük burada məskunlaşırlar.

Aşıq Ağaların həyatının tərcümeyi-hal cizgilərini “Ey fələk” şeirində açıq-aydın görürük. Aşıq həyatının çətin anlarını bu misralara məharətlə sığdırmışdı:

Söndürdün neçə min gur ocaqları,
Səhraya döndərdin uca dağları.
Süsənli, sünbüllü bostan, bağları,
Elədin yer ilə yeksan, ey fələk. [1, 75]

İnsanın taleyinə yazılan yazıya, qismətə inanırdı, bu fani dünyada heç nəyin, heç vaxt əbədi olmayacağına təəssüf edirdi. Həzrəti Adəmi üç yüz il ağıladan, Səmədin əlindən qələmi salan, Şah Süleymanı, İsgəndəri taxdan salan, Yusifə dəmir zindan tikdirən dünyadı bu dünya. Bu fani dünyanı oyunağa çevirən, aydın səhərləri zülmətə qərq edən fələyə nifrətini, qəzəbini də açıq bildirirdi. Allahın varlığına inanan aşıq hər kəsin törətdiyi əməllərə görə cavab verəcəyi günə əmin idi. O, halallığı hər şeydən əvvəl insanın batılındə axtarır, bu dünyanın hər ağrı acısına sinə gərdiyini qürurla tərənnüm edirdi:

Taxtdan saldın neçə şah Süleymanı,
İsgəndər mülkündən xəbər ver, hanı?
Tikdirdin Yusifə dəmir zindanı,
Mənsuru da dardan asan, ey fələk. [1, 75]

Aşığın səsindəki həzinlik, kövrəklik də elə onun həyatında bir-birinin ardınca silinməzlər iz qoyan hadisələrdən xəbər verirdi. Amma Aşıq Ağalar özünü ələ aldı və nikbinliyini əldən vermədi. O, nikbindir:

Bilal oğlu, sən işə sal qələmi,
Yazginən hədisdən, gələndə dəmi.
Nə qədər çox olsa insanın qəmi,
Bu gözəl dünyadan əl çəkə bilməz! [1, 39]

Aşıq Ağalar eyni zamanda seirlərində filosof kimi çıxış edir. Nəsihətamiz, ibrətamiz fikirləri ilə bu dünyanın gərdisini analiz edir və belə nəticəyə gəlir:

Çox görmüşəm, doğru yolu azanı,
Neçə həyat, neçə karvan pozanı,
Özgəsinə nahaq quyu qazanı,
Özü düşüb, boğulanda, görmüşəm. [1, 41]

Ağalar sadəcə ifaçı aşıq kimi yox, bu sənətin çox zəngin köklərini mənimsəməyə çalışan, ustad aşıq kimi Şərq aşıq məktəbinin hər ikisinə məxsus xüsusiyyətlərini öyrənməyə cəhd etmişdir [3, 38].

Aşıq Ağaların həyat və yaradıcılığını araşdıran zaman belə qənaətə gəlirik ki, onun təbiətindəki xeyirxahlıq əvəzsiz idi. Aşıq çətin günlərindələndən obasında güc alıb, ona görə də onun qoşmalarında tərədən dırnaqa xalqın ruhu, xalqın nəfəsi duyulur.

Azad çalıb, azad nəğmə oxuyan,
Təzə güllü dəstə tutub qoxuyan,
Qumaş alıb, əlvan xalı toxuyan,
Bacı mənimkidir, qız mənimkidir. [1, 66]

Aşıq insanlığın birinci şərtini, başlıca sifətini onun vətənə bağlılığında, xalqını sevməsində görür. Aşığın vətən üçün çırpınan qəlbindən süzülüb gələn hər misra öz mənbəyini bu əqidədən alır.

Tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan yüksək ideyalı bədii əsərlər yaratmaq üçün sənətkarın özünün vətəndaşlıq mövqeyi, xalqa bağlılığı, öz xalqının tarixindən, ənənələrindən qidalanması mühüm rol oynayır. Sənətkar nə qədər öz xalqının tarixinə, ruhuna kök atarsa, bir o qədər ucalar. Təbiətin qanunu da belədir: kökü torpağın dərin qatlarına gedən ağac daha çox boy atır.

Dünyanın bineyi-başdan xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın, halalla haramın dual vəhdətində xəlv edilməsi onun şeirlərinin struktur mahiyyətini təşkil edir. Aşıq “Dolanar” ustadnaməsində Süleymanı, Hitleri, İsgəndəri xatırlatmaqla yaddaşları ulu həqiqətə kökləyir.

Bu dünyaya gəlmiş neçə Süleyman,
Hitler də dünyada tökdü nahaq qan
İsgəndəri taxdan saldı bir çoban,
Haqq divanı quran əllər var olsun. [1, 51]

Ustadnamənin sonunda isə biz insan varlığında gözəllik, əmələndə dürüstlük, dünyada barış, sülh axtaran aşığın qəbini görürük.

Aşıq poeziyasının estetik təbiətini araşdıran O. Əfəndiyev yazır: Klassik sənətdə olduğu kimi xalq yaradıcılığında, o cümlədən onun güclü qolu olan aşıq poeziyasında estetik duyğunun qaynağı insan, onun təbiətə və insanlara münasibətidir. Xarici gözəllik ahəngdar biçimin, insan qamətinin, təbiətinin gözəlliyi kimi təqdir edilir. Aşıq poeziyasının estetik problemlərindən danışarkən “mənavi gözəllik” məsələsi ön plana keçir. [2, 286]

Aşıq Ağalar halal zəhməti insanın ən yüksək keyfiyyətlərindən birincisi sayır. Hər kəs öz əməyinin zəhməti ilə dolanmalı, dolayı yollarla başqasının zəhmətini mənimsəməməli, özgə malına göz dikməməlidir. Maya halal olmayan evdə xeyir-bərəkət də olmaz.

Aşıq Ağalar insanları həmişə xeyirxahlığa və dürüstlüyə çağırmışdır. Düzlük məfhumu çox geniş mövzunu əhatə edir. Burada yalan danışmamaq, özgələrinə quyu qazmamaq ara vurmaq və sairə kimi nəcib xüsusiyyətlər vardır. İnsan gərək doğru danışsın, boşboğazlıq eləməsin, ədəblə, mərifətlə oturub-dursun.

Aşıq Ağaların bu tövsiyyəsi az danışmağın gözəlliyindən geniş bəhs edən Nizaminin “Dövlət quşu humaysan, qayən səadət olsun, az yemək az danışmaq nəciblik adət olsun” fikirləri ilə nə qədər də yaxındır.

Ağıllı, kamallı, mülayim dolan,
Şit deyib-gülməyin səfası, olmaz.

Aşıq Ağaların şeirlərinin böyük bir qismi sadə el qızlarının tərifindən gözəlləmələrdən bəhs edir. “Sevgilim”, “Gəlin”, “Ay qız”, “Var”, “Gözlər”, “Gözəllər”, “Dönübdür” və sairə şeirləri daha səciyyəvidir.

Aşıq çox zaman klassik şeir ənənələrinə sadıq qalaraq, qaşu kamana, buxağı büllura, yanağı laləyə, dodağı qönçəyə, qaməti sərvə bənzədir. Məlum məsələdir ki, gözəllik nisbi mənə daşıyır. Lakin Aşıq Ağaların vəsf etdiyi gözəl hamı üçün gözəldir.

Aşığın vəsf etdiyi gözəllərin boy-buxununu, qara zülfünü, geyimini və bəzəklərini elə məharətlə təsvir edirdi ki, gözələrimiz qarşısında füsunkar bir gözəlin surəti canlanır, bədii portretin ən gözəl nümunələrini yaradır. İstər gənclik illərində, istərsə də müdrüklük çağlarında nikbinlik, yaşamaq həvəsi, gözəllikdən həzz almaq ömrünün sonuna qədər onunla qalmışdır.

Bu boy-buxun sənin, bu gərdən sənin,
De, nəyin əksikdir, əhmərdən sənin,
Xalın qiymətlidir, kövsərdən sənin
Əhsən sənin kimi dilbərə, ay qız. [1, 94]

İnsanın mənavi gözəllikləri onun yaxşı xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Belə əxlaqı keyfiyyətlərdən biri də çətin gündə yoldaşa, dostə əl tutmaq, məzlumlara, yoxsullara maddi yardım göstərmək səxavətli olmaqdır.

Yaxşını yamandan həmişə ayır,
Harada ac gördün qarnımı doydur.
Yüz il yuvalarda qalan bir çayır,
Susuzluq dərdindən naləsi olmaz. [1, 102]

Ulu ozanlar həmişə yurdu, onun var dövlətini öymüşlər. Əski tariximizdən, inamlarımızdan bəlliidir ki, ozan öyğüsü müqəddəs sayılırdı və onların söylədiyi, qopuzla ifadə etdiyi şeirlər alışıq dualar idi. [4, 43]

Aşıq Ağalar da ulu ozanların nəvəsi kimi şeirlərində öz tərənnümü ilə yurdun var-dövlətini dualayır, sazında, sözündə nəfəsində yaşayan bu müqəddəsliklə bu ululuğun daha da ucalmasına xidmət edir.

Hədəslərdə buyrulub ki, tanrı sevdiyi bəndəsinə əzab verməz, sadəcə çətinliklərlə imtahan edər... Allahın ona bəxş elədiyi bu imtahanlardan üzüağ, alnıaçıq çıxan aşıq bir zamanlar sazı yerə qoymaq istədi. Lakin doğmalarının təkidi ilə özünü yenidən səfərbər etdi. Aşıq Bilal oğlu Ağalar kimi atasının adını ləyaqətlə daşdı. Bu fani dünyada həm atası Bilalın adını yaşatdı, həm də özü izlər içində iz qoymağı bacardı.

Aşıq Ağalar yaradıcılığı, sözü, sənəti ilə poeziyamızda özünə məxsus yer tutan sənətkardır. O, fitri istedadı (onu tanıyanların dediyinə görə çox iti hafizəsi varmış) qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif məzmunlu sənət inciləri ilə, rəngarəng

boyalarla ifadə etdiyi fikirləri ilə xalqın yaddaşında silinməyən iz qoymuşdur. Xalqımıza sazı ilə, sözü ilə, 30 ildən artıq ləyaqətlə xidmət etmiş, onu taniyanların, eşidənlərin, bilənlərin qəlbində özünə əbədi yurd salmışdır.

Aşıq şairdir, aşıq yazıçıdır (dastanlar yaradır). Aşıq dramaturqdur (dramatik deyişmələr, dramatik dialoqlar). Aşıq bəstəkardır (yazdığı şeirlərə musiqi bəstələyir). Aşıq müğənnidir. Aşıq bədii qıraət ustadıdır və sairə.

Bütün bu məziyyətlərin hamısı Aşıq Ağalarda olduğu üçün Aşıq Ağalar el sənətkarıdır deməkdə haqlıyıq.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ağalar "Söz məmimkidir", Bakı: Çarşoğlu, 2014, 92 s.
2. İsmayilov H. Aşıq yaradıcılığı mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2002, 310 s.
3. Namazov Q. Aşıqlar. Bakı, 2004, 443 s.
4. Qəniyev S. Şirvanlı Aşıq Ağalar. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 174 s.

Açar sözlər: vətənpərvərlik, istedad, sənətkar, xalqa bağlılıq, mənəvi gözəllik, nikbin ruh.

Ключевые слова: патриотизм, талант, мастер искусств, привязанность к людям, духовная красота, оптимистический настрой.

Key words: patriotism, talent, master of arts, loyalty for people, spiritual beauty, optimistic attitude.

Aşıq Ağaların yaradıcılığında tərcümeyi-hal cizgiləri

Xülasə

Aşıq yaradıcılığının ən görkəmli nümayəndəsi Aşıq Bilal oğlu Ağalar aşıq şeirinin qoşma, gəraylı, qıfılənd və s. janrlarında bir-birindən gözəl nümunələr yaradıb. Onun yaradıcılığına yaşadığı çətin günlər, keşməkeşli həyatı çox böyük təsir göstərmişdir. Yazdığı şeirlərin bir çoxunda onun həyatının müxtəlif anlarının şahidi oluruq. Aşığın yaradıcılığı ilə tanışlıq göstərir ki, Aşıq Ağalar canlı və cansız aləmin, həyat hadisələrinin, eləcə də gözəllərin vəsfində özünəməxsus poetik nümunələr yaratmışdır.

Биографические особенности творчества Ашиг Агалара

Резюме

Выдающийся представитель ашигского искусства Ашиг Агалар, сын Ашиг Билала творил в разных жанрах ашигского стиха, таких как гошма, герайлы, гыфылбэнд и тд. Сильное влияние на его творчество оказали тяжёлые дни, пережитые им. В большинстве стихов, написанных им, мы встречаем отголоски моментов его жизни. При знакомстве с творчеством Ашиг Агалара мы видим, что Агалар создал уникальные поэтические образцы, воспевающие живую и неживую природу, события из жизни и красоту.

Biographical features in the works of Ashig Aghalar

Summary

As an outstanding representative of Ashig art Aghalar, son of Ashig Bilal, created in different genres of ashig poetry, such as goshma, gerayli, gyfylbend and etc. His creative work was strongly influenced by the difficult days he experienced. We can find echoes of moments of his life in his poems. Familiarity with the work of Ashug shows that Ashig Aghalar created unique poetic examples in praise of the living and inanimate world, life events, as well as beauties.

Rəyçi: Akademik Rəfael Hüseynov

Şəfəq Elxan qızı Nağıyeva¹¹⁴
PAREMİYALARIN FORMAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Atalar sözü və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Buna görə də onlar daha çox folklorşünaslıq baxımından öyrənilmişdir. Lakin atalar sözü və məsəllər həm də hazır dil vahidləridir və buna görə də onların tədqiqinin həm də linqvistik aspekti vardır. Paremiyalar və xüsusən də atalar sözləri xalqın mental xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumən, dil vahidləri etnik, ictimai, tarixi, mədəni və s. kimi determinləşmiş dünyagörüşü kateqoriyalarını əks etdirə bilər. Buna görə də dil vahidləri linqvokulturoloji paradigmalarda əsasda dayanır və bu paradigmalarda konseptlər, mədəni semantikaya malik kateqoriyalar, mədəniyyətin təkrarlanan hadisələri üçün nümunə olacaq vahidlər və s. birləşir. Milli dilin formalarda milli, iradi, ruhi, mənəvi və s. keyfiyyətlər özünün tipik ifadəsini tapır. Dil vahidləri ilə ifadə olunan bu mentallıq mədəniyyətin konseptləri olur. Belə ki, xalqın mentallığı dilin xüsusi əhəmiyyətli konseptlərində aktuallığını tapır. Xalqın mentallığının daxili təşkilinin və difensiallığının əksi onun mentalitetini müəyyənləşdirir.

Dil konseptlərinin formalaşmasında mədəniyyətin özünəməxsus yeri var. Dünyanın konseptual mənzərəsinin yaradılmasında da mədəniyyət konseptləri özünəməxsus yer tutur. Buna görə də bəzən linqvokulturologiyanın əsas vahidi mədəni konsept hesab edilir və dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrıca obyektlərinin ictimai şüur və dildə necə əks və dərk olunmasının öyrənilməsi başlıca vəzifə hesab edilir.

Atalar sözlərinin bəşər mədəniyyətinin etnogen milli mənəvi görüşlərinin, linqvokulturoloji dəyərlərin formalaşmasında mühüm rolu var. Dünyanın konseptual mənzərəsinin dildə ifadəsi baxımından da bu vahidlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözləri özlərinə məxsus formal-struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Atalar sözlərinin formal və semantik strukturu bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir. Formal baxımdan atalar sözlərini fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri onların variantlılığa malik olmasıdır. Variantlılıq atalar sözlərinin və ümumən paremiyaların konstitutiv xüsusiyyəti kimi qəbul edilə bilər. Atalar sözlərindəki variantlılıq müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir, özünü müxtəlif şəkildə göstərir.

Bəzən atalar sözünün paremiyoloji mənasının formalaşmasında əhəmiyyətli olan leksik vahid dəyişir, yaxud da sintaktik quruluşda qismən dəyişiklik olur, ümumiləşmiş məna qorunub saxlanılır. Məs.; *Qulağı səsdədir – Qulağı cingildəyir; Dərd dərd üstündən gəlir – Bəla bəla üstündən gəlir; Dost dar gündə tanınar – Dost yaman gündə tanınar; İlanı özgə əli ilə tutur – İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur; İt it əti yeməz – İt itin ayağını basmaz; Yaxşılıq yerdə qalmaz – Yaxşılıq yaxşılıq gətirər; Kəfənə bürün elinən sürün – Kəfənə bürün qəbirə sürün; Gec gələn qonaq kisəsindən yeyər – Gec gələn qonaq olduğundan yeyər; Nə əkərsən, onu biçərsən – Nə təkərsən aşına, o da çıxar qaşığına – Nə yığarsan, onu da apararsan; Özgə atına minən tez düşər – Özgə danasını güdənin çatısı əlində qalar; Tələsən təndirə düşər – Tələsən tələyə düşər; Özgə malına göz dikən, malsız, davarsız qalar – Özgə malına göz dikmə* və s.

Atalar sözləri əsrlərin sınağından keçib gəlmiş hikmətli, sabit ifadələrdir. Dilin leksik sistemi açıq xarakterlidir. Başqa səviyyələrdən fərqli olaraq, leksik səviyyə vahidləri daim dəyişir, yeniləşir. Bu, özünü həm də onda göstərir ki, bir qrup leksik vahidlər köhnəlir, ya tarixizmə, ya da arxaizmə çevrilir. Atalar sözlərinin struktur baxımdan sabitliyini göstərən amillərdən biri də odur ki, arxaikləşmiş, müasir dil baxımından köhnəlmiş leksik vahidlər onların tərkibində qorunub saxlanılır. Məs.; *Nə səsi var, nə səmiri; Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır; Gözdən iraq, könüldən uzaq; Kasıbı dəvə üstündə böv vurur; İt ulaya-ulaya başına qal gətirər; Dabbağ sevdiyi dərinə çox döyər; Bir tək arı bir yığın çibindən yaxşıdır; Atı atın yanına bağlayarsan, rəngin dəyişməz, xoyunu götürər; Asta vur, pasta vur; Düşməni qarınca da olsa, onu fil saygınan; Loş kimi burnunu sallayıb; Hamı odu öz kömbəsinə tərəf çəkir; Mərifət manqura dəyməz, simuzər dövranıdır; Yaxşıya yanaş, yamandan uzaş* və s. Atalar sözlərinin tərkibində işlənən bu tipli köhnəlmiş sözlər müxtəlif xarakterlidir. Onların müəyyən hissəsi dilin sinxron leksik sistemi vasitəsilə izah oluna bilər. Müasir Azərbaycan dilində *səmir* sözü işləkliyini itirmişdir. Lakin bu söz yaxın mənalı iki sözün birləşməsindən əmələ gələn *səs-səmir* sözündə qorunur və *səs* sözünün arxaikləşmiş sinonimi kimi bərpa edilə bilər. “*it ulaya-ulaya başına qal gətirər*” atalar sözündəki *qal* arxaik leksik vahiddir. Lakin bu söz *qalmaqal* sözünün tərkibində qorunur və semantik baxımdan onunla izah oluna bilər. Atalar sözündəki *iraq* sözü *uzaq* sözü ilə paralel işlənmişdir. Bunlar tarixən sinonim sözlərdir. *İraq* sözü Azərbaycan dilində *gözdən iraq, üzdən iraq* birləşmələrinin tərkibində də müşayiət olunur. Atalar sözlərində işlənən *dabbağ, çibin, qıl, xoy, loş, kömbə* və s. kimi sözlərin mənası isə ya dialekt leksikası, ya da yazılı abidələr vasitəsi ilə izah oluna bilər. Atalar sözlərinin struktur bütövlüyünü, sabit quruluşunu göstərən bu tipli vahidlər onların variantlaşan vahid olması fikrini inkar etmir. Qeyd etdiyimiz kimi, variantlaşma atalar sözlərinin məxsusi əlamətidir. Bu variantlaşma həm dilxarici, həm də dildaxili amillərlə bağlı olur. Atalar sözlərinin variantlaşmasının dilxarici amilləri dedikdə biz onların yaranmasında müəyyən zaman və məkan fərqlərinin olduğunu və dilin cəmiyyətlə əlaqəsi ilə bağlı olaraq yaranan müxtəlif sosial faktorları nəzərdə tuturuq. Belə atalar sözlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *Yaxşı ovçunun öv qabağına çıxar / Yaxşı ovçunun toruna ov öz əl-ayağı ilə gələr; Yeməyin ustası, işləməyin xəstəsi – Yemək görəndə hamıdan irəli, iş görəndə hamıdan geri; Kəfənə bürün elinən sürün – Kəfənə bürün qəbirə sürün* və s.

Atalar sözünün variantlaşması dildaxili amillərin təsiri ilə də baş verir. Variantlaşmanın bu tipində atalar sözünün tərkibindəki leksik vahidin yeniləşməsi xüsusi rol oynayır. Məs.; *Qulağı küydədir – Qulağı səsdədir; Dərd dərd üstündən gələr – Bəla bəla üstündən gələr; Yaxşıya yanaş, yamandan uzaş – Yaxşıya yanaş, yamandan uzaqlaş; Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə tikini seçir* və s.

¹¹⁴ BDU-nun doktorantı

Atalar sözlərində müəyyən situasiyalarla bağlanan, sonradan təkrarlanan, tipik hadisələr əks olunur. Buna görə də müəyyən hallarda variantlaşma situasiyanın qiymətləndirilməsindəki fərqlərlə, eləcə də diskursun tələblərinə uyğunlaşma ilə bağlı olur. Məs.; *Ağıllı fikirləşincə, dəli vurub çayı keçdi – Ağıllı fikirləşincə, dəlinin bir oğlu da oldu; Baş bədənin tacıdır – Baş olamsa, bədən leşdir; Bir qoyundan iki dəri çıxmaz – Bir qoyundan sürü olmaz; Bir əldə iki qrpız tutmaq olmaz – Bir əldə düyün düyünlənməz; Qonşu şamundan işıq gəlməz – Qonşuya ümid olan şamsız qlar; İki at bir mixə bağlanmaz – İki qılnc bir qına girməz – İki qoçun kəlləsi bir qazanda qaynamaz – İki hökmdar bir taxta oturmaz; Nə əkərsən onu biçərsən – Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; Tələsən təndirə düşər – Tələsən tələyə düşər; Böyük ağacın kölgəsi də böyük olar – Böyük qapının halqası da böyük olar; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır – Bir qabdan alır, o qaba tökür və s.*

Paremiyalardakı variantlaşmanın səbəblərini daha dərinədən öyrənmək və onların daha mükəmməl təsnifini vermək üçün məhəlli topluların hazırlanması lazımdır. Lakin bu dediklərimiz də, fikrimizcə, təsdiq edir ki, variantlıq paremiyaların konstitutiv xüsusiyyətidir. Paremiyalar özlərinə məxsus bir paradigmatmaya malikdir. Bu paradigmatmalar daha geniş mənada onların semantik strukturuna əsaslanır. Buna görə də belə paradigmatlara paremiyaların variantlaşmış şəkilləri də daxil olur. Variantlaşmış paradigmatmaların vahidliyi invariant məntiqi mövqenin sabit sintaktik modeldə birləşməsi o həm də açar sözlərin vahidliyi ilə bağlı olur. Müəyyən hallarda paremiyalar tamamilə fərqli formal və struktur xüsusiyyətlərə malik olur. Paremioloji mənasına görə onlar sinonimlər kimi qəbul edilir. Məs.; *Əldən qalan əlli il qalar – Qalan işə qar yağar; İgid basdığını kəsməz – İgid igidə qıymaz; Dladan atılan daş topuğa dəyər – Sonrakı peşmançılıq fayda verməz – Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayram ağa; Güc birlikdədir – El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərən sındırar – Birlik harda, dirlik orada; Nə dil bilsin, nə də dodaq – Bir daş altıda, bir daş üstədə; Olacağa çarə yoxdur – Qismətdən artıq yemək olmaz və s.* bu tipli paremiyaların əksəriyyəti, əsasən, müxtəlif zaman və məkan daxilində yaranan, müxtəlif, lakin oxşar situasiyalarla, təkrarlanan və ya yaxın həyat hadisələri ilə bağlı olan paremiyalardır. Belə paremiyalar müəyyən sinonimik cərgə təşkil edə bilər [1, s. 165-170]. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, bu tipli atalar sözlərini bir-biri ilə bağlayan onların ümumi paremioloji mənaya malik olmasıdır. Belə atalar sözləri məhz ümumi paremioloji mənaya malik olduqları üçün eyni linqvokultural paradigmatlara daxil ola bilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, belə paremiyalar tərkibindəki bu və ya digər leksik vahidi dəyişən paremiyalardan fərqləndirilməlidir. Çünki leksik vahidləri dəyişən paremiyalardakı fərq onların leksik vahidlərdəki fərqlə, həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlı olur. Biz belə atalar sözləri üzərində dayandıq. Aydınlıq olsun deyə, bir daha onlara müraciət edirik. Elə atalar sözləri var ki, onların tərkibində qismən dəyişiklik olur, məna olduğu kimi qalır. Məs.; *Keçi can hayında, qəssab piy hayında – Keçi can hayında, qəssab piy arzusunda və s.* Bu tipli variantlılıq sırf fərdi xarakterlidir. Bəzən paremiyalardan fərqli obyektlər oxşar məzmunu ifadə edir. Məzmun oxşarlığı və ya yaxınlığı oxşar hadisələri, oxşar situasiyaları əks etdirməsi ilə bağlı olur. Məs.; *Ağıllı fikirləşincə, dəli vurub çayı keçdi – Ağıllı fikirləşincə, dəli bazarlığı etdi və s.* Bəzən atalar sözünün tərkibindəki leksik vahid sinonimi ilə əvəzlənir, atalar sözündə formal dəyişiklik olur, yəni o yeni variant qazanır. Məs.; *Ağıllı başda ağıl olmaz – Hirsli başda ağıl olmaz; Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar – Çobanın könlü olsa, təkədən dələmə tutar; Ağıl ağıldan üstün olar – Ağıl ağıldan ötkəm olar; Ehtiyat igidin bəzəyidir – Ehtiyat igidin yaraşığıdır; Zərərin yarısından da qayıtmaq xeyirdir – Günahın yarısından da qayıtmaq xeyirdir; Tək əldən səs çıxmaz – Yalnız əldən səs çıxmaz; Qurdan qorxan meşəyə getməz – Ayıdan qorxan meşəyə getməz və s.* Bu tipli atalar sözlərində semantik strukturun yaxınlığı və ya eyniliyi bəzən paremioloji mənənin formalaşmasında xüsusi rol oynayan açar sözlərlə bağlı olur. Məs.; *Yaman günün ömrü az olar – Pis günün ömrü az olar; Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək – Karvançı ilə dost olanın darvazası gen gərək və s.*

Paremiyaların ayrıca növü kimi atalar sözlərində hadisənin özü praqmatik ifadəli olur, burada ictimai cəhətdən əhəmiyyətli faktlar, qanunauyğunluqlar əks olunur. Paremiyaların semantikasi invariant mahiyyətlidir və bu, atalar sözünün ümumiləşmiş mənasının yaranmasının əsasında dayanır. Paremiyaların variantlılığı təkə qəbul edilmiş dildaxili və dilxarici səbəblərdən irəli gəlir, bu həm də denotativ zəifləmiş daxili referensiasiyası, söyləmin ünvarsız və nisbi xronotopluğu ilə bağlı olur. Paremiyalarda variantlılıq təkə mürəkkəb dil işarəsinin konstitutivliyi ilə deyil, həm də mədəniyyətlə şərtlənmiş hadisə kimi bir sıra qarışıq proseslərlə - mənənin sıxlaşması, toplanması ilə bağlı mətnin qısalması, onun məsələ çevrilməsi və s. ilə bağlıdır. Bu vahidlərdəki variantlılıq onların paradigmatik baxımdan şərtlənmiş mövcudluq üsuludur. Məntiqi invariantlığın mövcudluğu variantlı paradigmat sərhədində konseptual cəhətdən şərtlənmiş vasitələr hesabına verballaşma təmin olunur. Atalar sözlərində predikativlik denotativ referensiasiyası vasitəsi ilə yox, verballaşmış konseptlərin referensiasiyası sayəsində mümkündür.

Ayrıca folklor nümunələri kimi atalar sözü və məsəllər epik növün janrları kimi qəbul edilir. Öz mənşəyinə görə atalar sözlərinin bir çoxunun lirik və epik janrlardan törəməsi, atalar sözləri əsasında nağıl, lətifə və rəvayətlərin yaradılması da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir [1, s. 23; 3, s. 256-260]. Atalar sözləri və məsəllərin bədii xüsusiyyətləri də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, atalar sözü və məsəllərdəki ritmik qruplar, qafiyə, paralel tərkiblər, alliterasiya və assonans haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. *Ara xəlvət tülkü bəy – Dərə xəlvət tülkü bəy; Ətə pul verməz, küftənin böyüyündən yapışar – Ətə pul verməz, küftənin yekəsindən yapışar; İsti aşə soyuq su tökməzlər – İsti aşə soyuq su qatmazlar və s.*

Xalq müdrikliyinin ifadəçisi olan, didaktik məzmunu ilə seçilən atalar sözləri zaman-zaman dəyişmiş, lirik növün janrlarına xas olan ahəngdarlıq qazanmış, onların ahəngini təmin edən bir sıra bədii ifadə vasitələri qazanmışdır. Atalar sözlərinə xas olan ritmik formalar özünəməxsus bir ahəngdarlıq yaradır, bu formaldakı sintaktik paralelizm onlara yüngül ritmik nəsr səciyyəsi verir [4, s. 67]. Oxşar, təkrarlanan, tipik həyat hadisələri ilə bağlı olan paremiyalar öz semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq daim dəyişir, cilalanır, mənaca kamilləşir, xalqın tarixinin, həyatının, dünyagörümünün güzgüsü kimi semantik bütövlüyünü qoruyub saxlayır. Etnosun, xalqın yazılmamış qanunları, adət-ənənələrinin bədii inikası, fəlsəfi düşüncəsi

paremiyalarda öz ifadəsini tapır. *Boş qabı yalamaqla qarın doymaz – Boş qaşığı ağız yırtar.* Bu baxımdan paremiyalar ulu babaların özlərindən sonrakı nəsillərə qoyub getdiyi hikmət xəzinəsi, həyat və yaşam kodeksləridir. Gələcəkdə görəcəyimiz kimi, paremiyaların semantik strukturu çox səviyyəli xarakterə malikdir. Atalar sözlərinin bütöv, ümumiləşmiş mənaya malik olması onların formal strukturunu şərtləndirən başlıca amildir. Buna görə də onların linqvokulturoloji baxımdan öyrənilməsi formal və semantik xüsusiyyətlərinin vəhdətində aparılmalıdır. Atalar sözləri özü-özlüyündə folklor mənşəli kiçik mətnlərdir. Atalar sözləri və məsəllər xalq aforizmlərinin – paremiyaların əsas növlərindən biri kimi də qəbul edilir. Formal və semantik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözləri nitqə hazır şəkildə daxil olan, sabit struktura, obrazlı mənaya malik olan dil vahidləridir. Folklor mənşəli sabit ifadələr olan məsəllərdən fərqli olaraq atalar sözləri həm də hökm ifadə edir. Linqvokulturoloji baxımdan bu vahidlərə həm struktur, həm də məzmun planında yanaşılmasının zəruriliyi özünü onda göstərir ki, atalar sözlərinin kiçik mətnlər olması, konstitutivliyi, yəni dəyişməsi, variantlaşa bilməsi birbaşa onların əsas semantik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Paremiyaların formal və semantik xüsusiyyətləri bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir. Belə ki, onların semantik xüsusiyyətləri də formal xüsusiyyətlərindən ayrı götürülə bilməz. Atalar sözləri olmuş, təkrarlanan hadisə kimi mətn təşkil edir və bu baxımdan həm struktur, həm semantik, həm də bədii bitkinliyə malik olur. Folklor janrı olan atalar sözləri öz məzmununa və formasına görə ənənəvi xarakterlidir. Onlarda geniş variantlılıq və nisbilik mövcuddur. Ümumən, paremiyalar müəyyən verbal sahəyə aid olan, xalq təfəkkürünün mental istiqamətini və ənənəvi üsullarını əks etdirən mədəniyyət mətnləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözlərinin çox səviyyəli semantik strukturu onların formal strukturu ilə şərtlənir. Atalar sözlərinin formal strukturu ilə şərtlənən obrazlılığın ifadə vasitələri çox cəhətlidir. Fonetik cəhətdən obrazlılığın, emosionallığın yaradılmasında təkrarlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan zaman və məkan mənəli paremiyalarda alliterasiya və assonans hadisələrinə diqqət yetirək. Alliterasiya ifadələri təşkil edən sözlərdə, misra və ya cümlələrdə eyni cinsli samitlərin təkrarına deyilir. Samitlərin təkrarı isə müəyyən ahəng yaratmağa, diqqəti artırmağa, ifadənin təsir dairəsini çoxaltmağa xidmət edir. Məs.; 1. *İgid küirəkdən yox, ürəkdən vurur.* 2. *Tələsən təndirə düşər.* 3. Harada aşdır, orada başdır. 4. *Qurddan qorxan qoyun saxlamaz* və s.

Alliterasiyadan fərqli olaraq, assonans eynicinsli sait səslərin təkrarına deyilir. Atalar sözlərində assonans özünü daha qabarıq göstərir. Məs.; 1. *Saxla samanı gələr zamanı.* 2. *Kimə lov, kimə plov.* 3. *Qoyma başın balışa, özün ver yarışa.* 4. *Yayda yatan, qışda varını satır.* 5. *Ağac bar verəndə başını aşağı əyər.* 6. *Ayağın hara, başın da ora.* 7. *Azacıq aşım, ağrımaz başım.* 8. *Ucunu tutub ucuzluğa getdi.* 9. *Açıq ağız ac qalmaz* və s.

Ümumən, atalar sözlərində həm tam, həm də yarımçıq assonans özünü qabarıq göstərir, müxtəlif mövqələrdə işlənən eyni və ya yaxın saitlər ritm, ahəng, axıcılıq yaratmağa xidmət edir.

Atalar sözlərində üslubi fiqurlardan biri olan anafora hadisəsi də özünü qabarıq göstərir. Anaforanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) fonetik anafora; 2) morfoloji anafora; 3) leksik anafora; 4) sintaktik anafora [2, s. 19]. Şeirdə misraların, nəsrde isə cümlələrin əvvəlində ilk heca və ya səs birləşmələrinin, sözlərin təkrarı anafora kimi qəbul edilir. Atalar sözlərində anafora ritm yaradan başlıca vasitələrdən biri kimi qəbul edilə bilər. Məs.; *Bostanda yemiş olanda, Bostançı kar olar; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Bir gün bizdə, bir gün sizdə; Yoldaşı yolda tanı; Yayda yatan, qışda şamsız qalar* və s. Anaforanın əksi olan epifora hadisəsində misranın, cümlənin, ifadənin sonunda eyni ünsürlər təkrarlanır. Epiforanın da fonetik epifora, leksik epifora, morfoloji epifora və sintaktik epifora kimi dörd növü fərqləndirilir. Atalar sözlərində fikir bəzən həm forma həm də məzmun etibarilə bir-birini tamamlayan iki cümlə vasitəsi ilə ifadə olunur. Cümlələrin qrammatik baxımdan elliptik formalı xəbərləri arasında qafiyə təşkil edən hecalar epifora yaradır. Məs.; *Tülkü hara, quyruğu da ora; Soruşan dağlar aşar, soruşmayan düzdə çəşar; Ayağın hara, başın da ora; Bağda ərik var idi, salamməlik var idi, bağda ərik qurtardı salamməlik qurtardı; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır* və s. Ümumən, zaman və məkan mənəli atalar sözlərini öyrənərkən biz onların formalaşmasında xüsusi rolunu oynayan, ahəng, ritm yaradan leksik vahidlər üzərində dayanıq.

Burada onu qeyd edək ki, atalar sözlərində onların ahəngdarlığını, lakonikliyinə təmin edən müxtəlif vasitələr bir çox hallarda kompleks şəkildə mövcud olur. Atalar sözü özlərinə məxsus bir sintaktik quruluşa malik olur. Belə vahidlərdə sintaktik quruluş söz sırasının pozulması, qeyri-normal cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis, müəyyən hallarda bədii-ritorik sual cümlələri, sözlərin və sintaktik vahidlərin təkrarı, sintaktik paralelizm, üslubi sintaktik fiqur kimi obrazlılığa xidmət edən cümlələrin işlənməsi özünü göstərir və bunları fonetik, leksik, morfoloji vasitələr tamamlayır.

Söz sırasının pozulması, inversiya, ellipsis atalar sözlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məs.; *Saxla samanı, gələr zamanı; Qoyma başın balışa, özün ver yarışa; Evdə xoruz, bayırda toyuq; El hara, sən də ora; Bu gün var, sabah yox; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Ayağın hara, başın da ora; Bir əli yağda, bir əli balda; Bir gün bizdə, bir gün sizdə; Qışımız qış olsun, yazımız yaz; Ayağımı isti saxla, başını sərin; Atan soğan, anan sarımsaq, Hardan oldun, gülməşəkər?!; Eşşək nə bilir, zəfəran nədir?! Gözdən uzaq, kömindən uzaq; Tutdu qatıq, tutmadı ayran; Hər şeyi öz vaxtında* və s.

Atalar sözlərinin semanti struktur, ümumiləşmiş mənası onun formal strukturunun bibiçimlənməsinə, müəyyən şəkli düşməsinə təsir göstərir. “*Saxla samanı, gələr zamanı*” atalar sözündə inversiya hadisəsi var, xəbərlərlə tamamlıqların yeri dəyişdirilir. Atalar sözünün ifadə edildiyi cümlə nəzmin əlamətlərini qazanıb və şeir misrasını xatırladır. Beş-beş bölgüsü xüsusi ahəng yaradır – *saxla samanı // gələr zamanı*. Bölgünün özü də daxili iki-üç bölgüsünə malikdir – *Saxla / samanı // gələr / zamanı*. *Saxla, samanı və zamanı* sözlərindəki *a* saiti assonans, *s* samiti isə alliterasiya yaradır. Burada daxili qafiyəni fərqləndirmək olur: *samanı – zamanı*. Atalar sözü əmr cümləsi formasındadır və bu da təsadüfi xarakter daşımır. Feili xəbərlər əmr şəklinin ikinci şəxs təkindədir. Məzmun etibarilə onlar bir-birini tamamlayır, əmr formasında tövsiyə çalarına malik olur və ümumi fikrə

xidmət edir. Cümlə intonasiası burada cümləni formalaşdıran başlıca fonogrammatik vasitə kimi onun məna bitkinliyini təmin edir.

Belə bir fikrə gəlmək olar ki, maksimum yığcamlıq, qısalıq, ahəngdarlıq, lakoniklik atalar sözlərinin formal strukturunun başlıca əlamətləridir. Buna görə də atalar sözlərində həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə ellipsis özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məs.; *Nə istisi var, nə soyuğu; Nə işim var, nə macalım; Nə ins var, nə cins; Nə səsi var, nə səmiri; Yay işini qışda gör, qış işini – yayda; Ya tələf ollam, ya – xələf; Ya lələ şələni basar, ya şələ lələni; İnsanı qəm cürüdə, dəmiri nəm və s.* Bu tipli elliptik formalar özləri də xüsusi tipli qarşılaşmaların ahəngini təmin edir. Məs.; *səsi-səmiri, istisi-soyuğu, ins-cins, qışda-yayda, tələf-xələf, lələ-şələ.*

Atalar sözlərində qrammatik səviyyədə ellipsis ismi və feili xəbərlərdə şəxs şəkilçilərinin ixtisarında özünü göstərir. Məs.; *Özü böyük, işi balaca; Özü balaca, gözü böyük; Gecə qara, cücə qara; Yırtıq böyük, yamaq kiçik; Yeməyin ustası, işləməyin xəstəsi; Yaşı çox, ağı yox; Ərsiz arvad, cilovsuz at; El ağzi, çuval ağzi və s.*

Atalar sözündə bəzən xəbər ixtisar olunur, lakin sintaktik struktur fikir bitkinliyini qoruyur. Məs.; *El hara, sən də ora; Düşməni sənə daş ilə, sən düşməni aş ilə; Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə; Qocanın biliyi, cavanın biləyi; Varlığın malı, kasıbın övladı; Aslanın nə erkəyi, nə dişisi; Ayağın hara, başın da ora; Namərdin plovundan, mərdin qaşığı aş; Öz əlim, öz başım və s.*

Ümumən, belə bir fikrə gəlmək olar ki, linqvokulturoloji tədqiqatların obyektini kimi atalar sözləri özünəməxsus struktur və məzmunu ilə seçilən, buna görə də həm formal, həm də semantik xüsusiyyətlərinə görə bir vəhdət halında götürülməsi lazım gələn dil vahidləridir. Paremioloji vahid kimi onların bir sıra formal xüsusiyyətləri semantik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Buraya atalar sözlərinin mətn xarakteri daşması, variantlılığı kimi məsələlər daxil edilə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözlərinin bir sıra semantik xüsusiyyətləri də onların formal xüsusiyyətlərindən ayrı götürülə bilməz. Formal quruluşuna görə atalar sözləri təkrarlanan hadisələri ifadə edən mətn xarakteri daşıyır, struktur və semantik bitkinliyə malik olur. Onlar öz formasının və məzmununun ənənəviligi, geniş variantlaşma imkanına malik olması ilə seçilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985, 296 s.
2. Paşayeva A., Cəfərova E. Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları. Bakı: Mütərcim, 2006, 124 s.
3. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU, 1970
4. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории поржского народного стиха // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1979

Açar sözlər: paremiya, linqvokulturologiya, konsept, struktur, semantika

Ключевые слова: паремия, лингвокультурология, концепт, структура, семантика

Keywords: paremia, linguoculturology, concept, structure, semantics

Paremiyaların formal xüsusiyyətləri

Xülasə

Paremiyalar dünyanın konseptual mənzərəsinin dildə ifadəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan, özünəməxsus formal-struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən dil vahidləridir. Didaktik məzmunu malik olan atalar sözləri həm struktur sabitliyə, həm də variativliyə malik olması ilə seçilir. Atalar sözlərinin variantlaşması, həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlı olur. Maksimum yığcamlıq, qısalıq, ahəngdarlıq, lakoniklik, söz sırasının pozulması, ellipsis, təkrarlar atalar sözlərinin başlıca formal xüsusiyyətləridir.

Формальные характеристики паремий

Резюме

Парамы-это языковые единицы, обладающие особыми формально-структурными и семантическими характеристиками, которые имеют особое значение с точки зрения выражения концептуальной картины мира в языке. Пословицы с дидактическим содержанием отличаются как структурной устойчивостью, так и вариативностью. Вариативность пословиц обусловлена как внутриязыковыми, так и экстралингвистическими факторами. Максимальная компактность, краткость, стройность, лаконичность, нарушение порядка слов, многоточие, повторы являются основными формальными характеристиками пословиц.

Formal characteristics of paremias

Summary

Parems are linguistic units that have special formal-structural and semantic characteristics, which are of special importance in terms of expressing the conceptual view of the world in language. Proverbs with didactic content are distinguished by both structural stability and variability. The variation of proverbs is due to both intra-linguistic and extra-linguistic factors. Maximum compactness, shortness, harmony, laconicity, violation of the word order, ellipsis, repetitions are the main formal of the characteristics proverbs.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Вахидова Земфира¹¹⁵
**АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ФАМИЛИЙ С КОМПОНЕНТОМ
«ЗООНИМ» В РАССКАЗАХ А.П.ЧЕХОВА**

Как известно, антропонимы — это те языковые единицы, которые наиболее гармонично соответствуют целям когнитивно-антропоцентрического исследования, поскольку именуют человека — объект, стоящий в центре такого анализа. Вместе с тем антропонимы несут информацию о духовной жизни отдельного человека, семьи, общества, их ценностных ориентирах, а потому логично их введение в этнолингвистическое и аксиологическое изучение.

В данной статье рассматриваются зооморфические антропонимы в творчестве А. Чехова. Зооморфические антропонимы - это имена, фамилии, клички людей, которые схожи с названиями различных животных. Обязательно нужно отметить богатое разнообразие зооморфных антропонимов в произведениях А. Чехова. Данные антропонимы служат для сатиры и юмора. Рассмотрим конкретные примеры:

Муркин - данная фамилия встречается в рассказе «Сапоги». Настройщику фортепиано *Муркину* очень подходит его фамилия, при настройке музыкальных инструментов он постоянно “мурлычет” (т.е. тихо напевает или говорит мягким голосом, себе под нос какую-нибудь мелодию). На протяжении всего рассказа он, как глупый трусливый кот, поёт: “Я человек болезненный, ревматический”.

Беликов - это фамилия главного героя рассказа А.П. Чехова «Человек в футляре», изначально ассоциируется с чем-то белым и пушистым, зверёк такой есть пушной. Словоформа Беликов образована из лексемы «белка», так как у нее пушистый хвост. Из рассказа появляется образ живущего «в футляре», постоянно трепещущего от страха, «как бы чего не вышло».

Червяков - герой произведения «Смерть чиновника», который постоянно просит прощения у генерала Бризжалова, которому он, чихнув, обрызгал лысину в театре. Генерал простил Червякова, но он не может жить спокойно. Герой суетится, ползая за генералом, как червяк, умоляя о прощении. «Жертва» не вызывает сочувствия, потому что умирает не человек, а какое-то бездушное существо, наподобие червя.

Лошадиных - фамилия героя произведения «Клевета», учителя истории и географии. Фамилия, упомянутая в произведении образована от слова лошадь путем добавления суффикса -ин и окончания -ых.

Тарантулов - фамилия героя произведения Чехова «Клевета» - учителя математики. Фамилия Тарантул произошла от русского слова «тарантул», которое обозначает вид паука.

Хрюкин - фамилия героя произведения Чехова "Хамелеон". Фамилия дана герою по причине его поведения, схожего с животным.

В рассказе Чехова «Лошадиная фамилия» много фамилий образованных от названий лошадей:

1. **Жеребцов, Жеребятников, Жеребчиков, Жеребковский, Жеребенко** образованы от слова жеребец, путем добавления суффикса -ц и -ов, добавлением суффикса -чик + окончание -ов, суффикса -енк,-овск + окончания ий.

2. Фамилии **Кобылицын, Кобылятников, Кобылкин**, образованы от слова кобыла, путем добавления суффиксов -иц, -ын, суффикса -ятник и окончания ов, суффикса -кин.

3. Фамилии **Лошадинин, Лошаков, Лошадкин, Лошединский, Лошаевич** образованы от слова лошадь, путем добавления суффикса -ин, суффикса -к и окончания -ов, суффикса -кин, суффиксом -ский, -евич.

4. Фамилия **Табунов** образована от слова табун, присоединением суффикса -ов.

5. Фамилия **Коренной** (коренной – это средняя лошадь в упряжке) образована от слова основной средний, присоединением суффикса -н и окончания -ой.

6. Фамилия **Копытин** образована от слова копыто, присоединением суффикса -ин.

7. Фамилия **Уздечкин** образована от слова уздечка, путем присоединения суффикса -ин.

8. Фамилия **Рысистый** образована от слова рысак, путем присоединения суффикса -ск и окончания -ый.

Лошадиных - фамилия героя произведения Чехова «По делам службы», где антропоним, произошел от слова «лошадь».

Лаев - фамилия героя произведения Чехова "Заблудшие". Фамилия героя, образована от слова лай. Дана она ему неслучайно, а в связи с тем, что по своей натуре он очень часто бухтит или "лает".

Сверчок - фамилия героя произведения Чехова "Унтер Пришибеев". Данная фамилия восходит к аналогичному названию насекомого.

Собакинов и Жучков - герои произведения «Роман с Контрабасом». Их фамилии от слова собака и жук. Фамилия Собакинов образована от прозвища Собака. Хоть и в современной культуре собака считается

¹¹⁵ Бакинский Государственный Университет. Магистрант II-го курса

символом дружбы, в старину прозвище Собака мог получить только сварливый, жестокий человек. Фамилия Жучков образована от нехристианского имени Жучок.

Зайкин - фамилия героя произведения Чехова "Лишние люди". Всё как в названии рассказа, он здесь лишний, никому не нужный человек, что соответствует фамилии героя.

Медведев - фамилия героя произведения Чехова "Чайка", так же присутствует зооморфические антропоним у героя Семена Семеновича **Медведев**, произошло в результате перевода на русский язык мужского имени Берл Бер, означающего "медведь", и окончания «-ко» («-нко»).

Лебедев - фамилия героя произведения Чехова "Дядя Ваня". **Лебедев** Павел Кириллыч носит такую фамилию, постольку его любовь такая же нежная, как любовь лебедя.

"Два газетчика" произведение Антона Павловича, где один из главных героев носит фамилию **Рыбкин**. Фамилия ему дана, поскольку он человек обрюзглый, сырой и тусклый.

Гадюкин - фамилия героя произведения Чехова "Не судьба!". У главного героя фамилия **Гадюкин**, образована от вида змеи гадюка.

Хоботов - фамилия героя произведения Чехова "Палата номер 6". Этот персонаж был высокомерным и лживым вором. Исходя из этого, ему дана фамилия Хоботов, образованная от глагола «хабить» – «хапать, хватать».

В произведении "Глава семейства" герои Дедушка Пантелей **Тараканович** и Семен **Крокодилович** носят фамилии, связанные с названиями животных. Фамилия Тараканович давалась людям, за особые заслуги. Крокодилович образована от слова «крокодил».

Обращаясь к зоономинациям, ранний А.П. Чехов, безусловно, опирается на сложившуюся литературную традицию, восходящую к творчеству писателей

XVIII – XIX вв., вместе с тем обнаруживаются и собственные авторские интенции в использовании традиционного приёма.

Говорящие фамилии с животной семантикой в произведениях начинающего писателя не только создают комический эффект, вводят чеховские миниатюры в историко-литературный контекст, воплощают ироничное авторское отношение, но и свидетельствуют о ярко выраженной сатирической направленности творчества Чехова раннего периода.

Слова, обозначающие животных (зоонимы), относятся к наиболее древнему пласту лексики во всех языках мира. Зоонимы представляют собой сложные языковые единицы, которым присущ значительный информационный потенциал. В зоонимах, ярче, чем в любой другой области языка, отражаются особенности жизни человека, когда образы животных в разных языках наделяются, на первый взгляд, совершенно не мотивированными свойствами и иногда даже противоречащими логике вещей. Эти образы и фантазии восходят к глубинам человеческого сознания, его верованиям и мифологии [2].

Роль животных в жизни человека всегда была исключительно велика. Особенно на ранней стадии развития человечества, когда люди и звери сосуществовали в естественном соседстве. В человеческом обществе жили идеи о происхождении людей от животного. Основываясь на наблюдениях за повадками животных, и подмечая их сильные и слабые стороны, человек выделяет основные из них и на этом строит свою характеристику. Так как в различных культурах значение зоонимов, то именно зооним может отражать различия в национальных культурных представлениях, психологических, ментальных и социальных особенностей и разнообразных обычаев, присущих, определенному языковому сообществу и культуре в целом [1; 4]. Зоонимы очень часто в состав пословиц. Все они получили свои характеристики, которые закрепились за ними как в русских народных сказках, так и в народной мудрости и во фразеологических оборотах [5].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. – М.: Наука, 1975. – Т. 3. Рассказы, юморески. «Драма на охоте». 1884–1885. – 624 с.
2. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. – М.: Наука, 1976. – Т. 4. Рассказы, юморески. 1885–1886. – 552 с.
3. Козубовская Г.П., Полуянова Е.Н. Поэтика имени в прозе А.П. Чехова: врачи // Поэтика имени: сб. науч. тр. – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2004. – С. 56–65.
4. Кочнова К.А. О многообразии терминологии в вопросе изучения языковой картины мира писателя // С. 56-59.
5. Кочнова К.А., Чанчина А.В. Моделирование языковой картины мира: монография. Н.Новгород: НГПУ, 2015. 145 с.
6. Санцевич Н.А. Моделирование вариативности языковой картины мира: автореф. дис... канд. фил. наук. М., 2003 21 с.
7. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты

Açar sözlər: karakter, soyadlar, zooantroponimlər, A.P. Çehov

Ключевые слова: характер, фамилии, зооантропонимы, А.П. Чехов

Keywords: characters, surnames, zooanthronyms, A.P. Chekhov

РЕЗЮМЕ

В данной статье проводится анализ зоонимических антропонимов в произведениях А.Чехова. В

своем творчестве А.П.Чехов активно использует говорящие фамилии и зооантропонимы, наделяя своих персонажей соответствующими нравственными и психологическими качествами.

А.П.Чехов не только нарекает своих персонажей фамилиями, в основе которых лежат названия животных, птиц, насекомых (Лошадиных, Тарантулов и др.), но и создаёт яркие номинации, семантически связанные с животными и их повадками.

ANTHROPONYMIC PARADIGMS OF SURNAMES WITH THE COMPONENT "ZOONIM" IN THE STORIES OF AP CHEKHOV

SUMMARY

This article analyzes zoonymic anthroponyms in the works of A.Chekhov. In his creation, A.P.Chekhov actively uses speaking surnames and zooanthroponyms, endowing his characters with the appropriate moral and psychological qualities.

A.P.Chekhov not only names his characters with surnames based on the names of animals, birds, insects (Loshadinih, Tarantulov, etc.), but also creates bright nominations semantically related to animals and their habits.

A.P.ÇEXOVUN HEKAYƏLƏRİNDƏ «ZOONİM» KOMPONENTLİ SOYADLARIN ANTROPONİMİK PARADİQMALARI

XÜLASƏ

Məqalədə A.P.Çexovun hekayələrində zoonimik antroponimlər təhlil edilir.

A.P.Çexov əsərlərində danışan soyadlar və zooantroponimlərdən geniş istifadə etməklə öz qəhrəmanlarına müvafiq əxlaqi və psixoloji keyfiyyətlər vermişdir.

Yazıçı personajlarına heyvan, quş, həşərat adlarını (Loşadinıy – Atlı, Turantulov – Boyə// böv və s.) əks etdirən soyadlar verməklə kifayətlənmir, həmçinin heyvanlar və onların hərəkətləri ilə sıx bağlı olan parlaq semantik nominasiyalar yaradır.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ƏLÖSƏT ABDULLAYEV – 100

Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı inkişafında böyük rolu olan görkəmli aləmlərdən biri Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatı laureatı, Türk Dil Qurumunun həqiqi üzvü, Əməkdar Elm xadimi, Beynəlxalq Altayşünaslıq Konqresinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Ələsət Zakir oğlu Abdullayevdir. Elmin yollarında öz zəhməti ilə, öz layiqəti ilə yüksələn bu güdrətli alimin bu günlərdə 100 yaşı olacaqdı. Çox da ciddi olmayan adı bir cərrahi əməliyyatın qurbanı oldu, Ələsət müəllim. Biz bu yubileyi onsuz keçiririk.

Ələsət Abdullayev 17 fevral 1920-ci ildə şairlər diyarı Şamaxıda anadan olmuşdur. 1939-cu ildə Şamaxı Pedaqoji Texnikumunu əla qiymətlərlə qurtarıb, 1940-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başlayanda təhsilini yarımcıq qoyub, cəbhəyə yola düşmüşdür. Lakin 1943-cü ildə yaralandığı üçün ordudan tərxis olunmuş, doğma universitetə qayıdaraq təhsilini davam etdirmiş və 1950-ci ildə universiteti əla qiymətlərlə bitirmişdir. Elmə olan dərin marağını, istedadını nəzərə alaraq universitet rəhbərliyi onu aspiranturada saxlamışdır.

1954-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində xüsusişmələr” mövzusunda namizədlik, 1963-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiyyə etmişdir. 1964-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” monoqrafiyası çap olundu və bu bütün türkologiya üçün qiymətli əsər kimi qarşılandı. Ələsət müəllim həmin ildə də professor adını aldı.

Ələsət Abdullayevin dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrinə dair tədqiqatları, ali məktəblər üçün yazdığı əvəzsiz kitablar dəfələrlə işıq üzü görmüşdür. Ömrünün axırına kimi ADU-da çalışan professor həm klassik müəllim, həm də dərinzəkəli alim, xeyirxah insan kimi öhdəsinə düşən bütün vəzifələri layiqincə, sürətlə və böyük uğurla yerinə yetirmişdir. O, həm də bir çox ictimai vəzifələr yerinə yetirmişdir. “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müdiri olmaqla yanaşı, filologiya fakültəsinin dekanı, 1972-1976-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin prorektoru, Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun, ADU-nun Elmi Şuralarının, Azərbaycan Ensiklopediyasının redaksiya şurasının və Əlifba komissiyalarının üzvü olmuşdur.

Görkəmli türkoloqun Azərbaycan dilinin ən aktual problemlərinə aid 140-dan çox dərslik, monoqrafiya və məqalələri çap olunmuş, 1974-cü ildə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili (sintaktis)” dərsliyinə görə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

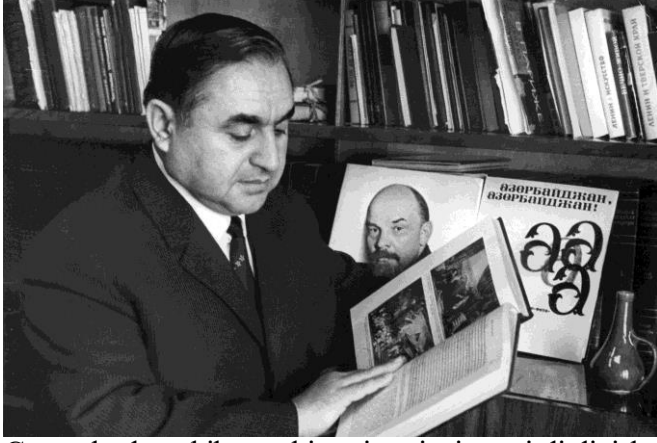
1976-cı ildə Nalçıkda nəşr edilən ilk qrammatika dərsliyi olan “Qaraçay-balkar dilinin qrammatikası” dərsliyinin həmmüəlliflərindən biridir.

Ələsət Abdullayevin adı yalnız Azərbaycanda deyil, ölkəmizin hüdudlarından kənarda – Avropa və Türk dünyasında məşhurdur. 1969-cu ildə Berlində Altayşünaslar konqresində maraqlı məruzə etmiş və əsəri orada çap olunmuşdur. O, Moskvada, Sankt-Peterburqda, Berlində, Ankarada, İstanbulda, Daşkənddə keçirilən Beynəlxalq qurultay və konqreslərdə çox məzmunlu məruzələri ilə diqqəti cəlb etmişdir. 1966-cı ildə Səmərqənddə keçirilən Dil konfransında “Sintaksis” bölməsinə rəhbərlik etmişdir.

1972-ci ildə Ə.Əbdullayev Türk Dil Qurumunun dəvəti ilə Ankarada I Türk Dili Qurultayında iclası açmaq, idarə etmək şərəfinə nail olmuşdur. 1983-cü ildə türkologiyadakı böyük xidmətlərinə görə Türkiyədə Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü, 1984-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. Eyni zamanda, o, həm də Beynəlxalq Altayşünaslar cəmiyyətinin üzvü idi.

O, 50-dən çox özbək, qazax, kumık, qırğız, tatar və s. türk xalqlarının aspirant və dissertantlarına rəhbərlik etmiş, türkologiyanın müxtəlif problemləri üzrə çox saylı dissertasiyaların rəsmi opponenti olmuşdur.

Yüzlərlə dahilər yetişdirən BDU Azərbaycan elminə böyük töhvələr vermişdir. Bu universitet Azərbaycanın elm tarixində silinməz izlər buraxmışdır.

Cəsarətlə deyə bilərəm ki, universitetin yetişdirdiyi bu alimlər arasında professor Əlvəsət Əbdullayevin xidmətləri olduqca böyükdür. O, Azərbaycan dilinin yüksək səviyyədə tədris olunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun bütün əsərləri dövrünə görə dilçilikdə mövcud aktual problemlərin həlli istiqamətində yazılmışdır. Dilçilik elminin tarixində bir sıra sanballı əsərlərə imza atıb və Azərbaycan dilinin sintaksisi öz inkişaf meyarlarına görə məhz ona minnətdardır.

Mənim müəllimim, elmi rəhbərim, kafedra müdirim professor Əlvəsət Əbdullayev indi ədəbi dünyasına qovuşmuşdur. Ölümü mənalandıran əqidədir. Böyük əqidəli insanların ölümü də böyük olur. Ömrün mənasını duyan, həssas düşünən, özünü millətin, bəşəriyyətin bir hissəsi hesab edən və öz ölümü ilə ömrünü mənalandıran insan idi, Əlvəsət müəllim. Öz qələmi ilə xalqına, vətəninə xidmət edən, mənalı həyat yolu keçən, böyük əqidə sahibi kimi xalqın yaddaşlarında həmişə yaşayan bu şəxsiyyətin keçdiyi şərəfli ömür yolu gəncliyə örnək olmalıdır.

Ümumən, Ə.Əbdullayev türkologiyada özündən sonra məktəb yaratmış alimlərdən biridir: bu məktəbin yetirmələri onun yolunu uğurla davam etdirir və ustadlarının xatirəsini əbədləşdirirlər. Biz tələbələri bircə şeylə təsəlli tapırıq. Müəllimlərimiz bizdən uzaqlaşdıqca, biz onlara yaxınlaşırıq. Şəxsən mən istər orta məktəbdə, istərsə də ali məktəbdə çox qüdrətli müəllimlər gördüm. Əliyər Qarabağlı, Mir Cəlal Paşayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Muxtar Hüseynzadə, Ağamusa Axundov, Mehdi Məmmədov, Tofiq Hacıyev və s. Biz keçmişimizi unutsaq, gələcək nəsillərə də nümunə ola bilmərik. Əlvəsət müəllim öz əsərləri, öz xeyirxahlığı ilə qəlbimizdə portretini yaratdı. “Qabusnamə”də deyilir ki, “İnsan əbədlilik sarayının bünövrəsini bu dünyada qoyur”. Bizim əksəriyyətimiz onun yaratdığı məktəbin yetirməliyik.

Tələbə yoldaşlarımdan biri – prof. Mehman Musaoğlu “Türk Dil Bilimi Bağlamında Azərbaycan Dilçiliği ve Prof.Dr.Elövset Abdullayev”in “Söz Dizimi Ekolu” adlı məqaləsində yazır: “... 12 yıl ... Sovetler Birliğı döneminde, ondan sonra Türkiyə’de çalışdığım süre içerisinde her zaman kendimi ünlü dil bilimci Türkoloq Prof.Dr. Elövset Abdullaev”in söz konusu ekolünün temsilcisi ve öğrencisi olarak gördüm ...”

Unudulmaz müəllimimiz Mir Cəlal Paşayev “Biz hamımız Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxmışıq” deyərdi. İndi isə Əlvəsət müəllimin tələbələri iftixarla deyirik: “Biz Əlvəsət müəllimin məktəbini keçmişik, hamımız onun rəhbərlik etdiyi kafedradan pərvazlanmışıq”. Bu sətirləri yazarkən istər-istəməz kövrəldim. Fəqət nə etmək? ...

Hamımız yol gedirik, sonu bilinməyən bir ömür yolu. Hər bir kamil insan gərək bu ömür yolunu elə getsin, elə yaşasın ki, ötüb keçən əlçatmaz illərə həsrətlə boylananda hədəd gedən anlar üçün təəssüflənməsin. Əlvəsət müəllimin ömrünün, özü də şərəfli müəllim ömrünün səhifələrini vərəqlədikcə görürük ki, onun nəinki bir ili, nəinki bir günü, heç bir dəqiqəsi də hədəd getməyib. Onu daim işləyən gördük. O, rəhbərlik etdiyi kafedraya hamıdan tez gələr, hamıdan gec gedərdi. Bu onda bir vərdiş halını almışdı.

Filologiya fakültəsinin III kursunda oxuyarkən Əlvəsət müəllim mənə “Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi”ndən 1 il mühazirə, V kursunda isə “Tabeli mürəkkəb cümlələr” mövzusunda xüsusi kurs keçib. Axırda Dövlət İmtahanı verdik. Mənim cavabımdan sonra Əlvəsət müəllim “Belə tələbələr yetişdirməliyik ki, gedib orta məktəbdən bizə savadlı şagirdlər göndərsinlər” deyərək imtahanı yekunlaşdırdı.

... Həmin ilin 1 sentyabrından filologiya fakültəsində işə başlamalı oldum. Mərhum rektorumuz akad. F.Bağırzadə ərizəmi Türkologiya kafedrasına yazarkən Əlvəsət müəllim ərkyana dedi: “Sultan xanımı öz kafedramıza götürəcəyəm”. Elə də oldu. Namizədlilik mövzusu götürdüm. Tezliklə müdafiə etdim. Elmi rəhbərim müdafiə günü mənə zəng edib dedi ki, “narahat olma, sən onu bil ki, bu mövzunu özündən yaxşı heç kəs bilə bilməz”. Mən nəyə nail olmuşamsa, Əlvəsət müəllimə borcluyam. Hər şagird, hər tələbə müəllim ömrünün silinməz bir səhifəsidir. İllər keçdikcə, zaman dəyişdikcə bu səhifələr şirin bir xatirə kimi

sənin keçmişinə çevrilir və sən zamanın axarında ömrün qayğılı, bəzən də qayğısız anlarını o səhifələrdə tapırsan. Fəxr edirəm ki, Ələvsət müəllimin ömrünün bir səhifəsini də mən tutmuşam. Özü də unudulmaz, silinməz səhifəsini ... Ələvsət müəllimin bu səhifəsini yaşadığca, başa düşmüşəm ki, bizə müəllimlik peşəsinin sirlərini öyrədir, sənəti sevir. Müəllimlik elə bir peşədir ki, o hər bir insanı, həm də bu peşəyə vurğun olan, ona qəlbən bağlı ömür yaşayanların özlərini də kamilləşdirir. Müəllimlər insan zəkasını nurlandıran sönməz işıq mənbəyi olmaqla bərabər, bəşəriyyətin mənəvi yükünü çiyinlərində daşıyan həyat anteyləridir. Ömrünün ən gözəl çağlarını, ən enerjili illərini, saçının qara tellərini müəllimlik sənətində ağardan Ələvsət müəllim! Biz tələbələriniz özümüzü tanrının sevimli bəndələri hesab edirik. Çünki biz sizin kimi bir müəllimdən, ən əsası yüksək pedaqoji ustalığa malik olan bir insandan dərslər almışıq.

Ələvsət müəllim yüksək mədəniyyətə, dərin intellektə sahib olan insandır. O, əsl pedaqoqdur, minlərlə tələbənin sevimlisi, inamı, pərəstiş etdiyi bir şəxsiyyətdir. Onda dinləyiciləri maraqlandıran, özünə cəlb etmək qabiliyyəti çox güclü idi. O, həmişə yeni söz deməyi bacarmış, elmin, biliyin daim işıq, ziya olduğunu tələbələrinə aşılaya bilmişdir. Öz maraqlı mülahizələri ilə daim tələbələrinin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirməyi, biliklərini zənginləşdirməyi bacarmış, öz müdrikliyini, dərin ağılı, rəvan nitqi ilə onlara şəxsi nümunə olmuşdur. Onun alimliliyi ilə müəllimliliyi – əsl pedaqoqluğu vəhdət təşkil edirdi. O, tələbələrinə örnək olan, çox yüksək mənəviyata malik olan müəllimlərimizdən idi.

Fransız filosofu Pol Valerinin fikrinə, “İnsanın özündən sonra qoyub getdikləri onun adı ilə bağlı olur, onun əməlləri bu adı fərəh, nifrət, yaxud laqeydlik rəmzinə çevrilməsinə səbəb olur”. Filosof elm adamları üçün birincisinin, əksər hökmdar üçün ikincisinin əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. Ələvsət müəllim sadə, səmimi, sözlünə bütöv, diqqətçil və dəqiq adam idi. Onun ağayana baxışı, duruşu, yerışı heç vaxt yaddan çıxmır. Onda hər şey gözəl idi. Danışqı tərz, nüfuzetmə qabiliyyəti, kübar davranışı hamını valeh edirdi. Daxili məzmunu xarici forma ilə vəhdətdədi. Həmişə səliqəli və gözəl geyinirdi. Böyük rus yazıçısı A.P.Çexov yazırdı: “Ziyalıda hər şey gözəl olmalıdır!”. Mən cəsarətlə deyirdim ki, bu dərin məntiqli sözləri Ələvsət müəllimə şamil etmək təmamilə yerinə düşərdi.

Görkəmli alimimiz uşaqla uşaq, böyüklə böyük idi. Kimin işi müşkülə düşsəydi, onun yanına gələrdi. Antik dövrün mahir natiqi Solon öz mühazirələrində söyləyirdi: “Həyatın ən yüksək qayəsi xeyirxahlıqdır!” O, həqiqətən də xeyirxahlıq mücəssəməsi idi.

Müqəddəs Quranımızda da yazılıb ki, “Əsil insan odur ki, xeyirxahlıq etsin, səxavət göstərsin. Bunlar ekiz qardaşlardır”. Məhəmməd Peyğəmbərdən soruşurlar: “Əsil alim kimdir?” – “Əsil alim o şəxsdir ki, elmi öyrənən və öyrədən olsun”. Ələvsət müəllim elmi həm öyrəndi, həm də öyrətdi, özü də təmənnaş öyrətdi.

Hal-hazırda Ələvsət müəllimin uzun müddət rəhbərlik etdiyi “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasına onun çox sevdiyi qızı professor Sənubər Abdullayeva rəhbərlik edir. Sənubər xanım da atasının missiyasını ləyaqətlə davam etdirir.

BDU Ələvsət müəllimin 50, 80 yaşını tənənəli sürətdə qeyd etdi. Onun bu günlərdə 100 yaşını tamam olur. Adına layiq tədbirlər keçirilir. Bu tədbirlər onun təmsalında elmimizə verilən qiymət və sayğı kimi qəbul edilməlidir. Bir var özlənər, bir də var əbədiyyətə qovuşanlar. Siz əbədiyyətə qovuşanlardansınız! Siz bizim aramızda cismən yoxsunuz, mənən yaşayrsınız! Siz sağlığınızda olduğundan da daha çox anılırsınız, daha çox sevilirsiniz!

Əziz müəllimim! Yubileyinizi SİZSİZ qeyd edirik. Sizin 100 yaşınız mübarək! Bu ad günü SİZSİZ, fətəq SİZİN!

Sultan Seyidova, BDU-nun dosenti

